

Jaaroverzicht Socialisme en Democratie 1986

101 - 2 X

Artikelen

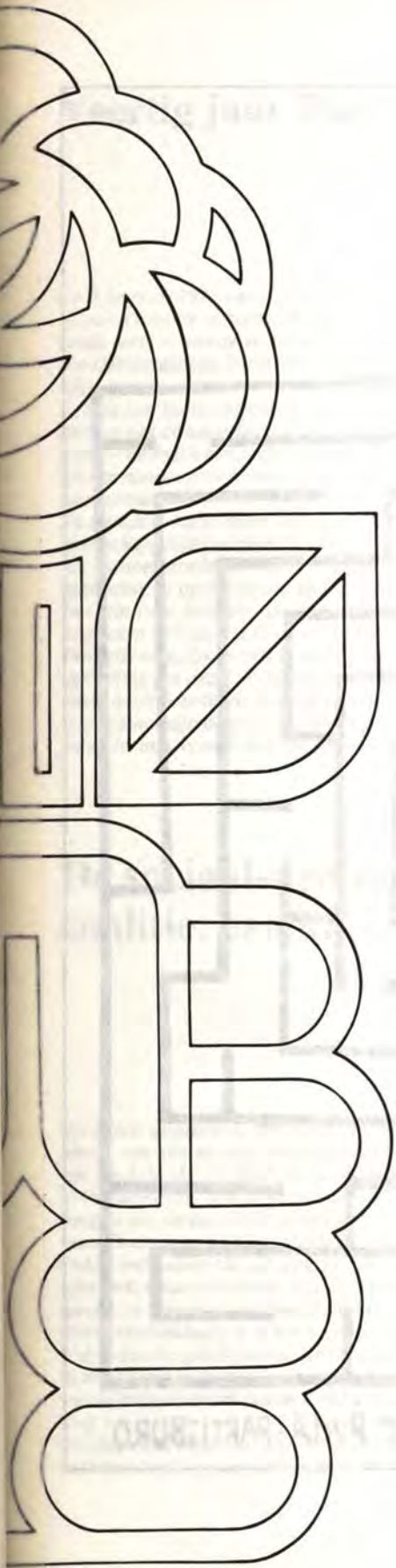
<i>Ancona, Hedy d'</i>	Opvoeding als collectieve verantwoordelijkheid	78-80, 86
<i>Baldew, I.M./J.G. Koppe</i>	Het bedrieglijke gemiddelde: kind, gezondheid en armoede in de verzorgingsstaat	49-50, 57
<i>Bardoel, Jo/Ruurd Bierman</i>	Een goed begin, maar half werk	186-189
<i>Becker, Frans/Geert Jan van Oenen</i>	Partij van de Arbeid en klassencompromis	87-93
<i>Beer, Paul de</i>	Bevordering van deeltijdarbeid? Hoezo bevordering?	58-61, 68
<i>Bentham van den Bergh, G. van/B. Tromp</i>	'Gedeelde veiligheid' als bezweringsformule	223-225
<i>Berg, J.Th.J. van den/Jacq. Wallage</i>	De Partij van de Arbeid in de komende veertig jaar: opdracht tot heroriëntatie	39-44, 48
<i>Berg, Max van den/Henk Po/Yap Hong Seng</i>	De toekomst van de stad moet terug op de politieke agenda	146-150
<i>Blom, J.C.H./W. ten Have</i>	De sociaal-democratie tussen doorbraak en coalitie: een klassiek dilemma	3-8
<i>Boelhouwer, Peter</i>	Volkshuisvesting en marktmechanisme. Het Voorbeeld van de Britse 'council houses'	81-85
<i>Bosscher, Doeko</i>	Dromen van een doorbraak	8-12
<i>Dam, Aart van/Alman Metten</i>	Multi Vezel Akkoord: toetssteen voor ontwikkelings-samenwerking	155-160
<i>Dam, Aart van/Alman Metten</i>	Het Non Proliferatie Verdrag	315-320
<i>Dittrich, K./R. Kleykers/P.W. Tops</i>	De overheid gereinigd? Een analyse van de PvdA-verkiezingsprogramma's 1981, 1982 en 1986	51-57
<i>Dittrich, K.L.L.M./P.W. Tops, R.G. Welten</i>	Het gebeurde in het Zuiden	295-303
<i>Groenewegen, A.J.M./W.A. Wage-naar</i>	Technische perfectie en menselijk falen	260-265
<i>Heering, Aart</i>	De nieuwe koers van de PCI	195-198
<i>Jongman, R.W.</i>	Over klasse-justitie	226-321
<i>Jurgens, Erik</i>	Omroeps als publieke dienstverlening	180-185
<i>Kalma, Paul</i>	'Afscheid van het liberalisme'. Over het werk van Pierre Rosanvallon	113-118
<i>Kalma, Paul/Marnix Krop</i>	Het program als fetisj. Twintig jaar oppositiecultuur in de Partij van de Arbeid	266-276, 265
<i>Kam, C.A. de</i>	Pleidooi voor een neo-socialistische koers	308-314
<i>Kemenade, J.A. van</i>	De middenschool: overmorgen of toch iets later?	173-179
<i>Kombrink, Hans</i>	Waarheen PvdA?	211-215, 222
<i>Koole, Ruud</i>	De broze metamorfose van het CDA	135-139
<i>Koole, Wibo</i>	Platform of doorgeefluik? Vijftien jaar Werkgroep Bedrijfsdemocratisering in de PvdA	190-194
<i>Kooistra, Sander</i>	Technologie en sociale innovatie. De contouren van een offensief beleid	71-77
<i>Langeveld, H.M.</i>	Werkloosheid en maatschappelijke desintegratie. Pleidooi voor een gedeeltelijk basisinkomen	103-108
<i>Lucardie, Paul</i>	Nieuw Links twintig jaar oud: na 'Tien over Rood' tijd voor een spelletje 'snooker'	303-307
<i>Manenschijn, G.</i>	Thomas Hobbes, <i>Leviathan</i>	95-97
<i>Oele, A.P.</i>	De Partij van de Arbeid tussen naïef vooruitgangsgeloof en pessimistisch anarchisme	347-348
<i>Priemus, Hugo</i>	Vernieuwing van de stadsvernieuwing	343-346
<i>Putten, Jan van</i>	Een nieuw beginselprogramma voor de PvdA?	369-375
<i>Rood-de Boer, M.</i>	Moderne methoden van voortplanting: wetgeving of niet?	218-222

<i>Rosanvallon, Pierre</i>	Economie en autonomie	151-154
<i>Schaaijk, Marein van/Jaap van der Straaten</i>	Naar een hervatting van de verdragshulp aan Suriname	376-381
<i>Scheffer, Paul</i>	Nederland tussen Europese en Atlantische loyaliteit	331-342
<i>Scholten, W.</i>	In memoriam Jaap Burger	354
<i>Schuyt, C.J.M.</i>	Burgerlijke ongehoorzaamheid en kruisraketten	167-172, 189
<i>Stuurman, Siep</i>	In vrijheid vergruizeld en vergrijsd. Notities bij het verval van de katholieke zuil	140-145
<i>Thoenes, P.</i>	Uithuilen en opnieuw beginnen	45-48
<i>Thomassen, Wim</i>	Antarctica	277-281
<i>Traa, Maarten van/Jan Marinus Wiersma</i>	Gedeelde veiligheid: een basis voor buitenlands beleid	13-22
<i>Tromp, Greetje</i>	Gedeeld ouderschap, kinderopvang en vrouwenemancipatie	365-368, 381
<i>Tuytens, Bernard</i>	De Vlaamse sociaal-democratie na de jongste verkiezingen	23-25
<i>Veld, Elske ter/Thijs Wöltgens</i>	De nieuwe kleren van De Koning	255-259
<i>Vermeer, Anne</i>	'Heroverweging'. De rol van de Eerste Kamer opnieuw bezien	232-234, 231
<i>Verrips, Ger</i>	PCF tussen revolutie en democratie	382-386
<i>Vught, F.A. van</i>	De toekomstkunde na Polak	349-353
<i>Wibaut, F.P.</i>	In Vitro Fertilisatie en Embryotransfer	216-218
<i>Witteveen, W.J.</i>	Referendum, volksinitiatief en het primaat van het vertegenwoordigend stelsel	109-112, 118
Commentaren		
<i>Akkerboom, Broer</i>	Dan maar particulier	133
<i>Berg, J.Th.J. van den</i>	Winst met problemen	253
<i>Bos, Wouter</i>	Genegeerde meerderheid	37
<i>Epema-Brugman, M.</i>	Olieprijs en energiebesparing	69
<i>Kalma, Paul</i>	Test-case	329
<i>Koch, Koen</i>	Terreur en haar effecten	293
<i>Nieuwenhuijsen, Pieter</i>	Weelde	101
<i>Pronk, Jan</i>	Wan Pipel	363
<i>Thomassen, Wim</i>	PvdA: 1946-1986	1
<i>Wallage, Jacq.</i>	Eerlijk delen is niet genoeg	209
<i>Zonneveld, Michiel</i>	Succes	165
Gedichten		
<i>Altena, Ernst van</i>	Misnoegens	62-63
<i>Bergh, H.C. ten</i>	Lied van angst en vertwijfeling	235
<i>Gerlach, Eva</i>	Drift	161
<i>Herzberg, Judith</i>	Hond	382
<i>Nijmeijer, Peter</i>	Prooi; Graf bij Sligo	26
<i>Peypers, Ankie</i>	brief	321
<i>Schouten, Rob</i>	Huisraad; Hoofdpijn der goden	94
<i>Toorn, Willem van</i>	Worpswede	356
<i>Verstegen, Peter/Thomas Hardy</i>	The voice - De stem	199
<i>Winkler, Kees</i>	Een afscheid; Overgang	282
<i>Zonderland, Peter</i>	2 landschapjes	119
Signalementen		
<i>Berg, J.Th.J. van den</i>	Den Uyl: twintig variaties op een thema	64-65
<i>Berg, J.Th.J. van den</i>	Maurice de Hond en de Nederlandse kiezer	120-121
<i>Dankert, P.</i>	Europa prioriteit	322-323
<i>Heering, Aart</i>	Een 'werkplan voor links'	284-285
<i>Hoffman, Leen</i>	Gemeenten tussen Rijk en markt	236-237
<i>Kalma, Paul</i>	Nicaragua, de SI en de PvdA	121-124
<i>Kalma, Paul</i>	Andries Sternheim	162
<i>Kooistra, Sander</i>	Automatisering op menselijke maat	200

Rozemond, Sam Verrips, Ger	Gekleurd witboek Identiteit en mediabeleid	283-284 27-28
Boeken		
Achterhuis, Hans Becker, Uwe	J. van Santen, <i>Arbeid, plicht en vrijheid</i> G. Therborn, <i>Why some peoples are more unemployed than others</i>	65-67 357-359
Cramer, N.	Anet Bleich, <i>Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid, 1946-1986</i>	163-164 290
Cramer, N. Dona, Hans	Frits de Jong Edz., <i>Wij willen ellende wenden</i> Tony Jansen en Jan Rogier, <i>Kunstbeleid in Amsterdam 1920-1940. Dr. E. Boekman en de socialistische gemeentepolitiek</i>	239-242
Fortuin, Johanna	Ali de Regt, <i>Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid; Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940</i>	124-127
Huitzing, An	L. Hagendoorn, <i>Cultuurconflict en vooroordeel. Essays over de waarneming en betekenis van cultuurverschillen</i> ; F. Bovenkerk e.a., <i>Vreemd volk, gemengde gevoelens. Etnische verhoudingen in een grote stad</i>	285-289
Kluit, Jan Willem	P.F. Maas, <i>Sociaal-democratische gemeentepolitiek 1894-1929</i>	290-292
Kuenzli, Peter	Leo Gerrichhauzen, <i>Woningcorporaties: bouw en beheer in gedeelde verantwoordelijkheid</i>	31-35
Mulder, Bertus	R. Boltendal - Koerier tussen Gisteren en Morgen. <i>De geschiedenis van Je Maintiendrai Friesland 1944-1984</i>	203-205
Nelissen, Piet	Andrew J. Pierre (ed.), <i>Third World Instability: Central America as a European-American Issue</i>	245-248
Oele, A.P.	P. van Dijk, <i>Op de grens van twee werelden. Het ethische denken van de natuurwetenschapper C.J. Dippel</i>	128-130
Perry, Jos	Henk Hondius/Margreet Schrevel, <i>Inventaris van het archief van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) 1894-1946</i>	127-128
Praag, C.S. van	An Huitzing, <i>Open deur. Huisvesting van etnische groepen in Nederland</i>	323-326
Priemus, H.	Marga Bruyn-Hundt, <i>Huishouden = onbetaalde arbeid. Maar huisvrouwenloon geen oplossing</i>	202-203
Stiphout, H.A. van Tromp, Bart	Pieterjan van Delden, <i>De toekomst van de vrije tijd</i> L.W. Huberts, <i>Politiek, overheid en partij. Bijdrage aan een worsteling</i> ; Jan van Muilekom/Margo Vliegthart, <i>De toekomst van de kwartaire sector. Hoogste tijd voor politieke besluitvorming</i>	383-390 390-393
Varkevisser, J.	P. van Yperen, <i>Naar een geëmancipeerd en geïndividualiseerd pensioenstelsel</i>	326-328
Verwey-Jonker, H	C. Wiedijk, Koos Vorrink. <i>Gezindheid, veralgemening, integratie. Een biografische studie (1891-1940)</i>	237-239
Wiebrens, Caspar	Paul de Beer, <i>Verdiene en verdelen. Hoofdpijnen voor een secundair inkomensbeleid</i>	242-245
Wolfson, Dik	J.M. den Uyl, <i>De toekomst onder ogen. Beschouwingen over socialisme, economie en economische politiek</i>	201-202
Zwan, A. van der	John Jansen van Galen, Jan Nekkers, Dick Pels, J.P. Pronk, <i>Het moet, het kan! Op voor het Plan! Vijftig jaar Plan van de Arbeid</i>	29-31

Pen op Papier

97-100; 130-132; 205-208; 248-252; 360; 394

PvdA: 1946-1986

Dikwijls was en is de stichting van een politieke partij de vrucht van een conflict. De Partij van de Arbeid is het produkt van integratie. De Christen-Democratische Unie verkreeg in 1937 twee Kamerzetels. De partij stond in haar politiek dichtbij de SDAP en vond de weg naar de PvdA toen de voorlopige programpunten over godsdienst en politiek die weg voor haar begaambaar maakten. De beginselprogramma's 1947 en '59 hebben dat bevestigd: *'Zij (De PvdA, WT) erkent het innig verband tussen levensovertuiging en waardeert het in haar leden, als zij dit verband in hun politieke arbeid duidelijk doen blijken.'*

Aanvankelijk was de positie van de Vrijzinnig-Democratische Bond onduidelijk. In de vergadering van het politiek overleg in december '45 kozen Joekes en Kranenburg echter onomwonden voor een democratisch-socialistische volkspartij. P.J. Oud had het hoofd in de schoot gelegd, beducht als hij was voor partijsplitting. Dat het met hem vreugde van korte duur zou worden, was toen niet te voorzien.

In haar partijconferentie van september 1945 was de SDAP niet toe aan opgaan in een nieuwe partij. De oorlog had harde klappen uitgedeeld, vooral in Amsterdam. De halve eeuw van haar geschiedenis bestond uit twee moten: 25 jaar vooruitgang en 25 jaar stagnatie. Niettemin waren Albarda, Voskuil, de Roode, Vermeer, Slotemaker en anderen mordicus tegen de vorming van een nieuwe socialistische partij. Wie zag dat de SDAP een uitgewoond huis was? Ere wie ere toekomt: Drees.

Zonder Koos Vorrink was het echter niet gebeurd: dankzij hem werd op 8 februari '46 het besluit van het congres van de SDAP ten gunste van de PvdA unaniem genomen. Een ontroerend, onvergetelijk moment.

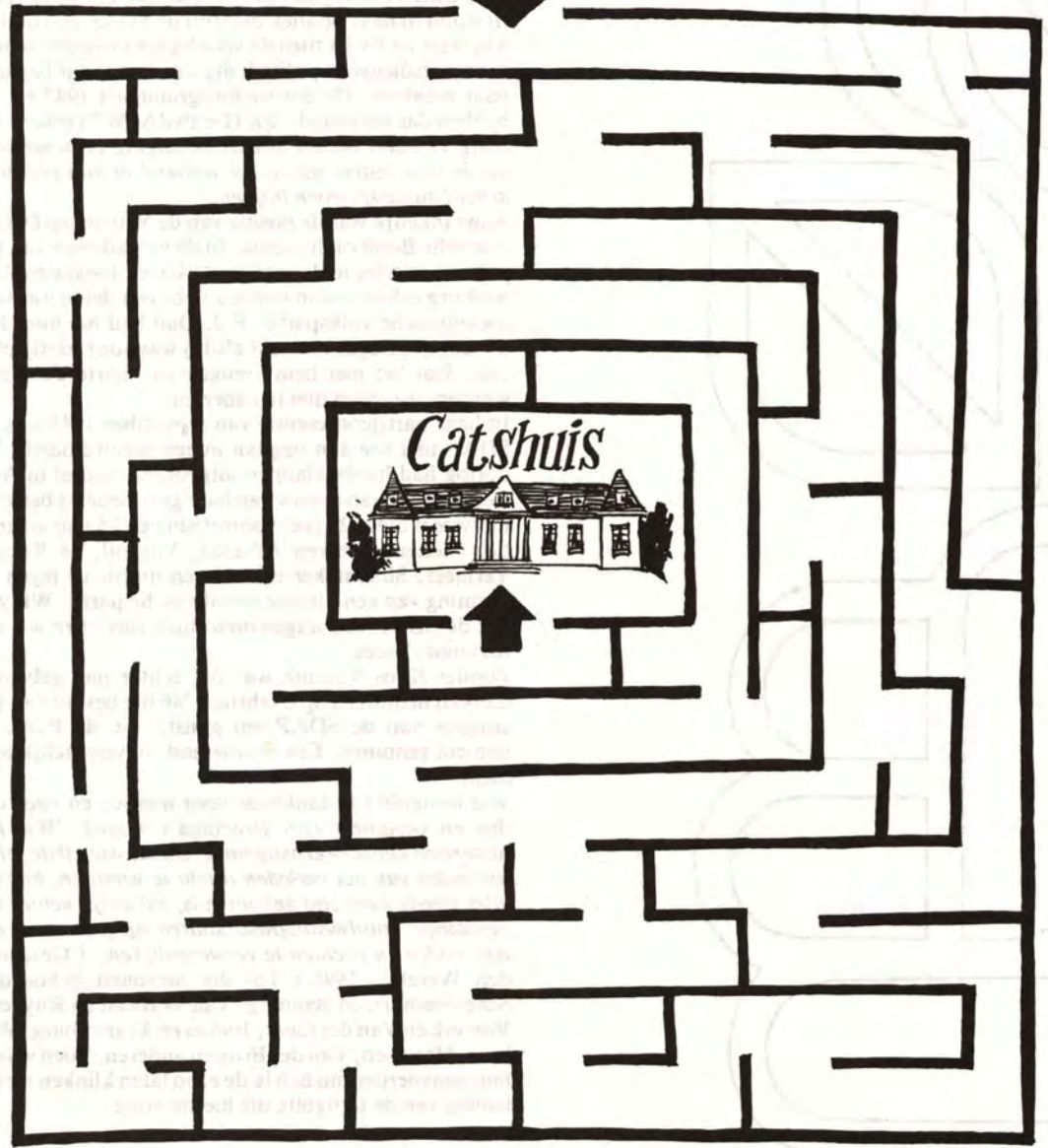
Wie terugblijkt is dankbaar voor mensen en voor daden en herinnert zich Huizinga's woord: *'Wie het historisch kenbare ernstig onderzoekt, wie uit de feitelikheden van het verleden tracht te verstaan, hoe dit alles steeds weer zoo gekomen is, zal altijd achter die gewaande noodwendigheid stuiten op personen, die iets wilden en zochten te verwezenlijken.'* ('Geschieden Wereld', 1943.) Tot die personen behoorden Schermerhorn en Banning, Van Walsum en Ruygers, Vorrink en Van der Goes, Joekes en Kranenburg, Willem, Harmsen, Van der Brug en anderen. Toen was ik hun penvoerder; nu heb ik de echo laten klinken ter inleiding van de terugblik die hierna volgt.

Wim Thomassen

Thomassen was de eerste secretaris van de Partij van de Arbeid en nadien, onder meer, burgemeester van Enschedé en Rotterdam.

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

T&M

GOEDE OPLOSSINGEN Z.S.M. STUREN NAAR HET PvdA-PARTIJBURO

Veertig jaar Partij van de Arbeid

Op 9 februari 1946 werd de Partij van de Arbeid officieel opgericht; dat is nu veertig jaar geleden. De naam van de partij maakte al duidelijk dat de oprichters iets anders voor ogen stond dan voortzetting – desnoods in verbrede vorm – van de vooroorlogse SDAP. De partij vormde trouwens een fusie van de oude SDAP, de Vrijzinnig-Democratische Bond (een links-liberale groepering) en de Christen-Democratische Unie (een radicale christelijke partij).

Veertig jaar na de oprichting terugziend in het verleden kunnen twee vragen worden gesteld. De eerste luidt: is in de loop van de naoorlogse jaren de continuïteit – en daarmee de dominantie van het sociaal-democratische erfgoed – de PvdA niet toch gaan overheersen, in weerwil van wat de oprichters hebben gewild? Is de PvdA werkelijk een nieuwe progressieve volkspartij geworden of toch in hoofdzaak een sociaal-democratische, naar vorm en naar gedachten?

De tweede kwestie is die van de in 1946 beoogde 'Doorbraak', het doorbreken van verstarde – 'verzuilde' – maatschappelijke en politieke verhoudingen. Als zulke verhoudingen inmiddels sterk aan invloed hebben verloren, in hoeverre is dat dan – eventueel in trager tempo dan door de oprichters beoogd – minstens ten dele uit oprichting en optreden van de Partij van de Arbeid voortgevloeid?

Dat zijn twee hoofdvragen die veertig jaar na data interessant zijn om over na te denken. In twee artikelen bespreken de historici Blom en Ten Have alsmede Bosscher daarop hun antwoord.

De derde mogelijke vraag is wellicht de belangrijkste: geven veertig jaar PvdA-geschiedenis reden voor de veronderstelling dat deze 'doodgewone hervormingspartij' (Den Uyl) nog minstens veertig jaar toekomst heeft? Die vraag heeft de redactie voorgelegd aan Tweede-Kamerlid Jacq. Wallage. Deze zal echter pas in het februari-nummer in staat zijn daarop zijn antwoord te formuleren. De toekomst van de nu op middelbare leeftijd gekomen partij (compleet met mid-life crisis?) houdt de lezer dus nog een maand tegoeed.

De sociaal-democratie tussen doorbraak en coalitie: een klassiek dilemma

'Er is een doorbraak, er wordt een nieuw begin gemaakt, een nieuwe weg wordt geopend. Hier de Partij van de Arbeid.' Zo besloot W. Banning in februari 1946 'dankbaar' zijn openingsrede op het stichtingscongres van de partij. De dankbaarheid bleek prematuur. Doorgaans immers wordt de oprichting van de PvdA weliswaar als de poging tot doorbraak beschouwd, maar ook als een mislukte poging, omdat de steun van vroegere confessionele kiezers vrijwel uitbleef. Welbeschouwd is het streven naar doorbraak veel ouder: de geschiedenis van de sociaal-democratie in Nederland is er altijd mee verbonden geweest. Het veertigjarig jubileum van de PvdA is een goede aanleiding om in een kort essay het wel en wee van deze doorbraak in ruime zin eens na te gaan. Van volledigheid kan daarbij geen sprake zijn. Wel zal nu en dan

worden ingegaan op de these van H. Daudt, dat de katholieke strategie om slechts in 'uiterste noodzaak' met de sociaal-democraten samen te werken, ook na 1945, constant zijn geldigheid heeft behouden. Sinds de oprichting van de SDAP en de keuze voor de parlementaire democratie streefden de sociaal-democraten naar een 'doorbraak' van de confessionele arbeiders naar hun partij. De strijd om het algemeen kiesrecht ging gepaard aan het vertrouwen, dat met dit kiesrecht de parlementaire meerderheid de sociaal-democraten wel in de schoot moest vallen. Dit hing samen met een orthodox stellige visie omtrent de loop van de geschiedenis. De weigering in 1913 om een regeringscoalitie aan te gaan was niet alleen gebaseerd op deze te verwachten verkiezingsoverwinningen. Belangrijker dan deelnemen aan een regeringscoalitie

J.C.H. Blom/W. ten Have

Blom is hoogleraar Nieuwste Geschiedenis; Ten Have is wetenschappelijk medewerker. Beiden zijn verbonden aan het Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam

achten velen het behoud van het strijddoel van de partij. Bovendien bestond er inzake deelneming aan een regering aan socialistische kant een richtlijn, die heel wel als een eigen vorm van een 'uiterste noodzaak'-strategie beschouwd kan worden. Kautsky herinnerde in 1913 zijn Nederlandse vrienden nog eens aan het besluit dat de Internationale in 1900 genomen had. De Nederlandse partij moest zijns inziens zelf maar vaststellen of sprake was van een dwangsituatie, die meeregeren acceptabel maakte. Een aantal jaren later bewerkstelligde Troelstra's impulsieve en kortstondige revolutiepoging dat doorbraak noch deelname aan een coalitie voorlopig tot de mogelijkheden zouden behoren. De katholieke 'uiterste noodzaak'-strategie, zoals deze onder anderen door *Nolens* in de eerste helft van de jaren twintig werd geformuleerd, was daarbij, zoals zo vaak, vooral een bevestiging van de bestaande verhoudingen.

In de Nederlandse situatie – hoe uniek die was laten wij hier in het midden – bleef het doorbraakstreven van de sociaal-democraten vooral op de confessionele kiezers (arbeiders) gericht. Dezen vormden niet het enige, maar wel het belangrijkste rekruteringsveld. Dit streven werd belemmerd doordat het zelfgekozen confessionele isolement en de onderlinge confessionele verdeeldheid een opdeling van het politieke krachtenveld – en daarvan niet alleen – in blokken, zo men wil zuilen, had doen ontstaan. De sociaal-democratie moest in dat krachtenveld een eigen plaats afperken en verdedigen: dat was nog wel wat anders dan doorbraak! De potentiële 'doorbrekers' onder de confessionelen waren in de eerste plaats vanwege de levensbeschouwelijke basis aan hun partij gebonden. Het ging er daarom niet alleen om deze kiezers van de aantrekkelijkheid van het SDAP-programma te overtuigen. Belangrijker nog was ze er vervolgens toe te brengen hun partij, dat wil zeggen hun bevolkingsgroep of zuil, te verlaten.

De sociaal-democraten moesten confessionele 'uitbrekers' – het is verhelderend ze zó eens aan te duiden – dus iets meer te bieden hebben dan een paar aantrekkelijke programmapunten voor zoiets kon gebeuren. Immers, de ervaring leerde dat de arbeidersstrijd als zodanig te weinig aantrekkingskracht had in een situatie waarin de bewustwording van de massa's in het teken van bijbel en kruis had gestaan. Socialistische vijandigheid ten opzichte van religieuze motieven had averechts gewerkt. Een paradoxale positie voor de sociaal-democraten dus: zij wilden de partij-indeling via doorbraak wijzigen, maar werden door de anderen vooral als één van de partijen gezien. Kort gezegd: ze waren tegelijk tegen de verzuiling en deel ervan.

Volgens de meeste auteurs was het sluiten van compromissen een eigenschap van het verzuilde stelsel, maar namen de sociaal-democraten tot 1939 op nationaal niveau aan deze compromissen nauwelijks deel. De 'uiterste noodzaak' der katholieken gold in de praktijk inderdaad tot het einde van de jaren dertig. Van coalitievorming was geen, van samenwerking zelden sprake. De SDAP kreeg er wel steeds meer oog voor, dat de waarde van de levensbeschouwing onaangetast gelaten moest worden. Ontkerkelijking en secu-

larisering waren immers tot lang na de Tweede Wereldoorlog geen noemenswaardige basis voor een 'uitbraak' uit confessionele kring. Een vroeg signaal van dit inzicht was de Groninger schoolmotie van 1902 geweest. Tegenover de vermaledijde 'uiterste noodzaak' van de katholieken handhaafden de sociaal-democraten niettemin hun streven naar doorbraak, dat door andere partijen evenmin als liefdesverklaring kon worden opgevat. Hoe dan ook, 'uitbreken' deden de confessionele kiezers voorlopig niet.

Toenadering

In de jaren dertig deden zich veranderingen voor, die de hoop op doorbraak deden toenemen. Zowel sociaal-democraten als een deel van de confessionelen wijzigden hun opstelling zo, dat van een zekere toenadering gesproken kon worden. Toch was dit voor de confessionele kiezers geen reden het zware vergrijp van de 'uitbraak' te plegen. Tevens bleek opnieuw de taaiheid van de organisatorische verzuildheid, niet voor het laatst overigens. Zelfs de effecten van de economische crisis waren onvoldoende om de oppositie tegen het regeringsbeleid de doorbraak te schenken. Wat de ARP betreft was dit natuurlijk niet vreemd: de daar uitgevonden gedachte van de anti-these werd nog eens versterkt door het feit dat de eigen politieke voorman het voornaamste doelwit van de oppositie was. Bij de RKSP gingen in de loop van de jaren dertig echter vele politici de kritiek op de regeringspolitiek delen en bovendien ontwikkelden zij ideeën over de ordening van het economisch leven, die ook naar hun eigen idee praktisch gezien overeenkomst met de SDAP-plannen uit die tijd vertoonden. Bij de SDAP zelf werd met het aannemen van het partijprogramma van 1937 het proces van het zogenaamde 'ingroeien' in de Nederlandse samenleving in deze jaren voltooid. Het is opvallend te zien hoe deze toenadering uiteindelijk tot samenwerking in de regering leidde, maar de doorbraak eerder belemmerde dan dichterbij bracht. Dit bleek in 1939 en eigenlijk ook in 1946.

De beschreven situatie maakt duidelijk hoe belangrijk het was, dat ook buiten de SDAP spraakmakende, zij het marginale, stromingen ontstonden, die fundamentele kritiek op de verzuildheid formuleerden. Deze critici schreven het uitblijven van oplossingen voor bijvoorbeeld het probleem van de werkloosheid voor een belangrijk deel toe aan de bestaande verdeeldheid, de 'hokjesgeest' in de politiek en elders. De 'topos' van de gereformeerde of katholieke geitenfokvereniging deed zijn intrede. Verwerping van de verzuildheid leidde tot verwerping van confessionele partijvorming: dat was iets totaal anders dan toenadering op politieke issues als Vlootwet of 'gave gulden'. Het betekende een nieuwe uitgangspositie voor een doorbraak. Met deze eerste vernieuwers was de doorbraak zelf natuurlijk nog geen feit. De vernieuwingsgedachten waren nog geenszins maatgevend en kenden al helemaal geen praktische consequenties. Heel wat grenzen moesten nog overschreden worden en heel wat wantrouwen moest slijten.

Het was niet voldoende voor de sociaal-democraten om aan te kondigen, dat andere groepen bij hen van

harte welkom waren. 'Uitbreken' was voor vele confessionelen niet aantrekkelijk als het leek op overlopen naar een 'vijandige' zuil. Daar kwam bij, dat de toonaangevende politici van de confessionele partijen ondanks de toenadering de verzuilde machtsposities nog lang niet wilden opgeven. De critici van de verzuilde waren dan ook veelal 'jongeren', al bekleedden zij soms wel functies in besturen en redacties. De voorgeschiedenis van het 'uitbreken' moet onder meer in het licht van een generatiestrijd worden gezien: een perspectief dat ook later nuttig zal blijken.

Hoe dit ook zij, voordat de critici bereid zouden zijn het confessionele erfgoed te verlaten moest er een *nieuw* alternatief geboden worden. Zover was de SDAP niet.

Pressure-cooker-situatie

Voor het openen van de deur naar de doorbraak was een schok nodig. Die kwam met de oorlog. Om te beginnen was er in de chaotische eerste maanden van de bezetting de oprichting van de Nederlandse Unie. Zeker, toen en vooral later kende de Unie vele en felle tegenstanders in alle zuilen. Bovendien was zonder de 'pressure-cooker-situatie' van na de capitulatie het succes van deze eenheidsbeweging ondenkbaar. Dat neemt niet weg, dat voor vele duizenden de ervaring van samenwerking over de zuilengrenzen heen niet onderschat moet worden. In een bepaald opzicht had deze poging tot doorbraak zelfs meer succes dan in 1946. De samenwerking in de Nederlandse Unie raakte niet alle bevolkingsgroepen in gelijke mate. Anders dan in de gijzelaarskampen was deze echter niet beperkt tot de 'elites' van de verschillende partijen. Toch waren ook de kampen voor de doorbraak van 1946 een noodzakelijke fase: hier vonden vernieuwers van in en buiten de Unie elkaar. Het begrip socialisme, voorzien van het predikaat personalistisch, werd nu ook voor confessionelen aanvaardbaar als symbool voor noodzakelijke maatschappelijke hervormingen. Voor de anderen werden de christelijke waarden als deel van de geestelijke basis van een nieuwe beweging acceptabel. Niet in de laatste plaats werden hier de persoonlijke banden gesmeed, die de afgronden van wantrouwen tussen de zuilen konden overbruggen. Zonder deze gevoelens van gemeenschappelijkheid, voor een deel ook bezongen in de illegale pers, was het ontstaan van de officiële doorbraakbeweging, de NVB, ondenkbaar geweest.

De doorbraakpoging van de Nederlandse Volksbeweging kon worden gewaagd door de vastberaden wil van de leidende personen, door de uitzonderlijke situatie die rijp leek voor het 'nieuwe' en door de opengevoelde rigiditeit aan beide kanten van de grens tussen confessionelen en sociaal-democraten. Onder de CH- en RK-politici waren er velen die voor een nauwe samenwerking met de sociaal-democraten, ja zelfs voor een gemeenschappelijke organisatie waren. De SDAP op haar beurt was na enige aarzeling bereid zich op te heffen en allerlei rode hindernissen voor confessionele 'uitbrekers' weg te nemen. Geestelijke uitgangspunten werden in het programma van de op te richten Partij van de Arbeid verdisconteerd.

En toch mislukte het! Dat bleek tijdens de verkiezingen, maar het gebeurde natuurlijk eerder. Het is te eenzijdig en tevens te finalistisch gedacht de mislukking uitsluitend toe te schrijven aan het feit, dat de confessionelen zover 'nog' niet waren. Zeker, van de CHU ging de achterban nauwelijks met de 'uitbrekers' mee. En van de katholieken braken vele vernieuwers (*De Quay!*) tenslotte zelfs niet uit: de tegenwerking van het episcopaat had daarbij een belangrijke, maar niet beslissende invloed. Maar ook aan de SDAP-kant waren niet alle hindernissen verdwenen. Net als bij de confessionelen waren er vele 'oude' politici, die slechts omdat de tijdgeest het leek te gebieden meetrokken met de eenheidskaravaan. Dat bleek bijvoorbeeld uit het vasthouden aan socialistische symbolen en aan de band met de Internationale. Bij velen was bovendien het wantrouwen ten opzichte van vernieuwers uit andere zuilen bijzonder groot. Een goed voorbeeld daarvan was de wijze waarop sommige leidende sociaal-democraten de erfenis van de Nederlandse Unie bejegenden. Niet dat zij daar geen argumenten voor hadden. Maar omdat de katholieke doorbrekers – en zij niet alleen – vrijwel zonder uitzondering uit de Unie afkomstig waren, moest de scherpe toon waarop de herinnering aan de Unie bestreden werd wel een belemmering voor de doorbraak opwerpen.

'Het nieuwe bestand'

Er wordt aan sociaal-democratische kant vrijwel altijd in mineur gerefereerd aan de mislukking van de doorbraak. Toch is er ook een andere kant. Wij gaan daarbij voorbij aan de resistentie, die de zuilen in de jaren dertig tegen nationaal-socialistische 'inbraak' bleken te bieden. Maar zouden bij een gelukte doorbraak de grote onderlinge verschillen niet een verlamdende werking gehad hebben? Zo *Oud's* al in juni 1946 geuite onvrede over de te socialistische presentatie van de PvdA niet door vele 'uitbrekers' gedeeld zijn? Zou voor anderen juist de herkenbaarheid van de socialistische beweging niet nog meer zijn aangetast dan met de nieuwe PvdA toch al het geval was? Bovendien: de doorbraak was dan wel mislukt, maar regeringscoalities met de sociaal-democraten waren voor de opvolgers van Nolens niet alleen onvermijdelijk, maar ook vanzelfsprekend en vaak wenselijk geworden. De strategie van de 'uiterste noodzaak' bestond niet meer (de bij deze strategie behorende derde partij ontbrak trouwens tot 1948). De regering van KVP en PvdA was een succes. De rooms-rode samenwerking werd van katholieke zijde wel omschreven als 'het nieuwe bestand'. De politieke praktijk van na 1946 toonde, dat deze regeringsamenwerking prevaleerde boven pogingen om met agressieve campagnes de doorbraak van de kiezers alsnog te forceren. De sociaal-democraten namen nu definitief ook op het nationaal-politieke niveau hun volwaardige plaats in. Tien jaar kabinetten-*Drees* (1948-1958) vormden het doorslaggevend bewijs daarvan.

Aan de katholieke kant bevestigde het befaamde mandement van 1954 deze verhoudingen, waarbij de KVP steeds minder een nieuwe partij was en steeds meer ge-

woon, net als de vooroorlogse RKSP, de politieke organisatie van de katholieke zuil. Het is, in het licht van de snelle instorting van die zuil vanaf het einde van de jaren zestig, niet ongebruikelijk geworden dit mandement te zien als een laatste krampachtige poging om het reeds onherstelbaar krakende bouwwerk bijeen te houden. Er is echter vanuit de toenmalige verhoudingen meer voor te zeggen er boven alles een bezegeling van de bestaande situatie in te zien, die in zekere zin een katholieke overwinning was. Aan het einde van en direct na de oorlog hadden de bisschoppen er, gezien hun voorzichtige manoeuvres, kennelijk rekening mee gehouden dat de zuil het wel eens zonder politieke eenheidsorganisatie zou moeten doen. Die vrees werd niet bewaarheid. Het mandement bevestigde de dringende wenselijkheid van de katholieke eenheid, ook op politiek terrein, maar formuleerde deze juist voor dat politieke terrein subtiel. Anders dan voor verscheidene andere terreinen werd de steun aan de PvdA niet verboden, maar slechts ontraden. Daarmee werd een openlijke breuk met die partij, die natuurlijk wel stevig sputterde, voorkomen. Ook de kleine groep katholieken in de PvdA kon, in een als heldhaftig gepresenteerd optreden, in de partij blijven. Maar de weg naar bloei van de katholieke werkgemeenschap was afgesloten.

Zoals de KVP snel gewoon de politieke organisatie van de katholieke zuil werd, zo werd de PvdA snel de politieke organisatie van de sociaal-democratische zuil (of, voor de terminologisch bezwaarden, de politieke tante van de rode familie). De vernieuwers en doorgebrokenen in de PvdA konden zich weliswaar vastklampen aan de ideologische vernieuwing, die natuurlijk bleef en die de opening naar de gelovigen nadrukkelijk afficheerde, en aan de gematigde regeerpraktijk, die bijvoorbeeld vele voormalige vrijzinnig-democraten bleef binden. Maar ondanks de bredere ideologische pretentie, vertegenwoordigde de PvdA toch vooral de politieke tak van de arbeidersbeweging. Een arbeidersbeweging, die eindelijk haar aandeel in de politieke macht binnenhaalde; beheerst en behoedzaam oogste. Nimmer was de politieke praktijk zo dicht bij het in een sterke verzuildeheid wortelende 'consociational-democracy'-model van *Lijphart* als juist in deze jaren vijftig.

Daaraan droeg ook bij, dat, in de schaduw van de politieke reuzen KVP en PvdA die de show stalen, de liberalen eerst aarzelend maar later (vanaf 1948) resoluter hun plaats in het politieke spectrum weer innamen. En ook de ARP begon omstreeks 1950 uit het isolement te komen waarin zij als gevolg van haar koloniale standpunt en de verbondenheid met de Colijniaanse politiek (die taboe was geworden) sinds de oorlog verkeerde. Wanneer dan in de loop van de jaren vijftig het cement van het 'nieuwe bestand' wat minder stevig wordt, is dat niet een terugval van de KVP op de 'uiterste noodzaak'-strategie, maar een begrijpelijk einde van een betrekkelijk korte periode van nadrukkelijke voorkeur van de KVP voor de PvdA. In plaats daarvan kwam de zogenaamde 'lood om oud ijzer'-opstelling van de confessionelen, die allerlei onderlinge spanningen ten spijt de neiging vertoonden weder-

om dicht bij elkaar te kruipen. Zij deden dit niet meer op basis van de anti-these — die speelde geen rol van betekenis meer — maar op grond van hun positie in het politieke centrum eerst en uit overlevingsdrift later. De breuk in de coalitie in 1958, die geenszins uitsluitend een KVP-wens was, was een bijna onontkoombare onderbreking van een twaalf jaar durende samenwerking KVP-PvdA, waarin onderlinge rivaliteit en stembusstrijd de praktijk van compromissen steeds moeizamer hadden gemaakt. De gegroeide irritaties vroegen om op zijn minst een adempauze.

De PvdA, in eerste instantie in 1958 niet vrij van gevoelens van opluchting, reageerde, zeker toen de beloning van de kiezers uitbleef, verongelijkt op deze ontwikkeling. Dit te meer omdat in het geheel van kabinetsformaties en politieke verhoudingen de veel kleinere VVD vooralsnog de soepelste partner voor de confessionelen bleek en dus meestal de ministersposten naast die van de confessionelen verwierf. Deze verontwaardiging in de PvdA-kring kon aansluiten bij een oude traditie van irritatie over eerst de gelovige arbeiders, die, ondanks alle omzichtigheid van de sociaal-democraten ten aanzien van het geloof, maar niet op de sociaal-democratische partij wilden stemmen, en over later speciaal de katholieke partij, die zich in de jaren twintig en dertig wel een sociaal gezicht had aangemeten, maar zo langdurig niet voor regeringssamenwerking met de SDAP had willen kiezen. In 1939 en vooral na de oorlog had de katholieke partij dan tenslotte wel de 'goede' keuze gedaan. Maar nu, in de jaren zestig was die koers weer verlaten. In die context konden woorden als ontrouw en onbetrouwbaarheid maar al te gemakkelijk vallen. De nacht van *Schmelzer* was natuurlijk koren op die molen. Een en ander vormde, zeker na de grote verkiezingsnederlaag van 1967, een vruchtbare bodem voor althans verbale radicalisering. Eerder in de jaren zestig was dit nog voorkomen door de keuze van de voormalige vrijzinnig-democraat *Vondeling* tot partijleider. Maar aan het einde van de jaren zestig toen alles in beweging leek te komen, werd dit steeds sterker.

Radicalisering

Lieten de kiezers het in 1946 toen het om de doorbraak ging afweten, in de late jaren zestig raakten zij 'op drift'. De achtergronden en oorzaken daarvan zijn zo complex, dat zij hier niet uitputtend aan bod kunnen komen. Maar enkele opmerkingen kunnen wel gemaakt worden. In de eerste plaats lijkt het onjuist om, zoals wel is betoogd, de verschuivingen van de late jaren zestig en de jaren zeventig als een vertraagde realisering van de bedoelingen van 1945 te zien. In 1945/46 ging het immers in heel sterke mate om een door een intellectuele elite bewust geleide, moraliserende en disciplinerende beweging, gefundeerd op een zedelijke, dat wilde zeggen algemeen christelijke, grondslag. In de jaren zestig daarentegen overheersten juist allerlei libertaire tendensen in een sterk seculariserende en deconfessionaliserende atmosfeer, die op haar beurt weer vooral terug te voeren was op de zeer snelle stijging van de welvaart in de jaren vijftig en zestig. Dat het rond 1970 om iets heel anders ging dan in 1945/46

wordt onderstreept door het feit dat de PvdA, de oude doorbraakpartij bij uitstek, niet alleen de 'uitbraak' bij de confessionelen niet binnenhaalde, maar oorspronkelijk zelf evenzeer slachtoffer was van zo'n 'uitbraak'. Per saldo bleef de PvdA op wat langere termijn weliswaar ongeveer van gelijke kracht. Maar dat was heel iets anders dan wat deze partij van de kiezers had verwacht, namelijk eindelijk de massale steun onder de bevolking, waar men 'recht' op had. In plaats daarvan waren per saldo de nieuwe partijen en vooral de VVD de winnaars. Deze teleurstellende resultaten maakten de nieuwe generatie in de PvdA knorrig en, zoals al eerder opgemerkt, rijp voor radicale strategieën.

Ten tweede is het van belang te wijzen op een aantal aspecten van de algemene atmosfeer in de tweede helft van de jaren zestig en een groot deel van de jaren zeventig. De gedachte dat alles anders zou worden, dat er eindelijk gebroken zou worden met versterde en verburgerlijkte verhoudingen, dat een nieuwe frisse aanpak een heel andere samenleving zou scheppen raakte wijd verbreid. Progressief werd in dat klimaat het tover- en modewoord. Progressief moest. Ook de confessionelen waren aan die mode onderhevig. In beginsel opende dat goede kansen voor de PvdA om de regeringssamenwerking te hervatten. Maar de PvdA was aan dezelfde mode onderhevig en de afstand tot de confessionelen verminderde niet.

De recente frustraties, die in een diepe verongelijkt-heid wortelden en de strijd van de nieuwe generatie met de generatie van de doorbraak van 1946, leidden in deze context tot zodanige radicalisering van uiterlijk optreden dat de weg naar een hernieuwde stevig gebaseerde duurzame regeringscoalitie onbegaanbaar werd. De strategie en tactiek van de PvdA bij kabinetsformaties, verkiezingscampagnes en dagelijkse politieke praktijk waren zoals vroeger zozeer gericht op het strijddoel van de partij dat regeringssamenwerking met de confessionelen wel heel moeilijk werd. Het streven naar de meerderheid (doorbraak) en naar deelneming aan de regering bleek opnieuw niet samen te kunnen gaan. De situatie leek wat dit betreft op die van 1945/46; ook toen bestond er een grote spanning tussen de strategie gericht op verovering van kiezers (van anderen) en de strategie gericht op regeringssamenwerking. In 1946 echter haalde de PvdA toen de verkiezingswinst uitbleef niettemin een zeer vruchtbare regeringssamenwerking binnen. In de jaren zestig en zeventig lukte dat ondanks de confessionele achteruitgang maar in zeer beperkte mate, hoe willig die confessionelen soms ook waren (zoals in 1977).

Zo bleef de PvdA na 1958 meestentijds buiten de regering (al is deelname aan drie kabinetten, waarvan twee overigens een heel kort leven beschoren waren, niet geheel te verwaarlozen). Betekent dit nu, zoals Daudt wil, dat de confessionelen in feite een 'uiterste noodzaak' strategie voerden? Onzes inziens niet. Ten eerste (en dat is het hoofdargument) is het zeer anachronistisch op deze wijze impliciet de partijpolitieke en maatschappelijke verhoudingen van de jaren twintig en dertig gelijk te stellen aan die in de jaren zestig en

zeventig. Voor de jaren veertig en vijftig gaat het verhaal sowieso niet op, zoals in het voorafgaande bleek. Ten tweede veronderstelt het dat de beslissende rol bij de confessionelen lag, die de PvdA bij voorkeur zouden afwijzen. Dit laatste deed men in ieder geval niet openlijk, integendeel zelfs. Meer dan eens liet men doorschemeren graag met de PvdA tot een compromis te komen. Maar ook als dat alles slechts doortrapte uiterlijke schijn zou zijn geweest, mag men niet aan de dominante, zeer actieve eigen rol van de PvdA voorbijgaan. Bij voortdurend hield die partij zich bezig met de voorwaarden waarop men een samenwerking eventueel zou aangaan. En, in strijd met de compromisgedachte die bij coalities meestal hoort, werd menig punt ononderhandelbaar verklaard. Daarvoor waren natuurlijk allerlei argumenten. Maar het lijkt onjuist het afketsen van die samenwerking nu juist aan die partijen toe te schrijven die wel wilden onderhandelen en compromissen sluiten. Als er een partij van de 'uiterste noodzaak' was, dan komt de PvdA daar als eerste voor in aanmerking.

De samenwerking tussen katholieken en sociaal-democraten, die in 1939 na lang aarzelen tot stand was gekomen en in 1945/46 zo nadrukkelijk was bevestigd, was gebaseerd geweest op de keuze van de katholieken voor een sociale politiek en het ingroeven van de sociaal-democraten in de burgerlijke samenleving. Samen sloeg men de weg in naar de verzorgingsstaat. De andere confessionele partijen en ook de VVD volgden op die weg. Rond 1960 leek er dus een zodanige consensus, dat eventueel ook een vijfpartijen-kabinet gevormd had kunnen worden. De onderlinge verschillen waren goed beschouwd van ondergeschikte betekenis. Alles overziend lijkt het toch vooral de PvdA die in de dagelijkse praktijk sindsdien de blokkades opwierp, zonder dat daarmee overigens de bijdragen van anderen over het hoofd gezien behoeven te worden. Er schuilt een zekere tragiek in, dat dit alles zich voltrok onder invloed van een vooral uiterlijk radicaliteit van de PvdA. De partij gaf er niet steeds blijk van rationeel afgewogen te hebben of men de belangrijkste doelstellingen inderdaad dichter zou benaderen via een, steeds maar niet met succes beloofd, streven naar meerderheid dan via compromissen in een coalitie. Een harmonieuze combinatie van beide liet en laat zich wellicht in abstracto wel denken, maar bleef in concreto onzichtbaar.

Klassiek dilemma

Bij een beoordeling van de huidige situatie is naast inzicht in de historische ontwikkeling een schatting van de toekomstige ontwikkeling van de partijpolitieke constellatie noodzakelijk. Welnu, wij gaan ervan uit dat deze een zekere duurzaamheid op de middellange termijn zal kennen. Dus drie grote partijen (PvdA, CDA, VVD) en drie groepen kleine: klein links, 'klein centrum' (D'66 en/of eventuele nieuwe soortgelijke partijen) en klein rechts. Bovendien ligt in de verwachting, dat het CDA in grote lijnen een dalende tendens zal vertonen als gevolg van doorzettende secularisering en deconfessionalisering (korte-termijnfluctuaties kunnen daarbij tijdelijk het omgekeerde laten zien).

De ruimte zit daarbij vooral in het 'midden'. Dáár vooral zullen de drie groten en 'klein centrum' (laten we verder maar zeggen D'66) elkaar de kiezers willen afvangen. Omdat er zoals gezegd op tal van hoofdpunten consensus (c.q. verschillen van ondergeschikte betekenis) bestaat zullen 'issues' en 'personalities' van zeer groot belang zijn. Onbeperkt werven en afstemmen van de strategie op dat midden is voor de meeste partijen echter niet mogelijk. Er blijft namelijk, vooral voor CDA en PvdA, maar onzes inziens ook wel voor de VVD, steeds het gevaar van stemmenverlies aan de meer extremistische of orthodox-ideologisch ingestelde partijen.

In de huidige situatie nu doet zich op het eerste gezicht een voor de PvdA zeer gelukkige situatie voor. Eindelijk lijkt op het niveau van de kiezers een doorbraak naar een uitslag ver boven het tot nu toe behaalde in het zicht. Dit komt door de eigenaardigheden dat enkele issues (kernbewapening vooral, kernenergie in wat mindere mate) de mogelijkheid openen om zowel in het midden te winnen als de afval aan de extreme zij-

de te beperken of zelfs ook daar winst te boeken. Een dergelijke situatie deed zich nog niet eerder voor. De PvdA doet dan ook haar uiterste best de kiezers van de betrouwbaarheid van de partij op deze punten te overtuigen door formuleringen te kiezen die ultimatief zijn en compromissen uiterst moeilijk zullen maken. En zo zijn, ondanks alle uiterlijke veranderingen, de keuzemogelijkheden voor de sociaal-democratie in hoge mate vergelijkbaar met die waarvoor zij gedurende haar hele geschiedenis al stond. De eis van de Internationale uit 1900 (alleen in een dwangsituatie) bestaat in die vorm niet meer, evenmin als de katholieke 'uiterste noodzaak'. Maar méér dan de confessionelen staat de PvdA nog steeds voor een vergelijkbaar vraagstuk. De spanning tussen compromissen, noodzakelijk om in een regeringscoalitie deel te nemen en het streven naar een meerderheid c.q. een doorbraak is nog altijd dominant aanwezig. Het zal alleen al voor de geschiedenis een boeiend schouwspel zijn te zien hoe de PvdA zich, veertig jaar na haar oprichting uit dit voor de partij klassieke dilemma zal redden.

Dromen van een Doorbraak

Doeko Bosscher

Historicus verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen

In hun voorwoord bij *Het zesde jaarboek voor het democratisch socialisme* (1985) maken de samenstellers gewag van een mogelijk op handen zijnde "'Doorbraak'-après-la-lettre die de PvdA tot een vrijwel zekere coalitiepartner in een komend kabinet zou maken.¹ Hun woordkeus geeft aan dat zij wel een verband leggen tussen een eventuele overwinning van historische omvang voor de PvdA bij de verkiezingen van mei 1986 en het Doorbraakideaal van vroeger, maar het een niet als de verwezenlijking van het ander beschouwen. De Doorbraak met een hoofdletter is geschiedenis geworden. Het ging om een verschijnsel dat nauw met een bepaalde historische context verbonden was. De tweedeling in de Nederlandse politiek – voortuitstrevend tegenover behoudend – die er het gevolg van had moeten zijn is nooit werkelijkheid geworden, en het is de vraag of zij door de PvdA nog altijd wordt of zou moeten worden nagestreefd. In deze beschouwing wordt nader ingegaan op de betekenis van de Doorbraak in de naoorlogse geschiedenis van de Nederlandse sociaal-democratie. Valt er nog inspiratie uit te putten?

Vernieuwing

De gijzelaars van St.-Michielsgestel die de idee van de Doorbraak tot een plan smeedden waren geen politieke strategen. Hun eerste zorg betrof de toekomst van

het Nederlandse volk. Ervaringen met de economische crisis van de jaren dertig, die een morele en politieke crisis aan het licht had gebracht, stonden centraal in hun overwegingen. De opzet tot het stichten van een vernieuwingsbeweging op personalistisch-socialistische grondslag was dan ook moreel geladen. De belangrijkste elementen van de nieuwe leer waren het stimuleren van de gemeenschapszin en het bieden van ontplooiingskansen aan het individu, in samenhang met een radicale sociale politiek. In de terminologie van de Doorbraak liet zich kritiek op de vooroorlogse democratie herkennen. Haar aanhangers ontkwamen er niet aan toe te geven dat de ontevredenheid van de autoritaire bewegingen van toen over samenleving en politiek deels gegrond was geweest. In de woorden van W. Banning: *'De ervaring met de moderne dictatoriale stromingen heeft ons o.a. dit geleerd: zij hadden in hun kritiek op de vooroorlogse maatschappij lang niet altijd ongelijk, zij beseften scherper dan de vertegenwoordigers dier oude wereld de leemten, vooral de schrijnende armoede aan ware gemeenschap.'*² Voor het overige namen de aanhangers van de Doorbraak krachtig stelling tegen elke vorm van anti-parlementarisme. Hun negatieve houding tegenover de werking van de politiek in de crisistijd maakte hen echter kwetsbaar voor kritiek van de vroegere politieke partijen, waarvan sommige op het punt stonden heropge-

richt te worden. In dit verband werd het feit dat tussen de Nederlandse Unie (opgericht in 1940) en de sympathisanten van de Doorbraak een zekere continuïteit bestond in ideeën en personen, als bewijs voor een autoritaire tendens gehanteerd.

De Doorbraak wilde een nieuwe gemeenschap creëren. De verzuilde partijstructuur van voor de oorlog diende daartoe te verdwijnen. Vooral de confessionele partijen moesten het in de campagne van de Nederlandse Volksbeweging — de organisatie die aan de Doorbraakidee gestalte gaf — ontgelden, om twee redenen. Naar hun aard schiepen deze partijen tegenstellingen tussen mensen die op grond van hun politieke gezindheid juist bondgenoten zouden moeten zijn; zodoende stonden zij de vorming van een nieuwe gemeenschap in de weg. Ten tweede werden de confessionele partijen, althans de grote, verantwoordelijk gesteld voor de crisismisère. De christelijke coalitie had immers tot de val van het laatste kabinet-Colijn (1939) de Nederlandse politiek naar haar hand gezet. Zij kreeg nu de rekening gepresenteerd. De ijverars voor de Doorbraak vonden overigens dat de SDAP en de andere niet-confessionele partijen in mindere of meerdere mate medeschuldig waren aan de verstarung. Naar hun mening hadden deze groeperingen eveneens hun bestaansrecht verloren en dienden zij op te gaan in de twee partijen waarvoor in het toekomstige bestel een plaats was ingeruimd: een vooruitstrevende en een behoudende.

Met dat al werd een verband tussen godsdienst en politiek geenszins ontkend. Integendeel, het personalistisch socialisme van Banning c.s. wilde het politieke leven uitdrukkelijk stellen onder de evangelische normen van gerechtigheid, barmhartigheid en naastenliefde. In die zin was het religieus. De politieke partij die deze vorm van socialisme in haar vaandel zou schrijven zou echter niet alleen aan christenen een politiek tehuis moeten bieden, maar aan iedereen die zich met de in onze maatschappij hecht verankerde christelijke waarden verbonden voelde.

De PvdA

De Partij van de Arbeid is uit de Nederlandse Volksbeweging voortgekomen, wel als de partij van de Doorbraak, niet als de partij die de eerste initiatiefnemers tot de Doorbraak voor ogen had gestaan. Mede onder invloed van de in de loop van de tijd bij het streven naar een herschikking in de Nederlandse politiek betrokken leiders van de vroegere, ondergronds al dan niet voortbestaande partijen, was de christelijke grondslag in het programma enigszins gerelativeerd. Het beginselprogramma ging uit van de erkenning van een innig verband tussen levensovertuiging en politiek inzicht en nodigde de leden met zoveel woorden uit *'dit verband ook in hun arbeid voor de Partij duidelijk (te) doen blijken'*. *'Zij verwerpt echter principieel, en voor de tegenwoordige verhoudingen ook praktisch, de organisatie van het politieke partijleven op de grondslag van een godsdienstige belijdenis (antithese)'*. Kortom, de PvdA was levensbeschouwelijk gezien een meerstromenland waar in theorie de ene (al dan niet religieus gefundeerde) overtuiging niet over de andere domineerde.

Het appèl aan de kiezer om zich langs andere lijnen te organiseren werd zoals bekend geen succes. Het geheel werd kleiner dan de som der delen; de PvdA kreeg in 1946 minder zetels dan de partijen die in haar waren opgegaan (SDAP, VDB en CDU) in 1937 hadden behaald. Dit resultaat wordt nog ongunstiger wanneer men in aanmerking neemt dat kwalitatief niet onbelangrijke groepen katholieken en christelijk-historischen officieel voor de Doorbraak hadden gekozen. Kennelijk waren zij generaals zonder legers geweest en had de PvdA wel een inbraak in de KVP en de CHU kunnen plegen, maar geen doorbreking van de politieke verhoudingen kunnen forceren.

Zo slaagde de Doorbraak alleen symbolisch en werd zij feitelijk een mislukking. In tal van publikaties zijn pogingen tot verklaring gedaan. Aangezien betrouwbare cijfers met betrekking tot de bruto-verschuivingen binnen het electoraat ontbreken moest het bij speculaties blijven. Een deel van de oorzaak was ongetwijfeld gelegen in de programmatische ruk naar rechts waar de overgang van SDAP naar PvdA mee gepaard was gegaan. De positie van de sociaal-democratie tegenover de linkse kiezer was erdoor verzwakt. De CPN presenteerde zich met succes als alternatief, onder meer door zich te laten voorstaan op haar aandeel in het verzet, maar vooral door het sociale radicalisme ten toon te spreiden dat door veel kiezers bij de PvdA werd gemist. De beloning bestond uit tien Kamerzetels.

De Doorbraak zou zich, om te slagen, op twee fronten hebben moeten voltrekken. De scheidsmuren tussen confessioneel en niet-confessioneel hadden met een beroep op de eis van de tijd moeten worden geslecht, zonder dat dit ten koste was gegaan van de aantrekkelijkheid van de PvdA voor het SDAP-electoraat. Ook het omgekeerde geldt: de PvdA had een meer dan gewone aantrekkingskracht op de arbeiders uit confessionele kring moeten uitoefenen om ook hen tot de overstap te bewegen en daardoor te voorkomen dat alleen vertegenwoordigers van de middengroepen met de antithese zouden breken. In de gegeven omstandigheden was dit een onmogelijke opgave. De beklemtoning van de religieuze factor in haar beginselen stootte een aantal potentiële kiezers af en ging anderzijds niet ver genoeg om de confessionele massa voor zich te winnen.

De verzuildeheid bleek zichzelf nog lang niet overleefd te hebben. De RKSP keerde terug als programmatisch en ook anderszins vernieuwde partij met een andere naam: KVP. De CHU herrees tegen alle verwachtingen in uit haar as en behaalde in 1946 ondanks het vertrek van de groep *Van Walsum* een zeteltal gelijk aan dat van 1937 (acht). Ook bij het kader van de ARP bestond geen enkele twijfel of deze partij nog een rol te spelen had in de Nederlandse politiek. Zij verloor weliswaar vier zetels ten opzichte van 1937, maar deze achteruitgang was geen Doorbraakverschijnsel; hij werd veroorzaakt door het verloren gaan van de stemmen die 'sterke man' Colijn bij de vorige verkiezingen uit diverse kringen had getrokken. Al met al toonden de kiezers niet onder de indruk te zijn van de 'historische opdracht' die het Nederlandse volk volgens de

voortrekkers van de Doorbraak te vervullen had. Het kan ook zijn dat de behoefte aan een herschikking van partijen groter was dan uit de uitslag van 1946 valt af te leiden, maar dat het publiek te weinig mogelijkheden zag om aan deze behoefte uitdrukking te geven. Wie overwoog de confessionele politiek de rug toe te keren had de keus uit de PvdA, de Partij van de Vrijheid en de CPN. Wellicht had een iets gevarieerder aanbod van partijen het beeld drastisch kunnen wijzigen. In dit verband zou gedacht kunnen worden aan een middenpartij tussen PvdA en PvdV en aan een progressieve christelijke partij. Waren die er geweest, dan zou de strijd voor of tegen de Doorbraak minder het karakter van een strijd voor of tegen de PvdA hebben gekregen. De PvdA alleen kon de Doorbraak idee niet torsen. Zij had zich beter in meer dan één gedaante aan de kiezer kunnen presenteren. De latere ontwikkelingen hebben bevestigd dat de Nederlandse politiek zich niet in het keurslijf van twee hoofdstromen (progressief en conservatief) laat persen, maar een nadere profilering en nuancering verlangt.

De verkiezingsuitslag van 1946 wekte in de PvdA geen twijfel over zin en noodzaak van de strijd tegen de antithese. Zij stond nu voor de taak te bewijzen dat de eenheid in verscheidenheid die in verband met de Doorbraak was gepredikt, levensvatbaar was. Haar concrete politiek moest demonstreren wat de nieuwe sociaal-democratie eigenlijk inhield. Eén van de grootste uitdagingen uit de eerste periode van het bestaan van de PvdA was de Indonesische kwestie. De nieuwe partij kon dit probleem niet goed aan. Intern openbaarden zich grote tegenstellingen en een nieuwe verkiezingsnederlaag (1948; terugval van 29 naar 27 zetels in de Tweede Kamer) was ongetwijfeld mede te wijten aan haar tweeslachtige optreden in dit drama. Deze keer was het zetelverlies niet te verklaren uit de werfkracht van de CPN ten opzichte van de linkse kiezer. Ook de communisten verloren twee zetels. De VVD (die de plaats van de Partij van de Vrijheid had ingenomen) en de CHU boekten winst. De Doorbraak had blijkens deze uitslag geen vooruitgang geboekt.

Kentering

In 1952 en 1956 deed zich een kentering voor. Bij twee opeenvolgende verkiezingen werd en bleef de PvdA de grootste partij, en dat terwijl als gevolg van het beschoppelijk mandement (1954) de katholieken de rijen sloten (de rechtse KNP hief zichzelf op). Het feit dat de PvdA het vooral goed (naar verhouding) deed in de sociologisch gezien homogeen katholieke provincies Limburg en Noord-Brabant stelde sommige socialistische commentatoren voor een gewetensprobleem. Aan de ene kant was men geneigd zich oprecht te verheugen over wat een Doorbraaksucces leek, anderzijds kon de opmars van de PvdA in het katholieke Zuiden ook worden uitgelegd als een symptoom van massale ontkerkelijking. Het stimuleren van geloofsafval was nooit een doel van de Doorbraak geweest en de PvdA zou van zo'n ontwikkeling dus ook eigenlijk niet willen profiteren. Calvinisme en catholicisme hadden nog wel degelijk een bijdrage te leveren aan het sociaal-politieke leven, werd gezegd. Verminde-

ring van de interesse voor het geestelijke ging tegen de belangen van de PvdA in. *R.B. Andeweg* en *R. Hillebrand* gaan in het laatste jaarboek voor het democratisch socialisme op deze thematiek in, onder verwijzing naar analyses van electorale trends van de hand van *J.M. den Uyl* uit de jaren vijftig. Den Uyl bestreed de gedachte dat de groei van de PvdA te danken was aan ontkerkelijking. Volgens hem hadden de kiezers die de partij nu voor het eerst had weten aan te trekken zich louter door politieke motieven laten leiden. Een conclusie die door Andeweg en Hillebrand wordt bestempeld als 'wishfull thinking'. De verkiezingsresultaten in de veertig jaar van haar bestaan overziende stellen zij vast dat de PvdA alleen bij katholieke kiezers een Doorbraak heeft bewerkstelligd (in de zin dat in de loop van de tijd relatief meer mensen die zichzelf katholiek noemen PvdA zijn gaan stemmen) en overigens de kerkelijke kiezer niet voor zich heeft gewonnen. Onder hervormden werd zelfs verlies geleden (een deel van de aanvankelijk tot de Doorbraak aangetrokken hervormden werd later weer afgestoten). Wat de verkiezingsuitslagen betreft is niet de PvdA de Doorbraakpartij bij uitstek, maar de VVD, is hun toch wel enigszins pijnlijke slotsom.³

Aan het eind van de vijftig werd het beginselprogramma van de PvdA gewijzigd. De oproep aan de leden om in hun politieke arbeid getuigenis af te leggen van het innig verband tussen levensovertuiging en politiek inzicht werd gehandhaafd. De Doorbraak beloofde eindelijk te slagen, tegen alle pogingen van de confessionele partijen om met haar af te rekenen in. Het wekt dan ook geen verwondering dat in het nieuwe beginselprogramma waardering werd uitgesproken voor de activiteiten van de op basis van levensbeschouwing georganiseerde werkgemeenschappen, die dienden 'ter verdieping en verrijking van het geheel der socialistische gedachte en beweging'. Door het nut van de werkgemeenschappen te onderstrepen bedreef men zending naar buiten ('een tehuis voor alle gezindten') en naar binnen – nogal wat leden hadden namelijk al tijd moeite gehad met deze vorm van verzuiling binshuis.

Radicalisering

Vanaf het begin van de jaren zestig nam de behoefte om het Doorbraakkarakter van de PvdA te accentueren gestaag af. 1963 en 1967 waren electoraal gezien rampjaren en gedurende het hele decennium en nog enige tijd daarna ging de partij ook wat de interne verhoudingen betrof door een dal. Links van de PvdA had zich – voor het eerste in 1959 – de PSP aan de kiezer gepresenteerd als het geweten van de socialistische beweging. Zowel in 1963 als in 1967 verwierf deze partij vier zetels. De PvdA zag zichzelf ideologisch ingeklemd tussen aan de ene kant een steeds mondiger wordende linkse stroming in en buiten de partij, aan de andere kant de confessionele partijen, tegenover welke zij zich niet onmogelijk wilde maken als coalitiepartner. In het politieke geweld van deze tijd, dat zich voltrok tegen de achtergrond van een crisis in maatschappij en kerk, moest het expliciete streven naar een Doorbraak-oude stijl het afleggen tegen een

meer opportunistische noodstrategie tot redding van de partij. In een vrij korte periode vormde de PvdA zich om tot een beweging van min of meer radicale snit, met een nieuwe stijl en een nieuw elan. Dit ging gepaard met een ingrijpende personele verjonging. Deze heeft er mede toe bijgedragen dat ook de jongere kiezer zich meer door de PvdA aangesproken ging voelen; een belangrijk gegeven, aangezien juist in deze tijd de generatie van de na-oorlogse geboortengolf zich in de politiek ging mengen. Voor de groei van de partij heeft deze ontwikkeling over een langere periode bezien minstens even grote betekenis gehad als de uitwerking van de Doorbraakgedachte.

Rond 1960 signaleerden de meeste gevestigde partijen iets dat zij een jongerenprobleem noemden. De produkten van de geboortengolf waren toen nog in hun vroege pubertijd en speelden in het geheel van krachten dat de koers van de politiek bepaalde nog geen enkele rol. De jongeren waar de partijen zich zorgen over maakten, mensen in de leeftijd van achttien tot dertig jaar, spreidden in tegenstelling tot de massa die na hen zou komen juist een gebrek aan belangstelling ten toon voor wat er zich in en rond parlement en regering afspeelde. Niet alleen de politiek was bezorgd over de neiging van jongeren op te gaan in al wat het wederopgebouwde Nederland hun aan vrijheid en welvaart te bieden had. Een medio 1961 door het NIPO gehouden onderzoek wees uit dat een vrij grote meerderheid van het grote publiek vond dat jongeren zich te weinig voor politiek interesseerden. De roemruchte 'jaren zestig' waren in 1961 nog lang niet begonnen.

De geconstateerde malaise was voor de Wiardi Beckman Stichting aanleiding een groots opgezette enquête te laten houden onder jongere kiezers, om meer te weten te komen over hun opvattingen omtrent de politiek in het algemeen en de PvdA in het bijzonder. Dit onderzoek, in 1961 uitgevoerd door de Nederlandse Stichting voor Statistiek, bracht aan het licht dat de jonge Nederlander een redelijk tevreden mens was wiens denkbeelden en gedragingen zich niet opvallend onderscheidden van die van ouderen. Van sociaal protest en idealisme was nauwelijks sprake, van een generatieconflict evenmin. Politieke strijd werd over het algemeen ervaren als iets zonder diepere zin. De partijen zouden elkaar, meende een ruime meerderheid van geënquêteerden, minder moeten afkammen en meer moeten samenwerken. Internationale vraagstukken wekten wat meer belangstelling dan nationale, maar de jonge kiezer die zich met de PvdA het meest verwant voelde nam in internationale kwesties geen radicaler standpunt dan de partij. Integendeel, de PvdA-top moest bijvoorbeeld met enige bitterheid vaststellen dat zijn eigen jeugdige achterban net als die van de VVD relatief weinig voelde voor vergroting van de hulp aan ontwikkelingslanden, terwijl hijzelf deze kwestie juist van groot belang achtte.⁴

De radicalisering van de jongeren die zich later aftekende nam de PvdA bij verrassing maar was, zo blijkt, niet geheel en al onwelkom. De noodzakelijke aanpassing van de signatuur van de partij aan de aspiraties van de opkomende generatie stelde veel individuen en daarnaast de PvdA als organisatie danig op de proef.

Deze test werd achteraf gezien opmerkelijk goed doorstaan. De verkiezingsuitslagen van 1971 en 1972 getuigden daarvan. Doorbraakwinst (winst ten koste van KVP, CHU en in mindere mate ARP) en een verbetering van haar relatie met de jongere kiezers maakten het de PvdA in 1972/1973 mogelijk *Keerpunt* (het gemeenschappelijke programma van PvdA, D'66 en PPR) in beleid om te zetten.

Wat in de vorige zin 'Doorbraakwinst' werd genoemd bestond zeker niet overwegend uit stemmen van mensen die gemotiveerd kozen voor de conceptie van de Doorbraak. De achteruitgang voor de PvdA in 1959, 1963 en 1967 had uitgewezen dat het Doorbraakkarakter van de PvdA geen determinerende factor (meer) was voor haar (potentiële) kiezers. Aangezien zij aan het eind van de jaren zestig een groot deel van haar Doorbraakplunje definitief afwierp, of bedekte met moderner kledij, kan de winst van de latere periode hoogstens voor een deel als een laat succes voor de Doorbraak worden uitgelegd. Het beleid van de regeringspartijen en de vermoeide indruk die zij maakten en anderzijds het politiek program en het elan van de oppositie bieden een logischer verklaring voor de opgetreden verschuivingen. Later zou blijken dat de christelijke partijen, verenigd in het CDA, de teruggang in electorale kracht in weerwil van voortgezette ontkerkelijking en ontzuiling op andere terreinen dan de politiek, tot staan konden brengen. Dit doet veronderstellen dat de CDA-kiezer in toenemende mate een bewuste, op politieke overwegingen gebaseerde keuze maakt. Teruggeprojecteerd op de uitslagen van 1971/1972 leidt deze aanname tot de conclusie dat ook toen de nuchtere politieke afweging een belangrijke rol moet hebben gespeeld.

Tekenend voor de veranderingen in het karakter van de PvdA was een zekere onrust onder een deel van de typische Doorbraak-aanhanger. Van de mensen die ooit uit idealisme, of op z'n minst heel bewust gekozen hadden voor de doorbreking van de antihese kon een aantal zich niet meer in de stijl van de partij herkennen. Zo bedankte in december 1972 *G.E. van Walsum*, de mans wiens naam verbonden was aan een groep christelijk-historischen die na de oorlog met de confessionele politiek brak en toetrad tot de PvdA, voor het lidmaatschap van de partij. In een afscheidsbrief, die later integraal in *Socialisme en Democratie* werd gepubliceerd, keerde hij zich tegen vormen van democratisering die in willekeur en anarchie dreigden om te slaan, tegen polarisatie als machtsmiddel om de eigen wil te doen zegevieren en tegen de volgens hem sinds enige tijd in de PvdA overheersende opvatting dat politiek en geloof niets met elkaar te maken hebben.⁵ In zijn uitvoerig verweerschrift verwees het partijbestuur onder meer naar de electorale successen die de partij, mede dank zij sommige van de door Van Walsum gewraakte ontwikkelingen, recentelijk had geboekt: *'Er heeft zich in onze partij en aan de linkerzijde van politiek Nederland onmiskenbaar een radicalisering voorgedaan, maar deze ontwikkeling schijnt op z'n minst parallel te lopen aan een soortgelijk proces onder de kiezers'*.⁶ In het nummer van *Socialisme en Democratie* dat was gewijd aan het

vijftigjarig bestaan van de PvdA (1971) verklaarde L.H. Ruitenberg de Doorbraak voor mislukt. Zij kwam naar buiten niet over 'omdat zij naar binnen niet werkelijk slaagde'.⁷ De werkgemeenschappen, inmiddels opgeheven, waren in de PvdA steeds als enigszins wezensvreemde organisaties bejegend. Het was af en toe moeilijk geweest bij 'de politieke doe-mensen' begrip te wekken voor de zin van aan het geloof ontleende argumenten. De gevoeligheden van mensen met een religieuze levensbeschouwing waren nooit helemaal bevat: 'Dat de PvdA tot op heden geen officiële vergaderingen op zondag houdt is een vriendelijke tegemoetkoming aan de orthodoxe zondagsvierders, maar wij moeten zo nuchter zijn te erkennen, dat dit gebruik allang zou zijn afgeschaft, als ook het beroepskader van de Partij niet graag zeker was van een vrije zondag'.

Top op zekere hoogte, zo valt te constateren, was de mislukking van de Doorbraak een voorwaarde voor een electorale doorbraak. Alleen rond het midden van de jaren vijftig heeft de PvdA enige tijd het onverenigbare kunnen verenigen, daarbij een handje geholpen door de katholieke bisschoppen en de 'wijwatergeuzen' (ARP en CHU), wier polariserende acties tegen de sociaal-democratie een averechts effect kregen. De spanning tussen de verschillende elementen in ideologie en achterban nam door het succes bij de stembus alleen maar toe, en werd al spoedig te groot. Aan het einde van de jaren zestig kreeg Nederland de linkse arbeiderspartij terug die het kennelijk nodig had. Links, maar gouvernementeel; dat deze laatste karaktertrek door de kiezers werd gewaardeerd bleek uit de *landslide* van 1977. De verkiezingsuitslag van dat jaar gaf, nader geanalyseerd, aan dat de PvdA het vooral goed had gedaan onder de 'lagere sociale strata' van de bevolking en dat de VVD en de PvdA qua sociale herkomst van hun aanhang elkaars antipoden waren geworden.⁸ Een andere gevolgtrekking die kon worden gemaakt was dat het penetratievermogen van links afhangt van de interne pluriformiteit van het linkse politieke blok. Met andere woorden: links moet zich in verschillende nuances aan de kiezer aanbieden om als blok goed uit de bus te komen. De uitslag van 1977 (53 zetels) was een absoluut record voor het socialisme. Jammer dat er zo onbegrijpelijk slordig mee is omgesprongen.

Wanneer men de Doorbraak louter beschouwt als een streven om zoveel mogelijk kiezers uit hun confessionele zuil te lokken en tegelijk zo groot mogelijke politieke eenheden te creëren, dan was 1977 voor die Doorbraak ook een topjaar. De kleinere partijen, met uitzondering van D'66, werden teruggedrongen. Drie grote partijen bleven over; het CDA kreeg echter minder zetels dan de KVP (één van de drie poten van het CDA) in 1963 had binnengehaald. De VVD bleek de fakkel van de Doorbraak van de PvdA te hebben overgenomen in zoverre zij een toevluchtsoord voor een groot aantal naar de niet-confessionele politiek doorgebroken christenen was geworden. Uit de teruggang van de PPR, gekoppeld aan het succes van de PvdA, kon worden opgemaakt dat de uit de groep-Aarden

voortgekomen partij de rol van tussenstation of doorgangshuis tussen confessionele en niet-confessionele politiek was geweest en dat zij zich, zonder het te willen uiteraard, aan de Doorbraak had opgeofferd.

Actuele betekenis

Wat is de actuele betekenis van het Doorbraakstreven in de vorm waarin dit na de Tweede Wereldoorlog opgeld deed? Allereerst kan het idealisme van toen de PvdA van nu inspireren. Men ging uit van een grootse conceptie, passend bij een historisch moment. De PvdA zou zich aan het begin van 1986 kunnen voornemen zich niet opnieuw een historisch moment door de vingers te laten glippen en alles op alles te zetten om weer regeringspartij te worden. Ten tweede. De Doorbraak kon niet worden gerealiseerd door de vorming van één partij voor vooruitstrevenden, ongeacht levensbeschouwing en sociale status. In de jaren zestig en zeventig konden de confessionele partijen wel gevoelige verliezen worden toegebracht, dank zij een diversificatie van het niet-confessionele aanbod. De verkiezingsuitslag van 1977 bewees bovendien dat ook binnen het linkse blok sprake moet zijn van een ruime diversificatie, wil links een maximale bijdrage kunnen leveren aan de electorale kracht van het anti-confessionalisme. Gezien het feit dat er ter uiterste linkerzijde in de Nederlandse politiek een grotere variëteit van keuzemogelijkheden bestaat dan links van het midden, zou de PvdA er goed aan doen de grote groep kiezers die zich daar het meest thuisvoelt niet onnodig van zich te vervreemden. Het linkse blok als geheel zou daaronder lijden. Ten derde. De voortrekkers van de Doorbraak wilden het socialisme laten uitdragen door een pluriforme massapartij, die de behoefte van sommige mensen om vanuit hun geloof aan politiek te doen méér dan tolereerde. Wie links is en gelovig, en niet tot een politieke splinter wil behoren, kan anno 1986 heel goed bij de PvdA terecht, maar moet dan wel de nodige onverschilligheid of zelfs argwaan voor lief nemen. Daar moge niets aan te doen zijn, helemaal eerlijk tegenover de geschiedenis is het niet.

Noten

1. Jan Bank, Paul Kalma, Martin Ros en Bart Tromp, ed., *Het zesde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1985) 8.
2. W. Banning, *De dag van morgen. Schets van een personalistisch socialisme, richtpunt voor de vernieuwing van ons volksleven* (Amsterdam, 1945) 12.
3. Rudy B. Andeweg en Ron Hillebrand, 'De kiezers van de PvdA. Veranderingen en mogelijkheden in het licht van een oud verkiezingsonderzoek' in: *Het jaarboek*, 14-39.
4. *Resultaat van het kiezersonderzoek onder jongere kiezers* (Amsterdam, 1962; intern WBS-rapport).
5. *Socialisme en Democratie* 3 (1973) 128-143.
6. *Ibidem*, 131.
7. L.H. Ruitenberg, 'Doorbraak 25 jaar later' in: *Socialisme en Democratie* 3 (1971) 183-188 (185; volgende citaten op 186 en 183).
8. L. Wijmans en A. van der Zwan, 'Progressief moet pluriform blijven' in: *Socialisme en Democratie* 11 (1977) 517-535.

Gedeelde veiligheid: een basis voor buitenlands beleid

Het buitenlands beleid van de Partij van de Arbeid dient de huidige situatie in de wereld tot uitgangspunt te nemen. Het opereert niet in een vacuum. Daarmee is niet gezegd dat het tot doel heeft de status quo te handhaven. Het beleid dient gericht te zijn op de verwezenlijking van de doelstellingen van sociaal-democratische buitenlandse politiek. In het concept-verkiezingsprogramma voor de periode 1986-1990 zijn deze als volgt geformuleerd:

- a. Het bevorderen van het respect voor de internationale rechtsorde en het waarborgen van de mensenrechten, zoals deze zijn verwoord in het Handvest van de Verenigde Naties en de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens.
- b. Het vinden van oplossingen voor specifieke conflictsituaties en het tegengaan van mensenrechtenschendingen hebben hierbij hoge prioriteit.
- c. Het bevorderen van vrede en veiligheid door een politiek van ontspanning, oorlogsvoorkoming, wapenbeheersing, wapenbeperking en ontwapening, uitgaande van het principe van gedeelde veiligheid.
- d. Het tot stand brengen van een rechtvaardiger verdeling van inkomen, kennis en macht tussen Noord en Zuid.
- e. Het versterken van de eigen rol van West-Europa door grotere politieke en economische samenwerking mede ter bevordering van vrede en veiligheid en een betere verhouding tussen Noord en Zuid.¹

Vanuit een politiek standpunt bekeken is het moeilijk een rangorde aan te brengen binnen deze doelstellingen. Dit artikel behandelt echter alleen de Oost-West-tegenstellingen en poogt een uitwerking te geven van de derde doelstelling. Daarin is *gedeelde veiligheid* als leidend beginsel opgenomen. De PvdA heeft naar onze mening een betere basis en een breder kader voor haar veiligheidsbeleid nodig. Het verzet tegen de kernbepapening heeft zich begrijpelijkerwijs vertaald in pleidooien voor minder, waar anderen meer bepleiten. Daardoor is het beleid evenwel te instrumenteel geworden en is de politieke component van het veiligheidsbeleid in het gedrang gekomen.

In paragraaf 5.3 van het ontwerp-verkiezingsprogramma wordt de doelstelling nader omschreven waar staat: *'Zoever de PvdA op grond van haar beginselen totalitaire maatschappijvormen afwijst en democratische waarden verdedigt, zoever dwingt het atoombijperk tot het afzien van elk geweld in de verhouding tot de supermachten. De doelstelling van de PvdA is het in samenwerking met andere verwezenlijken van gedeelde veiligheid door ontspanning, oorlogsvoorkoming, vreedzame conflictoplossing, wapenbeheersing en ontwapening. Eenzijdige veiligheid bestaat in het nucleaire tijdperk niet. Alleen in samenwerking met*

de tegenpartij kan meer veiligheid worden gerealiseerd. Elk streven naar het verwerven van meer veiligheid ten koste van de veiligheid van anderen is hiermee strijdig. Onderhandelingen zijn daarom essentieel voor het proces van gedeelde veiligheid. Dit proces biedt de best mogelijke weg aan Oost en West om de rol van de nucleaire afschrikking te verminderen'.²

In dit artikel willen wij tegen de achtergrond van de huidige veiligheidssituatie aantonen waarom het concept van *gedeelde veiligheid* een beter uitgangspunt voor het veiligheidsbeleid biedt dan andere concepten en schetsen wij ook de gevolgen die introductie van *gedeelde veiligheid* voor het te voeren veiligheidsbeleid dient te hebben.

Gedeelde veiligheid

Het begrip *gedeelde veiligheid* is geïntroduceerd door de Onafhankelijke Commissie voor vraagstukken van Ontwapening en Veiligheid onder voorzitterschap van *Olof Palme*.³ In een uitgebreid rapport komt de Commissie tot de conclusie dat het traditionele concept van nationale veiligheid in het nucleaire tijdperk niet langer geldig is. De techniek heeft de wereld veranderd. Dit feit werkt evenwel onvoldoende door in de internationale betrekkingen. Nationale grenzen zijn niet langer militair verdedigbare schilden. Landen kunnen zich niet isoleren van de rest. Dit is gedeeltelijk het gevolg van de grote economische interdependentie van de internationale gemeenschap. Maar, zo meent de *Palme*-commissie, de onderlinge afhankelijkheid komt vooral tot uitdrukking in het cruciale technologische kenmerk van onze tijd: Er is geen effectieve verdediging tegen raketten gewapend met kernladingen, niet nu en niet in de toekomst. Welke eenzijdige keuzen een land ook maakt bij het streven naar meer veiligheid, het zal kwetsbaar blijven bij een nucleaire aanval en daarmee onveilig.

Een tweede probleem, dat de *Palme*-commissie signaleert, schuilt in het gegeven dat hoe meer men uitgaat aan het instandhouden van een moderne krijgsmacht om veilig te zijn van externe dreiging, hoe geringer de mogelijkheden om sociale problemen op te lossen zijn. Het eenzijdig streven naar externe veiligheid bedreigt op deze manier de interne veiligheid.

Indien, bijgevolg, de wereld ook maar de mogelijkheid van werkelijke veiligheid wil benaderen — het beëindigen van het gevaar van een kernoorlog, het beperken van conventionele conflicten en het verminderen van de economische lasten van de wapenning — dan zijn belangrijke veranderingen nodig in de wijze waarop landen vraagstukken van wapenning en veiligheid aanpakken. Voor alles moeten landen erkennen dat in het atoombijperk naties geen veiligheid ten

Maarten van Traa/Jan Marinus Wiersma

Van Traa is internationaal secretaris van de Partij van de Arbeid; Wiersma is medewerker voor buitenlandse zaken van de Tweede-Kamerfractie van de Partij van de Arbeid

koste van de ander kunnen verwerven. Alle landen, zo stelt het rapport, zouden delen in de vernietiging wanneer een kernoorlog zou plaatsvinden. Erkenning van deze onderlinge afhankelijkheid betekent dat landen hun veiligheidspolitiek moeten gaan organiseren in onderlinge samenwerking. Dit zal natuurlijk niet van de ene op de andere dag gebeuren. Maar het is mogelijk een politiek proces op gang te brengen dat voldoende momentum kan ontwikkelen om de gevolgen van mislukkingen uit het verleden teniet te doen.

Gelet op de militaire en economische machtsverhoudingen in de wereld moet de implementatie van een wereldwijde politiek van gedeelde veiligheid beginnen met de relaties tussen de grote mogendheden en de twee grote militaire allianties, NAVO en Warschau Pact.

Het stabiliseren van de Oost-West-betrekkingen alleen is niet voldoende. Het streven naar veiligheid moet verder gaan dan het zoeken van evenwicht gebaseerd op bewapening. Er bestaat immers altijd het gevaar dat de breekbare stabiliteit van een internationaal systeem gebaseerd op bewapening plotseling teniet gedaan wordt. Het is daarom beter positieve ontwikkelingen op gang te brengen die leiden tot vrede en ontwapening. Het is noodzakelijk een onomkeerbaar proces op gang te brengen. Aanvaarding van *gedeelde veiligheid* als het leidend beginsel bij de pogingen de risico's van oorlog te verminderen, de bewapening te beperken en ontwapening op gang te brengen, betekent dat samenwerking de confrontatie vervangt. Daardoor verdwijnen weliswaar niet de verschillen tussen landen, maar het handhaven van de wereldvrede krijgt hogere prioriteit dan het benadrukken van de eigen ideologische en politieke posities.

Om de gestelde doelen te bereiken, beveelt de Palme-commissie de volgende principes als basis van het veiligheidsbeleid aan:

1. Alle landen hebben een legitiem recht op veiligheid;
2. Militaire macht is geen legitiem middel voor het oplossen van conflicten tussen landen;
3. Terughoudendheid in uitingen van nationale politiek is noodzakelijk;
4. Veiligheid kan niet worden bereikt door militaire superioriteit;
5. Vermindering en kwalitatieve beperking van de bewapening zijn noodzakelijk;
6. Het leggen van rechtstreekse verbanden (*'linkage'*) tussen wapenbeheersingsonderhandelingen en politieke gebeurtenissen moet vermeden worden.

Op basis van het hierboven beschreven uitgangspunten en een analyse van de huidige veiligheidssituatie in de wereld komt de Palma-commissie tot een aantal aanbevelingen en voorstellen. De commissie bepleit de aanvaarding van vier actiebeginselen.

— Een doctrine van *gedeelde veiligheid* moet de bestaande methode van afschrikking door bewapening vervangen. De internationale vrede moet berusten op een verplichting samen te overleven en niet op een dreiging van wederzijdse vernietiging.

— Algehele en complete ontwapening moet doel en maatstaf van de pogingen om internationale overeenkomsten over wapenbeperking en ontwapening te bereiken blijven.

— De economische en sociale kosten van militaire wedijver vormen belangrijke redenen om ontwapening te zoeken.

— Hoewel de vooruitzichten op wapenbeperking en ontwapening tot op zekere hoogte altijd zullen samenhangen met het algehele politieke klimaat, moet de notie van politieke 'linkage' als een ongezond principe worden afgewezen. Tot zover het rapport van de commissie-Palme.

Het algemene idee achter *gedeelde veiligheid* is op zichzelf niet nieuw. Ook in de periode van de ontspanningspolitiek zijn veel elementen van *gedeelde veiligheid*, zij het ongeordend, benadrukt. De politieke en militaire uitwerking van deze elementen stuitten echter op grote weerstand. *Gedeelde veiligheid* brengt structuur aan in de politieke en militaire ingrediënten van wenselijk veiligheidsbeleid. Het concept geeft duidelijk aan dat de einddoelstelling een wereld zonder militaire afschrikking dient te zijn, maar houdt zich tegelijk bezig met de vraag welke stadia vanuit de huidige Oost-West-tegenstelling doorlopen moeten worden. *Gedeelde veiligheid* kent zowel doelstellingen op korte als op langere termijn, die in elkaars verlengde liggen. Dit is sociaal-democraten niet vreemd en daarin schuilt het grote verschil met het in Oost en West gangbare veiligheidsdenken dat wel dezelfde einddoelstelling heeft maar in de praktijk tot een tegenovergestelde uitkomst leidt.

Gedeelde veiligheid houdt naar onze mening het midden tussen politiek realisme en politiek idealisme. Het is geworteld in het bewustzijn dat de ideologische en politieke tegenstellingen in de wereld niet op korte termijn te overbruggen zijn en dat internationalisme geen direct antwoord op de staten-anarchie is gebleken. Het concept van *gedeelde veiligheid* is ontwikkeld in de huidige situatie, waarbij het nucleaire wapen een centrale politieke en militaire rol speelt. Het is immers de analyse van de huidige situatie met de gevaren van totale vernietiging en de effecten van de enorme verspilling, die met de bewapening gepaard gaat, die de Palme-commissie tot het concept van *gedeelde veiligheid* brengt. Daarmee is die situatie niet gelegitimeerd. Palme en de zijnen willen af van de afschrikking door bewapening. In theorie is een *gedeelde veiligheid* met kernwapens denkbaar maar dat is niet de opvatting van ons noch van de Palme-commissie.

Gedeelde veiligheid wil de politieke en militaire componenten van veiligheid koppelen. Een dergelijke koppeling is noodzakelijk omdat ontspanning op het politieke vlak zonder dat de wapenwedloop tot staan werd gebracht niet duurzaam is gebleken. Het handhaven van de afschrikking legde een te grote beperking op aan de ontspanning. Immers, de doctrine van de afschrikking verbindt oorlogsvoorkoming aan oorlogsvoorbereiding. Zolang de afschrikking uitgangspunt blijft, zolang zullen wapenwedlopen plaatsvinden. *Gedeelde veiligheid* moet op termijn de noodzaak tot afschrikking wegnemen.

Het huidige veiligheidsbeleid

De grootste tekortkoming van het huidige veiligheidsbeleid is het feit, dat de praktische politieke beleidsdaden zo verschillen van de doelstellingen. Aan die

doelstellingen mankeert het niet: ontwapening, wapenbeheersing, ontspanning. De verklaring van 8 januari 1985 van de ministers *Schultz* en *Gromyko* ter voorbereiding van de topontmoeting *Reagan-Gorbachov* spreekt van een wereld zonder kernwapens. De slotverklaring uitgegeven na de topconferentie in Genève afgelopen november, spreekt van een voorkomen van de wapenwedloop in de ruimte en het beëindigen van de wapenwedloop op aarde. Ook zegt zij, dat een nucleaire oorlog niet gewonnen kan worden en nooit gevoerd mag worden.

De Sowjet-Unie en de Verenigde Staten erkennen dat ze op elkaar aangewezen zijn. *'Ronald Reagan en Michael Gorbachov behouden hun fundamenteel verschillende uitgangspositie. Dat kon verwacht worden. Maar zij zijn toch partners, die niet zonder elkaar kunnen, om de Derde Wereldoorlog onmogelijk te maken'*, schrijft *Willy Brandt*.⁴ Een begin van gedeelde veiligheid? Dat staat nog te bezien, want ondanks het verschijnen van deze verbale krokussen aan de horizon van Genève blijven de militaire en de politieke verhoudingen tussen Oost en West slechter dan in de hoogtijdagen van ontspanning. Daarmee wordt de spanning tussen de declaratoire politiek en de politieke handelingen in zekere zin groter dan hij was voor de top in Genève. Het verwachtingspatroon van de publieke opinie wordt wederom zwaar op de proef gesteld, waar haar al zo vaak resultaten in het vooruitzicht zijn gesteld.

Nieuwe verdragen op het gebied van wapenbeheersing zijn sinds SALT II in 1979 niet meer gesloten. En SALT II is niet door de Senaat van de Verenigde Staten geratificeerd. De inhoud van oudere wapenbeheersingsverdragen zoals het ABM verdrag en het Non-Proliferatie Verdrag wordt zwaar op de proef gesteld. De overlegsituaties in Oost en West, zoals de MBFR ('Mutually Balanced Force Reductions') besprekingen in Wenen en de CVSE (Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa) in Stockholm slegen zich voort.

In het Westen is de brede overeenstemming waar het gaat om de belangrijke elementen van veiligheidsbeleid zoek. Zolang tijdens de periode van ontspanningspolitiek de dynamiek van de Oost-West verhouding zich inderdaad positief in de richting van wapenbeheersing en ontspanning leek te ontwikkelen en de rol van militaire kernwapenarsenalen als belangrijke factor in de politiek leek af te nemen, bestond deze brede overeenstemming naar onze mening wel. Maar de onderliggende uitgangspunten waren ook toen verschillend. Bij de Duitse SPD: de idee van 'Sicherheitspartnerschaft', die uiteindelijk een geheel andere rol voor de nucleaire afschrikking met zich meebracht. Bij de Verenigde Staten: het bereiken van een betere positie om de wapenontwikkeling en de verhouding met de Sowjet-Unie te reguleren.

Het verwachtingspatroon over de mogelijke resultaten van ontspanningspolitiek ging uiteen lopen. In Europa: de verwachting, dat de wapenwedloop werkelijk te beheersen was. In de Verenigde Staten, naar onze mening, meer de overtuiging dat het beste resultaat van ontspanningspolitiek kon zijn de wapenwed-

loop te reguleren. Is uit die tegenstelling niet het NAVO-dubbelbesluit uit 1979 te verklaren? Hier werd besloten te onderhandelen en tegelijkertijd te plaatsen. Deze aanpak verschilde toch duidelijk van die van de eerdere SALT onderhandelingen, waar men een overeenkomst sloot over inperking van bestaande wapensystemen en nieuwe ontwikkelingen aan limieten bond.

Alhoewel velen menen, dat het verschil tussen de periode van ontspanningspolitiek en de huidige situatie veel minder groot is dan de politieke opstelling van partijen als de SPD en PvdA doet vermoeden, feit blijft dat sinds 1978-1979 geen van de belangrijke elementen van veiligheidsbeleid in het Westen onomstreden zijn geweest. Dit geldt voor de productie van het neutronenwapen door de Verenigde Staten, de stationering van Pershing II en kruisraket op Europees grondgebied, het Strategisch Defensie Initiatief, voor de bouw van MX-raketten of op het politieke vlak voor de sanctiepolitiek ten opzichte van de Sowjet-Unie in het licht van de bezetting van Afghanistan en de staat van beleg in Polen in 1981.

De vraag in welke mate de politieke verhoudingen bepaald dienen te worden door de bewapening en de vraag hoe spanning uiteindelijk verminderd kan worden tussen Oost en West en de vraag of de spanning wel verminderd moet worden, blijken in West-Europa en in de Verenigde Staten verschillend beantwoord te worden. Voeg daarbij de verbluffende opkomst van een nieuwe vredesbeweging in Europa, die zich niet alleen bediende van morele en ethische argumenten, maar in tegenstelling tot de jaren zestig ook gedifferentieerde politieke doelstellingen ging ontwikkelen. Dus er ligt een duidelijke breuklijn, naar onze mening, aan het eind van de jaren zeventig. Een breuk tussen hen, die ontspanning nieuw leven wilden inblazen en hen die het begrip uit hun woordenschat wilden schrappen.

Het voeren van onderhandelingen tussen Verenigde Staten en Sowjet-Unie wordt ook nu nog steeds door een ieder als noodzakelijk ervaren, maar over inzet en inhoud van de onderhandelingen bestaan veel grotere meningsverschillen dan in de periode '70-'79. Zolang er inderdaad uitzicht leek te bestaan op vermindering van spanningen wilde men graag naar een zogenaamd 'evenwicht op het laagst mogelijk niveau' streven. Het evenwicht leek in de eerste plaats politiek van aard te zijn en leek minder te worden bepaald door de precieze aantallen wapens aan beide zijden in Oost en West. Zolang de ontspanningspolitiek van de jaren zeventig zich richtte op een uitgewerkt netwerk van verdragen, die niet alleen de aantallen kernwapens zouden beheersen maar ook een zekere 'modus vivendi' tussen Oost en West vestigden wilden ook de Europese sociaal-democraten die weg volgen. Deze dynamiek immers zou werkelijk een vermindering van de politieke rol van kernwapens als spanningsfactor tot gevolg kunnen hebben.

Het succes van de slotakte van Helsinki in 1975 heeft daarna wellicht verdoezeld, hoe verschillend de belangen van de Verenigde Staten als grote kernwapenmogendheid en de West-Europese staten als niet kern-

wapenstaten of als nucleaire dwergen bleven. De in 1975 vastgelegde 'modus vivendi' was iets anders voor de Europeanen, die er in de eerste plaats een meer stabiele verhouding met de Sowjet-Unie van wensten, dan voor de Amerikanen zelf. Voor de Verenigde Staten betekende de 'modus vivendi' in de eerste plaats respijt om een hernieuwde rol in de wereldpolitiek te spelen na het débâcle in Vietnam en de trauma's van de Watergate-affaire.

Bij de onderhandelingen over SALT II werd de Europese problematiek verwaarloosd en ontstond de grijze zone van in Europa gestationeerde kernwapens, waarover de Verenigde Staten (*Carter en Brzezinski*) niet wilden onderhandelen.⁵ Bondskanselier *Schmidt* wilde een politiek antwoord op de stationering van SS 20 raketten in de Sowjet-Unie maar de Verenigde Staten leken daarin aan het eind van de jaren zeventig minder geïnteresseerd. Het verzet tegen de ontspanningspolitiek groeide in Amerika met als resultaat, na de inval in Afghanistan, een weigering van Carter de SALT II overeenkomst voor ratificatie aan het Amerikaanse Congres te presenteren.

Er bestond niet meer de wil om te onderhandelen over de Europese wapensituatie met de Sowjet-Unie. In dat klimaat komt het dubbelbesluit van 1979 tot stand: een besluit tot bewapening om te kunnen ontwapenen. Een militaire maatregel van grote draagwijdte, namelijk het stationeren in Europa en speciaal in de Bondsrepubliek van systemen, die de Sowjet-Unie direct bereiken kunnen. Volgens de verlichte voorstanders van plaatsing vormden de kruisraket en de Pershing II een extra koppeling van West-Europa aan de Verenigde Staten. Volgens de tegenstanders binnen het circuit van de buitenland-elites was plaatsing nu juist 'ontkoppeling' van de risico's want de Verenigde Staten zouden nu ook vanuit Europa een mogelijkheid tot oorlogvoering hebben. Tegelijkertijd nam de verwarring toe over de vraag, wat de koppeling tussen de VS en West-Europa in feite betekende: een waterdichte garantie van de Verenigde Staten aan Europa of niet meer dan extra onzekerheid in Moskou over een rol van de VS in geval van een gewapend conflict in Europa.

De plaatsing van nieuwe middellange afstandswapens, bedoeld als politiek drukmiddel tegenover de Sowjet-Unie om de plaatsing van SS 20's tegen te gaan en de koppeling tussen de Verenigde Staten en West-Europa te versterken, werd op het laatst alleen nog beargumenteerd met de noodzaak tot solidariteit in de NAVO (ook door *Schmidt* als enige reden voor plaatsing genoemd in het debat in de Bondsdag voor de stationering in de Bondsrepubliek in november 1983).

Velen vonden en vinden deze prijs te hoog. Zeker nu de plaatsing in feite niets anders is gebleken dan een rader in de kernwapenwedloop. Immers de tegenmaatregelen van de Sowjet-Unie in de DDR en Tsjechoslowakije hebben de zogenaamde 'Eurobalans' opnieuw verstoord en eigenlijk zou men dus wederom nieuwe snelle korte afstandssystemen moeten gaan neerzetten aan westelijke zijde. Hier wordt niet meer voor gepleit, omdat de NAVO klaarblijkelijk niet nog eens de spankracht van het bondgenootschap op de

proef wil stellen. Over de koppeling hoort men niets meer.

Het klimaat is verder verslechterd door de onverzettelijke houding van de Sowjet-Unie, die doorging met het plaatsen van de SS 20-raketten. Geobsedeerd door de globale verhouding met de Verenigde Staten, faalden de machthebbers in Moskou de rakettenstationering in de Bondsrepubliek en de andere plaatsingslanden te verhinderen. Beide staten, de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie, hebben in de slijtageslag rond de plaatsing van nieuwe middellange afstandssystemen niet gehandeld in overeenstemming met de doelstelling van wapenbeheersing en ontwapening. De praktische politiek leidt in tegengestelde richting.

Om de nucleaire afschrikking te 'versterken' ontwerpt men wapensystemen, die juist de mogelijkheid om oorlog te voeren met kernwapens meer binnen handbereik brengen. De versterking van afschrikking – dus het niet gebruiken van de wapens en het voorkomen van oorlog – door het ontwikkelen van systemen, die preciezer en munitieuzer zijn. Deze tegenspraak is een van de belangrijkste tekortkomingen van het huidige veiligheidsbeleid. De ontwikkeling van steeds nieuwe systemen immers moet bij de ene partij, of zij nu Oost of West is, wel de mening doen postvatten, dat de andere partij koortsachtig doorgaat met het zoeken naar de mogelijkheid om met een eerste slag de ander definitief uit te schakelen en zelf een gereede overlevingskanste hebben. (de 'first-strike capability'). Zelfs indien men weet, dat technisch een beperkte kernoorlog niet mogelijk lijkt, zelfs 'indien men dat zou willen'⁶, en politiek (zie verklaring Reagan-Gorbatsjov in Genève, november 1985) een beperkte kernoorlog of een 'winbare' kernoorlog onmogelijk is, blijft men op basis van evenwichtsdenken het onmogelijke zoeken. (Men weet maar nooit wat de tegenstander voorheeft.) Het debat over het Strategisch Defensie Initiatief (SDI) van president Reagan, heeft die fundamentele tegenstelling tussen doelstelling en praktische politiek wederom blootgelegd. In zijn beroemde reden van 23 maart 1983 schilderde president Reagan SDI als de weg naar een wereld, waarin 'nucleaire wapens machteloos en overbodig gemaakt zijn'.⁷ In het kort gezegd betekent SDI een programma, dat de mogelijkheden moet onderzoeken om door anti-raketwapens elke nucleaire aanval onmogelijk te maken.

Een heftige technische discussie is losgebarsten of een honderd procent full proof verdediging tegen nucleaire wapens wel bestaat en het overwegende antwoord is nee. Daarbij is de grote onzekerheid gekomen of SDI nu de afschrikking werkelijk moet beëindigen of juist het eigen potentieel wil versterken door alleen de wapens van de andere kant onbruikbaar te maken.

Het is te verwachten, dat Sowjet-Unie op SDI zal reageren met de ontwikkeling van een eigen SDI of door een vergroting van het aantal offensieve raketten. Dit laatste onder het motto, dat daarmee een paar raketten altijd nog wel door een SDI verdedigingsschild kunnen komen en dus een 'first-strike'-capaciteit van de Verenigde Staten voorkomen kan worden.

Het essentiële verschilpunt tussen voorstanders van *gedeelde veiligheid* en president Reagan is, dat Reagan

met eenzijdige technische middelen in de ruimte de kernwapens uit de wereld denkt te kunnen helpen, terwijl alleen afspraken op aarde over en weer de rol van kernwapens kunnen beperken en uiteindelijk overbodig kunnen maken. SDI leidt dus tot een versnelling van de wapenwedloop, zij het niet direct in kernwapens. Het is een nieuwe sprong in het duister. Het grootste gebrek aan de topontmoeting van Reagan en Gorbachov in Genève, in november 1985 is dat men geen overeenstemming heeft kunnen bereiken over het ABM-verdrag.

Door aanhangers van de nucleaire afschrikking als basis voor het veiligheidsbeleid wordt wel gesteld, dat niet de wapens, maar de politieke, ideologische en culturele verschillen de reden zijn van de grote spanning tussen Oost en West. De wapenwedloop tussen Oost en West zou slechts een gevolg zijn van de onoverbrugbare verschillen tussen de Sowjet-Unie en het Westen. Deze stelling wordt door ons niet onderschreven. Anderzijds zijn we evenmin van mening, dat het alles bepalende knelpunt in de Oost-West verhouding de kernwapenwedloop zou zijn. Ook zonder de wapenrace zouden de verschillen tot uiting komen in een politieke competitie (ook tussen sociaal-democraten en communisten uit de een-partijstaten met hun naar hun zeggen wetenschappelijke socialisme). Maar deze competitie wordt versterkt door de wapenwedloop. De rivaliteit wordt uitgedrukt in aantallen wapens en de nucleaire factor wordt de laatste jaren tot het belangrijkste bestanddeel van de spanningsrelatie tussen Oost en West. Zij lijkt een belangrijker factor dan de strijd om invloedssferen buiten de blokken NAVO en Warschaupact. De oorlog in Vietnam noch de normalisatie in Tsjechoslowakije en het onderdrukken van de Praagse lente hebben de ontspanning op militair en politiek gebied tussen Oost en West verhinderd. De wapenwedloop en de politieke verhoudingen tussen en in Oost en West vormen de knelpunten in de competitie tussen de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie.

Waarom Gedeelde veiligheid?

In het voorgaande is vastgesteld dat de huidige veiligheidssituatie en de stand van de betrekkingen tussen Oost en West weinig bevredigend zijn. Voortzetting van deze situatie en daarop afgestemde maatregelen dragen daarom niet bij aan het verwezenlijken van doelstelling twee van het ontwerp-verkiezingsprogramma. Een veiligheidsbeleid uitgaande van het in stand houden van een evenwicht op alle denkbare niveau's leidt niet tot het gewenste: *'Het bevorderen van vrede en veiligheid door een politiek van ontspanning, oorlogsvoorkoming, wapenbeheersing, wapenbeperking en ontwapening'*. Evenwichtsdenken (ook wel spiegelbeelddenken genoemd) negeert de oorzaken van onveiligheid weliswaar niet, maar neemt ze als het ware voor kennisname aan. Niet het wegnemen van de oorzaken staat voorop maar het compenseren ervan via eenzijdige militaire inspanningen. Vanuit deze invalshoek bezien is men echt alleen dan veilig wanneer de machtsbalans net iets in het eigen voordeel uitslaat. Men rechtvaardigt deze opstelling met de – zichzelf warmakende – vooronderstelling dat de tegenstan-

der uit is op dergelijke relatieve (op een niet wiskundige schaal te meten) voordelen. Dit leidt tot voortzetting van de afschrikking door verfijning van de triade. Binnen de PvdA zijn er weinigen die het voortgaan op deze weg bepleiten. Daarmee is niet gezegd dat iedereen dezelfde route zou kiezen voor: *'het bevorderen van vrede en veiligheid door een politiek van ontspanning, oorlogsvoorkoming, wapenbeheersing, wapenbeperking en ontwapening'*. Verschil van opvatting bestaat met name over de al dan niet stabiliserende rol van kernwapens.

Is men ervan overtuigd dat vrede en veiligheid in het atoombijperk het beste gegarandeerd blijven door handhaving van de nucleaire afschrikking dan is het tegengaan van ontwikkelingen, die deze aantasten, voldoende. Op zich is dit binnen de geschetste verhoudingen geen geringe opgave, maar fundamentele wijzigingen, zoals bepleit door de Palme-commissie in het veiligheidsbeleid zijn niet nodig. *G. van Benthem van den Bergh*⁸ en *Bart Tromp* zijn binnen de PvdA uitgesproken aanhangers van deze opvatting. Hun aanpak, die overigens niet mag worden uitgelegd als een pleidooi voor meer bewapening als de beste garantie voor veiligheid, neemt de bestaande – in hun ogen onvermijdelijke – concurrentie tussen de twee grote mogendheden als uitgangspunt. Op basis van vooral historische argumenten komen zij tot de slotsom dat het de kernwapens zijn die deze concurrentie in toom houden. Het veiligheidsbeleid moet er daarom op gericht zijn de elementaire rol van het kernwapen als garantie van wederzijds verzekerde zelfbeheersing in stand te houden. Men zou het gedeelde kwetsbaarheid kunnen noemen. Veel van de door van Benthem van den Bergh en Tromp naar voren gebrachte argumenten zijn ook door de Palme-commissie benadrukt, zij het dat de daaruit getrokken conclusies verschillen. In tegenstelling tot de Palme-commissie wijzen Tromp en van Benthem van den Bergh het streven naar afschaffing van de (nucleaire) afschrikking door ontwapening af. Evenmin nemen zij het terugdringen van de defensielasten tot uitgangspunt. Op deze punten sluit het Palme-rapport meer aan bij een andere stroming in de PvdA, die vanouds sterk binnen het socialistische beweging aanwezig is geweest. Zij vertegenwoordigt de opvatting dat een snelle, desnoods eenzijdige, ontwapening te verkiezen is boven het, al dan niet voorlopig, handhaven van de afschrikking. De aanwezigheid van kernwapens in de wereld brengt dermate grote risico's met zich mee en stuit daarnaast op dusdanig grote morele bezwaren dat onmiddellijke afstoting ervan nodig is.

Op beide opvattingen wordt hierna teruggekomen. In het ontwerpprogramma is gekozen voor het beginsel van *gedeelde veiligheid* en niet voor het streven naar stabilisering van het evenwicht der kwetsbaarheid noch voor directe totale eenzijdige ontwapening. *Gedeelde veiligheid* betekent, zoals gezegd, het terugdringen van de politieke en militaire rol van de kernwapens om via een geleidelijke weg de nucleaire afschrikking af te schaffen. *Gedeelde veiligheid* richt zich op vermindering van de verspilling, die met de huidige situatie gepaard gaat.

De stelling dat *gedeelde veiligheid* ook realiseerbaar is onder handhaving van de nucleaire afschrikking, mis beide partijen daaraan meewerken, wordt door de Palme-commissie niet onderschreven. Maar hetzelfde geldt voor eenzijdige nucleaire ontwapening. Om twee redenen is totale eenzijdigheid ongewenst. Een politiek tegen de kernwapens moet in eerste instantie gericht zijn op het uitsluiten van het feitelijk gebruik van deze wapens. Men mag de tegenstander niet in de verleiding brengen kernwapens te gebruiken. Dat doet men door er zelf eenzijdig van af te zien. In de tweede plaats mag het terugdringen van de rol van de kernwapens er niet toe leiden dat oorlog weer een instrument van politiek wordt. De stelling dat oorlogsvoorkoming zonder kernwapens niet mogelijk is en dat afschaffing van kernwapens leidt tot 'vooroorlogse toestanden' dient in zoverre serieus genomen te worden dat het – geleidelijk – terugdringen van de rol van het kernwapen door vermindering van aantallen en aandeel gekoppeld wordt aan andere oorlogsvoorkomende maatregelen.

Daarom is het uitgangspunt van *gedeelde veiligheid* te prefereren boven dat van de totale, eenzijdige ontwapening. *Gedeelde veiligheid* benadrukt de wederkerigheid van het bereiken van meer veiligheid. *Gedeelde veiligheid* vereist overleg, het wekken van vertrouwen, samenwerking en daardoor geduld. Het probeert het ontstaan van wat ook wel genoemd wordt pre-nucleaire situaties te vermijden door maatregelen over een zeer breed front te bepleiten.

De doctrine van de wederzijds verzekerde zelfbeheersing houdt meer rekening met het probleem van daadwerkelijke oorlogsvoorkoming. Er zijn twee sterke argumenten voor deze doctrine, die door de aanhangers ervan dan ook ten volle worden uitgebuit. Sinds de invoering van kernwapens hebben geen gewapende conflicten in Europa meer plaatsgevonden tussen Oost en West. Daaruit kan de – overigens onbewezen – conclusie worden getrokken dat afschaffing van deze wapens de weg opent voor herhaling van de Tweede Wereldoorlog. Men gaat er hier evenwel per definitie vanuit dat oorlog de meest gangbare omgangsvorm tussen landen is, dat de Sovjet Unie er sinds 1945 op uit is geweest in ieder geval West-Europa in handen te krijgen en dat de ontwikkelingen binnen dat West-Europa een historisch unicum zijn.

Het tweede argument, dat overigens samenhangt met het eerste, berust op het evenwicht van de kwetsbaarheid. Zolang de kwetsbaarheid voor een nucleaire aanval wederzijds is, zullen beide partijen zich er wel voor hoeden risico's te nemen. De kwetsbaarheid wordt gegarandeerd door de onmogelijkheid zich tegen kernwapens te verdedigen. Het argument is aantrekkelijk door zijn eenvoud. Maar overtuigt het ook? De kwetsbaarheid is alleen aanwezig in de verhouding tussen de Verenigde Staten en de Sovjet Unie. Conflicten elders worden er niet door uitgesloten. Het tegendeel is eerder het geval. Door de grote mogendheden het monopolie op kernwapens te geven en daarmee hun uitgezonderde positie als het ware voor eeuwig te bevestigen, geeft men hen een vrijbrief om de ideologische confrontatie elders voort te zetten. In tegenstel-

ling tot het concept van *gedeelde veiligheid* voorziet de wederzijds verzekerde zelfbeheersing niet in het wegnemen van de oorzaken van de tegenstelling tussen Oost en West. Deze wordt immers tot uitgangspunt verheven. De doctrine van de wederzijds verzekerde zelfbeheersing postuleert dat de veiligheid van Oosten West-Europa dezelfde is als die van de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie. Deze zullen niet in staat zijn een conflict tot Europa te beperken en daarom geldt de afschrikking ook voor deze situatie. Oost en West-Europa moeten hun militaire, en daardoor ook hun politieke, belangen ondergeschikt maken aan die van de grote mogendheden. Nog los van de wenselijkheid van de aanvaarding van een dergelijke positie (binnen West-Europa is duidelijk een tegenovergestelde tendens waarneembaar), moet men zich afvragen of de koppeling van de veiligheid van West-Europa aan die van de Verenigde Staten inderdaad een vanzelfsprekendheid is. Zal de president van de Verenigde Staten voor de keuze geplaatst de vernietiging van zijn land riskeren om – noem eens wat – Hamburg te redden? Voor velen is dit een welhaast retorische vraag, want wij zullen het antwoord nooit zeker weten. In de huidige situatie bestaat de koppeling uit niets meer en niets minder dan de onzekerheid in Moskou over de Amerikaanse reactie op een aanval van de Sowjet-Unie op West Europa.

Want als de afschrikking hoe dan ook verzekerd is, waarom dan de noodzaak van een antwoord op de SS-20? Van Benthem van den Bergh en Tromp achten plaatsing van kruisraketten en Pershing II niet wenselijk voor het instandhouden van de kwetsbaarheid. Maar hoe verklaren zij dan de krampachtigheid waarmee de NAVO aan plaatsing van deze wapens hangt? Het antwoord is inderdaad niet omdat de Verenigde Staten deze wapens hebben geëist om een beperkte kernoorlog te kunnen voeren, maar dat in een aantal West-Europese hoofdsteden het geloof in de wederzijds verzekerde zelfbeheersing ontbrak. Daarom werd gevraagd om een maatregel, die in de filosofie van Van Benthem van den Bergh en Bart Tromp net zo goed achterwege had kunnen blijven.

West-Europa heeft een eigen veiligheidsprobleem dat niet op te lossen is door voortzetting van de confrontatie tussen de groten mogendheden. *Gedeelde veiligheid* biedt meer ruimte om aan de omarming van de grote mogendheden te ontsnappen dan de wederzijds verzekerde zelfbeheersing, omdat het gericht is op het wegnemen van de militaire concurrentie tussen de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie.

Tenslotte rest nog de vraag of de grote mogendheden inderdaad voldoende zelfbeheersing zullen opbrengen. Daarmee staat of valt uiteindelijk het concept van de wederzijds verzekerde zelfbeheersing. Zullen de Verenigde Staten en de Sovjet Unie overgaan tot bevriezing, bij voorkeur op een lager niveau, van hun kernwapenarsenalen? De geschiedenis gevestigd op dit punt – helaas – niet de doctrine van de wederzijds verzekerde zelfbeheersing. Ook al zouden de grote mogendheden bereid zijn over hun wederzijdse wantrouwen heen te stappen en een bevriezing te aanvaarden, dan nog zou de angst voor technologische door-

braken van het wankel evenwicht door de andere partijen hen doen blijven streven naar het behalen van relatieve voordelen. Daarom biedt de wederzijds verzekerde zelfbeheersing evenmin als totale eenzijdige ontwapening blijvende garantie voor oorlogsvoorkoming.

Praktische stappen

De vraag is nu hoe wij de 'eenzijdige' veiligheidspolitiek van vandaag kunnen veranderen in de richting van *gedeelde veiligheid*. Kernwapens zijn niet door een magische formule uit te bannen. Ze bestaan en vormen de hoeksteen van het veiligheidsbeleid van zowel de Verenigde Staten als de Sowjet Unie, van de NAVO en het Warschaupact. Zelfs indien wij nucleaire afschrikking afwijzen om de redenen hiervoor genoemd houdt dat niet in, dat de kernwapenstaten nucleaire afschrikking ook hebben afgezworen, of dat ze dat binnenkort van plan zijn. Een politiek van *gedeelde veiligheid* moet nagestreefd worden binnen en tussen de bondgenootschappen, NAVO en Warschaupact. Afschaffing van kernwapens moet altijd een uiteindelijk wederzijds proces zijn. Slechts een geleidelijke aanpak heeft kans van slagen. Daarbij streeft men eerst naar het bereiken van een situatie van minimale nucleaire afschrikking. Een weg daaromheen is er niet. Alle voorgestelde tussenstappen, van een wederzijdse no-first use verklaring tot het instellen van kernwapenvrije zones en een algemeen teststopverdrag, wijzen in die richting.

Koen Koch heeft in zijn kritiek op de veiligheidsparagraaf in het ontwerpverkiezingsprogramma gelijk, indien hij zegt dat het *'aanvaarden van het risico van een conventionele oorlog onder de huidige omstandigheden geen aanvaardbaar alternatief is voor de nachtmerrie van de nucleaire afschrikking'*.⁹ Alleen ligt daar naar onze mening niet de keuze. Een kernwapenvrij Europa zal immers tot stand moeten komen, in samenhang met een ontspanningspolitiek, die het mogelijk maakt ook de conventionele defensie een puur oorlogsvoorkomende rol te geven. Het is immers niet denkbaar dat door *gedeelde veiligheid* wel een kernwapenvrij Europa ontstaat terwijl tegelijkertijd op het niveau van de conventionele bewapening niets verandert. Niet bij Koch maar wel veel anderen wordt dit argument echter vaak gehanteerd om te bewijzen, dat de huidige situatie zo gek nog niet is, omdat zonder kernwapens de kans op een conventioneel conflict in Europa zoveel groter zou zijn. Dat zou zo zijn bij een louter instrumentele aanpak van het kernwapenvraagstuk zonder acht te slaan op de rol van de conventionele defensie en de politieke context waarin een dergelijk veiligheidsbeleid kans van slagen heeft. Daarom is een nieuwe periode van ontspanningspolitiek voorwaarde. Het slagen daarvan wordt uiteindelijk bepaald door de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie, maar de bondgenoten van beide in Europa kunnen daarop een belangrijke invloed uitoefenen.

Welke consequenties dient een politiek van *gedeelde veiligheid* om te beginnen te hebben? Voor de verhouding tussen *Verenigde Staten* en de *Sowjet-Unie* is van het grootste belang, dat beiden overtuigd zijn van de

gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het voorkomen van oorlog en het bewaren van vrede. Zoals het communiqué van de topontmoeting in Genève zegt *'beide partijen zijn overeengekomen dat een nucleaire oorlog niet gewonnen kan worden en nooit gevoerd mag worden (. . .) en zij zullen geen militaire superioriteit nastreven'*.¹⁰ Hiermee erkennen de beide grote kernwapenmogelijkheden impliciet het principe van gedeelde veiligheid en geven zij uitdrukking aan de noodzaak te komen tot een nieuwe 'modus vivendi'. De bondgenoten in Oost en West van de Verenigde Staten kunnen hieraan een duidelijk criterium ontleunen waaraan het politiek handelen van de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie in de toekomst gemeten kan en moet worden. Conflicten buiten de bondgenootschappen NAVO en Warschaupact zouden geïsoleerd moeten worden van de Oost-West verhouding. Dit geldt voor Afghanistan, Nicaragua en Zuidelijk Afrika. De Verenigde Staten en Sowjet-Unie dienen wederzijds te accepteren, dat die 'modus vivendi' inhoudt dat men geen globale verdeling van invloedssferen nastreeft en buiten de bondgenootschappen het streven naar 'niet-gebondenheid' ondersteunt. Daarmee kan de politieke koppeling tussen de conflicten die in de eerste plaats lokale sociaal-economische redenen hebben en de Oost-West tegenstelling losser gemaakt worden.

Men moet er echter voor waken het beeld van Genève te positief te schatten. Het eeuwige knelpunt van het huidige veiligheidsbeleid, namelijk het grote verschil tussen de plechtige verklaringen en de praktische politiek, kan gemakkelijk weer de overhand krijgen. Tijdens de topconferentie zijn, afgezien van enkele kleine verbeteringen van de bilaterale betrekkingen, geen concrete resultaten bereikt.

Een politiek van *gedeelde veiligheid* zou nu, volgens onze mening, speciaal in de relatie tussen de supermachten, de volgende elementen moeten bevatten:

- Het vasthouden aan de limieten van SALT I en SALT II, ook voor de periode na 1985, wanneer deze verdragen aflopen en geen productie van nieuwe strategische nucleaire kernwapens die deze verdragen ondermijnen;
- Vasthouden aan het ABM verdrag van 1972 in de restrictieve uitleg. Op basis daarvan kan een SDI systeem of een Sowjet anti-satelliet systeem niet ontwikkeld worden;
- Het overeenkomen van drastische reducties van strategische kernwapens, zowel in aantallen kernkoppen als overbrengingssystemen (raketten, vliegtuigen e.d.);
- Het afzien van het testen en ontwikkelen van anti-raket en anti-satelliet wapens en het voorkomen van een wapenwedloop in de ruimte;
- Een algemeen teststop verdrag in 1986 en een moratorium op het testen van nucleaire wapens voordat dat verdrag afgesloten is;
- Het tijdens onderhandelingen bevriezen van de wapenvoorraden, op zijn minst voor bepaalde tijd;
- Het stoppen van verdere stationering van middellange afstandwapens en (eventueel eenzijdige) vermindering en afschaffing van deze systemen.

Door haar geografische en politieke situatie heeft *West-Europa* een speciaal belang bij *gedeelde veiligheid*. Een gewapend conflict in West-Europa immers zou in ieder geval voor West en Oost-Europa catastrofale gevolgen hebben, ook indien het om een louter conventioneel conflict zou gaan. Zolang de Sowjet-Unie haar politieke en militaire positie ten opzichte van West-Europa handhaaft is een vorm van koppeling met de Verenigde Staten onontbeerlijk. Maar tegelijkertijd is het buiten kijf dat de globale belangen van de Verenigde Staten verschillen van de regionale veiligheidsbelangen van West-Europa. West-Europa dient zijn veiligheidsbelangen niet te delegeren aan anderen. Het dient een zodanige positie te kiezen dat het direct betrokken wordt bij de onderhandelingen tussen de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie, vooral waar ze de nucleaire en conventionele wapens in Europa betreffen.

Drie zaken vragen verder aandacht: de belangrijke rol van het kernwapen in de militaire scenario's, de conventionele overbepanning en het gebrek aan inzicht in elkaars militaire bedoelingen. Allereerst is noodzakelijk dat een wederzijdse no-first-use politiek gevoerd wordt. Dit houdt meer in dan het afleggen van het soort verklaringen, waar de Sowjet-Unie zo op gesteld is. Eerste gebruik moet door een andere opstelling van kernwapens, door wijziging van doctrines en concrete reducties ook daadwerkelijk onaantrekkelijk gemaakt worden. De conventionele verhoudingen zijn niet zodanig dat een politiek van no-first-use de mogelijkheden van een succesvolle aanval van het Warschau-Pakt in de centrale sector zou vergroten.¹¹

Sinds oktober 1973 wordt onderhandeld over wederzijdse troepenreducties (MBFR-bepalingen). Het is inmiddels duidelijk dat een omvangrijk akkoord er niet direct inzit. Er zijn enkele onoplosbaar lijkende geschilpunten met betrekking tot de totalen waarover men spreekt, de verdeling van eventuele reducties binnen de blokken en het toezicht op de naleving van een eventueel akkoord. Om de impasse te doorbreken zouden beide partijen genoegen moeten nemen met een beperkt akkoord, dat vooral een politiek en vertrouwenwekkend karakter zal hebben en alleen betrekking heeft op Russische en Amerikaanse troepen. Dit akkoord zou een aantal afspraken over verdere onderhandelingen moeten bevatten. Deze zouden met name de aanwezige knelpunten moeten betreffen.

In de eerste plaats is daar de kwestie van het geconstateerde verschil in troepensterkte. De enige oplossing is af te spreken dat de controle op de plafonds (700.000-900.000) zal plaatsvinden over bij voorbeeld vier jaar. Dat betekent dat de moeizame discussie over de juiste troepensterkte op dit moment afgesloten kan worden zonder gezichtsverlies van een van de partijen. Een probleem blijft ook in deze opzet welk moment overeenstemming moet worden bereikt over de categorieën, die moeten worden meegeteld (para-militair enzovoort). Het is natuurlijk wenselijk dat over deze kwestie overeenstemming bereikt is voordat bovengenoemde periode van vier jaar begint. Beslist noodzakelijk is dat niet. Het is ook denkbaar dat de onderhandelingen over de categorieën gedurende de vier

jaar doorgaan. Het Westen zou dan sturend kunnen optreden door zelf het voorbeeld te geven en de parate sterkte van de eenheden in het eigen reductiegebied naar beneden te brengen, aangezien de kern van de MBFR-onderhandelingen natuurlijk gaat over de reguliere eenheden (de feitelijke gevechtskracht in eerste instantie).

In de tweede plaats dient van Westerse kant minder aandacht te worden besteed aan de inderdaad aanwezige tankovermacht van het Warschaupact. De grote voorsprong van de NAVO op het gebied van de anti-tank-technologie dient meegewogen te worden. Niet alleen in MBFR-kader worden begeleidende (niet-militaire) vertrouwenwekkende maatregelen behandeld. De in 1975 gesloten Helsinki akkoorden hebben betrekking op de 2e veiligheidsproblematiek. Het belangrijkste element van de zogeheten 'eerste mand' bestaat uit een serie vertrouwenwekkende maatregelen op militair gebied. Deze hebben betrekking op het aankondigen van troepenmanoeuvres, het toelaten van waarnemers bij oefeningen en de omvang van die oefeningen. Zij hebben tot doel een grotere doorzichtigheid te scheppen op militair gebied. Vertrouwenwekkende maatregelen kunnen een grote rol spelen bij het onmogelijk maken van verrassingsaanvallen. Daartoe zullen zij evenwel aanzienlijk moeten worden uitgebreid. Op basis van de Helsinki-akkoorden is een speciale conferentie in het leven geroepen die zich momenteel buigt over deze zaken.

Tenslotte zijn een moratorium en een verwijdering van al geplaatste middellange afstandswapens aan beide zijden noodzakelijk. Indien de Verenigde Staten dit zouden weigeren dient Europa zelf gezamenlijk te zoeken naar een oplossing voor dit probleem met de Sowjet-Unie. De voorstellen van M. Gorbachov in Parijs, gedaan begin oktober, bieden daarvoor legio aanknopingspunten.

Een verbetering van de betrekkingen tussen de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie levert meer mogelijkheden om de politieke situatie binnen Oost-Europa en tussen Oost- en West-Europa en de Sowjet-Unie gunstig te beïnvloeden. Zonder onze mogelijkheden in deze te willen overschatten is het buiten kijf dat meer belangenverstrengeling niet alleen de veiligheid vergroot maar ook een opener situatie in Oost-Europa en de Sowjet-Unie tot gevolg kan hebben.

Ontspanning kan de confrontatie verminderen en daardoor op langere duur ook de voor ons zo onnatuurlijke consequenties van de deling van Europa verminderen. Ontspanning is niet slechts een middel om meer *gedeelde veiligheid* te verkrijgen maar ook om de status-quo te kunnen veranderen. Een harde confrontatiepolitiek met Oost-Europa en de Sowjet-Unie verbetert ook de mensenrechten situatie niet. Ontspanning biedt meer openingen om de mensenrechtensituatie en mogelijke democratisering in het andere deel van Europa te vergemakkelijken. Een politiek van *gedeelde veiligheid* betekent niet, dat West-Europa eenzijdig zou moeten ontwapenen. Het moet gevrijwaard blijven van mogelijke politieke chantage uit de Sowjet-Unie. Daarom is een compleet onafhankelijke situatie van de Verenigde Staten nog niet denkbaar.

De hierboven geschetste politiek geeft echter wel de mogelijkheden om een eigen veiligheidsbeleid te voeren. West-Europa moet leren meer op eigen kracht veiligheidsbeleid te voeren. Dat wil niet zeggen, dat West-Europa zich zou moeten ontwikkelen tot een derde supermacht met een eigen Europese kernmacht. Een dergelijke opstelling is niet aanvaardbaar. Immers, zij zal onafwendbaar leiden tot een eigen, extra kernwapenwedloop met de Sowjet-Unie. Een eigen conventioneel veiligheidsbeleid is daartoe wel noodzakelijk, met een ondubbelzinnige defensieve strategie. Daarlangs loopt de weg naar de mogelijkheid van wederzijdse opheffing van de militaire machtsblokken.

Wie ons nu toeroept dat dit slechts een fata morgana is verwijzen naar de situatie in West-Europa zelf, waar een langdurige rivaliteit, namelijk tussen Frankrijk en Duitsland omgezet is tot het hart van de Europese samenwerking in de Europese Gemeenschap. In het kader van de door ons geschetste politiek dient *Nederland* niet over te gaan tot het plaatsen van kruisraketten. Naast de principiële bezwaren tegen het plaatsen van meer kernwapens, indien men minder wil, geldt ook, dat in het huidige internationale klimaat niet plaatsen van Nederland een gericht signaal oplevert om op het terrein van de middellange afstandswapens de spiraal te doorbreken. Dat dringt des te meer nu uit het slotcommuniqué van de top in Genève duidelijk blijkt, dat de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie zich al weer met gans andere aspecten van de wapenwedloop, namelijk SDI en de strategische wapens, bezig houden.

Nederlandse rol: de kruisraketten

Nederland neemt door plaatsing plaats in het bijwag van een prestigeobject, dat zijn internationale betekenis in feite verloren heeft. De nationale discussie weerspiegelt dat verbluffend goed. Of de PvdA in staat zal zijn haar standpunt in 1988 in feiten om te zetten hangt niet af van het verdrag met de Verenigde Staten. Het hangt af van de onderhandelingen met de eventuele coalitiepartner(s), die gevoerd zullen worden op basis van de verkiezingsuitslag van 21 mei.

Afgezien van de grondwettelijke bezwaren van de PvdA, die door de tekst van de overeenkomst en het 1 novemberbesluit niet zijn weggenomen is de zaak toch de volgende: Artikel 1 van de overeenkomst bepaalt, dat de Verenigde Staten in totaal 48 kruisraketten *mogelijk* plaatsen op de vliegbasis Woensdrecht. De Verenigde Staten zijn daartoe dus niet verplicht. Immers anders had er in de overeenkomst wel gestaan: de Regering van de Verenigde Staten *zal* 48 kruisraketten plaatsen. Ook artikel 2, dat handelt over een mogelijk overeenkomst tussen de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie verandert dit gegeven niet. Daar staat dat het aantal kruisraketten gewijzigd *kan* worden (en niet *zal* worden) in het licht van zulk een overeenkomst. Met andere woorden: de opzegtermijn van vijf jaar zou alleen voor verdragspartner Nederland gelden en niet voor de Verenigde Staten. Zij hebben immers geen verplichting en kunnen, juridisch gesproken, afzien van de mogelijkheid tot plaatsing op grond van een eigen oordeel.

Eens te meer wordt duidelijk, dat het doel van de opzegtermijn, waar de Verenigde Staten niet om gevraagd hebben niet anders is dan het een volgende regering en parlement moeilijk te maken alsnog van plaatsing af te zien. Of die mogelijkheid zal bestaan maken in de eerste plaats de kiezers uit op 21 mei. Daarna heeft een Nederlandse regering het volle recht, binnen een bondgenootschap van gelijkwaardige democratische staten de Verenigde Staten te vragen van de mogelijkheid tot plaatsing af te zien. Over de vraag hoe dat moet gebeuren moet onderhandeld worden met coalitiepartner(s). Dat het kan staat buiten kijf, ook dat de Verenigde Staten dan zullen afzien van plaatsing.

Een precedent voor deze stelling levert de gang van zaken binnen de NAVO in 1966 rond het uittreden van Frankrijk uit de militaire organisatie van het bondgenootschap. Op 7 maart schrijft de Franse president *De Gaulle* een brief aan de Amerikaanse president *Johnson*, waarin hij aankondigt, dat het Franse grondgebied en het Franse luchtruim niet meer ter beschikking zullen staan van geallieerde troepen. Tevens deelt Frankrijk mee samenwerking in de geïntegreerde bevelsstructuur te beëindigen en geen strijdkrachten meer ter beschikking te stellen van de NAVO. De Gaulle deelt dan mee, *'dat Frankrijk bereid is de praktische maatregelen te regelen met de geallieerde regeringen en speciaal met de Verenigde Staten, die hen aangaan'*. De Gaulle vervolgt dat *'zijn regering nog contact zal opnemen met de uwe'*. In zijn antwoord betreurt Lyndon Johnson de Franse beslissing maar hij betwist de uiteindelijke uitkomst niet. Daarmee werden vele open en gesloten verdragen tussen de Verenigde Staten en Frankrijk geschonden.¹² In zijn memoires, *The Vantage Point*, komt Johnson nog op de zaak terug. *'Velen verwachtten dat ik de handelwijze van de Franse president scherp zou afkeuren, maar ik heb me slechts gereserveerd opgesteld'*.

Frankrijk stuurt verder aan de andere NAVO-bondgenoten nota's met het Franse standpunt, die in eerstvolgende NAVO-zitting voor goede nota worden aangenomen. Het communiqué van de NAVO-raad van 7 en 8 juni 1966 vermeldt, dat de ministers overeenkwamen op coöperatieve wijze de problemen voortkomend uit de Franse memoranda van maart jongstleden te onderzoeken. Zij gaan, na bespreking van het statement van Luns, als rapporteur namens de veertien ministers van Buitenlandse Zaken, en de overeenkomst het NAVO-hoofdkwartier uit Frankrijk te verwijderen, over tot de orde van de dag.¹³

De Verenigde Staten accepteerden in 1966 een zeer vergaande handelwijze van een bondgenoot. Verschillende verdragen werden eenzijdig opgezegd. In het geval van de plaatsing in Woensdrecht wordt geen enkel verdrag geschonden, indien de Verenigde Staten niet plaatsen. Zij zullen dit niet doen, in het verkeer tussen NAVO-bondgenoten, indien de Nederlandse regering daartoe verzoekt. Zowel Nederland en de Verenigde Staten blijven daarbij binnen de termen van de overeenkomst. Immers, de regering van de Verenigde Staten mag plaatsen en ziet daar van af. Daarmee is de oplossing van het kruisrakettenvraagstuk in Neder-

land mogelijk, zonder verdragsschending. Nederland moet zijn belangrijke positie in de centrale sector benutten om een belangrijke rol te spelen in het initiëren van de stappen naar gedeelde veiligheid, zoals in dit artikel genoemd. Daartoe moet ook dienen het afstoten van de nucleaire kanonsystemen en andere kernwapentaken om daarmee een meer defensieve invulling van de NAVO-strategie te verkrijgen. Gezien zijn centrale positie dient Nederland binnen de NAVO niet te vervallen tot de positie van Griekenland. Een constante 'voetnootstatus' werkt contraproductief. Maar ook binnen de Europese Politieke Samenwerking en de West-Europese Unie moet het belang van een onafhankelijker Europese positie benadrukt worden.

Naar onze overtuiging heeft de PvdA in haar ontwerp-verkiezingsprogramma, *De toekomst is van iedereen*, een heldere lijn voor het te volgen buitenlands beleid uitgezet, die niet beperkt is tot het 'nee' tegen de kruisraketten. De rol van eenzijdige stappen blijft belangrijk, maar is niet zaligmakend. De nadruk ligt op het zoeken met andere bondgenoten naar een politiek van gedeelde veiligheid. De Europese optie heeft terecht veel meer nadruk gekregen dan in vroegere programma's. Nederland kan geen 'gidsland' zijn indien niemand volgt. Dat verklaart mede, waarom tegenwoordig het NAVO-lidmaatschap minder ter discussie staat dan vroeger. In partijverband is overeenstemming bereikt over gedeelde veiligheid met veel Europese zusterpartijen, in de Socialistische Internationale, de Europese Federatie en Scandilux.

Hiermee zijn wij ook afgestapt van het primaat van een 'kleine landen' politiek. 'Kleine landen' politiek

kan nuttig zijn om nieuwe veiligheidsbeleid te geven, maar een redelijke mate van Europese machtsvorming, met ook grote Europese landen, is nodig om de bestaande veiligheidssituatie te veranderen. De internationale marges zullen mede het welslagen van ons programma bepalen. In een nieuwe periode van ontspanningspolitiek moet dat mogelijk zijn, vooral waar zovelen in Europa dezelfde dynamiek in het veiligheidsbeleid willen brengen.

Noten

1. *De toekomst is van iedereen*, ontwerp verkiezingsprogramma '86-'90, p. 31.
2. Idem, p. 32.
3. *Bondgenoten in veiligheid, het rapport van de Onafhankelijke Commissie voor Ontwapenings- en Veiligheidsvraagstukken*, Alphen aan den Rijn, 1982
4. *International Herald Tribune*, 23/24 november 1985.
5. Zie: de rede van H. Schmidt voor het congres van de SPD in Keulen, 11 november 1985.
6. Zie: Ds Ball, 'Can Nuclear war be controlled', *Adelphi Paper nr. 169*, I.I.S.S., Londen.
7. G. Benthem van den Bergh en B. Tromp; 'De Partij van de Arbeid en defensie: uitgangspunten voor een Nederlands veiligheidsbeleid', *Socialisme en Democratie*, 1983/9, p. 3-15.
9. Zie: *Socialisme en Democratie*, 1985/11, p. 341.
10. *Verklaring* uitgegeven na afloop van de top-ontmoeting, 21 november 1985.
11. Zie voor een recente analyse van de dreiging: A. van Bulo, *Alpträume West gegen Alpträume Ost, ein Beitrag zur Bedrohungsanalyse*, Bonn, 1984.
12. Zie: A. Grosser, *Les Occidentaux*, Parijs, 1978, p. 274-276.
13. Zie: *Text of Final Communiqués 1949-1974*, NATO Information Service, p. 170-171.

Redactionele mededeling

WBS-nieuws

Aangezien *Marnix Krop* de Wiardi Beckman Stichting heeft verlaten wegens aanvaarding van de benoeming tot (ambtelijk) secretaris van de Adviesraad voor Vrede en Veiligheid, ontbeerde de WBS per 1 oktober 1985 een adjunct-directeur en de redactie van *Socialisme en Democratie* een lid van het redactiesecretariaat.

Per 1 januari is *Paul Kalma* niet slechts benoemd tot adjunct-directeur van de Wiardi Beckman Stichting, maar tevens tot redactie-secretaris van *Socialisme en Democratie*. Hij volgt in die laatste functie WBS-directeur, *Joop van den Berg* op, die overigens wel lid blijft van de redactie en voorlopig tevens

nog lid van het redactie-secretariaat. Het secretariaat wordt aldus ingekrompen tot drie leden en bestaat derhalve sedert 1 januari uit: *Paul Kalma* (redactie-secretaris), *Ria Nijholt* (coördinatie) en *Joop van den Berg*.

De redactie van *SenD* spreekt graag jegens *Marnix Krop* haar dank uit voor het zeer vele dat hij als auteur en lid van het redactiesecretariaat voor *SenD* heeft gedaan. In de ideeënontwikkeling, organisatie en kritische begeleiding door het redactie-secretariaat zal hij node worden gemist; als auteur hoopt en verwacht de redactie hem niet definitief te zijn kwijtgeraakt.

De Vlaamse sociaal-democratie na de jongste verkiezingen

De verkiezingen in buurland België hebben in Nederland nogal indruk gemaakt. Vooral de Vlaamse socialisten gingen er electoraal sterk op vooruit, al bleef de winst achter bij de voorspellingen en bij de resultaten tijdens de Europese verkiezingen in 1984. Belangrijker bleek echter dat de centrum-rechtse meerderheid onder premier Wilfried Martens gehandhaafd bleef en daarmee, zoals is gebleken, zijn regeringscoalitie. Sommigen in de Partij van de Arbeid zagen deze gang van zaken als het voorland van de PvdA in mei 1986.

Hoe heeft de Vlaamse zusterpartij deze verkiezingsuitslag verwerkt? Bernard Tuyttens, stafmedewerker van het SEVI (het wetenschappelijk bureau van de Vlaamse SP) schreef daarover een bijdrage voor Socialistische Standpunten; het Vlaamse SenD. Hij bleek bereid zijn tekst ook ter beschikking te stellen van de lezers van Socialisme en Democratie. Lessen van de burens derhalve.

Bernard Tuyttens
Stafmedewerker van het
Studie- en
Documentatiecentrum Emile
Vandervelde-Instituut

De verkiezingen in België (13 oktober 1985) zijn achter de rug. Een uitgesproken rechtse regering is er niet enkel in geslaagd haar meerderheid te behouden, maar zelfs nog te vergroten. Het is ontgensprekelijk een unicum in de na oorlogse Belgische politieke geschiedenis. Eerder was het al in Groot-Brittannië gebeurd: een strak volgehouden meedogenloosheid, waarvan de rechtlijnigheid niet kan worden ontkend, heeft er Thatcher eveneens een tweede ambtstermijn opgeleverd. Dit soort bikkelaarde politiek had ze niet enkel binnenlands (sociaal-economisch), maar ook ten opzichte van bijvoorbeeld de Falklands-Malvinas gevoerd. Het leverde haar een groot patriotisch prestige op.

De Britse premier kon er bovendien garen spinnen bij een verregaande verdeeldheid binnen het eens zo machtige Labour (afsplitsing sociaal-democraten, de naweën en overblijfselen van recente hemelhoge interne spanningen). De *socialistische partij* (SP), die optrad als een hecht blok, is zo wijs geweest om het Martens in eigen land niet zo makkelijk te maken. Alvast deze voorwaarde zat de Belgische premier – in vergelijking met Thatcher – tegen. Enkel de ernstige meningsverschillen met de Waalse Parti Socialiste (PS) (hoofdzakelijk over het thema vrede en veiligheid maar ook gedeeltelijk over het economisch alternatief van de SP) werden door de geïnteresseerde publieke opinie ervaren als een door de sociaal-democratie zelf opgewekte zwakte.

Martens is zonder meer de overwinnaar: de regering is versterkt, de Christelijke Volkspartij (CVP), die zich volledig met hem identificeerde, zit opnieuw in de lift en er is zijn persoonlijke score. Iemand zei: het waren godsdienstige verkiezingen. God droeg de naam Martens, de schrik voor chaos en dergelijke dreef de kiezer naar dit nieuwsoortig opperwezen en – wie weet – geloofden sommigen wellicht in de aangeprate heilsverwachting (de 'tunnel die voor driekwart achter de rug' was). Als dit met de werkelijkheid overeenstemt, loert naar bijbelse gewoonte al één of andere judas achter de hoek.

Op basis van die formule was de rechterzijde alvast de laatste dagen voor de verkiezingen genezen van haar

schrik voor het verdict van 13 oktober. Na jarenlang met een minimum aan kritiek gepleit te hebben voor de politiek van de christelijk-liberale coalitie veroorloofde het christen democratische dagblad, *De Standaard* het zich toen om in een onbevungen ogenblik bekend te maken dat de hele sociale en economische regeringspolitiek vanzelfsprekend een grote gok was waarvan niemand wist of hij iets zou opleveren.

De verkiezingsresultaten weerspiegelen een kille werkelijkheid. Met het verlies van de Volksunie (VU) wordt het centrum in Vlaanderen verder ontruimd. Ondanks de sprong voorwaarts van de SP (en van de 'groene' Agalev) is de verrechtsing een feit. Want de loutere vaststelling van het feit dat winst en verlies van CVP en Partij voor Vrijheid en Vooruitgang (PVV) de politieke meerderheid van '81 bevestigen, is op zichzelf onvoldoende. In de jaren tachtig heeft zich immers een opmerkelijke ontwikkeling voorgedaan: de CVP is niet langer een centumpartij, maar een conservatieve groepering met ruime aanhang.

Het is een evolutie die al te weinig onderkend wordt. Deze wending in het karakter van de Christelijke Volkspartij zal later wellicht het politieke evenement bij uitstek van de jaren tachtig genoemd worden. Ook hier duikt opnieuw Martens op als vader van de ingreep. Hij is het die gezorgd heeft voor de radicale conservatieve wending. Zolang Martens de werkelijke chef van de Vlaamse christen-democraten is, zal hierin geen verandering komen. Op dit ogenblik is het nog een raadsel vanuit welke invalshoek hij op termijn door rivaliserende partijgenoten in moeilijkheden zal worden gebracht. Eén zaak is zeker: de regering kan bij de volgende (drastische) besparingsrondes niet langer de zuilen (dus ook de christelijke niet) ontzien.

Levensvragen

Het is een gestuurde ontwikkeling die vele vragen oproept. Eerder hadden de Noorse en Deense socialisten opvallende overwinningen behaald bij de wetgevende verkiezingen. Voor geen van beide werd de deur tot regeringsdeelname zelfs maar op een kier gezet. In Noorwegen regeert *Willoch* verder met een meerderheid van één stem. Is België – samen met deze twee

landen — de voorbode van wat zich in een reeks andere Europese landen (Nederland, Duitsland) kan voordoen? Leeft de rechterzijde in de stellige overtuiging dat zij en zij alleen (dus met uitsluiting van de sociaal-democratie) niet enkel via haar economische maar ook en vooral via haar politieke arm West-Europa op haar voorwaarden door de crisis (economisch, financieel, sociaal, veiligheid, enzovoort) zal loodsen? Is ze bijvoorbeeld op termijn nog geïnteresseerd in sociaal overleg? Wenst ze de onmiskenbaar wijder wordende crisis binnen het Atlantisch bondgenootschap ten allen prijze zelf op te lossen? (Terzijde: welke houding ten opzichte van de NAVO zal de volgende Amerikaanse president aannemen?) Vertoont ze voldoende homogeniteit om deze opzet in werkelijkheid om te zetten? Hoe diep wenst ze daartoe in te grijpen in het karakter van de maatschappij? Hoe groot is het risico dat ze hiervoor bereid is te nemen? Wenst ze, na het verdwijnen van de communistische partijen als politieke factor, op termijn ook een zo groot mogelijke isolering (of uitverkoop) van de sociaal-democratie? Leven we opnieuw in een periode waarin de leidende Belgische (maar ook Vlaamse) conservatieve kringen 'alleen bij uiterste noodzaak' bereid zijn een linkse machtsinbreng in de regering te aanvaarden?

Het zijn vragen waarop vooralsnog geen (definitief) antwoord kan worden geformuleerd. Maar het is meer dan verantwoord ze te stellen en naar een antwoord te gissen. In deze weken na de verkiezingen gebeurt dat ook zowel binnen als aan de rand van de SP. Zeer zeker, er is de opluchting bij de samenstelling van de provinciale deputaties (colleges van gedeputeerde staten). Zo is de SP in Limburg een onontwijkbare partner geworden. Enkel in Oost-Vlaanderen slaagt men erin de SP buiten de deputatie te houden. Ook de omrekening van de nationale verkiezingsuitslag naar de volgende gemeentelijke stemronde wekt enthousiasme. Maar dit is slechts een dwergsegment van de grote grijze massa die de macht is. De latente ideologische discussie duikt weer op. Velen stellen zich vragen over de strategie op middellange en lange termijn. Een greep uit de veelheid: biedt een weinig overdachte socialistische regeringsdeelname op korte termijn de rechterzijde niet de uitgelezen kans om de SP een groot stuk geloofwaardigheid te ontnemen? Leidt een langgerekte oppositie (die niets meer met de spreekwoordelijke 'kuur' te maken heeft) — zelfs met forse zetelwinst — niet tot politieke impotentie of tot een drastische afkoeling van het militantenbestand? Is de SP, eens opgeklimmen tot 34,6 procent, in staat om een even grote macht uit te oefenen als de CVP het vandaag op die basis doet?

Een inventaris

De verkiezingsuitslag heeft het debat over deze levensvragen ongetwijfeld een duw in de rug gegeven. Het wekt meteen een vernieuwde belangstelling voor de omschrijving van de macht van de sociaal-democratie. Een bondige inventaris van de actuele stand van zaken op dit vlak kan een nuttige basis voor de discussie zijn. De traditionele machtspijlers van de linkerzijde in ons land zijn de politieke, organisatorische, syndicale,

economisch-financiële, en mediamacht plus de eigen mobilisatiekracht. Hoe groot is het (on)vermogen op deze afzonderlijke gebieden?

Politiek

Met een zetelwinst van zes in de Kamer en zeven in de Senaat kan de SP nu alvast rekenen op een ruimere politieke vertegenwoordiging. Het opgedreven aantal verkozenen is een erg verheugend feit. De keerzijde van de medaille is dat de linkerzijde hiermee op korte termijn géén grotere politieke invloed heeft: de nationale coalitie blijft aan de macht en in de Vlaamse deelregering zal vanaf midden december '85 géén SP'er nog een voet aan de grond hebben. Het perspectief van een reële politieke macht is voor de SP, die — terecht — steevast de rol van 'zweppartij' afgewezen heeft, quasi onlosmakelijk verbonden met regeringsdeelname. De verkiezingsuitslag is in dit opzicht wellicht een eerste ernstige stap in de richting van een latere politieke machtsparticipatie op een verstevigde basis.

Syndicaal

De Europese syndicale beweging heeft gelukkiger tijden beleefd dan de periode waar ze zich nu moeizaam doorheen worstelt. Vijftientig jaar geleden sneuvelde de eenheidswet van het kabinet-*Eyskens-Lilar* door een geduchte winterse syndicale tegenwind (staking '60-'61). Een vooraanstaand vakbondsleider noemde deze wet 'heel wat minder erg dan de *inleveringspolitiek van Martens-Gol*'. De vakbeweging is in het huidige tijdsgewricht — zelfs na een aantal pogingen — niet in staat een conservatieve regering via gerichte en massale actie van antwoord te dienen.

De verkiezingen kunnen vanuit dit gezichtspunt evenmin een overwinning van de vakbeweging genoemd worden. Ook een nationale stemronde met een glashelder stemadvies van de socialistische vakbond (*'Stem SP en PS'*) heeft de politieke bakens niet verplaatst. Het lijkt er sterk op dat het stemadvies van het ABVV (de socialistische vakcentrale) veel meer deining en respons verwekt heeft bij de eigen kaders dan bij de leden en de publieke opinie.

De problemen zijn legio. De vakbond met zijn revindicatietraditie heeft nogal wat moeite met het uitstippen en doordrukken van een strategie die aangepast is aan de nieuwe hoofdbekommernissen (massale werkloosheid, bewapening en milieuzorgen). Het interprofessionalisme (het solidair optrekken van verschillende beroepsgroepen) is terechtgekomen in een schemerzone: de solidariteit tussen de sectoren neemt af, een centraal akkoord blijft uit. De jonge generatie (tieners en twintigers) is goeddeels asyndicaal. Het zou wel eens kunnen dat de vakbond zich zal pogen op te trekken aan kleine of grote voordelen die per sector of bedrijf kunnen worden afgedwongen, wat weliswaar leidt tot een verhoogd prestige voor de syndicale afgevaardigde maar weinig oplevert voor het broodnodige interprofessionalisme. Is het vanzelfsprekend dat vernieuwing in een syndicale organisatie sneller kan doordringen dan in andere sociale groeperingen?

Socialistische organisaties

De glorie tijd van het ouvrierisme ('de bevrijding van de werkmán kan slechts het werk van de werkmán zelf zijn') ligt al lang achter de rug. Met name *De Man* heeft – onder andere na het failliet van de Bank van de Arbeid – de socialistische beweging de overtuiging afgeleerd dat de uitbouw van eigen organisaties (tot en met bedrijven) haar automatisch de weg naar een zekere overwinning zou opleveren.

Toch biedt de sociaal-democratie in Vlaanderen – gelukkig – nog het beeld van een hechte structuur met talloze vertakkingen. De BWP (Belgische Werklieden Partij) was overigens honderd jaar geleden de eerste politieke vereniging die de benaming partij werkelijk verdiende. Deze feitelijkheid heeft erg positieve gevolgen gehad voor de trefkracht. De SP is bovendien qua organisatorische sterkte heel wat minder afhankelijk van regeringsdeelname dan de PS.

Daarnaast valt het te betwijfelen of de niet-socialistische organisaties zich door regeringsdeelname kunnen versterken. Is het bijvoorbeeld vanzelfsprekend dat een langdurige regeringsdeelname de liberale partij toelaat van een loutere kiesvereniging uit te groeien tot een volwaardige partij? Of omgekeerd: is het evident dat de toepassing van de KB's van *Nothomb* over de gewetensbezwaarden een partij als Agalev alle substantie zal ontnemen?

Economisch-financiële macht

De socialistische beweging heeft nooit een ernstige economische of financiële macht gehad, laat staan een onontwikkelbare. Het is zonder meer een aloude factor van zwakte. De afwezigheid van een dergelijke potentie, maar vooral het feit dat rechts deze wél bezit, heeft bijvoorbeeld op 8 mei 1926 het progressieve kabinet *Poulet-Vandervelde* onder meer door kapitaalvlucht over de kling gejaagd. Deze regering, die kon rekenen op een tweederde meerderheid, was de verzilvering van een ongezien hoge BWP-score (39 procent) bij de verkiezingen van 5 april 1925.

Zestig jaar later staat de sociaal-democratie op dit vlak nauwelijks een serieuze stap verder. Er is zelfs een bijkomende handicap: economische structuurhervormingen zijn nu, op het ogenblik waarop ze het meest nodig zijn, moeilijker aan de man te brengen dan vroeger.

Maar vanuit dit perspectief heeft de medaille een keerzijde. De CVP is onmiskenbaar de partij met de grootste economisch-financiële macht. Dit belet haar strak uitgetekende en aangehouden grenzen te buiten te gaan. Haar vrijheidsmarge is beperkt. Haar geld-

macht is tegelijk comfortabel en . . . een blok aan haar been.

Media

Wie ervan overtuigd is dat de beeldcultuur gaandeweg en zo goed als onomkeerbaar de lectuur aan het vdringen is, heeft alleen al daarom reden tot kommer. Als deze analyse bovendien klopt, dan zit de socialistische, en meer algemeen de breed progressieve beweging erg moeilijk. Het doorbreken van het BRT-monopolie wordt een prioritaire doelstelling van de bevestigde meerderheid. Men kan nu al voorspellen dat de mate waarin voor nieuwsuitzendingen en duiding zal overgeschakeld worden naar het nieuwe commerciële net, een negatieve indicator wordt voor de graad van volwassenheid van de Vlaamse man en vrouw.

In de dagbladsector zit links Vlaanderen – ondanks alle inspanningen – op een Europees dieptepunt. De enige progressieve krant lijkt qua impact nog steeds op een intelligente dwerg. Het is een situatie die in die mate verbazend is, dat het verhaal ervan in andere Europese landen nauwelijks wordt geloofd.

Doch de macht van de media wordt veelal overdreven. Hoe kan bijvoorbeeld de razendsnelle groei van de vredesbeweging tijdens de afgelopen zes jaar verklaard worden in Vlaanderen, waar rechts het overgrote deel van alle informatiestromen beheerst?

Militantenbestand

Het wordt al te vaak uit het oog verloren: de militantenkring waarover de SP beschikt is een volwaardige machtspijler naast de (meer bekende) andere. In tijden van economische hoogconjunctuur wordt al eens achteloos voorbijgelopen aan deze vaststelling. In een periode van economische moeilijkheden (en bijgevolg ook grotere politieke spanning) gaat het niet langer aan dit potentieel in dezelfde mate links te laten liggen. De militanten beseffen dat op 13 oktober een meer dan twintig jaar oude trend omgebogen is. Het Vlaamse socialisme behoort niet langer bij de eeuwige verliezers. Er wordt vooruitgang (plus 3,1 procent) geboekt na een periode waarin niet op allerlei faciliteiten (onder andere kabinetten) gerekend kon worden. Niemand kan de positieve trend ontkennen. De Europese verkiezingen van '84 hebben aangetoond dat de mogelijkheid van een nog sterkere vooruitgang aanwezig is. De SP kan nog een heel eind bergop. De kans om op termijn allerlei toestanden ongedaan te maken, eigen ideeën te realiseren, kortom om een en ander om te gooien, is reëel.

Prooi

Peter Nijmeyer (1947)
Publiceerde de dichtbundels
De lippen van Max Ernst
(1974), *de afstand tot (1976),*
Barrage (1981) en De Sprong
(1983). *Schrijft kritieken*
voor de Volkskrant. Vertaal-
de toneel en poëzie van o.a.
Paul Celan, Hans Magnus
Enzensberger, Seamus Hea-
ney en Wallace Stevens.

Omdat de prooi ontsnapt eis je
een vlakgom, iets om het bos
mee uit te wissen, een hand
die niet vangt maar wegwerkt.

Alleen het opgejaagd verdwijnen
telt, het versneld geduld
waarmee de open plek verschijnt,

(zodat je niet hoeft te kijken),

rijk van de onzichtbare prooi,
gat dat steeds groter wordt
terwijl het vlakgom wegslinkt.

Doordat de hand niet wegwerkt
maar vangt wat met het bos
verhuld wordt, wens je een vlakgom
die de jager doet ontsnappen.

Graf bij Sligo

Nog happende vis op een graf
in dit kerkhof langs de kust
bij Sligo, straks komt de zee
je halen, straks zwem je dood.

Straks zwemt dit kruis in zee,
(Seamus McManus, 1865-1947,
visser begraven op het land,
tweemaal daags gehaald door de zee,

o hij die nooit een vis at,
o hij die van het water was
omdat hij niet kon zwemmen),
straks zwemt dit kruis in zee.

Nog happende vis op dit graf,
geen camera bij de hand
om dit bestaan te bewijzen
leg ik je af op schrift.

Signalementen

Identiteit en mediabeleid

Overall in de westelijke wereld nemen de Amerikanen een dominante plaats in op de markt waar film, amusement en informatie voor het televisiepubliek wordt betrokken. Nergens geldt dat zo sterk als in het land met verreweg de omvangrijkste infrastructuur voor het ontvangen van binnen- en buitenlandse tv-programma's ter wereld, Canada, waar nu al in negentig procent van de huiskamers keuze uit minstens tien kanalen wordt geboden.

Het is een jong land met vijftieng miljoen inwoners, toegankelijk voor twee wereldtalen, waar moeizaam naar een eigen nationale identiteit wordt gestreefd. Tachtig procent van de Canadezen woont binnen de afstand Amsterdam-Antwerpen van de Verenigde Staten; het enige andere buurland, de Sovjet-Unie, ligt vele duizenden kilometers verder achter de poolkap. Het land is zo uitgestrekt dat de bewoners van Ontario en Quebec sneller in Londen en Parijs zijn dan bij hun landgenoten in het westelijk gelegen Vancouver, waar velen zich toch al verwanter voelen met het Westen van de Verenigde Staten dan met de oostelijke 'randstad' van het eigen land.

Vanuit de opvatting dat er geen werkelijk nationale samenhang denkbaar is zonder een het gehele land bestrijkend communicatienet, dat ook de botsing en uitwisseling van gedachten en gevoelens in de vele onderscheiden bevolkingsgroepen mogelijk maakt, is van oudsher bijzondere aandacht besteed aan de ontwikkeling van het omroepbestel als een middel voor de culturele en economische ontwikkeling. Door beschermende maatregelen poogde men een afzetmarkt te creëren, die tot de produktie van programma's stimuleerde waarin de eigen Canadese problematiek, cultuur en identiteit aan bod kwam en de in Canada beschikbare talenten kans kregen zich te ontplooiën.

Het separatisme van het Franssprekende Quebec, dat sedert de jaren zestig een verwarrend beeld en geluid van Canada in het buitenland schiep, heeft sterk aan kracht ingeboet, maar ondertussen wel een flinke stoot gegeven aan een cultuurbeleid, gericht op bewuste bevordering van een eigen, tweetalige Canadese kunst en literatuur, dat op enkele terreinen onmiskenbaar vruchten begint af te werpen. Men treft er zelden de zinneloze, rancuneuze minachting voor de kwaliteit van wat bij voorbeeld de Amerikaanse filmindustrie heeft te bieden, die in Europa nogal eens opgeld doet, er wordt geprobeerd een eigen, vakmatig verantwoorde produktie te ontwikkelen.

Er is een communis opinio ontstaan dat de Canadese schrijvers en kunstenaars, omroepen, theaters en uitgeverij zonder de materiële ondersteuning van de federa-

le en provinciale regeringen de laatste decennia niet in staat zouden zijn geweest de *overspill* en *overkill* van de cultuurindustrie van de VS te overleven. Er is dan ook geen noemenswaardige onenigheid meer over de noodzaak de traditioneel geworden richting in de cultuurpolitiek aan te houden.

Een belangrijk uitgangspunt voor de *Broadcasting Act* van 1968 die het bestaande omroepbestel regelt, was dat bij de totstandkoming van het gehele, zowel het door de publieke omroep als het door de commerciële distributeurs verzorgde, programma-aanbod in overwegende mate gebruikt gemaakt diende te worden van creatieve en andere bronnen in Canada. De met de uitvoering van de wet belaste, in feite tamelijk autonome omroepcommissie *CRTC* werkte voorschriften uit met betrekking tot wat onder produkties met een *Canadian content* (Can-con) diende te worden verstaan, de percentages van de zendtijd die aan dergelijke programma's dienden te worden besteed, enzovoort. Het resultaat bleef uit het oogpunt van het Canadese maken van het programma-aanbod onbevredigend en leidde in het begin van de jaren tachtig tot verfijning van de voorschriften inzake het Canadese gehalte, waarbij niet alleen kwantitatieve en kwalitatieve criteria werden gehanteerd maar ook verplichtingen inzake de tijdstippen van uitzending werden opgenomen, om bij voorbeeld te voorkomen dat men Canadees nieuws alleen 's morgens tussen zes en zeven kon zien; tegelijkertijd werd voor de periode 1983-1988 een fonds van tweehonderdvijftig miljoen dollar (ongeveer zeshonderd miljoen gulden) ter beschikking gesteld voor het subsidiëren van produkties van televisiedrama die aan de *Can-con*-criteria beantwoordden (*Canadian Broadcasting Program Development Fund*), want dat bleek opnieuw, ook daar, de zwakste sector in het publieke omroepbestel.

Het certificaat *Canadian content* wordt momenteel verkregen indien er sprake is van *a.* een Canadese producent, *b.* tenminste zes van de in totaal tien beschikbare punten voor door Canadezen ingenomen sleutelposities in de creatieve sector (regisseur Canadees: twee punten, schrijver Canadees: twee punten, hoofdrolspeler Canadees een punt, componist Canadees een punt, enzovoort) en *c.* driekwart van het resterende budget in Canada wordt besteed. Indien men onder *b.* zes punten behaalt wordt 33 procent van de totale kosten door een subsidie uit genoemd fonds gedekt, indien men tien punten haalt is dat inmiddels opgelopen tot het maximumpercentage van 49. Tot dusver zijn in het kader van deze regeling 125 contracten getekend, waarmee ongeveer vijftig miljoen dollar fondsen plusminus tweehonderd miljoen dollar particuliere gelden zijn gemoeid; op de vraag waarom particuliere producenten tot dusver nog niet meer gebruik gemaakt hebben gemaakt van het fonds lijkt het antwoord te zijn dat men zich in de beginperiode moeizaam baseerde op de nieuwe voorwaarden en enige tijd nodig had zich op de nieuwe mogelijkheden te oriënteren.

Nieuwe ontwikkelingen

Inmiddels maakt ook het Canadese omroepbestel

slagzij door de hoge zeëen van de nieuwe technische ontwikkelingen en heeft er een belangrijke regeringswisseling plaats gevonden.

De laatste paar jaar zijn er maar liefst vijftig Amerikaanse televisieprogramma's bijgekomen die via satellieten ook de uiterste hoeken van Canada bereiken. Bovendien verwacht men op zeer korte termijn particuliere ontvangers op de markt tegen een prijs van zeventienhonderd gulden, waardoor in elke Canadese woning rechtstreeks uit minstens honderd televisiekanaalen kan worden gekozen. Pogingen het publiek betuttelend af de schermen tegen buitenlands en commercieel bepaald aanbod zijn er volstrekt onuitvoerbaar en zouden alleen al daarom nog kortzichtiger en ridiculer zijn dan in ons land, waar een dergelijke situatie misschien een paar jaar langer op zich laat wachten. Eenentwintig jaar waren de Liberalen aan de macht toen zij in 1984 moesten wijken voor de Conservatieven die een comfortabele parlementaire meerderheid van 211 van de 282 zetels veroverden. Hoeksteen van het Conservatieve beleid is het loslaten van de eigen actieve internationale rol van Canada als *helpfull fixer* die Pearson en Trudeau nastreefden en het overschakelen op de door het kabinet-Mulroney in kanovaderstermen als *go-with-the-flow* omschreven koers, gericht op een *nieuwe, constructieve relatie met de Verenigde Staten* in termen van *integratie*, die alle deuren wagenwijd openzet voor Amerikaanse producties en investeringen.

Indien aan dit beleid geen belangrijke restricties of compensaties voor de culturele sector worden verbonden valt voor de Canadese cultuur het ergste te vrezen. De betrokken kunstenaars, hun organisaties en vele besturen van culturele instellingen zijn zich hiervan bewust en keren zich actiever en eensgezinder dan voordien was vertoond tegen de gevaren die zich aftekenen. De regering in Ottawa maakt tot dusver een verdeelde en besluiteloze indruk. Aan de ene kant worden ernstige bezuinigingen toegepast op de inkomsten van de publieke omroep, die in een paar weken tijd tot ontslag van een op elke tien medewerkers leidde, en wordt privatisering bepleit; aan de andere kant wordt het in 1983 ingezette beleid ter verbetering van de voorwaarden voor een Canadese cultuurproductie onverkort voortgezet en getracht een confrontatie tussen de Conservatieven en de culturele sector te vermijden.

De voor het cultuurbeleid verantwoordelijke minister Mässe bevestigde de *'verplichting'* van de regering een *'bloeiende publieke omroep te verzekeren naast een sterk dynamische particuliere sector'* en bepleitte *'de combinatie van de bescherming van de Canadese cultuureigene en het stimuleren van nieuwe ontwikkelingen.'* De regering formeerde daarop een sterk bezette, goed uitgeruste *task force* om een plan voor een ander, modern, op de nieuwe omstandigheden afgestemd omroepbestel uit te werken, die voor Canadese verhoudingen politiek ongewoon breed is samengesteld, met de leider van de Nieuwe (sociaal-)Democratische Partij, *Gerald Caplan*, als voorzitter.

Van wezenlijk belang voor de discussie die in Canada over het mediabeleid wordt gevoerd is dat deze zich er, anders dan in ons land niet beperkt tot het politieke circuit waar op zijn best relevante beleidsnota's kunnen worden geproduceerd, maar ook de rechtstreekse betrokken programmamakers en kunstenaars zich in het debat mengen zonder wier graan alle molenwieken van de bestuurders op elk niveau en in elke laag van de bureaucratie slechts wind naar winst kunnen verplaatsen. Een bijzonder belangrijke stem in het Canadese kapittel is die van de *Alliance of Canadian Cinema, Television and Radio Artists* (ACTRA), die zeven duizend leden telt, onder wie de dramaschrijvers, en een duidelijke visie op de toekomst van de voor de Canadese culturele gemeenschap essentiële rol van de publieke omroep heeft.

Haar voorstellen voor een bijstelling van het mediabeleid behelzen onder andere verscherping van de *Canadian Content* - voorschriften, vooral aan kabelexploitanten - en in het bijzonder nauwlettender toezicht op de naleving van de bestaande voorschriften; maar interessanter zijn haar opvattingen over de aanpassing van de publieke omroep (*Canadian Broadcasting Corporation*) aan de nieuwe omstandigheden. Juist nu de keus van de kijkers zo sterk wordt vergroot dient de CBC zich te concentreren op haar wezenlijke opgave, af te zien van het overnemen van Amerikaanse producties, en het in de VS laten vervaardigen van eigen producties, en de verantwoordelijkheid op zich te nemen voor het aantrekken, aanmoedigen en professioneel ontwikkelen van de talenten en mogelijkheden die in eigen land beschikbaar zijn; de concurrentiekracht van de publieke omroep dient in deze visie van ACTRA te worden vergroot door haar afhankelijkheid van adverteerders en commerciële activiteiten op te heffen en haar inkomsten uit publieke middelen te vergroten.

Ook in ons land is soms gemakkelijk het beeld opgevoerd van een overdaad aan populaire Amerikaanse televisieprogramma's, slechts nu en dan hinderlijk onderbroken door altijd weer stuntelig gemaakte en achterlijke, provincialistische producties van eigen bodem. De ergernis van Canadezen, die beter zijn geïnformeerd, is des te groter daar zelfs succesvolle producties die in Canada en grotendeels door Canadezen tot stand werden gebracht (*McCloud* bijvoorbeeld) vanwege de financierders onder de vlag van de VS de wereld in gaan. Alle recente opiniepeilingen (*Goldfarb* 1983, *Audley* 1984) wijzen uit dat de tegenstanders van *Canadian content* in het programma-aanbod slechts een kleine minderheid vormen. Tegelijkertijd spreekt echter driekwart van de ondervraagden zich uit voor kwaliteitsverbetering van de *Canadian content* producties. (Ger Verrips).

Boeken

Vijftig jaar Plan van de Arbeid

A. van der Zwan bespreekt:

John Jansen van Galen, Jan Nekkers, Dick Pels, J.P. Pronk, *Het moet, het kan! Op voor het Plan! Vijftig jaar Plan van de Arbeid*. Amsterdam, Bert Bakker/WBS, 1985.

Het is vijftig jaar geleden dat de SDAP het Plan van de Arbeid lanceerde onder het motto: 'Het moet, het kan! Op voor het Plan!' Onder ditzelfde motto is zojuist een bundel opstellen gepubliceerd om dit belangrijke feit te herdenken. Het is alleszins de moeite waard, ook vijftig jaar later, om bij het Plan van de Arbeid stil te staan. Terugblikkend kan immers worden vastgesteld dat het Plan een keerpunt heeft gemarkeerd in de geschiedenis van het Nederlandse socialisme. Van het plan valt een directe verbinding te leggen met de na de oorlog opgerichte Partij van de Arbeid. Juist vijftig jaar later is deze aandacht alleszins de moeite waard. Er zijn immers politiek en maatschappelijk heel wat parallellen te trekken tussen 1935 en 1985.

Deze dubbele betekenis van het Plan komt in de gekozen opzet van de nu gepubliceerde bundel heel goed tot zijn recht. De auteurs laten de historische gebeurtenissen geheel in hun eigen waarde door een uitvoerige schildering van de politieke en maatschappelijke context waarin het Plan werd gelanceerd, als ook door het belichten van de achtergronden van de totstandkoming ervan. Maar tevens zijn zij erin geslaagd boven de feitelijke beschrijving van het historische gebeuren uit te komen door algemene thema's naar voren te halen die ook nu nog niets van hun betekenis blijken te hebben verloren.

Wat was dan die context waarin het Plan anno 1935 tot stand kwam? Een maatschappij die kampte met een dramatische economische neergang. Niet alleen waren de economische gevolgen hiervan voor grote delen van de bevolking onvoorstelbaar bitter, het feit dat de bestaande politieke macht het antwoord op de uitdaging aanvankelijk niet wist te vinden, gevoegd bij de vestiging van een economisch meer succesvol nationaal-socialistisch bewind in Duitsland en Italië, stortte het politieke systeem in een regelrechte bestaanscrisis.

Die crisis was op grond van de socialistische theorie reeds lang voorspeld. Zo gezien lag hier voor het socialisme een uitgelezen kans om het historisch gelijk te halen door de superioriteit van een socialistisch alter-

natief in de concrete situatie aan te tonen. Zoals wij weten is dit niet gelukt en moest ook de traditionele socialistische aanpak delen in de malaise en ontmaskerde zo zichzelf.

In Nederland trad dit politieke onvermogen van de socialistische beweging scherp aan het licht in de loop van het jaar 1935. Bij de Statenverkiezingen in april van dat jaar schoot de NSB met 7,9 procent van de stemmen als een komeet omhoog. Bij de hierop volgende val van het tweede kabinet-Colijn in juli moest politiek leider *Albarda* toegeven dat de SDAP bij gebrek aan een concrete politiek in feite met lege handen stond en politiek niets wist uit te richten (blz. 17 van de bundel). Verder dan een actualisering van het uit 1920 stammende *Socialisatie rapport* had de SDAP het niet weten te brengen.

Het is dit gezagsvacuum in de SDAP dat een verklaring vormt voor de snelle opkomst in de partij van *Hein Vos* die doorstootte via de nieuwe functie van directeur van het wetenschappelijk bureau naar het lidmaatschap van de Tweede Kamer, het lidmaatschap van de Gemeenteraad van Amsterdam en het commissariaat van de Centrale Verzekeringsmaatschappij. In zijn kielzog werd het Plansocialisme meegezogen.

Dit plansocialisme kan in tal van opzichten worden beschouwd als de Nederlandse versie van het Planisme dat twee jaar eerder in de Belgische zusterpartij (BWP) furore had gemaakt en de auctor intellectualis ervan (*De Man*) eenzelfde carrière binnen zijn partij had bezorgd als Vos twee jaar later in de SDAP. Dit feit doet overigens niets af aan de eigen betekenis van het Plan van de Arbeid voor de Nederlandse politieke verhoudingen.

Ook met het Plan van de Arbeid heeft de SDAP zijn missie van maatschappijhervormer niet weten waar te maken. Het Plan is nooit aan uitvoering toegekomen terwijl ook de directe politieke winst niet hoog kan worden aangeslagen. Het Plan werd door de SDAP inzet gemaakt van de verkiezingen die in mei 1937 volgden, maar die verkiezingen leverden een overwinning op voor Colijn (winst drie zetels), terwijl de SDAP er met de winst van één zetel bekaaid afkwam.

Waarom dankt het Plan dan zijn politieke betekenis? Het heeft de SDAP in staat gesteld zich te bevrijden uit het politieke isolement waarin deze partij was verzeild geraakt. De bestending van de aanpak van het Plansocialisme in het nieuwe beginselprogramma in 1937 betekende in feite een afrekening met de marxistische lijn uit het verleden en het begin van de 'doorbraak' van SDAP naar Partij van de Arbeid. Op dit punt is er overigens een markant verschil op te merken tussen de Belgische en Nederlandse ontwikkeling.

In de bijdrage van *Dick Pels* aan de hier besproken bundel ('Hendrik de Man en de ideologie van het Planisme') wordt een theoretische kwestie aangesneden, die in dit verband interessant is. *Revisionisme* en *reformisme* worden aan een vergelijking onderworpen. In navolging van andere auteurs stelt Pels dat er tussen beide een onderscheid moet worden gemaakt. Ook al zijn zij aanvankelijk gelijk opgegaan, met name door hun gezamenlijk theoretisch afscheid van *Marx* en daarmee van de exclusieve rol toebedeeld aan het pro-

letariaat, in de jaren dertig treedt er een duidelijke scheiding op. Terwijl het reformisme zich meer en meer bekennt tot de stapsgewijze hervorming binnen het parlementaire stelsel, houdt het (radicale) revisionisme vast aan de totale omwenteling, maar baseert zijn strategie op een 'volkse' in plaats van een exclusief proletarische benadering (blz. 130-132).

Zo gezien is het Planisme van Belgischen huize met zijn veel sterkere ideologische lading meer te beschouwen als een representant van het revisionisme, terwijl de SDAP met het Plansocialisme de reformistische weg is ingeslagen. Die lijn is na de oorlog met de oprichting van de PvdA consequent doorgetrokken. Niet alleen ontleent die PvdA zijn naam aan het Plan, het waren dezelfde mensen en ideeën die aan de basis stonden van beide (blz. 100).

Dit alles wordt in deze bundel op heldere wijze uiteengezet. Het Nederlandse Plansocialisme en zijn inspirator (Vos) worden behandeld door *Jan Nekkers*, terwijl het Belgische Planisme – zoals reeds genoemd – voor rekening komt van Dick Pels. Beiden zijn goed in hun onderwerp thuis en dat maakt hun uiteenzettingen tot een leerzame ervaring.

Een zeer goede gedachte hebben de samenstellers voorts gehad met de uitnodiging aan *John Jansen van Galen* 'Het Plan in de herinnering van tijdgenoten' vast te leggen. Het gebeuren is immers vijftig jaar geleden, zodat hiermee niet erg lang meer kan worden gewacht. Die tijdsbeelden leveren boeiende leesstof op.

Teleurstellend

Het sluitstuk van de bundel wordt gevormd door de bijdrage van *Jan Pronk*. Zijn vraagstelling is uitdagend: 'Heeft het plandenken, zoals dat vijftig jaar geleden tot uitdrukking werd gebracht in het Plan van de Arbeid, thans nog zin?'

Aan de vraagstelling ligt het niet dat een gevoel van teleurstelling de lezer bekruipt. Die teleurstelling wordt veroorzaakt door de uitwerking die Jan Pronk heeft gekozen. In plaats van te antwoorden op zijn eigen vraagstelling worden er enkele vluchtige lijnen getrokken die lopen van het Plan, over *De Weg naar Vrijheid* (PvdA-rapport uit 1953) en *Om de Kwaliteit van het Bestaan* (WBS-rapport uit 1963) naar het heden. Om zijn terecht gestelde vraag te kunnen beantwoorden had Pronk moeten nagaan waarin nu de intellectuele vernieuwing school die het Plan, ook op buitenstaanders, zo'n aantrekkingskracht heeft doen uitoefenen. In mijn visie schuilt die vernieuwing erin dat met het Plan een synthese tot stand is gebracht van het socialistisch gedachtegoed aan de ene kant en de vernieuwing op het terrein van het bedrijfsbeheer ('scientific management') en de arbeidsorganisatie respectievelijk de doorbraak op het terrein van de macro-economie (Keynesiaanse bestedingsanalyse en 'multiplier' mechanisme), aan de andere kant. Met andere woorden: de socialistische uitgangspunten werden getoetst aan, respectievelijk aangevuld met vernieuwingen op maatschappelijk en wetenschappelijk gebied. Dat heeft de opstellers van het plan er bijvoorbeeld toe gebracht de exclusieve rol die het marxisme toekent aan het proletariaat los te laten, als ook aan de beschikkingsmacht

van de produktiemiddelen meer gewicht toe te kennen dan aan de eigendom ervan.

Die vernieuwing, gevoegd bij het jeugdig enthousiasme en de grote professionaliteit van de opstellers, met name Vos en *Tinbergen*, heeft het Plan een grote uitstraling bezorgd, ook buiten de kring van socialisten. Tijdgenoten, ook de critici, zoals Van Wijk, zagen in het Plan een 'grensverlegging'. '*Niet langer vragen: hoe krijg ik de maatschappij in mijn macht, maar: hoe zal ze in mijn handen functioneren?*' (Citaat, blz. 88). Het heeft geen zin, zoals Pronk doet, om vijftig jaar later het zo voor te stellen dat veel van het Plan eigenlijk na de oorlog met de opbouw van de welvaartstaat, is gerealiseerd. Van de twee meest saillante beleidsonderdelen uit het Plan, de crisisbestrijding en de industriële planning op mesoniveau, kan niet worden gezegd – toen niet en nu evenmin – dat zij het hebben gehaald.

Zo heeft het kabinet-*Den Uyl* ten behoeve van de crisisbestrijding alle registers van de anti-cyclische uitgavenpolitiek door de overheid opengetrokken. Dit heeft niet kunnen verhinderen dat de crisis in Nederland zeer hard is aangekomen; er valt – integendeel – veel te zeggen voor de stelling dat de door Den Uyl gevolgde beleidslijn de noodzakelijke structuuradaptaties in de weg heeft gestaan.

Ook de meso-planning heeft het niet gehaald. Voor zover er in de jaren zeventig in het beleid ernst mee is gemaakt (scheepsbouw) zijn de ervaringen niet ontmoedigend.

Het valt socialisten niet licht in te zien dat de in het geding zijnde structuuradaptaties er zijn gekomen, niet door interventie, maar – integendeel – bewerkstelligd door de werking van het marktmechanisme, zij het in combinatie met een opleving van de wereldconjunctuur. Zo is het thans gegaan, zo is het ook in 1937 gegaan. Het vreemde is overigens dat de auteurs van de bundel op deze belangrijke zaak niet ingaan. Zij maken wel melding van het geringe electorale succes van het Plan in 1937, maar hebben verzuimd na te gaan waaraan dit is toe te schrijven.

Noodzaak tot herijking

De synthese die de opstellers van het Plan van de Arbeid voor ogen stond leek, intellectueel gezien, geslaagd: anno 1985 kan worden geconstateerd dat de door hen ontwikkelde oplossing niet bestand is gebleven tegen de weerbaarheid van de realiteit. Doorgaan met hetzelfde, alleen een snuffe minder Staat, vormt geen oplossing. De socialistische beweging zal dieper moeten durven graven. Er moet dus opnieuw een poging worden gedaan om tot een synthese te komen van socialistische uitgangspunten met moderne inzichten.

Wie zo'n opmerking maakt, mag worden gevraagd aan te geven in welke richting moet worden gedacht. Confrontatie van idee en werkelijkheid heeft in elk geval één ding aangetoond, het Plan had een blinde vlek voor de betekenis van de markt als allocatie- en reguleringsprincipe. De opstellers hebben zich – achteraf bezien – te veel laten meeslepen door de in hun tijd verbreide opvatting dat de economische crisis moest

worden toegeschreven aan het falen van de markt, die om die reden moest worden vervangen door een ander mechanisme. Men kan het de opstellers niet aanrekenen dat zij zich ook in hun verdere gedachtenvorming hebben laten leiden door tijdgebonden inzichten. Zo zijn zij gekomen tot een mengvorm van Sowjet planningsinzichten, sociaal-democratische socialisatie-gedachten en corporatistische ordeningsopvattingen van katholieken huize.

Het valt overigens niet uit te sluiten dat de omarming van corporatistische elementen werd ingegeven door puur politieke overwegingen, namelijk een opening te maken naar de Katholieke Staatspartij. Die samenwerking met de Katholieken is er, zij het pas na de oorlog, gekomen, maar met het binnenhalen van de volstrekt onwerkbare ordening moest het plan in zijn structuurpolitiek op dood spoor raken.

Dat valt vijftig jaar later beter in te zien door niet alleen te kijken naar de ervaringen die in het Westen sedertdien zijn opgedaan, maar juist ook naar de ervaringen in de economisch snelst groeiende regio in de wereld, het Verre Oosten. In Japan en Zuid-Korea bij voorbeeld heeft men voor het structuurbeleid een concept ontwikkeld dat een verrassende combinatie vormt van markt en plan. Hierbij worden alleen de belangrijkste industriële allocatie-vraagstukken via planningsmechanismen geregeld, terwijl de regulatie van het economische verkeer voor de rest nadrukkelijk aan de markt wordt overgelaten. Dit geheel wordt dan gecombineerd met informele samenwerkingsverbanden van industriële ondernemingen die spottend wel eens als 'concullega's' worden aangeduid.

Ook op het terrein van de arbeidsorganisatie zijn hier vernieuwingen tot stand gebracht die niet alleen van invloed zijn op de arbeidsverhoudingen, maar doorwerken in de concurrentiepositie op de wereldmarkt. Op deze punten valt aan een herijking van inzichten, ook voor socialisten, niet te ontkomen. Die noodzaak van herijking van inzichten is mijns inziens de les van vijftig jaar Plan van de Arbeid. Wij kunnen het Van Wijk nog steeds nazeggen: *'Niet langer vragen: hoe krijg ik de maatschappij in mijn macht, maar hoe zal ze in mijn handen functioneren?'*

Na het voortreffelijk initiatief dat met deze publikatie is genomen, ligt hier voor de WBS 'het gat in de markt' dat moet worden gevuld.

A. van der Zwan is directeur van de Nationale Investeringsbank.

Sociaal-democraten en de woningcorporaties: meer of minder overheid?

Peter Kuenzli bespreekt:

Leo Gerrichhauzen, *Woningcorporaties: bouw en beheer in gedeelde verantwoordelijkheid*, WBS-cahier, Deventer, Van Loghum Slaterus, 1985.

Van de totale woningvoorraad in Nederland is ruim een derde in handen van woningbouwverenigingen of woningstichtingen. Deze particuliere instellingen, in

het jargon aangeduid als woningcorporaties, spelen niet alleen een sleutelrol bij het beheer maar ook bij de bouw van woningen in de huursector. De woningcorporaties bouwden de afgelopen jaren tussen de 35 procent en vijftig procent van de totale produktie aan nieuwbouwwoningen. Over de woningcorporaties is een rapport verschenen met de titel: *Woningcorporaties: bouw en beheer in gedeelde verantwoordelijkheid*. Het rapport is geschreven door Leo Gerrichhauzen in nauwe samenwerking met de sectie Volkshuisvesting van de Wiardi Beckmanstichting (WBS).

Zoals de titel al aangeeft, heeft de opsteller zich vooral bezig gehouden met een plaatsbepaling van de woningcorporaties ten opzichte van de (lokale) overheid. Dit is een uitermate actueel thema gezien de decentralisatie van de volkshuisvesting, waarbij tal van bevoegdheden in de woningbouw verschuiven van centraal naar lokaal niveau.

Traditioneel ziet de PvdA vooral de overheid als het kanaal voor maatschappelijke hervormingen. Dit WBS-rapport is ook boeiend voor diegenen die zich afvragen of sociaal-democraten meer oog krijgen voor de mogelijkheden die instellingen als woningcorporaties daartoe bieden.

Gemeente-corporaties

De verhouding gemeente-corporaties komt in het WBS rapport op verschillende plaatsen aan de orde, onder meer in de hoofdstukken waar de ontwikkeling van de corporaties wordt beschreven en de rol van de sociaal-democratie daarbij.

De meest kernachtige aanbeveling van Gerrichhauzen handelt over de decentralisatie.

De decentralisatie van de volkshuisvesting, vanaf 1977 in ontwikkeling maar door het huidige kabinet voortvarend ter uitvoering gebracht, leidt tot een verschuiving van bevoegdheden van de rijksoverheid naar de lokale overheid. Hoewel er zeker ook meer algemene overwegingen een rol spelen, is een belangrijke reden voor de rijksoverheid de betere beheersbaarheid van 's Rijks financiën.

Nadat Gerrichhauzen constateert dat gemeenten geen volkshuisvestingsbeleid kunnen voeren zonder de medewerking van de corporaties, komt hij tot de volgende aanbeveling: 'Politieke erkenning van deze wederzijdse afhankelijkheid is nodig. Logische consequentie daarvan is de keuze voor een partnermodel. Door middel van overleg op basis van gelijkwaardigheid dienen afspraken te worden gemaakt welke tegemoetkomen aan de behoefte tot zekerheid met betrekking tot elkaars toekomstig beleid. Dit overleg dient uit te monden in een convenant. Zo'n convenant bevat meerjarige afspraken tussen gemeente en woningcorporatie over een groot aantal onderwerpen. Te noemen zijn: nieuw- en vernieuwbouw van woningen; de rol van het gemeentelijk woningbedrijf; de woonruimteverdeling; de democratisering'.

Op het eerste gezicht lijkt het of Gerrichhauzen hiermee de in de afgelopen tientallen jaren gegroeide bestuurlijke verhoudingen tussen gemeente en corporaties onderschrijft, met de daarbij behorende verdeling van taken, bevoegdheden en verantwoordingsver-

plichtingen, en afstand neemt van diegenen in PvdA-kring die de corporaties graag weer als agenten van de overheid willen zien.

Bij meer nauwgezette lezing van het rapport, ook tussen de regels door, betwijfel ik of dat werkelijk de bedoeling van de opsteller is geweest. Op tal van plaatsen wekt het WBS-rapport de indruk dat in de huidige verhoudingen de corporaties te zelfstandig zijn en de mogelijkheden voor sturing door de gemeenten te beperkt is.

De argumenten die Gerrichhauzen aandraagt voor meer gemeentelijke invloed op de opdrachtgeversrol zijn niet erg sterk. Als argument wordt genoemd dat corporaties onvoldoende oog zouden hebben voor huishoudens die om sociaal-economische en/of culturele factoren een zwakke positie op de woningmarkt innemen.

De voorstellen die Gerrichhauzen doet, zijn zeker in het licht van het bovenstaande verregaand: zij pleiten voor meer gemeentelijke invloed op de bouwplantoetsing, voor afschaffing van de voorrangregel en voor meer gemeentelijk toezicht.

Zonder voorbij te willen gaan aan die situaties waarin corporaties (en gemeenten!) schromelijk tekort schieten bij de realisering van hun doelstellingen denk ik dat wat de afgelopen jaren met medewerking van corporaties tot stand is gebracht bij onderhoud en verbetering van het bestaande woningbezit, de bouw voor de één- en tweepersoonshuishoudens en de stadsvernieuwing ook voor de zwakke groep op de woningmarkt, in het algemeen de toets der kritiek ruimschoots doorstaat.

Ook Gerrichhauzen heeft niets dan lof voor het gevoerde woningbeheer door de corporaties. Een goed beheer begint echter bij een goede opdracht. Diverse onderzoeken benadrukken dat ongeveer een derde van het onderhoud had kunnen worden voorkomen door een zorgvuldiger ontwerp. Hetzelfde gaat op voor de (begeleiding van) de uitvoering. Een corporatie die verantwoordelijk is voor het toekomstig onderhoud en beheer (waaronder verhuurbaarheid!) en de financiële gevolgen daarvan, moet niet gehinderd door vergaande gemeentelijke betutteling, voldoende vrijheid houden voor de vaststelling en bewaking van esthetische, bouwtechnische, bouwfysische en woontechnische kwaliteiten, waaraan een woningbouwplan moet voldoen en de prioriteitstelling daarbij, al dan niet in overleg met (toekomstige) bewoners.

De gemeente kan zich beperken tot het toetsen of het ontwikkelde plan binnen het vastgestelde budget blijft en voldoet aan de in de bouwverordening vastgestelde normen.

Essentieel aan de huidige verhouding gemeente-corporaties is, zoals Gerrichhauzen al eerder in zijn studie over de woningcorporaties voor de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) heeft aangevoerd, dat beide actoren beschikken over procesbevoegdheden die en belangrijk en onvervangbaar zijn ('balance of powers'). Dit betekent dat door middel van overleg op basis van gelijkwaardigheid gezocht wordt naar consensus. Binnen een dergelijk partnermodel, zoals ook Gerrichhauzen voorstaat, past niet

het uithollen van de belangrijke en onvervangbare bevoegdheden van één van de actoren door het afschaffen van de voorrangregel of het verschuiven van verantwoordelijkheid voor prijs en kwaliteit van gemeente naar corporatie. Dit is ook niet bevorderlijk voor de efficiëntie van de plannen. Het is een gemiste kans dat de opsteller van het WBS-rapport de verhouding gemeente-corporaties niet wat meer principieel benaderd heeft vanuit de aanzetten gedaan door Gerrichhauzen in zijn WRR-studies en door *Kalma* in zijn artikelenreeks in *SenD* over de illusies van de democratische staat.

In het licht van de vele budgettaire, bestuurlijke en organisatorische problemen op lokaal niveau is er mijns inziens alle reden toe, ook voor sociaal-democraten, om ook ten aanzien van de gemeentelijke overheid de verwachtingen bij te stellen en de gemeente met minder pretentieuze, maar in de praktijk effectievere taken te belasten.

Gerrichhauzen koerst echter niet op een nieuwe verhouding tussen sociale en politieke democratie in de volkshuisvesting. Hij borduurt voort op de ideeën uit de jaren dertig over de functionele decentralisatie. Nu zijn er ook niet-ideologische redenen om aan te nemen dat stadsbestuurders zouden kunnen hechten aan wat meer één-richtingsverkeer gemeente-corporatie dan het huidige wettelijke kader toestaat en in de praktijk gebruikelijk is. Ik doel dan op een aantal ontwikkelingen in de volkshuisvesting die de komende jaren in sterke mate de verhouding gemeente-corporaties zullen bepalen zoals: (a) de decentralisatie van de volkshuisvesting met de daaruit voortvloeiende verdelingsproblematiek op lokaal niveau en de toenemende financiële risico's; (b) terugtrekken van de centrale overheid bij de financiering van de volkshuisvesting; (c) de omslag op de woningmarkt. De hier genoemde ontwikkelingen kunnen ieder voor zich leiden tot groter wordende tegenstellingen in belangen en benaderingswijzen van gemeenten en corporaties. Wat gebeurt er bij voorbeeld bij een omslag van de woningmarkt? In verschillende delen van het land zien we dat een teruglopende koopkrachtige vraag naar woonruimte leidt tot een oplopende leegstand en moeilijke verhuurbaarheid.

Corporaties zullen in het algemeen terughoudend reageren op bouwinitiatieven, zeker als die qua omvang, woningdifferentiatie, huuruitkomst of lokatie, niet aansluiten op de woningvraag. Tevens zullen zij letten op de gevolgen die dergelijke initiatieven als gevolg van doorstroming zullen hebben op de bestaande woningvoorraad: de corporatie heeft immers maar beperkte mogelijkheden om leegstand op te vangen in minder gewilde woningen (qua grootte, type en prijs) en minder gewilde wijken.

Voor de gemeente staan daarnaast andere belangen op het spel zoals realisering van het bouwprogramma en de groeitaakstelling binnen de steeds krappere rijksbudgetten, het realiseren van (infrastructurele)voorzieningen met subsidies van het rijk, renteverliezen op gedane investeringen in grond, aan inwonertal gebonden uitkeringen en dekking van gemeentelijke kosten. In de meeste gemeentebesturen zijn de geesten ook

nog niet echt rijp om af te stappen van de groeimodel- len van de afgelopen veertig jaar naar modellen gericht op consolidatie c.q. beheerste teruggang. Verder werken woningbeheerders in het algemeen door de aard van hun werk (woningexploitatie over vijftig jaar) in een langer tijdsperspectief dan stadsbestuurders (programma's over drie tot vijf jaar). Te vrezen valt dat, als er geen goede regeling komt voor het saneren van gemeentelijke tekorten op de grondexploitatie en als er niet meer flexibiliteit komt bij de besteding van rijksbudgetten voor woningbouw (bij voorbeeld minder woningen maar van betere kwaliteit, of minder nieuwbouw maar meer woningverbetering), de tegenstellingen over omvang en samenstelling van het bouwprogramma de komende jaren verder zullen oplopen.

Gemeentelijke woningbedrijven-corporaties

Rond de eeuwwisseling stonden sociaal-democraten wantrouwend ten opzichte van het nieuwe instituut woningcorporatie en waren zij voor de bouw van gemeentewege. Later veranderde dit onder meer onder invloed van *Wibaut*. Na 1945 werkte de PvdA mee aan schaalvergroting en verzuiling van de corporaties. De PvdA stemde in met de voorrangregel en de zelfstandiging van de corporaties, zonder zich daarbij zorgen te maken over de positie van de gemeentelijke woningbedrijven. En dit terwijl in de gemeentewoningen juist de mensen wonen die de grootste aandacht van sociaal-democraten verdienen. Vanaf het eind van de jaren zestig zijn, volgens Gerrichhauzen, de corporaties erin geslaagd de activiteiten van de woningbedrijven nagenoeg lam te leggen.

Omdat deze bedrijven niet meer groeiden, raakten ze in ernstige financiële moeilijkheden; uit de woningexploitatie van de nieuwbouw kwamen immers geen middelen meer ter beschikking voor het onderhoud aan het verouderde bezit. De corporaties daarentegen zijn tot dusver vrijwel van de onderhoudsproblematiek gevrijwaard gebleven, omdat hun woningbestand overwegend na-oorlogs is en omdat het rijk een woningverbeteringsbeleid financieel mogelijk maakt. Omdat Gerrichhauzen vooralsnog uitgaat van het bestaansrecht van gemeentelijke woningbedrijven beveelt hij nader onderzoek aan (onder meer naar specifiek financieel regiem voor de woningbedrijven) in het kader van decentralisatie en deregulering en afschaffing van de voorrangregel. Tot zover het WBS-rapport.

Het beeld dat hier wordt geschetst is op z'n zachtst gezegd nogal onvolledig. De positie van de gemeentelijke woningbedrijven zou juist, gezien de ernst van de problematiek en de (mogelijke) gevolgen daarvan, voor de bewoners een meer serieuze behandeling verdienen.

Er wordt echter geen recht gedaan aan de complexe werkelijkheid van de woningexploitatie op grond van de Woningwet zoals deze in principe voor corporaties en gemeentelijke woningbedrijven gelden:

1. Voor de renovatie van vooroorlogse woningwoningen verleent het rijk sinds 1973 honderd procent financiering en honderd procent subsidiëring in het ex-

ploitatiekort, in tegenstelling tot na-oorlogse woningen. Bij de in de jaren vijftig gebouwde woningen, met een traditionele huurprijscalculatie, treden in het algemeen na twintig à dertig jaar exploitatie-overschotten op, dit in tegenstelling tot de vanaf 1975 met dynamische huurprijscalculatie gebouwde woningen. De exploitatie van vooroorlogse woningen of van in de jaren vijftig en zestig gebouwde woningen (zoals de woningbedrijven veel hebben) hoeft daarom uit financieel oogpunt niet zonder meer als ongunstig bestempeld te worden. Het zijn juist de ongedekte kapitaalslasten van de na-oorlogse woningverbetering, die resteren na aftrek van één derde rijksbijdragen, die een toenemend aantal corporaties (en woningbedrijven?) als een molensteen om de nek hangt.

2. Ten onrechte wordt een rechtlijnige relatie tussen ouderdom van een woning en onderhoudskosten gesuggereerd. Recente onderzoeken wijzen in een andere richting. Daarom zou het interessant zijn na te gaan hoe de samenstelling is van het gemeentelijk woningbezit naar woningtype (eengezins - meergezins), bouwhoogte en bouwwijze (traditioneel - systeembouw): allemaal factoren die meer dan de ouderdom de onderhoudskosten bepalen.¹

Daarbij zou tevens nagegaan moeten worden welke motieven een rol hebben gespeeld bij deze gemeentelijke bouwinitiatieven.²

3. Een derde factor heeft te maken met de besluitvormingsstructuur waarbinnen gemeentelijke woningbedrijven werken. Gerrichhauzen ziet dit als een voordeel: Met een eigen gemeentelijk woningbedrijf is de gemeente bij de uitvoering van het volkshuisvestingsbeleid (bijvoorbeeld aankoop en verbetering van particuliere huurwoningen; de realisering van moeilijke projecten) minder afhankelijk van derden (lees: de corporaties). De schaduwzijde daarvan wordt echter niet belicht. De indruk bestaat dat de bedrijfseconomische aspecten (ook voor de woningexploitatie op lange termijn) in de gemeentelijke besluitvorming onvoldoende aandacht hebben gekregen. De kosten van de genomen besluiten komen dan veelal pas (veel) later naar voren bij het beheer of bij de financiële afwikkeling van projecten.³ De huidige (en wellicht nog te verwachten) financiële problemen van de woningbedrijven komen ook hieruit voort. Nu voor bouwen en beheren minder geld beschikbaar is en het rijk minder geneigd is risico's te accepteren die voortvloeien uit lokale besluiten, lijkt me dat gemeentelijke woningbedrijven en woningcorporaties beide gehouden zijn om *vooraf* kosten en baten van door het lokaal bestuur gewenste projecten goed op de rij te zetten.

Vormen de door Gerrichhauzen geboden oplossingen in de vorm van een specifiek financieel regime en afschaffen van de voorrangregel nu een oplossing van de problemen? Een specifiek financieel regime voor gemeentelijke woningbedrijven lost de hiervoor genoemde problemen niet op, is onrechtvaardig ten opzichte van die corporaties die onder dezelfde condities soortgelijke woningen beheren en lijkt me niet erg bevorderlijk voor een doelmatiger beheer. Een differentiatie op grond van meer objectieve maatstaven is dan meer op zijn plaats.

Ook het afschaffen van de voorrangsregel is geen oplossing. Principieel zou gepleit moeten worden voor een dusdanige exploitatieopzet dat, mits doelmatig georganiseerd, een goed onderhoud en beheer van de sociale woningvoorraad gedurende de gehele levensduur mogelijk is, ongeacht of deze woningen worden geëxploiteerd door een gemeente of door een corporatie. Het probleem waarvoor de volkshuisvesting staat in de komende jaren, op lokaal en nationaal niveau, is de vraag naar de noodzakelijke omvang, samenstelling en lokatiekeuze van de nieuwbouwproductie, in samenhang met de effecten daarvan op, en de te nemen maatregelen in, de bestaande woningvoorraad. Ten onrechte verwijt Gerrichhauzen de corporaties te veel op bouwen gericht te zijn. De ervaringen van de afgelopen decennia leren juist dat voor veel landelijke en plaatselijke politici slechts één ding telt: het bouwen van zoveel mogelijk woningen binnen de eigen gemeentegrenzen.

Landelijke centrales-corporaties

In Nederland zijn ruim negenhonderd woningcorporaties. Ruim twee derde daarvan, met een gezamenlijk bezit van negenhonderd duizend woningen, is georganiseerd bij de Nationale Woningraad (NWR). De overigen zijn georganiseerd in een christelijke centrale van woningcorporaties: het Nederlands Christelijk Instituut voor de Volkshuisvesting (NCIV).

Gerrichhauzen neemt ten opzichte van deze centrales (en dan met name ten opzichte van de NWR) een ambivalente positie in: enerzijds is er respect voor de mate van professionaliteit en de effectieve belangenbehartiging, anderzijds worden voorstellen gedaan de machtspositie te beperken.

De opsteller is ook niet geheel consistent in zijn redenering: op pagina 62 wordt geconstateerd dat in de praktijk blijkt dat veel corporaties over onvoldoende deskundigheid beschikken en daardoor onder het juk van de gemeente zitten, terwijl verderop wordt gesteld dat de contributie wel gekort kan worden, die anders dan de opsteller schrijft, mede bedoeld was (en is) voor deskundigheidsbevordering bij de aangesloten leden.

Verder gaat hij er gemakshalve aan voorbij dat ook veel gemeentelijke woningbedrijven georganiseerd zijn bij en gebruik maken van de diensten van de centrales. Hetzelfde geldt ten aanzien van de rol van de centrales als belangenbehartigers; enerzijds wordt gesteld dat een goede belangenbehartiging op nationaal niveau noodzakelijk is en dat de koepels daarbij een positieve rol vervullen (p. 67) anderzijds worden de financiële middelen daartoe beperkt.

In het licht van de zorgelijke ontwikkelingen in de volkshuisvesting is er meer dan ooit reden voor de instandhouding van democratische, professionele centrales om de volkshuisvestingsbelangen te bepleiten op landelijk niveau, te zorgen voor werkbaar randvoorwaarden bij de decentralisatie en voor de kadervorming (zowel bestuurlijk als qua management) bij de aangesloten leden.

Dit geldt eveneens voor organisaties van bewoners en woningzoekenden. Dat daarbij een structurele finan-

ciële basis gevonden moet worden is ook duidelijk: het jaarlijks handje ophouden voor subsidies steekt schril af bij de comfortabele financiële basis van de centrales en is niet in het belang van de sociale democratie in de sector volkshuisvesting. Het is echter de vraag of het weghalen van de benodigde middelen bij de centrales op dit moment voor de volkshuisvesting (en de bewoners) niet eerder nadelig uitpakt dan voordelig. Opvallend was, wat dit punt betreft ook de terughoudende opstelling van de bewonersvertegenwoordigers op de studieconferentie over het WBS-rapport in Amersfoort, die leken te (blijven) koersen op een rechtstreekse subsidiëring door de rijksoverheid in plaats van een dekking ten laste van de woningexploitatie. Daarbij komt dat de decentralisatie ook gevolgen heeft voor de organisatie van de belangenbehartiging in corporatieland. De centrales ondervinden steeds meer druk van vooral de corporaties in de grote steden om meer mankracht en middelen ter beschikking te stellen ter ondersteuning van de corporaties bij de lokale belangenbehartiging.

Bewoners – corporaties

De aanbevelingen die het WBS-rapport doet ter verbetering van de relatie tussen bewoners en corporaties kan ik vanuit mijn ervaringen met corporaties en bewonersorganisaties onderschrijven. Consumentenorganisaties vervullen een belangrijke rol als belangenbehartiger en adviseur van zwakke groepen op de woningmarkt en als pressiegroep. Het huidige toezicht op corporaties door de overheid is vooral gestoeld op de bankiersrol van de gemeente: een meer kwalitatieve beoordeling van de dienstverlening en het democratisch gehalte is wel op z'n plaats. Een dergelijke kwalitatieve beoordeling is mijns inziens belangrijker voor de effecten die dit kan hebben via de informele controle mechanismen (publieke opinie, pers) dan als aanleiding om formele sancties toe te passen zoals de WBS suggereert.

Regionalisering van werkgebieden kan in strijd komen met de door Gerrichhauzen ook bepleite doelmatigheid van het beheer. De situatie dat er slechts één corporatie werkt is echter zeker in grotere gemeenten niet gewenst uit een oogpunt van bewoners en woningzoekenden. De verantwoordelijkheid van de corporaties ten aanzien van zwakke groepen op de woningmarkt kan mijns inziens het beste vorm krijgen door goede afspraken tussen gemeente en corporaties over het woonruimteverdelingsbeleid. Ook met respect voor de vrijheid van de corporatie om zelf in overleg met de woningzoekenden te zorgen voor de plaatsing, zijn goede waarborgen te scheppen voor de huisvesting van urgente woningzoekenden. Daarvan zijn zo langzamerhand een aantal goede voorbeelden.

Uit eigen ervaring in de stadsvernieuwing weet ik dat er ook in corporatiewoningen veel mensen wonen met een zwakke positie op de woningmarkt. Helaas gaat het daarbij vaak om de oudste en slechtste woningen of juist dure, niet gewilde woningen. Voor verbetering van deze situatie is het nodig dat er meer van de gewenste woningen vrij komen. Dit is eens te meer van belang gezien de op de huursubsidie doorgevoerde be-

zuinigingen, gecombineerd met de huurprijsverhoging van de nieuwbouw, waardoor een nieuwe woningwetwoning voor steeds meer mensen een onbereikbare luxe wordt.

De ondogmatische aanbeveling in het rapport tot verkoop van woningbezit onder voorwaarden kan overigens al snel in strijd zijn met de belangen van genoemde groepen. In die steden waar verkoop van woningwetwoningen overwogen zou kunnen worden in verband met de stadsvernieuwing (voornamelijk grote en middelgrote steden) is de samenstelling van het woningbezit en de druk op de woningmarkt vaak dusdanig dat een boekwinst bij de verkoop van woningwetwoningen mijns inziens gerealiseerd zou kunnen worden bij woningen die schaars zijn en zeer gewild bij (urgente) woningzoekenden. Kortom: daar waar de kostbare aankoop en verbetering van particuliere huurwoningen speelt is verkoop van woningwetwoningen veelal niet lucratief of niet gewenst.

Een gemeentelijk woningbeheer voor zwakkere groepen op de woningmarkt hoeft niet in stand gehouden te worden. Het is van groot belang dat corporaties niet een dergelijk alibi geboden wordt maar hun verantwoordelijkheid voor de totale huisvesting waar maken: stel je voor dat ziekenhuizen de meest ernstige patiënten konden doorsturen!

Mijn ervaring in tal van situaties is dat bewoners meer kunnen bereiken in een dualistische situatie (gemeente – meerdere corporaties; of binnen een corporatie als huurder en lid) dan wanneer ze tegen een monolithisch blok oplopen van een niet willende gemeente of een gesloten corporatie met een monopoliepositie. Voorbeelden van bewoners die daar door heen breken zijn er wel, maar ze zijn uiterst schaars. Resultaten kunnen vaak alleen worden bereikt met veel vasthoudendheid en met steun van buitenaf.

Een duidelijke rolverdeling waarbij de gemeente die zich beperkt tot zijn rollen van planner, bouwprogrammeerder, budgetbeheerder, woonruimteverdelers en toezichthouder en een variëteit van democratische woningbouwverenigingen met de rollen van bouwheer en beheerder biedt ook voor goed georganiseerde en ondersteunde bewonersorganisaties een goede uitgangssituatie waarbij maximaal gebruik gemaakt kan worden van de mogelijkheden die de politieke en de sociale democratie bieden.

Sociaal-democraten en corporaties

Gerrichhauzen zegt veel behartigenswaardigs over de relatie sociaal-democratie en corporaties. Als er één onderdeel van de verzorgingsstaat is waarin de sociaal-democraten zeer nadrukkelijk aanwezig waren dan is dat de volkshuisvesting in het algemeen maar ook de corporatiesector in het bijzonder. Lezing van de vele herdenkings-brochures, die verschijnen van corporaties die 75, 70 of 65 jaar bestaan, geven wat dat betreft zeer boeiende voorbeelden. In vele gevallen biedt de corporatie ook een mogelijkheid om tegenwicht te bieden aan een conservatief landelijk of lokaal bestuur. De sociaal-democraten moeten er echter voor oppassen hun sterke positie in deze sector niet te verliezen. Daarvoor is meer belangstelling nodig in

eigen kring, maar ook meer inzicht in de taak, plaats en mogelijkheden van de woningcorporatie in het volkshuisvestingsbestel. Daarvoor is verder nodig dat corporaties voldoende vrijheid en verantwoordelijkheid behouden en voldoende bekwame en betrokken bestuurders en professionals. Hopelijk draagt dit rapport van de WBS daartoe bij. Het zou geheel verkeerd zijn te menen dat sociaal-democratische doelstellingen alleen via de weg van de politieke democratie en door een grotere invloed van het lokaal bestuur zijn te realiseren.

Conclusie

Het boek *'Woningcorporaties: bouw en beheer in gedeelde verantwoordelijkheid'* van Gerrichhauzen kan de toets der kritiek maar nauwelijks doorstaan. Daarvoor zijn de conclusies en aanbevelingen te weinig onderbouwd door goed onderzoek en ervaring van de (lokale) praktijk.

De toonzetting is jegens het instituut woningcorporatie en haar centrales op veel plaatsen nogal tendentius, en doet onvoldoende recht aan wat door deze instellingen is bereikt. De kritische distantie ten opzichte van de corporaties is des te opvallender wanneer we die vergelijken met de opstelling van Gerrichhauzen ten opzichte de gemeentelijke woningbedrijven. Geheel ten onrechte gaat hij er daarbij van uit dat deze tot betere beleidsprestaties komen. De oorzaken van de huidige malaise van deze bedrijven wordt geheel toegeschreven aan oorzaken die buiten deze bedrijven of gemeentes liggen.

Zoals op de WBS-studieconferentie al werd geconstateerd (door de WBS-sectie Gemeente Gewest en Provincie) biedt dit rapport weinig houvast voor de vormgeving van de relatie gemeente-corporatie zowel in theorie als praktijk. Dit centrale thema wordt slecht uitgewerkt. Dat is een grote tekortkoming in het licht van de decentralisatie van de volkshuisvesting. Het is jammer dat het boekje niet heeft geleid tot een sociaal-democratische visie op de verhouding van sociale en politieke democratie in de volkshuisvesting. Het rapport kan een nuttige rol spelen bij het organiseren van de verdere discussie daarover, die dan ook meer dan tot dusver gevoerd zal moeten worden op lokaal niveau. Gezien de grote verschillen die er per gemeente bestaan, zal er toch steeds een op de eigen situatie toegesneden oplossing gevonden moeten worden.

Peter Kuenzli is directeur van een woningcorporatie te Groningen.

Noten

1. Zie o.m.: *Onderhoud van woningen: techniek, organisatie, beleid*, verslag van de NIROV studiedagen, Delft, 1985.
2. Zie daarvoor o.m.: A.J. Gijswijt, *Besluitvorming en Hoogbouw*, SISWO Amsterdam, 1974.
3. Zie onder meer het artikel van D. Stadig: 'Zeven (open) deuren naar kritisch bouwen' in *Volkshuisvesting '9/84* waarin hij verwijst naar door de gemeente gebouwde en beheerde projecten als de Hogetille en de Peperklip.

Jeugdrecht en jeugdbescherming in Nederland

Prof. mr. J.E. Doek en mw. mr. H.M.A. Drewes

Een kwalitatief zeer hoogstaande, complete beschrijving van jeugdrecht en jeugdbescherming in Nederland. De auteurs behandelen alle wettelijke regelingen, zowel burgerrechtelijk als strafrechtelijk, die op dit terrein bestaan. Bovendien beschrijven ze de organisaties die in de jeugdbescherming functioneren.

Aan de orde komen de volgende onderwerpen: naam, woonplaats, status, handelingsonbekwaamheid, gezag uitoefenen, nationaliteit, omgangsregeling, kindermishandeling, strafproces en sancties ten aanzien van minderjarigen.

De inhoudsopgave onthult de opbouw van het boek:

- Inleidende opmerkingen over jeugdrecht en jeugdbescherming
- De minderjarige
- Het gezag over de minderjarige
- De minderjarige en de scheiding van zijn ouders
- Pleegkinderen en pleegouders
- Organen van jeugdbescherming
- De burgerrechtelijke maatregelen van jeugdbescherming
- Het sanctierecht

Hoewel juridisch volkomen consistent en waterdicht, is het boek makkelijk leesbaar en begrijpelijk voor niet-juristen op hbo-niveau.

Ing., 456 pagina's
ISBN 9060017099
f 55,75/Bfr. 1125

Belt u voor uw rechtstreekse bestelling Libresso: 05700-91153; in België Distybo: 03-3247890. Ook verkrijgbaar via de boekhandel.

VAN
LOGHUM
SLATERUS

Van Loghum Slaterus bv
Wetenschappelijke uitgeverij

Postbus 23
7400 GA Deventer

Genegeerde meerderheid

Voorstanders van burgerlijke ongehoorzaamheid, als vorm van protest tegen het 1-november-besluit, hebben het niet makkelijk. Hun situatie verschilt namelijk in twee belangrijke opzichten van de 'klassieke' gevallen van burgerlijke ongehoorzaamheid, waar deze protestvorm haar voornaamste rechtvaardiging aan ontleent.

Ten eerste heeft men niet de mogelijkheid om te protesteren tegen dit door hen als onrechtvaardig ervaren besluit, door het besluit zelve te overtreden. Waar *Martin Luther King* en zijn aanhangers tegen rassenscheiding protesteerden door daarop betrekking hebbende wetten en regels te overtreden, laat de aard van het kruisrakettenbesluit soortgelijke actie niet toe.

Een tweede aspect van de situatie is echter unieker. M.L. King vertegenwoordigde een minderheid die genegeerd werd; en *Gandhi* vertegenwoordigde de Indiërs, die zich onder de Britse overheersing in het parlement niet vertegenwoordigd wisten. In deze 'klassieke' gevallen faalde de parlementaire democratie: ze had een blinde vlek voor de belangen van zwarten respectievelijk Indiërs. Burgerlijke ongehoorzaamheid is dan een noodzakelijk en gerechtvaardigd protest. In ons geval gaat het echter om een besluit dat, afgaande op gehouden opiniepeilingen, tegen de wil van een méerderheid in de samenleving in gaat!

Deze meerderheid kan zich – dat is immers de essentie van ons parlementaire stelsel – vertalen in een meerderheid in het parlement. Dat dit (nog) niet gebeurd is, is dan ook geen falen van de parlementaire democratie, maar een 'falen' van diegenen die aan hun standpunt tegen de kruisraketten geen consequenties voor hun partijkeuze verbinden. In het geval van een genegeerde meerderheid zijn in een parlementaire democratie dus per definitie nog mogelijkheden om de zaak parlementair te 'winnen'. Dit gegeven zou tot de paradoxale conclusie leiden dat een zware protestvorm als burgerlijke ongehoorzaamheid wél gerechtvaardigd is bij het negeren van een minderheid, maar niet bij het ogenschijnlijk zwaardere geval van het negeren van een meerderheid.

Nu is een paradox een schijnbare tegenstelling; maar in deze reël genoeg om aan te tonen dat de klassieke theorie van het buitenparlementaire verzet, die zich vooral richt op het door *Schuyt* zo nauw omschreven begrip 'burgerlijke ongehoorzaamheid', in de huidige situatie faalt.

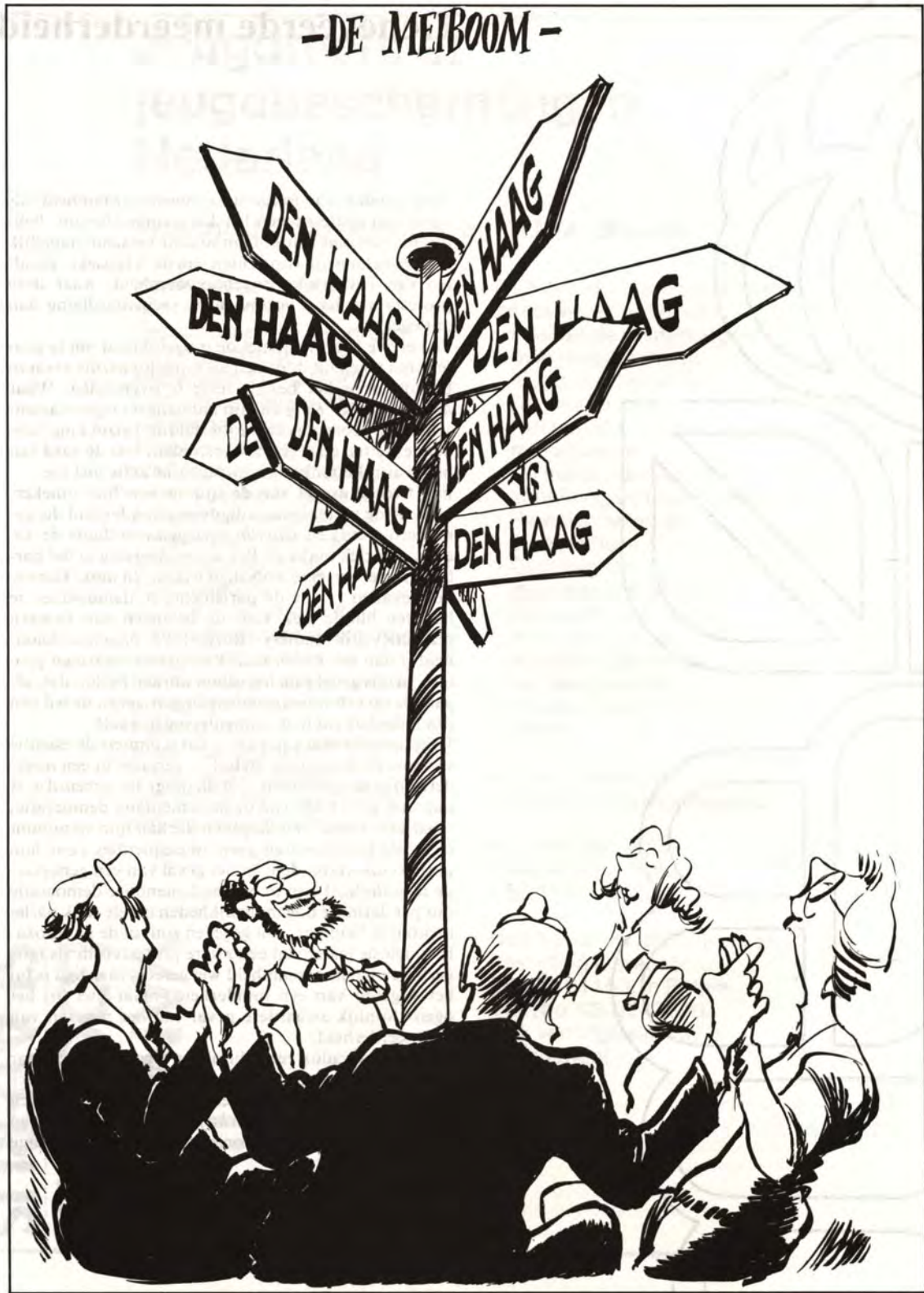
Welke nieuwe Schuyt pakt de handschoen op?

Wouter Bos

Student politicologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam

TBM

-DE MEIBOOM-

De Partij van de Arbeid in de komende veertig jaar: opdracht tot heroriëntatie

*'Hier ein Stuhl und da ein Stuhl,
und wir immer dazwischen'*
Kurt Tucholsky

Doorbraak en beginselen

Als de Partij van de Arbeid in 1947 de Doorbraak gestalte geeft in een nieuw beginselprogramma, wijdt zij vele alinea's aan culturele en maatschappelijke waarden die tot dan toe niet als typisch socialistisch zijn gezien: *'De Partij erkent de fundamentele waarde van huwelijk en gezin, zowel voor de groei van de persoonlijkheid, als voor de geest van de samenleving. Daarom dienen ook de sociale, de fiscale en de woningpolitiek mede op de bescherming en verheffing van het gezin te zijn gericht.'* Hadden de arbeiders decennia lang 'geen vaderland', het nieuwe programma spreekt weliswaar van de internationale gemeenschap der volkeren en accepteert internationale machtsvorming ter handhaving van het recht, maar daaraan vooraf gaat de voor socialisten opmerkelijke zin: *'De Partij beschouwt de Nederlandse natie als een in de historie gegroeide eenheid met eigen karakter, taal en cultuur.'* Natuurlijk, soortgelijke tekst was, dankzij de historicus H. W. Wiardi Beckman, al doorgedrongen tot het SDAP-programma van 1937, maar na vijf jaren Duitse bezetting had zij ook voor socialisten een aanzienlijke gevoelswaarde verkregen.

Bij alle begripvolle benadering van oude en nieuwe waarden van 'vreemde' herkomst, bleef de analyse van het 'kapitalisme' en zijn uitwassen evenzeer onderdeel van het beginselprogramma. Voorts hield de partij onverminderd vast aan haar plansocialistisch ideaal van een economisch bestel zonder 'klassentegenstellingen' en dienden derhalve de voornaamste produktiemiddelen in industrie, bank- en transportwezen te worden 'gesocialiseerd'. Ook overigens zouden in een nieuwe economische constellatie *'door beperking van de beschikkingsmacht de euvelen van het particulier bezit zijn opgeheven'*.

Ontegenzeggelijk is de Doorbraak en de totstandkoming van een eigen beginselprogramma voor de PvdA vergemakkelijkt, doordat de SDAP al in 1937 materieel het marxisme had verlaten: er werd zowel gebroken met het klassekarakter van de partij als met de deterministische analyse van de maatschappij-ontwikkeling. Het socialisme zou niet meer 'vanzelf' komen, het zou voortaan moeten worden gemaakt. De Doorbraak voegde er het afscheid van het primaat van economie en produktieverhoudingen aan toe. Tot zover is er ook weinig aan de hand: het democratisch socialisme heeft, denkend en handelend, van eigen en anderen verleden geleerd.

Bovendien ontwikkelde de PvdA zich van een dogma-

tische sociaal-democratische partij in traditionele marxistische zin – en dus met ambivalente gevoelens over de parlementaire democratie – tot een politieke partij die, mede dankzij de toetreding van vrijzinnig-democraten en radicale christenen, de trekken kreeg van een progressieve volkspartij. Niettemin is zij teruggedrongen in een verzuild verleden door de voorspand onveranderde weerbaarheid van het vaderlandse politieke en maatschappelijke bestel. Machtige instituties op confessionele basis hebben zich in '45-'46 hersteld en hielden voorlopig de controle over een potentiële aanhang, voor wie daardoor in de partij 'het oude' te oud of, zeker tot '52, 'het nieuwe' te nieuw bleef.

Tweeslachtigheid

Die botsing met de Nederlandse werkelijkheid van de jaren vijftig maakt dat nu, zo'n veertig jaar later, zinnen uit het eerste beginselprogramma op het eerste oog worden gelezen als berichten uit een andere wereld: *'Het verzet tegen structuur en geest van het kapitalisme schiet steeds dieper wortel in het volk, niet alleen bij de arbeiders, maar ook bij andere groepen, zoals boeren, oude en nieuwe middenstand en intellectuelen van overigens zeer verschillende levensovertuiging. Zo wordt het socialisme steeds meer een zaak van het gehele volk.'*

Bij nader toezien wijzen deze en andere zinnen er op, dat het afscheid van het marxistisch verleden moeilijker is gevallen dan toen en achteraf wel is aangenomen. Niet langer zal het kapitalisme zichzelf met historische onvermijdelijkheid ombrengen, maar het zal met diezelfde historische noodzakelijkheid worden overwonnen door het 'heilig willen' van, geleidelijk, het gehele volk. Woorden als 'kapitalisme' en 'klassentegenstellingen' wijzen evenzeer op een, ten dele bewust vastgehouden, band met het verleden, ook al wijzigt zich de materiële inhoud van overgeleverde termen en begrippen. Dan zien wij hier nog af van het behoud in '46 der oude symbolen: de strijdlieden, de vlaggen en het lidmaatschap van de Internationale. Hoewel losser dan vòòr 1940 blijft ook de – door de verzuuldheid afgedwongen – verbondenheid met zusterorganisaties als NVV, VARA, NIVON en dergelijke.

De, op zichzelf begrijpelijke, behoefte aan continuïteit (die dankzij het succes van de CPN in '46 eerder groter dan geringer wordt) maakt ook de PvdA kwetsbaar voor het verwijt van tweeslachtigheid. Die tweeslachtigheid zal ook blijven: de partij zal als goed democratische beweging zich voegen in politieke verhoudingen en deze tegelijk grondig willen wijzigen terwille van een andere, klassenloze, maatschappij.

J.Th.J. van den Berg/ Jacq. Wallage

Van den Berg is directeur van de Wiardi Beckman Stichting; Wallage is lid van de Tweede Kamer voor de Partij van de Arbeid; Beiden zijn lid van de redactie van SenD

Een meer radicaal afscheid van de marxistische erfenis volgt in het beginselprogramma van 1959. De partij is uit de wederopbouwperiode gekomen als een der grondleggers van de sociale welvaartsstaat; zij is medeverantwoordelijk geworden voor aard en opbouw van de Nederlandse samenleving. De retoriek blijft er echter een van afstand houden: de partij houdt de toon van de strijdorganisatie maar met de gelijktijdige ambitie een *'natural party of government'* te wezen, lokaal en nationaal. De zekerheid omtrent de eigen heilsverwachting moge haar zijn ontvallen, de kritiek blijft fel op een hoogst onvolmaakte samenleving, gebaseerd als die in veel opzichten is gebleven op eigen belang en eigen macht.

De in 1947 nog weinig geclausuleerde socialisatie wordt nu nog slechts noodzakelijk gevonden in die situaties waar *'dit het doeltreffend middel is voor de instandhouding van de werkgelegenheid, de breideling van economische machtsposities en de verkrijging van een doelmatige taakvervulling van bepaalde takken van productie en dienstverlening.'*

'Kleinlinkse' kritiek in de jaren zestig

Verzakelijking dus en verminderd vertrouwen in een toekomst waarin de 'gemene gratie' het gehele volk geleidelijk vanzelf tot het socialisme zal brengen. Niettemin: het diepe verlangen naar een andere samenleving — hoe weinig omschreven ook — maakt de partij in de jaren zestig kwetsbaar voor de kritiek van een nieuwe generatie die dit afscheid van het marxisme zal gaan zien, niet als resultaat van een leerproces maar als 'verwatering' en 'verburgerlijking'. De partij wordt bestookt met wat men zou kunnen noemen 'kleinlinkse' kritiek in eigen kring, zonder dat daarbij overigens radicaal wordt gekozen voor herstel van (neo-)marxistische maatschappij-beschouwing en -kritiek. Het meest opvallende aan de 'vernieuwers' van de partij in die jaren is hun gebrek aan stelselmatige maatschappijbeschouwing. Daartegen steekt het beginselprogramma-1959 achteraf nog heel gunstig af.

Natuurlijke oppositiepartij?

De onvrede over de vastgeroeste maatschappelijke verhoudingen in ons land treft uitgerekend de PvdA in de jaren zestig hard. En wie de teksten leest waarmee voorlieden van de partij reageerden op de eerste studentenbezettingen, die kan zich vandaag nog bij die onvrede het een en ander voorstellen. Na enige strubelingen springt de partij echter lenig van haar establishment-been op dat van de strijdorganisatie. Zij kon dat ook met beperkte risico's, omdat de eisen uit die jaren materieel veel meer een verheldering van democratische verhoudingen bepleitten dan een terugkeer naar de 'centrale leerstukken' van het socialisme; natuurlijk ook, omdat zij in '66 aan een langdurige oppositie-periode begon. Waar de jaren zestig vooral de politieke cultuur een opfrisbeurt wensten te geven, kon de partij die ook wel gebruiken. Zo vernieuwde de partij haar kader in die jaren, zeker ook haar interne procedures en haar visie op de burger als participant in bestuursprocessen, maar haar karakter bleef tweevoudig. Haar bijeenkomsten bleven toegedagen voor de

eigen gelovigen en het merendeel van de activiteiten in de organisatie bleef gericht op het werk in de vertegenwoordigende organen. Of ze zich nu de partij noemde 'om mee te werken', of de partij 'in actie', geen (leden)vergadering werd zo goed bezocht als die waar kandidatenlijsten werden vastgesteld.

De 'verschriftelijking' van de interne communicatie blijkt in elk geval uit de lengte van het beginselprogramma, dat in 1977 het licht ziet: het is langer dan de beide voorgaande gezamenlijk. Stonden de SDAP-programma's en vooral het Plan van de Arbeid onder de schaduwen van de economische crisis en het eerste PvdA-programma van '47 volledig in het licht van de wederopbouw, na de behoedzame consolidatiepoging van het einde van de jaren vijftig tracht het nieuwe programma van 1977 oude begrippen en identiteiten te verzoenen met 'nieuwe feiten'. *Om te overleven*, heet het programma niet zonder dramatiek, onder invloed van de 'Club van Rome'. Inmiddels heeft de partijcultuur een effectief middel gevonden het leven van verkiezingen, kabinetsformaties en praktisch (lokaal) bestuur te verzoenen met de leer van het beginselprogramma: tal van vergaande gedachten over de gewenste maatschappelijke ordening vinden hun weg niet meer naar de verkiezingsprogramma's: 'die zijn slechts voor vier jaar'. (Wat vervelend is, want in het Beginselprogramma zijn zij ook niet erg ordelijk uitgewerkt.) In zo'n termijn kun je natuurlijk niet verwachten de basisindustrieën in gemeenschapsbezit te brengen of een ontwikkelingsplan te maken dat samenhang brengt in het vestigings-, investerings- en productiebeleid. Zouden wij trouwens tot dat laatste überhaupt capabel zijn? . . .

Even behendig blijkt de PvdA om te kunnen gaan met de meer culturele aspecten van haar eigen ontzuiling. Ze is in tal van opzichten de oude SDAP niet, maar ze heeft weinig meer aan culturele identiteit weten op te bouwen dan een nostalgisch gekoesterd erfgoed van de zangers en dichters van rond de eeuwwisseling. Het moet gezegd, sommige uitingen uit dat erfgoed hebben een beklemmende actualiteit (*'Niet met de waap'nen der barbaren . . .'*) of geven tenminste een emotie weer die anders in veel papier en gepraat ten onder zou gaan. Helemaal zonder ritueel, als gestolde emotie, gaat het ook niet. Maar het blijft behelpen als een partij stap voor stap afstand heeft genomen van de ideologische bagage van de SDAP, maar de dichters van die beweging, hun fraseologie en hun strijdlust, nodig heeft om enig cultureel bindweefsel in stand te houden.

Electoraal lijkt nu eerst de verbreding op te treden, die zich in programmatisch opzicht al had voltrokken. Juist deze groeiende aanhang, waarvan op grond van demografische en sociaal-culturele gronden mag worden aangenomen dat ze ten dele structureel is, plaatst de partij voor de opdracht haar tweevoudige karakter ernstig onder ogen te zien. Wie kan zich een veertig-procentpartij voorstellen die decennia lang oppositie voert, altijd gelijk heeft maar het nooit krijgt?

Dit risico van de 'permanente oppositie' is niet alleen en zelfs niet primair zo groot geworden omdat de kloof tussen de politieke retoriek en de praktische po-

litieke mogelijkheden weer groter is geworden dan ten tijde van het beginselprogramma van 1959. Het is naar ons oordeel ook niet alleen te wijten aan het feit dat wij van de categorie 'ononderhandelbare strijdpunten' er nog één te veel zouden hebben.

Veeleer lijkt dit risico te zijn veroorzaakt, doordat de middelen zelf die ons (althans sedert de jaren dertig) voor de voorgenomen maatschappelijke veranderingen traditioneel ten dienste staan sterk aan erosie onderhevig zijn. Niet zozeer de maakbaarheid van de samenleving als wel de bruikbaarheid van de door ons gekozen middelen is in het geding. Veranderingen in de samenleving hebben de ruimte voor hervormingen van-bovenaf sterk ingesnoerd. Deze veranderingen voltrekken zich op drie niveaus: rond het individu speelt zich een *individualiserings*proces af; op het niveau van het 'maatschappelijk middenveld' doet zich sterke *fragmentatie* voor; op het niveau van de Staat is tenslotte sprake van ernstige *stagnatie*.

Elk van deze ontwikkelingen vergt van de Partij van de Arbeid een heroverweging van haar optreden, niet om de doeleinden overboord te gooien, maar om de middelen tot hervorming — haar strategie — te vernieuwen.

Maatschappelijke veranderingen

a. individualisering.

Daar is allereerst, op het niveau van het individu en de leefbaarheid, het proces dat alom als individualisering wordt gekenschetst, maar dat in tal van opzichten meer een proces van verzelfstandiging is en vooral voor vrouwen de mogelijkheid biedt tot maatschappelijke *participatie*. Niet noodzakelijkerwijs leidt dat tot egocentrisme zoals de naamgeving doet vermoeden; vaak besluiten mensen juist vanuit hun nieuwe vrijheid veel samen te doen. Nu velen de door ons bepleite mondigheid deelachtig is geworden, wordt voorts de roep sterker zelf beslissingen te kunnen nemen die tot dusver door anderen werden genomen. Deze verzelfstandiging houdt niet op bij de grenzen van de leefbaarheid: in combinatie met een grondige demontage van wat eens de 'eerbied voor het gezag' heette, heeft het bijgedragen aan een verkleining van het speelveld dat de overheid vanuit de samenleving krijgt toegewezen. Het neo-conservatisme heeft op die ontwikkeling ingespeeld door het voor te stellen als een groei naar een liberale samenleving, zoals links na de oorlog andermans bereidheid om tot veel collectieve regelingen te komen als een keuze voor het socialisme interpreteerde.

De PvdA had alle reden om deze verzelfstandiging op micro-niveau te begroeten als een vorm van emancipatie, niet alleen vanwege die mooie regel '*vrijheid U mijn leven*' (waarvan een strijdlied al zolang zong), maar vooral ook omdat het individuele mensen bevrijdde van paternalistische structuren en regels, die hun zeggenschap over eigen leven onnodig beperkten. Ook dat behoort vanouds tot de kern van de sociaal-democratie.

Maar 'links' of 'rechts' geïnterpreteerd, van de overheid op wier mogelijkheden de sociaal-democratie sinds de jaren dertig bijna al haar kaarten had gezet

ontstond aldus een minder rozig beeld. Zij was goed genoeg om nog één keer de bezem te halen door al die juridische en fiscale belemmeringen die een werkelijke verzelfstandiging in de weg staan, maar overigens werd zij voor velen steeds minder een bondgenoot in de strijd om het recht.

b. fragmentatie.

Deze verzelfstandiging trad op in een samenleving die overigens aan een forse fragmentatie onderhevig was. Veelal wordt, ook in onze kring, individualisering en maatschappelijke fragmentatie als één begrip besproken en als één verschijnsel behandeld. Ons dunkt dat onjuist, hoezeer er ook verband moge bestaan tussen beide verschijnselen, in elk geval in Nederland.

Met fragmentatie wordt hier bedoeld: het uiteenvallen van klassieke normenformulerende kaders in het maatschappelijke middenveld: kerk, familie, buurt, vakbond, partij, vereniging, coöperatie. Het zijn traditioneel deze organisaties geweest, veel meer dan de staat, die het maatschappelijk verkeer ordenden; dat deden zij doordat zij meer deden dan hun primaire opdracht was, omdat zij individuen maatschappelijk integreerden, hun voor eenzaamheid behoedden en hun dagelijks leven ordenden en hielpen organiseren. De bond was er niet voor het loon alleen, maar ook voor maatschappelijke educatie en cultuur; in de vereniging ging het niet alleen om de activiteit waarvoor zij was opgericht maar ook om sociaal verkeer en gezelligheid; de kerk was er niet alleen voor het heil aan gene zijde van dood en leven, maar ook voor sociale opvoeding, steun en onderling hulpbetoon. De coöperatie voedde niet slechts letterlijk haar consument, maar ook de trots van de zelf tot stand gebrachte levenskwaliteit.

In Nederland heeft dat de eigenaardige vorm van de verzuiling aangenomen. Binnen zorgvuldig naar levensbeschouwing gescheiden segmenten werden individuen en hun directe leefbaarheid in een welhaast totaal integratiekader opgenomen. Met de 'ontzuiling' verviel niet slechts in het bewustzijn van de Nederlandse burgers het — veelal kunstmatige — verband tussen levensbeschouwing en maatschappelijke activiteit. Tegelijk viel datgene weg dat individuen überhaupt aan hun naaste omgeving bindt. Dit verval betekende daardoor tegelijkertijd verbrokkeling.

Organisaties die de binding aan hun leden als vanzelfsprekend hadden beschouwd, moesten nu jegens elkaar concurreren om aanhang en cliëntèle. De ontwikkeling van het Nederlandse omroepbestel vormt daarvan een illustratie. Niet langer vormden zij het normenpatroon, maar voedden zij consumptisme. Nieuwe organisaties in het middenveld kwamen totstand langs de weg van 'marketing' meer dan op basis van maatschappelijke overtuiging. Voorzover oude organisaties over zuilgrenzen heen integreerden, zoals de vakbeweging, verzakelijkten zij tegelijkertijd. Oude taken en activiteiten 'nebenbei' worden gedefinieerd als overblijfsel van een verzuilde periode die beter kon worden afgeschied.

De weg kwam aldus vrij voor, wat wel is genoemd, de 'emancipatie der deelbelangen'. Ieder zijn taak, nu niet op grond van geloof, maar op basis van maat-

schappelijk belang. De behartiging van aller belang werd, gemakshalve of noodgedwongen, afgeschoven naar de enige instantie die zich niet kon beroepen op een beperkte opdracht: de overheid. Met de ontzuiling verminderde ook de behoefte van maatschappelijke organisaties zelf verantwoordelijkheid te blijven nemen voor het geheel van een ordelijk functionerende samenleving.

Die fragmentatie – en de bijbehorende professionalisering van maatschappelijke taken en verantwoordelijkheden – zou in Nederland lang niet dat risico hebben opgeleverd voor het behoud van een gezamenlijk gedragen *publieke moraal*, indien zij niet was samengevallen met de individualisering. Door beider breuk met traditioneel geloof – dat individu en maatschappelijk midden zeer nauw verbond – vielen beide processen samen.

Daar waar dat niet gebeurde, zoals in Zweden, kon individualisering zeer goed samengaan met behoud en versterking van publieke moraal. In Nederland leidde beide ontwikkelingen tezamen en in vereniging tot beginnende vormen van groepsegoïsme en identificatie van deelbelangen met algemeen belang, tot verbroekeling dus en verlies aan 'sense of direction'.

Tegelijkertijd echter trokken individuen en vrijwillige associaties – soms binnen, soms buiten wettelijke kaders – zich de behoeften en noden van medemensen aan; nam, zeker in de jaren tachtig, het eigen maatschappelijk initiatief toe. Onmiskenbaar heeft de Nederlandse samenleving zeer veel van haar maatschappelijke verantwoordelijkheid behouden, ook zonder de controle van geloof en kerk; heeft zij ook nieuwe problemen op basis van individueel initiatief aangepakt.

Maar even onmiskenbaar heeft zij met veel van wat vroeger sociale verbanden zelf aanpakten en reguleerden intussen de overheid aanzienlijk overbelast, meer nog dan in een aantal omringende landen. Dat betekent derhalve dat het bij die overbelasting niet gaat om de ideologische bevlogenheid van een politieke partij of van – wat vaak wordt beweerd – het kabinet-*Den Uyl*, maar op een in brede consensus aan de overheid opgedrongen reeks van activiteiten.

Wie nu ideologisch tekeer gaat tegen een te ver uitgedijde collectieve sector, moet zich er van bewust zijn bezig te zijn met (verlate) zelfkritiek. Die komt bovendien in zoverre *te* laat, dat het bij individualisering (in Nederland relatief traag op gang gekomen) en bij het verval van traditionele maatschappelijke kaders van integratie om *onomkeerbare* ontwikkelingen gaat.

Zo bezien zitten de 'verstatelijking' van veel verzorgingsafspraken en de hierboven genoemde 'verzelfstandiging' trouwens meer aan elkaar vast dan de VVD lief zal zijn. Wordt in die kring bijvoorbeeld de professionalisering van veel welzijnsvoorzieningen als een soort uitwas van de rijke jaren gezien, veel meer voor de hand zou het liggen dat enorme uitdijen van de collectieve sector te beschouwen als de prijs die gezamenlijk moet worden betaald om aan individuen hun keuzevrijheid te geven. Maar het heeft ontegenzeggelijk de bestuurslast van de overheid verzawaard, veel van de gemeenschapsmiddelen vastgezet in personele uitga-

ven en zo – gegeven de inmiddels gangbare arbeidsvoorwaarden – een gebrek aan wendbaarheid van de overheid veroorzaakt. Daarnaast heeft het nieuwe afhankelijkheid geschapen.

Veel van de verloren gegane onderlinge zorg en gevoelde medeverantwoordelijkheid kan de staat naar zijn aard niet overnemen; socialisten hebben het noodzakelijke neveneffect ervan, de *juridificering* van de maatschappelijke zorg, wellicht te lang verwaarloosd. c. stagnatie.

Kapitalistische geest of niet, voor het uitoefenen van de zorg-functie, voor het overdragen van cultuur, voor het opvoeden van een nieuwe generatie, voor het vermaak van velen werden onderlinge voorzieningen, eens ingebed in het patroon van het dagelijks leven en van de kleur van de eigen groep, geleidelijk aan overgenomen door de staat. Nogmaals, niet zozeer als een bewuste ideologische keuze, maar veel meer als een onvermijdelijk bijproduct van de versplintering van het maatschappelijk weefsel.

Zeker, dāt de overheid de hand aan de ploeg sloeg, gaf velen meer vrijheid, gaf vooral diegenen ruimte op wier schouders al dat zorgen zonder veel medezegenschap – in het bijzonder de gehuwde vrouw – was terecht gekomen. Maar het heeft niettemin voor een zodanige groei van de overheidstaak en het daarbij behorende apparaat geleid dat daar, in de overheidssector zelf, vervolgens ernstige stagnatie ging ontstaan. Dat brengt ons na de processen op micro-niveau (de verzelfstandiging) en die op meso-niveau (de fragmentatie) tot analyse van de ontwikkelingen op macro-niveau, die gezamenlijk de mogelijkheden voor maatschappijhervorming via de landelijke overheid drastisch van karakter hebben doen veranderen.

De staat stagneert, het is onmiskenbaar. Terwijl de afhankelijkheid van de samenleving van de prestaties van de (rijks)overheid enorm is toegenomen is ook de kritiek op hetgeen de overheid kan sterk gegroeid. Zozeer zelfs dat de overheid, haar omvang en haar beslag op middelen en inventiviteit, een centraal thema voor rechts in de politiek is geworden, het zelfs – tijdelijk – het politiek initiatief heeft verschaft. Een thema dat natuurlijk goed aansloot bij de al aanwezige noties van non-interventie in de marktontwikkeling in die kringen, maar dat nooit met zoveel scherpte zou kunnen zijn uitgedragen als het niet aansloot bij een veel breder in de samenleving aanwezige onvrede. *Ronald Reagan* verwoordde dat onderhuidse gevoel met pijnlijke trefzekerheid: '*De overheid is er niet om de problemen op te lossen, zij is het probleem*'. Maar ook voor wie niet zo vooringenomen is moet het duidelijk zijn, dat tenminste in een drietal opzichten de positie van de overheid in het geding is:

- er is een groeiende twijfel ontstaan over de capaciteit tot planning en ordening van de overheid;
- de doelmatigheid van het overheidshandelen staat ter discussie;
- de capaciteit tot handhaving van veel collectieve regelingen en afspraken staat onder druk.

Staat en socialisme

Voor sociaal-democraten houdt deze ontwikkeling

een aantal gevaren in. Allereerst moet er op worden gewezen hoeveel de PvdA, in wat zij tot stand wist te brengen, te danken heeft aan een goed functionerende overheid en een voldoende draagvlak voor het organiseren van collectieve afspraken. Werd in de vooroorlogse beweging lang de staat gezien als het instrument van de heersende klasse, in reactie op de crisis zag men steeds duidelijker die andere kant van de staat: de hoeder van de zwakken, de rechtvaardige verdeler. Het was het plansocialisme, vanaf het *Plan van de Arbeid*, *De Weg naar de Vrijheid*, tot, *Om de Kwaliteit van het Bestaan*, waarin de beweging groeiend zijn vertrouwen investeerde in de regulerende kwaliteit van de overheid.

'De Staat verdrukt, de wet is logen', het werd nog wel gezongen, maar het was geschiedenis geworden. Het staatsapparaat werd bondgenoot. Collectieve regelingen gingen het vangnet vormen, dat bescherming biedt. Het vrije spel van de maatschappelijke krachten, belichaamd in onmenselijke arbeidsuren, in de krottenwijken van de groeiende grote steden, in de vernedering van de onverzorgde oude dag, het is beantwoord met collectieve voorzieningen. Was de periode vòòr de crisis die van de confrontatie tussen de zich ontwikkelende arbeidersbeweging en de staat, vanaf het Plan van de Arbeid tot aan vandaag leunt de sociaal-democratie bijna uitsluitend op hetgeen ze via overheidsingrijpen voor haar mensen kan doen. Bijna verdwenen zijn de noties van zichzelf organiserende mensen, de autonome gemeenschappen. De daarbij behorende coöperatieve gedachten, de zelfvoorziening, geraakten volledig op de achtergrond. Wij belijden nog wel het 'recht van vereniging en vergadering', maar wij erkennen er, zo lijkt het, nauwelijks de fundamentele waarde meer van.

Terwijl de partij zich steeds meer op de overheid oriënteerde en haar interne discussies, de selectie van geschikte kaders en haar politieke activiteiten op interventies van de overheid richtte, werd de kwetsbaarheid van vooral 'Den Haag', de landelijke overheid, zichtbaarder. Grootse gedachten op het terrein van de ruimtelijke ordening (spreiding van werkgelegenheid en bevolking heette het eens), ingrijpende hervormingen van het onderwijsbestel, om slechts twee voor de hand liggende ordeningsterreinen te noemen, liepen stuk op een combinatie van politieke onwil en bureaucratische verzandingsmechanismen. Uitstekende gedachten over herstructurering van sectoren in de economie werden door rechts behendig geblokkeerd, of – in het geval van de scheepsbouw – zonder effectief ingrijpen van de overheid, maar wel op haar kosten uitgevoerd. Het valt buiten het bestek van dit artikel de oorzaken van de 'ondergang van de planning' in Den Haag grondig te analyseren; voor de verdere koers van de partij zij hier slechts vermeld dat wie geen uiterste terughoudendheid wil betrachten bij het inschakelen van de nationale overheid voor de uitvoering van zijn plannen van die dolgedraaide machine een forse tik mee zal krijgen. In het minst slechte geval ziet hij zijn plannen als een theelepeltje in de strooppot verdwijnen.

De opdracht van de volgende veertig jaar

Zoals gezegd: de PvdA is naar programma en werkwijze een partij geworden die de maatschappelijke ordening welke zij voorstaat vooral via staatsinterventies tot stand wil brengen. *Paul Kalma* heeft, veel grondiger dan hier mogelijk is, de strategische risico's van een dergelijke keus beschreven. Het is evenwel opvallend hoe weinig de partij deze discussie al heeft verwerkt. Voor de vraag wat de komende veertig jaar van ons vergen is die verwerking dunkt ons essentieel. De politieke opdracht zal de komende decennia niet fundamenteel verschillen van de achter ons liggende jaren. Ook dan zal het erom gaan, in de strijd om het bestaan, diegenen die bescherming door het recht nodig hebben om machtig te kunnen zijn, als pleitbezorger te vertegenwoordigen tegenover hen die voor hun macht geen recht behoeven.

Het eerlijk-delen in onze ideologie moet zich van tijd tot tijd wel aanpassen aan nieuwe vormen van ongelijkheid en ongelijkwaardigheid, maar noch de betere scholingsmogelijkheden, noch een naar internationale maatstaven gerekend hoogwaardig sociaal zekerheidsstelsel hebben de ongelijke verdeling van ontwikkelingsmogelijkheden weggenomen. Ook internationaal hebben arbeidsverdeling, de grondstoffen- en produktieproblematiek nog niets van hun scherpte verloren. Integendeel. De nieuwe technologische mogelijkheden zullen niet 'vanzelf' leiden tot een rechtvaardiger samenleving als het om de kansen op inkomen, kennis en macht gaat, om nog eenmaal die herkenningmelodie uit betere tijden aan te roepen. Eerder lijkt het erop dat zonder massieve her- en bijscholingsprogramma's, zonder de maatschappelijke consequenties van een onvermijdelijke technologisering werkelijk op te vangen en vòòr te zijn, nieuwe ongelijkheden en fricties zullen ontstaan.

Op het terrein van onderwijs en vorming legt de verandering in de techniek wel een bijzondere claim. Het onderwijs loopt door een vertraagde invoer van nieuwe kennis het risico op te leiden voor een samenleving die al is verdwenen op het moment dat de afgestudeerden worden afgeleverd. De sociale strijd om arbeid en arbeidsvoorwaarden zal een steeds sterkere 'educatie-dimensie' krijgen. Niet alleen, vanwege de bittere noodzaak het arbeidsbestel te blijven voeden met mensen die de nieuwste ontwikkelingen kennen, maar ook omdat voor individuele werknemers educatief verloop en vergelijkbare scholingsmogelijkheden hun eigen kansen om op termijn werk te krijgen en te houden bepalen. De PvdA is door haar grote interesse in werk en werkgelegenheid gehouden, de immense omshakeling die de kennis-intensivering met zich meebrengt te doordenken en bij te dragen aan een voor brede groepen van de bevolking aanvaardbaar en stimulerend verloop van dat proces. Niet vanuit een defensieve houding, maar vanuit het besef dat de introductie van (onvermijdelijke) veranderingen ook de mogelijkheid in zich draagt het opleidingsniveau van mensen te verhogen, de kwaliteit van veel arbeid te verbeteren, hun bestaan humaner en interessanter te maken. Zulk een toekomst komt niet slechts aan enkelen toe, maar behoort ieders deel te zijn.

Doel en middelen

Taken genoeg, en slechts enkele zijn hier genoemd. Het wijkt naar politieke opdracht niet wezenlijk af van hetgeen wij gewend waren. Wij zullen de partij blijven die voorkomt dat groepen uit de bevolking systematisch verstoken blijven van nieuwe kansen. De werkelijke problemen van de sociaal-democratie evenwel liggen daar, waar we voor het hervormen van de samenleving tot een echte, dat wil zeggen *sociale* democratie, niet zonder meer kunnen terugvallen op de instrumenten waarop wij tot dusver vertrouwd zijn. Of iets nauwkeuriger: als wij willen dat de (nationale) overheid in een beperkt aantal cruciale maatschappelijke ontwikkelingen met succes intervenueert, dan zullen wij twee trendbreuken in onze eigen 'geschiedenis van de middelen' tot stand moeten brengen.

Ontlasting van de overheid

Allereerst zullen wij de belasting van de landsoverheid, vooral in regelgevende en uitvoerende zin drastisch moeten inperken. Vervolgens zullen wij voor veel van onze politieke doelstellingen instrumenten moeten bedenken die niet meer eenzijdig van die (landelijke) overheidsinterventie afhankelijk zijn. Beide strategiewijzigingen zullen ons voor grote problemen plaatsen.

De afslanking van de nationale overheidstaak zal op tal van terreinen risico's opleveren, vooral voor groepen die we – met wetgeving – wilden beschermen. Het zal een nieuwe maatschappelijke consensus nodig maken, vooral met het CDA maar vaak ook met onszelf, om de gemeenten – en soms: provincies – wel degelijk zelfstandig overheidstaken te laten vervullen, ook ten aanzien van die sectoren van het particulier initiatief die nu, dankzij nationale wetgeving, rechtstreeks met de minister (en diens departement) zaken kunnen doen. Het zal ook op voor ons gevoelige terreinen (economische ordening, onderwijs, milieu) betekenen dat de detaillering in wetgeving, die bijna altijd het veiligstellen is van specifieke belangen, zal verdwijnen. Het zal, na goed overleg met de betrokken ambtenarenbonden, zonder twijfel resulteren in een aanzienlijke reductie van het aantal ambtenaren dat met de voorbereiding en uitvoering van deze (te) gedetailleerde Haagse bemoeienis is belast.

Staan veel van deze gedachten bij liberalen in dienst van een keuze voor 'minder overheid en meer markt' zoals dat daar wat al te eenvoudig heet, voor sociaal-democraten staat er iets geheel anders op het spel. De grootste bedreiging voor wat in essentie de democratie inhoudt, is dat de overheid de vaardigheid niet meer zou hebben om ontwikkelingen op een aantal cruciale maatschappelijke terreinen te ordenen of bij te sturen waar dat nodig is. De scharnieren van het sociale zekerheidsstelsel; de hoofdlijnen van de herstructurering van de economie; de kernbeslissingen ten aanzien van het onderwijsbestel: wat op die terreinen niet door 'vrijwillige associatie' en maatschappelijk overleg, tot stand kan komen, moet door overheidsoptreden tot stand worden gebracht. Een overheid die haar handen meer dan vol heeft aan de dagelijkse gedetailleerde interventie op tal van niveaus en een eindeloze reeks on-

derwerpen kan nooit op de hoofdpunten die rol goed vervullen.

Op het terrein, bij voorbeeld, van het onderwijs, zal dat betekenen dat de overheid zich natuurlijk met de 'volume-ontwikkeling' bezig zal moeten houden: groei en krimp vanuit maatschappelijke behoefte. Zij zal vooral moeten zorgen voor nationale afspraken over de opbouw van het stelsel. Zij zal inhoudelijk beleid voeren door anderen tot dat beleid in staat te stellen en uit te dagen. Het betekent een drastische terugdringing van de dag-tot-dag-bemoeienis van het departement met de instellingen, een revival van de verantwoordelijkheid van de lokale overheid, de schoolbesturen, degenen die er werken en de cliënten van de instellingen. De overheid zal naast de onderwijspraktijk komen te staan en alleen dan erboven wanneer beslissingen in het geding zijn die per organisatie niet kunnen worden genomen of die de algemene koersbepaling raken, die in een democratie uiteindelijk aan volksvertegenwoordigers is voorbehouden.

Wie de onlangs door de partij-afdelingen ingediende amendementen op het nieuwe verkiezingsprogramma beziet vanuit de problematiek van de 'stagnerende staat' raakt verbijsterd; alsof er geen vuiltje aan de lucht is, hopen de taken voor de nationale overheid zich op. Meer aandacht voor het milieu op onze scholen, beter lesmateriaal als het gaat om de verdeling van de rollen tussen mannen en vrouwen, onderwijs in de gezondheidsleer en ga zo maar door. Stuk voor stuk zaken waar een PvdA in de regering kennelijk maatregelen voor moet nemen, in nota's, projecten, subsidie-mogelijkheden, circulaire, wetgeving.

Socialisme 'zonder staat'

Dat brengt ons, tot slot, tot de meest wezenlijke verandering waarvoor de sociaal-democratie de komende jaren staat: de door haar gewenste maatschappelijke veranderingen bepleiten en organiseren op de plaats waar die veranderingen zich ook moeten voltrekken. Want de wil tot decentraliseren, dereguleren, en – zeker voor een aantal uitvoeringsactiviteiten – ook privatiseren kan wel de slagkracht van de nationale overheid vergroten en ruimte scheppen voor de wezenlijke rol van die overheid, maar zij geeft nog geen draagvlak in de samenleving voor de in ons programma opgenomen verlangens. Wie niet zelf probeert de school van zijn kinderen te laten werken op de gewenste manier, maar via amendementen op afdelingsvergaderingen en partijprogramma's dat wel de nationale overheid wil laten opknappen, die verambtelijkt en bureaucratiseert de beoogde verandering. De zojuist genoemde claims op het onderwijsbeleid zijn stuk voor stuk activiteiten waar scholen en schoolbesturen nu al voor kunnen kiezen.

De kern van de zaak is dat de PvdA sinds lang heeft opgehouden het organisatiekader te zijn waarbinnen progressieve mensen met elkaar die veranderingen proberen te organiseren in hun lokale of categorale gemeenschap. Zij heeft daarmee voor de weg van de schijnbaar minste weerstand gekozen en weinig meer gedaan dan meevaren met een algemene windrichting naar groter overheidsbemoeienis.

Vervolg op blz. 48.

Uithuilen en opnieuw beginnen

Dit essay is een bijdrage aan de discussie die in dit blad gevoerd is en wordt over de opgaven, waarvoor de Nederlandse verzorgingsstaat en het Nederlandse socialisme zich op langere termijn zien gesteld. Die langere termijn omvat dan wat mij betreft een terugblik vanaf 1945 en een vooruitdenken tot ongeveer 2025. Mijn eigen inspiratie om aan die discussie bij te dragen wortelt in de onderkenning van de specifieke rol, die het socialisme heeft gespeeld in de Europese cultuur. Geen andere grote beschaving heeft zo sterk onder het voorteken gestaan van een eigen besef van onvoltooidheid en van een dat besef completerende fascinatie met de mogelijkheid van vooruitgang. Reeds humanisme en liberalisme brengen tot uiting, dat de wereld van vandaag toch vooral gezien moet worden als de werkplaats waar de (betere) wereld van morgen gemaakt wordt. Socialisten en communisten hebben dat erfstuk aanvaard, met dien verstande dat de werkplaats dan wel onder nieuw beheer gebracht moest worden. Mijn trouw aan die opvatting wordt, in de periode die we gemakshalve aanduiden als die van de verzorgingsstaat, door mij zelf en anderen wel eens op de proef gesteld. Merkwaaardig genoeg naar twee diametraal verschillende kanten. Ter eenre zijde de idee, een voltooidheidsgedachte, dat de verzorgingsstaat al socialistisch genoeg is, ter anderzijde een wat wanhopig gevoel, dat het ware socialisme nog zo onmetelijk ver weg is. Dus aan de ene kant het gevoel: wat moeten we hier nog met socialisme? De staat verdrukt niet meer zo erg, de wet is niet zonder meer logen, de rijk-aard betaalt een aardige cent belasting, de arme behoudt zijn uitkeringsmerg en al is zijn recht niet zonder meer verzekerd, het is toch meer dan een ijdel woord.

Maar aan de andere kant kan de huidige verzorgingsstaat toch onmogelijk als eindstation der geschiedenis fungeren.

Spanningsvelden

We spreken over een crisis in de verzorgingsstaat. Dat is niet zo maar een economisch intermezzo, maar het woord vertolkt een onbehagen met diepstekende culturele wortels. De volgende drie grote spanningsvelden laten zien, dat we voor grote opgaven geplaatst zijn:

a. Collectieve zorg en overdracht versus emancipatie en individuele ontplooiing.

De grootscheepse verzekerings- en overdrachts- en uitkeringsoperaties zijn het wezenskenmerk van de verzorgingsstaat. Daarbij moeten grote groepen en machtige instellingen enorme bedragen inleveren, die weer aan anderen ten goede komen. Deze collectieve offerbereidheid komt uiteindelijk ook de gevers ten

goede. Het is een voorwaarde om een keynesiaanse cyclus van produceren en consumeren aan de gang te houden. Toch mag men niet veronderstellen, dat een hele samenleving bereid is tot zo'n collectieve inzet, alleen maar omdat er ergens een economische rationale is, van waaruit dat wenselijk wordt geacht. Er moet ook een levend besef zijn van maatschappelijke solidariteit of van nationale cohesie.

Merkwaardig is nu, dat onze cultuur dat heel niet zoekt te stimuleren. Volk, staat en natie hebben een overwegend negatieve connotatie van fascistisch tot bureaucratisch. De cultuur beklemtoont het individuele, het geëmancipeerde, het onafhankelijke, het ongehoorzame. De revolutie van '68 was niet die van hen die het moe waren te geven, maar van hen die het moe waren te ontvangen. Sindsdien is dat allemaal weer wat toegedekt, maar de constructiefout is gebleven: een vreugdeloos herverdelingsstelsel, waarvan de deugd een vanzelfsprekendheid is geworden en waar vrijwel niemand zijn trots of zijn trouw in kwijt kan.

b. Planning versus inspraak.

Het bovengenoemde herverdelingsmechanisme is niet zonder meer een automatisch doorlopende machine. Telkens moet worden afgewogen, waar hoeveel moet worden geïnd en waar hoeveel moet worden uitgedeeld. Het beleid, waarmee het openen en sluiten van die verdeelkranen wordt bepaald is voor een belangrijk deel een lange-termijnbeleid. Hoeveel bankbiljetten kunnen we op de lange duur drukken, hoeveel geld kan de staat lenen, wat moet kapitaal en wat moet arbeid inleveren? Wat geven we uit aan investeringen, wat aan belegging, wat aan lonen, wat aan defensie, onderwijs, gezondheid of woningbouw?

Voor dat lange-termijnbeleid is er een onmiskenbare markt- en situatie-afhankelijkheid. Maar even onmiskenbaar is het streven om lange termijnoverwegingen in een min of meer planmatige vorm tot gelding te brengen. Die planning is naar zijn aard een procedure, die vraagt om een politieke visie voor de langere termijn. Is die op een ogenblik geformuleerd, dan wordt de implementatie toevertrouwd aan een deskundige staf, die nu verder zo min mogelijk gestoord wil wezen bij haar opdracht tot het scheppen van polders en het leggen van dammen. Zo'n apparaat vraagt om een ruim mandaat en gulle delegatie.

Dat nu is eigenlijk niets voor de mondige burger in de Verzorgingsstaat. Dergelijke apparaten kietelen zijn allergie. Hij gelooft in zichzelf en zeker niet in *Dorknoper*. Hij is ook gevoelig. Hij wil niet behandeld worden, geen repressieve tolerantie en zeker geen manipulatie via verkeerd geplaatste zoethoudertjes. Daar waar hij zijn inspraak kwijt kan (en geen planprocedu-

P. Thoenes

*Emeritus-hoogleraar
sociologie*

re durft meer zonder) zal hij de gelegenheid niet verwaarlozen het eigene en alternatieve te beklemtonen en zijn kritiek op het ter visie liggende plan mede te kruiden met systeemverachting in meer algemene zin. Heeft zo'n ontmoeting eenmaal het karakter van een confrontatie, dan zit er weinig anders op dan of de verwijdering van de planning uit de democratie, of die van de democratie uit de planning.

c. Zekerheid versus verandering.

In de naoorlogse verzorgingsstaat was de grondtoon die van de gegarandeerde zekerheid. Een begrijpelijke wens, 'peace for our time', olie op de (te) hoge golven van crisis, oorlog en dictatuur. We zochten veiligheid en stabiliteit, het recht op arbeid, het recht op inkomen, het recht op zorg, het recht op de erkenning van vol- en gelijkwaardigheid.

Dat wil niet zeggen, dat er in die decennia geen beweging was. Die was er en werd positief ingeschat. Eerst herstel, dan groei, groei van inkomen, scholing, vrije tijd en mobiliteit. Maar de laatste jaren worden we gekweld door externe storingen. Een massale werkloosheid, milieubederf, een de economie bedervende rentestand. We zijn blijkbaar niet meer zo goed in staat het systeem stabiel te houden, er is veel minder beheersing mogelijk dan we dachten.

Dat slaat natuurlijk direct op staat en regering. Zij waren toch in de eerste plaats verantwoordelijk voor een op zekerheid en vooruitgang gebaseerd lange termijnbeleid. Wat moet er nu gebeuren? Verklaar de staat ongeschikt en overbelast? Gaan we het pad weer op van de markt en het particulier initiatief? Men kan dan veronderstellen, dat dat zoeken naar zekerheid een hebbelijkheid van een geschrokken naoorlogse generatie is. Er kan dan een nieuwe leidersgeneratie klaar staan, die weer meer darwinistisch denkt en op zoek is naar groter avontuur.

Of is dat helemaal niet zo? Zijn we angstiger dan ooit? Hebben we maar een klein zetje nodig en we zullen Big Brother vragen met forse hand de ware veiligheid te herstellen?

In de schaduw van de burgercultuur

Deze drie spanningsvelden liggen naast en gedeeltelijk zelfs over elkaar. In kaart gebracht geven zij het beeld van een cultuur die onder spanning gezet wordt door grote, volstrekt tegenstrijdige tendenties. Het gaat over meer dan een zoveelste economische crisis. De vraag aan ons is: Heeft het socialisme een cultuurperspectief, dat zinnige oplossingen geeft, voor de hier gestelde problemen?

Overzien we dan het socialistisch geestelijk arsenaal en wat daarin in de laatste eeuw ontwikkeld is op het gebied van doeleinden en strategieën, dan staan we voor de opgaven daaruit voor de komende veertig jaar een selectie te maken, of eventueel een aanvulling te verzorgen om tot een nieuwe 'verzorgings'staat te geraken. De volgende onderwerpen moeten dan vanuit een socialistisch perspectief worden (her)bezien:

De plaats van het vooruitgangdenken

Het is wel goed, dat de socialisten verregaand los gekomen zijn van de veronderstelling, dat de wereldge-

schiedenis gezegend zou zijn met een (al dan niet dialectisch) ingebouwd vooruitgangs *automatisme*. Het is aan de ene kant wel jammer, dat de rose dageraad niet meer voor ons klaargemaakt wordt door enigerlei Voorzienigheid. Maar de idee dat we dat in eigen beheer moeten zien te klaren past goed binnen de hedendaagse emancipatie-ideologie. Het is daarom ook jammer, dat de Nederlandse socialisten al twintig jaar geleden hun vermogen tot vooruitgangdenken zo verregaand hadden opgebruikt. Er werd nog slechts gedacht aan nog meer BNP en nog verdergaande herverdeling. De verzorgingsstaat van 1965 leek het einde van de wereldgeschiedenis. Voor socialisten was er nog slechts de taak het bereikte te bewaken en nog van enkele schoonheidsfouten te zuiveren.

Wat dat betreft is de huidige crisis een goede uitdaging. Als de socialisten zeggen: Dit zijn 'les grands maux', dan moet er ook een antwoord komen met 'grandes remèdes'. Het lijkt met duidelijk, dat we net als in 1945 voor een grote uitdaging staan. Voor zover het toch weer die van een doorgeschoten kapitalisme is, beschikken de socialisten van ouds over de betere alternatieven. Daar waar het gaat over nieuwe sociale vormen, zal er nieuw gedacht moeten worden. Voor het Nederlandse socialisme een hele klus. Het heeft altijd te veel in de schaduw van de burgercultuur gestaan om op dat gebied al veel innoverends te berde te hebben gebracht.

Wereldverbetering onder het primaat der politiek

Het is van het grootste belang, dat er subculturen komen, die onze bestaanswereld vernieuwen; die dat blijken te kunnen zonder te worden opgeslokt door een politiek of bureaucratisch circuit. Er is niets overtuigender dan iets, dat natuurlijkerwijs ontstaat. Er zijn zeker ook tekenen die die kant opwijzen. Reeds de revolutie van '68 werd gestuwd door mensen, die dat voorleefden. Voor innovaties van een cultuurverrijkende soort is dat de beste, misschien wel de enig mogelijke manier. Als culturele vooruitgang is dat, vanuit de politiek gezien, een vorm van liberalisme of anarchisme. Laten we dit als een grote mogelijkheid zien tot wereldverbetering, zonder daarbij echter nu zonder meer het politieke primaat tot interventie meteen overboord te zetten. Onze wereld is niet meer die van 1968. We ervaren de huidige wereld als behoorlijk beschadigd. Een verkeerd gericht arbeidsethos, een aangeslagen milieu, een krachtpatende technologie, een zinloze bewapeningswedloop. Wat daar verricht moet worden aan herstel vraagt om een politiek primaat. Hoe meer dat gesteund wordt door eigen acties vanuit subculturen, des te beter zal het gaan. Maar de weg van grootschalige politieke ingrepen op lange termijn kan daarvoor niet worden overgeslagen.

Er moet gedacht worden aan voor de collectiviteit gestelde dwingende maatregelen, waarvan men dan hopen moet, dat ze op de lange termijn ook waarlijk gedragsverbeterend zullen werken.

De functie van de staat

De vroege socialisten zagen niet zo veel in de staat. In ieder geval niet in de staat, waarmee zij zelf te maken

hadden. Het was een staat van de andere klasse, een instrument van de vijand. Het was die staat, die onder het socialisme af zou sterven; er was een toekomst in vrijheid, zonder overheersing, uitbuiting en betutteling. Die antipathie tegen de staat deelden die socialisten met de anarchisten, maar eigenlijk ook met de liberalen. Al in de burgerlijke ideologie staat de staat in het verdomhoekje. Staatsonthouding was een leus in de tijd, dat men nog de laatste koningen aan het temmen was.

Die landen waar inmiddels het socialisme verwezenlijkt is, hebben de staat allerminst afgeschafte. Maar in de verzorgingsstaat in West-Europa zijn ook de socialistische van gedachte veranderd. Als die na de oorlog wordt opgebouwd krijgt de staat een belangrijke functie als reguleerder tussen kapitaal en arbeid, tussen markt en plan, tussen vrijheid en zekerheid. Het plan-socialisme wedde op de 'societal state'. En zo lang die staat het goed deed, is ze ook geaccepteerd. Maar zelfs toen al was er een mondige burger, die niet door de staat verzorgd wilde wezen. Het werd erger, toen de staat ook van alles niet meer aan kon en nog erger, toen ze daar waar ze het nog wel aan kon het kapitaal niet meer wilde temmen ten behoeve van de arbeid.

Een algemeen wantrouwen leidde vanuit bijna tegenovergestelde hoeken tot een roep om deregulatie en decentralisatie. Waar dat een millimeterende overheidsbureaucratie betreft is die reactie nog zo gek niet. Maar de gedachte aan plansocialisme in een gemengde samenleving is niet gediend bij een verregaand gereduceerde staat. Het socialisme zaagt zo de tak af, waarop zij zit. De idee om des duivels water maar over God's akker te laten lopen is schadelijk en voor het socialisme en voor de democratie.

Socialisten moeten zoeken naar een staatsvorm, waarbinnen grote lijnen kunnen worden gedacht en getrokken. Onze problemen vragen er om. Waar het een lange-termijnbeleid betreft, zouden we niet moeten vrezen een regering een ruim mandaat over een langere periode te geven. Wordt die kans door haar niet benut, dan kan men de hedendaagse burger mondig genoeg veronderstellen om dat met kracht van stemmen duidelijk te maken.

Het wetenschappelijk socialisme

Voor een politieke beweging is het niet eenvoudig te bepalen welke verhouding zij heeft tot de wetenschap. De politiek, ook de socialistische, is machtspolitiek. Er is klassenstrijd. Er moeten stemmen worden geteld. Er kan een revolutie gaande zijn. Dat is allemaal heel wezenlijk en heeft met wetenschap eigenlijk niet zo veel te doen. Toch heeft juist het socialisme naar de wetenschap gekeken als een mogelijke natuurlijke bondgenoot. De bestaande samenleving had en heeft rationeel aantoonbare constructiefouten. Er is een maatschappijmodel denkbaar dat logischer en begrijpelijker in elkaar zit.

Dat bondgenootschap met de wetenschap moet gezien worden als een bijzonder waardevol goed. Er zijn twee manieren waarop het echter niet gebruikt mag worden. De eerste is als een soort schaamlap voor motieven van andere orde; voor het aanbrengen van een

dogmatische stelligheid, waarvoor de wetenschap niet geschikt is en waaraan het socialisme ook geen behoefte zou moeten hebben. Zelf ben ik verregaand overtuigd van het nut van een historisch-materialistische visie, maar zonder de behoefte er een geloofsartikel van te maken.

De tweede is het alsmaar voortborduren op wetenschappelijke analyses, die dan de kwaliteit zouden hebben politieke beslissingen voor ons uit te kunnen stippelen. Het aangeven van bepaalde zware trends, eventueel zelfs gepredetermineerdheden kan goed zijn. Het kan nooit de plaats innemen van een politiek verantwoordelijkheidsbesef, dat er niet alleen op gericht moet zijn om de wereld te begrijpen, maar ook om haar te veranderen.

De wetenschap is een waardevol instrument indien en zo lang men haar als instrument blijft hanteren.

De socialisten en de tijdgeest

Wie de geschiedenis leest van de sociaal-democratie in Nederland moet het treffen hoe vaak die overstag gaat voor de heersende mode. Er is natuurlijk wel ergens een kastje met beginselen, maar wat er uit gehaald werd, werd telkenmale bepaald door regeerlusten of verwachtingen omtrent het kiezersgedrag van dat ogenblik. Voor mijn gevoel heeft dat nooit gek veel uitgehaald. Ik zou wel eens uitgezocht willen zien of het ooit het stemmental, de partijomvang of de regeerkansen significant heeft beïnvloed. Natuurlijk zijn er andere partijen, die het wat dat betreft veel bonter hebben gemaakt. Dat heeft er mede toe geleid, dat de gegroeide belangstelling voor politiek in Nederland in slechts geringe mate aan het officiële politieke stelsel ten goede is gekomen.

Zou het daarom niet goed zijn als de Partij van de Arbeid meer moed toonde voor een visie op de lange termijn? Ze is de enige grote partij, die aan haar beginselen een uitvoerbare lange-termijnvisie kan verbinden. Door daar naar te leven bewijst ze een goede dienst aan de democratie en op de duur ook aan zichzelf.

Aansluiting bij subculturen

Wat kunnen nu de consequenties zijn van deze overwegingen en heroverwegingen bij het doorbladeren van het socialistisch archief voor de ontwikkeling van een eigen visie op de beheersing van de drie geschetste spanningsvelden? Er is daar sprake van een discrepantie op cultureel niveau tussen individuele en collectieve gegevenheden en wensen. De gegeven spanningen zijn opgebouwd in een periode van tientallen jaren. Ze bestaan niet alleen in Nederland, maar in alle verzorgingsstaten. De gevraagde ontspanning zal zeker niet alleen via politieke maatregelen te bereiken zijn. Daar gelaten het antwoord op de vraag of het socialisme wil pretenderen een formule te weten voor een spanningsloze, zo men wil een ontspannen samenleving.

Wat het socialisme betreft zou ik willen beklemtonen dat het een beweging is, die een lange-termijn doelstelling heeft, die de zorgen van alledag te boven gaat. Onze samenleving is geen socialistische maatschappij en we zien een grote afstand tussen wat er nu is en dat wat wij wensen te verwezenlijken. Hoe groot die afstand

ook zijn mag, er zijn een aantal tekenen, die als moed gevend kunnen worden geduid. De oude zorg, dat het proletariaat politiek maar niet gewekt wilde worden, is eigenlijk geschiedenis geworden. Dat proletariaat is vervangen door groepen die onder ontbreking lijden van een andere orde, dan die van toen. Die nieuwe groepen zijn reeds actiever en bewuster. Ze hoeven niet gewekt te worden. De nieuwe taak is hun kritisch vermogen niet te laten verzanden in een 'ohne uns' houding. Het is al heel positief als ze vorm zouden geven aan alternatieve sub-culturen, maar het zou voor het socialisme nog beter zijn als de politieke uitdrukking van die subculturen (weer) onder een socialistisch voorteken komt te staan.

Er staan nieuwe mondige burgers en zeker ook burgers gereed. De emancipatie die hen gevormd heeft,

moest voor een belangrijk deel in het teken staan van het losmaken van banden en het verwezenlijken van zelfontplooiing. Op die fase moet een tweede kunnen volgen, die het pad van een narcistisch individualisme weet te vermijden en weer stuwt naar het erkennen van mogelijkheden voor inspirerende levensstijlen in goed geprofileerde collectiviteiten. Die collectiviteiten zullen ook een politiek gezicht moeten hebben. Om de grote opgaven waarvoor ze zich zien gesteld goed aan te kunnen, zullen ze ook de moed moeten hebben op dat politieke vlak een eigen staatsmodel tot gelding te brengen.

Het belangrijkste besef voor de socialist ten slotte is dat vooruitgang een mogelijkheid en een opdracht is, zonder dat daarvoor gefixeerde eindstations kunnen worden aangegeven.

Vervolg van blz. 44.

De weg terug naar de maatschappij zelf — op zichzelf een oude maar te lang verlaten weg — vergt van de partij dat zij zich veel meer dan tot nu menkt in het maatschappelijk middenveld. Dat betekent dat zij het proces van maatschappelijk initiatief op vele terreinen stimuleert door daarin actief te participeren. Niet meer langs de weg der verzuiling die stimuleerde tot eigen, gesloten organisaties, maar door maatschappelijke verankering in al die instellingen en organen die zich met sociaal relevante activiteiten bezig houden en daar bijdragen aan besef van breder belang en opdracht, aan ontwikkeling van maatschappelijke samenhang en vermindering en tegengaan van exclusiviteit en geslotenheid.

Nog meer dan in de politiek zal het democratisch-socialisme daar in de minderheid zijn, maar dat hoeft en mag ook geen beletsel zijn om door argumenten te overtuigen, gelijkgestemdheid te mobiliseren en aldus ongerechtvaardigde ongelijkheden geleidelijk en geldig op te ruimen.

De vertrouwdheid met de eigen normen en regels van onderneming, vakbeweging, onderwijs- of gezondheidsinstelling, zal verenging van die normen tot 'Selbstherrlichkeit' tegengaan en tegelijkertijd het noodzakelijke overheidsoptreden voor het recht van die eigen normen gevoelig maken en het daar beter op doen aansluiten.

Van partij naar beweging

Een partij met zo'n brede aanhang als nu binnen bereik lijkt, kan zich een permanente oppositiehouding helemaal niet permitteren. Te gemakkelijk is in het verleden echter aangenomen, dat daaruit zou moeten volgen dat de partij 'dus' zich vooral zou moeten bezig houden met het rekruteren van potentiële volksvertegenwoordigers en bestuurders en met het controleren daarvan.

De hierboven geschetste strategische trendbreuken

pleiten in feite voor een herstel van de authentieke positie van de sociaal-democratie als politieke en maatschappelijke beweging, die zich naast de levering van de nodige arbeidskracht voor de organen van de politieke democratie in hoge mate ten doel stelt zich dusdanig te organiseren dat zij de gewenste veranderingen in de samenleving zelf tot stand kan brengen. Het vergt van de partij-organen een veel grondiger gebruik van de kennis die over de samenleving ruimschoots voorhanden is. Het vraagt, in partijverband, het bijeen brengen van mensen die nu juist niet voor de partijpolitiek als 'hoofdhobby' hebben gekozen maar actief zijn in tal van maatschappelijke organisaties, de oudercommissie, de woningbouwvereniging, de ondernemingsraad om slechts enige meer geïnstitutionaliseerde vormen te noemen. Het vraagt ook dat we de groepen waarvoor wij zeggen op te komen, bij voorbeeld migranten of anderen in achterstandssituaties, in de positie brengen zelf hun belangen effectief te behartigen.

Den Uyl's pleidooi voor 'een mars door de instituties' is indertijd vooral verstaan als een pleidooi veel van 'onze mensen' in diverse besturen te benoemen. De hier geschetste benadering gaat verder. Zij ziet de eenzijdige oriëntatie van de PvdA op het handelen van de nationale overheid als een voor de toekomst bedreigende verschraling. De hier bepleite tweeslag: ontbureaucratiseren en het richten van de partij als een ontmoetings- en oriëntatieforum voor het zelf tot stand brengen van gewenste veranderingen kan ons verlossen van een te eenzijdig leunen op de mogelijkheden van politieke besluitvorming in een democratie. Het biedt de kans de pretenties die wij hebben over hetgeen er via de beroepspolitiek feitelijk kan veranderen wat te relativeren. Het maakt ons in de toekomst voor velen buiten de beperkte kring van het (semi-)professionele kader tot wat wij allang in hun praktijk hoorden te zijn: bondgenoten.

Het bedrieglijke gemiddelde: kind, gezondheid en armoede in de verzorgingsstaat

'For our society to expect medical care to solve social and economical problems is ultimately foolish, costly and probably impossible'

B.S. Bloom

In een land hier ver vandaan was het met de kinderen heel slecht gesteld. Zij waren arm, hongerend en ziek. Van schaarste en haar niet te ontlopen gevolgen ging regelmatig een aantal van hen dood. Toen de televisie hen in onze huiskamers bracht, was dit proces al geruime tijd aan de orde. Niet direct zien wat er is. Realiteit anno 1985.

Er was eens een rijk land waar men in 1985 dacht dat alle mensen gelijk waren, 'some more equal than the others'. Met gelijke kansen op leven, wonen, gezondheid, ziekte en sterfte. Men zou er in gezondheid opgroeien, bloeien en gemiddeld pas na het zeventigste jaar vergaan. De cijfers lieten een fraai beeld zien van sterfte, ziekte en gezondheid. Niemand was er arm, geen kind stierf er van armoede en tekorten in achterstandsituaties. Het geschiedde in de Lage Landen aan de Noordzee. Het lijkt haast een sprookje anno 1986. En het is inderdaad een sprookje. Bedoelde cijfers zeggen namelijk lang niet alles. Het zijn vaak, zoals we hieronder duidelijk hopen te maken, bedrieglijke gemiddelden, die de uitersten onzichtbaar maken. Sociale ongelijkheid heeft in onze verzorgingsstaat nog altijd grote invloed op de gezondheid, ziekte en sterfte van onze kinderen.

Armoede en sterfte

Met de vervanging van het begrip 'armenzorg' door het vriendelijkere 'bijstand, bijstandsuitkering', verdween ook het besef dat er in ons land armoede voorkomt. Niets is minder waar. Volgens de cijfers van het Ministerie van Economische Zaken, ontvingen 673.000 mensen een bijstandsuitkering in het derde kwartaal van 1984, 83.000 mensen meer dan in hetzelfde kwartaal van 1983. Als men bedenkt dat 40.000 huishoudens de weg niet weten in de bureaucratie om gebruik te kunnen maken van de sociale verzekeringen, dan is het getal van 673.000 mensen met een bijstandsuitkering slechts een deel van de populatie armen in 1985. Te lage inkomsten, maar ook te hoge lasten bepalen de mate van armoede. Het gaat daarbij om verschillende groepen: mensen met een uitkering – zoals bijstandmoeders –, sommige bejaarden, chronisch zieken, ongeschoolden, immigranten. Ook de zogenaamde chronisch disfunctionerende 'multiprobleem-families', vroeger ook wel sociaal of zwaksociaal genoemd, behoren ertoe, evenals wellicht de gezinnen die hoge schulden zijn aangegaan.

Armoede kan omschreven worden als een voortdu-

rend tekort aan middelen om behoeften te bevredigen. Maar het is een relatief begrip. In onze dagen gaat de armoede niet langer in lompen gekleed. Een arme uit Den Haag is rijk in de Sahara. Toch kan hij zijn fysiologische en sociale behoeften in ons deel van de wereld niet ten volle bevredigen. Hij kan niet deelnemen aan alle mogelijkheden door gebrek aan geld (primaire armoede) of door onoordeelkundig gebruik van beschikbare middelen (secundaire armoede). Paradoxaal genoeg kan de mate van armoede toenemen bij stijgende inkomsten omdat de behoeften, aangegeven door maatschappelijke ontwikkelingen, veranderen. Fiets, telefoon, televisietoestel, koelkast, waren eens luxe goederen.

Er bestaat dus nog steeds armoede in onze samenleving, ook al valt dat niet altijd direct op te maken uit de in wetenschappelijke literatuur gebruikte begrippen ('slechte sociaal-economische situatie' (SES), 'deprivatie'). Die armoede beïnvloedt niet alleen de bestedings- en ontplooiingsmogelijkheden van mensen, maar ook de meest essentiële levensvoorwaarden, tot aan het leven zelf. Een voorbeeld: kindersterfte.

Kinderen in minder geprivilegeerde economische omstandigheden halen niet de gemiddelde leeftijd van zeventig jaar. Zo blijkt dat in Zestienhoven/Schieveven nu nog sterftcijfers heersen als rond de eeuwwisseling. Kindersterfte als gevolg van deprivatie-eilanden in de verzorgingsstaat komt alom voor: Engeland, Wales, de Verenigde Staten, Nederland. Zo is de sterfte van kinderen in Engeland in de lagere milieus tweemaal hoger dan bij welgestelden. In de Verenigde Staten kan de verhouding oplopen tot drie staat tot één. Uit een onderzoek in Maine bleek onlangs dat in een overwegend blanke staat de gestandaardiseerde sterfteratio's 2,5 tot 3,5 maal hoger lagen bij kinderen uit de armere milieus en wel voor de meeste doodsoorzaken, inclusief ziekten.

Sterftetekansen zijn omgekeerd evenredig aan inkomen en opleiding van de ouders. Hoe lager het inkomen, hoe hoger de sterfte. Uit een vergelijkend buurtonderzoek in Amsterdam, bleek dat de zuigelingensterfte in de ongunstigste buurt (Oud Oost) 2,5 maal hoger lag dan in Slotervaart Osdorp. De ongelijke verdeling van sterftetekansen in Amsterdam geldt overigens voor elke leeftijd. Er blijken zes ongezonde buurten in onze hoofdstad aan te wijzen te zijn: Oud Noord; Centrum Oost; Jordaan/Spaarndammerbuurt; 19e Eeuwse Gordel West (Oud West); De Pijp; 19e Eeuwse Gordel Oost (Oud Oost). Deze ongunstige buurten worden gekenmerkt door slechte sociaal-economische omstandigheden, veel ziekte, ziekenhuisopname, werkloosheid en zogenaamde oversterfte op elke leeftijd.

I.M. Baldew/J.G. Koppe

Baldew is kinderarts, verbonden aan het Diaconessenhuis te Meppel; Koppe is kinderarts, verbonden aan het Academisch Medisch Centrum te Amsterdam

In Amsterdam zijn in contrast met deze eilanden van deprivatie de volgende gunstige buurten te noemen: Nieuw Noord; Slotermeer/Geuzenveld; Slotervaart/Osdorp; Concertgebouwbuilt; Apollobuurt; Buitenveldert; Rivierenbuurt; Watergraafsmeer en omstreken.

Het betreft de resultaten van langdurig, wetenschappelijk verantwoord uitgevoerd epidemiologisch onderzoek. Alle genoemde verschillen tussen slechte en betere buurten waren statistisch significant. Daarbij tekenen de onderzoekers aan dat bedacht moet worden dat de situatie met name met betrekking tot de zuigelingensterfte in Amsterdam gunstiger is dan het gemiddelde landelijke beeld. Per tienduizend zuigelingen sterven in Nederland 121 jongens en 92 meisjes, in Amsterdam respectievelijk honderd en 76. Toch sterven zuigelingen in slechte buurten in Amsterdam 2,5 maal vaker. Hoe zal dan het landelijk beeld zijn? In Arnhem zijn de slechtste buurten in dit opzicht onder andere Klarendal, Arnhemse Broek, en het Oosten van de Oude Stad. De zuigelingensterfte is in deze wijken driemaal het gemiddelde van de hele stad Arnhem.

In Rotterdam blijken de verschillen in verdeling van sterfte over de stad en regio min of meer hetzelfde beeld te tonen. In de slechtste buurt is de sterfte tweemaal zo hoog als in de beste buurt. De verdeling in goede en slechte buurten op basis van sterftecijfers, bleek echter slechts gedeeltelijk parallel te lopen met het beeld dat in het algemeen bestaat van de betrokken buurt als beter of slechter.

Armoede en ziekte

De dood is een eindstation voor het leven, maar ook van ziekte; een maat voor ziekte en gezondheid. Hoe zijn ziekte, 'ongezondheid', en ziekenhuisopname over een stad, een regio of een land verdeeld? Uit de beschikbare gegevens blijkt dat deze parameters voor gezondheid en welzijn niet gelijk verdeeld zijn. Kinderen in slechte sociaal-economische omstandigheden worden vaker ziek en belanden sneller – tot negen maal, en blijven er ook langer – in het ziekenhuis. Is er daarbij sprake van typische armoedeziekten? Waarschijnlijk niet. Rachitis, bloedarmoede door ijzeregebrek, ondervoeding enzovoort, zijn wel degelijk te relateren aan armoede. Maar het ziektepatroon bij kinderen uit minder geprivilegeerde milieus is zo veelomvattend, tot de dood toe, dat er veeleer gesproken moet worden van een syndroom. Een syndroom waarbij wij alle mogelijke ziekten, wellicht kanker uitgezonderd, tegenkomen. Een syndroom ook waarbij de geestelijke ontwikkeling abnormaal kan verlopen en gedragsstoornissen de boventoon voeren. Uit vergelijkend buurtonderzoek in Amsterdam, maar ook uit onderzoek in Rotterdam, blijkt dat er in de slechtere buurten een concentratie kan optreden van negatieve factoren die de gezondheid nadelig beïnvloeden, leidend tot een neerwaartse medische spiraal.

Apart vermelden we hier de invloed van werkloosheid op ziekte en sterfte. Volgens *Alex Scott-Samuel*, mag gemakshalve gezegd worden dat per duizend werkzoe-

kende mannen twee en bij hun echtgenoten één per jaar zullen overlijden als gevolg van hun werkloosheid. In tegenstelling tot Engeland is er in ons land op dit gebied weinig onderzoek verricht. Het is echter wel aannemelijk en begrijpelijk dat ook werkloosheid stress doet toenemen en door de zinloosheid van het bestaan ziekmakend kan werken. Hierdoor kunnen niet alleen bij de werkzoekende, maar ook bij zijn gezinsleden tekenen van ongezondheid optreden, vroegtijdig leidend tot de dood.

Brenner gaf in 1979 aan dat verslechterende sociaal-economische omstandigheden na een pauze van twee à vijf jaar onmiskenbaar leiden tot een toename van de kindersterfte. Recessie en werkloosheid eisen altijd hun tol. Het gemiddelde geboortegewicht en de groei in het eerste jaar, zijn bij kinderen van werkloze vaders significant lager, zoals bij voorbeeld *Cole* c.s. laten zien.

Verslechterende zorg voor kinderen

Kinderen, zo kunnen we constateren, worden door de nog altijd bestaande armoede in de Westerse wereld hard getroffen. Daaraan moet worden toegevoegd dat het percentage kinderen dat in armoede leeft toeneemt, terwijl bij voorbeeld het percentage ouderen boven 65 jaar in soortgelijke omstandigheden afneemt. Kennelijk hebben in het gezin, de politiek en ook in de industrie het groeiend aantal ouderen en het afnemend aantal kinderen in het voordeel van de groep ouderen gewerkt. In de Verenigde Staten leefden in 1970 zestien procent van de kinderen onder de veertien jaar in armoede en 24 procent van degenen ouder dan 65 jaar. In 1982 was dit beeld omgekeerd: 23 procent van de kinderen leefden in armoede tegen vijftien procent van de ouderen. De stijging van het percentage kinderen dat in armoede leeft blijkt vooral betrekking te hebben op de groep waarvan de moeder het hoofd van het gezin is.

Hoe vallen deze cijfers te verklaren? De afgelopen tijd is de zorg voor ouderen van dagen in toenemende mate aan de staat toegevalen. De ouderen werden aldus beschermd tegen de structuurveranderingen in het gezin. De kinderen echter bleven geheel afhankelijk van de ouders. Toename van het aantal éénouder gezinnen, stijging van het echtscheidingspercentage en het fenomeen bijstandmoeder accentueren alleen maar de slechte positie van kinderen in onze samenleving. Aangezien in een pluralistische democratie, zoals in de Verenigde Staten en in Nederland, de politiek sterk beïnvloed wordt door de kracht van belangengroepen zijn kinderen daar verre in het nadeel. De groep ouderen is groot en krijgt ook steun van de groep die nog 65 moet worden en voor de eigen toekomst wil zorgen. Voor de laatsten is het verleden, 'hun jeugd', niet meer van belang. De enige politieke invloed waar kinderen op mogen rekenen zijn de ouders die voor hen opkomen. Zelf hebben zij, in tegenstelling tot de 65-plussers, geen stemrecht.

Zo werkt veel in het voordeel van de ouderen en veel in het nadeel van de kinderen. Wat bijvoorbeeld opvalt is dat er op het gebied van de zorg van pasgeborenen in Nederland zeer grote tekorten bestaan. Herhaalde

Vervolg op blz. 57.

De overheid gereinigd?

Een analyse van de PvdA-verkiezingsprogramma's 1981, 1982 en 1986

Zoals alle andere Nederlandse politieke partijen besteedt de PvdA buitengewoon veel aandacht en energie aan het opstellen van verkiezingsprogramma's. Al ruim een jaar voor de verkiezingen gaat de programmmisatie aan het werk om een concept op te stellen. Daarna volgen amenderingsprocedures in afdelingen en (inter)gewestelijke vergaderingen, terwijl de kroon op het werk wordt gezet tijdens een landelijk congres waar een congresboek met de omvang van een telefoonboek in luttele dagen moet worden besproken.

Het is duidelijk dat de partij al dit werk niet doet, omdat de kiezers zó rationeel zijn dat zij hun keuze pas gaan bepalen na vergelijking van alle of een aantal verkiezingsprogramma's. Integendeel, het gaat niet te ver te veronderstellen dat maar een beperkt aantal kiezers enig verkiezingsprogramma leest en van een vergelijking zal wel helemaal geen sprake zijn.

In deze bijdrage gaan wij na wat dan wél de functies van verkiezingsprogramma's zijn. Daarnaast maken wij een vergelijking van omvang en inhoud van de recente programma's. Het hoofdbestanddeel van de bijdrage wordt echter gevormd door een inhoudsanalyse van de programma's van 1981, 1982 en 1986; de aandacht wordt daarbij met name gericht op de rol van de overheid: is in het denken binnen de PvdA een verandering opgetreden waar het gaat om de mogelijke invloed, die de overheid op de samenleving moet hebben?¹

Nut en functies van verkiezingsprogramma's

Een programma heeft niet alleen en zelfs niet in hoofdzaak de functie van stemmentrekker. Weliswaar wordt het in verkiezingscampagnes gebruikt, maar dan toch meer voor discussies en het bereiken van doelgroepen dan dat het programma voor potentiële kiezers een belangrijke bron van informatie en overtuiging biedt. Het vierjaarlijkse ritueel van het opstellen van het programma vervult nog een aantal andere belangrijke en zelfs zeer belangrijke functies. Zo zorgt de strijd rond de inhoud van een programma voor een plaatsbepaling en voor de identiteit van de partij. Dat gebeurt op twee manieren. Intern, omdat groepen met elkaar vechten om bepaalde punten in het programma op te nemen. De strijd tussen de diverse groepen binnen de partij is zelfs verhevigd nu programma's minder dan vroeger een tot niets-verplichtende wensenlijst zijn en de realiteit meer dan vroeger hoog in het vaandel staat (men denke aan de thans vrijwel noodzakelijke financiële onderbouwing van het programma). Het verkiezingsprogramma kan daarom beschouwd worden als een meetlat waarop de populariteit van groepen en issues kan worden afgelezen of, anders gezegd,

het programma laat zien wat op een bepaald ogenblik de krachtsverhoudingen zijn tussen verschillende groepen of stromingen in een partij (partijbestuur, kamerfractie, linkervleugel, rechtervleugel). Die interne plaatsbepaling leidt er bovendien toe dat er een ogenblik ontstaat waarop (vrijwel) iedereen zich rond het programma schaart, er nieuwe energie aan ontleent en zich vervolgens met die verworven energie in de verkiezingscampagne stort.

Ook als controlemiddel vervult het programma een functie. Gelukkig ligt de tijd van de discussie over het terugroepingsrecht al weer een tijd achter ons, maar op zichzelf kan het van tijd tot tijd zeer nuttig zijn om het programma eens naast de activiteiten van gekozen vertegenwoordigers te leggen. Dat wil niet zeggen, dat elke beleidsmatige handeling getoetst moet worden, maar wel dat het programma als ijkpunt kan worden beschouwd. Het geeft de mogelijkheid om programmatische discussies aan te gaan, en ook al wordt het beleid er zelf niet beter van, de openheid in de discussie kan er in elk geval toe leiden dat het beleid beter gemotiveerd wordt.

Het programma is echter niet alleen intern van belang. Ook extern vervult het een belangrijke rol. Een partij moet regelmatig zijn plaats bepalen ten opzichte van andere partijen en van groepen in de samenleving. Soms kan de uitkomst van die plaatsbepaling zijn dat een partij bewust programmatisch toenadering zoekt tot andere partijen: dat kan zich bij voorbeeld voordoen indien coalities gesloten moet worden, maar ook kan het een bewuste strategie zijn om een andere partij dood te drukken. Door zoveel mogelijk op de lijn van een kleine, ideologisch aangrenzende buur te gaan zitten, wordt de reden om op die kleine partij te gaan stemmen voor de kiezer niet duidelijker. Daarnaast is duidelijk dat politieke partijen terdege rekening houden met de wensen van belangengroepen en dat zij niet zullen aarzelen door programmatische toenadering tot stemmenwinst te komen.

Tot slot komen wij bij een zeer belangrijke functie van het programma, die van inzet bij de kabinetsformatie. De afgelopen jaren hebben ons opnieuw in volle omvang laten zien hoe belangrijk de kabinetsformatie is. Als zich geen rampzalige economische of andere ontwikkelingen voordoen, is het in de kabinetsformatie gesloten regeerakkoord vrijwel onaantastbaar. De regeringspartijen staan geboeid langs de kant, terwijl er voor de oppositie door het monisme van regering en kamermeerderheid nauwelijks eer is te behalen. De kabinetsformatie is daadwerkelijk de meest belangrijke periode van ons staatsbestel geworden. En daarmee hebben de partijprogramma's veel aan gewicht gewonnen. Want die partijprogramma's bepalen tot op

K. Dittrich/R. Kleykers/P.W. Tops

Dittrich is lid van het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Limburg; Kleykers is student-assistent aan de faculteit der rechtsgeleerdheid van de Rijksuniversiteit Limburg; Tops is wetenschappelijke medewerker bestuurskunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen

grote hoogte het verloop van de onderhandelingen. Weliswaar kan een gewiekst onderhandelaar in de onderhandelingen aardig wat binnenhalen, maar de gedetailleerdheid, hardheid en strengheid van het programma zijn van grote invloed op sfeer, verloop en resultaat van de formatie.

Verkiezingsprogramma's zijn dus belangrijk, zij het niet in de eerste plaats vanwege hun oorspronkelijke functie, het aan de kiezers duidelijk maken welk beleid de partij in de komende vier jaar zal voorstaan.

In het vervolg van dit artikel zullen wij ons met name op de inhoud van de programma's richten; we beginnen met een cijfermatige indruk te geven van de inhoud van de recente verkiezingsprogramma's.

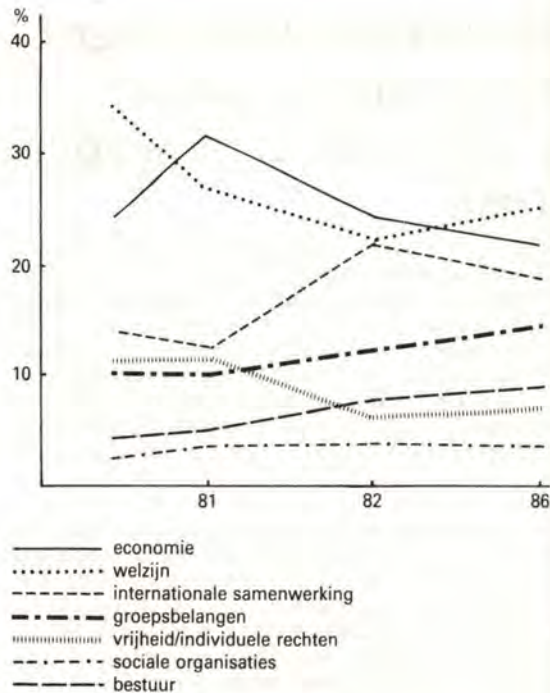
Omvang en aandachtsgebieden

Wanneer de partijprogramma's zoals die sinds 1946 door de PvdA zijn opgesteld met elkaar worden vergeleken valt direct op dat hun omvang fors is toegenomen. Bevatte tot en met 1967 een programma nooit meer dan zo'n driehonderd zinnen, na dit tijdstip is dit, als gevolg van de toegenomen neiging tot gedetailleerdheid, stevast wel het geval geweest, met als (voorlopig?) hoogtepunt de programma's van 1981 en 1986, die met ongeveer vijftienhonderd zinnen de langste zijn. Hierbij dient opgemerkt te worden dat enkele programma's een veel geringere omvang kennen omdat bij hun opstelling een afwijkende procedure is gevolgd wegens tijdgebrek, veroorzaakt door vervroegde verkiezingen.

Partijprogramma's kunnen niet alleen wat betreft omvang, maar ook wat betreft inhoud cijfermatig worden weergegeven. In deze bijdrage hebben wij op beknopte wijze gebruik gemaakt van eerder onderzoek, waarin de zinnen uit verkiezingsprogramma's, na codering, in zeven hoofdcategorieën werden samengevoegd.²

- internationale samenwerking (o.a. ontwikkelingshulp, defensie, ontwapening, Europa)
- vrijheid en individuele rechten (o.a. rechtsbescherming en democratisering)
- bestuur (o.a. decentralisatie en efficiency)
- economie (alle vormen van economische politiek)
- welzijn (o.a. sociale voorzieningen, milieu, onderwijs en sociale gerechtigheid)
- sociale organisatie van de samenleving (o.a. verzuijing)
- groepsbelangen (o.a. economische en niet-economische groepsbelangen)

In de grafiek is het relatieve aandeel van de verschillende categorieën voor de verkiezingsprogramma's 1981 t/m 1986 weergegeven. Uit de grafiek kan afgelezen worden dat de categorieën 'economie' en 'welzijn' meer dan vijftig procent van de inhoud van de programma's beslaan, zij het dat de aandacht voor 'economie' relatief afneemt terwijl de aandacht voor 'welzijn' redelijk stabiel blijft. De categorie 'internationale samenwerking' vertoont in aandacht een stijgende lijn, waarbij aangetekend dient te worden dat het in omvang kleinere *Eerlijk Delen* de weergave vertroebelt vanweg het feit dat vrijwel de hele paragraaf 'Ont-

wapening en Ontwikkeling' uit *Weerwerk* is overgenomen. Ook de categorieën 'bestuur' en 'groepsbelangen' krijgen toenemende aandacht, hetgeen voornamelijk wordt veroorzaakt door de toegenomen belangstelling voor decentralisatie en efficiency (in de categorie 'bestuur') en voor achtergestelde groepen en minderheden (in de categorie 'groepsbelangen'). De categorieën 'vrijheid en individuele rechten' en 'sociale organisaties van de samenleving' spelen in de drie geanalyseerde programma's geen rol van betekenis. Deze cijfermatige analyse geeft een beeld van het belang dat in de PvdA aan verschillende beleidssectoren wordt gehecht. De analyse is echter grofmazig: binnen de verschillende categorieën kunnen zich belangrijke verschuivingen hebben voorgedaan. De cijfermatige analyse moet daarom kwalitatief worden ondersteund. In het navolgende gaan wij daartoe na in hoeverre zich in de meest recente PvdA-verkiezingsprogramma's verschuivingen hebben voorgedaan in de benadering van de rol van de overheid.

De rol van de overheid

Een van de belangrijkste politiek-culturele veranderingen van het afgelopen decennium is ongetwijfeld de problematisering van de positie en het functioneren van de overheid geweest. Deze kwam onder zware kritiek te staan en er werden grote vraagtekens achter de zinvolheid en effectiviteit van veel vormen van overheidsoptreden gezet.

Dit debat raakt het hart van de sociaal-democratie, die immers zowel in zijn politieke praktijk als in zijn ideologische rechtvaardiging een centrale plaats voor staatsoptreden inruimt. In het debat kunnen twee hoofdlijnen worden onderscheiden:

a. De *pragmatische kritiek* op de overheid; deze is gebaseerd op noties als de 'overmaat aan bureaucratie en regelgeving', de hiermee samenhangende 'overbelasting van de overheid', de 'onoverzichtelijkheid' en 'vervreemding' die daarvan het gevolg zijn, en de 'ineffectiviteit' en 'inefficiëntie' waarin dit alles uiteindelijk resulteert.

Hier moet uiteraard iets aan gedaan worden; er moet daarom gereorganiseerd en gedecentraliseerd, en – afhankelijk van de politieke positie – zelfs gedereguleerd en geprivatiseerd worden. Al deze maatregelen zijn gericht op een vergroting van de effectiviteit en efficiëntie van de overheid, om haar daarmee een beter instrument voor de te voeren politiek te maken. Het is ook een paradoxale positie: door een tijdelijke terughoudendheid van de overheid wordt haar positie uiteindelijk versterkt.

b. In de *principiële kritiek* op de overheid is men het niet oneens met de noties van 'overbelasting', 'inefficiëntie', enzovoort, maar er wordt verder geredeneerd. Het primaire doel is niet een verhoging van de effectiviteit en efficiëntie van het overheidsoptreden; het overheidsoptreden als zodanig wordt ter discussie gesteld. Motieven daarvoor kunnen zijn ontleend aan de mogelijke gevolgen van de overheidsactiviteiten: de inperking van de individuele vrijheid, een teveel aan bevoogding en paternalisme. Een ander motief vindt zijn oorsprong in de overtuiging, dat een louter via de staat georganiseerde democratie '(. . .) onbedoeld voedsel blijft geven aan de totalitaire droom van een conflictvrije, transparante, zichzelf besturende maatschappij'.³

Ook aan de PvdA is het debat over de overheid niet voorbijgegaan. Katalysator daarbij was ongetwijfeld *De illusie van de 'democratische staat'*, de studie van WBS-medewerker Kalma, die een paar jaar geleden tot heftige discussies aanleiding heeft gegeven.⁴ Een van de redenen daarvoor is geweest, dat Kalma de 'principiële' lijn van kritiek heeft ingenomen.

Inmiddels lijkt het debat echter, nog voordat er goed en wel tot conclusies is gekomen, alweer uitgedoofd. De voor de PvdA gunstige resultaten in de opiniepeilingen hebben daarbij waarschijnlijk niet gediend als stimulans voor de discussie.

Heeft de discussie over de overheid nu toch zijn sporen nagelaten in de laatste drie verkiezingsprogramma's van de PvdA? Is daarin een andere benadering van overheidsoptreden te onderkennen?

Het verkiezingsprogramma *Weerwerk* wordt gekenmerkt door een zeer sterke benadrukking van 'sturing' en 'planning'. Met name de inleiding en de economische paragraaf staan bol van zinsneden als:

'De ontwikkelingen zijn beïnvloedbaar en beheersbaar als wij in staat zijn de ongelijkheid van de macht te doorbreken. (. . .) Daarom kiest de PvdA voor een sturend beleid. (. . .) Met nieuwe sturingsinstrumenten kan het getij worden gekeerd'.

In het program wordt voorgesteld een centraal ontwikkelingsplan te ontwerpen, bindend voor de overheidssector en indicatief voor het bedrijfsleven, dat jaarlijks door het parlement wordt geëvalueerd en bijgesteld. Daarnaast zou er een wet voor het sectorbe-

leid komen, waarin de totstandkoming van sectorplannen en sectororganen zou worden geregeld. Werkgevers en werknemers zouden worden verplicht om via hun organisaties aan deze sectororganen deel te nemen. Voorts zou de NEHEM worden omgevormd tot een nationale ontwikkelingsmaatschappij.

Het programma ademt op deze wijze sterk de geest van een onvoorwaardelijk geloof in de mogelijkheid om de overheid via sturing en ordening de maatschappelijke ontwikkelingen te laten bepalen: *'De overheid hoeft slechts het licht van planning te laten schijnen om het huidig "duister gewoel" te laten stoppen'*, zo heeft een van de toenmalige criticasters het geformuleerd.⁵

Weerwerk grijpt daarmee terug op de planningconcepties zoals die in de jaren twintig door de SDAP werden ontwikkeld. Het kan daarbij gerust als tragisch worden aangemerkt, dat '(. . .) dergelijke voorstellen sinds de oorlog nooit zo'n prominente plaats in een verkiezingsprogramma hebben ingenomen als in *Weerwerk*', juist op het moment, dat in de politieke en publieke discussies het overheidsoptreden zo sterk wordt geïdentificeerd.⁶

In het programma *Eerlijk Delen*, nauwelijks anderhalf jaar na *Weerwerk* tot stand gekomen, wordt gekozen voor een heel andere toonzetting. In dit programma heet het:

'Er zijn grenzen aan de mogelijkheden van de overheid om maatschappelijke ontwikkelingen te sturen. Daarom moet de overheid terughoudender worden en niet meer regelen dan beslist onvermijdelijk is'.

En voorts:

'Voor economisch herstel is het nodig, dat ondernemingen in staat zijn op concurrerende wijze kwalitatief hoogwaardige goederen en diensten te produceren en af te zetten. (. . .) Herstel van de winstgevendheid van activiteiten in de marktsector is daartoe even onmisbaar als herstel van het eigen vermogen van bedrijven'.

Uit deze zinsneden blijkt een benadering, die zo sterk afwijkt van die van nauwelijks anderhalf jaar eerder, dat men zich in gemoede kan afvragen of men wel met dezelfde partij van doen heeft. *Eerlijk Delen* wordt echter ook gekenmerkt door een zekere tweeslachtigheid. Zo wordt de 'wet op het sectorbeleid' gehandhaafd; in zo'n wet wordt onder andere '(. . .) de wijze waarop sectorplannen bindend worden gemaakt voor de bedrijven van de sectoren' geregeld. Dit herinnert sterk aan *Weerwerk*, zoals ook het geval is met het werkgelegenheidsplan, dat '(. . .) wordt uitgebouwd tot een meerjaren program voor de werkgelegenheid, dat bindend is voor de overheidssector en indicatief voor de marktsector'.

Het belangrijkste kenmerk van de overheidsbenadering in *Eerlijk Delen* is daarom tweeslachtigheid. Enerzijds wordt het sturingspotentieel van de overheid gerelativeerd en het belang van een vitaal bedrijfsleven benadrukt, anderzijds blijft het program – soms krampachtig – vasthouden aan de noodzaak om via ordening en planning richting te geven aan maatschappelijke ontwikkelingen.

Welke van deze twee benaderingen heeft zich nu door-

gezet in het (concept-)verkiezingsprogramma *De toekomst is van iedereen?* Beide, zo is men na lezing van het program geneigd te zeggen.

Enerzijds wordt geconstateerd, dat een samenleving niet met blauwdrukken maakbaar is, en dat solidariteit nooit alleen het resultaat kan zijn van opgelegde verplichtingen. Voorts, zo stelt het program, wordt de sociale rechtsstaat bedreigd door een overmaat aan regelgeving, en vervreemdt de burger van recht en overheid door een veelheid en onoverzichtelijkheid van overheidsvoorschriften. In deze en andere frasen wordt een grotere terughoudendheid bij overheidsregulering bepleit. Anderzijds echter, kan men ook zinsneden als de volgende aantreffen:

'De PvdA streeft ernaar het overheidsbeleid zoveel mogelijk voor meer jaren te ontwikkelen, in overleg met maatschappelijke organisaties en groeperingen. Op basis van dat overleg wordt aan het parlement een indicatief meerjarenprogramma voorgelegd, dat indicatief is voor de marktsector en normstellend voor de overheidssector' (sic).

Met andere woorden: waar *Weerwerk* nog werd gekenmerkt door een 'naakt', orthodox planningdenken, daar formuleert *'De toekomst'* het allemaal wat omzichtiger en met meer slagen om de arm. Maar de kern van de PvdA aanpak lijkt niet veel veranderd: via een centraal indicatief meerjarenprogramma geeft een actieve overheid richting en sturing aan de maatschappelijke ontwikkelingen.

Het instrumentarium van de economische politiek

We hebben in de vorige paragraaf aangegeven, dat het overheidsdenken van de PvdA weliswaar niet ten principale is veranderd, maar dat er wel in meerdere of mindere mate relativeringen worden aangebracht en terughoudendheid wordt bepleit. In die zin is er zeker wel verschil tussen met name *'Weerwerk'* enerzijds en *'Eerlijk Delen'* en *'De toekomst'* anderzijds.

Deze conclusie kan nader worden onderbouwd door een cijfermatige analyse van de in de drie verkiezingsprogramma's bepleitte instrumenten van economische politiek. We hebben onderzocht in welke mate in deze programma's waarderende uitspraken worden

gedaan over respectievelijk 'harde sturing', 'zachte sturing' en 'marktconforme maatregelen' (een omschrijving van deze begrippen wordt gegeven in het legendum van de tabel).

Uit de tabel blijkt dat in *Weerwerk* bijna zestig procent van de door de PvdA bepleitte instrumenten van economische politiek bestond uit 'harde sturing'. Er is relatief weinig aandacht voor 'zachte sturing', terwijl een onverwacht groot aantal 'marktconforme maatregelen' wordt bepleit: hier komen we later op terug.

In de verkiezingsprogramma's *Eerlijk Delen* en *De toekomst* zijn de pleidooien voor 'harde sturing' fors afgezwakt; in het verlengde daarvan ligt de grotere aandacht voor vormen van 'zachte sturing' en 'marktconforme maatregelen'.

Toch ligt het belangrijkste omslagpunt in de hier geschikte ontwikkeling niet tussen *Weerwerk* en *Eerlijk Delen*, maar binnen *Weerwerk* zelf. Het PvdA-verkiezingsprogramma uit 1981 kent zes paragrafen; de eerste vijf paragrafen omvatten het eigenlijke verkiezingsprogramma, de zesde – en voor de afdelingen niet amendeerbare – paragraaf geeft een 'Financiële verantwoording en economisch perspectief'. De formulering en de toonzetting van deze zesde paragraaf zijn sterk afwijkend van die van de eerdere paragrafen. Enkele voorbeelden:

'Een groot bedrag aan financiële middelen is bestemd voor bevordering van investeringen, waar mogelijk door middel van een zo gericht mogelijk beleid.'

'De mogelijkheden zijn echter beperkt. Er is een grens aan de mate waarin binnen een betrekkelijk korte termijn nieuwe zinvolle arbeidsplaatsen kunnen worden geschapen en bestaande arbeid kan worden herverdeeld.'

*'Daarom zijn de mogelijkheden niet onbeperkt. Grootscheepse verschuivingen zijn, ook gelet op de tijd, die met de wettelijke vormgeving van voorschriften zal zijn gemoeid, niet mogelijk.'*⁷

Uit deze citaten blijkt een heel wat voorzichtiger en relativerender benadering van wat de overheid vermag, dan in de eerste paragrafen van *Weerwerk*. Ook de tabel maakt nog eens duidelijk welk enorm verschil er ligt tussen deze twee delen van *Weerwerk*. Zo bestaat

Tabel 1: De vormgeving van de economische politiek in de drie laatste verkiezingsprogramma's

	Weerwerk totaal	Weerwerk I ²	Weerwerk II ²	Eerlijk Delen	De Toekomst
Harde sturing ¹	58.4	70.6	44.1	44.5	45.5
Zachte sturing ¹	14.5	11.7	17.7	23.3	22.7
Marktconform ¹	27.1	17.9	38.2	32.2	31.8
	100%	100,2%	100%	100%	100%

Legendum

1. Harde sturing: zinnen die een waarderende uitspraak doen over centrale economische planning, een door de overheid gecontroleerde economie en nationalisatie.

Zachte sturing: zinnen die een waarderende uitspraak doen over overheidsmaatregelen die een (selectieve) economische productie stimuleren, een Keynesiaans stimuleringsbeleid en het door de overheid aanreiken van 'incentives'.

Marktconforme maatregelen: zinnen die een waarderende uitspraak doen over het vrije ondernemen, het verbeteren van de werking van het kapitalistisch systeem en die een terughoudende rol van de overheid bepleiten.

2. Weerwerk I: het 'eigenlijke' verkiezingsprogramma.

Weerwerk II: de financiële vertaling van het verkiezingsprogramma.

in het eigenlijke verkiezingsprogramma 70,6 procent van de voorgestelde economische instrument uit 'harde sturing' en in de financiële vertaling maar 44,1 procent. De aandacht voor 'marktconforme maatregelen' daarentegen is in de financiële vertaling meer dan eens zo groot als in het 'eigenlijke' verkiezingsprogramma.⁸

Uit de tabel dringen zich voorts nog enkele andere conclusies op:

1. de financiële paragraaf van *Weerwerk* vertoont meer gelijkenis met de latere verkiezingsprogramma's, dan met de andere paragrafen van *Weerwerk*;
2. de verkiezingsprogramma's *Eerlijk Delen* en *De Toekomst* zijn wat betreft de vormgeving van de economische politiek nagenoeg identiek;
3. 'harde' sturingsinstrumenten blijven het belangrijkste bestanddeel uitmaken van de economische politiek van de PvdA.

Specifieke veranderingen

In de vorige paragrafen is een algemeen beeld geschetst van de veranderingen in de overheidsbenadering van de PvdA, zoals die in de laatste drie verkiezingsprogramma's kunnen worden aangetroffen. In deze paragraaf zullen we de analyse toespitsen op enkele specifieke veranderingen.

Bestuurlijke lijn

De verbetering van de relatie samenleving-overheid wordt door de PvdA in andere termen benaderd dan voorheen. Een tien- tot vijftiental jaren geleden stonden in dit verband nog maatregelen op staatsrechtelijk niveau en het niveau van de politieke cultuur voorop. Inmiddels echter wordt de verbetering van de relatie samenleving-overheid vooral in bestuurlijke termen gedefinieerd; daarin passen de terugdringing van de vermaat aan regelgeving, de vermindering van de onoverzichtelijkheid van overheidsvoorschriften, de benadrukking van stelselmatig onderzoek naar effecten van overheidsbeleid. Nu is het veel meer langs deze bestuurlijke lijn, dat de PvdA de legitimiteit van het overheidshandelen tracht te verbeteren.

Wel wordt in *De toekomst* geconstateerd, dat een andere stijl van regeren nodig is:

'Een nieuwe regering zal de maatschappelijke dialoog moeten herstellen, maatschappelijke organisaties niet voorbijlopen, niet met de rug naar de vakbeweging staan, ernstig moeten streven naar een zo groot mogelijke consensus, ook tussen werkgevers en werknemers'.

Deze politieke stijl doet ons herinneren aan de politieke spelregels van de 'pacificatiedemocratie' — of 'consensusdemocratie', zoals inmiddels de soortnaam is geworden —, en juist deze spelregels zijn de afgelopen twintig jaar door de PvdA zo fel bestreden en ontregeld.⁹

Bestuurlijke ordening

De toekomst is van iedereen kent een andere definitie van de bestuurlijke ordening van *Weerwerk*. Dit laatste verkiezingsprogramma is niet ten onrechte afgebeeld als centralistisch; het legt het primaat van de

besluitvorming bij de centrale regering, die op basis van een centraal ontwikkelingsplan en na overleg met maatschappelijke organisaties zijn beleid uitstippelt.¹⁰ Voorzover er ruimte is voor decentrale besluitvorming, wordt die vooral bij de maatschappelijke organisaties, met name de werkgevers- en werknemersorganisaties, gelegd. Hier is dus sprake van functionele decentralisatie (bij voorbeeld sectorraden).

In *De toekomst* wordt daarentegen de territoriale decentralisatie benadrukt. Het kiest voor een '(. . .) consequente decentralisatie van beleid':

'Provincies en vooral gemeenten moeten grotere beslissingsvrijheid krijgen voor een samenhangend beleid. (. . .) Daardoor moeten zij een aanzienlijk zwaardere rol krijgen in het overheidsbestuur'.

Niet alleen in het hoofdstuk over 'Binnenlands bestuur en justitie', maar ook in de overige hoofdstukken en de inleiding wordt beklemtoond, dat het de PvdA ernst is met haar voornemen om de beleidsruimte van de lagere overheden te vergroten.

Daarmee is in een paar verkiezingsprogramma's een grote stap gemaakt. Van een vrij centralistische bestuurlijke ordening, met elementen van functionele decentralisatie, naar een sterke nadruk op de noodzaak van een territoriaal gedecentraliseerde bestuurlijke ordening.

Arbeidstijdverkorting

Op een belangrijk punt van de verkiezingsprogramma's, namelijk dat van de arbeidstijdverkorting, lijkt sprake van een opstelling, die tamelijk rechtlijnig en consequent uitgaat van een terughoudender positie van de overheid. In de drie verkiezingsprogramma's luiden de cruciale formuleringen als volgt:

'Het beschikbare werk wordt beter verdeeld door wettelijk geregelde arbeidstijdverkorting per dag, waarbij het streven is naar een vijfjarige werkdag' (Weerwerk). 'Er dienen zowel wettelijke voorwaarden rondom de arbeidstijdverkorting te komen als meerjarenovereenkomsten met werkgevers en werknemers op centraal niveau' (Eerlijk Delen).

'Voortgang in het atv-proces moet bevorderd worden door op centraal niveau in een centraal contract tot meerjarige afspraken tussen overheid en de centrale organisaties van werkgevers en werknemers te komen over aard, tempo en financiering van arbeidstijdverkorting en herbezetting' (De toekomst is van iedereen).

Weerwerk legt het primaat bij een wettelijke regeling, *Eerlijk Delen* gaat uit van een nevenbeschikking van een wettelijke regeling en een sociaal contract, terwijl *De toekomst* het primaat bij een sociaal contract legt. Overigens is het nog maar de vraag of de formulering uit *De toekomst* ongeschonden het definitieve verkiezingsprogramma zal halen. Juist op dit punt is veel kritiek te beluisteren; zo heeft een werkgroep van Amsterdamse PvdA-leden een aantal amendementen opgesteld, dat toch uitzicht biedt op het bij wet opleggen van arbeidstijdverkorting. Dit alles vanuit het idee, dat '(. . .) het tijd is voor een rode overheid, die zich haar verantwoordelijkheid aantrekt en daaruit ingrijpende consequenties durft te trekken'.¹¹

Pragmatische kritiek

In *De toekomst* wordt veel sterker dan voorheen een accent gelegd op de noodzaak van sobere en efficiënte regelgeving. Over planning wordt nog gesproken, maar in voorzigtiger termen dan in *Weerwerk*. Voor het eerst wordt stelselmatig onderzoek naar effecten van beleid bepleit.

Daarmee heeft de PvdA zich geschaard in de rijen van degenen die vanuit een 'pragmatische optiek' het overheidsfunctioneren bekritisieren. Daarin wordt niet het overheidsoptreden als zodanig, maar de concrete vormgeving daarvan ter discussie gesteld.

Men kan ook zeggen, dat zich binnen de PvdA de laatste jaren een 'reinigingsritueel' heeft voltrokken. Reinigingsrituelen, een aan de antropologie ontleend begrip, '(...) vinden we daar waar bevuiling optreedt die het gevolg is van (...) ongecontroleerde (illegitieme) overschrijding van 'heilige' grenzen. (...) Middels reinigingsrituelen worden binnen een bepaalde gemeenschap geldende noties van controle en orde in stand gehouden'.¹²

De PvdA heeft zich de laatste jaren moeten verdedigen tegen de bewering nog steeds alle heil van de overheid te verwachten. Voor een deel was deze kritiek ingegeven door strategische overwegingen van politieke tegenstanders; voor een ander deel bezat hij een 'kern van waarheid'. De reactie van de PvdA daarop is geweest om de 'pragmatische kritiek' op de overheid over te nemen; de overbelasting, ondoorzichtigheid, vervreemding en inefficiëntie moesten worden weggenomen. De overheid die dan ontstaat is des te beter in staat om te plannen, te ordenen, te sturen. Op deze wijze kan het geloof in de maakbaarheid van de samenleving via de overheid worden hersteld. 'Of, en zo ja in hoeverre, deze noties werkelijkheidswaarde hebben is een andere vraag. Als weinig gemeenschapsleden in die noties en de daarbij behorende reinigingsrituelen geloven, dan zal de effectiviteit van die rituelen praktisch nihil zijn'.¹³

Conclusie

Uit het voorgaande is genoegzaam gebleken dat de PvdA problemen heeft met de rol van de overheid. Werd in 1981 nog veel hoop gevestigd op het ordenende, sturende en plannende vermogen van de overheid, in de jaren nadien wordt veel genuanceerder met dezelfde overheid omgesprongen en worden allerlei behoedzame en pragmatische bewoordingen gekozen. Op zichzelf wordt daarmee een dilemma voor de PvdA duidelijk: enerzijds wordt het 'vrije spel der maatschappelijke krachten' gewantrouwd, anderzijds is duidelijk geworden dat diezelfde krachten een belangrijke bijdrage moeten leveren aan economisch herstel en groei. Dat dilemma bleek met name uit het programma van 1981: waar in de eigenlijke programmapunten eigenlijk alle heil werd verwacht van de overheid, daar werd in de financiële paragraaf een veel voorzigtiger koers gevaren en werd zichtbaar afstand genomen van al te optimistische verwachtingen over een mogelijk overheidsoptreden. Deze innerlijke tegenstrijdigheid in het programma doet vreemd aan, maar is wel verklaarbaar. Terwijl fractie en financiële

specialisten de regeerbaarheid van het programma in de gaten moesten houden, speelt in de programmatische eisen en verlangens de radicaliteit van het kader een grote rol. Daar kan meer van de overheid verwacht worden dan kan worden waargemaakt, met alle voor het programma desastreuze gevolgen vandien. In 1982 en in 1986 lijkt de voorzichtige koers te hebben gewonnen: in *De toekomst* is een minder naïef-orthodoxe opvatting van overheidsfunctioneren gekozen dan in *Weerwerk*. Toch constateerden wij dat wordt uitgegaan van een optimistisch beeld van ('gereinigd') overheidsoptreden. Het program lijkt daarmee aan te sluiten bij een beweging, die ook in sommige wetenschappelijke kringen – zoals bestuurskundigen – voorzichtig aan het opkomen is, en die een herwaardering van het overheidsfunctioneren behelst. Zo constateert de Rotterdamse hoogleraar Ringeling in een artikel waarin hij recente literatuur over het optreden van de overheid bespreekt: 'De stelling van de falende overheid komt als gevolg van het voorgaande stevig onder vuur te liggen. Want de ene overheidstaak is de andere niet, de ene organisatie in de publieke sector verschilt van de andere, de in verschillende situaties gebruikte instrumenten lopen uiteen. (...) Er lijkt reden voor een herwaardering van de overheidsinspanning'.¹⁴

Er gloort daarom weer hoop voor de PvdA, zij het dat de gretigheid waarmee deze voorzichtige signalen worden omhelsd als ware het een nieuwe tijdgeest nogal voorbarig aandoen. Wat ons betreft zou die omhelzing zeer aan geloofwaardigheid winnen als over de principiële vraag naar de rol van de overheid serieus werd gediscussieerd. Dat de overheid moet worden gereinigd, staat ook voor de PvdA buiten kijf; de vraag is nu hoe grondig deze reiniging moet worden doorgevoerd.

Noten

1. Voor deze analyse hebben we gebruik gemaakt van de definitieve versies van de verkiezingsprogramma's 'Weerwerk' uit 1981 en *Eerlijk Delen* uit 1982. Voor wat betreft het meest recente programma, *De Toekomst is voor iedereen* (in dit artikel geciteerd als 'De Toekomst') stond ons uiteraard alleen het conceptprogramma ter beschikking.
2. De inhoudelijke, cijfermatige analyse van naoorlogse partijprogramma's heeft in 17 westerse landen plaatsgevonden. Elke zin uit de programma's wordt naar inhoud gekategoriseerd. Er zijn in alle landen dezelfde 55 categorieën gebruikt. Deze categorieën kunnen vervolgens tot zeven hoofdcategorieën worden samengevoegd. Deze wijze van analyseren maakt gedetailleerde vergelijking tussen partijen binnen landen en tussen groepen van partijen in de verschillende landen mogelijk. Zie daarvoor I. Budge, D. Hearl en D. Robertson, *A comparative analysis of party platforms and manifestoes*, Cambridge, 1986.
3. Kalma, P., 'Politieke en sociale democratie, Deel I: De illusie van de "democratische staat" revisited', in: *Socialisme en Democratie*, 1984/6, p. 83.
4. Zie ook de indrukwekkende lijst van besprekingen van Kalma's boek aan het eind van het in de vorige noot genoemde artikel.
5. Leynse, F., 'Plannen door onderhandelen', in: *Socialisme en Democratie*, 1980/10, p. 464.
6. Leynse, F., a.w., p. 463 en Weeda, A., 'Planning als ver-

anderingsstrategie', in: *Socialisme en Democratie*, 1981/2, p. 76.

7. Onderstrepingen door de auteurs aangebracht.
8. In een artikel in *Socialisme en Democratie* van september 1980 van de hand van de leden van de financiële commissie is – min of meer tussen de regels door – te lezen tot wat voor problemen en strubbelingen dit toendertijd heeft geleid tussen programcommissie en financiële commissie; zie: Bolhuis, E., e.a., 'Weerwerk is betaalbaar', in: *Socialisme en Democratie*, 1980/9, pp. 420-433.
9. Voor de pacificatiepolitiek en de daarin gebruikte spel-

regels, in nog steeds de voordehandliggende verwijzing: Lijphart, A., *Verzuiling pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Amsterdam, 1979 (3e druk).

10. Leynse, a.w., p. 464.
11. Geciteerd in *De Volkskrant*, 25-9-1985, p. 3.
12. Gunsteren, H.R. van, 'Wie in zijn graf ligt maakt geen fouten meer: een interventieeler te ontwikkelen door ambtenaren', in: *Beleid en Maatschappij*, 1984/6, p. 162.
13. Van Gunsteren, a.w. p. 162.
14. Ringeling, A.B., 'De overheid een zorg', in: *Acta Politica*, 1985/3, p. 372.

Vervolg van blz. 50.

televisie-uitzendingen maken hiervan melding. Gesol met pasgeborenen over geheel Nederland – bij voorbeeld de drieling uit Venray (KRO-televisie-uitzending van maart 1985) waarvan er één kind naar Groningen moest getransporteerd worden, één naar Leiden en één naar Nijmegen; nu gevolgd door een tweede, identiek geval van een drieling uit Dordrecht, waarvan er één naar het AMC in Amsterdam, één naar het VU-ziekenhuis in Amsterdam en één naar Rotterdam getransporteerd moest worden – heeft zijn analogon niet in de groep van 65-plussers. Er is wel altijd plaats voor iemand met een acuut hart- of cerebraal lijden in de directe nabijheid.

Conclusie

Hoe fraai de gemiddelden op het gebied van sterfte, ziekte en gezondheid ook mogen zijn, de werkelijkheid in ons land is niet als in een sprookje. Alhoewel de zorg, inclusief de gezondheidszorg in Nederland tot de beste ter wereld behoort, blijkt dat de verdeling van sterfte, ziekte en ziekenhuisopname, ongelijk is. Niet iedereen heeft gelijke kansen in dit opzicht. In een land waar harttransplantaties de grenzen van de technologische geneeskunde hebben doen vervagen, blijken er grote tekorten en achterstandssituaties te bestaan.

Informatie die er is moet ook gezien worden. Er is actie nodig, maar niet in de eerste plaats medische actie. De geconstateerde verschillen worden niet door medici opgeheven. Zoals nu de gezondheidszorg opdraait voor zieken en ziekenhuisopname, heeft het er veel van dat maatschappelijke en economische problemen op een dure, onverstandige en wellicht onmogelijke manier worden aangepakt. Veel zou al gewonnen zijn indien continu epidemiologisch onderzoek op landelijke schaal beschikbaar zou zijn omtrent de verdeling van gezondheid, ziekte en ziekenhuisopname, gerelateerd aan sociaal-economische omstandigheden. Het is wellicht verstandiger meer in onze collectieve toekomst te gaan investeren in plaats van in onze individuele. Het restrictieve beleid ten aanzien van de zorg voor kinderen zal in ieder geval, vanuit de hier gekozen invalshoek, omgebogen moeten worden. Een apèl op het politiek geweten is op zijn plaats.

Literatuur

Ter ondersteuning van onze stellingname verwijzen we naar de volgende literatuur:

- Bloom, B.S.: 'Changing infant mortality.' *Pediatrics*, 73, 862-865, 1984.
- Bruinsma, J.: 'Armoede', *De Volkskrant*, zaterdag 9 februari 1985.
- Slooff, R. en Klinkenberg, I.: *Sterfte in Rotterdam en in de regio*. GGD-Rotterdam, afdeling Epidemiologie, rapport nr. 7, maart 1984.
- Black, D.: *Inequalities in health*. Report of a research working group. Middlesex, England, Penguin Books Ltd. 1982.
- Mare, R.D.: 'Socio-economic effects on child mortality in the United States'. *American Journal of Public Health*, 72: 539-547, 1982.
- Nersisyan, W.S., Petit, M.R., Sharper, R. e.a.: 'Childhood death and poverty'. *Pediatrics*, 75; 1: 41-50, 1985.
- Van den Bos, T., Lau, A., Habbema, J.D.F., v.d. Maas, P.J. e.a.: *Vergelijkend buurtonderzoek Amsterdam*. Instituut voor Sociale Geneeskunde Amsterdam. 3e druk, 1984.
- De Winter, E.R.: 'Vierde wereld – epidemiologie in Nederland', *Medisch Contact*, 37, 1167-1169, 1984.
- Egbuono, L. en Starfield, B.: 'Childhealth and social status'. *Pediatrics*, 69; 550-557, 1982.
- Shannon, D.C., Kelly, D.H.: 'Sids and near-sids'. *New England, J. Med* 306; 959-966, 1982.
- McLure, A. en Stewart, G.T.: 'Admission to hospitals in Glasgow'. *The Lancet*, 12 september, 682-684, 1984.
- Scott-Samuel, A.: 'Unemployment and health'. *The Lancet*, 22/29 dec. 1464-1415, 1984.
- Moser, K.A., Fox, A.J., Jones, D.D.: 'Unemployment and health'. *The Lancet* 8-12-1984, 1324-1328.
- Brenner, M.H.: 'Mortality and the National Economy'. *The Lancet* 15-11-1979, 568-579.
- Meissner, H.H.: *Poverty in the affluent society*. Harper en Row, New York, 1973.
- Geïntegreerd milieu-onderzoek. Een onderzoek naar de beleving van het ruimtelijk milieu in het Noordzeekanaalgebied*. Openbaar lichaam Rijnmond, 1976.
- Cole, T.J., Donnet, M.C., Starfield, J.P.: 'Unemployment, birthweight and growth in the first year'. *Archives of Disease in Childhood*. 58, 717-721, 1983.
- Nijhuis, H.G.J., Zoethout, H.E., de Jonge, G.M.: 'Rachitis in Den Haag 1970-1980'. *Tijdschrift Jeugdgezondheidszorg*, 14, nr 6, 1982.
- Preston, S.H.: 'Children and the Elderly in the United States'. *Scientific American*, December 1984, 251; 6: 36-41.

Bevordering van deeltijdarbeid?

Hoeho bevordering?

Paul de Beer
Economist; medewerker van
de Wiardi Beckman Stichting

'De toekomst is van iedereen', het ontwerp-verkiezingsprogramma van de Partij van de Arbeid voor de jaren 1986-1990, telt 968 artikelen. Ruim vijftig daarvan zijn gewijd aan het onderwerp 'herverdeling van arbeid', dat daarmee, althans naar omvang, een van de belangrijkste thema's van het programma is. Herverdeling van arbeid lijkt daarbij haast synoniem te zijn met collectieve arbeidstijdverkortening, gericht op het realiseren van 'een gemiddelde volletijds werkweek van 32 uur in 1990'. Een andere mogelijkheid voor herverdeling van werk, het scheppen van deeltijdbanen, wordt in niet meer dan een zestal artikelen afgedaan, waarin van geen enkele kwantitatieve doelstelling sprake is.

Dit verschil in belang dat aan collectieve arbeidstijdverkortening enerzijds en deeltijdarbeid anderzijds wordt gehecht komt veel minder tot uitdrukking in de (voorlopige) financiële uitwerking van het verkiezingsprogramma. Door middel van algemene arbeidstijdverkortening zouden in de komende kabinetsperiode weliswaar liefst 264.000 arbeidsplaatsen moeten worden geschapen, maar tegelijkertijd wordt toch ook de bijdrage van het deeltijdwerk aan de werkgelegenheid op zo'n 180.000 banen extra gesteld, waarvan een derde door doelbewust beleid tot stand zou moeten komen. Kenmerkend voor de belangstelling in de PvdA voor beide vormen van arbeidsherverdeling blijft niettemin, dat vrijwel alle inspanning dient te worden gericht op de collectieve verkortening van de arbeidstijd voor alle werknemers met een volledige werkweek.

Hoe anders is inmiddels de praktijk. De 38-urige werkweek, die de afgelopen twee jaar voor een groot deel van de volletijd-werknemers is gerealiseerd, heeft, volgens zeer globale berekeningen van het Centraal Planbureau,¹ niet meer dan zo'n veertig à vijftienveertig duizend arbeidsplaatsen opgeleverd. Een resultaat dat moeilijk tot tevredenheid kan stemmen. Tegelijkertijd blijkt het verschijnsel deeltijdarbeid een enorme vlucht te hebben genomen. Bedroeg het aantal deeltijdbanen tien jaar geleden nog geen half miljoen, inmiddels is het aantal werknemers dat een deeltijdbetrekking heeft, opgelopen tot meer dan negenhonderdduizend, waardoor op het ogenblik één op de vier à vijf banen een deeltijd baan is. Eveneens volgens ruwe schattingen van het CPB zijn dankzij de groei van het deeltijdwerk de laatste twee jaar per saldo zo'n negentigduizend mensen *extra* aan het werk geholpen.² Op een moment dat bijna alle aandacht uitgaat naar de verkortening van de arbeidsduur van de volletijds werknemers, blijkt haast onopgemerkt een andere vorm van herverdeling van arbeid een veel substantiële bijdrage aan het terugdringen van de werkloosheid te leveren.

Reden genoeg om dit, tot nu toe in de publieke belangstelling nogal 'verwaarloosde' verschijnsel eens nader onder de loep te nemen. Ik doe dit aan de hand van het proefschrift 'Bevordering van deeltijdarbeid', waarop PvdA-Tweede-Kamerlid *Frans Leijnse* enkele maanden geleden promoveerde.³ Zijn proefschrift behelst een verslag van een onderzoek naar deeltijdarbeid in de kwartaire sector in Zuid- en Midden-Limburg, maar het biedt tevens een schat aan meer algemene informatie over het verschijnsel deeltijdwerk.

Verscheidenheid

Een van de opvallendste kenmerken van deeltijdarbeid die uit Leijnse's boek naar voren komen, is, dat het om een zeer veelvormig en heterogeen verschijnsel gaat, dat eigenlijk nauwelijks onder één noemer te vangen valt. Zo bestaat er een enorme verscheidenheid aan *soorten* deeltijdbanen (nog afgezien van de vraag hoe men het begrip definieert), variërend van de huisvrouw die een paar uur per week schoonmaakwerk doet tot de leraar die op verschillende scholen een deel van de week les geeft, en van de caissière die alleen op piekuren door een supermarkt wordt opgeroepen tot de net afgestudeerde mts'er die, in het vooruitzicht van een volledige baan, een paar jaar 32 uur per week werkt. Zoals al uit deze voorbeelden blijkt, kan ook de regelmaat van het deeltijdwerk sterk uiteenlopen. Sommige deeltijdwerkers hebben een vast aantal uren op vaste tijden, voor anderen kunnen zowel het aantal uren als de tijdstippen waarop men werkt per week verschillen.

Opvallender is wellicht nog de sterke concentratie van deeltijdwerk in bepaalde sectoren en bedrijfstakken. Zo is in de primaire en secundaire sector (landbouw, nijverheid, industrie en dergelijke) slechts een op de zestien banen een deeltijdbetrekking, in de tertiaire sector (commerciële dienstverlening) ruim een op de vijf banen en in de kwartaire sector (niet-commerciële diensten en overheid) werkt zelfs meer dan een op de drie personen in deeltijd. Maar ook *binnen* sectoren treden grote verschillen op, zo blijkt uit het onderzoek van Leijnse. In de kwartaire sector van Zuid- en Midden-Limburg is bij voorbeeld bij het openbaar vervoer en de gemeenten slechts een op de twintig werknemers een deeltijder, terwijl ongeveer de helft van het personeel in het onderwijs en de maatschappelijke dienstverlening in deeltijd werkt.

Ondanks deze verscheidenheid van het deeltijdwerk onderscheiden de meeste deeltijdbanen zich door enkele eigenschappen van het meerendeel van de volletijdbanen: vrijwel alle deeltijders werken in lagere en uitvoerende en dus ook slecht betaalde functies en het gros van de deeltijdbanen wordt bezet door (gehuwde) vrouwen.

Zowel de grote verscheidenheid als de gemeenschappelijke kenmerken maken het interessant om te onderzoeken waarom het deeltijdwerk zo enorm sterk is toegenomen. Het onderzoek van Leijnse schept op dit punt helaas niet zoveel duidelijkheid. Dit valt overigens minder de auteur te verwijten dan de ondoordringelijkheid en ondoorzichtigheid van het verschijnsel deeltijdarbeid. Wel wijst Leijnse er met enige nadruk op, dat ongeveer tachtig procent van de deeltijdbanen op initiatief van de werkgever wordt gecreëerd en dus slechts een op de vijf deeltijdbanen tot stand komt doordat een voltijdwerknemer op eigen verzoek korter gaat werken. Gezien het verlies aan inkomen – dat slechts zelden direct kan worden gecompenseerd door een hoger inkomen van een partner – en de verslechtering van rechtspositie en carrièremogelijkheden waarmee dit vaak gepaard gaat, hoeft dit geen verbazing te wekken.

Leijnse concludeert hieruit, dat de groei van het aantal deeltijdbanen in de eerste plaats het resultaat is van arbeidsorganisatorische strategieën. Dit sluit evenwel nog geenszins uit, dat het werken in deeltijd tevens de voorkeur heeft van de werknemer. Met name wanneer deeltijdbanen ontstaan door een *vacature* voor een voltijdfunctie in deeltijd te vervullen, zoals waarschijnlijk bij het merendeel het geval is, is het heel wel mogelijk dat de nieuwe werknemer een duidelijke voorkeur voor een deeltijdbetrekking heeft. Omdat het onderzoek van Leijnse zich nagenoeg geheel beperkte tot de leiding van bedrijven en instellingen en niet de werknemers zelf naar hun mening zijn gevraagd, valt hierover geen uitsluitel te verkrijgen. Uit een recent onderzoek van de Europese Gemeenschap⁴ blijkt evenwel, dat elf procent méér werknemers in deeltijd willen werken dan feitelijk het geval is. Er lijkt onder werknemers dus wel degelijk een grote en waarschijnlijk groeiende belangstelling voor het werken in deeltijd te bestaan. Aan het eind van zijn rapport concludeert Leijnse dan ook, dat de *'voortgaande groei [van het deeltijdwerk] vooral gedragen [lijkt] te worden door twee ontwikkelingen aan de aanbodzijde van de arbeidsmarkt'*, namelijk *'de gestage toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen'* en *'de toename van het aantal zogeheten tweeverdieners'* (p. 220, 221). Overigens is hier, dunkt mij, eerder van twee aspecten van een en dezelfde ontwikkeling sprake, dan van twee gescheiden ontwikkelingen.

Voortgaande groei?

In de motieven die aan werkgeverszijde een rol hebben gespeeld bij het creëren van deeltijdbanen verschaft het onderzoek wel het nodige inzicht, al is het opvallend, dat de vraag die hierover werd gesteld slechts door een op de vier instellingen werd beantwoord. Bovendien is er niet één antwoord dat er duidelijk uitspringt, hoewel de helft van de ondernemingen aangaf, dat *'de noodzaak om te komen tot een betere afstemming tussen de personeelsinzet en pieken en dalen in het werkaanbod'* een rol heeft gespeeld (en volgens een op de drie instellingen zelfs 'een duidelijke rol'). Maar 42 procent van de instellingen noemde (ook) *'de te grote of te kleine werkbelasting in bepaalde func-*

ties' en een op de drie instellingen *'het verminderen van het totaal aantal arbeidsuren, zonder over te hoeven gaan tot ontslag'*.

Interessant is in dit verband welke voor- en nadelen in de visie van de bedrijfsleiding aan deeltijdwerk kleven. In overeenstemming met het bovenstaande bleek de helft van de instellingen het een voordeel van deeltijdwerk te vinden dat de personeelsinzet beter op pieken en dalen kan worden afgestemd. Een derde meende, dat deeltijders meer en/of beter werk afleveren (al vond slechts een op de tien dit een groot voordeel). Als nadelen van deeltijdwerk werd door bijna tachtig procent van de instellingen genoemd, dat het extra tijd voor communicatie en overdracht vergt, en door 65 procent, dat het de leiding handenvol extra werk oplevert. Alles tegen elkaar afwegend concludeert Leijnse dat de instellingen zich overwegend neutraal over het verschijnsel deeltijdarbeid uitlaten en geen uitgesproken oordeel over voor- en nadelen hebben.

Dit alles biedt dan ook weinig aanknopingspunten om de explosieve groei van het deeltijdwerk te verklaren. Het meest plausibel lijkt mij nog, dat op zichzelf weinig uitgesproken ontwikkelingen aan de aanbodzijde van de arbeidsmarkt (vrouwen, tweeverdieners) en aan de vraagzijde (behoefte aan flexibiliteit), toevallig uitstekend op elkaar bleken aan te sluiten en min of meer spontaan tot een sterke groei van het verschijnsel leidden.

Ik leg zoveel nadruk op het verklaren van de groei van het aantal deeltijdbanen, omdat inzicht hierin mijns inziens onmisbaar is voor het voorspellen, maar vooral ook het beïnvloeden van de ontwikkeling van het deeltijdwerk in de toekomst. Doorgaans wordt aangenomen dat de stijgende trend in het aantal deeltijdbanen zich de komende jaren zal voortzetten. Omdat het groeitempo de afgelopen jaren nogal schommelde (in 1979 kwamen er honderdduizend deeltijdbanen bij, in 1982 nog geen dertigduizend) kan men op grond daarvan tot verschillende 'voorspellingen' (juister: vooruitberekeningen) komen. In het financiële kader bij het ontwerp verkiezingsprogramma wordt met een 'autonome' groei van het aantal deeltijdbanen in de komende kabinetperiode van zestigduizend per jaar gerekend. Leijnse verwacht dat het aandeel van het deeltijdwerk in het totale aantal banen in 1990 rond dertig procent zal liggen, wat neerkomt op een iets gematigder jaarlijkse groei met circa vijftigduizend deeltijdbanen. Het Centraal Planbureau rekent voor 1986 zelfs op een nog aanmerkelijke forsere groei van zo'n negentigduizend deeltijdbanen.⁵ De groei van het totale aantal banen bedraagt naar verwachting steeds ongeveer de helft van deze aantallen.

Dergelijke vooruitberekeningen op basis van de trend in het recente verleden zijn mijns inziens alleen te rechtvaardigen, als mag worden aangenomen, dat de factoren die in de voorbije periode tot de stormachtige groei van het deeltijdwerk hebben geleid, de komende jaren in dezelfde mate hun stempel op de ontwikkelingen zullen drukken. Nog afgezien van het feit, dat het onduidelijk is welke factoren het meeste gewicht in de schaal hebben gelegd, is dit geenszins vanzelfspre-

kend. Het is bijvoorbeeld waarschijnlijk, dat de behoefte aan flexibiliteit (het opvangen van pieken en dalen) op een gegeven moment haar verzadigingspunt zal bereiken en dat bij een redelijke economische groei het belang van deeltijdontslag snel minder zal worden. De ontwikkelingen aan de aanbodzijde van de arbeidsmarkt (vrouwen en tweeverdieners) zouden daarentegen de komende jaren wel eens versterkt kunnen doorzetten. De ontwikkelingen rond deeltijdarbeid zijn, wanneer men het proces aan de marktkrachten overlaat, kortom uiterst onzeker. Het nut van een trendextrapolatie lijkt mij dan ook beperkt.

Stimulering gewenst

Valt de toekomstige ontwikkeling dan op zijn minst wel met beleid te beïnvloeden? Alvorens op deze vraag in te gaan is het verstandig eerst de *wenselijkheid* van een verdere groei van het deeltijdwerk te bezien. De beperkte belangstelling in zowel de PvdA als de vakbeweging voor deeltijdarbeid lijkt immers niet in de laatste plaats een gevolg van het feit dat men het verschijnsel doorgaans niet erg positief waardeert. In het ontwerp-verkiezingsprogramma wordt met geen woord gerept over de wenselijkheid van deeltijdwerk. Dat is opmerkelijk, omdat in het voorlopige financiële kader van het ontwerp-programma wordt gesproken van het 'op grote schaal' bevorderen van deeltijdarbeid, waardoor de jaarlijkse groei van het aantal deeltijdbanen in de komende kabinetsperiode met zo'n dertigduizend zou moeten worden verhoogd. Anderzijds zijn in het verleden, met name vanuit de vrouwenbeweging, nogal wat bezwaren tegen deeltijdarbeid geopperd. Door de slechte arbeidsvoorwaarden en geringe carrièreperspectieven van deeltijdwerk, dat, zoals gezegd, voor het overgrote deel door vrouwen wordt verricht, zou de achterstelling van vrouwen nog worden versterkt. Bovendien zou in de groei van het deeltijdwerk een excuus kunnen worden gevonden om af te zien van verdere *collectieve* verkorting van de arbeidstijd voor voltijdwerknemers. Een vrees die mede werd ingegeven door de uitgesproken voorkeur aan werkgeverszijde voor individuele vormen van arbeidsduurverkorting (zoals deeltijdwerk) boven collectieve arbeidstijdverkorting.

Terwijl in de resolutie 'Arbeid', die in 1983 door het PvdA-congres werd vastgesteld, bevordering van deeltijdarbeid nog nadrukkelijk werd gekoppeld aan verbetering van de arbeidsvoorwaarden en verkorting van de volletijdswerkweek tot (uiteindelijk) vijftienvintig uur, is in het nieuwe ontwerp-verkiezingsprogramma deze koppeling achterwege gebleven. Leijnse besteedt wel expliciet aandacht aan de wenselijkheid van deeltijdarbeid. Hij doet dit door na te gaan in hoeverre deeltijdarbeid aan de realisering van een vijftal doeleinden bijdraagt. Zijn conclusie luidt dat van de vijf doelstellingen (emancipatie van de vrouw, ontplooiingsmogelijkheden, herverdeling van werk, doorbreken van arbeidsmarktsegmentaties en inkomensnivellering), alleen het herverdelingsdoel met vrij grote zekerheid door deeltijdwerk naderbij wordt gebracht. Bij de andere doelstellingen is dit op zijn best twijfelachtig en kan deeltijdarbeid soms zelfs contra-

productief zijn als gevolg van de eerder genoemde minder gunstige kenmerken van deeltijdwerk. Zo zou, door de marginale positie die deeltijdwerkers vaak in een onderneming innemen, een verdere groei van het deeltijdwerk de tweedeling van de arbeidsmarkt kunnen versterken.

Bij de bijdrage die deeltijdarbeid levert aan de herverdeling van werk dient men niet alleen te denken aan het feit, dat door het splitsen van een voltijd baan in twee deeltijd banen een persoon extra aan het werk kan worden geholpen. Leijnse benadrukt tevens de rol die deeltijdarbeid kan spelen in het proces van collectieve arbeidstijdverkorting. Wanneer dit in toenemende mate gepaard gaat met het loskoppelen van de bedrijfstijd en de arbeidstijd, zoals algemeen als wenselijk wordt beschouwd, ontstaat er niet alleen ruimte voor, maar zelfs extra behoefte aan deeltijd banen om de 'gaten' in de werkroosters op te vullen. Deeltijdarbeid en collectieve arbeidstijdverkorting vullen elkaar dan veeleer aan in plaats van elkaar in de wielen rijden.

Gezien het grote belang, dat aan voortgaande herverdeling van arbeid moet worden gehecht, kan uitsluitend op grond hiervan al met het nodige recht voor stimulering van deeltijdarbeid worden gepleit. De twijfelachtige effecten op een aantal andere doelstellingen zouden vooralsnog wellicht op de koop toe moeten worden genomen, al verdient het natuurlijk wel aanbeveling om, zoals ook in het ontwerp-verkiezingsprogramma wordt bepleit, tegelijkertijd naar verbetering van de arbeidsvoorwaarden voor deeltijders te streven.

Naast herverdeling van werk is er echter nog een andere belangrijke reden die stimulering van deeltijdwerk rechtvaardigt, namelijk het simpele feit dat er blijkbaar veel vraag naar deeltijd banen bestaat. Zoals ik al heb aangeduid, zou de sterke groei van het deeltijdwerk in de afgelopen periode wel eens het resultaat kunnen zijn van min of meer parallel lopende ontwikkelingen aan de vraagkant en de aanbodkant van de arbeidsmarkt. Maar, terwijl het waarschijnlijk lijkt dat de vraag naar deeltijd banen de komende tijd zal blijven toenemen, is dit ten aanzien van het aanbod heel wat minder vanzelfsprekend. Er zou langzamerhand van enige verzadiging sprake kunnen zijn. Is dit juist, dan lijkt de verwachting gerechtvaardigd dat er de komende jaren een steeds groter gat tussen de vraag naar en het aanbod van deeltijd banen zal ontstaan (zoals dat natuurlijk al jaren ten aanzien van de voltijd banen het geval is). Daarin is op zichzelf al voldoende reden gelegen om het scheppen van deeltijd banen te stimuleren.

De voordelen van een globaal beleid

Welke mogelijkheden zijn er nu om het aanbod van deeltijd banen te stimuleren? Leijnse velt een tamelijk vernietigend oordeel over de pogingen die in het verleden van overheidswege zijn gedaan om deeltijdwerk te bevorderen. Hoewel de overheid vanaf het midden van de jaren zeventig de wenselijkheid van bevordering van deeltijdarbeid onderschreef, was er van een doeltreffend beleid geen sprake. Leijnse schrijft dit in

belangrijke mate toe aan de 'hoogst onheldere doelstellingenmix' (p. 57). De doelstellingen van het overheidsbeleid waren niet alleen vaak onduidelijk geformuleerd, maar verschoven bovendien in de loop van de tijd. Ten aanzien van het overheidspersoneel werd weliswaar ernst gemaakt met het vervullen van vacante functies in deeltijd, maar tegelijkertijd werd de materiële rechtspositie van deeltijders fors aangetaast. De eenmalige subsidie voor de werkgever en (tijdelijke) gewenningsbijdrage voor de werknemer in de Experimentele Regeling Bevordering Deeltijdarbeid (ERBDTA), die in 1980 en 1981 op het particuliere bedrijfsleven werd gericht, hadden een dusdanig marginaal karakter, dat ze nog geen driehonderd deeltijdbanen opleverden, waarvan het grootste deel ook zonder de regeling zou zijn geschapen. 'Incrementeel' noemt Leijnse een dergelijk beleid, of in rond Nederlands: doormodderen.

Ook het ontwerp-verkiezingsprogramma biedt niet veel aanknopingspunten voor een doeltreffend overheidsbeleid. Want van het 'op grote schaal' bevorderen van deeltijdwerk, waarvan in het voorlopige financiële kader sprake is, valt in het ontwerp-programma zelf niet meer terug te vinden dan het verbeteren van de rechtspositie en arbeidsvoorwaarden van deeltijdwerknemers. Het valt toch wat moeilijk in te zien hoe daarmee het aanbod van deeltijdbanen kan worden gestimuleerd. Tenzij men in dit verband alle heil verwacht van de collectieve sector, waar inderdaad 'op grote schaal' deeltijdbanen moeten worden aangeboden (waar die vandaan moeten komen is minder duidelijk).

Kan het beter? Leijnse meent van wel. Zijn belangrijkste stelling is, dat, omdat deeltijdarbeid zo'n heterogeen verschijnsel is, een generiek stimuleringsbeleid 'buitengewoon problematisch' is (p. 216) en alleen een specifiek beleid kans op succes maakt. Leijnse is echter geen voorstander van zeer gedetailleerde centraal vastgestelde regels, die, in theorie althans, in iedere denkbare bedrijfssituatie een optimaal effect sorteren. Daarvoor zou een zeer verrijnd instrumentarium benodigd zijn, dat niet alleen bijzonder kostbaar, maar bovendien in de praktijk nauwelijks hanteerbaar is. Hij verwacht meer effect van een sectorale benadering, die er in grote lijnen op neer komt dat de overheid formeel deelneemt aan het arbeidsvoorwaardenoverleg tussen de sociale partners op sector- of bedrijfstakniveau en de voorwaarden schept waardoor de overlegpartners tot concrete afspraken over het creëren van deeltijdwerk kunnen komen. Op zichzelf lijkt mij dit een aantrekkelijke en werkbare benadering, die bovendien het voordeel heeft, dat deeltijdarbeid als *individuele* vorm van arbeidsduurverkortening deel gaat uitmaken van collectieve overeenkomsten. Leijnse maakt evenwel niet duidelijk op wat voor manier de overheid de benodigde voorwaarden kan scheppen.

Het probleem is in wezen het volgende. Uit Leijnse's onderzoek (en bij voorbeeld ook uit de ervaring die is opgedaan met de reeds genoemde ERBDTA) blijkt dat beslissingen om deeltijdbanen te creëren danwel in deeltijd te gaan werken nauwelijks worden beïnvloed

door eenmalige subsidies of tijdelijke tegemoetkomingen. Zowel ondernemers als werknemers hebben veel meer oog voor de kosten en baten van deeltijdarbeid op langere termijn. Daarom kan alleen van *structurele* maatregelen een merkbaar effect op het aantal deeltijdbanen worden verwacht. Die maatregelen zullen vanzelfsprekend tot gevolg moeten hebben, dat het voor werkgevers aantrekkelijk wordt om relatief veel deeltijdbanen te hebben in plaats van een kleiner aantal voltijdbanen, terwijl werknemers die op zichzelf een voorkeur hebben voor korter werken daarvoor geen onevenredig zwaar offer hoeven te brengen. Het meest voor de hand liggen maatregelen in de belasting- en premiesfeer. Te denken valt bijvoorbeeld aan zogenaamde 'tax credits' (belastingkortingsbedragen) in de loon- en inkomstenbelasting, een franchise (premievrije voet) bij de heffing van sociale premies of premiepercentages waarvan de hoogte afhankelijk is van de arbeidstijd.

Dergelijke maatregelen die deeltijdarbeid – en korter werken in het algemeen – bevorderen kunnen echter moeilijk op sectoraal niveau, gekoppeld aan het arbeidsvoorwaardenoverleg, worden doorgevoerd. Daarom ontkomt men er toch nauwelijks aan om te volstaan met een aantal globale maatregelen die op centraal niveau door de regering wordt vastgesteld. Natuurlijk heeft dat het bezwaar, dat men lang niet zeker is van de effecten ervan. Dat er bijvoorbeeld ook bedrijven van profiteren die toch al van plan waren het aantal deeltijdbanen uit te breiden en dat het grootste financiële voordeel toevalt aan de bedrijven die al veel deeltijders in dienst hebben (zogenaamde 'meeneem-effecten'). In feite doet men niets méér dan een aantal voorwaarden te scheppen waaronder verkorting van de arbeidstijd, op collectieve danwel individuele basis, zowel voor werkgevers als werknemers, relatief aantrekkelijk wordt. Wat het effect daarvan is op het proces van collectieve arbeidstijdverkortening en het scheppen van deeltijdbanen valt moeilijk te voorspellen. Men doet er dan ook goed aan er geen overdreven verwachtingen van te hebben. Maar het lijkt het maximaal haalbare.

De conclusie is enigszins paradoxaal. Ten onrechte bestaat er in de Partij van de Arbeid – zeker in vergelijking met de zeer ruime aandacht voor collectieve arbeidstijdverkortening – weinig belangstelling voor deeltijdarbeid. De beleidsinspanning die volgens het ontwerp-verkiezingsprogramma specifiek ten behoeve van deeltijdarbeid nodig is, is dan ook navenant gering. Méér dan het verbeteren van de arbeidsvoorwaarden van deeltijdwerknemers wordt niet genoemd, terwijl het juist van groot belang is het aanbod van deeltijdbanen te stimuleren. De mogelijkheden daartoe zijn echter beperkt. Gezien het gedifferentieerde karakter van deeltijdwerk zou een specifiek stimuleringsbeleid in theorie weliswaar de voorkeur verdienen, maar praktisch lijkt dit weinig effectief en nauwelijks uitvoerbaar. Daarom moet toch worden volstaan met een aantal globale maatregelen, die niet veel verder reiken dan wat nu reeds in het ontwerp-verkiezingsprogramma wordt bepleit om het proces

Vervolg op blz. 68.

Misnoegens

Ernst van Altena (1933)

Auteur en vertaler; werd vooral bekend door zijn vele vertalingen van chansons (Brel, Brassens e.a.), toneel en poëzie. In 1964 kreeg hij de Martinus Nijhoffprijs voor zijn vertaling van het complete werk van de Franse middeleeuwse dichter François Villon. Hij bleef geboeid door de middeleeuwen en vertaalde naast renaissance dichters en modernen poëzie ook Charles d'Orléans, Pietro Aretino en Occitaanse troubadours. Het afgedrukte gedicht is onderdeel van de bundel Troubadours uit Occitanië (1100-1300), die komend najaar bij Ambo te Baarn zal verschijnen.

Wat mijn misnoegen wekt in 't leven
is veel geklets en weinig geven;
een hinkend paard; alsook het streven
van Pochhans, elk te laten sneven;
wat voorts – O God – mij zorgen baart,
is een jong ridder die zich spaart
en op zijn schild geen slag vergaart;
een monnik of pastoor met baard;
een vleier, giftig naar zijn aard.

Armoe en trots zie 'k niet graag samen
in één vrouw. Ook haat ik met name
de man die kiest voor 't monogame,
zèlfs met een Toulousiaanse dame.
De ridder haat ik, die ván huis
eenelk behandelt als een luis,
terwijl hij – eenmaal veilig thuis –
slechts peper stampen mag tot gruis
en slechts regeert over 't fornuis.

Lafaards die fier een vaandel dragen;
sperwers die falen bij het jagen;
te weinig vlees voor teveel magen;
zijn zaken die mij zeer mishagen.
En ook haat ik, bij Sint Martijn,
veel water bij een weinig wijn;
een blinde of mankepoot, die mijn
pad in de ochtend kruist: zij zijn
geen metgezellen in mijn lijn.

Ik haat aan tafel lange metten;
te hard gebraden koteletten;
priesters, meinedig, vals als fretten;
pretenties bij zeer oude sletten.
Sint Dalmas, ik haat naar mijn aard
een slecht mens dat plezier vergaart;
bij ijzel rennen met een vaart;
bewapend draven op een paard;
gevloek bij dobbelspel of kaart.

Ik haar – o eeuwigheid – de rampen
van eten zonder vuur of lampen;
van slapen naast een wijf dat krampen
uitruft, stinkend naar herbergdampen.
Te middernacht vind ik het rot
een knecht te roepen om de pot;
en dat een man voor mij zeer bot
zijn mooie vrouw stelt achter slot,
zodat ik niet deel in 't genot.

Ook dit – Sint Jezus – acht ik schande:
slechte muziek bij betere standen;
teveel broers op te weinig landen;
inzet van niks, mooi spel in handen.
Dit, Sint Marcellus, haat ik zeer:
twee pelsen op één jas, of meer;
veel erven voor één burchtbeheer;
schraal brassen bij een steenrijk heer;
bij een toernooi 't kruisbooggeweer.

God sta me bij, ik moet haast braken
van lange tafels met kort laken;
schurftanden die het vlees klaarmaken;
kolders waarvan de maliën kraken.
Ik sta ongaarne voor de poort
bij regen en bij storm uit noord;
ook raak ik dodelijk verstoord
als vrienden strijden om accoord
en géén van hen heeft 't juiste woord.

Dan zal ik echt ongaarne zwichten
voor oudjes met blanketgezichten;
voor snollen die zich laten stichten;
voor jonkers, pronkende als nichten.
Ook, Sint Avon, zie ik geen nut
in een dik wijf met nauwe kut;
een heer die – tot hun laatste blut –
geld uit zijn onderdanen schudt;
en willen slapen, maar géén dut.

Aldus. Maar ik kan ook slecht tegen
zonder cape rijden in de regen;
en zeugen die bij voorkeur plegen
de voerbak van mijn paard te legen.
Ook geef 'k nog toe dat ik het haat
wanneer mijn zadelboog niet staat;
als van een gesp de tong loslaat;
en als een man thuis ieder schaadt
met onheilsdaad en zottepraat.

Pierre de Vic, Monnik van Montaudon. (1170?-ca. 1210)

Voor zover wij op school iets vernemen over het werk van de Occitaanse, middeleeuwse troubadours, wordt dit beschreven als 'platonische liefdespoëzie'. Een wel zeer onvolledige omschrijving, die geen recht doet aan juist het werk van de vele satirici onder hen, die ons scherpe tijdsbeelden hebben nagelaten. Een van die satirici is de zich noemende 'Monnik van Montaudon' een uit Auvergne afkomstig dichter uit de twaalfde eeuw. In het hierbij in vertaling afgedrukte Misnoegens neemt hij bepaald geen blad voor de mond. Kenmerkend voor de troubadourspoëzie is het 'hermetische' rijm, dat in vorm voortdurend gevarieerd werd, in dit geval door steeds de eerste vier en de volgende vijf regels op elkaar te laten rijmen. De vertaling werd rechtstreeks uit het Occitaans gemaakt, de 'langue d'oc', die in de middeleeuwen een soort literair 'esperanto' vormde, ter overkoepeling van alle in Frankrijk ten zuiden van de Loire gesproken dialecten en die nu nog min of meer voortleeft in het Provençaals en Catalaans. Om een indruk van die taal te geven, de eerste regel van dit vers luidt in het Occitaans: 'Fort m'enoia, so auzes dire.' (EvA)

Signalementen

Den Uyl: twintig variaties op een thema

Twee bundels over *Joop den Uyl* hebben in een goed jaar tijd vijf en dertig portretten van de, alleen voor Nederlandse begrippen 'oude', partijchef opgeleverd. Zoveel portretten, zelfs geschrevene, bestaan er van een Nederlands politicus maar weinig. In elk geval duidt dat er op, dat hij meer dan voldoende contouren, karakteristieke trekken en schaduwen heeft, die zulk een portrettengolf de moeite waard maken. Wat daarbij opvalt: zelfs het vijf en dertigste portret is nog interessant en niet eens alleen omdat er een competent schilder aan het werk is geweest, voor wie Den Uyl vele jaren heeft gepeerd, *Ed. van Thijn*.

Eerst enige uitleg. In 1984 verscheen bij Den Uyls 65e verjaardag de bundel *'Tekens in de tijd, 65 jaar Joop den Uyl'* (Amsterdam, Arbeiderspers) waarin, naast wetenschappelijke beschouwingen, ook vijftien portretten waren te vinden van oude vrienden, zoals de gewezen studievriend en latere staatsraad *Van der Hoeven*, maar ook van politieke tegenstanders als *Van Agt*, *Lubbers* en *Wiegel*. Wat opviel waren de pasteltinten waarvan de meeste schrijvers (er kwamen geen ordenende journalisten aan te pas) zich bedienden. Het was tenslotte een verjaardaggeschenk aan iemand van wie velen – oh, naïveteit – geloofden dat het misschien ook een afscheidsgeschenk zou zijn. Daarbij hanteert men geen etsnaald of schrille kleur. Toch: Joop den Uyl laat geen kans tot zoetsappigheid: daarvoor roept hij te veel emoties van zijn omgeving op. Bovendien zal ieder zijn wantrouwige ogen vòòr zich zien bij woorden van louter hulde. De portrettist gelooft binnen de kortste keren zichzelf niet meer. Dus daar al kritiek, maar doorgaans met het middel van de ironie, die soms heel knap (door Van Agt, bij voorbeeld) werd gehanteerd.

Inmiddels zijn wij twintig portretten verder, verzameld door middel van interviews van *John Jansen van Galen* en *Bert Vuijsje*. (Van Galen schreef al eens te zamen met Vuijsjes broer, Herman, een uit interviews opgebouwd boek over *W. Drees sr.*) *'Joop den Uyl, politiek als hartstocht'* (Weesp, Van Holkema en Warendorf, 1985) is de titel van deze bundel, die wordt begonnen met een inleiding en korte levensloop en beëindigd met een vergelijking van drie grote sociaal-democratische leiders, *Troelstra*, *Drees* en *Den Uyl*. Op grotere afstand van verjaardagen en zonder verwachtingen over een spoedig aftreden – wie gelooft daar nu nog in? – worden de meer harde kleuren en zware lijnen aanzienlijk minder geschuwd. Het zal ook wel de tussenkomst van twee intelligente en vakbekwame journalisten zijn geweest, die aan die geringere terughoudendheid heeft bijgedragen. Ietwat te-

genstrijdig is intussen, dat het echte portret van Den Uyl op het omslag van *'Tekens in de tijd'* (*Willem Diepraam*) aanzienlijk harder en norser is dan dat van *'Politiek als hartstocht'* (*Steye Raviez*).

Minder terughoudendheid dus; maar leidt dat nu in alle gevallen tot beter gelijkende en waarheidsgetrouwer portretten? Ik meen dat dat niet steeds het geval is. *Han Lammers* geeft een beschrijving van Den Uyls confrontatie met Nieuw Links die al te rozig en vriendelijk is. Aardig er aan is, dat Lammers geneigd is de verdiensten van Nieuw Links dusdanig te relativieren, dat Den Uyls gelijk in veel conflicten alsnog naar voren komt, maar dat is natuurlijk geen geschiedschrijving over 'wie es wirklich gewesen'. *Henk Eysink* levert veel informatie over Den Uyls periode als directeur van de Wiardi Beckman Stichting (zijn huidige opvolger kijkt nu een beetje beschaamd naar zijn schoenveters), maar tegelijk geeft hij een beeld van Den Uyl als mens (*'Voor persoonlijk contact sloot hij zich dus af'*) dat ik zo niet meen te kennen, al kan hij in dat opzicht veranderd zijn. Maar dan nog, ook anderen wekken de indruk, dat hij nooit eens ontspannen aan gekheid kan meedoen. De ogenblikken zijn niet zo talrijk – althans buitenshuis – maar zij zijn er wel en het is bovendien heel wel mogelijk met Den Uyl over iets heel anders dan politiek te praten. Dan blijkt ook dat hij, bij voorbeeld, tamelijk uitgesproken en tegelijk zuivere karakterschetsen van anderen, in en buiten de politiek, kan geven. Hij lijkt mensen soms niet te zien – wat irriteert – maar doorzien doet hij ze vaak wel.

Veel portretten schilderen meer de portrettist dan Den Uyl. Hun beeld wordt bepaald door de ervaringen en ergernissen die zij met de partij hebben beleefd en die zij voor een belangrijk deel ophangen aan persoon en leiderschap van Den Uyl. Let wel, dat is te begrijpen, omdat hij bijna de helft van het totale bestaan van de partij haar leider is geweest, voorafgaand waaraan hij daarin al een vrij belangrijke rol speelde: eerst als geprofileerd directeur van het wetenschappelijk bureau (ongetwijfeld weinig zwijgzaam in zijn adviserende rol in het partijbestuur, waarin hij nu al 35 jaar verkeert) en als wethouder van Amsterdam. Dat 'stiekeme' zelfportretten kan leiden tot iets te veel hulde (*Maarten Schakel*) of iets te scherpe kritiek (*Bart Tromp* maar ook *Ed. van Thijn*) of zelfs onrecht.

Dat laatste geldt, meen ik, voor het gesprek met *Hilda Verwey-Jonker*. Het is immers op zijn minst vreemd van haar te lezen *'dat (. . .) visie Den Uyl wel eens ontbreekt'*, als zij twee bladzijden verder moet constateren dat hij de belangrijkste auteur is geweest van *'De weg naar vrijheid'* uit 1951. Ook daarna heeft Den Uyls pen niet stil gelegen, al heeft Tromp wel gelijk als hij zegt dat het steeds een journalistieke pen is geweest: meer essayisme dan doorwrochtheid. Ik denk niettemin dat de partij op een paar hoofdlijnen koers heeft weten te houden of soms heeft terug gevonden dankzij de stabiliteit en het intellectueel niveau van Den Uyls politiek-ideologisch leiderschap. Over gebrek aan visie heeft de partij in zijn geval weinig te klagen gehad.

Er ontbreken ook wel elementen voor de beoordeling

in dit, naar omvang, toch niet geringe boek. Minister-president Lubbers, die aan dit boek niet heeft meegeewerkt, heeft over de bundel gezegd, dat Den Uyls verhouding met de katholieken in de politiek een ontbrekend hoofdstuk is. Helemaal waar is dat niet, gelet op het gesprek in het boek met oud-minister *Van der Stee* en meer nog dat met oud-minister *Gruijters*. Van Gruijters is het volgende citaat te aardig om niet als illustratie weer te geven: *'Ik heb daar* (in een toespraak) *tijdens een reünie van het kabinet-Den Uyl, (JvdB) een wat spottende uiteenzetting gegeven over de ware tegenstellingen binnen het kabinet-Den Uyl, namelijk die tussen het Hollandse calvinisme en de zuidelijke katholieke cultuur. Ik zei dat die teruggingen tot de Tachtigjarige Oorlog, waarvan in de geschiedenisboeken wordt verhaald dat die voorbij is – maar dat is helemaal niet waar. En ik heb bepaalde lieden toen gewaarschuwd dat wij bezig zijn die te winnen.'* Het is een vrolijke manier om uiteen te zetten, dat Den Uyl de 'way of life' van katholieken en daarmee vaak hun wijze van optreden en gevoelheden voor geen snars begrijpt. Dat was wat ook Lubbers wilde doen blijken en beide heren hebben daarin gelijk. Wat in de bundel ontbreekt, is een wat verdergaande analyse van de politieke gevolgen daarvan, voor Den Uyl persoonlijk maar ook voor de PvdA als geheel.

Tweede ontbrekende schakel: Den Uyl als fractievoorzitter, toch een rol die hij nu al bijna veertien jaar, met onderbrekingen, heeft vervuld. Wel de parlementariër Den Uyl wordt beschreven evenals de politiek leider, maar niet de teamleider in de Kamer, terwijl dat toch een vak apart is. Men kan slechts gissen naar het ontbrekend oordeel over zijn management van de fractie, personeelsbeleid en de vorming van het fractieoordeel onder zijn leiding. Het zijn misschien ook niet zijn sterkste kanten die dan beschrijving zouden behoeven. Hij is, mag ik zeggen met de omfloerste bevoording van de katholiek, geen knap gespreksleider. Is het zo erg om ook dat te belichten?

Dat roept overigens – terzijde – de herinnering op aan mijn eerste ervaringen met discussies, in zijn aanwezigheid, in het partijbestuur. Ik vond veel, vooral ervaren, leden van dat gezelschap in het begin rijklijk luidruchtig en bijna onbeschoft in hun debat met de chef. Hij leek er wel niet onder te lijden, maar moest dat nu zo en kon er niet wat respect af? Dat bleek, merkte ik te zijner tijd, inderdaad te moeten. Veel respect demonstreren leidde doorgaans tot van tafel weggeveegd te worden, door diezelfde chef. Toen schoot mij het woord van *Bram Stemerding* te binnen, die de omgang met Den Uyl aldus karikaturiseerde: *'Met Joop discussieer je niet, die bedreig je!'*

Jansen van Galen en Vuijsje hebben over het geheel genomen hun werk voortreffelijk gedaan en een gevarieerd, informatief en vaak vertederend boek over Joop den Uyl geleverd, dat hem grosso modo recht doet, zowel in zijn sterke kanten als in zijn zwakheden. Het zal de lezer niet verbazen dat hoe tragisch eigenlijk ook, zijn sterkte onder meer zeer vaak wordt beschreven aan de hand van de Lockheedcrisis en zijn zwakheden bij de telkens opnieuw genoemde geschiedenis van de kabinetsformatie in 1977.

Over zijn 'finest hour', het Amsterdamse wethouderschap, wordt veel huldigends geschreven, hoewel het maar twee jaar heeft geduurd. Toch, God hadde Amsterdam de brug over geholpen als al zijn bouwplannen waren uitgevoerd . . .

Toch zou het, na al deze korte gesprekken, goed zijn als er een behoorlijke biografie van Den Uyl kwam en – wellicht komt er nog eens een opvolger, nu alle Nieuw-Linksers zo bekwaam zijn weggewerkt – zijn eigen herinneringen. Aan het eerste wordt gelukkig voor de historicus *D. Bosscher* gewerkt, maar het tweede zal niet mogen ontbreken. Misschien komt het dan ook tot zinrijker vergelijking van Den Uyl met Troelstra en Drees. (Men ziet overigens hoe *Albarda* wordt gestraft voor ontbrekende biografie en memoires). De poging immers die Jansen van Galen en Vuijsje hun gesprekspartners tot vergelijking laten doen heeft tot weinig meer geleid dan oppervlakkigheid, zolang geen onzin. Het dichtst bij een rake vergelijking komt Bart Tromp. Hij zou echter meer ruimte moeten hebben om die vergelijkende analyse uit te werken, maar hij is de enige die èn Drees èn Troelstra recht doet, maar ook – iets te zwart-wit – Den Uyl. De paar zinnen die hij daarover levert zijn niet geschilderd, die zijn geëst. (*JvdB*)

Boeken

Blinde irritatie

Hans Achterhuis bespreekt:

J. van Santen, *Arbeid, plicht en vrijheid*, SUN, Nijmegen, 1985

'Het is niet prettig zo te moeten schrijven over een auteur als Achterhuis'. Dat merkt *Van Santen* op, nadat hij aan het eind van zijn recente publikatie *Arbeid, plicht en vrijheid* de vloer heeft aangeveegd met mijn boek *Arbeid, een eigenaardig medicijn*. Ik kan me dat voorstellen. Het moet inderdaad een onprettig gevoel zijn een boek te bekritisieren dat je zo slecht kent dat je de titel ervan zelfs foutief weergeeft. Maar om Van Santen wat op te beuren, het was ongetwijfeld nog minder prettig voor mij om dit alles te lezen, om naamgrappen die ik sinds de middelbare school niet meer heb gehoord ('Voorhuis') te incasseren, om op de ene pagina als 'verdwaasde malcontent en dito ignorant' met *Stalins* uitroeiing der koelakken in verband te worden gebracht en op een volgende pagina als wegbereider van fascisme getekend te worden. Neen, prettig was het niet om soms belerend – 'Achterhuis heeft zich hevig vertild aan zijn onderwerp' – en soms in de beste scheldtraditie als profet van 'destructief nihilisme' toegesproken te worden.

Nog minder prettig wordt het evenwel als je afgesproken hebt om het boek waarin dit allemaal over jou gezegd wordt, te recenseren. Je zou namelijk het liefst direct met de auteur in discussie willen treden, aantonen dat niet alleen de titel maar ook de citaten uit je boek niet kloppen, dat hij je meningen toeschrijft die wél in een recensie over *Arbeid, een eigenaardig medicijn* maar niét in het boek zelf te vinden zijn, dat hij grote delen van je boek kennelijk niet gelezen heeft, enzovoort. Maar daar is een recensie niet voor. Een recensie dient mijns inziens een korte weergave en een kritische bespreking van een boek te bevatten. Vooruit dan maar! De recensie die hier volgt betreft echter niet het laatste hoofdstuk van *Arbeid, plicht en vrijheid*.

'Rode lijn'

Arbeid, plicht en vrijheid komt voort uit een gespreks-groep van het Nederlands Gesprek Centrum. Met 'eminente hooggeleerden, zeergeleerden en geleerden tout court' mocht Van Santen daar van gedachten wisselen over het thema 'Vrijheid en Structuur'. Omdat zijn bijdrage voor een gelijkname bundel van het Gesprek Centrum te lang werd, heeft hij bepaalde delen ervan in boekvorm uitgewerkt. In zijn woord vooraf wijst ex-CPN'er Van Santen verder met nadruk op zijn radicale breuk met het communisme uit 1955.

Deze breuk heeft namelijk zijn liefde voor de westerse beschaving met haar vrijheidsrechten geïntensiveerd. 'De vrije westerse samenleving', een term die Van Santen om de haverklap gebruikt, ziet hij bedreigd door 'toenemend geweld, groeiend vandalisme, een zich voortdurend uitbreidende grote en kleine kriminaliteit'. De auteur aarzelt niet om hier meteen al de term fascisme te gebruiken als hij het heeft over 'het eenzijdig profiteren van de gemeenschap' (via uitkeringen, HA) en 'het zich vrijwillig onttrekken aan arbeid en de weigering zich te scholen voor beroepen die vakbekwaamheid eisen'. Hier ligt 'rode draad en motivering' van dit boek. Logischerwijs leidt dit tot een 'felle kritiek op de apologeten van de arbeidsweigerers en plichtverzakkers'. Deze valse verdedigers zouden zonder kennis van zaken, zonder de klassieke literatuur over arbeid gelezen te hebben, 'plichtloosheid en arbeidsonthouding' prediken en aldus een bijdrage leveren aan 'de ondermijning van onze vrije samenleving'. Tot zover het 'woord vooraf'.

In zijn inleidend hoofdstuk 'Arbeid, spel en emancipatie in Rotterdam', beschrijft Van Santen vervolgens, vooral aan de hand van jeugdherinneringen uit zijn geboorteplaats, de sociale geschiedenis van de laatste paar eeuwen.

Daarna zet hij in de eerste drie hoofdstukken 'Dialektiek van de arbeid, 'Het economisch surplus en zijn functies' en 'Structuurverandering' zijn arbeidsfilosofie en economische theorie uiteen. Door de weerbarstige hegeliaans-marxistische terminologie waarin ze geschreven zijn, is het uiterst moeilijk deze hoofdstukken kort samen te vatten. Opvallend is dat Van Santen hier met name een aantal uit eerdere publicaties van zijn hand al bekende gegevens hergroepeert en herhaalt. Vooral veel gedachtingen en auteurs uit de twee indertijd door hem gepubliceerde delen over

Welvaart en Welzijn komen hier uitvoerig terug. Samenvattend kunnen we stellen dat in deze drie hoofdstukken, net als in zijn eerdere werk, de auteur aan de hand van *Hegels* idealistische dialectiek kritisch boven *Marx* uitsijgt.

Het meest opvallend is echter het feit dat van Santens 'rode lijn' steeds terugkomt waar je dat op grond van zijn vroegere werk allerminst zou verwachten. Bepaalde gedachtingen uit het verleden lijken Van Santen op dit moment zonder problemen tot totaal andere conclusies te brengen. Had hij het in *Welvaart en Welzijn* nog spottend over 'fool employment' als een poging om ondanks de opmars der technologie aan iedereen werk te verschaffen, nu blijken dezelfde Hegeliaanse denkconstructies tot de tegenovergestelde stellingname te leiden. Hij ziet nu ineens het wegvallen van werkgelegenheid door automatisering als 'een ramp'. 'Het gevaar bestaat dat wij het te gemakkelijk krijgen'. Het wegvallen van volledige werkgelegenheid, van de plicht van de arbeid 'bedreigt ook onze westerse vrijheid'.

Over het algemeen is het verwonderlijk dat de Hegel die Van Santen ten tonele voert steeds precies aan blijkt te sluiten bij de rode lijn uit zijn 'woord vooraf'. In de beroemde heer-knecht verhouding bij Hegel wordt bij voorbeeld vooral benadrukt dat de heer die niet arbeidt 'eenzijdig consumeert, eenzijdig op genot uit is; hij onttrekt zich aan discipline en plichten'. Vanuit Hegels definitie van arbeid als 'geremde begeerte' wordt de heer (net als wonderlijk genoeg later in het boek de uitkeringstrekker) 'zelfzucht' verweten. 'De niet arbeidende heer bezondigt zich aan een zelfzuchtig nietigen van consumptiemiddelen, aan eenzijdig (zonder compensatie zijnerzijds) beschadigen van natuur en gemeenschap.'

Vanuit Hegels definitie wordt eveneens vrijheid met arbeid verbonden. Want 'vrij is hij die zijn drijfveren en instinkten beteugelt'. Iemand die zich niet aan de plicht van de arbeid onderwerpt is daarom wezenlijk 'onvrij', 'een slaaf van zijn hartstochten'.

Pas in hoofdstuk 4 komt Van Santen vergeleken met zijn eerdere publicaties, aan zijn eigenlijke, nieuwe onderwerp toe. Het hoofdstuk gaat over 'arbeid en vrijheid, werkloosheid en criminaliteit'. Vanuit de oude, beroemde regels van de Internationale, 'geen recht waar plicht is opgeheven, geen plicht . . . waar recht ontbreekt', ontwikkelt hij de eenheid van recht en plicht. Eenzijdige rechten of plichten worden door hem fel afgewezen. Hij werkt dit vooral uit naar de plicht van de arbeid. In zijn bespreking van de huidige (jeugd) werkloosheid legt hij hierbij sterk de nadruk op de plicht die jongeren hebben om via arbeid hun steentje aan de samenleving bij te dragen. Heftig bestrijdt hij 'hun vegeterend bestaan ten koste van de gemeenschap'. De kritiek op het arbeidsethos ziet hij als 'gebruik, verbruik en misbruik van de gemeenschap'.

Weer in aansluiting op Hegel meent Van Santen dat mensen pas vrij kunnen worden als ze 'de drie momenten van de samenleving, het gezin, de burgerlijke maatschappij en de staat' doorlopen via respectievelijk 'opvoeding, onderwijs en arbeid'. Naast het arbeidsbestel

worden de gezinsopvoeding en het algemeen vormend onderwijs op school als min of meer onmisbaar voor de mens geschetst. De instituties van school en gezin integreren het subject in de samenleving, een integratie die voltooid wordt door de arbeid.

Het grote probleem hierbij is natuurlijk dat die voltooiing in een tijd van werkloosheid wat moeilijk is. Geen nood, Van Santen voert een pleidooi voor 'het invoeren van arbeidsverplichting'. Geheel in lijn van het Hegeliaanse schema is deze natuurlijk uiteindelijk voor het bestwil van allen die deze opgelegd krijgen. Door hen namelijk, via arbeidsverplichting te dwingen vrij te zijn erkent men hen pas waarlijk als subject. Volgens de Hegeliaanse logica worden ze juist ontkend als hun uitkeringen verschaft worden. Een uitkering is namelijk 'een belediging voor de begiftigde'. Hierdoor 'wordt hij beneden-menselijk behandeld'. De uitkeringen voor werkloze jongeren zouden daarom ook eigenlijk zo snel mogelijk moeten verdwijnen, omdat ze op een fundamentele 'denkfout' berusten. Als deze denkfout hersteld wordt, kan voor jeugdigen 'arbeidsdienstplicht' worden ingevoerd. Hiermee denkt de auteur meteen 'volksvijand nummer één, de kriminaliteit en het vandalisme' van de jeugd te beteugelen. De volgende volksvijand, 'de ondermijning van het gezin', die vooral met de werkloosheid van de volwassen kostwinners samenhangt, hoopt van Santen daarentegen via bijscholing van ouderen, arbeidstijdverkorting en uitbreiding van de tertiaire en kwartaire sector te lijf te kunnen gaan.

Beperktheid

Tot zover *Arbeid, plicht en vrijheid* minus het laatste hoofdstuk. Ook zonder dat ik hoofdstuk 5 erbij betrek, moet ik enkele zeer kritische kanttekeningen plaatsen bij dit boek.

In de eerste plaats is het opvallend dat voor Van Santen de filosofie begint en eindigt met Hegel. Zeker, daarvoor is er nog het Duitse idealisme van Kant en daarna hebben we nog Marx, maar alles draait uiteindelijk rond Hegel. Het Griekse denken over arbeid, de middeleeuwse filosofie, bijdragen uit de niet-westerse wereld via de economische anthropologie, ze worden alle door Van Santen volledig genegeerd. Datzelfde geldt voor de arbeidsfilosofie van John Locke, toch een belangrijk denker als een vrije samenleving je ter harte gaat zou je zeggen. Ook de sociologische bijdragen van Max Weber over de relatie tussen calvinisme en arbeidsethos schitteren door afwezigheid.

Eigenlijk is het ontbreken van deze, en nog vele andere, denkers geen wonder. Want een serieuze confrontatie met ook maar één van hun bijdragen, zou heel van Santens hegeliaanse filosofische constructie ineen doen storten. Locke en Weber maken bij voorbeeld duidelijk dat ik-ethos en arbeidsethos niet tegengesteld zijn, zoals Van Santen beweert, maar juist gelijktijdig ontstaan zijn. Tenslotte is het uitermate bevreemdend dat in dit rijkelijk met Marxcitaten bestrooide boek, zorgvuldig elke verwijzing naar het hoofdstuk uit *Kapitaal I*, waarin Marx zich expliciet over arbeid uitspreekt, ontbreekt. Maar ook hier zou één citaat hieruit hebben laten zien dat Van Santens

minachtende opmerkingen over de Amerikaanse filosofe Hannah Arendt, die Marx niet goed zou kennen, geen stand houden.

Bevreemdender dan de filosofische beperktheid ervan is in de tweede plaats het feit dat vrouwen totaal ontbreken in het rond arbeid opgebouwde wereldbeeld van *Arbeid, plicht en vrijheid*. Arbeid staat in dit boek steeds gelijk aan loonarbeid. Alleen via loonarbeid is vrijheid en menswording mogelijk. Wat dit betekent voor vrouwen wordt zelfs niet als probleem aangestipt. Het enige wat binnen het Hegeliaanse gezinsdenken lijkt te spelen is 'het aanrecht-effect', dat volgens T. Wöltgens op dit moment de vrouwen weer het huis indrijft. Dat er ook zoets als huishoudelijke arbeid bestaat is ondanks meer dan vijftien jaar feministische theorievorming niet tot deze publikatie over arbeid doorgedrongen.

Een derde kritische opmerking. Het is uitermate vreemd om in een boek van een zich socialistische noemende uitgeverij uiterst rechtse borrelpraat verkocht te krijgen. Natuurlijk, dat gebeurt vanuit een Hegeliaanse filosofie. Maar het is uit de geschiedenis bekend dat we altijd een links- en een rechts-Hegelianisme hebben gehad. We hebben hier eindelijk een auteur die in zijn werk beide varianten omhelsd heeft. Wie overigens denkt dat ik met 'rechtse borrelpraat' me nu zelf aan scheldpartijen bezondig, zou ik willen vragen hoe we uitspraken over de 'lamlendigheid en het parasitaire bestaan' van de niet-werkende jeugd anders moeten betitelen. *Rudings* Tante Truus is er niets bij verzeleken.

Bij een laatste kritische opmerking wil ik tenslotte ook hoofdstuk 5 kort betrekken. Het lijkt me duidelijk dat Van Santens boek uit irritatie voortkomt. Uit een grenzenloze irritatie zelfs. Irritatie lijkt me echter geen bron voor filosofie. Die ontstaat vanouds nog altijd uit verwondering. Natuurlijk, die verwondering mag best gepaard gaan met verontwaardiging, boosheid of weet ik welke emotie. Maar ze hoort er wel bij. Die verwondering leidt tot een zich verdiepen in het standpunt (hoe walgelijk en afschrikwekkend op het eerste gezicht misschien ook) van anderen. En dat kan riskant zijn. Soms blijkt dit standpunt namelijk totaal anders te zijn dan je op het eerste gezicht gedacht had.

Nergens in *Arbeid, plicht en vrijheid* is iets van deze filosofische verwondering te bespeuren. Ondanks alle diepzinnig lijkende 'hegelarij' is het hele betoog uiterst oppervlakkig. De auteur is alleen maar geïrriteerd. Vanuit deze irritatie is het hem onmogelijk zich open te stellen voor wat anderen beweegt.

Van Santen blijkt zelfs zo geïrriteerd te zijn over de bedreigingen van de vrije westerse samenleving dat hij niet de tijd vond zijn vermeende tegenstanders goed te lezen. Hun ongelijk stond kennelijk al van te voren vast. Daarom mogen ze ook zonder enige argumentatie vanaf de eerste pagina vrijelijk uitgescholden worden. Van Santens breuk met het communisme is klaarblijkelijk toch minder radikaal geweest dan hij ons in zijn woord vooraf wilde doen geloven.

Hans Achterhuis is filosoof, verbonden aan de Universiteit van Amsterdam

Vervolg van blz. 61.

van (collectieve) arbeidstijdverkorting te bevorderen. Het levert misschien niet het meest 'wervende' verhaal op. Maar is dat toch niet verstandiger dan met een zeer ambitieus plan te komen dat vrijwel zeker niet aan de verwachtingen zal beantwoorden?

Noten

1. CPB, *Centraal Economisch Plan 1985*, p. 103.
2. In de *Macro-economische Verkenningen 1986*, p. 71,

wordt geschat, dat als gevolg van de groei van het deeltijdwerk, het aantal banen per arbeidsjaar jaarlijks met ongeveer 1 procent toeneemt, zodat het totale aantal banen per jaar met circa 45.000 groeit.

3. Frans Leijnse, *Bevordering van deeltijdarbeid. Een verkenning van de mogelijkheden voor stimuleringsbeleid van de overheid*, Instituut voor Toegepaste Sociologie, Nijmegen, 1985.
4. *EC-employee survey*, Brussel, 1985.
5. CPB, *Marco Economische Verkenningen, 1986*, p. 98.

Olieprijs en energiebesparing

'De dalende olie- en aardgasprijzen maken onmiddellijke sluiting van de kerncentrales betaalbaar.' Onder deze pakkende titel circuleerde op het verkiezingscongres van de Partij van de Arbeid een pamflet, dat overigens allerlei verkeerde berekeningen bevatte. Hoe groot de invloed van het pamflet op de besluitvorming is geweest, valt moeilijk te meten. Duidelijk is echter wel dat de dalende olieprijs een rol gespeeld heeft bij de aanscherping van het standpunt van het partijbestuur. In het verkiezingsprogramma staat nu dat de bestaande kerncentrales in ons land zo spoedig als technisch mogelijk is, worden gesloten.

Iets voorzichtiger werd de aardgasprijs voor kleinverbruikers benaderd. De gefaseerde verlaging die het programma (terecht) bepleit, kan op korte termijn een bijdrage leveren aan het terugdringen van de woonlasten. Of die bijdrage langdurig zal zijn, hangt echter af van de vraag hoe de olie- en de daaraan nog steeds gekoppelde aardgas-prijs zich zullen ontwikkelen.

Onvoldoende aandacht heeft, ook op het congres, de invloed van een lagere olieprijs op de energiebesparing gekregen. Natuurlijk is het niet van de ene dag op de andere afgelopen met die besparing. Niet alleen de energieprijs van het moment, maar ook de ontwikkeling van die prijs in de nabije toekomst speelt een rol. Bij nieuwe investeringen zal heus wel rekening gehouden worden met een efficiënt energieverbruik. Ook technologische veranderingen die buiten de energiesector plaatsvinden, zoals informatietechnologie en de ontwikkeling van nieuwe materialen, zullen hun bijdrage leveren aan de ontwikkeling van het daadwerkelijk gebruik van energiezuinige apparatuur.

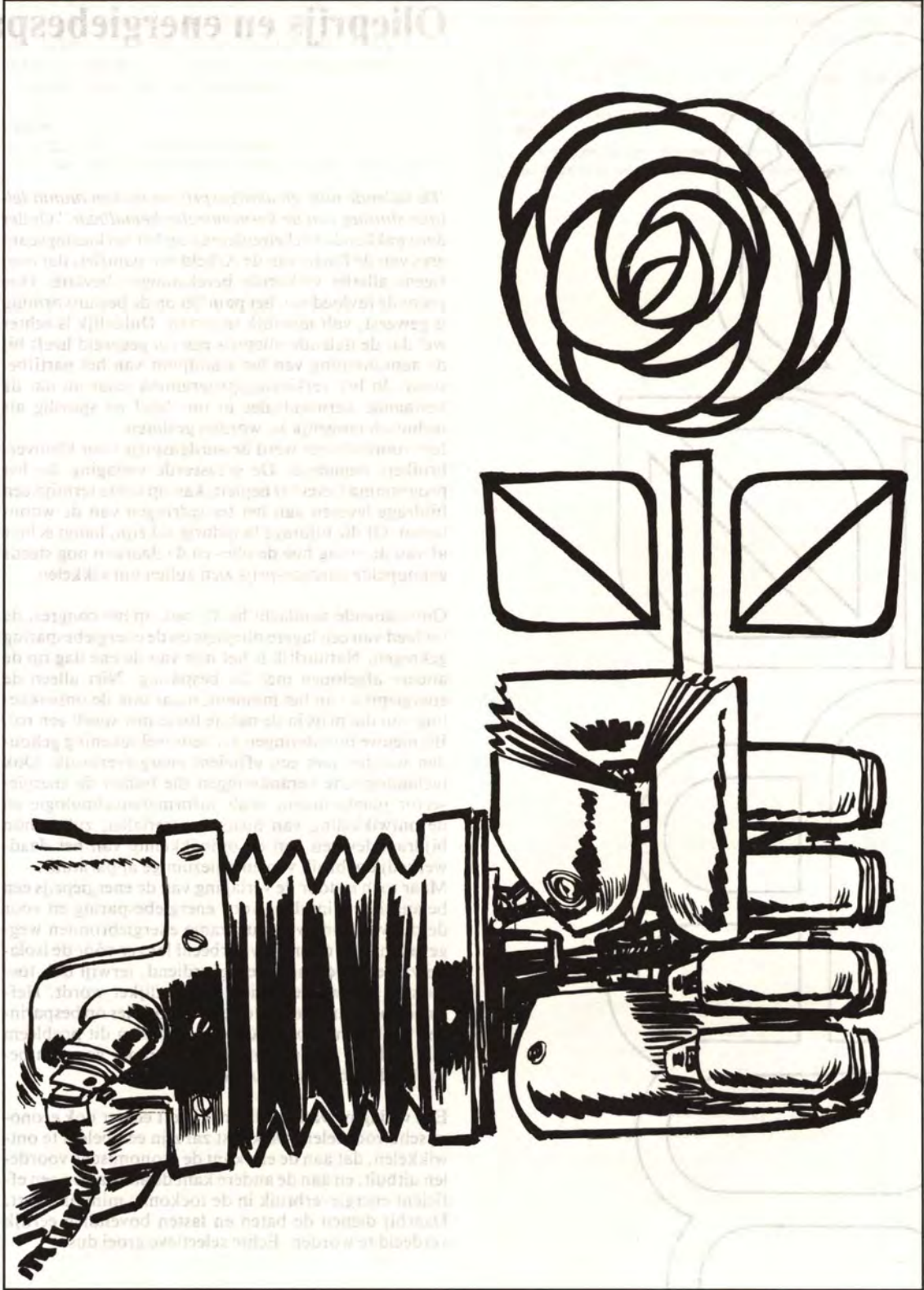
Maar toch is door de verlaging van de energieprijs een belangrijke stimulans voor energiebesparing en voor de ontwikkeling van duurzame energiebronnen weggevallen. Het duurt bijvoorbeeld langer vóór de isolatie van een woning is terugverdiend, terwijl ook toepassing van windenergie nog moeilijker wordt. Hefningen op brandstoffen en extra subsidies op besparingen hebben hun beperkingen, en zullen dit probleem niet volledig op kunnen lossen. Jammer voor het betreffende programma-onderdeel.

Een verlaging van de olieprijs heeft echter ook economische voordelen. De kunst zal zijn een beleid te ontwikkelen, dat aan de ene kant de economische voordelen uitbuit, en aan de andere kant de aanslag op een efficiënt energieverbruik in de toekomst minimaliseert. Daarbij dienen de baten en lasten bovendien eerlijk verdeeld te worden. Echte selectieve groei dus.

M. Epema-Brugman
Oud lid van de Tweede Kamer voor de Partij van de Arbeid. Thans voorzitter van de Algemene Energie Raad

JBM

Olieprijzen en energiebesparing

Technologie en sociale innovatie

De contouren van een offensief beleid

U weet, we zijn ooggetuigen van 'de telematica-revolutie', we staan op de drempel van 'de informatica-maatschappij', al een goed eind op weg naar 'het kantoor van morgen' en naar 'de mensloze fabriek'. Nieuwe technologie is in de mode, niet alleen in de media en de reclamewereld, maar ook onder politici. Allereen klinkt de roep om een 'offensief technologiebeleid', dat Nederland op moet stoten in de vaart der volkeren. De partijen en de politici die niet enthousiast genoeg de zegeningen tellen van de technologische vooruitgang, of erger nog, daar kritische kanttekeningen bij durven plaatsen, krijgen al snel het verwijt te horen dat ze niet met hun tijd meegaan.

De PvdA is al regelmatig het mikpunt geweest van kritiek omdat zij onvoldoende positief zou staan tegenover de nieuwe technologie, en dergelijke geluiden zullen in de komende verkiezingscampagne nog wel vaker te horen zijn. Op dat soort kritiek kan de PvdA een simpel antwoord geven. Om de 'Mister Technology' van de VVD, het Tweedekamerlid *Van der Kooij* te citeren: 'Technologie, innovatie en alles wat daarmee samenhangt moet in Den Haag nog zijn politiek momentum krijgen'.¹ Voor zover de grote partijen al verschillende visies hebben op nieuwe technologie, slagen ze er nog nauwelijks in die visie te vertalen in een realistisch pakket maatregelen.²

Voor de PvdA zou een dergelijk antwoord echter een te gemakkelijke uitweg zijn. De sociaal-democratie heeft nu eenmaal pretenties: ze wil meer dan de andere grote partijen richting proberen te geven aan de maatschappelijke ontwikkelingen. En dus wordt ze ook te meer uitgedaagd door technologische ontwikkelingen die als een golf over ons heen lijken te komen en volstrekt ongecontroleerde veranderingen in onze maatschappij lijken te veroorzaken. 'De toekomst is van iedereen'? Dat is nu juist wat moet worden aangevoerd. 'Spreiding van kennis, inkomen, arbeid en macht'? Veel mensen denken dat de technologische ontwikkelingen van dit moment juist de andere kant op werken. De sociaal-democratie zal moeten laten zien dat ook een maatschappij waarin snelle technologische verandering plaatsvindt, stuurbaar en veranderbaar is, en dat dus de aloude sociaal-democratische idealen niet 'uit de tijd' zijn.

De PvdA schiet in dit opzicht tekort. De twee hoofdstromen in het sociaal-democratische denken over nieuwe technologie, ruwweg te omschrijven als de kritisch-afhoudende visie en de industriepolitieke visie, bevatten beide ontegenzeggelijk veel waardevolle elementen. Maar ze leiden noch apart, noch gezamenlijk tot een bevredigend antwoord op de hierboven beschreven uitdaging. Dit artikel is een poging om een aantal blokkades op de weg naar een breed en offen-

sief beleid van de sociaal-democratie ten opzichte van nieuwe technologie te slechten.

Een technologische revolutie?

We worden de laatste jaren geconfronteerd met een golf van nieuwe productieprocessen, nieuwe goederen en nieuwe diensten. De technologische ontwikkeling lijkt zich over een breed front versneld te hebben. Bovendien is in het bedrijfsleven het bewustzijn toegenomen dat er geïnnoveerd moet worden, hetgeen de diffusie van nieuwe vindingen versnelt. De technologische ontwikkelingen met de grootste invloed op de maatschappij zijn tot dusver ongetwijfeld die op het gebied van de informatica en de telecommunicatie. We kunnen daarbij drie vernieuwingen onderscheiden:

1. Het goedkoper worden van computercapaciteit. Door de snelle vorderingen op het gebied van de micro-elektronica zijn de bouwstenen van computers, de 'chips' in zeer snel tempo krachtiger en goedkoper geworden. Computercapaciteit, die in de jaren zestig miljoenen gulden kostte, is nu voor enkele duizenden gulden te koop – en dus ook binnen het bereik van de kleine ondernemer. Wanneer de prijs/prestatieverhouding van computers blijft verbeteren in het tempo van de afgelopen decennia, past in het jaar 2000 de grootste IBM-computer die anno 1986 beschikbaar is in een schoenendoos, en kost hij minder dan f 5.000, –.

2. De opkomst van de micro-processor, een herprogrammeerbaar klein computertje op een chip. De micro-processor, die niet groter is dan een half pakje sigaretten, en slechts enkele tientjes kost, maakt het mogelijk (beperkte) intelligentie in te bouwen in andere apparaten.

3. Nieuwe technieken op het gebied van de telecommunicatie (kabelnetten, satellieten, glasvezelkabel) maken het mogelijk grote hoeveelheden data in een oogwenk over te seinen, desgewenst naar de andere kant van de aarde.

Deze drie ontwikkelingen samen kunnen worden beschouwd als een 'heartland-technology', een combinatie van technologieën die uiteindelijk nauwelijks een beroep of werkplek in de ontwikkelde landen van het Westen onberoerd zal laten.³ In dat opzicht zijn de ontwikkelingen in de micro-elektronica en de telecommunicatie vergelijkbaar met andere fundamentele vindingen als de stoommachine, de auto, en de elektriciteit. Het feit dat de technologische ontwikkelingen op het moment zo hard gaan roept een vraag op: in hoeverre kunnen we er nog invloed op uitoefenen? Of zijn de computer, de chip en de glasvezel bezig onze maatschappij te veranderen zonder dat wij daar nog iets tegen kunnen doen? Op dit punt is, om met Den Uyl te

Sander Kooistra
Econoom, medewerker van de
Wiardi Beckman Stichting

spreken, 'een zekere ontmythologisering ontboden'.⁴ Wie voor het eerst een robot ziet functioneren, of voor het eerst in aanraking komt met de nieuwe ontwikkelingen in de telecommunicatie, is vanzelfsprekend vatbaar voor 'technologisch determinisme', voor het idee dat apparaten, en niet de mens, de wereld bepalen. In de praktijk echter is het probleem nu juist niet wat de apparatuur kan (dat is bijna ongelimiteerd), maar wat de mens met al die duizelingwekkende mogelijkheden aanvangt. 'Er is een gat tussen wat micro-elektronische chips in principe kunnen, en wat er aan praktische toepassingen voor wordt bedacht en ontwikkeld, en dat gat wordt steeds groter', zegt bij voorbeeld een topman van het markonderzoekbureau Dataquest Inc.⁵

Ook de automatiseringswereld raakt er inmiddels van doordrongen dat de introductie van nieuwe technologie allereerst een sociaal proces is. De branche verkeert niet meer in zo'n juichende stemming als enkele jaren geleden. Automatiserders hebben teveel leergeld betaald om nog te denken dat het automatiseren van een bedrijf of instelling bestaat uit het binnenkruisen van een computer plus wat programmatuur. 'Het zijn maar kleine berichtjes in de dagbladen, een alinea in een jaarverslag of een paar zinnen in een rapport van een overheidsinstantie: de automatisering levert problemen op. Toch zijn insiders ervan overtuigd dat mislukte of uit de hand gelopen automatiseringsprojecten in ons land bij elkaar een strop vormen die de RSV-gelden ver overtreft.'⁶

Sociale innovatie

Een topman van IBM-Nederland vatte zijn conclusies uit de automatiseringspraktijk als volgt samen: 'Automatisering is voor tien procent een kwestie van hardware (computer-apparatuur), voor twintig procent van software (computer-programmatuur), en voor zeventig procent van organisatorische verandering'. Wie denkt dat de apparaten onze maatschappij bepalen, staart zich dus blind op één factor in het hele proces van technologische verandering, die voor het uiteindelijk resultaat niet de belangrijkste is. De computer maakt van alles mogelijk, maar wat er van die mogelijkheden wordt gerealiseerd ligt niet van te voren vast.

Dit is op zich natuurlijk een bekend verhaal. De auto was oorspronkelijk, honderd jaar geleden, een 'high-tech' produkt. Toch kon dat produkt pas goed worden gebruikt nadat er overal redelijk vlakke wegen waren aangelegd. Een grote maatschappelijke invloed kreeg het voertuig nóg weer later namelijk toen steeds meer mensen hadden leren rijden, langs de wegen een netwerk van benzinepompen en garages was gegroeid, enzovoort. Er was kortom veel 'sociale innovatie' nodig om van de high-tech machine een maatschappelijk gezien belangrijk apparaat te maken. Deze sociale innovatie hoefde op zich helemaal niet zo schokkend nieuw of hoog-technologisch te zijn (rijles, verkeersregels, autoverzekeringen), maar was wel onmisbaar.⁷ Op de decennia lange weg tussen de oorspronkelijke uitvinding van de auto en het huidige autogebruik zijn er door onze maatschappij een groot aantal besluiten ge-

nomen: om het land vol te leggen met snelwegen, om slaapsteden te bouwen rond de grote centra van werkgelegenheid, om de particuliere auto te bevoordelen boven het openbaar vervoer, enzovoort. Die besluiten hadden ook anders kunnen uitvallen. Het zijn de mensen die de samenleving maken, en niet de apparaten, hoe 'high-tech' en 'revolutionair' die ook lijken te zijn.

De notie dat de introductie van nieuwe technologie allereerst een sociaal proces is, heeft ingrijpende consequenties. Om te beginnen leidt ze tot een realistischer inschatting van de snelheid waarmee de 'high tech' onze maatschappij doordringt. Wie zich laat verblinden door de spectaculaire nieuwe vindingen aan de 'frontier of technology' heeft vanzelfsprekend geen aandacht voor de moeizaam verlopende diffusie van al die mooie vindingen in de maatschappij.

Wordt de snelheid van die diffusie gewoonlijk overschat, de invloed daarvan op de maatschappij wordt eerder onderschat. Automatisering is voor zeventig procent een kwestie van organisatorische verandering. Dat betekent dat automatiseringsprojecten al begonnen zijn lang voor de eerste computer wordt geïnstalleerd, en dat de gevolgen van de computerisering voelbaar zijn voor veel meer mensen dan alleen voor degenen die ermee werken. Aan de andere kant zijn organisatorische veranderingen veel meer beïnvloedbaar door de direct betrokkenen dan puur technische veranderingen.

In het algemeen leidt de opvatting van technologische verandering als een voornamelijk sociaal proces tot de conclusie dat we veel meer mogelijkheden tot beïnvloeding hebben dan meestal wordt aangenomen. Aan een nieuw productieproces of nieuw produkt blijkt niet 'automatisch' vast te zitten dat er een bepaalde hoeveelheid arbeid wordt uitgestoten, dat de kwaliteit van het overblijvende werk verslechtert, dat de privacy van werknemers en klanten wordt aangetast, enzovoort. Dergelijke nadelige gevolgen zitten niet in de nieuwe technologie ingebakken, ze zijn veelmeer het resultaat van de sociale verhoudingen waaronder die nieuwe technologie wordt ingevoerd. En die sociale verhoudingen kunnen we veranderen.

Tenslotte leidt deze beschouwing tot de voor het beleid belangrijke conclusie dat het technologiebeleid niet tegenover de macro-economische politiek of het sociaal beleid moet worden geplaatst. Ik zal verderop in dit artikel beweren dat het beste beleid ter stimulering van de nieuwe technologie in ons land op dit moment een beleid zou zijn dat het investeringspeil omhoogkrikt – typisch ouderwets macro-beleid dus.

De ambivalente 'grondhouding' van de sociaal-democratie

De PvdA heeft bijna van nature een ambivalente houding ten opzichte van technologische ontwikkelingen. Deze ambivalentie is met name door *Joop den Uyl* in een groot aantal beschouwingen fraai onder woorden gebracht. Zie bij voorbeeld het volgende citaat van Den Uyl uit 1947(!): 'Het atoomvraagstuk vormt slechts een bijzonder pijnlijk onderdeel van een gehele reeks vraagstukken, opgeworpen door de inadequate

ontwikkeling van een maatschappij, die slechts de materiële voordelen van stoommachine en dynamo zocht en het vernietigende effect daarin besloot te verwaarloosde. Toen de aanwending van de stoommachine een ontzaglijke vergroting der productie mogelijk maakte, heeft men wel de verhoging van het levenspeil aanvaard, maar crisis en werkloosheid veroorzaakt door dezelfde productiekrachten heeft men niet weten te voorkomen. Toen de toepassing der elektriciteit de mogelijkheid schiep het leven gerieflijker te maken heeft men ijskasten en radio's besteld, maar de bommenwerpers en V-2's heeft men niet voorzien. De ontwikkeling der atoomenergie stelt ons voor eenzelfde mogelijkheid, maar in oneindig pregnanter vorm. Er bestaat een wereldvoedseltekort, een gedesorganiseerd Europa en een atoombom. Wanneer we op deze weg voortgaan, zou het inderdaad beter zijn, dat de geleerden waren gaan vissen in plaats van het atoom te splitsen.⁸

Eenzijds worden dus de potentieel gunstige effecten van de produktiviteitsverhoging erkend. Anderzijds wordt gevreesd dat die gunstige effecten gepaard zullen gaan met zeer ongewenste veranderingen in economie en maatschappij. Dus acht men een zekere relativering van, misschien zelfs terughoudendheid tegenover de technologische ontwikkeling geboden. Om Den Uyl nog eens te citeren (uit een rede van 1956 voor het toenmalige NVV): 'het tempo van de automatisering zal mede beslissend zijn voor onze concurrentiekracht in de toekomst', en 'de automatisering schiept de mogelijkheid om de hardheden van de arbeid te verzachten'. Maar 'het tempo van de automatisering (zal) beheerst moeten worden om het zogenaamde rationalisatie-effect te voorkomen (. . .) Controle op omvang en tempo van automatisering betekent in termen van economische politiek: controle op omvang en richting van de investeringen'.⁹

Theoretisch gezien blijft binnen deze ambivalente 'grondhouding' natuurlijk de nodige ruimte bestaan voor standpunten die meer de nadruk leggen op de positieve effecten van nieuwe technologie, of juist op de maatschappelijke nadelen. Maar in de praktijk heeft de sociaal-democratie zich over het algemeen geconcentreerd op de nadelen van de technologische ontwikkeling, en steeds randvoorwaarden willen stellen aan het vernieuwingsproces. Dat deze defensieve houding werd aangenomen had veel te maken met het feit dat automatisering werd gezien als 'des ondernemers'; als iets dat moest worden aangepakt door greep te krijgen op de investeringen. In PvdA en vakbeweging bestond tot in de jaren zeventig echter veel meer aandacht voor verdelingsvraagstukken dan voor kwesties als sectorstructuurbeleid en 'industriepolitiek', en van het greep krijgen op de investeringen was al helemaal geen sprake. Dit leidde er bij voorbeeld toe dat aan de mogelijkheid om nieuwe technologie in te zetten voor het realiseren van de eigen maatschappelijke doelstellingen, niet veel aandacht werd besteed.

Een tweederangs natie?

De laatste jaren zijn in de PvdA enkele pogingen gedaan om de ambivalente 'grondhouding' ten opzichte

van nieuwe technologie fundamenteel te wijzigen. Van belang is daarbij met name de *Nota Informatie-technologie* geweest; die het Tweede-Kamerlid Jaap van der Doef in september 1983 eigener beweging onder zijn fractiegenoten verspreidde.¹⁰ Kern van de boodschap: 'Als de overheid niet snel een actief industriebeleid ontwikkelt dat de mogelijkheden van de informaticasector ten volle benut, wordt Nederland op den duur een tweederangs natie.'

Kenmerkend citaat: 'Tal van gebieden in de wereld (Californië, Japan, maar ook landen als Zweden en Taiwan) profiteren van de produktie van nieuwe informatiedragers en automatiseringsapparatuur in de vorm van werkgelegenheid en dynamiek. Tot nu toe is dit in Nederland niet zo. Uit angst voor de arbeidsuitstotende werking van chips, computers en robots die in tal van adviescommissies is voorspeld speelt Nederland (. . .) in de produktie van deze zaken geen enkele rol. Aan de toepassing valt echter om redenen van efficiënte bedrijfsvoering niet te ontkomen. Het resultaat is inderdaad dat een grote arbeidsuitstoot ontstaat. Het ontbreken van een slagvaardig beleid, voorzichtigheid en angst bij bedrijfsleven en overheid werken aldus mee aan een 'self-fulfilling prophecy'. Van der Doef stelt hier dus dat het afremmen van automatisering en rationalisering uit angst voor nadelige sociale gevolgen nu juist die gevolgen oproept. Hetgeen rustig een fundamentele aanval kan worden genoemd op de traditionele sociaal-democratische opvatting als hierboven omschreven.

De nota van Van der Doef paste in een verandering van het politieke klimaat in ons land: onder invloed van publikaties als de WRR-nota *Plaats en Toekomst van de Nederlandse Industrie* (1980) en de rapporten van de twee Commissies-Wagner (1981-1983) waren de zogeheten 'zwakke plekken' in de Nederlandse economische structuur in politiek Den Haag het gesprek van de dag geworden. Van der Doef vond dat de PvdA in deze discussies een minder afhoudende opstelling moest kiezen, en hij stelde naar aanleiding van de discussie over zijn nota dan ook tevreden vast 'dat de verschuiving binnen de partij naar een meer industriege-richte visie op technologie al op gang is gebracht'.¹¹

Om een werkbare toekomst

Inderdaad kan worden geconstateerd dat sindsdien de invalshoek van de industriepolitiek prevaleert in het PvdA-debat over nieuwe technologie. Zie bij voorbeeld de nota *Om een werkbare toekomst*, in augustus 1984 voor de Tweede-Kamerfractie van de PvdA geschreven door Van Kemenade, Ritzen en Wöltgens.¹² De technologie-paragraaf van deze nota, die op zich overigens een interessante en uitgewogen visie op nieuwe technologie biedt, bevat dezelfde trefwoorden als de nota van Van der Doef: overheid en industriepolitiek. De auteurs constateren dat Nederland relatief achterloopt 'zowel wat de toepassing alsook wat de ontwikkeling van die nieuwe technologische mogelijkheden betreft (. . .) Daardoor zal, ondanks de verhoging van de arbeidsproductiviteit en de uitstoot van arbeid die zonder twijfel het gevolg zullen zijn van deze technologieën, het niet invoeren ervan waarschijn-

lijk tot een groter verlies van werkgelegenheid en in ieder geval tot aanzienlijk geringere kansen op economisch herstel leiden.'

Dit is de standaard-visie op nieuwe technologie gezien vanuit de invalshoek van de industriepolitiek, niet ongelijk aan de hierboven beschreven stellingname van Van der Doef: weliswaar heeft automatiseren een aantal negatieve gevolgen voor de maatschappij, maar we moeten nu eenmaal mee met de buitenlandse concurrentie. Een ietwat oncomfortabele positie, die trefend onder woorden is gebracht door de Engelse technologie-expert *Howard Rosenbrock* met: *We weten niet waar we naar toe gaan, maar het is dringend dat we daar zo snel mogelijk komen.*¹³

De auteurs van *Om een werkbare toekomst* zetten vervolgens echter een belangrijke stap, die in de notitie Van der Doef niet werd gezet. Ze schrijven over kansen *'om juist door nieuwe technologische ontwikkelingen betere oplossingen te vinden voor een aantal ingrijpende problemen, zoals de milieuverontreiniging, de energieschaarste, de verbetering van de arbeidsomstandigheden en zelfs voor de werkloosheid.'* Dat wordt nog iets gepreciseerd, waar ze opmerken dat veel van de nieuwe technologische ontwikkelingen ook kunnen bijdragen tot *'belangrijke verbeteringen in de kwaliteit van de arbeid en van het bestaan in het algemeen, zoals bijvoorbeeld (via) robotisering of automatisering van zwaar, gevaarlijk of geestdodend werk, verbetering van het milieu, het ontwikkelen van nieuwe energiebronnen en nieuwe mogelijkheden voor voedselproductie, het verbeteren van de verkeersveiligheid, een grotere beschikbaarheid van informatie voor iedereen, etcetera.'* Deze gedachten blijven in de nota echter op de achtergrond; het leeuwendeel van de technologieparagraaf is op de gebruikelijke wijze gewijd aan de mogelijkheden tot versterking van de Nederlandse industriële structuur.

Drie doelstellingen

De beide visies op nieuwe technologie die we hier besproken hebben, bevatten zeker belangrijke inzichten maar leiden naar mijn mening noch apart, noch in vereniging tot een bevredigend pakket ideeën en beleidsvoornemens. Ik zal hier mede met behulp van brokstukken van beide visies proberen om het sociaal-democratisch standpunt op dit terrein een stapje verder te brengen. In de sociaal-democratische visies op nieuwe technologie kunnen drie grote doelstellingen worden onderscheiden. Ten eerste: het tegenhouden van de maatschappelijke nadelen die vastzitten aan de introductie van nieuwe technologie. Ten tweede: het versterken van de economische structuur van ons land, om de Nederlandse concurrentiepositie veilig te stellen. Ten derde: het benutten van de mogelijkheden die nieuwe technologie biedt om maatschappelijk gewenste ontwikkelingen (een schoner milieu, minder belastende arbeid, enzovoort) te bewerkstelligen.

Op het eerste gezicht lijken deze drie doelstellingen met elkaar in tegenspraak. Het tegenhouden van de sociale nadelen verbonden aan nieuwe technologie kan in de praktijk betekenen: pressie uitoefenen op de ondernemers. Is dat niet in tegenspraak met het steu-

nen van het bedrijfsleven in de slag tegen de buitenlandse concurrentie? Het stimuleren van toepassingen van nieuwe technologie in een maatschappelijk gewenste richting zal geld kosten. Blijft er dan nog wel voldoende over om een offensieve industriepolitiek te voeren? Het poneren van dergelijke tegenstellingen tussen een 'offensief structuurbeleid' en een 'defensief sociaal beleid' werkt verlamdend. Ik meen ook dat de tegenstellingen tussen de drie doelstellingen wordt overdreven. Het stimuleren van maatschappelijk nuttige toepassingen van nieuwe technologie kan bij voorbeeld nieuwe exportmarkten openbreken voor het Nederlandse bedrijfsleven, en tevens leiden tot nieuwe hoogwaardige werkgelegenheid. Het opzetten van een breed her-, om- en bijscholingsprogramma voor werknemers die door technologische vernieuwing hun kennis zien verouderen verhoogt het kennisniveau van het werknemersbestand – een belangrijk wapen in de internationale concurrentiestrijd – en kan leiden tot het ontstaan van innovatieve onderwijsvormen.

Wanneer we de drie genoemde doelstellingen in de volgende paragrafen nader beschouwen zal blijken dat deze in veel gevallen niet zozeer strijdig zijn, als wel aanvullend en overlappend.

Een nieuw industrieel elan?

Iedereen zal het er over eens zijn dat voor een klein land met een open economie als Nederland een actief beleid van de overheid ter versterking van de economische structuur ('de concurrentiepositie') geen overbodige luxe is. Over de vraag hoe dat beleid er uit moet zien verschillen de meningen echter nogal. Van der Doef stelde in bovengenoemde notitie uit 1983, dat Nederland een rol zou moeten gaan spelen in de productie van chips, computers en robots. Dat is geheel in de lijn van het industriepolitieke denken, waarbij de lijstjes met 'aandachtsvelden' worden gehanteerd die overal in de Westerse wereld de ronde doen. Het maakt echter nogal verschil of bij voorbeeld de West-Duitse overheid de productie van robots gaat bevoornden, of de Nederlandse. In Nederland ontbreekt nu eenmaal de brede, hoogontwikkelde machinebouwsector die West-Duitsland kent. De kans dat er in ons land een bloeiende robotindustrie van de grond komt is dus klein, zelfs wanneer de overheid daar grote bedragen tegenaan zou gooien.

Nederland heeft geen grote industriële traditie. Wanneer ons land gaat proberen in zijn eentje mee te doen in de internationale 'rat-race' op het gebied van hoogwaardige industrieproducten, blijven er slechts enkele grote concerns over die met enig recht aanspraak kunnen doen op overheidssteun. Dan stuit het beleid echter op een merkwaardige tegenstelling: ter versterking van de nationale economische structuur moeten multinationals worden gesteund. Deze concerns hebben geen van alle een zichtbaar gebrek aan kapitaal, de Nederlandse markt is voor hen allang van secundaire betekenis geworden, en ze zijn meestal reeds in een aantal andere belangrijke Westerse landen in de slag om overheids gelden.¹⁴

Hoewel het onder omstandigheden zinvol kan zijn om

bij voorbeeld research-afdelingen van multinationale concerns te steunen (mits ze in ons land gevestigd blijven) lijkt het al met al verstandiger het sectorbeleid te richten op de gebieden waar Nederland een grote traditie heeft: landbouw, handel, transport, commerciële dienstverlening.

Het herleven van de belangstelling voor nationale industriepolitiek dreigt als bij-effect te hebben dat de interesse in initiatieven op Europese schaal verflauwt. Dat is merkwaardig, want er is geen land dat economisch gezien zo heeft geprofiteerd van de Europese eenwording als Nederland. En waar het Nederland zelf ontbreekt aan de industriële basis om succesvol mee te jagen op het bekende rijtje veelbelovende bedrijfstakken, zullen wij er economisch gezien sterk van profiteren wanneer in de ons omringende landen wél die robots, die geavanceerde consumentenproducten en die computers worden gefabriceerd. Die zullen immers voor een belangrijk deel via ons land worden verhandeld en verscheept.

Om wat voor soort maatregelen zou het bij een offensief structuurbeleid in de eerste plaats moeten gaan? In de eerste plaats om het verhogen van het investeringsniveau, de belangrijkste graadmeter van het tempo van technologische vernieuwing. Met die investeringen is het zeer droevig gesteld. Van 1970 tot 1984 is de omvang van de bedrijfsinvesteringen gedaald van zeventien procent van het Nationaal Inkomen tot zeven procent, terwijl de overheidsinvesteringen in die periode ook al daalden (van 4,3 naar 2,4 procent van het NI). We boeken tegenwoordig elk jaar een groot spaaroverschot, een ander woord voor 'investeringstekort'. Het lijkt mij duidelijk dat in een dergelijke situatie een beleid gericht op het stimuleren van overheids- en bedrijfsinvesteringen geboden is. Dat zal voor een belangrijk deel een conventioneel macro-economisch beleid moeten zijn, gericht op het stimuleren van de binnenlandse vraag. Maar vraagstimulering alleen is in de huidige tijd niet meer voldoende om op grote schaal investeringen te genereren, aangezien een aantal belangrijke markten (bijvoorbeeld van consumentenproducten) verschijnselen van stagnatie en verzadiging laat zien. Hier zouden de in de nota Om een werkbare toekomst genoemde grote investeringsprojecten van de overheid een aanjagende rol kunnen vervullen.

De kwaliteit van het werk

De tweede doelstelling van een geïntegreerd beleid ten opzichte van nieuwe technologie zou moeten zijn: het bestrijden van de nadelige sociale gevolgen. Twee thema's spelen hier de hoofdrol: het effect van nieuwe technologie op de werkgelegenheid, en de gevolgen voor de kwaliteit van de arbeid.

De deskundigen verschillen vooralsnog sterk van mening over de gevolgen die de introductie van nieuwe produktiemethodes zal hebben voor het huidige werknemersbestand. Vanzelfsprekend geldt ook hier dat het resultaat niet door de techniek zelf gegeven is; zij is het resultaat van strategische keuzen in het organisatorisch veranderingsproces, gemaakt door zowel het

management als de werknemers en de hen vertegenwoordigende organisaties.

In de jaren zeventig werd door onderzoekers van het arbeidsproces algemeen een polarisatie waargenomen in het werknemersbestand. Door de introductie van nieuwe produktieprocessen krijgen sommige werknemers een interessantere taak, maar het werk van het overgrote deel wordt minder interessant. Op zich hoeft dat proces niet in dezelfde richting te gaan. De opstellers van de polarisatie-these, de Westduitse onderzoekers *Kern* en *Schumann*, denken dat het management nu zou kunnen gaan inzien dat een produktieproces waarin goed gekwalificeerde werknemers op de centrale plaatsen blijven zitten beter en flexibeler zou kunnen functioneren dan een proces waarin de mens geheel weggeautomatiseerd is.

Dat zou een ommekeer betekenen in de visie van het management en de ontwerpers van produktieprocessen. Niet iedereen deelt deze gematigd optimistische visie dan ook.¹⁵ Zo zegt de Eindhovense hoogleraar *Sanders*, op basis van een jarenlange ervaring als automatiseerder bij Philips, weliswaar '*topflexibiliteit bereik je alleen als er mensen aan te pas blijven komen, en niet met massafabricage en volautomatische machines*', maar hij lijkt weinig optimistisch over de bereidheid van het management om dergelijke geluiden op te vangen. Hij waarschuwt in ieder geval voor een fabriekscultuur waarin werknemers zijn gedegradeerd tot '*hersenzieke kijkers, die alleen reflexbewegingen hoeven te maken*', en roept de managers op de werknemers 'niet alleen als imbecielen' te zien.¹⁶ Vanuit sociaal-democratische optiek lijkt het mij duidelijk, dat het management daar krachtig bij geholpen zou moeten worden.

Aangezien de vraag wie er zullen werken in 'de fabriek van de toekomst' en wat voor werk dat zal zijn, niet in de eerste plaats van de technologie afhangt, als wel van de machtsverhoudingen tussen management en werknemers, is een versterking van de positie van de laatsten geboden. De tendens, die nu ook in de PvdA wel waarneembaar is, om uit overwegingen van 'industriepolitiek' het management 'meer speelruimte' te bieden, zou op sociaal vlak tot zeer ongewenste effecten kunnen leiden (die op de langere termijn overigens ook niet goed zijn voor de Nederlandse concurrentiepositie). Eerder lijkt het voor de hand te liggen om de weerbaarheid van de werknemers tegenover reorganisaties en introductie van nieuwe technologie groter te maken, zowel op een individueel vlak (het bieden van permanente her-, om- en bijscholingsfaciliteiten) als op collectief vlak (een actueel voorbeeld: de Technologische Advies Punten die door werkgevers en kabinet getorpedeerd dreigen te worden).¹⁷

Technologische werkloosheid

Geen van de sociale gevolgen verbonden aan de introductie van nieuwe technologie is zo veel besproken als de invloed op de werkgelegenheid. Ook in deze discussie plegen deterministische visies te overheersen, waarbij aan de ene kant de vrees wordt geuit 'dat de chip een banenvreter is', en aan de andere kant zonder blikken of blozen wordt gesteld dat nieuwe technologie

'nu eenmaal altijd tot nieuwe banen en nieuwe welvaart leidt'. Deze visies zijn naar mijn mening contra-productief. Ze leiden beide tot de conclusie dat er geen beleid hoeft te worden gevoerd om te voorkomen dat de introductie van nieuwe technologie banen uitstoot, ofwel omdat dat toch niet zou helpen, ofwel omdat het niet nodig zou zijn. Een actief beleid van de overheid is echter wel degelijk geboden, willen wij een rampzalige ontwikkeling van de werkgelegenheid voorkomen.

Dat de werkloosheid in ons land op het moment zo onaanvaardbaar hoog is kan niet worden geweten aan de technologische ontwikkelingen. Ook in ons land is (althans op macro-niveau) de internationaal veelbesproken 'productivity slowdown' waarneembaar. De produktie per gewerkt mensjaar stijgt vergeleken met de jaren zestig nu een stuk langzamer. Dat de produktiviteitsstijging de laatste paar jaar weer iets versnelt lijkt voor het grootste deel te danken te zijn aan het dalen van het ziekteverzuim – dus meer aan het discipline-rend effect van de huidige arbeidsmarktsituatie dan aan de technologische vooruitgang. De daling van het aantal arbeidsplaatsen sinds 1980 (met ongeveer 250.000) moet voornamelijk worden geweten aan het inzakken van de vraag, als gevolg van de internationale recessie en de bestedingsbeperking in het binnenland. Dat in deze jaren de werkloosheid zo snel steeg is voor het grootste deel het gevolg van een wassende toestroom van jongeren en vrouwen naar de arbeidsmarkt. Deze toestroom van nieuwe arbeidskrachten, niet de technologische ontwikkeling, maakt arbeidstijdverkorting noodzakelijk.

Wij kennen op dit moment dus nog geen 'technologische werkloosheid'. Maar wanneer het tempo van de innovatie zou gaan versnellen (bij voorbeeld door een stimulering van de investeringen) kan de huidige fase van 'job-less growth' wel degelijk omslaan in een fase van snelle arbeidsuitstoot. Ter linkerzijde is zoals gezegd de vrees wijd verbreid dat de nieuwe technologische ontwikkelingen tot een grote arbeidsuitstoot zullen leiden. De micro-elektronica en de informatica-technologie zouden 'alleen maar rationalisatie' bewerkstelligen, de chip zou een 'job-killer' zijn. De Westduitse econoom *Karl Georg Zinn* spreekt in dit verband over *'het feit dat nieuwe technologieën overwegend leiden tot procesinnovaties, en dus tot stijging van de produktiviteit, maar niet tot nieuwe vraag naar eindprodukten. Er zijn onder de nieuwe technologieën geen innovaties beschikbaar die vergelijkbaar zijn met de auto. De toekomstige technische ontwikkeling is voor alles rationaliserings- en besparingstechniek en maar nauwelijks groeitechniek.'*¹⁸

Deze visie lijkt op het eerste gezicht in overeenstemming te zijn met wat we op het moment in de Westerse economieën kunnen waarnemen. Vooral in West-Europa blijkt de nadruk in de technologische vernieuwing sterk op de procesinnovaties te liggen, en valt er nauwelijks of geen produktinnovatie te bespeuren. Dat is een zorgelijke ontwikkeling. Wanneer we willen voorkomen dat de introductie van nieuwe technologie leidt tot massawerkloosheid, zal er gezorgd moeten worden dat de groei van de produktie de groei van de arbeidsproduktiviteit op zijn minst bijhoudt. De

vraag is echter waar die eenzijdige nadruk op procesinnovaties vandaan komt. Ik ben het vanzelfsprekend niet eens met het idee dat 'banenvreten' in de chip zit ingebakken. Er moet een maatschappelijke oorzaak zijn voor het uitblijven van produktvernieuwing in West-Europa. Zijn de Westeuropese economieën op 'verzadigingsgrenzen' gestoten, zoals Zinn opmerkt?

Waar blijven de nieuwe produkten?

De constatering dat er de laatste jaren in West-Europa te weinig is gedaan aan produktinnovatie illustreert nog eens hoezeer de introductie van nieuwe technologie aan maatschappelijke grenzen gebonden is: er worden te weinig toepassingen gevonden voor technologie die al lang voorhanden is. Met name consumenten blijken een lange gewenningsperiode te moeten doormaken voor ze een belangrijk nieuw produkt leren appreciëren. In verband met het mislukken van Viditel als consumentenprodukt (een aantal ondernemers benut het systeem wel intensief) werd door misnoemde stafleden van de PTT gesproken over een vaste 'leerperiode' van minstens dertig jaar, die ook al was geconstateerd bij belangrijke vindingen als de telefoon en televisie. Blijkbaar moet er steeds een generatie overheen gaan voor een belangrijk consumentenprodukt echt aanslaat. Het is de vraag of een dergelijk sociaal verschijnsel fundamenteel doorbroken kan worden. Ook een overheid die bewust zou streven naar vergroting van het aantal consumentenprodukten dat op de markt komt, stuit hier waarschijnlijk op grenzen.

Aan de andere kant kunnen we constateren dat grote groepen van de bevolking nu nog te weinig de aandacht trekken van de ondernemingen en instellingen die voor hen nieuwe goederen en diensten zouden kunnen ontwerpen. Zo bleek onlangs dat van de vijftig merken en typen rolstoelen die in Nederland op de markt zijn, geen één echt voldoet. Dit terwijl de moderne ontwerp- en fabricagemethoden het mogelijk zouden moeten maken om desnoods voor elke gehandicapte individu een aangepaste rolstoel te fabriceren. Hier hebben we duidelijk te maken met een markt die door de overheid, of door maatschappelijke groepen als consumentenorganisaties, invalidenbonden en dergelijke, zou moeten worden opengebroken. Hetzelfde geldt voor de bejaarden, die nu vaak worden geconfronteerd met voor hem moeilijk bruikbare, op 'de modale mens' afgestemde goederen en diensten. Ook hier wordt door het bedrijfsleven ten onrechte gedacht dat er geen interessante markt aanwezig is, terwijl niet alleen het aantal bejaarden gestaag toeneemt, maar ook het door hen bestede bedrag.

Het is duidelijk dat een actieve overheid, en actieve belangenbehartigingsorganisaties in dergelijke gevallen behoeften zichtbaar kunnen maken, en kunnen zorgen dat ze gehonoreerd worden. Een beleid gericht op deze maatschappelijk zinvolle produktinnovatie zou een hoeksteen moeten vormen van een sociaal-democratisch technologiebeleid.

Bij deze beschouwing past een waarschuwing. In het huidige politieke klimaat dreigt nieuwe technologie

voornamelijk te worden benut om bezuinigingen door te voeren. Veel nieuwe produkten en diensten bieden daar ook alle gelegenheid toe. Een nieuw openbaarvervoersconcept als de belbus (de klant belt naar een centrale, die onmiddellijk de routeplanning van de al rijdende bussen aanpast, en vervolgens aan de klant meldt wanneer de bus ongeveer de dichtstbijzijnde halte zal bereiken, kan worden gebruikt om de dienstverlening in regio's met weinig openbaar vervoer, of voor weinig mobiele klanten, te verbeteren. Het doel kan daarentegen ook zijn om bestaande buslijnen sneller op te heffen. Een verbeterd surveillance- en alarmsysteem voor bejaarden kan dienen om het hen makkelijker te maken zelfstandig te blijven wonen, maar ook om stevig te bezuinigen op de bestaande bejaardenzorg. Dan zou de overheid het hierboven beschreven gevaar – dat de nieuwe technologie alleen maar tot rationalisatie en arbeidsuitstoot leidt – dus vergroten.

Een 'offensief' beleid gericht op produktvernieuwing kan dus niet in plaats komen van een verstandig macro-economisch beleid. De belangrijkste bijdrage aan het economische herstel van ons land is nog altijd een gecoördineerd stimuleringsbeleid in de Westerse landen, gecombineerd met een verdelingsbeleid dat de vruchten van de economische groei ook doet toevallen aan de groepen die nu al 'de nieuwe armen' worden genoemd. Het is zelfs de vraag of veel markten voor consumptiegoederen nog wel zo verzadigd zouden blijven, wanneer aldus grotere groepen van de bevolking toegang tot die markten zouden krijgen.

Noten

1. *De Volkskrant*, 30-11-1985.
2. Aldus een rapport van de Stichting Grote Broer over de technologiestandpunten van de vier grootste partijen in ons land.
3. Zie Colin Gill, *Work, Unemployment and the New Technology*. Cambridge (UK) 1985.
4. In een rede voor de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, Veldhoven 26 november 1985.
5. *Het Financiële Dagblad*, 12-7-1985.
6. Jan Jacobs, 'Automatiseringsdrama's', *Intermediair*, 17-5-1985.
7. J.I. Gershuny, *Social Innovation and the Division of Labour*. Oxford 1983. Zie ook Gershuny and Miles, *The New Service Economy*, London 1983.
8. 'Technische voortuitgang in een anonieme maatschappij', artikel in het maandblad *Atoom*, een uitgave van Vrij Nederland, september 1947. In: J.M. Den Uyl, *Inzicht en uitzicht*. Amsterdam 1978.
9. Uit dezelfde bundel: de toespraak 'De Arbeid in de wereld van morgen'. Uitgesproken in de algemene vergadering van het NVV, 8 juni 1956.
10. J. Van der Doef. Nota *Informatietechnologie. Een economische benadering ten behoeve van de PvdA-fractie*. 29 september 1983.
11. *De Volkskrant*, 8-10-1983.
12. J.A. van Kemenade, J.M.M. Ritzen en M.A.M. Woltgens, *Om een werkbare toekomst. Aanzetten tot een middellange termijn beleid, gericht op volledige werkgelegenheid en economisch herstel*. Tweedekamerfractie PvdA, augustus 1984.
13. H.H. Rosenbrock, 'Designing Automated Systems – Need Skill Be Lost?'. In: Pauline Marstrand (ed), *New Technology and the Future of Work and Skills*. London/Dover 1984.
14. Voor een uitgebreidere kritiek op dergelijke tekortkomingen in de Wagneriaanse industriepolitiek, zie S. Kooistra, 'Vijf paradoxen van het Nieuw Industrieel Elan', *Intermediair*, 1-6-1984.
15. Zie Ruud Vreeman, 'Segementering of kwalificatie? Belevingsvragen rond technologische vernieuwing'. *SenD* 85/12. En: Frank Pot, 'Het einde van de arbeidsdeling? (kritische bespreking van Kern en Schumanns nieuwe boek) *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 1985 no. 2.
16. *De Volkskrant*, 29-1-1985.
17. Karl Georg Zinn, 'Technologische ontwikkeling, kwalitatieve groei en de politieke problemen van het moderne interventionisme'. *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 9/1, september 1985.

Archief SDAP

Met steun van de Wiardi Beckman Stichting heeft het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis een inventaris gepubliceerd van het archief van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij tussen 1894, het jaar van oprichting, en 1946, het jaar waarin de SDAP opging in de Partij van de Arbeid. De inventaris is samengesteld door *Henk Hondius* en *Margreet Schrevel*. Aan de inventaris gaat een historisch overzicht van het SDAP-archief vooraf, alsmede een verantwoording van de opzet en een handleiding voor het gebruik ervan. Voorts wordt inzicht gegeven in de interne organisatie van de SDAP en een chronologisch overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen in de partij tussen 1894 en 1946.

De inventaris levert een goede praktische handleiding voor min of meer regelmatige gebruikers van het archief; wie daar voor het eerst 'in duikt' doet er goed aan eerst de inventaris en de bijbehorende handleiding te raadplegen. Het gaat bij dit archief – dat vrij toegankelijk is volgens de bij het IISG geldende voorwaarden – immers om 74 strekkende meters.

Inventaris van het archief van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), 1894-1946, Amsterdam 1985, is verkrijgbaar door overmaking van f 24,00 naar postgirorekening 34 79 700, t.n.v. PvdA-brochures, onder vermelding van het bestelnummer: 791.

WBS-Nieuws

Opvoeding als collectieve verantwoordelijkheid

Hedy d'Ancona

Lid van de Socialistische Fractie van het Europees Parlement. Dit artikel is de neerslag van een inleiding, gehouden op 6 december 1985 in Amersfoort, ter gelegenheid van de WBS-conferentie 'Wie zorgt er voor de kinderen?'

Een krantebericht. Dertigjarige man, vijftien jaar lang door zijn moeder opgesloten in douche of slaapkamer, door de politie bevrijd. De politie ging tot actie over nadat jaren achtereenvolgende burens en buurtgenoten een vergeefs beroep deden op hulpverleningsinstanties, autoriteiten en de woningbouwvereniging om aan de hun inziens onhoudbare situatie een eind te maken. Enkele jaren geleden was de jongeman enkele weken opgenomen geweest in een psychiatrische inrichting, nadat hij gepoogd had zich te bevrijden via een sprong door zijn slaapkamerraam. Maar vanwege de bijzondere (!) band met zijn moeder hadden de behandelende geneesheren hem weer aan haar zorgen toevertrouwd, waarna de burens dus wederom vergeefs melding maakten van de mishandeling die zich in hun directe omgeving afspeelde . . .

Zo'n afschuwelijk bericht leest men maar zelden. Hetgeen niet wil zeggen dat de meeste gezinnen voldoen aan de positieve kenmerken die men ze toedicht: veiligheid, bescherming, warmte en koestering. En evenmin dat alle moeders over het talent beschikken, een goede opvoeder te zijn, en over het vermogen, een liefdevolle band met hun kinderen te creëren. Maar stereotypen zijn bestand tegen véél. Zelfs tegen onderzoekgegevens en statistisch bewijsmateriaal. Mishandeling en seksueel misbruik van kinderen spelen zich af in de onaantastbare privé-sfeer van het gezin. En de omvang van die ontsporingen lijkt alleen maar toe te nemen nu het spreekverbod rond het onderwerp enigszins is opgeheven. Maar ondanks het feit dat de nog schaarse gegevens nu al indiceren dat minstens één op de twintig meisjes aan een of andere vorm van seksueel misbruik in het gezin heeft blootgestaan¹, wenst men niet echt uit de comfortabele droom te ontwaken. Een droom waarin zogenaamde natuurlijke leefverbanden, gezinnen met kostwinnende vaders en thuishzige moeders, de ideale plek vormen voor het opvoeden en socialiseren van kinderen.

De ouderlijke macht en de verantwoordelijkheid van ouders vormen in onze samenleving onaantastbare waarden die door de huidige regering gehanteerd worden om het begrip 'zorgzame samenleving' inhoud te geven. De overheid onderhoudt geen directe relatie met degenen die zich voornamelijk binnen het gezin ophouden, dus met heel jonge kinderen en niet-buitenshuis werkende moeders. Die directe bemoeienis vangt pas aan als ze buiten de voordeur komen, naar school gaan respectievelijk aankloppen bij de Bijstand. Dan is er, zeker in het laatste geval, vaak heel weinig meer te merken van de scrupules die men had met betrekking tot het heiligen van de privé-sfeer.

Verzelfstandiging van alle mensen, inclusief kinderen
Tot nu toe hebben de verschillende politieke partijen zich op dat punt niet wezenlijk van elkaar onderscheiden. Een directe, onafhankelijke, relatie met de overheid voor iedere staatsburger vanaf zijn of haar geboorte – dat heb ik nog nooit horen bepleiten door de Partij van de Arbeid. Verschil met christelijke partijen zat voornamelijk daár, waar het gezin als hoeksteen van de samenleving werd opgevoerd. Bij het tienjarig bestaan van de afdeling Gezinsbeleid van het Ministerie van C.R.M. in 1977 schreef *Peters*, het hoofd van die afdeling, 'Recent is de term gezinsbeleid omstreden geworden omdat de term gezin politiek-ideologisch geladen werd. In de verkiezingsstrijd hebben christelijke groeperingen het gezin opgevoerd als een onmisbare pijler in de samenleving. In de ogen van anderen, vooral van socialistische groepen, betekende dit een poging om huwelijk en gezin opnieuw te kerstenen en zo te gebruiken ten gunste van een behoudende politiek. Progressieve groepen voelden daarin o.m. een onderwaardering van het groeiend aantal niet-huwelijkse samenlevingsvormen.'²

In de acht jaren die intussen verlopen zijn, lijkt de terminologische strijd beëindigd; het begrip samenlevingsverband schijnt algemeen aanvaard te worden, en daarmee eveneens de bemoeienis die de overheid voordien slechts voor het traditionele gezin reserveerde. Een bedroevende oogst! Want daardoor wordt de verzelfstandiging van mensen niet gestimuleerd maar gebarricadeerd. Die van volwassen mensen. Die van kinderen is zelfs nog nooit overdacht. Het wordt de hoogste tijd dat we daarmee eens aanvangen, opdat in een nieuw Beginselprogramma van onze partij die lacune kan worden ingevuld.

Nu is het niet zo dat in het geldende Beginselprogramma van '77 geen aanknopingspunten te vinden zouden zijn voor verzelfstandiging van alle mensen, inclusief kinderen. In *Demokratisch-socialisme in Nederland. Over de Beginselen van de Partij van de Arbeid*, een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting die in 1977 verscheen³, schreef ik een toelichting op een programmapunt dat destijds door onze politieke tegenstanders als dijenkletser beschouwd werd: de herverdeling van werk in de privé- en de openbare sfeer tussen mannen en vrouwen. Een dergelijke herverdeling werd in het Beginselprogramma bepleit omdat alleen op die wijze vrouwen bevrijd zouden kunnen worden uit hun onderdrukte en machteloze positie. Uitgaande van inmiddels klassiek geworden feministische analyses van *Millett*, *Firestone* en *Oakley* en *Zaretsky*⁴, werd getracht een brug te slaan tussen socialisme en feminisme. Arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen, de scheiding tussen privé en openbaar, kostwinner- en

moederschap; het zijn alle produkten van het patriarchaal-kapitalisme waartegen socialisten, mannen en vrouwen, in verzet dienen te komen. Verzet dat gestalte moet krijgen in het opheffen van de scheiding tussen produktieve- en reproductieve arbeid en de daaraan gekoppelde seksrolverdeling, en in het ongedaan maken van de scheiding privé-openbaar, onder andere door de collectivisering van huishoudelijke arbeid.

Een aanknopingspunt, zei ik hiervoor, om over de positie van kinderen na te denken. Maar ik moet toegeven dat ik bij het schrijven van dat artikel ik de eerste plaats aan vrouwen, moeders, dacht. Hoewel, dat is geen excuus voor het feit dat in onze partij dat denken niet op gang kwam, want in diezelfde bundel – uit 1977 dus – stond een artikel van *Hieke Sniijders-Borst* onder de zeer duidelijke titel: 'Nieuwe subsidies voor de produktie van mensen'.⁵ Zij stelt daarin dat gelijkheid van man en vrouw alleen te verwezenlijken is door een geleidelijke afbraak van de bestaande gezins-subsidiëring en een gelijktijdige opbouw van een nieuw geheel van subsidies voor de produktie van nieuwe mensen. De overheid – meende Sniijders-Borst – speelt Sinterklaas voor de man in de verwachting dat de man Sinterklaas speelt voor de vrouw en de kinderen. Dat moet veranderen, en daartoe zijn er twee mogelijkheden: ofwel de staat neemt een groot deel van de kosten van de reproductie over, door bij te dragen aan crèches en andere opvang, ofwel men betaalt salaris aan degenen die de kinderen verzorgen. Nu Sinterklaas toch mijn verhaal is binnengeslopen, laat ik hem even aan het woord. Niet in '77, maar eind november 1985 bij zijn aankomst in Abcoude. De kinderen zongen hem toe, hij sprak tot de kinderen en het fees elijk gebeuren werd afgerond door een toespraakje van de burgemeester. Dat ging zo. *'U bent een kindervriend, Sinterklaas, maar hier in Abcoude worden veel te weinig kindertjes geboren. Misschien wilt U dus tegen de ouders van de kinderen zeggen dat dat moet veranderen.'*

Vrouwen te Abcoude, wacht U voor Piet's roede – want in hetzelfde plaatsje waar de Burgervader dergelijke vermanende woorden spreekt, is geen enkele kinderopvang-voorziening. Het kan zijn dat het blijvend tekort aan die voorzieningen, vrouwen zal doen besluiten af te zien van het moederschap. Het kan ook gebeuren dat vrouwen, omdat ze momenteel geen kans hebben op een plaats op de arbeidsmarkt, hun tijd opvullen met het baren van kinderen. De overheid speelt een rol in beide gevallen, dat is zeker. Er wordt in dit land niet aan een actieve bevolkingspolitiek gedaan, zoals in sommige van de ons omringende landen. Maar denk niet dat de keuze om al dan niet aan kinderen te beginnen een vrije is. Ten eerste niet omdat de hierboven genoemde materiële omstandigheden een rol van betekenis spelen en ten tweede omdat er vigerende ideologieën zijn, die de keuze-vrijheid beïnvloeden.

Twintig jaar geleden moest je je voornemen om een bijdrage aan de bevolkingsexplosie te leveren min of meer verdedigen. Nu de vergrijzingsangst alom woedt, is het behoorlijk a-sociaal om van kinder-

vreugd af te zien. Wat wil ik daarmee zeggen? Dat de overheid zich kennelijk verantwoordelijk voelt voor een evenwichtige bevolkingssamenstelling en methoden hanteert om de geboorte van kinderen aan te moedigen of af te remmen, maar dat die verantwoordelijkheid nergens meer te vinden is als die – zo broodnodig – staatsburgers eenmaal gearriveerd zijn.

Theorieën over het moederschap

Zoals ik al opmerkte, biedt ons bestaande Beginselprogramma voldoende richtingaanwijzers om kinderopvang tot een basisvoorziening te maken, maar de achterliggende filosofie was de bevrijding van vrouwen uit haar rol van huisvrouw en moeder, niet om kinderen te bevrijden van hun afhankelijkheid en evenmin als logische consequentie van de belangstelling van de overheid voor verse burgers. Op die aspecten wil ik nu ingaan, waarbij ik tevens wil belichten hoe de houding van de sociaal-democratie was en mijns inziens zou moeten zijn met betrekking tot deze problematiek.

In de tweede helft van de jaren zeventig verschenen er een aantal belangwekkende feministische analyses over de functie en de betekenis van het moederschap binnen het gezin. *Mitchell* meende dat de rol van de vrouw in het gezin – primitief, feodaal of bourgeois – gezien kan worden binnen drie heel verschillende structuren: voortplanting, seksualiteit en de opvoeding van kinderen. Deze zijn in het moderne gezin van nu, historisch – niet intrinsiek – met elkaar verbonden.⁶ Biologisch ouderschap is niet noodzakelijk identiek met sociaal ouderschap. Die afzonderlijke structuren maken het gezin vandaag tot wat het is, maar kunnen morgen tot een nieuw patroon gevormd zijn. Voortplanting lijkt dikwijls op een soort droeve nabootsing van de produktie, waarbij het biologisch produkt – het kind – wordt behandeld alsof het een echt produkt is. Het kind als autonoom persoon vormt onvermijdelijk een bedreiging voor het idee dat men had omtrent de creatie van een menselijk wezen. Een bedreiging voor de moeder, die afstand deed van haar autonomie onder invloed van ideeën over haar voortplantingsrol en daarom de neiging zal hebben het kind als bezit, als verlengstuk van zichzelf te voelen. Een hachelijker waagstuk om een leven op te baseren is nauwelijks denkbaar.

Vanuit die positie vervult de moeder vervolgens haar socialiserende rol. Een rol die steeds belangrijker is geworden naarmate gezinnen kleiner en kinderen belangrijker zijn geworden. Franse marxisten als *Baby*, *Sullerot* en *Texier* wijzen erop dat de behoefte aan intelligente permanente begeleiding van kinderen in de eerste drie of vier jaar van hun leven ideologisch uitgebuit kan worden om het gezin te doen voortbestaan als een totale eenheid, nu al haar andere functies zichtbaar minder worden.

De pogingen om het bestaan van de vrouw louter en alleen te concentreren op het grootbrengen van kinderen is schadelijk voor het kind. Socialisatie als een delicaat proces vereist een rustige en rijpe persoonlijkheid – een type dat niet onderhevig is aan de frustraties van een zuivere gezinsrol. Exclusief moederschap is in dit

opzicht dikwijls tegen-productief. Als wij kritische socialisatie belangrijk vinden, dan zal dit niet moeten leiden naar een herstel van de klassieke moederrol maar naar een herziening ervan. Het verschaffen van vrijheid en stabiliteit aan kleine kinderen als onderdeel van het socialisatieproces is in ieder geval niet gebonden aan het nucleaire gezin — noch aan de biologische ouders.

In *The unhappy marriage of marxism and feminism* merkt Heidi Hartmann op dat het bezit van kinderen in de handen van moeders kwam, vanaf het moment dat hun vermogen om geld te verdienen afnam. Waar de ontwikkeling van het gezinsinkomen laat zien, aldus Hartmann, dat het kapitalisme zich aanpast bij het patriërchaat, maakt de veranderde status van kinderen ons duidelijk dat het patriërchaat zich aanpast aan het kapitalisme. Toen kinderen werden uitgesloten van loonarbeid, verloren vaders hun prioriteit ten aanzien van de voogdijschap en werden moeders cruciaal in het opvoedingsproces. Op dit punt paste het patriërchaat zich dus aan bij de gewijzigde economische rol van kinderen. Toen kinderen nog productief waren, werden ze door vaders geclaimd — toen dat afgelopen was werden ze aan moeders gegeven.⁷

Rest de vraag waarom socialisten zich tot nu toe drukker hebben gemaakt over het in gemeenschapshanden brengen van de grond, dan van het kind. Privé-eigendom kan tot machtsmisbruik leiden en het is vreemd dat we daar in dit verband zo weinig aandacht aan hebben besteed. Het deponeren van pasgeboren babies in gemeenschapshanden, stel ik mij niet al te letterlijk voor. Waar het hier om gaat en socialisten om zou moeten gaan, is de verantwoordelijkheid, de primaire verantwoordelijkheid van de gemeenschap voor de geboren. Een verantwoordelijkheid die de overheid vervolgens delegeert naar ouders. Waarbij de overheid de voorwaarden verschaft waaronder ouders die gedelegeerde verantwoordelijkheid ook naar eer en geweten op zich kunnen nemen.⁸

Socialisten gaan ervan uit dat niet alleen situaties maar ook mensen veranderbaar zijn. Aan feministische theoretici als *Dinnerstein*, *Chodorow*, *Friday* en *Rick*⁹ hebben we te danken dat we meer inzicht kregen in één van de belangrijkste obstakels voor die veranderbaarheid. Door hun studies met betrekking tot het moederschap werd duidelijk op welke wijze moeders — moeders maken; het moederschap zichzelf reproduceert. Door het bij moeders te laten, wordt dus bovendien de optimale ontplooiing van kinderen in de kiem gesmoord; geven richting-aanwijzers vanaf het prille begin onverbiddelijk aan welke paden bewandelbaar zijn voor jongens, welke voor meisjes. Hoe biologische sekse-verschillen tot geslachts-verschillen in de sociale betekenis van het woord worden, werd duidelijk uit de theorie van *Gayle Rubin*.¹⁰ Vele afspraken, regels, instituties, liggen daaraan ten grondslag. Maar één van de belangrijkste instituties is ongetwijfeld die van het huidige moederschap.

Socialistische opvattingen

Als we nu kijken naar wat het socialisme op dit punt te

melden heeft, dan valt op dat onze klassieken het vraagstuk — zo het al aan de orde kwam — toch in de eerste plaats benaderden vanuit het idee dat collectivisering van huishouden en kinderopvoeding, de vrouwen zou bevrijden. *Kollontai* is één van de weinigen die de intrinsieke waarde van goede kinderopvang benadrukt. Collectieve kinderopvoeding, waarbij kinderen vlak na de geboorte afgenomen worden van de ouders tot na hun zesde jaar, wordt alleen bepleit door de utopisch socialist. In dit opzicht nogal gelukkig dat het bij een utopie gebleven is.

De opstelling tegenover kinderopvang in de SDAP is door de Afdeling vrouwenstudies van de Sociale Faculteit van de Universiteit van Amsterdam onderzocht door middel van een inhoudsanalyse van *De Proletarische Vrouw*.¹¹ Vóór de Eerste Wereldoorlog blijkt een zeer positieve houding ten opzichte van kinderbewaarplaatsen te bestaan. De argumenten zijn: de verlichting van de dubbele taak van de huisvrouw alsmede een beter middel dan een arbeidsverbod voor gehuwde vrouwen. Bovendien wil men de bewaarplaatsen uit de sfeer van de liefdadigheid halen, van nood- tot basisvoorziening maken. In ieder geval een duidelijk verschil met een uitspraak uit *Recht voor Allen*, het orgaan van de Sociaal Democratische Bond uit 1886, luidend: 'kinderbewaarplaatsen zijn voor de arbeidende klasse wat morfine is voor de zieke.'

Na de Eerste Wereldoorlog verandert *De Proletarische Vrouw* echter haar opstelling. Men gaat allengs uit van het principe dat kinderen tot drie jaar het beste door de eigen moeder verzorgd kunnen worden, die dan gedeeltelijk van haar andere huishoudelijke taken ontlast moet worden en geen loonarbeid hoeft te verrichten. Die houding heeft zich voortgezet tot ver na de Tweede Wereldoorlog. Pas toen de Rooie Vrouwen in de Partij van de Arbeid zich in de jaren zeventig ontwikkelden tot een feministische pressie-groep in de Partij en poogden om verdelingsvraagstukken op het gebied van werk, inkomen en macht binnen het gezichtsveld van mannelijke partijgenoten te brengen, kwam weer de aandacht voor flankerende beleidsmaatregelen die in dit verband nodig zijn — zoals de opvang van kinderen.

Iedereen weet dat dat maar zeer ten dele gelukt is tot nu toe. Afgezien van het feit, dat door die inspanningen het Beginselprogramma een poging tot integratie bevat van socialistische- en feministische doelstellingen, blijkt in de harde maatschappelijke werkelijkheid de afstand tussen droom en daad buitengewoon groot te zijn. Misschien moeten we weer eens helemaal bij het begin beginnen. Bij kinderen dus. Kinderopvang moeten we in het licht van een nieuwe start niet in de eerste plaats zien als een middel om vrouwen, maar om kinderen te bevrijden. Om hun dat te verschaffen waar ze recht op hebben: ontplooiingskansen, stabiliteit en vrijheid. Om bij te dragen aan de veranderbaarheid van mensen door het moederschap niet langer aan die ene moeder toe te vertrouwen.

De verantwoordelijkheid voor de realisering van die voor de nieuwe generatie noodzakelijke voorziening ligt bij de overheid. De overheid die ook voor het overige niet langer een indirecte relatie met kinderen on-

vervolg op blz. 86

Volkshuisvesting en marktmechanisme

Het voorbeeld van de Britse 'council houses'

Na de opbouw van de verzorgingsmaatschappij in de jaren zestig en haar verdere uitbouw in de jaren zeventig, valt er in Nederland weer een zekere hang te bespeuren naar een terugkeer naar een meer door het particulier initiatief en door de markt gereguleerde samenleving. Ook in de volkshuisvesting wint het marktdenken in toenemende mate terrein. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de door politieke partijen opgestelde model-programma's voor de komende gemeenteraadsverkiezingen.¹ De huidige regeringspartijen kiezen daarin beide voor bevordering van het eigen woningbezit en voor meer nadruk op de bouw van duurdere premiewoningen en van koopwoningen.

Een van de instrumenten om het eigen woningbezit te bevorderen vormt de verkoop van woningwetwoningen. De VVD wil huurders van woningwetwoningen het recht geven om hun woning te kopen. Het CDA wil de verkoop aan zittende huurders stimuleren en heeft daarbij vooral de meer onderhoudsintensieve woningen op het oog. De aldus door verkoop gemobiliseerde 'stille reserves' kunnen volgens deze partij worden aangewend voor nieuwbouw en voor innovatie- en onderhoudswerkzaamheden. De opvattingen van de Partij van de Arbeid gaan nog steeds in een andere richting. Het marktdenken mag dan ook in deze partij enigszins in opmars zijn, maar op het gebied van de volkshuisvesting valt daarvan nog niet veel te bespeuren. Ze kiest wat de nieuwbouw betreft voor een beleid dat zich in de eerste plaats op de zwakke groepen op de woningmarkt richt, en staat een gelijkwaardige behandeling voor van huur- en koopsector, die de huishoudens een reële keuzemogelijkheid laat. Ook blijft de PvdA de verkoop van woningwetwoningen in beginsel afwijzen, dat wil zeggen tenzij aangetoond kan worden dat aan een dergelijke transactie van een woningcorporatie een sociaal motief, dat wil zeggen versterking van de positie van de minst weerbare groepen woningzoekenden, ten grondslag ligt.

Tot dusverre is het in Nederland niet op grote schaal tot verkoop van woningwetwoningen gekomen. In de jaren zeventig is jaarlijks minder dan een half procent van de voorraad woningwetwoningen aan de bewoners verkocht.² Potentiële kopers waren er in deze periode van bloei op de woningmarkt echter wel degelijk, terwijl bovendien in bepaalde delen van het land (vooral de kleinere plaatsen in Noord-Brabant en Limburg) veel hogere percentages genoteerd konden worden. Mede onder druk van de woningcorporaties publiceerde het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening in 1979 een beleidsnota, later gevolgd door een circulaire, waarin verkoop van woningwetwoningen aan bewoners gebonden werd aan de voorwaarde dat deze het traditionele, sociaal ge-

oriënteerde volkshuisvestingsbeleid niet mocht doorkruisen; een en ander ter beoordeling van het Ministerie zelf.

Een zekere omslag begint zich af te tekenen met het regeerakkoord van 1982, waarin gesproken wordt van stimulering van de mogelijkheden tot aankoop van woningwetwoningen, zonedig langs wettelijke weg. In 1984 verscheen een ministeriële circulaire, waarin de beslissingsbevoegdheid over verkoop bij de gemeenten werd gelegd, en de genoemde toetsing aan de algemene doelstellingen van het volkshuisvestingsbeleid niet langer verplicht werd gesteld. Het beeld dat deze regeringsperiode laat zien, is overigens niet eenduidig: om redenen van bezuiniging werd de bestaande subsidie op aankoop van een woningwetwoning (tijdelijk?) afgeschaft.

Niettemin is de verkoop, na in het begin van de jaren tachtig vrijwel geheel tot stilstand te zijn gekomen, de afgelopen twee jaren weer enigszins toegenomen. Uit recent onderzoek³ blijkt dat de oorzaak daarvan niet zozeer aan de vraagzijde, zoals in de jaren zeventig, als wel aan de aanbodzijde moet worden gezocht. Een aantal sociale woningbeheerders overweegt, in een aantal gevallen door de nood gedwongen, om door verkoop van woningwetwoningen de tekorten in hun algemene bedrijfsreserve, veelal ontstaan als gevolg van onderhoudswerkzaamheden, aan te vullen. Dit beleid wordt gesteund door het Ministerie. Zo werd in oktober 1985 aan het in nood verkerende gemeentelijk woningbedrijf in Breda geadviseerd om een gedeelte van het bestand aan woningwetwoningen te verkopen. In het licht van dergelijke ontwikkelingen, en tegen de achtergrond van de groeiende herwaardering van het marktmechanisme op het gebied van de volkshuisvesting, verdient de situatie in Engeland onze bijzondere aandacht. Daar trekt de staat, onder druk van de hoog opgelopen staatsschulden en onder leiding van een sterk op de vrije markt ingestelde Conservatieve regering, zich al vanaf het eind van de jaren zeventig terug uit de volkshuisvesting. Een van de speerpunten van dit beleid wordt gevormd door de massale uitverkoop van 'council houses' (vergelijkbaar met de woningwetwoningen die in Nederland door de gemeentelijke woningbedrijven worden beheerd, en veelal aan de minst draagkrachtigen worden verhuurd). Verder wordt veel steun gegeven aan de eigen-woningbezitter.⁴

Dit artikel is een poging om de gevolgen van een dergelijk beleid in kaart te brengen. Hiertoe zal allereerst het door de regering-Thatcher gevoerde volkshuisvestingsbeleid in het kort worden beschreven en zal de rol worden belicht die de verkoop van council houses hierin speelt. Op basis van eerder verricht onderzoek

Peter Boelhouwer
Werkzaam bij het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht, in het kader van een ZWO-onderzoek naar de verkoop van woningwetwoningen in Nederland

wordt vervolgens de invloed van deze verkopen op het functioneren van de woningmarkt aangegeven. De resultaten van een studiebezoek aan twee gemeenten in London geven aanvullend hierop een beschrijving van de samenhang tussen de verkopen van council houses en de huidige volkshuisvestingsproblemen op lokaal niveau. Tenslotte worden enkele algemene conclusies getrokken.

De ontwikkeling van de volkshuisvesting in Groot-Brittannië

Evenals in Nederland en in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Verenigde Staten heeft de Britse regering altijd actief op de woningmarkt geparticipeerd, zowel via het aanbieden van woonruimte als via regulering van de particuliere sector. Toen de regering-Thatcher aan het bewind kwam, bewoonde 32 procent van de huishoudens dan ook een council house. De particuliere verhuursector, die in 1915 nog negentig procent van de huishoudens huisvestte, was toen inmiddels ingekrompen tot veertien procent van de woningvoorraad. Deze ontwikkeling maakt de invloed van 65 jaar overheidsbemoeienis duidelijk. Het Britse beleid werd gevoerd op basis van een ideologie die er vanuit ging dat huisvesting een sociaal goed is waarvan de verdeling niet aan de vrije markt mocht worden overgelaten.⁵

Hierin kwam bij het aantreden van de regering-Thatcher in 1979 radicaal verandering. Deze koerswijziging werd naast ideologische overwegingen sterk door de ontstane huisvestingsproblematiek ingegeven. Door huurbeheersingsmaatregelen en krotopruijing was het aanbod op de particuliere markt sterk teruggelopen. De door de lokale overheden gebouwde council houses hadden tot doel dit verlies op te heffen. Evenals in Nederland namen de overheidsuitgaven in de volkshuisvesting in de jaren zeventig echter onrustbarend toe. Vanwege deze ontwikkeling werden er zowel door de in 1972 geïnstalleerde conservatieve regering als door de Labour oppositie grote vraagtekens geplaatst bij het op grote schaal verder ontwikkelen van council houses. Ook de exploitatie problemen van de vaak sterk gebureaucratiseerde 'housing authorities' en de hiermee samenhangende inefficiënte werkwijze speelden in dit kader een belangrijke rol. Dit werd nog versterkt door de ongelijke verdeling van de overheidssubsidies tussen met name de minst vermogende huishoudens in de particuliere sector en de naar verhouding meer profiterende huurders uit de sociale sector en de eigenaar-bewoners. Samenvattend kan er dan ook gesteld worden dat het Britse huisvestingsstelsel rijp was voor een ingrijpende economische hervorming.⁶

De politiek van de regering-Thatcher zoals deze vanaf 1979 gevoerd wordt, bevat twee hoofddoelstellingen: 1. stimulering van het eigenwoningbezit, en 2. het terugdringen van de overheidsuitgaven aan volkshuisvesting. (Zoals in de inleiding reeds vermeld, zijn dit ook twee in Nederland steeds meer gekozen beleidsdoelstellingen.) Het belangrijkste instrument om de beide doelstellingen te bereiken is de massale verkoop van council houses. De verkoop zou naast de stimule-

ring van het eigenwoningbezit ook de publieke uitgaven kunnen terugdringen. Deze politiek was niet nieuw in Groot-Brittannië. Vanaf de jaren dertig werden er al council houses aan de zittende huurders verkocht. De aanvragen tot verkoop werden echter door de lokale overheid als onderdeel van het totale volkshuisvestingsbeleid en rekening houdend met de vraag naar gesubsidieerde woningbouw, beoordeeld. De verkopen vonden op basis van de marktwaarde plaats, waarbij geringe kortingen werden verstrekt. Ook eisten de gemeenten het recht op terugkoop.

In deze regeling kwam bij het verschijnen van de 'Housing Act 1980' verandering. Vanaf dat moment was er sprake van het 'right to buy' principe. Iedere huurder kon onder deze wet gebruik maken van het kooprecht. Bovendien werden afhankelijk van de bewoningsduur kortingen van dertig tot vijftig procent, vanaf 1984 tot zestig procent op de marktwaarde (in onbewoonde staat) mogelijk en had iedere koper recht op een door de lokale overheid te verstrekken hypotheek. Het gevolg van deze gunstige condities was dat tussen 1979 en 1983 ongeveer acht procent van de totale publieke sector werd verkocht.⁷

Zoals reeds vermeld streefde de overheid er tevens naar de overheidsuitgaven terug te dringen. Dit leidde tot een sterke beperking van het gemeentelijke volkshuisvestingsbudget, wat tot gevolg had dat de gemeentelijke woningbouwproductie sterk terugliep en de huren in de publieke sector enorm toenamen (een stijging van 119 procent in vier jaar tijd).⁸

Veranderingen in het woning- en huurdersbestand

Uit vrijwel alle verrichte studies blijkt dat de meest aantrekkelijke delen van de woningvoorraad verkocht worden terwijl de kwaliteit en de diversiteit in het resterende aanbod van de publieke sector zienderogen achteruit holt.

*Sewel, Twine en Williams*⁹ onderzochten over een periode van twee jaar de verkoop van council houses in Aberdeen. Uit hun onderzoek bleek dat de verkopen zowel wat buurt als wat woningtype betreft sterk varieerden. In complexen met een hoge sociaal-economische status bleek de verkoop groter dan in complexen met een lagere sociaal-economische status. Hetzelfde gold voor de meest geliefde en moeilijk verhuurbare complexen. Naar woningtype bleken de half-vrijstaande woningen in de verkopen sterk oververtegenwoordigd te zijn ten opzichte van de flats en speciaal de hogere flats.

Evenals het verkochte woningtype blijken de kopers van deze woningen uit een uiterst selecte groep te bestaan. Zo ontdekte *Murie* in een onderzoek in Birmingham dat de typische koper van de council houses een voormalige huurder was die zijn woning al een flink aantal jaren bewoonde, van middelbare leeftijd was, aan het hoofd van een groot huishouden stond, meer dan het gemiddelde inkomen verdiende en geschoolde handarbeid verrichtte. Bovendien werden er in het huishouden vaak meer inkomens binnengebracht.¹⁰ Naast het bestaande onderzoek dat zich veelal richt op de kenmerken van de huurder en de woning, werd er door *Forrest* (1980) in Birmingham on-

derzoek verricht naar de effecten van de doorverkoop van de door de huurder aangeschafte council houses. De tweede koper bleek in verhouding tot de eerste koper jonger te zijn, een hogere sociaal-economische status te bezitten en meer overeenkomsten te vertonen met de gehele groep huishoudens die voor het eerst een woning kopen.¹¹

Financiële consequenties

Een van de twee doeleinden van de Housing Act 1980 was het terugdringen van de overheidsuitgaven in de volkshuisvesting. Om de financiële consequenties van de verkoop van council houses te meten brengt Kilroy¹² onderscheid aan tussen lange en korte termijn effecten. Op individueel niveau zal de huurder die zijn woning koopt vrijwel zeker financieel voordeel onderkennen (uitgezonderd de laagste-inkomensgroepen, die weinig voordeel van belastingaftrek hebben).

Ook de gemeente lijkt op korte termijn een financieel voordeel te behalen, zelfs wanneer er beneden de werkelijke marktwaarde wordt verkocht. Vanwege het niet betrekken van de inflatie in veel berekeningen is deze winst echter niet reëel. Op de langere termijn ontstaat er dan ook een duidelijke inkomstenvermindering. De opbrengst van de verkoop bedraagt in veel gevallen niet meer dan dertig jaar van de opbrengst van de te innen huur. Door de eerder genoemde forse huurstijging in de publieke sector worden deze tekorten vervolgens nog groter. Wanneer er geen kortingen verleend werden zou er een andere situatie ontstaan. Vanwege de aftrek van hypotheekrente en andere belastingvoordelen voor de eigenaar-bewoner is de centrale regering de grootste verliezer in het geheel. Zo werd het totale bedrag aan hypotheekaftrek in 1985 op 4,5 miljard gulden geschat; een verdubbeling ten opzichte van 1979.¹³ Nadelig voor de volkshuisvesting is verder dat het extra geld dat via de verkopen binnenkomt niet weer wordt uitgegeven en dat er zelfs minder besteed wordt aan bouwprojecten dan voorheen.¹⁴ Zo mocht in 1985 slechts twintig procent van de opbrengst door de gemeenten in de volkshuisvesting geïnvesteerd worden. Het resterende bedrag moet ter dekking van eventuele overheidstekorten worden opgespaard. Het gevolg hiervan is dat er een groot financieel stuwmeer is ontstaan en dat de werkloosheid in de bouw door een teruglopend nieuwbouwprogramma toeneemt.¹⁵ Kilroy noemt twee factoren die verklaren waarom er niet op grotere schaal aandacht aan deze grote financiële verliezen geschonken is. In eerste instantie werden de belastingvoordelen van de eigen-woningsector niet onderkend en in de tweede plaats werd er alleen aandacht besteed aan wat subsidies kosten zonder te kijken wat voor effecten ze hebben.¹⁶

Enige effecten van het gevoerde beleid op lokaal niveau

Nu aan de hand van een aantal onderzoeksresultaten de algemene effecten van de verkoop van council houses zijn aangegeven, worden via een beschrijving van de volkshuisvestingsproblematiek in twee gemeenten van Londen de gevolgen van het gevoerde beleid op lokaal niveau geanalyseerd.

Enfield

Enfield is een door de Conservatieven bestuurde gemeente met 260.000 inwoners en is gelegen aan de noordrand van Londen. Al voor 1980 werden er door de gemeente council houses aan zittende huurders verkocht. Hiertoe werd een verkoopbeleid ontwikkeld waarin werd vastgelegd aan wie en welke woningen er onder bepaalde condities verkocht werden. Zo werden er geen flatwoningen verkocht, en mochten de kopers een bepaalde inkomensgrens niet overschrijden. Dit beleid resulteerde in een verkoop van totaal 1202 woningen in de periode 1971-1980.

Met de introductie van de Housing Act 1980 kwam hier verandering in. Van een eigen verkoopbeleid was toen geen sprake meer. Voor het eerst werden er nu ook flats verkocht en konden ook gezinsleden in de verkoop participeren. De versoepelde regelgeving en de hoge kortingen leverden een stijging van het aantal verkopen op. Dit resulteerde in een verkoop van 2658 eengezinshuizen en 360 flats in de periode 1981-1984. Het resultaat van de verkopen is dat sinds 1971 ongeveer zestien procent van het gemeentelijk woningbezit verkocht werd. Dit percentage bedraagt voor eengezinshuizen dertig procent. Door de combinatie van de verkopen en een teruggang in de bouwproductie nam het aantal council houses vanaf 1980 ook in absolute zin af. De gemeente heeft ter compensatie slechts toestemming gekregen een beperkt aantal nieuwbouwwoningen te realiseren, bestemd voor bijzondere groepen op de woningmarkt zoals ouderen en gehandicapten. Rond de verkoop van council houses zijn de afgelopen jaren een aantal problemen ontstaan. Een van de belangrijkste is dat veel voormalige huurders de afbetaling van hun hypotheek niet kunnen opbrengen en daarom de woning samen met hun kinderen kopen. Dit geeft echter grote sociale onrust binnen de gezinnen wanneer de kinderen besluiten zelfstandig een woning aan te schaffen of van de aankoop willen profiteren en hun ouders onder druk zetten om te vertrekken. Een ander probleem vormen de achterstanden in de aflossing van door de gemeente verstrekte hypotheek. De kopers beseffen bij aankoop van hun woning vaak niet welke lasten zij moeten dragen. Een recent probleem vormen de flats die sinds de laatste twee jaar in toenemende mate worden verkocht. De gemeente blijft ondanks de verkoop verantwoordelijk voor het onderhoud van deze woningen. Hiertoe moeten de onkosten voor de individuele huishoudens berekend worden. Dit levert vaak moeilijkheden op, waarbij veel kopers een klacht tegen de gemeente indienen. Zoals eerder betoogd, leveren de verkopen ook in Enfield voor de gemeente geen direct aanwendbare financiële armslag op.

Gezien het grote aantal verkopen lijkt het er misschien op dat de woningvraag in Enfield gering is. Niets is echter minder waar. In totaal staan er bij de gemeente 13.372 woningzoekenden geregistreerd waarvan 8.601 zonder woning, 3553 huishoudens op de transfer lijst, terwijl 1218 woningzoekenden het predikaat dakloos hebben meegekregen. Ter vergelijking; in 1980 stonden nog slechts 8.804 woningzoekenden geregistreerd.^{17, 18} Natuurlijk worden de tekorten op de

woningmarkt niet alleen veroorzaakt door de verkoop van council houses. Feit is echter wel dat mede door de verkopen, het aanbod van met name voor gezinnen geschikte woonruimte de afgelopen jaren sterk is afgenomen. Zo bedroeg het aantal vrijgekomen woningen in de periode 1980-1981 nog 1671, terwijl dit in de periode 1984-1985 is teruggelopen tot 1432.

Haringey

Haringey is een door Labour bestuurde gemeente met 202.000 inwoners en ligt evenals Enfield aan de noordzijde van Londen. De gemeente telt naar verhouding veel inwoners die behoren tot de lagere-inkomensgroepen en veel huishoudens afkomstig uit etnische minderheidsgroeperingen. In tegenstelling tot Enfield werden in Haringey tot 1980 geen council houses verkocht. Ook nu nog is de gemeente een uitgesproken tegenstander van de verkoop van council houses. Ondanks deze weerstand werden er op verzoek van de huurders in de periode 1981-1985 toch 1512 council houses verkocht, waarvan 89 procent eengezinshuizen en elf procent flatwoningen. Deze verkopen hadden tot gevolg dat de woningvoorraad in de publieke sector in vier jaar tijd met ruim 5,6 procent werd vermindert. Dit verlies aan council houses werd niet gecompenseerd door de nieuwbouw. Sinds 1980 werden er 1014 nieuwbouwwoningen gebouwd, zodat er sprake is van een absolute daling van het beschikbare aanbod aan council houses.^{19, 20}

Gezien de kenmerken van de verkochte woningen, de verdeling van de woningmarkt en de kenmerken van de bevolking heeft deze afname van het aantal council houses grote gevolgen voor de positie van woningzoekenden op de woningmarkt. Ten eerste geldt dat de verkochte woningen tot de meest aantrekkelijke van de woningvoorraad gerekend kunnen worden. Het merendeel bestaat uit eengezinshuizen met een tuin en is gelegen in de meest gewaardeerde delen van de gemeente. Door de verkopen is de kwaliteit van het resterende gemeentebesteed dan ook sterk gedaald. Ten tweede kan de verdeling van de verschillende sectoren op de woningmarkt genoemd worden. De gemeente Haringey heeft slechts een klein bestand aan council houses tot haar beschikking. Zo huurde in 1982 29 procent van de huishoudens een woning van de gemeente, was 44 procent eigenaar bewoner, terwijl 27 procent een particuliere huurwoning bewoonde. De derde factor, de kenmerken van de bevolking, hangt sterk samen met de eerste twee factoren. Gezien het feit dat de lagere-inkomensgroepen en etnische minderheden sterk vertegenwoordigd zijn in Haringey, is er een grote vraag naar betaalbare huurwoningen.

Door bovengenoemde ontwikkelingen beperkt de sociale huisvesting zich steeds meer tot het huisvesten van de armste delen van de bevolking in de slechtste delen van woningvoorraad. Een negatief gevolg hiervan is dat de ghettovorming in Haringey sterk toeneemt. Evenals in Enfield speelt ook hier het probleem van de daklozen. Zo werden in 1985 alleen woningzoekenden via de 'Homeless Housing Act' aan woonruimte geholpen. Woningzoekenden die een woning huren en niet direct het gevaar lopen op straat gezet te

worden konden dus niet aan woonruimte geholpen worden. Dit ondanks het feit dat er in veel gevallen sprake is van overbewoning. In Haringey heeft men inmiddels, evenals in Enfield trouwens, het punt bereikt dat daklozen tijdelijk in hotels en pensions ondergebracht moeten worden. In totaal ging het in 1985 om honderdtachtig families. Uit een recent in Haringey verricht onderzoek blijkt dat het voor de gemeente goedkoper is nieuwe woningen te bouwen in plaats van de daklozen in dure pensions onder te brengen. De conservatieve regering geeft de gemeente echter geen toestemming om nieuwbouw te realiseren. Er mogen alleen een beperkt aantal woningen voor bijzondere groepen worden gebouwd. Ook de verkoop van council houses levert de gemeente geen werkelijke mogelijkheden op. Het zou de gemeente 77,5 miljoen pond kosten om de 1512 verkochte woningen tegen de huidige prijzen te vervangen, terwijl de inkomsten van de verkopen slechts negentien miljoen pond bedroegen.²¹

Politieke achtergronden en toekomstige beleid

Ondanks de nadelige effecten van de verkoop van council houses, zoals deze in het voorafgaande uiteengezet werden, ziet het er niet naar uit dat het gevoerde beleid in Groot-Brittannië de eerstkomende jaren zal worden bijgesteld. Aan de hand van de standpunten van respectievelijk de Conservatieve en de Labour partij wordt deze verwachting toegelicht. *Bassett*²² spoorde via uitspraken in het parlement en op partijbijeenkomsten de belangrijkste argumenten van de voor- en tegenstanders van de verkoop van council houses op.

De argumenten van de Conservatieve partij bestaan over het algemeen uit een mengsel van morele, politieke en economische argumenten. Zij kunnen tot de volgende vier kernargumenten worden herleid: 1) Het eigenwoningbezit is de meest natuurlijke eigendomsverhouding en komt overeen met sommige 'basic human instincts' gebaseerd op een natuurlijke trots op bezit. 2) De verkoop vergroot de menselijke vrijheid en vermindert het overwicht van de staat op het individu. 3) Het eigenwoningbezit vergroot de onafhankelijkheid en verantwoordelijkheid. Het stimuleert het individuele huishouden om actief en constructief aan het sociale leven in de lokale gemeenschap deel te nemen. 4) De verkoop van council houses heeft financiële voordelen. Er kan een tegen inflatie ingedekt bezit worden opgebouwd dat aan de kinderen kan worden overgedragen. Veel auteurs²³ benadrukken de sterk metafysische kenmerken van deze argumenten. Hierdoor zijn zij via onderzoek moeilijk te weerleggen. Het is immers niet eenvoudig om na te gaan in hoeverre het eigenwoningbezit als iets 'natuurlijks' beschouwd kan worden.

Pas na 1970 werd door de Conservatieve partij een politiek 'issue' van de verkoop van council houses gemaakt. Afhankelijk van de context werden door de conservatieven de volgende punten benadrukt: de morele overwinning van de 'property owning democracy', de electorale voordelen, verkoop als strijdmiddel tegen onwillige Labour gemeenteraden en de financiële

le voordelen zowel voor individuen als voor de gemeenschap. Samenvattend stelt *English*²⁴ dat de uitbreiding van het eigen-woningbezit op basis van vrijwel ongelimiteerde kosten samen met het terugbrengen van de invloed van de publieke sector de hoeksteen van de Conservatieve politiek vormt.

De visie van de Labour partij is in vergelijking met het conservatieve beleid wat gematigder. Hierbij werden door Bassett²⁵ de volgende vijf clusters van argumenten opgetekend. 1) Alhoewel Labour niet tegen het eigen-woningbezit is, moet het volkshuisvestingsbeleid volgens deze partij gericht zijn op het bereiken van gelijkwaardigheid tussen de eigendomssectoren, zodat huishoudens een grotere keuze op de woningmarkt hebben. 2) Alleen in gemeenten waar geen woningtekort is zou de verkoop van council houses moeten worden toegestaan. 3) Selectieve verkoop van council houses leidt er toe dat er management-problemen ontstaan: de gemeenten moeten een uitgekleed woningbestand beheren dat een hoge concentratie van probleemhuishoudens kent. 4) De financiële voordelen komen een enkel willekeurig individu ten goede en gaan ten koste van de gemeenschap. 5) De gedwongen verkoop van council houses door lokale bestuurders is een fundamentele aanval op het principe van de lokale democratie.

Enigszins afwijkende argumenten worden door onder anderen *Jacobs* verwoord.²⁶ Hij betoogt dat het voor de Labour partij onverstandig is te veel nadruk te leggen op een anti-socialistische verkoop-campagne. Dit is niet in het belang van de aanhang van Labour en slecht behuisden en woningzoekenden worden er niet direct mee geholpen. In tegenstelling tot andere auteurs²⁷ stelt *Jacobs* dat het eigenwoningbezit niet tot een verkeerd klasse-bewustzijn zal leiden en onderdeel uitmaakt van het historisch democratiseringsproces van de arbeidersbeweging. Hierbij beschrijft *Jacobs* een ontwikkeling van de volkshuisvestingssector die in het begin van deze eeuw werd gedomineerd door de particuliere huursector en zich langzaam ontwikkelde tot een door de publieke huursector en het eigenwoningbezit gedomineerde sector. Een stap verder zou een vergroting van het eigen-woningbezit vormen. De verkoop van council houses is in dit kader geen onderwerp om massale protesten tegen het volkshuisvestingsbeleid over te organiseren. Dit zal op andere terreinen zoals bijvoorbeeld de woonruimteverdeling moeten plaatsvinden. In de praktijk sluit deze laatste visie, ondanks de vaak tegengestelde uitgangspunten, aan bij het gevoerde beleid in veel gemeenten. De publieke sector wordt hierbij als complement van het eigen-woningbezit beschouwd.

Samenvattend kan op basis van de visies van de grootste politieke partijen in Groot-Brittannië worden vastgesteld dat het niet aannemelijk is dat het gevoerde beleid ten aanzien van de verkoop van council houses in de toekomst sterk gewijzigd zal worden. Dit ondanks de uit onderzoek en de praktijk van de volkshuisvesting aanzwellende stroom van nadelen en tegenargumenten. De argumenten van de Conservatieve partij zijn vanwege hun metafysisch karakter moeilijk weerlegbaar, terwijl Labour geen duidelijk alternatief be-

leid ontwikkeld heeft om de problemen in de volkshuisvesting te kunnen oplossen. Voor beide partijen geldt dat het electoraal gezien verlies kan opleveren wanneer men zich tegen de verkoop van council houses keert.

In het bovenstaande betoog is als grondslag van het in Groot-Brittannië gevoerde marktgericht volkshuisvestingsbeleid de verkoop van council houses belicht. Zoals in de inleiding opgemerkt gaan er ook in Nederland steeds meer stemmen op om in de volkshuisvesting het marktmechanisme en het particulier initiatief een grotere rol te laten vervullen. In de meeste gevallen wordt deze koerswijziging ingegeven door ideologische en financiële overwegingen. Met betrekking tot de effecten van een dergelijke koerswijziging bestaat in Nederland vrijwel geen inzicht. Met behulp van het hier boven besproken Britse voorbeeld is beargumenteerd dat dergelijke wijzigingen vaak vergaande consequenties met zich brengen. In het geval van de verkoop van council houses blijkt dat de sociale woningsector zowel kwantitatief als kwalitatief sterk achteruit holt, de mogelijkheden voor zwakke groepen op de woningmarkt sterk gereduceerd worden en ghettoverschijnselen optreden. Van realisering van een van de belangrijkste doelstellingen van de Conservatieve regering, het terugdringen van de staatsschuld is geen sprake. Onderzoek toont aan dat er met name op lange termijn sprake is van een duidelijke inkomstenvermindering.

Noten

1. L. Gerrichhauzen en M. van Giessen. 'Bestuurskundige bespiegelingen, partijideologie en het lokale volkshuisvestingsbeleid'. *Stedebouw & Volkshuisvesting* 1985 p. 356-359.
2. L. Gerrichhauzen (1985). *Woningcorporaties: bouw en beheer in gedeelde verantwoordelijkheid*, p. 49.
3. P.J. Boelhouwer (1986). *Verkoop van woningwetwoningen deel 1*.
4. Gemiddeld steunt de Engelse overheid de bewoner van een sociale huurwoning met 142 pond per jaar, terwijl de eigen-woningbezitter ongeveer 370 pond ontvangt. Zie *Housing*, Jan. 1984 p. 6.
5. C. Whitehead 1983, 'Housing under the conservatives: A policy assessment'. *Public money* 3, p. 15-21.
6. D. Maclennan (1982), *Housing economics*.
7. Zie Roof (1983), *A dramatic impact of council sales*.
8. Zie *Housing*, nov. 1984, p. 24.
9. J. Sewel, F. Twine en N. Williams 1984. 'The sale of council houses, Some empirical evidence'. *Urban Studies* (1984) no. 21 p. 439-450.
10. A. Murie (1975), *The sale of council housing*. Occasional paper no. 35.
11. R. Forrest (1980), 'The resale of former council houses in Birmingham'. *Policy and Politics* no. 3 p. 334-339.
12. B. Kilroy (1982), 'The financial and economic implications of council house sales'. J. English, *The future of council housing*, p. 52-97.
13. E.A. Roistacher (1984), *A tale of two conservatives*, p. 491.
14. *Times*, 1 november 1982.
15. C. Triesscheijn (1982), *Omzetting van woningwetwoningen in koopwoningen*.
16. B. Kilroy (1982), p. 87.

17. Borough Of Enfield (1985), *Housing needs, current situation*, p. 4.
18. Borough Of Enfield (1985), p. 13.
19. G.L.C. (1983), *Greater Londen housing statistics*.
20. Borough Of Haringey (1985), *Joint report of the borough housing officer and comptroller and treasurer*, p.1.
21. Borough Of Haringey (1985), p. 4.
22. K. Bassett 1980, 'The sale of council houses as a political issue. In symposium on council house sales', *Policy and Politics*, no. 3 p. 290-307.

23. J. English (1982), *In the choice for council housing* en K. Bassett (1980).
24. J. English (1982), p. 199.
25. K. Bassett (1980), p. 299.
26. S. Jacobs (1981), 'The sale of council houses: Does it matter?' *Critical Social Policy*, no. 2 p. 35-48.
27. N. Ginsburg (1981), 'A note on council house sales'. *Critical Social Policy*, no. 2 p. 48-50.

vervolg van blz. 80

derhoudt. In de praktijk zal dat vanzelfsprekend betekenen dat de ouders die overheid tijdelijk vervangen. Maar onder voorwaarde dat zij – in het belang van kinderen – die taak zo goed mogelijk kunnen volbrengen.

Barbara Ehrenreich definieerde een socialistisch feministe eens als een socialiste die naar twee keer zoveel vergaderingen moet. Omdat het feminisme voor het socialisme nog steeds een toegevoegde waarde is. Het vechten tegen de onderdrukking van vrouwen wordt niet beschouwd als een centraal aspect van de strijd tegen het kapitalisme. We hebben geen vergadertijd meer over. Alleen al daarom moet onze visie met betrekking tot kinderen een integraal onderdeel van de socialistische maatschappij-visie worden.

Noten

1. Draijer, N., *De omgekeerde wereld, Seksueel misbruik van kinderen in het gezin*, een onderzoek in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Directie Coördinatie Emancipatiebeleid, 's Gravenhage 1985.
2. Peters, J.B.M., 'Gezinsbeleid' in: *Trefpunt*, Aug. 1977.
3. *Demokratisch Socialisme in Nederland, Over de Beginselen van de Partij van de Arbeid*, WBS, Amsterdam 1977.
4. Millett, Kate, *Flying*, New York 1975. Millett, Kate, *Sexual Politics*, London 1969. Firestone, Shulamith, *The dialectic of sex*, New York 1970. Oakley, A., *Beco-*

ming a mother, Oxford 1976. Zaretski, E., *Capitalism, the Family and Personal Life*, London 1976.

5. Snijders-Borst, H., 'Nieuwe subsidies voor de productie van mensen', In: *Demokratisch Socialisme in Nederland*, W.B.S., Amsterdam 1977.
6. Mitchell, Juliet., 'Women: The longest revolution', *New Left Review*, no. 40, Nov.-Dec. 1966. Mitchell, Juliet., *Woman's Estate*, Baltimore 1971.
7. Hartmann, Heidi, 'The unhappy marriage of marxism and feminism: Towards a more progressive union', In: *Women and Revolution*, London 1981.
8. Singer, E., 'Jeugdbeleid is ook ouderschapsbeleid', In: *Jeugd en Samenleving*, 15e jrg., nr. 5, 1985.
9. Dinnerstein, Dorothy, *The Mermaid and the Minotaur, Sexual Arrangements and Human Malaise*, New York 1976; Chodorow, Nancy, *The Production of Mothering, Psycho-analysis and the Sociology of Gender*, Berkeley, 1978; Friday, Nancy, *My mother My self*, Glasgow 1977; Rich, Adrienne, *Uit Vrouwen Geboren, Moederschap als ervaring en instituut* (vert.), Amsterdam, 1979.
10. Rubin, Gayle, 'The traffic in women', In: Reiter, R. (red.), *Towards an Anthropology of Women*, New York 1975.
11. *Kollektivisering van huishoudelijke arbeid*, Afdeling Vrouwenstudies F.S.W., Amsterdam 1980. (*Utopisch-*) *socialisten, SDAP-vrouwen over kinderopvang Deel 5: Kinderopvang in Nederland vroeger en nu*. Zwart, S.I., *Het gezinsbeeld bij de Nederlandse politieke partijen*, (Afd. voor soc. wetensch. a.d. Landbouwhogeschool), Wageningen 1968. Kloek, Els, *Gezinshistorici over vrouwen* (ASVA-SUA skriptiereeks, nr. 4) Amsterdam 1981.

Open deur

De huisvestingssituatie van etnische groepen in Nederland is voor verbetering vatbaar. Dit geldt zowel voor de kwaliteit van hun individuele woonruimte, de mate waarin de huisvestingsmarkt voor hen toegankelijk is, de wachttijden waarmee zij te maken hebben als voor de woonomgeving. Naarmate de betrokken groepen langer in Nederland wonen, zal die situatie ten dele vanzelf verbeteren. Een deel van de noodzakelijke veranderingen zal echter niet vanzelf tot stand komen, met name omdat discriminerende obstakels in het bureaucratische systeem en vooroordelen blijven bestaan. Er is een actief beleid nodig om te zorgen dat de gemeentelijke systemen van woonruimteverdeling werkelijk berekend raken op leden van etnische groepen en om eigenaren en be-

heerders van woonruimte te dwingen om alle inwoners van Nederland als gelijken te behandelen.

Over dit onderwerp gaat de tiende notitie van de sectie Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening van de Wiardi Beckman Stichting: *Open deur. Huisvesting van etnische groepen in Nederland*. De notitie richt zich op het lokale bestuur, maar is ook interessant voor actieve burgers die zich bij de problematiek van etnische groepen en concentratiewijken betrokken voelen.

Open deur Huisvesting van etnische groepen in Nederland. VRO-notitie nummer 10. Te bestellen door f 10,- over te maken op gironummer 3479700 ten name van PvdA-brochures onder vermelding van bestelnummer 776.

Partij van de Arbeid en klassencompromis

Discussie over koers en beleid van de partij is een tamelijk permanent begeleidend verschijnsel van de ontwikkeling van de sociaal-democratische beweging. De aanleiding voor het in de laatste jaren in de PvdA gevoerde debat is de maatschappelijke – vooral sociaal-economische – en partijpolitieke ontwikkeling sinds 1977. Tegen de achtergrond van de economische crisis kwam de spanning tussen korte termijn doelen en de verandering op langere termijn sterk tot uiting. Tevens speelt een verwerking van de koerswijziging die de partij sinds het begin van de jaren zestig heeft meegemaakt een belangrijke rol. Aanzetten voor vernieuwde meningsvorming zijn vooral te vinden in dit blad, de Jaarboeken voor het democratisch socialisme en diverse WBS-publicaties.

Het debat, voor zover men daarvan kan spreken, bestrijkt nogal verschillende niveaus van de partijkoers. Met een zekere gretigheid worden *personen* ter discussie gesteld, waarbij de partijleider zich in bijzondere belangstelling mag verheugen. Naast persoonlijke aspecten gaat het daarbij toch ook om politiek-inhoudelijke zaken en de daarbij behorende politieke vormgeving. Op diverse *beleidsterreinen* is de nodige discussie op gang gekomen en voorts zijn de *beginselen* van de partij, zoals neergelegd in het programma van 1977, 'ter sprake' gebracht.¹

Slechts zeer incidenteel echter is getracht, uitgaande van recente politieke en sociologische theorievorming, plaats en rol van de PvdA in de naoorlogse maatschappelijke en politieke ontwikkeling op een wat hoger abstractieniveau te analyseren. Afgezien van enkele anderen zijn het vooral twee WBS-medewerkers, *Paul Kalma* en *Marnix Krop*, geweest die hiertoe een enigszins samenhangende poging hebben ondernomen, niet zonder enige 'Anklang' in de rest van de partij te vinden.² In hun analyse neemt het begrip 'klasse(n)-compromis' een centrale plaats in, zowel ter karakterisering van de naoorlogse sociaal-democratie als ter bepaling van de partijstrategie in de komende jaren. Voorts – en dat geldt in het bijzonder voor diverse bijdragen van Kalma – onderzoeken zij de relatie van de partij tot de staat en tot de markt. Hun beschouwingen leiden tot een pleidooi voor een grondige en radicale heroriëntatie van de PvdA.

Merkwaardigerwijs heeft hun introductie van het begrip 'klassencompromis' nauwelijks tot enige discussie aanleiding gegeven. We willen een begin maken deze leemte te vullen door een nadere bespreking van dit compromisbegrip en de eruit voortvloeiende implicaties.

Het compromis-begrip

In 1979 publiceerden de Franse auteurs *Alain Bergou-*

nioux en *Bernard Manin* het boek *La social-démocratie ou le compromis*.³ Daarin geven zij een historische en politicologische analyse van de Westeuropese sociaal-democratie, vooral gebaseerd op de ontwikkelingen in Duitsland, Engeland en Zweden. Zij willen het huidige functioneren van de sociaal-democratie analyseren en gebruiken daarbij haar geschiedenis ter verheldering. De sociaal-democratie zien zij als een (te realiseren) politiek programma in voortdurende verandering, waarvan niet zozeer *Bernstein* als wel *Kautsky* één van de belangrijkste grondleggers is. In die zin is hun beschouwingswijze echter tamelijk a-historisch, omdat zij de geschiedenis van de sociaal-democratie slechts als etappes zien op weg naar het volwassen stadium van de rijpheid: de naoorlogse sociaal-democratie.

Deze naoorlogse sociaal-democratie wordt in de allereerste plaats gekenmerkt door een hechte verankering in de arbeidersklasse via de nauwe banden met de vakbeweging en allerlei andere nevenorganisaties. Gesitueerd in het spanningsveld tussen volks- en arbeiderspartij hebben de sociaal-democratische partijen hun arbeiderskarakter behouden. In de tweede plaats heeft de sociaal-democratie een principiële keuze gemaakt voor een pluralistische, vertegenwoordigende democratie, waarin geen plaats is voor een dictatoriale greep naar de macht. De ruimte voor deze vreedzame politiek wordt geschapen door het aangaan van een sociaal-economisch compromis met de ondernemersklasse.

Het compromis vormt een kernpunt in de volwassen sociaal-democratische politiek van na de oorlog. Het compromis is in engere zin gesloten tussen ondernemers en vakbeweging, maar betreft de sociaal-democratie als geheel. In het naoorlogse compromis werd enerzijds de beslissingsvrijheid van de ondernemers in de bedrijven vastgelegd, anderzijds voerde de sociaal-democratie een bijsturende, Keynesiaanse economische politiek en een sociale politiek gericht op herverdeling van inkomens en sociale zekerheid en welzijn: een vreedzame machtsverdeling tussen arbeidersklasse en bourgeoisie.

Bergounioux en Manin wijzen erop dat het compromis als *politieke vorm* een aantal voorwaarden veronderstelt. Allereerst dient er sprake te zijn van een concentratie van macht en representativiteit tussen twee overheersende sociale krachten: het monopoliekapitalisme en de sociaal-democratie (vakbeweging en partij). In de tweede plaats moet er voor beide partijen 'iets te halen zijn', beide partijen moeten voordeel menen te behalen bij de uitkomst van het compromis.⁴ Afgezien van deze algemene voorwaarden noemen Bergounioux en Manin nog enkele historisch-specifie-

Frans Becker/Geert Jan van Oenen

Becker is coördinator van de Stichting Vormingswerk Partij van de Arbeid; Van Oenen is als politicoloog werkzaam bij de Universiteit van Amsterdam

ke voorwaarden met betrekking tot de naoorlogse periode: de koude oorlog en de 'atlantische' oriëntatie van de sociaal-democratie. De door de auteurs geschetste kenmerken zijn naar hun mening wel karakteristiek voor de Westeuropese sociaal-democratie in het algemeen, maar niet voor de Franse. Met enige spijt, zo lijkt het, merken zij op dat juist de verankering van de Franse partij in de arbeidersklasse (middels de vakbeweging) ontbreekt.

Kalma en Krop hebben, zich baserend op het werk van Bergounioux en Manin, in een aantal artikelen de ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie vanuit deze 'compromis-benadering' geanalyseerd. In hun visie worden de jaren vijftig gekenmerkt door een compromis tussen kapitaal en arbeid (of tussen ondernemers en sociaal-democratie, dat wil zeggen partij en vakbeweging), een compromis tussen economische efficiëntie en sociale rechtvaardigheid. De ondernemers bleven baas in eigen huis en kregen de ruimte een floreerende export-industrie op poten te zetten. Daartegenover werd een politiek van volledige werkgelegenheid en sociale zekerheid gevoerd en de vakbeweging als sociale partner erkend. Binnen de arbeidersklasse als geheel werd op grond van een intern klassecompromis de homogeniteit bevorderd. De overheid speelde in dit geheel een betrekkelijk bescheiden rol.

Kalma en Krop beschouwen het 'klasse(n)compromis' als de kern van de naoorlogse ontwikkeling in Nederland. Dit compromis is naar hun mening in de jaren zestig en zeventig op losse schroeven komen te staan. Naast de economische crisis stellen zij twee met elkaar samenhangende ontwikkelingen binnen de sociaal-democratie daarvoor verantwoordelijk. Allereerst gaat het om de opkomst van het 'verzorgingsstaats-socialisme', met zijn nadruk op verzorgingsarrangementen, de collectieve sector, de centrale rol van de staat. De PvdA is aldus een 'etatistische' partij geworden, heeft het zicht op de particuliere sector verloren en is vervreemd geraakt van de vakbeweging. In de tweede plaats – en daarmee samenhangend – is onder invloed van Nieuw Links een koers ingezet die de partij vervreemd heeft van de maatschappij en het politieke krachtenveld.

Recentelijk heeft, aldus Kalma en Krop, onder invloed van het economisch getij de wal het schip gekeerd en is de belangstelling in de PvdA voor sociaal-economische problemen en de marktsector weer ontwaakt. In de jaren tachtig moet de partij de ramen wijd open zetten naar de particuliere sector, en het etatisme vaarwel zeggen. De tijd is rijp voor een nieuw compromis tussen kapitaal en arbeid, waarin de problemen van automatisering en werkgelegenheid een centrale rol zullen spelen. Kern van het door de auteurs voorgestane compromis is een flexibele arbeidstijdverkorting, zonder centraal overheidsingrijpen.

Problemen met het compromisbegrip

Aan het door Bergounioux en Manin gehanteerde compromis-begrip kleven enkele bezwaren, waarvan ons er twee in dit verband het belangrijkste lijken.

Compromis en strijd. Ten eerste: het compromis

wordt gepresenteerd als de politieke vorm van de sociaal-democratie, maar verwijst in eerste instantie naar het optreden van de sociaal-democratie in een specifieke periode, namelijk de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog. Aldus wordt het begrip juist a-historisch gehanteerd: enkele kenmerken van een bepaald tijdsgewricht worden verabsoluteerd en krijgen een algemene strekking.

Hetzelfde probleem doet zich voor in de beschouwingen van Kalma en Krop. Zij besteden nog minder aandacht dat hun Franse evenknieën aan de specifieke integratieve mechanismen van de naoorlogse periode: Koude Oorlog, wederopbouw en economische groei, en de neerslag van de ervaringen van de sociaal-democratie in het Interbellum (de angst voor een terugkeer van crisis en massale werkloosheid, de afkeer van fascisme en communisme en de wens niet opnieuw in het vruchteloze parlementair-politieke isolement van vóór 1939 te geraken).

De – aan specifieke factoren gebonden – gematigde opstelling van de sociaal-democratie, ook wel elders beschreven in termen van 'integratie', '(neo)-corporatisme', 'consensus' of 'Keynesiaanse staat', wordt aldus tot het wezenskenmerk van de sociaal-democratie uitgeroepen. Over een langer tijdperk gezien is de sociaal-democratie, met wisselende accenten, echter steeds een combinatie geweest van strijd en compromis, van oppositie en integratie. De inzet van de sociaal-democratische partijen is daarbij in de loop van de jaren wel veranderd. In de woorden van *Fr. de Jong Edz.*: 'Van het huidige Janusgezicht kijkt niet meer de ene helft naar revolutie en de andere naar democratie, maar de ene helft – met één geloken oog – naar het socialisme, de andere naar de praktijk van alle dag en de machtsvragen die zich daarbij voordoen. Het eerste Janusbeeld was trouwens het 'burgerlijk' beeld van de sociaal-democratie, het tweede zou dat van haar eigen zelfbewustzijn moeten zijn'.⁵

Een vergelijking met de gevoerde 'discussie' over het begrip 'ingroei' ligt hier voor de hand. Waar de geschiedschrijver van het NVV bij het vijftigjarig jubileum, meelevend met het perspectief van toen, het begrip 'ingroei' van de vakbeweging nog centraal stelde, is inmiddels een evenwichtiger beeld van 'ingroei' en strijd gemeengoed geworden.⁶

Door de nadruk die het compromis-begrip legt op de integratie van de sociaal-democratie binnen de bestaande maatschappelijke verhoudingen, worden (machts)strijd en machtsongelijkheid als mede-constituerende elementen van de sociaal-democratie onderbelicht. Machtsstrijd – politiek en maatschappelijk – vormt echter nog steeds een wezenlijk element van een sociaal-democratische hervormingsstrategie. *Politieke dynamiek.* In de tweede plaats blijft bij Bergounioux en Manin nog onduidelijk hoe we ons het sluiten van een compromis als politiek proces moeten voorstellen. Het lijkt hen te gaan om een politieke afspraak op langere termijn tussen twee klassen, arbeidersklasse en bourgeoisie, beide centralistisch georganiseerd.

In feite, zo stellen zij, wordt een overeenkomst gesloten tussen vakbeweging en ondernemersorganisaties,

maar op grond van hun veronderstelling van de 'identiteit' van sociaal-democratische partijen en vakbeweging gaat de partij schijnbaar naadloos in het compromis-model op. Het politieke proces zelf blijft zo sterk onderbelicht, de politieke dynamiek lijkt vrijwel gereduceerd tot de dynamiek tussen werkgevers- en werknemersorganisaties. Een onbevredigende constructie, waarbij de vraag naar de rol van politieke partijen en de staat onbeantwoord blijft. Onduidelijk is bovendien of we hier te maken hebben met een bewuste strategie of een abstractie achteraf om een bepaald resultaat mee te kenschetsen.

Ook bij Kalma en Krop is de omschrijving en betekenis van het begrip 'compromis' onhelder. In eerste instantie schrijven zij over het compromis (tot 1959) als 'gekenmerkt door grotendeels bewust gekozen beleid'.⁷ In een later artikel stellen zij: 'Bij het woord compromis moet men niet denken aan een naar tijd en plaats exact aan te duiden, vrijwillig afgesloten overeenkomst tussen twee partijen, maar aan de resultante van collectieve arbeidsovereenkomsten, wetgeving en instituties, tot stand komend onder invloed van een bepaalde historische traditie, een bepaalde internationale context en bepaalde krachtsverhoudingen'.⁸ Hun pleidooi voor het sluiten van een nieuw compromis gaat weer sterk in de richting van bewust gekozen beleid.

Een zelfde vaagheid doet zich voor in de bijdrage van Piet Vos aan *Het Vierde Jaarboek voor het Democratisch Socialisme*. Zijn pleidooi voor een herijking van de verzorgingsmaatschappij, een frisse marktorientatie en het loslaten van de koppeling van de ambtenarsalarissen aan de elders bereikte cao-uitkomsten wordt verpakt in de hier besproken compromis-benadering. Bij hem neemt het begrip kameleontische trekken aan: het is een conflictbeheersingsstrategie, uitkomst van cao-onderhandelingen, wezenlijk kenmerk van de sociaal-democratie en grondslag van de verzorgingsmaatschappij van de jaren vijftig en zestig.

De Nederlandse varianten van de klassencompromis-benadering – en daarin onderscheiden ze zich niet van diverse benaderingen vanuit de klassenstrijdoptiek – hebben weinig oog voor het politieke proces en de directe politieke machtsverhoudingen waarin een partij zich moet bewegen. Juist daardoor blijven de twee betekenissen van het compromisbegrip, interpretatiekader achteraf enerzijds, concreet politiek handlingsmodel anderzijds, los van elkaar staan. Om een reconstructie van de ontwikkelingen in de jaren vijftig vervolgens te vertalen naar een politieke strategie in de jaren tachtig vereist een hechtere argumentatie dan Kalma en Krop aanreiken.

Een meer realistische invulling van het compromisbegrip dan de ideaaltypische en rationalistische opvatting van Kalma en Krop kan worden ontleend aan een ander debat in Nederland gevoerd, namelijk over verzuiling en pacificatie. Tegen A. Lijphart's stelling dat de pacificatie (van 1917 over schoolstrijd en kiesrecht) het resultaat is van rationeel elite-gedrag – een positie die vergelijkbaar is met die van Kalma en Krop ten aanzien van de jaren vijftig heeft H. Daalder terecht ingebracht dat het sluiten van compromissen histo-

risch resultaat en kenmerk is van de Nederlandse politieke cultuur, een kenmerk dat nog versterkt is door het 'getrennt Marschieren' van de negentiende eeuwse 'emancipatiebewegingen', die alle een minderheid in maatschappij en politiek vormden.⁹ Het beeld van de Nederlandse politiek als een voortdurende reeks van compromissen en verbroken evenwichten, uiteraard binnen specifieke historische en maatschappelijke machtsverhoudingen, niet in het minst bepaald door de structuur van een kapitalistische economie, zou wel eens beter aan de naoorlogse ontwikkelingen kunnen beantwoorden dan het beeld van een al dan niet bewust gekozen compromis op langere termijn tussen economische efficiency en sociale rechtvaardigheid.

Toepasbaarheid: de geschiedenis

Nog afgezien van de meer algemene bezwaren tegen het compromisbegrip van Bergounioux en Manin, rijzen ook enkele vragen bij toepassing op de specifieke Nederlandse situatie. Dat geldt niet alleen voor de historische beeldvorming maar ook voor de strategische inzet. Ons hier tot het eerste bepalend gaat het in het bijzonder om twee vooronderstellingen. Voorondersteld is in de eerste plaats de hechte verankering van de partij in de arbeidersklasse middels vakbeweging en andere organisaties, een situatie die in Nederland wel met de term 'de rooie familie' wordt aangeduid. Kenmerkend voor de Nederlandse situatie na de Tweede Wereldoorlog is echter een eerst langzame, daarna versnelde afbraak van organisatorische, institutionele en ideologische eenheid. Met het ontstaan van de PvdA kwam in principe al een lossere verbinding met de vakbeweging tot stand. In de jaren vijftig werd dit al zichtbaar en vanaf het midden van de jaren zestig verwijderden partij en de zich ten dele ontzuilende vakbeweging nog meer van elkaar.¹⁰

Een tweede probleem doet zich voor ten aanzien van de vooronderstelling van twee centralistisch georganiseerde partijen, die in 'geconcentreerde actie' tot een compromis komen. Zeker, aan centralisatie in organisatie en overleg op sociaal-economisch terrein in de jaren vijftig geen gebrek. Maar een belangrijk kenmerk van de Nederlandse verhoudingen in die tijd is nu juist de organisatorische en politieke verdeeldheid binnen arbeiders- en ondernemersklasse, al heeft die verdeeldheid voor de laatste een geheel andere betekenis dan voor de eerstgenoemde.

Er bestond, kortom, een pluriformiteit van klassenvertegenwoordiging, en van een identiteit van klassenverhoudingen en directe politieke verhoudingen was slechts zeer ten dele sprake. Het analytisch model van Bergounioux en Manin – maatschappij en politiek gedomineerd door de verhouding tussen twee machtsconcentraties, kapitaal en arbeid, waarvan de laatste vertegenwoordigd wordt door sociaal-democratische partij en vakbeweging in hechte samenwerking – correspondeert op een aantal punten niet met de naoorlogse Nederlandse werkelijkheid.

Wanneer we het door Kalma en Krop geschetste beeld van een naoorlogs 'klassencompromis' nader beschouwen, moeten we constateren dat de geleide loonpolitiek dit nog het dichtste benadert. Leverde de vak-

beweging immers niet vrijwillig loon in terwille van industrialisatie en werkgelegenheid?

Vrijwillig is in dit verband een eufemistische uitdrukking. Immers, ter linkerzijde werd de EVC met krachtige middelen buiten spel gezet, acties van ongeorganiseerden of 'andersgeorganiseerden' werden door de 'erkende vakcentrales' en de PvdA hardhandig aangepakt. Dat gebeurde onder meer met de staking van gemeentewerklieden in Amsterdam in 1955, waaraan niet alleen politieke kanten zaten maar ook een sociaal-economische: namelijk de wens de enorme achterstand die door de bezuinigingspolitiek van de jaren dertig was opgelopen weer in te halen. Maar bovendien waren de 'sociale partners' al spoedig hopeloos verdeeld over de geleide loonpolitiek, niet in het minst de vakbeweging zelf. Al vanaf het begin van de jaren vijftig werd dit 'compromis' aangevochten en ondermijnd door ondernemers, confessionelen en liberalen. Alleen de PvdA en aanvankelijk nog het NVV hielden hardnekkig vast aan dit laatste restje geleide sociaal-economische politiek. Het solide, saaie beeld van de jaren vijftig vertoont meer scheuren dan het begrip 'compromis' suggereert.

Het is uiteraard moeilijk de gevolgen van de geleide loonpolitiek nauwkeurig te beoordelen, maar veel reden tot optimisme is er niet, noch op economisch, noch op sociaal, noch op politiek terrein. In grote trekken zijn de kosten van de industrialisatie betaald door de loonafhankelijke bevolking – met als reactie de loonexplosie in de jaren zestig en zijn de gevolgen van de lage-lonenpolitiek voor de industriële vernieuwing niet zonder meer positief te noemen.¹¹ Het vereist wel enige verbeeldingskracht om hier van een compromis tussen economische efficiency en sociale rechtvaardigheid te spreken.

Kalma en Krop menen, tenslotte, dat wat zij klassencompromis noemen, in eerste instantie een zaak van ondernemers- en arbeidersorganisaties is geweest, waarbij de staat zich terughoudend opstelde. Speelt hun huidige politieke voorkeur hen hier parten bij de reconstructie van het verleden? Er is immers veel te zeggen voor de stelling dat de overheid in het proces van de geleide loonpolitiek (in het bijzonder bij de twee bestedingsbeperkingen) een zeer belangrijke, soms overwegende rol heeft gespeeld.¹²

Het vraagstuk van de politieke macht

De opbouw van de verzorgingsstaat is mede het resultaat geweest van politieke besluitvorming, waaraan de PvdA tot 1959 heeft deelgenomen. Afgezien van het korte intermezzo *Cals/Vondeling* bleef de partij tot 1973 van kabinetsdeelname uitgesloten. In die eerste, lange regeerperiode zijn die PvdA-plannen die ook maar iets planmatig met de economie beoogden geneuveld. Pogingen tot verdergaande ordening zoals het voorontwerp-*Vos* voor de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie of de oorspronkelijke opzet van het Centraal Planbureau mislukten. Maar ook op het vlak van de sociale politiek in bredere zin (bij voorbeeld op het terrein van de medezeggenschap in de onderneming) moest de PvdA op vele punten bakzeil halen. De basis onder de coalitie-kabinetten *Drees* mocht dan

wel breed zijn geworden, ze werd vanaf 1952 ook steeds wankeler. De tegenstellingen en spanningen tussen sociaal-democratische en confessionele politiek bleken in 1958 onoverbrugbaar, maar hadden daarvoor al tot flinke wrijving geleid.

Het is onmiskenbaar dat de confessionele, en in het bijzonder de katholieke, politiek een effectieve barrière kon opwerpen tegen sociaal-democratische hervormingspolitiek. De KVP was de as geworden waarom het hele politieke leven draaide.¹³ Zij was niet alleen een stabiliserende, maar ook een dominerende politieke kracht. Voor de oorlog was de SDAP al getroffen door de banvloek van de 'uiterste noodzaak'. Maar ook de naoorlogse PvdA, vanaf de oprichting principieel tegenstander van politieke partijvorming op grond van confessie, is voortdurend geconfronteerd geweest met het probleem van de confessionele machtsfactor, en heeft daarop steeds verschillende antwoorden proberen te vinden: van toegeven tot polariseren. In dit verband is het interessant dat al in 1965 het rapport van de commissie-*Burger* verscheen, waarin vooral staatsrechtelijke vernieuwingen bepleit werden om tot een duidelijker tweedeling in het politieke krachtenveld te komen.

Het is de vraag of het zinvol is om ook na de oorlog te spreken van een katholieke politiek van de 'uiterste noodzaak'.¹⁴ Wel is duidelijk dat de KVP (daarna CDA) een grote macht van invloed op de regeringsvorming kon uitoefenen, alleen al door de mogelijkheid VVD en PvdA tegen elkaar uit te spelen. Pogingen om (delen van) het CDA op langere termijn aan een progressieve politiek te binden zijn in de jaren zeventig op een mislukking uitgelopen. Eerder lijkt in confessionele kring de neiging om, indien mogelijk, een centrum-rechtse coalitie te vormen toegenomen, nu de banden met de katholieke arbeidersbeweging tot het verleden behoren. Electorale steun voor een dergelijke coalitie is, ondanks de voortdurende economische crisis, niet verder dramatisch verminderd.

Maar afgezien van deze cruciale rol bij kabinetsformaties heeft het bestaan van een confessioneel machtscentrum, in politiek en maatschappij, voor de PvdA ook gevolgen bij regeringsdeelname. Het doorzetten van een sociaal-democratische hervormingspolitiek wordt ingeperkt, bemoeilijkt, zo niet onmogelijk gemaakt. Er is sprake van voortdurende compromissen met dikwijls uitkomsten die ver afstaan van de oorspronkelijke doelstellingen. Waar die doelen dan ook nog niet helder geformuleerd zijn of een duidelijke richting ontberen, wordt de herkenbaarheid van de PvdA-in-de-regering verder aangetast. De confessionele partijen behouden over het algemeen een eigen, autonome positie ten opzichte van coalitiekabinetten met de PvdA, en hebben driemaal een einde gemaakt aan een dergelijk kabinet, tweemaal met behulp van een centrum-rechtse kamermeerderheid. Het hoofdstuk 'sociaal-democratische grondpolitiek' is één van de meest pregnante voorbeelden van het hier geschetste 'rooms-rode' spanningsveld, vanaf de jaren vijftig tot de breuk in 1977.

De spanningsverhouding tussen sociaal-democratische en confessionele politiek is dus al ouder dan de

polarisatie-strategie van Nieuw Links. Nieuw Links kan wel mede beschouwd worden als een reactie op de wijze waarop en de resultaten waarmee deze spanning in de jaren vijftig werd overbrugd. Het probleem van de verhouding tussen sociaal-democratische en confessionele machtsvorming is met de polarisatie niet opgelost, maar evenmin met het weer loslaten van de polarisatie.

Het langzamerhand overheersende beeld in de partij over de mislukte formatie van 1977 is vanuit de hier geschetste optiek dan ook aan herziening toe. Die mislukking immers wordt vooral op het conto van de geradicaliseerde achterban geschreven, de positie van de confessionelen vooral in het licht gesteld van de 'vernederings' van 1973. Ook al zijn er in de PvdA veel fouten gemaakt, toch wordt in dit beeld voorbij gegaan aan het feit dat het kabinet-*Den Uyl* sneuvelde als gevolg van confessionele onwil om bescheiden en al lang nagestreefde hervormingen mede tot stand te brengen. Een voortzetting van de coalitie waarin de PvdA de belangrijkste posities zou innemen was daarmee buitengewoon moeilijk geworden en zou waarschijnlijk tot verdergaande spanningen hebben geleid. Het is bovendien de vraag of de confessionelen nog wel tot een nieuw coalitiekabinet met de PvdA bereid waren.¹⁵

De regeringsperiode 1981-1982 laat vervolgens zien hoe moeilijk het voor de PvdA is – mede door het ontbreken van een helder concept voor de crisisbestrijding in een coalitieregering – een eigen, herkenbaar politiek beleid door te zetten.

Het is opvallend dat de confessionele politiek in de analyse van Kalma en Krop vrijwel volledig ontbreekt. Juist het geploeter in de coalitiekabinetten kan een wat realistischer kijk op het compromisbegrip opleveren. Het ontbreken van de confessionele partijen in hun betoog leidt tot een overschatting van de sociaal-democratische invloed, bij voorbeeld daar waar de auteurs spreken van een 'sociaal-democratische' ontwikkeling die Nederland heeft doorgemaakt.¹⁶ De term sociaal-democratie wordt hier wel erg ver opgegrept. In diezelfde richting gaat de suggestie dat de PvdA in de jaren zestig en zeventig een leidende politieke kracht is geweest. Was de partij niet veeleer een lijdende politieke kracht, ingeklemd tussen het politieke centrum en roerige radicalen, zich moeizaam aanpassend aan een nieuw politiek klimaat? De neerslag van die periode zoals bij voorbeeld te vinden in het beginselprogramma van 1977 geeft eerder een aanduiding van de politieke verwarring dan van krachtige politieke leiding.

De vraag onder welke politieke machtsverhoudingen de PvdA moet opereren wordt door Kalma en Krop nauwelijks opgeworpen. Waar zij dat wel doen getuigen ze van een al te groot optimisme. Na de verkiezingen van 1983 schreven zij een artikel onder de kop: de PvdA als 'natuurlijke regeringspartij'. De meerderheidsdroom is hier (onder invloed van de technische vooruitgang?) omgezet in de veertig procent calculatie. Nu de mogelijkheid in zicht lijkt te komen, dat de PvdA zo'n veertig procent van de stemmen behaalt, menen zij dat de partij door de macht van het getal een

stempel zal kunnen drukken op de politieke verhoudingen en zo de rol van de vroeger dominante confessionele partij(en) kan overnemen.

Het doel: een grote volkspartij, kan menen wij, alleen gerealiseerd worden als de PvdA zowel een progressief perspectief voor maatschappelijke verandering heeft als vertrouwen kan inboezemen op grond van bestuurlijke competentie en continuïteit. Aldus moet de partij zich kunnen ontwikkelen tot de 'natuurlijke regeringspartij' van ons land. De polarisatiestrategie is daarbij, gezien de gewijzigde politieke verhoudingen, uit den boze. De kern van de te voeren politiek moet, aldus Kalma en Krop, bestaan uit het tot stand brengen van een nieuw klassencompromis.

In het licht van het voorafgaande is het optimisme over de PvdA als 'natuurlijke regeringspartij' nogal voorbarig. 'Natuurlijk' wordt afgeleid van groot, maar voorlopig zouden de gezamenlijke verkiezingsresultaten van de centrum-rechtse partijen wel eens een relevanter gegeven kunnen blijven voor regeringsvorming dan het verkiezingsresultaat van de PvdA. Tenslotte: in meer algemene zin gaat het hier om het vraagstuk van een sociaal-democratische hervormingspolitiek vanuit een minderheidspositie. Het gaat daarbij steeds om het laveren tussen bestuurlijke verantwoordelijkheid en het mobiliseren van en vormgeven aan een maatschappelijk draagvlak voor verandering. Een 'nieuw compromis' in de zin van de oude 'compromissenpolitiek' kan daarin nauwelijks een uitweg bieden.

PvdA, staat en markt

Eén van de lastige problemen waarvoor de (Europese) sociaal-democratische partijen zich gesteld zien is het ontwikkelen van een sociaal-economisch beleid dat zowel op kortere als op langere termijn resultaten boekt in de bestrijding van en het 'omgaan met' de crisis en de kiezers aanspreekt. Etatismen, verzorgingsstaatsocialisme en een vertroebelde blik op de markt vormen daarvoor, zo menen Kalma, Krop en Vos, ernstige belemmeringen. Zij scheppen daarmee een karikaturaal beeld van de houding van de partij ten opzichte van staat en markt.¹⁷

In feite is die houding genuanceerd geweest. De term etatisme is te grof en verwarrend. Het is juist dat de sociaal-democratie door gerichtheid op de politieke democratie wordt gekenmerkt; aanvankelijk in het streven naar uitbreiding van die politieke democratie, later door een slechts zelden verlaten regeerbelustheid. Wat dat laatste betreft wijken Kalma en Krop overigens niet af van de hoofdstroom van de sociaal-democratische traditie. De wens om langs politieke weg hervormingen door te voeren is overigens begrijpelijk: slechts in de politiek heerste enigerlei vorm van democratische regels, het streven naar andere vormen van democratie stuitte op taaie maatschappelijke machtsposities en -structuren, met name in het bedrijfsleven. Tijdens de langdurige regeringsdeelname van de PvdA vanaf 1946 kwam het 'bewegingskarakter' van de sociaal-democratie op de achtergrond en raakte de partij vooral bestuurlijk ingesteld. De illusie van de 'neutrale staat' vatte post, de staat als neutraal instrument ter

uitvoering van (onder meer) sociaal-democratisch beleid. In de jaren zeventig is weer meer aandacht ontstaan voor het maatschappelijk krachtenveld waarin de staat opereert. In die periode ontstaat dan ook, naast, soms zelfs tegenover, een sterke gerichtheid op regeringsverantwoordelijkheid, een maatschappelijke strategie en wordt het wat vage begrip democratisering (van bovenaf bevorderd) een belangrijk element in de partij-ideologie. Alhoewel deze veranderingen nog niet zonder meer tot een consistente en vooral werkbare opstelling van de PvdA hebben geleid, is het wel wat vroeg om ze nu al in het museum bij te zetten.

Ook ten aanzien van de markt is enige nuancering op z'n plaats. In grote trekken komt het naoorlogse beleid van de PvdA, ondanks incidentele uitschieters op het ideologische vlak neer op het aanvaarden van de marktsector en het toekennen van betrekkelijk ongestructureerde steun aan het bedrijfsleven. Er waren wel plannen van een meer gestructureerd beleid, maar die kwamen, helaas, niet verder dan het papieren stadium. Er is dus geen sprake van een blinde vlek, maar ook niet van overmatig ingrijpen.

Het sociaal-economisch beleid van de PvdA is gebaseerd op de mogelijkheid van beïnvloeding van de markt door de staat. Andere mogelijkheden van beïnvloeding kende ze niet. De grondslag van dat beleid werd aanvankelijk gevormd door een sociaal-Keynesianisme: globale conjunctuurbeïnvloeding – over het succes waarvan men kan twisten –¹⁸ gepaard aan de opbouw van een sociaal zekerheidsstelsel en een inkomensherverdelingspolitiek middels belastingen en – later – het scheppen van collectieve voorzieningen. Dit laatste punt ligt met name verankerd in *Om de kwaliteit van het bestaan* (1963). Vooronderstelling daarbij was een behoorlijke mate van economische groei. Of het zicht op de markt in de jaren vijftig erg helder was kan worden betwijfeld. De markt bleef het domein van de ondernemers, behalve op het terrein van de loonvorming.

Deze sociaal-Keynesiaanse politiek kwam fundamenteel onder druk te staan als gevolg van wat we globaal de 'milieueffecten' van de industriële groei kunnen noemen. Het rapport van de commissie-Mansholt en de verwerking daarvan in *Keerpunt '72* zijn daar de eerste duidelijke tekenen van. De diepgaande economische crisis ondergroef vervolgens de grondslagen van die economisch-politieke conceptie verder. Het antwoord daarop van de PvdA was noch zonder meer 'etatistisch', noch zonder meer 'anti-markt'. Wel werd in eerste instantie veel verwacht van de collectieve sector als middel om de werkloosheid in te dammen.

Moet nu een strategie ter versterking van de marktsector en terugdringing van de overheid het centrale aangrijpingspunt voor een sociaal-democratische crisispolitiek worden? De partij wordt hier noodzakelijkerwijs heen en weer geslingerd tussen korte termijn crisis-management en langere termijn doelen. In de jaren dertig was dat overigens niet anders. Het Plan van de Arbeid concentreerde zich in eerste instantie op directe crisisbestrijding. Maar toch bleef daar het zicht op langere termijn politiek aanwezig. Om deze tegen-

stelling enigszins te overbruggen zou het juist dienstig zijn de gedachtenvorming over economische orde enerzijds, het economisch beleid anderzijds in verband met elkaar te brengen. Een suggestie, al enige jaren geleden door *Leijnse* en *Van Waarden* geopperd.¹⁹ Het ligt in ieder geval niet voor de hand, een verdere terugtrekking van de overheid ten aanzien van de markt tot grondslag van nieuwe sociaal-democratische economische politiek. Een dergelijke opstelling zou niet alleen onrealistisch, maar ook onwenselijk zijn. Allereerst valt niet in te zien hoe 'de marktsector' de problemen die ze zelf heeft gegeneerd zal kunnen oplossen, tenzij tegen onaanvaardbare sociale en milieu-kosten. De verhoudingen op die markt zijn ook machtsverhoudingen en de sociaal-democratie kan geen afstand doen van de politiek als middel om die verhoudingen te wijzigen.

Machtsverhoudingen zijn moeilijk te wijzigen, vooral op het niveau van de onderneming zelf. Uiteraard zijn de problemen van de bureaucratiesing reëel en heeft het geen zin illusies te koesteren over het vermogen van de staat de maatschappelijke ontwikkeling volledig te kunnen sturen. De vraag of de staat een dergelijk vermogen tot ingrijpen en sturen heeft, is in z'n algemeenheid nauwelijks zinvol te beantwoorden. Welke specifieke staatsinterventies mogelijk zijn wordt onder meer bepaald door maatschappelijke pressie, politieke machtsverhoudingen en politieke daadkracht en wil. Ook voor de sociaal-democratie zijn daar mogelijkheden.²⁰

Kalma en Krop stellen arbeidstijdverkorting op de voorgrond als kernpunt voor een sociaal-democratische economische politiek, een punt overigens dat onder invloed van de Rooie Vrouwen al op het partijcongres van 1979 (vijf uren werkdag) is aanvaard. Er bestaat echter een belangrijke tegenstelling tussen beide standpunten. Waar de Rooie Vrouwen een uniforme regeling voorstaan, bepleiten Kalma en Krop een flexibele, in overleg tussen de sociale partners overeengekomen arbeidstijdverkorting. Daartegenover moet dan een grotere mate van medezeggenschap en verbetering van de arbeidsorganisatie voor de werknemers staan.

Wat is nu de achtergrond van de opvatting van Kalma en Krop? De sociaal-democratie, zo menen ze, heeft steeds het bevorderen van de uniformiteit en homogeniteit in de bestaansvoorwaarden van de arbeidersklasse nagestreefd. Leggen zij in 'Verzorgingsstaat en klasse(n)compromis' nog de volle nadruk op het handhaven van die homogeniteit (op het terrein van inkomensontwikkeling en herverdeling van arbeid, met als schakel een geleide inkomenspolitiek), in hun latere artikel 'Herverdeling van arbeid en klasse(n)compromis' kiezen zij voor de vrijheid. De vraag is dan natuurlijk wel: vrijheid voor wie?²¹ De door hen begeerde pluriformiteit kan al te gemakkelijk uitlopen op grove ongelijkheid en onrechtvaardigheid. Dit is des te waarschijnlijker, wanneer de arbeidstijdverkorting gepaard gaat met evenredige inkomensdaling. Omgekeerd menen Kalma en Krop dat een uniforme arbeidstijdverkorting de vrijheid voor vrouwen om te

kiezen tussen betaalde en niet-betaalde arbeid sterk inperkt. Maar hoe groot is die keuzevrijheid op dit moment? Verder wijzen zij erop dat bij de invoering van de arbeidstijdverkorting partij en vakbeweging nauwer moeten samenwerken. Maar welke rol denken zij de partij toe wanneer zij juist een wettelijk kader daarvoor afwijzen? De angst dat een raamwet voor arbeidstijdverkorting tot een dwangbuis wordt is sterk overdreven.

Wil een dergelijke wet succesvol zijn, dan is buitenparlementaire pressie onontbeerlijk. De strijd om de acht uren dag is daarvan een goed voorbeeld. Maar juist politieke partijen en overheid kunnen een belangrijk gewicht in de machtsbalans betekenen, niet in het minst omdat de overheid zelf een belangrijke 'werkgever' is. De PvdA zou bij de totstandkoming van een dergelijke wet een belangrijke rol kunnen spelen door de belangen achter het streven naar arbeidstijdverkorting, ook van diegenen die minder hecht georganiseerd zijn, te bundelen en op één noemer te krijgen.

De andere kant van het compromis dat Kalma en Krop voorstaan, namelijk het verminderen van de rigiditeit van de traditionele, autoritaire arbeidsorganisatie, zal zo mogelijk op nog meer weerstanden stuiten. 'De sociaal-democratie zou er daarom verkeerd aan doen, die strijd nog eens onnodig te verzwaren door er een strijd om de macht in de onderneming als zodanig van te maken', schrijven ze.²² Maar een dergelijke verandering is een strijd om de macht. En na die machtsstrijd komt misschien een compromis tot stand.

Noten

1. Bart Tromp e.a., *Beginselen ter Sprake*, Amsterdam 1985.
2. Het gaat hier om de volgende artikelen: Yvonne van Baarle e.a., 'De weg terug naar het politiek initiatief', in: *Socialisme en Democratie*, jrg. 39, nr. 5, mei 1982; Paul Kalma/Marnix Krop, 'Verzorgingsstaat en klasse(n)compromis', in: *Socialisme en Democratie*, jrg. 39, nr. 6, juni 1982; Paul Kalma/Marnix Krop, 'De Pvd. als "natuurlijke regeringspartij"', in: *Socialisme en Democratie*, jrg. 40, nr. 5, mei 1983; Paul Kalma/Marnix Krop, 'Herverdeling van arbeid en klasse(n)compromis', in: J. Bank/Paul Kalma/Martin Ros/Bart Tromp (red.), *Het vierde jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1983; Vanuit eenzelfde kader schreef Piet Vos: 'De sociaal-democratie en de verzorgingsmaatschappij', eveneens in *Het vierde jaarboek voor het democratisch socialisme*. In dit verband is voorts de kritiek van Kalma op het 'staatsbeeld' van de sociaal-democratie van belang, al zullen wij daarop slechts zijdelings ingaan. Zie: Paul Kalma, *De illusie van de 'democratische staat'. Kanttekeningen bij het sociaal-democratisch staats- en democratiebegrip*, Deventer 1982; Paul Kalma, 'Politieke en sociale democratie - Deel I: De illusie van de 'democratische staat' revisited', in: *Socialisme en Democratie*, jrg. 41, nr. 6, juni 1984; Paul Kalma, 'Politieke en sociale democratie - Deel II' in: *Socialisme en Democratie*, jrg. 41, nr. 12, december 1984.
3. Alain Bergounioux/Bernard Manin, *La social-démocratie ou le compromis*, Paris 1979.
4. Bergounioux/Manin, p. 165-166.
5. Frits de Jong Edz., 'Tussen kapitalisme en socialisme: de sociaal-democratie,' in: *Kongresmap Sociaaldemo-*

kratie, theorie en strategie, FSW-A, Amsterdam 1981, p. 18.

6. Zie Fr. de Jong Edz., *Om de plaats van de arbeid. Een geschiedkundig overzicht van ontstaan en ontwikkeling van het NVV*, Amsterdam 1956; Ger Harmsen/Bob Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging*, Nijmegen 1975, vooral p. 350-351; Ernest Hueting/Frits de Jong Edz./Rob Neij, *Naar groter eenheid. De geschiedenis van het Nederlandse Verbond van Vakverenigingen 1906-1981*, Amsterdam 1983.
7. Van Baarle e.a., 'De weg terug', in *Socialisme en Democratie*, 1982, p. 202.
8. Kalma/Krop, 'Herverdeling', in: *Vierde jaarboek*, p. 69.
9. A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Amsterdam 1976 2; H. Daalder, 'On building consociational nations: the cases of the Netherlands and Switzerland', in: K.D. Mc Rae (ed.), *Consociational democracy*, Ottawa 1974; H. Daalder, *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek*, Assen 1974; F. Becker/G.J. van Oenen, 'Verzuiling en pacificatie', in: *Cahiers voor de Politieke en Sociale Wetenschappen*, jrg. 3, nr. 2, oktober 1980.
10. Zie Bertus Mulder, 'Sociaal-democratie en vakbeweging: een overzicht', in: *Socialisme en Democratie*, jrg. 40, nr. 11, november 1983; Vgl. ook: J.Th.J. van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof: De maatschappelijke herkomst van de Tweede Kamerleden tussen 1849 en 1970*, Weesp 1983.
11. Zie bijv. Harmsen/Reinalda, p. 335 e.v.; Arnout Weeda, 'Van economiedebat tot economie discussie', in: *Socialisme en Democratie*, jrg. 36, nr. 1, januari 1979.
12. Vgl. J.J. Woldendorp, 'Hoe neo-korporatistisch is Nederland georganiseerd? Een overzicht', in J.E. Keman/J.J. Woldendorp/D. Braun (red.), *Het neo-korporatisme als nieuwe politieke strategie: crisisbeheersing met beleid en (door) overleg?* Amsterdam 1985, p. 133.
13. Aldus de formulering van Lijphart, p. 124. De jaren '50 kunnen o.i. beschouwd worden als het eindstadium van de politieke emancipatie van de leidende katholieke kringen.
14. Zoals verdedigd door H. Daudt, 'De ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen in Nederlands sinds 1945', in: *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid*, Deventer 1980.
15. Aldus Duynstee, volgens een mededeling van Ed van Thijn, in: John Jansen van Galen/Bert Vuijsje, *Joop den Uyl. Politiek als hartstocht*, een portret in twintig interviews, Weesp 1985, p. 316.
16. Kalma/Krop, 'Verzorgingsstaat', in: *Socialisme en Democratie*, 1982, p. 258.
17. Vgl. ook Frans Leijnse, 'Vernieuwing van de Nederlandse industrie - antwoord aan Visser en Vos', in: *Socialisme en Democratie*, jrg. 41, nr. 5, mei 1984.
18. Zie bijv. Joh. de Vries, *De Nederlandse economie tijdens de 20e eeuw; een verkenning van het meest kenmerkende*, Antwerpen/Utrecht 1973, p. 110.
19. Frans Leijnse/Frans van Waarden, 'Economische planning en socialistische economische politiek', in: *Socialisme en Democratie*, jrg. 37, nr. 5, mei 1980.
20. Vgl. Folkert Catz, 'Wat links niet mag, mag Lubbers wel', in: *De Groene Amsterdammer*, 23 oktober 1985.
21. Vgl. Joke Swiebel, 'Individualisering in het inkomensbeleid - discussie tussen vrouwenbeweging en politiek', in: Selma Sevenhuijsen/Joyce Outshoorn/Petra de Vries, *Socialisties-Feministische Teksten 8*, Amsterdam 1984.
22. Kalma/Krop, 'Herverdeling', in: *Vierde jaarboek*, p. 98.

Huisraad

Rob Schouten (1954)

Debuteerde in 1978 met Gedichten I: zijn meest recente publikatie is de bundel Onderdaan uit Thule (De Arbeiderspers, 1985). Hij is redacteur van Maatstaf, poëziecriticus van Vrij Nederland en prozacriticus van Trouw

De huisraad van lang toegeknikte bovenburen,
bekend van horen schuiven, wordt vandaag verbolgen
op straat geduvelde. Doctorandus Dichter staat
onuitgeslagen voor het raam. Hij ziet er af
en aan gemeubileerd trottoir en gaapt. Komt net
het bed spiralend langs, daalt op een suffe stoel
die met gekrulde tenen zwijgt. Wie haalt de koekoek?
En uit de inrichting ontsnapt een stenen brak.

Aha, denkt hij, inmiddels mateloos nieuwsgierig,
wat hier en thans beneden komt verwijst naar boven.
Prompt is het even koffiedik geblazen daar.
Hij rookt een sigaret en inspecteert het touw,
ontspannen in de dampkring klimmend als een truc
van goochelaars die zich eerst hebben weggeveeld.
Nu nog het Perzische tapijtje, dunkt hem vaag,
maar dat hebben ze voor hem opgerold vandaag.

Hoofdpijn der goden

Uit het niet-kunnende glipt evenwel essentie.
Goden kunnen niet meer tegen het onbeschrijflijke
dat nooit gemerkt blijft, trillen en verstrijken van hun hebbertij
die ze zo eeuwig al tot hoofdpijn heeft geïend.

Het daalt en draalt en daalt en wil niet in immense ruimte
vanwege al dat zich vervoegende gevoel van vocht:
opgewekte herinneringen maar te sterven, kaarsen,
berouwvol rauwe knieën, aangepaste fluisteringen
in ongewenste kleren. Wemelt het hier soms
niet al van ongebruikte en onbruikbare essenties?

Enige feitelijke vingers halen een koraal omlaag
omdat ik in de kathedraal van Como sta toevallig
en niemand hier over het soevereine iets weet te beweren.

Slaafs slik ik het weg, vreemde, idiote zielepijn
die zich niet laat beschrijven door de wetenschap
er over een kwartier op een terras niet meer te zijn.

Boeken

Hobbes en het moralisme in de politiek

G. Manenschijn bespreekt:

Thomas Hobbes, *Leviathan*. Nederlandse vertaling van W.E. Krul, met een inleiding en bibliografie van B.A.G.M. Tromp, Meppel/Amsterdam (Boom) 1985, 276 pp. Deel 29 van Boom Klassiek. Prijs f 39,50

Waarschijnlijk wordt in Nederland de politiek even zakelijk en cynisch bedreven als in elk ander beschaafd land, maar het vocabulaire, waarin hier te lande over de politiek gesproken en geoordeeld wordt, is veel moralistischer dan elders. Nederland heeft een traditie van verbaal moralisme in de politiek. Dat leidt tot onduidelijkheid en halfslachtigheid, want de hand doet niet altijd wat de mond belijdt. Daarnaast tot een verkeerde beoordeling van de politieke realiteit. Moralisme in de politiek is een vorm van misrekening, een irrationele overschatting van morele middelen om de politieke situatie te analyseren en te beïnvloeden. Een aandoenlijk voorbeeld van de laatste tijd is het weigeren 'Defensiebelasting' te betalen om de plaatsing van kruisvluchtwapens tegen te houden; je krijgt het beeld voor ogen van dat Nederlandse jongetje op klompen, dat met zijn duim een gat in de dijk stopt.

Hiermee ben ik aangeland op een terrein, waar het denken van de grote man van de non-morele analyse van de politiek, *Thomas Hobbes*, actueler is dan ooit: het terrein van de internationale veiligheidspolitiek. Tussen de grootmachten bestaat een relatie van afschrikking door een continue dreiging met wederzijdse verzekerde vernietiging. Het afschrikkingmiddel is het kernwapen. Deze afschrikkingssituatie vindt in Nederland – en hier en daar in het buitenland – felle morele veroordeling. Dat is geen onzin, integendeel, heel begrijpelijk en getuigend van een gezond ontwikkeld moreel bewustzijn. Maar sommigen gaan in hun morele veroordeling zo ver dat ze elke verklaring van de situatie in non-morele termen radicaal afwijzen, alsof ze met de duivel zelf geconfronteerd worden. Dat nu is irrationeel en dom, een jezelf opgelegd verbod om na te denken. Het *verklaren* van een politieke situatie is één ding, er een *moreel oordeel* over uitspreken een ander. Thomas Hobbes kan ons helpen iets van de huidige afschrikkingssituatie te begrijpen; hij analyseert politiek in termen van toetsbaar menselijk gedrag, niet in termen van morele idealen. Ondertussen had hij wel een moreel ideaal: het voorkomen van de oorlog van allen tegen allen.

Het punt van vergelijking is natuurlijk niet de omvang van de slagkracht van de huidige vernietigingsmiddelen. Hobbes leefde als zeventiende eeuwer in de gelukkige tijd dat men elkaar met zwaard of ponjaard

doorstak, op palen spietste, aan galgen ophing, in belegerde steden verbrandde, met musketten een plompe kogel in het lijf joeg of met paarden viendeelde. Het punt van vergelijking is dat alleen effectieve afschrikking mensen afhoudt van oorlog; morele middelen zijn daartoe niet in staat. Hobbes had daarbij de nationale staat voor ogen, die vóór alles de taak heeft de burgeroorlog uit te sluiten als een rationele optie om conflicten te regelen. Die conflicten zijn er, vond Hobbes; de mens draagt een erfelijke bagage met zich mee van machtslust en gewelddadigheid. Hij wil alle anderen aan zich onderwerpen, maar tegelijk weet hij dat alle anderen dat ook willen. Gedreven door een wil tot machtsuitoefening en door een instinct tot overleven, begeeft hij zich in een concurrentieslag met alle anderen, daarbij zijn eigen veiligheid voortdurend op het spel zettend. Met het beetje verstand dat de mens ook nog heeft, beseft hij dat dit een onhoudbare toestand wordt en dat hij zijn veiligheid absolute voorrang moet geven. Hij ziet in dat er een krachtig centraal gezag nodig is om de oorlog van allen tegen allen uit te bannen, en zo onderwerpt hij zich, per contract en vrijwillig, aan de staat, '*de LEVIATHAN, . . . de sterfelijke god, aan wie wij onder de onsterfelijke god onze vrede en veiligheid danken*'. Hobbes duidt dus het menselijk bestaan tot in de wortel als conflictueus. Veiligheid moet worden geconstrueerd, is niet vanzelfsprekend aanwezig. Daarom moeten we in de ethiek en de politiek niet streven naar een hoogste goed, zoals de klassieke traditie zegt, maar naar het uitsluiten van een *ergste kwaad*: collectieve zelfvernietiging door burgeroorlog.

De mogelijkheid van collectieve zelfvernietiging ligt thans op internationaal niveau. De slagkracht van het totaal aan nucleaire wapens is ruim voldoende om de hele wereldbevolking uit te roeien, desnoods bij herhaling. Er is nergens een plekje meer dat veilig is tegen deze technische mogelijkheid van Armageddon. Hobbes' verklaringsmodel van politieke verhoudingen past niet meer op nationale verhoudingen (alhoewel, wat te zeggen van Libanon?), maar des te meer op internationale. De internationale situatie is een soort natuurtoestand. Er is geen internationaal monopolie van geweldmiddelen, en de kleinste (Lybië, Noord-Vietnam, Afganistan) kan de grootste (de Verenigde Staten, de Sovjet-Unie) dan wel niet uitschakelen, maar wel het bloed zeer diep onder de nagels weghalen. De UNO is een praatcollege, een leeuw met een kunstgebit. Volgens Hobbes zou er een onafhankelijke, absolute macht moeten zijn, die de rivaliserende staten in bedwang houdt en tot vrede dwingt. Maar die is er niet. Hoe kan men dan verklaren dat er toch geen collectieve zelfvernietiging door een nucleaire oorlog plaatsvindt? Waarom is dat wel een technische mogelijkheid en niet een politieke? Omdat, aldus Hobbes' theorie geactualiseerd, de absolute macht die tot vrede dwingt de *kernwapens* zelf zijn. Wij beheersen de kernwapens niet, de kernwapens beheersen ons! Naar mijn idee zou Hobbes aldus redeneren: Kernwapens schrikken niet alleen de andere partij af, ze schrikken óók de eigen partij af. Dat laatste is zelfs beslissend. Het rationele inzicht dat het beginnen van een oorlog

tot gegarandeerde zelfvernietiging leidt, dwingt alle partijen tot het bewaren van de vrede. Dat is niet meer dan een negatieve vrede, zeker, maar die negatieve vrede is een universeel belang van heel de mensheid en daarom in ieders belang.

Om even terug te keren naar het morele uitgangspunt van de Nederlandse discussie over kernwapens, de kerken hebben het afschrikken door kernwapens veroordeeld. Daar is best wat voor te zeggen, maar Hobbes zou daar tegenover stellen: die kernwapens zijn er en ze schrikken af, wat helpt dan een verbod dat dit niet mag? De kunst is om de de morele veroordeling in verband te brengen met de non-morele analyse, maar in Nederland zijn we daarin nog niet ver gevorderd. Ik memoreer dit alles in verband met het verschijnen van een nieuwe vertaling van Hobbes' *Leviathan* bij Boom in Meppel. Thomas Hobbes leefde van 1588 tot 1679 en had de wrede godsdienstoorlogen van de zestiende en zeventiende eeuw gezien en tenslotte in Engeland zelf meegemaakt. Hobbes trok daaruit twee lessen: (1) de gangbare mening dat godsdienst het dragende fundament van de samenleving is, moet worden opgegeven, en (2) achter godsdiensttwisten schuilt in werkelijkheid belangenstrijd en dat is een strijd om naakte macht. Hobbes analyseert de politieke situatie in termen van macht en belangen, niet in die van idealen en goede bedoelingen. Dat is zijn grote bijdrage geweest in de geschiedenis van de politieke filosofie.

Leviathan

Er is de laatste decennia een ware Hobbes-renaissance op gang gekomen, ook in Nederland. Dat is verblijdend, want we waren een beetje vergeten dat Hobbes één van de grootste politieke filosofen is die de geschiedenis heeft voortgebracht. Zijn bekendste werk is het in 1651 verschenen vierdelige werk *Leviathan*. De titel is ontleend aan een in het boek Job beschreven monster, dat in het Hebreeuws 'leviathan' heet, zo ook in de roemruchte Statenvertaling, maar in de aangepaste, hedendaagse NBG-vertaling braafjes met 'krokodil' is vertaald. Het gaat Hobbes natuurlijk om de analogie met een voorwereldlijk monster, met welke 'op aarde niets is te vergelijken, die gemaakt is om zonder schrik te wezen' (Job 41:24), zoals ook op het titelblad van de *Leviathan* staat. 'Leviathan' heeft betrekking op de geordende staat, zoals 'Behemoth', ontleend aan Job 40:10-19 (in de NBG-vertaling met 'nijlpaard' vertaald!), betrekking heeft op een door burgeroorlog geteisterde samenleving. In zijn boek *Behemoth* beschrijft Hobbes dan ook op interpretatieve wijze de Engelse burgeroorlog van de zeventiende eeuw. Dat betekent dat met 'leviathan' een gunstige stand van zaken is aangeduid, de best mogelijke van een aantal slechte! De slechtst mogelijke is 'behe-moth': burgeroorlog. Met dwingende logica laat Hobbes zien dat ter verzekering van minimale veiligheid een sterke staat nodig is, die het monopolie van de geweldmiddelen moet hebben en het laatste en definitieve woord over wat als recht geldt en wat niet.

Leviathan is een fascinerend boek, geschreven in heldere taal, vol van rake typering. De lezing ervan dwingt vaak tot ergernis en protest, maar altijd tot na-

denken. De Nederlandse vertaling van *W.E. Krul*, thans bij Boom verschenen als deel 29 van Boom Klassiek (de eerste vertaling na die van 1667!), laat zich goed lezen en sluit, voor zover ik heb kunnen nagaan, uitstekend aan bij het Engelse origineel. Een niet geringe prestatie. Ook de 29 pagina's tellende inleiding van *Bart Tromp* is voortreffelijk. In kort bestek geeft Tromp een levensbeschrijving, een overzicht van Hobbes' publicaties, een karakteristiek van zijn methode, kenleer, politieke theorie, de ontvangst van het boek bij tijdgenoten, ook in Nederland, en tenslotte van Hobbes' actualiteit. Terecht betoogt Tromp dat Hobbes niet beschouwd kan worden als een theoreticus van het totalitarisme. Het is nodig dat telkens weer te zeggen, want er zijn politieke filosofen (Duitse natuurlijk) die beweren dat het van Hobbes naar *Hitler* maar een kleine stap is. Dat is meer ingegeven door de kennelijke behoefte aan het Duitse nationaal-socialisme internationale allure te verlenen dan door een zorgvuldige lezing van Hobbes. Ik geef één citaat als afdoende tegenargument (óók om de fraaie vertaling te laten klinken): 'Een overeenkomst waarbij ik mij verplicht om mij niet met geweld tegen geweld te verdedigen, is altijd nietig. Want niemand kan (zoals ik al aantoonde) zijn recht afstaan of overdragen om zichzelf tegen de dood, verwonding en gevangenschap te beschermen; het voorkomen hiervan is immers het enige doel waartoe men een recht afstaat; en daarom kan bij geen enkele overeenkomst enig recht worden overgedragen door de belofte dat men zich niet tegen geweld zal verzetten, en is zo iets nooit verplichtend'. (*Leviathan*, hfst. 14, p. 147). De staat mag dus nooit, terwille van geen enkel staatsbelang, zijn burgers doden, verwonden of gevangen zetten, zolang die burgers geen misdrijven hebben gepleegd. De staat van *Leviathan* is geen democratie, maar wel een rechtsstaat. In de loop van de geschiedenis is deze rechtsstaat ook een democratie geworden. Een rechtsstaat zonder democratie is mogelijk (hoewel niet wenselijk), maar een democratie zonder rechtsstaat ondenkbaar. *Leviathan* levert het bewijs.

Tromp heeft een interessante theorie over de relatie tussen Hobbes en zijn publiek (p. 24-25). Hobbes zou de *Leviathan* geschreven hebben in drie vocabularia: (1) een natuurwetenschappelijk om de intellectuelen te overtuigen (2), een burgerlijk om de opkomende burgerij mee te krijgen, en (3) een theologisch om de presbyterianen voor zijn inzichten te winnen. Vooral dat laatste is interessant, want dat zou betekenen dat de *Leviathan* te lezen is als een parafraze van *Calvijs Institutie*. Aldus Tromp. Als ik er ooit de gelegenheid voor krijg, wil ik dat wel eens precies uitzoeken. In ieder geval heeft deze theorie een flinke mate van waarschijnlijkheid. Wie het politieke denken van de klassieke theologie, vertolkt door *Augustinus*, *Luther* en *Calvijn*, een beetje kent, zal de overeenkomsten met het denken van Hobbes opvallen. Een nauwkeurige bestudering van het titelblad van de *Leviathan* helpt ons ook op het spoor. We zien een manspersoon vanaf zijn middel oprijzen uit een landschap, met op de voorgrond een ommuurde stad, waarin, iets uit het midden, een reusachtige kerk is gesitueerd. Die kerk

bevindt zich precies onder de linkerhand van de manspersoon. De man is samengesteld uit honderden kleine mensjes, kennelijk als uitdrukking van de gedachte dat alle individuele willen zijn gebundeld in één persoon: de soeverein. Die soeverein of staat is de 'grote LEVIATHAN, . . . de sterfelijke god, aan wie wij onder de onsterfelijke god onze vrede en veiligheid danken'. De man draagt een kroon en is ook verder afgebeeld als vorst. In zijn rechterhand houdt hij een zwaard geheven en in zijn linkerhand een bischopsstaf. Met zijn rechterhand regeert hij dus de staat, met zijn linker de kerk.

Welnu: dat is een precieze omkering van Luthers tweerijkenleer. Luther leerde dat God de mensen regeert door het Woord (= ongeveer de bijbel) en door het zwaard, waarbij aan de kerk het Woord was toevertrouwd en aan de staat het zwaard. De regering door het Woord is Gods eigenlijke werk, het werk van zijn rechterhand; de regering door het zwaard Gods oneigenlijke werk, het werk van zijn linkerhand. Hobbes onderscheidt met Luther tussen woordmacht en zwaardmacht, tussen geloof en politiek, kerk en staat, maar draait dit beeld van de twee-rijken net zo ver door tot het in zijn spiegelbeeld verschijnt: de sterfelijke god (de staat) draagt, anders dan de onsterfelijke God bij Luther, het zwaard in de rechterhand. Het hanteren van de zwaardmacht is de eigenlijke taak van de staat! En de kerk moet zich niet met de staat bemoeien. Een opvallend trekje is ook dat de sterfelijke god in zijn linkerhand niet het Woord houdt, maar slechts een bisschopsstaf. Met de Reformatoren was Hobbes er diep van overtuigd dat alleen God zelf over zijn Woord beschikt; noch de kerk, noch de staat mag die pretentie hebben. Rome heeft die pretentie wel, en daarom moet Rome worden afgewezen. Hobbes was een geducht antipapist! Maar ook de Reformatorische kerken wordt de wacht aangezegd: ze moeten niet alleen van de politiek afblijven, ze moeten óók toestaan dat de staat geen godsdiensttwisten duldt. Want het allerbelangrijkste in een samenleving is het bewaren van vrede en veiligheid door machtsuitoefening. Dat mag door niemand in gevaar worden gebracht, ook door de kerk niet.

Ik ben vol lof over de verschijning van deze vertaling van *Leviathan* met zijn voortreffelijke inleiding en fraaie druk, maar één punt van ernstige kritiek kan ik niet onvermeld laten: de uitgave is incompleet. De inleiding, het eerste boek en het nawoord zijn integraal opgenomen, en uit het tweede boek zeven van de vijftien hoofdstukken. De boeken III en IV zijn geheel weggelaten, alsmede de overblijvende hoofdstukken uit boek II. Dat kan natuurlijk niet. De verdediging van deze amputatie is weinig overtuigend. De boeken II en III, hoofdzakelijk bestaande uit theologische beschouwingen, zouden eigenlijk geen nieuws bevatten. Een doorzichtige smoes! Als dat zo was, waarom zou Hobbes ze dan geschreven hebben? Moet de lezer niet zelf kunnen beoordelen of de schrijver zich wel of niet herhaalt? Er zal wel een andere reden zijn om een ingekorte uitgave op de markt te brengen, bij voorbeeld een acceptabele prijs, maar hoe dat ook zij, de thans uitgebrachte uitgave kan door deze reductie niet een

wetenschappelijk verantwoorde uitgave worden genoemd. Dat is bijzonder spijtig, want het hoge niveau van de vertaling en de uitstekende inleiding hebben beter verdient. Bij een herdruk moet deze schandvlek worden uitgewist. 'Boom Klassiek' is pas klassiek als de klassieken van a tot z worden geëerbiedigd.

G. Manenschijn doceert ethiek aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. In 1979 promoveerde hij op het proefschrift *Moraal en eigenbelang bij Thomas Hobbes en Adam Smith*. Bij uitgeverij Rodopi te Amsterdam verscheen hiervan een *onverkorte* handelseditie.

Pen op Papier

Politieke economie en haar methode

In *Socialisme en Democratie* van december 1985 wijdt W.S.P. Fortuyn een interessante en lezenwaardige beschouwing aan *Liberalisme en Politieke Economie*, een recente publikatie van de Prof.Mr. B.M. Teldersstichting van onze hand. Wij zeggen de redactie van S en D dank voor de geboden ruimte, om op Fortuyn's besprekingsartikel te repliceren.

Zien wij het goed, dan betreft *Fortuyn's* kritiek op genoemd geschrift met name de door ons gevolgde methode om tot uitgangspunten voor een liberale economische politiek te komen. In het navolgende zullen wij daarom hoofdzakelijk enige opmerkingen maken van methodologische strekking. Alhoewel onze bespiegelingen tevens ingaan op de verhouding van *Keynes*, als liberaal econoom, tot het fenomeen van de verzorgingsstaat. Daar Fortuyn stelt dat wij met *Keynes* een curieuze relatie onderhouden, leek ons een uitstapje naar de inzichten van deze econoom gewenst. Let wel, Fortuyn's artikel was getiteld: 'De Zwanezang van een Keynesiaan', daarmee suggererend – denken wij – dat de auteurs in dit geschrift afrekenen met hun keynesiaanse verleden. Niets is minder waar! In *Liberalisme en Politieke Economie* hebben wij proberen aan te tonen, dat, zoals *Hartog* het uitdrukt, *Keynes* door de socialisten 'werd versinterklaasd tot een uitdelingsmaniak'¹ en dat *Keynes' gedachtegoed* eerder past binnen een liberale dan binnen een socialistische economische politiek. Maar daarover verderop.

De methode

Volgens Fortuyn is een wezenskenmerk van politieke economie, dat 'de economie voortdurend wordt bezien vanuit het oogpunt van de ontwikkeling van de tussenmenselijke betrekkingen, in de analyse waarvan het groepsverband en de politieke formatie van de maatschappij uitdrukkelijk wordt betrokken'. Dat betekent zijns inziens dat in een geschrift over liberale politieke economie, de ontwikkeling van het liberalisme steeds in relatie tot het confessionarisme en het socialisme moeten worden geanalyseerd. Dat hebben wij nagelaten, aldus Fortuyn.

Afgezien van het feit dat wij hier en daar wel degelijk verwijzen naar andere politiek-economische stromingen, is Fortuyn's *constatering* juist. Zijn *gevolgtrekking* miskent echter onze intentie. Het lag niet zozeer in de bedoeling de historische ontwikkeling van het economisch liberalisme te verklaren, als wel een overzicht te geven van de verschillende historische verschijningsvormen van het liberalisme. Overwegingen van intertemporele causaliteit stonden daarbij op de achtergrond. Met andere woorden: de gebruikte methode was niet de *dynamica*, maar de *comparatieve statica*. Dit heeft ons inziens een goede reden. De *dynamica* leidt er snel toe de geschiedenis te zien als een noodzakelijke ontwikkeling, waarbij men steeds een stapje verder komt. Oudere opvattingen worden dan al snel afgedaan als: begrijpelijk want passend in die tijd, maar nu niet meer van toepassing daar wij nu in een andere tijd leven. Op die manier analyseert Fortuyn bij voorbeeld het mercantilisme.

Wij hebben een ander geschiedbeeld. De kern van vele visies op de werkelijkheid is nooit gedateerd en blijft derhalve voor ons altijd van waarde. De *comparatieve statica* is een methode die hierbij past. De liberale wereldbeschouwing anno 1986 is voor ons dus niet de noodzakelijke resultante van een historisch proces, maar één der vele variaties op één thema. Dit thema is – zo menen wij – inderdaad door de hele geschiedenis gelijk gebleven: vóór marktconforme ontwikkeling en tegen overheidsbemoeienis met de markt, waarbij de accenten voortdurend verschuiven en soms weer terugkeren. Het is aan iedere generatie opnieuw het verleden in te duiken en op te halen wat zij bruikbaar acht.

In de tweede plaats stelt Fortuyn: 'doordat (. . .) de verhouding van het liberalisme ten opzichte van de concrete maatschappelijke ontwikkeling (. . .) niet systematisch in de beschouwing wordt betrokken, ontspoort het rapport te vaak in een apologie van het eigen gelijk'. Daarvoor zegt Fortuyn dat 'de ontwikkeling van de theorie betrekkelijk geïsoleerd wordt beschouwd van de maatschappelijke ontwikkeling'. Hij acht dit een beperking, die een goed begrip van het liberalisme in de weg staat.

Wat volgens Fortuyn vooral in onze studie ontbreekt, is een 'empirische reconstructie om hun theoretische bevindingen aan te toetsen'. Weliswaar wordt 'aan het slot van hun studie', aldus Fortuyn, 'enige aandacht geschonken aan de empirie', maar 'dat gebeurt (. . .) op een voor economen kenmerkende manier': ter illustratie van het eigen gelijk. 'Het is dan ook niet verwonderlijk dat zij voor hun markt-georiënteerde theorie het ene na het andere bewijs vinden'. Ergo: men toetse zijn theorieën aan de maatschappelijke werkelijkheid.

Nu is dat op zich natuurlijk een lovenswaardig streven, laat daar geen misverstand over bestaan. De vraag is echter, in hoeverre de empirie doorslaggevend kan zijn bij de falsificatie van een theorie. Volgens Fortuyn is dat geen punt. Het volgende moge dit verduidelijken.

Fortuyn stelt op een gegeven moment: 'als de empirie der sociaal-economische ontwikkeling iets duidelijk

heeft gemaakt, is het wel dat de expansie van economische groei en wereldhandel in de vijftiger en zestiger jaren in belangrijke mate te danken is geweest aan dit stelsel van stabiele wisselkoersen, dat het voor ondernemers mogelijk maakte op een op dat punt stabiele wereldmarkt te opereren en daarop hun afzetverwachtingen en investeringsbeslissingen af te stemmen. Hetzelfde kan worden opgemerkt over een overheidspolitiek die gericht is op het tegengaan van onderbesteding en het optimaal benutten van aanwezige productiecapaciteit'.

Tweemaal twee verschijnselen gingen met elkaar gepaard en Fortuyn legt een causale relatie. Zou men ten aanzien van het eerste voorbeeld evenwel niet met gelijk recht kunnen zeggen, dat gelijkmatige economische groei en expansie van de wereldhandel de voorwaarden vormden voor het kunnen handhaven van de stabiele wisselkoersen? *Milton Friedman*, bij voorbeeld, meent dat dit het geval is: '(In)stability of exchange rates is a symptom of (in)stability in the underlying economic structure'.² Merkwaardigerwijs – gezien zijn hierboven geciteerde mening – vindt Fortuyn dat ook: het stelsel van Bretton Woods was volgens hem 'in verregaande mate afhankelijk van de kracht en stabiliteit van de economie van Noord-Amerika'. Wat is het nu: a of b?

Zou men ten aanzien van het tweede voorbeeld niet te goed kunnen beweren dat de economische groei eerder is getemperd dan bestendigd door de vermeende anti-cyclische overheidspolitiek? Men vergelijk bij voorbeeld het buitengewoon interessante *Rapport over het Conjunctuurbeleid in de Jaren Tachtig*, in 1984 uitgebracht door de Commissie van Economische Deskundigen van de SER, waarin – door zeker niet *a priori* antikeynesiaanse economen – wordt geconcludeerd, dat in de periode van 1952 tot 1982 het begrotingsbeleid in dertien jaren pro-cyclisch was, in drie jaren neutraal en (slechts) in vier jaren daadwerkelijk anti-cyclisch. Dit, ondanks de uitdrukkelijke doelstelling telkenjare een anti-cyclisch beleid te voeren.

Als de empirie der sociaal-economische ontwikkeling iets duidelijk heeft gemaakt, is het wel dat men over causale verbanden nu eenmaal verschillend kan denken.

Fortuyn propageert een benadering van de theorievorming, waarbij deze wordt geplaatst tegen de achtergrond van de maatschappelijke context. Daarmee wordt impliciet gesteld, dat de ontwikkeling in de theorie in sterke mate wordt bepaald door krachten van buiten-theoretische aard (exogeen). Het gaat om de samenhang tussen de theorie en de maatschappelijke gebeurtenissen. Tot welke misvattingen deze methode kan voeren, moge blijken uit het volgende voorbeeld.

Keynes en de verzorgingsstaat

Feitelijke waarneming leert Fortuyn, dat de theorie van Keynes *in academia* ingang vindt ten tijde van de uitbouw van de verzorgingsstaat. Een aanval op die verzorgingsstaat impliceert, aldus Fortuyn, een aanval op de theorie van Keynes. In de statistiek noemen ze dat *'nonsens-correlatie'*. De theorie van Keynes

geeft geen enkele rechtvaardiging voor de verzorgingsstaat, zoals wij die kennen, gekenmerkt door een uitgebreid sociaal 'vangnet' en vergaande herverdeling van inkomens en vermogen. Keynes' *General Theory* is een pleidooi om via globale macro-economische instrumenten de stabiliteit van een economie te bevorderen. In de hele *General Theory* wordt met geen woord over sociale zekerheid gesproken en nauwelijks over de herverdeling van inkomens en vermogens.

De verzorgingsstaat berust op ideeën over de verdeling van lusten en lasten in de samenleving, waarbij de overheid opereert als herverdeler en paternalist. De uitbouw van de verzorgingsstaat heeft dan ook weinig of niets met macro-economische stabiliteit te maken en alles met de wenselijk geachte inkomensverdeling en sociale zekerheid. Keynes heeft in de *General Theory* nauwelijks uitspraken gedaan over het verdelingsvraagstuk, die afweken van datgene wat zijn klassiek-liberale leermeester *Marshall* daarover schreef. Wanneer socialisten of sociaal-democraten zich in hun voorkeur voor de verzorgingsstaat op Keynes beroepen, kennen zij de theorie van Keynes waarschijnlijk onvoldoende.

Ter illustratie van onze stelling mogen de volgende, aan Keynes ontleende citaten dienen: '(...) dangerous human proclivities can be analyzed into harmless channels by the existence of opportunities for money-making and private wealth, which, if they cannot be satisfied in this way, may find their outlet in cruelty, the reckless pursuit of personal power and authority, and other forms of self-aggrandisement'.³ Het zal sommigen wel verbazen, dat dit citaat niet aan *Adam Smith* of *Von Hayek* is ontleend. Voorts: '(...) if our central controls succeed in establishing an aggregate volume of output corresponding to full-employment as nearly as is practicable, the classical theory comes into its own again from this point onwards'.⁴

Anders gesteld: Keynes geeft aan hoe via een globaal fiscaal en budgetair instrumentarium een economie binnen 'de corridor' (*Leyonhufvud*) kan worden gebracht. Slaagt een dergelijke politiek, dan is er geen reden tot verdergaande interventie. De verzorgingsstaat beoogt sociale zekerheid en herverdeling van inkomens en vermogen en niet zozeer de economische stabiliteit waar Keynes over schreef. Wij hebben voorsnog dan ook geen reden, af te rekenen met een keynesiaans verleden.

De ontmanteling van het vooroordeel

In hoofdstuk I van *Liberalisme en Politieke Economie* wordt, in een notedop, de door ons gevolgde methodologie beargumenteerd en afgezet tegen de benadering waartoe wij in dat boekje *Tinbergen* hebben gerekend en waartoe Fortuyn, als wij afgaan op zijn artikel in *Socialisme en Democratie*, ook behoort. Het is misschien nuttig daar op deze plaats eens op terug te komen.

Het empirisch onderzoek dat de afgelopen veertig jaar een belangrijke plaats voor zich opeiste in de maatschappijwetenschappen, heeft niet aan de verwachtingen voldaan. Theorieën hebben wij in overvloed,

maar empirische verificatie, ho maar. Tegenover iedere 'case-study' die 'uitwijst' dat x gelijk is aan y , staat een 'survey-research' en een 'regressie-coëfficiënt', die 'uitwijst' dat het tegendeel waar is.

Het verschil met de natuurwetenschappen is opmerkelijk en, voor velen, verontrustend. Het zou duiden op onrijpheid, die alleen kan worden verholpen door feiten en waarden strikt van elkaar te scheiden en de waarden uit de pure wetenschap te bannen. Waarden – sommigen noemen het liever *belangen* – spelen in deze visie natuurlijk een grote rol, maar alleen in de toepassing van objectieve wetenschappelijke resultaten op politieke of sociale desiderata zouden zij mee mogen wegen.

Dat objectiviteit in de maatschappijwetenschappen nog ver te zoeken is, zou een betreurenswaardig gevolg zijn van de rudimentaire staat van de onderzoeksmethode in deze wetenschappen, die op den duur verbeterd zal worden. Wij hebben deze wetenschapsopvatting in *Liberalisme en Politieke Economie rationalistisch* genoemd, om aan te duiden dat zij ons inziens berust op een overschatting van de menselijke kenvermogens.

Naar onze mening is de rationalistische visie *principeel* onjuist. 'Omdat voor alle individuen feiten en causale verbanden anders kunnen liggen, zijn meningsverschillen over "wat is" vaak onoverkoombaar, terwijl iedereen geacht mag worden goed geïnformeerd en oprecht te zijn'.⁵ Deze stellingname is gebaseerd op de overweging dat waarneming tenminste net zo zeer een functie van het kennende subject is, als van de te kennen wereld. De objectieve werkelijkheid is – zo zij al bestaat – onkenbaar, omdat zij alleen voor ons, en dan nog voor ieder apart, bestaat. Aangezien individuen vrij veel van elkaar verschillen, zijn meningsverschillen over wat er gaande is, of was, eerder regel dan uitzondering.

Zeker, in de natuurwetenschappen bestaat over een aantal verbanden een zekere consensus. Deze consensus heeft echter veeleer het karakter van een gemeenschappelijk vooroordeel dan van een absolute, objectieve waarheid.⁶ Het stoffelijke deel van het *zijn* leent zich, door zijn afstand tot ons, beter voor een gemeenschappelijk vooroordeel dan onze geestelijke existentie.

De consequentie van een en ander voor de maatschappijwetenschappen is, dat moet worden afgestapt van de geforceerde poging tot imitatie van de natuurwetenschappen ten gunste van een wijsgerige reflectie op de mens en zijn wereld: de geïnstitutionaliseerde ontmanteling van het vooroordeel.

K. Groenveld en A.A.M. Kinneging, Den Haag.

Noten

1. Zie het besprekingsartikel van F. Hartog van 'Liberalisme en Politieke Economie', in: *Elseviers Magazine*, 4 september 1985.
2. M. Friedman, *Essays in Positive Economics*, Chicago 1953, p. 158.
3. J.M. Keynes, *General Theory of Employment, Interest and Money*, London and Basingstroke 1983 (1936), p. 374.

4. Op cit., p. 378
5. Zie: K. Groenveld en A.A.M. Kinneging, *Liberalisme en Politieke Economie*, Geschrift 54 van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting, 's-Gravenhage 1985, p. 6.
6. Zie: M. Polanyi, *Personal Knowledge, Towards A Post-Critical Philosophy*, London 1983 (1958), passim.

Naschrift

Eenieder kan mijn kritiek op het rapport van de Teldersstichting leggen naast de repliek daarop van de auteurs van dit rapport en, wat wellicht nog belangrijker is, kan het geschrift van het wetenschappelijk bureau van de VVD zelf ter hand nemen. De condities voor het vormen van een zelfstandig oordeel zijn in dit geval dus optimaal. In dit korte naschrift wil ik mij daarom beperken tot een tweetal zaken die kunnen leiden tot misverstand.

1. Ik betoogde in mijn recensie dat *Keynes* er veel aan gelegen was om productiecapaciteiten optimaal te benutten, ondermeer door de voorspelbaarheid van de afzet te vergroten. Een van de instrumenten daarvoor is een systeem van redelijk voorspelbare wisselkoersen. Vanaf 1946 tot 1971 heeft de overeenkomst van Bretton-Woods, in de totstandkoming waarvan *Keynes* een werkzaam aandeel heeft gehad, met de dollar als centrale munteenheid als zodanig gefunctioneerd. Met de wijziging van de economische krachtsverhoudingen in de wereld, waarbij de hegemoniale positie van de VS werd aangetast, kwam de dollar onder zodanige druk te staan dat de overeenkomst daarvoor moest bezwijken. Is dat nu een reden om te stellen dat een dergelijke overeenkomst dus niet werkt? Naar mijn mening niet. Tot ongeveer 1967 heeft ze zelfs heel goed gewerkt en een deel van onze huidige welvaart is daar nog steeds mede aan te danken. De enige zinnige conclusie die men kan trekken uit de teloorgang van de overeenkomst en haar geschiedenis is dat zij tijdig had moeten worden aangepast aan de gewijzigde economische krachtsverhoudingen in de wereld. Dat nu is niet gebeurd en in de plaats daarvan is de vrijheid van de markt en in dit geval dus van de speculatie getreden. De zure vruchten daarvan worden thans geplukt. Het stagneren van de wereldhandel, zonodig voor het weer opgang komen van een meer dan middelmatige economische groei wordt mede veroorzaakt door het systeem van zwevende, dat wil zeggen grotendeels vrije, wisselkoersen. Afzetmarkten zijn daardoor voor de individuele ondernemer moeilijk in te schatten en dat op hun beurt moedigt investeringen bepaald niet aan. Op grond van de theorieën van *Keynes* inzake monetaire politiek en op basis van de empirische ontwikkeling tot 1967 valt dus heel wel te argumenteren dat een streven naar een nieuw systeem van vaste wisselkoersen, waarin de nieuwe krachtsverhoudingen zijn verdisconteerd, zinvol is vanuit een gezichts-

punt van bevordering van economische groei op wereldschaal. Het zou helemaal zo gek niet zijn, indien het kabinet-*Lubbers* (CDA, VVD), nu het voorzitter is van de EG, op dit terrein eens wat initiatieven zou ontplooiën. Van *Lubbers* kan je dat wellicht nog verwachten, maar indien je moet wachten op *Ruding* (CDA) en de VVD kan het gewicht inmiddels teruggelopen zijn tot een ons.

2. Ik zou niet graag zien dat de lezer uit mijn recensie zou opmaken dat ik van mening ben dat de theorieën van *Keynes* zondermeer model hebben gestaan voor de na de oorlog nagestreefde anticyclische begrotingspolitiek en de grondslag hebben gevormd voor de inrichting van wat men eerst, in de jaren vijftig, noemde de sociale rechtsstaat, vervolgens in de zestiger jaren de welvaartsstaat en wat men thans pleegt aan te duiden met de verzorgingsstaat. De afstand tussen theorie en praktische politiek is daarvoor te groot en wat van meer gewicht is, de bronnen waaruit een dergelijke politiek en staat voortkomen zijn zeer heterogeen. Eén van die bronnen is *Keynes*, niet meer en niet minder.¹

Nog minder zou ik hebben willen beweren dat de ideeën van *Keynes* over de begrotingspolitiek van de overheid ook daadwerkelijk zijn uitgevoerd. *C.A. van den Beld* heeft dat empirisch uitgezocht voor de vijftiger jaren², ikzelf heb dat gedaan met betrekking tot de politiek-ideologische argumentatie voor de hele naoorlogse periode³ en empirisch op het voetspoor van *Van Beld* voor de periode 1963-1983.⁴ Het geeft de burger moed dat te hebben gedaan voor de deftige Commissie van Economische Deskundigen van de SER daarmee aankwam in 1984.

De politiek-economen van de Teldersstichting bieden zowel in hun rapport als in hun repliek genoeg materiaal voor een interessant debat met sociaal-democraten over sociaal-economische politiek. *Socialisme en Democratie* heeft daarvoor de ruimte geboden; naar ik hoop wordt dit debat in de PvdA, maar ook in de VVD voortgezet. Een wisseling van acteurs, wellicht het betrekken daarin van de echte sterren, zou daarvoor zeker ook een stimulans kunnen zijn.

W.S.P. Fortuyn, Groningen.

Noten

1. *W.S.P. Fortuyn Sociaal-economische politiek in Nederland 1946-1949* Alphen aan den Rijn, 1981, met name hoofdstuk I 'Maatschappijbeschouwingen tijdens het interbellum' en hoofdstuk IV 'Het kabinet-Beel'.
2. *Conjunctuurpolitiek in en om de jaren vijftig*, 's-Gravenhage, 1963.
3. 'Nederlandse sociaal-democraten en het orderingsvraagstuk' *Recht en Kritiek* 1983, nr. 3.
4. *Kerncijfers 1945-1983 van de sociaal-economische ontwikkeling in Nederland. Expansie en stagnatie*. Deventer, 1983.

Weelde

Zijn we sterk in de gemeenten, dan zijn we voor decentralisatie. Zijn we sterk in de regering, dan zijn we er tegen. Aldus de befaamde stelling van *Troelstra* die zoveel ergernis wekte bij de partijgenoten in de gemeentebesturen. Passen we de doctrine van *Troelstra* toe op de uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen van 19 maart, dan zou de Partij van de Arbeid zich in de komende jaren als kampioen van de decentralisatie moeten gedragen.

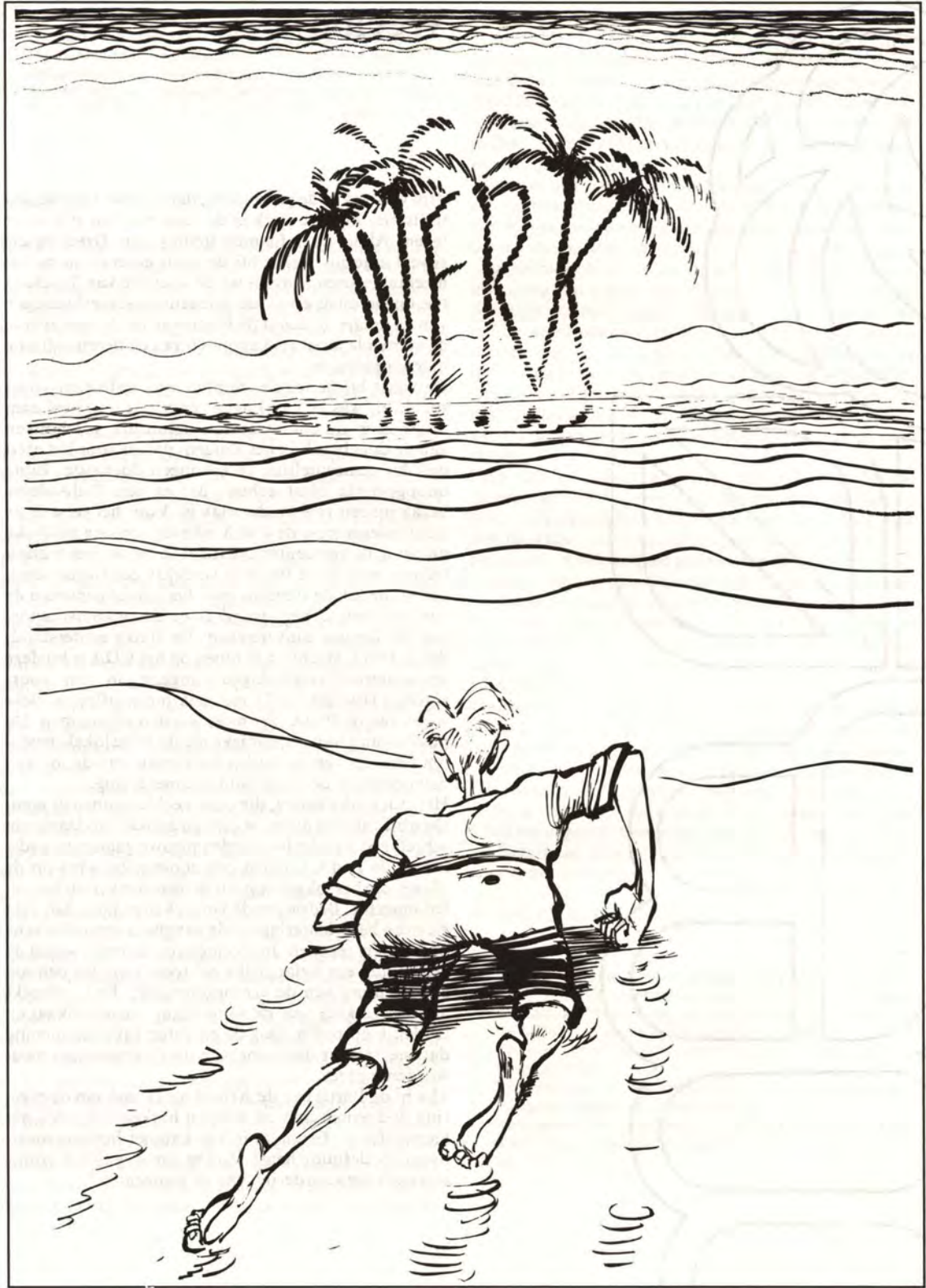
De winst bij de lokale stembus was weliswaar voorspeld, hij was er niet minder enorm door. Veel aandacht is in de commentaren natuurlijk geschonken aan de doorbraak in het Zuiden, die nu voor het eerst ook bij gemeentelijke verkiezingen doorzette. Bijna onopgemerkt bleef echter, dat er een PvdA-doorbraak op een veel breder vlak is. Voor het eerst in de geschiedenis mag de PvdA zich de sterkste politieke macht in de gemeenten noemen. In het verleden bleek telkens, ook als de PvdA er landelijk goed voorstond, dat bij de lokale stembus over het geheel genomen de confessionelen, begunstigd door de opkomstfactor, aan het langste eind trokken. De flinke achterstand, die de PvdA placht op te lopen op het CDA is bij deze gemeenteraadsverkiezingen omgezet in een voorsprong. Hoe het op 21 mei ook moge aflopen, deze winst kan de PvdA niet meer worden afgenomen. De positie van grootste politieke macht in de lokale besturen betekent een versterkte legitimatie van de sociaal-democratie in de Nederlandse samenleving.

Het zijn sterke benen, die deze weelde kunnen dragen. Daarbij valt niet alleen te denken aan de noodzaak van scholing van al die honderden nieuwe gemeenteraadsleden, de PvdA zal zich ook moeten beraden op de plaats, die het lokaal bestuur in haar denken en handelen inneemt. Bedriegen de voortekenen niet, dan lijkt zich een heroriëntering op de gangbare centralistische optiek af te tekenen. In recente programma's wordt de gemeenten een belangrijke rol toegekend bij behoud en inrichting van de verzorgingsstaat. Er is gewerkt aan versterking van de samenhang tussen lokaal en landelijk optreden. Ook de partijtopy lijkt van mening dat veel sterker dan voorheen op de gemeenten moet worden ingezet.

Mocht de Partij van de Arbeid na 21 mei aan de regering deelnemen dan zal moeten blijken hoe sterk het kasplantje is. Eenmaal in het kabinet hebben socialisten per definitie haast. Zou er dan nog tijd overblijven voor herwaardering van de gemeenten?

Pieter Nieuwenhuijsen
*Secretaris van de sectie
gemeente gewest en provincie
van de Wiardi Beckman
Stichting*

TBM

Werkloosheid en maatschappelijke desintegratie

Pleidooi voor een gedeeltelijk basisinkomen

De laatste tijd wordt herhaaldelijk gewezen op een dreigende splijting van de samenleving.¹ Splijting is een omineus woord. Het brengt ons een samenleving voor ogen die bestaat uit twee kampen die in felle tegenstelling tot elkaar staan. Deze overheerst alle andere maatschappelijke tegenstellingen tussen groepen en groepjes of heeft die in zich opgenomen. Hevige sociale en politieke strijd is het gevolg. Een tweedeling van de samenleving wordt als onheilspellender ervaren dan een veelvoudige deling. Misschien wordt een splijting geassocieerd met revolutie en het is niet onmogelijk dat een opdeling in twee strijdende kampen ook alleen maar voorkomt als aanloop tot en tijdens een revolutie.

Aan de basis van de tweedeling die thans wordt gevreesd, ligt de scheiding tussen werklozen en werkenden. Deze scheidslijn valt in toenemende mate samen met een inkomenskloof. Geen werk en weinig geld zouden bovendien maken dat niet-werkenden uitgesloten worden van allerlei hoog gewaardeerde zaken als consumptie, cultuur, sport en andere vormen van vrije tijdsbesteding, als ook van voorzieningen voor belangenbehartiging en zorg. De tegenstelling zal zich pas kunnen openbaren in massaal protest als de verschillen als hoogst onrechtvaardig beleefd worden. Ook als zo'n protest (nog) uitblijft, kunnen tal van maatschappelijk ongewenste gevolgen optreden zoals verhoogde criminaliteit, verslaving, racisme, kortom de 'verloedering' van de samenleving.²

Als koele, wetenschappelijke reactie op alle emotionele uitspraken is onlangs een rapport verschenen onder de titel *Een tweedeling van de samenleving*.³ Het vraagt tekenen in de titel is veelzeggend, men kan er al uit vermoeden dat het antwoord negatief is. De schrijvers, Köbben en Godschalk, geven daarvoor een aantal beredeneerde argumenten. In het kort komen die hierop neer, dat het bestand aan niet-werkenden allerminst een homogene categorie vormt:

1) niet iedereen die zonder werk is, voelt zich werkloos. Velen zien het als een zeer tijdelijke periode en vaak terecht, de doorstroming in het bestand is aanzienlijk. Personen van 57,5 jaar en ouder zullen zich vaak eerder als vervroegd gepensioneerd dan als werkloos beschouwen. Gehuwde vrouwen, hoe graag zij ook een baan zouden willen hebben, beschouwen zichzelf toch niet als 'werkloos'. Vele WAO-ers voelen zich evenmin werkloos, al was het alleen maar omdat hun financiële positie veel gunstiger is dan die van de langdurig werklozen;

2) de verschillende categorieën uitkeringstrekkers hebben niet allen dezelfde belangen (er is bij voorbeeld een groot verschil tussen de hoogten van diverse uitkeringen) en voelen zich daardoor ook geen eenheid;

3) velen behoeven niet alleen van hun uitkering te leven: zij maken deel uit van een huishouden waar een of meer anderen geld inbrengen of zij verdienen er zelf iets bij. De schrijvers erkennen, dat elk betrouwbaar gegeven over de mate waarin dit voorkomt, ontbreekt. Zij wijzen erop dat zwart werken tot op zekere hoogte sociaal geaccepteerd is;

4) als het de vorige categorie nog te goed gaat om te protesteren, dan is er toch ook wel een categorie die het daarvoor te slecht gaat. Het zijn degenen die vervallen tot doelloosheid en tot een apathie die elk militantisme verhindert. Werkloosheid wordt gezien als een soort natuurverschijnsel waartegen men toch niets kan doen;

5) velen ook proberen zich individueel aan te passen door studie, omscholing of vrijwilligerswerk, of door aansluiting bij spirituele bewegingen;

6) anderen voeren actie, maar meestal voor andere doelen dan bestrijding van de werkloosheid. In de energie-, kraak-, vredes- en anti-kernwapenbewegingen zitten veel werkloze jongeren.

De auteurs achten het niet mogelijk te zeggen welk gewicht elk dezer factoren heeft. De factoren sluiten elkaar ook onderling niet uit. Köbben en Godschalk concluderen dat een splijting van de samenleving die tot een massale werklozenbeweging zal leiden, uitgesloten is. Daarmee is niet alles gezegd, want zij zien toch een aantal zorgwekkende verschijnselen die zij (ten dele) aan de werkloosheid wijten. Van solidariteit tussen werkenden en niet-werkenden lijkt hun niet veel te verwachten. Waarschijnlijk is die er ook nooit geweest, maar toen iedereen nog steeds grotere stukken kon krijgen van een al maar groter wordende koek, was de verdeling niet zo'n probleem. Nu gaat het eigenbelang een veel grotere rol spelen. Werkenden, werkgevers en vakbeweging bevinden zich wat dit betreft in feite op één lijn.

Er is gevaar voor het ontstaan van een 'onderklasse' die permanent van de arbeidsmarkt is uitgesloten, omdat aan het soort ongeschoolde arbeid dat zij te bieden heeft, weinig behoefte meer is. De omvang van deze categorie wordt geschat op circa 250.000 personen, onder wie vele immigranten.

De stijging van de criminaliteit wordt door Köbben en Godschalk niet uitsluitend, maar wel mede aan de werkloosheid geweten. Alcoholisme en drugsgebruik worden niet veroorzaakt door werkloosheid, maar voor probleemdrinkers is werkloosheid wel een extra risico. Omgekeerd, wie eenmaal het stigma van overmatig alcoholgebruik of drugverslaving draagt, komt nauwelijks meer aan de slag.

Al ligt een massale opstandigheid volgens de schrijvers dan niet in het verschiep, virulente sociale bewegingen

H.M. Langeveld

Socioloog, voormalig lid van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid

van kleinere omvang sluiten zij toch niet uit. Overheidsmaatregelen en de ontwikkeling van de werkloosheid onder hoger opgeleiden (de leiders!) kunnen hiertoe bijdragen.

Voor de opvatting dat langdurige werkloosheid tot verlies van vertrouwen in de politiek leidt, kunnen Köbben en Godschalk geen bewijzen vinden. Een direct verband tussen werkloosheid en haat tegen buitenlanders wijzen zij ook af. Wel zien zij een indirect verband; bij het vóórkomen van ongeregelheden zullen deze aangewakkerd worden door de aanwezigheid van grote aantallen werkloze jongeren.

Niet alle niet-werkenden hebben naast hun uitkering andere inkomsten. Vooral zieken en gehandicapten, een-oudergezinnen, ouderen, allen die enkel van de bijstand of de AOW moeten leven, kunnen het zeer moeilijk hebben. Het zijn de 'stille armen' waartoe ook nog wel een deel van degenen die voor het minimumloon werken, kunnen behoren. Tenslotte komen er binnen de informele economie nieuwe vormen van uitbuiting voor (bij voorbeeld bij thuisarbeid).

Al met al is het een flinke lijst met problemen, waarvan echter een deel niet zo veel en niet zo direct met werkloosheid te maken heeft. Wat de auteurs mijns inziens onderschatten, is de invloed van de inkomensontwikkeling. De voorgenomen herziening van het stelsel van sociale zekerheid zal voor vele uitkeringstrekkers een aanzienlijke achteruitgang gaan betekenen.⁴ Bovendien zullen de verschillen tussen diverse regelingen die er nu bestaan, verdwijnen, zodat de groep wat uitkeringshoogte betreft homogener wordt. Een steeds verder uiteengroeien van de inkomens van werkenden en niet-werkenden is waarschijnlijk, zowel in een gunstige als in een ongunstige economische situatie. In een gunstige situatie zullen de werkenden hun aanspraken op loonsverhoging meer en meer gehonoreerd krijgen, bij een ongunstige economie zullen de uitkeringen over de hele linie dalen, terwijl de loonontwikkeling toch een gedifferentieerd karakter houdt. De volgens Köbben en Godschalk groeiende sociaal-darwinistische mentaliteit van de werkenden zou haar tegenpool kunnen krijgen in aanzwellende gevoelens van relatieve deprivatie en wrok bij de niet-werkenden. Dat zou een klimaat scheppen waarin acties gedijen en de ene actie de andere losmaakt in een kettingreactie.⁵

Verdere kritiek op het gebruik en de interpretatie van gegevens door beide auteurs vind ik weinig zinvol. Zulke kritiek blijft in de lucht hangen door de schaarste aan empirische data. Liever probeer ik uit de analyse van Köbben en Godschalk enige gevolgtrekkingen te maken en die op hun beleidsconsequenties te toetsen.

Werklozen weten zich te handhaven in de samenleving

Er zijn twee gangbare stereotype beelden van werklozen. Het eerste is dat van de 'Arbeitslosen von Marienthal'⁶, van de werkloze die elke interesse verliest, tot apathie vervalt en zich afsluit van zijn omgeving. De werkloze wordt als deerniswekkend slachtoffer geportretteerd. Het andere beeld is dat van de werkloze die het aan sociaal verantwoordelijkheidsbesef ont-

breekt, die het werkloos leven wel best vindt en het met zijn sollicitatieplicht dan ook niet zo nauw neemt. Deze werkloze wordt als parasiet op de maatschappij afgeschilderd. Er zullen zeker wel mensen bestaan die trekken van een van beide typen vertonen. Zij die wat met het eerste type gemeen hebben, werden reeds genoemd. In het algemeen echter is de realiteit anders. Het leven draait niet voortdurend om 'hoera, ik hoef niet naar een baas' of 'hoe kom ik in hemelsnaam de tijd door', want de meeste werklozen weten zich aan te passen, weten hun leven te organiseren. Men neemt zijn lot in eigen hand. Men stort zich in een studie of in het vrijwilligerswerk in de hoop dat daar nog eens een baan uit voortkomt. Anderen zetten zich in voor een ideaal of richten alternatieve bedrijfjes op. Men verenigt zich ter bereiking van bepaalde doelen, op eigen initiatief of met behulp van een 'zaakwaarnemer' (in renovatie-projecten⁷, tweede-handswinkels, klussenprojecten, woonwerkprojecten⁸, wat niet al⁹). Zij die daar niet voor voelen omdat zij werk louter instrumenteel opvatten ('werken moet geld opleveren') zoals veel ongeschoolde jongeren, vullen hun leven met sport en dergelijke.¹⁰ Men scheidt zijn eigen wereldje, soms ook met eigen standaarden, maar men stelt zich in het algemeen niet buiten of tegenover de rest van de maatschappij op. Eerder probeert men zoveel mogelijk te blijven meedoen. Ook wat de consumptie betreft. Als men het consumptieniveau al niet kan handhaven, dan houdt men toch wel vast aan het consumptiepatroon. Allicht, bepaalde vormen van consumptie zijn in onze samenleving nu eenmaal essentieel voor het gevoel 'erbij te horen'. Men kan niet enerzijds dat gevoel doorlopend stimuleren en anderzijds van een bepaalde categorie eisen dat zij zich tot soberheid bekeert. Er wordt dus ook zwart geklust en men voelt het niet of nauwelijks als fraude. Het werken in de informele economie houdt het gevoel van eigenwaarde op peil; zwart werk is vaak ook prettig werk omdat men het doet voor bekenden of in een kleinschalige organisatie.

Zou het vreemd zijn als een deel van deze mensen hun leven zo zinvol gevuld vindt, dat zij niet inzien dat betaald werk daar veel aan verandert? Soms vinden zij hun huidige bezigheden maatschappelijk belangrijker. Als men redelijk tevreden is met de wijze waarop men zijn bestaan heeft georganiseerd, zal een baan iets moeten bieden dat daar tegenop weegt. En voor een deel van de werklozen gaat dat ook op.¹¹ Maar de werkelijkheid is ingewikkeld; de meerderheid wil toch maar het liefst een reguliere baan. Het wijst erop dat betaalde arbeid in het leven een zeer centrale plaats inneemt. Dat neemt niet weg — en daarop wijst de grotere selectiviteit bij het zoeken van een baan — dat het arbeidsethos wat is verzwakt: het gevoel dat men een morele verplichting heeft om hoe dan ook te werken is afgenomen.¹² Het is een ontwikkeling die al dateert van vóór de werkloosheid, maar waar de werkloosheid geen omkering in heeft gebracht. Het zou trouwens merkwaardig zijn als dat wel zo was geweest. Het is opmerkelijk dat de aanpassing die werklozen vinden, van overheidszijde niet altijd gewaardeerd wordt. Wat kan een samenleving die prijs stelt op rust

en orde eigenlijk meer verlangen? Waarom reageert een minister geërgerd als in een televisie-uitzending werkloze jongeren hun tevredenheid met het leven beuigen? Zouden zij liever blijk van hun ontevredenheid moeten geven? Of moeten zij, eindeloos solliciterend, voortdurend in gespannen maar gehoorzame afwachting de (negatieve) uitslag verbeiden? De overheid probeert echter ook op verschillende manieren op korte termijn iets voor de werklozen te doen. Het ad hoc beleid houdt er niet altijd voldoende rekening mee, dat werklozen door hun werkloosheid niet tot een homogene massa zijn gereduceerd. De werklozen hechten aan de wijze waarop zij hun bestaan vorm geven, aan de erkenning van de eigen identiteit, temeer belangrijk omdat de maatschappelijke erkenning die betaalde arbeid biedt, is weggevalen. De overheid zou meer moeten aansluiten op aanpassingen die mensen zelf maken.

Het is niet de bedoeling van dit betoog de negatieve effecten, die met name aan het zwarte (of grijze) circuit vastzitten, te veronachtzamen. Maar een reële afweging van positieve en negatieve functies daarvan heeft, naar ik meen, nog nooit plaats gevonden. Het zwarte circuit is bovendien niet te onderdrukken, hoogstens (ten dele) op te nemen in de formele economie. Ik kom erop terug. Eerst zal ik ingaan op enkele vormen van ad hoc beleid voor werklozen.

Scholing

Voorwerp van herhaaldelijk geuite bezorgdheid is een groep jongeren die heel weinig opleiding heeft en die dreigt permanent van de arbeidsmarkt te worden uitgesloten. Algemeen is de roep om scholing voor deze jongeren. Nu is in de eerste plaats scholing alleen zinvol als er dan ook aansluitende arbeidsplaatsen beschikbaar zijn, maar daar komt bij dat voor deze jongeren scholing nu bij uitstek *niet* het middel is.

Men mag aannemen dat iedereen geboren wordt met een zeker leervermogen. De bedoeling van opvoeding en onderwijs is dat te ontwikkelen, maar het kan er ook door gefnuikt worden. De abstraherend-cognitieve methoden waarmee ons onderwijs werkt, zijn niet voor iedereen geschikt. Deze jongeren zijn er zo in vastgelopen, dat zij elke gemotiveerdheid tot leren hebben verloren en alleen maar een forse tegenzin hebben ontwikkeld. Ook vrijwilligerswerk trekt hen niet aan. Zij hebben een sterk instrumentele arbeidshouding en willen gewoon werken voor een loon. Voor deze mensen moet dat werk gecreëerd worden, wat met behulp van het terugploegen van uitkeringsgelden op de zuinigste wijze kan gebeuren. Bij voorbeeld bij gemeenten is voldoende werk van ongeschoolde aard te doen dat nu blijft liggen. Het is ook niet uitgesloten dat een deel van dit werk op den duur een regulier karakter kan krijgen. Experimenten zijn tot nu toe echter niet talrijk.

Scholing voor jongeren moet, zegt men, maar scholing voor ouderen schijnt verspilling te zijn. *Barendregt*, in een artikel in *Arbeidsmarkt op drift*, uit de wens dat iemand haar eens kon verzekeren 'dat veel gehoorde uitspraken als zou voor iemand van boven de veertig jaar, die nooit in een metaal- of aanverwant

*beroep gewerkt heeft, omscholing naar een metaalberoep niet (meer) mogelijk zijn, onjuist zijn.*¹³ Vermoedelijk heeft Barendregt een retorische formulering gekozen en weet zij ook dat dit, *mits* de motivatie aanwezig is, heel best kan en in het verleden ook gebeurd is. Namelijk toen in de jaren vijftig uit allerlei traditionele werkloosheidsgebieden arbeiders naar de Randstad werden gehaald die daar versneld werden (om)geschoold. Maar motivatie zal wél samenhangen met het reële uitzicht op een baan.

Werken met behoud van uitkering

Werken met behoud van uitkering is een manier om de tijd zinnig te besteden en wat ervaring op te doen. Het kan ook wel eens een springplank naar reguliere arbeid zijn, maar in het algemeen is die werking niet van grote betekenis. Werken met behoud van uitkering vindt plaats in bedrijven en instellingen en in speciaal voor of door werklozen opgezette projecten. Voor al dit werk geldt dat het niet concurrentievervalsend of budgetvervalsend mag zijn en geen reguliere arbeidsplaatsen mag verdringen. Toetsingscommissies beoordelen elk geval. Als de Wet Onbeloonde Arbeid door Uitkeringsgerechtigden – de WOU – van kracht wordt, zal de toetsing veranderen. Er komen regionale toetsingscommissies (thans ook vele lokale) en hun samenstelling die thans zeer gevarieerd is, zal beperkt worden tot twee vertegenwoordigers van werkgevers, twee van werknemers, twee van gemeenten en een van de werklozen zelf. Besluiten moeten unaniem worden genomen. De algemene verwachting is dat dit de toetsing zal verscherpen.

Vooral projecten in de vorm van werkplaatsen worden als concurrentievervalsend gezien.¹⁴ Concurrentievervalsing en budgetvervalsing zijn echter moeilijk toepasbare begrippen. In vele gevallen is het vrijwel niet na te gaan of dit effect zal optreden. Tegenover de onduidelijkheid en het vermoedelijk marginale belang van deze criteria (bij de opzet van de projecten wordt er immers al rekening mee gehouden) staat het duidelijke belang van de werkloze en zijn integratie in de samenleving. De nieuwe toetsingscommissies bieden in hun samenstelling geen garantie dat zij deze afweging in redelijkheid kunnen maken.

Projecten voor werklozen kunnen voortkomen uit eigen initiatieven van werklozen of uit initiatieven van instanties. De eerste komen gemakkelijker van de grond dan de tweede. Bij de eerste zou ook gehonoreerd moeten worden dat eigen initiatief, zich niet afhankelijk stellen in de geest van de tijd zijn. Vele projecten dragen meer een hobby-karakter dan dat zij een economisch doel hebben. Projecten die wel inspelen op een reële behoefte produceren vaak voor een weinig koopkrachtig publiek. Er zullen zeker wel eens projecten voorkomen die voor een ruimere markt produceren, maar als de 'economische schade' die zij aanrichten niet zeer direct en manifest is, moet dat maar geaccepteerd worden. Alle projecten die op eigen initiatief gestart worden, zouden hoogstens marginaal getoetst moeten worden. Projecten die begonnen worden door (overheids-)instanties lenen zich voor stringenter toetsing.

Als werklozen met behoud van uitkering in instellingen en bedrijven gaan werken, is de mogelijkheid van verdringing van reguliere arbeidskrachten reëel aanwezig. Sommigen juichen dat toe omdat het zou bijdragen tot een herstel van de marktwerking wat de lonen aangaat, met name in de non-profit sector. Als men dat standpunt niet huldigt, is het goed om de tewerkstelling van werklozen met behoud van uitkering aan een maximum aantal te binden. Het is namelijk toch onmogelijk om het werk dat zij doen voldoende te controleren.

Bijverdiensten

De vergroting van de inkomenskloof is een groot maatschappelijk risico als daarbij grote groepen onder een zekere inkomensgrens belanden. Die grens ligt daar waar de behagelijkheid uit het leven verdwijnt, als men zich niet meer die goederen en activiteiten kan permitteren, zelfs niet in hun goedkoopste vorm, waarmee de huidige mens meent zijn individualiteit gestalte te geven. De herziening van het stelsel van sociale zekerheid conform de huidige voornemens zal voor velen een gevoelige aderlating betekenen. Als deze of soortgelijke maatregelen genomen worden, dan zou in ieder geval moeten worden toegestaan dat men de terugval zelf compenseert. Bijverdiensten tot een bedrag van bij voorbeeld vijfhonderd gulden per maand zouden algemeen toegelaten moeten worden. Wel zou de tewerkstelling van deze arbeidskrachten aan een maximum aantal per bedrijf gebonden moeten worden. Overigens is natuurlijk niet iedere uitkeringstrekker in staat tot bijverdienen en zal dit geen oplossing zijn voor de groep die als 'stille armen' gekenschetst is.

Lange-termijnbeleid

Ad hoc-beleid alleen zou niet geheel ontoereikend zijn, als het tekort aan werkgelegenheid als een voorbijgaande zaak kon worden beschouwd. Geen enkele serieuze prognose geeft aanleiding te veronderstellen dat de werklozen op redelijke termijn vanzelf weer in het arbeidsleven zullen worden opgenomen, zelfs niet als de conjunctuur zich in opwaartse lijn zou blijven bewegen. Dat er ook nu nog tekorten aan specifiek gekwalificeerde arbeidskrachten bestaan, kan niet als een aanwijzing voor een algemeen herstel van de vraag opgevat worden. Maar, zo er al enige duidelijkheid en althans een schijn van eensgezindheid heeft bestaan over de te volgen koers, dan is die nu wel geheel zoek. In theorie zijn er drie opties:

- uitbreiding van het begrip 'arbeid' tot alle vormen van werk, die dus ook alle betaald moeten worden;
- handhaving van de huidige scheiding tussen betaald en niet-betaald werk met een herverdeling van betaald werk;
- (verdere) ontkoppeling van de plicht tot arbeid en het recht op inkomen.

De tweede optie, waaraan schoorvoetend een begin van uitvoering is gegeven, lijkt nog steeds de meest verkieslijke. Zij sluit aan op overheersende opvattingen, waarvoor de toestand van de meerderheid der werklozen indicatief is: zij gaan niet ten onder aan de

uitsluiting uit het arbeidsleven, weten zich aan te passen, maar blijven haken naar een 'normale' baan. Deze optie bergt een hoge mate van gelijkheid van kansen op geambieerd werk in zich. Het zwarte circuit zal echter niet afgezwakt worden. Drastische arbeidsduurverkortung (ADV) met verlenging van bedrijfstijd zal in het kader van deze optie blijvend moeten worden nagestreefd, maar het valt niet te verhelen dat die in een uiterst langzaam tempo verwezenlijkt zal worden. Elke oplossing zal zekere offers vragen. Köbben en Godschalk laten zich nogal cynisch uit over de offerbereidheid, die een solidariteit veronderstelt die er volgens hen niet is en waarschijnlijk ook nooit geweest is. Zij hebben gelijk. Solidariteit bestaat slechts daar waar mensen een gezamenlijk doel hebben dat zij moeten bevechten. Ieder heeft belang bij dit doel, maar de saamhorigheid strekt verder dan het pure belang. Er kunnen immers grote offers gevraagd worden voor de goede zaak en die offers zijn niet gelijk verdeeld. Solidariteit houdt emotionele verbondenheid in omdat men weet dat men van elkaar afhankelijk is. Oorspronkelijk zal in de arbeidersbeweging een dergelijke solidariteit zeker hebben bestaan. Sindsdien heeft de 'verstatelijking van de verzorgingsarrangementen'¹⁵ het begrip uitgehold. Men levert iets in – geld – en men krijgt er iets voor terug, geld of diensten. De bereidheid om in te leveren strekt slechts zover als men meent dat *ook* het eigen belang daarmee gediend is, in materiële of in immateriële zin. Dat laatste heet dan morele of zedelijke overtuiging of – afgezwakt – sociaal gevoel. Een zedelijke overtuiging kan zich verbreiden, doorgaans zeer langzaam, maar vaak loopt dat ook parallel met een verbreiding van materieel belang bij de zaak. (Zo ziet men bij voorbeeld dat in het huidige Zuid-Afrika blanken de apartheid moreel beginnen te veroordelen, terwijl men tezelfdertijd meer en meer overtuigd raakt van de economische onhoudbaarheid van de apartheid.)

Welnu, het typische van het werkloosheidsprobleem is dat de werklozen door hun onopvallende aanpassingen geen zedelijke of sociale gevoelens wakker maken bij hun medemensen, terwijl deze voor zover zij werkgevers en werknemers zijn hun belangen als totaal anders ervaren dan die van de werklozen. Bij hen is de bereidheid om zich opofferingen te getroosten dan ook bijna tot het nulpunt gedaald. Het heeft er alle schijn van dat ADV pas verwezenlijkt kan worden bij grote economische expansie. De huidige manier van ADV werkt trouwens ook averechts: het toedelen van de gewonnen vrije tijd in vrije dagen en vrije perioden verhoogt de behoefte aan extra geld om die tijd aangaan te besteden en versterkt slechts de roep om loonsverbetering.

Met dit perspectief voor ogen is er veel voor te zeggen om toch ook de andere opties te bekijken. De eerste optie leeft nauwelijks en heeft ook vele bezwaren, waarvan de emancipatiebelemmerende werking niet de geringste is.

De derde optie wordt beleefd als een principiële verandering, hoewel in feite de band tussen arbeid verrichten en inkomen ontvangen in de loop der jaren aanzienlijk losser geworden is. Deze optie vindt dan ook

(nog?) geen steun in in ruime kring aanvaarde opvattingen. Niettemin is er een vorm waarin, zo er al afbreuk wordt gedaan aan de plicht tot arbeid, de prikkel tot arbeid in ieder geval blijft bestaan. En dat lijkt in overeenstemming met de hiervoor gesignaleerde ontwikkeling van arbeidsethos en arbeidsoriëntatie. Ik doel op het gegarandeerd *gedeeltelijk* basisinkomen (GBI), dat onvoldoende is voor eigen levensonderhoud en dus de noodzaak tot arbeid niet wegneemt.¹⁶ Het GBI kan op twee manieren de werkgelegenheid bevorderen. Ten eerste door een andere verdeling van de arbeid. Kortere werken wordt namelijk aantrekkelijker, omdat men daarvoor een minder dan evenredig deel van het totale inkomen inlevert. Voorts kan het GBI bijdragen tot uitbreiding van de werkgelegenheid. Het GBI verlaagt namelijk de loonkosten; het is in wezen een verplaatsing van lasten van arbeidsintensieve naar arbeidsextensieve bedrijven maar zonder tussenkomst van de overheid. De collectieve lastendruk wordt daardoor niet verhoogd. Het zal ook de aantrekkingskracht van zwart werk daadwerkelijk verminderen en bijdragen tot een verschuiving van het informele naar het formele circuit.¹⁷

Maar zou invoering van het gedeeltelijke basisinkomen de arbeidsduurverkorting niet nog meer op de lange baan schuiven door er de argumenten aan te ontnemen? Dat is niet onmogelijk. De vooralsnog niet te beantwoorden wedervraag is hoe bezwaarlijk dat zou zijn. Want hoe verhouden zich de werkgelegenheidseffecten van het GBI tot die van de ADV en in welk tempo worden zij verwezenlijkt? Vergelijkende berekeningen zijn tot nu toe nog niet gemaakt.¹⁸ Maar men zou dergelijke berekeningen ook overbodig kunnen achten op grond van onvergelykbaarheid. Uniforme ADV leidt tot een gelijkmatiger herverdeling dan het GBI, dat vermoedelijk alle mogelijke vormen van deeltijdarbeid, tijdelijke en afroeparbeid zal stimuleren, dat wil zeggen de sociale ongelijkheid zal vergroten. ADV is alleen daarom al te prefereren. Deze redenering is niet helemaal houdbaar. De 'flexibilisering' van de arbeidsmarkt is al volop aan de gang; ook de ADV zal deze ontwikkeling niet kunnen keren. Wel geeft het GBI een extra stimulans. Een grote waakzaamheid ten aanzien van de gevolgen voor de rechtspositie van werknemers is echter zonder meer nodig.

Invoering van een gedeeltelijk basisinkomen maakt het mogelijk enig zicht te krijgen op neveneffecten zonder dat deze meteen een grote omvang aannemen. Hoewel de maatregel niet omkeerbaar is, behoeft ook niet in rechte lijn doorgemarcheerd te worden naar een volledig basisinkomen. Een neveneffect zou bijvoorbeeld kunnen zijn dat de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt nog moeilijker wordt: omdat zij nu een arbeidsloos inkomen ontvangen, wordt hun het recht op arbeid ontzegd. Maar het kan evengoed anders uitvallen. Door het GBI wordt de positie van de vrouw binnen de (huwelijks)relatie versterkt en dat kan een uitstralings-effect naar buiten hebben. Mogelijk ook geeft het GBI enig tegenwicht tegen de uitbuiting en de misstanden in de thuisarbeid die veelal door gehuwde vrouwen wordt verricht. Zij zouden zelf selectiever

kunnen gaan optreden bij het aannemen van werk.

Naarmate het gedeeltelijk basisinkomen zou stijgen, zou de inkomensverdeling veranderen: de positie van alleenstaanden zou ongunstiger worden ten opzichte van die van huishoudens. Mede gezien de ontwikkelingen die aan de gang zijn in het privéleven is het niet juist het GBI daarom op voorhand af te wijzen. De categorie alleenstaanden wordt steeds heterogener. Voor velen is het alleen zijn slechts een korte fase tussen twee relaties. Voor oudere mensen is het vaak een blijvende toestand. Toch is het zeer wel mogelijk dat ouderen in de toekomst meer en meer gemeenschappelijke huishoudens gaan vormen.

In het WRR-rapport *Waarborgen voor zekerheid* is het gedeeltelijk basisinkomen slechts één element van het sociale zekerheidsstelsel. Het omvat ook een algemene inkomensdervingsverzekering die het risico van inkomensderving door ziekte, arbeidsongeschiktheid en werkloosheid dekt tot aan het sociale minimum voor een alleenstaande. De premiebetaling geschiedt door werkgevers en werknemers. Voorts is er een algemene bijstand als restvoorziening die uit de algemene middelen wordt gevoed. Tenslotte is er de vrijwillige inkomensdervingsverzekering met individueel toetredingsrecht voor dekking van het risico van inkomensderving voor het bovenminimale inkomensdeel.¹⁹ Bejaarden, weduwen, vroeg gehandicapten en blijvend invaliden ontvangen een verhoogd GBI, volgens het rapport, op het niveau van het sociale minimum (te vergelijken met de huidige AOW, AWW en AAW).

Twee dingen zijn hierin van belang met het oog op *groepen die nu onder de armoedegrens* dreigen te geraken. Ten eerste zijn de inkomens van niet-werkenden weer gekoppeld aan de algemene inkomensontwikkeling. Verder is de algemene bijstand teruggebracht tot waar hij oorspronkelijk voor bedoeld was, een restvoorziening en geen vergaarbak van uiteenlopende groepen en aanspraken.²⁰ Daarmee wordt de duidelijkheid gediend en vermindert de kans op afbraak van de sociale zekerheid op oneigenlijke gronden.

Tot voor kort was het gedeeltelijk basisinkomen eigenlijk nauwelijks bespreekbaar. Dat is nu veranderd maar, zoals gezegd, ruimere aanvaarding vindt het nog niet. Velen hebben moeite met het idee van een arbeidsloos inkomen, daarbij vergetend dat de arbeidsplicht een betrekkelijk recent en nauw met de opkomst van het kapitalisme verbonden verschijnsel is. Spreekt dus de zedelijke overtuiging tot nog toe tegen het GBI, het zou wel eens kunnen zijn dat de belangen zodanig gespreid zijn, dat een conglomeraat van uiteenlopende, positief belanghebbenden gemakkelijker tot stand komt voor het gedeeltelijk basisinkomen dan voor de arbeidsduurverkorting. In ieder geval zou de discussie op dit moment voortgezet en verdiept moeten worden.

Samenvatting

De samenleving slijt niet, al zijn er zorgwekkende verschijnselen. Van degenen die zonder werk zijn weten de meesten zich staande te houden, hun bestaan te organiseren, alleen of samen met anderen, maar de meesten zouden toch een reguliere baan de voorkeur

geven. Soms creëren zij zich wereldjes die er andere normen en waarden op na houden, maar ook dat gaat zelden zover dat zij zich geheel buiten of tegenover de maatschappij opstellen. De werklozen hechten aan de wijze waarop zij hun bestaan vorm geven, aan de erkenning van hun identiteit, temeer belangrijk omdat de maatschappelijke erkenning die arbeid biedt, is weggefallen. Het is dan ook geen wonder dat goed bedoelde overheidsmaatregelen niet altijd aanslaan.

Verder uiteengroeien van de inkomens is een gevaarlijke ontwikkeling. Het zal niet alleen tot relatieve, maar ook tot absolute deprivatie leiden en de niet-werkenden op één hoop drijven. Ook al lijkt eensgezinde, georganiseerde strijd niet in het verschiet te liggen, reeksen van uitbarstingen zijn dan zeer waarschijnlijk. Inbreuken van de overheid op wat werklozen als hun wereld beschouwen (voordeurdelerscontrole, inhouden van bijverdiensten, verbieden van vrijwilligerswerk met behoud van uitkering, uithuiszettingen van krakers en dergelijke) zullen meer verzet gaan uitlokken. De overheid draagt het meeste bij tot de integratie van de werkloze in de samenleving als zij haar korte-termijnbeleid laat aansluiten bij wat werklozen zelf al doen en ambiëren. Geen scholing opdringen aan groepen die daartoe niet gemotiveerd zijn, maar hun werk verschaffen tegen loon. Daarentegen wel gerichte bemiddeling en scholing voor de 'oudere' werkloze die met uitzicht op een baan daadwerkelijk tot omscholing bereid is. Er rekening mee houden dat projecten waar werklozen met behoud van uitkering aan deelnemen, het beste gedijen als zij initiatieven van de werklozen zelf zijn. In de toetsing van projecten op groten-deels onweegbare zaken als concurrentievervalsing en budgetvervalsing een grote mate van ruimhartigheid betonen. Het toestaan van een bijverdienste, wat ook het zwarte circuit weer wat inperkt.

Hoewel de kracht van het arbeidsethos iets is verminderd, blijft betaalde arbeid voor de mens een zeer belangrijke plaats in het leven innemen. Daarom zal het lange-termijnbeleid zich moeten blijven richten op algemene remedies voor de werkloosheid. Het is wel duidelijk dat de ADV in een zeer traag tempo verwezenlijkt zal worden. Daarom is het aan te bevelen de instelling van een gedeeltelijk basisinkomen in overweging te nemen. Het kan de vraag naar arbeidskrachten bevorderen door herverdeling van arbeid en verlaging van loonkosten. Het kan het zwarte circuit althans gedeeltelijk 'wissen' en het kan ten goede komen aan groepen die op het ogenblik tussen wal en schip dreigen te geraken. De negatieve gevolgen lijken bij een gedeeltelijk basisinkomen nog wel in de hand te houden.

Noten

1. J.M. den Uyl bij de algemene politieke beschouwingen op 9 okt. 1984 in de Tweede Kamer; *Sociaal en Cultureel Rapport 1984*, p. 13; J.G. Lambooy, 'Amsterdam dual', Rede uitgesproken bij de 354e dies natalis van de Universiteit van Amsterdam (NRC, 8 jan. 1986) en vele anderen.
2. Marcel van Dam in 'Achter het Nieuws' 9 mrt. 1985.
3. Köbben, A.J.F. en J.J. Godschalk, *Een tweedeling van de samenleving?* (COMT) Leiden, 1985.
4. Men zie *Berekend beleid*, Sociale en Culturele Studies -5 van het SCP, Den Haag, 1985, hfdst. 6.
5. Zo ook: Alber, J., 'Versorgungsklassen im Wohlfahrtsstaat', in *Kölnner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 36 (1984) 1.; Wijngaarden, P. van, 'Verzorgingsstaat en collectieve actie van uitkeringsgerechtigden', in *Sociaal Maandblad*, (1985)1, p. 56-62.
6. Refereert aan een klassieke studie over de gevolgen van langdurige en massale werkloosheid in een Oostenrijks dorp in de jaren dertig. Lazarsfeld-Jahoda, M. en H. Zeisl, *Die Arbeitslosen von Marienthal*, Leipzig, 1933.
7. B. v. De Bothoven in Enschede.
8. Zie b.v. NRC, 19 dec. 1985.
9. Een (onvolledige) inventarisatie in de *Atlas van lokale initiatieven in Nederland*, (Min. van SoZaWe), Den Haag, 1984.
10. Velden, B. van der, 'Tevreden met behoud van uitkering', NRC, 23 nov. 1985.
11. Huurne, A.G. ter en A.W. Maas, *Arbeidsprojecten voor werkloze jongeren: wat zeggen zij er zelf van?* (IVA), Tilburg, 1985.
12. Vissers, A.M.C. en A.G. ter Huurne, *De zin van het arbeidsethos*, Paper voor het NSAV-congres Waardenverandering en/of cultuurcrisis, 19 dec. 1984.
13. Barendregt, N., 'Haagse waarheden', in *Arbeidsmarkt op drift*, (Uitgeverij Raamgracht) Amsterdam, 1986, p. 49.
14. Wielen, K.E. van der, *Werkprojecten voor werklozen, Df 2: Ondersteunende instanties, opzet en functioneren*, (Min. v. SoZaWe), 1986.
15. Swaan, A. de, 'De mens is de mens een zorg: over verstatelijking van verzorgingsarrangementen', *De Gids* 1/2, 1976, p. 35-47.
16. *Waarborgen voor zekerheid, Een nieuw stelsel van sociale zekerheid in hoofdlijnen*, WRR Rapporten aan de Regering 26, Den Haag, 1985.
17. *Waarborgen . . . etc.*, p. 10.
18. Er is veel gerekend rond mogelijke alternatieve heffingsgronddslagen voor sociale zekerheid. De uitkomsten lopen sterk uiteen, voornamelijk omdat er verschillende vooronderstellingen werden gebruikt over de technologische ontwikkeling bij relatieve verlaging van de arbeidskosten. Het is niet waarschijnlijk dat technologische innovatie belemmerd zal worden door een daling van de arbeidskosten.
19. *Waarborgen . . . etc.* p. 8/9.
20. Wiebrens, C. en E. de Gier, *Sociale zekerheid en maatschappelijke tweedeling*, Paper voor de NSAV-werkconferentie 'Tweedeling', Utrecht, 29 mrt. 1985.

Referendum, volksinitiatief en het primaat van het vertegenwoordigend stelsel

Het eindrapport van de commissie-Biesheuvel inzake het referendum en het volksinitiatief is in eerste instantie door de Tweede-Kamerfractie en het bestuur van de Partij van de Arbeid gereserveerd ontvangen. Op het verkiezingscongres van februari 1986 werd echter besloten een nieuwe discussieronde over de wenselijkheid van referendum en volksinitiatief in te gaan en pas in 1987 een standpunt te bepalen. Het nut van een dergelijke discussieronde zou er in gelegen kunnen zijn dat meer aandacht wordt besteedt aan de fundamentele vragen die in het voorstel van de staatscommissie aan de orde zijn. Teveel is er over het referendum en het volksinitiatief in uitsluitend strategische termen gedacht. Als zich in de opiniepeilingen een meerderheid voor een door democratisch-socialisten onderschreven standpunt aandient – over kruisraketten of kerncentrales bijvoorbeeld – verklaren sommigen zich subiet voorstander van een referendum. Als *Den Uyl* er weer eens aan herinnert dat in Zwitserland referenda met een conservatieve strekking voorkomen verklaren anderen – vooral in de top van de partij – zich mordicus tegen. Zo komen we nooit verder.

Het aardige van het eindrapport van de commissie-Biesheuvel is dat het laat zien dat strategische overwegingen niet doorslaggevend moeten zijn. Referendum en volksinitiatief zijn wenselijk om de structuur van onze representatieve democratie te versterken en verbeteren. Het zijn middelen om het openbaar bestuur op onderdelen te democratiseren. Vanuit democratisch oogpunt zijn het neutrale middelen. Er is geen garantie dat 'links' of 'rechts' er iets aan zullen hebben, wel dat de invloed van de kiezers vergroot wordt. Behalve voor het aanwijzen van volksvertegenwoordigers kunnen kiezersuitspraken ook dienen om beslissingen te nemen over enkele belangrijke onderwerpen. Dit alles niet in plaats van, maar *binnen* het vertegenwoordigend stelsel.

Dit artikel is bedoeld als een bijdrage aan de nieuwe discussieronde. 'Het' referendum bestaat niet; het gaat er om varianten te vinden, die in onze democratie opvatting passen. Een zo'n variant is het correctief wetgevingsreferendum en als aanvulling daarop een volgens dezelfde lijnen opgezet volksinitiatief. Zwitserland en Denemarken stonden model voor deze variant. Een andere variant is het volksinitiatief ten tijde van periodieke verkiezingen. Deze variant is ontleend aan de referendumpraktijk van enkele deelstaten van de Verenigde Staten. Beide varianten erkennen het primaat van het vertegenwoordigend stelsel, maar we zullen zien dat zij dit primaat op een verschillende manier gestalte geven. Voor de overzichtelijkheid wordt alleen gesproken over referendum en volksinitiatief

op nationaal niveau. De argumenten zijn ook van belang voor referenda op lokaal niveau, maar de complicaties die hier optreden blijven buiten beschouwing.

Eerste variant: het correctief wetgevingsreferendum

In het voorstel van de commissie-Biesheuvel is het referendum een facultatief onderdeel van de wetgevingsprocedure.¹ Eerst wordt de normale wetgevingsprocedure doorlopen tot en met de aanvaarding van het wetsvoorstel door de Eerste Kamer. Voor de bekrachtiging en afkondiging kan dan desgewenst een referendum plaatsvinden over de wet als geheel (met als uitslag: aanvaarden of verwerpen van de wet). De kiezersuitspraak is beslissend. Wordt het wetsvoorstel verworpen, dan vervalt het van rechtswege; wordt het niet verworpen, dan is de regering verplicht het te bekrachtigen. Uitzondering hierop vormt het geval waarin het initiatief tot het wetsvoorstel niet van de regering, maar van de Tweede Kamer is uitgegaan; in dat geval heeft de regering het recht bekrachtiging te weigeren. Het referendum kan dan niet doorgaan. Uit deze regeling blijkt het primaat van het vertegenwoordigend stelsel, aldus de commissie.

Het initiatief tot het correctief wetgevingsreferendum gaat in eerste instantie uit van tienduizend kiezers. Mits aan enkele voorwaarden voldaan is (zie verder) wordt vervolgens steun geworven voor het voorstel gedurende zes weken. Als dan driehonderd duizend handtekeningen zijn verzameld kan het referendum doorgang vinden. Op deze manier is een drempel opgeworpen, die er voor moet zorgen dat het aantal referenda beperkt blijft. Moet men te vaak naar het stemlokaal dan is er een dalende deelname te verwachten en vermindert de democratische waarde van het referendum. Er is nog een tweede drempel ingebouwd. Verwerping van het wetsvoorstel geschiedt bij meerderheid van stemmen, als deze meerderheid tenminste dertig procent omvat van de stemgerechtigden. Deze aan Denemarken ontleende regel maakt het moeilijker een wet te verwerpen naarmate minder kiezers zijn opgekomen. Als minder dan zestig procent van het electoraat opkomt, is een gekwalificeerde meerderheid (meer dan de helft van de stemmen) nodig om het voorstel te verwerpen. Komt minder dan dertig procent van het electoraat op, dan is het voorstel niet verworpen, zelfs al stemt honderd procent van die dertig procent tegen het voorstel.

Naast deze twee drempels zijn er inhoudelijke restricties. Over een viertal onderwerpen is geen referendum mogelijk: wetgeving inzake het koningschap of het koninklijk huis, wetgeving tot uitvoering van verdragen of van besluiten van volkenrechtelijke organisaties, wetgeving inzake honoraria van ambtsdragers,

W.J. Witteveen
*Wetenschappelijk
medewerker bij de vakgroep
staatsrechtelijke vakken van
de Rijksuniversiteit Leiden*

wetsvoorstellen tot grondwetsherziening in eerste lezing (de referendumprocedure is wel mogelijk na tweede lezing). In al deze gevallen vertrouwt de commissie, om uiteenlopende redenen, de burgers geen oordeel over de wetgeving toe. Een bijzonder geval doet zich voor als de wetgever een wetsvoorstel als 'dringend' aanmerkt. Het kan dan meteen in werking treden. Het referendum kan dan wel plaatsvinden, maar terwijl de wet al geldt. Bij verwerping vervalt de wet met terugwerkende kracht.

Wat nu te doen als wetgeving uitblijft? Bij impasses in de politieke besluitvorming kan gebruik gemaakt worden van een volksinitiatiefprocedure, vindt een meerderheid van de commissie. Ook hier eerst tienduizend, dan driehonderd duizend kiezers, die de procedure starten. Vervolgens vindt parlementaire behandeling van het initiatiefvoorstel plaats, op vergelijkbare wijze met de procedure voor initiatiefwetsvoorstellen vanuit de Tweede Kamer. Nemen regering en Staten-Generaal het volksinitiatief over dan hoeft uiteraard geen stemming plaats te vinden. Vindt afwijzing plaats, of overschrijding van de termijnen, dan komt het wel tot een volksstemming. Daarbij gelden dezelfde drempels en voorwaarden als bij het referendum. Er komt een extra drempel bij: tenminste een vijfde deel van de Tweede Kamer moet met het voorstel instemmen. Zulks om het primaat van het vertegenwoordigend stelsel tot uitdrukking te brengen.

Tweede variant: het decisief volksinitiatief bij periodieke verkiezingen

In dit voorstel draait het niet om de wetgevingsprocedure, maar om de periodieke verkiezingen.² De kiezersuitspraak resulteert ook niet in een wet, maar in een besluit. Verkiezingen voor vertegenwoordigende lichamen hebben nu als enige reële functie het aanwijzen van vertegenwoordigers, die geacht worden 'namens de kiezers' te handelen. Het beslissend volksinitiatief koppelen aan periodieke verkiezingen is een middel om behalve een uitspraak over de persoon van een vertegenwoordiger tevens een uitspraak te verkrijgen over enkele onderwerpen, die in de verkiezingsstrijd aan de orde zijn geweest. Van de kiezers wordt gevraagd om nog enkele vragen met ja of nee te beantwoorden. In mijn voorstel ligt het initiatief tot het toevoegen van een vraag aan het stembiljet bij vijftigduizend kiezers. Dit aantal kan lager zijn dan bij het correctief wetgevingsreferendum, omdat het probleem zich niet voordoet dat de kiezers meerdere malen per jaar naar het stemlokaal moeten. De grens ligt bij vijftigduizend naar analogie met het aantal stemmen dat nodig is om een zetel in de Tweede Kamer te verwerven. Zowel bij het winnen van een zetel, als bij het voorleggen van een initiatief ontstaat de bevoegdheid om een beslissende instantie (het parlement c.q. de kiezers) tot een uitspraak te bewegen.

De procedure begint een half jaar voor de verkiezingen met de aanmelding van het initiatief door een organiserend comité bij de Referendumkamer, een onafhankelijke instelling, die moet oordelen over het voortgaan van de procedure. De Referendumkamer heeft tot taak te toetsen of aan alle formele en materiële

eisen is voldaan. Zij controleert of er vijftigduizend geldige handtekeningen zijn en beoordeelt de kwaliteit van de vraagstelling. Als zij vindt dat de vraagstelling de kiezers geen eerlijke keus geeft wijst zij het verzoek af. Van die beslissing staat beroep open op de Afdeling Rechtspraak van de Raad van State. Een ander materieel vereiste betreft het onderwerp. De vraagstelling mag niet in strijd zijn met de Grondwet of met een ieder verbindende bepalingen van verdragen (vgl. art. 94 G.W.). Bij initiatieven tot Grondwetsherziening moeten eerst regering en Staten-Generaal zich op de thans gebruikelijke wijze in eerste lezing uitspreken, en wordt vervolgens het voorstel aan de kiezers voorgelegd; een tweederde meerderheid is dan vereist.

Omdat het niet om wetgeving gaat is er geen dringendheidsbepaling in het geding. Omdat de stemming plaatsvindt in combinatie met de reguliere verkiezingen is er geen reden voor een lage opkomst te vrezen en is een dertig-procentregel niet nodig. Wel moet nog iets gezegd worden over de status van het besluit. Niet alle denkbare vraagstellingen lenen zich voor een volksstemming. Erg technische problemen zijn ongeschikt. Vage of principe uitspraken leiden tot interpretatie problemen en de noodzaak van allerlei uitvoeringsmaatregelen. De werkzaamheden van de Referendumkamer zijn er op gericht te komen tot hanteerbare, duidelijke vraagstellingen. Ook bij geslaagde vraagstellingen blijven echter uitvoeringsbesluiten noodzakelijk. Een beslissing over het al dan niet voortzetten van een bepaalde overheidsactiviteit kan het nodig maken om wetten en lagere regelingen aan te passen (er moet bij voorbeeld een begrotingspost worden aangepast enzovoort). In de Grondwet dient daarom de regel te worden opgenomen dat alle overheidsorganen verplicht zijn mede te werken aan de totstandkoming van maatregelen, die redelijker wijs geïmpliceerd zijn in de uitspraak van de kiezers. Ook met die regel zal er onvermijdelijk een zekere speelruimte overblijven om de uitvoering op verschillende manieren te doen plaatsvinden.

Hoe werken de varianten?

In de voorgaande paragrafen zijn de varianten beknoot, abstract en in juridische termen getypeerd. De schets doet allerlei complicaties vermoeden, maar het is nog niet duidelijk hoe de procedures precies zouden werken. Daarom zal ik nu de voor- en nadelen van de varianten behandelen aan de hand van concrete voorbeelden. Ik kies een onderwerp: de herziening van het stelsel van sociale zekerheid. Dat onderwerp is zeker belangrijk genoeg om er een referendum over te houden. Ook is het goed voorstelbaar dat de vakbeweging het nuttig acht om in haar verzet tegen de regeringvoornemens steun te krijgen van de kiezers. De vakbeweging is bij uitstek in staat om de procedurele drempel van beide varianten (respectievelijk driehonderd duizend en vijftig duizend handtekeningen) te passeren. Voor een lage opkomst hoeft, gezien het belang van het onderwerp, niet te worden gevreesd. De problemen beginnen echter in zicht te komen als we ons afvragen hoe de vakbeweging de kiezersuitspraak precies moet uitlokken in het kader van het wetgevingsre-

ferendum. Er moet dan gewacht worden tot de Eerste Kamer een wetsvoorstel aanvaard heeft. Wachten op de Wet Stelselherziening dus? Helaas, zo eenvoudig is het niet.

Er is niet een moment waarop de stelselherziening in zijn geheel in een wet wordt neergelegd. Het gaat om aanpassingen van een aantal bestaande wetten. Die aanpassing vindt elk jaar een beetje plaats, al naar gelang de politieke mogelijkheden om nog wat verder te bezuinigen. De principiële kwesties zijn verspreid over een complex van wetten en komen gespreid in de tijd aan de orde. Moet de vakbeweging nu over elk wijzigingsvoorstel een referendumprocedure starten? Is het mogelijk de kiezers te interesseren voor slechts een deel van het onderwerp, omdat de rest nu toevallig niet in wetsvorm aan de orde is? Het is moeilijk voor te stellen dat de procedure van het collectief wetgevingsreferendum er toe leidt dat er een kiezersuitspraak komt over de stelselherziening als geheel. Bovendien ligt het voor de hand aan te nemen dat de regering geen zin heeft in zo'n kiezersuitspraak. Daar kan ze dan heel gemakkelijk onderuit komen door de stelselherziening over een groot aantal ingewikkelde regelingen te spreiden; voor deze strategie is geen moeilijke koerswijziging nodig, want de praktijk is al niet anders. Ook kan de regering proberen het gebruik van het referendum voor de vakbeweging onrendabel te maken door onaangename en aangename elementen in een en het zelfde wetsvoorstel te regelen. De vakbeweging kan alleen het voorstel in zijn geheel aan de kiezers voorleggen en raakt dan bij verwerping van het voorstel meteen zaken kwijt, die al binnengehaald waren.

Nu kan men mij verwijten dat ik een ongelukkig voorbeeld heb gekozen. Niet alle wetgeving is zo verbrokkeld als de sociale wetgeving. Maar bij onderwerpen die hun regeling in een wet vinden zijn er nog weer andere complicaties aanwezig. Over de abortusproblematiek gaat de Wet Beëindiging Zwangerschap. Die wet zou aan de kiezers kunnen zijn voorgelegd als het correctief wetgevingsreferendum al was ingevoerd. Maar de regeling in die wet was verre van duidelijk, zoals gebleken is bij de conflicten over de Algemene Maatregel van Bestuur ter uitvoering van de Wet Beëindiging Zwangerschap. Afstemmen van een onduidelijke wet schept weinig duidelijkheid. De casus illustreert een verschijnsel dat bij het merendeel van de wetgeving aan de orde is. De belangrijkste materiële regels zijn vaak niet in de formele wet te vinden, maar in lagere regelingen; soms ook in regels van andere wetgevers dan de formele (gemeenteraad). De terugtred van de wetgever betekent een terugtred in mogelijkheden om per referendum de wetgeving te corrigeren op die punten waar het de kiezers om zal gaan. Een volksofstand tegen een delegatiebepaling of tegen de regeling inzake rechtsbescherming is minder aanneemelijk dan onvrede over de materiële regels die de burgers raken. Ook hier is er weer een strategische kant: als regering en Kamermeerderheid geen referendum willen, nemen zij de regels waar het om gaat niet in de formele wet op, maar in uitvoeringsregelingen, waarover geen referendum kan plaatsvinden.

De keuze voor het wetgevingsreferendum brengt nog een ander probleem met zich mee. Het is niet altijd mogelijk uit te maken wat de afwijzing van een wetsvoorstel betekent. Bij principiële kwesties, zoals inzake abortus of gelijke behandeling, heeft het verzet tegen een wet heel uiteenlopende motieven. Tegenstanders van een Wet Gelijke Behandeling kunnen vinden dat de wet te ver gaat of niet ver genoeg, te veel regelt of te weinig, enzovoort, enzovoort. Het enige waar ze het over eens zijn is dat het wetsvoorstel niet deugt en daarom stemmen ze tegen. Met een variant op een voorbeeld van *Daudt*³ kan men zich in extremo voorstellen dat een wet wordt afgewezen dankzij een coalitie van drie groepen tegenstanders A, B, en C die vanwege zwaarwegende bezwaren tegen verschillende onderdelen 1, 2, en 3 de hele wet afwijzen. Als je de bezwaren per onderdeel zou meten, zou er echter een overduidelijke meerderheid voor alle onderdelen van de wet zijn.

	1	2	3	1 + 2 + 3
A (30%)	tegen	voor	voor	tegen
B (30%)	voor	tegen	voor	tegen
C (40%)	voor	voor	tegen	tegen
	70% voor	70% voor	60% voor	100% tegen

Deze paradoxale mogelijkheid laat zien dat het probleem van de vraagstelling bij het correctief wetgevingsreferendum slechts in schijn is opgelost. De keuze tussen aanvaarden of verwerpen van een wetsvoorstel lijkt een eenduidige keuze, maar is het niet. In feite is elke wettelijke regeling een reeks van antwoorden op een reeks van vragen. Ja of nee zeggen tegen het hele complex geeft geen zuivere meting van voorkeuren. Terug naar de drempels en voorwaarden. In het geval van de sociale zekerheid waren deze voor de vakbeweging geen probleem, zo is gesteld. Wanneer zijn deze wel problematisch? Het aantal handtekeningen (driehonderd duizend) is bij het wetgevingsreferendum een drempel voor slecht in het politieke systeem vertegenwoordigde minderheden. Dat is jammer, omdat juist voor minderheden het referendum aantrekkelijk is. De dertig-procentregel kan tot frustraties leiden als ondanks veel inspanningen het merendeel van de kiezers niet in het brandende probleem van 29 procent van de bevolking geïnteresseerd is; hier kunnen regionale of etnische tegenstellingen door worden aangewakkerd. Dan de inhoudelijke beperkingen. Waarom zou over het koningshuis geen maatschappelijke discussie mogen plaatsvinden en over andere, wellicht veel belangrijker, onderwerpen wel? Het is mogelijk dat de wetgever bij wet een voor grote delen van de bevolking onaanvaardbare regeling met betrekking tot het koninklijk huis treft. Moet daar dan geen correctief referendum mogelijk zijn? Waarom zouden de burgers wel over belastingwetten en niet over de salarissen van ambtsdragers mogen beslissen? De uitzon-

dering voor wetgeving ter uitvoering van besluiten van volkenrechtelijke organisaties kan makkelijk worden misbruikt om wetgeving van het referendum uit te zonderen. Zo zou je de hele stelselherziening kunnen opvatten als wetgeving ter uitvoering van het EG-beleid. Dringende wetgeving kan slechts met terugwerkende kracht buiten werking gesteld worden. Stel echter dat de Wet Tweeverdieners met terugwerkende kracht een jaar na invoering, van rechtswege vervalt. Er volgt dan organisatorische chaos.

Het komt mij voor dat het correctief wetgevingsreferendum nog onvoldoende doordacht is. Hebben we dan meer aan het volksinitiatief? Bij de commissie-Biesheuvel is dit een afgeleide van het wetgevingsreferendum. Het biedt de mogelijkheid om een initiatief voor te leggen aan de regering en de Staten-Generaal. Omdat het hier om invloed in een eerdere fase van het wetgevingsproces gaat zijn er meer mogelijkheden om de hiervoor geschetste problemen te vermijden. De initiatiefnemers hebben zelf tot op grote hoogte de kwaliteit van het wetsvoorstel in de hand. Als wijziging van één wet niet voldoende is om het doel te bereiken staan zij echter met lege handen. In het geval van het sociale zekerheidsstelsel is de vakbeweging met dit middel dus niet geholpen.

Vervolgens het decisief volksinitiatief bij periodieke verkiezingen. In dit geval hoeft de vakbeweging geen geschikte wet af te wachten om de stelselherziening aan de kiezers voor te leggen. Er moet zich alleen een periodieke verkiezing voordoen (Tweede Kamer, Provinciale Staten, Gemeenteraad, Europarlement). De problemen met het volksinitiatief hebben voornamelijk betrekking op de vraagstelling. Afgezien van de controle door de Referendumkamer is dit een eigen verantwoordelijkheid van het organiserend comité. Ik schets nu twee verschillende scenario's. In het eerste geval willen de initiatiefnemers zich concentreren op een omstreken onderdeel van de herzieningsoperaties, bij voorbeeld de regeling inzake de voordeurdelers. Dan zullen zij de kiezers een specifieke regeling voorleggen die, als de Referendumkamer haar werk goed gedaan heeft, aan duidelijkheid niets te wensen overlaat. De uitvoering van het besluit van de kiezers zal dan ook grotendeels onomstreden zijn. Voor zover het besluit aanpassingsproblemen teweeg brengt voor met de materie verband houdende andere regelingen, die niet aan de orde waren bij de stemming, moeten de politieke organen, volgens de gebruikelijke procedures, meewerken aan een redelijke uitvoering van het genoemde besluit.

In het tweede geval wil de vakbeweging een principe-uitspraak van de kiezers. Bij voorbeeld over de koppeling van uitkeringen aan het minimumloon. Ook een principe-uitspraak kan duidelijk zijn, in die zin dat iedereen het erover eens is welk principe is aanvaard. Maar het is dan nog niet duidelijk wat er vervolgens met het principe moet gebeuren. In dat geval is de kiezersuitspraak te beschouwen als een aansporing aan de politieke organen om te streven naar beleid, dat de kiezersuitspraak gestalte geeft. De vakbeweging, die in dit beleidsvormingsproces natuurlijk betrokken is, heeft nu een steuntje in de rug. Als de initiatiefnemers

kiezen voor een principe-uitspraak in plaats van een in omvang beperkt besluit zullen ze zelf de voor- en nadelen van deze keus kunnen afwegen. Bij de keuze voor een principe-uitspraak komt deze variant neer op een actualisering van het idee dat de opvattingen van de kiezers een rol moeten spelen in de regeringsvorming en in de beleidsvorming. De kiezers leggen een richtlijn neer voor een te voeren beleid.

Zo kan meteen iets worden gedaan aan het probleem dat onze verkiezingen geen duidelijkheid verschaffen over het mandaat dat de vertegenwoordigers van de kiezers hebben gekregen. De gedachte dat alle kiezers van een partij hebben ingestemd met het complex van betrekkelijk vage en vaak onderling tegenstrijdige verlangens uit het verkiezingsprogramma is een fictie. De gedachte dat deze verkiezingsprogramma's weer vertaald worden in een regeerprogramma is een tweede fictie daar boven op. In het proces van regeringsvorming verdwijnt de 'wil van de kiezers' onder tafel, om de eenvoudige reden dat coalitievorming geen rechtstreekse vertaling van de wil van de kiezers toelaat en om de nog eenvoudiger reden dat er geen eenduidige wil van de kiezers ter tafel ligt. Niemand weet hoeveel mensen zich 'herkennen' in de partijprogramma's, omdat er niet alleen gestemd wordt door mensen die instemmen met *alle* punten uit een programma. Invoering van het volksinitiatief maakt de constructie van een op de opvattingen van een meerderheid van de bevolking steunende regering minder een kwestie van ficties. Op enkele punten heeft men immers een duidelijke, te respecteren uitspraak. Voor het overige is het 'business as usual'. In 99 procent van de beleidskwesties wordt beslist volgens de tradities van het vertegenwoordigend stelsel.

Het primaat van het vertegenwoordigend stelsel

Het zal inmiddels wel duidelijk zijn dat ik meer problemen zie bij de variant van het collectief wetgevingsreferendum dan bij de variant van het volksinitiatief bij periodieke verkiezingen. Maar misschien bekijk ik die tweede variant te veel door een rose bril. Ik wacht maar op reacties van anderen, die andere kleuren brillen op hebben. Ik wil tenslotte nog wijzen op een aspect van beide varianten. Allebei zijn vormen van vergroting van kiezersinvloed binnen de parameters van het vertegenwoordigend stelsel. Mijns inziens zijn beide voorgestelde procedures te verenigen met 'onze' parlementaire democratie. Maar het primaat van het vertegenwoordigend stelsel wordt in de beide varianten op een verschillende manier gerealiseerd. De voorstellen van de commissie-Biesheuvel benaderen de kiezersinvloed vanuit de optiek van het bestuur. Het referendum is een 'hard' alternatief voor vrijblijvende inspraakprocedures. Het effect moet zijn dat de bestuurspraktijk, voor zover deze stoelt op wetgeving, legitiem wordt. De wetgevende activiteit, en de daarbij betrokken actoren, staat op de voorgrond. Het decisief volksinitiatief heeft een ander aangrijpingspunt. Hier is gekozen voor vergroting van kiezersinvloed vanuit de optiek van het democratisch proces. Het volksinitiatief is een 'hard' alternatief voor vrijblijvende verkiezingsprogramma's en door kiezers niet te beïnvloeden

Vervolg op blz. 118.

'Afscheid van het liberalisme'. Over het werk van Pierre Rosanvallon

'In economisch opzicht onrealistisch, op sociaal en cultureel terrein juist veel te voorzichtig'. Deze kritische waardering van een eeuw socialistische theorie en praktijk in West-Europa, en in Frankrijk in het bijzonder, is kenmerkend voor het werk van de Franse econoom *Pierre Rosanvallon*. Rosanvallon was enkele jaren verbonden aan het Franse socialistische vakverbond *CFDT* en is thans in Parijs werkzaam als universitair docent en onderzoeker. Hij heeft de afgelopen tien jaar een aantal boeken gepubliceerd, waarin onderzoek naar de grondslagen van het moderne economische en politieke denken verbonden wordt met de analyse van actuele maatschappelijke vraagstukken (crisis van de verzorgingsstaat en dergelijke) en met het streven naar vernieuwing van het socialistisch denken. Het is vooral deze combinatie die zijn werk zo interessant maakt.

Het geciteerde verwijt aan het adres van het socialisme brengt hem er overigens allerm minst toe, het onderscheid tussen bij voorbeeld economie en cultuur tot een tegenstelling te stileren. Rosanvallon is geen 'cultuursocialist', die de vervulling van zijn (of haar) ideaal vooral op geestelijk terrein zoekt, en zich ten aanzien van het materiële, het economische, neutraal-pragmatisch opstelt. Hij benadrukt juist het verband tussen beide. 'We beginnen steeds meer te ontdekken', zo schrijft hij bij voorbeeld naar aanleiding van de discussie over arbeidstijdverkorting, 'dat economie en economische wetenschap minder dan ooit 'autonoom' zijn, en steeds meer onlosmakelijk en rechtstreeks samenhangen met politieke en sociologische ontwikkelingen.' (*Misère de l'économie*, p. 34) Economische politiek dient dan ook, of misschien wel in de eerste plaats, een culturele dimensie te hebben.

Ook Rosanvallon's kritiek op het politieke voluntarisme van socialisten ('sociaal-étatisme', zoals hij het noemt) brengt hem allerm minst in technocratisch vaarwater. Zijn realisme leidt niet tot aanvaarding van de bestaande machtsverhoudingen en/of tot omarming van een a-politiek consensus-denken, maar is juist gericht op een herwaardering van het maatschappelijk conflict als grondslag van de politiek. Niet de ontkenning, maar juist de redelijke omgang met maatschappelijke conflicten – of anders gezegd: de 'productie van onderhandelde normen' (*La crise de l'Etat-providence*, p. 128), kenmerkt een democratische samenleving. Het utopische, conflictvrije denken, niet in de laatste plaats dat van socialisten, heeft, zo meent hij, bepaald niet tot versterking van dat besef bijgedragen.

Het werk van Rosanvallon, waarvan hieronder een kort overzicht wordt gegeven, valt niet los te zien van

de organisatie waarvoor hij enkele jaren heeft gewerkt, en waarvan hij één van de belangrijkste 'ideologen' is (samen met bij voorbeeld de historicus *Jacques Julliard* en, in wat mindere mate, de socioloog *Alain Touraine*). De *CFDT*, het tweede vakverbond van Frankrijk (na de *CGT*), is, zoals Rosanvallon het zelf noemt, min of meer een 'sociologisch raadsel'. Ze 'verenigt elementen in zich die doorgaans gescheiden worden aangetroffen, of zelfs in scherpe tegenstelling tot elkaar staan. Ze is een massaorganisatie en ze vormt een laboratorium van nieuwe ideeën; ze is een klassebeweging, maar zonder dogmatische ideologie; ze is bureaucratisch gestructureerd, maar doet het zonder de gebruikelijke rituelen en wordt maar in beperkte mate gekenmerkt door organisatorische verstar- ring.' (*Misère de l'économie*, p. 139-140)

Inderdaad vormt de *CFDT* een opmerkelijk verschijnsel in het Franse politieke en sociale landschap. Het is van oorsprong een confessioneel vakverbond, dat zich in de loop van de jaren vijftig en zestig van die religieuze bindingen losmaakte. Belangrijke inspiratiebronnen vormden daarbij het Engelse gematigde socialisme (Fabians) en de Franse revolutionair-syndicalistische traditie. Later onderging de *CFDT* sterk de invloed van 'mei '68' en van de zogenaamde nieuwe sociale bewegingen. Dit alles verweven met een sterke onafhankelijkheidsgedrang, in het bijzonder tegenover de politiek, en een consequent antitotalitarisme, dat de *CFDT* tot één van de gezworen vijanden van de Franse communisten heeft gemaakt.

Opvallend aan de huidige koers van de *CFDT* is vooral de poging om een positieve opstelling tegenover de modernisering van de economie en van de arbeidsorganisatie (flexibilisering en dergelijke) te combineren met versterking van de solidariteit binnen de arbeidersklasse. Met het oog op dat laatste doet men al jaren pogingen om 'gemarginaliseerde' groepen werknemers (waaronder buitenlanders) te organiseren, en om bestaande ongelijkheden tussen groepen werknemers onderling voor de eigen achterban bespreekbaar te maken – onder het motto 'les nouvelles solidarités.' Een en ander verhindert overigens niet dat de *CFDT* even hard door de economische crisis, door een zekere verrechting van het politieke klimaat, en dergelijke getroffen wordt als andere delen van de Franse vakbeweging.¹

Een nieuwe politieke cultuur

De eerste publikaties van Rosanvallon zijn nogal gekleurd door de jaren zeventig. Aan *L'âge de l'autogestion* (1976) en *Pour une nouvelle culture politique* (1977; geschreven samen met *Patrick Viveret*, een medewerker van *Michel Rocard*) leest men in de eerste

Paul Kalma

'Afscheid van het liberalisme'. Over het werk van Pierre Rosanvallon

plaats duidelijk de opkomst en tijdelijke bloei van de nieuwe sociale bewegingen af: milieu- en anti-kern-energiebeweging, feminisme, acties voor een beter stedelijk woonklimaat, en dergelijke. In de tweede plaats passen deze publikaties in de tien jaar geleden in Frankrijk sterk opblaiende discussie over de samenwerking tussen socialisten en communisten, die toen al de eerste scheuren begon te vertonen, en over de programmatische koers die de in 1971 opgerichte Parti Socialiste zou moeten varen.

Rosanvallon neemt daarbij krachtig stelling tegen wat hij ziet als de dominante politieke cultuur van links Frankrijk. Deze is sterk beïnvloed door de communistische ideologie, en laat zich omschrijven als 'sociaal-étatisme'. 'Ook socialistisch links', zo licht Rosanvallon deze term toe, 'blijft gevangen in een politieke cultuur waarin de uitgebuite klasse de rol krijgt toebedeeld om een ideale samenleving te creëren, en waarin de staat als motor van de daarvoor noodzakelijke maatschappelijke verandering verschijnt.' (*Pour une nouvelle culture politique*, p. 25) Omdat de kans op een dergelijke revolutionaire breuk met het bestaande in het twintigste-eeuwse Frankrijk zich nooit werkelijk voorgedaan heeft, is de kloof tussen wat links Frankrijk zegt en wat het doet, bijzonder groot. De Franse sociaal-democratie heeft 'altijd heen en weer gezwenkt tussen een zeer orthodoxe, idealistische theorie en een zeer opportunistische politieke praktijk, terwijl de Franse communisten idealisme niet zo zeer met opportunisme, als wel met cynisme combineren.' (*Pour une nouvelle culture politique*, p. 20)

Rosanvallon vecht niet alleen deze 'sociaal-étatistische' methode van maatschappijverandering aan, maar ook haar object. Met de toenemende nadruk op de staat is verandering van de samenleving zijns inziens steeds meer versmald tot *reorganisatie* van de *economie*. Daar tegenover stelt hij de praktijk van de nieuwe sociale bewegingen, die zich andere maatschappelijke verhoudingen en een andere wijze van leven ten doel stellen, en daaraan zelf, al experimente-rend, vorm willen geven. In dat verband probeert Rosanvallon aan het begrip 'activisme' nieuwe inhoud te geven. Activist is niet meer degene die, in blinde trouw aan 'de' partij, affiches plakt en zegt wat hij geacht wordt te zeggen, maar een 'cultureel ondernemer' die in klein groepsverband aan de verandering van maatschappelijke verhoudingen werkt. 'Het begrip "onderneming" zou haar specifiek-kapitalistische betekenis moeten verliezen. () Juist op andere terreinen dan die van de commercie (gezondheidszorg, onderwijs, cultuur) moet een nieuw soort ondernemerschap opbloeien. Het ambivalente begrip "sociale innovatie" krijgt dan werkelijk inhoud.' (*Pour une nouvelle culture politique*, p. 125)

Deze praktijk van de nieuwe sociale bewegingen wordt door Rosanvallon gekoppeld aan het begrip 'autogestion' (zelfbestuur), en daarmee aan een bepaalde, sterk op lokale en bedrijfs-democratie geörienteerde traditie in de arbeidersbeweging. 'Tegenover de étatistische politieke cultuur stellen wij het zelfbestuur, als aanduiding voor een verzameling theorieën, zienswijzen en praktijken die vooral gericht zijn op het rea-

liseren van een zo groot mogelijke zelfstandigheid van maatschappelijke actoren en van een zo groot mogelijk zelfregulering van menselijke systemen.' (*Pour une nouvelle culture politique*, p. 34) Het zelfbesturend socialisme, heet het in *L'age de l'autogestion*, vormt een derde weg tussen liberalisme en traditioneel socialisme, die het mogelijk maakt om zowel de 'allesoverwoekerende commercialisering van het leven' als de 'verstikkende bureaucratisering' terug te dringen. De toekomst is aan een actieve, experimenterende samenleving, 'waarin de staat geen schema's oplegt, maar het recht op maatschappelijk experimenteren formeel en materieel waarborgt.' (*L'age de l'autogestion*, p. 84)

Tien jaar later blijken dergelijke ideeën wel zeer sterk het stempel van een bepaalde politieke conjunctuur te dragen. Rosanvallon heeft inmiddels zelf ook enige afstand genomen van het 'zelfbesturend socialisme'. In *La crise de l'État-providence* schrijft hij: 'We moeten gewoon erkennen dat (dit ideaal), althans op korte termijn, niet te realiseren valt.' (p. 137) Daar staat tegenover dat zijn geschriften uit deze periode vooruitlopen op latere discussies in de West-europese socialistische beweging, en bij wijze van spreken het utopische 'voorwerk' hebben geleverd voor de omslag die zich in de jaren tachtig in het sociaal-democratisch denken lijkt te voltrekken, en waarbij vooral de rol van de staat in het geding is.

Belangrijker nog is dat deze eerste publikaties tal van elementen bevatten die zich met de in de jaren zeventig gangbare 'tegencultuur' moeilijk laten verzoenen. 'We moeten eindelijk eens afscheid nemen van het fata morgana van de ideale samenleving', zo stelt hij in *Pour une nouvelle culture politique*. Ook wordt in dit boek de neiging van sommige socialistische regeringen gekritiseerd om, zoals ten tijde van het Franse 'Volksfront', op sociaal-economisch terrein een scherp polariserend beleid tegenover de ondernemers te voeren — steevast gevolgd door een door de feitelijke omstandigheden afgedwongen terugtocht. Wat dat betreft loopt er een rechte lijn naar het latere werk van Rosanvallon (de artikelenbundel *Misère de l'économie* bij voorbeeld), waarin hij zich een warm voorstander betoont van de door president *Mitterrand* in 1983 door-gewoerde, maar aanvankelijk in de PS fel omstreden ombuiging van het sociaal-economisch beleid in meer 'realistische' richting (beperking van de overheidsuitgaven, terugdringen van de inflatie).

Daarnaast springt de, voor zijn verdere werk zeer belangrijke, relativering in het oog, die hij al in de jaren zeventig aanbrengt ten aanzien van al te idealistische interpretaties van het begrip 'zelfbestuur', en van democratie in het algemeen. Zo bevat *l'age de l'autogestion* een principiële verdediging van een realistische, dat wil zeggen niet-utopische democratie-opvatting, waarin bij voorbeeld voor machtsverschillen en belangentegenstellingen een blijvende plaats wordt ingeruimd. Het marxisme daarentegen, zo merkt Rosanvallon treffend op, beperkt het vraagstuk van de macht tot de *verovering* van die macht. Is de macht eenmaal veroverd, dan lijkt hij in het niets te verdwij-

nen. Marx, zo concludeert Rosanvallon, is een van de belangrijkste ideologen van het 'einde van de politiek'.

Liberalisme en totalitarisme

Dit laatste thema staat centraal in een ideeën-historische studie van Rosanvallon uit 1979, *Le capitalisme utopique*. Hij werkt hierin zijn kritiek op de utopische, a-politieke aspecten van het werk van Marx nader uit, en wel – verrassend genoeg – aan de hand van een kritiek op het economisch liberalisme van Adam Smith en anderen. Marx, zo luidt zijn stelling, bestreed dit liberalisme weliswaar te vuur en te zwaard, maar hij heeft er zich niettemin zelf sterk door laten beïnvloeden – zeker waar het zijn visie op een toekomstige socialistische samenleving betreft.

In de loop van de achttiende eeuw, zo constateert Rosanvallon in navolging van auteurs als Hirschman², treedt er in het denken over politiek en samenleving een verschuiving op. Tegenover theorieën die in het 'maatschappelijk contract' de grondslag van het menselijk samenleven zien, worden opvattingen ontwikkeld waarin de markt een centrale regulerende functie vervult. Geleidelijk aan krijgt dit 'economisch' denken de overhand op de meer '(machts)politieke' benadering van bij voorbeeld Macchiavelli en Hobbes. Volgens Rosanvallon speelt Adam Smith in deze ontwikkeling een sleutelrol. 'Doorslaggevend is dat de politiek, en de maatschappij in het algemeen, voortaan met een economische bril worden bekeken. Volgens Smith kan de economie op eigen kracht het vraagstuk van de politiek en van de maatschappelijke orde, althans in hoofdlijnen, oplossen.' (*Le capitalisme utopique*, p. 60-61)

Overigens brengt Smith zelf in deze liberale redenering, volgens welke de 'onzichtbare hand' van de markt het welzijn van individu en samenleving maximaliseert, de nodige nuances aan. Zeker in zijn latere werk betoont hij zich allerminst een onverdeelde voorstander van het 'laissez-faire'. Hij ziet wel degelijk de mogelijkheid van een botsing tussen algemeen belang en individueel eigenbelang, en pleit actief overheidsoptreden ten dienste van een zo goed mogelijk functionerende markt. Deze nuances verdwijnen bij schrijvers als Paine en Godwin, die een soort 'utopisch kapitalisme' proclameren. Ze radicaliseren het voor Smith al centrale onderscheid tussen 'staat' en 'maatschappij' tot een absolute tegenstelling. Zo ontstaat een ultra-liberale, haast anarchistische voorstelling van een 'maatschappij die zichzelf genoeg is, die niet nog eens door een apart lichaam georganiseerd hoeft te worden, en die, politiek gesproken, een natuurlijke harmonie van belangen kent.' (*Le capitalisme utopique*, p. 145)

In deze context moeten volgens Rosanvallon de opvattingen van Marx over staat, recht en politiek worden geplaatst. Volgens Marx zal de staat in de toekomst geleidelijk aan kunnen afsterven. De politiek laat hij geheel in de economie opgaan, terwijl ook die economie zelf, met het verdwijnen van schaarste, eigenlijk wordt afgeschaft. Recht en rechtsstaat interpreteert hij als uitdrukking van een 'verkeerde' maatschappij,

waarin individu en samenleving, particulier en algemeen belang, nog niet samenvallen. Als die vervreemding is opgeheven, verliest het recht zijn functie. 'Voor Marx betekent praten over mensenrechten afzien van het universele. In zijn ogen leiden de mensenrechten ertoe dat de scheiding staat/maatschappij en de kloof tussen mens en burger herhaald en definitief vastgelegd wordt.' (*Le capitalisme utopique*, p. 184) Volgens Rosanvallon komt Marx daarmee zeer dicht in de buurt van het utopisch liberalisme van bijvoorbeeld Godwin. Het is een droom van de vrijheid met sterk totalitaire trekken. Marx's communisme 'voert het liberalisme ad absurdum. Het stelt zich een maatschappelijke orde voor die alleen nog maar op de 'zachte banden der liefde' (Smith) berust, en die elke economische en politieke 'bemiddeling' in het intermenselijk verkeer uitsluit.' (*Le capitalisme utopique*, p. 206) Deze 'regressie', ook ten opzichte van het werk van Smith zelf, verklaart Rosanvallon onder andere uit de wel zeer eenvoudige visie van Marx op de moderne samenleving. 'Zo miskent hij geheel en al de emancipatoire kanten van de geleidelijk aan tot stand gekomen scheiding tussen politiek en religie, en tussen economie en politiek.' (*Le capitalisme utopique*, p. 203)

Overigens geldt deze kritiek niet alleen Marx zelf, maar in feite het overgrote deel van de negentiende-eeuwse socialistische denkers. Het 'laissez-faire', dat in de achttiende eeuw nog kon worden gepresenteerd als een *theorie*, maar dat na de opkomst van het industriële kapitalisme niet meer als serieuze beschrijving van de werkelijkheid kon gelden, werd door deze socialisten in een *utopie* omgezet. 'De echte erfgenamen van Smith zijn Godwin, Proudhon, Bakoenin, Saint-Simon en Marx. Het producenten-internationalisme; het klasse-belang als samenbindend element; de verheerlijking van arbeid en industrie; het afsterven van de staat en de overgang van machtsuitoefening (over mensen) naar efficiënt bestuur (van dingen) – het is allemaal een kopie en een verdere uitwerking van de hoofdlijnen van de Engelse politieke economie.' (*Le capitalisme utopique*, p. 223)

De crisis van de verzorgingsstaat

Het liberale denken heeft zich sinds de negentiende eeuw natuurlijk verder ontwikkeld, en is daarbij zeker niet alleen de door Godwin en Paine gewezen 'utopische' weg gegaan. Toch blijft het liberalisme, ook in zijn meer gematigde varianten, volgens Rosanvallon een uitermate gebrekkig hulpmiddel bij het analyseren en waarden van maatschappelijke ontwikkelingen. Het is een 'economische ideologie', die maar moeilijk vat krijgt op politieke verschijnselen, maar die ook met sociaal-culturele aspecten van de werkelijkheid nauwelijks raad weet. Waar de maatschappij louter als een verzameling individuen wordt opgevat, verdwijnt het 'maatschappelijke' gemakkelijk uit het gezichtsveld. 'Sociologisch denken is het liberalisme vreemd', aldus Rosanvallon in *La crise de l'État-providence* (1981, p. 47), waarin hij dit tekort aan de hand van de ontwikkeling van de verzorgingsstaat analyseert.

De toename van de overheidsbemoeyenis met het maatschappelijk leven, zo stelt hij in dat verband, is een ontwikkeling waartegen liberalen wel kunnen ageren, maar die zij maar moeilijk kunnen doorgronden. Ge-fixeerd als men is op de tegenstelling tussen individu en staat, vergeet men dat het voortgaande individualiseringsproces in Westerse samenlevingen en het toege-nomen staatsoptreden sterk met elkaar samenhangen. Zelf blijkt het liberalisme ook niet in staat te zijn om de grenzen die aan het bereik van de staat gesteld zou-den moeten worden, helder aan te geven. Een goed, maar overigens niet het enige, voorbeeld vormt *John Stuart Mill*, die het begrip 'gelijkheid van kansen' een belangrijke plaats in zijn filosofie gaf, en daarmee, 'binnen de liberale theorie zelf, de deur wagenwijd openzette voor de legitimering van een uiterst actieve herverdelende staat'. (*La crise de l'État-providence*, p. 91)

Ook de dynamiek die aan de verzorgingsstaat eigen is, gaat aan de meeste liberalen, waaronder sophisticated theoretici als *Nozick* en *Rawls*, voorbij. Gehandicapt door een methodologisch individualisme miskennen ze de 'sociale dynamiek van egalisering en differentiatie' die de moderne samenleving kenmerkt, en die de verzorgingsstaat haast onvermijdelijk met steeds weer nieuwe en steeds verdergaande eisen belast ('het recht op geluk'). Hoe groter de gelijkheid, zo wist de conser-vatief *Tocqueville* al, des te harder de strijd om de nog overgebleven ongelijkheid. De verzorgingsstaat, zo concludeert Rosanvallon uit eenzelfde gezichtspunt, 'is het produkt van een als democratisch en egalitair te kenschetsen moderne cultuur'. (*La crise de l'État-providence*, p. 35)

Het wekt vervolgens geen verbazing meer, wanneer Rosanvallon het liberalisme verwijt, ook voor de crisis van de verzorgingsstaat geen substantiële verklaring te hebben. Het beperkt zich tot het probleem van de 'betaalbaarheid' en van de vermeende 'aanslag op de individuele vrijheid', en ziet niet dat de crisis van de verzorgingsstaat ook, of misschien vooral, een *solidariteits*crisis is. Rosanvallon herinnert er aan dat de ontwikkeling van de verzorgingsstaat steeds in een versnelling is gekomen op momenten (zoals rond het einde van de Tweede Wereldoorlog) dat de nationale saamhorigheid groot was. Het 'maatschappelijk contract' werd als het ware vernieuwd, en tegelijkertijd symbolisch bevestigd. Inmiddels ligt die periode al weer enige tijd achter ons, en heeft de solidariteit iets 'mechanisch' gekregen, voor zover zij voor de burger überhaupt nog zichtbaar is. Rosanvallon: 'mijn stelling is dat de huidige malaise in verband gebracht moet worden met de mechanische, 'koude' opmars van de verzorgingsstaat, die elk symbolisch element, elke verwijzing naar een bewuste vernieuwing van het maatschappelijk contract, mist.' (*La crise de l'État-providence*, p. 31-32)

Een oplossing voor de crisis van de verzorgingsstaat kan volgens Rosanvallon alleen gevonden worden, als met de politieke en sociologische dimensies van die crisis rekening gehouden wordt. Dat gebeurt niet als men uitsluitend in termen van 'meer' of 'minder' staat

blijft praten. Minstens zo belangrijk is het 'om de grenzen en verhoudingen tussen staat en maatschappij te herdefiniëren.' (*La crise de l'État-providence*, p. 111)

Daarbij wijst Rosanvallon zelf op een drietal mogelijkheden. In de eerste plaats dienen de bestaande pogingen om het overheidsapparaat efficiënter te laten functioneren, en om de overheidsvoorzieningen door middel van decentralisatie dichter bij de burgers te brengen, met kracht te worden voortgezet. In de tweede plaats bepleit hij een 'autonomisering' van bepaalde voorzieningen die nu nog onder de hoede van de overheid vallen. Door het maatschappelijk initiatief op het gebied van gezondheidszorg, kinderverzorging, cultuur, en dergelijke een grotere rol te laten spelen, kan de solidariteit meer in de samenleving zelf verankerd worden. Het gaat er niet om, het aanbod aan overheidsvoorzieningen plotseling te beperken, maar om de 'vraag naar overheidsbemoeyenis' geleidelijk aan te verminderen.

In dat verband distantieert Rosanvallon zich overigens van allerlei romantische dromen over een maatschappij, opgebouwd uit kleine, solidaire gemeenschappen. De overgang van de traditionele 'Gemeinschaft' naar de moderne, gefragmenteerd 'Gesellschaft' (om de terminologie van de Duitse socioloog *Tönnies* te gebruiken) valt niet terug te draaien, en is uit een oogpunt van emancipatie ook positief te waarderen. De verzorgingsstaat-nieuwe stijl moet daarbij aansluiten, en zich richten op de verschillende vormen van 'sociabiliteit' die de moderne samenleving over-eind heeft gelaten, of zelf heeft gecreëerd. 'De verzorgingsstaat zou allang failliet zijn, als ze, zoals de gangbare opvatting wil, werkelijk alleen maar uit een verzameling volstrekt en voorgoed geatomiseerde individuen zou bestaan.' (*La crise de l'État-providence*, p. 122)

Socialisme en het 'nieuwe burgerschap'

Rosanvallon is van mening dat een samenhang bestaat tussen de genoemde richting waarin de verzorgingsstaat zich zou moeten ontwikkelen, en de weg die het moderne socialisme, in het bijzonder in West-Europa, zou moeten inslaan. Het socialisme heeft zich immers, zo wel in beleidsmatig als in ideologisch opzicht, sterk met de verzorgingsstaat geïdentificeerd.

Hij onderscheidt daarbij twee belangrijke fasen in de ontwikkeling van het socialisme; het einde van de tweede fase is z.i. langzamerhand bereikt. De *eerste fase*, al in de negentiende eeuw begonnen, stond sterk in het teken van het protest tegen de sociale ellende die het industriële kapitalisme teweeg bracht. Het socialisme werd gezien als de beweging die ellende en vervreemding in de economische sfeer zelf zou kunnen opheffen. In de *tweede fase* verschuift de nadruk, vooral onder invloed van de verovering van het algemeen kiesrecht, naar de politieke democratie. Het socialisme, zo heet het nu, heeft tot taak om wat op politiek terrein gerealiseerd werd, nu ook naar alle andere terreinen van het maatschappelijk leven, de economie voorop, over te brengen. Rosanvallon: 'De sociaal-democratische hang naar 'sociale akkoorden'; het stre-

ven naar 'industrial democracy'; het 'zelfbesturend socialisme' – het zijn allemaal varianten van deze tweede fase'.

Inmiddels loopt deze tweede fase volgens Rosanvallon ten einde, en zou het socialisme zijn *derde fase* moeten ingaan. Centraal daarin zou een begrip moeten staan, dat zowel door het economisch liberalisme als door het socialisme verwaarloosd is: de kwestie van het 'burgerschap'. 'Het gaat daarbij', aldus Rosanvallon, 'in de eerste plaats om de verhouding tussen burger en collectiviteit, en om de plaats van de politiek. Het socialisme heeft zich in de tweede fase te veel in herverdelingsvraagstukken vastgebeten. Het zal nu normen moeten ontwikkelen op het gebied van de verdelende rechtvaardigheid. Zonder die normen wordt solidariteit louter altruïsme, en dat houdt nooit lang stand. Wat is rechtvaardig? Wat moet de overheid wel en niet doen? Met herverdelen alleen kom je daar niet uit.' Deze wending in het socialistisch denken zou ook de democratie meer inhoud geven. 'Te vaak, om te beginnen door het liberalisme, is democratie gelijkgesteld met stemrecht. Maar het publiek debat, en de wijze waarop het wordt gevoerd, is even belangrijk.'

Als voorbeeld van wat hij bedoelt met het thema van het 'nieuwe burgerschap', noemt hij de discussie van een paar jaar geleden in Frankrijk over de bijdrage die ambtenaren aan de fondsen voor sociale zekerheid zouden moeten gaan betalen. Rosanvallon: 'De meeste ambtenarenbonden waren er tegen. Maar het publiek debat ging in een andere richting. Waarom zouden ambtenaren als enige groep werknemers niet hoeven te betalen? Zo produceerde het publiek debat een nieuwe vorm voor rechtvaardigheid'.

Over de mogelijkheden voor het West-Europese socialisme om aan dat 'nieuwe burgerschap' op korte termijn vorm te geven, is Rosanvallon overigens pessimistisch. Zowel in Noord-West-Europa als in Frankrijk hebben de socialisten zich in het defensief laten drukken, en voeren zij verkiezingscampagnes onder het motto: als rechts aan de macht komt (blijft), wordt het nog erger. Maar daarmee verlies je op den duur veel van je mobiliserend vermogen. 'Het huidige socialisme leidt aan een gebrek aan verbeeldingskracht, aan visie op de toekomst. Zo kan het conservatisme in de jaren tachtig cultureel en ideologisch opgang maken, terwijl het in dat opzicht toch maar erg weinig voorstelt.'

Een 'nieuwe wijze van regeren'

De meest recente studie van Rosanvallon is weer meer van ideeën-historische aard, en gewijd aan *Francois Guizot*, een negentiende-eeuws Frans politicus en historicus van conservatief-liberale signatuur. Dit onderwerp mag op het eerste gezicht verbazing wekken, maar blijkt bij nader inzien zeer goed aan te sluiten bij Rosanvallon's eerdere werk. Guizot was een van de belangrijkste woordvoerders van de 'doctrinaires', een invloedrijke groep liberale intellectuelen in de periode 1815-1848, die geobsedeerd werd door de vraag: hoe de Franse Revolutie af te sluiten? 'Terminer la Révolution', dat wil zeggen een politiek systeem en een maatschappelijke orde zien te vestigen, waarin noch

het Ancien Régime, noch de revolutionaire terreur van *Robespierre* en *Saint-Just* enige kans zou maken. Dat bracht Guizot tot opvattingen over het karakter van de democratie, over machtsuitoefening en over de plaats van de politiek, die volgens Rosanvallon tot op de dag van vandaag hun actualiteit hebben gehouden. Guizot wordt doorgaans als een uitgesproken vertegenwoordiger van de belangen van de Franse bourgeoisie gezien. 'Vertegenwoordiger', zo maakt Rosanvallon duidelijk, is in dit verband niet de beste omschrijving. Guizot deed in ieder geval meer dan dat. Hij wilde de bourgeoisie maken tot iets wat zij zijns inziens nog niet was, namelijk een nieuwe *politieke* klasse, die over het nodige gezag zou beschikken om aan de staat leiding te geven. In dat licht moet niet alleen Guizot's optreden als politicus, maar ook zijn uitgebreid historisch werk worden geplaatst. Guizot tracht daarin een zekere eenheid in de geschiedenis van Frankrijk te construeren, en wel door die in het kader te plaatsen van een voortgaande ontwikkeling van de 'beschaving'. Deze onderneming was volgens Rosanvallon geen abstract academisch project, maar (ook) een poging om de bourgeoisie een 'eigen historisch geheugen' te geven. Guizot wilde het bewustzijn van deze opkomende klasse organiseren, en kan wat dat betreft worden beschouwd als 'een soort *Lenin* van de bourgeoisie'. (*Le moment Guizot*, p. 171)

Dit streven hangt niet alleen samen met de veranderende politieke omstandigheden in Frankrijk, waardoor de bourgeoisie moest omschakelen van een 'oppositie-houding' (onder *Napoleon*) naar een 'regeer-cultuur'; het moet ook betrokken worden op wat Guizot zelf beschouwt als een fundamenteel kenmerk van de 'moderne samenleving'. Het bestuur van die samenleving is in verregaande mate afhankelijk van 'spontane', dat wil zeggen niet door fysieke dwang tot stand gekomen loyaliteit van de bevolking. Dat vereist een 'nieuwe wijze van regeren' waarbij de beheersing van de maatschappelijke dynamiek, in het bijzonder van de publieke opinie, minstens zo belangrijk is als de beschikingsmacht over administratieve en repressieve middelen.

Guizot's liberalisme onderscheidt zich van de meer gangbare varianten door zijn uitgesproken politiek en sociologisch karakter. Hij verzet zich bij voorbeeld sterk tegen de denkbeelden van het eerder genoemde 'utopisch liberalisme', dat voor de staat slechts een hoogst bescheiden plaats in het maatschappelijk leven wil inruimen, en de politiek als een soort residu van de economie opvat. De staat, brengt Guizot daar tegen in, is net zo goed producent als produkt van maatschappelijke verhoudingen. Mits die staat op een sociale macht ('pouvoir social') berust, kan (en moet) hij, hoe men zijn taken ook verder definieert, de samenleving regeren. Rosanvallon: 'Guizot en zijn medestanders bestrijden het utopisch liberalisme niet met behulp van een ongedifferentieerde politieke filosofie, maar met sociologische middelen. Ze vatten macht op in termen van klasse, en overwinnen zo de klassieke tegenstelling tussen staat en maatschappij.' (*Le moment Guizot*, p. 51)

Om soortgelijke redenen heeft Guizot ook niet veel op

met een andere stroming binnen het liberalisme, die de leer van de machtenscheiding centraal stelt. Guizot spreekt van een 'nutteloze theorie', die de noodzaak om een moderne samenleving te verenigen, en verenigd te houden, geheel miskent. Vrije regeringen berusten, zo stelt hij, net als despotische regimes op het eenheidsprincipe. Het verschil is dat de eenheid in het laatste geval kunstmatig tot stand komt, in de persoon van de heerser, terwijl zij in het eerste geval op maatschappelijke cohesie berust. Democratische rechten als vrije verkiezingen en de vrijheid van meningsuiting worden door Guizot dan ook in dat licht gewaardeerd. Verkiezingen zijn voor hem in de eerste plaats een middel om genoemde maatschappelijke cohesie tot stand te brengen; ze vormen geen 'rekenmachine die individuele wilsuitingen optelt en aftrekt' (geciteerd in *Le moment Guizot*, p. 94)

Een zeer belangrijk element in Guizot's denken vormt zijn verheerlijking van 'les capacités'. Alleen een regime dat de in een samenleving voorhanden capaciteiten weet te mobiliseren, is in staat om te voldoen aan wat hijzelf als het politieke ideaal bij uitstek beschouwt: de heerschappij – niet van het volk, maar van de rede. Aldus kunnen stabiliteit en mobiliteit, democratie en orde met elkaar worden verzoend. Opnieuw, zo merkt Rosanvallón op, kiest Guizot hier een sociologische invalshoek. 'Door het principe van de 'capaciteiten' te omhelzen, zoekt hij de voorwaarden voor maatschappelijke regulering in de sociale structuur – en niet, zoals de klassieke politieke filosofen deden, uitsluitend in instituties en in juridische en politieke mechanismen.' (*Le moment Guizot*, p. 96)

Tegelijkertijd legt dat zelfde begrip 'capacités' ook de tegenspraken in Guizot's werk, en tussen zijn werk en zijn optreden als politicus, bloot. Zo heeft hij de praktische implicaties van zijn capaciteitentheorie nooit onder ogen willen zien, en is hij altijd een verstokt verdediger van het indertijd geldende, sterk aan het bezitscriterium gebonden census-kiesrecht gebleven. 'Zo bereikte Guizot's werk het punt waarop het omsloeg in een verheerlijking van de bestaande orde.' (*Le moment Guizot*, p. 365)

Met alle ambivalentie, en ten dele afkeer, die Guizot's houding ten opzichte van de democratie kenmerkt,

Vervolg van blz. 112

regeerakkoorden. Het effect moet zijn dat de kabinetsformatie soepeler verloopt, doordat op een aantal controversiële kwesties al een besluit is bereikt. De verkiezingscampagne, en de daarbij betrokken actoren, staat op de voorgrond.

Het primaat van het vertegenwoordigend stelsel wordt in het geval van het correctief wetgevingsreferendum vertaald in de eis van betrokkenheid van de wetgever bij elk kiezersinitiatief. In het geval van het decisief volksinitiatief wordt het primaat van het vertegenwoordigend stelsel vertaald in de eis dat het merendeel van de politiek beslissingen wordt genomen door vertegenwoordigers, maar dat op enkele hoofdpunten van dat beleid beslist wordt door de kiezers. De zin van

vormt het, aldus Rosanvallón, een uitstekend uitgangspunt om de 'eeuwige' problemen te benaderen die diezelfde democratie kenmerken. Dat geldt bijvoorbeeld voor de verhouding tussen democratie en hiërarchie; voor de verhouding tussen politieke legitimiteit en maatschappelijke machtsuitoefening; en voor de problemen die het streven naar 'spreiding van macht' oproepen. Van blijvende waarde daarbij zijn vooral Guizot's sociologische intuïtie, en het daarmee verbonden inzicht dat 'de politieke strijd zich minstens evenzeer op cultureel als op institutioneel terrein afspeelt'. (*Le moment Guizot*, p. 174-175) Guizot opereerde als een 'organisator van hegemonie, vervuld van het heldere bewustzijn en de vastbesloten wil van een maatschappelijke beweging, die zelf nog grotendeels in het duister tast'. (p. 171)

Iets van die pretentie schemert ook in het werk van Rosanvallón zelf door.

Dit artikel werd geschreven ter introductie van een fragment uit Rosanvallón's werk, dat in het volgende nummer van *SenD* zal worden gepubliceerd.

Noten

1. Een grondig portret van de CFDT wordt geschetst in H. Hamon/P. Rotman, *La deuxième gauche. Histoire intellectuelle et politique de la CFDT*, Paris, Ed. Ramsay, 1982.
2. A.O. Hirschman, *The passions and the interests*, Princeton, Princeton University Press, 1977.

Literatuur

In dit artikel werd verwezen naar de volgende publikaties van Pierre Rosanvallón:

L'âge de l'autogestion – ou la politique au poste de commandement, Paris, Seuil, 1976.

Pour une nouvelle culture politique (samen met P. Viveret), Paris, Seuil, 1977.

Le capitalisme utopique. Critique de l'idéologie économique, Paris, Seuil, 1979.

La crise de l'État-providence, Paris, Seuil, 1981.

Misère de l'économie, Paris, Seuil, 1983.

Le moment Guizot, Paris, Gallimard, 1985.

Citaten waarbij niet verwezen wordt naar een van bovenstaande boeken, zijn ontleend aan een recent gesprek met Rosanvallón.

vertegenwoordiging wordt vergroot als er ook gevallen zijn van directe kiezersinvloed op de besluitvorming. Beide varianten proberen dus meer mensen invloed te geven op de beleidsvorming. Beide dragen bij aan de gedachte dat de toekomst er is voor iedereen.

Noten

1. *Eindrapport van de staatscommissie van advies inzake de relatie kiezers-beleidsvorming*, 's Gravenhage 1985.
2. W.J. Witteveen, 'Een referendum voor beginners', *Staatkundig Jaarboek 1982/1983*, p. 285-308, Leiden 1983.
3. H. Daudt, 'De politieke toekomst van de verzorgingsstaat', *Beleid en Maatschappij* 1976, p. 175-189.

2 landschapjes

knopen niet alleen in het zand
van de zandloper

windstilte huivert
kippevel over het strand
van het eiland dat eigenlijk
liever wil bevriezen

nog juist zichtbaar
aan de rand van het plaatje
de zee die teder
het lijdzame strand neemt

de opgewonden knopen uiteenjaagt
zonder hen te verlossen

*

iedere stap even vastgehouden
in het zand

vertelt wel iets van een doel
het volgende het vorige het afwezige

zoals iedere indruk die je nalaat
je gang gaat bemoeilijken

de gelijkenis benadrukt
met wat ook elders
anders zich even solitair vastklampt

eerst waar je richtlijn
de einder treft
wordt je getild

Peter Zonderland (1947)
*Publiceerde zijn eerste
dichtbundel belichtingstijd in
1978. Zijn poëzie verscheen
in onder andere De Revisor,
De Gids en Raster. Hij
schrijft kritieken voor de
Volkskrant. In 1984
verscheen zijn laatste bundel,
Schaduwen, eveneens bij
Querido.*

Signalementen

Maurice de Hond en de Nederlandse kiezer

Er is een tijd geweest dat Nederlandse beoefenaren van de politieke wetenschap – gelukkig niet allemaal – rijkelijk zure druiven etaleerden, als het ging om de analyses door *Maurice de Hond* van het Nederlandse kiesgedrag. Het was natuurlijk ook vervelend voor deze 'professionals' om in de publieke belangstelling en in voorspellend vermogen ruim te worden voorbijgestreefd door zo'n marktonderzoeker, al had ook die 'doorgeleerd' (sociale geografie) en al toonde hij een welhaast fanatieke belangstelling voor het gedrag van de kiezer. De tijd van zure druiven is intussen wel voorbij. Succes telt immers, ook in vakkringen.

Dat De Hond's werkwijze – in het bijzonder zijn methode om steekproeven te herijken zodat zij de werkelijkheid dichter benaderen – een heel goede methode is gebleken, is intussen onomstreden. Het is immers duidelijk geworden dat bij elke verkiezing de prognose volgens zijn methode het dichtst bij de werkelijke verkiezingsuitslag komt.

Wie herinnert zich niet die merkwaardige Europese verkiezingen van 1984, waar wij het op de avond van de dag zelf moesten doen met de berekening van *Intomart* (onderzoek in stembureaus onder dertigduizend deelnemers) die nogal afweek – ten nadele van de PvdA – van wat De Hond enige dagen tevoren, met een steekproef van tweeduizend ondervraagden, nog had voorspeld? Wie bleek er naast te zitten, toen op zondagavond de werkelijke uitslag bekend werd gemaakt? Niet Maurice de Hond, die vrij nauwkeurig de uitslag had weergegeven, maar het met zoveel meer materiaal werkende *Intomart*. Overigens, ietwat 'overmoedig' (vond ik toen) had De Hond al in *Het Parool* gezegd dat hij gelijk zou krijgen en niet *Intomart*. Hij bleek wel zelfverzekerd maar bepaald niet overmoedig te zijn geweest.

Intussen heb ik Maurice de Hond en zijn werkwijze – alsmede zijn 'prettig gestoorde' fanatisme – ook als campagne-adviseur leren kennen en waarderen. Zijn vakkenis en vindingrijkheid blijken samen te gaan met een knap intuïtief vermogen om veranderingen zeer vroegtijdig waar te nemen, nog voordat die 'wetenschappelijk' zijn te verantwoorden. In 1982, bij voorbeeld, nam hij al in de laatste weken voor de Kamerverkiezingen waar, dat er een aanzienlijk aantal vaste kiezers van het CDA van plan was hun ontevredenheid over *Van Agt* en de partij te uiten door op verkiezingsdag thuis te blijven. Op zichzelf een betrekkelijk nieuw verschijnsel, juist in dat segment van de kiezers. Achteraf bleek dat hij dat juist had gezien, toen de wetenschappelijke analyses verschenen. Die merken het verschijnsel zelf nog steeds niet op, maar wie de

cijfers ging napluizen, kwam tot de slotsom dat De Hond's ietwat intuïtief ontwikkelde veronderstelling juist was geweest.

Geen wonder dat zijn onderzoek, nu elke veertien dagen bekend gemaakt (onder andere in VARA's 'Achter het Nieuws' en in *Het Vrije Volk*), met grote aandacht wordt gevolgd: niet alleen omdat opiniepeilingen altijd al interessant zijn, maar ook en vooral omdat De Hond's werk net even betrouwbaarder is.

Diezelfde De Hond heeft nu een boekje geschreven: *Hoe wij kiezen, Maurice de Hond over de 2de Kamerverkiezingen vanaf 1918*, verschenen bij Sijthoff in Amsterdam. Het zal niet verrassen, dat het verkoopt 'als een trein'. Want commercieel gevoel kan men De Hond evenmin ontzeggen, wat alleen maar prettig is voor hem en zijn werknemers, die daar tenslotte van moeten bestaan.

Dat boek valt echter, jammer genoeg, nogal tegen. Dit, om twee redenen: het zit niet goed in elkaar en het is op enkele hoofdzaken beneden De Hond's niveau.

Het boek is totaal verkeerd opgezet. Wat mij bij De Hond het meest interesseert, is zijn werkwijze en zijn avonturen met het kiezersonderzoek. Die hadden de kern kunnen vormen van zijn geschrift en dan had hij tenslotte kort iets kunnen vertellen over wat er overigens bekend is over het Nederlandse kiesgedrag van vroeger en nu. De Hond heeft immers het (zeldzame) vermogen de ingewikkelde techniek van sociaal-wetenschappelijk onderzoek voor een breed publiek goed uit te leggen. Maar, wat is er gebeurd? De aardigste en interessantste teksten zijn naar de bijlagen weggeschoven. De kern wordt gevormd door een exposé van de verkiezingsuitslagen sedert 1918 en wat daar interessant aan is zijn de cijfers en niet De Hond's toelichting. Die cijfers hadden in een tabel en een paar aanschouwelijke grafieken gekund en dan was het verhaal – althans zoals De Hond het nu levert – grotendeels klaar geweest. Het zou een aardige bijlage hebben gevormd in een boekje over kiezersonderzoek. Hij had zich dan ook het historisch overzicht over het kiesstelsel van voor 1918 kunnen besparen, dat voor zijn betoog niet relevant is, maar dat bovendien – excusez le mot – 'barst' van de fouten.

Van dat laatste een paar voorbeelden. De bewegingen voor algemeen kiesrecht komen in Nederland niet reeds in 1870 op gang maar ruim tien jaar later en het is zeer de vraag, of de socialistische beweging daarbij al in de jaren tachtig de belangrijkste factor was. Voorts, de grondwetsherziening van 1887 was niet zozeer het werk van *Sam van Houten* maar in hoofdzaak van het eerste monsterverbond van antirevolutionairen en katholieken. De aandrang in 1913 tot algemeen kiesrecht te komen, was niet alleen – zelfs niet primair – een zaak van 'liberale groeperingen' maar van de toen bij de stembus historisch uniek 'vrijzinnige concentratie', bestaande uit liberalen, radicalen en sociaal-democraten. Tenslotte is het overzicht van kiesrechtwijzigingen sedert 1918 zowel slordig (onjuiste jaartallen) als willekeurig. Dat is ook daarom jammer, omdat er heel handzame overzichten bestaan van kiesrechtwijzigingen tussen 1848 en heden; De Hond had die alleen maar 'over' hoeven 'te schrijven'.

Daarmee ben ik als vanzelf aangeland bij het tweede bezwaar: de gebrekkige kwaliteit van de kern van zijn boek. Dat beoogt immers de veranderingen in kiesgedrag tussen 1918 en vandaag weer te geven en kort te analyseren. Op de hoofdzaak zijn zijn conclusies wel juist: geringe beweging in resultaten tussen 1918 en de jaren zestig; dan een overgangperiode waarin de confessionele meerderheid ineenstort, zonder dat de klassieke seculiere partijen (PvdA, VVD) daarvan profiteren; in de jaren zeventig de verdwijning van, wat ik eens heb genoemd, de 'paddestoelen in het herfsttij van de verzuiling' (D'66, DS'70, PPR, Boerenpartij) om plaats te maken voor de VVD en de Partij van de Arbeid. Daartussen het CDA, dat de drie confessionele partijen verenigde tot een christen-democratische partij. Dan ook ontstaat er een grote afstand tussen 'de grote drie' en het veelkleurige grut van links en rechts, met D'66 als een electorale jojo daartussenin. Om dat allemaal weer te geven, zijn geen zestig pagina's nodig. De Hond's benadering levert bovendien niets nieuws op; zij blijft integendeel steken in verklaringen die ten dele al enige tijd ter discussie staan. Juist het genre onderzoek dat De Hond zelf uitvoert, zou hem sceptischer hebben moeten maken jegens de klassieke verklaringen voor het kiesgedrag tussen 1918 en 1966. Het is immers De Hond zelf die er in de inleiding terecht voor waarschuwt, dat kiezers aanzienlijk beweeglijker zijn dan uit verkiezingsuitslagen valt af te lezen. De uitslag is een saldo, een 'netto-resultaat' van veel groter maar niet zichtbare verschuivingen, zo beoogt hij terecht.

Interessante vraag: gebeurt dat pas sedert de jaren zestig en zeventig, of gaat het om een veel ouder verschijnsel? De Hond zal antwoorden: dat weet ik niet, want vòòr 1940 bestond er nog geen publiek opinieonderzoek. Dat is natuurlijk waar, maar daar is de kous niet mee af. H. Daudt, in diens proefschrift, en J.P.A. Gruijters, in *Acta Politica* en elders, hebben al vroeg in de jaren zestig – nog vòòr de ontzuiling – aangetoond dat ook toen gemiddeld ongeveer een kwart van de Nederlandse kiezers geregeld van voorkeur wisselde. Bekend is ook, dat de scheidslijnen tussen confessioneel en niet-confessioneel tussen de beide wereldoorlogen minder het karakter hadden van 'waterscheiding' dan verzuilers en gefrustreerde Doorbrekers beiden belieften te geloven. Het netto-resultaat kwam echter, uitzonderingen daargelaten, telkens weer op hetzelfde neer. Juist die uitzonderingen (*Collijn* bij voorbeeld, die in 1937 vele liberale stemmen kreeg) zou De Hond wantrouwig hebben moeten maken. Een onderzoeker is immers – als hij werkelijk meer wil weten – niet bij uitsluiting aangewezen op gegevens uit 'survey-research'.

Wie derhalve de uitslagen tussen 1918 en heden tot kern van zijn betoog kiest, mag zich er niet zo gemakkelijk vanaf maken. Zelfs als hij geen tijd of zin heeft om diep te graven in verkiezingsstatistieken en -archieven en slechts bestaande kennis wil samenvatten en populariseren (op zichzelf een prima idee), dan nog heeft hij meer te vertellen dan Maurice de Hond nu in zijn boek heeft gedaan.

Er is nog een derde bezwaar, maar dat komt niet zo-

zeer voort uit teleurstelling als wel uit verschil van taxatie. De Hond legt het omslagpunt – van verzuild naar ontzuild kiesgedrag – niet, zoals gebruikelijk, bij 1966 (de beruchte Statenverkiezingen tijdens het kabinet-Cals/Vondeling) maar al in 1963. Hij wijst daarbij op de opkomst van twee nieuwe partijen, de PSP en de Boerenpartij die in dat jaar met vier, respectievelijk drie zetels de Kamer betraden.

Als argumentatie is dat mij toch te mager. De opkomst van nieuwe, kleine partijen, inclusief anti-systeempartijen, was op zichzelf geen nieuw fenomeen. Ook vòòr 1940 hadden wij in Nederland met dit genre partijen ruimschoots kennis gemaakt. De aanvankelijke aanhang van deze partijen had bovendien nog een hoofdzakelijk traditioneel karakter; het verzet tegen 'de grote partijen' was tegelijk nog een vorm van – bittere – erkenning van hun politieke overmacht. Terecht trouwens, want de KVP werd in 1963 groter dan ooit. De PvdA verloor weliswaar maar bleef ongeveer op het naoorlogs minimum-niveau. ARP en CHU bleven gelijk en de VVD raakte alleen zijn winst van 1959 weer kwijt. De verzuiling in het kiesgedrag had, het is waar, zijn beste tijd gehad, maar dat was in 1956 al het geval. Het leggen van breuklijnen in de geschiedenis is naar zijn aard een riskant karwei en heeft altijd iets willekeurigs. Als men echter de terugval van gevestigde (verzuilde) partijen samen met de plotselinge successen van nieuwe partijen (met meer dan vijf zetels tegelijk) als maatstaf neemt, dan komt men onvermijdelijk uit bij 1967 als het jaar van de breuk. Dit, vooropgesteld dat alleen Kamerverkiezingen in het onderzoek worden betrokken.

Maurice de Hond heeft in èèn omslag twee boeken in staat-van-wording geleverd, die daardoor geen van beide bevredigen. Beschrijving van zijn methode en werkwijze zijn interessant en goed geschreven, maar smaken daardoor juist naar meer. Het historische relaas is te kort en te gebrekkig om werkelijk interessant te worden. Dat is jammer, want De Hond heeft gelijk met zijn opmerking dat een goed overzicht tot nu toe ontbreekt. Na lezing van zijn boek moet de conclusie helaas luiden: het ontbreekt nog steeds. (JvdB)

Nicaragua, de SI en de PvdA

'Kritisch, maar solidair'. Met deze, haast tot cliché geworden uitdrukking pleegt de officiële opstelling van de Partij van de Arbeid tegenover de Sandinistische regering in Nicaragua te worden aangeduid. PvdA-voorzitter *Van den Berg* maakte onlangs onder dit motto een reis naar dit land, terwijl PvdA-Kamerleden er hun diplomatieke contacten op baseren. Evenzo schrijft de kerngroep (dat wil zeggen het bestuur) van de Latijns-Amerika Commissie van de PvdA in *Voorwaarts* (15 februari 1986) dat 'de overgrote meerderheid van de commissie de ontwikkelingen in Nicaragua solidair en kritisch (blijft) volgen'. Dit als reactie op een eerder artikel van *Piet Nelissen* (eveneens lid van de commissie, maar volgens de kerngroep een 'eenmansfractie'), die had betoogd dat Nicaragua hard op weg is om (opnieuw) een dictatuur te worden. 'Nelissen kent de feiten niet', zo brengt de kerngroep

daar tegen in. Volgt een veroordeling van de Amerikaanse politiek inzake Nicaragua, van *Carter tot Reagan*; wat nadere informatie over 'de door Nelissen zo geliefde' tegenstanders van de Sandinisten ('*De heer Robelo en mevrouw Chamorro zijn juist uit de regering gestapt omdat voor hen, rijke ondernemers, de hervormingen te ver gingen.*'); en een relativering van de ernst van de in Nicaragua plaatsvindende schendingen van mensenrechten ('*Naar Latijnsamerikaanse maatstaven gemeten is de situatie in Nicaragua () relatief goed.*')

Kritisch, maar solidair. De vraag is of, in het licht van de ontwikkelingen in Nicaragua, en van de vele publicaties die daarvoor de afgelopen tijd zijn verschenen, een dergelijke stellingname nog wel overeind gehouden kan worden; of althans de kritiek niet langzamerhand de overhand zou moeten krijgen op de solidariteit. Een van die publicaties is een zeer lezenswaardige serie artikelen van de Amerikaanse politicoloog *Robert Leiken* in de *New York Review of Books* (5 december 1985 en 13 maart 1986; het derde en laatste artikel verschijnt later dit jaar). Leiken concludeert dat niet alleen de inderdaad onverantwoordelijk-polariserende politiek van de regering-Reagan en van een deel van de Nicaraguaanse oppositie, maar net zo goed de houding van de Sandinisten – en in het bijzonder van de communistische, op Moskou georiënteerde 'hardliners' onder hen – verantwoordelijk is voor de situatie waarin het land verkeert: burgeroorlog, verarming en opgeschorte politieke vrijheden. '*Na vier jaar Sandinisme en drie jaar Reagan werpen Somoza en de grootmachten lange schaduwen over de toekomst van Nicaragua.*'

In zijn eerste artikel schetst Leiken ontstaan en ontwikkeling van de Sandinistische beweging, en analyseert hij de gang van zaken rond een volgens hem cruciale gebeurtenis in de korte geschiedenis van het sinds 1979 'bevrijde' Nicaragua: de verkiezingen van 4 november 1984, waarbij *Daniel Ortega* tot president werd gekozen.

Bij het verzet tegen het bewind van dictator Somoza, zo schrijft hij, hebben de Sandinisten, sinds 1980 georganiseerd in het Sandinistisch Nationaal Bevrijdingsfront (FSLN), weliswaar een belangrijke, maar zeker geen allesoverheersende rol gespeeld. Ze hadden een periode van moeizame guerilla-oorlog achter de rug, waarbij ze lange tijd over niet meer dan zo'n 300 man beschikten, toen de revolutie ontbrandde naar aanleiding van de moord op *Pedro Joaquín Chamorro*, hoofdredacteur van het dagblad *La Prensa* en leider van het brede oppositionele samenwerkingsverband UDEL. De Sandinisten vonden aansluiting bij, en kregen uiteindelijk een stevige greep op, het revolutionaire proces dankzij een 'derde' stroming in hun midden, onder leiding van de gebroeders Ortega, die zich vanaf 1977 scherp was gaan afzetten tegen twee andere, sterk doctrinaire stromingen, namelijk de 'proletarisch-revolutionairen' en een op de plattelandsguerilla georiënteerde tendens. De Ortega's wisten zich door middel van een pragmatische strategie een brede aanhang onder de bevolking te verwerven, zonder overi-

gens de idealen van de Sandinistische beweging als geheel, een socialisme naar Cubaans model, overboord te zetten.

Deze communistische achtergrond van de Sandinistische beweging maakt het volgens Leiken noodzakelijk om de leuze waaronder de revolutie werd doorgevoerd: 'niet-gebondenheid, gemengde economie en politiek pluralisme', niet zo maar voor zoete koek te slikken, en de Sandinisten kritisch te volgen bij de praktische uitwerking die zij aan die leuze geven. Is, met andere woorden, de omhelzing van democratie en pluralisme niet meer dan een tactische zet, bedoeld om de Nicaraguanen en de internationale publieke opinie te paaien, of gaat het om een principiële breuk met de Leninistische traditie? Uitspraken van bij voorbeeld 'commandante' *Bayardo Arce*, die (met o.a. *Tomas Borge*) in de jaren '70 leiding gaf aan de al genoemde, op de plattelandsguerilla gerichte stroming, geven wat dat betreft alle reden tot argwaan. In een toespraak tot de Socialistische Partij van Nicaragua in 1984 hield hij zijn gehoor voor dat het houden van verkiezingen de revolutie helpt legitimeren tegenover de 'internationale bourgeoisie', en de 'interne neutralisering' van de Verenigde Staten helpt bevorderen. Na deze democratische legitimering zou '*al het pluralistische gedoe, dat totnutoe nuttig is geweest, maar op een gegeven moment zijn doel bereikt heeft, aan de kant kunnen worden geschoven.*'

Aldus de woorden (volgens de Sandinisten inderdaad door Arce uitgesproken) van één van de meest vooraanstaande Sandinistische leiders. Maar hoe staat het met de *dadens* van de FSLN? Leiken neemt in zijn artikel, zoals gezegd, de verkiezingen van 1984, en de gebeurtenissen daaromheen, uitvoerig onder de loupe. Hij stelt daarbij vast dat de Sandinisten een grote verantwoordelijkheid dragen voor het mislukken van de onderhandelingen met een deel van de oppositie, de 'Coordinadora'. Deze losse coalitie van partijen, vakbonden en ondernemersorganisaties, onder leiding van *Arturo Cruz* (indertijd zeer actief in het verzet tegen Somoza) trok zich daarop uit de verkiezingsstrijd terug. Weliswaar leek de rechtervleugel van de Coordinadora, met op de achtergrond de Verenigde Staten, er doelbewust op uit om deze onderhandelingen over verkiezingsdeelname te laten mislukken, maar ook de Sandinisten zelf wekten die indruk. Het uitstel van de verkiezingen, dat na aanzienlijke concessies van Cruz als laatste twistpunt was overgebleven, werd door hen van tafel geveegd, waarbij de 'hardliners' Borge en Arce een belangrijke rol speelden. Bovendien trachten zij critici van het FSLN-bewind op alle mogelijke manieren te intimideren. Zo werd op 5 augustus 1984 een massameeting van Cruz met geweld opgebroken door 'turba's' – groepen provocateurs die vrijwel zeker opgetrommeld werden door de FSLN, en die ook op andere tijden en plaatsen tegen de oppositie plegen te worden ingezet.

De opstelling van de Sandinisten vormde een teurstelling voor president *Betancur* van Colombia (optredend namens de 'Contadora-groep': Mexico, Colombia, Panama en Venezuela) en voor vertegen-

woordigers van de Socialistische Internationale. Deze hadden bij de onderhandelingen een bemiddelende rol gespeeld. Een laatste poging tot bemiddeling werd gedaan door SI-voorzitter *Willy Brandt*, maar die werd door Ortega c.s. van de hand gewezen. Brandt bezocht vervolgens wél Managua, hield het gezicht in de plooi, en verklaarde dat de verkiezingen voor Nicaragua 'een stap voorwaarts' zouden betekenen. Commentaar van een SI-functionaris: 'We moeten deze verkiezingen wel steunen. Reagan steunde immers de verkiezingen in El Salvador.'

De verkiezingen zelf, waaraan overigens andere oppositionele groepen wél meededen, verliepen op 4 november in betrekkelijke rust. Fraude op grote schaal werd niet geconstateerd. Leiken meent echter dat de verkiezingen – vanwege de afzijdigheid van de Coordinadora, de sfeer van intimidatie en de greep van de Sandinisten op het maatschappelijk leven als geheel – niet als een werkelijk democratische krachtmeting beschouwd kunnen worden. Hij vindt voor de conclusie steun bij de officiële Nederlandse waarnemers, waaronder de in het begin genoemde Piet Nelissen, die de sfeer bij de verkiezingen in hun rapport als 'lethargisch en gelaten' typeerden. Overigens was Nederland het enige Westeuropese land dat dergelijke waarnemers stuurde. De overige Westeuropese landen, en ook alle landen van de Contadora-groep, hielden zich officieel afzijdig – kennelijk als reactie op de onverzoenlijke houding van de Sandinisten tegenover de Coordinadora.

Ook in zijn tweede, vorige maand verschenen artikel, dat de periode sinds november 1984 bestrijkt, haalt Leiken het rapport van de officiële Nederlandse waarnemers instemmend aan. De betekenis van de verkiezingen, schreven zij, hangt voor een groot deel af van wat er daarna gebeurt. Vormen ze werkelijk het begin van een proces dat op de doelstellingen van 'niet-gebondenheid, gemengde economie en politiek pluralisme' geënt is? 'De tijd zal leren of de regering deze doelstellingen werkelijk serieus neemt.'

Als de tijd inmiddels iets geleerd heeft, aldus Leiken, dan is het dat de Sandinisten zich niet aan hun beloften gehouden hebben, en dat zij zich in toenemende mate bedienen van repressie jegens de oppositie en van intimidatie jegens de rest van de bevolking. De burgeroorlog waarin het regime verwickeld is, en die steeds meer het karakter van een lokale krachtmeting tussen de VS en de Sowjet-Unie dreigt te worden, wordt door de regering als legitimatie van haar beleid gebruikt. Daarbij wordt vergeten, dat de repressie vooral de gematigde oppositie, waaronder veel vakbonden, treft. Ook de katholieke kerk, die zich, zoals in Polen en op de Filipijnen, tot tegenmacht tegen een ondemocratisch bewind aan het ontwikkelen is, wordt door de FSLN onder sterke druk gezet. De kerk wordt in Nicaragua geleid door kardinaal *Obando y Bravo*, die zich onder de dictatuur van Somoza sterk maakte voor de politieke gevangenen, en nu de Sandinisten verwijt de 'derde weg' tussen kapitalisme en communisme niet te willen bewandelen.

Op 15 oktober 1985 verslechterde de situatie in Nica-

ragua op het gebied van de politieke vrijheden en mensenrechten aanzienlijk. De vrijheid van vergadering, de vrijheid van meningsuiting, het stakingsrecht en de bewegingsvrijheid werden (verder) beperkt, terwijl het positionele apparaat meer armslag kreeg om tegen 'verdachte' individuen en organisaties op te treden. Leiken maakt ook melding van serieus te nemen berichten over de liquidatie van honderden tegenstanders van de Sandinisten in de afgelopen jaren.

Uitvoerig schrijft Leiken over de oorlog tussen de Sandinisten en de 'contra's', die in verschillende groeperingen uiteenvallen, maar die in alle gevallen (deels vrijwillig, deels noodgedwongen) contacten met de CIA onderhouden. Het sterkst is het FDN (Nicaraguaans Democratisch Front), overwegend opererend vanuit Honduras. Het wordt geleid door uiterst rechte figuren, onder wie veel ex-Somozisten, maar herbergt, althans aan de basis, voor een aanzienlijk deel oud-Sandinisten; en wel in zo grote getale dat het Sandinistische verhaal over louter 'huurlingenlegers' niet meer geloofwaardig is. Het 'zuidelijk font', geleid door gematigde tegenstanders van de FSLN, waaronder sociaal-democraten, vormt voor de Sandinisten nauwelijks een bedreiging; dit vooral vanwege het politieke en militaire falen van de excentriekeling *Eden Pastora* – eveneens een oud-Sandinist. Enkele Indiaanse guerilla-groepen completeren het beeld.

Leiken is van mening dat de Nicaraguaanse democraten, vooral aan te treffen bij de gematigde oppositie, zich tegenover de contra's (het FDN in het bijzonder) in een bijzonder moeilijke positie bevinden. 'Ze zijn ervan overtuigd dat militaire macht noodzakelijk is om de Sandinisten ertoe te dwingen om hun repressieve koers bij te stellen en om de oppositie bij de politieke menings- en besluitvorming te betrekken. Aan de andere kant willen ze vermijden dat ze zich aldus ondergeschikt zouden maken aan gezworen vijanden van de democratie.' Commentaar van de schrijver: 'Pogingen om het FDN te hervormen zijn een ongelijke strijd ('an uphill struggle') – om het voorzichtig te zeggen.'

Zwijgt Leiken nu in alle talen over de positieve kanten van het Sandinisme, dat op het gebied van onderwijs, gezondheidszorg en volkshuisvesting toch het een en ander bereikt heeft? Dat is niet het geval. Hij citeert *Arturo Cruz*, die in een interview vorig jaar met *Mario Vargas Llosa* stelde: 'De alfabetiseringscampagne, de ontwikkeling van het platteland, de verbetering van de positie van vrouwen – dat is allemaal positief. Wat de Sandinisten vooral hebben weten te bereiken is dat de enorme kloof tussen de verschillende klassen geleidelijk aan gedicht wordt. Maar hun fout is te denken dat al die verworvenheden niet met vrijheid te combineren zijn.'

In zijn derde artikel zal Leiken het beleid van de VS belichten. 'Zoals een toenemend aantal Nicaraguanen in het kruisvuur van de burgeroorlog is komen te liggen, zo zit het Amerikaanse volk midden in een propaganda-oorlog over Nicaragua.' De kansen op een oplossing van het hele conflict acht hij vooralsnog gering.

Tot slot nog even terug naar het artikel van de kerngroep van de Latijns-Amerika Commissie in *Voorwaarts*. De verdediging van het beleid van de Sandinistische regering is aan de zwakke kant, maar het is het goed recht van de kerngroep om de situatie in Nicaragua anders te beoordelen dan Piet Nelissen (of dan Robert Leiken). Anders ligt het met de passage waarmee het artikel wordt afgesloten, en die betrekking heeft op de sinds oktober j.l. verscherpte noodtoestand. De kerngroep schrijft: *'Wij zijn het eens met onze partijgenoot (Nelissen - pk) waar hij opmerkt, dat in Nicaragua de stakingsvrijheid onlangs opnieuw is opgeschort. Bepaalde "kleinere" vakbonden (waaronder de CUS en de CTN) bepleiten slechts de belangen van bepaalde groepen arbeiders die vroeger al beter af waren en niet de belangen van de massa's ongeorganiseerde arbeiders. Deze vakbonden komen vaak op voor deelbelangen die soms strijdig zijn met de belangen van de meerderheid van de bevolking. Bovendien moet Nelissen als goede ideologische vriend van de CUS en de CTN weten dat deze groepjes financieel gesteund worden door de Verenigde Staten en de Nicaraguaanse oppositionele ondernemers.'* Waarmee de argumentatie is afgerond.

Als het niet zwart-op-wit stond, zou je het niet geloven. Hier verdedigt een officiële instantie van de PvdA opschorting van het stakingsrecht in een land op grond van het feit dat bepaalde vakbonden niet het algemeen belang, i.e. dat van de 'massa's ongeorganiseerde arbeiders', maar hun eigen deelbelangen verdedigen. Alsof vrije organisatie (en wat daar bijhoort) van het deelbelang niet één van de grondslagen van de democratie vormt. Alsof aanslagen op die vrijheid van organisatie ten behoeve van het 'algemeen belang' (door wie geformuleerd?) niet de weg vrijmaken voor volksdemocratieën naar communistisch model. Om nog maar te zwijgen over het argument van de financiële steun 'door de Verenigde Staten en de Nicaraguaanse oppositionele ondernemers'.

Waar hebben we dergelijke enormiteiten ook al weer eerder gelezen? Het was, enkele jaren geleden, in *Voorwaarts*, en het betrof eveneens Nicaragua. De PvdA voerde actie voor dit land, in het kade waarvan geld voor een Sandinistisch radiostation (radio-Sandino) werd ingezameld. Gebrek aan persvrijheid in Nicaragua? Onzin, aldus de organisatoren van de actie. Er zijn zenders genoeg in Nicaragua die *'kritisch staan tegenover het regeringsbeleid'*. En dan: *'Die zenders kunnen overigens vrij informatie uitzenden, mits die juist is. Twee zenders aan de oostkust zijn bijvoorbeeld gesloten, nadat zij onjuiste gegevens over oorlogsactiviteiten hadden gegeven.'* (*Voorwaarts*, 21 maart 1983)

Tegen de organisatie van het deelbelang. Voor het recht op vrije informatie, 'mits die juist is'. Laten we maar denken: niet iedereen die zich democratisch socialist noemt, heeft begrepen wat democratie is. (pk)

Boeken

Teveel willen verklaren?

Johanna Fortuin bespreekt:

Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid; Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch-sociologische studie*. Proefschrift, Boom, Mepel 1984.

In haar 'Inleiding' tot haar proefschrift vermeldt Ali de Regt dat er zo omstreeks 1900 uitvoerige beschouwingen werden gewijd aan de grote veranderingen in het gezinsleven van de lagere klassen. De beschouwers uit die tijd lijken het wel zo ongeveer eens te zijn over het feit dat onder invloed van de industrialisering het gezinsleven voor arbeiders steeds minder geregeld werd, maar de beoordeling daarvan liep uiteen. De Regt: 'Socialistische theoretici bijvoorbeeld constateerden de vernietiging van arbeidersgezinnen als gevolg van de kapitalistische produktiewijze, maar zagen daarin tegelijkertijd een eerste stap op weg naar de "opheffing" van het gezin. De omwenteling die een einde zou maken aan de kapitalistische maatschappij zou in hun ogen ook het einde betekenen van een van de centrale instituties van die maatschappij en voeren tot "den hoogerem vorm van samenleving die het gezin vervangt".' Burgerlijke groeperingen bezagen die veranderingen nu juist met grote angst omdat zij ervan overtuigd waren dat hoe minder gezin er zou zijn, hoe groter de zedeloosheid zou worden (pagina 9 en 10).

Inmiddels zijn we zo'n tachtig jaar verder en het gezin blijkt allerminst opgeheven, maar juist steeds belangrijker geworden en bovendien zijn arbeidersgezinnen alom sterk verburgerlijkt.

Of dat nu winst is of verlies, laat Ali de Regt in haar proefschrift aanvankelijk in het midden. Zij stelde zich de opdracht: 'een antwoord te vinden op de vraag welke ontwikkelingen zich precies hebben voorgedaan in het gezinsleven van arbeiders die in de periode tussen 1870 en 1940 de stedelijk-industriële arbeidersklasse gingen vormen en een belangrijke groepering in de Nederlandse samenleving werden, in hoeverre deze ontwikkelingen gingen in de richting van toenemende civilisering en welke verklaringen voor dit hele veranderingsproces zijn aan te voeren' (pag 10). Haar boek omvat twee delen, waarnaar de beide elementen in de titel, 'Arbeidersgezinnen' en 'Beschavingsarbeid', verwijzen.

In het eerste deel, 'Arbeidersgezinnen' wordt beschreven hoe zich uit allerlei groeperingen zoals kleine pachters, landarbeiders, bedeeden, ambachtslui, veenarbeiders en thuiswerkers een stedelijke arbeidersklasse vormt die door de eisen die de fabrieken aan hun arbeiders stellen tot een geregelder leven worden ge-

dwongen. De fabrieken immers eisen van de mensen dat ze op tijd op het werk komen, ook 's maandags, dat ze nuchter zijn en blijven, dat ze geen grove liederen aanheffen of ander onzedelijk gedrag vertonen en zorgvuldig omgaan met materiaal en machines. Tegen de achtergrond van gedragsdisciplinerende door het fabriekswerk worden de zich veranderende gezinsverhoudingen weergegeven. Kernpunten daarvan waren dat toen de lonen gingen stijgen eerst de kleine kinderen en daarna de vrouwen werden vrijgesteld van loonarbeid. Zo werden mannen kostwinners en vrouwen huisvrouwen. Het gezinsleven werd ordelijker en geregelder. De verzorging van de kinderen werd beter en de kleinsten konden naar school. De meeste ouders waren gedwongen hun kinderen zodra ze niet meer onder de leerplicht vielen te laten meeverdienen. Arbeidersgezinnen hadden een soort armoedecyclus: waren de man en vrouw kort getrouwd en werkten ze beide nog dan was er enige welstand; kwamen de kinderen, zodat de kosten van levensonderhoud groter werden en de vrouw voor het huishouden thuisbleef, dan ontstond krapte; gingen de kinderen meewerken dan was er weer meer te besteden, maar als ze dan het huis verlieten werd de beurs opnieuw smal. Als de oudere kinderen begonnen met werken en meeverdienen dan verschoven de machtsbalans tussen ouders en kinderen en ontstonden er wel conflicten over de besteding van het geld.

Het tweede deel van het boek behandelt 'Beschavingsarbeid', soms ook wat dwingender 'Beschavingsoffensief' genoemd. Activiteiten die uitgingen van burgerlijke of sociaal-democratische zijde en die ter opvoeding, beschaving of verheffing gericht waren op de ruziezoekende, drankzuchtige, slecht betaalde, hun kinderen verwaarlozende onderlaag van de samenleving.

In haar 'Samenvatting en slotopmerkingen' concludeert de Regt dat vooral een streven naar distinctie ten opzichte van de lager-geplaatste groepen en een streven naar statusverhoging de motoren waren die de beter betaalde, hoger opgeleide en beter georganiseerde arbeiders ertoe brachten zichzelf 'een grotere zelfbeheersing in het gedrag tegenover huisgenoten' op te leggen en te komen tot 'een toename van orde en regelmaat in het huiselijk leven' (pag. 242). Kortom: een steeds verdergaande civilisering.

Laatste alinea van het werk: 'Wanneer we tenslotte terugkijken op de ontwikkeling van arbeidersgezinnen gedurende de laatste honderd jaar, moeten we vaststellen dat het proces van toenemende civilisering van arbeiders is verlopen in nauwe samenhang met de ontwikkeling van een industriële samenleving, waarin arbeiders werden onderworpen aan een tot dan toe ongekende arbeidsdiscipline die regelmaat eiste in, maar ook buiten het werk. Als we dit bedenken, dan rijst de vraag of het langdurig of zelfs blijvend wegvallen van werk voor grote groepen van de bevolking geen ingrijpende gevolgen zal hebben voor hun manier van leven, hun gedragsregulering, hun gezinsverhoudingen. Zullen mensen die niet langer onderworpen zijn aan de dwang die regelmatige arbeid op iemands leven uitoeft zich uiteindelijk ook niet minder beperkingen

gaan opleggen in hun omgang met tijd, geld, goed en het eigen lichaam, te meer daar sociale stijgingskansen die tot verdere gedragsbeheersing stimuleren voor hen ontbreken? Is de kans niet groot dat er in de samenleving een nieuwe hiërarchie zal ontstaan waarin niet-werkenden niet alleen de laagste posities innemen omdat zij er materieel het slechtst aan toe zijn, maar ook omdat zij een levensstijl ontwikkelen die zich kenmerkt door minder regelmaat en grotere ongebondenheid? Verdergaande civilisering in dezelfde richting is met andere woorden geen vanzelfsprekendheid. Door de verminderende mogelijkheid en noodzaak tot werken zou deze ontwikkeling wel eens in een andere richting kunnen gaan. De zorg om de moraal van sommige groepen wordt in elk geval al weer steeds vaker gehoord.'

Civilisatietheorie

Untergang des Abendlandes, geheel gemoderniseerde versie! Dat is weer eens een heel ander geluid dan de verwachting van een vrolijke, vrije, creatieve post-industriële samenleving waar de mensen nog maar een paar uur per dag zullen hoeven te werken! Tja.

Er is in Nederland een nieuw licht opgegaan. Civilisatietheorie heet dat licht. Grondlegger is *Norbert Elias*. Het komt in het kort hierop neer: door de toenemende werkverdeling in de afgelopen eeuwen zijn de mensen in Europa steeds meer van elkaar afhankelijk geworden (de term: interdependentie). Daardoor gingen ze steeds meer rekening met elkaars gevoelens houden. Waar mensen zich in hun gedrag eerst lieten leiden door beloningen of straffen door machtiger dames en heren uitgedeeld (de term: Fremdzwang) daar gaan ze nu uit zichzelf elkaar ontzien (de term: Selbstzwang). Allerlei vooral lichamelijke uitingen (spuwen, boeren, urineren) worden als pijnlijk ervaren en daarom verbergt men ze of laat ze achterwege. Hoe kleiner de verschillen in macht zijn tussen mensen (de term: machtsbalans) des te sterker houdt men rekening met dit soort pijnlijkheden. En zo schrijft dan de civilisatie voort.

Elias heeft inmiddels enkele volgelingen gekregen waaronder de sociologen *Goudsblom* en *De Swaan* en die hebben als hoogleraren op hun beurt natuurlijk weer leerlingen zoals Ali de Regt. De Swaan was haar promotor.

Een paar jaar voordat zij promoveerde vertelde Ali de Regt op één van de sociologedagen, dat zijn dagen waarop sociale wetenschappers hun eerste onderzoeksresultaten voorleggen aan vakgenoten ter discussie en verdere inspiratie, over wat zij over Asterdorp en Zeeburgerdorp te weten was gekomen. Deze 'dorpen' waren tussen de twee wereldoorlogen Amsterdamse woonoorden geweest waarin zogenaamde 'ontoelaatbare' gezinnen werden geplaatst. 'Ontoelaatbare' gezinnen waren gezinnen die zo leefden dat bouwverenigingen of de gemeente ze niet wilden toelaten in de moderne, nieuwgebouwde, ruime arbeiderswoningen. Daarvoor maakten ze teveel ruzie, dronken ze teveel, waren ze niet schoon genoeg en betaalden ze hun huur te onregelmatig. Woningopzichteressen beoordeelden gezinnen naar hun mate van netheid en

toelaatbaarheid. Wie als 'ontoelaatbaar' beoordeeld was kon ter opvoeding en beschaving in één van beide woonoorden opgenomen worden. Daar konden dan de vrouwen van deze daartoe opgeleide woningopzichteressen leren hoe het allemaal wel moest en de mannen behoorden te worden gewend aan geregeld werk. Ging zo'n gezin inderdaad beschaafder leven dan kwamen ze alsnog voor een goede arbeiderswoning in de stad in aanmerking.

Ali de Regt had om de geschiedenis van deze woonoorden te reconstrueren niet alleen veel archiefmateriaal doorgenomen maar ook gesproken met vrouwen die het nog zelf hadden beleefd. Zowel bewoonsters als woningopzichteressen. Met een oprecht verbaasd 'Hoe kan dat nou?!' vertelde Ali de Regt dat waar de ex-bewoonsters vervelende herinneringen aan de beoelzucht en betutteling vertelden, de ex-opzichteressen met warmte spraken over hun mooie werk van vroeger. 'Hoe kunnen twee groepen mensen over één geschiedenis nou toch zo verschillend oordelen?!', vroeg ze. Een vraag die haar toen, dat bleek wel uit haar geëmotioneerde manier van spreken en gebaren, echt bezighield. Een interessante vraag bovendien.

Iets dergelijks, een oordeelsverschil, tref je bijvoorbeeld ook aan in de beschrijving van de gezinsoorden van na de Tweede Wereldoorlog, voor gezinnen die nu niet langer ontoelaatbaar heten maar a-sociaal. *Adrienne Dercksen* en *Loes Verplanke* schreven hierover onder de veelzeggende titel 'Heropgevoed' voor de kleurenbijlage van *Vrij Nederland* een stuk geschiedenis. Over de vroegere kampcommandant *Nol Diemers* schrijven ze: 'Nol Diemers wordt door de vroegere personeelsleden nog steeds op handen gedragen. Zij prijzen hem als een zeer sociaal bewogen mens, die zijn werk met hart en ziel deed. Iemand noemde hem zelfs "bijna een God" en een ander heeft hem in brons gegoten op de zolder staan. Vroegere bewoners hebben geen goed woord voor Diemers over. Ze vinden hem harteloos, autoritair en een zakkenvuller.' (VN 9 febr. '85, pag. 15).

Hoe zou dat trouwens tegenwoordig zijn? Want nog steeds worden wel hele gezinnen opgenomen in één van de begeleidingscentra Beth Palet of De Triangel. Ze heten nu niet langer 'a-sociaal' maar 'multi-probleem' gezinnen. Nog steeds oordeelsverschillen over het helpen? En hoe zit dat bij andere vormen van sociaal werk?

Kleurrijk vertelde Ali de Regt over wat haar zo verbaasd had. Een eerste publikatie kreeg als titel: *Asociale gezinnen in Amsterdam: tegenstrijdige visies op het leven in Astendorp*. Het hoofdstuk over deze woonoorden en over de verschillen tussen nette en ontoelaatbare gezinnen vind ik eigenlijk het boeiendste in haar proefschrift. Maar de 'tegenstrijdige visie' is hier geworden tot 'een andere lezing', 'andere normen' of 'verschillen in interpretatie' (pag. 220-224). Vond ze dan nieuwe feiten waardoor ze vond dat ze eerst toch een te gepolariseerd beeld geschetst had? Ik denk het niet. Zo begint het 'Voorwoord' bij het proefschrift: 'Ruim zes jaar geleden schreef ik het eerste van een aantal artikelen over arbeidersgezinnen in Nederland. Het is vooral mijn promotor, Bram de Swaan, geweest

die mij stimuleerde deze stukken om te werken en uit te breiden tot een proefschrift. Juist de vanzelfsprekendheid waarmee hij aannam dat ik dit kon en zijn geloof in de goede afloop gaven mij het benodigde zelfvertrouwen. Maar ook inhoudelijk ben ik hem veel dank verschuldigd. Van zijn manier van sociologiebeoefening heb ik veel geleerd, en in een reeks van gesprekken droeg hij ideeën aan die het verzamelde materiaal in een *interessanter perspectief plaatsten*' (cursivering *jf*). Niet de feiten zijn veranderd, maar het perspectief. Dat is nu het civilisatieproces geworden.

Zoals de Duitsers tussen 1940 en 1945 onze communisten tijdens verhoren herkenden aan de manier waarop die het woord 'concreet' gebruikten, zo herken je de civilisatie ook aan hun woordgebruik. Wanneer het tussen mensen gaat om een 'machtsbalans' en mensen in hun 'gevoelshuishouding' verschuiven van 'Fremdzwang' naar 'Selbstzwang', waarbij zij zichzelf steeds meer beperkingen opleggen, dan zal het zeker gaan over 'verdergaande civilisatie'. En dat schijnt iets heel moois te zijn. Of het nu gaat om 'Beschaving en de afschaffing van het schavot' om 'Vrouwen in tweestrijd; tussen thuis en tehuis' (over een Blijf-van-mijn-lijf en haar bewoonsters), over 'Taboe, Macht en Moraal in Nederland' of over 'Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid'.

Waar de Regt een paar jaar geleden nog een prikkelende vraag had over een specifiek gebeuren, daar heeft zij nu een globaal en onscherp beeld geschilderd. Er wordt geen onderscheid gemaakt naar religie of levensovertuiging van de mensen en dat voor een periode waarin je bij wijze van spreken nog kon ruiken wat iemand was: de katholiek met een bier of wijnluchtje om zijn lijf, de calvinist in een vleugje genever gehuld en de sociaal-democraat die geheel-onthouding als voorwaarde zag om uit de ellende te komen. Er wordt geen onderscheid gemaakt naar de hooggeschoolde Amsterdamse vooral sociaal-democratische (en joodse) diamantbewerkers, de katholieke Maastrichtse porcelijnwerkers, de Enschedese textielwerkers, enzovoort, enzovoort. Alles en iedereen wordt volstrekt eendimensionaal afgemeten naar de mate van zelfbeheersing, zodat je dan bijvoorbeeld kunt lezen: 'In de loop van de 20e eeuw gingen meer arbeidersechtparen geboorteregeling toepassen: ook dit is als toenemende zelfbeheersing te interpreteren' (pag. 242). Tja, zolang je die geboorten moet zien te regelen met behulp van coitus interruptus of periodieke onthouding is daarvoor wel iets te zeggen, maar als je nu condoms of een pessarium hebt lijkt me dat je dan juist op één heel specifiek punt minder angstig hoeft te zelfbeheersen. Die dingen bestaan al sinds 1875 en dus was gebruik sindsdien mogelijk. Of iemand dat wel of niet deed lijkt me minder een kwestie van zelfbeheersing dan wel van mogelijkheid er aan te komen (in het katholieke Zuiden helemaal niet; elders moeilijk totdat het wettelijk verbod op de verkoop ervan werd ingetrokken) en van levensovertuiging.

Ali de Regt heeft een werkelijk verpletterende hoeveelheid feiten te berde gebracht en vaak boeiend en meeslepend ontwikkelingen weergegeven, maar ze

poogt als brave leerling ongeveer alles uit één factor, die fameuze civilisering, te verklaren. Wie teveel wil verklaren eindigt ermee bijna niets meer inzichtelijk te maken.

Johanna Fortuin is publiciste en redacteur van *Socialisme en Democratie*

De lotgevallen van een nalatenschap

Jos Perry bespreekt:

Henk Hondius/Magreet Schrevel, *Inventaris van het archief van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) 1894-1946*. Werkuitgave I van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam, 1985, XXVIII, 210 pp.

Het archief van de SDAP is 'een van de belangrijkste vooroorlogse partij-archieven die bewaard gebleven zijn', zeggen de samenstellers van deze inventaris in een woord vooraf. Een dergelijke uitspraak lijkt op het eerste gezicht het intrappen van een open deur. Na haar oprichting te Zwolle in 1894 wist de SDAP immers in enkele tientallen jaren tijd ondanks het beperkte kiesrecht uit te groeien tot een van de belangrijkste politieke stromingen van Nederland. Het archief van iets belangrijks zal dus zelf ook wel belangrijk zijn, nietwaar? Toch hangt de waarde van de schriftelijke nalatenschap van een organisatie niet alleen daar van af.

Archieven van particulieren en verenigingen hebben – in tegenstelling tot die van veel overheidsinstanties – vrijwel altijd een min of meer fragmentarisch karakter. Veel belangrijke momenten, bijeenkomsten, contracten, besluiten, zijn nooit opgetekend (vooral in de beginfase van een organisatie heeft men wel iets anders aan het hoofd); of ze zijn misschien wel opgetekend maar de notities zijn niet bewaard; of ze zijn wel bewaard, maar in een later stadium alsnog zoekgeraakt, verloren gegaan, gestolen, in andere handen gekomen, verbrand, of opzettelijk vernietigd. En naarmate leidinggevende personen en instanties in de betrokken organisatie zich op een later tijdstip gaan realiseren dat het zinvol zou kunnen zijn dingen schriftelijk vast te leggen en het geschrevene te bewaren, inclusief ingekomen stukken, correspondentie met afdelingen enzovoort, des te groter zal in de regel het 'zwarte gat' zijn waarvoor een latere archivaris of onderzoeker zich geplaatst ziet.

Voor wat het archief van de SDAP betreft, was het een gelukkige omstandigheid dat het besef van het belang van een archief bij deze en gene begon te ontwakken in een tijd dat een groot aantal oprichters en pioniers nog in leven waren: namelijk rond 1930. De eerste officiële archivaris van de partij, mevrouw *Annie Adama van Scheltema-Kleefstra*, nam deze functie overigens als bijbaantje op zich. Ze was eigenlijk bibliothecaresse, en in het omgaan met archivalia nauwelijks ervaren of geschoold. Betrokkenheid bij de beweging en kennis van het partijleven van binnenuit golden echter als belangrijker maatstaven wanneer het ging om iemands geschiktheid voor een functie als deze. Zij leerde trou-

wens snel. Ze had al gauw in de gaten dat stukken die niet op de plek zijn waar je ze verwacht (bij voorbeeld op het partijbureau), misschien wel ergens anders op te sporen zijn.

'Daarom reisde ik alle kopstukken van de partij en vele afdelingen van de SDAP af en bij elkeen vond ik het een of ander, bij de oude *W.H. Vliegen* en bij *F.M. Wibaut* zelfs heel veel', aldus mevrouw Scheltema in een terugblik op haar werk in de jaren voor de oorlog; 'ik werd toen een verwoed verzamelaar'. Zo kwam zij natuurlijk ook bij *Henry Polak*, in 1894 een van de jongsten onder de 'twaalf apostelen' van de partij, inmiddels ook al weer in de zestig – maar nog altijd zo actief dat hij er niet toe kwam de papieren voor 'Annie' apart te leggen. Toen Annie bleef aanhouden, antwoordde Polak: 'Annie, ja, kom alsjeblieft naar mijn huis en zoek mijn hele schrijftafel door, maar in godsnaam, laat alle liefdesbriefjes liggen, want daar heb je niets mee te maken.'

Voorbeeldige medewerking van vele zijden maakte het mogelijk een verzameling hoofdzakelijk bestaande uit ingekomen brieven en enkele copieboeken, uit te bouwen tot een echt archief. Een rijk archief – rijker dan het restant dat ons anno 1986 ter beschikking staat. De Tweede Wereldoorlog liet ook op deze verzameling documenten zijn merktekens achter. Op het partijbureau van de SDAP was men vrijwel meteen na de Duitse inval begonnen de stukken vanaf 1933 te vernietigen. De meeste oudere stukken bevonden zich overigens intussen op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, dat in Duitse handen viel. In 1944 brachten de Duitsers de archieven van het IISG – voorzover die niet vòòr mei 1940 in veiligheid waren gebracht – over naar Polen. Pas in de loop van de jaren vijftig kwam het SDAP-archief – gehavend – in Nederland terug.

Een incomplete verzameling, maar niettemin nog altijd zeer waardevol. Dat heeft, behalve met het sterke historische besef in de arbeidersbeweging, ook te maken met een politieke cultuur waarin het geschreven en gedrukte woord een grote rol speelde. Vergeleken met bij voorbeeld de rooms-katholieken hechtten sociaal-democraten veel meer waarde aan een strakke partijorganisatie als ook aan politieke discussies en debatten over actuele en theoretische strijdpunten. Belangrijke meningsverschillen tussen partijgenoten werden in het openbaar uitgevochten. Doordat velen zelf arbeider waren of geweest waren, gebeurde dit vaak in veel directer en onomwondener taal dan de code die usance was in de clubjes van notabelen waaruit andere politieke partijen ontstonden. Bovendien nam 'de partij' respectievelijk 'de beweging' in het leven van de betrokkenen vaak een veel grotere plaats in. Ook dat element vindt men terug in het archiefmateriaal van de partij, haar afdelingen en aanverwante organisaties. De bewaard gebleven correspondenties tussen het partijbestuur en de afdelingen, gewestelijke federaties enzovoort openen een venster op het partijleven 'aan de basis'. Hetzelfde geldt natuurlijk in nog sterkere mate voor de eigen archieven van die afdelingen en federaties zelf; ook daarvan bevinden zich verscheidene in het IISG (zie: M. Campfens, *De Nederlandse archie-*

ven van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam, Amsterdam 1984, pp. 35-42).

Niet alleen het SDAP-archief zelf, respectievelijk de lacunes die het vertoont, maar ook deze nieuwe inventaris draagt de sporen van het verleden. Mevrouw Scheltema classificeerde de stukken niet naar herkomst of bestemming, maar naar inhoud. Ofschoon een dergelijk ordeningsprincipe zeker aanvechtbaar is – een document kan immers voor velerlei 'inhouden', thema's, vraagstellingen relevant zijn – hebben de samenstellers van de inventaris besloten Scheltema's ordening te handhaven voor wat betreft de periode tot 1918. Dat betekent dat verschillende nummeringen en lijsten naast elkaar blijven lopen. Hetzelfde geldt voor de periode 1918-1940; voor die jaren is de op het partijbureau ingevoerde ordening gehandhaafd. Twee 'concordansen' (of is het 'concordantes'? het woord staat niet in de *Van Dale*) kunnen de gebruiker van dienst zijn bij het uitzoeken van de benodigde inventarisnummers. Enig puzzelwerk blijft dus noodzakelijk, temeer omdat de desbetreffende passages in de 'Verantwoording' niet uitblinken door helderheid. Maar wie zich in een maanlandschap van spoorlijnen, trambanen, autosnelwegen, viaducten, trappen en monsterlijke gebouwen een weg heeft weten te banen naar het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, zal ook de daar nog resterende barrières wel kunnen overwinnen.

Jos Perry is historicus

Technologie en ethiek

A.P. Oele bespreekt:

P. van Dijk, *Op de grens van twee werelden. Het ethische denken van de natuurwetenschapper C.J. Dippel*. Proefschrift, Den Haag, 1985.

Dippel (1902-1971) was een radicaal, maar alles behalve eenzijdig mens. Als onderzoeker en chemicus bij de N.V. Philips gedurende de jaren dertig, veertig en vijftig was hij direct betrokken bij het onderzoek en de toepassing van nieuwe lichtgevoelige stoffen en de daarbij behorende systemen voor fotochemische toepassingen. Hij kende de beperkingen maar ook de grote mogelijkheden van het natuurwetenschappelijk onderzoek en nam daar geen afstand van.

Als non-conformistisch christen, die de oorlog zeer bewust meemaakte, was hij buitengewoon geïnteresseerd in wat men zou kunnen noemen een vuurbestendige theologie. Bijna alle vrije tijd en zeer veel denkkracht werd besteed aan het doordenken van de godsdienstige uitgangspunten voor praktisch christelijk handelen na Auschwitz en Hiroshima. Voor de praktische politiek bleek er weinig tijd over. Desondanks was dit werk van Dippel politiek relevant.

Als christelijk denker over de fundamenten van techniek en maatschappij had Dippel in ons land zijn gelijke niet. Dippel zat op dezelfde golflengte als de Duitsers *C.F. von Weizsäcker* en *G. Howe* met wie hij nauwe contacten onderhield. Vooral de relatie tussen de

natuurwetenschap en de techniek enerzijds en het godsdienstig en wijsgerig denken anderzijds is door hem op een heel bijzondere manier belicht. Zijn inzichten op dit gebied zijn ook voor mensen met een meer politieke dan een theologische antenne van betekenis. Wel vergt het lezen van het omvangrijke werk van de heer *Van Dijk* enige affectie voor de theologie en vooral de radicale, niet-christendommelijke dogmatiek van *Karl Barth* om er goed mee uit de voeten te kunnen.

Uw recensent heeft Dippel nooit in persoon ontmoet. Zijn geschriften hadden echter een voor velen waarneembare grote invloed op het doorbraak-denken in de eerste decennia na de oorlog. Veel protestantse dominees hebben zich er door laten leiden. Als auteur van het doorbraakboek: *Kerk en wereld* en als redacteur van het blad *Wending* wist Dippel veel naar vernieuwing strevende voorgangers warm te krijgen voor een radicaal standpunt tegen de kernbewapening en voor een meer socialistisch georganiseerde maatschappij.

Toch hield Dippel zich relatief ver verwijderd van het eigenlijke handwerk van de politiek. Hij was gedurende een vijftiental jaren lid van de Partij van de Arbeid; vrij afstandelijk, maar goed lastig. In 1961 verliet hij deze 'armeluis-VVD' omdat men hem geen ruimte liet voor de volledige afwijzing van de kernbewapening. Dippel stapte niet over naar de PSP. Hij bleef daarna politiek dakloos. De studie van Van Dijk maakt duidelijk waaom. Dippel was een zeer kritisch mens en kon buitengewoon ongemakkelijk zijn voor zijn geestverwanten.

Als bewogen godsdienstig schaatser op wijsgerig ijs kon hij zich bijzonder scherp afzetten. Dat gebeurde overigens met de precisie van een natuurwetenschapper. Compromisloos hekelde hij de in zijn ogen verderfelijke misvattingen op zowel het christelijk als op het humanistische en socialistische erf. Het is de niet geringe verdienste van Van Dijk met dit proefschrift een genuanceerd beeld te hebben gegeven van de diepere drijfveren van deze levenshouding en daarbij verbanden te leggen met de fundamentele problemen van deze tijd.

Schrijver is zoal geen adept dan toch wel zo'n geestverwant, dat hij de godsdienstig bepaalde invalshoeken in de zeer kritische beschouwingen van Dippel goed tot zijn recht laat komen.

Politiek gezien zijn de opvattingen van Dippel niet gedateerd, qua principes hoogst interessant, maar qua uitwerking ver onder de maat van toepasbaarheid. Dippel is ook niet betrokken geweest bij de toetsing van zijn opvattingen in de maatschappelijke praktijk. Hij heeft tenslotte een verdient ere-doctoraat gekregen in de theologie en niet in de politicologie.

Misschien was Dippel in zijn denken zijn tijd te ver vooruit. Dit zal de toekomst moeten leren. Feit is dat Dippel niet alleen de militaire maar ook de civiele toepassing van de kernenergie afwees. Hij zag meer in het omzetten van zonne-energie in elektrisch vermogen. Dat paste ook in zijn wetenschappelijke specialistische bezigheid. De fotochemische omzetting van zonne-energie is nog steeds een veelbelovend onderzoeksge-

bied voor het beter toegankelijk maken van stromingsbronnen in de energievoorziening. Dippel zag ook niets in het auto-systeem. Hij heeft zelfs nooit een auto willen hebben. Veiliger en beter achtte hij het te moderniseren rail-vervoer. Het is niet uitgesloten dat verdere ontwikkelingen hem op dit punt althans ten dele in het gelijk zullen stellen.

Dippel was principieel voorstander van de gemeenschappelijke eigendom van grond, ruimte, grondstoffen, energie en produktiemiddelen. Hij verbond daaraan een basisloos voor alle. Het door wetenschap en techniek te realiseren welvaartsurplus moest primair worden besteed aan onderwijs en vorming van jong en oud.

Hij liet zich daarbij leiden door de nog allerminst uitgeputte mogelijkheden van de verdere technische ontwikkeling. Economische overwegingen en de daaraan verbonden vraagstukken van organisatie en doelmatigheid kwamen er niet aan te pas. De mensen moeten durven en willen kiezen voor een betere verhouding tussen immateriële en materiële zaken. Het radicaal-christelijke denken van Dippel blijft bij dit alles ver van compromissen en partiële oplossingen op de weg naar een betere wereld.

Ondanks dit alles weet Van Dijk duidelijk te maken, dat het overwegend wijsgerige en theologische levenswerk van Dippel in bepaalde opzichten van grote actualiteit is. Dat geldt dan wel meer in het bijzonder voor het technologie-debat en voor de veranderingen in de culturele ondergrond van de politieke hoofdstromingen. Ook en niet in de laatste plaats geldt dit voor de taak en de plaats van de kerk. Voor deze recensie zijn echter de zaken van technologie en cultuur de moeite van een nadere bespreking waard.

Geloof en wetenschap

In zijn opvattingen over de technische ontwikkeling komt duidelijk het dialectisch denken van een gelovige wetenschapper naar voren. Wetenschap zonder geloof is blind en geloof zonder wetenschap is kreupel.

Dippel probeert het evenwicht te houden tussen twee afgronden: enerzijds die van het zelfgenoegzame en zelfverzekerde christendom en aan de andere kant, die van de machtige en destructieve techniek. Dippel ontkent de mogelijkheid van een goed stuurmechanisme in de ontwikkeling van natuurwetenschap en technologie. Ook de planning van het onderzoek of de technische ontwikkeling kan ons niet op de goede weg helpen. Planning is een methodologische en futurologische truc voor de korte of middellange termijn, die ons niet afhelpt van de noodzaak en de plicht tot bezinning op ons handelen. Het menselijk denken blijft zo beperkt dat we de ruimte buiten die begrotingen moeten zien en ons open moeten stellen voor inzichten en ervaringen, die als uniek gegeven van buiten, dat wil zeggen van God, richting-gevende informatie behoort te zijn.

De natuurwetenschap levert slechts statistisch gebundelde informatie. Daarmee kunnen we als samenleving op de klippen lopen. De unieke informatie voortkomend uit de levensbeschouwing en het geloof blijft nodig voor sturing. Geloof en wetenschap hebben niet

dezelfde kennisinhoud en kennisweg.

Men moet een ervaren onderzoeker zijn om te beseffen dat achter elke oplossing de afgrond is van een nieuw probleem. De werkelijkheid is grootser en onpeilbaarder dan ons kunnen. Dippel erkent dat de moderne wetenschap tot ontwikkeling is kunnen komen op grond van de Joodse en in het christendom bevestigde afwijzing van de goddelijkheid van de natuur. In die uiteindelijk godsdienstig gefundeerde afwijzing staat de mens met één been buiten de natuur. Vanuit die positie heeft hij ook natuurkrachten aan zich dienstbaar gemaakt. Er is geen reden, en zelfs is het gevaarlijk, om nu die op deze wijze losgelaten technische ontwikkeling als een zelfstandige cultuurkracht te zien. De kunstjes maar ook de niet geringe prestaties van de techniek zijn van een veel lagere orde dan die van het richting-gevende culturele denken.

Dippel komt steeds weer terug op de aard van de informatie die ons leven en ons denken bepaald. Hij ziet een wereld van verschil tussen de gebundelde informatie waarmee natuurkrachten tot een soms vernietigende uitwerking kunnen worden gebracht en die waarmee diezelfde natuurkrachten tot dienstbaarheid aan een betere samenleving kunnen worden gedwongen.

De daarvoor nodige informatie komt van buiten die natuur. Zij wordt gevoed door een zelfstandige wereld- en levensbeschouwing en het daaraan verbonden ethische denken. Voor Dippel is daarbij de eigenlijke bron de unieke informatie die men als persoon verkrijgt wanneer men zich openstelt voor de boodschap van het evangelie zoals die via de Bijbel in de uitspraken van Christus tot ons komt.

Alleen daarmee kunnen we stand houden en ons sterk maken tegenover de natuur. Als meester en niet als slaaf van de techniek kunnen we van dit machtige hulpmiddel gebruik maken om door vergemakkelijking van de arbeid van de eerste soort ruimte en tijd vrij te maken voor arbeid van de tweede en de derde soort. Daaronder verstaat Dippel het werk op het gebied van verzorging, vorming en onderwijs dat pas mogelijk wordt wanneer met de arbeid van de eerste soort, de primaire levensbehoeften zijn vervuld.

Met die levenshouding wordt de techniek bevrijdend in plaats van bedreigend. Zij kan ons helpen de armoede uit te bannen en de dieper liggende oorzaken voor de tegenstellingen en de oorlogsbedreiging in deze wereld weg te nemen. Voorwaarde is echter dat men weerstand weet te bieden tegen de verleiding om steeds meer luxe-toepassingen van die techniek te verlangen. Dat verdraagt zich niet met het gebod van de naastenliefde, zoals dat in een wereldwijde ontwikkelings samenwerking tot toepassing kan komen. De kwaliteit van de samenleving en niet die van het individuele bestaan heeft na de vervulling van de eerste levensbehoefte de hoogste prioriteit.

Het zijn in het bijzonder deze principiële opvattingen, die door Van Dijk scherp en duidelijk naar voren worden gebracht. Dippel treedt duidelijk in het voetspoor van *Levinas*¹ maar ook van *Van Leeuwen*² die in zijn boek over de rol van het christendom in de wereldgeschiedenis de oorsprong van de moderne wetenschap en de techniek zag in de erkenning van de niet-

goddelijkheid van de natuur. Het is dit in oorsprong Joodse inzicht, dat de weg heeft helpen vrijmaken voor de technologische revolutie. Dippel wil daar niet vanaf. Wel wil hij een herstel van het evenwicht met de natuur en de techniek. Dat moet komen van de erkenning van onze beperkte ratio. Wij hebben richtinggevende informatie nodig van buiten-natuurlijke, beter gezegd van bovennatuurlijke aard om ons niet als tovenaarsleerlingen door de opgeroepen krachten van de techniek te laten overrompelen.

Het Cartesiaanse uitgangspunt: 'ik denk dus ik ben' leidt tot de munitiefabriek. Het beginsel echter, dat men eerst moet luisteren en zich open moet stellen voor baanbrekende unieke informatie leidt er toe dat men de ander zoekt om samen tot richtinggevend inzicht te komen. Dat leidt tot een meer duurzame en meer solidaire samenleving. Niet het verlaten van de cockpit van de techniek kan ons helpen, maar het meer actief en voorzichtiger besturen van die techniek.

Op deze wijze wordt duidelijk het verschil gemarkeerd met vooral de vooroorlogse milieu-filosofen, die lichtelijk fascistoïde trekken vertoonden. Er is geen terug naar de natuur meer mogelijk. We kunnen de verworven kunsten en vaardigheden niet meer kwijt raken. Vervreemding is onderdeel van het menselijk bestaan. We hebben te aanvaarden, dat we met één been buiten de natuur staan. We zullen daar zelfs onder moeten lijden, omdat we de daaraan verbonden opdracht slechts in beperkte mate zullen kunnen uitvoeren.

Die spanning is niet meer uit ons leven weg te denken. Mensen blijven onderweg, ook al mogen ze van tijd tot tijd zich mediterend neerzetten om aan het 'onnadenkend denken' te ontkomen.

Wie met enige affectie voor de denkwereld van Dippel, maar ook met enige ervaring in de politiek de beschouwingen van Van Dijk over Dippel op zich laat inwerken ontkomt niet aan een zekere teleurstelling. De politieke implicaties van het ethisch denken van Dippel komen niet of nauwelijq aan bod. Dippel, die blijkbaar leefde op grens van de werelden van godsdienst en natuurwetenschap, leefde wel verwijderd van de praxis van de politiek.

Ook blijkt slechts in beperkte mate de invloed van de moderne opvattingen van wetenschappers over tijd en evolutie, zoals die, zij het enigzins speculatief, in het boek van Prigogyne en Stengers: *Order out of chaos* tot uitdrukking zijn gebracht.³ Men had graag een nadere confrontatie tussen de denkwereld van Dippel en die van nieuwere natuurwetenschap en de milieubeweging willen zien. Er zijn daar stellig meerdere aanknopingspunten voor een verdergaande uitwerking van de gedachten van Dippel in een meer praktische richting.

Ook zijn opvattingen over de democratie en de noodzakelijke verbreding daarvan om greep te krijgen op de te snelle veranderingen van technologie en maatschappij zijn nadere beschouwingen waard.

Wat moet men in het licht van Dippel's denkbeelden voor waarde hechten aan natuurbehoud en vooral het behoud van een soorten-rijkdom als eerste en vaak enige maatstaf voor het milieu-beleid? Hoe kan men

deze uitgangspunten verzoenen met die van de toch altijd nog overwegende, zoal niet beslissende positie van de mens in zijn verhouding tot de natuur? Ligt hier de mogelijkheid van een consensus, waarmee de vage term van het rentmeesterschap enige inhoud kan krijgen?

Wat kan de moderne informatica bijdragen aan een betere en vooral meer effectieve democratie? Welke rol hebben daarbij de pogingen tot opheffing van de belangen-tegenstellingen tussen staten en volken voor rol te spelen?

Men mag het de auteur van dit belangrijke proefschrift niet verwijten, dat hij dit vervolg niet heeft geleverd. Dat is te veel gevraagd. Die doorbraak op basis van de zich snel vernieuwende natuurwetenschap als handreiking naar sterk achtergebleven politieke praktijken moet zijn wegbereider nog vinden.

Hoe dan ook; doorbraak met behoud van godsdienst is in het geheel van de doorbraak met verlies daarvan een schaars artikel gebleven. Van Dijk maakt duidelijk, dat de doorbraak van de eerste soort een wel zeer moeilijke persoonlijke beslissing vergt. *Kuiter*⁴ zal dat kunnen beamen. Het blijft al met al een niet geringe verdienste van Van Dijk, dat hij met zijn proefschrift de moeilijk toegankelijke geschriften van Dippel heeft verduidelijkt.

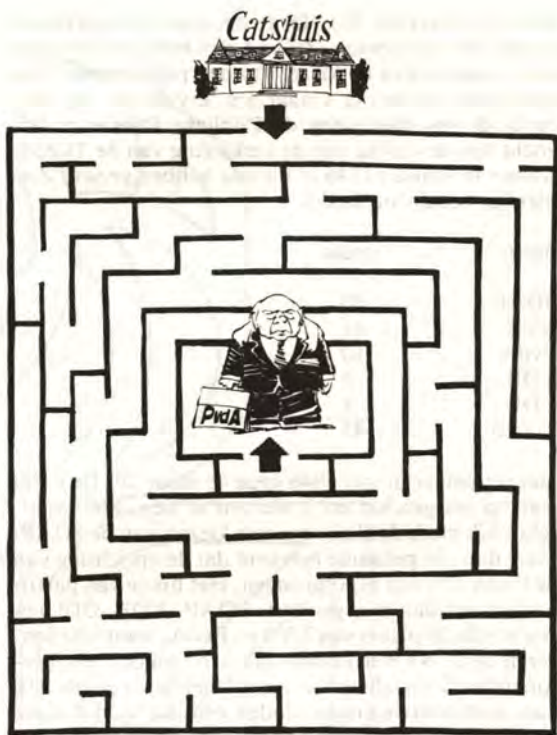
A.P. Oele is Commissaris van de Koningin in Drenthe; hij is voorzitter van het curatorium van de Wiardi Beckman Stichting

Noten

1. E. Levinas, *Het menselijk gelaat*, Essays, Utrecht 1969.
2. A.Th. van Leeuwen *Het christendom in de Wereldgeschiedenis*, Ten Have, Amsterdam 1966.
3. Ilya Prigogyne, Elisabeth Stengers *Order out of chaos*, Bantam Books, 1984.
4. H.M. Kuiter *Alles is politiek, politiek is niet alles* Ten Have, Amsterdam 1985.

Pen op Papier

Hierbij twee oplossingen naar aanleiding van de oproep op pagina 2 van *Socialisme en Democratie* 86/1:

Jubileren en jubileren is drie

1946: stichting van de Partij van de Arbeid. 1956: tienjarig bestaan van de PvdA. Dit blad komt met een bijzonder nummer van vijftig schrijvers die honderd en zestig bladzijden vullen. 1971: een kwart eeuw PvdA. In *SenD* zorgen negentien schrijvers voor honderd bladzijden. 1986: veertigjarig bestaan. Geen bijzonder *SenD*-nummer. Vijf schrijvers produceren zeventien bladzijden jubileumproza.

In 1956 en 1971 waren mede-oprichters aan het woord die de geur van het startschot nog in de neus hadden. Dit jaar werd afgezien van deze categorie (die bij het vijftigjarig bestaan verder uitgedund zal zijn), maar ze kwamen nog aan bod in geanimeerde vergaderingen van afdelingen en gewesten. Jonge historici die in dit blad schreven, deden me naar de pen grijpen.

Blom en *Ten Have* beschouwen de doorbraak als een mislukte poging (*SenD*, 86/1, blz. 3), *Bosscher* meent dat *Ruitenberg* de doorbraak in 1971 voor mislukt verklaarde (idem, blz. 12). Twee misverstanden, dacht ik. Het tweetal, schrijvend over de oprichting van de PvdA, acht 'het streven naar doorbraak veel ouder: de geschiedenis van de sociaal-democratie in Nederland is er altijd mee verbonden geweest', 'Sinds de oprichting van de SDAP streefden de sociaal-democraten naar een 'doorbraak' van de confessionele arbeiders naar hun partij'.

Er was in de SDAP noch woordelijk noch inhoudelijk, ooit sprake van doorbraak, ook al had de doorbraak natuurlijk een voorgeschiedenis. Doorbraak is de verdediging van het democratisch socialisme in harmonie met en op grondslag van de eigen levensovertuiging, door mensen uit alle levenskringen. Sleutelwoord uit 1944 van een jonge rooms-katholiek: voor mij is het socialisme de sociale consequentie van mijn rooms-katholieke belijdenis. Voor protestanten en humanisten geldt met verandering van een enkel woord hetzelfde, als zij kiezen voor het socialisme. Het klimaat liet vòòr 1945 die keuze nauwelijks toe. Toen leidde 'socialist worden' heel vaak tot het verlaten van de kerk, tot pressie waardoor men het gevoel had uit de confessionele zuil gedrongen te worden.

Toen de SDAP in september 1945 een partijconferentie hield (een soort uitgebreide partijraad), waarin men zich rekenschap gaf van de naoorlogse situatie, pleitten zowel *Banning* als *Buskes* er voor dat men gelovigen en lidmaten van verschillende kerken in de partij 'zou aanvaarden in hun zo-zijn'. Dat was vroeger ondenkbaar. En de oude strijdkreet der religieus-socialisten 'Het socialisme zal religieus zijn of niet zijn' werd nooit meer gehoord, achterhaald als deze was door de doorbraak. Wat aanvankelijk nog wel werd gehoord, was het discrimineren van gelovigen, als zij socialist werden, door andere gelovigen, die antisocialist bleven. Dat laatste staat hen vrij; die discriminatie is aan het wegebben.

Ruitenberg wordt door *Bosscher* ten tonele gevoerd met een deel van deze zin (blz. 12, *SenD* 86/1): 'Achteraf gezien kan men zeggen dat de doorbraak naar buiten niet overkwam omdat zij naar binnen niet werkelijk slaagde'. Of *Jürgens* en z'n vrienden dit na het

Pierre Vlamings, Rilland

gesprek met het partijbestuur onderschrijven betwijfel ik. Maar dat het artikel van L.H. Ruitenberg (*SenD*, 1971/3, blz. 183 e.v.) meer genuanceerd is dan uit een korte aanhaling kan blijken, tonen de volgende hier toepasselijke citaten: 'Met de oprichting van de PvdA . . . kreeg de doorbraak gestalte . . . In de PvdA werd als een der factoren, die tot de politieke vormgeving bijdroegen ook het "geloof", de "wereldbeschouwing", de "levensovertuiging" betrokken. Deze speelden immers altijd in feite een rol. Welnu, laat ze dan ook een rol spelen, maar anders dan in de zogenaamde beginselpartijen. Dit was het, waar het bij de doorbraak om ging . . . Voor een partij, die geen open relatie met de levensovertuigingen heeft zal er geen geraad zijn. Om die open relatie met de levensovertuigingen ging het ten diepste bij de doorbraak. Daar gaat het ook nu nog om.'

Ruitenberg brengt 1946 in herinnering, het toevloeden tot de PvdA van mensen met zeer verschillende achtergronden, en ook 'het officiële doorbraak-standpunt' dat zijn weg vond naar artikel 35 van het beginselprogramma-1947 en artikel 53 van het programma-1959. Het programma-1977 – een leesbare, hoewel breedsprakige brochure, onbruikbaar als beginselprogramma – liet deze nog steeds actuele artikelen weg. Men had van 'Gijsen' en het fundamentalisme nog geen weet en vond de artikelen defensief, hoewel ze thetisch en positief waren; dit terzijde.

Nog twee punten. Blom/Ten Have schrijven (blz. 6) over het bisschoppelijke mandement 1954, dat 'de steun van de PvdA niet verboden, maar slechts ontraden' werd, 'Ook de kleine groep katholieken in de PvdA kon, *in een als heldhaftig gepresenteerd optreden* (cursivering *wth*) in de partij blijven'. M'n haren gingen steil overeind, maar in moeilijke momenten worden partijleden gelukkig nog bijgestaan door Joop: 'Er is een doodse stilte in die Stadsgehoorzaal waar, op een congres, de voorzitter van de katholieke werkgemeenschap in de PvdA, *Joan Willems* het antwoord geeft op de dringende uitnodiging van de bisschoppen aan katholieken om de partij te verlaten. Het antwoord van Joan Willems ontroert: 'Onze plaats is en blijft in de PvdA'. Die woorden van *Joop den Uyl* klonken op 8 februari in Den Haag.

Wie in Leiden aanwezig was, laat de woorden van Joan Willems niet ietwat luchtig en ironisch van tafel vegen. Wie mij vraagt naar het voor mij meest ontroerende moment van veertig jaar PvdA, hoeft geen seconde te wachten: Leiden-1954. Als onze rooms-katholieke leden die 'dringende uitnodiging' van de bisschoppen behoorden te aanvaarden – en met die vraag hebben ze geworsteld – dan hadden ze met begrip van hun medeleden de partij verlaten. Geloof gaat boven politiek. Partijlid blijven en breken met de kerk . . . de PvdA zou zijn teruggedrongen naar de positie van de SDAP voor 1940. Het woord 'clerus', zou, zoals destijds in Zuid-Limburg voor socialisten de klank hebben gekregen van een scheldwoord. De doorbraak zou zijn mislukt. Banning: '*Een partij zonder rooms-katholieken, zoals de bisschoppen wensen, is geen PvdA meer*' (*Ons socialisme – Een verweer en appel*. Amsterdam, 1954).

Boscher zegt (blz. 10): 'De PvdA alleen kon de Doorbraak-idee niet torsen. Zij had zich beter in meer dan een gedaante aan de kiezer kunnen presenteren.' Die sprong in het duister vraagt om 'invulling'. Het Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie onderzocht hoe de uitslag van de verkiezing van de Tweede Kamer in januari 1946 er uit zou hebben gezien. Ziehier het beeld van 'links':

partij	zetels
SDAP	20
NVB	11
PvdA	10
VDB	3
CDU	1
Totaal	45

Het werden er in mei 1946 geen 45 maar 29. De CPN was op zes geschat en 't werden er tien, zeer waarschijnlijk mede dankzij vroegere kiezers van de SDAP. Meer dan één gedaante betekent dat de oprichting van de PvdA zou zijn afgesprongen. Het lijstje van partijnamen zou dan zijn geweest: SDAP, VDB, CDU en een vierde, in plaats van NVB en PvdA, want vele jongeren uit de NVB en andere daklozen zouden een 'personalistisch-socialistische partij' hebben gesticht. Ik kan geen overwegingen vinden om dat verval meer dan de genoemde 29 zetels toe te denken. In ieder geval is het niet reëel om aan meer dan 45 te denken, dus aan vier partijen van beperkte omvang, die bij de kabinetsformatie in het gunstigste geval de KVP zouden kunnen supporteren. Waar blijft in dit beeld de doorbraak, het democratisch socialisme? Nergens; reden om erkentelijk te zijn voor twaalf jaren '*Drees*' met de KVP – zij het in afnemende mate – in het kielzog van *Drees*. Geen slechte ruil voor de RKSP in het kielzog van *Colijn*. Wel een verhaal dat het veertigjarig bestaan meer ironisch dan feestelijk illustreert.

Banning zei in zijn openingsrede op 9 februari 1946 dat hij dankbaar mocht uitspreken: er is een doorbraak, er wordt een nieuw begin gemaakt. Blom/Ten Have zeggen in het begin van hun artikel: de dankbaarheid bleek prematuur. Zij vergissen zich. Als het uitgewoonde huis van de SDAP de woning voor het democratisch socialisme in en na 1945 zou zijn gebleven, was er van vruchtbaar regeren geen sprake geweest. Als de doorbraak tot ons beste gereedschap blijft behoren, past dankbaarheid sinds 9 februari 1946. Als we dat gereedschap afdanken, worden we wat de sociaal-democratie in Nederland vóór de oorlog was: een beweging zonder perspectief. Wanneer de doorbraak in 1946 zich in meer dan één gedaante had gepresenteerd, dan zou dat broedertwist hebben betekend op het socialistisch erf. Dat deze is uitgebleven is veertig jaar later niet een ironische maar een feestelijke gedachte. En de bijeenkomsten van afdelingen en gewesten – anders dan Den Haag op 8 februari – waren feestelijk, warm en hoopgevend voor de volgende veertig jaar.

Wim Thomassen, Schoorl

Dan maar particulier

Sociale zekerheid geeft niet de zekerheid die velen van wetten verwachten. In een belachelijk korte periode worden op dit gebied gigantische wijzigingen doorgevoerd. De koopkracht van een modale arbeidsgeschiedte is in vijf jaar tijds met 25 procent verlaagd. Mensen die een paar jaar geleden op basis van een goed zekerheidsstelsel de keuze durfden te maken voor risicovol werk of omvangrijke verplichtingen, moeten nu met honderdduizenden tot hun schrik constateren dat hun vertrouwen wel heel erg naïef is geweest. Een particuliere verzekeringsmaatschappij of pensioeninstelling zou nooit het recht hebben gekregen op deze wijze de inkomens van hun cliënten te beperken.

Op zich ben ik geen voorstander van een geprivatiseerd sociaal zekerheidsstelsel. Niet dat ik principiële bezwaren heb: bescherming tegen inkomensrisico's is geen belangrijker basisgoed dan privaat geproduceerd brood. Maar de uitvoeringscomplicaties zijn talrijk: zeer verschillende kansen op arbeidsongeschiktheid en werkloosheid zijn heel moeilijk in èèn – solidiare – verzekering te vangen. Gezien de politieke besluitvorming van de afgelopen tijd zou ik echter zonder meer voor deze second best oplossing kiezen. Als ik zie hoe gemakkelijk een aanbod van de vakbeweging tot premieverhoging wordt afgeslagen. Hoe beweerd wordt dat een 'echte minima'-regeling koopkrachtverliezen goedmaakt. Hoe met het grootste gemak – ook in de PvdA overigens – bovenminimale uitkeringen ter financiering van alles en nog wat worden ingezet; uiteraard met behoud voor de 'rijken' van premiebetaling naar draagkracht. Hoe men individualisering als legitimatie gebruikt voor een halvering van basisuitkeringen. Hoe parlementariërs en ex-bewindslieden hun – terecht – goede afvloeiingsregelingen behouden, terwijl zij geen grotere onzekerheid kennen dan velen in het bedrijfsleven, en hun kans op arbeidsongeschiktheid bovendien kleiner is. Wie is er zo gek om nu nog voor de bouw te kiezen?

Bij een zo belangrijke zaak als deze blijkt de parlementaire democratie als zodanig de minderheid geen bescherming te bieden tegen de opvatting van de meerderheid. Bij de huidige polarisatie wordt de winnende meerderheid zelfs extra gestimuleerd om haar eigen belangen te behartigen en hobbies uit te leven. In zo'n situatie is het beschermen van zwakke groepen bijna niet mogelijk. De noodgreep van privatisering heeft dan het grote voordeel dat een belangrijk deel van de levenssfeer van mensen aan de parlementaire – en andere collectieve – besluitvorming wordt onttrokken.

Broer Akkerboom

*Tot voor kort
beleidsmedewerker van de
FNV; thans werkzaam bij
Het Parool. Redacteur van
SenD*

TBM

De broze metamorfose van het CDA

'Met de hele familie naar het grootse CDA-congres in Slagharen!', stond er vermeld op de agenda van de bijeenkomst in februari jl., waar de CDA-campagne 1986 officieel van start ging. 'Het gaat goed met het CDA!' riep partijsecretaris *Ries Smits* daar zijn gehoor van drieduizend mensen vijfmaal binnen èen minuut toe.

Het beeld dat het CDA de laatste tijd probeert uit te dragen is dat van eensgezindheid en zelfvertrouwen. De uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen van 19 maart noopt het CDA weliswaar tot voorzichtigheid, maar bevestigt wat opiniepeilingen al sinds het midden van 1985 hadden aangegeven: het CDA raakt de inzinking van de jaren 1982-1984 te boven. Of het doel van de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen op 21 mei, vijftig zetels, gehaald zal worden is nog onduidelijk, maar de CDA-top blijft getemperd optimisme uitstralen.

Dit optimisme is opmerkelijk. Het CDA, dat in 1980 na dertien jaar onderhandelen tot stand kwam als een fusie van de protestantse ARP en CHU en de katholieke KVP, werd al snel na zijn geboorte geplaagd door electoraal verval en interne onenigheid. Aan het eind van de regeerperiode van het kabinet-Lubbers is de eenheid naar buiten toe hersteld, lijken de electorale kansen gekeerd en pretendeert het CDA de intellectuele leiding van het economische debat van links te hebben overgenomen. In het navolgende wordt nagegaan hoe die metamorfose zich heeft voltrokken en of zij meer is dan een oppervlakkige en tijdelijke 'facelift'.

De eenheid van het CDA

De geschiedenis leert dat partijvorming in Nederland meestal het gevolg is geweest van scheuringen in bestaande partijen. Ook de protestantse en katholieke stromingen zijn door velerlei groeperingen vertegenwoordigd geweest in het parlement. Binnen de katholieke stroming zorgde de machtige rooms-katholieke kerk er op gezette tijden voor dat de eenheid hersteld werd; de protestantse stroming, die niet over een dergelijke centraliserende instantie beschikte, vertoont ook nu nog de gevolgen van deze versnipperingstenden. Zelden is het voorgekomen dat partijen vrijwillig, zonder druk van buitenaf, tot fusie overgingen. Pogingen daartoe, zoals de Progressieve Volkspartij rond 1970, leden schipbreuk bij gebrek aan dwingende noodzaak. De PvdA, die in 1946 werd opgericht als een fusie van de vooroorlogse SDAP, CDU, VDB en enkele verzetsgroepen, is een uitzondering. Maar hier vormden extreme omstandigheden de voedingsbodem voor een afwijking van het algemene patroon.

Het ontstaan van het CDA is alleen al opmerkelijk omdat het *is* ontstaan. Drie partijen uit twee verschil-

lende zuilen, waarvan de respectievelijke achterbanen nog met een wederzijds vijandbeeld van 'papen' en 'ketteren' waren opgegroeid, gingen in 1980 samen. De voornaamste oorzaak hiervoor is de enorme electorale achteruitgang waarmee de drie partijen, met name de KVP, te kampen hadden. Maar ook de erkenning van een gezamenlijk christelijk waardenpatroon in een steeds meer gesecculariseerde en daardoor volgens sommigen 'normloze' samenleving stimuleerde de samenwerking. Zonder problemen verliep deze ontwikkeling naar eenheid niet. De discussie over de grondslag van partij-in-woording verliep moeizaam, maar uiteindelijk kon men zich toch vinden op een tekst, die dicht lag bij de wat behoudende voorkeur van KVP en CHU; de 'radicaal-evangelische' ARP had er schoorvoetend mee ingestemd. De deconfiture van haar leider *Aantjes* in 1978 had haar onderhandelingspositie op het punt van de grondslag danig verzwakt. Het wederzijdse wantrouwen werd in 1980 geformaliseerd in een zogeheten 'fusie-protocol'. Dit regelde de invloed van de voormalige partijen gedurende een overgangperiode volgens een vaste verdeelsleutel voor bestuurs- en vertegenwoordigende functies.

De broze eenheid, die in 1980 was bereikt kwam vrij snel reeds onder druk te staan. Leek het CDA in 1977 en 1981 het electoraal verval tot staan te hebben gebracht, in 1982 leed de partij met lijsttrekker *Van Agt* een verlies van drie zetels en kwam uit op 45. Nog nooit hadden de drie voormalige partijen gezamenlijk of daarna het CDA minder dan dertig procent gescoord bij Tweede-Kamerverkiezingen. Ook stak de angst voor verdeeldheid in de fractie de kop weer op. Net als in 1977 maakte de verkiezingsuitslag een CDA/VVD-kabinet mogelijk. In 1977 hadden progressieve CDA-fractieleden gesteld zich niet aan de centrum-rechtse coalitie te willen binden, maar deze slechts 'loyaal' tegemoet te willen treden. Reeds aan het begin van de formatie in 1982, waar Lubbers als premier zou uitrollen, sprak hij met Van Agt af dat de fractie zich tijdens de formatie als eenheid zou gedragen. Dat lukte. Maar al vrij snel na de totstandkoming van het kabinet-Lubbers, op basis van een door de fracties van de VVD en het CDA strak geredigeerd regeerakkoord in november 1982, stak het 'loyalisme' toch weer de kop op. Met name de kwestie van de kernwapens leende zich hiervoor. Dit verdeelde optreden van de nog kwetsbare partij na een verkiezingsnederlaag leidde tot herbezinning, zowel op het organisatorische als het ideologische vlak. In 1983 werden twee commissies ingesteld die nog datzelfde jaar rapportage uitbrachten. Een werkgroep 'Politiek Perspectief' ging in op de politieke plaatsbepaling van het CDA in het rapport *Van verzorgingsstaat naar ver-*

Ruud Koole

Hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen

zorgingsmaatschappij (zie hierna). Het tweede rapport van de werkgroep 'Interne Partij Organisatie' was getiteld *Appèl en Weerklank*.

De kritiek in *Appèl en Weerklank* was niet mis. De 'doorstroming' van jongeren, vrouwen en rechtstreekse CDA-leden werd te gering geacht. Het corset van het fusieprotocol werd als te knellend ervaren. De partij riep volgens het rapport nogal eens het beeld op van onduidelijkheid en een gebrek aan geïnspireerd zelfvertrouwen. En vooral: de verdeeldheid van de partij werd gehekeld. De CDA-partijraad nam in mei 1984 de conclusies en aanbevelingen van het rapport vrijwel ongewijzigd over.

Echter, duidelijke richtlijnen voor hoe het nu verder moet met de partij werden in het rapport nauwelijks gegeven. Het starre fusieprotocol werd weliswaar afgeschaft, maar de kandidaatstellingsprocessen dit jaar laten zien dat de rol van de oude bloedgroepen nog niet is uitgespeeld. Met alleen een aanbeveling voor doorstroming kom je er niet. Wat de kandidaatstelling betreft kampt het CDA overigens met dezelfde problemen als de PvdA (en de VVD): de doorstroming van jongeren en vrouwen delft het onderspit in de strijd om verkiesbare plaatsen, waarin regionalisme en de belangen van zittende Kamerleden domineren.²

Behalve dat het rapport vaag was, getuigde het ook niet van interne consistentie. Enerzijds werd erkend dat zich binnen het CDA onderstromen bevinden die herkenbaar zijn aan een eigen opvatting over de relatie tussen geloof en politiek. Anderzijds was het gehele rapport doortrokken van irritatie over het verdeelde optreden van de fractie en riep het voortdurend tot eenheid op. Een 'intensieve gedachtenwisseling' was mogelijk, maar 'is de keuze eenmaal gemaakt, dan vereist het democratisch beginsel dat een ieder zich daaraan als partijstandpunt loyaal conformeert'. De ontwikkelingen van de laatste twee jaar maken duidelijk dat de pluriformiteit van opinies het voorlopig heeft afgelegd tegen het dogma van de eenheid van beleid.

De fractie ging weer als eenheid opereren. Voormalige 'loyalisten' of 'dissidenten' verloren hun invloed. Sommigen vertrokken uit de actieve politiek naar bestuursfuncties (onder anderen *Faber, De Boer*), anderen erkenden de funeste werking van het verdeelde optreden op de populariteit bij leden en kiezers en conformeerden zich meestal aan het meerderheidsstandpunt van de fractie. Twee van hen, *Scholten en Dijkman*, verlieten de fractie, maar bleven Kamerlid. Al was de top van het CDA verontwaardigd over het feit dat beide genoemde Kamerleden hun zetel niet opgaven, de opluchting over hun vertrek was groot bij de CDA-top, de fractie, maar ook bij de achterban. De achtergebleven dissidenten, die het nog aandurfden in november jl. tegen het kruisrakettenbesluit van het kabinet-Lubbers te stemmen, moesten dit bekopen met een duikeling op de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen.

De zeer geringe steun voor de dissidenten bij de leden en kiezers, die nog steeds de basis is voor het sluiten van de CDA-gelederen, moet grotendeels verklaard worden uit het verlangen bij de achterban naar duide-

lijkheid over de te volgen koers, waaraan het zowel voor als direct na de fusie had ontbroken. De achterban was en is allergisch voor verdeeldheid. De CDA-leiding, die door middel van voor intern gebruik bedoelde opiniepeilingen hiervan goed op de hoogte was, begreep dit. Het verschaft haar enerzijds de legitimatie om de eenheid desnoods af te dwingen. Anderzijds zorgde zij ervoor dat de kiezers en de gewone leden zoveel mogelijk gevrijwaard werden van de verschillen van mening tussen de intellectuelen van de partij. Zo ontvangen vanaf begin 1984 de CDA-leden in plaats van een nummer van het blad *CDActueel* de nieuwe *CDA-krant*, waarvan secretaris Smits zei: 'De opzet is veel beter. We bewaren een heel zorgvuldig evenwicht, schrijven positief over de CDA-ministers en controversiële stukken van de CDA-jongeren komen er niet meer in. Iedereen is tevreden.'³ Partijcongressen, formeel de hoogstbeslissende instantie, werden steeds meer familiebijeenkomsten. Het rapport *Appèl en Weerklank* had al opgeroepen de congressen om te vormen tot 'toogdagen . . . , waar men met het gezin heengaat' (blz. 21). Extra massa-bijeenkomsten, met bewindslieden als publiekstrekkers, hadden evenzeer de bedoeling intern het 'wij-gevoel' te versterken en naar buiten toe eenheid te demonstreren. Op partijraden, die zich wel inhoudelijk met politieke kwesties bezighouden, is het overwicht van de partijtop, met name van partijvoorzitter *Bukman*, evident. Onwettelijke uitspraken worden veelal voorkomen, als het kan met een kwinkslag, als het moet met een beroep op de eenheid van de partij. De partij volgt de top en staat daarmee vierkant achter 'de ploeg van Lubbers'.

Godsvrede

Waarom is tegen deze lijdelijkheid zo weinig verzet te bespeuren? Het beeld van een partij als applausmachine en de partijtop als beslissers roept herinneringen op aan de voormalige KVP, die – weliswaar ten koste van een enorm electoraal verlies, het uitreden van de radicalen in 1968 en het heengaan van partijvoorzitter *De Zeeuw* in 1975 – de besluitvormingscultuur van de periode van de verzuiling had vastgehouden. Een besluitvormingscultuur, waarop de gezagsstructuur in de katholieke kerk haar stempel had gedrukt.⁴ De altijd al los georganiseerde CHU heeft weinig invloed gehad op de organisatiestructuur van het CDA en bovendien kunnen de meeste voormalige CHU-ers zich redelijk goed vinden in de huidige atmosfeer binnen het CDA, zolang hun eigen posities daar maar niet al te zeer onder lijden.

Anders ligt het met de voormalige AR-stroming. Op de formele structuur van het CDA had de ARP in de oprichtingsfase een beslissende invloed gehad. Bij de bepaling van de informele besluitvormingscultuur verloor zij echter uiteindelijk het pleit. Althans, de radicaal-evangelische richting die de ARP in haar laatste jaren domineerde, delfde het onderspit. Het verlies van Aantjes als politiek leider en het in veler ogen niet altijd gelukkige optreden van de 'loyalisten', die – deels terecht – met de voormalige radicale AR-vleugel werden geïdentificeerd, verzwakte de greep van deze AR-richting op de ontwikkelingen in het CDA. Om zich in

het CDA te handhaven kan men er beter aan doen, iedere schijn van verdenking dat men door deze richting besmet was, te vermijden. De directeur van het Wetenschappelijk Instituut, *Oostlander*, (zelf voormalig ARP-er) kwalificeerde de 'ARP van Aantjes' later als volgt: *'Men dobberde daar voort in radicalistische vaarwaters zonder uitdrukkelijk maatschappijbeeld, maar wel met een voortdurend beroep op bijbelteksten'*. Waarop Aantjes zelf reageerde met *'Arie, Arie, heb je dat nou echt nodig om je in het CDA gehoor te verschaffen?'*⁵

Een andere, meer pragmatische AR-richting, kreeg de kans haar invloed te versterken (Bukman). Deze richting kwam tevens deels tegemoet aan de gevoelens, die leefden bij de derde groep ARP-ers, de conservatieve vleugel, die altijd moeite had gehad met de radicaal-evangelische benadering en zich nooit hadden herkend in de inbreng van bijvoorbeeld de ARP-er *Boersma* in het kabinet-*Den Uyl*. Bij die laatste groep was Van Agt met diens 'ethisch reveil' populairder dan de eigen AR-voormannen.

Tenslotte wensten de 'rechtstreekse CDA-leden', die vanzelfsprekend in aantal toenamen, niet dat hun nieuwe partij verscheurd zou worden door conflicten die grotendeels op oude scheidslijnen terug te voeren waren.

Het resultaat van al deze ontwikkelingen is echter niet een stevig verankerde eenheid. Er is eerder sprake van een godsvrede. De pragmatische aanpak van politiek leider Lubbers (ex-KVP), partijvoorzitter Bukman (ex-ARP) en partijsecretaris Smits (ex-CHU) wordt veeleer gedoogd uit angst voor verdeeldheid en uit gebrek aan alternatief dan dat het wordt omarmd uit overtuiging. Het strakke bestuur van de partij door Bukman c.s. krijgt om die reden nog het voordeel van de twijfel – de traditie van gezagsgetrouwheid bij de achterban biedt hiervoor de ruimte –, al is het gemor over zijn bestuurstijl niet afwezig.

Wanneer echter de herinnering aan de bloedgroepen en de verdeeldheid van de beginjaren van het CDA vervaagd zal zijn, ontstaat een nieuwe situatie. Los van de bloedgroepen blijven de verschillende sferen van protestantisme en katholicisme bestaan. De eenwording tot het CDA had de wind van de oecumene mee, maar die wind is gaan liggen. En dwars door de oude verbanden heen spelen kwesties, die ook binnen het CDA controversieel zijn en waaruit eens te meer blijkt dat niet alle progressieven de partij verlaten hebben, al stellen zij zich – door schade en schande wijs geworden – voorlopig nog timide op. Een groot gedeelte van de CDA-aanhang was tegen de plaatsing van kruisraketten; dertig procent prefereert een coalitie met de PvdA boven de huidige met de VVD; het sociale beleid van het kabinet-Lubbers kan niet op onverdeelde steun rekenen binnen de partij, zeker niet bij die groep die er het meest door getroffen worden: jongeren, vrouwen en de lagere sociale klassen. (Het succes van de PvdA bij de gemeenteraadsverkiezingen in het katholieke zuiden heeft daar wellicht alles mee te maken). Zelfs een typisch ethisch onderwerp als de euthanasie houdt het CDA-electoraat verdeeld. Begin dit jaar bleek uit een enquête dat een kwart van de

CDA-kiezers het D'66-initiatiefwetsvoorstel inzake euthanasie steunde.⁶ Dankzij de populariteit van premier Lubbers, die overigens eerder op een 'doeners'-imago lijkt gebaseerd dan op waardering voor specifieke beleidsterreinen van zijn kabinet, heeft de partij enige tijd gehad om een maatschappijbeschouwing te ontwikkelen, die ook zonder de beschermende paraplu van deze wellicht tijdelijke populariteit van de politieke leider, de partij in staat zou stellen haar eenheid te bewaren. Of zij hierin is geslaagd is zeer de vraag.

Een nieuwe christen-democratische maatschappijvisie of de rationalisering van een kabinetsbeleid?

'Gelukkig is het CDA weer de leidende politieke kracht in dit land, die ook de discussie over het economisch beleid weer domineert'. Zo citeerde De Volkskrant van 20 januari jl. de voorzitter van het bestuur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, tevens lid van de Hoofddirectie van de RABO, *H.M.F. Wijffels*. Daargelaten of de uitspraak juist is, speelt Wijffels zelf in die discussie een hoofdrol. Niet alleen vanwege zijn functie als voorzitter van de 'denktank' van het CDA, maar tevens als auteur van het rapport *Werkloosheid en de crisis van de samenleving*, dat hij samen met onder andere de econoom *Borstlap* in 1984 publiceerde. Het rapport was bedoeld als discussiestuk en verscheen vrij snel na het reeds eerder genoemde rapport *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij*, waarin dezelfde Borstlap (nu persoonlijk adviseur van Lubbers) een belangrijke hand had. Enige doordenking van het sociaal-economisch beleid in het licht van de christen-democratische uitgangspunten was broodnodig. Het noodzakelijk geachte straffe bezuinigingsbeleid van het kabinet-Lubbers viel niet zonder meer af te leiden uit de vier nogal vage kernbegrippen van het CDA-program van uitgangspunten: gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap. Zonder al te veel problemen zouden ook de PvdA en zelfs de VVD dergelijke begrippen kunnen hanteren. In *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij* werd een eerste poging gedaan tot nadere plaatsbepaling. Uit de titel blijkt al dat vooral gezocht werd in de richting van een terugtrek van de staat. De werkgroep kwam tot deze aanbeveling na een analyse van het funeste 'moderne levensgevoel', dat in de jaren zeventig ontstaan was als reactie op verschijnselen als de werkloosheid, de dreiging van een kernoorlog of het verminderde gezag van de overheid. Dit 'moderne levensgevoel' houdt onder andere in: de 'ik-cultuur', het vluchten in emoties en het al te gemakkelijk rekenen op de overheid waar onderlinge zorg mogelijk was ('de politiek als afvalbak van de ik-cultuur'). Tegenover dit 'moderne levensgevoel', dat de sociaal-economische ontwikkeling van het land ondermijnt en burgers tot vereenzaming brengt, wil het CDA 'ruimte bieden voor een zinvolle verantwoordelijkheidsbeleving'. De samenleving moet weer in evenwicht worden gebracht. Hoe? Door een zogeheten *confrontatiepolitiek* (later soms wel afgezwakt tot 'signalenbeleid'). De overheid treedt op bepaalde terreinen terug, waardoor de burgers weer geconfronteerd worden met hun

eigen verantwoordelijkheid voor bijvoorbeeld de werkloosheidsbestrijding en de verplichtingen jegens elkaar. Naast dit scheppen van verplichtingen moet de overheid wel 'vloeren' garanderen, zoals een minimumloon, sociale uitkering en een noodzakelijk gegarandeerd minimumniveau van voorzieningen in de sfeer van de hulpverlening.

Deze 'filosofie' werd in het rapport *Werkloosheid en de crisis van de samenleving* in scherpere termen herhaald. Het beroep op allerlei collectieve voorzieningen moet worden ontmoedigd, bij voorbeeld door kinderen bijdragen te vragen in de kosten van de verzorging van hun bejaarde ouders in verpleeg- of bejaardentehuizen. Maar ook ondernemers moeten weer geprikkeld worden. Steunregelingen leidden vaak tot deroustering van het ondernemerschap. Het vereist echter wel maatregelen als verlichting van de financiële lasten voor het bedrijfsleven, versterking van de marktsector en geen uitbouw van de collectieve sector.

Bij deze rapporten is hier uitvoerig stil gestaan, omdat zij het denken van het huidige CDA karakteriseren en de basis vormen voor het CDA verkiezingsprogramma dit jaar *Uitzicht: Samen Werken voor Morgen*. Zij hebben zeker discussie uitgelokt, al bleef deze grotendeels beperkt tot speciale bijeenkomsten en het wetenschappelijk tijdschrift *Christen-Democratische Verkenningen*. Voor sommigen gingen de conclusies te ver, voor anderen niet ver genoeg. De essentie is echter gebleven. Het actuele verkiezingsprogramma getuigt daarvan. Wijffels schrijft in een commentaar op het program: *'De kritische reflex op en tamelijk radicale heroverweging van de plaats en taak van de overheid in de samenleving, die zo kenmerkend was voor. Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij vindt daarin over het algemeen zeer getrouw zijn weerslag'*. Maar tevens zal door het globale karakter van nogal wat van de geopperde voorstellen veel afhangen van de uitvoering in de praktijk, zo vervolgt hij.⁷

Hij slaat hiermee de spijker op de kop. Het programma noemt in de inleiding weer de vier kernbegrippen en spreekt van de overheid als 'schild van de zwakke', maar in de uitwerking wordt erg eenzijdig het accent gelegd op de 'gespreide verantwoordelijkheid'. Boukema, de vice-voorzitter van het bestuur van het Wetenschappelijk Instituut, tevens lid van de Raad van State (ex-ARP), veegt in zijn commentaar op het program op een nette manier de vloer aan met de confrontatie-ideologie.⁸ Zijn er wel altijd andere samenlevingsorganisaties die de plaats van de terugtrekkende overheid kunnen innemen? Wat te doen als het vacuüm niet wordt opgevuld? Vele traditionele integratiekaders zijn immers aan erosie onderhevig (geveest) waardoor de staat soms wel moest ingrijpen. *'Zijn veel van de problemen, waarvan de oplossing buiten de overheidssfeer zou moeten worden gezocht, niet zo gecompliceerd en veelomvattend, dat het ter oplossing overlaten aan de burgers en hun particuliere samenlevingsverbanden zelf een simpel abandonneren wordt?'* (blz. 299), vraagt Boukema zich daarom af. Ondanks beweringen van het tegendeel⁹ is nergens een heldere omschrijving van de staatstaak te vinden. Dit

wordt door verschillende christen-democratische staatsrechtgeleerden ook wel erkend. Kortmann, zelf geen voorstander van veel overheidsingrijpen, gelooft zelfs niet in de mogelijkheid van een christen-democratische staatstheorie.¹⁰ Maar zolang die taak van de overheid niet precies is bepaald, is het spreken van de terugtrekking van de overheid gratis. Boukema verdenkt de CDA-filosofen ervan een 'theorie' te hebben bedacht om achteraf een beleid dat door financieel-economische data gedictieerd wordt ideologisch te rechtvaardigen.¹¹ Hij wordt in deze mening — onbedoeld — gestaafd door verschillende uitspraken in *Christen-Democratische Verkenningen*. In het nummer van november 1985 stond bijvoorbeeld: *'De herontdekking en actualisering van onze visie op mens en maatschappij . . . kwam nog net op tijd om aan het regeeringsbeleid de nodige consistentie te geven'* (blz. 525).¹² Het klinkt daarom nogal aanmatigend om critici binnen de eigen gelederen de mond te snoeren door ze 'een zeker gebrek aan stevigheid' te verwijten (blz. 519). Want wat men ook van de ideeën-constructie van het CDA mag denken, stevig in elkaar zit zij niet. Wanneer daarbij tevens gemakshalve gerefereerd wordt aan de lange 'christen-democratische traditie' in het denken over de rol van de overheid, kan de twijfel aan de interne consistentie ervan alleen maar toenemen. Immers, de AR-leer van de 'sovereiniteit in eigen kring' en het katholieke subsidiariteitsbeginsel zijn onderling al niet zonder meer uitwisselbaar en zijn bovendien niet eenvoudig te combineren met de verzorgingsstaat, hoe laag de 'vloeren' ook liggen.¹³ Dat het CDA desalniettemin soms de indruk kan wekken een ideologisch antwoord gevonden te hebben op de huidige problemen van de verzorgingsstaat, heeft zowel te maken met de machtsverhoudingen ('wie de macht heeft, heeft gelijk') als met de afwezigheid van een doortimmerd alternatief. Hoewel de discussie binnen de Partij van de Arbeid, onder andere naar aanleiding van het rapport van *Paul Kalma De illusie van de 'democratische staat'* een vergelijking met haar christen-democratische tegenhanger makkelijk doorstaat, heeft zij niet geleid tot een duidelijk praktisch politiek alternatief. Hierdoor blijft ook de eenheid binnen het CDA op dit gebied behouden, omdat de linkervleugel van het CDA (inclusief vakbonden en kerken) buiten de partij geen echte compensatie vindt voor haar isolement binnen de eigen partij.

De electorale en maatschappelijke basis van het CDA

Het resultaat bij de Tweede-Kamerverkiezingen in mei hangt voor het CDA met name af van de populariteit van premier Lubbers, die naar buiten toe kan rekenen op een relatief eensgezinde partij. Wanneer de PvdA er in slaagt het broze eenheidsfront van het CDA enigszins te doorbreken, door met name op de negatieve gevolgen van het sociale beleid te wijzen, waarvoor het CDA slechts over een zwak ideologisch fundament beschikt, kan het CDA-resultaat lager uitvallen dan de partij zelf hoopt.

De electorale ontwikkelingen van het CDA op langere termijn zijn moeilijk te voorspellen. Drie richtingen zijn mogelijk.¹⁴ Ten eerste: het CDA stelt de 'C' voor-

op, waardoor het confessionele karakter behouden blijft. De 'deconfessionalisering' bewerkstelligt dan vergrijzing en terugval van het CDA tot een kleine partij. De tweede mogelijkheid is dat het CDA de 'C' wat minder voorop stelt en zich op het politieke midden nestelt, geflankeerd door PvdA en VVD. De derde mogelijkheid gaat eveneens uit van een 'low profile' benadering van de 'C', maar dan zou het CDA zich duidelijk op de rechterflank van het politieke spectrum gaan zitten waardoor de VVD daar wordt weggedrukt en er feitelijk van een politieke tweedeling gesproken zou kunnen worden: een grote PvdA links en groot CDA rechts.

De huidige situatie, waarin het CDA duidelijk op de rechtervleugel en daarmee deels op dezelfde electorale markt als de VVD opereert, geeft echter nog geen aanleiding om te veronderstellen dat de derde mogelijkheid de meest reële is. De eerste lijkt het minst waarschijnlijk. Wanneer gevestigde machts-posities erdoor echt in gevaar komen zal de 'C' minder nadrukkelijk worden uitgedragen. Eigenlijk kan men dit nu al enigszins waarnemen. Naar de eigen achterban toe wordt op de massameetings de christelijke inspiratie duidelijk over het voetlicht gedragen¹⁵, maar naar het brede electoraat toe krijgt met name de pragmatische aanpak van het kabinet-Lubbers de volle aandacht. Hiertussen bestaat een zekere spanning.

Het tweede alternatief lijkt nog het meest voor de hand te liggen. Een middenpositie van het CDA verschaft de partij immers de mogelijkheid te kiezen tussen verschillende coalitiepartners, waardoor het de belangrijkste machtsfactor blijft. Een pragmatisch beleid gecombineerd met algemene christelijke idealen, die weliswaar niet op de voorgrond worden gesteld, maar ook niet behoeven te verdwijnen, behoort niet tot de onmogelijkheden. De huidige rechtse positie van het CDA is in deze optiek slechts tijdelijk. De interne verhoudingen van het CDA dwingen de partij op den duur tot correcties, teneinde de linkervleugel, de christelijke vakbonden en sommige kerken, waarvan het geduld lang op de proef is gesteld, niet volledig van zich te vervreemden. Een dergelijke middenpositie biedt het CDA behoorlijk wat perspectief. De politologen Van der Eijk en Niemöller berekenden het potentiële electoraat van de politieke partijen in 1982, door aan kiezers de vraag voor te leggen op welke partij ze 'nooit' of 'zeker wel eens' zouden stemmen. Gradaties konden door de kiezers worden aangegeven.¹⁶ Het CDA scoorde van alle partijen het hoogst als potentiële stemmentrekker. VVD en PvdA volgden (destijds) op gelijke afstand. Het CDA zal zeker proberen dit electorale reservoir aan te boren. Wanneer het daarin slaagt is de toekomst voor D'66 somber en zal de PvdA nog lange tijd rekening moeten houden met het CDA als machtsfactor.

Slot

Het CDA is er echter nog lang niet. De eenheid is broos. De ideologie is zwak. En de verdediging van het huidige regeringsbeleid vereist een mentale 'tour de force'. De groei naar de verzorgingsstaat, die de laatste vijftientig jaar gestalte kreeg, is immers onder

voortdurende regeringsverantwoordelijkheid van christen-democraten gerealiseerd (de PvdA zat slechts zes jaar in de regering). De door het huidige CDA geconstateerde scheefgroei in de samenleving, behoort daarom grotendeels tot de verantwoordelijkheid van dezelfde christen-democraten. Een dergelijke 'tour de force' is in een christelijke stroming, waar schuldbesef en boetedoening tot het geestelijk leven behoren, niet onmogelijk. Maar dezelfde christelijke inspiratiebron stelt grenzen, wanneer 'de bescherming van de zwakken' in het geding komt.

Na deze kritische beschouwing van het CDA past evenwel ook enige bewondering voor het feit dat het 'vijf jaar jonge' CDA erin geslaagd is nog steeds een sterke machtsfactor te zijn, sterker zelfs dan voor 1977, toen de drie confessionele partijen nog wel eens tegen elkaar konden worden uitgespeeld. Bovendien is ook enige relativering op haar plaats. Het huidige vraagstuk van de verzorgingsstaat stelt iedere partij voor problemen. Het CDA is niet de enige partij die moeite heeft hiervoor sociaal verantwoorde antwoorden te vinden.

Noten

1. Zie voor de ontstaansgeschiedenis van het CDA: Martin de Rijk, 'Het CDA: het moeizame onstaan van een brede centrumpartij', in: *Socialisme en Democratie*, juli/augustus 1982, blz. 333-340.
2. Zie R.A. Koole 'Recrutering van leiderschap binnen politieke partijen', in: *Beleid en Maatschappij*, juli/augustus 1984, blz. 214-222 en De Gaay Fortman sr in *De Volkskrant* van 20 januari 1986.
3. Geciteerd in *De Groene Amsterdammer*, 3 oktober 1984, blz. 11.
4. Zie o.a. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1968), blz. 129-136, 155.
5. Willem Aantjes, 'Wil het echte CDA opstaan?', in: *Trouw*, 4 januari 1986.
6. *De Volkskrant*, 6 februari 1986.
7. 'Uitzicht op . . .?' in: *Christen-Democratische Verkenningen*, 7/8, 1985, blz. 390.
8. P.J. Boukema, 'De terugtrekkende Staat', in: *Christen-Democratische Verkenningen*, 7-8/85, blz. 296-299.
9. A.M. Oostlander en Y.E.M.A. Timmerman-Buck, 'Solide en sociaal: CDA nieuwe stijl', in: *Christen-Democratische Verkenningen*, 11/85, blz. 516-525.
10. 'Over de rol van de overheid', in: *Christen-Democratische Verkenningen*, 5/83, blz. 236.
11. P.J. Boukema, *op cit.*, blz. 297.
12. Zie ook *Christen-Democratische Verkenningen*, 5/83, blz. 237.
13. Zie voor deze problematiek: W. Albeda, 'Christen-democratie en de ideologie van de verzorgingsstaat', in: *Beleid en Maatschappij*, 1982/2, blz. 58-64.
14. Maurice de Hond noemt in zijn boekje *Hoe wij kiezen* (Amsterdam, 1986), blz. 110-111, slechts twee van de overigens reeds lang bekende mogelijke scenario's.
15. De PvdA zou aan dit versterken van het 'wij-gevoel' een voorbeeld kunnen nemen in plaats van al te gemakkelijk CDA-bijeenkomsten van een sneer te voorzien. Op het gebied van besluitvorming hoeft de PvdA van het CDA niets te leren, op het punt van gezelligheid veel meer.
16. C. van der Eijk en B. Niemöller, 'Het potentiële electoraat van de Nederlandse politieke partijen', in: *Beleid en Maatschappij*, 1984/78, blz. 192-204.

In vrijheid vergruizeld en vergrijsd

Notities bij het verval van de katholieke zuil

Siep Stuurman

Hoogleraar politicologie aan
de Universiteit van
Amsterdam

'*Rerum novarum semel excitata cupidine . . .*'
Leo XIII

Bij een onderzoek in 1982-83, uitgevoerd in opdracht van het Humanistisch Verbond, bleek 44,5 procent van de bevolking van zestien jaar en ouder zichzelf als 'buitenkerkelijk' te beschouwen. Van de kerkelijken rekende 15,5 procent zichzelf tot de Nederlandse Hervormde Kerk, 7,5 procent was naar eigen zeggen gereformeerd en 29,1 procent katholiek. Eindelijk waren de katholieken dan het grootste kerkgenootschap in Nederland geworden, maar groot zal de geestdrift over deze historische zege in katholiek Nederland niet geweest zijn. De vraag naar de kerkelijkheid, het formele lidmaatschap van een kerkgenootschap, geeft in de regel een geflatteerd beeld van het religieuze élan onder de mensen. Als we diegenen die minstens één keer per week de kerk bezoeken *kerks* noemen, dan was in 1983 nog maar 21,5 procent van de bevolking kerks: het actief beleefde christendom was en is beperkt tot minder dan een kwart van de bevolking. Ook bij de katholieken is de kerksheid een minderheidsverschijnsel geworden: ongeveer één op de drie nominale katholieken is nog een trouwe kerkganger. Hetzelfde geldt trouwens voor de hervormden, alleen onder de gereformeerden is de grote meerderheid (66 procent) nog kerks.¹

Het interessante is dat de kerksheid sneller afneemt dan de kerkelijkheid. In 1966 was volgens de *Margriet-enquête God in Nederland* 33 procent van de Nederlandse bevolking buitenkerkelijk, maar daar stond tegenover dat 51 procent kerks was; in de *Tijd-enquête* van 1979 was dat nog maar 34 procent, en zoals gezegd in 1983 nog 21,5 procent: de kerksheid lijkt steeds sneller terug te lopen. Bij de katholieken is dezelfde tendens zichtbaar: In 1966 was 86 procent kerks, in 1979 nog 52 procent en in 1983 nog slechts 34 procent.²

Men kan Nederland niet langer met een goed geweten een 'christelijke natie' noemen. Hoogstens moeten we aantekenen dat, jammer genoeg voor liberalen en sociaal-democraten, het electoraat van de confessionele partijen niet in gelijke mate afkalft als de kerksheid. En over de percentages CDA-burgemeesters en bijzondere scholen zwijgen we dan maar.

Toch blijft de desintegratie van de eens zo machtige katholieke zuil een boeiend schouwspel, zowel voor historici als voor politicologen en politici. Niet zonder hoop op betere tijden zullen we hieronder enkele recente wetenschappelijke bijdragen op dit terrein de revue laten passeren om tenslotte enkele voorzichtige vragen over de toekomstige ontwikkeling van het confessionelenwezen te stellen.

De katholieke arbeidersbeweging tussen zuil en klasse
Meer dan andere sociale organisaties heeft de vakbeweging in de geschiedenis van de katholieke zuilvorming voor problemen gezorgd. Zowel de onderschikking aan het kerkelijk gezag als de door de katholieke sociale leer vereiste harmonie der standen zijn in de praktijk altijd omstreden geweest. In de naoorlogse periode leidde dat uiteindelijk tot de federatie met de eertijds zo verfoeide 'rooien' in de FNV. Dat was in 1981: bij die gelegenheid werd de behoefte gevoeld aan een goed gedocumenteerde terugblik op de periode 1945-1981. Die is er inmiddels gekomen: aan *Katholieke arbeidersbeweging* werkten *Jan Bank, Paul Klep, Jan Peet* en *Hans Righart* mee, het geheel werd geredigeerd en ingeleid door *Jan Roes*, tevens directeur van het Katholiek Documentatiecentrum te Nijmegen.³ Op grond van het hier gepresenteerde onderzoek zijn enkele voorlopige conclusies over de ontzuiling van de Nederlandse arbeidersbeweging mogelijk.

Ten eerste wijst Roes op een verband met de regionale economische ontwikkeling: de katholieke arbeidersbeweging was in 1951 het sterkst vertegenwoordigd in het Zuiden en het Oosten van Nederland: dit zijn de regio's waar tussen 1947 en 1960 de werkgelegenheid in de agrarische sector gehalveerd wordt, terwijl die in de industrie met ongeveer een kwart toeneemt. In het Westen is de ontwikkeling geleidelijker. In het Noorden is de verschuiving weer iets groter maar blijft de agrarische sector op een hoger peil, terwijl industrie er lager scoort dan in het Zuiden en Oosten en diensten iets hoger.⁴ De KAB en, na 1963 het NKV hebben dus veel meer met een snelle terugloop van de plattelands-economie en een dynamische industrialisatie te maken gehad dan het CNV, dat zijn leden voornamelijk in het Noorden en Zuidwesten van het land had. Het CNV behield daardoor een meer kleinburgerlijk en standsgericht karakter. Dat bleek ook bij de fusie-onderhandelingen in de jaren zeventig. Peet stelt dat in de vakbeweging de ontzuiling is samengegaan 'met het verscherpen van de tegenstellingen tussen maatschappelijke groeperingen en langs maatschappij-ideologische scheidslijnen. In de verhouding van het CNV tot het NVV en het NKV was de onenigheid langs deze nieuwe scheidslijnen . . . groot genoeg om mede een federatie van de drie vakcentrales . . . onmogelijk te maken. Gelijksortige tegenstellingen bewerkten een scheuring in het NKV.'⁵ Het zijn de bonden van hoger personeel en de typische nieuwe middenklasse-beroepsgroepen die niet meegaan naar de FNV. Sommige werden categoriaal, andere gingen naar het CNV, waarin dit type belangenorganisatie beter paste.

Peet concludeert dat de 'verticale pluriformiteit' in de Nederlandse vakbeweging plaats lijkt te maken voor

een nieuwe 'horizontale pluriformiteit'. Dat wil overigens niet zeggen dat de 'Alleingang' van het CNV niet ook wordt veroorzaakt door godsdienstige kenmerken. Peet wijst op de religieuze samenstelling van het Verbond: in de lagere regionen domineerden de hervormden maar de top en het kader werden beheerst door de gereformeerden, een groep waarin de kerkheid zich in vergelijking met andere kerkgenootschappen bijzonder goed handhaaft.⁶ In 1966 was nog bijna tachtig procent van de gereformeerden van mening dat een vakvereniging van een godsdienstig beginsel moest uitgaan, tegen slechts veertig procent van de katholieken.⁷ Nog in 1983 bleek dat de gereformeerden zich voornamelijk op het CNV richtten, terwijl dit bij de Hervormden alleen voor het kerkse gedeelte gold.⁸ In het CNV leeft de oude antirevolutionaire traditie nog voort: agrarisch of kleinsteders, steunend op boeren en middenlagen met een eigen standsbewustzijn, religieus praktiserend en qua levenswijze gezagsgetrouw en sober.

De katholieke ontwikkeling was geheel anders. Roes stelt dat 1960 het keerpunt was voor de katholieke arbeidersbeweging, evenals voor de andere katholieke sociale organisaties. Naast de ondervertegenwoordiging in de sterk groeiende dienstensector noemt hij de 'crisis van de katholieke emancipatie' als voornaamste oorzaak van relatieve en – later – absolute terugloop van het ledental. In dit verband wijst Roes op drie factoren: aan de basis ontstaat een nieuw type arbeider, maatschappelijk zelfbewuster en kerkelijk onafhankelijker. Aan de top verschijnt de derde generatie vakbondsbestuurders, die zich professioneler en bureaucratischer opstellen. En tenslotte neemt in de jaren vijftig de invloed van de wetenschappelijke adviseurs toe. De afstand tussen leiding en leden werd in de periode van de geleide loonpolitiek (te) groot.⁹ Daarbij kwamen de interne spanningen in de katholieke zuil. Righart en Bank noemen een aantal voorbeelden die te zamen een ware lijdensweg voor de KAB vormen: de door de economische ontwikkeling broodnodige reorganisatie op basis van bedrijfstakingen werd jarenlang getraineed en gesaboteerd door het kerkelijk gezag, dat daarbij werd aangemoedigd door conservatieve krachten in en buiten de KAB; de bewierookte PBO liep op niets uit mede door de onwil van katholieke werkgevers en politici; het optreden van de groep *Duynstee-Steenberghe* in de KVP, gericht tegen de rooms-rode samenwerking en tegen de sociale politiek, werd door de KAB als bedreigend en grievend ervaren. Het Mandement van 1954 kwam de KAB slecht uit en stuitte op onbegrip bij de leden: in een intern opinieonderzoek van de KAB overwogen antwoorden in termen van 'machtsmisbruik', 'hokjeszetterij', 'ouderwets en middeleeuws', 'dictatuur' en 'dwang'.¹⁰ Daar kwam nog bij dat de samenwerking met het NVV verbroken werd, iets waarmee de KAB-leiding zeer ongelukkig was. De bestedingsbeperking van 1957-58 bracht de KAB voor het eerst tot openlijke kritiek op de troonrede. De bouwstaking van 1960 bracht de klassensamenwerkingsideologie een nieuwe slag toe, die hard aankwam in het 'ideologische vacuüm' dat door de mislukking van de PBO was ontstaan. Het uit-

evallen van de coalitie tussen PvdA en KVP in 1958 deed de relatie met de 'geestverwante' KVP verkillen, temeer daar de pogingen van de KAB om beter vertegenwoordigd te worden in de Kamerfractie en onder de katholieke ministers op weinig waren uitgelopen. In 1958 had de Adelbertvereniging, de sociale organisatie van de katholieke hogere standen, de KAB beschuldigd van nivellering en onderwaardering van het middelbaar en hoger personeel.¹¹ De spanningen met de ambtenaren waren zo hoog opgelopen dat de ARKA in 1957 min of meer uit de KAB werd gezet. In diezelfde tijd werd de leiding van de KAB duidelijk dat de oude dubbelstructuur van vak- en standsorganisaties een blok aan het been van de organisatie was geworden, omdat deze een uitvloeisel was van de verouderde 'totalitaire' taakstelling waarin de KAB geacht werd de arbeiders 'op alle levensterreinen' te steunen en op te vangen. Veel van deze terreinen waren door de staat of door particuliere professionele instanties overgenomen.

Toen de bisschoppen in 1959-1960 de katholieke sociale organisaties vrijlieten om hun eigen organisatorische zaken te regelen, kon de KAB zich eindelijk van de ballast van het verleden bevrijden: het nieuwe NKV kende geen standsorganisaties meer, was bedrijfstakingwijze georganiseerd en was duidelijker dan de KAB geprofileerd als (hand)arbeidersorganisatie, omdat een deel van de ambtenaren en de andere 'hoofdarbeiders' inmiddels was weggelopen of zich categoriaal georganiseerd had.

Het NKV, dat in 1963 van start ging, kampte echter al snel met nieuwe moeilijkheden. De wrijvingen tussen 'lager' en 'hoger' personeel bleven bestaan. Het episcopaat deed in 1964 wat de katholieke arbeidersbeweging zelf nooit gedurfd had: het maakte een einde aan de censurerende taak van de geestelijk adviseur, die in het vervolg een positieve en 'vormende' bijdrage zou moeten leveren. Het jaar daarop werden de antisocialistische sancties van het Mandement formeel herroepen. Ook op economisch vlak nieuwe problemen: een reeks fusies, reorganisaties en bedrijfssluitingen in 1965 en 1966 confronteerde het NKV met een harde werkelijkheid. *Mertens'* beroemde rede over de 'tweehonderd' was een antwoord op deze ontwikkeling. In 1968 bleek bij een interne enquête dat de deconfessionalisering bij de leden harder ging dan bij de bestuurs- en kaderleden; tweederde van de leden waren zelfs voor een totale fusie van de drie vakcentrales.¹²

Bank laat zien hoe in diezelfde periode de verhouding met de KVP verkilde. Tijdens de kabinetsformatie van 1963 trok de KAB voor het eerst een lijn met het NVV. Mertens, die in 1964 NKV-voorzitter werd, was geen voorstander van de verstrengeling van functies tussen NKV- en KVP-top. De Nacht van *Schmelzer* was het breukpunt. Het NKV kwam los van de KVP te staan, maar niet zo los dat men met de KVP-radicalen (de latere PPR) meeding: hier woog het belang van de vele NKV'ers in Provinciale Staten en gemeenteraden stevig mee. Het resultaat was dat het NKV partijpolitiek ging zweven tussen KVP, PvdA en PPR. De tendens naar links werkte echter gestaag door, onder invloed van de verscherpte klassenbotsingen van 1969 en 1970,

en van het politieke klimaat van de jaren van Provo en de studentenbeweging. In het visie-programma van 1975 doken oude marxistische begrippen op, hetgeen tot onaangename gesprekken met de KVP leidde. Het uiteindelijke programma drie jaar later was, ondanks de KVP-pressie, niet gewijzigd. De vorming van de FNV in 1981 kwam niet onverwacht, de afzijdigheid van het CNV evenmin.

Oorzaken van de ontzuiling

Duidelijk blijkt uit de geschiedenis van KAB en NKV dat de klassentegenstellingen binnen het katholieke kamp gedurende de gehele naoorlogse periode een verdelende werking hebben gehad. Pas na 1960 leidde dat tot een breuk in de zuil. De oorzaak van die breuk kan dus niet allèen in de klassenverhoudingen gezocht worden. Roes noemt het zelfbewustere 'nieuwe type arbeider'; dit lijkt wel aannemelijk: *Van de Vall's* stelling uit 1963 dat de moderne arbeider meer geïnteresseerd is in individuele positieverbetering dan in collectieve actie en *Ter Hoeven's* kritiek op deze verburgerlijkingshypothese in hetzelfde jaar mogen onderling divergeren, maar *beide* geven aan dat de 'verzuilde, gezagsgetrouwe arbeider' op zijn retour was.¹³ Ook Roes' verwijzing naar de rol van professionalisering en verwetenschappelijking spoort met meer algemene ontwikkelingen in de katholieke zuil.¹⁴

Ook op andere terreinen gaan katholieken zich in de jaren 1955-60 zelfstandiger opstellen: ik noem hier slechts verkering en verloving, anticonceptie en huwelijksproblemen, en homoseksualiteit.¹⁵ De lokale bestuurders van velerlei katholieke organisaties raakten al in deze tijd in de strategische problemen evenals de geestelijkheid.¹⁶

De ontwikkeling van de katholieke arbeidersbeweging past in een beeld van de ontzuiling waarin deze niet in de jaren zestig maar reeds in de jaren vijftig begint. Met name de tweede helft van de jaren vijftig lijkt een cruciale periode te zijn geweest.¹⁷ Jammergenoeg verschaft het boek van Roes c.s. ons op dit punt weinig informatie. De economische ontwikkeling en het dito beleid worden door Klep uitvoerig besproken, maar de sociale en culturele ontwikkeling komt nauwelijks aan bod. Ook de vrouwenorganisatie en de jeugdorganisatie(s) van KAB en NKV krijgen praktisch geen aandacht. Het beleid op het terrein van de vrouwenarbeid had enige aandacht verdiend, temeer daar ook op dit gebied de tweede helft van de jaren vijftig belangrijke veranderingen toont, ook in confessionele kringen.¹⁸ Hetzelfde geldt voor de jeugd en de jeugdbeweging: noch de sociaal-culturele verschuivingen van de jaren vijftig noch de radicalisering van de KWJ in de jaren zestig krijgen de aandacht die zij verdienen.¹⁹ Strikt genomen behandelt het boek van Roes c.s. dus slechts een deel van de katholieke arbeidersbeweging, namelijk de wereld van de volwassen, mannelijke arbeiders die de landelijke organisaties domineerden. Deze verenging hangt samen met de nadruk op organisatiegeschiedenis en de onderbelichting van de sociaal-historische aspecten. Er is dus nog werk voor historici te doen.

Eèn ding hebben de auteurs echter definitief aange-

toond: ingebed in de hierboven genoemde sociale processen hebben de klassentegenstellingen in belangrijke mate bijgedragen tot het verval van de katholieke zuil. Echter niet die alleen. Ook in het boek van Roes c.s. blijkt de kerk een aantal malen een initiërende rol bij de ontzuiling te spelen. Dit blijft een intrigerend feit waarop in 1971 reeds door *Thurlings* gewezen is.²⁰ De verklaring is mogelijk dat de late modernisering van de Nederlandse maatschappij in de jaren vijftig samentreffing met de problematiek van verstarring en verlamming in het kerkelijk apparaat zelf²¹; dit kerkelijk apparaat was minder geraakt door de grote crises van de eeuw voor 1950 en kon daardoor tot een 'grote sprong voorwaarts' komen die, eenmaal gaande, moeilijk afgeremd kon worden. De Franse 'nouvelle théologie' van de jaren vijftig en vooral het pontificaat van *Johannes XXIII* werkten als katalysatoren maar *veroorzaakten* de vernieuwing van de Nederlandse kerk niet: het Vaticaanse concilie sloot aan bij een in de Nederlandse kerkprovincie reeds bestaande trend. Wie het slothoofdstuk van *Rogier's Katholieke Herleving* (1956) aandachtig leest, begrijpt waarom.

Na de ontzuiling?

In enkele recente publikaties wordt de huidige ontwikkeling en de toekomst van de katholieken in Nederland besproken. Het woord 'zuil' wordt nauwelijks meer gebruikt, *Roomsen dat waren wij* was de titel waaronder *Walter Goddijn* in 1978 zijn sociologische essays over de 'identiteitsvervaging van het katholieke volksdeel' publiceerde.²² Ter gelegenheid van zijn afscheid van de theologische faculteit in Tilburg werd aan dezelfde Goddijn een bundel opstellen aangeboden: *Katholiek Nederland na 1945*.²³ Hierin zijn enkele interessante bijdragen opgenomen. De socioloog *Hilhorst* stelt aan de hand van survey-onderzoek uit 1979 de vraag 'in hoeverre de Nederlandse bevolking (nog) een christelijk of religieus bewustzijn bezit'. Er was in 1979, zo luidt zijn conclusie, nog een duidelijk complex van normen en symbolen dat specifiek christelijk is. Maar dit verschijnt niet meer als eerste, maar als derde culturele kracht: 'Getalsmatig sterker kwam in Nederland anno 1979 een algemeen en vaag transcendentiegelooft naar voren en nog sterker werd de overtuiging naar voren gebracht, dat de zin van het leven in dit leven zelf ligt en dat men zelf zin aan het leven moet geven.'²⁴ Hilhorst stelt dat de grote religies niet alleen intern pluriformer zijn, maar nu ook moeten concurreren met een feitelijk dominant seculier normensysteem.

Onder deze omstandigheden wordt er op een massakerk zoals de katholieke een sterke druk tot assimilatie uitgeoefend. *Dekker*, een godsdienstsocioloog uit gereformeerde kring, vraagt zich in zijn bijdrage af of er nog wel een herkenbaar 'katholiek Nederland' bestaat.²⁵ Hij vergelijkt daartoe de opvattingen van katholieken en protestanten op drie terreinen: kerk en geloof; huwelijk en seksualiteit; sociale politiek. Op grond van preliminaire vragen verdeelde hij de katholieke en de protestantse groep ieder in een conservatief en een progressief segment. Behalve in een aantal specifieke geloofszaken blijkt het onderscheid tussen pro-

gressief en conservatief belangrijker te zijn dan het verschil tussen katholieken en protestanten. Inzake huwelijk en seksualiteit zijn de conservatieve protestanten (de gereformeerden dus) over de gehele linie het strengste. Ook hier is het verschil conservatief-progressief opvallender dan het verschil katholiek-protestant. Beide gezindten wijken iets af van het landelijk gemiddelde, met name in de beoordeling van abortus. Hetzelfde geldt, mutatis mutandis voor de opvattingen op sociaal-politiek terrein, zij het dat het verschil met het landelijk gemiddelde daar kleiner is. Dekker's eindconclusie is dat er nauwelijks meer gesproken kan worden van een duidelijk afgebakend katholiek volksdeel.

De Loor en Peters, twee Nijmeegse godsdienstsociologen, presenteren 'een vergelijkende sociologische analyse van de katholieke en de hervormde kerk sedert 1945'. Hun voornaamste stelling is dat de katholieken sinds ongeveer 1960 steeds meer op de hervormden zijn gaan lijken. Op grond hiervan voorspellen zij een verder afkalving van het catholicisme: de vrijzinnigheid zal net als bij de hervormden het voorportaal van volledige onkerkelijkheid blijken. De gereformeerden handhaven zich beter: hogere kerksheid, een nog steeds relatief hoog geboortecijfer en daardoor minder vergrijzing. Waren in 1966 de katholieken nog orthodoxer dan de hervormden, vanaf 1979 is dat duidelijk omgekeerd aan het woorden. In 1977 stemden 45,5 procent van de katholieken op een confessionele partij, tegen 31,6 procent van de hervormden en 75,9 procent van de gereformeerden. Er is een duidelijke uitzondering op dit patroon: over de rol van de vrouw in de maatschappij denken de katholieken gemiddeld conventioneeler dan hervormden, en deze weer conventioneeler dan gereformeerden.²⁶

De ontkerkelijking en de groeiende vrijzinnigheid brengen voor de hervormde en voor de katholieke kerk het risico van interne verstarring met zich mee: het zijn immers de kerkse, rechtzinnige achterblijvers die het kerkelijke apparaat gaande houden en daarmee de toon van het geloof zetten. Met name in de Katholieke Kerk is dit een acuut probleem. Het hervormingsgezinde catholicisme van de jaren zestig was een poging om de harde orthodoxie achter zich te laten en aansluiting te vinden bij de ideologische wending naar links van die periode, *zonder* in een vrijblijvende vrijzinnigheid te vervallen. *Coleman* wees er in zijn studie over *Dutch Catholicism* in 1978 op dat deze poging zeer succesvol was. De hervormingen van de jaren zestig-zeventig waren niet het produkt van een kleine elite maar werden gedragen door een brede laag der gelovigen.²⁷ De gang van zaken bij het bezoek van de paus in mei 1985 onderstreep *Coleman*'s stelling: voor de restauratie die in Rome onder *Johannes Paulus II* is ingezet, is onder de Nederlandse katholieken geen massale steun te verwachten. Het alternatief voor de vrijzinnigheid is niet de lijn-*Gijsen*. Ook buiten Nederland is er verzet tegen die lijn, hoewel zwakker. In zijn recente boek over de *restaurazione di papa Wojtyla* laat de Italiaanse 'vaticanist' *Zizola* zien dat de strijd tussen hervormingsgezinden en de nieuwe Vaticaanse lijn intussen in geheel Europa, in Latijns-

Amerika en elders in de wereld gaande is. Opmerkelijk is volgens *Zizola* de rol die katholieke vrouwen speelden als woordvoersters van het verzet tegen de pauselijke politiek in 1985 in Nederland, België en Duitsland. Maar *Zizola* benadrukt tegelijkertijd de grondigheid en de alomvattendheid van de restauratie in Rome. Het is volgens hem de 'Duitse fractie', politiek verwant met de CDU-CSU, die de toon zet: de theologische verharding is vrij direct verbonden met de 'Tendenzwende' in de Westeuropese politiek.²⁸

Ook in Nederland hebben de hervormingsgezinde katholieken de politieke wind in de jaren tachtig tegen. De harde polarisatie onder Romeinse regie kan leiden tot een desintegratie van de hervormingsgezinde midengroep, zodat integrale orthodoxie en vrijzinnigheid dreigen over te blijven. De restanten van de katholieke zuil zouden dan steeds meer op het protestantse klein-rechts gaan lijken, terwijl de nog bestaande machtsnetwerken in onderwijs, gezondheidszorg en bestuur slechts nominaal katholiek zullen zijn, en in feite functioneren als cliëntèle-systemen van het CDA. De toekomst van deze laatste partij is uiteraard verbonden met de hierboven besproken ontwikkelingen. Daarover nog een enkel woord.

Mauritius Canis waarschuwt het CDA voor de laatste maal

In zijn recente boekje *Hoe wij kiezen* stelt *Maurice de Hond* dat er voor het CDA twee scenario's mogelijk zijn: Ofwel het CDA 'handhaaft (of versterkt) het confessionele element'; ofwel: 'het CDA accepteert een verdere verzwakking van het confessionele element en vertoont daardoor veel overeenkomsten met de VVD'. In het eerste geval voorziet *De Hond* een krimp van het CDA-electoraat tot ongeveer twintig procent. In het tweede geval ontstaat er een concurrentie tussen CDA en VVD waarvan de uitkomst onzeker is. In beide scenario's profiteert de VVD meer dan de PvdA.²⁹

Ik denk dat geen van beide scenario's werkelijkheid zal worden. Het CDA zal het probleem van *De Hond* op typisch CDA-achtige wijze oplossen door de keuze uit de weg te gaan. En dat is ook de verstandigste politiek. Sociaal-economisch lijken VVD en CDA veel op elkaar en de kiezers zien het CDA als bijna even 'rechts' als de VVD³⁰; maar dat verhindert het CDA niet het christelijke element te profileren op typisch 'morele kwesties' zoals homoseksualiteit of euthanasie. Uitgaande van een slechts partiële rationaliteit van de kiezers kan zo'n strategie redelijk produktief zijn. De moeilijke positie van het CDA wordt duidelijk wanneer we de samenstelling van het CDA-electoraat bekijken.

Uitgaande van de gegevens over politieke voorkeur bij *Doorn en Bommelé*, is het CDA-electoraat als volgt samengesteld: negen procent niet-kerkelijken, 46 procent kerksen en 45 procent vrijzinnigen³¹ (Ter vergelijking: *Van der Eijk en Niemöller*, kwamen, uitgaande van het gehele confessionele electoraat en van een lager percentage niet-kerkelijken in de gehele volwassen bevolking, op: zes procent niet-kerkelijken, 54 procent kerksen en 39 procent vrijzinnigen; het verschil

wordt verklaard door het hogere percentage kerksen bij klein-rechts en door verschillen in de vraagstelling.³² Loslaten van de confessionele identiteit zou onder deze omstandigheden zeer onverstandig zijn: een (groot) deel van de kerkse protestanten zou naar klein-rechts overlopen en het gevaar van de vorming van een nieuwe editie van de RKPN is niet denkbeeldig. Maar de tegenovergestelde strategie is ook niet zonder gevaren: een te grote nadruk op 'morele kwesties' kan tot verder verlies onder de vrijzinnigen leiden, temeer daar uit de recente terugblik van het Sociaal en Cultureel Planbureau blijkt dat juist op het terrein van 'moreel', persoonlijke levenssfeer, samenlevingsvormen en seksualiteit de individualisering ook in de jaren tachtig doorzet. Van de kerkelijken was in 1983 nog 38 procent kerks, maar slechts 32 procent vond dat een politieke partij een godsdienstige basis moet hebben.³³ Deze percentages zullen waarschijnlijk nog verder teruglopen in de komende tien tot twintig jaar. Voor het CDA telt verder de sociaal-geografische factor: hoe stedelijker het milieu hoe groter de verliezen van het CDA.³⁴ Daarnaast lijdt het CDA-electoraat aan vergrijzing; de dreigende vergrijzing van geheel Nederland kan het CDA dus wellicht enig respijt geven maar dat is slechts een kwestie van tijd, tenzij de huidige minder kerkelijke en minder kerkse jongere generaties op latere leeftijd vanzelf weer religieus worden.

Loslaten van het confessionele element is ook moeilijk omdat de kaderleden op regionaal en lokaal niveau, de mensen die de partij als apparaat draaiend houden, waarschijnlijk in meerderheid tot het kerkse deel van de aanhang behoren, voor wie het geloof toch meer is dan politiek instrument allèen. De conclusie is tweeledig: 1. De afkalving van het CDA gaat hoe dan ook door; 2. Het CDA kan deze het beste afremmen door de keuze tussen de scenario's van De Hond te ontlopen met een lichte nadruk op het confessionele element. Kwesties als euthanasie kunnen symbolisch zwaar worden aangezet, maar een feitelijk invoeren van de pathetisch geëiste verboden en geboden zou door het vrijzinnige deel van het CDA-electoraat niet geapprecieerd worden. Evenzo op het gevoelige terrein van de seksenverhoudingen: antifeminisme is goed voor het CDA, maar wel op maat van de tijdgeest.

Wie zal profiteren, PvdA of VVD of nog anderen, is een open vraag. Over de afgelopen twintig jaar heeft de VVD, en in sommige perioden D'66, duidelijk meer geprofiteerd van de afkalving van het confessionele electoraat dan de PvdA. De indertijd zo gehoopte 'doorbraak' is in de vakbeweging grotendeels geslaagd, maar een bredere electorale doorbraak is er tot dusverre nauwelijks gekomen: de PvdA heeft haar aanhang onder de katholieke en, in veel mindere mate onder protestantse, (hand)arbeiders zien stijgen, maar electoraal is die groep van minder gewicht dan menig- een in 1950 dacht dat zij zou worden.

Noten

1. P. Doorn/Y. Bommeljé, *Maar . . . men moet toch iets wezen. Nieuwe gegevens over ontkerkelijking in Neder-*

land, uitg. Hum. Verbond, Utrecht 1983, p. 17-19.

2. *God in Nederland*, Amsterdam 1967, p. 105, 161. *Opnieuw: God in Nederland*, Amsterdam 1979, p. 46, 132.
3. Jan Roes (red.), Jan Bank, Paul Klep, Jan Peet, Hans Righart, *Katholieke arbeidersbeweging. Studies over KAB en NKV in de economische en politieke ontwikkeling van Nederland na 1945*, Ambo, Baarn, 1985, 431 p. Roes schets het globale kader. Righart neemt de KAB (1945-1963) voor zijn rekening. Peet beschrijft de ontwikkeling van het NKV tot de oprichting van de FNV in 1981. Klep gaat in op de economische ontwikkeling het economisch beleid van KAB en NKV. Bank bespreekt de relaties tussen KAB/NKV en de KVP. Het boek bevat voorts een uitvoerig documentair overzicht.
4. *Katholieke arbeidersbeweging*, p. 67. Roes geeft de globale cijfers van De Vries over 1899-1960. Ik geef hier de cijfers over 1947-1960, naar: Joh. de Vries, *De Nederlandse economie tijdens de 20ste eeuw*, Antwerpen/Utrecht 1973, p. 22.
5. *Katholieke arbeidersbeweging*, p. 167.
6. *Katholieke arbeidersbeweging*, p. 154.
7. *God in Nederland*, p. 219.
8. Doorn/Bommeljé, *Maar . . . men moet toch . . .*, p. 67.
9. *Katholieke arbeidersbeweging*, p. 71-72.
10. *Katholieke arbeidersbeweging*, p. 103.
11. Ironischerwijze dezelfde Adelbertvereniging waarvoor L.J. Rogier in hetzelfde jaar zijn rede over de *Culturele Inertie der Nederlandse Katholieken* uitsprak waarin hij aandrong op minder 'volgzaamheid' en blinde kuddegeest.
12. In het CNV lag dat geheel anders, daar was in 1967 nog 67% van de leden en 77% van de bestuurders van mening 'dat zij God in hun werk dienden', *Katholieke arbeidersbeweging*, p. 187, n. 31.
13. M. van de Vall, *De vakbeweging in de welvaartsstaat*, Meppel 1963. P.J.A. ter Hoeven, *Arbeidersprotest en vakbeweging*, Leiden 1963.
14. Reeds Matthijssen wees in *De intellectuele emancipatie der katholieken* (Assen 1958) op het inmiddels ontstane overwicht van de leken-intelligentsia over de clerus. Vgl. ook J. Tettero/G. Dierick, 'Dertig Jaar KASKI-onderzoek 1946-1976', in: *Jaarboek KDC 1975*, p. 105-143. De auteurs laten zien hoe het katholieke van de 'katholieke sociologie' steeds verder vervaagde.
15. H. Westhoff, 'De moraal van het verhaal', in: *Tussen Jeugdzorg en Jeugdemancipatie*, Baarn 1979. A. Sommer, 'Huwelijksmoeilijkheden in de jaren vijftig en zestig', *Psychologie en Maatschappij* 22 (1983). P. Luykx, 'De veranderende houding van de Nederlandse katholieken inzake homosexualiteit', *Groniek* 6, jan. 1980.
16. Vgl. Tj. Akkerman/S. Stuurman (red.), *De Zondige Riviera van het Katholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling*, Amsterdam 1985, waarin dit voor het geval Den Bosch wordt aangetoond. Op de onzekerheid en groeiende machteloosheid van de geestelijkheid in de jaren 1955-1960 werd reeds gewezen door G. van der Kroon, *In de woestijn van de moraal. Een documentaire over de katholieke moraal in Nederland in de jaren 1945-1965*, Baarn 1965.
17. De hypothese van de beginnende ontzuiling in de tweede helft van de jaren vijftig heb ik uitvoeriger beargumenteerd in: S. Stuurman, 'Het zwarte gat van de jaren vijftig', *Kleio* 25, 8, oktober 1984.
18. Vgl. E. Blok, *Loonarbeid van vrouwen in Nederland 1945-1955*, Nijmegen 1978, p. 127 e.v.
19. Zie daarvoor P. Pennings, 'Jongeren en ontzuiling 1950-1970', in: Akkerman/Stuurman (red.), *De Zondige Riviera van het Katholicisme*.
20. J.M.G. Thurlings, *De Wankele Zuil. Nederlandse ka-*

- tholieken tussen assimilatie en pluralisme, Nijmegen-Amersfoort 1971, p. 151.
21. Dit is de stelling van J.A. Coleman, *The Evolution of Dutch Catholicism 1958-1974*, Univ. of Calif. Press 1978, p. 18-20. De stelling heeft een functionalistische bijmaak en verklaart naar mijn idee de bijzondere houding van het Nederlandse episcopaat niet geheel.
 22. W. Goddijn, *Rooms en dat waren wij*, Hilversum 1978. Op de omslag is in de ondertitel sprake van 'identiteitsvervaging' van het katholieke volksdeel, op de titelpagina is dit 'identiteitsverandering' geworden.
 23. Ph. Stouthard, G. van Tillo (red.), *Katholiek Nederland na 1945*, Baarn (Ambo) 1985.
 24. *Katholiek Nederland na 1945*, p. 125.
 25. G. Dekker, 'Is er nog wel een "katholiek Nederland"?', in: *Kath. Nederland na 1945*, p. 131-143.

26. *Katholiek Nederland na 1945*, p. 152-155.
27. Coleman, *Evolution of Dutch Catholicism*, p. 227.
28. G. Zizola, *La restaurazione di papa Wojtyla*, Roma-Bari (Laterza) 1985, p. 3-14.
29. M. de Hond, *Hoe wij kiezen. Over de 2e Kamerverkiezingen vanaf 1918*, Amsterdam 1986, p. 109-111.
30. C. van der Eijk/B. Niemöller, *Electoral Change in the Netherlands*, Amsterdam 1983, p. 250.
31. Berekend naar Doorn/Bommelje, p. 115.
32. Berekend naar C. van der Eijk/B. Niemöller, 'Stemmen op godsdienstige partijen sinds 1967', *Acta Politica* 18 (1983), p. 174, 178.
33. *Sociaal en Cultureel Rapport 1984*, p. 299.
34. J.G.F. Terwindt, 'Regionaal-electorale CDA-modellen', in: *Christen-Democratische Verkenningen* 1984, p. 127.

Publikatie over onderwijsbeleid

In *Kernthema's van het onderwijsbeleid*, een nieuwe publikatie van de Wiardi Beckman Stichting, wordt hoge prioriteit in het onderwijsbeleid gevraagd voor volwasseneneducatie (met voorrang voor basisvorming en beroepsopleiding), de vernieuwing van de tweede fase van het voortgezet onderwijs (met daarin voorrang voor het beroepsgerichte onderwijs) en de bevordering van kwaliteit en grotere deelname aan het hoger onderwijs. In bestuurlijke zin wordt verregaande decentralisatie van het onderwijs bepleit naast 'ontbureaucrativering', dat wil zeggen, een 'drastische inkrimping en stroomlijning' van het departement van onderwijs en wetenschappen. Voorts wordt een drastische sanering van de advies- en overlegstructuur voorgestaan en de vervanging van dit 'oerwoud' door één *Educatieve Raad*. Het rapport bepleit geen stijging van onderwijsuitgaven maar wil verschuiving van prioriteiten aanbrengen op het huidige niveau van de onderwijsbegroting; het wil de huidige 'open-eindfinanciering' of 'autonome financiering' in het onderwijs door *budgetfinanciering* zien vervangen.

Het rapport vat de draad op waar die sinds de publikatie *Uitgangspunten voor onderwijsbeleid* was gebleven. Dit rapport uit 1973 vormde, onder andere dankzij de zware bijdrage daaraan van *Jos van Kemenade*, in veel opzichten de basis van de politieke daden (onder andere de *Contourennota*) van de latere minister van onderwijs in het kabinet-*Den Uyl*. Na-

mens de werkgroep-onderwijs van de WBS hebben vier auteurs, *Cees Bolle*, *Eric Crince le Roy*, *Jos van Iersel* en *Hermen Jacobs*, dertien jaar verder een poging ondernomen resultaten te overzien, oude en nieuwe problemen te analyseren en oplossingen voor te stellen.

Veel aandacht wordt in het rapport gegeven aan herneming van de destijds zo belangrijk geachte thema's, zoals de vereisten van funderende educatie, maar ook kennis en vaardigheden die nodig zijn voor de beroepsuitoefening. Het rapport stelt daarbij de noodzaak van ruimere en betere educatie van volwassenen. Ook de vrijheid van onderwijs komt ter spake: zij wordt door de auteurs meer gezien – vooral na de periode van het basisonderwijs – als de vrijheid van de onderwijsconsument dan die van de onderwijsgever, i.e. de onderwijsinstelling. Op basis van de aangegeven onderwijsprioriteiten worden in het rapport tenslotte voorstellen op hoofdlijnen gedaan voor een ontwikkelingswet-volwasseneneducatie, een ontwikkelingswet voor de tweede fase van het voortgezet onderwijs en een ontwikkelingswet voor de eerste fase daarvan (in de wandeling: de middenschool).

Kernthema's van het onderwijsbeleid is verkrijgbaar in de boekhandel en kost daar f 15,-. Het is tevens te bestellen door overmaking van f 10,- naar girorekening 34 79 700 t.n.v. PvdA brochures, onder vermelding van het bestelnummer: 792.

WBS-nieuws

Afscheid van Wouter Gortzak als redacteur

'Wij (. . .) zijn blij met zijn blijvende aanwezigheid, nu als gewoon redactielid'. Dat was de troostrijke laatste zin waarmee redactievoorzitter *Theo van Lier* in *Socialisme en Democratie* van maart 1981 afscheid nam van *Wouter Gortzak* als redactiesecretaris.

Die troost gold niet slechts de voorzitter, maar ook Gortzaks opvolger, maar zij bleek helaas niet blijvend. *Wouter Gortzak* heeft besloten de redactie van *SenD* te verlaten, omdat hij aan haar werkzaamheden minder aandacht kan geven dan hij noodzakelijk acht.

De redactie begrijpt weliswaar zijn besluit en respecteert het ook, maar zij betreurt het tegelijkertijd zeer. Dit, niet alleen

omdat hij in de redactievergadering zijn opvolger in ogenblikken van kritiek consequent de beschermende hand bood; ook en veel meer, omdat hij zijn ervaring, kennis van zaken en zijn gevoel voor wat *SenD* wel en niet kan zijn telkens weer gebruikte in tegelijk nuchter en constructief advies. Hij droeg daardoor belangrijk bij aan de kwaliteit van het blad en – niet te verwaarlozen – aan zijn continuïteit. Dat alles met een bewonderenswaardige ruimhartigheid jegens veranderingen die een opvolger als redactiesecretaris, te zamen met de overige leden van het secretariaat, nodig achtten.

De redactie rest nu nog slechts als laatste troost, overigens niet de minst belangrijkste: *Wouter Gortzak* als auteur in *SenD*. Zij hoopt hem in die rol nog dikwijls te begroeten. (*JvdB*)

Van de redactie

De toekomst van de stad moet terug op de politieke agenda

Max van den Berg/Henk Pol/Yap Hong Seng

Van den Berg is voorzitter van de Partij van de Arbeid, oud-wethouder ruimtelijke ordening van de stad Groningen; Pol is beleidsadviseur van de gemeente Groningen, gewezen directeur van de dienst stadsontwikkeling en volkshuisvesting van Groningen; Yap is directeur ruimtelijke planvorming van de Rijks Planologische Dienst. De drie auteurs waren in 1972 betrokken bij de destijds spraakmakende doelstellingennota voor de binnenstad van Groningen.

De jaren zestig hebben in het teken gestaan van economische groei, grootschalige aanpak en uitzonderlijke bevolkingstoename. Voor de ruimtelijke ordening betekende dit een omvangrijke stadsuitleg en cityvorming in de binnensteden. De ruimtelijke ordening had een belangrijke geleidende functie in opbouw en groei. Opbouw en groei, maar dat betekende tegelijkertijd ook afbraak van oude wijken, verkeersdoorbraken, grootschalige infrastructuur, steriele woonwijken en stadsdeelcentra die een bedreiging voor het functioneren van de binnensteden vormden. Ruimtelijke ordening betekende als 'vanzelfsprekend' uitbreiding, nieuwbouwproductie, kwantiteit. Enkel de middelen stonden nog centraal; de doelen bleven buiten de discussie.

In de eerste helft van de jaren zeventig is welbewust en met succes een poging gedaan om naast de kwantiteit ook de kwaliteit van de gebouwde omgeving in de overwegingen en de te maken keuzen een belangrijke rol te laten spelen. Via het debat over de doelstellingen vond er een politisering van de ruimtelijke ordening plaats en steeg de discussie uit boven de middelen-sfeer.

De milieuproblematiek is veel sterker als onderdeel van de ruimtelijke ordening gaan gelden, een procesmatige aanpak trad meer naar voren en de eenzijdige oriëntatie op groei en uitbreiding werd vervangen door selectieve groei en behoud, vernieuwing en beheer. Niet langer bepaalde de stadsuitleg wat er in en met de binnenstad moet gebeuren; in plaats daarvan werd de bestaande stad bepalend voor wat er met de stadsuitleg wordt gedaan.

De laatste jaren dreigt er weer een terugval naar de situatie van de jaren zestig en wel in die zin, dat er in toenemende mate technocratisering en depolitisering valt waar te nemen. De middelen worden steeds sterker centraal gesteld en de doeleinden verdwijnen achter de horizon. Het beleid krijgt een minder samenhangend karakter en de ruimtelijke-ordeningsdiscussie gaat al minder over inrichting, leefbaarheid en kwaliteit. De planning wordt primair economische planning – de ruimtelijke ordening, die sturend, conditionerend en inspirerend zou moeten zijn, wordt volgend. Op de agenda van de Tweede Kamer ontbreekt de ruimtelijke ordening: het grote-stedenbeleid, de positie van de regio's, de volkshuisvesting, de woonlastenproblematiek, de structuur van de bouwnijverheid, de kerncentrales zijn aparte (belangrijke) thema's, maar de onderlinge samenhang is zoek.

Ook op lokaal niveau neemt het pragmatisme toe. Men concentreert zich sterk op de middelen en de korte termijn: de kwaliteit, het procesmatige en de lange termijn krijgen minder de aandacht en blijven veelal

buiten het politieke debat. En toch, deze behoren centraal te blijven staan.

Zonder enige twijfel heeft de neiging tot pragmatisme te maken met de huidige economische situatie. Mede – en vooral – daardoor zijn de prioriteiten verschoven, is de materie ingewikkelder geworden en is de rol van de specifieke deskundigen in betekenis toegenomen. Technocratisering en depolitisering kunnen en mogen evenwel niet als 'logisch uitvloeisel' worden geaccepteerd. De technocratie staat ten dienste van de politieke bestuursorganen, die verantwoordelijk zijn en blijven voor het te voeren – integrale – beleid.

Het naoorlogse ruimtelijke beleid

Als wij het naoorlogse ruimtelijke beleid nader onder de loep nemen, dan vallen daarbij twee zaken op: ten eerste, dat in dit beleid steeds twee – corresponderende – thema's centraal staan en ten tweede, dat deze thema's een levens- c.q. geldigheidsduur van ongeveer tien jaren hebben (zie figuur 1).

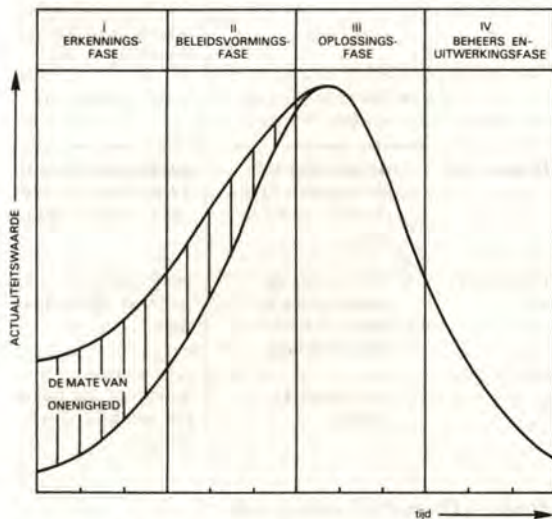
probleem	beleidsthema's	periode
oorlogsschade en achterstand woningbouw	wederopbouw en leniging van de woningnood	1945-1955
explosieve bevolkingsgroei en toename mobiliteit	grootschalige stadsuitleg (en infrastructuur) en cityvorming	1955-1965
uitholling stadscentrum en verpaupering oude wijken	herwaardering binnenstad (en stadscentrum) en stadsvernieuwing	1965-1975
economische recessie en afname bevolkingsgroei	compacte en geconcentreerde stadsvorm inbreiding/aanbouwmodel	1975-1985

Figuur 1. Thema's en perioden in het naoorlogse ruimtelijke beleid

Een dergelijke signalering sluit aan bij de gedachten omtrent de beleidslevenscyclus, geponeerd door minister Winsemius.¹ Naar analogie van de 'product-life-cycle' uit de bedrijfseconomische wetenschap, onderscheidt Winsemius een viertal opeenvolgende fasen (zie figuur 2), te weten: I. de erkenning van een probleem, II. de beleidsvorming, III. de oplossingsgerichtheid en IV. de uitwerking.

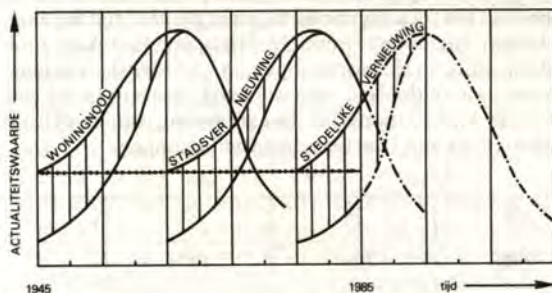
Ieder beleidsissue doorloopt de vier fasen, waarbij in de fasen I en II de mate van maatschappelijke onenigheid van groot naar klein verloopt, een consensus

wordt bereikt met betrekking tot de beleidsvorming en de oplossing van vraagstukken (fasen II en III) en tenslotte het issue in de uitwerkingsfase (fase IV) terecht komt. Onder uitwerking wordt daarbij verstaan: het voeren van een beleid gericht op nazorg en preventie van nieuwe problemen.

Figuur 2. Beleidslevenscyclus

Wanneer we deze gedachte van de beleidslevenscyclus toepassen op de ontwikkeling van de gebouwde omgeving na de Tweede Wereldoorlog (het naoorlogse ruimtelijke beleid), dan blijkt er sprake te zijn van opeenvolgende en elkaar deels overlappende 'beleidsgolven' (zie figuur 3).

Figuur 3. Beleidsgolven in stedelijke gebieden

De hiervoor gegeven algemene beschouwing roept uiteraard de vraag op welke thema's de komende jaren (periode 1985-'95) een centrale rol in het ruimtelijke-orderingsbeleid zullen (moeten) spelen. Naar onze mening vormt zonder enige twijfel de problematiek van het stedelijk beheer één van deze thema's. Een thema, dat zich volgens de theorie van de beleidslevenscyclus nog in het begin van de erkenningsfase bevindt en alleen al vanuit dat punt een hoge politieke prioriteit verdient.²

Stedelijk beheer

Bij stedelijk beheer gaat het om een structurele problematiek, waarmee in het bijzonder de gemeentelijke overheden en de particulieren in het komende decennium (en daarna) veel sterker dan voorheen zullen worden geconfronteerd, namelijk het probleem van het beheer van de bestaande voorraad bouwwerken en terreinen.

De huidige voorraad bouwwerken is voornamelijk na de Tweede Wereldoorlog tot stand gebracht. Zo werd bijvoorbeeld zeventig procent van de woningvoorraad – ongeveer 3,7 miljoen woningen – na 1945 gebouwd. Een enorme prestatie, die grote investeringen heeft gevegd. Het CBS heeft berekend, dat de vervangingswaarde van het totale woningbestand in Nederland op 31 december 1984 (5,3 miljoen woningen) 694,5 miljard gulden bedroeg, exclusief de waarde van de grond.³ Het is niet eenvoudig om een raming te geven van de waarde van de totale voorraad bouwwerken in de bestaande bebouwde omgeving. Wordt uitgegaan van de empirisch constant gebleken verhoudingen, waarbij de jaarlijkse productie van woningen (inclusief herstel en verbouw) ongeveer 38 procent draagt van de totale bouwproductie, dan resulteert daaruit een vervangingswaarde voor de totale voorraad bouwwerken van ruim 1800 miljard gulden, exclusief de grondwaarde. Howel het hier slechts een grove schatting betreft, gaat een dergelijk bedrag veelal de verbeelding te boven. Om toch enigszins een beeld te geven van de omvang van de vervangingswaarde van de huidige gebouwde omgeving het volgende: in 1980 lag de bruto bouwproductie op het niveau van 47,4 miljard gulden en in 1984 was dit 39,2 miljard gulden.⁴ In vier jaar tijd was er sprake van een grote daling met alle gevolgen voor de werkgelegenheid vanden. Maar, ervan uitgaande dat in de komende periode ruim veertig miljard gulden per jaar gemiddeld aan de bruto bouwproductie zal worden besteed, zouden wij meer dan 45 jaren nodig hebben om de bestaande voorraad bouwwerken opnieuw op te bouwen. Het is dus zaak om zuinig te zijn op de voorraad bouwwerken, die in Nederland zo moeizaam tot stand is gebracht. Tegen deze achtergrond moet een goed beleid op het gebied van de bouwwerkenvoorraad als absoluut noodzakelijk worden onderkend.

Er is evenwel nog een andere reden, waarom het stedelijk beheer dringend de aandacht vraagt. In het voorgaande werd reeds de daling van de bruto bouwproductie aangestipt. Deze achteruitgang heeft hoofdzakelijk betrekking op de bedrijfsgebouwen en betreft in mindere mate de grond-, weg- en waterbouw. De uitgaven voor de woningbouw zijn in die periode (begin jaren tachtig) nagenoeg gelijk gebleven, terwijl de uitgaven voor onderhoud en verbetering relatief zijn gestegen. Er vindt dus een geleidelijke verschuiving plaats van uitbreidingsinvesteringen naar onderhouds- en vernieuwingsinvesteringen. Was het in de jaren zestig en zeventig zo, dat de dynamiek en groei van het maatschappelijk verkeer opgevangen werd in het uitbreiden van de gebouwvoorraad via stadsuitbreidingen en groeiesteden, in de komende tijd zal een naar verwachting, even omvangrijke dynamiek veel meer

moeten worden opgevangen in de bestaande gebouwvoorraad. Daarbij wordt het vraagstuk ingewikkelder, omdat een bouwwerk een gemiddelde levensduur heeft van meer dan honderd jaar, terwijl het functionele gebruik van bouwwerken een veranderingscyclus kent, die veel korter is. De voorraad bouwwerken zal zich dus – gepland of ongepland – voortdurend moeten aanpassen. Het beheren van deze bouwvoorraad zal derhalve veel meer betekenen dan alleen het goed onderhouden daarvan.

Vlak na de Tweede Wereldoorlog was er sprake van een groot tekort aan woningen, zowel in kwantitatieve als in kwalitatieve zin. De erkenning van het probleem woningnood kreeg – beleidsmatig – een antwoord.⁵ De oplossing werd gevonden in het zoveel mogelijk bouwen van nieuwbouw-woningen in uitbreidingsgebieden van de steden en de stadsgewesten. De aandacht voor groei en expansie was zodanig, dat er een verwaarlozing van de bestaande gebouwvoorraad optrad. Dit leidde in het begin van de jaren zeventig onder meer tot het ontwikkelen van het stadsvernieuingsbeleid. Het accent van dit beleid lag op het verbeteren van de woning en de woonomgeving. Deze beleidsprioriteit was zo dominant, dat daaruit een ontmenging van functies resulteerde. Ambachtelijke en andere kleine middenstandsbedrijven werden uit de buurt 'weggedrukt', terwijl de werkloosheid in de steden hand over hand toenam.

Sedert kort krijgt de sociaal-economische en culturele dimensie in de grotere steden meer de aandacht. Ook dringt steeds sterker het besef door, dat de stedelijke structuur zich moet aanpassen aan de functionele ontwikkelingen en dat er een intensiever en doelmatiger gebruik van het bestaande gebied kan worden gemaakt. Er is – kortom – sprake van toenemende erkenning van het stedelijk beheer (de stedelijke vernieuwing) als probleem, maar een en ander heeft – beleidsmatig gezien – nog niet tot concrete uitgangspunten voor beleid gevoerd.

Gelet op het voorgaande verdient het wellicht aanbeveling de begrippen 'stadsvernieuwing', 'stedelijk beheer' en 'stedelijke vernieuwing' opnieuw in kaart te brengen. We maken daarvoor gebruik van een sche-

Beheer in:	activiteiten	doelstellingen
engere zin	1. onderhoud	zorg dat het milieu goed blijft
	2. nazorg	zorg dat vernieuwd gebied goed blijft
	3. preventie	voorkomen dat vernieuwing nodig is
ruimere zin	4. voorkomen van verval	stadsvernieuwing
	5. aanpassing van de stad aan functionele ontwikkelingen	aanpassing stedelijke structuur (stedelijke vernieuwing)
normatieve zin	6. intensiever en doelmatiger gebruik van bestaand gebied	zorgvuldig omspringen met het bestaande
	7. gezamenlijke aanpak	wijze van inschakelen van belanghebbenden

Figuur 4. Het begrip 'stedelijk beheer'

ma, dat *Wermerbol*⁶ heeft opgesteld en wij hier en daar hebben aangepast (zie figuur 4).

Uit dit schema blijkt, dat het begrip 'stedelijk beheer' als overkoepelend begrip fungeert. Beheer in engere zin richt zich op onderhoud, nazorg en preventie, terwijl beheer in ruimere zin zowel stadsvernieuwing als stedelijke vernieuwing omvat. Hoewel 'stadsvernieuwing' – als term – zich bij uitstek leent om als overkoepelend begrip te worden benut, is het door de jaren heen in het spraakgebruik beperkt geraakt tot het aanduiden van verbeteringsactiviteiten met betrekking tot de woning en de woonomgeving. 'Stedelijke vernieuwing' als onderdeel van 'stedelijk beheer' raakt een wijder kader, namelijk de aanpassing van stedelijke structuren aan functionele ontwikkelingen.

	index	100	101	85	83	
	jaar	1978	1980	1982	1984	
nieuwbouw woningen		12.770	12.730	10.350	10.640	38%
herstel en verbouw		5.260	5.140	4.790	4.470	
gebouwen overheid		2.690	2.560	2.200	2.110	24%
gebouwen bedrijven		9.730	10.270	7.540	6.950	
grond-, weg-, waterbouw		6.920	6.500	5.430	5.160	38%
onderhoud		9.700	10.210	9.750	9.850	
totaal		47.070	47.410	40.060	39.180	100%

bedragen in miljoenen guldens excl. BTW en grondwaarde in prijzen 1983

Figuur 5. Bouwinvesteringen in de periode 1978-1984

Bron: Nota bouwprognoses 1984-1989

Investeringsomvang

Laten wij proberen het begrip stedelijk beheer nader uit te werken. Teneinde er achter te komen om welke investeringsomvang het daarbij – macro-economisch gezien – gaat, moet een minimale norm ten behoeve van de instandhouding van de huidige voorraad bouwwerken worden ontwikkeld. In het afgelopen decennium werden in Nederland gemiddeld dertien duizend woningen per jaar gesloopt en vervangen. Op een totale woningvoorraad van 5,3 miljoen is dat 0,25 procent. Gaan wij er daarbij bovendien vanuit, dat voor onderhoud jaarlijks ongeveer een procent moet worden gereserveerd, dan ligt derhalve de minimum norm voor instandhouding op 1,25 procent. De jaarlijks noodzakelijke instandhoudingsinvesteringen voor de woningbouw bedragen dan 1,25 procent van 694,5 miljard gulden ofwel ongeveer 8,75 miljard. Per jaar echter geven wij gemiddeld slechts vijf miljard gulden daaraan uit (zie figuur 5).

Als we dezelfde minimale norm gebruiken voor de totale gebouwenvoorraad dan betekent dit 1,25 procent van achttien honderd miljard gulden, hetgeen neerkomt op 22,5 miljard gulden per jaar structureel. In de periode 1978-1984 evenwel bedroegen de uitgaven voor de posten onderhoud, herstel en verbouw t.b.v de totale gebouwde omgeving gemiddeld ongeveer veertien miljard gulden. Een en ander houdt in, dat nu reeds een sterke verwaarlozing van onze voorraad bouwwerken plaatsvindt. Daarbij wordt nog geen rekening gehouden met de noodzakelijke inhaaloperaties op stadsvernieuwingsgebied – het onderzoek kwalitatieve woningregistratie (KWR) heeft het over 44 miljard gulden verbeterkosten⁷ – en het toekomstige beleid ten aanzien van de stedelijke vernieuwing. Als we het voorgaande in relatie brengen met de werkgelegenheid in de bouw dan levert dat interessant cijfermateriaal op. Immers, gesteld dat de verbeterkosten van 44 miljard gulden (KWR-onderzoek) binnen tien jaren gerealiseerd moeten worden (dat wil zeggen dat daaraan 4,4 miljard gulden per jaar structureel wordt besteed) en daarnaast voor de instandhouding van de gehele gebouwde omgeving inderdaad ook het resterende bedrag van 8,5 miljard gulden structureel per jaar (22,5 minus 14 miljard) – van overheidswege en door particulieren – wordt geïnvesteerd, dan resulteert daaruit een jaarlijkse extra investering van om en nabij dertien miljard gulden (structureel). Nemen we vervolgens aan, dat onderhoud en verbetering sterk arbeidsintensief zijn en als gevolg daarvan voor wat betreft de verhouding tussen materialen ten opzichte van lonen een verhouding van veertig staat tot zestig procent moet worden aangehouden, dan gaat er ongeveer van de dertien miljard gulden 7,8 miljard naar lonen. Voor een arbeidsplaats geldt momenteel een bedrag van 75.000 per manjaar en – simpelweg geredeneerd – hebben wij het dus over een extra werkgelegenheid voor honderd duizend bouwvakkers (per jaar) in de komende tien jaren.

Waarnemingssysteem

Wat is er nodig om – op lokaal niveau – stedelijk beheer adequaat gestalte te geven en adequaat uit te voe-

ren? Naast het bestuurlijke en juridische instrumentarium en de benodigde financiële middelen, is het vooral zaak om er tijdig achter te komen welke functionele ontwikkelingen op stedelijk niveau gaande zijn en welke aanpassingen in vormgeving er plaats moeten vinden voor zowel de 'oude' stadsvernieuwing als ook de 'nieuwe' stedelijke vernieuwing. Er dient een waarnemingssysteem ontwikkeld te worden voor het beheer op stedelijk en buurtniveau.

Op buurt- en wijkniveau neemt het woon- en leefklimaat van de bewoners de belangrijkste plaats in. Vooral in stadsvernieuwingsgebieden, waar het vernieuwingsproces vrij ver gevorderd is, komt naar voren dat ingrijpende vernieuwingsoperaties niet alleen veel geld, tijd en energie kosten, maar – voor wat de toekomst betreft – ook voorkomen dienen te worden. Doelstellingen (zie figuur 4) ten aanzien van onderhoud (zorgen dat het woonmilieu goed blijft), nazorg (zorgen dat een vernieuwd gebied zijn kwaliteit behoudt) en preventie (voorkomen dat vernieuwing nodig wordt) vloeien hieruit voort. Stedelijk beheer is derhalve het logische vervolg van een goed stadsvernieuwingsbeleid.

Op het niveau van de stad als geheel is de materie aanzienlijk ingewikkelder. Allereerst gaat het er om de functionele ontwikkelingen gedurende een reeks van jaren te volgen. Uit het volgen van de trendmatige ontwikkelingen in de functiemutaties kan worden afgeleid hoe de gebouwde omgeving van een stedelijk gebied kan worden aangepast. Daarbij moet echter rekening worden gehouden met de bestaande en de te verbeteren ruimtelijke kwaliteit. Bij deze ruimtelijke kwaliteit spelen criteria mee, die betrekking hebben op de diversiteit van de stedelijke structuur, de samenhang van het functioneel gebruik en de duurzaamheid van het geheel. De informatica-wetenschap kan daarbij te hulp schieten. Gebleken is, dat de mogelijkheid bestaat om met behulp van een aantal indicatoren stedelijke gebieden te typeren in expansie-, instandhoudings- en stagnatiegebieden.⁸ Op basis van een dergelijke typologie kan een lokale overheid pakketten van instrumenten samenstellen om expansiegebieden te reguleren, instandhoudingsgebieden te onderhouden en verval- of stagnatiegebieden door tijdig ingrijpen te voorkomen.

Tussen enerzijds buurt- en wijkbeheer en anderzijds stedelijk beheer kunnen spanningen rijzen; in een aantal gevallen kunnen de belangen zelfs haaks op elkaar staan. De centrale doelstelling van buurt- en wijkbeheer is gericht op het behoud van een goed leefklimaat in de buurt door onder meer woningen en woonomgeving goed te onderhouden en zo mogelijk te verbeteren. Bij stedelijk beheer – in de zin van stedelijke vernieuwing – kan het voorkomen, dat om functionele redenen een (deel van een) woonwijk moet worden gesloopt ten behoeve van andere functies. In dit verband kan worden gewezen op het onderscheid, dat de Groningse wethouder *Gietema*⁹ maakt tussen enerzijds 'conserverend' en anderzijds 'innovierend' beheer: *'Bij conserverend beheer gaat het om een gestructureerde en continue aanpak, waarbij geen ingrijpende veranderingen, noch in ruimtelijk noch in*

functioneel opzicht, aan de orde zijn. Conserverend beheer houdt in, dat er enerzijds wordt gewaakt voor (opnieuw) intredend verval dan wel verpaupering en anderzijds wordt gestreefd naar voortdurende verbetering. Bij innoverend beheer gaat het om een gestructureerde en continue aanpak, die beoogt om door middel van ingrepen, hetzij in de ruimtelijke hetzij in de functionele structuur dan wel in beide, tot verbetering(en) te komen. Voor alle duidelijkheid merk ik op, dat conserverend en innoverend beheer twee zijden van dezelfde medaille zijn; ze zijn complementair. Naast conserverend kan in bepaalde delen van de stad innoverend beheer worden gevoerd en dat is in het verleden ook gebeurd. Echter, de huidige omstandigheden vragen erom in de toekomst extra aandacht te geven aan het innoverend beheer'.

Stedelijk beheer wordt in de Engelse terminologie aangeduid met 'city-management'. In die Engelse bewoording wordt beter tot uitdrukking gebracht, dat het een actief organisatorische aangelegenheid betreft. Stedelijk beheer vraagt om een andere mentale houding; niet alleen van de planologen en deskundigen op het gebied van de ruimtelijke ordening, maar eerst en vooral van de politiek verantwoordelijke bestuursorganen c.q. bestuurders. Een voorbeeld hoe stedelijk beheer disfunctionele ontwikkelingen kan tegengaan, treft men aan in het stadscentrum van Amsterdam: de Zeedijk en omgeving. Een gebied, dat wordt geteisterd door drugshandel, criminaliteit en prostitutie, hetgeen een weerslag heeft op de gehele binnenstad en het imago van de stad. Het huidige beleid van het gemeentebestuur is erop gericht dit gebied om te vormen tot een hoogwaardig toeristisch en cultureel centrum. Daarnaast wordt een flankerend beleid gevoerd op het gebied van de criminaliteits- en drugsbestrijding en het opvangen van verslaafden. Vervolgens worden financiële en juridische instrumenten ingezet, alsmede financiers/investeerders aangetrokken, om dat omvormingsproces tot stand te brengen. Het beleid, waar men met dit gebied naar toe wil, staat voorop en niet de regelgeving, niet de plannen op papier of de mooie tekeningen.

Tot slot

Er dienen zich maatschappelijke ontwikkelingen aan, die op zich en vooral in onderlinge samenhang de komende decennia de stedelijke samenleving – in maatschappelijk, economisch en ruimtelijk opzicht – drastisch zullen veranderen. Te denken valt hierbij aan: de demografische veranderingen, de voortschrijdende emancipatie, de toename van de vrije tijd en – zeker niet op de laatste plaats – de technologische ontwikkeling.

Het veranderingsproces, dat deze ontwikkelingen te weeg zullen brengen, zal zich – zo niet uitsluitend dan toch hoofdzakelijk – voltrekken in de bestaande gebouwde omgeving (de bestaande stad) en – derhalve – voorwerp moeten zijn van stedelijke beheer c.q. de stedelijke vernieuwing. Sommigen stellen dat stads- en stedelijke vernieuwing 'oorlog' is; daarmee bedoelen zij dat het om een continue belangenstrijd gaat, en niet om het oplossen van een technocratische. Wij menen dat het weliswaar niet om oorlog, maar wel om een naar zijn aard politiek vraagstuk gaat, gelet op de er mee gemoede belangen.

De ruimtelijke ordening, in het bijzonder de ontwikkeling van de stad, verdient het dus opnieuw een belangrijke plaats te krijgen op de politieke agenda, zowel landelijk – gelet op de economische stimulans en de werkgelegenheidseffecten die daarvan uitgaan – als plaatselijk. Gezien de tegengestelde belangen die daarbij een grote rol spelen (op zichzelf begrijpelijk en terecht), vergt dat een primair politieke aanpak en onderschikking van technocratische opvattingen en inzichten. Het gaat om de toekomstige levensvatbaarheid van de stad.

Noten

1. P. Winsemius, 'Wat brengt ons de toekomst, wat brengen wij de toekomst?', toespraak ter gelegenheid van de BNS-bijeenkomst 'Ons vak in de maatschappij van 1990', Amsterdam, 14 maart 1984.
2. Zie *Jaarbericht Sectie Gemeente, Gewest en Provincie van de Wiardi Beckman Stichting*, 1984; *Gemeentelijk adviesprogramma PvdA 1986-1990*; P. Nieuwenhuijsen, *Gemeenten als proeftuin voor een houdbare verzorgingsstaat*, Deventer (WBS-cahier) 1986.
3. CBS, *Bijdragen tot de statistieken betreffende de kapitaalgoederenvoorraad 1984*, blz. 76-80; in deze nota komt het CBS tot een lagere vervangingswaarde, omdat het tot en met 1983 gaat. In een nog niet gepubliceerde nota komt het CBS tot een bedrag van f 694,5 miljard.
4. *Nota Bouwprognoses 1984-1989*, bijlage bij de Memorie van Toelichting 1984 van het ministerie VROM.
5. Zie nota Bogaers: *Naar een pluriform en expansief beleid* (1973).
6. P.Th.A. Wermerbol: 'Stedelijk beheer en structuurplan', BNS-studiedag, Nijmegen, 14 februari 1985.
7. G.P.R. Brokx, rede uitgesproken op het symposium 'Stadsvernieuwing in Nederland', Rotterdam, 28 januari 1986.
8. W. Lintsen, *Bouwinvesteringen in binnenstedelijke gebieden*, Rigo, mei 1979, Rigo-rapport: *Casestudy Breda*, 1982 (niet gepubliceerd).
9. Y.H. Gietema: 'Politieke en organisatorische aspecten van beheer' in *BNS-mededelingen*, 1984, nr. 13, december 1984.

Economie en autonomie

In het april-nummer van SenD publiceerden we een korte introductie tot het werk van de Franse socialistische econoom Pierre Rosanvallon. Onderstaand artikel moet als vervolg daarop worden gelezen. Het is een licht bewerkte versie van een tekst van zijn hand uit 1978, die onder de titel 'Vers une économie de l'autonomie' als bijlage bij Le capitalisme utopique (1979) verscheen. Deze tekst werd gekozen, omdat ze, hoewel al vele jaren geleden geschreven, uitstekend aansluit bij het huidige debat over (neo)liberalisme, herwaardering van de markt, enzovoort, en in dat debat op een misschien wat abstracte, maar wel zeer fundamentele manier stelling neemt. Sommige passages kunnen bovendien gelezen worden als een vroegtijdig commentaar op recente ideologische ontwikkelingen in christen-democratische kring (herleving van de gezins-ideologie).

Rosanvallon's 'ruimtelijke' wijze van denken over maatschappij en maatschappelijke orde vertoont raakvlakken met eerder in SenD gepubliceerde artikelen. Vergelijk bij voorbeeld de bijdragen van M. Walzer ('Socialisme en particulier initiatief', SenD december 1982; zie ook SenD van maart 1984), H.M. Langeveld ('De cultuur van een versoberde verzorgingsstaat', SenD maart 1984) en P. Kalma ('Politieke en sociale democratie. Deel 2: Op weg naar een definitieve verzoening van socialisme en pluralisme', SenD december 1984).

Als men de markt alleen maar opvat als een mechanisme, waarmee schaarse middelen en economische activiteiten gereguleerd worden, dan blijft de kritiek op de markt-economie vanzelf beperkt tot de middelen waarmee en de niveau's waarop die regulering plaatsvindt. Economische planning wordt op die manier al gauw opgevat als het tegendeel van de markt; als het middel waarmee die markt geheel vervangen, aan randvoorwaarden onderworpen of gecorrigeerd kan worden. Het economisch debat tussen socialisten en liberalen verloopt van oudsher langs deze lijnen. Voor socialisten vormt planning een beter middel om om te gaan met complexiteit en om aan de economie richting te geven.

Het probleem is op zichzelf belangrijk genoeg. De markt functioneert immers niet zoals het ideaal het wil. Ze leidt onvermijdelijk tot verspilling en verstoort steeds weer het economisch evenwicht. Als dit een zuiver technisch probleem was, zou de oplossing al lang gevonden zijn. Het pleit zou al lang zijn beslecht ten gunste van een 'gemengd' economisch model, waarbij plan en markt, centralisatie en decentralisatie zodanig zijn gedoseerd dat de negatieve effecten van elk van beide modellen tot een minimum beperkt blijven. Zo loopt het in de praktijk echter niet, en wel om twee redenen. In de eerste plaats omdat zowel de plan-ideologie als de markt-ideologie hun invloed doen gelden. En in de tweede plaats omdat maatschappelijke tegenstellingen en conflicten de economische werkelijkheid mede bepalen: de een verwacht van planning een zekere bescherming (bij voorbeeld waar het de werkgelegenheid betreft), terwijl de ander in de markt een middel ziet om de eigen bewegingsvrijheid zo groot mogelijk te houden (ondernemers bij voorbeeld).

Ik wil het belang van een dergelijke visie op de problematiek van de economische orde dus niet onderschatten, maar meen wel dat op deze manier de tegenstelling tussen markt en plan overbelicht wordt, en dat

voorbijgegaan wordt aan het feit dat zowel voorstanders van planning als voorstanders van de markt zich de economische werkelijkheid voorstellen als een *homogeen* geheel, dat in voortdurende beweging is. Uiteindelijk zijn het volmaakt functionerende plan en de volmaakt functionerende markt elkaars equivalenten: ze worden beide verondersteld te opereren in een omgeving die geen obstakels kent, en waarin informatie vrijelijk, zonder enige belemmering, circuleert. Het plan brengt in die visie 'van buitenaf' de resultaten te weeg die de markt uit zichzelf, 'van binnenuit' bereikt. De planner stelt zich als uiteindelijk doel om met behulp van de computer een fictieve markt te creëren, die datgene oplevert waartoe de markt zelf in de praktijk niet in staat blijkt te zijn.

Omgekeerd is in deze gedachtengang de volmaakt functionerende markt even democratisch als het volmaakte plan dat door een democratische werkende staat opgesteld en uitgevoerd wordt. Heel wat liberale economen hebben het in deze richting gezocht en de volmaakte markt als het toppunt van economische democratie voorgesteld. *Ludwig von Mises* bij voorbeeld stelt dat de markt de uitdrukking vormt van economisch zelfbestuur. 'In een op het particulier bezit van de produktiemiddelen gebaseerde maatschappij', schrijft hij, 'is het voor het bereiken van economische democratie helemaal niet nodig om instituties in het leven te roepen zoals die op het terrein van de politiek bestaan. Het concurrentie-beginsel is hier al toereikend. In dit licht bezien vormt de economie een democratie waarin elke cent de functie van een stembiljet heeft. Het is een democratie waarin de gekozenen direct weer kunnen worden afgezet. Het is een consumenten-democratie.' (*Der Sozialismus*, 1922).

Iedereen weet dat dergelijke uitspraken alleen 'in theorie' geldig zijn; ze zijn uitgesproken utopisch. Als de discussie over markt en planning in deze termen gevoerd zou worden, zou ze dus nauwelijks van belang zijn. Ze kan veel beter plaatsvinden op basis van prak-

Pierre Rosanvallon

Econoom; doceert aan de École des Hautes Études et Sciences Sociales in Parijs

tische problemen en moeilijkheden. Het heeft totaal geen zin om de simplificaties die de politiek plegen te beheersen, ook naar het terrein van de economie over te brengen. Wie daarentegen die simplificaties bestrijdt, en de politiek aan een kuur van 'revolutionair' realisme wil onderwerpen, moet een dergelijk realisme ook op de economie toepassen.

Dit realisme dwingt mijns inziens tot een breuk met het idee van een globale, homogene, vloeiende economische sfeer. De praktijk laat trouwens zien dat het kapitalisme slechts bestaat bij de gratie van een *niet-homogene* economie. Men zou het kapitalisme zelfs kunnen omschrijven als een beweging waarbij voortdurend breuken, zwakke plekken, ongelijkheden en verschuivingen in het economisch veld en in het maatschappelijk leven in het algemeen, ten eigen bate worden aangewend. De macht van het kapitaal berust vanuit dat gezichtspunt op *strategische kennis*, zoals de multinationale ondernemingen die op wereldschaal inzetten. In een volledige geëgaliseerde economische ruimte, waarbinnen alleen maar strikt gelijke eigendomsrechten zouden bestaan, is kapitalistische uitbuiting, zelfs in theorie, niet mogelijk. Uitbuiting is gebaseerd op wanorde; een wanorde die zij tegelijkertijd bevestigt en versterkt.

Organisatie van de economische sfeer

Vanuit dit perspectief bezien kan de overgang van een kapitalistische naar een socialistische maatschappij niet simpelweg berusten op de invoering van nieuwe principes die het economisch leven richting geven (behoeften in plaats van winst, bij voorbeeld). En het is evenmin toereikend om de vervanging te proclameren van een waren-economie door een economie waarin de schenking of het principe van wederkerigheid centraal staan. Etnologen mogen ons dan terecht voorhouden dat de markt niet meer dan èèn (aan specifieke historische omstandigheden gebonden) manier is om de verhouding tussen mens en natuur, en die tussen de mensen onderling, te regelen — we moeten ons daardoor niet laten verleiden om de economische orde opnieuw in termen van globaliteit en homogeniteit te gaan opvatten. Beslissend (ook voor de andere problemen op dit gebied) is naar mijn mening het vraagstuk van de economische sferen in hun onderlinge verhouding. Laten we eens nader bezien hoe dit vraagstuk tegenwoordig pleegt te worden benaderd. Dat gebeurt voorname-lijk op drie manieren:

a) homogenisering. Tegen het kapitalisme dat op wanorde berust, wordt in deze redenering het streven naar een geordende en egalitaire sfeer geplaatst. Strategieën om het kapitalisme te bestrijden worden zo tot egaliseringsstrategieën: egalisering van de verschillen in economische omstandigheden tussen landen onderling (terwijl het multinationale kapitalisme zich juist op basis van die verschillen kan ontwikkelen), egalisering van de economische en sociale verschillen per land en herstel van het klasseverband. Vanuit dit gezichtspunt kan het kapitalisme slechts overwonnen worden door een homogene economische sfeer op wereldschaal te creëren. Men stelt zich een globale, ho-

mogene en vloeiende ruimte voor, en neemt die tot uitgangspunt — zowel in economisch als in politiek opzicht (de federatie van producenten aller landen).

Een dergelijke opvatting is misschien van nut bij het op gang brengen van een strijd ter vermindering van ongelijkheden, maar verliest elke geloofwaardigheid als men een dergelijke gelijkheid op wereldschaal daadwerkelijk wil realiseren. Strategieën kunnen nu eenmaal niet met behulp van utopieën bestreden worden. Wat dat betreft moet het kapitalisme als onverwinnelijk beschouwd worden; iets waar *Marx* al naar verwees toen hij schreef dat de afschaffing van het kapitalisme slechts het resultaat kan zijn van de ontwikkeling van zijn eigen tegenstellingen. Welnu, als die tegenstellingen nu juist het middel vormen waarmee datzelfde kapitalisme zich verder ontwikkelt (en dat is mijns inziens het geval), is er maar èèn mogelijkheid om aan dat kapitalisme te ontsnappen, namelijk door ergens een homogene sfeer te creëren die van de kapitalistische wereld geheel wordt afgesneden.

Deze weg wordt door de meeste landen van het Sowjet-type bewandeld; en dat, in de huidige economische crisis, niet geheel zonder bijval in de wereld. De staat krijgt daarbij de rol toebedeeld om een dergelijk 'totaal', homogeen terrein te creëren. Het is echter een dood lopende weg, omdat er alleen in vergelijking met de buitenwereld van homogeniteit sprake kan zijn; het binnenlands terrein zelf blijft echter onvermijdelijk heterogeen.

b) decentralisatie. Hierbij gaat het erom, het manipulatief vermogen van beslissingscentra te verminderen, en wel door het gehele netwerk van economische machten zo complex en zo autonoom mogelijk te maken. Vanuit deze gezichtshoek vallen de reorganisatie van de economische sfeer en de reorganisatie van het besluitvormingsproces samen. Een belangrijk nadeel van deze oplossing is dat de reorganisatie van het economisch terrein als geheel buiten beschouwing blijft. Het streven naar zelfbestuur brengt zo bezien onvermijdelijk het streven naar centrale planning met zich mee; en hoe meer nadruk men op zelfbestuur wil leggen, des te strakker de planning zal moeten zijn. De institutionele vormgeving van democratische planning wordt op die manier een even ingewikkelde zaak als die van democratie en staat in het algemeen. Er ontstaan in zekere zin mogelijkheden tot machtsuitoefening en beïnvloeding door centrale sturingscentra, die vergelijkbaar zijn met die onder kapitalistische verhoudingen.

c) autonomie/segmentering. Hierbij gaat het om 'small is beautiful', ecologische vrijplaatsen en de economische zelfstandigheid van kleine gemeenschappen. Het grote belang van een dergelijke redenering is dat gebroken wordt met het idee van een globale economische sfeer. Men probeert niet een economische ruimte van dezelfde omvang anders te organiseren, maar tracht die omvang zelf te beïnvloeden. Toch gaat het hier in wezen om een nostalgische onderneming. Het ideaal van de huis-economie wordt nieuw leven in geblazen; men wil terug naar zelfvoorziening op

micro-niveau en denkt op die manier de invloed van de markt-economie terug te kunnen dringen.

Geen van deze drie benadering opent mijns inziens de weg naar een postkapitalistische samenleving. Wel kunnen ze, elk voor zich, een rol spelen in de strijd tegen het kapitalisme. Men moet ze daarom niet integraal verwerpen, maar er de beperkingen van aangeven. In dat verband is het begrip 'autonomie' van grote betekenis. Het is een waarde die in de politiek snel aan het opkomen is, en waardoor allerlei bewegingen op het gebied van de cultuur en van de kwaliteit van het bestaan zich laten leiden. Hier gaat het me vooral om de economische dimensie van het begrip 'autonomie'. Men kan er namelijk doorslaggevend kritiek mee uitoefenen op de economische ideologie, waarin alleen dat als gelijkwaardig geldt, dat op dezelfde wijze gemeten kan worden. Daarop doorgeredeneerd, hoeft gelijkheid ook niet meer noodzakelijkerwijs in verband gebracht te worden met centralisme en uniformiteit, en kunnen gelijkheid en autonomie op elkaar betrokken worden. Hierin schuilt de kern van het nieuwe maatschappijbeeld zoals dat in de politieke cultuur van de nieuwe sociale bewegingen kan worden aangetroffen.

Beperking van het bereik van de markt

Als het utopisch liberalisme nog altijd door ons hoofd blijft spoken, dan komt dat omdat we nog steeds de gevangene zijn van een visie op de economische sfeer en op de samenleving waaraan dat liberalisme ten grondslag ligt. Het is al een vooruitgang als we datgene dat we eerder vanzelfsprekend vonden, nu als historisch en betrekkelijk gaan opvatten. Ik ben er in dat verband hier niet op uit om conclusies te trekken, maar om stellingen te formuleren die de discussie over het onderwerp verder kunnen stimuleren. Het gaat me daarbij om vier aspecten:

1. Afscheid nemen van het liberalisme betekent misschien wel in de allereerste plaats een afscheid van het universalisme. Zoals de politiek 'geparticulariseerd' moet worden, dat wil zeggen losgemaakt moet worden van haar globale, gecentraliseerde onderschikking aan de staat, zo moet dat ook met het terrein van economische en sociale activiteiten gebeuren. Betaalt men die prijs, dan ontstaat in ruil daarvoor de mogelijkheid om in de maatschappij verschillende vormen van organisatie en autonomie te onderscheiden, en aldus niet langer te redeneren in termen van één organisatie-model. Zo bezien zijn de relativering van de markt en die van de staat als middelen voor een algemene reorganisatie van de samenleving, onlosmakelijk met elkaar verbonden. Gebeurt dat niet, dan reproduceert men op economisch terrein de eeuwige tegenstelling tussen (ongedifferentieerde) 'maatschappij' en (gecentraliseerde) 'staat'.

Voor het vraagstuk van de particularisering van de politiek, dat wil zeggen hoe deze in het maatschappelijk leven als geheel een eigen, autonome plaats te geven, in het bijzonder tegenover de staat, verwijs ik naar *Pour une nouvelle culture politique*. Blijft de vraag,

wat men onder particularisering van het terrein van economische en maatschappelijke activiteiten, en uiteindelijk ook van de markt, moet verstaan. Het gaat daarbij zoals gezegd, niet zozeer om de regulering van economische activiteiten, dat wil zeggen om de verhouding tussen markt en plan. De markt, of anders gezegd het commercieel economisch verkeer beperkingen opleggen, heeft minstens evenzeer (zo niet in de eerste plaats) betrekking op de beperking van het *bereik* van de markt, als op een beperking van het marktmechanisme als zodanig.

Deze afperking van het terrein waarop de markt functioneert, kan op twee manieren plaatsvinden. In de eerste plaats door de lokale of regionale dimensie van bepaalde markten beter te onderzoeken. De wereldmarkt is immers slechts voor een gedeelte van de geproduceerde goederen en diensten het centrale referentiekader. Een meer autonome economische ontwikkeling respectievelijk een nieuw type economische ontwikkeling veronderstellen een betere afstemming van de economische bedrijvigheid op de 'geografie' van de verschillende markten. Een werkgelegenheidsbeleid op lokaal niveau hangt hier rechtstreeks mee samen. Er is op dit punt veel meer mogelijk dan doorgaans gedacht wordt.

In de tweede plaats kan het bereik van de markt worden beperkt door een verregaande arbeidstijdverkorting. Dit is mogelijk zelfs de doorslaggevend factor. Arbeidstijdverkorting dient niet alleen om de werkloosheid te bestrijden, maar ook om de vrije tijd te vergroten. Die vrije tijd kan onder andere worden besteed aan het naar eigen keuze, en in een zelfgekozen tempo, produceren van goederen en verlenen van diensten ten behoeve van jezelf of je naasten. Een dergelijke beperkte 'zelfvoorziening' maakt het mogelijk om de afhankelijkheid ten opzichte van de markt als algemeen economische terrein te verminderen. De veranderde verhouding tussen betaalde arbeid en andere activiteiten, of tussen vrije tijd en 'gebonden' tijd, die hieruit voortvloeit, vormt de sleutel voor een duurzame beperking van het bereik van de markt. Omgekeerd gaat vergroting van dat bereik noodzakelijkerwijs samen met een blijvend overwicht van de 'gebonden' tijd.

2. De 'overwinning' van het kapitalisme kan niet langer worden opgevat als het tot stand brengen van een geheel andere economische orde, respectievelijk van een geheel nieuwe produktiewijze. Men moet daarentegen streven naar een vermenigvuldiging van produktiewijzen en van vormen van maatschappelijke activiteit. Het begrip 'gemengde economie' heeft tot op heden steeds betrekking gehad op het naast elkaar bestaan van een collectieve en een particuliere sector. Dit begrip moet zodanig verbreed worden dat ook de sector van de zogenaamde 'sociale economie' (coöperaties en dergelijke) en de zogenaamde 'derde sector' (activiteiten op de grens van betaalde arbeid en vrijwilligerswerk) er onder vallen. Afscheid nemen van het liberalisme houdt in dat men niet meer in termen van één bepaalde produktiewijze denkt.

Hier rijst wel een probleem. Heeft de markt niet nood-

zakelijkerwijs een 'alles vernietigende' werking (Marx)? Kan de markt wel een bepaald terrein toegevoegd krijgen, en heeft ze het niet van nature in zich om zich verder te verbreiden en het gehele economische terrein vroeg of laat te gaan beheersen? De geschiedenis van het kapitalisme lijkt deze stelling op het eerste gezicht te bevestigen. Gewezen moet echter worden op de sociologische omstandigheden waaronder het zich ontwikkelde: de markt heeft slechts een 'alles vernietigende' werking binnen het kader van een markt-*maatschappij*. De ontwikkeling van de markt kan niet los gezien worden van de maatschappelijke structuur als geheel. We moeten deze structuur dus betrekken bij het beantwoorden van de vraag, welke reële mogelijkheden er zijn voor een duurzaam samengaan van verschillende, zij het niet altijd duidelijk ten opzichte van elkaar af te grenzen, produktiewijzen.

Het begrip 'maatschappij'

3. Afscheid nemen van het kapitalisme betekent misschien ook wel een afscheid van het algemene begrip 'maatschappij'. Het denken in termen van 'de' maatschappij hangt, hoe gek het ook klinkt, samen met een geatomiseerde visie op het maatschappelijk leven, waarbij individu en maatschappij, maatschappij en staat ongedifferentieerd tegenover elkaar worden geplaatst. Hoe kunnen we aan een dergelijke manier van denken ontkomen? Een herleving van de gezinsideologie en een terugkeer naar de huiseconomie zijn mijns inziens uitgesloten. De algemene culturele ontwikkeling wijst immers zonder meer in de richting van een individualisering van de leden van het gezin. Die individualisering slaat steeds meer bressen in de arbeidsdeling naar sekse (betaald werk voor mannen, huishoudelijk werk voor vrouwen) en ondergraaft daarmee de laatste basis die de huiseconomie nog in de moderne maatschappij had.

Om dezelfde redenen lijkt me een ontwikkeling in de richting van grootschaliger leefverbanden, waarbinnen een soort 'gemeenschaps-economie' zou kunnen ontstaan, onwaarschijnlijk. Men kan nu eenmaal niet 'terug naar het archaische', zoals de Franse socioloog *Mauss* met zoveel woorden wenste. Herstel van een algemene maatschappelijke orde, waarin de economische activiteiten zouden zijn 'ingebouwd' (*Polanyi*) is niet mogelijk. Er bestaat geen bovenwereldlijke macht meer aan wie het kan worden overgelaten om de economie haar plaats te wijzen. De bestudering van 'primitieve' samenlevingen kan ons, zoals gezegd, onze eigen wijze van leven leren relativeren en er de beperkingen van aangeven, maar dat betekent allerminst dat de moderne individualistische maatschappij weer voor een holistische samenleving zou kunnen worden ingeruild. Niet het individualisme als zodanig staat ter discussie, als wel de wijze waarop individualiteiten zich tot elkaar verhouden, en aldus een 'maatschappij' vormen.

Het heeft ook geen zin om te dromen van een nieuwe 'huiselijke haard', die compensatie voor en bescherming tegen de socialiserende invloed van de markt zou kunnen geven. We moeten daarentegen leren denken

in termen van veelvormige, noodzakelijkerwijs instabiele vormen van socialisatie. Wil de mens niet opgevoeld blijven in 'burger' en 'bourgeois', dan kan dat alleen door de vormen van socialisatie naar plaats en tijd te differentiëren. Alleen onder die voorwaarde kan de marktmaatschappij worden ingeperkt en wellicht worden 'overwonnen'. De 'maatschappij' moet dan worden opgevat als een netwerk van gedeeltelijke en tijdelijke verbanden, die elkaar op verschillende niveau's raken. Van 'maatschappij' kan daarbij dus slechts in een beperkt aantal opzichten gesproken worden. Alleen zo kunnen we ons een voorstelling maken van een aanzienlijke beperking van de markt, als dominant maatschappelijk verschijnsel. Alleen dan ook kan de 'experimenterende samenleving' een reël perspectief worden.

4. Afscheid nemen van het liberalisme betekent tenslotte een andere rechtsopvatting, die aansluit bij deze nieuwe visie op maatschappij en maatschappelijke activiteiten. In *L'age de l'autogestion* ben ik daar, aan de hand van het eigendomsrecht, op ingegaan. De verschillende rechten die, bijeengenomen, het klassieke (burgerlijk) eigendomsrecht vormen, zouden uiteengehaald en hergegroepeerd moeten worden aldus zou het steven naar 'onteigening' werkelijk inhoud kunnen krijgen. In het algemeen genomen moet de verhouding tussen zakelijk en personenrecht, tussen personen en zaken worden herzien, wil de dominantie van de markteconomie gebroken worden. Waarom zou bij voorbeeld niet het gebruik dat van bepaalde zaken wordt gemaakt, in het recht kunnen worden verdisconteerd? De gewenste verschuiving van ruilwaarde naar gebruikswaarde dwingt hiertoe. De feitelijke ontwikkeling van het recht gaat overigens al soms in deze richting (vgl. bij voorbeeld gerechtelijke uitspraken over bedrijfsbezettingen, waarbij de traditionele opvattingen over eigendom impliciet ter discussie worden gesteld). Waarom niet aangestuurd op een meer-dimensionaal rechtsbegrip, waarbij de uitoefening van rechten gedifferentieerd zou moeten worden naar gelang de bij die uitoefening betrokken collectiviteit? Dat is van beslissende betekenis, omdat juist op basis van het ongedifferentieerde karakter van het recht het kapitalisme zich heeft kunnen ontwikkelen (de rechten van de eigenaar van een een-mans-bedrijfje werden over één kam geschoren met die van de eigenaar van een groot bedrijf, waarvan een hele streek afhankelijk was).

Alleen op het terrein van het personenrecht en de mensenrechten zou de universaliteit van het recht moeten worden gehandhaafd en uitgebreid, en wel zo dat ze het recht bij uitnemendheid worden. Een 'overwinning' van de markt-maatschappij vereist dus dat men de weg inslaat van een *pluralistisch recht*. Het experiment als strategie van maatschappelijke verandering is alleen mogelijk op basis van een versoepeling en diversificatie van het recht, die personen beschermt en de mogelijkheden tot transversaliteit (het leggen van dwarsverbanden) vergroot.

(Vertaling: Paul Kalma)

Multi Vezel Akkoord: toetssteen voor ontwikkelingssamenwerking

In de komende maanden zullen de internationale onderhandelingen over de regulering van de wereldhandel in kleding en textiel worden afgerond. Het is de algemene verwachting dat dat zal leiden tot de derde verlenging van het Multi Vezel Akkoord (MVA). Het akkoord stamt uit 1973 en regelt de handel in kleding en textiel tussen de ontwikkelingslanden en de geïndustrialiseerde landen. De geringe publicitaire en politieke aandacht die tot nu toe uitgaat naar de besprekingen strookt niet met hun werkelijke belang. De totale waarde van de wereldhandel in kleding en textiel bedroeg in 1983 ruim negentig miljard dollar en de door het MVA gecontroleerde handelstroom van Zuid naar Noord besloeg veertig procent daarvan. Zowel voor de industrielanden als voor de ontwikkelingslanden is de kleding- en textielsector van aanzienlijke economische betekenis.

Omdat de belangen van de industrielanden en die van de ontwikkelingslanden niet in elkaars verlengde liggen kan de uitkomst van de besprekingen over de verlenging van het MVA opgevat worden als een toetssteen voor de oprechtheid van welluidende (Europese) verklaringen over de noodzaak van ontwikkelingssamenwerking. Een keuze voor de ontwikkeling van de Derde Wereld op dit gebied zal immers al gauw in het eigen vlees van de werkgelegenheid snijden. In dit artikel wordt een beeld gegeven van het belang van de kleding en textiel voor beide partijen en wordt vanuit de invalshoek van het ontwikkelingsbeleid een beoordeling gegeven van de verlenging van het MVA.

Ontwikkelingen in de Noord-Zuidverhouding

In 1974 nam de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties een resolutie aan met concrete voorstellen die moesten leiden tot een Nieuwe Internationale Economische Orde (NIEO). Deze voorstellen zouden de internationale economie structureel hervormen en moeten leiden tot rechtvaardige internationale betrekkingen. Zo werd onder anderen gepleit voor de opzet van een grondstoffenfonds, waardoor de Derde Wereldlanden zouden kunnen rekenen op eerlijker en stabiele prijzen voor hun grondstoffen, en van de hervorming van het Internationaal Monetair Fonds, waardoor de stem van de Derde Wereld zwaarder zou wegen bij de internationale financiële en economische besluitvorming. Er werden twee punten genoemd die vooral van belang zijn voor de kleding en textiel. Dat zijn de opheffing van handelsbelemmeringen voor producten uit de Derde Wereld en de verplaatsing naar de ontwikkelingslanden (25 procent van de industriële productie zou voortaan in de Derde Wereld moeten plaatsvinden).

Onder invloed van de verslechtering van de internatio-

nale economische situatie zijn de NIEO-voorstellen steeds verder op de achtergrond geraakt. In algemene zin is de in het kader van de NIEO gevoerde Noord-Zuiddialoog sterk in kracht afgenomen. De Unctad (United Nations Conference on Trade and Development) dreigt een mislukking te worden. In GATT-verband (General Agreement on Tariffs and Trade) overwint het protectionisme en economisch nationalisme van de rijke wereld. Met de opheffing van handelsbeperkingen en de verplaatsing van de industriële productie van Noord naar Zuid is het anno 1986 niet veel beter gesteld. De wereldhandel wordt nog steeds gedomineerd door de rijke landen. Zo wordt ook nu nog ruim tweederde van de totale OESO-export (Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling, de 'club van rijke landen') tussen de aangesloten landen zelf verhandeld. Ook gaat tweederde van de export van de arme landen naar de rijke landen. Positief is wel de groei van het aandeel van de Derde Wereld in de wereldhandel. Tussen het begin van de jaren zestig en het einde van de jaren zeventig zagen de ontwikkelingslanden hun aandeel in de wereldexport van industriële producten stijgen van tien procent naar meer dan twintig procent. Van de export van ontwikkelingslanden is ruim veertig procent export van industriële producten.

Helaas heeft deze ontwikkeling zich niet doorgezet in de jaren tachtig. De economische groeicijfers lopen terug en de prijzen van veel grondstoffen daalden in de periode van 1979 tot 1982 met circa dertig procent. De stagnatie van de wereldhandel en het toegenomen protectionisme in de rijke landen beperkten de exporten uit de Derde Wereld. De hoge schuldenlast en het hoge rentepercentage dwongen veel ontwikkelingslanden tot een aanpassingsbeleid, gericht op terugdringing van het betalingsbalanstekort, wat ten koste ging van binnenlandse bestedingen en de economische groei. Alles bijeen genomen werd de Derde Wereld hard getroffen door de internationale economische recessie. De nagestreefde verruiming van de handelsmogelijkheden en uitbreiding van industriële producten bleven uit.

In die situatie lijkt het op het eerste gezicht niet meer opportuun om over de NIEO te spreken. Ten onrechte. Want naast de mislukkingen zijn er bescheiden successen geboekt en blijft de noodzaak van een structurele hervorming van de internationale economische structuur een absolute noodzaak voor overleving van de Derde Wereld.

De ontwikkeling van de wereldhandel in kleding en textiel

De internationale handel in kleding en textiel kent al vanaf het midden van de jaren vijftig in- en uitvoerre-

Aart van Dam/Alman Metten

Metten is lid van de Socialistische Fractie van het Europees Parlement; Van Dam is zijn persoonlijk medewerker

gulerende afspraken. De VS was de belangrijkste initiator van deze regelgeving. In de jaren vijftig groeide de export van textiel uit Japan naar met name de VS aanzienlijk. Om deze Japanse toevoer in te dammen sloot de VS een zogenaamd zelfbeperkingsakkoord met Japan. Dit hield in dat de VS aan Japan vroeg om haar export te matigen, en dat de VS met invoerbeperkingen en dergelijke zou komen als dit niet zou lukken. In feite is een dergelijk akkoord een soort handelspolitieke chantage, waarbij de macht die het invoerende land in andere economische sectoren heeft, als drukmiddel dient om het uitvoerende land tot zelfbeperking te dwingen. Het akkoord had voor de VS niet het gewenste effect omdat het ontdoken werd en doordat zich nieuwe exporteurs op de Amerikaanse markten meldden. Dit waren de ontwikkelingslanden voor wie de textiel niet alleen 'intern' van groot economisch belang was, maar ook het belangrijkste exportprodukt vormde. Het arbeidsintensieve karakter, het redelijk eenvoudige productieproces en de lage produktiekosten in landen als Taiwan, Hong Kong, Thailand, de Filipijnen, India en Pakistan, speelden daarbij een rol.

In het begin van de jaren zestig leidden deze ontwikkelingen tot uitgebreide akkoorden. Deze gaven de importerende landen de mogelijkheid om selectieve invoerbeperkingen op te leggen in geval van marktverstoringen. Het ging om de Short Term Agreement (1961) en de Long Term Agreement (1962-1973). In eerste instantie werd export van dertien lage lonenlanden aan banden gelegd; in 1973 waren dat er inmiddels 37 geworden. Tussen 1962 en 1973 steeg, ondanks deze akkoorden, de export uit de Derde Wereld. Nieuwe toepassingsmogelijkheden in de textielindustrie en een periode van internationale hoogconjunctuur stimuleerden de vraag. Een rol speelde ook de groei van de wereldbevolking. Het wereldverbruik van textielvezels is in de twintig jaar na 1962 verdubbeld. Vooral Hong Kong, Taiwan en Zuid-Korea profiteerden hiervan als grote exporteurs van textiel en later van kleding.

Bij het aflopen van de Long Term Agreement in 1973 bleek bij de kleding- en textielindustrie in de geïndustrialiseerde wereld sterke behoefte te bestaan aan een nieuwe, meer producten omvattende regeling. De onderhandelingen tussen exporterende en importerende landen in Genève leidden tot het eerste Multi Vezel Akkoord, een kaderregeling voor de handel in kleding en textiel. Net als bij de Short Term Agreement en de Long Term Agreement werd afgesproken dat het een tijdelijke regeling zou zijn. Het MVA bood de EG en zeven andere industrielanden (VS, Japan, Canada, Oostenrijk, Zweden, Zwitserland en Finland) de mogelijkheid om de importen uit 34 ontwikkelingslanden te beperken. Binnen het MVA-raam zouden daartoe bilaterale akkoorden moeten worden afgesloten.

Het MVA wijkt af van de vrijhandelsprincipes van het GATT. Deze verbieden namelijk kwantitatieve restricties. Toch aanvaardde het GATT het MVA, omdat veel landen druk doende waren om ad hoc maatregelen te nemen tegen de stijgende kleding- en textielinvoer. Het MVA werd gezien als uitzonderingsmaat-

regel, noodzakelijk om een ware escalatie van eenzijdige protectionistische maatregelen te voorkomen. Dit vinden we terug in de officiële doelstellingen van het MVA, die gericht zijn op de verzekering van een ordelijk verloop van de handel en het vermijden van schok-effecten om uiteindelijk een liberalisering van de wereldhandel in kleding en textiel mogelijk te maken. Stimulering van de groei van kleding- en textielindustrie in de Derde Wereld is in dit verband ook een MVA-doelstelling. De Derde-Wereldlanden accepteerden een uitbreiding van het aantal gecontroleerde producten in ruil voor een verruiming van de handelsmogelijkheden. Het MVA zou echter allesbehalve tijdelijk van aard blijken te zijn, en de Derde-Wereldlanden meer nadeel bezorgen dan kon worden voorzien.

De Multi Vezel Akkoorden

Het eerste MVA trad begin 1974 in werking. Er waren 42 deelnemers, waarbij de EG als één deelnemer. In de overeenkomst werd een gemiddelde gegarandeerde groeimogelijkheid van zes procent vastgesteld voor de invoer op de markt van de geïndustrialiseerde landen. Voor de zogenaamde gevoelige producten gold een percentage van minder dan zes, voor de minder gevoelige producten iets meer dan zes. De mate van gevoeligheid werd bepaald door de mate waarin de industrie in de rijke landen door de importen werd bedreigd.

De praktijk wees echter uit dat het globale stijgingspercentage opliep tot ruim twaalf procent, omdat de EG er pas laat in slaagde om bilaterale overeenkomsten af te sluiten met de belangrijkste exporteurs. De EG had, in tegenstelling tot de VS, weinig ervaring met het voeren van een dergelijk restrictief beleid. In december 1977 werd het MVA verlengd tot eind 1981. Onder invloed van de nasleep van de oliecrisis en de verslechtering van het produktieniveau van de kleding- en textielindustrie werden in dit MVA II strakke importbeperkingen dan voorheen opgenomen, met meer nadruk op kleding dan op textiel. Bilaterale overeenkomsten werden hoofdinstrument van een invoerbeperkend beleid en er werd een mogelijkheid ingebouwd om bij (dreigende) marktverstoringen af te wijken van de MVA-quoting (lees: de rijke landen konden de quota's verlagen). Het resultaat was dat de jaarlijkse groeicijfers van de invoer in de rijke landen in het algemeen onder de zes procent bleven. De totale invoer uit de ontwikkelingslanden in de EG viel in 1979 terug van 46 procent naar 41 procent. De invoer van kleding en textiel in de EG uit de ontwikkelde landen (inclusief de intra-EG handel) kon daarentegen groeien van 54 procent naar 59 procent.

Op 22 december 1981 kwam de tweede verlenging van het MVA tot stand (MVA III). De wereldhandel in textiel en kleding werd hiermee geregeld tot 1 augustus 1986. De aanhoudende economische recessie en het in veel landen gevoerde bezuinigingsbeleid vormden de achtergrond van de onderhandelingen over deze tweede verlenging. De importerende landen bleven beschermd tegen plotselinge en substantiële importstijging (niet zoals in de vorige regeling door de mogelijkheid om de quota eventueel te verlagen, maar door de

mogelijkheid om stijgingen *binnen* de quota onmogelijk te maken; dit is de zogenaamde 'anti-surge'-regeling). De bilaterale akkoorden bleven kernpunt van het quotabeleid. Een nieuw element was de invoering van differentiatie naar land en naar produkt. Criterium was het concurrentievermogen ten opzichte van de westerse industrie. Hierdoor kwamen Hong Kong, Taiwan, Zuid-Korea en Macao onder striktere bepalingen te vallen. Deze impliciete bevoordeling van kleinere exporteurs kwam echter niet uit de verf, omdat in de bilaterale overeenkomsten weinig van de voor hen gecreëerde ruimte werd benut.

Ondanks het restrictieve karakter van dit MVA III kon het groeicijfer van de importen zich enigszins herstellen.

De belangen van de Derde Wereld en het MVA

Tot zover de voorgeschiedenis van de huidige onderhandelingen. In welke context spelen zij zich af? Het economische belang van de kleding- en textielsector voor de landen van de Derde Wereld is groot te noemen. Voor een aantal landen is het een belangrijke bron van exportopbrengsten. Circa een derde van de industriële exporten uit de Derde Wereld bestaat uit kleding en textiel. In enkele gevallen gaat het om een *industriële sector* die geen binding heeft met de rest van de economie. Dit zijn de vrijhandelszones (waarvan er ongeveer honderd zijn), waar met belangrijke belastingfaciliteiten, lage loonkosten en een verbod van vakbonden door de markt wordt geproduceerd. De voor de kleding gebruikte textiel wordt daarbij geïmporteerd, zodat er geen lokale industriële activiteit plaatsvindt. Als voor het betreffende bedrijf verandering optreedt in deze gunstige omstandigheden, wordt de produktie veelal verplaatst.

Komt deze vorm van produktie vrijwel uitsluitend ten goede aan bedrijven, anders ligt het waar de grondstoffenproduktie voor een groot deel wordt verzorgd door de lokale textielindustrie. De industriële ontwikkeling heeft dan een veel bredere uitstraling ter plekke. Een dergelijke meer geïntegreerde industriële structuur valt te preferen boven de 'run-away'-industrie.

De kleding- en textielindustrie, die circa twintig procent van de produktie van de verwerkende industrie uitmaakt, biedt zeer veel werkgelegenheid. Het aandeel van de kleding en textiel in de industriële werkgelegenheid is ongeveer dertig procent. Het zijn voor het overgrote deel vrouwen die in de kleding en textiel werkzaam zijn.

De produktie vindt overigens niet alleen plaats voor de export. In een aantal landen is de industrie opgekomen als importvervanger.

De kleding- en textielsector kan vergeleken worden met de primaire groeisectoren uit onze eigen economische geschiedenis. Het is nu voor de Derde Wereld de eerste en vaak nog de enige industriële activiteit van betekenis. Het is daarom van groot belang dat de ontwikkeling van deze sector kan doorgaan. Toegang tot de buitenlandse markten is daarbij essentieel.

De *handel* in kleding en textiel geeft een groei van export uit de Derde Wereld te zien. Voor kleding is de groei groter dan voor textiel. Het Derde Wereldaan-

deel in de wereldhandel van kleding steeg in de periode 1963-1983 van twintig procent naar 59 procent; voor textiel was er een stijging van 23 procent naar 28 procent. Ook op de EG-markt is het Derde-Wereldaan-deel gegroeid, zij het dat het groeipercentage op zichzelf is afgenomen. Voor de gehele sector was er in de periode 1973-1977 een groei van 39 procent naar 46 procent, een groei die terugvalt in de periode 1977-1981 naar 41 procent en zich weer enigszins herstelt in de jaren daarna. In de periode van terugval van de Derde-Wereldlanden zien we een toename van het aandeel van de industrielanden (van 54 procent naar 59 procent). Geluiden over een alarmerende toename van de importen uit de Derde Wereld dienen dus sterk relativerend te worden.

De export uit de Derde Wereld is niet gelijkelijk over die landen verdeeld. Er is een groep van zogenaamde dominante exporteurs, namelijk Hong Kong, Zuid Korea, Taiwan en Macao (geen lid van het MVA) die het overgrote deel van de Derde-Werelduitvoer voor zijn rekening neemt. Op het gebied van de kleding bijvoorbeeld zorgen zij voor respectievelijk 33,4 procent, 24,4 procent en 18,5 procent van het totale Derde-Wereldaan-deel (geen cijfers voor Macao). Naast deze groep dominante exporteurs is er een grote groep van kleine en middelgrote exporteurs en nieuwkomers op de markt. Dit is een zeer gevarieerde verzameling van enerzijds landen die nog op bescheiden schaal exporteren maar een groot produktiepotentieel hebben (bijvoorbeeld Argentinië en Brazilië) en anderzijds van landen wier aandeel ook in de toekomst bescheiden zal zijn (bijvoorbeeld Ivoorkust en Guatemala).

De effecten van het MVA zijn, gegeven deze gevarieerde situatie, zeer verschillend. Het MVA heeft zonder twijfel de potentiële exportgroei van een aantal landen belemmerd. Een rol daarbij speelden vooral de uitbreiding in de loop der jaren van de lijst van gevoelige produkten en het groeiende belang van de bilaterale overeenkomsten. Dit effect is vanuit ontwikkelingsperspectief gezien negatief, maar daar tegenover staat dat het MVA in zekere zin ook positief gewerkt heeft. Het MVA heeft voorkomen dat de toevoer naar de westerse markten zo groot zou zijn geworden, dat unilaterale protectionistische maatregelen de exportgroei per saldo had kunnen doen veranderen in exportafname. Het akkoord bood de ontwikkelingslanden een beperkte maar zekere groeimogelijkheid (in principe zes procent), waarvan in principe alle aangesloten landen gebruik konden maken. Dit vermeerde een scherpe concurrentie tussen ontwikkelingslanden onderling, die bij ontbreken van regulering zou zijn opgetreden en die voor de kleine en middelgrote exporteurs en de nieuwkomers op de markt zeer nadelig zou zijn geweest.

De belangen van de EG en het MVA

De kleding- en textielsector is in de EG een belangrijke sector. In 1983 bedroeg de omzet van de kleding- en textielindustrie circa tweehonderd dertig miljard gulden, bij een export van vijfendertig miljard gulden. De *industrietak* biedt werkgelegenheid aan 3,2 miljoen mensen (inclusief Spanje en Portugal). De betekenis

van de kleding en textiel-sector is de laatste tien à twintig jaar wel sterk afgenomen. Niet alleen verdwenen er ongeveer 1,7 miljoen arbeidsplaatsen, maar ook daalde tussen 1973 en 1983 de produktie van kleding met zestien procent en van textiel met 14,5 procent. Het aandeel van kleding- en textiel in de verwerkende industrie daalde van bijna elf procent in 1963 via bijna zeven procent in 1976 tot vijf à zes procent nu. Dit duidt op grote problemen in de kleding- en textielindustrie in de EG. Deze problemen zijn echter op meer oorzaken terug te voeren dan op de toegenomen import uit de Derde Wereld. De belangrijkste oorzaak is de groei van de arbeidsproductiviteit door automatisering en rationalisatie. Daarnaast is de consumptie gedaald als gevolg van verminderde koopkracht en door afname van de bevolkingsgroei. Tenslotte is er door de Europese industrie te laat ingesprongen op de groter geworden behoefte aan modieuze en duurdere kleding.

De EG heeft zeer uitgebreide *handelsrelaties* in de kleding- en textielsector. Er zijn ongeveer honderd-dertig leverancierslanden, die kunnen worden onderscheiden in een aantal groepen. Er zijn de rijke landen met wie de EG handelscontacten heeft volgens de GATT-afspraken, er zijn de Middellandse Zee-landen met preferentiële toegang en de ACP-landen met vrije toegang; en tenslotte zijn er de MVA-landen die belemmerd worden in hun afzetmogelijkheden. Deze laatste groep neemt slechts dertien procent van de invoer van kleding en textiel in de EG voor zijn rekening.

De importgroei die de positie van de Europese industrie bedreigt komt uit alle drie groepen. Het is een fabel dat alleen 'de Derde Wereld' daarvoor verantwoordelijk is. Zo steeg de invoer uit Zwitserland naar de EG tussen 1980 en 1984 van 800 miljoen ecu naar 1350 miljoen ecu en de invoer uit Oostenrijk steeg in die periode van zevenhonderd miljoen tot elf honderd miljoen ecu. Geconstateerd is al dat ook in de periode 1977-1981 het aandeel van de rijke landen in de invoer in de EG was gestegen. Over de (Middellandse Zee-) landen met een preferentiële toegang kan hetzelfde gezegd worden. In de periode 1980-1983 steeg de import in de landen als Tunesië, Marokko, Egypte en Cyprus met respectievelijk 79, 91, 107 en 214 procent. En Turkije is de grootste textiel- en kledingimporteur in de EG geworden.

Ook de MVA-landen hebben, zoals we in de vorige paragraaf zagen hun importen in de EG vergroot. Tegenover deze exportgroei, die overigens voor een deel veroorzaakt wordt door de westerse bedrijven die zich vestigen in de exportgerichte vrijhandelszones, staat dat veel exporterende ontwikkelingslanden zelf hoge tariefmuren hebben om hun industrie te beschermen. Voeg bij al deze ontwikkelingen dat ook de intra-EG handel sterk is toegenomen en tot grote onderlinge concurrentie heeft geleid en het beeld van de bedreigde kleding- en textielsector is geschetst.

Het MVA heeft deze ontwikkeling niet kunnen keren, aangezien de export uit de MVA-landen slechts één factor van die export vormt, en niet eens de belang-

rijkste factor. Zonder MVA zou de crisis echter nog groter kunnen zijn geweest. Minder invoerbeperking zou tot grotere importen hebben geleid, vooral vanwege de genoemde dominante exportlanden. Het MVA heeft hier met zijn beschermende werking tijd en ruimte gecreëerd voor herstructurering in Europa. Het MVA heeft door de geboden bescherming Europese werkgelegenheid behouden. Maar ook heeft het MVA de consumentenprijzen hooggehouden. Alles bijeen genomen heeft het MVA, zo menen wij, voor Europa overwegend positief gewerkt. Dat is ook niet zo vreemd voor een regeling die in principe bedacht is door en voor de industrielanden. Zij zijn de machthebbers in het MVA.

Een voor de Europese industrie belangrijk element in het MVA is de genoemde *herstructureringsnoodzaak*. Het agentschap dat het functioneren van het MVA controleert, de Textile Surveillance Board, heeft ook als taak om toezicht te houden op de uitvoering van herstructurering. De industrielanden hebben dit toezicht echter niet geaccepteerd. Toch vindt er wel herstructurering plaats, maar niet geordend en gepland op Europese schaal. Er heeft een grote uitstoot van arbeidsplaatsen plaatsgevonden, maar de modernisering van de bedrijfstak was niet algemeen. Duitsland en Nederland zijn Europese koplopers op dit punt. In Nederland bij voorbeeld is de helft van de arbeidsplaatsen verdwenen. Dat deel van de industrie dat nog bestaat is gemoderniseerd en geautomatiseerd.

Daarbij is een nieuwe ontwikkeling duidelijk zichtbaar, namelijk de uitbreiding van het thuiswerk en van de produktie in kleine bedrijfjes, de sweatshops. Als 'voordeel' van deze produktie gelden de flexibiliteit en de lage produktiekosten (lage lonen, geen sociale lasten ten laste van de opdrachtgever). De nadelen liggen ook juist op dit terrein: onzeker werk, onder slechte omstandigheden tegen lage lonen en met gebrek aan sociale zekerheid. Er dreigt een scheiding in de textiel- en kledingindustrie tussen produktie in zeer moderne bedrijven enerzijds en de produktie in de thuisindustrie en sweatshops, veelal in het grijze en zwarte circuit, anderzijds. Deze ontwikkeling is overigens geen exclusief Nederlandse aangelegenheid. Integendeel, in Engeland en Italië gaat hij nu zeker nog verder.

Een enkel woord over Nederland. Na jaren van teruggang van de Nederlandse kleding- en textielindustrie, met omzetzakelijkheid (tussen 1977 en 1983: 22 procent) en exportteruggang, nam de omzet in 1984 toe met negen procent (van 2022 miljoen naar 2319 miljoen gulden) en nam ook de export van kleding toe. De werkgelegenheid, de officieel bekende althans, liep echter terug van 23.400 naar 23.100 arbeidsplaatsen. Verwachtingen dat de Nederlandse kledingindustrie binnen enkele jaren dertig procent van de Nederlandse kledingmarkt kan gaan voorzien in plaats van de huidige vijftien procent lijken niet overdreven. Daarvoor is voortgaande modernisering met gebruik van computer-gestuurde ontwerp- en produktiemethodes wel noodzakelijk. Dit zal dan wel ten koste gaan van werkgelegenheid. Eveneens is een verre gaande herstructurering

van de kledingindustrie nodig, ook om te voorkomen dat genoemde produktievereisten leiden tot thuiswerk en productie in sweatshops.

Ook in Europa als geheel zal het gebruik van nieuwe technologieën een nieuw concurrentievermogen kunnen creëren. Want wat op de huidige kledingmarkt meer opbrengt dan massaproductie is de productie van eigentijdse kleding, die snel wisselt vanwege de modegevoeligheid. Hiervoor zijn snelle en flexibele produktietechnieken nodig, met korte aanvoerlijnen en kleine voorraden.

Verlenging van het MVA, ja of nee?

Een korte blik op de stellingnames van verschillende maatschappelijke organisaties en van de verschillende onderhandelingspartijen in Genève ten aanzien van de huidige verlenging van het MVA levert het volgende beeld op.

De *werkgevers- en werknemersorganisaties* in de kleding en textiel pleiten voor verlenging van het MVA. De werkgevers wijzen op de oneerlijke concurrentie met een aantal Derde-Wereldlanden. In die landen bestaan hoge tariefmuren en lage lonen, waarmee de Europese industrie niet kan wedijveren.

De *werknemers* leggen vooral nadruk op de (sociale) noodzaak van de industriële herstructurering.

Vanuit verschillende gezichtspunt redenerend komen zij aldus tot dezelfde stellingname. Dat is ook het geval ten aanzien van de sociale clausulering van het MVA. Beide partijen vinden dat er passages in het MVA moeten worden opgenomen over lonen en over arbeidsomstandigheden. De werkgevers denken zo iets te kunnen doen aan het loonkostenverschil en de werknemers denken op deze wijze verhoging van het levenspeil van hun collega's in de Derde Wereld te kunnen realiseren.

Hoewel verbetering van arbeidsvoorwaarden in de Derde Wereld ons zeer ter hart gaat, denken we toch dat de kans op misbruik (protectionisme) sociale clausulering tot een ongeschikt middel in een handelsovereenkomst maakt. Als regeringen werkelijk begaan zijn met de arbeidsvoorwaarden in de Derde Wereld, dan zijn er vele middelen om dit aan de Derde-Wereldlanden duidelijk te maken. Er kan worden aangedrongen op naleving van conventies en procedures van de ILO (International Labour Organisation). Het hulpbeleid biedt hiervoor ook een beter kader, bij voorbeeld door subsidiering van het FNV om de positie van de vakbeweging in de Derde-Wereldlanden te kunnen verstevigen.

Twee groeperingen die vanuit wèer een andere benadering redeneren zijn de organisatie voor groothandelaren en de consumentenorganisatie.

De *groothandel* pleit voor liberalisering van de handel, maar verwacht een handelschaos als dat te plotseling zou gebeuren. Het MVA moet daarom (toch) verlengd worden. Wel moeten de armste landen en de met de EG geassocieerde landen vrij worden gesteld van de beperkingen en moeten de quota jaarlijks verruimd worden.

De *consumentenorganisaties* beschouwen het MVA als een mislukking omdat de vergroting van de invoer

op de Europese markt eerder toe te schrijven is aan de VS dan aan de Derde Wereld. Daarnaast is het zo dat nog steeds de Europese producenten de Europese markt overheersen. Tenslotte schetsen zij het nadeel voor de consument: het MVA heeft gezorgd voor hoge prijzen.

Toch pleiten zij ook voor verlenging, dat wil zeggen een verlenging als overgang naar liberalisering. Bij de verlenging zouden Derde-Wereldlanden ruimere toegang tot de markt moeten krijgen, bepaalde producten zouden buiten de beperkingen moeten vallen (bij voorbeeld kinderkleding) en het aspect van herstructurering zou moeten worden beklemtoond.

In de praktisch opstelling ten aanzien van de verlenging van het MVA is er dus een vrij grote eenstemmigheid bij de belangenorganisaties. Ligt dat aan de Geneefse onderhandelingsstafel ook zo?

Een aantal *Derde-Wereldlanden* heeft zich georganiseerd in het internationale Bureau voor Textiel en Kleding. Dit Bureau, dat werd opgericht in 1984, heeft als leden China, Colombia, Egypte, Hong Kong, Macao, Mexico, Peru, Pakistan, India en Zuid-Korea. Deze over het algemeen *grote exporteurs* zijn goed voor ruim zeventig procent van de export uit de Derde Wereld. Het Bureau zal in Genève namens de leden onderhandelen. Inzet daarbij zal zijn de afschaffing van het MVA, omdat het protectionisme van het MVA wordt beschouwd als een ernstige belemmering voor de economische ontwikkeling van de Derde Wereld.

De *kleine en middelgrote exporteurs* uit de Derde Wereld zijn daarentegen voorstander van een verlenging van het MVA. Zij vrezen dat bij afschaffing van het MVA nieuwe protectionistische maatregelen van de importerende landen zullen worden genomen en zijn bang om bij vrije concurrentie door de grote exporteurs te worden weggevaagd. Wel wensen zij ruimere quota en liberalisering op een aantal terreinen.

Uit overleg tussen deze twee groepen Derde-Wereldlanden is een gemeenschappelijke verklaring voortgekomen, waarin gesteld wordt dat het MVA om eerdergenoemde redenen moet worden afgewezen. Gepleit wordt voor liberalisering en uiteindelijke afschaffing. Over het wanneer van de afschaffing wordt echter geen uitspraak gedaan.

De verschillen tussen de *EG-lidstaten* zijn groot. Er zijn voorstanders van handhaving van het huidige MVA (Frankrijk en Italië), er zijn landen die dit MVA nog zouden willen verscherpen (België en Griekenland) en er zijn liberaliserende geluiden te horen (Duitsland en Nederland). Op 11 maart jl. hebben de lidstaten overeenstemming bereikt over het onderhandelingsmandaat van de Europese Commissie. Deze Commissie, zelf voorstander van een zekere liberalisering, voert de onderhandelingen namens de EG. Het onderhandelingsmandaat gaat uit van een maximale groei van nul tot een procent voor de dominante exporteurs en een groei van vier tot zes procent voor de overige landen. De armste landen en nieuwkomers op de markt krijgen nog een hoger groeipercentage toebedeeld, maar geen quota-vrijstelling. Daarnaast kan wat de EG betreft het aantal gecontroleerde produk-

ten worden verminderd. De EG heeft haar liberaliserende opstelling evenwel afhankelijk gemaakt van eventuele restrictieve maatregelen van de Verenigde Staten. Dit belooft niet veel goeds voor de Derde Wereldlanden, want in de VS heerst een zeer protectionistische stemming. Kon president *Reagan* zijn veto nog uitspreken over een door het Congres aangenomen wet die de invoer verder zou beperken, wel heeft hij ter compensatie aangekondigd een harde opstelling te kiezen in de MVA-onderhandelingen. Dat is ook nodig, want de twee derde meerderheid in het Congres die nodig is om de protectiewet alsnog aan te nemen is nog steeds haalbaar.

Het ziet er dus alleszins naar uit dat het MVA opnieuw verlengd gaat worden. Punt van onderhandeling zal ook zijn hoe lang die verlenging zal moeten gelden. Het is te verwachten dat er voor de Derde-Wereldlanden niet of nauwelijks iets zal verbeteren. Misschien krijgen de armste landen wat meer toegang tot de westerse markt. Een verruiming van de vereveningsmogelijkheden zit er waarschijnlijk niet in. En reciprociteitseisen (de verplichting voor exporteurs uit de Derde Wereld om de eigen markt toegankelijk te maken voor importen uit de industrielanden) en de koppeling van de importmogelijkheden op de markt van de industrielanden aan de ontwikkeling van de vraag in deze landen zal de situatie voor de Derde-Wereldlanden er zeker niet beter op maken. Het protectionisme van een aantal Europese landen speelt de Derde-Wereldlanden parten, maar vooral ook zweeft het Amerikaanse protectionisme boven de onderhandelingstafel. Daartegen zullen de onderling verdeelde ontwikkelingslanden weinig kunnen inbrengen.

Conclusie

Onze schatting van de in Genève te behalen voordelen voor de Derde-Wereldlanden is dus somber. De verwachte uitkomst van de onderhandelingen zal ver afstaan van de NIEO-doelstellingen; ze zal slechts minimaal bijdragen aan hervorming van de internationale economie ten voordele van de Derde Wereld. De mondiale machtsverhoudingen en het economische tij zijn daar verantwoordelijk voor.

Ondanks de kritiek op de werking van het MVA en ondanks pessimisme ten aanzien van de resultaten voor de Derde Wereld bij de huidige onderhandelingen, menen wij echter dat onmiddellijke afschaffing van het akkoord niet wenselijk is. Niet alleen zou zo'n opstelling politiek gezien volstrekt niet realistisch zijn, gezien de reeds bekende opstelling van een aantal belangrijke partijen bij de onderhandelingen, maar ook

kan het MVA bij een goede invulling nog wel enige positieve effecten hebben. Bovendien, en dat is misschien wel het belangrijkste, kan verlenging unilaterale protectionistische maatregelen voorkomen. Daarnaast kan ze de kleine en middelgrote exporteurs uit de Derde Wereld bescherming bieden tegen de dominante exporteurs (onder andere door matigende invloed van het MVA op de concurrentie tussen Derde-Wereldlanden) en een garantie van groei van de afzet geven.

Tegen deze achtergrond is de *timing* van de MVA-onderhandelingen van belang. De bedoeling is, dat ze afgesloten worden vóór een nieuwe GATT-ronde plaatsvindt, waarin vooral van de ontwikkelingslanden wordt gevraagd in te stemmen met liberalisering van het dienstenverkeer. Het is uiteraard niet het belang van de Derde-Wereldlanden eerst akkoord te gaan met een voortgezette afwijking van de GATT-regels door de rijke landen met betrekking tot het MVA, en daarna pas te moeten onderhandelen over liberalisering van het dienstenverkeer. Het parallel lopen van deze onderhandelingen zou de uitgangspositie van de Derde Wereld sterk verbeteren. Een korte tijdelijke verlenging van het huidige MVA zou daarom in het belang van de Derde Wereld zijn.

Het uiteindelijke doel moet liberalisering van de handel zijn, dat wil zeggen een terugkeer naar het multilateralisme van de GATT. Deze overeenkomst biedt de Derde-Wereldlanden in hoofdstuk IV, dat over handel en ontwikkeling gaat, een betere toegang tot de wereldmarkten. Op weg naar deze liberalisering, en dus afschaffing van het MVA, moet de vrije toegang tot de markt voor alle ontwikkelingslanden, worden gerealiseerd, met uitzondering van de genoemde dominante exporteurs. Voor hen dienen quota gehandhaafd te blijven, met dien verstande dat de quota jaarlijks verruimd worden. Er moet trouwens een einde worden gemaakt aan de situatie dat allerlei beperkingen gelden voor de MVA-landen, de Middellandse-Zeelanden met preferentiële toegang en de ACP-landen met vrije toegang. Een gelijke behandeling met de rijke landen is tenminste gewenst.

Op weg naar liberalisering moeten tevens de vereveningsmogelijkheden worden verruimd en moeten de mogelijkheden voor de industrielanden om bij marktverstoringen beperkende maatregelen te nemen worden afgeschaft. Op deze wijze kunnen armste landen, kleine en middelgrote exporteurs en nieuwkomers op de markt enerzijds nog van een bepaalde bescherming profiteren, terwijl hen anderzijds een perspectief op verdere ontwikkeling geboden wordt.

Drift

Auto's vannacht met rode vensters, stil
als speelgoed van een dood kind, eigenaren
slapend achter gordijnen vuurbelopen.

Wij alleen zaten wakker, alle vier
roepend, elk op zijn eigen manier,
een at, een gooide blokken het raam uit,
een werd verkouden, een gaf geen geluid.

En stelden elkaar vragen als Wie wil
een boterham; Weet jij hoeveel het waren;
Zijn er nog zakdoeken; of (ogen open);

en keken samen naar een overkant
vol kalme voortuinen. Verweg de brand
die uit zijn drift over de hemel joeg
en stof verplaatste en met vlammen sloeg.

Eva Gerlach (1948)
*Publiceerde bij Uitgeverij De
Arbeiderspers de bundels
Verder geen leed (1979), Een
kopstaand beeld (1983) en
Dochter (1984). Dit jaar
verschijnt Domicilie*

Signalementen

Andries Sternheim

'Cultuursocialisme' is een begrip dat, zeker in Nederland, in de discussie over de vernieuwing van het socialistisch denken een tijdlang centraal heeft gestaan. Het wordt doorgaans in verband gebracht met uitgesproken antimarxistische theoretici als *Hendrik de Man* en *Jacques de Kadt*. Men kan er echter ook het werk mee typeren van de Nederlandse sociaal-democraat en marxist *Andries Sternheim* (1890-1944). De socioloog *Theo Beckers* schetst in zijn artikel in het *Sociologisch Tijdschrift* (jaargang 12, nr 4, februari 1986) het portret van deze als diamantbewerker begonnen wetenschapsbeoefenaar, die zich in de jaren twintig en dertig uitvoerig heeft bezig gehouden met de verhouding tussen arbeid en vrije tijd. Hij was 'een weinig op de voorgrond tredend persoon, die ondanks zijn duidelijke visie op de richting van het marxisme als wetenschappelijke analyse van de samenleving, deze vooral binnen de arbeidersbeweging en op organisatorisch vlak wil(de) realiseren'.

Sternheim werd geboren in Amsterdam in een joods milieu. Hij werd lid van de ANDB, de diamantbewerkerbond, en wel in een tijd dat die de achturedag bevochten had, en voor haar leden een intensief programma van culturele en intellectuele vorming startte. Volgens Beckers is Sternheim hierdoor sterk beïnvloed. Hij ging in de SDAP, waarvan hij in 1909 lid werd, tot de 'revolutionaire' linkervleugel behoren, maar benadrukte daarbij voortdurend de waarde van de democratie – onder meer als middel om kennis te vergaren en over te dragen, en om aldus het bewustzijn van de arbeidersklasse te versterken. In *Het socialisme in zijn nieuwste schakeeringen*, een boekje uit 1922, bepleit hij een 'cultuursocialisme', opgevat als 'het streven naar psychische omvorming van den mensch, in dien zin, dat zijn sociale gevoelens tot het uiterste worden aangekweekt'. Een socialistische cultuur is alleen mogelijk op basis van een socialistische economie, waarbij de produktiemiddelen in handen van de gemeenschap zijn gebracht. Met dat laatste standpunt betoonde Sternheim zich een trouw aanhanger van de cultuuroppvatting van de Tweede Internationale.

Sternheim werkte aan diverse rapporten van de SDAP mee, en was ook betrokken bij het vormingswerk van het Instituut voor Arbeidersontwikkeling. In 1920 wordt hij hoofd van de bibliotheek- en documentatieafdeling van het in Amsterdam gevestigde Internationaal Verbond van Vakverenigingen (IVV). Eind jaren twintig vertrekt hij naar Genève, waar hij de 'dependance' van het beroemde Frankfurter 'Institut für Sozialforschung' van *Horkheimer* en *Adorno* gaat leiden. Goede contacten onderhoudt hij met de directeur

van de Internationale Arbeidsorganisatie, *Albert Thomas*. Thomas interesseerde zich, net als Sternheim, sterk voor het vraagstuk van de vrijetijdsbesteding van arbeiders. Hij zag in de organisatie van die vrijetijdsbesteding een noodzakelijk complement van de invoering van de achturen-dag. In zijn visie moest de arbeider zelf, of via eigen instellingen, vorm geven aan zijn vrije tijd, met als tweeledig doel: verhoging van het klassebewustzijn en toename van de beschaving.

In de jaren dertig constateert Beckers, raakt de discussie over de vrijetijdsbesteding van arbeiders op een dood spoor. Oorzaak daarvan vormen de sterk bemoeienis van totalitaire regimes met de organisatie van de vrije tijd, die socialistische activiteiten op dit gebied wat verdacht maakt; en natuurlijk de groeiende werkloosheid, die de discussie over vrije tijd een heel andere wending geeft.

Sternheim zelf roeide met zijn onderzoek in de jaren dertig naar vrije tijd en vrijetijdsbesteding van arbeiders dus enigszins tegen de stroom in. Dit is een mogelijke maar zeker niet de enige verklaring voor de beperkte resultaten die dit onderzoek uiteindelijk opleverde. Sternheim schrijft enkele artikelen, onder andere in het huisorgaan van de Frankfurter Schule, het *Zeitschrift für Sozialforschung*, en werkt mee aan het verzamelen van materiaal voor het project 'Studien über Autorität und Familie'. Tot een echte afronding van zijn werk voor het Instituut, in de vorm van een groots opgezet handboek over de organisatie van de vrije tijd in verschillende delen van de wereld, komt het echter niet. Hij is er nog steeds mee bezig als in 1938 het Instituut in Genève, in navolging van dat in Frankfurt, gesloten wordt, en hij naar Nederland terugkeert. Daar weet hij een uitgever voor het boek te vinden. 'Door onbekende oorzaken is het echter nooit voltooid of uitgegeven. Wat resteert zijn enkele belangrijke hoofdstukken in manuscript.'

Wie kennis wil nemen van Sternheim's opvattingen is dus aangewezen op genoemde artikelen. Veel aandacht krijgt daarin de invloed van vrijetijdsgedrag van arbeiders op hun politieke activiteiten. Beckers: 'Hij constateert hoe bij de toename van de vrije tijd de politieke activiteit van arbeiders juist afneemt; hoe door de toename van de rationalisatie van het arbeidsproces de arbeider in zijn vrije tijd met rust wil worden gelaten; hoe de vrije tijd door arbeiders hoofdzakelijk wordt gebruikt voor individuele behoeften-bevrediging en daardoor leidt tot overname van burgerlijke waarden en gedragingen.' Een ander thema dat Sternheim behandelt is de relatie tussen totalitarisme en vrije tijd, dat wil zeggen het gebruik dat bij voorbeeld fascistische organisaties (als 'Dopolavoro' in Italië) van die vrije tijd maken. Veel vrijetijdsvormen blijken een uitgesproken ambivalent karakter te hebben.

Sternheim wordt aan het eind van de jaren dertig een (onopvallend) lid van de Nederlandse Sociologische Vereniging. In maart 1944 wordt hij in Auschwitz vermoord. Beckers' artikel loopt vooruit op een boek dat hij, samen met *Bertus Mulder* en *Luchien Kersten*, aan deze in de vergetelheid geraakte socialist wil wijden. (pk)

Boeken

Een groene geschiedenis van het PvdA-bestuur

N. Cramer bespreekt:

Anet Bleich, *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid, 1946-1986*, Amsterdam, Arbeiderspers, 1986.

Ter gelegenheid van het veertig-jarig bestaan van de Partij van de Arbeid heeft Anet Bleich, redactrice van *De Groene*, een boek geschreven, getiteld: *Een partij in de tijd*. Het bestaat uit vijf hoofdstukken gebaseerd op de notulen van het partijbestuur. Zij worden afgewisseld door vraaggesprekken met kopstukken uit de afgelopen periode zoals de oud-SDAP'er Wim Thomassen, die nog in de betekenis van de doorbraak geloofd; de katholieke oud-partijvoorzitter Sjeng Tans, die de Nieuw-Linksgolf over zich heen zag spoelen; met oud-fractieleider Burger, die de PvdA van Drees de oppositie invoerde en die haar later krachtdadig weer tot samenwerking met KVP en ARP onder het kabinet-Den Uyl bracht. Natuurlijk Den Uyl zelf, die met een behendig aanpassingsvermogen bij alle stormen toch weer boven kwam drijven. Tenslotte Max van den Berg die, hoe omstreden ook bij zijn optreden, het nu bijna voor elkaar heeft. Dit alles ingeleid met een voorwoord van Martin van Amerongen, die in de wolken is over een nieuw revolutiebegrip. Niet de proletarische maar een atmosferische revolutie. Voeg daarbij dan de wel versneden pen en het journalistiek opmerkingsvermogen van Anet Bleich, en de ingrediënten van een zeer leesbaar boek zijn voorhanden. Eerlijk gezegd, dacht ik de PvdA redelijk goed te hebben leren kennen. Maar al lezende verscheen zij mij in een nieuw gedaante. Ik chargeer natuurlijk als ik de schets van Bleichs ontwikkelingsgang in mijn eigen woorden samenvat. Tot het eind van de jaren zestig was de truttigheid troef; met Nieuw Links begon een tweede jeugd vol leut – Anet Bleich drukt dat veel netter uit in de stelling, dat men met enig recht kan verdedigen, dat de PvdA geen veertig jaar maar pas twintig jaar 'bestaat'. Ik vind dat een interessante stelling, want zij bevat een vrijbrief voor degenen, die in de machtsovername door Nieuw Links aanleiding vonden om uit te treden. Maar is de stelling behalve verdedigbaar ook juist?

De vraag is of de notulen van een partijbestuur een goed uitgangspunt vormen om de ontwikkeling van een partij te schetsen. Naar buiten toe – in het contact met publiek en andere partijen – treedt een Kamerfractie op de voorgrond. En het maakt ook verschil of een partij in de regering 'zit'. Het partijbestuur vervult dan een meer defensieve, passieve taak. In de oppositie kan een partijbestuur zich meer veroorloven. Poli-

tiseren is boeiender dan depolitiseren. Niemand, zei men vroeger, is een held in de ogen van zijn kamerdienaar. Deze uitspraak wordt bevestigd in het eerste deel van dit boek, waarin de draak wordt gestoken met de overgevoeligheden die onder doorbraak-socialisten over en weer bestonden met betrekking tot zondagsheiliging en rode vlag of internationale. De glimlach is dan op zijn plaats, maar deze verhardt bij mij tot een grimlach als later in het Nieuws-Linkse tijdvak de vaak onverkwikkelijke ruzies tussen partijgenoten – de onderlinge polarisatie: de strijd om de macht – wordt beschreven. Het blijkt moeilijk maat te houden. Een tweede bezwaar geeft Anet Bleich zelf aan. Zij pretendeert niet een wetenschappelijke proeve van geschiedschrijving te presenteren. We worden geconfronteerd met haar subjectieve mening. Anders gezegd: zij benadert het verleden vanuit een bepaalde beeldvorming en toetst die aan haar bevindingen in het partij-archief. Soms kan zij haar verbazing nauwelijks onderdrukken als Drees 'socialistischer' blijkt dan zij eigenlijk verwacht had. Dat leidt haar tot de belangwekkende vraag waarom over de PvdA van de doorbraak (in de jaren veertig, vijftig en begin zestig) dan toch het beeld is ontstaan van een fletse, conformistische, regeerbeluste en niet echt anti-autoritaire partij. Wie weet heeft *De Groene* zich dat drogbeeld zelf gevormd? Enige meerdere relativering lijkt in elk geval geboden.

Conformistisch, regeerbelust en niet echt anti-autoritair?

Conformistisch? Dat was de PvdA toch niet in de ogen van bij voorbeeld het Comité Rijkseenheid van Gerbrandy en Welter, dat de naoorlogse ministers wegens grondwetsschennis aanklaagde. Evenmin – zoals Bleich ook opmerkt – bij het Episcopaat dat uit vrees voor de doorbraak van Drees naar de katholieke arbeiders in 't Zuiden, het mandement afkondigde, dat leden van NVV en VARA de laatste genademiddelen wilde onthouden. Vermelden de notulen dan niets over de opheffing van het ontslaggebod van de huwende ambtenares, niets over de opheffing van de handlingsbekwaamheid van de gehuwde vrouw, de strijd over de man als hoofd van de echtvereniging en het kosteloos basis-onderwijs? Het eerstgenoemde vormde een kwestie waarmee Romme uit het laatste kabinet-Drees werd gehouden.

Niet echt anti-autoritair? 'Het is misschien een beetje waar: in de oude PvdA uitte zich de gezindheid sterk bij het partijkiezen in de scherpe tweedeling, tussen Oost en West, vòòr de Navo. Anet Bleich vindt die felle pro-Westerse stellingname 'net iets minder absurd dan zij achteraf lijkt'. Dus toch wel absurd! Mogen we de generatie van toen, die de Duitse bezetting amper had overleefd, het recht op de subjectieve mening ontzeggen dat het neerslaan van de Hongaarse lente geen teken van ontspanning betekende? Toegegeven: dat de emoties vooral op de Nederlandse communisten werden gekoeld, lijkt achteraf overtrokken. Zelfs de CPN erkent echter: *De Groot* c.s. hadden het er ook wel naar gemaakt. Om deswegen in bij voorbeeld *Jacques de Kadt* nu nog voornamelijk de communisten-

vreter te zien, doet toch overtrokken aan. Met name in *Socialisme en Democratie* veroorloofde hij zich soms ketterijen met een sterk anti-autoritaire inslag. Hiermee vergeleken volgden *Vrije Volk* en *VARA* doorgaans veel braver de partijlijn. Dat dit bij ettelijke journalisten Nieuw-Linkse frustraties opriep (lees Van Amerongen) laat zich denken.

Nieuw Links betekende een verjongingskuur van het partijkader. Maar om de hele ontzuiling op zijn conto te schrijven ('*de rebellen van twintig jaar geleden hebben in een opzicht succes geboekt: de verzuilde samenleving van weleer is niet meer*' – doet bijna potsierlijk aan). Met Wim Thomassen zou ik eerder aan de doorwerking van de doorbraak geloven en aan het Vaticaans concilie denken. De passages in het mandement over het NVV waren ruim vóór Nieuw Links al teruggenomen. Tegen die achtergrond is *Vondeling's* streven naar een progressieve volkspartij beter te verstaan.

Regeringsbelust? Drees heeft ter tempering bij beide politionele acties tweemaal de kabineteskwestie gesteld. Daarmee werden die acties niet gelegitimeerd; maar als Anet Bleich ze nutteloos noemt zou er bij opgemerkt kunnen worden, dat ze de soevereiniteitsopdracht eerder versneld dan vertraagd hebben.

De Kamerfractie heeft tweemaal kabinetsscrises bevorderd: eenmaal over de afronding van een huurverhoging (1954) en eenmaal over een tijdelijke belastingverhoging (1958). Dat het in beide gevallen om een binnenlands twistpunt handelde, geeft al aan waar de PvdA-fractie destijds de prioriteit legde. Bij elke formatie heeft Drees, tot ergernis van de KVP, aan portefeuilles in de sociaal-economische driehoek vastgehouden: premierschap, financiën, sociale zaken en landbouw of verkeer en waterstaat en woningbouw. Het is een vertekening dat de belastingpolitiek van *Lieftinck* en *Hofstra* en de geleide loonpolitiek van Drees en *Suurhoff* in de notulen blijkbaar niet of nauwelijks aan de orde komen – over de nivellerende uitwerking daarvan klaagde de conservatieve oppositie destijds steen en been. Anet Bleich onderkent wel dat de leer van *Keynes* meespeelde. De waardering daarvoor fluctueerde naarmate de theorie tot uitzetting of inkrimping van de collectieve uitgaven adviseerde. Door zich in 1958 ter gelegenheid van een tijdelijke correctie uit de regering te (laten?) schakelen belandde de PvdA in een onbehagelijke oppositie, kort voordat de zogenaamde welvaartsstaat (en gasvondsten) zich in Nederland aankondigde. *Veldkamp* heeft die situatie als minister handig uitgebuit: met een beroep op de behoefte aan een 'christelijk-sociaal gezicht' bij de confessionele partijen dramde hij er de grondslag voor een reeks volksverzekeringen door, die de PvdA toen echt in verlegenheid bracht en die nu onder hoogspanning staat.

Wellicht verdient het overweging of dit niet een meer subtiele verklaring van de toenemende kritiek op de socialistische fractieleider *Burger* biedt, dan de historisch-materialistische verwijzing door *Burger* zelf naar socialistische oud-ministers, die terug zouden verlangen naar hun secretaresses en dienstauto's (pag. 183).

Tweede jeugd?

Over de tweede jeugd van de PvdA schrijft Anet Bleich met veel verve. Vitaliteit en kracht zouden haar van toen af zijn gaan kenmerken. In zijn jubileumtoespraak heeft Den Uyl er echter aan herinnerd, dat de PvdA nog niet de helft van haar bestaan aan het bewind is geweest. De laatste periode vertoefde zij voornamelijk in de oppositie. Uiteraard geeft dat een partij meer vrijheid van beweging en actie. Het anti-autoritaire element domineerde zodat de PvdA niet meer regeerde. Een lang isolement kan echter ook leiden tot vervreemding van de politieke werkelijkheid. Dan werkt zij contra-productief.

Het kabinet-Den Uyl zou er niet gekomen zijn als *Burger* haar niet met harde hand had gedwongen naast *Keerpunt '72* ook de 'schets van beleid' van de confessionele partijen op de regeringstafel toe te laten. Die concessie werd aan 't oog onttrokken doordat *Burger* de confessionele fractieleiders in zijn roemruchte briefwisseling publiekelijk op de tenen trapt. Toen Den Uyl na zijn tussentijds optreden een zo grote overwinning boekte, dat een tweede ambtstermijn verzekerd leek, was het in een beslissende fase dat de partijraad die continuering van het regeringsbeleid verhinderde. Anet Bleich maakt er veel werk van aan te tonen, dat het niet alleen de *Reckman-guerilla* was die de geboorte van het tweede kabinet-Den Uyl voorkwam. Des te erger meen ik; de PvdA veroordeelde zichzelf daarmee opnieuw tot de oppositie!

Opmerkelijk is dat de schrijfster niet ingaat op wat in die periode toch een kernvraag was. In hoeverre verdroeg het 'gedram' met minimum programma's en meerderheidsstrategieën zich met de spelregels van de parlementaire democratie? Het is haar uiteraard niet ontgaan dat de partij daarvan is teruggekomen. In haar beschrijving lijkt dit echter meer een tactisch gebaar dan een principiële voorkeur. In haar levensloop vertoont de PvdA trekken van een gespleten persoonlijkheid. In de regering wil zij er uit; erbuiten wil zij er in.

Dat brengt me terug naar de beginvraag: is de PvdA veertig of twintig jaar oud? Of schuilt achter haar verjongingskuur nog de jeugdervaring van de SDAP uit 1913, toen zij met zichzelf ook overhoop lag inzake het aanbod tot regeringsdeelname van formateur *Bos*? Een conclusie? Die heeft Anet Bleich in haar verantwoording zelf geformuleerd: '*Uiteraard is dit niet de geschiedenis van de PvdA, in de zin dat het in wetenschappelijk opzicht een soort laatste woord zal zijn. Daarvoor zou veel gedetailleerder onderzoek noodzakelijk zijn geweest, waarvoor tijd en middelen ontbraken.*'

Dat proefschrift moet er na dit groenboek wel komen!

N. Cramer is hoogleraar parlementaire geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden.

Succes

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

Niemand weet het nog, maar de verkiezingen waren eigenlijk een groot succes voor de Partij van de Arbeid. Het was namelijk de bedoeling dat de PvdA niet zou gaan regeren. Waarom dat niet moest, weten alleen een paar ingewijden. Gefluisterd wordt dat alleen zo gegarandeerd kon worden dat de PvdA niet zou meewerken aan het plaatsen van kruisraketten. Daarom, zo begrijpen we, heeft de PvdA de afgelopen jaren niet gewerkt aan een werkelijk alternatief voor het economische beleid van *Lubbers*. Ze stelde een program op dat zich in hoofdlijnen slechts van het kabinetsbeleid onderscheidde door een buitengewoon optimistische visie op het proces van arbeidstijdverkorting en door een groot vertrouwen in de groei van de economie. Er is nauwelijks gezocht naar nieuwe instrumenten voor een socialistische politiek. Er is nauwelijks nagedacht over een nieuwe rol voor het democratisch socialisme, terwijl links toch in bijna heel Europa in het defensief zit.

Daarom is de campagne ook zo mat geweest. Confrontaties moesten absoluut vermeden worden, anders zouden de kiezers gaan denken dat de PvdA een andere politiek wil. Een voltreffer was de opmerking van *Den Uyl* dat de PvdA dezelfde economische politiek wilde voeren als het CDA; vooral in combinatie met zijn opmerking van de dag tevoren, dat voortzetting van het beleid-Lubbers een ramp voor het land zou zijn. Verder was de campagne al net zo perfect. Nog nooit was een verkiezingsstrijd zo slaapverwekkend.

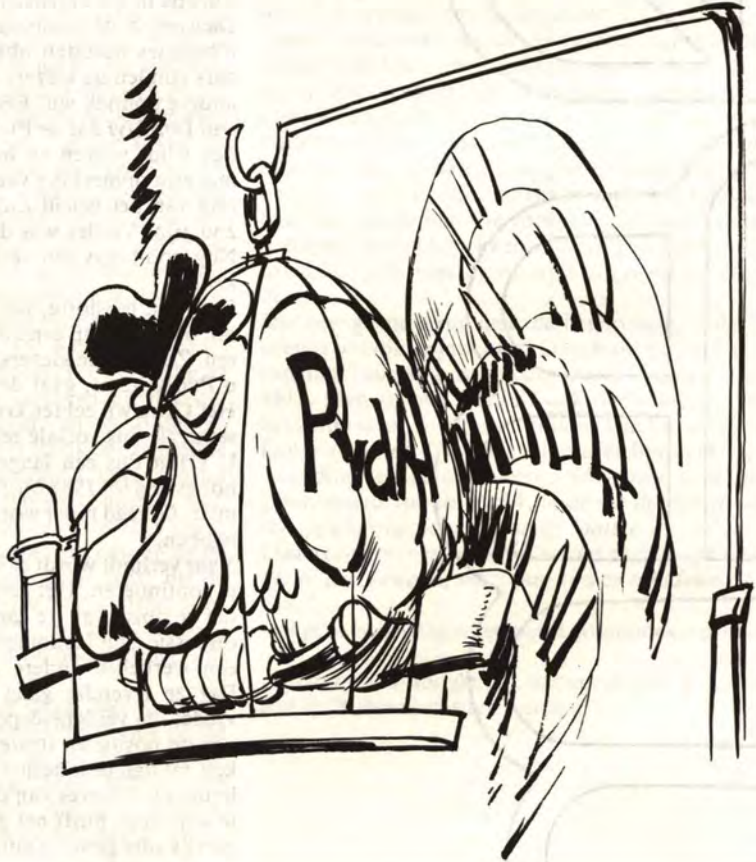
Daarom, tenslotte, was het de strategie van de PvdA om opzichtig op een coalitie met het CDA aan te sturen. Ze bood de kiezers daarmee het volgende aan: als u PvdA stemt, gaat de PvdA regeren met het CDA. Het CDA wil echter kruisraketten plaatsen en de stelselherziening sociale zekerheid niet ongedaan maken. U krijgt dus een lange formatie en een kabinet dat hoogstens tot 1988 blijft bestaan, met *Den Uyl* als premier. Gezegd moet worden dat de kiezers dit begrepen hebben.

Naar verluidt wordt er hard aan gewerkt om dit succes te continueren. Het gevaar bestaat dat onder degenen die de opzet van de campagne niet begrepen hebben, discussie gaat loskomen. Dat ze willen nadenken over een werkelijk andere sociaal-economische politiek. Dat ze levendig gaan debatteren over een nieuwe vredes- en veiligheidspolitiek. Dat ze zich gaan bezinnen op positie en strategie van de PvdA. Over die zaken zal dan ook beslist niet gesproken worden op het komende congres van de PvdA. En om jong talent af te schrikken blijft het grootste deel van het vergrijsde partijkader gewoon zitten. Of zou Wim Kok echt kunnen toveren?

Michiel Zonneveld
*Voorzitter van de Jonge
Socialisten*

TBM

DOCUMENTAATCENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

Burgerlijke ongehoorzaamheid en kruisraketten

'Welke nieuwe Schuyt pakt de handschoen op?', schreef Wouter Bos in het februari-nummer van SenD (zie ook de rubriek *Pen op Papier*). In afwachting van die nieuwe Schuyt(en) houdt SenD het nog even bij de oude. In onderstaande artikel heeft hij zich laten leiden door een tweetal vragen: naar zijn standpunt, en de eventuele wijzigingen daarin, ten aanzien van burgerlijke ongehoorzaamheid als zodanig; en naar zijn opvatting over acties tegen het parlementaire besluit inzake de genoemde kruisraketten.

Op de vraag of mijn mening over burgerlijke ongehoorzaamheid sinds het verschijnen van mijn proefschrift *Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid* (1972) veranderd is, is een kort antwoord mogelijk: niet veranderd, wel verdiept. De tweede aan mij gestelde vraag is lastiger: hoe te denken over burgerlijke ongehoorzaamheid inzake het besluit ter goedkeuring van het verdrag betreffende de plaatsing van 48 kruisvluchtwapens in Nederland.

Het proefschrift werd primair voor mijzelf geschreven, omdat ik wilde uitzoeken, mede in verband met gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog, hoe *absoluut* de gehoorzaamheidsplicht aan de wetten van de Staat moest worden opgevat. Ook nu probeer ik slechts voor mijzelf te beredeneren hoe die lastige tweede vraag, zo eerlijk en objectief mogelijk kan worden beantwoord. In kwesties van gehoorzaamheid en ongehoorzaamheid aan de Staat, bestaan er geen deskundigen en is ieder zijn/haar eigen expert.

In de kern gaat het bij burgerlijke ongehoorzaamheid om een conflict van verplichtingen. De voor alle burgers geldende *juridische* verplichting tot gehoorzaamheid aan de wetten van de Staat, botst op de bij individuele burgers of een groep van burgers levende *morele* verplichtingen, die zij zich hebben opgelegd. Het gaat steeds om het behoud van morele autonomie. Dit is geen vrijbrief voor willekeurig gedrag – zoals meestal door tegenstanders wordt beweerd – want men legt zich vaak moeilijker te volbrengen verplichtingen op. Hoe en wanneer valt nu te rechtvaardigen dat morele verplichtingen zwaarder wegen dan de juridische? Deze rechtvaardigingsvraag is uit de aard der zaak normatief en behoeft argumentatie. Het is voor een democratie van belang dat dergelijke pro- en contra-argumentaties worden uitgewisseld en wederzijds ernstig genomen.

Naast de rechtvaardigingsvraag, gaat het om de vraag *hoe* te handelen bij ongehoorzaamheidsacties op kleine en grote schaal. Deze vraag geldt zowel de actievoerenden als politie en andere gezagsdragers. Bij deze laatste vraag komen ook ervaringskwesties aan de orde, onder andere het beheersingsprobleem: zelfbeheersing bij actievoerenden en bij politie en justitie. De in mijn dissertatie beschreven tien gedragskenmerken van burgerlijke ongehoorzaamheid vallen onder deze hoe-vraag. Pas na een te geven rechtvaardiging komt de vraag naar het hoe van de ongehoorzaamheid

aan de orde. Dit hoe kan bijdragen tot de rechtvaardiging, maar is slechts voldoende (dat wil zeggen: aanvullende) voorwaarde. In de afgelopen jaren is dit onderscheid tussen morele rechtvaardiging en gedragskenmerken herhaaldelijk vervaagd. Alleen het voldoen aan bepaalde gedragskenmerken zou reeds een voldoende rechtvaardiging voor ongehoorzaamheid opleveren. In mijn proefschrift, waar ik juist veel aandacht besteed aan de rechtvaardigingscontext, is dit standpunt niet terug te vinden. Het blijft van belang om de noodzakelijke voorwaarden (de rechtvaardigingscontext) en de voldoende voorwaarden (de gedragskenmerken) uit elkaar te houden. In deze bijdrage zal ik mij eerst concentreren op de rechtvaardigingsvraag, daarna op de hoe-vraag, waarbij de ervaringen van *Gandhi's* praktijk van burgerlijke ongehoorzaamheid mede in beschouwing worden genomen.

Vier varianten van burgerlijke ongehoorzaamheid

Het conflict tussen recht en moraal, wet en geweten, en tussen geest en macht is eeuwen oud en een 'perennial question'. Eeuwigdurend ook in de zin dat er geen sluitende en definitieve oplossing voor het probleem gegeven kan worden, die iedereen zal overtuigen. Zelf vind ik dat gelukkig, want het leert af te zien van definitieve, aan alle burgers dwingend op te leggen oplossingen. Het leert ook de waarde in te zien van een pluralistisch waardenpatroon bij de inrichting van de samenleving. Het betekent dat men in ons staatsbestel een tragiek van blijvend botsende meningen aanvaardt, waarin de rol van burger, Kamerlid of rechter tot principieel verschillende en onverenigbare standpunten kan leiden. Aanvaarding van deze tragiek leidt – net als bij de Griekse tragedie – tot meer inzicht en tolerantie.

Uit de erkenning van een principiële spanning tussen recht en moraal komen acties van burgerlijke ongehoorzaamheid voort. Men betwist, meestal, niet de geldigheid van de juridische besluiten of verplichtingen, maar men gehoorzaamt aan een ander beginsel, dat als 'hoger' wordt opgevat. De geschiedenis van burgerlijke ongehoorzaamheid laat in varianten dit conflict tussen recht en moraal steeds weer zien. Ik onderscheid vier varianten, die elk op zich een belangrijke essentie van burgerlijke ongehoorzaamheid laten zien. Plaatsgebrek dwingt tot uiterste beknoptheid.

C.J.M. Schuyt

Hoogleraar empirische sociologie aan de Rijksuniversiteit Leiden; lid van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid

1. De ongehoorzaamheid van èèn persoon

Het historische voorbeeld is de weigering van *H.D. Thoreau* om zijn poll-tax te betalen. Het begrip 'burgerlijke ongehoorzaamheid' werd drie jaar na zijn dood aan hem toegeschreven (1865). Als verschijnsel is het natuurlijk veel ouder. Aansprekende voorbeelden zijn *Sophocles' Antigone* en *Socrates* (hoewel het geval *Socrates* ingewikkelder in elkaar zat). Dit zijn klassieke gevallen van persoonlijke moed en morele autonomie, niet gesteund door een groep. De 'spirit' van burgerlijke ongehoorzaamheid ligt altijd in het handhaven van deze morele autonomie en persoonlijke verantwoordelijkheid tegenover machthebbers, ook als het tot persoonlijk nadeel leidt. Geen staat of politiek systeem kan ooit verhinderen dat individuele burgers hun geweten belangrijker achten dan de hun opgelegde wetten. Kolonel *Grigorenko* koos voor zo'n eenmansactie op het Rode Plein. Totaalweigeraars in Nederland reken ik ook tot deze categorie en hun hoge bestraffing vormt nog steeds een schandaal. De gebruikelijke criminalisering van burgerlijke ongehoorzaamheid brengt het beginsel van vrije gewetensvorming in diskrediet. Als personen ook overeenkomstig hun geweten willen handelen en daar de consequenties van aanvaarden in een poging anderen op andere gedachten te brengen, is dat niet immoreel. De essentie van deze eerste variant van burgerlijke ongehoorzaamheid is derhalve: de weg van het geweten kan en mag niet geblokkeerd worden.

2. De ongehoorzaamheid van onderdrukte minderheden

Een belangrijk historisch voorbeeld hiervan vormen *Gandhi's* acties in Zuid-Afrika van 1893-1914, waarbij in groepsgewijze geweldloze ongehoorzaamheid geprotesteerd werd tegen discriminerende huwelijks-wetten voor Indiërs in Zuid-Afrika. *Gandhi* gaf vorm aan de *praktijk* van ongehoorzaamheid. De civilrights-beweging in de Zuidelijke Staten van de USA onder leiding van *M.L. King*, is een tweede belangrijk voorbeeld. Het gaat daarbij steeds om de strijd voor de erkenning van fundamentele rechten voor minderheden en vaak tegen een door wetten gesanctioneerde (rassen)discriminatie. Elke overheid, die belangrijke groepen van de samenleving buiten spel zet of die zelf belangrijke constitutionele rechten van burgers schendt, verliest het recht op gehoorzaamheid. Dit is de tweede essentie van burgerlijke ongehoorzaamheid: de gehoorzaamheidsplicht vervalt indien de overheid zich zelf niet (meer) aan de wetten houdt of de zorg voor het algemeen welzijn van burgers en toekomstige generaties schromelijk verwaarloost (vgl. het *Plakkaat van Verlatinge* (1581), waarin deze formulering bijna letterlijk voorkomt).

3. De ongehoorzaamheid van een onderdrukte meerderheid

Het historische voorbeeld hiervan is *Gandhi's* strijd voor de bevrijding van India (1916-1948). Het was de ongehoorzaamheid van massa's, bijeengehouden door het charismatisch en religieus leiderschap van *Gandhi* in een samenleving waarin aan persoonlijke

leiders veel politiek gewicht wordt toegekend. Moreel en juridisch is de situatie van onderdrukte minderheden of meerderheden niet verschillend, maar voorzover het taktiek, organisatie van of publieke steun en deelname aan acties betreft, verschillen de situaties wel degelijk. De burgerlijke ongehoorzaamheidsacties in Zuid-Afrika onder leiding van *Luthuli* in 1952-1954 zijn een dramatisch voorbeeld van deze variant, leerzaam door de mislukking. Het was mede aan de Britse houding te danken dat *Gandhi* er in slaagde het dekolonisatieproces betrekkelijk geweldloos te laten verlopen, historisch een belangrijk en uniek verschijnsel. Dit is de derde essentie van burgerlijke ongehoorzaamheid: geweldloosheid; *onder bepaalde omstandigheden* kunnen acties van ongehoorzaamheid als substituuut gezien worden voor politiek geweld. Als aan acties van onderdrukte meerderheden geen gehoor wordt gegeven, verslechtert snel de situatie, zoals Zuid-Afrika tragisch laat zien. Waar in een koloniale of totalitaire situaties de keuze voor of tegen geweldloosheid vooral overgelaten moet worden aan al degenen, die *zelf* de gevolgen van hun keuze voor of tegen geweldloosheid of geweld zullen moeten dragen, geldt naar mijn mening de essentie van geweldloosheid voor burgerlijke ongehoorzaamheid in een democratie absoluut.

4. De ongehoorzaamheid van overstemde minderheden

Hoever dient de loyaliteit jegens de wetten te gaan van steeds maar weer overstemde minderheden in een democratie? Hun stemmen worden geteld, maar zij behalen nimmer een meerderheid. In mijn dissertatie heb ik dit het probleem van de 'permanente verliezers' genoemd. Zij zijn gebonden aan de regels van het spel, maar voor degenen, die telkens weer het spel verliest, verliest het spel zijn aantrekkelijkheid. De spelanalogie, die vaak gebruikt wordt bij de analyse van de democratische besluitvorming, is interessant. Terwijl in sport en spel het probleem van de eeuwige verliezer is opgelost, is dit in de democratietheorie nog niet gelukt (ik heb een keer de suggestie gelezen om bij een permanente overstemde minderheid van tien procent, in tien procent van alle wetsontwerpen de wil van die minderheid te volgen, hetgeen natuurlijk het probleem niet oplost, omdat dan de vraag opkomt: bij welke tien procent).

In principe moeten minderheden in een democratie 'goede verliezers' kunnen zijn. Voorwaarde daarvoor is echter dat de overheid geen minderheidsgroep in een permanente verliezerspositie houdt.

Andere voorbeelden van overstemde minderheden in een democratie zijn belangengroepen, die in sommige gevallen van parlementaire of departementale besluitvorming hun zin niet konden krijgen. Voor al deze belangengroepen geldt een na te komen loyaliteit jegens de meerderheidsregel in een democratie. Daar kan geen misverstand over bestaan. Niettemin hebben vele belangengroepen zich in de laatste twintig jaar gemanifesteerd met (dreigen met) allerhande acties, vaak onder de morele schuilnaam 'burgerlijke ongehoorzaamheid'. De redeneringen die zij ter rechtvaardiging

van hun ongehoorzaamheid aanvoerden, maakten vaak duidelijk, dat er weinig verbindingen te leggen waren met de geest en de praktijk van burgerlijke ongehoorzaamheid. Hier vond ook meestal de logische omkering van de volgorde van morele rechtvaardiging en gedragskenmerken plaats. Het voldoen aan een aantal gedragskenmerken van burgerlijke ongehoorzaamheid zou gelijk vallen met de rechtvaardiging ervan. Om die reden heb ik de afgelopen jaren, met verwijzing naar mijn dissertatie, *consequent* dergelijke acties moreel *niet* te rechtvaardigen genoemd. Dat zij niettemin plaats vonden en plaatsvinden en de overheid en medeburgers last bezorgen is duidelijk. Soms trokken deze acties al te gehaaste of te eenzijdig genomen overheidsbeslissingen recht. De empirische verklaring voor dit verschijnsel moet echter eerder gezocht worden bij problemen van het moderne openbare bestuur dan bij de essentialia van burgerlijke ongehoorzaamheid. De empirische vraag waarom verschijnselen plaatsvinden moet onderscheiden blijven van de normatieve vraag naar de morele rechtvaardiging van welbewuste wetsovertredingen.

Dit vrij rigoreuze standpunt van afwijzing van deze vormen van ongehoorzaamheid werd ook ingenomen door E. van Thijn, een van de opstellers van de PvdA-brochure over dit onderwerp. Zowel zijn als mijn standpunt werd bekritiseerd, onder andere in een staatkundig pamflet, dat dit standpunt te braaf en te burgerlijk vond.² In dit pamflet worden die acties geoorloofd geacht, die door de goede en nieuwe sociale bewegingen werden uitgevoerd en die naar de juiste maatschappijverandering streefden. Een dergelijke opvatting over de geoorloofdheid van burgerlijke ongehoorzaamheid komt met zichzelf in de knoei. Immers hoe kan men de eigen belangenbehartiging iets toestaan hetgeen men andere particuliere belangenbehartiging ontzegt. Dit is een steeds terugkerend probleem bij de discussie over burgerlijke ongehoorzaamheid, dat ik, in mijn dissertatie er mee geconfronteerd, heb proberen op te lossen door de eis te stellen dat het standpunt ten gunste van ongehoorzaamheid *in een democratie* op universaliseerbare argumenten moet berusten. In een democratie blijft de morele rechtvaardiging van burgerlijke ongehoorzaamheid uiterst beperkt. Een absoluut gebod tot gehoorzaamheid wordt slechts verhinderd op grond van universele criteria, die niet *primair* op particuliere belangenbehartiging zijn terug te voeren (hoewel natuurlijk verschillende particuliere groepen meer of minder belang hebben bij de toepassing van universele criteria). Deze vierde variant van burgerlijke ongehoorzaamheid levert dus — specifiek voor de democratie — een vierde essentie op: het moet gaan om universele belangen.

De morele rechtvaardigingscontext inzake de kruisraketten

Ik wil het probleem van ongehoorzaamheid in een democratisch-politiek systeem als volgt samenvatten: terwijl burgerlijke ongehoorzaamheid in een totalitaire of koloniale situatie, moreel en juridisch, gemakkelijk kan worden gerechtvaardigd, is zij praktisch

moelijk te organiseren en vol te houden omdat de Staat over veel meer machtsmiddelen beschikt en zich vaak niet aan de (eigen) regels houdt. Terwijl daarentegen burgerlijke ongehoorzaamheid in een open en meer of minder perfect functionerende democratie zeer gemakkelijk kan worden georganiseerd en zonder veel weerstand van de kant van de overheid kan worden volgehouden, is de morele en juridische rechtvaardiging veel moeilijker te geven.

Laat ik nog eens herinneren aan een uitspraak van Gandhi: *'Alleen wie in staat is om vrijelijk en welbewust de staat te gehoorzamen waarvan hij deel uitmaakt, heeft het recht om burgerlijk ongehoorzaam te zijn. Alleen als men duizend keer regels en wetten heeft gehoorzaamd, mag men overtreden'*.³ Gandhi noemt zich een 'geboren democraat, dat wil zeggen: uit instinct en door ervaring'.⁴ Als dit soort democraten niettemin overgaan tot acties van ongehoorzaamheid moet er echt iets heel belangrijks aan de hand zijn. Vandaar ook mijn opvatting dat ongehoorzaamheid in een democratie uitsluitend kan worden gerechtvaardigd (moreel, niet juridisch) als werkelijk universele zaken en universele waarden op het spel staan en/of wanneer de overheid zelf niet meer gehoorzaamt aan de eigen regels en daarbij de constitutionele basis van een democratie in gevaar brengt. Vandaar ook mijn stelselmatig volgehouden opvatting, dat een te gemakzuchtig gebruik en rechtvaardiging van ongehoorzaamheid dit voor een democratie vergaande middel te vroeg uitput en bot maakt, zodat het niet meer werkt als het ècht nodig is. De rechtvaardiging is alleen te vinden in een universele rechtvaardigingscontext.

In mijn dissertatie heb ik drie rechtvaardigingscontexten genoemd: 1) de zorg om de levenskansen in de Derde Wereld; 2) de zorg om het behoud van de levenskansen als geheel in verband met een Derde Wereldoorlog; 3) de zorg om het behoud van het natuurlijk milieu als noodzakelijke basis voor het behoud van alle levenskansen. De rechtvaardigingscontext voor burgerlijke ongehoorzaamheid is sinds 1972 niet veranderd, wel verdiept. Deze drie zaken zijn alleen maar urgenter geworden, terwijl mijzelf ook beter dan toen de principiële relatie tussen deze drie zaken duidelijk is geworden. De defensie-uitgaven op wereldniveau bedroegen in 1983, 660 miljard dollar of 1,8 miljard per dag.⁵ De voorzitter van de door de Amerikaanse president ingestelde commissie voor Wereldhonger schat dat zes miljard dollar per jaar genoeg zou zijn om alle ondervoeding in de wereld op te heffen.⁶ Een moratorium van een week per jaar zou voldoende zijn om groot onrecht op te heffen.

Inmiddels zijn ook de mogelijke gevolgen van een beperkte en totale kernoorlog beter dan in 1972 bekend geworden en zijn documentaties verschenen van artsen en beoefenaren van de natuurwetenschappen over de 'Final Epidemic'. De nucleaire winter reduceert de kans op het behoud van levenskansen tot nul. Toch zal deze in de eeuwige schaduw worden gesteld van het SDI-project dat *'de mensheid evenzeer voor een drempeel plaatst als in de veertiger jaren het geval was, toen de atoombom werd uitgevonden.'*⁷

Op dit moment zijn er ruim vijftig duizend atoomraketten geproduceerd, zodat ik enige onverschilligheid jegens het plaatsen van 48 nieuwe slechts met moeite kon onderdrukken. De brandstapel van de mensheid is al zo hoog opgestapeld dat enkele houtblokken meer of minder er niet toe schijnen te doen. Maar de analogie met de brandstapel in de middeleeuwen, waarop heksen werden verbrand op grond van manicheïstische voorstellingen over de werkelijkheid, herinnert me eraan dat het nog steeds een universeel belang is te voorkomen dat een lucifer de kans krijgt de stapel aan te steken. Een verwrongen, manicheïstisch wereldbeeld, waarin het kwaad voornamelijk buiten het eigen zelf of het eigen systeem wordt gezocht, vormt historisch gezien een van de belangrijkste psychologische en maatschappelijke bronnen voor gewelddadige conflictoplossingen. Dit wereldbeeld wordt treffend onder woorden gebracht door president *Reagan*, die zegt dat de kinderen van het licht in een heroïsche strijd zijn gewikkeld met de kinderen van de duisternis. Met regelmaat horen we uit die hoek opmerkingen als 'het rijk van de duivel' of de vijand die 'niet bereid is om zich zelfs aan de meest elementaire fatsoensnormen te houden'. (*Time*, 2 januari 1984) Ook de manicheïstische denkwijze van 'de andere kant' is voldoende bekend. De aantrekkingskracht van deze denkwijze, waarin recht en moraal samen moeten vallen, is kennelijk zo groot dat het zich ook voortplant in de binnenlandse discussies over vredesvraagstukken en zich vervolgens weer voortplant in de binnenlandse discussies over burgerlijke ongehoorzaamheid. Hoe lang kan men hier mee doorgaan?

In het debat in de Tweede Kamer van 14 mei 1974 naar aanleiding van de interpellatie van de heer *Abma* (*Handelingen* II, 1973/74, 3699-3716) verklaarden zowel de toenmalige minister-president *J.M. den Uyl* als de toenmalige minister van Justitie *A.A.M. van Agt*, dat ook in een democratie een *absolute gehoorzaamheidsplicht* niet meer van de burgers gevraagd kan worden. Dit is een redelijk standpunt, dat door velen zal worden onderschreven. Zeggen dat het niet meer kan is echter veel gemakkelijker dan aangeven waarom het eigenlijk niet kan en vooral dan aangeven in welke concrete gevallen de grens van het absolute bereikt is. Dit standpunt, dat ik ook in mijn dissertatie innam, is natuurlijk zeer sterk ingegeven door de ervaringen van het 'Befehl-ist-Befehl' in en vòòr de Tweede Wereldoorlog. (Zou grootscheepse burgerlijke ongehoorzaamheid jegens de Neurenberger wetten in 1934 niet te rechtvaardigen zijn geweest?) Absolute gehoorzaamheid is een te wantrouwen zaak geworden. De gevolgen van gehoorzaamheid kunnen namelijk veel en veel desastreuzer zijn dan de gevolgen van ongehoorzaamheid, zowel voor de maatschappij als voor de persoon zelf. *Het rekening houden met en het zich steeds meer bewust worden van de gevolgen van politieke en legislatieve beslissingen gaat dus in principe de gehoorzaamheidsplicht mede bepalen*. Burgers kunnen vaak beter dan politici deze gevolgen ervaren en schatten. In moderne grote en ingewikkelde samenlevingssystemen hebben degenen die de beslissingen nemen steeds minder zelf met de gevolgen van die

beslissingen te maken. Politici hebben uit de aard van hun ambt meer oog voor resultaten op korte dan op lange termijn, zodat in de politieke afweging de zich opstapelende gevolgen op lange termijn stelselmatig worden genegeerd. (Zou daarom de brandstapel al zo hoog zijn geworden?)

De cumulatieve gevolgen van beslissingen over 'vitale' zaken als wapenning, grondstoffen, milieu en voedsel zijn hierbij natuurlijk het belangrijkste. Over termijnen van tien tot dertig jaar – soms nog veel langer zoals bij de afbraak van nucleair afval – zullen de gevolgen zich kunnen manifesteren of zullen we met nieuwe gevolgen geconfronteerd worden. De redelijkheid van besluiten wordt dus in principe steeds moeilijker te bepalen. Grote voorzichtigheid wordt dan meer geboden.

Meerderheidsbesluiten in een democratie hebben niet a priori het stempel van rede en redelijkheid. Meestal staat een democratische besluitvorming wel garant dat niet de meest onredelijke besluiten worden genomen, maar een absolute garantie is er niet. Als het om alledaagse besluiten gaat (bij voorbeeld de vrachtverdeling van binnenschippers en vele duizenden besluiten naar dit voorbeeld) is dit ook niet zo erg. Maar bij besluiten, die direct verbonden zijn met het collectieve voortbestaan van de mensheid, is het goed de *principiële onzekerheid over de juistheid van het eigen standpunt* te erkennen.

Voorstanders van plaatsing van de kruisraketten zullen in dit geval erkennen dat ook hun standpunt uiteindelijk berust op het niet te verifiëren geloof in de zeer langdurige en veilige werking van de wederzijdse afschrikking. Als het standpunt toch onjuist blijkt te zijn geweest, zijn de gevolgen zo groot, dat slechts twee woorden overblijven: *ultimi barbarorum*.

Het is de combinatie van enerzijds de principiële onzekerheid over het eigen gelijk en anderzijds het feit dat het gaat om universele belangen en zaken van leven en dood, die maakt dat het mogelijke gelijk van het andere standpunt gerespecteerd moet worden. De grens van de absolute gehoorzaamheidsplicht daagt daar op, waar de principiële twijfel over de juistheid van de eigen keuze inzake het individuele en collectieve voortbestaan, gegeven is. Een tolerantie voor dubbelzinnigheid is geen zwakte, maar juist de kracht van een democratie.

De hoe-vraag: wat valt er te leren van Gandhi's ervaringen?

De rechtvaardigingscontext geeft een *algemene* rechtvaardiging voor ongehoorzaamheid. Of *concrete* ongehoorzaamheidsacties wel of niet gerechtvaardigd kunnen worden, kan slechts op basis van de kenmerken van deze acties worden uitgemaakt. Welke wetten worden bij voorbeeld overtreden? Hoe wordt hierbij gehandeld? Een algehele veroordeling vòòr dat politici doet nogal voorbarig en absolutistisch aan. Toen Gandhi zich bezon op het verbod voor Indiërs om naar het strand te gaan en zout te scheppen, besloot hij te voet ongeveer vierhonderd kilometer door India te trekken tot aan de oceaan, waar hij een handje zout op zou rapen. Arme regering die denkt

dat door dit soort acties de grondslag van de samenleving wordt ondermijnd. Veel, zo niet alles hangt dus af van de manier waarop in ongehoorzaamheidsacties wordt opgetreden.

De originele bijdrage van Gandhi aan het politieke denken ligt vooral in zijn opvatting over doel en middel. Terwijl in bijna alle Westerse denkwijzen het doel wel op een of andere manier het middel heiligt, stelt Gandhi dat *in* het middel het doel reeds mede wordt bewerkstelligd. De praktijk van *satyagraha* berust op een teleologisch beginsel, dat daarom zo relevant is omdat de gevolgen van het handelen steeds moeilijker zijn te bepalen. Het beginsel kan als volgt geformuleerd worden: *probeer alle morele doeleinden slechts door morele middelen te bereiken, zodat elke handeling wederkerig zowel doel is als middel.*

Deugt het middel niet dan wordt daarmee ook het doel minder waardevol. Deze opvatting gaat weliswaar terug op vrij moeilijk te aanvaarden metafysische en religieuze voorstellingen, maar het beginsel van *satyagraha* biedt zeer veel waardevolle aanknopingspunten voor het probleem van absolute gehoorzaamheid in een democratie. De gedragskenmerken, die onder anderen Gandhi zelf ontwikkeld heeft in de praktijk van burgerlijke ongehoorzaamheid, komen voort uit een aantal uitgangspunten: de eenheid van al het levende, waaruit het voor hem *bijna* absolute gebod tot geweldloosheid voortkomt; zijn opvattingen van waarheid zoeken, waaruit de eis tot niet-verdraaiing van feiten en informatie voortkomt; zijn opvatting over soberheid: *'De wereld heeft genoeg voor ieders behoefte, maar niet voor ieders hebzucht'*. Niettemin past op belangrijke punten enige reserve ten aanzien van zijn ideeën. Maar net als bij andere intellectuele of praktisch-politieke voorbeelden kunnen belangrijke elementen van zijn denken en doen blijvend van waarde worden geacht. Ik wil er in het verband van de discussie over burgerlijke ongehoorzaamheid twee noemen.

Ten eerste gaat het om de samenhang tussen vrij zorgvuldig en goed voorbereide acties van burgerlijke ongehoorzaamheid en andere vormen van activiteit. 'Niet bij ongehoorzaamheid alleen' wordt geprobeerd het standpunt van machthebbers of machtige meerderheden te veranderen. Dit spreekt vanzelf, maar op dit moment lijkt het er in Nederland een beetje op, dat het 'wel of niet mogen' van burgerlijke ongehoorzaamheid het allerbelangrijkste is. Gandhi's strijd duurde ongeveer dertig jaar, waarin hij tien acties van burgerlijke ongehoorzaamheid heeft uitgevoerd. (Twee ervan waren gericht tegen de Hindu-godsdienst en de behandeling van de onaanraakbaren, drie tegen plaatselijke belastingmaatregelen tegen arme boeren en vijf tegen het Britse regime. Eénmaal werd een aangekondigde actie afgezegd omdat de condities voor geweldloosheid te negatief waren.) Ongehoorzaamheid is een manier om op het juiste moment kracht bij te zetten aan de eis tot herziening van standpunten of besluiten, maar niet het enige en waarschijnlijk niet het belangrijkste.

Het tweede relevante kenmerk van Gandhi's denken en doen is zijn opvatting over geweldloosheid en 'ac-

tief geduld' in samenhang met een duidelijke verandering van levensstijl en manier van denken. In Nederland zijn, gegeven het grote ongeduld, dat zo kenmerkend is voor de gehele Westerse cultuur, de vooruitzichten op een langdurig volgehouden, massale en geweldloze ongehoorzaamheid niet erg gunstig. De culturele, mentale en fysieke voorbereidingen daartoe zijn eenvoudig te gering – misschien met uitzondering van de kleine groepjes, die zich al langdurig met trainingen en dergelijke hebben voorbereid. Degenen, die oproepen tot burgerlijke ongehoorzaamheid, dienen naar mijn mening deze empirische condities in ogenschouw te nemen en zich voldoende rekenschap te geven dat het roepen dat alle acties 'vanzelfsprekend' geweldloos zullen zijn, niet hetzelfde is als blijvend geweldloos handelen. Dit is één van de moeilijkst in praktijk te brengen handelwijzen, zowel op kleine als op grote schaal.

Legale middelen, rechterlijke toetsing en andere actie-vormen

Eén van de gedragskenmerken van burgerlijke ongehoorzaamheid is het uitputten van alle legale middelen tot herziening van standpunten en besluiten. Daaraan blijkt in het geval van het kruisvluchtwapenbesluit ruimschoots voldaan te zijn. Demonstraties en petitie hebben een historisch unieke minderheid bijeengebracht. Uniek vanwege de omvang van deze minderheid. Men kan wel volhouden dat er dus een meerderheid overblijft voor het andere standpunt, maar democratie bestaat uit meer dan uitsluitend de meerderheidsregel. Een dergelijk grote minderheid (zo om en nabij de 30-35 procent, voorzichtig geschat) kan niet zonder meer genegeerd worden, te meer daar er bij de goedkeuring van het verdrag nog onzekerheid en onenigheid bestaat over de constitutionaliteit ervan. Bij de hoorzitting van de Tweede-Kamercommissie over deze zaak waren de meningen van zes staatsrechtgeleerden keurig verdeeld en liepen de meningen over de grondwettigheid van het besluit parallel met de meningen over het besluit zelf. Dat weerspiegelt de besluitvorming in de Tweede Kamer zelf. Zo ontstaat een vicieuze cirkel, die in het Nederlandse staatsbestel waar geen toetsingsrecht van parlementaire besluiten berust bij de rechter, niet doorbroken kan worden. Een ander wettig actiemiddel, het proces tegen de Staat zal over deze kwestie vermoedelijk ook geen uitsluitsel geven.

Voor velen zal deze betwiste grondwettigheid van het besluit een extra grond voor burgerlijke ongehoorzaamheid opleveren – in de lijn van de hierboven beschreven tweede variant. Toch brengt dit punt ons niet principieel verder. Tot staatsrechtelijke tekortschieten kan in ons bestel niet rechtsgeldig worden besloten buiten het parlement om en de parlementaire meerderheid zal volhouden dat het door die meerderheid te nemen besluit niet in strijd komt met de grondwet. De vicieuze cirkel duurt voort. Om deze reden is het natuurlijk niet juist om de beoordeling van de legitimiteit van burgerlijke ongehoorzaamheidsacties te leggen bij het parlement, zoals *B. Staal* deed (NRC/Handelsblad, 27 januari 1986). De juridische beoordeling ligt bij de

strafrechter, de morele bij de burgers zelf in onderlin- ge argumentatie. Recht en moraal kunnen beter conse- quent gescheiden blijven en niet in handen van èen in- stantie gelegd worden. Vanwege de vicieuze cirkel van de grondwettigheid heb ik de morele rechtvaardiging van ongehoorzaamheid inzake de kruisraketten niet primair laten berusten op het beweerde staatsrechtelij- ke tekort-schieten. De discrepantie tussen de juridi- sche en de morele verplichtingen blijft bestaan, ook als het besluit volkomen rechtsgeldig geacht kan wor- den.

Om de rechtvaardiging van burgerlijke ongehoorzaam- heid uitsluitend toe te staan in situaties waarin de over- heid zelf de wetten schendt – het standpunt dat *Von- hoff* inneemt in de *Volkskrant* van 7 december 1985, – komt in feite neer op een absolute gehoorzaam- heidsplicht. Immers als een overheid al zover is gegaan dat ze regelmatig en veelvuldig eigen wetten schendt, zal zij ten eerste blijven ontkennen dat dit feitelijk het geval is of zeggen dat er voldoende rechtvaardigings- gronden zijn en ten tweede zal burgerlijke ongehoor- zaamheid tegen die overheid niet veel meer helpen. Men is dan reeds in een post-democratische situatie beland, waar de vraag naar de gehoorzaamheidsplicht in een ander licht komt te staan. Het probleem was juist die plicht te onderzoeken in de bestaande demo- cratie.

Burgerlijke ongehoorzaamheid werkt voornamelijk tegenover 'redelijke' regeringen en 'redelijke' meer- derheden. In het geval van de plaatsing van kruisra- ketten is het mijn uitdrukkelijke mening, dat we nog steeds met een redelijke parlementaire meerderheid te maken hebben, die geen misbruik maakt van het in ons staatsbestel nu eenmaal positief-rechtelijk ge- geven primaat van de wetgever. De onredelijkheid van die meerderheid begint bij de absolutering van het eigen gelijk – dat immers principieel onzeker is – en bij de criminalisering van al degenen, die in woord en daad het andere standpunt – even redelijk gegeven de onzekerheid – innemen.

Het is voor een democratie van belang dat de juridi- sche onduidelijkheden uitvoerig worden onderzocht door middel van juridische actie. Daarnaast is het van belang burgerlijke ongehoorzaamheid vooral te zien als èen van de vele actievormen, die pas kracht gaat winnen als goed gekozen *onderdeel* van een veel grote- re en een op lange termijn gerichte strategie. Gandhi had dertig jaar nodig voor de dekolonisatie van India en slaagde uiteindelijk. In het aangezicht van een eeu- wigheid van destructie is dertig jaar niet te lang. Het is de meest realistische schatting voor succes en hoeft niet bij voorbaat als een onmogelijke opgave gezien te worden. Wel is daarvoor nodig: actief geduld.

Geweldloosheid, actief geduld en verandering van le- vensstijl

Dertig jaar als strategie voor de vrede zal vele acti- visten veel te lang voorkomen. Het ongeduld is groot, maar dat vormt tegelijk een belangrijke aanwijzing dat de zo uitdrukkelijk voorgenomen geweldloosheid in West-Europa een moeizaam te bereiken fenomeen is. Geweldloosheid wordt vooral gezien als een nuttig,

want moreel kennelijk bewonderingswaardig, middel voor een doel. In deze zienswijze wordt het opgeno- men in een typisch Westers doel-middel denken. In- dien het middel niet op korte en zichtbare termijn oplossingen brengt, moet op andere middelen worden overgegaan. Het boek *Nee* van *P. Reckman*, waarin een strategie van burgerlijke ongehoorzaamheid wordt uiteengezet, zit vol ongeduld, agressie en dreig- ing. Dat de aangekondigde acties daarbij 'natuurlijk' geweldloos zullen moeten blijven, klinkt dan rijkelijk optimistisch. Hier rijst een fundamenteel probleem: de Westerse cultuur brengt nu eenmaal een uiterst hardhandige, op directe resultaten en kortstondige be- hoeftebevrediging gerichte levenswijze voort, die meestal ook aan te treffen valt bij de dissidente anti's. De levenswijze is zelf een van de slechtste empirische condities voor geweldloze acties.

In de Gandhiaanse opvatting is geweldloosheid een blijvend onderdeel van een levensstijl. Geen middel tot, maar doel op zich. Geweldloze burgerlijke onge- hoorzaamheid komt voort uit deze levenswijze en is er niet het begin van. Een ander kenmerk is wat Gandhi noemde: actief geduld, dat wil zeggen alle mogelijkhe- den tot verbetering en verandering van de situatie ac- tief te baat nemen en toch niet in paniek of woede ge- raken, als het allemaal niet metèen lukt.

Een dergelijk programma van geweldloosheid voor een grote massa kan slechts bereikt worden door zorg- vuldige voorbereidingen: cultureel, mentaal en fysiek. Personen en instanties die oproepen tot geweldloze ac- ties zullen dergelijke grootschalige voorbereidingen in hun strategie dienen op te nemen. 'Workshops in non- violence' en trainingskampen moeten worden opgezet om tot 'grootse en meeslepende' acties te komen. Aan al deze voorbereidingen lijkt in Nederland, op enkele uitzonderingen na, nog nauwelijks voldaan.

De moeilijkste opgave lijkt me echter om geweldloos- heid onderdeel te laten worden van een levensstijl van vrijwillige soberheid of zoals de beweging in Amerika heet 'Voluntary simplicity'⁸, dat wil zeggen het stre- ven naar een verandering van denken en doen, waarbij men zich principieel richt op het behoud van natuur- lijk evenwicht en het tegengaan van verspilling op tal- rijke terreinen, zowel maatschappelijk als individueel. Het is een programma voor een eerlijker verdeling van de noodzakelijke levensgoederen door vrijwillig de hopeloze ophoping van consumptie in de Westerse we- relt te verminderen. De autonome levenswijze van Thoreau komt hier verrassend dicht bij die van Gandhi, zoals ook de eerste en de tweede rechtvaardigingscon- text van burgerlijke ongehoorzaamheid, Derde We- relt en voorkoming van Derde Wereldoorlog, niet toevallig bijeenkomen.

Het programma van de kerken in Nederland *Verande- ring in levensstijl* van enkele jaren terug zou nauw bij dit programma van vrijwillige soberheid aansluiten. Het is helaas kenmerkend voor onze cultuur dat zo'n programma de levensduur van twee à drie jaar niet te boven komt: het moest plaats maken voor de volgende spectaculaire beweging, die zelf ook al weer worstelt met haar continuïteit.

Vervolg op blz. 189.

De middenschool: overmorgen of toch iets later?

Het is nu ruim twee jaar geleden dat de Middenschoolvereniging een brochure uitgaf onder de titel: *Wachten op overmorgen?*¹ In die brochure werd aan elke school van voortgezet onderwijs informatie gegeven over het beleid en de beleidsontwikkelingen met betrekking tot de vernieuwing van het voortgezet onderwijs en werd de scholen gewezen op de onderwijskundige en juridische mogelijkheden om zelf het heft in handen te nemen en zelf vorm te geven aan de onderwijsvernieuwing, in afwachting van betere tijden – in afwachting met andere woorden van overmorgen. Welnu, vandaag is het overmorgen en de vraag rijst waar we nu met de ontwikkeling en de vernieuwing van het voortgezet onderwijs staan. Eèn jaar nadat de basisschool integraal in Nederland is ingevoerd, vier jaar na de nota *Verder na de basisschool*², ruim tien jaar na de *Contourennota*³, twaalf jaar na de installatie van de Innovatiecommissie Middenschool, veertien jaar na de Resonansbijeenkomst over de middenschool en na de *Nota over het onderwijsbeleid*⁴, waarin minister Van Veen en staatssecretaris Schelfhout geïntegreerd voortgezet onderwijs als leidraad voor hun beleid aanvaardden, zestien jaar nadat staatssecretaris Grosheide en minister Roolvink uitspraken dat de middenschool voor alle leerlingen van elf à twaalf jaar tot veertien à vijftien jaar noodzakelijk was⁵ en ruim twintig jaar na de nota *Nieuwe onderwijsvoorzieningen van het NOV*⁶, waarin door de vakbeweging bij monde van *Lon van Gelder* werd gepleit voor de vervanging van de gescheiden schooltypen in de onderbouw van het voortgezet onderwijs door èèn schooltype waarin voor alle leerlingen voortgezette basisvorming zou worden verzorgd.

Iedere buitenstaander zou in het licht van een zo langdurige voorgeschiedenis en op grond van een blijkbaar zo breed politiek en maatschappelijk draagvlak, mogen verwachten dat we aan de vooravond staan van de invoering van die voortgezette basisvorming voor allen in èèn schooltype dat aansluit bij de basisschool. Die buitenstaander kan zich echter verbazen. Men heeft geen bekende in het Jeruzalem van het onderwijs te zijn om vast te stellen dat met betrekking tot die, al zo lang en door zo velen bepleite en noodzakelijk geachte, voortzetting van de basisvorming tot de leeftijd van vijftien à zestien jaar, nog steeds praktisch geen vooruitgang is geboekt en dat het zicht daarop momenteel zelfs verder weg is dan vijftien jaar geleden toen Van Veen (CHU) en Schelfhout (KVP), Veringa (VVD) en Grosheide (AR) realisering daarvan noodzakelijk vonden en als uitgangspunt van hun beleid namen. Het beleid met betrekking tot de ontwikkeling en de vernieuwing van het voortgezet onderwijs bevindt zich duidelijk in een impasse. De ontwikkelings-

wet is een te magere kader zonder duidelijk perspectief, die daarenboven op gespannen voet staat met de gedachten die in de zogenaamde Lyceumnota van staatssecretaris *Ginjaar* worden ontvouwd. Er zijn tot nu toe minder experimenten toegestaan dan in de periode van 1978 tot 1981 en de huidige bewindslieden lijken erin geslaagd te zijn een praktisch volledige consensus in het onderwijsveld te bewerkstelligen, namelijk dat het in ieder geval zò niet moet.

Het is bij zoveel beleidsonzekerheid niet verwonderlijk dat ook in de scholen en onder vele docenten die jarenlang aan ontwikkelingen in deze richting hebben gewerkt, de ontmoediging aanzienlijk lijkt te worden. Het onderwijs lijkt het spoor bijster te raken en de moed op te geven. Zeker, mede ten gevolge van bezuinigingen, maar ongetwijfeld veel meer nog ten gevolge van de onzekerheid en een opvallend gebrek aan stimulansen van overheidswege. Tegen de stroom op kun je tenminste nog roeien, tegen de wind in kun je nog altijd laveren, maar wat te doen als de bedding helemaal wordt drooggelegd en er zelfs over de loop van de rivier onzekerheid gaat bestaan. Bovendien lijkt, om de beeldspraak nog even aan te houden, ook in de samenleving het tij voor de onderwijsvernieuwing te keren. Er wordt in toenemende mate schamper over gedaan, het behoort in de spraakmakende gemeente van de columnisten en de Real-politiker tot de software van de jaren zestig. Het past, denkt men, niet meer in een tijd van economisch herstel, werkgelegenheid en no-nonsense. Onderwijsvernieuwing, of beter het beeld dat men daarvan heeft en de vooroordelen die men zich daarover heeft aangemeten, past niet meer in deze tijd, is een nutteloos en overbodig relic van de 'leisure-society' en wordt hoogstens nog serieus genomen als het om informatica of computerkunde gaat. Onderwijsvernieuwing is in de publieke beeldvorming synoniem geworden met kwaliteitsverlies, analfabetisme op het eind van de lagere school, vrijblijvendheid, gebrek aan prestatie en het verheffen van de individuele belangstelling en behoeften tot norm en doel van het leerproces.

Drie hoofdmotieven

Het is daarom wellicht goed om nog eens duidelijk te maken waarom het bij de vernieuwing van het onderwijs in het algemeen en van het voortgezet onderwijs in het bijzonder vooral ging en nog steeds gaat. De beweging gericht op onderwijsvernieuwing wordt al sinds lang en in feite zelfs sinds de Vereniging tot Nut van het Algemeen zich in het begin van de vorige eeuw voor de verbetering van ons onderwijs inzette, geleid door een drietal, ten dele samenhangende en in verschillende tijden en door uiteenlopende groeperingen

J.A. van Kemenade

Voorzitter van het College van Bestuur van de Universiteit van Amsterdam; van 1973 tot 1977 en van 1981 tot 1982 Minister van Onderwijs. Dit artikel is ontleend aan een rede ter gelegenheid van het lustrumcongres van de Middenschoolvereniging, gehouden op 14 maart 1986 in Lelystad

wisselend geaccentueerde, hoofdmotieven of kernthema's, namelijk:

1. een *sociale* motivering, dat wil zeggen het streven om alle kinderen, ongeacht herkomst en geslacht, gelijke kansen te geven op deelname aan het onderwijs en ontplooiing van hun talenten;

2. een *culturele* motivering, gericht op verbreding van het vormingsaanbod, op doorbreking van de traditioneel negentiende-eeuwse hiërarchie van vormingsidealen en op voorkoming van culturele apartheid, dat wil zeggen van een vroegtijdige voorsortering van kinderen naar onderscheiden en in schooltypen neergeslagen culturele modellen;

3. een *pedagogisch-didactische* motivering, erop gericht om het kind zelf in zijn verschillende ontwikkelingsfasen en de grote verscheidenheid aan ontwikkelingsmogelijkheden van kinderen meer tot hun recht te doen komen dan toen, en ook nu nog, veelal het geval was.

Het voert mij hier te ver om de historie van die drie kernthema's door de loop der jaren heen en de verschillende accenten die zij in de onderscheiden onderwijsvernieuingsbewegingen en bij verschillende onderwijshervormers, zoals *Montessori*, *Boeke*, *Parkhurst* en *Petersen*, hebben gekregen hier te beschrijven. Ik beperk mij er hier toe om in het kort aan te geven wat de strekking en de aard van die drie hoofdmotieven waren en zijn, om daarmee ten overvloede duidelijk te maken waarom het in de onderwijsvernieuwing ging en gaat en feiten te plaatsen tegenover die veldwinnende beeldvorming.

De eerste, door mij gemakshalve sociaal genoemde, motivering was gebaseerd op de feitelijke constatering dat er een grote ongelijkheid bestond in de onderwijsdeelname, de schoolloopbanen en de ontwikkeling van velerlei vermogens, tussen leerlingen uit verschillende sociaal-economische groeperingen, tussen jongens en meisjes en tussen allochtone en autochtone kinderen. De onderwijskansen en daarmee de maatschappelijke mogelijkheden, dat wil zeggen de kansen op arbeid, inkomen en op deelname aan de macht en de cultuur, zijn voor met name arbeiderskinderen, meisjes en kinderen uit zogenaamde culturele minderheden, aanzienlijk geringer, dan die voor jongens, autochtonen en kinderen uit gezinnen met relatief hogere inkomens- en opleidingsniveau's.

Die sociale ongelijkheid in en door het onderwijs, die sociale reproductiefunctie van het onderwijs was voor het Nut en voor Montessori, maar ook bij voorbeeld voor *Rutten*, *Cals*, *Veringa* en *Grosheide*, aanleiding om naar verandering van het onderwijs en naar verbetering van de toegangsmogelijkheden van dat onderwijs voor allen te streven. En hoewel dat motief in het beleid blijkbaar op de achtergrond is geraakt, althans afgaande op de mate waarin dit als voorwerp van aanhoudende zorg tot uitdrukking wordt gebracht, zijn die feiten zelf nog wel in volle omvang aanwezig, zoals het recente proefschrift van *Tesser* nog weer eens overduidelijk aantoonde.⁷ Nog steeds hebben in ons land kinderen uit gezinnen met een laag inkomens- en opleidingsniveau een aanzienlijk geringere kans op ge-

lijkwaardige deelname aan het onderwijs en op een gelijkwaardige ontplooiing van hun talenten. Nog steeds bestendigt ons onderwijs sociale ongelijkheid en nog steeds slagen wij er niet in al onze talenten te ontwikkelen, ook al zou dat voor een land waarvoor kennis een zeer belangrijke grondstof is, ten behoeve van economisch herstel van essentieel belang zijn. En dat niet, vanwege de onderwijsvernieuwing, maar omdat ons onderwijs in essentie niet of niet wezenlijk veranderd is.

Die ongelijkheid in onderwijskansen wordt uiteraard door verschillende factoren veroorzaakt en vereist, voorzover het onderwijs daarbij een rol speelt, een meervoudige aanpak, van onderwijsachterstandsbeleid tot volwasseneneducatie en van studiefinanciering tot studiebegeleiding, studiekeuzevoorlichting en taalonderwijs. Maar onmiskenbaar is, dat ook het bestaan van sterk sociaal-hiërarchisch onderscheiden schooltypen en de noodzaak om reeds op een zo vroeg moment een veelal definitieve keuze te moeten maken tussen die sterk uiteenlopende schooltypen, sociale ongelijkheid bevordert. Onder meer omdat het ertoe leidt dat die keuze op dat moment veelal niet bepaald wordt door de belangstelling en de ontwikkelingsmogelijkheden van de leerlingen zelf, maar in hoge mate ook door de sociale vanzelfsprekendheid, de sociale verwachtingspatronen, het stereotiepe toekomstperspectief en de vertrouwde met de opleidingsmogelijkheden die er bestaan in de sociale omgeving, het gezin, de buurt; waarin de leerlingen zijn opgegroeid. Mede daardoor gaat in Nederland nog steeds rond de helft uit de kinderen uit de zogenaamde hogere beroepsgroepen na de lagere school rechtstreeks naar HAVO of VWO en slechts rond vijf procent van deze kinderen naar het LBO, terwijl van de kinderen uit arbeidersgezinnen daarentegen rond de helft na de lagere school rechtstreeks naar het LBO gaat en slechts ongeveer tien procent naar HAVO of VWO. Dat is niet alleen sociaal onrechtvaardig, het is ook financieel hoogst onrendabel, omdat verkeerde keuzen tot demotivatie, dus eerder tot zitten blijven, tot onnodig lange schoolloopbanen of tot vroegtijdige uitval leiden en het is economisch onverstandig, omdat daardoor de in de bevolking aanwezige kwaliteiten en talenten niet ten volle tot ontplooiing komen.

Dat sociaal, financieel en economisch essentiële probleem van de sociale ongelijkheid in onderwijskansen, zo zou ik tot de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR)⁸ willen zeggen, los je niet op door de categorale opbouw van ons onderwijs te handhaven. Je handhaaft daarmee die ongelijkheid, omdat je in de kern de sociale hiërarchie van onderwijstrajecten en het vroegtijdige moment waarop daarvoor moet worden gekozen, handhaaft, ongeacht de althans beoogde gelijksoortige basisvorming in de onderbouw van dit type en ongeacht de kunstgreep de basisvorming op twee niveau's te examineren.

Culturele motivering

Het tweede kernthema van de onderwijsvernieuwing, de culturele of zo men wil de cultuurpolitieke motivering, hangt ten dele met de eerste samen, in zoverre ve-

len door verbreding van het vormingsaanbod leerlingen die van huis uit niet met de vele aspecten van de cultuur vertrouwd waren, daarmee via het onderwijs in aanraking willen brengen en hen zo meer volledig op deelname aan de samenleving wilden voorbereiden. Het heeft echter anderzijds, zowel inhoudelijk als historisch, ook een geheel eigensoortige rol in en ten behoeve van de onderwijsvernieuwing gespeeld. Het gaat hierbij niet zozeer alleen om cultuur in de enge betekenis van het woord dat wil zeggen om kunst of kunstzinnige vorming. Cultuur moet hier worden begrepen als het geheel van de wijzen waarop de mens de werkelijkheid kent, vorm geeft, waardeert en zin geeft; onderwijs wordt daarbij terecht gezien als sociale organisatie van cultuur, als een middel om een bepaalde selectie van waarden, kennis, technieken en zingevingen aan anderen over te dragen. Het is de aard en de inhoud van die selectie die hier ter discussie wordt gesteld, een selectie waarvan velen in de loop der tijd hebben gemeend te moeten vaststellen dat die te eenzijdig is om als een verantwoorde ontwikkeling van de persoonlijkheid en als een verantwoorde voorbereiding op deelname aan de samenleving te kunnen worden beschouwd.

Daarbij zijn in het algemeen met name drie aspecten in het geding gebracht. Allereerst is er op gewezen dat in ons onderwijs aan de leerlingen naar verhouding weinig kennis van, inzicht in en vaardigheid met betrekking tot de samenleving en maatschappelijke verhoudingen wordt overgedragen. Of om het met de woorden van de *Contourennota* te zeggen: *'Ons onderwijs geeft de leerlingen te weinig inzicht in de maatschappelijke verhoudingen waarin ze leven en in de achtergronden daarvan en stelt ze onvoldoende in staat om daarover opvattingen te ontwikkelen en die in hun gedrag tot ontwikkeling te brengen. De school bereidt de leerlingen te weinig voor op de samenleving waarmee ze te maken krijgen en waarin van hen in toenemende mate een eigen bijdrage, betrokkenheid en medezeggenschap wordt verwacht. In het onderwijs komen maatschappelijke verschijnselen en sociale problemen zoals welvaart, werkgelegenheid, sociale zekerheid, veranderende rolpatronen van mannen en vrouwen, milieuvraagstukken, de derde wereld, criminaliteit, stadsvernieuwing, openbaar vervoer, weinig of te weinig systematisch aan bod. De kennisverwerving, het beheersen van de leerstof, wordt nog vaak teveel als een doel op zichzelf beschouwd en te weinig als een middel om daarmee de werkelijkheid te kunnen begrijpen en hanteren. De verschillende vakken zijn vaak zo sterk van elkaar onderscheiden, dat het voor de leerling uiterst moeilijk is om die verschillende invalshoeken met elkaar in verband te brengen, hetgeen juist nodig is om de sociale werkelijkheid te begrijpen. En tenslotte stimuleert ook de onderwijssituatie en de vaak in hoofdzaak opnemende rol van de leerlingen daarin, te weinig tot zelfwerkzaamheid, eigen inbreng en eigen stellingname. Daardoor blijven vele leerlingen ook later onmondig en maatschappelijk kwetsbaar, niet omdat ze op school niets geleerd hebben, maar omdat ze naar verhouding weinig over de sociale werkelijkheid hebben geleerd en omdat ze vaak niet*

geleerd hebben hun kennis op die werkelijkheid toe te passen.'⁹

Ons onderwijs gaat er in het algemeen kennelijk, doch ten onrechte, vanuit dat kennis van en inzicht in de samenleving en de maatschappelijke verhoudingen ofwel irrelevant is ofwel dat de leerlingen daarmee langs andere wegen buiten de school om toch wel in aanraking komen. Ten onrechte, omdat dat in feite niét het geval is en omdat voor zover die kennis anderszins wél wordt overgedragen ze sociaal geselecteerd is, vanuit de bestaande maatschappelijke verbanden wordt bezien en dus bijdraagt tot de bevestiging van traditioneel bestaande maatschappelijke perspectieven en tot sociale erkenning van die perspectieven. Door niet of nauwelijks, en in ieder geval niet systematisch en op basis van geordende kennis, aan de samenleving zelf als onderdeel van de basisvorming aandacht te schenken, verwaarloost het onderwijs een belangrijk deel van de cultuur en vervult het onvoldoende zijn taak leerlingen voor te bereiden op deelname aan de samenleving als zodanig. Het verbaast me dan ook bijzonder dat de WRR gemeend heeft maatschappijleer niet in de basisvorming te moeten opnemen. De daarvoor aangedragen argumentatie is daartoe bepaald onvoldoende en zou juist moeten leiden tot een expliciet pleidooi om nu eindelijk eens ter zake tot grondige leerplanontwikkeling en tot een gedegen regeling van de onderwijsbevoegdheden te komen. Met name staatsinrichting, recht, economie, sociologie en politologie, zouden de bouwstenen voor een dergelijk leergebied moeten en kunnen leveren.

Ten tweede wordt er al sinds lang en door velen op gewezen dat in onze samenleving en in onze cultuur, techniek, ambachtelijkheid en technologie, een normaal onderdeel van de basisvorming voor allen dient zijn en dat het negentiende-eeuwse onderscheid tussen de ontwikkeling van de kwaliteiten van het hoofd en die van de hand doorbroken dienen te worden. Die opvatting lijkt geleidelijk aan gemeengoed te worden, hoewel men de traditionele sociale weerstanden daartegen niet moet onderschatten en hoewel men zich terdege moet realiseren dat de aard en de inhoud van dit deel van onze cultuur in de basisvorming van de aanvang af essentieel zou blijken te verschillen indien die basisvorming onderdeel blijft van de categorale en dus sociaal-culturele scheiding tussen de diverse schooltypen. Geen eindexamen, zeker niet op twee niveau's, zal kunnen beletten dat techniek als onderdeel van de basisvorming op een technische school iets geheel anders zal blijken te zijn of te worden dan techniek als onderdeel van de basisvorming op een categoriaal gymnasium of zelfs op een HAVO/VWO-scholengemeenschap. De organisatie van de cultuur en de daaraan ten grondslag liggende sociale en culturele hiërarchie en sociale waarderingen zal sterker blijken te zijn dan welke regeling op papier ook, temeer omdat ze in bevoegdheden, rechtsposities, voorzieningen, toelatingsbeleid en schoolkeuzegedrag geïnstitutionaliseerd is. Bovendien zou ik, in het licht van het culturele belang van dit onderdeel van de basisvorming, willen opmerken dat de feitelijke ruimte die de WRR aan techniek in zijn lessentabel biedt veel te gering is en

verdubbeld zou moeten worden.

In de derde plaats en tenslotte wordt in de cultureel gemotiveerde onderwijsvernieuwing een verbreding van het vormingsaanbod bepleit, waarbij aan de kunsten en de kunstzinnige vorming meer aandacht wordt geschonken. Over de achtergronden, de aard en de betekenis daarvan heb ik in mijn rede bij gelegenheid van de eerste Boeke-herdenking uitvoerig aandacht geschonken.¹⁰ Ik volsta hier dan ook met daarnaar te verwijzen.

Ook dit kernthema van de onderwijsvernieuwing, de verbreding van het vormingsaanbod, vereist een reeks van maatregelen, zoals leerplanontwikkeling, scholing en bijscholing, regeling van bevoegdheden en rechtsposities en veranderingen van lessentabellen en bekostigingsvoorwaarden. Het vereist echter ook doorbreking van de scheiding tussen schooltypen in de onderbouw van het voortgezet onderwijs, want die scheiding fungeert als een culturele voorsortering van leerlingen en als een gesegmenteerde organisatie van cultuur en van cultuuroverdracht waardoor het kinddeel van de culturele erfenis al op jonge leeftijd wordt toebedeeld.¹¹ Het is een illusie te menen dat dit voorkomen kan worden door basisvorming te introduceren binnen het bestaande categorale onderwijsstelsel.

Pedagogisch-didactische motivering

Het derde hoofdmotief, de derde drijfveer, voor de onderwijsvernieuwing tenslotte, die ik generaliserend hier de pedagogisch-didactische noem, is gebaseerd op de voor de hand liggende constatering dat onderwijs als regel aan jongeren wordt gegeven en dat het zowel die jongeren als de effectiviteit van het onderwijs ten goede zou komen als in het onderwijs met die jongeren, met kinderen zelf meer rekening zou worden gehouden. Als het onderwijsleerproces, met andere woorden beter zou zijn afgestemd op de ontwikkelingsfase waarin kinderen zich bevinden, op hun zeer onderscheiden ontwikkelingsmogelijkheden en op hun ervaringen, behoeften en belangstelling. Daarmee worden de individuele behoeften en belangstelling niet tot norm of doel van het onderwijs verheven, zoals zo vaak en ten onrechte, ook binnen het onderwijs, wel wordt gemeend. Wel wordt daarmee zakelijk vastgesteld dat het in het onderwijs als regel om kinderen gaat en dat de effectiviteit van het onderwijsleerproces er zeer bij zou zijn gebaat daar dan ook in de pedagogische en didactische benadering van de leerlingen uitdrukkelijk rekening mee te houden. Dat het onderwijs, zoals op grond van deze stroming in de onderwijsvernieuwing wordt bepleit, meer kindgericht zou moeten zijn, betekent dan ook niet dat de klant koning zou moeten zijn, maar wel, om in deze wellicht beter verstaanbare terminologie te blijven, dat je de markt moet kennen en daar rekening mee moet houden om er althans voor te zorgen dat je je producten kunt afzetten. Kindergericht onderwijs betekent niet dat de leerstof, de cultuur, aan het kind ondergeschikt wordt gemaakt, maar wel dat in de wijze waarop de cultuur wordt overgedragen rekening wordt gehouden met de mogelijkheden van de ontvanger om de boodschap op te nemen. Het betekent, met andere woorden, niet dat

onderwijs per definitie leuk moet zijn, maar wel dat het zo wordt gegeven dat het aanspreekt, dat het een beroep doet op de natuurlijke nieuwsgierigheid van kinderen, dat het hen uitdaagt, dat het om met *Wallage* te spreken 'spannend' is.

In die zin begaat *Vos* ook een ernstige vergissing als hij in een voorstudie voor het advies van de WRR getiteld: *Onderwijs op de tweesprong* leerstofgericht onderwijs en leerlinggericht onderwijs als twee typen tegenover elkaar stelt.¹² Kindergericht onderwijs is niet leerstofvijandig, is niet afkerig van het feit dat in en door het onderwijs door kinderen geleerd en gewerkt moet worden, maar beoogt juist het leerproces zo in te richten dat het voor kinderen geschikt is en dat de leerstof effectiever en natuurlijker door alle leerlingen met een grote verscheidenheid in ontwikkelingsmogelijkheden en ervaringen kan worden verwerkt, worden opgenomen en als zinvol kan worden ervaren. Onderwijs dat alleen op de leerstof is gericht en niet ook op de ontvangstmogelijkheden van degenen die daarbij betrokken zijn, bereikt dan ook niet de beoogde effecten; vooral niet bij die kinderen die niet voldoen aan de impliciete vooronderstellingen over de mogelijkheden, de voorkennis, de motivatie en de ervaringen van de kinderen. Dat was het uitgangspunt van bij voorbeeld *Maria Montessori* en daar ligt ook precies de verbinding tussen deze pedagogisch-didactische en de hiervoor genoemde sociale en culturele motieven van de onderwijsvernieuwing, omdat de didactische vooronderstellingen van zogenaamd leerstofgericht onderwijs veelal sociaal en cultureel zijn bepaald en niet op de mogelijkheden en ervaringen van bij voorbeeld arbeiderskinderen en meisjes betrekking hebben. De uit deze oriëntatie voortkomende aandacht voor onder andere begeleiding, voor verschillende werkvormen, voor de differentiatie in het onderwijs zijn dan ook geen individualistische modernismen, noch doel op zichzelf, maar als didactische hulpmiddelen pogingen om het overdrachtsproces voor alle leerlingen meer effectief te maken en zo de sociale en culturele doeleinden van het onderwijs bij alle leerlingen beter te realiseren.

Als dat in feite in bepaalde situaties niet het geval blijkt te zijn, zoals *Jungbluth* in zijn interessante onderzoek onder de titel *Verborgene differentiatie* aantoonde¹³, is daarmee niet het failliet van meer kindgericht onderwijs vastgesteld, zoals sommigen blijkbaar met opluchting menen te moeten concluderen, maar slechts de ineffectiviteit van één van de wijzen waarop onderwijs meer en beter op de leerlingen kan worden afgestemd. De vrijblijvende en zelfs afwerende reactie van de WRR op deze didactische dimensie van de basisvorming is dan ook een betreurenswaardige omissie. De kwaliteit en de effectiviteit van de basisvorming wordt immers juist omdat het om leer- en vormingsprocessen gaat, niet alleen bepaald door wat er wordt aangeboden, maar wezenlijk ook door hoe het wordt aangeboden. Door dit in feite buiten beschouwing te laten verzuimt de WRR ook antwoord te geven op juist voor de basisvorming wezenlijke verschijnselen als demotivatie, spijbelen, drop-out en dergelijke.

Dat neemt niet weg dat juist deze stroming, dit motief voor de onderwijsvernieuwing, in sterke mate het negatieve beeld van de vernieuwingsbeweging heeft bepaald en dat zonder twijfel ook in het onderwijs in vele gevallen de intentie van dit vernieuwingsstreven van middel tot doel is verheven en geleid heeft tot situaties waarin op z'n minst de indruk wordt gewekt dat het onderwijs een speeltuin is of een supermarkt, een 'Kijkrijp', waarin niet de overdracht van cultuur, maar de bevrediging van de individuele behoefte tot hoogste goed is verheven. Dat is ten onrechte, het zij hier om misverstand te voorkomen ten overvloede gezegd, maar het heeft aan de negatieve beeldvorming over de onderwijsvernieuwing in hoge mate bijgedragen. Dat wil echter niet zeggen dat de onderwijsvernieuwing ook in feite in het leeuwendeel van de gevallen door deze doorgesloten individualiseringsdrift gekenmerkt wordt. Integendeel, de werkelijkheid van de onderwijsvernieuwing wordt bepaald door het oprechte en moeizame streven om de hier vermelde sociale, culturele en pedagogische motieven in de dagelijkse praktijk en ten behoeve van vele leerlingen in het onderwijs gestalte te geven. Die pogingen dienen maatgevend te zijn voor de publieke opinie en zeker voor de wetenschap en voor het beleid.

Onderwijsvernieuwing is niet wars van prestatie, maar streeft er juist naar om prestaties door alle leerlingen en op meerdere vormingsgebieden mogelijk te maken. Onderwijsvernieuwing stelt niet het individu centraal als norm en doel, maar richt zich vooral op sociale en culturele doeleinden en op de middelen om die voor allen zo effectief mogelijk te realiseren. Onderwijsvernieuwing is niet afkering van selectie, maar ze streeft naar selectie op voor het onderwijsleerproces zelf relevante kenmerken en zij keert zich tegen selectie als een willekeurig proces en als een sociaal bepaalde voorsortering van leerlingen. Voor onderwijsvernieuwing zijn eindtermen of examens geen taboe, maar ze verzet zich tegen eindtermen die slechts een deel van het vormingsaanbod vertegenwoordigen en daarmee belangrijk maken, tegen methodieken die alleen op de beoordeling van de leerlingen en niet ook op de beoordeling van het onderwijsleerproces zijn gericht en tegen toetsingsprocedures die alleen het effect op het eind van een leerproces beogen vast te stellen en niet ook tijdens het leerproces zowel aan de leerlingen als aan de docenten informatie verschaffen over de kwaliteit van het leerproces. Onderwijsvernieuwing laat kwaliteit niet onverschillig, maar is juist gericht op verhoging en verbreding van de kwaliteit maar dan wel voor alle leerlingen en voor meerdere vormingsaspecten dan waarop het begrip kwaliteit meestal wordt toegepast.

Vluchtwegen

Waarom dan desalniettemin die impasse waar ik aan het begin over sprak? Veel van die hierboven aangeduide uitgangspunten worden toch in brede kring onderschreven of althans beleden? Feit is echter dat er tal van vluchtwegen worden bewandeld om de werkelijke keuzen die daaruit onvermijdelijk voortvloeien uit de weg te gaan. Zo'n vluchtweg is bij voorbeeld de ontwikkelingswet. Niet zozeer vanwege beperkingen en

tekortkomingen waarover op vele plaatsen ondertussen genoeg is gezegd¹⁴, maar vooral omdat bij deze wet een duidelijk toekomstperspectief ontbreekt en scholen dus niet geneigd zullen zijn bestaande zekerheden af te staan om een weg op te kunnen gaan waarvan het volstrekt onduidelijk is of en waar die zal eindigen. Daarom zal deze ontwikkelingswet, paradoxaal genoeg, de ontwikkelingen waarschijnlijk eerder afremmen dan bevorderen.

Zo'n vluchtweg is ook de stelling dat nog geen definitieve keuzen kunnen worden gemaakt, omdat daarover in het veld of bij de betrokkenen nog geen consensus bestaat.¹⁵ Afgezien van het feit dat dit blijkbaar geen argument is om andere ingrijpende beslissingen, zoals bij voorbeeld die over de plaatsing van kruisvluchtwapens, achterwege te laten en afgezien ook van het feit dat de premisse in dit geval feitelijk onjuist is, is ook de stelling niet houdbaar. Juist bij gebrek aan overeenstemming van betrokkenen is immers, gelet op het in het geding zijnde algemene belang, een heldere en ondubbelzinnige politieke keuze vereist. Beleid is immers meer dan de bekrachtiging van een reeds bestaande overeenstemming; beleid dient ook richting te geven, daar waar die door onderlinge tegenstellingen bij betrokkenen blijkbaar ontbreekt. Zo'n vluchtweg is eveneens de stelling dat dit soort belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen niet van bovenaf mag opleggen of sturen.¹⁶ Dat zou inderdaad niet wenselijk zijn als voor een dergelijke ontwikkeling in de samenleving helemaal geen voedingsbodem bestond, maar die is er al sinds lang en in brede kring. Dan ook juist is het noodzakelijk en vereist om het kader van die ontwikkeling bij wet te regelen en aan te geven, zoals dat ook in 1806, in 1857, in 1917, in 1968 en nog onlangs met betrekking tot het basisonderwijs het geval is geweest. Deze stelling is dan ook evident een drogredenering, temeer als men beseft dat juist het bestaande wettelijk en dus van bovenaf geregelde bestel die gewenste ontwikkelingen tegenhoudt. Blijkbaar mag men wel van bovenaf belemmeren, maar niet bevorderen!

Zo'n vluchtweg is vervolgens de hier en daar klinkende roep om een staatscommissie.¹⁷ Het is immers niet recht duidelijk wat zo'n commissie na vijftientig jaar discussie zou moeten doen, tenzij men, hetgeen uiteraard en terecht in ons staatsbestel ondenkbaar is, een dergelijke beslissing aan de politieke besluitvorming zou onttrekken en in handen zou willen geven van . . . ja, van wie eigenlijk? De politiek heeft de verantwoordelijkheid en de taak om dergelijke keuzen te maken, daartoe door deskundigen en betrokkenen voorgelicht. Voor die informatie zijn alle gegevens ruimschoots voorhanden. Degenen die menen zo'n politieke beslissing te kunnen vergemakkelijken of zelfs over te nemen door middel van een staatscommissie, zullen in het licht van de recente politieke ontwikkelingen over de euthanasie, zich wellicht nog eens willen bezinnen.

Zo'n vluchtweg is tenslotte de van sommige zijde met gretigheid gedebiteerde stelling dat het om de inhoud en niet om de structuur moet gaan.¹⁸ Alsof het de onderwijsvernieuwingbeweging de afgelopen tien-

tallen jaren niet met name om de inhoud is gegaan, maar vooral alsof inhoud en opzet van het onderwijs niet ten nauwste samenhangen. Juist die inhoud is mede in schooltypen, bevoegdheden, lessentabellen, rechtspositieregelingen, eindexamens, enzovoort geïnstitutionaliseerd. En juist die inhoudelijke veranderingen zijn niet of slechts in zeer beperkte mate te realiseren omdat ze vastlopen in de, veelal zelfs wettelijk en van bovenaf, geregelde structuren. Inhoud en structuur zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden, omdat de structuur zelf grotendeels ook inhoudelijk is. De structuur is niet willekeurig, niet waardenvrij, niet inhoudelijk irrelevant. Structuur is veeleer gestolde inhoud. Juist genoemde, met grote regelmaat en hardnekkigheid geponeerde stelling, getuigt daarom van zò veel onbegrip voor en onkunde van de onderwijsvernieuwingsbeweging en de onderwijskundige werkelijkheid, dat het mij hogelijk verbaast dat het de WRR werkelijk ernst kan zijn met zijn advies om wel de inhoud maar niet de opzet van de onderbouw van het voortgezet onderwijs te veranderen.

De WRR kan toch niet met droge ogen menen dat de inhoud van het onderwijs, dat met andere woorden bij voorbeeld Nederlands, techniek, wiskunde en geschiedenis, in de onderbouw van een categoriaal gymnasium van dezelfde aard en orde zal zijn als in de onderbouw van een MAVO of een LBO-school, en dat dus de inhoud van die onderbouw niet in hoge mate medebepaald zal worden door de bovenbouw van nota bene dezelfde school, met zijn lerarenkorps, zijn rekruteringsbehoefte, zijn accommodatie, kortom zijn traditioneel bepaalde organisatie van het vormingsaanbod. Als ergens 'the medium the message' is, het medium de boodschap bepaalt, is het wel in een instelling als het onderwijs die ten behoeve van het inhoudelijke, sociale en culturele onderscheid van die boodschap categoriaal is georganiseerd en op velerlei manieren is geïnstitutionaliseerd. Ik kan mij dan ook niet aan de indruk onttrekken dat de rapporteurs van dit, overigens in vele opzichten ook te waarderen, advies deze consequentie wel degelijk hebben ingezien, maar haar om politieke, en dus niet om wetenschappelijke, redenen niet hebben kunnen of hebben willen trekken. Dat is niet alleen onjuist, maar dat is ook te betreuren omdat daardoor het door hen beoogde en met veel verve, degelijkheid en consistentie uitgewerkte doel, namelijk de vormgeving van een verlengde basisvorming voor allen, niet zal kunnen en niet zal worden gerealiseerd.

Maar vluchten kan niet meer. De tijd is voorbij dat de politiek een werkelijke keuze met betrekking tot de inhoud en opzet van het voortgezet onderwijs kan ontlopen. De tijd voor zo'n keuze en het daaruit voortvloeiende doelbewust beleid dringt zelfs, als men tenminste aan de bedoelingen van de basisschool werkelijk recht wil doen. Belangrijker dan de constatering van de impasse of de analyse van de achtergronden en de verschijningsvormen ervan, is het dan ook ons af te vragen hoe die impasse zou kunnen en zou moeten worden doorbroken en hoe recht zou kunnen worden gedaan aan de alom onderschreven of althans beleden doelstellingen van meer gelijkwaardige onderwijskan-

sen en een verbrede basisvorming voor alle leerlingen ongeacht hun sociale of culturele herkomst en hun geslacht. Ik wil daaraan tot slot enige aandacht besteden.

Onderwijsvernieuwing in de diaspora?

Van doorslaggevende betekenis daarvoor is, zoals ook de WRR terecht in zijn advies over de basisvorming stelt, een ondubbelzinnige politieke wilsuiving van regering en Staten-Generaal over de aard, de strekking en de inrichting van de wenselijke veranderingen in het voortgezet onderwijs.¹⁹ Een wilsuiving die, zoals ik eveneens met de WRR van mening ben, het best kan gebeuren bij wet. Op de kortst mogelijke termijn dient dus de overheid de hoofdlijnen van de toekomstige inhoud en inrichting van het voortgezet onderwijs bij wet vast te leggen, zoals dat overigens in de Nederlandse staatkundige verhoudingen en in het Nederlandse onderwijsbestel te doen gebruikelijk is. Anders dan de WRR ben ik echter van mening dat een dergelijke wet, gelet op de onverbreekelijke samenhang van die te onderscheiden componenten, niet alleen op de onderbouw maar ook op de daarop aansluitende bovenbouw van het voortgezet onderwijs betrekking moet hebben en niet alleen de hoofdlijnen van de inhoud, maar ook die van de opzet of de structuur van dat toekomstig stelsel van voortgezet onderwijs moet regelen. In en door middel van een dergelijke wet doet de overheid, met andere woorden, een duidelijke keuze met betrekking tot het toekomstig stelsel van voortgezet onderwijs qua inhoud en opzet en scheidt ze daarmee het kader waarbinnen gedurende een eveneens bij wet te bepalen termijn, van bij voorbeeld tien jaar, gericht tal van ontwikkelingen kunnen plaatsvinden. Ontwikkelingen in alle scholen die dat willen en die daarvoor wat leerlingental betreft in aanmerking komen, maar ook ontwikkelingen met betrekking tot de noodzakelijke scholing en bijscholing, leerplanontwikkeling, toetsontwikkeling, rechtspositionele consequenties en de bekostiging. Slechts een dergelijke wet die het toekomstperspectief van het voortgezet onderwijs naar inhoud en opzet bepaalt kan het vertrouwen bieden op grond waarvan die noodzakelijke ontwikkelingen ook inderdaad en op grote schaal gaan plaats vinden en kan aan die ontwikkelingen tegelijkertijd richting geven binnen het gestelde kader. Slechts zo'n wet kan, met andere woorden, pas werkelijk een ontwikkelingswet zijn.

Het zou te ver voeren om inhoud en opzet van een dergelijke wet hier in extenso weer te geven. Ik moge daarvoor trouwens verwijzen naar mijn boek *Over onderwijs gesproken* waarin de hier bedoelde wet, uitgewerkt in honderd zeventig wetsartikelen, zodanig is weergegeven dat hij vandaag nog door een Kamerlid als initiatiefontwerp zou kunnen worden ingediend.²⁰ Ook om de door de WRR bepleite verlenging van de basisvorming te realiseren en om uit de impasse met betrekking tot het voortgezet onderwijs te geraken zou een dergelijke wet zo spoedig mogelijk door een nieuw kabinet bij de Staten-Generaal moeten worden ingediend en door de beide Kamers worden behandeld en al of niet gewijzigd worden bekrachtigd. Dan weet het

onderwijs waar het aan toe is, dan zou aan verwarring en onzekerheid een eind worden gemaakt en dan zou door de overheid en door het onderwijs gericht beleid kunnen worden gevoerd.

Maar wat te doen, zo luidt de slotvraag, als dat onverhoopt niet het geval is, als een dergelijk kader na de verkiezingen niet wordt voorgelegd en als een dergelijke keuze niet wordt gemaakt. Moet dan het ongetwijfeld moede hoofd in de schoot, moet dan de vernieuwing op haar beloop worden gelaten, moet dan maar worden erkend dat het maatschappelijk blijkbaar toch geen haalbare kaart is? Ik meen van *niet*. Ik meen dat de doeleinden van de onderwijsvernieuwing daarvoor te belangrijk zijn en dat de belangen van de leerlingen en van de samenleving die daarbij in het geding zijn te groot zijn om daarvan af te zien; hoe moeilijk dat in zo'n situatie na zoveel jaren ook zal zijn. Daarom meen ik dat in dat geval allereerst een dergelijk wettelijk kader, zoals door mij hier geschetst en elders in detail uitgewerkt, bij wijze van initiatiefwet zou moeten worden ingediend om daarmee de regering en de volksvertegenwoordiging in ieder geval de mogelijkheid te bieden om een heldere en ondubbelzinnige keuze te maken.

Daarenboven moet naar mijn mening de onderwijsvernieuwing zelf voortgaan in de scholen die dat willen, met steun van oudergroepen die dat voor hun kinderen wensen en vooral ook met de steun van lokale overheden die als bevoegd gezag van het openbaar onderwijs een eigen verantwoordelijkheid voor dat deel van ons onderwijsbestel hebben en die als lokaal bestuur ook aan het bijzonder onderwijs desgewenst de noodzakelijke ruimte en ondersteuning kunnen bieden en waarvan er velen zijn die de doeleinden en het perspectief van de onderwijsvernieuwingsbeweging wél delen en onderschrijven. In dat geval zal zo veel mogelijk gebruik moeten worden gemaakt van de beperkte maar niettemin bestaande wettelijke mogelijkheden voor eigen initiatieven, zo als de, hopelijk op vele punten gewijzigde, ontwikkelingswet, de experimentenwet en de bestaande ontwikkelingsmogelijkheden binnen de wet op het voortgezet onderwijs. Op die wijze zal de onderwijsvernieuwing als het ware in de diaspora moeten voortgaan en zo u-wilt moeten overwinteren, maar dan op een manier waarop niet de slotregels van *Tollens' Overwintering op Nova Zembla* van toepassing zijn, namelijk *'Evenwel nochthans en desalniettemin het leven was er uit en kwam er niet meer in'*.

Eèn van de middelen om dat te voorkomen is dat de onderwijsvernieuwingsbeweging niet versplintert, niet op honderd plaatsen het wiel uitvindt en voorkomt dat duizend bloemen bloeien. Dat zou kunnen door een platform te creëren, waarin de onderscheiden bewegingen gericht op onderwijsvernieuwing, zoals de zogenaamde traditionele vernieuwingsbewegingen, de Middenschoolvereniging, de samenwerkende Conventen en AVO/LBO en LBO/LBO-scholengemeenschappen, de experimentenscholen, vernieuwingsgezinde onderwijsorganisaties, maar ook organisaties werkzaam op het terrein van de volksontwikkeling, de Open School en de basiseducatie voor volwassenen,

deel van uitmaken. Een meer daarop toegesneden en in dat licht geherstructureerde Werkgemeenschap voor vernieuwing van opvoeding en onderwijs zou voor dat platform als kader kunnen gaan fungeren. Het platform voor vernieuwing van onderwijs en opvoeding zal meerdere functies moeten en kunnen vervullen, namelijk:

- onderlinge uitwisseling van ervaringen;
- voorlichting over onderwijsvernieuwing;
- ontmoetingspunt voor bezinning, verdieping en ondersteuning;
- pressie uitoefenen op het beleid, de politiek en de onderwijsorganisaties; en
- bevordering van onderzoek en leerplanontwikkeling.

Op die manier zou de onderwijsvernieuwing niet alleen kunnen voortbestaan, maar noodzakelijk en belangrijk voorbereidend werk kunnen verrichten voor de niet alleen wenselijke maar maatschappelijk onvermijdelijke integrale vernieuwing van de inhoud en de opzet van het voortgezet onderwijs. Want is het niet overmorgen, dan zal dat toch iets later zonder twijfel gaan gebeuren.

Noten

1. Middenschoolvereniging, *Wachten op overmorgen?*, Lelystad, 1984.
2. *Verder na de basisschool*, Den Haag, 1982.
3. *Contouren van een toekomstig onderwijsbestel*, Den Haag, 1975.
4. *Nota over het onderwijsbeleid*, Den Haag, 1972.
5. *Nota inzake onderwijs- en arbeidsmaatregelen voor werkende jongeren*, Den Haag, 1970.
6. N.O.V.-rapport, *Nieuwe onderwijsvormen voor 5- tot 13 à 14-jarigen*, Amsterdam, 1965.
7. P. Tesser, *Sociale herkomst en schoolloopbanen in het voortgezet onderwijs*, I.T.S. Nijmegen, 1986.
8. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Basisvorming in het onderwijs*, Den Haag, 1986.
9. *Contouren van een toekomstig onderwijsbestel*, Den Haag, 1975, pag. 12-13.
10. J.A. van Kemenade, *Waar is prins Iwan gebleven? Overwegingen over onderwijsbeleid en onderwijsvernieuwing in het licht van de opvoedingsidealen van Kees Boeke*, Utrecht, 1984.
11. Vgl. P. Bourdieu en J.C. Passeron, *La reproduction; éléments pour une théorie du système d'enseignement*, Paris, 1970.
12. J.F. Vos, 'Voorbij de droomschool' in: J.F. Vos, P. de Koning en S. Blom, *Onderwijs op de tweesprong*, W.R.R.-voorstudie, Den Haag, 1985.
13. P. Jungbluth, *Verborgene differentiatie*, I.T.S. Nijmegen, 1985.
14. Zie b.v.: *Het Schoolblad*, 6 (februari) 1986, en *School*, nr. 6 (februari) 1986.
15. Zie b.v.: *School*, nr. 7 (maart 1986).
16. Zie b.v.: *School*, nr. 7 (maart 1986).
17. Zie b.v.: *School*, nr. 7 (maart 1986), *School*, nr. 5 (januari 1986) en *NRC/Handelsblad*, 15 januari 1986.
18. Zie b.v. uitspraken in *School*, nr. 3 (november 1985).
19. W.R.R., *Basisvorming in het onderwijs*, Den Haag, 1986, o.a. pag. 260.
20. J.A. van Kemenade, 'Model voor een wet op het vervolgonderwijs', in: J.A. van Kemenade, *Over onderwijs gesproken*, Groningen, 1983.

Socialistisch mediabeleid

Begin februari van dit jaar verscheen, niet geheel onopgemerkt, een rapport van de Wiardi Beckman Stichting over mediabeleid, getiteld Een wijs bestel. Het rapport (geschreven door een werkgroep waarin zitting hadden: H.A. van Stiphout (voorzitter), A. van der Meer, J.J. van Cuilenburg, G.J. Heyne den Bak, P. te Nuyl, J.C. van Ours, J.J.D. Rijk en J.Th.J. van den Berg) werd direct na verschijnen fel gekritiseerd door de leiding van de PvdA, bij monde van M. van den Berg en J.M. den Uyl, en door VARA-voorzitter Van Dam. Dit vanwege de afwijking die de opstellers zich ten aanzien van het officiële partijstandpunt inzake commerciële televisie veroorloofd hadden. Ook het tijdstip van publikatie, vlak vòòr het verkiezingscongres van de Partij van de Arbeid, werd uiterst ongelukkig gevonden.

Het rapport kreeg uitvoerige aandacht in de pers en leidde hier en daar tot heftige discussies. Een voorbeeld daarvan vormt een artikel in een recent nummer (1 mei 1986) van het PvdA-blad Voorwaarts, geschreven door Minister van Staat J. Burger. Burger, die in het verleden een tijdlang het voorzitterschap van de VARA combineerde met dat van de Tweede-Kamerfractie van de PvdA, neemt in zijn kritiek op het WBS-rapport geen blad voor de mond. 'Natuurlijk wisten we dat de strijd niet ten einde was, de ratten laten het spek niet liggen. Het ging er meer om hoe geraffineerd de volgende aanval wel zou zijn. Maar wat we ook denkbaar gehouden hebben, niet dat een — God betere het — socialistische instantie het vrije woord met een dolk in de rug zou aanvallen. In welk gezelschap is de Wiardi Beckman Stichting terecht gekomen?'

Tot zover een reactie van bevriende zijde. Er blijkt vooral uit, hoeveel emoties het mediabeleid, ook onder partijgenoten, kan losmaken. In een poging de discussie een wat zakelijker karakter te geven, publiceren we hieronder een tweetal bijdragen: èèn van E. Jurgens, die zijn eigen opvattingen over omroep en omroepbestel met de strekking van het WBS-rapport vergelijkt, en een kritisch getinte bespreking van het rapport van de hand van J. Bardeol en R. Bierman. Graag hadden we de discussie geopend met een bijdrage van VARA-zijde. Op het moment dat dit nummer sloot, was die bijdrage echter nog niet beschikbaar. We hopen haar nu in het volgend nummer van SenD te plaatsen.

Het rapport zelf kan besteld worden door storting van f 5, — op postgiro nr 3479700 ten name van PvdA-brochures, Amsterdam, onder vermelding van het bestelnummer: 793.

Omroep als publieke dienstverlening

Erik Jurgens

Van 1975 tot 1985 voorzitter van de NOS

De Partij van de Arbeid behoort zich in te zetten voor omroep-programmering als een publieke dienst, naast bestaand of toekomstig omroepaanbod dat dienstbaar is aan commerciële doeleinden. Dat is de strekking van dit artikel. De PvdA heeft geen duidelijke uitgangspunten ontwikkeld voor haar beleid ten aanzien van het verschijnsel omroep. 'De PvdA is . . . een aantal malen van stek veranderd' schreef Voorwaarts bij het zestigjarig bestaan van de VARA.¹ Dit is mede veroorzaakt doordat die jarige — en de PvdA die zich met de VARA verbonden voelt — een (legitiem!) particulier belang heeft bij het huidige omroepbestel, waardoor het zicht in de partij op een meer algemeen

belang (omroep als publieke dienst) is vertroebeld. Uit de verkiezingsprogramma's van de PvdA vanaf 1946 is weinig op te maken over de partijlijn inzake de omroep. Van de heftige discussies die voorafgingen aan de nota van PvdA-minister Vrolijk (1966), en aan de Omroepwet 1967, is bij voorbeeld in het program van 1963 alleen terug te vinden dat het toen bestaande omroepbestel zijn monopolie moest behouden. En, ondanks het verschijnen van het rapport van de commissie-Kosto in 1980² bevatte het program van 1981/2 weinig nieuws, in ieder geval niets dat de fractie houvast bood in het uitvoerige media-debat in de Kamer van begin 1984.

Van de meer principiële opvattingen over een 'doorbraak' naar een nationale omroep, zoals die met name onder de oprichters van de PvdA die niet afkomstig waren uit SDAP en VARA (*Schermerhorn, Van der Leeuw, Van Walsum, Banning* en anderen) heersten³ is na 1946 weinig meer vernomen, al klinkt het geluid over versterking van de NOS in het program van 1986 als een zwakke nagalm daarvan (Het program van 1972 pleitte overigens juist voor verzwakking van de NOS . . .). Het concept-program 1986 was zelfs zo weinig-zeggend, dat het partijbestuur in oktober 1985 een groep deskundigen advies vroeg over verbetering daarvan.⁴ Het WBS-rapport *Een wijs bestel* veroorzaakte in februari 1986 dan ook verwarring en heftige reacties. Het definitieve program besteedt aan het onderwerp meer aandacht, maar bevat weinig nieuws. Het wordt daarom tijd dat een beleid wordt uitgezet, waarbij de verhouding tussen algemeen belang, particulier ideëel belang en particulier commercieel belang duidelijk en principiële wordt bepaald. Het artikel van *Jan Schoonenboom* in *SenD*⁵ ('Socialisme en omroep: een ontbrekende discussie') leek daartoe een goed beredeneerde aanzet te bieden. Helaas bleef ook daarna de beleidsvorming ontbreken, totdat *Een wijs bestel* het hoenderhok verstoorde. Blijkbaar is provocatie de juiste methode. Welaan dan . . .

Aanbod, niet aanbieders

Hoofdoorzaak van het gebrek aan doorzichtigheid in het denken over omroep is het feit dat de vorm, die is gekozen om een verscheidenheid van aanbod te garanderen, belangrijker is geworden dan dat pluriforme aanbod zelf. Spreek ik over omroep dan bedoel ik daarmee niet primair een organisatievorm van aanbieders, maar een bepaald programma-aanbod. Allereerst moeten uitgangspunten worden geformuleerd voor het gewenste aanbod. De vraag hoe je dat aanbod voor elkaar krijgt moet vervolgens daarvan worden afgeleid, en dus niet vooropstaan. In ons omroepbestel is dat wel het geval. En dus gaat de politieke discussie elke keer weer, van 1921 tot 1986, over de vraag wie mee mag aanbieden.

Nu zegt het antwoord op de vraag wie aanbiedt wel iets over het aanbod, maar te weinig. En het geeft voortdurend de mogelijkheid om de vraag betreffende het aanbod te ontlopen. Wie de publieke dienst, en het algemeen belang dat daardoor gediend wordt, vooropstelt is gedwongen te formuleren welk aanbod hij langs deze weg wil garanderen, en wat hij wil overlaten aan het vrije spel van de markt. Wie de organisatievorm vooropstelt — en helaas is ook het rapport *Een wijs bestel* ten dele in deze val gelopen⁶ — geeft aanleiding tot een politieke discussie over de *bevoegdheid tot*, vòòr beslist is over het *wat*.

De algemene discussie over de plaats van de omroep in de samenleving is goeddeels afgerond. De strijd rond rechtstreekse overheidsbemoeienis met de programma-inhoud (censuur, repressief toezicht) is immers gelukkig in de Omroepwet 1967 en de wijziging daarvan in 1978 beslist ten gunste van de vrijheid van uiting, conform art. 7 van de grondwet van 1983 (al sluit lid 2 van dat artikel merkwaardigerwijze een wettelijke re-

geling van repressief toezicht, zoals bij voorbeeld bestaan heeft op 'uitzendingen die gevaar opleveren voor de veiligheid van de staat, de openbare orde of de goede zeden' niet uit). We kennen regelingen voor de aansprakelijkheid van uitzendingen, voor auteursrechten, er is een 'verkeersregeling' van de frequenties voor zender, kabel enzovoort en sinds kort bemoeit ook de Europese Gemeenschap zich (om redenen van het vrije verkeer van diensten) met grensoverschrijdende omroepsignalen.⁷ Al deze regelingen vormen het kader waarbinnen elke vorm van omroep zou moeten functioneren, ook al wordt er verder niets geregeld.⁸

Is er ook iets geregeld over het aanbod? In algemene zin vinden we alleen de keerzijde van het recht van uiting van art. 7 GW: het recht om geïnformeerd te worden. En de verplichting van de overheid (art. 22, lid 3 GW) om voorwaarden te scheppen 'voor maatschappelijke en culturele ontplooiing en voor vrijetijdsbesteding'. Welk aanbod voldoet aan deze eisen, en hoe scheppen we dat aanbod?

De gewenste programmering

Om aan te geven wat ik bedoel volgen hier een aantal elementen van het aanbod (het gaat om televisie en radio), dat naar mijn mening in voldoende mate aanwezig moet zijn. Dit om redenen gelegen in het belang van de democratische rechtsstaat, om redenen van cultuurpolitieke aard en om redenen van sociaal-economische politiek. Het programma moet blijk geven van:

- onafhankelijkheid ten opzichte van de overheid of van commerciële belangen;
- verscheidenheid van opinie en betrouwbaarheid van informatie;
- herkenbare aandacht voor de veelvormigheid van de Nederlandse samenleving voor wie het aanbod bestemd is;
- verantwoordelijkheid van het massamedium dat omroep is tegenover de samenleving⁹;
- elementen van volksoontwikkeling en van 'het verhogen van het peil van de publieke smaak'¹⁰;
- stimulering van de Nederlandse taal en cultuur (in de ruimste zin van dit woord);
- aandacht voor waarden in onze samenleving waarover een grote mate van consensus bestaat (bevordering van de democratie en van de internationale rechtsorde, ontspanning Oost-West, hulp aan de Derde Wereld, bestrijding van discriminatie, enzovoort);
- verstrooiende programmering (wat niet steeds hoeft samen te vallen met 'brood en spelen').

Elke poging tot rubricering op dit gebied zal lacunes of overaccentueringen bevatten. Toch kan zo'n opsomming aangeven wat een samenleving, in al haar verscheidenheid van samenstelling en van smaak, zoal van het programma-aanbod mag verwachten.

Daarover behoort het debat over omroep dan ook in eerste instantie te gaan. De nota van de WRR van september 1982¹¹ draagt, met zijn veertien voorstudies, veel materiaal hiervoor aan. Terecht schrijft *Van Stiphout*¹² dat het debat in de Kamer naar aanleiding van de *Medianota* van *Brinkman*, gezien het voorbe-

reidende werk, 'een gemiste kans' was. Over het gewenste aanbod is inderdaad nauwelijks gesproken. Hoofdzakelijk ging het weer over de toelating van aanbieders. Het ontwerp voor een 'Mediawet' van 1985 is hiervan dan ook nagenoeg de neerslag. Het WRR-rapport heeft geen zichtbaar effect gehad. Omdat ik hier vooral uitgangspunten van beleid wil schetsen ga ik op deze plaats niet uitvoeriger in op de aard van het gewenste aanbod. Bovengenoemde acht elementen van het aanbod – plus de instandhouding van een eigen kwalitatief hoogstaand productieapparaat om dat aanbod te kunnen produceren – geven voldoende houvast om na te gaan of de overheid, langs de weg van een onafhankelijk werkende publieke omroep, een rol heeft te vervullen bij het garanderen van dat aanbod.

Rol van de overheid

Het komt mij voor dat een groot aantal van bovengenoemde elementen niet of onvoldoende wordt gegarandeerd, wanneer daarvoor niet een wettelijke en financiële structuur wordt geschapen. Omroep (televisie en radio) is, voorzover de programmering een massapubliek bedient, een dankbaar voorwerp voor commerciële uitbating. De Verenigde Staten geven daarvan al zestig jaar, verschillende zenders in Europa geven daarvan met name sinds de jaren zestig blijk. Commerciële programmering kan echter niet altijd, en soms helemaal niet, tegemoet komen aan de eisen hierboven gesteld zonder in de concurrentieslag ten onder te gaan. Gaat U de acht punten maar na: de meeste zijn kwetsbaar, zelfs de verstrooiende programmering. Het WBS-rapport wil verstrooiing te veel overlaten aan het commerciële aanbod. Maar de golfstroom van goedkoop buitenlandse televisiemateriaal (goedkoop, omdat het in het land van herkomst, met name de VS al goeddeels zijn kosten heeft opgebracht) zal in de praktijk het veel duurdere – want voor een kleine markt geproduceerde – Nederlands aanbod verdrijven hetgeen aan een aantal elementen van het aanbod afbreuk zal doen. Ook hier blijft dus een rol voor de publieke dienst weggelegd.

Heeft men een positief antwoord geformuleerd op de vraag of er plaats is voor publiekediens-omroep, dan komt pas de vraag aan de orde hoe zo'n publiekedienssector moet worden ingericht. (Dat er daarnaast ook nog een private sector is of zal ontstaan komt verderop aan de orde).

Ons omroepbestel, met op dit moment niet minder dan acht omroeporganisaties die *recht* hebben op zendtijd en omroepgeld, plus nog de NOS met een aanvullende en coördinerende taak, en een twintigtal kleinere die hetzij uit de wet (kerken, politieke partijen) hetzij uit 'gunst' van de overheid (Teleac, RVU) zendtijd hebben – dat omroepbestel is slechts één van de manieren om zo'n publieke sector in te richten.

De pluriformiteit van aanbieders wordt nu ruim verzekerd: de veelvormigheid van onze samenleving is goed herkenbaar, ook wat de opiniëring betreft. De onafhankelijkheid ten opzichte van de overheid voor wat betreft de programma-inhoud is nergens beter geregeld. Dat geldt niet voor de rest van de huishouding

van de omroep, waar gedetailleerde overheidsbemoeienis plaatsvindt. Het bestaan van een eigen productieapparaat, het NOS facilitair bedrijf, garandeert een behoorlijk technisch niveau van eigen productie en zorgt voor werkgelegenheid.

Maar de verregaande versplintering van het aanbod door de vele aanbieders, en anderzijds de grote mate van eenvormigheid van dat aanbod veroorzaakt door de onderlinge concurrentie om leden zorgen er voor dat de publieke sector (publiek, want geregeld bij wet en betaald uit openbare of door overheid geïnde geldmiddelen) niet optimaal functioneert om het gewenste aanbod te garanderen. De optelsom van het aanbod van vele zendgemachtigden is samen nog geen toereikende publieke dienst. Sterker nog: nergens eist de Omroepwet zelfs dat er van een publieke dienst sprake moet zijn, al is een aantal voorschriften daarop wel gericht (non-commercialiteit; volledig programma; *'op zodanige wijze gericht zijn op bevrediging van in het volk levende . . . behoeften, dat hun uitzendingen . . . geacht kunnen worden van algemeen nut te zijn*, art. 13).

We hebben een particulier, niet commercieel (ideeëel?) bestel onder de schutse van de overheid. Het bestaat ten dienste van de aanbieders onder de last van een aantal verplichtingen. Als een echte politieke discussie in de PvdA voldoende positieve eenstemmigheid oplevert over de eerste twee vragen (welk aanbod is gewenst, is daarvoor een publiekediens-omroep mede nodig), dan hebben we criteria gevonden om vraag drie (voldoet het bestel?) te kunnen bespreken vanuit een gezamenlijke politieke conceptie. En niet vanuit de, blijkbaar tot nog toe overheersende, vraag: wat betekent dit voor onze VARA? (c.q. bij het CDA, hun KRO, NCRV en EO; bij de VVD 'hun' AVRO, TROS en VOO)?

De enige omroeporganisatie die consequent een ander bestel heeft voorgestaan is de VPRO, eerst als voorstandster van een nationale omroep, later als verdedigster van de NOS en, in 1981, als initiator van een voorstel voor de introductie van een derde, commercieel tv-net om het publieke bestel te helpen redden.¹³ De VARA is, overigens volstrekt legitiem, steeds in de eerste plaats opgekomen voor haar eigen belang, en is daarin gesteund door partij en fractie. Tegen de achtergrond van de bestaande verzuiling die, helaas, in 1946 door de kiezers niet werd doorbroken, is het begrijpelijk dat ook de PvdA een 'eigen' medium ter beschikking wilde hebben dat 'dienstbaar was aan partij en arbeidersbeweging', zoals *het Vrije Volk* die rol tot 1972 vervulde als landelijk dagblad.

Schoonenboom wijst echter in zijn artikel¹⁴ op het verschijnsel van culturele veralgemenisering, waardoor de zuilen nog maar een bescheiden rol vervullen bij de beleving van de eigen levensstijl. Wel blijft de behoefte aan de mogelijkheid van het uitdragen van de eigen boodschap, in casu de sociaal-democratische bestaan, maar een omroepbestel hoeft niet geheel op deze behoefte te worden geënt. Bovendien, in het huidige bestel heeft de VARA dezelfde belangen als de overige zeven organisaties. Zo zagen we in 1983 de voorzitters van VARA en Veronica broederlijk samen op pad

gaan om samenwerking te zoeken met grote uitgevers en filmproducenten ter exploitatie van abonnee-tv. Het belang blijkt sterker dan de ideologie, behalve blijkbaar voor VPRO en KRO die aan deze, mislukte, opzet niet meededen. Het voorstellen van het eigen belang blijkt ook uit het voorstel van 29 april j.l., waarbij de zes A-omroepen alsnog pleiten voor een zenderkleuring: KRO, NCRV, VARA op I, AVRO, TROS, VOO op II, de rest op III, zonder dat de betrokken organisaties een dwingende zenderredactie boven zich willen aanvaarden, die de kwaliteit van het aanbod bewaakt.

En toen het WBS-rapport verscheen was het de kersverse VARA-voorzitter *Van Dam* die de krachtigste termen gebruikte om de daarin vervatte voorstellen terstond te kraken, omdat het rapport de VARA en de ideële omroeporganisaties niet wil toelaten op het derde net, maar kiest voor commerciële uitbating van dat net.

Terecht komt de VARA op voor het belang waarvoor zij al zestig jaar staat. Maar als het gaat om een politieke bespreking van een gewenst omroepbestel moet dat belang de discussie niet overheersen. In 1946 is de gedachte van de doorbraak naar een nationale omroep al om deze reden gesneefd. Dat was toen begrijpelijker dan nu.

Op vraag drie (is dit bestel een goede structuur voor een publiekdienst-omroep?) zou ik dus antwoorden: nee, dit bestel met zijn nadruk op de aanbieders in plaats van op het aanbod, met zijn versplintering en zijn gebrek aan weerbaarheid tegenover nieuwe ontwikkelingen, kan in onvoldoende mate een publieke dienst leveren. Tegelijk zou ik op de vierde vraag (wat dan?) willen antwoorden dat een beter bestel is te construeren met behoud van goede elementen van het oude, zelfs met behoud van de eigen inbreng van ideële omroeporganisaties.

Een mogelijk bestel

In een recent pre-advies¹⁵ heb ik uiteengezet dat het mogelijk is om een publiekdienst-aanbod te garanderen, terwijl de overheid op grote afstand van de omroep wordt gehouden en er eventueel ook ruimte wordt geschapen voor commerciële uitbating van omroep.

Kern van een dergelijke benadering is beperking van het aantal zendmachtigingen, verstrekking van zo'n machtiging voor een beperkt aantal jaren vanwege een onafhankelijke 'centrale zendgemachtigde' per zender (of voor een aantal zenders) die niet zelf uitzendt maar in de machtigingsvoorwaarden aan de sub-zendgemachtigden eisen stelt over het programma-aanbod en de onderlinge samenwerking en hierop toezicht houdt. De wet regelt alleen nog de algemene voorwaarden waaraan de centrale zendgemachtigde is gebonden. De overheid blijft alleen verantwoordelijk voor die wettelijke regelingen en voor de omvang van de beschikbare middelen.

Een tweede centrale zendgemachtigde kan de opdracht krijgen om commerciële concessies te verschaffen voor een tv- of radiozender, en om toezicht te houden op naleving van een aantal eisen van kwaliteit en

van maatschappelijke verantwoordelijkheid.

Het ligt voor de hand dat combinaties van de bestaande omroeporganisaties een goede kans maken om voor de sub-zendmachtigingen op de publieke dienstzenders in aanmerking te komen, maar onder andere voorwaarden dan nu gelden: het publiekdienst-aanbod moet duidelijker gewaarborgd worden dan in het huidige aanbiedersbestel.

Misschien opteren sommige bestaande organisaties voor de commerciële kant, waar zij kunnen samenwerken met andere belanghebbenden. Op het geheel kunnen de centrale zendgemachtigden goed toezicht houden, omdat zij zelf tot de omroep behoren; anders dan in het in de 'Mediawet' voorgestelde Commissariaat voor de Media, dat een zelfstandig bestuursorgaan van de overheid zou moeten worden. Die moet op afstand blijven!

Ik schets een opzet als deze niet om een alleenzaligmakende oplossing te bieden, maar om aan te geven dat constructies denkbaar zijn waarbij a) de overheid echt op afstand van het dagelijks omroepbedrijf komt te staan; b) het aanbod – dus het recht van de ontvangers – voorop staat, en de aanbieders vooral een functie hebben om pluriformiteit van aanbod te helpen verzekeren; c) een publieke dienst kan worden gegarandeerd, ook als daarnaast een vrije markt van ander aanbod zal ontstaan. Ik werk deze gedachte hier niet verder uit. Het gaat om het zoeken naar de gemeenschappelijke probleemstelling, niet om een bepaalde oplossing. Zoals gezien vergt dat achtereenvolgens beantwoording van de vragen: welk aanbod is gewenst; is daarvoor een publiekdienst-omroep nodig; kan het huidige bestel die rol vervullen?

Publieke dienst en cultuurpolitiek

Bij een eerste beantwoording van bovengenoemde drie vragen spelen de vrijheid van meningsuiting en het recht op informatie de centrale rol. Deze twee complementaire begrippen moeten de kern vormen van elk beleid aangaande de media. Je kunt je dan beperken tot een censuurverbod en een ruime mogelijkheid om als aanbieder te functioneren, gecorrigeerd door de respons van de ontvangers. Zo is het steeds bij de pers gegaan.

Er bestaat echter een zekere consensus over hetgeen de overheid nog verder zou moeten waarborgen. Een viertal 'mediafuncties' hebben een publiek belang, zegt Van Cuilenburg, die van informatie, opiniëring, expressie en kritiek.¹⁶ Die functies passen in mijn schets van de publieke dienst. Maar daarmee lijkt de overeenstemming op te houden. Aan cultuurpolitiek via de media zou de overheid zich niet mogen bezondigen. *De Meij*¹⁷ gaat zelfs zover om te zeggen 'Men spreekt tegenwoordig op mediaterrain ook vaak over cultuurpolitieke beslissingen, een ongelukkige term die reminiscenties aan autoritaire systemen oproept'. *Van den Heuvel* vult aan 'De enige legitimatie voor het voeren van een mediabeleid ligt voor onze democratische rechtsstaat in het waarborgen van de vrijheid, de onafhankelijkheid en de pluriformiteit van de openbare informatievoorziening'.¹⁸ Het WBS-rapport lijkt in par. 1.2 die kant op te gaan, maar stipuleert elders

(p. 27) toch ook cultuurpolitieke doelstellingen. Ik vrees dat ook op dit punt het onderscheid tussen bestel en aanbod onvoldoende is doordacht. Zo spreken verschillende schrijvers over publiekrechtelijk bestel, of over publieke omroep, daarmee de aanbieders bedoelend. Maar het publiek recht regelt overheidsbevoegdheden, en de suggestie wordt daarmee gewekt dat de overheid die rechtstreeks zou gaan gebruiken om beleid te voeren. 'Omroep als publieke dienst' benadrukt daarentegen het dienende van het aanbod. De vraag is: hoe dat te garanderen zonder een publiekrechtelijk bestel in het leven te roepen?

Als de overheid 'voorwaardenscheppend' bevordert dat een aanbod tot stand komt zoals ik heb omschreven, dan bedrijft zij cultuurpolitiek zonder enige remissie aan autoritaire systemen. Integendeel, de BBC heeft zo'n opdracht van oudsher in zijn charter opgedragen gekregen. De Franse wet van 29 juli 1982 (tot stand gekomen een jaar na *Mitterrands* ambtsaanvaarding – vergelijk dat eens met ons wetgevingstempo) somt een achttal opdrachten op aan de 'service public de la radiodiffusion sonore et de la télévision' die zouden passen in mijn aan de Nederlandse situatie ontsproten reeks.¹⁹ Publiekdienst-omroep is bij uitstek een vrucht van de Westeuropese cultuur. Het is iets heel anders dan staatsomroep; zijn onafhankelijkheid tegenover de staat bepaalt juist mede zijn waarde. In de VS is dit niet onopgemerkt gebleven. In het rapport van de Carnegie Commission On the Future of Public Broadcasting uit 1979²⁰ wordt uit de Europese ervaring geput om correcties voor te stellen in de vercommercialiseerde omroepstructuur in Amerika. De Europese Omroep heeft in 1984 een rapport aanvaard²¹, waarin de functie van de omroep als publieke dienst wordt verdedigd tegenover de via kabel en satelliet oprukkende commercie. De WRR ging zelfs zover aan te bevelen om een speciale zendgemachtigde aan te wijzen om lacunes in de culturele programmering aan te vullen.²² Een mooi voorbeeld.

Het WBS-rapport

Het WBS-rapport is in de meeste reacties gereduceerd tot èen conclusie: dat een derde tv-net het best aan commerciële exploitatie kan worden overgelaten, onder voorwaarden vergelijkbaar met die, welke al sinds 1954 gelden voor de Britse 'Independent Broadcasting'. Deze reductie is niet billijk. Weliswaar stelt de werkgroep zelf dat zij zich heeft geconcentreerd op 'de inrichting van het bestel', dus opnieuw op de organisatievorm, de aanbieders. Maar de strekking van het rapport is om de ideële elementen in het bestel te versterken door 'commerciële en competitieve elementen' er uit te halen 'zodat het beter kan voldoen aan zijn publieke doelstelling'.

En hoe omschrijft men die? Dan blijkt het uiteindelijk niet zozeer te gaan om de toelating van een nieuwe aanbieder, maar om de programmering. Terecht, 'omroep' slaat op programmering, al praat men meestal over 'de omroep', het bestel. De criteria voor die programmering staan, weinig overzichtelijk, door het hele rapport verspreid, omdat in de structuur van het rapport de regels voor toetreding altijd nog voor-

opstaan. Maar sprokkel je die criteria bijeen, dan lijkt de doelstelling inderdaad een aanbod van 'publiekdienst-omroep' te zijn. Wel met twee curieuze inconsistenties. De rol van de NOS wordt nu weer verkleind. En eerst worden de categorieën 'amusement' en 'drama' afgevoerd (die omvatten, zegt het rapport, meer dan vijftig procent van het huidige aanbod van de omroeporganisaties en zijn 'niet direct verbonden aan de publieke taak van het bestel', p. 10), om later weer voor 'een redelijk, maar niet onbeperkt percentage' op p. 27 weer terug te keren.

Het afvoeren van 'programma's die worden gedragen door hoge publiekspreferenties' – hoewel nieuws, dat daar ook onder valt, weer wèl mag – lijkt enkel de conclusie tot een concentratie van commercieel amusementsaanbod op het derde tv-net (en radio?) te dienen. Beter was het geweest als de lezer stap voor stap was meegevoerd via een omschrijving van de gewenste programmering tot een beredeneerde taakverdeling bij de levering daarvan. Dit voorkomt ideologisch geladen schrikreacties, die sinds het omroep-debat van 1961-1967 en vogue zijn. Er viel zelfs een kabinet op (*Marijnen*, 1965).²³

Het argument ligt mijns inziens niet zozeer in de aard van de publieke dienst, waar verstrooiing minder goed thuis zou horen (dat is, zoals gezien, niet houdbaar), maar veel meer in de internationale mediasituatie waar ook Nederland rekening mee moet houden. Het commercieel aanbod komt toch, zo luidt die redenering, het is er ten dele zelfs al via satelliet en kabel. Dus, 'if you can't beat them, join them'.

Er is een politiek sluitende redenering op te bouwen, als je dat wilt, inhoudende dat je beter dat aanbod zelf kunt leveren dan het te ondergaan. Waarom immers wél toelaten uit het buitenland, maar op eigen zenders verbieden? Niemand heeft overigens deze redenering, die al sinds het VPRO-rapport van 1981 gedocumenteerd op tafel ligt, tot nog toe weten te ontzenuwen. Is dat onmacht of onwil? Bovendien is bij eigen uitzendingen toezicht mogelijk, zoals de Britse Independent Broadcasting Authority die uitoefent over haar concessionarissen. De IBA hanteert bij dat toezicht, naar eigen zeggen, zelfs criteria ontleend aan 'public service broadcasting'.

Daarom begrijp ik de keuze niet die het rapport doet, ten aanzien van beide delen van het duale bestel, voor toezicht vanwege een 'commissariaat voor de media', een overheidsorgaan. Mijn bezwaar daartegen tekende ik al aan. De IBA – het voorbeeld van de werkgroep – is zelf zendgemachtigde, geen 'zelfstandig bestuursorgaan van de overheid'. En de Board of Governors van de BBC evenzo.

Misschien speelt daarbij een staatsrechtelijke misvatting een rol die ik bij verschillende schrijvers aantref²⁴, namelijk dat de minister toch verantwoordelijk moet kunnen blijven voor het omroepbeleid. Is hij dan ook verantwoordelijk voor een persbeleid, anders dan zeer globaal, zoals het opzetten van steunmaatregelen via het Bedrijfsfonds? De minister en de partijpolitiek moeten het beleid, binnen een algemene taakopdracht, juist overlaten aan die centrale zendgemachtigden, die ik eerder heb omschreven. Zij worden

geacht binnen het kader van de machtigingsvoorwaarden het algemeen belang te dienen zonder verdere politieke bemoeienis. Dat zou een zegen zijn. Geen Kamervragen meer over programmering die parlementariërs onwelgevallig is.²⁵ De bemoeienis van O&W en WVC met onderwijs en met kunst, zoals wel wordt aangevoerd, geeft geen vergelijkingsmateriaal. Niemand poogt toch ook het persbeleid met die sectoren te vergelijken?

Het echte probleem van zo'n duaal bestel is gelegen in de zuigkracht van de populaire commerciële zenders op de publiekediens-zenders ook al ligt de programmering inhoudelijk niet zover uit elkaar²⁶, als de commercie wezenlijk grotere bedragen kan spenderen, dan is er 'oneerlijke' concurrentie. De omroepbijdragen zijn nu al jaren bevroren op een niveau dat het laagste is van Europa (158 gulden per jaar voor meerdere radio- en tv-zenders, plus de STER die ongeveer 28 procent extra bijdraagt, terwijl een abonnee-televisienet 35 gulden per maand vraagt!). Als dat niet verandert, dan houdt de publieke dienst het niet. Het gaat dus ook om de bereidheid van de samenleving om de lasten van een publieke dienst te dragen.

Conclusie

Wat er nu bestaat aan besluitvorming in de PvdA – en net zo goed in de andere grote partijen – biedt onvoldoende criteria aan de hand waarvan de voorstellen van het WBS-rapport kunnen worden beoordeeld. Het is zaak dat die criteria komen vast te liggen voordat een politiek oordeel over het rapport wordt uitgesproken. Daarmee wordt voorkomen dat er krachtige posities voor of tegen *Een wijs bestel* worden ingenomen, gebaseerd op standpunten die op het eerste gezicht wel plausibel kunnen lijken, maar die nog niet zijn onderworpen aan inhoudelijke afweging en besluitvorming – en dus politiek gezien op willekeur berusten.

Dat is de discussie waarvan Jan Schoonenboom met recht in dit blad kon constateren dat zij nu nog ontbreekt. Het is de hoogste tijd.

Noten

1. Oebele de Jong, '60 jaar VARA', *Voorwaarts*, 1 november 1985.
2. *Van schaarste tot overvloed*, aangeboden aan het partijbestuur op 27.2.1980. En toen?
3. Hans van den Heuvel, *Nationaal of verzuimd, De strijd om het Nederlands omroepbestel in de periode 1923-1947*, met name p. 186 e.v.
4. Verslag van de besloten media-conferentie op 25 oktober 1985 in het Rosarium in Amsterdam, PB nr. 014 (niet gepubl.).
5. Jan Schoonenboom, 'Socialisme en omroep: een ontbrekende discussie', *SenD* sept. 1985, p. 267-272.
6. *Een wijs bestel*, rapport van de werkgroep mediabeleid van de Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam, 1986.
7. *Televisie zonder grenzen*, Groenboek over het instellen van een gemeenschappelijke markt voor de omroep, me-

dedeling van de EG-Commissie aan de Raad, 14 juni 1984 (COM 84-300). Onlangs publiceerde de Commissie een concept-richtlijn op grond van het Groenboek (maart 1986, nr COM 86-146) Ook de Raad van Europa is terzake actief, zie o.m. F.W. Hondius, 'Naar een Europa van de media', *Informatie & Informatiebeleid*, april 1986, p. 42.

8. E.C.M. Jurgens in 'Ontwikkelingen in het omroeprecht', te vinden in E.C.M. Jurgens/N. van Lingen *Omroeprecht en auteursrecht*, Tjeenk Willink, Zwolle, 1986.
9. Zie daarover mijn 'Schlichting-lezing' onder de titel *Omroep als publieke dienst, Over de maatschappelijk verantwoordelijkheid van de massamedia*, Kath. Instituut voor de Massamedia, Nijmegen, 1985.
10. 'Raising the level of public taste' was een der doelstellingen die Reith, de grondlegger van de BBC, voor ogen had.
11. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Samenhangend mediabeleid*, rapport nr 24, 7.9.1982.
12. H.A. van Stiphout, 'De toekomst van de media na de Medianota', *SenD* sept. 1984, p. 280.
13. *Aanbevelingen voor een toekomstige omroepstructuur, Nieuwe ontwikkelingen vragen een ander bestel*, rapport van de commissie-van Doorn, VPRO, februari 1981.
14. Zie noot 5.
15. Zie noot 8.
16. J.J. van Cuilenburg, 'Een publiek en pluriform omroepbestel, Kanttekeningen bij het ontwerp-Mediawet', *Informatie & Informatiebeleid*, juli 1985, p. 73.
17. J.M. de Meij, *Van zender naar ontvanger, Enkele opmerkingen over de plaats van het publiek in het kader van de uitzingsvrijheid*, VUGA, Den Haag, 1984, p. 18.
18. J.H.J. van den Heuvel (zelfde auteur als noot 3), 'De onstuitbare regelzucht in het mediabeleid', in de VPRO-bundel *De overheid op afstand*, mei 1985, p. 89/90.
19. Zo o.m. 'Le service public . . . a pour mission de servir l'intérêt général . . . en répondant aux besoins contemporains d'éducation, de distraction et de culture des différentes composantes de la population en vue d'accroître la connaissance et de développer l'initiative et les responsabilités des citoyens'. Zo mooi kan ik het niet zeggen.'
20. *A Public Trust*, Report of the Carnegie Commission on the Future of Public Broadcasting, Bantam Books, New York, 1979.
21. Het zg rapport-Wangermée, niet gepubliceerd. Het secretariaat van de EBU is gevestigd Case Postale 193, CH-1211 Genève 20.
22. Zie noot 11, aldaar p. 222: 'Een derde programma?'
23. Ook gevoelige onderwerpen worden vroeg of laat geregeld, de prostitutie bij voorbeeld. Dat wil echter niet zeggen dat de overheid die dit destijds regelde deze vorm van recreatie inhoudelijk billijkte . . .
24. Zo Schoonenboom o.c. p. 272; Van Stiphout o.c. p. 283; Van den Heuvel o.c. p. 101; A.W. Hins in *Informatierecht/AMI*, februari 1986; *Overheid op afstand?*, p. 1/6.
25. Door mij beschreven in 'Is de vrijheid van de omroep wel in goede handen', *NRC/Handelsblad*, 4.2.1986.
26. Zie terzake ook P. te Nuyl, 'Doek op, eerste akte . . .!', *Informatie & Informatiebeleid*, juli 1985, die op p. 65 een vergelijking maakt van de programmasamenstelling van de Britse ITV-concessionarissen en de programma's van de Nederlandse omroep.

Een goed begin, maar half werk

Jo Bardoel/Ruurd Bierman

Bardoel is wetenschappelijk medewerker bij de NOS, afdeling beleidsontwikkeling. Hij is tevens mede-auteur van Media in Nederland; Bierman is stafmedewerker bij de NOS-televisiedienst

Het WBS-rapport *Een wijs bestel* over de toekomst van televisie in ons land is door de voorzitters van partij en fractie zo energiek afgefallen, dat hierdoor bij velen in en buiten de partij het idee heeft postgevat dat het om een doortimmerd werkstuk gaat dat pijnlijke maar onontkoombare waarheden en dito remedies bevat.

En inderdaad, het pleidooi voor een 'duaal bestel' – waarin naar Engels model publieke en commerciële omroep naast elkaar bestaan – heeft buiten (neo-)liberale kringen (VVD en D'66) nog nooit zoveel bijval ondervonden. Het mag vooruitgang heten dat vanuit de kampen die traditioneel het verzuilde omroepbestel steunen – de christen-democraten voorop en in hun kielzog, althans op dit terrein, de sociaal-democraten – ook andere opties serieus tegen het licht worden gehouden. Voor de PvdA is dat geen overbodige luxe, want het program voorziet niet in een samenhangende visie die de huidige impasse in het mediadebat kan doorbreken. Met een nieuw initiatief zou de PvdA andermaal een brugfunctie kunnen vervullen tussen kibbelende liberalen en christen-democraten, vergelijkbaar met de situatie in het midden van de jaren zestig. Na een regeringscrisis over het omroepbeleid heeft de PvdA toen een handzaam compromis ontwikkeld tussen oude belangen en nieuwe krachten: de huidige omroepwet.

De WBS-werkgroep heeft zich echter zo beijverd om los te geraken van oude vormen en gedachten – zonder het eindprodukt voldoende te laten rijpen – dat ze praktisch en principiële een aantal steken laat vallen. In de financiële onderbouwing van de belangrijkste noviteit in het rapport, een commercieel net, zit – zoals we zullen zien – een gat van een paar honderd miljoen per jaar. De VARA kan zijn nieuwe financiële kader beter niet uit de kring van de samenstellers van het rapport betrekken.

Opvallender nog is echter het ontbreken van een socialistische visie ten aanzien van media en cultuur. Een gemiste kans, omdat het gedachtengoed van uiteenlopende sociaal-democraten als *Vorrink*, *Van der Leeuw* en *Broeks* om eigentijdse varianten vraagt en nieuwe denkers zich nog niet hebben aangediend. Ook, om ons tot recente gedachtenwisseling te beperken, ontbreekt elke beschouwing over de relatie tussen media- en cultuurbeleid, de laatste jaren steeds vaker aan de orde gesteld dankzij de analyses van het Sociaal en Cultureel Planbureau.

De inzet van deze korte reactie is niet om al deze feilen bij te spijkeren, want daarvoor ontbreekt ons hier de tijd en de ruimte. Vanuit onze achtergrond als beleidsmedewerkers bij de NOS, maar op persoonlijke titel, zullen we het rapport op hoofdpunten volgen en

kanttekeningen plaatsen bij de nieuwe televisie-orde die het voorstelt.

Verborgene doelstellingen

Op de inventarisatie van de gebreken van ons omroepbestel in het rapport valt weinig af te dingen. Het begin is dus goed, maar de rest is half werk. De remedie – een commercieel net – komt plompverloren uit de lucht vallen, zonder een behoorlijke analyse van de doelstellingen die nagestreefd worden en de middelen die ter beschikking staan. Het betoog komt daarmee in de lucht te hangen. Elke afweging of vergelijkbare doelen ook langs andere wegen realiseerbaar zijn, laat de WBS-werkgroep aldus liggen. Een commercieel net wordt zo zelf een doelstelling, in plaats van een middel in het kader van een consistent mediabeleid.

Wij willen ons niet zozeer tegenover het WBS-rapport opstellen, maar een poging doen om de daarin genoemde doelstellingen te expliciteren. Uitgangspunten van het omroep(televisie)beleid zouden moeten zijn:

1. De publieke open net-omroep moet een *goedkoop en gevarieerd basispakket* aan programma's leveren. De koopkracht van de consument, die op de commerciële mediemarkt mede bepalend is voor kwantiteit en de kwaliteit van de bediening, mag hierbij geen rol spelen.
2. Meer dan tot dusverre moet de omroep het publiek, meerderheden en minderheden, op maat bedienen met een *voor de kijker herkenbare zenderindeling*. 'Bulk'bediening was mogelijk in een situatie van technische schaarste en de facto monopolie; bij een veelvoud van concurrentie en keuzemogelijkheden moet de omroep zijn aanbod beter structureren.
3. Deze basisvoorziening moet geschaagd worden door *vergroting* en *spreiding* van *inkomstenbronnen*: omroepbijdragen, advertentiegelden en nieuwe inkomstenbronnen als sponsoring en merchandising. Eenzijdige afhankelijkheden, hetzij van overheids-gelden of van reclame-opbrengsten, dienen vermeden te worden. Omdat met name de advertentie-inkomsten nog kunnen groeien en deze, als dit potentieel niet benut wordt, naar (buitenlandse) commerciële concurrenten zullen 'weglekken', dienen vooral de mogelijkheden op dit terrein te worden verruimd.
4. *Stimulering* van het *Nederlands(talige audiovisuele produkt* ter versterking van de culturele identiteit tegenover steeds meer grensoverschrijdend tv-verkeer is een volgende belangrijk uitgangspunt. Omdat de produktiekosten van audiovisuele waren wezenlijk hoger zijn dan die van printprodukten is voor eerstgenoemde extra-steun nodig. Ter illustratie: de Nederlandse markt blijkt zonder overheidsinterventie wel een va-

riëteit aan drukwerk op te leveren, maar dezelfde markt heeft zonder doorslaggevende overheidssteun nooit een zelfs maar bescheiden film-aanbod weten te verzekeren.

5. Bij maatregelen op omroepgebied moet *rekening* worden gehouden met de *positie* van met name de *persmedia*. De vraag op welke manier de pers ontzien moet worden, door zelfbeperking van de omroep, door compensatiegelden of door deelname aan omroep-activiteiten, komt in de volgende paragraaf ter sprake.

Deze uitgangspunten lijken ons essentieel in de discussie over de toekomst van de omroep. Zij vormen het vertrekpunt voor onze verdere beschouwingen.

Voornaamste WBS-voorstellen

De al jaren voortdurende onmacht om een nieuwe omroepwetgeving tot stand te brengen, maakt de verleiding groot om nu maar voor radicale oplossingen te kiezen. Het voorstel van de WBS-werkgroep en de persreacties erop (zie onder meer de commentaren in *de Volkskrant* en *NRC-Handelsblad*) weerspiegelen deze hang naar echte veranderingen. Ook onder het (creatief) omroep personeel ondervinden verregaande veranderingen veel steun: *'Dan gebeurt er tenminste iets'*.

Hoe begrijpelijk deze reactie op het jarenlange gehannes van Den Haag en Hilversum ook is, hij mag ons niet verhinderen alle nieuwe voorstellen op hun eigen merites te bekijken. Daarom lopen we hierna de voornaamste onderdelen uit het WBS-rapport na: a. het commerciële net; b. de twee publieke netten; c. de financiële onderbouwing van het geheel, en d. de positie van uitgevers.

a. Het commerciële net

Voor het commerciële net wil de WBS-werkgroep een concessie uitgeven aan het consortium uit het bedrijfsleven dat de hoogste prijs kan en wil betalen. Er wordt hierbij geen voorrang ('preferentiële toegang') verleend aan pers- of omroepinstellingen. Wel zullen aspirant-concessiehouders *'moeten aantonen in voldoende mate open te staan voor meerderheids-participatie van Nederlandse media-instellingen en het Nederlandse bedrijfsleven'*. Ook zullen volgens de WBS-werkgroep globale programmatische voorschriften nodig zijn om te bereiken *'dat op evenwichtige wijze aandacht wordt besteed aan binnenlandse, buitenlandse en maatschappelijke gebeurtenissen en ontwikkelingen'* (sic).

De vraag is hoe zelfs deze elementaire voorwaarden afdwingbaar zijn als de 'kredietwaardigheid en de marktpositie' van het consortium doorslaggevend zullen zijn. De analogie met abonneetelevisie dringt zich op: Zweeds geld, Amerikaanse programma's, Japanse decoders, Belgische satellietruimte in combinatie met een Nederlandse uitgever (VNU) die het zonder deze deelname ook wel redt.

Verder is ook verre van zeker dat de publieksomroepen VOO, TROS en AVRO een plaats op dit net kunnen vinden, met als gevolg dat het huidige gedrang op twee netten blijft voortbestaan.

Dit overziende lijkt het commerciële net à la de WBS-werkgroep, waartegen wij overigens geen principiële bezwaren hebben, geen oplossingen maar juist meer onzekerheden te bieden.

b. De twee publieke netten

De verwachting van de WBS-werkgroep dat de publieke omroep daarbij op de twee andere netten van 35 zendgemachtigden kan worden teruggebracht tot drie à vier concessiehouders en de NOS lijkt nogal voorbarig.

In de eerste plaats is het de vraag wie in Nederland de politieke moed heeft om omroeporganisaties de deur te wijzen of tot fusie te dwingen. De WBS-werkgroep zelf durft in ieder geval niet man en paard te noemen. In de tweede plaats constateert de WBS-werkgroep zelf al dat het streven naar beperking van het aantal concessies strijdig is met de tezelfdertijd gewenste openheid. De WBS-werkgroep verwacht weinig van vrijwillige uittreding en van intrekking van een concessie. De huidige versnippering wordt dus min of meer voorgezet. Een voor de kijker herkenbare zenderindeling blijft onmogelijk.

Aan het nu geplande nieuwe net voor in hoofdzaak cultuur, informatie en educatie gaat de WBS-werkgroep volstrekt voorbij. Het rapport rept over 'een programmaprofiel' van het 'NOS-Bestuur' – waarover het zich niet wil uitspreken – maar vergeet daarbij dat de NOS hiermee voldoet aan een kabinetsbesluit ter zake, dat na herhaald aandringen van een CDA- en PvdA-meerderheid in het parlement genomen is. Men zou aan ideeën die ook in eigen kring steun genieten niet zo achteloos en ongemotiveerd voorbij mogen gaan. Het gemis aan een uitgesproken cultuur-politieke visie is hier duidelijk voelbaar.

De voorstellen over de vulling voor twee publieke netten maken al met al een wat mismoedige en ongeïnspireerde indruk. Een combinatie van al eerder geopperde ideeën, waarvan men zelf ook het effect lijkt te betwijfelen, moet hier soelaas bieden; aan gedachten over een taakverdeling of kleuring van deze beide netten is de werkgroep kennelijk helemaal niet toegekomen.

Financiële onderbouwing

Het WBS-model is – we kondigden het al aan – financieel gezien slecht gefundeerd. Het rapport begroot een commercieel net op vierhonderd miljoen gulden per jaar. Basis: drie duizend uur per jaar (acht uur per werkdag; tien uur op weekenddagen) maal honderddertig duizend gulden/uurbedrag = vierhonderd miljoen gulden. Een publiek net kost volgens de werkgroep driehonderd miljoen gulden per jaar, waarvan – volgens het rapport – een deel uit reclame gefinancierd blijft. Hetgeen de volgende globale berekening oplevert (in miljoenen gulden):

<i>Benodigd:</i>		<i>Beschikbaar:</i>	
1 commercieel net à 400:	400	Huidige omroepbijdrage + STER:	850
2 publieke netten à 300:	600	Extra reclameruimte volgens WBS-rapport	100 à 150
plus 5 radio-netten (in rapport vergeten): ±	250		
	1250		950 à 1000

Ook als men de – deels onvermijdelijke – afkalving als gevolg van grootschalige (satellietreclame) en kleinschalige (lokale reclame) concurrentie 'vergeet', is er op basis van de eigen berekening al een gat van bijna driehonderd miljoen. Hoewel het rapport zelf ook concludeert dat dit een wankelende basis voor een commercieel (derde) net is, spreekt het zich toch – 'alles (wat?) afwegende' – hiervoor uit. Natuurlijk, er zijn ook andere – krappere en meer royale – berekeningen mogelijk. Merchandising en sponsoring kunnen voor aanvullende financiering zorgen, al blijft onduidelijk hoeveel deze bronnen kunnen en mogen opleveren. Feit is dat de WBS-werkgroep zelf een commercieel net als een risicovolle onderneming aanmerkt, nog afgezien van het door ons geconstateerde extra gat in de begroting.

d. Positie van de uitgevers

Als – zoals eerder vastgesteld – dit commerciële net geen preferentiële toegang voor Nederlandse bedrijven, laat staan voor uitgevers, biedt en bovendien een riskante onderneming blijkt, krijgen de uitgevers niet de genoegdoening die ze nodig hebben. Ook onder rooskleuriger condities zou de kans groot zijn dat alleen sterke ondernemingen kunnen participeren, en juist de zwakke persorganen deze beker aan zich voorbij moeten laten gaan. Het is dan ook onduidelijk waarom de WBS deelname van de uitgevers aan de exploitatie van een commercieel net preferereert boven een (ook in het PvdA-programma opgenomen) compensatieregeling.

Een haalbaar alternatief

De voorstellen van de WBS-werkgroep storten, als ze ten uitvoer zouden worden gelegd, de Nederlandse omroep in een avontuur met onduidelijke afloop, programmatisch en financieel. Spannend voor wie verandering omwille van de verandering wil, maar riskant voor wie verandering aan vooruitgang koppelt. De partij zal er goed aan doen de korte adempauze, na de stukgelopen pogingen tot wetgeving van Minister *Brinkman* en voor de totstandkoming van het nieuwe regeerakkoord, te benutten om over alternatieven na te denken. Deze zullen: – gebaseerd moeten zijn op vooraf geformuleerde uitgangspunten, zoals die welke we hiervoor formuleerden; – moeten aansluiten op het partijprogramma; – niet mogen bestaan uit het onvoldoende beargumenteerd omarmen van buitenlandse voorbeelden; – realistisch moeten zijn in de zin dat zij duidelijke wegen aangeven waarlangs de na te streven doelstellingen te verwezenlijken zijn vanuit de bestaande situatie. Aldus kan de PvdA de bemiddelende rol spelen tussen de vastgelopen stellingen van li-

beralen en christen-democraten, waarover eerder gesproken is.

Naar onze mening zijn eerder genoemde doelstellingen (een gevarieerd basispakket, een herkenbare zenderindeling, spreiding van inkomstenbronnen, stimulering van het eigen produkt, ontzien van de pers) al op korte termijn dichterbij te brengen. Het zonderlinge Nederlandse bestel bergt namelijk al de meest uiteenlopende kwaliteiten in zich, die door de huidige versnippering echter niet tot hun recht komen. Een van die kwaliteiten is het beginsel dat uiteenlopende maatschappelijke stromingen directe uitingsmogelijkheden in de ether, zonder inmenging van overheid of bedrijfsleven, hebben. Naast evidente voordelen had deze op de verzuiling gebaseerde keuze ook nadelen. Om deze te ondervangen zijn in zestig jaar omroepbeleid ook elementen van alternatieve modellen, nationale en commerciële omroep, ingevoegd. Tegenover de vooroorlogse, verzuilde verdeeldheid werd – met name onder druk van 'Doorbraak'-mensen – technische en programmatische samenwerking bevorderd, van NRU en NTS tot de huidige NOS. Tegenover de druk in de richting van commerciële omroep, in de jaren vijftig en zestig, werd de STER-reclame ingevoerd en kregen de belangrijkste bestelbestrijders, R/TV-Noordzee (later TROS) en Radio Veronica (nu VOO), een vaste plek in Hilversum.

Volgens ons kan de opnieuw toenemende roep zowel om een commercieel net als om meer nationale cultuur op de buis het beste beantwoord worden door de al eerder ingebrachte kwaliteiten te versterken. Populair Nederlands aanbod blijkt, wellicht dankzij de vermalde vertrouwen, uitstekend in staat de buitenlandse concurrentie te pareren. De verscheidenheid aan uitingsmogelijkheden in de Nederlandse omroep, van VPRO tot EO, is vergeleken met buitenlandse bestellen nog steeds uniek. En niet-ledengebonden zendgemachtigden als NOS en IKON maken al lang diepergravende programma's voor grote en kleine publieken. Het zendtijdsbeslag van algemene omroepen, profielomroepen en niet-ledengebonden zendgemachtigden blijkt bovendien per cluster vrijwel gelijk te liggen. Wat ligt er dan meer voor de hand dan deze onderscheiden kwaliteiten, die alle op legitieme behoeften steunen, elk hun eigen aangepaste plek te gunnen:

1. een publieksnet voor AVRO, TROS en VOO;
2. een profielnet voor KRO, NCRV en VARA;
3. een aanvullend net voor de niet-ledengebonden zendgemachtigden.

Van de B-omroepen kan de VPRO op 3. of op 1. geplaatst worden en de EO op 2.

Deze indeling is zo duidelijk en voor de hand liggend dat hij in hoofdlijnen de afgelopen jaren al vaak is voorgesteld, van VPRO tot TROS. Onder druk van het nieuwe omroepdebat tekent zich nu in Hilversum een meerderheid voor deze oplossing af, waarbij de B-omroepen alternerend op 1. en 2. komen. De politieke formaties die de publieke omroep een goed hart toedragen, maar niet over alternatieven beschikken voor de stukgelopen wetgeving van Brinkman, doen er goed aan deze oplossing ernstig te nemen. Het grote voordeel van dit plan is snelle *realiseerbaarheid* ervan

binnen de bestaande Omroepwet, alsmede de overzienbaarheid van de gevolgen. De programmering van 3. spoort volledig met de politieke besluitvorming tot dusverre over het derde net. De twee bestaande netten kunnen zonder ingewikkelde besluitvorming of wetswijziging over de bestaande omroeporganisaties worden verdeeld.

De *financiering* is in dit model tevens verzekerd. De herondering van de bestaande omroep over drie netten hoeft in eerste instantie niet meer dan vijftig miljoen gulden extra te kosten. Deze oplossing is daarmee veel goedkoper dan de oprichting van een apart commercieel net. STER-directeur *Smeekes* rekent ons voor dat bij de hier bepleite opzet, afhankelijk van de precieze uitwerking, een meeropbrengst van de reclame van een veelvoud van vijftig miljoen gulden is te realiseren. Uitbouw van de drie netten, zowel wat betreft programmabudgetten als zendtijd is dus mogelijk.

Een ander voordeel van dit plan is dat het als *'groei-model'* hanteerbaar is; de kerstboom kan desgewenst verder worden opgetuigd indien de ontwikkelingen

dat vragen. Het publieksnet kan meer concurrentiekracht krijgen, het profielnet kan van al te grote leden-druk ontdaan worden, het aanvullend net een opener karakter gegeven worden. Eèn toezichhoudend orgaan, aangepaste concessieverlening voor elk net, gedifferentieerde reclametarieven, aanpassing van het volledige programmavoorschrift en een minimum percentage eigen produkt – het is allemaal inpasbaar. Dit groei-model biedt een 'flexible response' op bestaande en komende ontwikkelingen. Het maakt een ondoordachte oplossing met onbekende afloop, zoals die welke de WBS-werkgroep voorstelt, overbodig. Want als alle retoriek rond de 'informatiemaatschappij' weer wat is weggeëbd, mogen we niet tot de conclusie komen dat we in de waan van de dag alle openbare voorzieningen op omroepgebied ontmanteld hebben zonder te weten wat daarvoor in de plaats kwam. Fouten maken is tenslotte niet moeilijk, maar ze herstellen is veel lastiger, zo blijkt uit de geschiedenis van de omroep.

Vervolg van blz. 172.

Een te realiseren verandering van levensstijl is waardevol in zichzelf, schept de primaire condities voor massale geweldloosheid bij acties, en brengt tevens een belangrijke verandering aan in wijzen van denken. De typisch gespannen, verwrongen, weinig realistische denkwijze, die in het denken over vrede en geweldloosheid zo vaak wordt aangetroffen zowel bij de officiële vertegenwoordigers van onze cultuur (politici, militairen, oud-gezegdsdragers) als bij sommige leden van de 'grassroots' in de vredesbewegingen, zou belangrijke transformaties kunnen ondergaan. Het machisme, de gevaarlijkste empirische conditie voor geweldexplosies, zou dan zelf veel van haar vanzelfsprekendheid gaan verliezen. Dertig jaar lijkt me voor zo'n programma realistisch en niet te lang.

Noten

1. Dit gedeelte is een uittreksel uit een openbare lezing die ik op 25 november 1985 hield in het India International Center te New Delhi, 'Civil disobedience in western Europe: learning from the Gandhian experience', te publiceren in het tijdschrift van het Center.
2. F. Bruinsma, *Het recht op verzet*, Leiden, 1983.
3. *The collected Works of Mahatma Gandhi*, deel XV (1918-1919), Ahmedabad, 1965.
4. Geciteerd bij Ram Rattan, *Gandhi's concept of political obligation*, Calcutta 1972, p. 78.
5. R. Sivard, *World Military and Social Expenditures*, Leesburg 1983.
6. *Preliminary Report of the presidential Commission on World Hunger*, Washington D.C., 1979.
7. *Scientific American*, 250, 1984.
8. D. Elgin, *Voluntary Simplicity*, New York, 1981.

Open deur

De huisvestingssituatie van etnische groepen in Nederland is voor verbetering vatbaar. Dit geldt zowel voor de kwaliteit van hun individuele woonruimte, de mate waarin de huisvestingsmarkt voor hen toepasselijk is, de wachttijden waarmee zij te maken hebben als voor de woonomgeving. Naarmate de betrokken groepen langer in Nederland wonen, zal die situatie ten dele vanzelf verbeteren. Een deel van de noodzakelijke veranderingen zal echter niet vanzelf tot stand komen, met name omdat discriminerende obstakels in het bureaucratisch systeem en vooroordelen blijven bestaan. Er is een actief beleid nodig om te zorgen dat de gemeentelijke systemen van woonruimteverdeling werkelijk berekend raken op leden van etnische groepen en om eigenaren en beheerders van woonruimte te dwingen om alle inwoners van

Nederland als gelijken te behandelen.

Over dit onderwerp gaat de tiende notitie van de sectie Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening van de Wiardi Beckman Stichting: *Open deur. Huisvesting van etnische groepen in Nederland*. De notitie richt zich op het lokale bestuur, maar is ook interessant voor actieve burgers die zich bij de problematiek van etnische groepen en concentratiewijken betrokken voelen.

Open deur Huisvesting van etnische groepen in Nederland. VRO-notitie nummer 10. Te bestellen door f 10,- over te maken op gironummer 3479700 ten name van PvdA-brochures onder vermelding van bestelnummer 776.

WBS-nieuws

Platform of doorgeefluik? Vijftien jaar Werkgroep Bedrijfsdemocratisering in de PvdA

Wibo Koole

*Werkzaam bij de vakgroep
politicologie van de
Katholieke Universiteit
Nijmegen*

Sedert 1971 kent de PvdA de werkgroep bedrijfsdemocratisering (WBD), ingesteld door het partijbestuur als middel om werknemers bij de partij te betrekken en democratisering van bedrijven en instellingen te bevorderen. Tegelijkertijd heeft de werkgroep gefungeerd als een schakel tussen de PvdA en (delen van) de vakbeweging, eerst het NVV en later de FNV. In dit artikel gaat het om de vraag of de werkgroep bedrijfsdemocratisering in de partij een zodanige positie heeft verworven dat daarmee de doelstelling van grotere participatie van werknemers in het partijleven en ondersteuning van de machtsvorming van werknemers langs politieke weg, daadwerkelijk is bevorderd.¹ Bovendien komt aan de orde welk effect het bestaan van de WBD heeft gehad op de relatie tussen partij en vakbeweging; een relatie in de socialistische beweging die van oudsher een gecompliceerde is.

De effectiviteit van de partijorganisatie en de relatie van de partij tot haar maatschappelijke omgeving zijn in meer algemene zin aan de orde geweest in het debat over de 'actiepartij'.² Dit debat heeft ertoe geleid dat de partij zich niet langer als 'actiepartij' definieert, maar als beginselpartij met een maatschappijgerichte strategie. Eén van de belangrijkste, door *Bart Tromp* geformuleerde punten van kritiek op functionele werkgroepen als de WBD is dat zij de partij doen verworven tot een verzameling belangengroepen.³ In het kerstnummer 1985 van *Voorwaarts* hebben *Tromp* en *Middel* deze kritiek nog eens herhaald.⁴ Aan het slot van het artikel kom ik op die kritiek terug.

Maatschappijkritiek, vakbeweging en partij

De omslag in de arbeidsverhoudingen eind jaren zestig vormt de oorsprong van de WBD. Het tijdperk van de geleide loonpolitiek is voorbij en in vakbeweging en ondernemingen klinkt de roep om democratisering, versterkt door een voor de naoorlogse tijd ongekend aantal acties van werknemers. Parlement en regering staan onder druk om de wet op de ondernemingsraden aan te passen ten gunste van de werknemers.

Ook de verhouding tussen de PvdA en de sociaal-democratische vakbeweging verandert. De traditionele banden tussen de toppen van PvdA en NVV zijn losgemaakt en aan de gewoonte dat enkele NVV-bestuurders lid zijn van de Tweede Kamerfractie van de PvdA komt een eind. Men wil op een andere manier contact houden. Het partijbestuur spreekt over bijvoorbeeld een experiment met bedrijfsgroepen van partijleden – een ongebruikelijke idee in de geschiedenis van de sociaal-democratische beweging.

Met de komst van Nieuw Links krijgt in de partij het directe contact met de achterban meer nadruk. De 'actiepartij', in 1971 geproclameerd door het partij-

bestuur onder leiding van *André van der Louw*, schept ruimte voor de werkgroep bedrijfsdemocratisering, die na de zomer van 1971 wordt ingesteld. Tot de werkgroep gaan leden van de nieuwe garde in de partij behoren: *Van der Doef*, *Klein*, *Kolthoff*, *Meijer*, *Peper*, *Poppe*, *Schaefer*, *Wieldraayer* en *Van der Woord*.

Het duurt even voordat de WBD naar buiten treedt. De werkgroep bezint zich eerst op de eigen rol en vervolgens zorgen de verkiezingen en de formatie van het kabinet-*Den Uyl* voor vertraging. Pas in april 1974 organiseert de werkgroep een eerste openbare bijeenkomst. Op de drukbezochte conferentie 'Bedrijfsdemocratie, theorie en praktijk' komen ruim tachtig deelnemers, waaronder veel vakbondsbestuurders en -kaderleden en anderen die beroepshalve met het onderwerp te maken hebben.

Inhoudelijk en op het persoonlijk vlak zijn sterke overeenkomsten aan te wijzen tussen de WBD en de van 1970 tot 1974 opererende Werkgroep Maatschappijkritische Vakbeweging, opgezet doot *Herman Walenburg*, voormalig vakbondsmedewerker en wetenschappelijk medewerker in Leiden en *Stan Poppe*, wetenschappelijk medewerker van de Metaalbond NVV, en aanvankelijk bedoeld om overleg tussen studenten en vakbondsbestuurders op gang te brengen. Andere leden van deze groep zijn de latere WBD-voorzitter *Jaap van der Doef*, *Wim Kok*, *Arie Groenevelt*, *Pier van Gorkum* en de huidige staatssecretaris *Louw de Graaf*.⁵

De WBD-conferentie formuleert richtlijnen voor de werkzaamheden van de functionele werkgroep. Zij typeert de huidige maatschappij als liberaal-kapitalistisch. 'Socialisering van samenleving, bedrijven en mensen' wordt daar als doelstelling tegenover gesteld. Werknemers zullen samen met de vakbeweging de democratisering van hun bedrijf of instelling ter hand moeten nemen. De WBD zal PvdA-leden krachtig oproepen daaraan mee te doen. Binnen de partij wil de werkgroep landelijke en regionale 'platformdagen' organiseren en zo de meningsvorming over bedrijfsdemocratisering beïnvloeden. Dat moet snel tot betere wetgeving ten aanzien van de ondernemingsraden leiden.

Na de conferentie staat de WBD voor de taak het contact met werknemers daadwerkelijk gestalte te geven. De politieke situatie is er ook naar, want het kabinet-*Den Uyl* aarzelt met de indiening van een wetsontwerp op de ondernemingsraden. Hoge verwachtingen van de christen-democratische ministers *Van Agt*, *Boersma*, *Lubbers* en *De Gaay Fortman*, die in het kabinet de eerstverantwoordelijken zijn voor dit wetsontwerp, heeft de WBD niet. Voortdurend druk uit-

oefenen op de Tweede Kamer om het wetgevingsproces te bespoedigen is het parool. De WBD wil echter niet al te voortvarend optreden, omdat binnen het NVV en tussen NVV en NKV nog geen overeenstemming bestaat over de hoofdlijnen van een nieuwe wet. Ook in andere gevallen weegt de positie van het NVV en de vakbeweging als geheel zwaar voor de werkgroep. Van de oprichting van een adviesbureau voor ondernemingsraadsleden door PPR-kamerlid *Pier van Gorkum* moet men weinig hebben. Scholing, vorming en voorlichting van ondernemingsraadsleden zijn een zaak van de vakbeweging, stelt de WBD en er gaan stemmen op om niet langer met de PPR samen te werken. Omdat men de samenwerking met de PPR in het kabinet-Den Uyl niet in gevaar wil brengen, verstommen die vrijwel direct.

Een en ander typeert de verschillen van inzicht die tussen voormalige leden van de Maatschappij Kritische Vakbeweging gegroeid zijn. Net als Van Gorkum vinden veel WBD'ers dat de vernieuwing van de vakbeweging te langzaam gaat. Maar waar hij (en de PPR met hem) kiest voor een radicale democratiseringsopvatting en de vakbeweging als conservatief en 'establishment' bestempelt, overheerst bij de WBD een 'solidaire' opstelling, waarbij kritiek in de eerste plaats intern wordt geuit.

Op hetzelfde vlak ligt de vraag die rijst wanneer de WBD via regionale bijeenkomsten over bedrijfsdemocratisering contact gaat leggen met de 'actieve werknemers in bedrijven': wie organiseert de werknemers? Er ontstaat vrees voor wrijvingen met het NVV, want men beseft dat dit soort activiteiten aan het werk van de vakbeweging grenst. Om problemen te voorkomen overlegt de werkgroep met de bestuurders *De Bruin* en *Kok* van de vakcentrale. De werkgroep, en ook de PvdA, mag niet treden in 'de collectieve of individuele belangenbehartigende taak van de vakbeweging', zo komt men overeen. De werkgroep richt zich op beïnvloeding van de meningsvorming in de partij en op het overbrengen van ingenomen standpunten aan de werknemers, het verzet tegen misstanden in bedrijven en de mobilisatie van werknemers voor actie zijn uitsluitend een taak van de vakbeweging. Het NVV staat niet onsympathiek tegenover de werkgroep bedrijfsdemocratisering, maar aan een partijpolitieke binding heeft het vakverbond geen behoefte nu fusieoverleg met het NKV aan de gang is. Om die reden wil het in de bondsbladen ook geen mededeling doen van bijeenkomsten van de WBD.

Het gesprek met het NVV staat al met al sterk in het teken van de onderlinge grensafbakening en niet, zoals het WBD had gewenst, in dat van de samenwerking. Het vakverbond wil geen politieke pottenkijkers in de bedrijven, nu de bonden daar juist zelf begonnen zijn met het opbouwen van bedrijfsledengroepen en ondernemingsraadsfracties. De vakbond claimt het bedrijf als werkterrein en partijpolitiek is daar taboe. De mogelijke vernieuwing van de organisatiestructuur van de PvdA met bedrijfsgroepen van partijleden, waaraan het partijbestuur enkele jaren eerder nog dacht, staat al niet eens meer op de agenda. Het be-

langrijkste gevolg van het overleg is dat van een rechtstreeks contact met de werknemers in de bedrijven niets terecht komt. De werkgroep zal werknemers tot het bijwonen van partijvergaderingen moeten brengen. In de praktijk steunt de WBD daarbij op een netwerk van informele contacten met vakbondsbestuurders en -kaderleden op regionaal niveau.

Regionale werkgroepen: de macht aan de basis?

Regionale werkgroepen zijn in de gedachten van het bestuur van de WBD de belangrijkste schakel tussen de werknemers en de partij. Najaar 1974 en voorjaar 1975 worden voor het eerst over het hele land verspreide bijeenkomsten gehouden. Op de goedbezochte vergaderingen zijn de 'controle- of participatiestrategie' met betrekking tot de ondernemingsraad en de verhouding partij-vakbeweging onderwerp van gesprek. Uit een klein onderzoek van de Stichting Vormingswerk PvdA eind 1975 blijkt dat de regionale groepen in principe in staat zijn de in het partijkader ondervertegenwoordigde groep van werknemers te activeren. De meeste deelnemers aan de regionale bijeenkomsten komen uit de industrie en de bouw, de overigen uit de dienstensector en de overheidsdienst. Hun leeftijd schommelt tussen de dertig en vijftig jaar. Maar het zelfstandig voortbestaan van de regionale werkgroepen bedrijfsdemocratisering is problematisch: eind 1975 bestaat slechts in drie van de veertien partijgewesten een groep. Ondersteuning van het werk door de gewestelijke besturen, die nog nauwelijks belangstelling hebben getoond voor de nieuwe werkgroep, is dringend nodig.

Het PvdA-congres van april 1975 kent in de resolutie 'Actie en organisatie' functionele werkgroepen als de WBD wel een formele positie toe in de partijorganisatie, maar laat een precieze omschrijving van taak en interne organisatie achterwege. Het WBD-bestuur (*Van der Doef* (voorzitter), *Stekelenburg* (secretaris), *Poppe*, *Sporre*, *Van der Woord* en *Bos*) maakt later zelf een taakomschrijving en die is aanleiding voor flinke wrijvingen met de regionale groepen. Zij krijgen de taak om het partijbestuur en Kamerfractie te adviseren, onder leiding van het WBD-bestuur. Tegelijk laat het WBD-bestuur – veel eerder dan de partij – met zoveel woorden de actiepartij-ideologie los. Het wil een veel strakker organisatievorm. "Van anderen" dient de activiteiten van "van boven" te sanctioneren, zo verwoordt één van de regionale groepen de weerstand tegen de taakomschrijving. Uit de regio's komt het voorstel om de verhouding tussen de landelijke werkgroep bedrijfsdemocratisering en de regionale onderbouw om te keren. Met de afspraak dat de landelijke werkgroep regelmatig aandacht zal besteden aan zaken uit de regio wordt de zaak voorlopig gestuit. Vertegenwoordigers uit de gewesten gaan deel uitmaken van de landelijke werkgroep.

Het wetsontwerp op de ondernemingsraad, dat in februari 1976 door het kabinet-Den Uyl is uitgebracht, leidt de aandacht af van deze interne perikelen. Een half jaar lang staat het wetsontwerp centraal in de activiteiten van de WBD. Aan een uitvoerige discussie over het ontwerp in alle veertien gewesten van de partij

nemen 650 mensen deel; voor de WBD een onverwacht groot aantal. Ongeveer de helft daarvan is lid van een ondernemingsraad. Veel deelnemers keren zich tegen het compromis-karakter van het wetsontwerp. Enerzijds worden, zoals de PvdA en de vakbeweging willen, de bevoegdheden en de zelfstandigheid van de ondernemingsraad vergroot. Anderzijds blijft een verplichting tot samenwerking tussen werkgevers en werknemers bestaan, een christendemocratisch verlangen. Voor de WBD is de wet op de ondernemingsraden echter vooral een symbool. Symbool van maatschappelijke vernieuwingsdrang, activering van werknemers in bedrijven, democratisering van de vakbeweging. De onvrede over het wetsontwerp is groot, maar men kan anderzijds moeilijk anders doen dan zich neerleggen bij de politieke realiteit. Het wetsontwerp wordt, na soms verhitte discussies, geaccepteerd. Voor veel WBD'ers is dat achteraf moeilijk te vertieren. In de regionale bijeenkomsten was de suggestie gewekt dat het wetsontwerp door krachtige druk op de Kamerfractie en het kabinet inhoudelijk zou kunnen worden gewijzigd. De onvrede ontlaadt zich op de hoofden van de Kamerleden Poppe en Van der Doef. Hen (en in het bijzonder Van der Doef die als WBD-voorzitter ook de landelijke bijeenkomst heeft voorgezeten) wordt verweten dat zij zich teveel op de politieke haalbaarheid hebben georiënteerd. Het bestuur van de WBD concludeert dat beïnvloeding van een dergelijk wetsontwerp op een andere manier zal moeten gebeuren. Opereren als een actiegroep binnen de partij leidt tot vruchteloze interne spanningen.

De discussie over de taak en de werkwijze van de WBD leeft aldus weer even op. Conclusies worden echter niet getrokken; bovendien komt het werk van de WBD een tijd stil te liggen, omdat de verkiezingen van voorjaar 1977 alle aandacht opeisen.

Uitbreiding van het werkerterrein

In augustus 1977, midden in de formatiebesprekingen over een tweede kabinet-Den Uyl, houdt de WBD een 'beziningsdag'.

De voornaamste conclusie is dat voor de WBD de programmatische besluitvorming van de partij in het centrum van het werk moet komen te staan. Men hoopt zo ook spanningen als naar aanleiding van het wetsontwerp op de ondernemingsraden te voorkomen. Men zal het partijbestuur en de Kamerfracties gaan adviseren en zich voortaan ook wenden tot partijraden en congressen. Zo wil men bij voorbeeld jaarlijks een eigen verklaring over de Troonrede uitgeven. Verder constateert de WBD dat, nu de meest acute perikelen rond de ondernemingsraden achter de rug zijn, ook andere aspecten van bedrijfsdemocratisering de aandacht verdienen. Daarom vraagt de werkgroep aan het partijbestuur toestemming om het werkerterrein uit te breiden naar alle onderwerpen die te maken hebben met de 'emancipatie van werknemers'.

In oktober 1977 stelt het partijcongres, in de schaduw van de nog niet afgeronde kabinetsformatie, een nieuw beginselprogramma vast. In de marge van het congres komt ook de gewenste uitbreiding van het werkerterrein van de WBD haar beslag, zij het in wel

heel vage bewoordingen. Aan de WBD worden 'alle activiteiten in de sociaal-economische sector, met uitzondering van het arbeidsvoorwaardenbeleid, toevertrouwd', aldus de aangenomen congresresolutie. Het congres spreekt zich niet uit over prioriteiten binnen dit terrein, en evenmin over de vraag of de adviezen van de WBD geformuleerd dienen te worden in het licht van de emancipatie respectievelijk de versterking van de machtspositie van werknemers, zoals de werkgroep heeft gevraagd. Bovendien laat het congres iedere taakafbakening achterwege tussen de verschillende partijorganen die zich bezighouden met het sociaal-economisch beleid. De formulering 'alle activiteiten' suggereert dat de WBD ook de activiteiten van partijbestuur, partijraad en congres zal overnemen, hetgeen toch geenzins de bedoeling zal zijn geweest.

Gesteund door de congresuitspraak gaat de WBD een rol spelen in de beleidsvoorbereiding van de partij. De werkgroep formuleert standpunten over het sociaal vestigingsbeleid voor bedrijven, over de arbeidsomstandighedenwet, de democratisering van het overheidsapparaat en het 'volumebeleid' ten aanzien van de sociale zekerheid. Zo pleit de WBD bij de arbeidsomstandighedenwet een ruime formulering van het welzijn van werknemers, dat niet door het economisch belang van de onderneming opzij kan worden geschoven. In het bestuur van de bedrijfsgezondheidszorg wenst men een sterkere positie voor de vakbeweging.

Vanaf 1979 komt de snel groeiende werkloosheid in het centrum van aandacht te staan. De werkgroep wil de strijd voor behoud en uitbreiding van de werkgelegenheid combineren met die voor democratisering van de bedrijven. Daarom wordt gepleit voor zeggenschap van werknemers over de investeringen en de toekomst van hun werk in de ondernemingen. Een politiek bondgenootschap van vakbeweging – inmiddels de FNV – en de linkse politieke partijen acht de WBD in de strijd tegen de groeiende werkloosheid een vereiste. De verschuivende aandacht krijgt zijn beslag in een naamsverandering. Voortaan is het werkgroep *werkgelegenheid* en bedrijfsdemocratisering (afgekort ook: WBD).

De WBD ondersteunt met zoveel woorden de – overigens zwakke⁶ – linkervleugel van de partij, die een veel krachtiger oppositiekooers wil varen tegen het kabinet-Van Agt/Wiegel dan de Kamerfractie geneigd is te doen. Met als gevolg dat de werkgroep enigszins verzeild raakt in de stellingenoorlog tussen 'links' en 'rechts', of ook wel: 'de basis' en 'Den Haag', over de te voeren politieke koers. Niet vreemd aan die stellingenoorlog is de malaisestemming in de partij na de formatienederlaag van 1977. De eerste schermutselingen over het verkiezingsprogramma voor 1981 brengen echter weer vaart in het partijleven. Bij de besluitvorming over *Weerwerk* op het verkiezingscongres in 1981 is de WBD succesvol. Het middenkader van de partij betoont zich evenals de werkgroep voorstander van koopkrachthandhaving voor de sociale minima, volledige onderhandelingsvrijheid voor de vakbewe-

ging (en dus geen geleide loonpolitiek), arbeidstijdverkortung en maatschappelijke planning van de economie.

Met de totstandkoming van het kabinet-Van Agt/Den Uyl/*Terlouw* breekt voor de PvdA een bijzonder onverkwikkelijke periode aan. Binnen de kortste keren zit de partij midden in de problemen. In januari 1982 houden Kamerfractie, partijbestuur en PvdA-ministers een bijeenkomst, waar een 'nieuw realisme' wordt bepleit dat de partij rauw op de maag valt. Korte tijd later dient zich de 'ziektégeldkwestie' aan, waarbij minister Den Uyl en staatssecretaris *Dales* de vakbeweging de gordijnen injagen met een voorstel voor verlaging van de uitkering bij ziekte en voor invoering van een aantal 'wachtdagen'. De protesten van de vakbeweging zijn fel en de verhouding tussen partij en vakbeweging bereikt een dieptepunt. De WBD doet bij monde van voorzitter *Frans Leijnse* (de opvolger van Jaap van der Doef, die staatssecretaris werd) en Johan Stekelenburg een voorstel dat een uitweg probeert te bieden en vakbeweging en partij weer wat dichterbij elkaar brengt.⁷ Ondertussen groeit de onvrede in de partij over de kabinetsdeelname.

Wanneer april 1982 de *Voorjaarsnota* van het kabinet verschijnt en de PvdA bijna helemaal moet toegeven aan de CDA-verlangens tot forse ombuigingen in de overheidsuitgaven is voor een groep partijgenoten, onder wie *Sicco Mansholt*, *Frans Leijnse*, *Gerrit Valk* en *Henk Vos* de maat vol. De partij heeft zich in de oppositie jaren tussen 1977 en 1981 slechts voorbereid op regeringsdeelname, aldus de groep in *de Volkskrant*.⁸ Een verkiezingsnederlaag, in het kabinet het bezit van vijf 'spending departments' en een bijna verbroken band met de vakbeweging zijn het gevolg. De groep wil dat de PvdA-ministers niet steeds maar weer ombuigingen accepteren zonder bijstelling van het regeerakkoord. Bovendien moet de PvdA gaan werken aan een realistisch werkgelegenheidsperspectief, dat een basis kan scheppen voor verbetering van de relatie met de vakbeweging. Dergelijke geluiden uit de partij hebben wellicht enige invloed gehad op de houding van de PvdA-ministers. Hoe dat ook zij, het kabinet-Van Agt/Den Uyl komt in 1982 ten val. Voor de PvdA breken opnieuw vier oppositie jaren aan als *Lubbers*, na nieuwe verkiezingen, met de VVD een kabinet heeft gevormd.

Rapporten als *Om een werkbare toekomst van Van Kemenade*, *Ritzen* en *Wöltgens* en *Sociaal-economische dilemma's* geven aanleiding tot een uitgebreide discussie over de sociaal-economische koers van de partij in het bijzonder over arbeidstijdverkortung. De WBD organiseert een discussie over hoe arbeidstijdverkortung in bedrijven moet worden ingevoerd en benadrukt dat dat een zaak is van onderhandeling tussen vakbonden en werkgevers. Ook het congres van maart 1985 wijst invoering van arbeidstijdverkortung via een wet, zoals onder andere de Rooie Vrouwen willen, af.

Kritiek op het functioneren van de WBD is er in deze jaren ook. Industriebond-voorzitter *Dick Visser* (begin jaren zeventig ook korte tijd actief in de Maat-

schappij Kritische Vakbeweging) verwijt de WBD vernieuwing van het industriebeleid en verbetering van de verhouding tussen partij en vakbeweging te hebben geblokkeerd.⁹ *Vissers* uithaal moet, in het licht van de hier beschreven geschiedenis van de WBD, grotendeels als onterecht worden betiteld. Dat blijkt ook wel als hij ter verbetering van het contact tussen partij en vakbeweging voorstelt wat de WBD al jaren in praktijk brengt: regionaal en plaatselijk overleg over werkgelegenheid in samenhang met economische en sociale vernieuwing. Desalniettemin bevat zijn kritiek op de WBD ook een element van waarheid: de soms al te defensieve opstelling van de werkgroep. De begrijpelijke nadruk die de werkgroep van eind jaren zeventig legde op het behoud van de werkgelegenheid verhinderde een tijdige omschakeling naar aandacht voor het uitbreiden van werkgelegenheid en maatschappelijke beïnvloeding van technologie en de kwaliteit van de arbeid.

Het beeld van soms geslaagde interventies in partijdiscussies, op basis van regionale ontmoetingen met het sociaal-economisch geïnteresseerde middenkader van de partij, in combinatie met een zwakke organisatorische continuïteit, is kenmerkend voor de werkgroep bedrijfsdemocratisering. Ook anno 1986 drijft de WBD nog steeds op persoonlijke contacten en is de regionale onderbouw wisselend van sterkte. De aanwezigheid van de werkgroep in het partijleven is inmiddels echter vanzelfsprekend geworden.

Belangengroep en verbindingsschakel

Kijken we naar haar oorspronkelijke doelstellingen, dan heeft de WBD de participatie van werknemers in het partijleven maar in geringe mate kunnen vergroten. De weg de bedrijven in bleek al snel geblokkeerd door de vakbeweging en zo moest de werkgroep voor het stimuleren van het vergaderbezoek publiciteit en persoonlijke contacten aanspreken. In potentie hadden op die manier werknemers bij het partijleven kunnen worden betrokken. Gebrek aan steun van de gewestelijke besturen en in het algemeen een geringe organisatorische continuïteit vormden echter hindernissen daarvoor. De positie van de WBD was niet sterk genoeg om meer steun af te dwingen en het vergroten van de participatie van werknemers is grotendeel in welgemeende woorden blijven steken.

Het is bovendien de vraag of bij een grotere continuïteit en meer steun werknemers werkelijk in grote getale aan partijactiviteiten in de afdelingen en gewesten zouden zijn gaan deelnemen. Hun participatie wordt, zo heeft onder andere oud-partijsecretaris *Heyne den Bak* geconcludeerd¹⁰, belemmerd door de overheersing van afdelings- en gewestelijke partijorganen door een goed opgeleide en goed verdienende middenklasse, vooral werkzaam bij de overheid. Nog steeds geldt dat het bevorderen van de participatie van werknemers zal moeten beginnen met het doorbreken van deze, andere groepen afstotende, partijcultuur op afdelingsniveau. De aanwezigheid van de WBD als platform in de partij kan daarbij een symbolische ondersteuning vormen.

De tweede doelstelling van de WBD was het dichterbij

brengen van de democratisering van bedrijven en instellingen. Rondom het wetsontwerp op de ondernemingsraden heeft de werkgroep zich daar intensief mee bemoeid. Toen dat achter de rug was, heeft de werkgroep er voor gekozen zich te gaan bezighouden met de voorbereiding van het sociaal-economisch beleid van de partij. Naast niet altijd even goed meetbare invloed op concrete punten is er één kwestie die er op dit vlak uitspringt: met vasthoudendheid, en met toenemend succes, heeft de WBD in de PvdA de onderhandelingsvrijheid van de vakbeweging verdedigd. Het streven naar een geleide loonpolitiek behoort in deze partij voorlopig tot het verleden. Met de erkenning van de onderhandelingsvrijheid van de vakbeweging is er, in het licht van de door *Kalma* ingezette discussie over 'maatschappelijke zelfregulering' ruimte ontstaan voor een nieuwe afbakening tussen rol van de vakbonden op het gebied van de arbeidsverhoudingen en de zeker in crisistijden onontbeerlijke politieke ondersteuning van de vakbeweging door de overheid.¹¹

De ontwikkeling van de WBD vertoont kenmerken van wat door Bart Tromp als 'belangengroepen-democratie' is gekarakteriseerd. De uitbreiding van het werkterrein van de werkgroep naar 'alle activiteiten in de sociaal-economische sector' zonder nadere omschrijving is èèn voorbeeld. Het meedeinen van de werkgroep op het ritme van het partijpolitieke incidentalisme is een andere voorbeeld, al moet daaraan onmiddellijk worden toegevoegd dat incidentalisme een onvermijdelijk onderdeel vormt van het politieke bedrijf. Inhoudelijk valt te constateren dat de WBD te lang aan een defensieve opstelling heeft vastgehouden, met als gevolg dat bij voorbeeld de discussie over technologie en kwaliteit van de arbeid uit een andere hoek op gang moest worden gebracht.

Over de uiteindelijke waardering van deze 'belangengroepen-democratie' verschil ik echter met Tromp van mening. Hij, en recentelijk ook Middel (zie noot 4), zien het gevaar van ideologische versplintering opdoemen nu de PvdA niet langer over grote integrerende visies als *De weg naar vrijheid* (1952) en *Om de kwaliteit van het bestaan* (1963) beschikt en verschillende actiegroepen en bewegingen hun invloed doen gelden in de partij. Mijns inziens is dat standpunt te sterk gekleurd door het verleden: men kan toch moeilijk de politieke en maatschappelijke verhoudingen van de jaren vijftig en zestig, waarin inderdaad 'grote integrerende visies' (maar hadden die effect?) bestonden en uiteenlopende sociale bewegingen niet zo'n openlijke rol speelden, vergelijken met de verhoudingen in de jaren zeventig en tachtig. In de huidige situatie moet naar mijn mening de 'belangengroepen-democratie' als gegeven worden aanvaard, wat niet betekent dat we ons bij alle nadelen daarvan moeten neerleggen. Het zichtbaar maken van belangengroepen c.q. sociale bewegingen in de partijorganisatie, de weg die door de partij schoorvoetend is betreden met de erkenning van functionele werkgroepen, lijkt me daarbij vruchtbaar. Dit zichtbaar maken is gebaat bij een zekere institutionalisering van belangengroepen in de partij. Ten aanzien van de werk-

groep werkgelegenheid en bedrijfsdemocratisering is een verduidelijking van de taken in het kader van de maatschappijgerichte strategie en een *politiek-inhoudelijke* omschrijving van het werkterrein noodzakelijk. Daarbij zal vermeden moeten worden dat debatten over de partijorganisatie en over de politieke en economische machtsverhoudingen los van elkaar gevoerd worden, zoals in de discussie over de 'actiepartij' het geval was.

Verder verdient versterking van de WBD-activiteiten op regionaal niveau de aandacht. Samenwerking met partijvertegenwoordigers in provinciale staten en gemeenteraden kan daarbij gewenst zijn, o.a. met het oog op de beleidsvoorbereiding en besluitvorming in de partij over programma's, en met het oog op de rekrutering van werknemers voor politieke bestuursfuncties.

Noten

1. Dit artikel is gebaseerd op een politiek-historisch onderzoek, verricht bij de subfaculteit politicologie (vakgroep doctrinegeschiedenis) van de Universiteit van Amsterdam: Wibo Koole, *De werkgroep werkgelegenheid en bedrijfsdemocratisering in de PvdA. Tussen besluitvorming en machtsvorming*, Amsterdam, 1982 (ongepubliceerd). Voor de periode na 1981 is aanvullend archiefonderzoek verricht en heeft Frans Leijnse veel waardevolle inlichtingen verschaft.
2. Een goed overzicht van de ontwikkeling van en de discussie over de partijorganisatie in de jaren '70 geeft: Gerard Heyne den Bak, *Democratie in problemen*, Deventer (Kluwer/WBS), 1982.
3. Bart Tromp, 'Socialisme, organisatie en democratie', in: *Socialisme en Democratie*, jaargang 33, april 1976, p. 155-172.
4. *Voorwaarts*, jaargang 6, nummer 5, 20 december 1985.
5. Zie, Kees van Doorn e.a., *De beheerste vakbeweging. Het NVV tussen loonpolitiek en loonstrijd 1959-1973*, Amsterdam, 1976, p. 373-380.
6. De zwakte van de linkervleugel in de PvdA en de zig-zag koers van het partij kader op congressen worden door de politicoloog Krijnen verklaard uit het middenklasse-karakter van de partijcultuur. Zie: Henk Krijnen, 'De linkervleugel in de PvdA', in: *Komma*, tijdschrift van het wetenschappelijk bureau van de CPN, jaargang 4/4, p. 71-97.
7. *De Volkskrant*, februari 1982.
8. *De Volkskrant*, mei 1982.
9. Dick Visser, 'Vernieuwing van de Nederlandse industrie - een uitdaging voor de Industriebond FNV', in: *Socialisme en Democratie*, maart 1984. Zie voor een eerdere replek mijnerzijds: Wibo Koole, 'De arbeidersaanhang. Blokkeert de werkgroep werkgelegenheid en bedrijfsdemocratisering het industriële herstel', in: *Voorwaarts*, vierde jaargang, nummer 15, 8 mei 1984. Zie ook: Frans Leijnse, 'Vernieuwing van de Nederlandse industrie - antwoord aan Visser en Vos', in: *Socialisme en Democratie*, mei 1984.
10. Dat gebeurde bijvoorbeeld in het zogeheten MEP-rapport van de commissie meerjarenramingen en partijorganisatie. Zie het eerder genoemde boek van Heyne den Bak.
11. Zie: Frans Leijnse, 'De noodzaak van een nieuwe vakbondsstrategie', in: *Socialisme en Democratie*, juli/augustus 1985.

De nieuwe koers van de PCI

Wat te doen? Op het zeventiende congres dat de Partito Comunista Italiano (PCI) afgelopen april hield, stond deze oude vraag weer centraal. De Italiaanse communisten hebben te kampen met een reeks wezenlijke problemen: verlies van aanhang en leden, ideologische anachronismen en het gevaar van een 'permanente oppositie'. Daarnaast heeft de dood van *Enrico Berlinguer*, nu twee jaar geleden, de partij beroofd van een onomstreden charismatisch leider. Zijn opvolger, de bedachtzame classicus *Alessandro Natta* ('il Professore'), wist aanvankelijk en veel geringer enthousiasme op te wekken en onder zijn leiding hebben verschillende oppositionele stromingen in de partij zich duidelijk geprofileerd. Om de eenheid in de partij te herstellen, de nieuwe leiding te sanctioneren en de door haar gepropageerde 'nieuwe koers' te bevestigen en nader te definiëren, riep secretaris Natta het congres een jaar vervroegd bijeen. De voorbereiding van het congres werd opgedragen aan een commissie van 77 prominente partijleden, afkomstig uit diverse stromingen en geleidingen, die in het najaar van 1985 de voornaamste congresdocumenten samenstelde, dat wil zeggen een lijst van 46 stellingen en een daarop gebaseerd programma.¹ Deze werden vervolgens bediscussieerd en geamendeerd in de partijpers, in de afdelingen en uiteindelijk op het congres. Aan de hand van deze stellingen en het daarover gevoerde debat wil ik hier een overzicht geven van de jongste ontwikkelingen in de grootste communistische partij van West-Europa.

De PCI in 1976 en 1986

Tien jaar geleden leek voor het Italiaanse communisme de situatie heel wat gunstiger dan nu. De grote vernieuwing van de jaren zeventig, het eurocommunisme, de breuk met Moskou en de 'Italiaanse weg naar het socialisme', en daarnaast het nieuwlinkse élan, dat zich sedert 1968 manifesteerde, leverden de PCI een ongekende aanhang op. De grote sprong voorwaarts kwam bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1975, toen de partij voor het eerst boven de dertig procent kwam en de meeste grote en vele kleine steden een rood gemeentebestuur – meestal van communisten en socialisten samen – kegen. Het jaar daarop kwam de partij bij de landelijke verkiezingen zelfs op 34 procent en daarmee op gelijke hoogte met de *Democrazia Cristiana* (DC). Regeringsdeelname leek binnen bereik en Berlinguers politiek van het 'historisch compromis' (communistische gedoogsteun aan een door christen-democraten overheerste regering) leek de overgangsfase daartoe. Het schema was te optimistisch. Ook in Italië bleek de natie minder links dan gehoopt en verwacht. De PCI werd geen veertig-

procentpartij. De afkalving van de DC stakte en is de laatste jaren onder de energieke leiding van secretaris *Ciriaco De Mita* zelfs teruggebogen. Het historisch compromis bleek impopulair bij de communistische basis, omdat het niet tot werkelijke maatschappelijke veranderingen leidde, en eveneens bij de merendeels fel anticommunistische christen-democraten. In 1979, na de moord door de Rode Brigades op DC-voorzitter *Aldo Moro*, de voornaamste bepleiter in zijn partij van het compromis, werd het experiment beëindigd. Sedertdien 'heeft de PCI de ernstigste strategische crisis doorgemaakt sedert de terugkeer van *Togliatti* in 1944'.²

De in de afgelopen jaren gevoerde politiek van polarisering, van frontale oppositie tegen de regeringspartijen, de socialistische PSI inclusief, is evenmin succesvol gebleken, zoals de twee grote electorale evenementen van vorig jaar hebben uitgewezen. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 12 mei 1985 behaalde de PCI voor het eerst sedert tien jaar weer minder dan dertig procent. (Het onverwachte resultaat van de Europese verkiezingen van 1984, toen de partij voor het eerst meer stemmen kreeg dan de DC, kon geheel worden geïnterpreteerd als een sympathiebetuiging voor de enkele dagen tevoren overleden Berlinguer.) Op 9 juni verloor de PCI het referendum over de automatische prijscompensatie, die de regering-*Craxi* van zins was af te schaffen. In de strijd voor handhaving ervan kregen de communisten slechts de weinig welkome steun van extreem links en neofascisten. Van de stemmers bleek bijna zestig procent het regeringsvoorstel te steunen, een gevoelige nederlaag voor de PCI, die een jaar lang van het referendum haar voornaamste strijdpunt had gemaakt. Daarna leek de kans op regeringsdeelname kleiner dan ooit. Bovendien verloren de communisten op lokaal en regionaal niveau een aanzienlijk deel van hun machtspositie, doordat in de meeste voorheen 'rode' gemeenten en provincies nieuwe coalities werden gevormd naar het voorbeeld van de nationale regering, de zogeheten 'pentapartito', een vijfpartijenverbond van christen-democraten, socialisten, sociaal-democraten, republikeinen en liberalen.

Na de mislukkingen van vorig jaar heeft de politieke strategie van de Italiaanse communisten wederom een fundamentele heroriëntatie te zien gegeven, een 'Copernicaanse revolutie', in de woorden van vice-secretaris *Achille Occhetto*, tweede man in de PCI-nomenclatuur.³ Onmiddellijk na het referendum gaven vooraanstaande partijleiders toe, dat de PCI 'zichzelf te lang als enige progressieve kracht heeft beschouwd' en de relaties met de socialisten had verwaarloosd.⁴ En vlak voor het congres bracht Natta

Aart Heering
Historicus

nog eens de bijna twintig jaar durende naoorlogse samenwerking der beide partijen in herinnering, in een pleidooi voor een hernieuwde coalitie.⁵ Het 'democratisch alternatief' voor de 'pentapartito', dat de PCI momenteel voorstaat, is gericht op een bundeling van progressieve krachten en partijen om op basis van een gemeenschappelijk program eindelijk te komen tot een politieke 'alternanza' (wisseling van de wacht). In de praktijk komt dit neer op een toenadering tot de PSI, in de hoop, de socialisten los te weken uit de 'pentapartito'. Dit streven lijkt op het eerste gezicht niet irerèel, gezien de voortdurende conflicten tussen de regeringspartners. Het voert hier te ver om uitgebreid in te gaan op de lange reeks van onenigheden tussen met name DC en PSI, maar eraan ten grondslag ligt de wens van de eerstgenoemde om het premierschap over te nemen en de onwil van de laatste om het af te staan, zeker nadat de socialistische president *Pertini* vorig jaar al is opgevolgd door de christen-democraat *Cossiga*.⁶

In de machtsstrijd tussen PSI en DC hebben zowel Craxi als zijn vice-secretaris *Martelli* meermalen hun waardering uitgesproken over de huidige koers van de PCI en tevens de christen-democraten voorgehouden, dat de socialisten niet voor eeuwig gehouden zijn aan de 'pentapartito'.⁷ Het in maart door De Mita gelanceerde plan om tot vaste afspraken te komen voor een periode van zeven jaar werd door de PSI dan ook afgewezen. Dit alles geeft de communisten hoop. Maar het zou hier wel eens om een voorbarig optimisme kunnen gaan, aangezien de coalitie het over de hoofdpunten van het economisch, militair en buitenlands beleid in grote lijnen wel eens is: loon- en winstmatiging ten behoeve van nieuwe investeringen; voor NAVO, kruisraketten en SDI, maar relatief pro-Arabisch in verband met de Italiaanse belangen in de voormalige kolonie Libië.

Interne structuur en organisatie

Niet alleen de passieve, maar ook de actieve aanhang van de PCI heeft de afgelopen jaren een kwantitatieve en kwalitatieve achteruitgang te zien gegeven. Het ledental, dat van 1968 tot 1976 steeg van 1.5 tot 1.8 miljoen, is sedertdien weer tot 1.5 miljoen gedaald. Belangrijker dan de numerieke afname, zijn evenwel de sociale aspecten. De partij is vergrijsd: de gemiddelde leeftijd der leden is vijftig jaar en slechts 3.2 procent is afkomstig uit de leeftijdsgroep van 18-24 jaar (tegen 14.3 procent van de Italiaanse bevolking). Vrouwen maken ongeveer 25 procent van het ledenbestand uit, tegen ruim twintig procent in 1974 – een langzame relatieve toename die sedert 1980 evenwel stagneert. De sociale ruggegraat van de partij wordt nog altijd gevormd door de industriële werknemers – veertig procent van de leden in 1967; 39 procent in 1985. Deze 'klasse' is door de technologische ontwikkeling van de afgelopen jaren snel kleiner geworden, maar de PCI is er nog niet in geslaagd, ruime aanhang te verwerven onder het technisch en sociaal middenkader dat haar vervangt.⁸ De meerderheid van de eigen leden is eveneens van mening, dat de PCI weliswaar uitstekend de belangen van de industriële arbeiders verdedigt, maar

die van ouderen, jeugd en die van andere beroepsgroepen minder goed.⁹

Daarenboven vinden in de Italiaanse maatschappij – later en sneller – dezelfde processen van individualisering en fragmentarisering plaats, die in dit blad onlangs voor de Nederlandse situatie zijn geanalyseerd.¹⁰ De communistische zuil, eens van gewapend beton, is geërodeerd en de tien jaar geleden nog zo levendige partijcultuur – manifestaties, meioptochten, 'feste de l'Unità', partij scholen en velerlei publikaties – is nu kwijnende. Om het contact met de veranderende maatschappelijke realiteit niet te verliezen, ziet de PCI zich genoodzaakt om een ingrijpende ideologisch-mentale transformatie te ondergaan: van 'klassepartij' naar progressief conglomeraat, naar 'hervormingsgezind blok' ('blocco riformatore').¹¹ De noodzaak tot heroriëntatie is, met het debakel van de Franse zusterpartij in gedachten, door de partijleiding ingezien en het congres heeft vastgesteld, dat de partij zich meer op andere groepen zal gaan richten en op basis van gelijkwaardigheid met andere progressieve bewegingen contact zal onderhouden.¹²

Democratisch centralisme

In organisatorisch opzicht is de PCI aan het veranderen. Bij de congresvoorbereiding viel vooral de, voorheen ongebruikelijke, openheid op, waarmee de PCI haar interne discussies behandelde.

Desalniettemin is de partij nog altijd georganiseerd naar de richtlijnen van het democratisch centralisme, het leninistisch model, dat iedere partijgenoot verplicht om de beslissingen van de gekozen leiding op te volgen, zoals een gemeen soldaat gehoorzaamt aan de generale staf. Het organisatorisch model is een erfenis van het verleden – fascisme en Koude Oorlog –, waarvan de partij maar moeilijk afscheid kan nemen.¹³ Toch blijkt dit klassieke monolithisme aan slijtage onderhevig. Het democratisch centralisme is door het zeventiende congres van de PCI weliswaar herbevestigd als 'organisatorische basis' van de partij, maar tegelijkertijd werd voor het eerst vastgelegd, dat individuele partijleden in het openbaar afwijkende meningen mogen verkondigen. Georganiseerde oppositie ('fractievorming') blijft echter verboden.¹⁴

De congresvoorbereiding geeft hetzelfde beeld te zien van centralisme met bijstellingen. De afdelingen kregen 46 stellingen voorgeschoteld, die goed- of afgekeurd konden worden, maar van een keuze tussen alternatieven was geen sprake. Het congresdocument was vrij algemeen van aard en werd derhalve met klassieke cijfers – 93 procent voor, twee procent tegen, bij vijf procent onthoudingen – aangenomen: de communistische eenheidsfetisj was daarmee gepast eer bewezen. De congresstukken konden echter wel geamendeerd worden. Van deze mogelijkheid is ruimschoots gebruik gemaakt en wel in die zin, dat vele amendementen de facto een tegenvoorstel vormden. Van de zeventien amendementen, ingediend door minderheden van de 'commissie van 77', en de bijna duizend van de afdelingen werd er uiteindelijk slechts èèn in de plenaire vergadering in stemming gebracht. (De andere werden in commissievergaderingen ver-

worpen, ingetrokken of in de definitieve versie van de thesen verwerkt.) Het amendement-Bassolino over kernenergie – geen bouw van nieuwe kerncentrales, tegenover een vaag 'beperkt en gecontroleerd gebruik' in het ontwerp-programma¹⁵ – werd met 457 tegen 440 stemmen verworpen, waarbij de partijleiding evenzo verdeeld bleek als het congres. Voor het eerst was daarmee een PCI-congres het toneel van een echte stemming, met een nipte overwinning voor de partijleiding. De partij lijkt waarachtig doende zich aan oude vormen en gedachten te ontworstelen.

De 'morele-kwestie'

Twee kernpunten uit de politiek van Berlinguer blijven verankerd in het huidige beleid van de PCI. De breuk met Moskou – door het congres van 1983 vastgelegd in het oordeel, dat de 'vooruitstrevende impuls' ('spinta propulsiva') van de Oktoberrevolutie was uitgewerkt – is in Florence praktisch zonder tegenspraak herbevestigd. Slechts de stroming der 'filosovietici', geleid door CC-lid *Armando Cossuta*, was tegen. Cossuta vertegenwoordigt het klassieke communisme in de PCI. Voor hem is de Sovjet-Unie nog een levend voorbeeld, vormt de partij nog steeds een klas-seorganisatie en moet het kapitalisme nog altijd worden 'overwonnen'.¹⁶ Zijn aanhang in de partij bedraagt niet meer dan tien tot vijftien procent, maar vormt daarmee wel een aanzienlijke minderheid, die bij een al te snelle vernieuwing van de partij wel eens uit de boot zou kunnen vallen.

Het tweede vraagstuk, dat Berlinguer na aan het hart lag, was de zogeheten 'questione morale'. Het mag op het eerste gezicht vreemd lijken, dat de bestrijding van inefficiëntie, corruptie en vriendjespolitiek in het openbare leven geen vanzelfsprekendheid vormt, maar een belangrijk politiek item. Dat het dit wel is, hangt ten nauwste samen met de historische en politieke ontwikkelingen van Italië in de afgelopen eeuw, waardoorheen als een rode draad de 'morele kwestie' loopt. Onmiddellijk na de geforceerde eenwording van het land (1870) deden namelijk in de nieuwgevormde bestuurlijke organen regionale naijver en cliëntelisme hun intrede, die een degradatie en depolitiseren van het politieke leven tot gevolg hadden, waarvan de naweën tot op heden merkbaar zijn. Het parlement staat in Italië traditioneel in laag aanzien¹⁷ en het land heeft dan ook een rijke antiparlementaire traditie van maximalisme, fascisme en cliëntelisme. De morele kwestie hangt dus rechtstreeks samen met het vraagstuk van de democratie en om die reden duikt zij in de progressieve politiek steeds weer op. Negentig jaar geleden reeds schreef een populair links blad, dat *'de morele kwestie, waar zij het openbare leven en het gedrag van politici betreft, momenteel het belangrijkste nationale vraagstuk is'*.¹⁸ In 1981 bracht Berlinguer in precies dezelfde bewoordingen het vraagstuk ter sprake, nadat vóór hem *Gramsci* en *Togliatti* ook al op het belang van de morele kwestie hadden gewezen.¹⁹

De morele kwestie heeft naast het ethische, tevens een politiek aspect, namelijk daar waar het nauw samenhangt met het vraagstuk van de 'alternanza'. Dit pro-

bleem bestaat, aldus de communisten, omdat in Italië de mogelijkheid tot een politiek alternatief tot heden heeft ontbroken. Dit leidt tot de vorming van lobbies, tot corporatistische tendensen en tot degeneratie van het openbare leven. Om hieraan een eind te maken is een politieke ommekeer noodzakelijk.²⁰ Voor deze zienswijze is veel te zeggen, wanneer men de geschiedenis van Italië in de afgelopen eeuw bekijkt. Deze is grofweg te verdelen in drie perioden, waarin steeds èen politieke groepering, omringd door minder machtige partners, het voor het zeggen had, en waarin nimmer een vreedzame 'alternanza' heeft plaatsgevonden: liberalen vóór de Eerste Wereldoorlog; fascisten van 1922-43; christen-democraten sinds 1947. En er is inderdaad een logisch verband te vinden tussen de bank-schandalen, die aan het eind van de vorige eeuw het Italiaanse politieke leven vertroebelden, de zakkenvullerij van de fascistische 'gerarchi' en de zwendelaffaires van de vrijmetselaarsloge P2 en de Banco Ambrosiano van de afgelopen jaren: de gemeenschappelijke noemer is de geïnstitutionaliseerde politiek corruptie, onder meer mogelijk gemaakt door het ontbreken van een regeringsalternatief. Om die reden is het logisch, dat de morele kwestie en de sanering van het openbare leven voorname punten blijven in het communistische programma.

Van 'Italiaanse' naar 'Europese' weg

De voornaamste breuk met de traditie van Berlinguer betreft de politieke strategie. De lijn, die de partij al sedert een jaar voerde, is door het zeventiende congres in grotere eensgezindheid dan verwacht, bevestigd. In enkele woorden samengevat, houdt de 'nieuwe koers' van de PCI in: streven naar een 'governo di programma', waaraan iedere partij die het programma onderschrijft, kan meewerken – maar geen gedoogsteun meer zonder regeringsdeelname; toenadering tot de PSI, over welke partij een positief oordeel werd uitgesproken; de PCI als 'integraal onderdeel van Europees links' en daarmee vergelijkbaar met de Noord-europese sociaal-democratie; bevestiging van de keuze voor het Westers bondgenootschap, maar tegen kruisraketten en SDI.²¹

Deze keuzen betekenen het afscheid van twee fundamentele uitgangspunten van de PCI in de jaren zeventig. In de eerste plaats is er niet meer de 'irrealistische nadruk, die werd gelegd op de specifieke situatie van Italië', waar de sterke positie van de communistische partij tot een uniek socialistisch experiment zou kunnen leiden.²² De communisten hebben zich gerealiseerd, dat Italië niet wezenlijk van de rest van Europa verschilt en hebben dus de idee van de 'Italiaanse weg naar het socialisme' laten vallen voor een 'Europese weg naar het socialisme'.²³ Nauw daarmee samen hangt het verdwijnen van een tweede, voorheen uiterst populaire, slogan, de 'derde weg' naar het socialisme, die ergens tussen communisme en sociaal-democratie in had moeten liggen: de keuze voor Europees links houdt automatisch een keuze voor de sociaal-democratie in.

Behalve door de 'filosovietici' is tegen deze politieke heroriëntering van de PCI geen bezwaar aangetekend.

De rechtvleugel van de partij, waartoe onder meer *Giorgio Napolitano*, fractievoorzitter in de Kamer, senator *Napoleone Colajanni* en *Luciano Lama*, de voormalige voorzitter van de vakcentrale CGIL, behoren, kon zich in de thesen grotendeels wel vinden. Voor hen mag het proces van sociaal-democratisering sneller gaan en mag duidelijk worden gesteld, dat looneisen matig behoren te zijn. Zij hebben er evenwel van afgezien hun ideeën in amendementen om te zetten, uit vrees voor een averechts effect, dat wil zeggen een versterking van de posities van links.

Ter linkerzijde werd het verzet tegen de beleidsvoornemens in een aantal gevallen uitgedrukt in amendementen. De gang van zaken rond het antinucleaire voorstel is hierboven al beschreven. De oude leider van de linkervleugel in de PCI, *Pietro Ingrao*, stelde tegenover de 'programregering' het idee van een 'constituerende regering' ('governo costituente'), die op korte termijn een aantal institutionele veranderingen zou moeten doorvoeren, in het bijzonder de vervanging van het proportionele kiesstelsel door een soort districtensysteem²⁴, opdat in het vervolg verkiezingen tot een waarachtige alternanza zouden kunnen leiden. Zijn – overigens interessante – gedachten kregen in de afdelingen van niet meer dan twintig procent der leden steun, onverenigbaar als zijn met de overige politieke voornemens van de PCI: de kleinere PSI zou nooit akkoord gaan met de invoering van een districtensysteem en met die partij wil men nu juist een regering gaan vormen.

Luciana Castellina, al dertig jaar het enfant terrible van de linkervleugel, wilde aan het ongedacht grote vertrouwen, dat in de thesen wordt uitgesproken in de 'democratische energie van het Amerikaanse volk', een veroordeling toevoegen van de 'hegemonistische tendensen' van de Verenigde Staten.²⁵ Haar voorstel viel slecht bij de partijleiding, waarbinnen met name *Napolitano* al jaren tracht het Italiaanse communisme voor de Amerikanen acceptabel te maken, maar kreeg vrij brede steun aan de basis. Haar amendement werd door meer dan dertig procent van de afdelingen overgenomen, op het congres daarentegen gereduceerd tot een weinigzeggende toevoeging aan de thesen – vlak vòòr, niet vlak na de Amerikaanse raid op Tripoli.

Het congres is dus een triomf voor *Natta* geworden, en dat ligt niet in de laatste plaats aan het optreden van de secretaris zelf. Zijn redevoeringen waren inspirerend en helder. Hij wist de verschillende groeperingen in de partij aan zich te binden en bewees daarmee meer te zijn dan de tussenpauze, waardoor velen hem voordien hielden. Het zeventiende congres van de PCI is misschien geen Bad Godesberg geworden, maar is ongetwijfeld een etappe in haar hervormingsproces: afscheid van het maximalisme en populisme van het begin van de jaren tachtig en het begin van interne vernieuwing en democratisering.

Noten

Voor dit artikel is veel gebruik gemaakt van de dagbladen *Repubblica* en *Unità* en de weekbladen *Panorama* en *Espresso*,

jan.-april 1986. Op èèn uitzondering na zijn hiernaar geen verwijzingen opgenomen.

1. *Documenti per il Congresso. Progetto di tesi, programma, emendamenti, statuto, criteri e procedure*, Rome: Rinascita, 8.2.1986. Voor het eerst verschenen de thesen als bijlage bij de *Unità* van 15.12.1985.
2. Aldo Schiavone, *Per il nuovo PCI*, Bari: Laterza 1985, p. 107. Schiavone is directeur van het wetenschappelijk bureau van de PCI, het Instituut Gramsci. Zijn boek geeft een helder en kritisch beeld van de meest recente ontwikkelingen in zijn partij, uitmondend in concrete voorstellen tot vernieuwing.
3. Over Ochetto en zijn ideeën, zie *Panorama*, 12.3.1986, p. 46-8.
4. Aldo Napolitano en PB-lid Mussi in juni 1985, gecit. door Francesco Damato, 'Pci: l'antisocialismo non paga', *Critica Sociale*, 1985/7-8, p. 2-4.
5. Alessandro Natta, 'Il Psi di ieri e quello di oggi', *Rinascita*, 12.4.1986, p. 4-6.
6. Grove woorden worden daarbij geenszins geschuwd. Zo beschuldigde in februari De Mita de PSI van machtswellust. Martelli, gesteund door Craxi, repliceerde, dat De Mita niet alleen de politiek, maar ook de Italiaanse taal bevuilt. Rino Formica, socialistisch fractievoorzitter in de Kamer, noemde in een interview De Mita zelfs een 'witte fascist' en werd vervolgens door christen-democratische collegae voor niet goed snik uitgemaakt.
7. Een duidelijk voorbeeld is Craxi's toespraak op het congres van de vakcentrale CGIL, op 1 maart jl.
8. Cf. Giorgio Galli/Italo Rosati, 'Analisi del PCI di oggi e di domani', *Illustrazione italiana*, feb. 1986, p. 58-73.
9. Cf. 'Il PCI nell'era della complessità', *PM*, april 1986, p. 109-14.
10. J.Th.J. van den Berg/Jacq. Wallage, 'De Partij van de Arbeid in de komende veertig jaar: opdracht tot heroriëntatie', *Socialisme en Democratie*, 1986/2, p. 41-2.
11. Schiavone, o.c., p. 121.
12. *Documenti*, o.c., p. 47-50.
13. Zo zei Giorgio Napolitano, in vele opzichten een zuivere sociaal-democraat, vorig jaar tijdens een forumdiscussie op het Instituut voor Geschiedenis van de Rijksuniversiteit van Groningen: 'De PCI kàn het democratisch centralisme niet afschaffen: de partij zou daarmee haar historie en haar identiteit verloochenen'.
14. *Documenti*, o.c., p. 76; 158. Een socialistische kritiek op het democratisch centralisme van de PCI geeft Luciano Vasconi, 'Tesi Pci: la memoria e le amnesie', *Mondoperaio* 1986/1, p. 4-7.
15. *Documenti*, o.c., p. 104; 145-6.
16. *ibid.*, p. 129-31; 135.
17. Cf. F. Andreucci/R. Giannetti/C. Pinzani/E. Vallori, 'I parlamentari in Italia dall'Unità a oggi' *Italia Contemporanea*, 1984/2, p. 148.
18. 'La questione morale', *Rivista di politica e di scienze sociali*, 15.6.1895, p. 2-4.
19. Zie Giuseppe Gavioli, 'E se ripartissimo dalla questione morale?', *Rinascita*, 15.3.1986, p. 40-2.
20. 'Introduzione' van Gavino Angius in Togliatti/Longo/Berlinguer/Natta, *Essere comunisti. Il ruolo del Pci nella società italiana*, Rome: Riuniti, 1986, p. xvi-xvii.
21. *Documenti*, o.c., p. 28-9; 42-3; 88. Voor het verloop van het congres, zie het art. van Rinke van den Brink in *Vrij Nederland*, 19.4.1986.
22. Schiavone, o.c., p. 133-4.
23. B. v. Giuseppe Vacca, 'La via europea al socialismo', *Rinascita*, 26.4.1986, p. 12-3.
24. *Documenti*, o.c., p. 137-9.
25. *Ibid.*, p. 31-2; 131-3.

The voice

Woman much missed, how you call to me, call to me
Saying that now you are not as you were
When you had changed from the one who was all to me,
But as at first, when our day was fair.

Can it be you that I hear? Let me view you, then,
Standing as when I drew near to the town
Where you should wait for me: yes, as I knew you then,
Even to the original air-blue gown!

Or is it only the breeze, in its listlessness
Travelling across the wet mead to me here,
You being ever dissolved to wan wistlessness,
Heard no more again far or near?

Thus I; faltering forward,
Leaves around me falling,
Wind oozing thin through the thorn from norward,
And the woman calling.

De stem

Vrouw die ik mis, die zo roept naar me, roept naar me,
Zegt dat je nu niet meer bent als voorheen,
Toen je veranderd was, van mij vervreemd, maar de
Zelfde als eens, toen de zon voor ons scheen.

Kun jij het zijn die ik hoor? Laat je zien dan toch –
Als ik de stad inkwam, zag ik je staan
Waar je steeds wachtte op mij, en misschien nu nog,
Met, net als toen, die lazuren jurk aan!

Of is het enkel het briesje dat lusteloos
Door natte beemden doorreisde naar hier?
Ben jij vervlogen, voor altoos bewusteloos,
Niet meer te horen, dichtbij of ver?

Sprak ik; stuikelde voort en
Rond mij vielen blaren,
Wind leekte dun door de doorns, uit het noorden,
En de vrouw riep naar me.

Peter Verstegen (1938)
*Vertaler, werd in 1973 de
Martinus Nijhoffprijs
toegekend voor zijn vertaling
van Bleek vuur van Nabokov.
Hij vertaalde poëzie van o.a.
Emily Dickinson, Cummings
en Auden; zojuist verscheen
bij Bert Bakker de vertaling
van Rilke Wie nu geen huis
heeft. Recente eigen poëzie:
Je vaart nog als een edelman
(1984), eveneens bij Bert
Bakker. Verstegen is
oprichter en redacteur van
het tijdschrift De Tweede
Ronde*

Thomas Hardy (1840-1928)
*vestigde zijn reputatie met ro-
mans, waarvan de bekendste
zijn Far from the Madding
Crowd (1874), Tess of the
D'Urbervilles (1891) en Jude
the Obscure (1896). Vooral
met de laatste twee boeken
schokte hij de Victoriaanse ge-
voeligheden van zijn lezers,
waarna hij besloot alleen nog
poëzie te schrijven. In 1870
leerde hij zijn vrouw kennen,
Emma Gifford. Ze trouwden
vier jaar later. Toen zij stierf,
in 1912, waren zij van elkaar
vervreemd. Hardy schreef di-
verse elegieën waarin hij haar
vroegere beeld opriep. Dit ge-
dicht is er èen van. Bij het ver-
talen was het van groot belang
de bezwerende zangerigheid
van het origineel te behouden.
Hardy gebruikte in zijn ge-
dichten soms regionale of ar-
chaische taal; ongewone
woorden in dit gedicht zijn air-
blue, mead, wistlessness en
wind oozing. In de vertaling is
geprobeerd ook de ongewoon-
heid van die woordkeus te re-
produceren. ('lazuren',
'beemden', 'bewusteloos' –
in de pregnante betekenis van
'geen bewustzijn meer heb-
bend' – en 'wind leekte').
(pv)*

Signalementen

Automatisering op menselijke maat

De 'Derde Industriële revolutie' is ook in ons land al minstens een decennium aan de gang. Computers hebben hun intrede gedaan in bedrijven en instellingen van alle soorten en maten, en de automatiseringsprojecten blijven elkaar in snel tempo opvolgen. In de loop van deze automatiserings-golf hebben werknemers, ondernemingsraden en vakbonden een hoop ervaring opgedaan: tegenover de strategie die het management toepast bij de invoering van nieuwe technologie staat steeds vaker een door de werknemers uitgewerkte tegenstrategie. Die kan beperkt blijven tot het zo lang mogelijk tegenhouden van een automatiseringsplan. Meer en meer echter kiezen de werknemers voor een intensieve bemoeienis met wat automatiseerders 'het systeemontwerp' noemen, en proberen ze invloed te krijgen op de vormgeving van de toekomstige arbeidsplaatsen.

Deze nieuwe, 'offensieve', werknemersstrategie ten opzichte van automatisering komt zelden of nooit in de publiciteit. Het beïnvloeden van automatiseringsprojecten is, een enkel incident uitgezonderd, nu eenmaal een langdurig, traag en vaak saai proces. Toch lijkt langzamerhand de tijd rijp voor het trekken van een aantal conclusies over de (on)mogelijkheden van 'werknemersvriendelijke automatisering'.

In het recent verschenen boek *Automatisering op menselijke maat* (Stichting Grote Broer, Amersfoort/Leuven, Katernen 2000/De Horstink, 1986.) wordt een eerste inventarisatie gegeven van de kansen die nieuwe technologie biedt tot 'sociaal-organisatorische vernieuwing van de arbeidssituatie'. De auteurs, Pieter Jan van Delden en Mart Stel, beiden werkzaam bij de Stichting Grote Broer, presenteren in het boek een elftal voorbeelden van wat zij noemen 'verantwoord automatiseren'. Ze proberen op basis van die voorbeelden vervolgens min of meer algemeen geldige conclusies te trekken over de wijze waarop sociaal-organisatorische vernieuwing in de bedrijven kan worden bereikt.

Ik begon dit boek met een zeker enthousiasme te lezen, omdat het de eerste Nederlandse publikatie is over een voor vakbeweging en ondernemingsraden cruciaal probleem. Maar ik moet zeggen dat Automatisering op menselijke maat mij enigszins teleurstelde. Op de achterflap wordt het boek als volgt aangeprezen: 'Iedereen die zich betrokken voelt bij automatisering kan er zijn voordeel mee doen - cursusleiders, werknemersvertegenwoordigers, personeels- en opleidingsfunctionarissen.' Die zin typeert het ietwat tweeslachtige karakter van dit boek. Aan de ene kant wordt getracht mensen in ondernemingsraden en dienstcom-

missies stimulerende voorbeelden van werknemersvriendelijke automatisering te bieden. Aan de andere kant richten de auteurs zich op 'de beslissers' in het management, en vooral op de personeelsfunctionarissen, die uit de voorbeelden moeten leren dat 'werknemersparticipatie' vele voordelen biedt. Het boek probeert dus 'automatisering op menselijke maat' naar twee kanten toe aan te prijzen. De auteurs kiezen als het ware geen partij. Het gevolg is dat de belangrijke tactische en strategische problemen waarvoor de participanten aan een automatiseringsproces zich geplaatst zien onvoldoende uit de verf komen.

Een voorbeeld: Eén van de elf 'case-studies' beschrijft het automatiseringsproces bij de bandenfabriek Vredestein in Doetinchem. Dit bedrijf is sinds 1979 bezig met een grootscheepse vernieuwing van de productie-apparatuur. Omdat die nieuwe apparatuur hogere eisen stelt aan de werknemers, is door het bedrijf een opleidingsprogramma gemaakt. De auteurs schrijven: 'Voor deze (. . .) opleiding is een Mavo- of LTS-diploma vereist. Omdat lang niet alle werknemers zo'n diploma hebben, biedt Vredestein hen de mogelijkheid alsnog op een vergelijkbaar niveau te komen door het volgen van vooropleidingen. Zelfs probeerde men nog een tijd de niet-Nederlands sprekende werknemers in het bedrijf eerst taalonderwijs te geven, zodat ook zij de opleidingen zouden kunnen volgen. Dit bleek echter te hoog gegrepen.' Conclusie van de auteurs: 'Met goede opleidingsprogramma's zijn werknemers in traditionele productiefuncties goed om te scholen naar de nieuwe operatorsbanen die ontstaan bij automatisering.' Ik vrees dat mijn conclusie anders luidt.

Deze kwestie is zeer hoog opgelopen. De Industriebond FNV, die de directieplannen goedgekeurde, werd door boze buitenlandse werknemers zelfs beschuldigd van racisme. Ik kan me voorstellen dat er geen ruimte was om die hele affaire uit de doeken te doen. Waar het mij om gaat is dat de uiterst belangrijke strategische afweging waar vakbond en ondernemingsraad in zo'n geval voor staan ('kiezen we voor het bij elkaar houden van alle werknemers, of kiezen we voor "de eredivisie" onder de werknemers?') in dit boek geen recht wordt gedaan. Op bijna elke 'case' in dit boek kan vergelijkbare kritiek worden geleverd: de auteurs willen zo graag de voordelen van 'gebruikersparticipatie' laten zien, dat ze een kritische afweging van kosten en baten die bepaalde vormen van participatie voor de werknemers opleveren stevast achterwege laten. Het resultaat is een boek dat vele interessante ideeën bevat voor mensen die nog nooit hebben nagedacht over de mogelijkheden tot beïnvloeding van automatiseringsprocessen. Maar voor werknemers die in de praktijk met concrete vragen worden geconfronteerd biedt het boek te weinig houvast.

Automatisering op menselijk maat verdient, als eerste publikatie in zijn soort, een ruime verspreiding. Maar het verdient bovenal snel opgevolgd te worden door een boek waarin de strategische problemen voor de werknemers bij het participeren in automatiseringsprocessen beter worden uiteengezet.

(sander kooistra)

Boeken

De toekomst onder ogen

Dik Wolfson bespreekt:

J.M. den Uyl, *De toekomst onder ogen. Beschouwingen over socialisme, economie en economische politiek*, Amsterdam, Bert Bakker in samenwerking met de Wiardi Beckman Stichting, 1986, 188 blz. Prijs: f 15,- Te verkrijgen door overmaking van dit bedrag naar postgiro, rek. nr. 3479700 t.n.v. PvdA brochures, Amsterdam, onder vermelding van het bestelnummer: 728.

Dit is een fascinerend boek, dat veel te bieden heeft aan een breed publiek; breder dan de ondertitel doet vermoeden. Het leert ons veel, ook over *Den Uyl* zelf, als econoom en als politiek denker. Het laat ons zien waar hij goed in is, waar hij niet zo goed in is, en waarin hij excelleert.

Hij is goed in zijn doorwrochte betogen over economische politiek, die het leeuwedeel vormen van de twaalf in deze bundel verzamelde opstellen uit de jaren tachtig. Hij schrijft niet als technocraat, maar met een goed oog voor de ideologische lading – voor de verbinding van idee, belang en sociale identiteit. Maar hij weet daarbij afstand te houden, juist ook in zijn bespreking van wat anderen beweegt. Hij gooit ze niet allemaal op één hoop. Terecht maakt hij onderscheid tussen neo-klassieke economiebeoefening (als een visie op de werking van het economisch stelsel die hem niet aanstaat) neo-conservatisme (als een filosofisch réveil) en Nieuw Rechts (als een politieke beweging; als wat ik een griezelig stelletje zou noemen, maar zulke gemakkelijke kwalificaties vind je nu juist niet in dit boek). Scherpzinnig is ook zijn typering van 'Reaganomics' (blz. 94):

'Keynesiaans kan het economische beleid intussen niet worden genoemd. Keynes pleitte ervoor om, wanneer de besparingen groter zijn dan de investeringen (in een situatie waarbij de rente laag zou zijn als gevolg van een overaanbod van liquide middelen) het meerdere tot besteding te brengen. Een spaaroverschot hadden de VS niet. Een strak monetair beleid verdraagt zich evenmin met keynesiaanse stimulering. Is het beleid monetaristisch? Het lijkt me niet dat Friedman ooit gelukkig kan zijn met een financieringstekort zo groot als het huidige. Is het aanbodeconomie? De lastenverlaging voor het bedrijfsleven kan daartoe gerekend worden, maar in 1983 en 1984 ligt toch het zwaartepunt op de simulans van de vraag. Het is Reaganomics. Het is geen economisch beleid in de zin van een samenhangend stelsel van maatregelen, gebaseerd op een consistente, samenhangende theorie van de werking van de economie. Het is een sterk op gestegen po-

litiek zelfvertrouwen gebaseerde concentratie van kapitaal, produktie en werkgelegenheid in de VS, zonder zich al te veel te bekommeren om de gevolgen daarvan voor de rest van de wereld'.

Dat het beleid van *Reagan* succesvol kon zijn, en in 1983 en 1984 zelfs de basis legde voor het economisch herstel waardoor het restrictieve Europese beleid toch nog succes kon boeken schrijft Den Uyl toe aan de stimulans van een groeiende bevolking in een grote markt, twee gegevenheden die Europa node ontbeert. Steeds weer pleit hij dan ook voor een voltooiing van de Europese integratie, en voor vraagstimulering om te compenseren voor de trage bevolkingsontwikkeling in ons werelddeel. Terecht verwijt hij de machthebbers van vandaag een ideologische vooringenomenheid in hun geloof in het evenwichttherstellende vermogen van het marktmechanisme. Anderzijds onderschat hij wellicht de bijdrage aan de wereldvraag die van ontluikende grote mogendheden als India verwacht mag worden. Hij ziet de ontwikkelingslanden – als ze zich al ontwikkelen – ook voor de toekomst wel erg als autarkisch en op imports substitutie gericht. Minder goed op dreef is hij over de toekomst van de verzorgingsstaat, dat blijft soms bij in- en uitpraten vanuit een nog niet geheel overwonnen étatisme. Het eerste voorbeeld vinden we op blz. 63:

'Er is stellig aanleiding voor de overweging of hier en daar de grenzen, tot waar collectieve regelingen worden getroffen, iets naar beneden kunnen worden bijgesteld. Van veel groter belang is, dat de uitvoeringsorganisatie van verzekeringen en voorzieningen zo dicht mogelijk wordt gebracht bij de mensen voor wie ze bedoeld zijn'.

Dat zijn zinnen uit het enige stuk verkiezingspropaganda dat in de bundel is opgenomen, en dat is dan ook zichtbaar: eerst de kritiek wat wind uit de zeilen nemen en dan schielijk iets anders van veel groter belang noemen. Het stuk heeft slechts als functie te laten zien hoe goed de rest is. Hij mist hier een kans om het mensbeeld van het socialisme te dynamiseren, om weg te komen van het verzorgende naar het zelfstandigende sociale denken, naar het geloof in de zelfredzaamheid. Niet vanuit het kille zelfselectiedenken van de liberalen, maar vanuit de visie dat gelijkwaardigheid zich niet in een verzorgingsrelatie laat operationaliseren. Op andere momenten is die visie er wel, bij voorbeeld in zijn ijzersterke weerlegging van de argumentatie voor het arbeidsloos inkomen op blz. 131:

'Ik vermag niet in te zien hoe een ordening van het maatschappelijk verkeer en van de machtsdistributie in de samenleving mogelijk is, uitgaande van vrije tijd en de besteding daarvan als centrum, terwijl hoe dan ook de verdeling van macht gekoppeld zal zijn aan produktiebeslissingen'.

Zorgen dat de mensen gelijkwaardig kunnen participeren in het maatschappelijk proces, daar gaat het om. Dat is belangrijker dan verzorgen.

Den Uyl excelleert als hij de economie overstijgt en zich wijdt aan brede maatschappelijke vragen, zoals de nog steeds grote maatschappelijke ongelijkheid en de dreigende tweedeling van de samenleving. Over dat laatste thema gaat het slothoofdstuk, dat hij speciaal

voor deze bundel schreef, en dat ik persoonlijk het mooiste vind. Hij nuanceert daarin zijn eerdere opmerkingen door niet over tweedeling te spreken, maar over 'tendensen naar versplintering, marginalisering van bevolkingsgroepen en toenemen van ongelijkheid' (blz. 176). De pers heeft daar hier en daar van gemaakt dat hij teruggekomen zou zijn op eerdere waarschuwingen. Dat is dan wel erg slordig gelezen, hij verdiept en verduidelijkt zijn analyse van de nieuwe ongelijkheid in een klemmend maar vooral ook beklemmend betoog. Socialisme met de toekomst onder ogen. En hij eindigt met een opdracht aan ons allemaal, de opdracht die zijn politieke leven lang de zijne is geweest: 'de boel bij elkaar houden, dat is het dus'.

Dik Wolfson is hoogleraar economie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Per 1 augustus is hij benoemd tot Rector van het Institute of Social Studies in Den Haag. Hij is lid van het curatorium van de Wiardi Beckman Stichting.

Huishoudelijke productie

H. Priemus bespreekt:

Marga Bruyn-Hundt, *Huishouden = onbetaalde arbeid. Maar huisvrouwenloon geen oplossing*, Deventer, Van Loghum Slaterus, 1986, 146 blz., f 29,50.

'Dit boek is ontstaan uit ergernis', schrijft *Bruyn-Hundt* in het voorwoord: 'Ergernis over het feit dat in de economische wetenschap de arbeid die voor (de) meeste vrouwen haar voornaamste levenstaak is, wordt doodgezwegen'.

Gelukkig wordt deze ergernis in het boek niet al te nadrukkelijk gedemonstreerd. Bruyn-Hundt heeft een helder, beknopt economisch leerboek geschreven, waarin op zakelijke wijze een aantal economische beschouwingen wordt gegeven vanuit de opvatting dat de huishoudelijke arbeid een volwaardige plaats behoort te hebben in de economische theorie. Deze algemene beschouwingen worden verbonden met een bespreking van mogelijkheden om de emancipatie van vrouwen te bevorderen. Daarmee wordt in kort bestek een zeer breed terrein bestreken: van de activiteiten van *Robinson Crusoe* tot een afweging van pro's en contra's van de zogenaamde ooievaarsregeling. Op het eerste gezicht is de sprong van alfa (de *Robinson-Crusoe*-economie) naar omega (de huidige gecompliceerde maatschappij) wel erg groot, maar het boek zit ook op dit punt toch goed in elkaar. Bruyn-Hundt zet de 'Naturalwirtschaft' naast de 'Geldwirtschaft' en dat voert haar ertoe om naast de monetaire sector (markt + overheid) het 'natura-circuit' te onderscheiden. De monetaire sector wordt verdeeld in een officieel en een officieus circuit. Het officieus circuit omvat volgens *Heertje* 'alle economische transacties die niet in de officiële statistieken zijn opgenomen'. Maar daar houdt hij de zelfvoorziening buiten (alle werkzaamheden in het eigen huishouden, alle doe-het-zelf karweitjes voor het eigen gezin, de groente uit eigen tuin). Het CBS neemt deze zelfvoorziening wel op in het officieuze circuit.

Begrippen

Lambooy en ik hebben het begrip 'huishoudelijke sector' voorgesteld, dat identiek is aan het 'natura-circuit'.¹ Het begrip 'informele sector' hanteren wij voor de huishoudelijke sector en het niet-geregistreerde deel van de markt en de overheid te zamen.

Essentieel is het volgende schema, ontleend aan de publikatie van Bruyn-Hundt (p. 48), aangevuld met de termen die *Lambooy* en ik onlangs in *SenD* voorstelden:

Kenmerken	Activiteiten	Circuit (volgens Bruyn-Hundt)	Sector (volgens <i>Lambooy</i> en <i>Priemus</i>)	
in geld gemeten en geregistreerd in de Nationale Rekeningen	productieve activiteiten van bedrijven en overheid die voorkomen in productie statistieken	officieel	formele sector	} markt + overheid
in geld gemeten, maar niet vastgelegd in de Nationale Rekeningen	transacties tussen gezinnen en bedrijven die in de boekhouding en statistiek zijn vastgelegd (zwart werk, diefstal, handel in verdovende middelen)	officieus	schemerzone	
niet in geld gemeten, niet vastgelegd in de Nationale Rekeningen	productieve activiteiten die niet tegen geld geruild worden zoals huishoudelijk werk, doe-het-zelf werk, vrijwilligerswerk e.d.	natura	huishoudelijke sector	} informele sector

De studie van Bruyn-Hundt is een pleidooi om enerzijds meer aandacht te besteden aan het natura-circuit en om anderzijds te bevorderen dat vrouwen in het officiële circuit even veel kansen krijgen als mannen.

Meetproblemen

Bij het bepalen van de waarde van productie in het natura-circuit doen zich allereerst problemen voor als men de volume-component wil vaststellen:

- om hoeveel mensen gaat het en hoeveel tijd besteden zij aan huishoudelijk werk?
- hoe springt men om met tijdsbestedingsonderzoeken, dat niet gestandaardiseerd zijn en voor uiteenlopende doelen zijn opgezet?
- wat rekent men tot 'arbeid' en wat tot 'vrije tijd'?
- hoe houdt men rekening met het feit dat er niet zelden twee producten gelijktijdig wordt voortgebracht?
- hoe gaan men om met twee gelijktijdig plaatsgrijpende activiteiten waarvan de ene een productief karakter heeft en de ander een vrijetijdskarakter?

– hoe neemt men de tijd op, die aan planning wordt besteed?

– wat moet men aan met de zogenaamde 'beschikbaarheidsnuttigheid' (meestal van de vrouw) in huis? Om de productie in het natura-circuit te kwantificeren, moet een prijscomponent worden ingevoerd. De vraag is hier, welk loon de maatstaf zou moeten zijn. Systematisch bespreekt Bruyn-Hundt de verschillende mogelijkheden.

Door uit te gaan van bestede tijd, vermenigvuldigd met een bepaald loon, kwantificeert men de productie via de input (zo wordt ook de productie van ambtenaren gemeten). Men kan ook kijken naar de stroom van goederen en diensten die in de gezinshuishoudingen worden geproduceerd: de output-methode.

Op basis hiervan geeft Bruyn-Hundt een overzicht van schattingen van de waarde van de huishoudelijke productie in verschillende landen. Deze schattingen blijken ver uiteen te lopen: van negen procent tot 54 procent van het BNP. Gemiddeld komt men op ongeveer een derde van het BNP uit. Volgens Bruyn-Hundt zijn deze schattingen te laag: zij komt uit op waarden van 68 procent tot 93 procent van het BNP.

Economische zelfstandigheid

In een hoofdstuk over 'Economische zelfstandigheid' gaat Bruyn-Hundt in op een aantal mogelijke maatregelen om de zelfstandigheid van vrouwen te vergroten. Achtereenvolgens bespreekt zij: – kinderbijslag- en aftrekregelingen; – ouderschapsverlof; – huwelijks goederenrecht; – basisinkomen voor iedereen.

Bruyn-Hundt ziet weinig in een basis-inkomen voor iedereen, omdat zo'n inkomen een zeer laag inkomen zal zijn. Bovendien leidt dat tot een hoge marginale belastingdruk, een vlucht in het informele circuit en een legitimering van de slechte inkomenspositie van vrouwen. Echter, een ouwevaarsregeling of een verzorgingsloon brengt de schrijfster al evenmin tot enthousiasme. Zij specificeert objectief de voordelen die aan zo'n regeling worden toegedicht, maar constateert toch – in afwijking van een eerder door haar ingenomen standpunt – dat invoering van een ouwevaarsregeling of verzorgingsloon voor degenen die onbetaalde arbeid in het gezin verrichten, meer een valkuil dan een plechtanker voor de economische zelfstandigheid zal vormen. Dergelijke regelingen leiden niet tot de door de schrijfster zo gewenste roldoorbreking.

De conclusie van Bruyn-Hundt luidt kort en goed dat huishoudelijke arbeid economisch gezien zeer waardevol is, maar niet leidt tot economische zelfstandigheid. Om tot economische zelfstandigheid te komen is 'levenslange' arbeidsmarktparticipatie de enige weg.

Beleids-implicaties

Het boek is zeer geschikt als studieboek voor hen die een middelbare of hogere beroeps-opleiding volgen en voor het kader van de vrouwen- en emancipatiebeweging. Het verdient menige herdruk. Daarbij zou het plezierig zijn als een hoofdstuk zou worden toegevoegd waarin wordt ingegaan op de beleidsimplicaties die aan de beschouwingen van Bruyn-Hundt kunnen worden verbonden. Het is wenselijk om de beleidsma-

tige kanten van het meten van de huishoudelijke productie beter uit de verf te laten komen en ook om duidelijker aan te geven langs welke wegen de overheid de economische zelfstandigheid van vrouwen zou kunnen bevorderen. Nu worden vooral doodlopende wegen geschetst; een dergelijke benadering vraagt dringend om een aanvullende analyse en uitwerking van beleidsmaatregelen die wél helpen.

H. Priemus is hoogleraar volkshuisvesting aan de TH-Delft; hij is lid van de redactie van *SenD*

Noten

1. J.G. Lambooy en H. Priemus, 'Informeel sector en struisvogelpolitiek', *Socialisme en Democratie*, (42) 7/8, juli/aug. 1985, p. 247-253.

'Je Maintiendrai Friesland'

Bertus Mulder bespreekt:

R. Boltendal – *Koerier tussen Gisteren en Morgen. De Geschiedenis van Je Maintiendrai Friesland 1944-1984*. Uitgave Friese Pers Boekery b.v., Drachten/Leeuwarden, 1985.

In zijn studie over de Nederlandse Volks Beweging (NVB) beschrijft Bank hoe deze, vooral steunend op de intellectuele middengroepen, een duidelijk stempel zette op de nieuwe progressieve partij Partij van de Arbeid. Geestelijke vernieuwing en volkseenheid stonden in de NVB-opvattingen centraal, als reactie op de economische crisis van de jaren dertig, de opkomst van het nationaal-socialisme en de onmacht van het vooroorlogse politieke bestel. Men kwam op voor gemeenschapszin en ordening van het bedrijfsleven. In de PvdA leidde dit tot een opvatting op politiek-economisch terrein die grootscheepse veranderingen in de eigendomsverhoudingen uitsloot door in te stemmen met een vorm van publiek-rechtelijke bedrijfsorganisatie.¹

De doorbraak – zo constateert Bank verder – beperkte zich tot elites die tot in de jaren zestig het gezicht van de (landelijke) PvdA bepalen. En ondanks pogingen om het zedelijk idealisme van de NVB verder vorm te geven, sterft de NVB na de oprichting van de PvdA een stille dood.

De studie van Boltendal vormt een aanvulling en nuancering op het beeld dat Bank schetst. De Stichting 'Je Maintiendrai Friesland' is een springlevende loot van de NVB-stam, die als mede-eigenaar van de B.V. Friese Pers onder meer de *Leeuwarder Courant* uitgeeft, een dagblad met een oplagecijfer van meer dan honderdduizend. Boltendal geeft ook aan dat 'J.M. Friesland' naast de NVB-erfenis geïnspireerd werd door de Friese emancipatiestrijd.

Ontwikkeling

Je Maintiendrai Friesland is de in stichtingsvorm gegoten voortzetting van de uitgave van de illegale *Koerier*. Als 'berichtenblad van Je Maintiendrai' wilde ze

de voortzetting zijn van het illegale blad van die naam dat in Den Haag geredigeerd en in Leeuwarden gedrukt werd. Na de spoorwegstakingen van september 1944 raakten deze verbindingen verbroken en besloot de Friese 'J.M.'-groep tot de uitgave van een eigen blad. Men kende verschillende plaatselijke edities, waarvan die voor Leeuwarden en Heerenveen de belangrijkste waren. Die dienden als tegenhanger van de ter plaatse verschijnende gelijkgeschakelde pers.

Na de bevrijding lukt het de Stichting 'J.M. Friesland' om zowel in Heerenveen als in Leeuwarden invloed op de dagbladpers te verwerven. De latere *Friese Koerier* onder redactie van *Fedde Schurer* is helemaal, de *Leeuwarder Courant* voor de helft een uitgave van 'J.M. Friesland'. Door een compromis met de vroegere eigenaren van de *Leeuwarder Courant*, de Erven *Koumans Smeding* werd een felle concurrentieslag voorkomen. In een apart hoofdstuk beschrijft Boltendal de strijd tussen de *Friese Koerier* en het heropgerichte *Nieuwsblad voor Friesland*, met als saillant detail dat de *Friese Koerier* gedrukt werd op de persen van zijn concurrent. Deze strijd is op juridisch niveau tot in de jaren tachtig voortgezet.

Momenteel neemt de Stichting 'J.M.' voor de helft deel in het aandelenkapitaal van de B.V. Friese Pers. Naast de *Leeuwarder Courant* – waarin de *Friese Koerier* is opgenomen – bezit de B.V. Friese Pers de uitgeverij A.W. Bruna en Zoon en de cartografische uitgeverij Falkplan en is zowel de Stichting 'J.M.' als de B.V. Friese Pers betrokken bij de Friese Participatiemaatschappij.

In Boltendals verhaal blijft onduidelijk in hoeverre 'Je Maintiendrai' een bewuste strategie heeft gevolgd om tot de uitgave van eigen dagbladen te komen. Hier en daar (blz. 49, blz. 60) lijkt dat wel het geval te zijn; op andere plaatsen juist niet (blz. 51). De vraag is niet zonder belang omdat de suggestie van bewuste opzet een argument was van de tegenstander van J.M. in de strijd om de *Friese Koerier*, de familie *Hepkema*.

De indruk die de lezer ervan overhoudt, is dat er in de 'J.M.'-groep verschillende visies op de toekomst bestonden, waarbij 'J.M.'-voorzitter *Anne Vondeling* het meest duidelijk aanstuurde op eigen kranten. Maar interne meningsverschillen binnen de Stichting 'J.M.' komen blijkbaar nauwelijks voor, of worden in den minne geschikt.

Ook bij de beschrijving van 'de bestuurders van J.M.' opereert Boltendal voorzichtig, en wordt het aan de lezer overgelaten om te turven hoe vaak bepaalde bestuurders afwezig waren, en om op te merken dat het altijd dezelfde mensen zijn die tegenover allerlei plannen een nuchtere en zakelijke opstelling ten toonspreiden.

Dat man en paard niet genoemd worden, zal te maken hebben met het gebrek aan afstand dat de auteur ten opzichte van zijn onderwerp heeft. Hij kent de bestuurders persoonlijk, en heeft zich bij het schrijven door een redactiecommissie laten bijstaan. Hij is bovendien zelf partij in het verhaal, niet alleen vanwege een loopbaan bij de *Friese Koerier* van 1953 tot 1974, maar ook omdat hij als adjunct-hoofdredacteur betrokken is geweest bij het proces dat leidde tot het op-

gaan van de *Koerier* in de *Leeuwarder Courant*. Boltendal heeft niet veel goede woorden over voor 'de merkwaardige verdwijning van de Friese Koerier' en de wijze waarop er met zijn positie is omgesprongen.

Politieke betekenis

Boltendals startpunt bij het schrijven van dit boek waren de notulen van veertig jaar 'Je Maintiendrai Friesland'. Dat levert, waar het aangevuld wordt met ander materiaal en de auteur de vrijheid neemt de verhoudingen waarbinnen 'J.M.' opereert te beschrijven, een interessant en boeiend hoofdstuk op over de pogingen van de Stichting 'J.M.' op Fries-literair gebied initiatieven te ontplooiën. 'J.M.' steunde het literaire tijdschrift *De Tsjerne*, maar wenste 'zich niet te laten uitschelden' (blz. 94) door een vernieuwde redactie (waarin *Lolle Nauta*), waarna de subsidie op termijn werd afgebouwd. Honend wordt er dan gesproken over de 'regenten van de Stichting J.M.'.

Als Boltendal de aanvangsjaren van de Stichting 'J.M.' beschrijft, betreft hij daarin de verhouding tot de landelijke NVB. Had haar voorloper, de Nederlandse Unie, in Friesland nauwelijks belangstelling ondervonden, in september 1945 nam de NVB-Friesland met ruim zeventien honderd leden op een totaal van meer dan veertien duizend en met een zevende van het totale abonneebestand van het landelijke *Je Maintiendrai* een sterke positie in. Boltendal verklaart dit door de ruime aandacht van de beide 'J.M.'-bladen voor de NVB en de aanwezigheid in Friesland van 'relatief veel idealistisch en vooruitstrevend denkenden' (blz. 63). Gecombineerd met de sterke positie van 'J.M. Friesland' leidde dat ertoe dat de landelijke NVB voor financiële steun aanklopte, zoals blijkt uit een afgedrukte brief van *Banning*. De Stichting 'J.M.' nam uiteindelijk een schuld van f 23.000 over, evenals de exploitatie van de Friese editie van *Je Maintiendrai*. Maar de studie van Boltendal schiet duidelijk tekort als het gaat om het beschrijven van de politieke positie en invloed die de 'doorbraakfractie' in de nieuw ontstane PvdA innam. Tenzij men aanneemt dat de stromen van SDAP en die van de andere richtingen probleemloos in elkaar overvloeiden, lijkt me dit een omisatie. Ook komt bij voorbeeld de band tussen PvdA en 'J.M.', via bestuurders als de PvdA-kamerleden *Vondeling* en *Zoon*, PvdA-gedeputeerde *Spiekhout* en PvdA-wethouder *De Boer*, nauwelijks aan de orde. Opmerkelijk is dat later het oud-D'66 Kamerlid *Dijkstra* als bestuurslid wordt binnengehaald. Personaliseert hij het mislukken van de in 1946 beoogde doorbraak?

De verhouding tussen 'J.M.' en de PvdA is ook daarom interessant en problematisch omdat de beide 'J.M.'-bladen concurreren met de Friese editie van *Het Vrije Volk*. Hoe lag het met de loyaliteit van de PvdA-leden: voelde men zich verbonden met het landelijke blad van de beweging, of vond men zich voldoende terug in de redactionele commentaren van PvdA-kamerlid *Fedde Schurer* (*Friese Koerier*) of van het PvdA-statenlid *Jan Piebenga* (*Leeuwarder Courant*)? Het zou immers nog een aantal jaren duren voordat de PvdA concludeerde dat ze zich waar moge-

lijk los moest maken van de nog bestaande nevenorganisaties van de SDAP.²

Dat brengt me — afsluitend — op een opmerking over de legitimiteit van de stichtingsvorm van 'J.M.' Op de jaarvergaderingen van het PvdA-gewest was de bespreking van het partijblad *Het Vrije Volk* vast agendaonderdeel. Met de verantwoording aan het landelijke PvdA-congres vormde dit een democratische legitimatie. Bij 'J.M. Friesland' was dat niet het geval. Op basis waarvan werd indertijd het Stichtingsbestuur gevormd, en hoe verhield zich dat ten opzichte van al die andere mensen die ook hun bijdrage aan de illegale activiteiten hadden geleverd? Hoe verhield zich dat ten opzichte van het bestuur van de NVB? De Stichting 'Je Maintiendrai Friesland' vormt daarom een merkwaardig, autonoom machtscentrum in een beweging die zich overigens democratisch wenst te legitimeren.

Bertus Mulder is socioloog

Noten

1. J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging (NVB)*, Deventer, 1978, blz. 251.
2. Vgl. het rapport *De verhouding tussen de Partij van de Arbeid en een aantal organisaties*, uitgave PvdA, 1955. Vgl. ook de studie van Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (1955).

Pen op Papier

Genegeerde meerderheid, burgerlijke ongehoorzaamheid en referendum

Volgens Wouter Bos (in het februari-nummer van *SenD*) hebben de voorstanders van burgerlijke ongehoorzaamheid als vorm van protest tegen het besluit inzake de kruisraketten, het moeilijk gekregen. Hun situatie wijkt in twee belangrijke opzichten af van de zogenaamde klassieke voorbeelden (*M.L. King, Gandhi*): 1. men kan het gewraakte besluit zelf niet overtreden, en 2. er is sprake van een genegeerde meerderheid in plaats van een genegeerde minderheid. Omdat een meerderheid de mogelijkheid heeft haar zaak parlementair te winnen, ontstaat hier de paradox dat een genegeerde minderheid eventueel wél, en een genegeerde meerderheid niét tot deze zware protestvorm kan overgaan. Een paradox 'reëel genoeg om aan te

tonen dat de klassieke theorie van buiten-parlementair verzet, die zich vooral richt op het door Schuyt zo nauw omschreven begrip 'burgerlijke ongehoorzaamheid', in de huidige situatie faalt.'

Laat ik beginnen waar Wouter Bos eindigt: 'Welke nieuwe Schuyt pakt de handschoen op?' Mag het ook de oude zijn? Mij lijkt dat Wouter Bos de essentie van Schuyts betoog is ontgaan, en dat hij veeleer verstrikt is geraakt in de *Van Thijn-interpretatie* van de 'klassieke' theorie¹, want inderdaad: *deze faalt in de huidige situatie!*

Wat betreft Schuyt en de eerste (belangrijke?) afwijking van de klassieken: nergens treft men bij Schuyt de strikte voorwaarde aan dat de wet (het besluit) zelf object van overtreding moet zijn. Integendeel zelfs: 'Er is echter geen enkele reden om de indirecte burgerlijke ongehoorzaamheid buiten beschouwing te laten. (. . .) Een groot aantal wetten kan eenvoudig niet rechtstreeks overtreden worden. Een bepaald beleid (bijvoorbeeld in de buitenlandse politiek) kan niet direct gefrustreerd worden. Een beperking tot directe ongehoorzaamheid zou betekenen dat zeer veel potentiële objecten van kritisch protest uitgesloten worden.'²

Wat betreft de tweede afwijking: deze verdient zeker meer aandacht, doch in eerste instantie protesteer ik tegen de stelling als zou Schuyts theorie hiermee als niet meer van toepassing van tafel geschoven moeten worden. Nergens stelt hij immers expliciet dat het 'recht' op burgerlijke ongehoorzaamheid in noodsituaties voorbehouden is aan leden van minderheden. Dat men meestal uitgaat van die minderheden is slechts een uitloeijsel van de *vooronderstelling* dat meerderheden in het parlement aan hun trekken kunnen komen; niét een absolute, op zich zelf staande voorwaarde! De genegeerde minderheid komt bij Schuyt dan ook ter sprake in de paragraaf die het achtste kenmerk van burgerlijke ongehoorzaamheid behandelt, te weten 'Men heeft tevoren legale middelen uitgeput of althans gebruikt'. De genegeerde minderheid is hier èèn van de voorbeelden van hoe en wanneer legale vormen van protest te kort kunnen schieten. Een ander voorbeeld heeft betrekking op de houding van de overheid, namelijk de mate waarin deze legale vormen van protest nog serieus meeweegt. Is er überhaupt nog wel effect te verwachten van demonstraties en petitie of is de betekenis hiervan tot een ritualistisch peil gedaald?³ Mijn stelling nu is, dat de huidige situatie met betrekking tot de kruisraketten niets anders is dan (of in ieder geval, kan worden tot) een *nieuw* voorbeeld van hoe voor handen zijnde legale middelen 'ineffectief' blijken te zijn. Ik kom hier straks op terug.

Waarom faalt Van Thijns interpretatie wél? Bovenstaande materie wordt door Van Thijn als volgt samengevat: 'de overheid (heeft) zich een *andermaal onredelijk, arrogant, ja zelfs tyranniek* (. . .) *betoond en de opvattingen van minderheden (zijn) bij herhaling genegeerd en op onzorgvuldige wijze terzijde geschoven*'; en 'alle legale middelen (zijn) tevoren (. . .) uitgeprobeerd en (hebben) niet tot resultaat (. . .) geleid'.⁴ De voorbeelden van Schuyt bij zijn

uitputtingscriterium (de genegeerde minderheid, een overheid die aan protest geheel voorbijgaat) zijn bij Van Thijn tot aparte *voorwaarden* gebombardéerd. Er moet èn sprake zijn van een genegeerde minderheid, èn van een tyrannieke overheid. Van geen van beide is in de huidige situatie sprake. Het afzien van een nadere uitwerking in Van Thijns artikel, doet vermoeden dat Van Thijns criterium aan het absolute grenst: Nederlanders, stemt op de juiste partij (PvdA), en alles sal reg kom.

En nu heb ik het nog niet eens gehad over een aanvullende voorwaarde van Van Thijn, namelijk dat *'de acties niet gericht (zijn) op obstructie van het beleid maar op heroverweging door de daartoe bevoegde instanties'*. Op het eerste gezicht een redelijk en ook 'klassiek' criterium. Her en der in de tekst wordt ons echter duidelijk gemaakt dat het niet gaat om de intentie (*gericht op heroverweging*), maar om het resultaat *'in uiterste consequentie'*. Zo heeft volgens Van Thijn een collectieve oproep om niet of minder defensiebelasting te betalen als uiterste consequentie dat zij uitvoering van democratisch genomen besluiten verhindert. In plaats van in te gaan op de vraag of men eigenlijk wel een oproep kan doen tot burgerlijke ongehoorzaamheid, valt Van Thijn over het gebruikte middel. 'Demonstreren ja, blokkeren nee; langs de rails ja, op de rails nee'. Heeft in feite niet elke wetsovertreding – want dààr hebben we het toch over – als *uiterste* consequentie dat zij uitvoerig van de wet verhindert? Gold dit niet tevens voor de acties van zwarte Amerikanen om in 'blanke' bussen plaats te nemen; voor het in het openbaar verbranden van dienstoproepkaarten in protest tegen de oorlog in Vietnam? Op sluiske manier wordt hier het middel zelf van alle handen en voeten beroofd.

De conclusie kan dan ook zijn dat zij die in de huidige situatie burgerlijke ongehoorzaamheid overwegen, bij Van Thijn (de PvdA?) niet hoeven aan te kloppen, maar beter nog eens Schuyts klassieker er op na kunnen slaan. (Bijvoorbeeld om te ontdekken dat men toch wel een halve heilige moet zijn om aan diens voorwaarden te voldoen. Hoeveel mensen zijn bereid om voor hun overtuiging het gevang in te gaan?)

Voor de praktijk van burgerlijke ongehoorzaamheid mag het dan uniek zijn dat wij op dit ogenblik te maken hebben met een besluit dat indruist tegen de opvattingen van de meerderheid, wat betreft de praktijk van de parlementaire democratie is de genegeerde meerderheid echt geen uniek verschijnsel. Men denke bijvoorbeeld aan de bouw van kerncentrales in het licht van de brede maatschappelijke discussie. Als het even tegenzit is het 1 Novemberbesluit inzake de kruisraketten een voorbeeld van niet alleen een genegeerde meerderheid vandaag, maar van een genegeerde meerderheid voor jaren. Hoe is dat toch mogelijk? Nee, niet de kiezer faalt, zoals Wouter Bos beweert; zelfs niet falen tussen aanhalingstekens. Een tegenstander van plaatsing van kruisraketten kan zeer legitieme, rationele beweegredenen hebben om toch CDA te stemmen: hij ondersteunt het economisch beleid van het kabinet-Lubbers, is tegenstander van liberalisering

van de euthanasiewetgeving, vindt de PvdA te weinig levensbeschouwelijk, enzovoort. In ons politieke systeem kan men nu eenmaal slechts voor partijen kiezen – een *bundel* van issues – en dit heeft als consequentie de mogelijkheid dat een meerderheidsbesluit in het parlement geen afspiegeling is van de meerderheidsopvatting in de samenleving. Daarnaast – en men hoeft geen politicus of politiek journalist te zijn om zich dat te realiseren – wordt de besluitvorming in Den Haag niet zelden en niet in geringe mate mede beïnvloed door allerlei partijpolitieke belangen. Niettemin bestaat er een neiging om elk in het parlement genomen besluit – ook in het geval van een genegeerde meerderheid – aan de samenleving te presenteren als zou het regelrecht zijn voortgevloeid uit de 'beginselen van onze democratie' zelf. Als iets heiligs, waarin men dús dient te berusten. (Vgl. Van Thijn, p. 28, laatste alinea).

Een genegeerde meerderheid kan naar mijn mening *nooit* verdedigd worden op grond van democratische beginselen: zij is er in principe mee strijdig. Zóver kan het rekening houden met minderheden natuurlijk niet gaan. Een genegeerde meerderheid is het resultaat van een aantal, wellicht onvermijdelijke, maar dan toch *imperfecties* van het politieke systeem. Het is een situatie waarin de voor handen zijnde legale middelen in gebreke zijn gebleven. Indien straks onder een volgend kabinet, ondanks alle goede intenties en pogingen van de PvdA om haar alsnog te voorkomen, en de opvattingen van de meerderheid ten spijt, tóch overgegaan wordt tot plaatsing van de kruisraketten, dan is mijns inziens ook voldaan aan het door Schuyt geformuleerde achtste kenmerk van burgerlijke ongehoorzaamheid: *'men heeft tevoren legale middelen uitgeput of althans gebruikt.'*

Bovenstaande is geen pleidooi voor het organiseren van ongehoorzaamheidsacties door de Partij van de Arbeid. Dát behoort niet tot haar taken. Wèl pleit ik voor op z'n minst *begrip* voor diegenen die – onder Schuyts voorwaarden – hier wèl toe menen te moeten overgaan. Tot de taken van de partij reken ik wel dat er een oplossing wordt gezocht voor het probleem van de genegeerde meerderheid.

De parlementaire democratie behoeft hier een aanvullend instrument: het correctief referendum. Zoals voorgesteld door de commissie-Biesheuvel is het een beperkte en nauwkeurig omschreven vorm van referendum waarop veel algemene bezwaren niet van toepassing zijn (nu ook het artikel van Witteveen in het april-nummer van *SenD*). De PvdA heeft hierop in eerste instantie op een teleurstellende wijze gereageerd. Slaat het Nieuwe Realisme door in een angst voor vernieuwing (of was het 'slechts' angst voor stemverlies?) Laten we het niet hopen.

Voor de kruisraketten komt het correctief referendum overigens te laat: de benodigde grondwetswijziging zal jaren vergen. Vooruitlopend op dit correctief referendum kan de PvdA zich echter sterk maken voor een raadplegend referendum over de kruisraketten. Hier toe kan een parlementaire meerderheid besluiten zonder dat de grondwet in het geding is. Zo'n raadplegend referendum – met een morele en politieke binding –

zou zeer wel door de PvdA bij de coalitieonderhandelingen kunnen worden ingebracht en een uitweg kunnen bieden uit het dilemma van kruisraketten en regeeringsdeelname.

Liesbeth van Deemter, Amsterdam

Noten

1. Ed van Thijn, 'Over Burgerlijke Ongehoorzaamheid', *Socialisme en Democratie*; (40) 6, juni 1983.
2. C.J.M. Schuyt, *Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid*, 1976, Universitaire Pers, Rotterdam, p. 314, 315.
3. C.J.M. Schuyt, p. 323.
4. Ed van Thijn, p. 26.

Overheid en opvoeding

Hedy d'Ancona's artikel over opvoeding als collectieve verantwoordelijkheid in *SenD*, 86/3 heeft al veel stof doen opwaaien. Ze doet in haar artikel een aantal beweringen die stuk voor stuk nogal vraagtekens oproepen en weinig gefundeerd lijken. De vanzelfsprekendheid bij voorbeeld waarmee ze het gezin ideologisch kleurt en negatief waardeert als broedplaats van incest. Of het gelijkstellen van het begrip verzelfstandiging aan het hebben van 'een directe onafhankelijke relatie met de overheid voor iedere staatsburger vanaf zijn of haar geboorte'. Of aan de eenzijdige stelling dat kinderen duurzame goederen zijn, te vergelijken met het produktiemiddel grond, die geproduceerd worden door vrouwen en die vervolgens, net als de produktiemiddelen grond en kapitaal, in gemeenschapshanden moeten worden gebracht. De meeste kritiek is gekomen op haar ideeën over de rol van de overheid bij het grootbrengen van kinderen en ook deze reactie zal daarop ingaan.

Haar verhaal hield ze al eerder voor de WBS, die in december jongstleden een studiedag over kinderen, hun verzorging en hun rechten organiseerde. In de discussie die zich naar aanleiding daarvan ontspon, verklaarde d'Ancona, volgens een verslag in *Tijd en Taak* van 21-12-85, dat de overheid volledig verantwoordelijk zou moeten zijn voor de opvoeding van kinderen en wilde zij niets weten van een gedeelde verantwoordelijkheid tussen ouders en overheid. Ouders en overheid zouden nu ook al een gedeelde verantwoordelijkheid hebben, zo meende zij, en dat kon niet verhinderen dat ongewenste situaties binnen het gezin rustig konden voortbestaan. In de *Volkskrant* van 16-4-86 ontkent d'Ancona echter dat ze gepleit zou hebben voor staatsopvoeding en zegt zij alleen maar van mening te zijn dat de overheid goede kinderopvang moet regelen.

Maar over kinderopvang gaat haar artikel in *SenD* niet. Ze heeft het niet over het soort kinderopvang dat noodzakelijk zou zijn, niet over de kwaliteit van de verzorgende professionals, niet over normen- en waardenpatronen die overgedragen zouden moeten worden in kinderopvangplaatsen van overheidswege, niet over diversiteit, pluriformiteit of uniformiteit

daarin. Ze is onduidelijk over het verplichtend karakter van die kinderopvang voor de ouders en de kinderen. Tussen de regels door valt er alleen iets over kwantiteit en financiering te lezen. Veel kinderopvang moet er komen en de overheid moet dat betalen.

Een magere basis, lijkt mij, om opgroeiende kinderen de ontplooiingskansen, de stabiliteit en de vrijheid te garanderen, waar het gezin volgens d'Ancona niet toe in staat is.

Jarenlang is van feministische zijde gepleit voor meer kinderopvangmogelijkheden om de moeders meer vrijheid te geven en de gelegenheid te bieden zich ook op andere terreinen te ontplooiën. d'Ancona voert hetzelfde pleidooi, maar nu met het oog op wat zij de noodzakelijke bevrijding van het kind noemt. Daarvoor zegt zij zich te baseren op moderne feministische theorieën over het moederschap van *Dinnerstein*, *Chodorow* en *Rubin*. Dezen zouden erop wijzen dat exclusief moederschap schadelijk is voor een autonome ontplooiing van het kind, waardoor de ongelijkheid tussen de seksen steeds weer bestendigd wordt. Die feministische theoretici beweren dat inderdaad, maar zij analyseren dat benauwende moederschap nu juist in een bijna normaal geworden situatie waarin de man door zijn werk als vader nauwelijks aanwezig is en waardoor de vrouw de dominante opvoeder is geworden. Zij, vooral Chodorow, bepleiten juist een gelijkkelijk aandeel van de vader en de moeder in het grootbrengen van kinderen. Daardoor zouden op den duur de tegenstellingen tussen mannen en vrouwen afnemen omdat, volgens deze herziening van *Freud's* theorie, dan het Oedipoescomplex overwonnen zou kunnen worden.

De geldigheid van deze theorieën staat hier nu niet ter discussie. Maar d'Ancona zegt zich erop te baseren, terwijl de vader in haar verhaal niet voorkomt. De overheid, onze Almachtige Vader die in Den Haag woont, moet de verantwoordelijkheid voor de kinderen overnemen om moderne ontwikkelingen in de ouders-kind-relatie in goede banen te leiden.

Het is in feite een conservatief pleidooi dat d'Ancona voert. Door de staat gediplomeerde verzorgers 'met rijpe persoonlijkheden' zorgen voor de kinderen, de vrouw kan zich daardoor buitenshuis bewijzen, maar door de vaderrol helemaal weg te schrijven, wordt de bevoorrechte positie van de man onverlet in stand gehouden. Maar volgende generaties zullen de gewenste maatschappelijke veranderingen in de man-vrouw-relatie door hun opvoeding van overheidswege, automatisch tot stand brengen. Dit kan d'Ancona niet hebben bedoeld. Maar wat dan wel?

Greetje Tromp, Groningen.

Naschrift

Greetje Tromp stelt terecht aan de orde, dat een groot aantal vragen nog beantwoord moeten worden als men de opvang van kinderen tot collectieve verantwoordelijkheid zou maken. Mijn pleidooi voor dat laatste, op de studiedag van de WBS op 6 december, was dan ook in de eerste plaats bedoeld als startpunt

voor een discussie, niet als een blauwdruk voor de wijze hoe een en ander georganiseerd dient te worden. Bij dat pleidooi gebruikte ik als belangrijkste argument het welzijn van kinderen, omdat de keuze-vrijheid voor vrouwen kennelijk niet 'hard' genoeg is – gezien het feit dat we na zo'n twintig jaar soebatten en smeken op dit punt nog steeds (met Ierland) tot het meest onderontwikkeld land van Europa gerekend kunnen worden. Dat vaders in mijn verhaal niet voorkomen, spruit niet voort uit het feit dat ik de door mij genoemde literatuur maar half begrepen heb, maar uit de vanzelfsprekendheid dat in een situatie waar beide ouders betaald werk verrichten gedurende een beperkter aantal uren per dag dan nu gebruikelijk is – kinderopvang noodzakelijker is dan ooit tevoren, ook al wordt de thuishuishouding over beide partners verdeeld.

Bovendien eindigt meer dan een kwart van alle huwelijken in een echtscheiding en is er ook een toenemend aantal kinderen dat wordt geboren zonder dat er verder een pappa aan te pas komt; dus zonder meer uit-

gaan van een verzorgend duo is niet in overeenstemming met de realiteit. Evenmin is het reëel, zoals ik in mijn bijdrage voor de WBS-studiedag stelde, ervan uit te gaan dat het gezin in alle omstandigheden de beste, meest veilige of meest kansrijke plek is voor kinderen. En dan denk ik niet alleen aan de meest gruwelijke zaken die kunnen voorkomen, zoals kindermishandeling of incest, maar ook aan gezinnen die jarenlang op de armoede-grens balanceren of aan die van migranten.

Kortom, het zou niet gek zijn om ons eens te bezinnen hoe en waar 'gelijke kansen' beginnen, en nog minder bizar als socialistische mannen zich daar even druk over zouden maken als socialistische vrouwen. Want dat mijn bijdrage nog veel discutabele punten bevat, dat ben ik van harte eens met Greetje Tromp. In de hoop dat daar dus verder over nagedacht wordt.

Hedy d'Ancona, Amsterdam

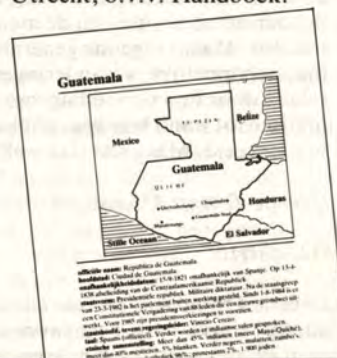
HANDBOEK LATIJS-AMERIKA

Het eerste en meest complete handboek over Latijns-Amerika. Ruim 300 pagina's informatie over alle 46 landen.

Van 26 landen: informatie over sociaal-politieke ontwikkelingen, politieke partijen, vakbeweging, mensenrechten en de rol van de kerk. Geïllustreerd met landkaarten.

Plus een overzicht van Latijnsamerikaanse instellingen.

Te bestellen door storting van f 30,— (incl. porto) op giro 1918108 t.n.v. CLAT-Nederland, Nieuwegracht 47, 3512 LE Utrecht, o.v.v. Handboek.

Eerlijk delen is niet genoeg

Jacq. Wallage

*Lid van de Tweede Kamer
voor de Partij van de Arbeid;
lid van de redactie van SenD*

De toekomst moge dan van iedereen zijn, die van de Partij van de Arbeid lijkt allerminst verzekerd. De evaluatie van de verkiezingsoverwinning, die een nederlaag bleek, is toevertrouwd aan insiders. Begrijpelijk, maar intellectueel weinig bevredigend. De neiging bestaat om de uitslag als een vervelende tegenvaller te zien, een soort onverdiend ongemak waarmee het beste valt te leven door er zo min mogelijk aandacht aan te geven. Maar net als in 1977 zal 1986 ons blijven achtervolgen: zo krachtig en toch zo machteloos. Het geeft aan dat de PvdA met dit program en deze cultuur haar grenzen heeft bereikt; *een één-dimensionale partij, goed in eerlijk delen*. Niemand in de sociaal-democratie zal het in de toekomst zonder die dimensie van gelijkberechtiging willen stellen. Maar zo min als het liberalisme zich kan permitteren langdurig vereenzelvigd te worden met eigenbelang en vrije concurrentie, zo min kan de sociaal-democratie voldoende werfkracht ontwikkelen als ze het bestaande 'slechts' eerlijker zou willen verdelen.

De sociaal-democratie wordt in ons land teveel geïdentificeerd met vrijwaren en niet met vrij maken. Met regeren en niet met uitdagen. Met verdelen, maar niet met efficiënt produceren. En de middelen die wij willen inzetten voor een grotere zelfstandigheid en participatie van burgers: planning en ordening, hebben zich te zeer verzelfstandigd tot bureaucratische processen waar niemand greep op heeft. Nu honderdduizenden hun werk van karakter zien veranderen en even zovelen angst hebben weggeautomatiseerd te worden, nu komt het er op aan opnieuw te laten zien hoe groot het oplossend vermogen van de PvdA is en vooral in welke mate we ons vrij kunnen maken van een al te sterke identificatie met de overheid, zoals die zich de laatste decennia, ook door ons toedoen, heeft ontwikkeld.

Bij de verkiezingen van mei jongstleden stond de vraag ter beantwoording, wie het meest competent geacht werd dit land de volgende fase van zijn technologische ontwikkeling in te loodsen. En alleen als we aannemelijk weten te maken dat we, beter dan anderen, in staat zijn in bredere lagen van de bevolking talenten aan te boren op het gebied van techniek en cultuur; dat we dynamiek weten te brengen in een dichtgeslibde besturing met veel ambtelijke betutteling, alleen dan is de volgende slag voor ons. *Bertold Brecht* zei het al: *'Es ist das Einfache das schwer zu machen ist'*.

TOM

Waarheen PvdA?

Precies twintig jaar geleden brandde een discussie los binnen de PvdA over haar toekomstige functie en koers. In 1966 werd eerst D'66 en toen Nieuw Links opgericht. Er was verlies geleden bij de staten- en de gemeenteraadsverkiezingen. Via de motie-Schmelzer werd het kabinet *Cals-Vondeling* ten val gebracht. De redactie van *Socialisme en Democratie* bracht een speciaal nummer uit onder de titel 'Waarheen PvdA', waarin de problemen in en rond de partij uitvoerig werden besproken.¹

Tijdens een bijeengeroepen congres op 11 en 12 november in Rotterdam trad *Joop den Uyl* op als nieuwe fractievoorzitter en zei: *'Ik voel mij als de man die deelneemt aan een estafetteploeg. Een man die de fakkel in de hand gedrukt krijgt met de boodschap, en nu maar zo hard mogelijk rennen, want we moeten een achterstand inhalen'*² Hard gerend heeft hij zeker. Na twintig jaar droeg hij dezer dagen de eerste politieke verantwoordelijkheid in de partij over aan zijn opvolger in een situatie die ten opzichte van 1966 overeenkomsten, maar vooral verschillen toont.

In 1986 wint de PvdA vijf Kamerzetels, maar blijft zij buiten de regering. In het tijdperk-Den Uyl is slechts een kleine vijf jaar meegeredeerd. Terwijl in 1966 KVP, ARP en CHU omgerekend naar landelijke verkiezingen voor het eerst hun meerderheid zouden hebben verloren, versterkt het CDA in 1986 zijn politieke positie. Aan het proces van structurele neergang lijkt voorlopig, al dan niet bepaald door *Lubbers*-effecten, een einde te zijn gekomen. Reden tot grote tevredenheid hebben kameraad Den Uyl en de PvdA derhalve niet.

Op het congres in 1966 zei hij: *'Wij hebben immers niet alleen te maken met een kabinetscrisis, met zorg om brood en werk, maar evenzeer met een stroom van onbehagen en van nieuwe ideeën die om een antwoord vragen. Dat antwoord moet de PvdA geven en als zij dat niet duidelijk geeft, dan is die partij geen knip voor haar neus waard'*. Tot het tot stand brengen van een kabinetscrisis zijn we twintig jaar verder, lange tijd niet in staat gebleken; de zorg om brood en werk is schrijnender dan in 1966; er is veel onbehagen, maar niet van een zodanige breedte en diepte dat het bij de verkiezingen de links-rechts verhoudingen deed wijzigen; en nieuwe ideeën zijn er zeker ook, maar hun kracht lijkt vooralsnog geringer dan die van twintig jaar geleden.

Den Uyl signaleerde in 1966 protest en provocatie en zei: *goddank. 'Liever een protesterende dan een onverschillige. Liever een proteststem, dan geen stem. Liever een stukke dan een beslagen ruit'*. Geldt nu het tegendeel? Overheerst nu de onverschilligheid? Of zijn er twee kampen in Nederland: protest- en ja-stem-

mers en is de laatste groep gewoon in de meerderheid? De opkomst bij de verkiezingen was hoog. De vraagstelling was duidelijk: voor of tegen het zittende kabinet. Een meerderheid laat *Lubbers* zijn karwei afmaken.

Sommigen hunkeren naar de vernieuwingsgolf van de zestiger jaren in een nieuwe gedaante. Dat is hun goede recht. Sommigen leggen ook een relatie tussen de positie van de PvdA toen en nu. Dat doen ze wellicht te vlot.

Ik wil graag een poging doen de verkiezingsuitslag van mei jongstleden nader te bezien en in te gaan op de vraag: waar nu heen? Maar er behoeft daartussen geen direct verband te bestaan. Het is uitermate verleidelijk de uitslag te verbinden met kritiek die men toch al had op de opstelling van de partij. Kritiek die volop hout kan snijden, maar waarbij tenminste de plicht bestaat aannemelijk te maken dat de uitslag een betere was geweest, wanneer de opstelling een andere was. Anderzijds kan het nodig zijn los van de uitslag een aantal discussies te voeren, wanneer het idee bestaat dat de toekomst van de PvdA of de oplossing van maatschappelijke problemen dat vergt.

De verkiezingscontext

De klacht in de jaren zestig was dat de PvdA tezeer onderdeel was gaan uitmaken van het establishment en dus ook deelde in zijn toenemende impopulariteit. De PvdA was de personificatie geworden van wat *Thoenes* noemde: de staatschappij; de regering die regeert vanuit een technisch weten en een technische verantwoordelijkheid. De werkelijke verscheidenheid aan opvattingen in de samenleving was niet duidelijk herkenbaar in partijen en programma's.³

Door politieke en personele vernieuwing, door het vorm geven aan nieuwe aspiraties en inspiraties, kon de PvdA haar crisis overwinnen en kwam zij weer in het offensief. Ten tijde van het kabinet-Den Uyl was rechts in de verdediging. Maar door een samenloop van tenminste twee factoren kwam daarin een kentering. De eerste dreigt zich in elk proces voor te doen: op actie volgt reactie. Een deel van de aspiraties bleek op drijfzand gebouwd of raakte verstikt in taai verzet. Na een tijd van onrust en vernieuwing groeide de behoefte aan rust, stabilisatie dan wel evenwichtsherstellende mechanismen. Kwam de deelname aan de regering in 1965 wellicht iets te vroeg, die in 1973 kwam eigenlijk te laat.

De tweede factor was de inzinking in de economische groei waarvan men de duur aanvankelijk heeft onderschat. De PvdA zat nog steeds met hart en ziel gebakken aan de zelf mee opgebouwde welvaartsstaat.

Hans Kombrink

Lid van de Tweede Kamer voor de Partij van de Arbeid

Daarbij lag het accent op groei-verdeling door middel van een steeds groter wordende collectieve sector en op keynesiaanse sturingsinstrumenten, ondanks een kleine omvang van de Nederlandse economie. Naarmate de economische crisis ernstiger vormen aannam, hergroepeerde politiek rechts zich en nam de behoefte onder de bevolking aan technisch management weer toe.

De PvdA moet in economisch slechte tijden in haar opstelling elementen verwerken die moeilijk verenigbaar zijn. De politieke identiteit kan niet meer ontleend worden aan een verdere uitbouw van voorzieningen en inkomensgroei. Verscherpt naar voren komt het vervullen van de sociale beschermingsfunctie door te helpen verdedigen wat is opgebouwd. Tegelijk moeten ook socialistische partijen aangeven hoe op een verstandige wijze de gevolgen van de economische teruggang kunnen worden opgevangen. Daarbij bestaat grote huiver voor het snijden in het eigen vlees van de welvaartsmaatschappij. We hebben – in tegenstelling tot rechts – geen ideologische argumenten om het in die richting te zoeken, en daarom passen we ons tegen heug en meug aan bij financiële maatregelen waaraan moeilijk te ontkomen valt. Verhoging van de collectieve lastendruk? Die is al hoog en ook de PvdA kan de ogen niet sluiten voor een sterk toegenomen fraude. Verdere vermindering van inkomensverschillen? Het spreekt ons ideologisch aan, maar a) de opbrengst valt door de wet van de kleine getallen tegen, b) de verschillen zijn onder negentig procent van de bevolking al niet zo groot, en c) misschien is er wel enig verband met het tempo van economische groei. Kortom, we raakten meer en meer in het defensief en holden enige tijd achter de verslechterende economische situatie aan. Onze alternatieven waren steeds gericht op vermindering van een deel van de door de regering voorgestelde bezuinigingen. Vaak kon de kritiek worden vernomen, dat de PvdA geen echt alternatief had; ook in eigen kring. En als ik vermoed wat schuilging in het woordje 'echt' hadden we het ook niet. Voor zover onze positie van minder bezuinigen samenhangt met een betere bestrijding van de werkloosheid, was ons lot mede afhankelijk van niet-politieke krachten als die van werkgevers en -nemers.

In september 1981 stapten we, onvoorbereid op de echte financiële situatie, in de regering – en dat op het diepste van de economische crisis. Het verzet tegen onze medeplichtigheid aan de realisering van bezuinigingen was groot. We hielden ons niet aan het bestaande verwachtingspatroon, en dat leidde tot een vertrouwenscrisis. De inschikkelijkheid van de vakbeweging was nog niet zo groot als die nu is. Van die acht maanden is blijven hangen dat we voortdurend met het CDA overhoop lagen; dat Joop den Uyl zijn best deed een werkgelegenheidsbeleid te ontwikkelen, zonder dat dit echt lukte; dat de PvdA ook bezuinigt als ze meeregeert. *Van Agt*, die al snel van ons af wilde, werd uit PvdA-kring een handje geholpen, zodat de PvdA als wegloper kon worden getaleerd. Terwijl in de jaren zestig de klacht werd geuit dat de PvdA alleen puin mocht helpen ruimen, mocht de PvdA ook dat niet meer.

Na de breuk in 1982 ontstond een lastig hanteerbare situatie. Enerzijds kon de PvdA weer volop haar sociale beschermingsfunctie vervullen (en als zij het niet deed, wie dan wel?), tegelijk wilde zij het contact met de financiële werkelijkheid niet verliezen. Bij menige kiezer in het politieke midden bleef de twijfel knagen in hoeverre CDA en PvdA tot effectief samen regeren in staat zouden zijn respectievelijk in hoeverre de PvdA in staat was tot financieel-economisch crisis-management.

In de Nederlandse politieke verhoudingen ontstaat niet snel een perspectief op een linkse meerderheid. De PvdA kon daarom weinig anders dan zowel het gevoerde regeringsbeleid tot inzet van de verkiezingen maken als de regeringssamenwerking met één van beide huidige regeringspartijen nastreven. Een uit ons bestel voortvloeiende innerlijke tegenstrijdigheid, waarvoor ik een geloofwaardig alternatief nog niet gehoord heb. Het was een formule die wat betreft het CDA ook aansloot bij het gevoel van een overgrote meerderheid van de PvdA-kiezer, maar niet bij de CDA-achterban.

De wervingskracht van onze kritiek op het gevoerde beleid verminderde naarmate de zittende regering-Lubbers kon wijzen op de vruchten van het economisch herstel. Uiteraard werden die gepresenteerd als eigen prestatie. In 1986 kon het inkomen van menigeen weer toenemen, de werkloosheid daalde en er leek derhalve weer reden tot hoop en optimisme. Lubbers trachtte zich met dat gevoel te identificeren, terwijl bij de PvdA een bezorgde en sombere ondertoon bleef overheersen. Het is niet voor het eerst dat de economische conjunctuur een grote electorale invloed heeft gehad. In kleinere kring binnen de PvdA was men, al langere tijd niet alleen verheugd over het economisch herstel, maar ook beducht voor de politieke neveneffecten. Menigeen was er verbaasd over dat de positie van de PvdA in de peilingen lange tijd zo sterk bleef. Van grote invloed op het politieke klimaat was uiteraard ook de kruisrakettenkwestie. Het verzet tegen de plaatsing vond en vind ik juist. De argumenten waren en zijn nog steeds aan onze kant. Tegenover de eigen linkse achterban heeft het PvdA-standpunt wervend gewerkt. Of dat voor andere groepen van het electoraat ook het geval was moet betwijfeld worden, mede door de tijd die verstreek tussen de datum waarop de Kamer definitief besliste en de verkiezingsdatum. Ook in deze kwestie namen we geen gemakkelijk hanteerbare positie in. Om te beginnen beperkten we uit intern wantrouwen elkaars bewegingsruimte door er een minimum-programmapunt van te maken. Voor vele kiezers was na de verdragsgoedkeuring de strijd gestreden. Onze wens de kwestie levend te houden en via de kiezersuitspraak tot een soort herkansing te komen is nauwelijks gaan leven. De combinatie in ons standpunt van enerzijds ononderhandelbaarheid en anderzijds heronderhandeling met de VS heeft, vrees ik, niet echt overtuigend gewerkt op de kiezers wier steun we niet al hadden.

Om je doelstellingen zo goed mogelijk te kunnen bereiken moet je kunnen zwemmen als een vis. In elke nieuwe situatie moet je je positie opnieuw kunnen kie-

zen. Dat konden we echter niet meer. We konden de regeringspartijen niet meer uitdagen en daardoor geen offensieve kracht meer ontwikkelen.

De uitslag

De positie die ik hierboven heb ingenomen is — zoals de meeste andere — een subjectieve. Er is nog niet gebleken dat ze in het nu beschikbare materiaal over de verkiezingsuitslag voldoende steun vindt. De lezer mag mijn schets zien als een te bevestigen hypothese en in elk geval als een uitdrukking van de overtuiging dat een verkiezingscampagne altijd plaatsvindt in een klimaat waarvan de bepalende factoren al van oudere datum zijn.

De uitslag is in elk geval *niet* negatief beïnvloed door interne verdeeldheid. We waren redelijk eensgezind en elk lid van de spraakmakende menigte heeft zich met meer of minder overtuiging in de uitgezette koers geschikt, wetend dat de tijd voor discussie later wel weer zou aanbreken. Het verkiezingscongres veroorzaakte geen rumoer. Voor het eerst zakte na een congres onze positie in de opiniepeilingen niet in.

We hadden wel een lijstaanvoedersprobleem. Dat is van belang omdat naast de politieke inhoud ook de lijstaanvoerder nu eenmaal van grote invloed is op de wervingskracht van een partij. Het is echter goed te bedenken dat de aantrekkingskracht van een politiek leider op haar beurt weer bepaald wordt door het klimaat waarin deze moet opereren. Hij kan dat slechts ten dele beïnvloeden. Ik heb niet de overtuiging dat vervanging van personen plotseling een resultaat van een heel andere orde oplevert. Invloed op de mate van winst of verlies kan er echter zeker van uitgaan.

Als een politiek leider zelf al een aantal malen zijn vertrek aan de orde heeft gesteld, is hij al half vertrokken en worden degenen die op hem uitgekeken zijn al snel in dat gevoel bevestigd. Het is ongehoord dat de partij niet in staat is geweest om eerder tot beslissingen op dit punt te komen. Diverse mogelijkheden werden de afgelopen vijf jaar geblokkeerd door het bestaan van tegenstelde opvattingen en van enkele externe factoren. Op het moment van definitieve besluitvorming (augustus 1985) was er (nog) geen goed alternatief (meer) voorhanden en een aantal maanden later werd het te laat of onjuist geacht op reeds genomen beslissingen terug te komen. Voor die gang van zaken bestaat een collectieve verantwoordelijkheid, die nu niet behoort te worden vergeten. Dat geldt voor mezelf, dat geldt voor andere leden van fractie en partijbestuur.

Het aan de orde stellen van 'personele' factoren is altijd gewaagd, omdat onbegrip in eigen kring en misbruik door de tegenstander snel op de loer liggen, maar uit het verkiezingsmateriaal blijkt onmiskenbaar de relevantie. Uit een begin april gepubliceerde enquête bleek al dat niet alleen Lubbers op een aantal persoonlijke politieke kwaliteiten veel hoger scoorde dan Den Uyl, maar bovendien dat de score van laatstgenoemde veel lager was dan in 1981. Zowel de absolute als de relatieve wervingskracht van onze lijstaanvoerder was minder gunstig dan vroeger. Overigens was de positie van *Kok* op dat moment niet gunstiger.⁴

	Den Uyl		Kok	
	PvdA-stemmers	allen	PvdA	allen
	1981	nu	nu	nu
betrouwbaar	68	52	47	29
bekwaam	59	43	34	26
sympathiek	58	24	34	26
leider	55	34	27	18
recht door zee	39	16	31	19
doortastend	42	17	33	25
wijs	41	29	17	12

De NOS heeft onderzoek gedaan naar het oordeel van degenen die nog niet wisten wat ze gingen stemmen, over het laatste tv-debat bij de NCRV.⁵ *Nijpels* en in mindere mate Den Uyl scoorden onder deze groep ten opzichte van Lubbers op soortgelijke kenmerken als hierboven genoemd veel minder gunstig. Daarin uitte zich het voordeel dat Lubbers aan het minister-presidentschap ontleende.

De neiging bij de winnaar te willen horen is bekend, maar toch zegt het wel wat dat volgens het NOS-onderzoek 87 procent van de 'niet-weters' Lubbers de debat-winnaar vonden en 53 procent Den Uyl de verliezer. Van deze onzekere kiezers sprak 62 procent de politieke stellingname van Den Uyl minder aan dan verwacht werd en vond 61 procent dat hij het slechter deed dan ze hadden verwacht. Bij Lubbers was het *positieve* oordeel respectievelijk 58 en 66 procent. Uit hetzelfde onderzoek bleek dat een naar verhouding groot deel van deze groep kiezers uiteindelijk CDA is gaan stemmen. De PvdA heeft deze vijftien procent van het electoraat uiteindelijk onvoldoende weten te binden. Deze gegevens bevestigen het vermoeden van *Maurice de Hond*⁶ dat de laatste dagen voor de verkiezingen vrij grote verschuivingen zijn opgetreden ten gunste van Lubbers en het CDA. Of hij er gelijk in had dat een andere lijsttrekker in dit krachtenveld een beter tegenwicht had kunnen bieden, zullen we nooit met zekerheid kunnen vaststellen.

Van de lijsttrekkers naar de inhoud. De PvdA probeerde vooral het sociaal-economisch beleid centraal te stellen, met name werkgelegenheid en sociale zekerheid. Daarnaast kwam de kernenergie sterk in de belangstelling. Volgens het net genoemde NOS-onderzoek was de waardering van de groep 'niet-weters' voor de PvdA-opstelling op het gebied van kernenergie en veiligheidsbeleid iets (maar niet veel) hoger dan die voor de CDA-koers, en scoorden we inzake de bestrijding van criminaliteit en het economisch beleid duidelijk ongunstiger. Hieruit blijkt dat onze hoop om op financieel-economisch gebied te kunnen toeslaan, niet werd gerealiseerd en dat we op het terrein van kernenergie en vooral dat van de veiligheid niet tot een beslissend voordeel wisten te komen. Dit wordt bevestigd door een onderzoek van het bureau Prad.⁷ Het thema werkgelegenheid/werkloosheidsbestrijding bleek onder de CDA-achterban zelfs meer te leven dan onder de PvdA-kiezers: voor resp. 51 en 28 procent was dat onderwerp beslissend voor de stemvoorkeur. Bij de kernenergie was de verhouding derden resp. 43 procent en bij de sociale uitkeringen elf en zeventien procent.

Er blijkt een duidelijke relatie gelegd te kunnen worden tussen het optreden van Lubbers en deze inhoudelijke voorkeuren. Hij buite de daling van de werkloosheid adequaat uit en was op sociaal-economisch gebied minder kwetsbaar dan we hadden gewenst. Over de kruisraketten werd nauwelijks meer gesproken. Inzake de sociale uitkeringen haalde hij met zijn beloften de PvdA bijna links in (om ze na de verkiezingen natuurlijk weer direct te vergeten) en met betrekking tot de kernenergie wist hij tenminste de indruk te wekken dat die ook hem met grote zorg vervulde. Zijn zwakke plekken wist hij zodanig te beschermen dat we er niet doorheen konden prikken, terwijl onze belangrijkste boodschap van vele jaren (de werkgelegenheid) kennelijk niet aansloeg. Van degenen die in 1982 PvdA stemden ging nu vijf procent naar het CDA, terwijl we van de CDA-stemmen van toen maar drie procent kregen. Onder de nieuwe kiezers scoorde het CDA sterker dan de PvdA (respectievelijk 31 en 28 procent). De bevinding uit het Prad-onderzoek, dat 51 procent van de PvdA-stemmers wel de CDA-verkiezingsleus kenden, maar slechts vier procent de eigen, is erg bijtend, maar past geheel in het beeld dat ik schetste.

Conclusies

1. Er is nog geen materiaal beschikbaar dat het mogelijk maakt het stemgedrag naar sociaal-economische categorie of godsdienst te analyseren. De veronderstelling dat een deel van de ons voorheen trouwe 'actieven' nu niet op ons gestemd heeft en dat de PvdA te zeer een partij is geworden van uitkeringsgerechtigden kan door mij daarom in dit stadium niet getoetst worden. Ik heb de neiging op zo'n punt als dit voorzichtiger te zijn. De uitslag boven de grote rivieren en vooral in de Randstad kan ook door andere, minder zichtbare factoren medebepaald zijn.

2. Alleen gedegen motieven-onderzoek kan nader ophelderen waarom we de slag om zwevende en nieuwe kiezers grotendeels verloren hebben. Ik heb getracht enkele programmatische indicaties daarvoor te geven, maar de personele aspecten spelen vermoedelijk een grotere rol dan de programmatische, zij het in een klimaat dat door de campagnes zelf niet sterk meer wordt beïnvloed.

Onderzocht moet worden waarom precies het PvdA-standpunt inzake werkgelegenheid de aarzelende kiezer zo weinig aansprak. Wordt ons standpunt over de 32 of zelfs 25 uur te star bevonden? Is er een sterk ontwikkeld gevoel dat de beleidsprestatie op dit terrein vooral bepaald wordt door internationale factoren of door de rol die niet-politieke krachten zoals werkgevers en werknemers spelen? Het lijkt mij van belang dat soort dingen te weten.

3. Bij alle toekomstige discussies over de politieke koers van de PvdA mogen we niet vergeten dat we ondanks alle wervingskracht van onze tegenstander toch vijf zetels wonnen, maar ook dat we die winst voornamelijk op klein links boekten. De PvdA is uiteraard pas een bedreiging voor de CDA-VVD coalitie wanneer we vooral van dat blok winnen. Ik bepleit niet om in opportunisme te vervallen. Ik bepleit niet om liever

te doen dan mogelijk is (dat zou trouwens ook niet helpen). Ik bepleit wel dat de PvdA, binnen de marges die er zijn, hieruit de consequenties trekt.

Nieuwe problemen, nieuwe antwoorden

Het is en blijft onze eerste opgave oplossingen te formuleren voor de maatschappelijke en economische problemen die we signaleren. De discussie over de veranderingen in onze positie die daartoe nodig zijn, moet snel weer opgepakt worden. Dat zal moeten gebeuren vanuit een lastige dubbelpositie: De PvdA mag haar programma niet ondergeschikt maken aan electorale korte termijn-overwegingen, terwijl zij tegelijk onmachtig blijft oplossingen in de praktijk te brengen als daartoe geen machtspositie wordt verworven. Het is een discussie die, zoals gezegd, niet geheel afhankelijk kan worden gemaakt van de uitslag van de verkiezingen. Het is onvruchtbaar en kunstmatig om alles aan die uitslag op te hangen.

Eerst een opmerking over de noodzaak van discussie als zodanig. Ik acht het, met anderen, gewenst dat de PvdA een partij is waarin 'openheid, ruimte voor ideeënvorming en pluriformiteit leidende beginselen zijn'⁸, zonder dat we moeten doen alsof gebreken op dit punt tot onze 'overwinningsnederlaag' hebben geleid. We moeten weer discussie-platforms creëren, met inschakeling van mensen die de gangbare partijpaden minder hebben platgetreden en we moeten de in de afgelopen jaren toegepaste geleide democratie van dilemma-congressen en dergelijke begraven. *Sint* heeft gelijk als zij stelt dat de neiging tot verabsolutering van eenmaal ingenomen standpunten tot kortsluiting kan leiden. Het in grote lijnen vaststellen van je programma, tweeënhalf jaar vóór de verkiezingsdatum, werkt verstikkend. Terwijl *Klaas de Vries*⁹ meent dat we zo netjes geslaagd zijn in de integratie van maatschappelijke bewegingen geloof ik opnieuw met *Sint*, dat ondanks de wenselijkheid van een goede relatie met die bewegingen de partij toch een eigen afwegingsfunctie te vervullen heeft. We hebben de afgelopen periode wel eens te sterk de neiging gehad, dat uit het oog te verliezen.

Op zichzelf zegt dit nog niets over de koers die gevaren moet worden. Op een recent congres van de Jonge Socialisten klinkt luid een pleidooi voor radicalisering. Dat is legitiem, maar de koppeling die werd gelegd met de verkiezingsuitslag bleef een slag in de lucht. Omgekeerd kan ik met een electoraal gemotiveerd pleidooi voor een 'ruk naar rechts' evenmin uit de voeten. Hier ben ik het wel eens met *De Vries*: *'Ik zou er dan ook simpelweg voor willen blijven pleiten dat de PvdA haar eigen antwoorden blijft zoeken op de problemen die de samenleving ons stelt'*. Geen aanpassing met het doel het verschil met het CDA kleiner te maken en gemakkelijker coalities te kunnen sluiten. Maar als het zoeken naar eigen antwoorden ertoe leidt dat de afstand tot andere partijen in bepaalde opzichten vermindert, moeten we daarvan evenmin zenuwachtig worden.

Om wat voor problemen gaat het nu vooral? Ik sluit wat dat betreft aan bij een artikel¹⁰ van *Kalma* en

Scheffer in de Volkskrant. Overigens behoor ik zelf niet tot de door hen genoemde groep mensen die meent dat Lubbers de verkiezingen heeft gewonnen *ondanks* het regeringsbeleid en *ondanks* het CDA. Er is, in tegenstelling tot de neiging die ik bij Kalma en Scheffer bespeur, ook geen reden personele aspecten in de analyse te verwaarlozen en andere oorzaken voor de verkiezingsuitslag op te voeren, zonder een toereikende poging te doen dat aannemelijk te maken. Een duidelijker onderkenning van de door hen gesignaleerde problemen zou wellicht geleid hebben tot een slechter resultaat, terwijl die problemen wel degelijk om een nadere positiebepaling vragen.

Ze noemen allereerst de confessionele machtspositie, die door de ontkerkelijking niet automatisch verdwijnt. Daarin hebben ze gelijk: veel niet-confessionele kiezers stemden dit keer CDA! Maar hoe aan de eigen maatschappelijke macht vorm te geven zonder in strijd te komen met de eigen opvattingen over de inrichting van de maatschappij? Wat te doen met een CDA dat ontegenzeggelijk rechtser is geworden?

In de tweede plaats wijzen zij op een crisis in het 'verzorgingsstaat socialisme'. Terecht. Ook de PvdA kan door de bestaande financiële problemen niet onverkort verdedigen wat is opgebouwd. Besturings- en controleproblemen werpen een nieuw licht op het bouwwerk waaraan we meewerkten. Planning door de nationale staat is een steeds lozer concept geworden, omdat ze botst op eigen verantwoordelijkheden van andere maatschappelijke organisaties, op culturele veranderingen en op een groeiende internationalisatie van financieel-economische macht. Hier worstelen we sterk met onszelf en ons verleden en ontbreken voldoende ontwikkelde nieuwe concepties.¹¹ Onze positie is nu vis noch vlees. We verkeren in een overgangsfase, maar die mag niet te lang duren, omdat we anders in het defensief blijven. Voor een nieuwe partijvoorzitter ligt een hoofdtaak in de verdere ontwikkeling van standpunten op dit terrein.

Als derde punt wijzen ze op sterke tendensen tot desintegratie van oude belangencoalities waarop we nu geen antwoord hebben. In de PvdA wordt die desintegratie ook wel gezien, en wijst men op de tweedeling tussen actieven en niet-actieven. Daar veranderen we dat maatschappelijke proces zelf, dat overigens eerder op meer- dan tweedelingen duidt nog niet mee. Het is een proces dat samenhangt met niet snel weg te denken technologische ontwikkelingen en internationale invloeden. Het oude gelijkheidsmodel, dat de sociaal-democratie in gedachten had, valt in stukken. We bekritisieren dat, maar hebben geen vat op de wijzigingen die zich in de sociale verhoudingen voordoen, en raken zodoende ook op dat vlak in het defensief. Een nieuw model opbouwen lukt (nog) niet, omdat dit zou kunnen leiden tot strijdigheid met onze huidige identiteit. En is er wel een nieuw *nationaal* model denkbaar? Kalma en Scheffer stellen zeker vragen die een antwoord vergen. Er *is* een vacuüm. Ik acht het echter denkbaar dat het enige tijd zal kosten om door ons te geven nieuwe antwoorden ingang te doen vinden bij onze aanhang. Bovendien zullen ze niet tot een directe politieke versterking van onze positie leiden.

Tenslotte een paar opmerkingen over problemen die al op korte termijn om een oplossing vragen. In de eerste plaats het veiligheidsbeleid c.q. het beleid met betrekking tot de kruisraketten. Zeker na de verkiezingsuitslag is nu alleen in het verloop van het internationale overleg tussen de Sowjet-Unie en de Verenigde Staten nog een mogelijkheid gelegen dat de plaatsing geheel of ten dele niet doorgaat. In het belang van de zaak van internationale veiligheid ontkomt de PvdA er daarom niet aan een nieuwe positie te kiezen, waarbij de kruisraketten met die veiligheid expliciet worden verbonden. Als er geen internationaal akkoord komt dan is dat bij de huidige stand van zaken voor een groot deel aan de opstelling van de Amerikaanse regering te wijten. Nederland moet een eigen maatstaf ontwikkelen, waaraan dat beleid dient te voldoen, en niet-plaatsing als sanctie stellen.

Als het tot een akkoord tussen de beide grootmachten komt is de veiligheid in Europa daarmee vermoedelijk zeer gediend en kan de plaatsing van kruisraketten alsnog geheel of ten dele overbodig worden. Als het mede door de opstelling van de VS niet tot een akkoord komt, dienen we niet te plaats. Vanuit zo'n positie zou door ons het offensief hernomen kunnen worden. Vanuit handhaving van een kort nee kan door ons geen invloed meer worden uitgeoefend.

Daarnaast dienen zich een aantal problemen aan met betrekking tot het door de PvdA voorgestelde sociaal-economisch beleid. In ons alternatief gaan we tot nu toe uit van 2,5 procent arbeidstijdverkorting per jaar, van twee procent groei en van een zeer gematigde loonontwikkeling. Alleen in die samenhang was het voor ons mogelijk de ambtenarentrend en de netto-netto koppeling te handhaven, de bezuinigingsomvang te beperken, de werkloosheid beduidend te verminderen en aan bepaalde financiële randvoorwaarden te voldoen. Tot een grotere economische groei leidde ons alternatief overigens niet.

Als één of meer van de gehanteerde veronderstellingen niet mocht kunnen worden gerealiseerd, dan lukt het niet meer al deze doelstellingen tegelijk te verwezenlijken. Dan staan we voor discussies die we tot nu toe konden vermijden en kunnen we een aantal beloften niet waarmaken. Of de veronderstellingen wel of niet worden gerealiseerd onttrekt zich voor een flink deel aan onze politieke invloed. Verder zal er, naarmate in navolging van het buitenland het economisch herstel doorzet, een verder verschil optreden in de vraag-aanbodverhoudingen op de verschillende delen van de arbeidsmarkt. Generieke arbeidsduurverkorting in de gestelde omvang wordt dan steeds moeilijker te realiseren. De differentiatie in tempo en vorm zal toenemen, al was het alleen maar omdat primair de vakbeweging en werkgevers erover beslissen. Inkomensverschillen zullen als gevolg van de decentrale onderhandelingen toenemen, zonder dat dit langs fiscale weg globaal kan worden gecorrigeerd.

De loonruimte-formule tenslotte die de vakbeweging hanteert (inflatie plus stijging arbeidsproductiviteit) is voor de collectieve sector eigenlijk niet goed toepasbaar. Daar zijn immers de mogelijkheden voor productiviteitsstijging niet dezelfde (tenzij we ook zelf

Vervolg op blz. 222.

In Vitro Fertilisatie en Embryotransfer

Zijn er gevaren verbonden aan de nieuwe methoden van voortplanting die de medisch-technische ontwikkeling ons heeft gebracht? Zo ja, op welke wijze kunnen die gevaren het beste worden ingeperkt; door wetgeving, door de verantwoordelijkheid van de medische stand te benadrukken, of bij voorbeeld door de rechter normerend te laten optreden?

Het zijn vragen waarover al enige tijd in medische en juridische kring, maar ook in breder verband, gediscussieerd wordt, maar die in PvdA-kring nog maar zelden expliciet aan de orde zijn gesteld. Dat gebeurt wel in de navolgende twee artikelen, geschreven door F. Wibaut en M. Rood-De Boer. Beide auteurs blijken nogal gereserveerd te staan tegenover het gebruik op dit terrein van een instrument, dat sociaal-democraten doorgaans hoog in het vaandel schrijven, namelijk wetgeving. De zaak van een zorgvuldig toepassen van In Vitro Fertilisatie is, zo menen zij, met allerlei verbodsbepalingen van overheidswege in ieder geval niet gediend. Een vergelijking met andere 'immateriële' kwesties, zoals abortus en euthanasie, ligt voor de hand, en wordt door beide auteurs dan ook met zoveel woorden getrokken.

F.P. Wibaut
Seksuoloog, verbonden aan
het Academisch Medisch
Centrum te Amsterdam

'Nederland loopt achter', zo luidt de titel van één van de vele artikelen die de laatste tijd over In Vitro Fertilisatie (IVF) verschijnen.¹ Dit achterlopen (zie tabel 1) wordt versterkt door restrictieve maatregelen van de overheid en de roep om verbodsbepalingen van confessionele zijde. Terwijl IVF zijn massale toepassingsgebied vindt ten behoeve van ongewild kinderloze echtparen, maken de verbieders zich druk over het lesbische paar dat ook van deze nieuwe mogelijkheden zou kunnen profiteren. Met de moderne techniek van de IVF is het mogelijk om rijpe eitjes bij de ene partner weg te halen en na bevruchting buiten het lichaam (in vitro) met donorzaad, het embryo bij de andere partner in de baarmoeder te brengen (embryo transfer) en uit te laten groeien tot een voldragen kind. Dit is een van de marginale consequenties van het voortschrijden der mogelijkheden ter bestrijding van ongewenste kinderloosheid. Een consequentie die door sommige groepen in onze samenleving wordt afgewezen. Deze groepen willen IVF reserveren voor heteroseksuele samenlevingsverbanden met een duurzaam karakter en dit wettelijk regelen.²

Wat is IVF?

IVF is de methode van bevruchting buiten het lichaam van eitjes van vrouwen die door aangetoonde of veronderstelde afwijkingen van de vrouw of man niet op de normale manier zwanger kunnen worden. Normaal wordt door de eileider het rijpe eitje, dat eens per maand door de eierstok wordt afgestoten (ovulatie), naar de baarmoeder getransporteerd. De bevruchting vindt normaal plaats in de eileider, door één van de miljoenen zaadcellen die de baarmoeder en de eileiders binnendringen na geslachtsgemeenschap. Bij vernauwing van de eileider kan het relatief grote eitje hier niet passeren op weg naar de baarmoeder, maar de veel kleinere zaadcellen kunnen er vaak wel langs. Zo kan een buiten-baarmoederlijke zwangerschap ontstaan, die levensgevaarlijk is en vrijwel altijd operatief verwijderd moet worden. Bij zo'n operatie moet dikwijls de eileider waarin zich de zwangerschap ontwikkelde verwijderd worden, omdat deze door de groei-

ende vrucht verscheurd is. Dit alles heeft een aanzienlijke vermindering van de vruchtbaarheid van de vrouw ten gevolge, die zelfs volledig verdwenen kan zijn als de andere eileider ook is aangetast; bij voorbeeld door een ontsteking, die bij genezing neigt tot schrompelen waardoor een vernauwing ontstaat. Deze situatie komt vrij veel voor en is een van de belangrijkste oorzaken van kinderloosheid waarvoor IVF een oplossing zou kunnen bieden. Ook bij verminderde vruchtbaarheid van mannen neemt men soms zijn toevlucht tot IVF. Door selectie en concentratie van zaadcellen buiten het lichaam en door deze direct met het eitje in contact te brengen verhoogt men de kans op bevruchting.

Verder wordt IVF met redelijk succes toegepast bij vrouwen waarbij ondanks uitvoerig onderzoek geen oorzaak voor de onvruchtbaarheid kon worden gevonden. In Nederland zijn ongeveer tien procent van de huwelijken ongewild kinderloos. Men schat dat met de methode van IVF ruim de helft van de ongewild kinderloze paren geholpen kunnen worden. Per behandelcyclus is er echter slechts een kans van dertien procent op een voldragen zwangerschap. Bij vrouwen onder de veertig jaar ligt dit percentage wel wat hoger, vooral als er tevoren hyperstimulatie van de eierstokken heeft plaatsgevonden. Dit houdt in dat er door toediening van medicijnen een aantal eitjes tegelijk tot rijping wordt gebracht, dat operatief uit de eierstok gevestigd wordt om dan in een voedingsbodem – de 'reageerbuis' – te worden verzorgd. De embryoloog laat hier de bevruchting plaatsvinden met vers zaad of voorbereid diepvrieszaad van de partner of een donor.

De beste resultaten werden tot nu toe geboekt bij bevruchting van drie eicellen tegelijk en het terugplaatsen van deze drie embryo's in de baarmoeder. De kans op een voldragen zwangerschap van één van de drie is dan plusminus dertig procent; de kans dat ook een tweede en eventueel derde eitje 'aanslaat' betekent dan een twee- of drielingzwangerschap. Deze kans is echter veel kleiner. Ongebruikte embryo's kunnen in de diepvries bewaard worden voor een nieuwe poging,

Tabel 1. IVF: Aantallen en wijze van sociale verzekering in Europa (zie noot 1).

zwangerschapen	VK	W-D	FR	B	IT	NL	ZW	POR	LUX	IR	(DDR)	Totaal
Intact	1200	442	400	400	110	110	100	6	4	1		2773
Gaande	200	200	100	100	50	62	75	4	-	-		791
Bevallen	1000	242	300	300	60	48	25	2	4	1	(2)	1982
Soc. Verz.	+	+	+	+	+	-	-	+	+	-	+	

als de eerste niet tot resultaat leidde. Indien zich wel een zwangerschap volledig ontwikkeld heeft, dan dienen volgens velen de overgebleven embryo's vernietigd te worden opdat zij niet voor experimenten worden gebruikt.

In de verschillende centra wordt nog druk geëxperimenteerd om de resultaten betrouwbaarder te maken. Er staat eigenlijk nog maar weinig vast, maar het is ook pas acht jaar geleden dat de eerste reageerbuisbaby werd geboren. Onlangs is een methode beschreven om langs vaginale weg eitjes te vangen. Dit betekent dat de vrouw niet meer voor laparoscopische verzameling van de rijpe eitjes hoeft te worden opgenomen in het ziekenhuis. Het is te verwachten dat, naarmate de techniek verbetert en er meer ervaring wordt opgebouwd, het aantal mislukkingen geleidelijk zal verminderen, waardoor de kosten van de behandeling ook zullen dalen.

Consequenties

Wat kunnen nu de consequenties zijn van deze nieuwe mogelijkheden? Wat is ethisch verantwoord? Moeten er verbodsbepalingen komen? Moet de overheid zich ermee bemoeien? Of dienen de beperkingen, indien daarvan al sprake zou moeten zijn, uitsluitend door de medisch-ethische commissies die in ieder ziekenhuis functioneren, vastgesteld te worden?

Terwijl het voor een ieder min of meer vanzelfsprekend is dat deze nieuwe methode wordt toegepast bij ongewenste kinderloosheid van gehuwde vrouwen, blijkt de gedachte dat ook alleenstaanden of alternatief samenwonenden hiervan zouden kunnen profiteren, weerstanden op te roepen. Er bestaan een aantal situaties, waarvoor restrictieve regelgeving is of wordt voorgesteld. Dit betreft:

1. IVF voor ongehuwde heteroseksuele paren.
2. IVF voor homoseksuele paren.
3. IVF voor alleenstaanden.
4. IVF voor een draagmoeder; dat wil zeggen het eitje van mevrouw A. wordt, na bevruchting in vitro, bij mevrouw B. ingebracht en na de geboorte van de baby aan mevrouw A. teruggegeven; al dan niet tegen betaling aan de al dan niet anonieme mevrouw B.
5. Het ei-donorschap; dat wil zeggen het beschikbaar stellen van eitjes ten behoeve van vrouwen die zelf geen levensvatbare eitjes (meer) produceren; al dan niet tegen betaling aan de donor.

Vooraf de commerciële kanten die bij situatie 4 en 5 een rol kunnen spelen, versterken de roep om verbodsbepalingen.

In de huidige wetgeving is het recht op een kind niet afdwingbaar en dat moet ook zo blijven (zie het stuk van *M. Rood-de Boer*). Een bewust met behulp van derden te verwekken kind heeft recht op bescherming, ook tegen het verwekt worden. Er zijn situaties denkbaar waarin de hulpverlener naar eigen overtuiging geen medewerking kan verlenen aan een verzoek tot IVF. Ik meen dat dit uitsluitend op goede en gedegen gronden kan gebeuren, indien iedere aanvraag op zijn individuele merites wordt onderzocht en een eventuele afwijzing pas plaats vindt, na psychologisch onderzoek en overleg met derden. Het komt veel voor dat er door de jarenlange onderzoeken en pogingen om zwanger te worden ernstige huwelijksconflicten optreden die echter door het gemeenschappelijke geheim, de ongewenste kinderloosheid, en de sociale isolatie niet gauw naar buiten doordringen. Het zou niet zo mogen zijn dat in geval een inmiddels op de klippen gelopen huwelijk, het IVF kind als 'lijmkind' wettelijk niet geweigerd zou kunnen worden, omdat er officieel een gezinsverband bestaat, terwijl deze IVF zou worden afgewezen in het warme nest van een hecht lesbisch paar.

In principe zou de attitude, net als bij abortus, 'Ja, tenzij' kunnen zijn. Dus slechts bij uitzondering nee, en dan gemotiveerd door de individuele situatie. Het 'tenzij' zou niet nader omschreven dienen te worden dan met: 'Belangrijke argumenten, die met de betrokkenen besproken dienen te worden'. In principe zouden er net zo min als voor euthanasie of abortus nodig is, (maar helaas wel bestaat of nodig wordt gevonden) voor IVF speciale wettelijke regels moeten gelden, anders dan de regels die in de wet op de uitoefening der Geneeskunst staan. Het zijn medische handelingen die alleen door een bevoegd arts mogen worden verricht. Voor al zijn handelen kan een arts ter verantwoording worden geroepen door de eigen medische tuchtspraak.

Dit is wellicht in veler ogen een constructie uit de gildetijd, maar het functioneert redelijk goed. In deze tijd is de medische stand minder bezoedeld met allerlei christelijke of schijn-christelijke moraliteit dan het huidige CDA. Reeds wordt van CDA zijde gevraagd om verbodsbepalingen (*Van Mourik*) waarbij het gezinsverband de absolute voorkeur zal krijgen en het draagmoederschap uiteraard verboden zal worden. Reeds werden door staatssecretaris *Van der Reyden* (CDA) een zestal ziekenhuizen aangewezen - waaronder vier confessionele! - om wildgroei te voorkomen en de kosten te drukken.

Het toekennen van een monopoliepositie aan deze zie-

kenhuizen zou overigens remmend op de ontwikkelingen kunnen werken. Dank zij Stimezo, MR '70 en andere abortusklinieken is de verbijzondering van de abortus die in de ziekenhuizen met drie dagen opname en uitvoerige teambesprekingen gepaard ging, genormaliseerd tot een poliklinische ingreep waaraan met voorgesprek en na-onderzoek enkele uren wordt besteed. Kosten: een tiende van de ziekenhuisbehandeling. Een goed geoutilleerde kliniek die zich alleen met IVF zou bezighouden, zou wel eens veel goedkoper kunnen zijn. Bovendien is het denkbaar dat door de gerichte motivatie van alle medewerkers meer 'klant-gericht' gewerkt wordt en wellicht daardoor met betere resultaten. De pennestreek waarmee Van der Reyden de vestiging van zo'n kliniek verbodt onder het mompelen van woorden als ethiek of commercie werd wel wat al te vlot gehanteerd.

Ook de Ziekenfondsraad kon kennelijk niet achterblijven om als beperkingen opleggende autoriteit in de gezondheidszorg op te treden. Zij blunderde hierbij, door te bepalen dat voor IVF alleen vrouwen in aanmerking komen met een dubbelzijdige afsluiting van de eileiders, die getrouwd zijn met mannen die goed zaad hebben. Op dit moment zijn er echter drie indicatiegebieden die ongeveer even goede resultaten opleveren bij IVF. Dat zijn: 1. Dubbelzijdige eileiderafsluiting; 2. Onbekende oorzaak: bij onderzoek zijn er geen afwijkingen gevonden; 3. weinig sperma. Het lijkt op willekeur dat men uit deze drie slechts één gekozen heeft. Misschien omdat deze indicatie het makkelijkst is te begrijpen?

Zo zien we dus dat ook zonder wet allerlei beperkende bepalingen mogelijk zijn, door simpelweg de financiering aan voorwaarden te binden waardoor de zieken-

huizen gedwongen worden om IVF alleen op bepaalde indicaties uit te voeren. Het is onbegrijpelijk, dat ondanks de uitspraak van de Centrale Raad van Beroep, in 1985, waarbij aan een verzekerde vergoeding van IVF werd toegewezen (omdat IVF tot de gangbare medische hulp behoort), de Ziekenfondsraad nog steeds de vergoeding voor ziekenfondsverzekerden niet heeft geregeld; terwijl de particuliere ziektekostenverzekeringen (meestal) wel betalen. Daarmee behoort Nederland met Zwitserland en Ierland tot de 'achterlijke' landen in Europa, waar IVF nog niet in de sociale verzekering is opgenomen.

Nieuwe bedreiging

Overigens realiseren zich maar weinigen dat met de in vitro fertilisatie verdere stappen zijn en worden gezet op het terrein van ontwikkeling van menselijk leven buiten het moederlichaam. De mogelijkheid dat hieruit voortvloeit gen-manipulatie, dat wil zeggen beïnvloeding van erfelijke eigenschappen; embryo-modificatie en andere al door *Aldous Huxley* in zijn *Brave New World* gesignaleerde manipulaties, is niet denkbeeldig. Dat kan op den duur een nieuwe bedreiging van de mensheid inhouden. Maar daarover schijnt de wetgever zich niet druk te maken. Mogelijk, omdat ze weet toch geen vat te hebben op onderzoekers?

Noten

1. W.H.M. van der Velden, 'In vitro fertilisatie: Nederland loopt achter', *Medisch Contact*, 6 juni 1986.
2. Vgl. bij voorbeeld de standpunten van Van Mourik (CDA) en de kinderpsychiater Hageman, als weergegeven in *NRC/Handelsblad* van 27 december 1985.

Moderne methoden van voortplanting: wetgeving of niet?

M. Rood-de Boer
Hoogleraar jeudrecht aan de
Universiteit van Utrecht en
Katholieke Hogeschool
Tilburg

In onze maatschappij is al sinds jaren een juridiseringsproces zichtbaar. Bedoeld wordt dat de vervulling van verlangens van mensen niet meer beschouwd wordt als iets dat — al afwachtend — eventueel zou kunnen worden verworven door gunstbetoon van anderen. Nee, datgene wat men zich wenst, is geworden tot een aangelegenheid waar men recht op heeft.

Er zijn tal van voorbeelden van juridisering te vinden. Soms zijn de 'rechten in plaats van gunsten' op grimmige wijze veroverd. In 1928 heeft de bond van lood-

gietersgezellen door een zes maanden durende staking het recht op drie vakantiedagen per jaar afgedwongen. Soms is de overgang van gunst naar recht vrijwel geruisloos tot stand gekomen, voorafgegaan door een enkele, soms wat speelse, actie van een belangengroep. Zo is het een strafrechtelijk-minderjarige bewoner van een rijksinrichting sinds 1984 toegestaan eenmaal per week met thuis te telefoneren. Het duidelijkste voorbeeld is de bijstandsuitkering volgens de ABW 1963 in plaats van de Armenwet 1912.

De gejuridiseerde voldoening van verlangens is op zeer verschillende regelgevende wijze neergelegd, soms in een cao (voorbeeld van de vakantiedagen), soms in een rechtspositiereglement (voorbeeld van het telefoneren) enzovoort. Daarnaast moet worden geconstateerd dat de aanhoudende juridiseringsgolf langzamerhand niet meer alleen materiële zaken betreft. Het gaat in toenemende mate om immateriële aangelegenheden onder andere betreffende leven en dood, zelfbeschikking en ontplooiing.

Vooraf sinds de laatste wereldoorlog is het juridiseren van dergelijke meer immateriële verlangens gestimuleerd door verschillende internationale verklaringen en protocollen, zoals de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, 1948; Verklaring van de Rechten van het Kind, 1959 (de eerste, beperktere verklaring dateert al van 1924); Het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten, 1966, enzovoort.

Men dient zich wel te bedenken dat het hier gaat om intentieverklaringen. De staten die deze internationale verklaringen hebben onderschreven zullen er naar streven in de eigen nationale regelgeving en het nationaal beleid zoveel mogelijk voor hun burgers te realiseren van datgene waartoe zij zich internationaal hebben vastgelegd. Met andere woorden, de bovengenoemde internationale verklaringen bevatten *streef-rechten* en geen *garantierechten*. Het gejuridiseerde verlangen naar ontplooiing is een voorbeeld van een dergelijk streefrecht. Het gaat niet om een vrijblijvende zaak, maar het is anderzijds niet een in rechte afdwingbaar recht.

Het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens, 1950 (EVRM) reikt aanzienlijk verder dan de eerder genoemde verklaringen. Allereerst omdat in dit verdrag voorzien is in een eigen rechtsgang, voorlopig via de Europese Commissie en het Europese Hof voor de Rechten van de Mens, maar ook omdat art. 94 van de Nederlandse Grondwet het mogelijk maakt, bepaalde wetsartikelen buiten beschouwing te laten, als deze niet verenigbaar zijn met de in het EVRM neergelegde beginselen. Door de 'hefboom' of misschien beter de 'omweg' van het EVRM is het, met name de allerlaatste jaren, mogelijk geworden dat sommige verlangens van mensen die in de nationale wetgeving geen vorm konden vinden (bij voorbeeld omdat er bepaalde tegenstanden waren) toch – via de weg van het rechtsrecht – gejuridiseerd worden. Men denke aan art. 8 EVRM, het recht op 'family life', dat o.a. geleid heeft tot het treffen van een omgangsregeling ten behoeve van de ouder-niet-voogd na echtscheiding, en zelfs tot een omgangsregeling voor een biologische vader-niet-erkenner na het uiteengaan van de buiten-huwelijkse relatie waaruit het kind was geboren. Volgens het Nederlands Burgerlijk Wetboek (BW) zou het verlangen tot contact van de man een verlangen zijn gebleven. Op grond van art. 8 EVRM bestond een recht.

Aansluitend bij het bovenstaande en inzoomend op het eigenlijk onderwerp van dit artikel, kunnen we ons afvragen of het verlangen naar een kind ook gejuridiseerd is of kan worden. Kan men spreken van 'ouder-

schap als mensenrecht'? De volgende vraag luidt: zou specifieke regelgeving in dit verband nuttig of zelfs nodig zijn? Zo nee, waarom niet? Zo ja, op welke wijze?

Ouderschap als regel-object?

Tot betrekkelijk kort geleden heeft de wetgever zich – mijns inziens volkomen terecht – niet bezig gehouden met de (lichamelijke) wijze waarop ouderschap ontstaat, noch waar het een enkeling, noch waar het twee mensen, al dan niet getrouwd, betreft. Niet de tot standkoming van ouderschap was rechtens interessant, daarentegen wel de rechtsgevolgen. Titel 11 boek I en ten dele Titel 17 I van het Burgerlijk Wetboek zijn besteed aan de zorg-kant en de afstammingskant die juridisch ouderschap met zich meebrengt, naast een enkele summier constatering wie als de vader van het kind moet worden beschouwd. Aan de vraag wie de moeder van het kind is, is in het BW geen aandacht besteed. Of men vond het te vanzelfsprekend of men voelde er niet voor een dergelijke lijfelijke zaak in rechtstermen neer te leggen, althans niet in het BW.

Toen in 1956 adoptie mogelijk werd gemaakt – titel 12 I BW – is in zekere zin van bovengenoemde stelregel afgeweken. Door de adoptiewet is de tot standkoming van juridisch ouderschap door middel van een rechterlijke uitspraak geregeld. Aan de basis van dit ouder-zijn ligt geen fysieke samensmelting van man en vrouw ten grondslag maar een juridische constructie (welke vervolgens in 1978 op zich nog weer gecompliceerder is gemaakt door de, niet in het systeem passende, ingevoerde stiefouderadoptie).

De vraagstelling die men thans zou kunnen formuleren is deze: Nu door de medisch-technische ontwikkelingen nieuwe voortplantingsmethoden zijn mogelijk geworden (zie het artikel van *Wibaut*) zou het wellicht aanbeveling verdienen deze ontwikkeling en het daaruit voortvloeiende ouderschap door middel van wetgeving te regelen. Voorstanders van wetgeving hebben daartoe zeer verschillende argumenten, al dan niet versluierd maar altijd ingegeven door zekere angsten: 1. als we de zaak nu niet *verbieden*, loopt het geheel uit de hand; wat voor 'brave new world' staat ons te wachten? En welke misbruiken zullen er dan niet van worden gemaakt?;

2. als we de zaak nu aan duidelijke (en dan bij voorkeur strenge) *voorwaarden* binden, bestaat kans dat de ontwikkeling beperkt blijft in omvang en bovendien in de richting die wij ons wensen;

3. wanneer geen wetgeving tot stand wordt gebracht, zullen de onvermijdelijk opdoemende rechtsvragen aan de *rechter* ter beslissing worden voorgelegd. Dan verschuift (wederom) een stukje wettenrecht naar rechtsrecht;

4. als we geen haast maken met het opstellen van wettelijke regelingen, worden – ja: zijn – de beslissingen door de *artsen* al genomen. Dan zal opnieuw een 'levensprobleem' worden (zijn) gemedicinaliseerd.

Waarschijnlijk zullen de voorstanders van 1 en 2 met name te vinden zijn in de behoudende politieke partijen. Bij 3 en 4 lijkt dat minder duidelijk.

Het is mijn mening dat, hoe overrompelend sommige ontwikkelingen ook mogen lijken te zijn, een *verbodswet* (zie 1), zoals eigenlijk altijd, ontraden moet worden. De handhaving van de verboden valt niet te verwezenlijken, de sancties worden niet of (te) licht opgelegd, en vervolgens niet ten uitvoer gebracht enzovoort. Het apparaat daartoe ontbreekt. Men denke nog maar aan het verbod op overspel, ooit zelfs in het Wetboek van Strafrecht (WvS) neergelegd, en volstrekt verworden tot een dode letter, lang voor zowel het BW als het Wetboek van Strafrecht de voze regel schrapten in 1971. Een verbodswet met betrekking tot de moderne voortplantingstechnieken lijkt niet aangewezen, vooral niet omdat deze principieel niet kan aansluiten bij de heersende gedachten omtrent mondiale menselijke individuen.

Een *wet met geboden* (zie 2), vooral strenge voorwaarden, brengt mensen er (altijd) toe de gaatjes in de regels te zoeken (en te vinden) en de voorwaarden op te rekken. Zij wijzen dan vooral op de 'hardheidsgevallen' die zich voor kunnen – en zullen – doen, juist bij scherpe scheidlijnen tussen wat mag en wat niet (meer) door de wettelijke beugel kan. Ons adoptierecht vormt een schoolvoorbeeld van een dergelijke 'harde' wet, die in de dertig jaar van haar bestaan voortdurend bijgesteld moest worden en aangepast aan datgene wat de maatschappij als rechtvaardig beschouwt. Maar ook de regelen met betrekking tot wettigheid en onwettigheid laten zien, wat in veertig jaar kan gebeuren met het strenge gebod: 'zo zult zij leven en anders is uw kind een verworpene, uitgestotene.' Van een dergelijk gebod blijft in onze maatschappij – gelukkig – nauwelijks iets over. Een wet met geboden met betrekking tot moderne voortplantingstechnieken zal óf een nietszeggende, vage raamwet moeten zijn, óf een strenge(re) wet die voortdurend moet worden bijgesteld.

Terzijde: de wijze waarop momenteel wetgeving met betrekking tot het persoonlijk leven van mensen *niet* tot stand komt, zou bovendien een waarschuwing moeten zijn. Laten we ons in dit verband de wetsvoorstellen met betrekking tot het echtscheidingsprocesrecht en de omgangsregeling herinneren. De meest beschamende voorbeelden zijn echter de abortuswet, en datgene wat recentelijk met het euthanasiewetsvoorstel is gebeurd. De politieke insluipsels, neven- of zelfs hoofd-overwegingen, hebben een zodanige vervormende invloed op datgene dat bedoeld was/is, namelijk leven, samenzijn en de dood van mensen in juridisch opzicht te verlichten, dat de IVF hiervoor gespaard dient te worden. Dat bij het wetgevingsproces voor wat betreft het personen-, familie- en jeugdrecht, allang niet meer gesproken kan worden van democratische besluitvorming in het parlement, staat voor mij vast. Het gaat veel betrokkenen, al zwaaiend met normatieve waarden, puur om de macht. Een dergelijk machtsstreven door middel van congsi's, combines en manipulaties, via receptiegesprekjes, eetafspraken en achterkamer manoeuvres, is tegenstrijdig aan, zelfs verwoestend voor een heldere regelgeving op het gebied van menselijke relaties.

Bestaat er een mogelijkheid voor (een teveel aan) *rechtersrecht* (zie 3), wanneer wetgeving achterwege blijft? Ja, de mogelijkheid is aanwezig, maar mijns inziens vormt zij geen gevaar. In sommige kringen van progressieve partijen, ook in de Partij van de Arbeid, bestaan vooroordelen tegen de rechterlijke macht en, in het verlengde daarvan, tegen rechterlijke uitspraken. Aan de basis van deze opvattingen liggen hardnekkige misverstanden, zoals: 'alle rechters komen uit welgestelde milieu's'; 'alle uitspraken bevoordelen de eigen klasse', enzovoort. Wanneer een enkel rechterlijk vonnis onbegrijpelijk of onjuist voorkomt, of wanneer een enkele rechter onheus optreedt, herleven de (in wezen vóóroorlogse) vooroordelen.

Ik zou hier tegenover willen stellen dat de rechtsontwikkelingen – in elk geval op het gebied van het personen, familie- en jeugdrecht – van de laatste tien, twintig jaren vooral aan het rechtersrecht te danken zijn geweest en niet aan de – het voortdurend af laten wetende – wetgever, enkele zwaarbevochten uitzonderingen daargelaten. Men denke aan de nog steeds niet geregelde verlaging van de meerderjarigheidsgrens en de rechtspositie van minderjarigen, die intussen door een groot aantal kantonrechteruitspraken desalniettemin gestalte heeft gekregen. Of, om een sprong te maken, aan het zeer belangrijke Marckxarrest van het Europese Hof voor de Mensenrechten in Straatsburg, waardoor de Nederlandse wetgever eenvoudig verplicht werd eindelijk een achterhaalde discriminatie tussen wettig en onwettig geboren en te doen verdwijnen (art. 222, I BW).

Sinds een tiental jaren wordt door de rechterlijke macht in zaken met betrekking tot het personen, familie- en jeugdrecht op extensieve wijze geïnterpreteerd. Ware dat niet het geval geweest, dan zou de Nederlandse rechtsontwikkeling op bovengenoemd gebied uitsluitend kleine detailpunten hebben betroffen. *Maurice Chevalier* zong: 'Thank heaven for little girls.' Well, thank heaven for de rechters in dit land! Ook voor de toekomstige rechtsgedingen met betrekking tot de moderne voortplantingsmethoden lijkt me dit een geruststellende gedachte. Zo er al een minder bevredigende uitspraak komt, dan staat in beginsel hoger beroep open en tenslotte kan de Hoge Raad in cassatie een beslissing geven die werkelijk recht doet aan maatschappelijke ontwikkelingen als de lagere rechter er 'niets van zou hebben begrepen'.

Moeten we, tot slot, vrezen voor een *door artsen geregelde wereld* (zie 4) als er niet tijdig voor wetgeving wordt gezorgd? Van alle argumenten vóór snelle wetgeving spreekt mij dit het meeste aan. Maar ook hierbij moet wel worden opgemerkt dat achterdocht ten opzichte van artsen in het algemeen net zo kortzichtig en bevooroordeeld is als achterdocht tegen rechters. Het probleem is, dat voor leken medisch handelen ondoorzichtig is, maar dat zulks nog allerminst argwaan rechtvaardigt. De medische beroepsgroep kent strikte gedragsregels waaraan een eigen, interne tuchtspraak is verbonden, plus een publieke op de medische tuchtwet gebaseerde rechtspraak. Al zou er nooit een wet op de IVF tot stand komen, dan nog zullen de be-

oefenaren van de geneeskunst zich moeten houden aan de eisen van 'zorgvuldig medisch handelen' en dan nog zullen zij aan controle van de eigen beroepsgroep en van het medisch tuchtcollege onderworpen zijn.

Daar komt bij dat aan de (meeste) ziekenhuizen, waar men met IVF methoden werkt, medisch-ethische commissies zijn verbonden die voor een zeker toezicht zorgen. Het is spijtig dat over de besluitvorming van en de samenstelling van deze medisch-ethische commissies weinig naar buiten komt, zodat men er zich geen werkelijk oordeel over kan vormen. Anderzijds vormt het een garantie dat bij voorbeeld een IVF-kwestie niet alleen afhangt van de mening van de behandelende vrouwenarts.

Het moge duidelijk zijn dat op dit moment en in dit stadium van de ontwikkelingen met betrekking tot de moderne methoden van voortplanting, mij wetgeving een slecht 'instrument van sturing' lijkt te zijn, uitsluitend ingegeven door bangigheid. Dat betekent overigens allerminst dat ik niet van mening ben dat de nieuwe methoden en degenen die ze toepassen, niet toetsbaar zouden moeten zijn. Ik meen ook niet dat een en ander moet worden overgelaten aan het vrije spel der maatschappelijke krachten. Daartoe lijken echter andere instrumenten dan wetgeving meer geëigend.

Andere vormen van regelgeving

Het is interessant waar te nemen dat men in ons land soms denkt en doet alsof een bepaald probleem een typisch Nederlandse aangelegenheid is, die ophoudt bij de grens. Als men zich al realiseert dat in de diverse buitenlandse landen ook over deze kwestie is nagedacht en gepubliceerd, dan betreft het vrijwel altijd het Engelse taalgebied. Het interimrapport van de gezondheidsraad, eind 1984 uitgebracht, laat zien, wat hier wordt bedoeld. Er is geen Franse titel in de literatuurlijst te vinden en slechts twee Duitse artikelen. Verder vermeldt het rapport naast Nederlandse, uitsluitend Engelse en Amerikaanse literatuur. Interessant, maar onvoldoende. Uiteraard zijn er ook Nederlanders die het kennismaken van buitenlandse 'oplossingen' voor de problemen, die overigens ook de onze zijn, overbodig vinden omdat Nederland nu eenmaal zeer eigensoortig zou zijn. . . Ik behoor niet tot dezulken.

Elders in Europa zijn *richtlijnen* uitgedacht, zoals bij voorbeeld in Zwitserland door de *medische beroepsgroep zelf*, die door alle artsen in acht genomen moet worden (zie: 'Medizinisch-ethische Richtlinien für die In-Vitro-Fertilisation und den Embryotransfer zur Behandlung der menschlichen Infertilität' door de Schweizerische Akademie der medizinischen Wissenschaft gepubliceerd in *Schweiz. Ärztezeitung* 1985, Heft 24, van 12.6.1985 bl. 1127-1133). Het betreft hier overigens al een tweede generatie van richtlijnen.

In sommige landen heeft men een *staatscommissie* aan het werk gezet. Een zekere bekendheid heeft bij ons het Engelse rapport van de commissie onder voorzitterschap van *Dame Mary Warnock*, getiteld *Report of the Committee of inquiry into human fertilisation and embryology* (1984) (Engelse Staatsuitgeverij, Londen). Minder bekend is dat ook in de Bondsrepubliek

een dergelijke commissie, onder voorzitterschap van Ernst Benda, president van het Bundesverfassungsgericht, in het leven is geroepen. Het 'Benda-Bericht', met als titel *In-Vitro-Fertilisation, Genomanalyse und Genterapie* verscheen in 1985 (Bundesministerium für Forschung und Technologie, Bonn). Of het Warnock-report en het Benda-Bericht straks tot wetgeving zullen leiden, moet worden afgewacht. Maar vooralsnog zijn deze produkten van staatscommissies toch min of meer bepalend voor de gedachtenvorming en voor het medisch handelen in de betreffende landen. De juridische uitgangspunten zijn overigens zeker niet gelijk.

Er zijn Nederlandse *ziekenhuizen* die zelf regels hebben opgesteld zoals het Academisch Ziekenhuis van de Vrije Universiteit, dat een 'Reglement in vitro fertilisatie' kent (augustus 1984), en de beide Tilburgse ziekenhuizen, het St. Elisabeth Ziekenhuis en het Maria Ziekenhuis, die een Protocol opstelden voor toepassing van in vitro fertilisatie en embryotransfer (oktober 1985). Een enkel ziekenhuis, zoals het AZU, verstrekt aan patiënten die zich laten inschrijven voor een vruchtbaarheidsonderzoek een, niet voor buitenstaanders verkrijgbare, voorlichtingsbrochure (april 1984). Er zouden zeker meer voorbeelden te geven zijn van een dergelijke 'zelfregulering' of althans informatieverstrekking vooraf van wat men kan verwachten.

Om nog even naar het buitenland terug te keren: in januari 1985 organiseerde de toenmalige minister van justitie *Badinter* in Parijs een tweedaagse Franse *conferentie* onder de titel 'Généétique, Procréation et Droit' (het verslag is enkele maanden later verschenen bij Actes Sud). De aanwezige deskundigen hebben vanuit zeer verschillende disciplines niet alleen de verworvenheden en de beloften belicht van de nieuwe voortplantingsmethoden, maar ook onzekerheden, ongerustheid en twijfel onder woorden gebracht. Op dit colloquium bestond allerminst een neiging aan te dringen op wetgeving.

Binnen de *Raad van Europa* wordt door een deskundigencomité een conceptaanbeveling voorbereid inzake technieken van kunstmatige voortplanting. De bedoeling is te zijner tijd het beleid en de wetgeving in de verschillende landen van de Raad zo goed mogelijk op elkaar af te stemmen. De 22 Voorlopige Beginselen (waaronder sommige met enkele alternatieve voorstellen) zouden op een *hearing*, eind juni 1986, worden voorgelegd aan een zestigtal niet-gouvernementele organisaties in Triest. Het zal naar alle waarschijnlijkheid nog wel enige tijd vergen voor het deskundigencomité met de conceptaanbeveling gereed zal komen. De voorgestelde alternatieven zijn nogal tegenstrijdig. Overigens zijn elders, ook in ons land inmiddels, tal van *bijeenkomsten*, *conferenties*, cursussen enzovoort gehouden, die weliswaar minder groots van opzet en allure waren dan de Franse bijeenkomst, maar waarop de problematiek wel diepgaand werd belicht. De vereniging voor Familie- en Jeugdrecht heeft bijvoorbeeld te zamen met de Vereniging voor Gezondheidsrecht een studiedag aan dit onderwerp gewijd (december 1985), aan de hand van een door een werkgroep opgesteld rapport, getiteld *Bijzondere wijzen*

van voortplanting, draagmoederschap en de juridische problematiek.

Conclusie

Moet er nu wel of niet wetgeving komen op dit gebied? Antwoord: op dit moment niet. Nog een laatste argument: omdat een *dergelijke wetgeving momenteel nergens te wereld bestaat*. Meestal stellen voorstanders van wetgeving, dat Zweden toch maar sinds 1 maart 1985 een wet kent. Dat is slechts ten dele waar. De bedoelde Zweedse wet regelt uitsluitend bepaalde aspecten van *donorinseminatie*. De meeste aandacht is gegaan naar het (zeer omstreden) punt betreffende de

anonimiteit van de spermadonor. In het belang van het kind heeft de Zweedse wetgever de mogelijkheid geopend dat – in de toekomst – 'KID-kinderen' van achttien jaar en ouder die dat wensen, na een gesprek met een maatschappelijk werker, toegang zullen hebben tot de ziekenhuisgegevens van de donor. Over IVF en embryotransfer bestaat nergens ter wereld een wettelijke regeling.

Mij lijkt dat vooralsnog door middel van het uitdenken (en weer aanpassen) van richtlijnen die getoetst kunnen worden, de zaak van het zorgvuldig toepassen van nieuwe voortplantingstechnieken het meest gediend is en het minst belemmerd wordt.

Vervolg van blz. 215.

veel ambtenaren naar huis zouden willen sturen). Toepassing van de gemiddelde loonruimte uit de marktsector op de overheidssector houdt dan in dat stelselmatig de collectieve lastendruk blijft stijgen. Dat is een resultaat dat we niet zeggen te wensen. Ook hier wringt iets.

Gelijk hebben en krijgen

Een partij als de PvdA mag en moet proberen tegenwicht te bieden tegen andere krachten die in de samenleving werkzaam zijn. Aangeven wat ze geboden acht, ook wanneer de politiek het niet voor honderd procent te zeggen heeft. Enig bindend cement in de samenleving trachten aan te brengen. Maar dan moeten we wel midden in de werkelijkheid staan, en ons voortdurend afvragen of we nog bezig zijn de problemen op een juiste manier op te lossen.

Als we op basis van de verkiezingsuitslag met een andere partij hadden moeten onderhandelen zouden we stellig gedwongen zijn enkele onderdelen van ons verkiezingsprogramma nader tegen het licht te houden. We zouden een grote fout maken als we zouden denken vanuit onze oppositie-rol vier jaar lang ons verkiezingsprogramma onverkort te kunnen handhaven. Laat staan dat we dan een begin van een oplossing zouden hebben gevonden voor de problemen die nog achter de horizon van dat programma gelegen zijn. Ook vanuit de oppositie zal veel denkwerk moeten worden verricht, gepaard aan veel praktische zin.

Daarbij zullen we bovendien met een vakbeweging worden geconfronteerd die haar taak van belangenbehartiging wellicht steeds meer zal gaan vervullen op een wijze, waarmee we nog niet helemaal vertrouwd zijn. De PvdA staat voorlopig buitenspel, maar dat wil nog niet zeggen dat de vakbeweging ook buiten spel wil staan. Die zal doorgaan op de al ingezette lijn, ook met een rechtse regering zaken te willen doen. Als we niet uitkijken geeft dat conflicten tussen potentiële bondgenoten en leidt dat voor de PvdA extra snel tot een maatschappelijk-politiek isolement. Daarin kun je volop gelijk hebben zonder het te krijgen.

Alleen al deze wijziging in het krachtenveld kan van de PvdA een heroriëntatie vragen. Toen het partijbestuur besloot tot een evaluatie van de verkiezingsuitslag leefde bij een deel ervan de wens de politieke koers van de partij op voorhand buiten de discussie te houden. Een domme en onhoudbare positie. Of je evalueert goed, of je doet het niet. Maar waarschijnlijker is het dat factoren die met de uitslag niet zoveel te maken hebben, snel tot discussie over de te volgen koers dwingen. Het politieke leven is vaak sterker dan de leer.

Te wanhopen hoeven we bepaald niet. Het vermoeden is gerechtvaardigd dat Kok een sterke estafette-loper kan worden. Al was Den Uyl een aangenamer afscheid van harte gegund, er kan voortgebouwd worden op de 52 zetels die met hem verworven zijn in afwachting van de volgende slag. En er is in een parlementaire democratie altijd één geruststellende gedachte: dat het zeker is dat die komt.

Noten

1. 'Waarheen PvdA', *Socialisme en Democratie*, jaargang 23, no 10, oktober 1966.
2. De congres toespraak van Den Uyl is opgenomen in *SenD* van december 1966.
3. Zie P. Thoenes, 'Het socialisme en de Staatschappij' in *SenD* van oktober 1966.
4. *Elseviers Weekblad*, 5 april 1986.
5. NOS, *Kijk- en luisteronderzoek*, verslag van 13 juni 1986.
6. Maurice de Hond, 'De verkiezingsuitslag en onze prognose van 17 mei '86', 23 mei 1986.
7. Prad (in samenwerking met bureau Interview), *Kiezer hoort u mij?* 12 juni 1986.
8. Marjanne Sint, 'PvdA heeft haar traditionele aanhang van zich vervreemd', *Voorwaarts*, 1 juli 1986.
9. Klaas de Vries, 'Ramen openzetten na vertrek oude leider PvdA', *Voorwaarts*, 1 juli 1986.
10. Paul Kalma en Paul Scheffer, 'Stembus toont zwakte sociaal-democratie', *de Volkskrant* 7 juni 1986.
11. Zie voor een verdere uiteenzetting mijn bijdrage aan: *Beginnselen ter sprake*, Amsterdam, WBS, staatkundige notitie nr 3, 1985.

'Gedeelde veiligheid' als bezweringsformule

Enkele jaren geleden hebben wij scherpe kritiek geuit op de officiële standpunten inzake vrede en veiligheid die de Partij van de Arbeid in de afgelopen jaren heeft ingenomen (SenD, 1983, 9, 3-14). Kern van die kritiek was dat de PvdA er geen samenhangende conceptie van defensie meer op na hield. Een tekenend symptoom daarvan gaven de verkiezingsprogramma's van deze jaren te zien. De defensieparagrafen daarvan bevatten geen doelstellingen van beleid, noch een argumentatie waarom de PvdA vindt dat Nederland er een militaire verdediging in bondgenootschappelijk verband op na moet houden. In plaats daarvan stonden er lange litanieën van zaken die afgeschaft moesten worden, waarop de partij wilde bezuinigen, of waarop ze tegen was.

Inmiddels zijn we drie jaar verder, en is er het een en ander op dit terrein gebeurd. Aan de ene kant heeft de PvdA zich in nog sterkere mate dan daarvoor geïdentificeerd als de partij van het absoluut en onvoorwaardelijk nee tegen de stationering van kruisvluchtwapens in Nederland. In het laatste, nu geldende verkiezingsprogramma is die stellingname zo mogelijk nog scherper geformuleerd dan in daaraan voorafgaande. Gebleven is de afwezigheid van een argumentatie van dit standpunt. Deze is terug te voeren op het feit dat zo'n argumentatie de redenen waarom, en de condities waaronder, zou bevatten waarom de PvdA aan dat standpunt vast wil houden. Maar als ze dit zou doen, zou ze tezelfdertijd ook de omstandigheden benoemen, waaronder ze theoretisch van standpunt zou kunnen veranderen, en dit was bij de opstelling van het program voor de voorstanders van het absolute nee in de partijtop onaanvaardbaar.

Aan de andere kant verscheen in mei 1984 een uitvoerige nota over het veiligheidsbeleid voor rekening van de Tweede-Kamerfractie, en bevat het huidige verkiezingsprogramma een defensie-paragraaf die het weliswaar aan samenhang ontbreekt (zoals *Koen Koch* in SenD, 1985, 11, 340-342, aantoonde), maar waarin wel doelstellingen van het veiligheidsbeleid zijn geformuleerd.

Zowel in de nota van de fractie als in het doelstellingsgedeelte van het verkiezingsprogramma staat het begrip 'gedeelde veiligheid' centraal. 'Leidraad' van de nota heet de gedachte uit het *Palme*-rapport dat 'alle landen recht hebben op daadwerkelijke veiligheid', en dat 'alleen een politiek van gedeelde veiligheid dat recht kan waarborgen'. (*Vrede en veiligheid*, nota van de Tweede-Kamerfractie Partij van de Arbeid.) In de nota wordt gesteld dat een doctrine van 'gedeelde veiligheid' 'de huidige politiek van afschrikking door bewapening' moet vervangen (blz. 2). In zijn uitvoerige bespreking van deze nota (SenD, 1984, 10, 331-334)

plaatste *J.G. Siccama* forse vraagtekens bij deze stelling. Het was hem volstrekt niet duidelijk 'waarom pure afschrikking niet zou samenvallen met "gedeelde veiligheid"'. Indien men zich nucleair beperkt tot een onkwetsbaar vergeldingspotentieel hoeft de tegenstander zich toch niet bedreigd te voelen? Misschien verklaart dit waarom afschrikking op p. 89 "op zichzelf geen slechte zaak" wordt genoemd en waarom eenzijdige kernontwapening op p. 16 "niet haalbaar en wellicht riskant" heet. Ook dat klinkt wat benepen, maar waarom zou men zich schamen voor een pleidooi ten gunste van het kernwapen, als dat, zoals op p. 1 wordt gesteld, juist het middel is dat "oorlog ondenkbaar heeft gemaakt"?' (332)

Deze kritiek van Siccama lag in het verlengde van die van ons in onze replek op de reacties op ons artikel van 1983. In een van die reacties had de internationaal secretaris van de PvdA al betoogd dat 'gedeelde veiligheid', in tegenstelling tot de door ons in de slogan 'Wederzijds verzekerde zelfbeheersing' samengevatte uitgangspunten, basis van het veiligheidspolitieke denken van de PvdA zou moeten worden. In onze replek (SenD, 1984, 1, 39-40) schreven wij: 'Maar wat houdt die conceptie van "gedeelde veiligheid" nu voor Nederland in? Daarover is Van Traa al even vaag als de commissie-Palme. Bij "gedeelde veiligheid", zo blijkt uit de rest van zijn betoog, moet Nederland lid van de NAVO blijven, de PvdA een doelmatige defensie-inspanning voorstaan, eenzijdige (kern)ontwapening afwijzen, de afhankelijkheid bij defensie van nucleaire middellange en slagveldwapens zoveel mogelijk reduceren, en een situatie van minimale nucleaire afschrikking accepteren. Dit alles overziend rijst de vraag waarin "gedeelde veiligheid" nu eigenlijk verschilt van de door ons voorgestane politiek van stabilisering van WVZ. Het komt ons voor dat naast het verschil in naamgeving het onderscheid vooral hieruit bestaat dat "gedeelde veiligheid" niet meer is dan een algemeen uitgangspunt, geformuleerd in de wollige taal van de internationale diplomatie, terwijl onze WVZ-conceptie dit uitgangspunt niet alleen beter onderbouwt en argumenteert, maar het nog concreet uitbrekt ook. Als Van Traa, en de PvdA in zijn geheel, nu eens wil ophouden met het springen van de ene op de andere ijsschots, dan moet hij aangeven, op hetzelfde niveau van argumentatie en feitelijkheid als wij, op welke militair-strategische en buitenlandspolitieke grondslagen en stappen "gedeelde veiligheid" zou neerkomen; en in welk opzicht deze zouden verschillen van wat wij als uitgangspunten hebben aanbevolen. Tot zolang blijft Van Traa's "gedeelde veiligheid" een bezweringsformule zonder inhoud (. . .)' (blz. 40)

G. van Benthem van den Bergh/Bart Tromp

Van Benthem van den Bergh is politicoloog, werkzaam bij het Institute of Social Studies in Den Haag; Tromp is socioloog, verbonden aan de Rijksuniversiteit te Leiden

Officieel uitgangspunt

Inmiddels is het begrip 'gedeelde veiligheid' dus officieel tot uitgangspunt van het veiligheidsbeleid van de PvdA gemaakt. Maar kunnen ondertussen ook de fundamentele vraagtekens die Siccama en wij indertijd hebben geplaatst als achterhaald worden weggehaald? Voor de tekst van het verkiezingsprogramma geldt dat duidelijk niet; deze voegt niets toe aan wat er al in de fractienota viel te lezen. Het artikel van Van Traa en Wiersma, 'Gedeelde veiligheid: een basis voor buitenlands beleid', (*SenD*, 1986, 1, 13-22) leek de pretentie te hebben nu eens helderheid over 'gedeelde veiligheid' te scheppen; zeker is dat de auteurs daarvoor alle ruimte hebben genomen.

Maar desondanks wordt het begrip 'gedeelde veiligheid' nergens nauwkeurig omschreven, noch wordt aangegeven hoe het zich verhoudt tot de internationaal-politieke werkelijkheid. 'Gedeelde veiligheid' wordt ondermeer omschreven als 'leidend beginsel', 'principes', 'actiebeginselen', 'einddoelstelling (een wereld zonder militaire afschrikking)', 'het midden tussen politiek realisme en politiek idealisme'. Daarna wordt het nog gepersonificeerd ook: 'gedeelde veiligheid . . . wil koppelen' en 'moet . . . de noodzaak tot afschrikking wegnemen'. Waar 'gedeelde veiligheid' nu precies naar verwijst blijft schimmig. Het is hier een normatief begrip geworden, dat zich waarschijnlijk uitstekend leent voor politieke redevoeringen, dat dan staat voor iets moois en goeds, zonder dat men duidelijk hoeft te maken wat het precies inhoudt. *Analytisch* houdt het begrip echter weinig in, niet meer dan de constatering dat 'alle landen . . . zouden moeten delen in de vernietiging wanneer een kernoorlog zou plaatsvinden'. En: 'Erkenning van deze onderlinge afhankelijkheid betekent dat landen hun veiligheidspolitiek moeten (!) gaan organiseren in onderlinge samenwerking'. Landen? Bedoeld wordt, nemen wij aan, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie en hun respectieve bondgenootschappen. *Moeten*, zeker het zou mooi zijn als ze het deden, maar waarom doen ze dat dan zo mondjesmaat? 'Gedeelde veiligheid' wordt als universele therapie aangeboden, maar het is jammer genoeg een therapie zonder diagnose, een therapie als gebedsmolen. Het is alles 'moeten' waar Van Traa en Wiersma het over hebben, nergens 'kunnen'.

Te weten wat mogelijk is vereist een analyse van de aard en ontwikkeling van de rivaliteit tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. Uit zo'n analyse zou blijken dat de rivalen zich zeer wel bewust zijn van het feit dat het *gedeelde risico en gevaar* van een kernoorlog hen tot matiging dwingt, tot terughoudend gedrag in die situaties die tot een oncontroleerbare escalatie zouden kunnen leiden. Na de les van de Cuba-crisis van 1962 zijn militaire interventies alleen maar gedaan waar de rivaal geen vitale belangen heeft – en dan nog reageert de ander voorzichtig, zoals de Amerikaanse reactie op de Sovjetrussische inval in Afghanistan, of de Sovjetrussische op de recente Amerikaanse aanval op Libië laat zien. Maar het besef van een gedeeld risico gaat tot nu toe samen met een onverminderde rivaliteit, voortgestuwd door beider streven niet achterop te raken, of de tegenstander voor te zijn. Die rivaliteit

(vreedzame coëxistentie) wordt dus wel gematigd door het besef dat elkaars vitale belangen gerespecteerd moeten worden en dat terughoudend gedrag in crises geboden is om een wederzijdse en wellicht algemene vernietiging (nucleaire winter) te voorkomen, maar is daarmee nog niet op haar retour. Niettemin is 'afschrikking' door het gedeelde gevaar van een kernoorlog de enige grondslag voor een voortgaande afdemping van die rivaliteit en voor het nog verder verkleinen van de kans op een kernoorlog. Voorzover het begrip 'gedeelde veiligheid' deze waarheid uitdrukt – en dat gebeurt in het Palme-rapport – kan het ertoe bijdragen een realistischer beeld te doen postvatten van de feitelijke situatie tussen Oost en West.

Van Traa en Wiersma verstrikken zich echter in een fundamentele tegenstrijdigheid als zij stellen dat 'gedeelde veiligheid' een *alternatief* voor nucleaire 'afschrikking' is. Immers, het besef van 'gedeelde veiligheid' komt nu juist voort uit het bestaan en de dreiging van kernwapens. Van Traa en Wiersma maken in het geheel niet duidelijk waarop 'gedeelde veiligheid' kan worden gebaseerd als deze niet meer wordt opgeroepen door de dreiging van kernwapens. Daarmee komt hun hele verhaal (en het nieuwe veiligheidsconcept van de PvdA) in de lucht te hangen. Zonder kernwapens geen 'gedeelde veiligheid'.

Men kan het ook nog anders stellen. Als 'gedeelde veiligheid' neer zou komen op het uiteindelijk afschaffen van militaire 'afschrikking', dan is dat een utopie in de slechte zin van het woord. Van Traa en Wiersma gebruiken het begrip 'afschrikking' in hun kritiek op ons perspectief zoals dat ook in officiële doctrines nog gebeurt: als een eenzijdige actie: bij voorbeeld, de NAVO schrikt door zijn strategie en wapenopstelling de Sovjet-Unie af. Dit is echter een prenucleaire vorm van afschrikking, die niet meer geldt. Het is daarom beter het begrip 'afschrikking' te vervangen door uitdrukkingen als 'dwang tot matiging', 'dwang tot terughoudend gedrag'. Wij hebben indertijd het letterwoord WVZ (wederzijds verzekerde zelfbeheersing) ingevoerd, als variant op MAD (mutual assured destruction/deterrence), maar gebruiken dit inmiddels niet meer, omdat het woord 'zelfbeheersing' teveel misverstand heeft opgewekt. 'Verzekerd' is trouwens ook te sterk. Het gaat erom dat de rivalen terughoudend gedrag van elkaar kunnen verwachten, en dat die verwachting met behulp van politieke en militaire stappen meer of minder zeker kan worden gemaakt. Helaas kan een duurzame vrede alleen op grond van de blijvende kwetsbaarheid van rivalen worden gevestigd. (SDI verandert die kwetsbaarheid niet, maar is ook niet goed voor de ontwikkeling van stabielere wederzijdse verwachtingspatronen.) Lippendienst bewijzen aan de afschaffing van kernwapens mag nuttig zijn binnen de PvdA, een werkelijke vredespolitiek wordt er een slechte dienst mee bewezen.

Wij hebben vrij uitvoerig stilgestaan bij eerder door ons en Siccama gemaakte kritische aantekeningen bij het begrip 'gedeelde veiligheid', en wij moeten nu constateren dat in het betoog van Van Traa en Wiersma noch op die kritiek is ingegaan, noch dat ze is

weerlegd. Als 'gedeelde veiligheid' een zo onhelder, voluntaristisch en normatief begrip blijft als het in hun artikel is gepresenteerd, is het niet meer dan een bezweringsformule, waarmee het gebrek aan samenhang en uitgangspunten in de defensieprogramma's van de PvdA wordt verhuld. Dat blijkt overigens ook wel uit de beleidsconsequenties voor Nederland die Van Traa en Wiersma 'afleiden' uit 'gedeelde veiligheid'. Met mathematische zekerheid rollen daar dan precies dezelfde punten uit als al in het programma stonden vóór 'gedeelde veiligheid' als 'leidend beginsel' werd aanvaard. Een betere aanwijzing voor de inhoudelijke loosheid van 'gedeelde veiligheid' in de versie van Van Traa en Wiersma laat zich eigenlijk niet bedenken.

Niettemin zou 'gedeelde veiligheid' als analytisch begrip gebruikt kunnen worden vanuit het door ons hierboven geschetste perspectief op 'afschrikking'. Het verwijst dan naar de oorzaak tot beperkte samenwerking — een realistischer begrip dan het tot vuilniszak verworpen begrip 'ontspanning' waar Van Traa en Wiersma voortdurend mee schermen, zonder het ook maar enigszins helder te omschrijven. Beperkte samenwerking namelijk om de gevaren van een onbedoelde kernoorlog te minimaliseren, tot uiting komend in onder andere wapenbeheersing, afspraken over technologische ontwikkelingen, vertrouwen wekkende maatregelen, crisispreventie, kortom alles wat wij in ons artikel van 1983 voorstelden onder de algemene noemer 'smalle ontspanning'.

De intellectuele luchthartigheid en de politieke gemakzucht waarmee Van Traa en Wiersma omspringen met

een begrip dat tot 'leidend principe' van de vredespolitieke opvattingen van de PvdA is geproclameerd, keert ook waar het niet rechtstreeks over 'gedeelde veiligheid' gaat keer op keer in hun artikel terug. Eén voorbeeld daarvan vormt de wijze waarop ze ingaan op de kritiek die Koen Koch in zijn al genoemde commentaar op het ontwerpverkiezingsprogramma uitte. Daarin stelde hij onder meer dat *'het aanvaarden van het risico van een conventionele oorlog onder de huidige omstandigheden geen aanvaardbaar alternatief is voor de nachtmerrie van de nucleaire afschrikking'*. Van Traa en Wiersma onderschrijven die stelling, maar voegen daar aan toe dat daar naar hun mening de keus niet ligt: *'Een kernwapenvrij Europa zal immers tot stand moeten komen, in samenhang met een ontspanningspolitiek, die het mogelijk maakt ook de conventionele defensie een puur oorlogsvoorkomende rol te geven. Het is immers niet denkbaar dat door gedeelde veiligheid wel een kernwapenvrij Europa ontstaat terwijl tegelijkertijd op het niveau van de conventionele bewapening niets verandert.'* (blz 19) Het reële probleem van de mogelijkheid van een niet-nucleaire oorlog in Europa wordt hier 'opgelost' door het tot 'niet denkbaar' te verklaren. Ook hier is de analyse van de werkelijke verhoudingen en de constructie van daarop toegesneden beleidsvoorstellen vervangen door het op hoge toon ('moeten komen', 'niet denkbaar') galmen van bezweringsformules en het zich overgeven aan fantasie-voorstellingen. Men zou van de PvdA een serieuzere benadering van de problemen van oorlog en vrede verwachten, althans wensen.

Conferentie Sociaal-democratie in Europa, 1945-1950

Op vrijdag 3 en zaterdag 4 oktober viert de Wiardi Beckman Stichting haar veertigjarig bestaan door middel van een internationale studieconferentie in Casa 400 (James Wattstraat 75) te Amsterdam. Deze conferentie begint op vrijdagochtend te 10.00 uur en eindigt op zaterdagmiddag te 16.00 uur. (Gedurende de avonduren op vrijdag is er geen bijeenkomst voorzien.) Het thema van de conferentie luidt: *'Sociaal-democratie in Europa, tussen vernieuwing en aanpassing, 1945-1950'*. Zij is voorbereid door de historische werkgroep van het wetenschappelijk bureau. Tijdens de conferentie worden inleidingen gehouden door *Kenneth Morgan* over Labour, *Torsten Nybom* over de Zweedse SAP, *Mieke van Haegendoren* over de BSP, *Kurt Klötzbach* over de SPD, *Hughes Portelli* over de SFIO en *Jan Bank* over de Partij van de Arbeid. Deze inleidingen zullen te zijner tijd worden geboekstaafd in een Engels- en een Nederlandstalige uitgave, respectievelijk te produceren door de Wiardi Beckman Stichting en uitgeverij Bert Bakker. De voertaal tijdens de conferentie zal het Engels zijn.

Een aantal vragen zal voor iedere inleider — en in de discussie — centraal staan: wat waren de doeleinden en verwachtingen van sociaal-democratische hervormingspolitiek aan het einde van de Tweede Wereldoorlog; welke wijzigingen in het politieke en economische bestel wisten zij tot stand te

brennen; welke factoren werkten begunstigend dan wel belemmerend op deze hervormingspolitiek; wat was het effect van ervaringen en verrichtingen in de eerste naoorlogse jaren op de formulering van strategie en doeleinden in de diverse sociaal-democratische partijen. Dat alles in een periode die achteraf steeds is beschouwd als bijzonder gunstig voor hervormingen in socialistische richting. Tenslotte komt de vraag aan de orde welk beeld de hedendaagse sociaal-democratische partijen hebben van deze jaren en welke lessen uit die periode vallen te trekken voor het heden.

Belangstellenden voor deze jubileumconferentie kunnen zich voor 15 september schriftelijk opgeven als deelnemer bij de Wiardi Beckman Stichting, t.a.v. Ria Nijholt, Postbus 1710, 1000 BH Amsterdam. Aangezien het aantal plaatsen beperkt is, zullen de opgaven worden behandeld in volgorde van binnenkomst. Aan de deelnemers zal te zijner tijd nadere informatie over de gang van zaken tijdens de conferentie worden toegestuurd.

De kosten voor twee lunches en koffie en thee bedragen per deelnemer f 48,-. Men wordt verzocht deze bij opgave over te maken op giro 30603 t.n.v. de WBS o.v.v. 'jubileumconferentie'.

WBS-nieuws

Over klasse-justitie

R.W. Jongman
Hoogleraar criminologie
aan de Rijksuniversiteit te
Groningen

Sinds *Karl Liebknecht* het begrip 'klasse-justitie' invoerde, zijn over dit onderwerp vele, soms verhitte, discussies gevoerd. Meestal ontstonden die naar aanleiding van een rechterlijke uitspraak waaraan, al dan niet vermeend, klasse-aspecten kleefden. Het proces tegen de gebroeders *Hogerhuis* is in dit opzicht klassiek geworden.¹ Eind vorige eeuw werden zij 'wegens eene poging tot diefstal bij nacht' (door middel van braak, inklimming en geweldpleging) tot gevangenisstraffen van respectievelijk zes, elf en twaalf jaar veroordeeld. Klassiek is dit geval niet geworden omdat het hoogstwaarschijnlijk om onschuldigen ging en evenmin door de gênante wijze waarop politie en Justitie – tot de Hoge Raad toe – elkaar dekten in een zaak waarin de bewijzen, op z'n vriendelijkst uitgedrukt, wat krakkemikkig waren. Nee, klassiek is de zaak vooral geworden door de klasse-aspecten die er aan vast zaten. Het vonnis maakte op onverbloemde wijze de diepe klasse-verdeeldheid duidelijk, die het toenmalige Nederland, met zijn bittere armoede in bepaalde arbeiderskringen, kenmerkte. Zoals de Hoge Raad verklaarde waren de vonnissen onder meer zo streng, omdat zij tevens ter afschrikking moesten dienen tegen de vele diefstallen en inbraken die tijdens deze crisisjaren plaatsvonden. Uiteraard werden deze vergripen vooral gepleegd door personen uit de onderste sociale klasse, de verarmde arbeidersklasse. Daartegen was hard optreden aangewezen. Het is niet erg gewaagd te veronderstellen dat drie broers uit meer welgestelde milieu's er – na stapels verzachtende rapporten – aanzienlijk milder vanaf gekomen zouden zijn.

Maar zover hoeven we in de geschiedenis niet terug te gaan om 'causes célèbres' te vinden die op zijn minst het vermoeden van klasse-justitie oproepen. Wie herinnert zich niet meer de beruchte röntgenologen die extreem hoge bedragen te veel declareerden en die er in ons nu kennelijk zeer milde strafrechtsklimaat zonder justitiële straf vanaf kwamen? Wie is vergeten met welk een snelheid de zaak tegen RSV-*de Vries* aanvankelijk werd geseponneerd? Wie kent niet meer de Haarlemse rechter R. die, toornig regerend over rijders onder invloed, zelf de dans wist te ontspringen toen hij in niet geheel sobere staat een bromfietser had aangereiden, die tengevolge daarvan overleed?

Beroemde of beruchte zaken die – terecht of niet – een vermoeden van klasse-justitie oproepen. Maar niettemin, het blijven incidenten, hoe spraakmakend soms ook. Wat moet de wetenschap daar mee? Die kan zich moeilijk op voorbeelden beroepen. Wie systematisch zoekt vindt ongetwijfeld tegen-voorbeelden, zaken waarin arbeiders een relatief lichte straf kregen of – omgekeerd – witte boorden een relatief

zware straf (zoals indertijd de jeugdige *Boudewijn H.* in de Baarnse moordzaak). Voorbeelden zijn eenvoudig te ontcrachten. Door tegen-voorbeelden.

Merkwaardigerwijs bleek, toen het Criminologisch Instituut te Groningen het gewraakte verschijnsel wilde gaan onderzoeken, er ondanks al de discussies in het verleden, volstrekt geen empirisch materiaal aanwezig te zijn waaruit zou kunnen blijken dat ongelijkheid voor het Recht niet een incidenteel, maar een structureel probleem is. We moesten dus van de grond af aan beginnen, dat wil zeggen dat we eerst maar eens wat cijfermatig materiaal aan het licht moesten brengen.

In dit stuk zal eerst verslag gedaan worden van de empirische resultaten die onze onderzoeken opleverden.² Daarna zal een poging tot interpretatie ondernomen worden, uitmondend in de vraag of, zelfs bij geconstateerde ongelijkheid voor het Recht, van klasse-justitie gesproken mag worden of niet. Tijdens de onderzoeksperiode van zo'n vijf à zes jaar ('71-'76) hebben mijn medewerkers en ik dat woord overigens zorgvuldig gemeden, teneinde in dit stadium van het onderzoek geen heilloze discussies uit te lokken. We spraken daarom van selectie-justitie, van prognose-justitie (ongunstige recidive prognoses voor arbeiders) en soms al, ietwat gedurfd, van klasse-effecten.

De ongelijkheid gemeten

Selectie door de politie

Enkele medewerkers van ons Criminologisch Instituut reden enkele maanden lang mee met de surveillance-auto's van de Groningse politie. Gewapend met papier en scherpgepunte potloden observeerden zij systematisch een reeks van zogenaamde 'staandhoudingen' op straat. Daarbij noteerden zij vele gegevens. Gegevens over de overtreding zelf en de omstandigheden, gegevens over de dader, gegevens over de agent. Voorts werd de afdoening van de zaak vastgelegd. Die liep uiteen van het ontbreken van enigerlei sanctie, via reprimande/waarschuwing en proces-verbaal, tot arrestatie plus proces-verbaal (de strengste afdoening). De resultaten van de eerste paar weken werden in de latere analyses niet meegeteld. De agenten moesten namelijk in de gelegenheid gesteld worden, te wennen aan de pottekijkers. In totaal werden zo'n tweehonderd korte en ruim honderd langerdurende zaken geanalyseerd.

Niet alle resultaten zijn in dit verband interessant. Zo bleken (vanzelfsprekend) ernstiger feiten strenger afgehandeld te worden. Dat gold ook voor zaken tegen mannen. Zaken tegen vrouwen kenden een milder einde (uiteraard zorgden we er voor 'schijnverbanden' zo

goed mogelijk te mijden; alleen vergelijkbare zaken werden vergeleken).

Maar hoe zat het nu met het probleem, dat voor ons de aanleiding tot het onderzoek vormde? Speelde de maatschappelijke positie (in onze eerste onderzoeksreeks vastgesteld aan de hand van het prestige van het uitgeoefende beroep) nu wel of niet een rol? De uitkomsten wezen sterk in bevestigende richting. Zo bleken zaken in welgestelde buurten lichter afgedaan te worden dan in volksbuurten. En sterker nog was de invloed van de maatschappelijke positie van de dader zelf op de afhandeling. Een lagere maatschappelijke positie ging gepaard aan een strengere afdoening. In feite was dit zelfs het sterkste verband dat we vonden. Deze eerste resultaten wekten nog weinig beroering. In de eerste plaats waarschijnlijk omdat we, zoals vermeld, het begrip klasse-justitie niet gebruikten. Maar in de tweede plaats ongetwijfeld omdat het om de politiek ging. Die is wel wat kritiek gewend en de uitkomsten werden door het Groningse korps dan ook nogal laconiek ontvangen. Wel vroeg de hoofdcommissaris ons, hoe je zoiets nu moest zien te voorkomen. Die vraag deed ons met de mond vol tanden staan.

Selectie door het Openbaar Ministerie

Zoals bekend zal zijn, is de Officier van Justitie in ons land gerechtigd een zaak te vervolgen of te seponeren. Het is verder nuttig te vermelden dat in grote trekken twee typen seponeringen (sepots) onderscheiden worden: technische sepots en beleidsepots. Interessant voor ons zijn vooral die laatste. De Officier van Justitie is daarbij namelijk niet gedwongen te seponeren (bij voorbeeld wegens onvoldoende bewijs), maar hij kan in alle vrijheid overwegen wat hij zal doen. Gaat het niet om een futiliteit? Is het wel in het belang van wie dan ook om deze verdachte te vervolgen? Zijn door anderen (ouders bij voorbeeld) al stappen ondernomen om herhaling te voorkomen? Deze en dergelijke overwegingen bepalen tenslotte zijn keus.

Zijn beslissing wordt onder andere vastgelegd op wat tot voor kort eenvoudig de Staat van Inlichtingen heette (SvI), doch daarna, onder invloed van de woordinflatie, verificatie- en informatiestaat is gaan heten. Deze (geanonimiseerde) formulieren worden opgevoerd aan de hand van het procesverbaal van de politie en bevatten, naast de beslissing van de Officier van Justitie en in de betreffende gevallen het rechterlijk vonnis, een schat aan gegevens over de verdachte. Hoe oud was hij (of zij) ten tijde van het delict? Wat was toen zijn beroep? Had hij werk? Was er sprake van alcohol- of druggebruik? Enzovoort tot aan het kerkenootschap toe. Uiteraard zijn de gegevens lang niet altijd volledig, maar voor cijfermatige analyses kan men er toch behoorlijk mee uit de voeten. In de meeste studies beperkten we ons tot verdachten tussen 18 en 26 jaar.

Opnieuw brachten wij al deze gegevens van de verdachten in verband met de afdoeningsbeslissingen (vervolgen of seponeren). Sommige uitkomsten waren weer zeer voor de hand liggend. De ernst van het misdrijf speelt natuurlijk een grote rol en dat geldt ook voor de leeftijd van de verdachte en zijn strafrechtelijk

verleden. Maar opnieuw vonden we dat ook de maatschappelijke positie van de verdachte een niet uit te vlakken invloed uitoefent op de vervolgingskans. Zeer illustratief in dit opzicht was ons laatste onderzoek op dit terrein waarbij wij enkele duizenden SvI's analyseerden. Van de verdachten die een arbeidersberoep uitoefenden werd zo'n dertig procent op beleidsgronden geseponerd; van de personen met een witteboordenpositie bijna het dubbele, namelijk 57 procent! Volledigheidshalve voeg ik weer even toe, dat we ervoor gezorgd hadden de overige omstandigheden zo gelijk mogelijk te houden (even oud, zelfde strafrechtelijk verleden, vergelijkbaar delict, enzovoort). Opmerkelijk was verder dat wij dit ongelijkheidseffect niet alleen aantroffen bij lichte misdrijven, waar de Officier van Justitie de grootste beleidsvrijheid heeft, maar ook bij zwaardere als inbraak en zware mishandeling. We konden er dus moeilijk omheen. Iemands sociale of maatschappelijke positie bepaalde mede, en zelfs in sterke mate, zijn vervolgingskans bij het Openbaar Ministerie.

Selectie door de rechter

Zoals gezegd, wordt op de SvI, als het tot vervolging is gekomen, ook de rechterlijke uitspraak vermeld. We kunnen daarover nu kort zijn. Opnieuw vonden we een stevig ongelijkheidseffect. Zo krijgen verdachten met een arbeidersberoep eerder een voorwaardelijke gevangenisstraf opgelegd dan de anderen. Maar vooral krijgen ze veel vaker een onvoorwaardelijke gevangenisstraf. Het grootste verschil ligt wat dat betreft onder de recidivisten (hier gedefinieerd als: eerder voor de rechter geweest). Van de recidivisten uit arbeidersmilieu die voor een eenvoudige diefstal voor de rechter stonden, ging 37 procent de bak in. Van de anderen 'slechts' vijf procent. Het verschil verdween niet, als we ook nog de precieze aantallen eerder gepleegde delicten gelijk hielden. Dit ongelijkheidseffect komt nog eens boven op dat van politie en officier van Justitie, die hebben immers al eerste schiftingen gemaakt.

Invloed van de werkloosheid

In al de hiervoor beschreven onderzoeken werd de maatschappelijke positie, zoals gezegd, vastgesteld aan de hand van het beroepsprestige. In de tijd dat deze studies plaatsvonden (eerste helft jaren zeventig) was dat ook niet zo gek. Bijna iedereen had nog werk en dan is de aard van het beroep de beste enkelvoudige graadmeter voor iemands maatschappelijke positie. Toon mij uw beroep en ik zal u zeggen wat de kwaliteit is van uw huisvesting, de kansen voor uw kinderen, het niveau van uw inkomen, enzovoorts. Kortom, iemands beroep is altijd een prima voorspeller geweest voor zijn aandeel in de schaarse goederen. Maar die mooie overzichtelijke tijden, ze zijn niet meer. Naast de traditionele scheidslijnen, die hun bases vooral vonden in de beroepshierarchie, zijn nieuwe, en waarschijnlijk veel dieper insnijdende scheidslijnen ontstaan. Daar lijkt het tenminste sterk op, wanneer we de recente ontwikkelingen in de criminaliteit bekijken. Daarin speelt de werkloosheid de meest domine-

rende rol.³ De gehele stijging van de criminaliteit in de stad Groningen van ± 1960 - ± 1980 moet toegeschreven worden aan mensen die ten tijde van het gepleegde delict baanloos waren. Zij pleegden bovendien vrijwel uitsluitend vermogens-delicten zoals diefstal, inbraak, en dergelijken. Onder de werkenden was geen enkele stijging te bespeuren.

Wie, zoals ik, de stijgingen in de (vermogens-)criminaliteit ziet als een onbedoeld bij-product van maatschappelijke ontwikkelingen, die moet zich toch wel enige zorgen gaan maken. De door ons gevonden cijfers illustreren namelijk, wat we - op de huidige regeringscoalitie na - natuurlijk al lang weten: de ontwikkeling naar een samenleving waarin (steeds meer) mensen in marginale posities worden gedrongen.⁴ De toenemende concentratie van de criminaliteit onder hen is daarvan slechts één der eerste, maar tevens opvallendste, symptomen van die marginalisering.

Maar wat heeft deze boutade te maken met ongelijkheid voor het Recht, waarover dit artikel toch zou gaan? Het leek ons, gezien de hiervoor beschreven ontwikkelingen, interessant na te gaan of de werkloosheid ook al gevolgen heeft voor de dagelijkse praktijk van de justitiële afhandelingen. Onze redenering was dat het momenteel niet meer de arbeiders zijn die de meeste redenen hebben de bestaande (diefstal-)wetten te overtreden. Als 'gevaarlijker' in dit opzicht zullen nu werklozen beschouwd gaan worden. Dat zal hun justitiële kansen niet verbeteren. Het is bij voorbeeld niet ondenkbaar dat voor hen de kans op recidive hoger ingeschat zal worden. Dat moet dan blijken uit een hardere aanpak. Hoe deugdelijk of ondeugdelijk de voorgaande redenering ook moge zijn, de vraag of de kansen voor werklozen in de rechtsgang ongunstiger zijn, moeten we voorlopig bevestigend beantwoorden. Uit de onderzoeken die wij op dit punt verrichtten, blijkt steeds dat werklozen verhoudingsgewijs ongeveer twee keer zo vaak tot gevangenisstraf veroordeeld worden als werkenden (overige omstandigheden gelijk gehouden). Ook hier dus weer: ongelijke kansen in de rechtsgang - hoe die dan ook ontstaan. Eenzelfde effect, tenslotte, vonden wij - zij het iets minder pregnant - voor de minderheidsgroepen van Surinamers en Antilianen en voor gastarbeiders.

De voorlopige conclusie uit dit alles stemt niet vrolijk. Gelijkheid voor het Recht, de optimistische boodschap uit de Verlichting, bestaat - om met *Carmiggelt* te spreken - alleen in onze goedhartige verbeelding. De stelling hoort dus in het Rijk der mythen. Hoe zwakker de maatschappelijke positie, hoe ongunstiger de justitiële kansen, daar lijkt het sterk op.

Enig voorbehoud

Zoals het een onderzoeker betaamt, laat ik na deze gespierde taal enig voorbehoud volgen. Op het politie-onderzoek na (daar observeerden we in de praktijk) waren de uitkomsten gebaseerd op analyses van dossiers. De gegevens die hierin vermeld staan, zijn echter door de betreffende instanties niet vastgelegd met het oog op wetenschappelijk onderzoek en zeker niet met het oog op onderzoek naar justitiële ongelijkheid. Je moet je als onderzoeker maar redden met wat er is en

het zou dus kunnen zijn, dat bepaalde gegevens, die voor de toetsing van de ongelijkheidshypothese belangrijk zijn, ontbreken. In theorie moet daarom de mogelijkheid opengelaten worden dat het in laatste instantie toch niet de maatschappelijke positie is die aan de basis ligt van de justitiële ongelijkheid, maar andere factoren, die tot nu toe aan de aandacht ontsnapt zijn (gedrag in de rechtszaal, inhoud pleidooi, enzovoort). Erg groot lijkt de kans daarop ons overigens niet, daarvoor zijn de gevonden verschillen in afhandeling te groot, maar voor alle zekerheid zijn we toch onlangs gestart met een omvangrijk observatie-onderzoek in de rechtszaal. Daarin staat de relatie werkloosheid-straftoemeting centraal. Dit onderzoek zal nog aanzienlijk meer gegevens opleveren dan de voorgaande. De uitkomsten wachten we maar even af. Zolang echter nog geen weerlegend onderzoek (van onszelf of anderen) verschenen is, zullen we blijven uitgaan van de empirische resultaten tot nu toe. En daarmee handhaven we voorlopig de stelling dat de maatschappelijke ongelijkheid geen halt houdt voor de poorten van het Recht.

Rest de vraag, hoe die rechtsongelijkheid dan kan ontstaan in een samenleving die een gelijkheidsideologie aanhangt, en bij justitiële instanties die ongelijke behandeling ongetwijfeld evenmin willen. Met die vraag begeef ik me op het terrein der speculaties.

Verklaringen

De discussie over 'klasse-justitie' brak pas los, toen het onderzoek naar de ongelijkheid in de rechterlijke vonnissen was voltooid (eind '76). Dat zal ook om andere dan al eerder aangegeven redenen, wel niet toevallig zijn. Selectieve afhandeling door de politie, ongelijke kansen voor de Officier van Justitie, nou ja, dat zijn ook maar mensen. Maar de rechter is meer. Hij verzinnebeeldt als eerste de onafhankelijkheid van onze rechtspraak. Hij is een teken, een symbool; hij is meer dan gewoon maar vlees en bloed. Meestal overigens als man, belichaamt hij Vrouwe Justitia als geen ander. Twijfel aan zijn vermogen om de in de samenleving ingebakken ongelijkheid althans in de rechtzaal op te heffen, dat is meer dan twijfel. Dat is inbraak met vernieling in het heiligdom van het Recht.⁵

Maar zelfs als we de woede en onzekerheid verdisconteren, die aantasting van een mythe nu eenmaal altijd oproept, was de discussie ongemeen fel te noemen.⁶ Dat kwam vast en zeker ook omdat de media nauwelijks moeite hadden met de interpretatie van de gesignaleerde ongelijkheid. Resoluut en soms met hoofdletters werd het verschijnsel tot Klasse-Justitie verklaard. Zover waren wij zelf echter nog niet. Wij hadden nu pas voldoende empirisch materiaal voorhanden om te kunnen constateren dat de maatschappelijke ongelijkheid in de rechtsbehandeling weerspiegeld wordt. Verdergaande interpretatie was een tweede.

Achteraf gezien heeft de felle kritiek, die soms in persoonlijke aanvallen uitmondde, mij kennelijk niet koud gelaten. Het eerste samenvattende en iets meer beschouwende artikel dat ik na afsluiting van de eerste onderzoeksreeks schreef droeg namelijk de sussende

titel: Vrouwe Justitia is ook maar een mens.⁷ De inhoud was navenant. Interpretaties in termen van tegenstellingen en maatschappelijke conflicten, die op het podium voor de rechter hun beslag krijgen, ging ik uit de weg. Met nadruk wees ik op feiten in de democratie, die weliswaar ongelijkheid voor Justitie tengevolge hebben, maar die, eenmaal bewust gemaakt, gerepareerd kunnen worden. Kronkels, rimpels, die met enige goede wil gladgestreken kunnen worden. Overigens wil ik van die opvattingen ook nu nog geen afstand nemen. Wat ik echter onvoldoende duidelijk maakte, was dat ze hooguit een deel van het verhaal vormen (daarover straks). Sommige van die door mij indertijd aangevoerde verklaringen zijn van bot-materiële, andere van minder makkelijk grijpbare aard:

1. de advocaat.

Bewogen wees ik er in het betreffende artikel op, dat de aanwezigheid van de advocaat in de rechtszaal de uitkomst beïnvloedt. Daarbij beriep ik mij onder meer op een onderzoek van ons instituut⁸ waaruit bleek dat de aanwezigheid van de advocaat bij de strafzaak tegen zijn cliënt (gemiddeld) een lagere straf ter gevolge heeft. Helaas echter was hij lang niet altijd present en in de betreffende gevallen behoeven we maar één keer te raden tot welke maatschappelijke laag de cliënt behoort. Vaker raden is overigens evenmin nodig wanneer blijkt dat de verdachte helemaal geen advocaat heeft.

Voorts herinner ik aan de kwaliteit van de advocaat. Wie het breed heeft kan de betere kiezen; anderen hebben óf minder keus óf moeten zelfs maar afwachten wie hun wordt toegewezen. Voorzichtig geworden voeg ik toe, dat dit geen onbesuisde aanval is op de advocatuur. Maar zoals in elke bevolkingsgroep verschillen ook onder hen de capaciteiten.

2. de schadevergoeding.

Een Officier van Justitie is geen onmens. In zijn vervolgingsoverwegingen zal hij vast en zeker de reeds betaalde schadevergoeding laten meetellen. Niet toevallig waarschijnlijk zijn tegen mijn eigen dochter enkele baldadigheidszaken uit haar wilde jaren geseponeerd. Vader draafde onmiddellijk op, met de portemonnaie reeds open. Het is op zich ook prima (afgezien nu van mijn eigen vlees en bloed) dat de Officier van Justitie de betaalde schadevergoeding laat meetellen. Daarin schuilt dan ook niet het rechtvaardigheidsprobleem. Dat zit hem in het feit dat de jeugdige, wiens ouders niet kunnen dokken, eerder de klos zal zijn.

3. de veronderstelde opvang door het milieu.

Waarom zou een Officier van Justitie vervolgen, of de rechter nog streng vonnissen, als blijkt dat de ouders al met de jeugdige delinquent bij de psycholoog, psychiater of een bureau voor gezinsrelaties zijn geweest? Er gebeurt dan toch al van alles aan? (Of zou de rechter misschien vinden, dat iemand al voldoende gestraft is, als hij in handen van de welzijns wereld is gevallen?) De 'onrechtvaardigheid' ontstaat weer doordat er ouders zijn die het woord psychiater niet kunnen uitspreken en van gezinsrelaties hooguit weten dat ze bestaan.

4. de sociale afstand tussen rechter en verdachte.

Opmerkelijk is, blijkens onze onderzoeken, dat Offi-

cier van Justitie en rechter in hun beslissingen een soort tweedeling hanteren. Het is niet zo dat de kansen in de rechtsgang precies de treden van de maatschappelijke ladder volgen. Arbeidersberoepen worden als het ware op een hoop geveegd. De knik in de justitiële kansen ligt, als we alle mogelijke beroepen qua maatschappelijk aanzien of prestige op een rij zetten, ongeveer in het midden, daar waar ongeveer de witteboordenberoepen beginnen. Daarbeneden verschillen de kansen aanzienlijk van die daarboven. Reden voor ons om steeds globaal te spreken van arbeiders- en witteboordenfuncties.

Het lijkt mij dat ook de sociale afstand iets te maken zal hebben met de geconstateerde ongelijkheid in de afhandeling. Kennis van iemands achtergrond zal ongetwijfeld het oordeel beïnvloeden. Als die achtergronden niet best zijn dan ziet, hoor, ergaar je toch meteen dat er nu een potentiële crimineel voor je staat? Zie waar hij woont, aanhoor zijn woordgebruik, aanschouw zijn gedrag in de rechtszaal. Dat steekt toch wel heel opvallend af bij de keurige, goed in het pak, woordgebruik en achtergronden zittende verdachte van daarnet? Met die laatste was zelfs van een goed contact sprake. Onvoorstelbaar dat die zo iets weer zou doen.

Is die invloed van de kennis van de sociale achtergronden op het oordeel – aangenomen dat deze verklaring juist is – de rechter te verwijten? Ik geloof het niet. We zouden zelf evenzo reageren. Misschien mag ik mij een historische anecdoten veroorloven. Toen enkele jaren geleden een gijzelingszaak in ons land tot een goed einde was gebracht, verscheen er een foto in de kranten, waarop je de dader naast zijn advocaat in de auto zag zitten. En, mijn vak ten spijt, dacht ook ik: en toch kun je het zien. Het wat ruwe uiterlijk, de brutale blik, de licht ineengedoken houding. Enkele jaren later ontmoette ik de advocaat. Die bleek ik voor de delinquent aangezien te hebben. Hij zag er typisch mannelijk uit, keek openhartig uit z'n ogen en hij zat in een uiterst charmante, licht ineengedoken houding. Sociale afstand tussen rechters en verdachten. Minder persoonlijk contact, minder begrip, het moet wel haast gevolgen hebben voor de uitspraak.

Conflicterende belangen

Het hiervoor genoemde artikel bezorgde me achteraf een kater. Weliswaar vond en vind ik nog steeds niet, dat het louter baarlijke nonsens bevat, maar ik hield het onrustige gevoel dat ik voor iets op de loop was. En pas heel langzaam begon me te dagen wat dat was. Beter dan ikzelf hadden de critici die mijn onderzoeken zo fel aanvielen, gezien dat ik – alle relativiserende overwegingen naar buiten ten spijt – op weg was naar een interpretatie in termen van maatschappelijke tegenstellingen en conflicten; dat ik daarmee tegelijk bezig was mijn vak niet 'waardenvrij', vrijblijvend, te beoefenen, maar vond dat het onder meer moest dienen als middel om de ongelijkheid in de samenleving te bestrijden. Dat is voor sommigen niet zo'n leuke gedachte in een democratie, waarvan de feitelijke ongelijkheid nu net het cement vormt.

Over de hierna volgende conflictverklaring voor onze

uitkomsten ben ik aanzienlijk onzekerder dan over de voorgaande. De genoemde 'harmonieverklaringen' leveren voor een onderzoeker geen grote problemen op. Om twee redenen: In de eerste plaats zijn ze – de meeste althans – in principe betrekkelijk eenvoudig te toetsen. Het zijn geen 'moeilijke' interpretaties. Dat geeft je als onderzoeker een gevoel van zekerheid, wat er, na toetsing, van de veronderstellingen ook over moge blijven. In de tweede plaats gaat het om aannames die redelijk goed in het gehoor liggen, zelfs bij het behoudende deel van het publiek. Empirische resultaten die dergelijke aannames lijken te bevestigen, zullen dan ook gemakkelijk geaccepteerd worden, zowel door het wetenschappelijk forum als door leken. Ze roepen immers geen fundamentele twijfel op aan de kwaliteit van onze democratie. Met wat goede wil, gepaard aan enige sociale inventiviteit, is er best wat aan te doen. We kunnen rustig gaan slapen.

Dat zal wel wat anders liggen, zodra radicalere interpretaties aangevoerd worden die de justitiële ongelijkheid tot het resultaat verklaren van conflicterende belangen; tot het gevolg van sociale en politieke tegenstellingen binnen de bevolking. Twee levensgrote problemen doemen dan onmiddellijk op. Hoe bedenk je als onderzoeker in vredesnaam een onderzoeksopzet die glashelder kan duidelijk maken of het nu wel of niet die conflicterende sociale en politieke belangen zijn die mede aan de basis liggen van de justitiële ongelijkheid? Hoe toon je empirisch overtuigend aan dat arbeiders, of werklozen of andere machts-minderheidsgroepen ook zwaarder gestraft worden, omdat ze tot die machtsminderheidsgroepen behoren en als zodanig een grotere potentiële bedreiging vormen voor de bestaande ongelijkheidsstructuur dan anderen? Kortom, het gaat hier om een interpretatie die vanuit bepaalde politieke visies regelmatig naar voren is gebracht, maar waarop wij, in empirische zin, onze tanden misschien wel zullen stukbijten – zelfs als de conflict-aanname zou deugen.

Dat is één. Maar vervolgens zullen door het wetenschappelijk forum aanzienlijk zwaardere eisen aan de kwaliteit van de 'bewijsvoering' gesteld worden. Als mij één ding is duidelijk geworden uit de discussies die ontstonden *du moment* dat onze resultaten tot illustraties van het klasse-karakter van het Recht verklaard werden, dan is het dat wel. Overigens is die hardere opstelling van het forum op zich juist. Naarmate een onderzoeker inhoudelijk gezien meer beweert, zal zijn bewijsvoering aan strengere eisen moeten voldoen. Maar dat maakt het niet makkelijker.

In welke richting zoek ik dan (ook) een verklaring?⁹ De hoofdgedachte is dat de maatschappelijke ongelijkheid op morele gronden niet te verdedigen valt. Iemands aandeel in de schaarse goederen hangt sterk samen met de positie die hij inneemt in de beroepshierarchie. 'Toon mij uw beroep . . . enzo voort.' Die beroepspositie wordt vrijwel uitsluitend bereikt op gronden die buiten het domein van persoonlijke schuld en verdienste liggen. In onderlinge verwevenheid bepalen afkomst en aanleg de eindpositie. Noch in de plaats van de wieg echter, noch in de kwaliteit

van de hersenen hebben we enige inspraak gehad. In die zin zijn we dan ook niet veel meer dan het resultaat van een worp met de kosmische dobbelsteen. De enige factor tenslotte die in principe een systeem van ongelijke beloningen (in brede zin) zou kunnen rechtvaardigen, is de inzet (*arbeidseigenschappen*). Helaas zijn op grond van die factor niet meer dan fluctuaties mogelijk binnen de vrij enge grenzen, door aanleg en afkomst gesteld. Macro-sociaal gezien heeft inzet nauwelijks enige invloed op de beloningsverdeling.

Speciaal in de onderste regionen worden de onmogelijkheden tot substantiële positie-verbetering dagelijks ervaren. Verhoudingsgewijs moet men daar dus sterke gevoelens van onrecht aantreffen (een veronderstelling die in onze eerste interviewonderzoeken onder werklozen in sterke mate bevestigd wordt). Onrechtgevoelens vormen een prima voedingsbodem voor verzet.¹⁰ Wanneer nu van onvoldoende bindingen aan de samenleving (zoals goede conventionele relaties, gezin, materiële verworvenheden, conventionele overtuigingen) sprake is, dan kan dat verzet gemakkelijk de vorm van criminaliteit aannemen. Men kan zich dan namelijk wel enig justitieel risico permitteren. Onze vooronderzoeken tot nu toe laten zien, dat het voor een beter begrip van de (stijgende) vermogenscriminaliteit vruchtbaar kan zijn deze gedachtengang verder uit te werken.

Wat zou een en ander nu kunnen betekenen voor de kansen in de rechtsgang? Laten we ons, om de gedachten te bepalen, richten op de nieuwe tweedeling tussen baanbezitters en baanzoekers. Baanbezitters vormen verhoudingsgewijs geen grote bedreiging voor de bestaande orde, of – iets concreter – voor het materiële bezit van anderen. Een zo belangrijke binding (tevens verliespost) als het bezit van een baan en wat daarmee samenhangt, is immers in orde. Baanlozen vormen in principe een grotere bedreiging. Bij het afwegen van voor en tegen van een te plegen delict, missen zij één der belangrijkste potentiële verliesposten. Zij kunnen zich door de bank genomen dus grotere risico's permitteren. Dat geldt niet alleen bij het eerste delict, maar ook – en vooral – na eenmaal gepakt te zijn. Wie wat te verliezen heeft, past een tweede keer zeker beter op. Vanuit die gedachte wordt ook begrijpelijk waarom, eenmaal gevonnist, mensen uit de lagere sociale milieus aanzienlijk vaker recidiveren dan hun tegenhangers uit beter gesitueerde kringen en ook waarom, eenmaal gevonnist, werklozen veel vaker recidiveren dan werkenden, zoals uit onze onderzoeken bleek.

De ongunstige justitiële prognose voor werklozen (respectievelijk lagere sociale klasse) is dan ook, hoe cynisch dat ook moge klinken, als uiterst realistisch te beschouwen. Maar die prognose telt zwaar mee in het bepalen van de strafmaat. En langs die indirecte weg zullen de maatschappelijke tegenstellingen mede de ongelijkheid voor het Recht bepalen. De drijfveren (onrechtgevoelens) zijn sterker, de remmende bindingen zwakker; de rechter weegt dat mee, de prognose wordt dus ongunstiger de straf daardoor 'vanzelf' zwaarder. Ongelijkheid voor het Recht is dus niet meer dan een symbool, een verwijzing naar de funda-

mentele maatschappelijke ongelijkheid van mensen. Zij is dus ook niet uit te bannen in de samenleving zoals wij die nu kennen.

Klasse-justitie?

Ongelijkheid voor het Recht. Geen wonder, als we zien dat onder bepaalde maatschappelijke groeperingen de motieven of drijfveren die tot criminaliteit kunnen leiden sterker zijn dan bij anderen, terwijl de criminaliteitremmende bindingen tegelijk zwakker zijn. Hardere tegendruk van de Staat, vertegenwoordigd door de justitiële instanties, is dan noodzaak. Verstärkte ongelijkheid voor het Recht, waar dezelfde groeperingen, eenmaal met Justitie in aanraking gekomen, ook nog eens over minder effectieve verweermiddelen beschikken (advocaat, schadevergoeding, enzovoort).

Maar is dat alles nu als klasse-justitie te omschrijven? Daar kunnen we kort over zijn. Wie vindt dat we geen klasse-samenleving hebben, die zal geen klasse-justitie erkennen, zelfs al accepteert hij zoiets als ongelijke kansen in de rechtsgang en zelfs al wil hij best meegaan in de gedachte dat die kansen structureel samenhangen met de maatschappelijke posities. Zijn afkeer van het begrip zal dan waarschijnlijk ontstaan zijn door de verwijzing naar de marxistische ideologie die de term impliceert.

Zelf gebruik ik de term klasse-justitie tegenwoordig onverbloemd. Niet omdat ik zo'n *Marx*-kenner of -aanhanger ben, maar wel omdat het begrip 'klasse' de historisch bijbetekenissen van hiërarchie en ongelijkheid heeft gekregen, die andere 'objectievere' sociologische begrippen als 'sociale lagen' en dergelijke missen. De maatschappelijke klassen in onze samenleving verdwijnen niet door ze anders te benoemen.

Nog één opmerking tot slot. Het is hoop ik, duidelijk geworden dat ik niet geloof in samenzweringstheorieën. In opzet en bewuste discriminatie binnen de

rechtsgang geloof ik niet. Maar waar de maatschappelijke verhoudingen zijn zoals ze zijn, daar is klassejustitie onvermijdelijk en onoplosbaar. Ze vloeit voort uit de structuur van de ongelijkheidssamenleving. We moeten er mee leven, zij het onder protest.

Noten

1. Johan Frieswijk en Hans Sleurink, *De zaak Hogerhuis, 'ene gerechtelijke misdaad'*, Friese Pers Boekery BV, Leeuwarden, 1984.
2. De artikelen die over dit onderwerp in het *Nederlands Tijdschrift voor Criminologie* (nu *Tijdschrift voor Criminologie* geheten) zijn verschenen, zijn gebundeld in: R.W. Jongman e.a., *Klasse-elementen in de rechtsgang*, Criminologisch Instituut Groningen, 1981. Om al te veel verwijzingen te voorkomen zal ik bij de beschrijving van afzonderlijke onderzoeken hierna, verder niet meer het bijbehorende artikel noemen.
3. R.W. Jongman, 'Criminaliteit als verzet', *Socialisme en Democratie*, jrg. 42, no. 6, juni 1985, p. 183-188.
4. Zie ook: H.M. Langeveld, 'Werkloosheid en maatschappelijke desintegratie. Pleidooi voor een gedeeltelijk basisinkomen', *Socialisme en Democratie*, jrg. nr. 43, no. 4, april 1986, p. 103-108.
5. Het begrip 'onafhankelijke rechter' heb ik overigens altijd wat merkwaardig gevonden. De rechter moet namelijk maar afwachten wie er via een aantal selectieprocessen, die plaatsvinden voordat hij er zelf aan te pas komt (bij politie en OM b.v.), bij hem terecht komen.
6. Zie jaargang 1977 van het *Tijdschrift voor Criminologie*, Boom, Meppel.
7. Mijn collega Dessaur vond dat ik het artikel had moeten noemen: 'Vrouwe Justitia is ook maar een man.'
8. D.W. Steenhuis, *Rijden onder invloed, een onderzoek naar de relatie tussen strafmaat en recidive*, Van Gorcum, Assen, 1972.
9. Zie voor een meer uitgebreide versie het artikel, genoemd in noot 3.
10. Zie de recent verschenen postzegel met de opdruk onrecht/verzet; bij mijn theorieën heb ik de PTT tenminste aan mijn zijde.

Vervolg van blz. 234.

Noten

1. De PvdA steunde het kabinet hierin, maar werd in een later stadium ontrouw aan de eigen mening. Directe verkiezing, aldus de redenering, zou een vertekening van de positie van de Eerste Kamer kunnen betekenen. Het middel zou de kwaal alleen maar verergeren.
2. De Eerste Kamer heeft nooit getracht een bewindsman of -vrouw tot aftreden te dwingen. De enige uitzondering vormt het aftreden van F.J. Kranenburg, staatssecretaris

van Oorlog, in 1958 naar aanleiding van de zogenaamde Helmenaffaire na een begrotingsdebat, waarbij het niet tot een expliciete kameruitspraak was gekomen.

3. Rapport van de Commissie Parlementaire Democratie van de PvdA, 1967.
4. Pieter Nieuwenhuijsen, *Gemeenten als proeftuin voor een houdbare verzorgingsstaat*, Deventer, Van Loghum Slaterus (WBS-cahiers), 1986.

'Heroverweging'. De rol van de Eerste Kamer opnieuw bezien

Anne Vermeer
Voorzitter van de Eerste-
Kamerfractie van de Partij
van de Arbeid

Het beginselprogramma van 1977 zegt kort en krachtig, dat de Eerste Kamer moet worden afgeschaft. Het verkiezingsprogramma '86-'90 bevestigt dit. Daarmee blijft de PvdA in de traditie van de socialistische beweging, die nooit veel sympathie voor deze loot van ons staatkundig stelsel heeft gehad. Diende niet *Troelstra* als Tweede-Kamerlid voor de SDAP in 1917 een wetsontwerp in ertoe strekkende de Eerste Kamer op te heffen? Trouwens, zolang deze Kamer bestaat, dus vanaf 1815, zijn er stemmen opgegaan en pogingen gedaan om deze af te schaffen of om haar bevoegdheden te beperken.

Tot dusver bleven deze zonder resultaat. Ook recente pogingen tot hervorming zijn mislukt. Bij de grondwetsherziening 1983 is het hoofdstuk over de Staten-Generaal nauwelijks gewijzigd. Wijzigingsvoorstellen van min of meer ingrijpende aard zijn gesneuveld. Ook het bestaansrecht van de Eerste Kamer is nooit in gevaar geweest. Opeenvolgende staatscommissies en regeringen meenden, dat heroverweging van in de Tweede Kamer aanvaarde wetsvoorstellen door de Eerste Kamer te prefereren is boven alternatieve heroverwegingsprocedures. Tijdens de behandeling van de grondwetsherzieningsnota van het kabinet-*den Uyl* deed de Tweede-Kamerfractie van de PvdA een vergeefse poging de Kamer tot een ander standpunt te bewegen. De poging had zelfs een averechts effect, omdat de Kamer een motie-*de Kwaadsteniet* (CDA) aanvaardde, die uitsprak, dat taak en bevoegdheden van de Eerste Kamer moeten worden gehandhaafd.

Al in eerdere stadia waren voorstellen om de Eerste Kamer het enquêterecht te ontnemen, om deze uit te schakelen bij de tweede lezing van grondwetsherzieningsvoorstellen en bij de behandeling van begrotingsontwerpen gestrand. Ook een poging van de PvdA-fractie de bevoegdheid te beperken tot een suspensief vetorecht mislukte. De Eerste Kamer zou dan een wetsontwerp binnen drie maanden moeten aanvaarden of terugsturen naar de Tweede Kamer voor een eindbeslissing.

Wat veranderde was de zittingsduur, die van zes op vier jaar werd gebracht, en het tijdstip van verkiezing (voortaan binnen drie maanden na de verkiezing van Provinciale Staten). Het stond bij voorbaat vast, dat voor afschaffing of voor drastische verkorting van bevoegdheden onvoldoende steun zou zijn te verkrijgen. In die wetenschap ware het verstandig geweest de aandacht te concentreren op hetgeen het kabinet-*Den Uyl* in het voetspoor van de staatscommissie-*Cals-Donner* terecht wilde, namelijk directe verkiezing in combinatie met schrapping van het ontbindingsrecht. De verouderde, met geen enkel argument te verdedigen, getrapte verkiezing had moeten worden vervangen door

de meest democratische¹, terwijl door schrapping van het ontbindingsrecht zou zijn vastgelegd, dat de Eerste Kamer zich tot heroverweging van wetsontwerpen heeft te beperken. Daarmee zou formeel zijn bevestigd wat feitelijk het geval is namelijk dat het politieke zwaartepunt bij de Tweede Kamer ligt.² Aangezien door de woordvoerder van de VVD in de Tweede Kamer de schrapping van het ontbindingsrecht werd bepleit, was een poging om dit te combineren met directe verkiezing niet bij voorbaat kansloos geweest.

Het belang van politieke heroverweging

Gedane zaken nemen echter geen keer. De geschiedenis van de recente grondwetsherziening, beginnend met de staatscommissie-*Van Schaik* (1950) en eindigend met publikatie in het Staatsblad van februari 1983 latend voor wat zij is, wil ik in de rest van dit artikel twee vragen aan de orde stellen. In de eerste plaats: is er reden om het standpunt van de PvdA inzake de Eerste Kamer *ten principale* te herzien? En in de tweede plaats: wat dient *praktisch gesproken* onze opstelling ten opzichte van dit orgaan te zijn, gegeven het feit dat het bestaat – en in het jaar 2000 waarschijnlijk nog steeds zal bestaan.

Wat de eerste vraag betreft, moet ik constateren dat de formulering in beginsel- en verkiezingsprogramma veel te eenvoudig is. Begrijpelijk is zij wèl, in zoverre de getrapte verkozen Eerste Kamer, met de benoemde Commissaris der Koningin en de benoemde burgemeester, als onvolkomenheden in ons democratisch bestel kunnen worden gezien. Maar zij is losgemaakt uit het bredere verband zoals dat werd aangeduid in het rapport van de commissie-*Burger* uit 1967.³ Volgens dit rapport zouden Eerste en Tweede Kamer moeten opgaan in een Parlement van 225 leden. Direct na de verkiezingen zouden de 225 uit hun midden 150 leden aanwijzen die als Kamer zouden fungeren. Wetsontwerpen zouden in eerste lezing door de Kamer, in tweede lezing door het Parlement worden behandeld met recht van amendement.

De problematiek die in dit voorstel nog wel in het gezichtsveld bleef, maar die sindsdien in de PvdA eigenlijk niet meer aan de orde is geweest, is die van de heroverweging; heroverweging van door de Tweede Kamer genomen besluiten, waarmee in de huidige verhoudingen de Eerste Kamer is belast. Voor heroverweging van wetsvoorstellen in enigerlei vorm worden doorgaans twee argumenten aangevoerd. In de eerste plaats is er het wetstechnische argument. Het gaat daarbij niet alleen om verkeerde of verkeerd geplaatste leestekens of verkeerd gedrukte woorden. Wetsvoorstellen vertonen, na een vaak uitgebreide en soms ingrijpende amendering, nogal wat onvolko-

menheden, inconsistenties, lacunes en verkeerd gelegde verbanden. De indruk bestaat, dat dit in toenemende mate het geval is.

Ik vind dit zelf geen sterk argument. Voor het corrigeren van fouten en onvolkomenheden van uiteenlopend karakter is een ander politiek orgaan dan het orgaan dat in eerste aanleg beslist, niet de enige of beste oplossing — zeker niet als, zoals bij de Eerste Kamer, het recht van amendement ontbreekt. Een door de afdeling wetgeving van het betreffende departement goed voorbereide tweede lezing, in de Tweede Kamer zelf voorbereid door een commissie-wetgeving, zou een minstens even goede oplossing zijn. Als de huidige Eerste Kamer aan dit soort werk aandacht besteedt, dan is dat vooral een gevolg van de aanwezigheid van leden die door opleiding, ervaring en karakter dit type werk kunnen verrichten.

Het tweede argument is veel sterker. Het betreft de wenselijkheid van een *politiek* oordeel in tweede termijn. Is het voorstel nodig, is het doelmatig? Ook wie erkent, en wie doet dit niet, dat het zwaartepunt van dit politieke oordeel in de Tweede Kamer behoort te liggen kan van mening zijn, dat een tweede toetsing in enigerlei vorm wenselijk is. De nog wel eens gemaakte vergelijking met de rechtspraak volg ik niet, omdat appèl en cassatie van een andere orde zijn dan heroverweging van wetsvoorstellen. Meer hout snijdt de stelling, dat een wet zodanig kan ingrijpen in het leven van (delen van) de bevolking, dat een tweede oordeel, en dan door een ander orgaan dan hetgeen in eerste aanleg oordeelde, geen overbodigheid is.

Een tweede reden kan zijn dat, na behandeling in eerste instantie, in de samenleving een hernieuwde of soms zelfs geheel nieuwe discussie ontstaat over het betreffende wetsvoorstel of elementen daaruit. De oorzaak daarvan kan zijn, dat de in eerste aanleg aangebrachte wijzigingen het voorstel meer of minder ingrijpend hebben veranderd. Ook komt het nog wel eens voor, dat de discussie in de samenleving betrekkelijk laat op gang komt, zodat deze pas in tweede instantie in het oordeel kan worden betrokken. En tenslotte zou men kunnen stellen dat het zinvol is een wetsvoorstel in heroverweging te geven aan een orgaan, samengesteld uit leden, die geen politici van beroep zijn, maar die werkzaam zijn op allerlei terreinen van het maatschappelijk leven en van daaruit ervaring en deskundigheid meebrengen.

Tegen deze 'politieke' argumenten plegen tegenstanders van heroverweging in te brengen dat de dubbele behandeling veel extra-werk geeft en dat daardoor de procedure voor het tot stand komen van een wet onevenredig (ten opzichte van het nut van heroverweging) zou worden verlengd. Gegeven de feitelijke situatie is dit laatste geen sterk argument. In gevallen waarin de procedure termijngebonden is, is de Eerste Kamer meestal bereid met een korte, soms zeer korte termijn van voorbereiding te volstaan. Overigens dreigt daardoor soms de zorgvuldigheid in gevaar te komen.

Wie, zoals de PvdA, het bestaan van de Eerste Kamer overbodig vindt, kan dit alleen doen als men, ondanks de genoemde argumenten-pro, een heroverweging in

politieke zin overbodig acht. Zoals hiervoor is opgemerkt heeft sinds 1967 een afweging van argumenten pro en contra niet meer plaatsgevonden. Het toen gehouden pleidooi voor een variant van het zogenaamde Bataafs-Noorse stelsel heeft tot enige discussie, niet tot enig gevolg in de staatkundige praktijk geleid. Het is alleszins verdedigbaar om nu, bijna twintig jaar later, het onderwerp opnieuw 'in heroverweging' te nemen. Daarvoor is des te meer reden nu in het rapport van de commissie-Relatie kiezers-beleidsvorming, in de wandeling commissie-*Biesheuvel* genoemd, het voorstel is gedaan tot invoering van een door middel van correctief wetgevingsreferendum, dus een methode van heroverweging een vorm van directe democratie. In de partij is daarover al enige discussie geweest, maar een gefundeerde standpuntbepaling heeft tot dusver niet plaatsgevonden. Nu het referendum op het congres in 1987 aan de orde komt is er een goede aanleiding om het wetsontwerp in een wat bredere context te plaatsen.

De verhouding tussen Eerste en Tweede Kamer

De tweede vraag die ik aan de orde heb gesteld, betreft onze praktische opstelling op korte en langere termijn. Het bestaan van de Eerste Kamer is, hoe we hiervoor behandelde vraag ook beantwoorden, een feit, waarmee rekening gehouden moet worden. Zijn positie zal hoogstwaarschijnlijk pas bij een volgende grondwetsherziening aan de orde komen. De kans dat er dan verandering in de bestaande situatie komt, is, gegeven de noodzaak van een tweederde meerheid en de bij CDA, VVD en klein-rechts heersende opvattingen, uiterst klein. Zullen, zo kan men zich vanuit deze praktische invalshoek afvragen, de veranderingen in zittingsduur en tijdstip van verkiezing wijziging brengen in de bestaande verhouding tussen beide delen van de Staten-Generaal? De samenstelling van de Eerste Kamer zal na de Statenverkiezing van 1987 meer dan tot dusver in overeenstemming zijn met de actuele politieke verhoudingen. Uiteraard geldt de restrictie dat Statenverkiezingen en Kamerverkiezingen altijd verschillen in uitslag vertonen, ook los van het eventuele tijdsverschil. Nu het verschil in zittingsduur in combinatie met het aftreden van de helft van de leden om de drie jaar wegvalt zal de legitimatie van de Eerste Kamer door de kiezers sterker worden. Dit geldt zeker voor de periode na de Staten- en voor de daarop volgende Tweede Kamerverkiezing.

Dit kan haast niet zonder gevolgen blijven voor genoemde verhouding. Tot dusver is de opstelling van de Eerste Kamer een terughoudende. De Kamer beperkt zich tot behandeling van wetsvoorstellen inclusief begrotingen. Beleidsnota's en dergelijke worden niet behandeld, komen hoogstens zijdelings ter sprake. De laatste tijd zijn er echter veranderingen merkbaar. De Eerste Kamer eist, evenals de Tweede Kamer, behandeling van bepaalde algemene maatregelen van bestuur en van planologische kernbeslissingen voor zich op. Min of meer algemeen door de Tweede Kamer aanvaarde wetsvoorstellen stuiten soms op grote weerstand in de Eerste. Tweemaal achtereen (april/mei 1986) moest de regering schorsing van de beraadsla-

ging vragen. De regeringspartijen dreigden een wetsvoorstel te verwerpen als de regering geen concessies zou doen. Het betrof niet onbelangrijke voorstellen, namelijk de Afschaffing negatieve aanslag WIR en de Onderwijsvoorrangswet. Ook werden enkele voorstellen tot wijziging van gemeentegrenzen en het politiek belangrijke voorstel betreffende het openbaar maken van het kartelregister verworpen. (In deze gevallen steunde de PvdA-fractie de regering!) Dit zouden voorboden kunnen zijn van een mogelijke ontwikkeling, waarvoor *Vis* (D'66) tijdens de discussie over de grondwetsherziening aandacht vroeg. Dit kan tot problemen aanleiding geven met name als de politieke meerderheid in de Eerste een andere dan in de Tweede Kamer zou worden. Bij een conflict met de regering zou een ontbinding (van de Eerste Kamer) geen oplossing bieden, omdat dezelfde Provinciale Staten die de Eerste Kamer kozen, ook de nieuwe zouden kiezen. Vanuit onze opvatting is deze mogelijkheid geen wenselijkheid, maar het is verstandig met de waarschijnlijkheid rekening te houden. In de achter ons liggende decennia conformeerden de fracties in de Eerste Kamer zich aan de overeenkomstige Tweede-Kamerfracties vanuit de opvatting, dat het politieke zwaartepunt in de Tweede Kamer behoort te liggen. Verwerping van door die Kamer aanvaarde wetsvoorstellen bleef uitzondering. Sinds 1945 zijn een dertigtal voorstellen verworpen; weinig in verhouding tot de totale productie van wetsvoorstellen, te veel naar het oordeel van de tegenstanders van de Eerste Kamer. Slechts enkele van de verworpen voorstellen waren van verstrekkende politieke betekenis. In veel gevallen kon een vervolgens gewijzigd voorstel ook de Eerste Kamer passeren. Vaak moest daarbij ook in de Tweede Kamer worden erkend, dat per saldo een betere wet was tot stand gekomen.

Hiermee is het beeld overigens niet compleet. Er zijn wetsvoorstellen ingetrokken op grond van de verwachting, dat gegeven de bezwaren van de Eerste Kamer verwerping zou volgen, terwijl verschillende keren een novelle werd ingediend om aan gerezen bezwaren tegemoet te komen. Maar ook in deze gevallen betrof het zelden wetsvoorstellen van zwaarwegende betekenis, en ook dan betekende het vaak een verbetering of voorkoming van moeilijkheden bij de uitvoering. Dat laatste rechtvaardigt, zoals gezegd, nog geenszins het bestaan van de Eerste Kamer. Daarvoor moeten (en kunnen) andere argumenten worden aangevoerd. Wel kan er de noodzaak van een goed voorbereide tweede lezing uit worden afgeleid.

Wat de positie van de eigen fractie betreft kost het ons in het merendeel van de gevallen geen moeite ons te conformeren aan het standpunt van de Tweede Kamerfractie. Wel zijn er vaak nieuwe vragen of aanvullende vragen over een wetsvoorstel; soms naar aanleiding van een na de behandeling in de Tweede Kamer voortgezette of zelfs nieuwe discussie (bij voorbeeld in de vakpers), soms omdat punten over het hoofd zijn gezien. In een klein aantal gevallen kan de fractie of een aantal leden zich niet met het door de Tweede Kamerfractie ingenomen standpunt verenigen. Dan volgt overleg tussen beide fracties, zonodig in meerde-

re termijnen. Als de bezwaren niet kunnen worden ontzenuwd, bestaat er, gelukkig, ruimte voor een van de Tweede-Kamerfractie afwijkend stemgedrag. Uiteraard is daarbij de politieke betekenis van een wetsvoorstel een factor in de afweging. Naarmate die betekenis groter is zal immers afwijkend stemgedrag in en voor de partij zwaarder wegen. Niet ontkend kan worden, dat die afweging soms een bijzonder moeilijke is.

Tot slot

De Eerste Kamer en dus ook onze fractie trekken met hun werk als regel weinig aandacht in de publiciteit. Ook de belangstelling in de partij is minimaal. Dat is, mede gezien de eerder in dit artikel aangevoerde overwegingen, wel eens teleurstellend. Leden van de Eerste Kamer, werkzaam in uiteenlopende beroepen en functies, vaak met grote kennis en ervaring, wat afstandelijk staande tegenover het dagelijkse, helaas teveel door incidenten, beheerste politieke leven, leveren soms bijdragen aan de discussie, die het waard zijn om in ruimere kring bekendheid te krijgen. Een afstandelijke, en daarmee relativerende benadering blijkt soms op wat langere termijn enige meer-waarde te hebben ten opzichte van de meer door de actualiteit beheerste wereld 'van de overzijde'.

In dat verband nog een drietal opmerkingen tot slot:

– de PvdA zou een beter gebruik van haar Eerste-Kamerfractie kunnen maken, door bij de begrotingsdebatten in die Eerste Kamer denkbeelden aan de orde te laten stellen die voor het beleid op langere termijn relevant zouden kunnen zijn; thans zijn de begrotingsdebatten teveel aan doublure van die in de Tweede Kamer (overigens botst deze suggestie met het tot nu toe door ons ingenomen standpunt, dat die debatten, juist vanwege genoemde doublure, eigenlijk beter achterwege zouden kunnen blijven);

– de suggestie van *Pieter Nieuwenhuijsen* om 'in de Eerste-Kamerfractie de stem van het lokaal en provinciaal bestuur krachtig te laten doorklinken en die fractie de nadrukkelijke opdracht te geven om de gevolgen van wet- en regelgeving voor gemeenten en provincies te bewaken'⁴, is mijns inziens een te specifiek gezichtspunt. Bij de hier verdedigde heroverweging is het juist een vereiste, dat alle gezichtspunten in acht worden genomen;

– het werk in de Eerste Kamer is tamelijk veeleisend en moet worden verricht door leden, die daarvoor meestal slechts een klein deel van hun tijd beschikbaar hebben en zonder assistentie, behalve die van bibliotheek- en documentatieafdeling, moeten werken. Aan de kandidaatstelling moet daarom de nodige aandacht worden besteed. Juist een gedecentraliseerde kandidaatstelling eist meer coördinatie dan tot dusver aanwezig is. Het is immers voor het goed functioneren van de fractie wenselijk, dat voor de behartiging van de diverse beleidsterreinen de in de partij zeker aanwezige mensen voor dit werk ook worden ingezet. Zolang de Eerste Kamer bestaat hebben we tot plicht ervoor te zorgen, dat ook daar kwalitatief verantwoord werk wordt geleverd.

Vervolg op blz. 231.

Lied van angst en vertwijfeling

Laat ons, nog klagend, de lente genieten –
Ipalnemoani schenkt ons het leven temidden van kleuren.
Hij weet en vonnist
hoe wij mensen moeten sterven.
Niemand, niemand, niemand van ons leeft hier werkelijk!
Ik werd tot niets geboren
en mijn komst op deze wereld was vergeefs.
Mijn leed is lijden dat nooit overgaat.
Was mij de geboorte maar onthouden,
was de wereld maar aan mij voorbijgegaan!

Ik zeg,
wat doen de kinderen die overleven?
Ik wil niemand krenken . . .
moet ik niet voorzichtig zijn en hier mijn plaats blijven bekleden?

Lijden is mijn lotsbestemming.
O mijn vriend, het hart raakt bevangen,
men vertoeft in smart en droefheid op de aarde.
Hoe te leven met de anderen?
Als ons leven ijdel is, krenken wij de lotgenoten –
men moet zich afmatten, in vrede leven,
onopvallend, met gebogen hoofd tussen de anderen voortgaan.

Leg af de angst, mijn hart,
zwich niet voor vruchteloos gepieker.
Moeilijk om te leven in dit dal van tranen!
Onafwendbaar groeit de smart
in jouw nabijheid, Ipalnemoani.

H.C. ten Berghe
Debuteerde in 1964 met de poëziebundel Poolsneeuw; hij was oprichter en van 1967 tot 1980 redacteur van Raster. Recente poëzie: Texaanse elegieën (Bezige Bij, 1983) en Zelfportret met witte muts (Meulenhoff, 1985); dit najaar verschijnt de roman Het geheim van een opgewekt humeur (Meulenhoff)

Er bestaat een zekere misvatting omtrent de koelbloedigheid en de onverschilligheid waarmee Mexicaanse Nahuatl-Indianen, de Azteekse in het bijzonder, de dood tegemoet traden. Ofschoon het als een eer en zelfs als een voorrecht werd beschouwd op rituele wijze, als een offer aan de goden, te sterven, werd een dergelijke dood niet door iedereen met enthousiasme begroet. De vertaalde Acht liederen van angst en vertwijfeling uit de jaren 1430-1500, waarvan we hier het achtste publiceren, tonen dat de Indiaanse Mexicaan niets menselijks vreemd was. Ook in die gevallen waarin geen sprake was van een rituele afslachting en men zijn dood op een natuurlijke manier zou ondergaan, sloeg de schrik menigeen om het hart als de gedachte aan lijden en sterven zich aandiende. Zelfs het beloofde hiernamaals in De Streek van het Mysterie, in het hemelse verblijf der 'ontvleesden', wekte bij een aantal dichtende Nahuatl-Indianen de nodige twijfel. In een angstig gestemd lied uit Huexotzinco stelt de anonieme dichter zich de vraag of er dan echt niets meer op aarde te beleven zal zijn; of het wel waar is dat men na zijn dood wordt opgenomen in

die onbekende Streek van het Mysterie, die geen ooggetuige ooit heeft beschreven. Elders heet het dat de dichter, denkend aan de dood, door een duizeling, een gevoel van dronkenschap wordt overvallen: hij lijdt en huilt in het besef dat niets op deze aarde duurzaam blijkt. Het genre waartoe het hier gekozen lied behoort is dat van de Icnocuatl. Daarin overheersen gevoelens van verlatenheid, angst en 'orfandad' (verweesdheid). De eeuwenoude verzen moesten in vertaling enige bewerking ondergaan, doordat de oorspronkelijke gezongen liederen, doorspekt met ritmische exclamatis en begeleid door instrumenten, op papier aan kracht en betekenis hebben ingeboet. Ten einde de gedichten in het Nederlands weer op te laden was een herscheppende vertaling op basis van de Spaanse en Nahuatlversies geboden. Ipalnemoani staat voor de godheid die het leven onverschillig en naar willekeur geeft en neemt.

Signalementen

Gemeenten tussen rijk en markt

Hoe komt het toch dat vrijwel alle politieke partijen vinden dat het rijk veel van zijn activiteiten moet decentraliseren naar gemeenten, terwijl feitelijk eerder het omgekeerde het geval is? Om die vraag goed te kunnen beantwoorden zou het zinvol zijn politici en topambtenaren, beiden van zowel centrale als lokale overheden, aan een psychologisch onderzoek te onderwerpen. Willen zij wel decentraliseren? Even relevant lijkt overigens de vraag wat de burgers van decentralisatie vinden. Omdat ik denk dat het de burgers niet veel kan schelen, als het bestuur maar effectief is, laat ik die laatste vraag terzijde. Veel relevanter lijkt mij de mening van politici te vernemen, want zij zijn immers verantwoordelijk voor de effectiviteit van het beleid en het bestuur.

Uit ervaring met vrijwel alle bestuursniveaus durf ik de stelling te verdedigen dat het hen niet zozeer om de effectiviteit van het beleid en bestuur gaat, maar meer om de macht, die zij ten dienste van het algemeen belang zeggen nodig te hebben. En dat algemeen belang bestaat niet; is eerder een belang dat wordt ingegeven door situaties, afhankelijk van plaats, tijd en persoon. Het pleiten daarvoor impliceert – met uitzondering van enkele idealisten – veelal een rollenspel, dat overigens lang niet altijd gemakkelijk is door te prikken. Dat rollenspel vereist dat een gemeenteraadslid voor decentralisatie pleit en een Kamerlid voor centralisatie. En een lid van Provinciale Staten zit daar behaaglijk tussenin.

Van dit laatste geef ik twee voorbeelden. Toen èèn van de zogenaamde 'grote operaties', de decentralisatie, niet zo erg wilde vloten, werd het instrument van de 'Raamovereenkomst' bedacht, inhoudende dat op dezelfde wijze als de decentralisatie van Rijk naar provincie en gemeente, via de zogenaamde omgekeerde bewijslast, taken van provincies naar de grote steden zouden worden gedelegeerd. Als lid van de Raad van het Openbaar Lichaam Rijnmond heb ik in verband hiermee een interessant proces meegemaakt, dat erop neerkwam, dat naar de grote steden Rotterdam en Den Haag slechts 'mooie woorden' werden gedecentraliseerd, omdat de provinciale bestuurders in feite weinig van deze decentralisatie moesten hebben en omdat de kleinere gemeenten liever hun lot overlieten aan de provinciale besturen dan aan de grote steden. Naar buiten toe leek het echter op een enorme wijziging in de bestuursstructuur. Het andere voorbeeld blijkt uit een recent rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau en het Centraal Planbureau, waarin staat dat de personeelsomvang bij de provinciale griffies sterker groeide dan bij het Rijk en gemeenten.

Laten we toch nog even naar de burger, het lijdend voorwerp, stappen. Als hij iets in zijn omgeving verandert wil zien, zal hij zich zowel tot lokale als centrale bestuurders richten en met des te meer kracht tot de centrale bestuurders naarmate de lokale niet aan zijn wensen kunnen voldoen. En als laatste redmiddel stapt hij naar de centrale ombudsman. Trouwens, de lokale bestuurder handelt niet veel anders. In Haagse kringen wordt wel eens gesproken van het limousine-effect, als lokale bestuurders zich in dure auto's naar Den Haag begeven om te pleiten voor centrale activiteiten die lokaal wenselijk zijn.

Die gang naar Den Haag vind je ook in het carrièrepatroon van nationale politici. Velen begonnen in een gemeenteraad, waar zij zich bezighielden met een functie, waaraan lokaal invulling moest worden gegeven. Velen eindigden in het parlement, waar ze zich met dezelfde functie bezig hielden, maar waaraan nationaal invulling wordt gegeven. Sommige van hen treden te zijner tijd weer terug naar de regionale of lokale overheid en verwisselen dan hun pet. Met andere woorden, de decentralisten zijn veelal niet zo nobel als zij voorwenden, zij spelen slechts een rollenspel, afhankelijk van eigen interesses en belangen. En onze idealistische decentralisten voeren veelal een oorlog tegen windmolens in een land dat in een groot land als gewest zou worden beschouwd.

Bovenstaande bespiegelingen vormen samengevat mijn commentaar op een recent rapport van de Teldersstichting, waarin 'liberalen' uitleggen, waarom er moet worden gedecentraliseerd (*Gemeenten tussen rijk en markt*, Prof. dr. M.B.M. Teldersstichting, Den Haag, 1985). Decentralisatie is voor liberalen theoretisch geen probleem. Zij hanteren immers steeds het beginsel, dat de afstand tussen beslissen, betalen en genieten moet worden geminimaliseerd. Aan de hand van dat beginsel kiezen zij voor de markteconomie van een vrije, ondernemingsgewijze productie, die het meeste profijt oplevert voor de burger. Hun ideale maatschappij wordt in feite nog steeds gedictieerd door de optima van Pareto. Uitgaande van die veronderstellingen is het niet moeilijk te bewijzen dat: a. de overheid in totaliteit moet worden ingekrompen; b. dat de overheid meer moet privatiseren; c. dat het Rijk meer moet decentraliseren naar de gemeenten.

Degenen die daarover een interessante verhandeling willen lezen, is het genoemde rapport van de Teldersstichting aan te bevelen. Het kostte deze Stichting 125 pagina's om deze beginselen, dogma's en uitwerkingen toe te lichten, hoewel dat natuurlijk ook op 1 pagina had gekund. Op basis van die beginselen zou ik zelfs kunnen verdedigen dat de gemeente niet tussen Rijk en markt ligt, maar synoniem is aan markt. Eigenlijk doet het rapport dat ook impliciet, doch niet expliciet, omdat zo nu en dan toch de stelregel boven water moet worden gehouden, dat de totale overheid, inclusief gemeente, ten gunste van een goed werkende marktsector moet terugtreden. In de concrete aanbevelingen van het rapport blijft dat aspect echter nogal onderbelicht.

Dat neemt overigens niet weg dat de Teldersstichting

een interessant rapport publiceerde met vele interessante financiële gegevens, ook voor socialisten. De laatste moeten bij lezing overigens niet gevoelig zijn voor enkele liberale dogma's, als: — het bepleiten van privatisering zonder meer, zonder dit te willen doen op basis van een effectiviteitsanalyse; — het afwijzen van inkomensbeleid als taak van de gemeente, maar wel de gemeente verantwoordelijk willen houden voor de Algemene Bijstandswet.

Wat de liberalen echt van decentralisatie vinden, blijkt overigens meer uit het beleid na vele jaren kabinetsbeleid, waarop de VVD duidelijke stempels heeft gedrukt, dan uit dit rapport. Maar daarin, vrees ik, onderscheidt de VVD zich niet van de PvdA. (lh)

Boeken

Leven in tegenstellingen

H. Verwey-Jonker bespreekt: C.H. Wiedijk, *Koos Vorrink. Gezindheid, veralgemening, intergratie. Een biografische studie (1891-1940)*, Groningen, Wolters Noordhoff, 1986.

Tijdens zijn leven heb ik nooit veel waardering kunnen opbrengen voor *Koos Vorrink*. Waarschijnlijk deel ik die gevoelens met alle mensen, die hebben gewoond in het 'gemeenschapshuis' in de Marco Polostraat, waar *Irene Vorrink* — *Bergmeijer* de spil van was. Als je hield van Irene kon je moeilijk sympathie opbrengen voor Koos.

Achteraf heb ik natuurlijk wel erkend, dat dat oordeel eenzijdig was: een man als Vorrink mag je niet alleen beoordelen naar zijn gebrek aan huwelijksrouw en de veronachtzaming van zijn enig kind, dat zo dol op hem was. Hij was tenslotte ook degene, die de AJC zijn specifieke stijl had gegeven, hij was een succesvol propagandist voor het socialisme, een markante voorzitter van de SDAP. Hij was ook de man die in de zomer van 1940 weigerde in te gaan op het verleidelijk aanbod van *Rost van Tonningen* om de SDAP te behouden en onder de 'nieuwe omstandigheden' uit te laten groeien tot een soort kern van een nationaal-socialistische arbeidersbeweging. Zijn antwoord aan Rost — dat hij op schrift had gesteld en dat in ruime kring verspreid werd — was een gloeiend betoog voor de waarden van de democratie.

Het is daarom goed, dat er over deze man nu een uitgebreide en voortreffelijk gedocumenteerde biografie verschenen is van de hand van C.H. Wiedijk, die een

evenwichtig en eerlijk oordeel over de mens en over zijn werk mogelijk maakt. Wiedijk zelf maakt het ons daarbij gemakkelijk omdat hij in het laatste — en mijns inziens interessantste — hoofdstuk al wijst op het 'leven in tegenstellingen' dat Koos Vorrink heeft geleid: *'Idealisme en realisme, menslievendheid en egocentrisme, fijnzinnigheid en grofheid, moed en lafheid, blijheid en somberheid, natuurlijkheid en gekunsteldheid, dit waren de belangrijkste eigenschappen die Vorrinks karakter kenmerkten en die een sterke indruk van innerlijke tweespalt geven, hoezeer Vorrink die verdeeldheid ook trachtte te verhullen'*

Met tal van voorbeelden van Vorrinks gedrag en uitspraken heeft Wiedijk deze stelling gedocumenteerd. Hij heeft daarvoor een indrukwekkende hoeveelheid gegevens verzameld uit verslagen en notulen en met veel mensen gesproken, die Koos hebben meegemaakt sinds zijn voorzitterschap van de Kwakelingen Geheel Onthouders Bond, via AJC en SDAP tot de Socialistische Jeugd Internationale en de Socialistische Arbeiders Internationale. Overal was Vorrink prominent aanwezig, en in alle notulen liet hij zijn sporen na. (Soms wou je wel dat Wiedijk wat minder notulen citeerde, maar zo is nu eenmaal de werkwijze van een historicus.)

Wiedijk is er volkomen in geslaagd de mens Vorrink voor ons te laten leven. Of dat ook geldt voor de socialist Vorrink betwijfel ik min of meer. Wiedijk constateert een scherpe tegenstelling tussen het 'gezindheids-socialisme' van Vorrink en het marxisme en het reformisme, de beide richtingen, die in de jaren twintig en dertig in de SDAP heersten en meermalen met elkaar overhoop lagen. Dat die twee vormen van socialistisch denken geen specifieke 'gezindheid' meebrachten geloof ik bepaald niet: Als je nu nog eens probeert *Gorters Pan* te lezen en de vroege gedichten van *Henriëtte Roland Holst*, word je overweldigd door bewijzen van die 'nieuwe gezindheid' en ook de reformist *Wibaut* was niet vrij van een sterk idealisme. Wat Vorrink, dunkt mij, onderscheidde van de meeste andere SDAP-ers was zijn gebrek aan belangstelling voor de economische aspecten van de arbeidersstrijd en zijn exclusieve nadruk op de cultuur. Gorter legde die nadruk ook, maar bij hem berustte die op een gedegen kennis van het historisch materialisme, die bij Vorrink geheel ontbrak.

Toch wil ik daarmee niet zeggen, dat Vorrink niet in een socialistische traditie dacht en handelde: hij had de typische houding van de onderwijzer, die gelooft in kennisvermeerdering en ingroeien in 'de cultuur', ook voor het arbeiderskind. Het was de traditie van veel Nederlandse socialistische onderwijzers, van *Theo Thijssen* en van *A.M. de Jong*. Bij Vorrink speelde dan nog een andere traditie mee: die van de jeugdbeweging die aan het begin van deze eeuw ontstond als protest tegen de burgerlijke normen en levenswijze. In de eerste georganiseerde vrije jeugdbeweging, de Kwakelingen Geheel Onthouders Bond, nam Koos Vorrink al direct een vooraanstaande plaats in. Daar ook ontdekte hij zijn redenaarstalent, dat hij toen nog voornamelijk gebruikte om voor geheel-onthouding

te pleiten. Over het karakter van die vrije jeugdbeweging is Wiedijk tamelijk summier, maar anderen – *Harmsen en Van Hessen* – hebben al uitvoerig geschreven over generatieverschillen en – conflicten in Nederland.¹ Wiedijk noemt Van Hessen niet, ofschoon die aan het slot van zijn boek *Samen jong zijn*, een paar heel toepasselijke opmerkingen maakt over de sociale kring, waarin die vrije jeugdbeweging haar kansen kreeg: 'Verder waren er de kweekscholen, waar de zeer pientere jongens – en bij uitzondering ook meisjes – uit de milieus van de arbeiders en verder ook lagere milieus naar toe gepromoveerd werden. Deze opleiding schiep voor hen een marginale situatie die de hier behandelde spanning binnen het samenjong-zijn kon oproepen.' Meestal wordt in dergelijke beschouwingen de verbinding gelegd met jeugdbewegingen in het buitenland, zoals de Wandervögelbeweging in Duitsland en de padvinderij, maar zelden wordt de vraag gesteld waarom in Nederland deze vrije jeugdbeweging zich kristalliseerde rondom het principe van geheel-onthouding (van alcoholgebruik). Werd het drankprobleem hier zo sterk als een volksziekte gezien of speelde het Calvinisme hier een rol? In elk geval: Wiedijk toont duidelijk aan hoe Vorrink door deze denkbeelden was gegrepen en hoe hij de gelegenheid, die hem door het bestuur van de SDAP geboden werd om als bezoldigd bestuurder de AJC in goede banen te gaan leiden, heeft gebruikt om het 'antiburgerlijke' protest tegen drinken en roken, maar ook tegen andere verschijnselen zoals het meedoen met de mode en met wedstrijdporten ingang te doen vinden bij de arbeidersjeugd. Kennismaking met de Duitse socialistische jeugdbeweging leidde tot bewondering voor en navolging van het gedisciplineerd optreden, het zingen en marcheren met vlaggen, waar men in de 'echte' vrije jeugdbeweging (NBAS en NJN waar geen volwassen leiders waren) nogal sceptisch tegenover stond.

Het is niet verwonderlijk, dat ook in SDAP en NVV, die beide de AJC subsidieerden, bezwaren ontstonden tegen de manier van werken van Vorrink en zijn – sterk door hem beïnvloede – medeleiders, zoals *Toornstra, Tiggers en Molendijk*. Wiedijk citeert de opmerkingen van *Bonger* over 'vergietschoenen', zelf heb ik op een vergadering meegemaakt hoe *Bonger* dan begon: 'partijgenoot Vorrink – oh nee, we moeten tegenwoordig zeggen *Koos*!' De bezwaren van het NVV waren directer: men realiseerde zich daar al vroeg, dat de strenge eisen, die Vorrink aan het gedrag van zijn AJC'ers oplegde niet haalbaar waren voor een groot deel van die jeugd, die de vakbeweging als zijn rekruteringsgebied beschouwde. Je krijgt de indruk, dat Vorrink heel weinig naar die bezwaren geluisterd heeft.

Invloed

Dat hij het in de SDAP toch tot voorzitter bracht dankt Vorrink vooral aan zijn redenaarstalent: hij was een gedreven spreker. Of hij ook – zoals Wiedijk meent – een grote invloed heeft gehad op de veranderingen in de politieke stellingname van de SDAP in de jaren dertig lijkt mij aan twijfel onderhevig: de pro-

cessen, die er toen plaats vonden: het ingroeien in de nationale gemeenschap en het (min of meer) loslaten van de klassenstrijd waren al het logisch gevolg van de reformistische keuze, die de partij al eerder had gedaan: als je wethouders accepteert en hun streven naar betere volkshuisvesting, naar democratischer onderwijs en een gezondere woonomgeving positief waardeert, ligt de weg open naar een streven naar grotere macht op nationaal terrein teneinde binnen het kapitalisme reële verbeteringen te krijgen op gebieden als sociale verzekeringen en verbetering van arbeidsverhoudingen. *Koos* was op al deze punten misschien wat minder aarzelend dan anderen. Naar mijn mening is het proces van 'veralgemening', zoals Wiedijk dat noemt, veel sterker bevorderd door de formulering van het Plan van de Arbeid – dat een uitweg wilde bieden uit een binnen de kapitalistische maatschappij ontstane crisis – dan door de wat vaag-nationalistische denkbeelden van Vorrink, die trouwens vrij veel wantrouwen ontmoetten.² Het is kenmerkend dat we zo weinig over dit Plan tegenkomen in dit boek. Die 'veralgemening' is trouwens een proces, dat verwacht mocht worden: in een voordracht in de serie 'Brandende kwesties', getiteld *De rode draad in de burgerlijke cultuur* heeft *Drion*³ op fraaie wijze aangetoond, dat die cultuur steeds weer in staat is gebleken de veelvuldig op haar gerichte kritische acties te ontkrachten door veel van de kritiek te integreren en te absorberen. Voor de jeugdbeweging van het begin van deze eeuw geldt die stelling in veel opzichten: kamperen bij voorbeeld deed toen geen fatsoenlijke burger en kijk nu eens om je heen! De stijl van kleding is ook wel wat informeler geworden. Alleen over de geheel-onthouding zullen we het maar niet hebben!

De maatschappij heeft dus veel overgenomen van wat als protest en verzet in de generatie van Vorrink begon. Tegenhanger daarvan was dat die generatie 'ingroeide' in de maatschappij en dat proces speelt zich in de jaren dertig bij Vorrink duidelijk af. Zijn kracht is daarbij geweest dat hij meer dan anderen – meer vooral ook dan zijn vriend *Banning* – begrepen heeft hoe gevaarlijk het nationaal-socialisme worden zou en hoe wankel in de strijd daartegen de sociaal-democratie zou staan. Zijn eigen oplossing, een eigen 'modern' vendel van de Burgerwacht, was uiteraard volstrekt ontoereikend en zijn gedrag in de eerste verwarrende bezettingsdagen – dat door Wiedijk voortreffelijk beschreven wordt – was niet erg consequent. Maar dat gold voor velen in en buiten de SDAP. In juli 1940 was *Koos* weer zichzelf en kon hij op het partijbureau het beroemde afwijzende gesprek met *Rost van Tonningen* houden en er verslag over uitbrengen. Toch moet ik zeggen, dat de uitvoerige beschrijving van de gebeurtenissen toen, zoals we die bij Wiedijk vinden, nog weer een deukje heeft veroorzaakt in mijn inmiddels gestegen waardering voor Vorrink: uit dit boek blijkt namelijk dat *Kees Woudenberg* al eerder, en zonder dat overleg met zijn voorzitter mogelijk was geweest, met de zelfde argumenten alle medewerking aan *Rost van Tonningen* geweigerd had. Als ik mij het verslag van *Koos* goed herinner – ik heb het destijds natuurlijk in handen gehad – dan wordt daarin over

de rol van Woudenberg niets gezegd. Toch had het voor de hand gelegen, dat aan de gewezen SDAP leden was megedeeld, dat hun voorzitter en hun secretaris alle medewerking aan het nationaal-socialisme hadden afgewezen. Daar was te meer reden voor geweest omdat dan tevens volstrekt duidelijk zou zijn geworden, dat de Woudenberg, die door de Duitsers aan het hoofd van het NVV was gezet niet 'onze' Woudenberg was, maar diens broer Henk, lid van de NSB!

Wiedijk heeft zijn beschrijving van de levensloop van Koos Vorrink beëindigd in juli 1940. We kunnen daar begrip voor hebben want dit boek was als dissertatie bedoeld en promotie-onderzoek kan niet eeuwig duren. Toch zou het erg jammer zijn als de rest van dit leven ongedocumenteerd bleef. Uitgezocht zou dan moeten worden welke vormen van verzetswerk Koos Vorrink heeft gedaan. Dat zal buitengewoon moeilijk zijn want daarover bestaan geen notulen, maar er leven nu nog een paar mensen, die er tenminste sommige facetten van moeten hebben meegemaakt. Ook weet ik niet of alle achtergronden bekend zijn van het contact van Vorrink en Van der Looy met de verrader Van der Waals en zouden we meer willen weten over zijn verblijf in de gevangenis in Haren (van waaruit hij via de artsen nog wel contacten kon onderhouden). En natuurlijk zou er over de periode na de oorlog ook nog wel een en ander te zeggen zijn. Vorrink kwam weliswaar gebroken en ziek uit Sachsenhausen terug, maar hij heeft zich snel hersteld en nam al spoedig zijn plaats weer in als voorzitter van de SDAP en later van de PvdA. Een ministerszetel zat er voor hem – in de tijd van economische opbouw en rigoureuze financieel beheer – niet in: hij was een tijdlang een soort adviseur van Schermerhorn maar ik kan me nauwelijks voorstellen dat die nuchtere wetenschapsman veel aanrakingspunten heeft gehad met de romanticus Vorrink. Aan de Nederlandse Volksbeweging, die de PvdA voorbereidde, heeft hij – voor zover ik mij herinner – ook geen of slechts een klein aandeel gehad. Ook daarover zouden we meer moeten weten, evenals over een mislukte reis naar Scandinavië, die blijkbaar de bedoeling had om begrip te kweken voor de Nederlandse houding ten aanzien van Sukarno. Ik denk dat die periode niet Vorrinks gelukkigste tijd is geweest. Toch moeten we natuurlijk blij zijn met wat we hebben gekregen: een eerlijk en geloofwaardig beeld van een man, die op een deel van de socialistische jeugd in de jaren twintig en dertig een onuitwisbaar stempel heeft gedrukt, een man die cultuurvernieuwend heeft gewerkt in een generatie van arbeiders, die geheel dreigde te 'verburgerlijken', een 'Einzelgänger' die mensen kon inspireren, maar ook ergeren, een man, die 'leefde in tegenstellingen' maar juist daarom niet vergeeten wordt.

H. Verwey-Jonker is sociologe

Noten

1. G. Harmsen, *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tus-*

sen 1853 en 1940. Assen, 1961. J.S. van Hessen, *Samen jong zijn. Een jeugsociologische verkenning in gesprek met vorigen*. Assen, 1964.

2. In mijn artikel in het *Gedenkboek voor Albarda* (1938) heb ik niet – zoals Wiedijk ten onrechte suggereert – Vorrink ingedeeld bij de 'derde' (de realistische) generatie. Voor mij blijft hij een representant van de 'generatie van het pathos'.
3. H. Drion, *Denken zonder diploma*, Amsterdam 1986.

E. Boekman (1889-1940)

Hans Dona bespreekt:

Tony Jansen en Jan Rogier, *Kunstbeleid in Amsterdam 1920-1940. Dr E. Boekman en de socialistische gemeentepolitiek*. Nijmegen, Sun, 1983.

Al ruim twee jaar geleden verscheen het boek *Kunstbeleid in Amsterdam 1920-1940*, van Tony Jansen en de onlangs overleden Jan Rogier. Juist nu nieuwe gemeenteraden met sterkere PvdA-fracties zijn aangetreden is de bespreking van een boek over (socialistische?) gemeentelijke cultuurpolitiek weer extra actueel. Extra, want de reorganisatie van het toneel- en orkestenbestel en de afbraak van de BKR hebben de discussie over de cultuurtaak van de lagere overheid de afgelopen jaren opnieuw in de belangstelling gebracht. De steeds verdergaande bezuinigingen op de gemeentelijke financiën hebben daarboven in menige gemeenteraad de vraag opgeroepen of kunst en cultuur nu als eerste aan de beurt zijn om te bezuinigen dan wel dat in een tijd als deze kunst en cultuur juist ontzien dienen te worden. Uit contacten in den lande heb ik niet de indruk gekregen dat PvdA-raadsfracties die vraag eenduidig hebben beantwoord. In dit licht is het boeiend dit boek over E. Boekman ter hand te nemen. Terecht geldt Boekman als een der pioniers op het gebied van gemeentelijk cultuurbeleid, welk beleid hij ook nog moest vormgeven in financieel (en anderszins) moeilijke tijden.

Emanuel Boekman werd geboren in 1889 als zoon van een niet-orthodoxe joodse handelaar in tweedehands boeken in De Pijp in Amsterdam. Na de lagere school ging hij werken als letterzetter. Talenkennis, economie en staatsinrichting bracht hij zich bij door zelfstudie en op zijn tweeëntwintigste jaar werd hij chef de bureau bij de Havenarbeidsinspectie, enkele jaren later chef van de afdeling statistiek van de Rijksverzekeringsbank. In 1913 werd Boekman lid van de SDAP, in 1921 via een opvolgersplaats lid van de gemeenteraad van Amsterdam en drie jaar later fractievoorzitter. Van 1931 tot 1940 was Boekman wethouder van onder andere kunstzaken, met uitzondering van de periode 1933-1935 toen de SDAP niet in het Amsterdamse college van burgemeester en wethouders was vertegenwoordigd. Tussendoor studeerde Boekman sociografie (doctoraal in 1937) en hij promoveerde in 1939 op het proefschrift *Overheid en Kunst in Nederland*. In 1927 werd Boekman gekozen als lid van het partijbestuur. Toen de Duitsers in mei 1940 Nederland binnenvielen verkozen Boekman en zijn vrouw de dood

boven de gewelddadige dreiging van het nationaal-socialisme.

Pas in het laatste hoofdstuk behandelen Jansen en Rogier het proefschrift van Boekman en de conclusie daarover luidt dat Boekmans theoretische beschouwingen over de relatie socialisme en kunst weinig origineel zijn, maar dat op praktisch vlak Boekmans voorstellen en wensen vooruitstrevend waren. Terecht dat daaraan dan ook het grootste deel van het boek gewijd is en zo kunnen we uitgebreid lezen over de discussies in de gemeenteraad over de ontwikkelingen bij het toneel en de vraag wie de vaste bespeler van de Stadsschouwburg wordt; de programmering van het Concertgebouworkest; de taak van de volksconcerten; de vraag of entreegelden de verspreiding van de cultuur verhinderen; de gemakkelijksbelasting; de musea en de vraag of zij primair opbergplaats van kunst zijn dan wel primair een educatieve functie hebben. Boeiend is ook de discussie over preventieve of repressieve censuur van de overheid, dit naar aanleiding van het verbieden van bepaalde schilderijen op een tentoonstelling in het Stedelijk en het opvoeren van toneelstukken met een antifascistische strekking. Het boek plaatst deze discussie tegen de achtergrond van een aantal politieke en maatschappelijke ontwikkelingen, waardoor zij beter te begrijpen zijn. Dat is zeker de kracht van dit boek, al valt op de manier waarop zulks geschiedt wel een en ander op te merken. Zo begint een uitgebreid hoofdstuk 1 met een beschrijving van de ontwikkeling van de gemeentepolitiek in Amsterdam tussen de twee wereldoorlogen. Een in meerdere opzichten boeiende beschrijving waarin ook nu nog actuele thema's behandeld worden zoals de steeds verder gaande aantasting van de gemeentelijke autonomie door het Rijk. Voorbeeld is de invoering van de Financiële Verhoudingswet in 1929 die de gemeentelijke inkomstenbelasting afschafte en verving door een uitkering uit het Gemeentefonds. Door *Wibaut* werd deze wet fel bevochten, maar de SDAP-Kamerfractie stemde unaniem voor. *Wibaut* voorgevoelen bleek overigens juist, want deze wet werd enige jaren later door de regering *Colijn* gebruikt om Amsterdam te dwingen tot verlaging van de ambtenaren-salarissen en de sociale uitkeringen. Dat leidde in 1933 tot een conflict binnen de partij en tot het niet-deelnemen van de SDAP aan het college van B&W, (1933-1935) in welke twee jaren ruim 35 miljoen bezuinigd werd op de algemene uitgaven.

Steeds opnieuw weer speelde de vraag onder welke condities de SDAP kon deelnemen aan het gemeentebestuur en wat daarbij de hoofddoelen waren. Daarbij kwam tot 1939 nog het feit dat de landelijke regering de SDAP vijandig gezind was en dat via maatregelen of via het toezicht op de financiën ook liet blijken. Terecht begint het boek dan ook met de constatering dat de politieke verhoudingen in Nederland gedurende het Interbellum beheerst, zo niet vergiftigd zijn door de eerst in 1939 onder oorlogsdruk geforceerde oplossing van de vraag of een regeringssamenwerking van burgerlijke partijen met sociaal-democraten mogelijk en wenselijk was.

Zonder deze achtergrond laat de Amsterdamse gemeentepolitiek in die jaren zich moeilijk begrijpen en dat geldt ook voor Boekmans optreden als wethouder Kunstzaken. De bezuinigingen die Amsterdam moest doorvoeren, ook op kunstgebied, brachten het uitgavenniveau in 1939 omlaag tot dat van 1921, in vergelijking met de uitgaven van het Rijk toch altijd nog een hele prestatie.

Ideologische verschuivingen

Veel minder systematisch schetst het boek de achtergronden en oorzaken van de ideologische verschuivingen in de sociaal-democratie in de jaren dertig. Met weinig begrip voor de vaak uitzichtloze positie waarin de beweging was komen te verkeren doen Jansen en Rogier de veranderingen af met het begrip 'verrechtsing'. Dat geldt ook voor de veranderingen in de ideeën van Boekman zelf. Begonnen aan de linkerzijde, met sympathie voor *Domela Nieuwenhuis* schuift Boekman na 1923 verder op naar een meer bestuurlijk standpunt. Als hoofdredacteur van *De Sociaal-Demokraat* beïnvloedde Boekman sterk de ideeënvorming achter de verandering van de SDAP in de jaren dertig, die tenslotte zou uitmonden in de oprichting van de PvdA in 1946.

Vanuit zijn eigen ervaring met een rooms-rode coalitie in Amsterdam (met als KVP-voorzitter *Carl Romme*) zocht Boekman naar verbreding van de grondslag van de partij en het opheffen van de barrières tot regeringsdeelname. Dat juist een gemeentebestuurder de noodzaak tot deelname aan het (lands)bestuur benadrukt is niet vreemd. Ook de dreigende opkomst van het nationaal-socialisme werd door velen, ook door Boekman, als extra noodzaak gevoeld om met een SDAP in de regering effectief tegenwicht te kunnen bieden. Misschien volgde Boekman daarbij niet altijd een heldere koers, zoals Jansen en Rogier stellen, maar is dat niet een te gemakkelijk oordeel achteraf? Met net iets teveel graagte halen zij ook de oude *Wibaut* aan, die meende dat Boekman met zijn propaganda voor het nieuwe beginselprogramma (van 1937) 'het socialisme op vakantie had gestuurd'. Juist hier was een meer fundamentele analyse meer op zijn plaats geweest dan een (te gemakkelijk) politiek oordeel.

De SDAP liep vast met zijn uitsluitende en te smalle klasse-standpunt; zij raakte opgesloten in wat zij nu juist niet wilde: de verticale verdeling van de maatschappij in de verzuiling; de uitzichtloosheid van de economische crisis en het gevoel voor de oplossing ervan aan de kant te staan; het naderend nationaal-socialisme; de uitblijvende doorbraak naar de katholieke en christelijke arbeiders. Met Boekman waren velen binnen de beweging aan het zoeken.

Beleid

De ontwikkeling van het kunstbeleid en de discussie daaromheen komen het meest aan bod in hoofdstuk 3. Boeiende en vaak gedetailleerde beschrijvingen die een goed beeld geven over thema's als de bouw van een stadhuis en een opera (toen al!), over de sociale positie van kunstenaars; over de vraag of de overheid zich

met de inhoud van de kunst moet bemoeien en bovenal de ruzies over de bespeling van de stadsschouwburg waarbij namen als *Willem Rooyards*, *Eduard Verkaede* en *Albert van Dalsum* de revue passeren; de strijd of het Concertgebouworkest onder leiding van *Willem Mengelberg* naar Duitsland op toernee mocht.

Juist door zijn standpunten in deze discussies leren we Boekman kennen. Soms sterk en principieel, soms ook tweeslachtig zoals in de discussie over censuur en het heffen van vermakelijkheidsbelasting die de kaartjes duurder maakten, maar de gemeente kan de centen niet missen. Indrukwekkend zijn daarbij de aanzetten die Boekman gegeven heeft en die in later kunstbeleid zijn terug te vinden: de modernisering in de taakopvatting van musea; de aandacht voor de positie van kunstenaars; het gemeentelijke aankoop- en opdrachtenbeleid; de percentageregeling bij de nieuwbouw; de aandacht voor monumentenzorg en muziekonderwijs; zijn pleidooi voor de centralisering van het kunstbeleid op één departement; zijn streven naar een kunstzinnige vorming die uitgaat boven de cognitieve kunstgeschiedenis van zijn tijd; en vooral zijn vurig pleidooi voor de spreiding van kunst en cultuur.

In 1939 promoveerde Boekman op het proefschrift *Overheid en Kunst in Nederland*. (herdruk Utrecht 1974), een sociografische beschrijving van feitelijke ontwikkelingen in de negentiende en twintigste eeuw en de houding van de voornaamste geestelijke stromingen ten opzichte van het kunstbeleid van de overheid. Dit proefschrift staat centraal in hoofdstuk 4.

Met name in het slotdeel van zijn dissertatie pleit Boekman voor wat heden ten dage een voorwaardenscheppend beleid zou heten: het geven van opdrachten en subsidies. Een intensieve bemoeienis van de overheid met de kunst, niet door er zich inhoudelijk mee te bemoeien, maar door te stimuleren en te bevorderen. Wel anders dan vroeger. Toen richtte de overheid zich naar behoefte en verlangens van de heersende groepen, thans dient haar bemoeienis meer een pedagogisch karakter te dragen.

Jansen en Rogier constateren dat hierdoor de motivatie voor het steunen van kunst bij de sociaal-democraten eigenlijk geen andere is dan bij andere burgerlijke partijen. Een discussie over socialistische kunst, zoals die in die jaren in communistische kring wel voorkwam (*Walter Benjamin*, *Georg Lukács*, *Bertold Brecht*) ontbreekt in de dissertatie van Boekman. Aan het einde van zijn politieke loopbaan is socialisme voor Boekman een politieke beweging voor spreiding van kennis, welvaart en macht. Met deze laatste opvatting sloot Boekman aan bij *Kautsky's* stelling dat het er niet zozeer om ging de kunst revolutionair te maken, dan wel om de kunst die tot dan toe door de heersende klasse gemonopoliseerd was, voor de massa toegankelijk te maken.

Met deze pragmatische stellingname moet Boekman ook in eigen kringen discussie opgeroepen hebben, zeker gezien de meer cultuur-socialistische opvattingen die binnen de AJC en het Instituut voor Arbeiders Ontwikkeling heersten, en waar vooraanstaanden in de partij, zoals voorzitter *Vorrink*, aanhanger van wa-

ren. In navolging van *Hendrik de Man* maakten deze wel degelijk een onderscheid tussen een verfoeilijk individualistische burgerlijke cultuur en een socialistische cultuur die moest bijdragen tot ware gemeenschapszin. Een onderscheid dat overigens ook noodzaakte tot uitzonderingen bij voorbeeld de vraag of klassieken als *Goethe* en *Schiller* tot de burgerlijke cultuur hoorden, dan wel verkeerd als burgerlijke geïnterpreteerd waren. Boekmans 'neutrale' visie van kunst als waarde op zich moet door deze aanhangers bestreden zijn en andersom moet Boekman zich tegen het cultuur-socialisme gekeerd hebben. Over deze verschillen, deze discussie of misschien wel de vraag waarom Boekman het niet de moeite waard vond hem aan te gaan, is in dit boek weinig te vinden.

Dat geldt ook voor een verdere verduidelijking van de pedagogische taak van de overheid die Boekman sterk benadrukt, maar die toch anders van inhoud is dan bij de cultuur-socialisten of bij de latere sociaal-democratische minister *Van der Leeuw*. Juist in diens personalistische visie, die via de Nederlandse Volksbeweging ook de PvdA binnendrong, hield de pedagogische taak van de overheid wel degelijk een inhoudelijke bemoeienis met de kunst in: tegen dreigende geestelijke en morele ontworteling van de massa's diende gemeenschapszin en nationale saamhorigheid ontwikkeld te worden. Boekmans opvatting over kunst als waarde op zich hoeft na de oorlog bij het formuleren van de zogenaamde 'Aktieve Kultuurpolitiek' geen aanwijsbare rol gespeeld. De vijf oorlogsjaren hebben dit in de weg gestaan. De rol die Boekmans opvattingen dan wel in SDAP en PvdA gespeeld hebben blijft hierdoor in dit boek onderbelicht.

Wat blijft is een boeiend verhaal. De ontwikkeling van een echt cultuurbeleid, minder gebaseerd op diepgaande ideologische beschouwingen, maar vooral ingegeven door liefde voor de kunst en de wil om, juist vanuit sociaal-democratische overtuiging, deze schoonheid door te geven aan de brede massa.

Theoretisch niet zo spectaculair, in zijn praktische uitwerking zijn tijd echter ver vooruit; dat blijkt uit vergelijkingen met andere steden en met nog spaarzaam op gang gekomen Rijksbeleid. Zo'n beleid opzetten en verdedigen, ook in moeilijke jaren, is ook zonder ideologische hoogstandjes een intellectuele prestatie van formaat.

Gelukkig komt dit praktisch handelen, geplaatst tegen de achtergrond van de Amsterdamse gemeentepolitiek in deze jaren, in dit boek goed tot zijn recht. Soms lijkt het verslag dat gedaan wordt van discussies en ruzies wat wijdlopieg, maar juist daardoor kun je meelevén. Menselijk en boeiend is het om te volgen hoe beleid soms niet alleen via visies, maar ook via politieke tactiek en zelfs soms (vaak?) met een vleugje (of meer?) opportunisme tot stand komt. Het voorkomt een te hoogdravende beeldvorming. Bovendien stellen deze beschrijvingen de lezer tot eigen oordelen in staat. Dat vergroot de actualiteit van een boek dat toch al thema's aansnijdt die in het hedendaagse gemeentebeleid nog steeds actueel zijn. Op enkele plaatsen willen de auteurs die actualiteit zo voorop plaatsen dat het iets moralistisch en belerends krijgt. Om bij Boekmans

pleidooi voor een betere sociale positie voor kunstenaars expliciet de vergelijking te trekken met de huidige discussie over de BKR is overbodig. Wie de moeite neemt ruim vierhonderd bladzijden te lezen over kunstbeleid vóór 1940 is waarschijnlijk heel best in staat die parallellen zelf te trekken. Bovendien loop je door dit soort opmerkingen het risico dat over een paar jaar dit boek al meer gedateerd aandoet dan de opvattingen van Boekman die het beschrijft.

Zo zijn in het boek meerdere voorbeelden te vinden zoals de onhistorische speculatie op blz. 18 dat als Boekman de oorlog had overleefd het tijdperk *Drees-Romme* waarschijnlijk het tijdperk Boekman-Romme had geheten; de vergelijking tussen de val van het kabinet-Den Uyl in 1977 over de grondpolitiek en het lot dat Wibaut in de jaren twintig onderging met zijn financieel beleid (blz. 19); de vergelijking van de woordkeus van iemand in 1933 over de verlaging van de steun met die van (toen) premier *Van Agt*; de 'toenal'-stijl van *De Telegraaf* enzovoort. Kleine missers in een boeiend boek. Boeiend in zijn beschrijving. Boeiend om het meedenken en meeleven in een tijd die toch al weer zo'n vijftig jaar achter ons ligt maar waarvan nog tal van thema's actueel zijn. Boeiend vooral om de man die het beschrijft: Dr. E. Boekman, socialist, democraat, wethouder van kunstzaken van Amsterdam van 1931-1940.

Hans Dona is wethouder van maatschappelijk welzijn, cultuur, sociale zaken en volksgezondheid van 's-Hertogenbosch

Sociale zekerheid: willen en kunnen

Caspar Wiebrens bespreekt:

Paul de Beer, *Verdienen en Verdelen, Hoofddijnen voor een secundair inkomensbeleid*, Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting, 1985. Prijs: f 7,50. Te verkrijgen door overmaking van dit bedrag naar postgiro 34 79 700, t.n.v. PvdA-brochures, o.v.v. het bestelnummer: 756.

In het boek *Drees: wethouder van Nederland* staat een foto afgebeeld van een massale bijeenkomst. 'De middenstand dankt Drees voor de AOW' staat op een van de meegedragen spandoeken te lezen. De invoering van de AOW wordt beschouwd als het begin van de opbouw van het stelsel van de sociale zekerheid in Nederland. De recent door het parlement aangenomen voorstellen inzake de stelselherziening worden door velen als het begin van de afbraak van datzelfde stelsel gezien. Ook nu demonstranten op en rond het Binnenhof, maar nergens een spandoek ten gunste van *De Graaf*.

Nu komt die stelselherziening niet helemaal uit de lucht vallen. Sinds de jaren vijftig is er op maatschappelijk gebied een en ander veranderd. Het kabinet-*Lubbers* gaf dat ondermeer als reden voor de stelselherziening aan; gewezen werd met name op de veranderingen ten aanzien van de verdeling van arbeid en inkomen tussen mannen en vrouwen en ten aanzien

van (de verscheidenheid van) samenlevingsvormen. Voorts werd de complexiteit en ondoorzichtigheid van het bestaande stelsel als reden genoemd. Het meest zwaarwegende argument, zo is het althans algemeen gezien, is het terugdringen van de omvang van de collectieve sector, met andere woorden bezuinigingen. De omvang en het structurele karakter van het aantal mensen dat geen beroepsarbeid verricht werden als laatste argument genoemd. Dit noopt tot aanpassing van de uitkeringsrechten van werklozen en arbeidsongeschikten.

In het discussiestuk van de WBS *Verdienen en verdelen. Hoofddijnen voor een secundair inkomensbeleid* merkt *Paul de Beer* op dat 'over de redenen voor stelselherziening weinig verschil van mening lijkt te bestaan. Wel bestaan er grote verschillen in de nadruk die men op de onderscheiden redenen legt'. De Beer heeft zijn twijfels over het argument van het terugdringen van de collectieve uitgaven. Voor hem valt het accent op de twee eerste redenen: maatschappelijke veranderingen en de verbrokkeldheid en ondoorzichtigheid van het (bestaande) stelsel. Verdere uitwerking levert zeven uitgangspunten op waaraan een gewenst nieuw stelsel zijns inziens zou moeten voldoen:

1. individualisering
2. gelijke behandeling van mannen en vrouwen
3. gelijkwaardige behandeling van verschillende samenlevingsvormen
4. rechtvaardiger lastenverdeling
5. uitvoerbaarheid
6. controleerbaarheid
7. bescherming van de persoonlijke levenssfeer.

Na de (te) korte behandeling van de uitgangspunten ontvouwt De Beer zijn ideeën over gewenste aanpassingen op het gebied van de sociale zekerheid en de loon- en inkomensbelasting. Ik zal mij hier voornamelijk beperken tot de sociale zekerheid.

Het eerder gelanceerde (en scherp gekritiseerde) tweetrajectensysteem vormt de basis van het gewenste nieuwe stelsel. Het eerste traject bestaat uit een individueel recht op een gegarandeerde basisuitkering voor diegenen die om wat voor redenen dan ook niet in staat zijn in eigen levensonderhoud te voorzien. Door de basisuitkering als een individueel recht te beschouwen en los te koppelen van middelentoets (i.c. het partnerinkomen) en samenlevingsvorm omzeilt De Beer een deel van de op het tweetrajectenstelsel geuite kritiek. De basisuitkering is gelijk aan het individueel sociaal minimum (thans iets meer dan duizend gulden netto per maand). Bij eenverdieners kan een toeslag (aan de partner) worden uitgekeerd zodat in die huishoudens het inkomen tot het niveau van het sociaal minimum van een tweepersonshuishouden wordt aangevuld. Op langere termijn, wanneer de herverdeling van arbeid (en inkomen) tussen mannen en vrouwen een feit is (en voor iedereen die niet studeert, ouderschapsverlof heeft of gepensioneerd is een betaalde baan beschikbaar zal zijn), zal de gezinstoeslag kunnen vervallen.

Wat de aanvullende bovenminimale uitkering betreft voorziet De Beers voorstel in een glijdende schaal; de uitkering vermindert geleidelijk met het verstrijken

van de uitkeringsduur. De duur van de uitkering zou afhankelijk moeten zijn van de duur van het arbeidsverleden (met inbegrip van een verzorgingsforfait).

Een dergelijke uitkeringsstructuur zou op langere termijn zowel voor arbeidsongeschikten als voor langdurig werklozen moeten gelden. De Beer neemt hier en passant een van de argumenten van De Graaf over. De basisuitkering komt in de plaats van de volksverzekeringen (AAW, AWW, AOW) en de ABW. De in één regeling geïntegreerde WW, ZW, WWV en WAO worden gesplitst in een basisdeel en een aanvullend deel.

Ten aanzien van de bekostiging van het basistraject gaan de gedachten uit naar financiering uit de algemene middelen door een verhoging van het marginale tarief van de inkomstenbelasting of door de vennootschapsbelasting of de BTW als heffingsgrondslag te nemen. Bij de financiering van het aanvullende bovenminimale traject wordt uitgegaan van het equivalentiebeginsel: de bijdrage in de vorm van werkgevers- en/of werknemerspremies dient, volgens De Beer, evenredig te zijn aan de hoogte van de uitkering waarop men in geval van loonderving recht heeft. Nadat alle uitkeringen in één regeling zijn geïntegreerd, kan de uitvoering ook aan één instantie worden opgedragen maar ook zo, stelt De Beer, is het mogelijk dat de uitvoering voor de periode dat men een bovenminimale uitkering ontvangt aan de bedrijfsverenigingen wordt opgedragen; in de periode daarna wanneer men uitsluitend van de basisuitkering dient rond te komen – komt de uitkeringsgerechtigde onder de vleugels van de gemeentelijke sociale dienst (GSD).

Aan dit 'ontwerp' zitten nogal wat haken en ogen. Zo springt De Beer nogal vreemd om met het equivalentiebeginsel bij de aanvullende bovenminimale uitkeringen. Er is wel sprake van equivalentie, maar er is ook sprake van solidariteit (jongeren betalen evenveel als ouderen maar hebben gezien hun korter arbeidsverleden minder recht; er vindt dus indirect een (rechtvaardige?) lastenverdeling plaats tussen jongeren en ouderen). Het koppelen van de uitkeringsduur aan het arbeidsverleden wekt de schijn van een opbouwstelsel (een langer arbeidsverleden geeft recht op een langere uitkeringsduur). Die schijn kan echter nooit waargemaakt worden ten aanzien van de hoogte en duur van de uitkering, die blijven 'flexibel'. Een dergelijke constructie kan (gevoelsmatig) dezelfde problemen bij werknemers oproepen die zich nu voordoen bij de AOW: men meent gekort te worden op iets waarop men recht heeft, omdat men er al jaren voor heeft 'gespaard'.

Het equivalentiebeginsel, tot nu toe toch een van de uitgangspunten van de sociale zekerheid, met name bij de werknemersverzekeringen, is dus maar in beperkte mate aanwezig in De Beers voorstellen. Bezwaarlijker lijkt mij de introductie van een aan het arbeidsverleden gekoppelde uitkeringsduur. Een dergelijk criterium vereist dat (permanent) veel gegevens per werknemer verzameld worden. In de door De Beer voorgestane structuur van de uitvoering komen die gegevens bij één instantie binnen; in de huidige structuur zouden de gegevens tussen de verschillende uitvoe-

ringsorganen uitgewisseld moeten worden. Over de voor-, maar vooral over de nadelen van het beheer van een dergelijke, het grootste deel van de bevolking omvattende databank valt veel te zeggen. Ongeacht de uitvoeringsstructuur zal de invoering van een registratienummer de enige mogelijkheid zijn zulks te realiseren. Voeg daaraan toe dat in het stelsel van De Beer aan de afhankelijke partner een toeslag kan worden uitgekeerd. Dit vereist weer opname van die partner in het registratiesysteem.

En zodra informatie verzameld moeten worden, duikt het woord privacy op. Ik ontkom niet aan de indruk, na het lezen van dit discussiestuk, dat 'bescherming van de persoonlijke levenssfeer' hier voornamelijk wordt opgevat in de zin van het tandenborstels tellen. Dit lijkt mij een wat te enge invulling van het begrip privacy. Bij een aan het arbeidsverleden gekoppelde uitkeringsduur rijst de vraag of het arbeidsverleden te controleren is, of het vast te leggen is (en of het wenselijk is dat het vastgelegd wordt) en of een en ander niet in strijd is met het uitgangspunt van privacy. Een arbeidsverleden-criterium is, uitvoeringstechnisch, een wangedrocht, en het maakt 'het beleid' er niet overzichtelijker op.

De gelijkstelling van werklozen en arbeidsongeschikten waar het de duur van de uitkering betreft moet zonder meer afgewezen worden. Echte arbeidsongeschiktheid betekent echt einde arbeidsleven, om het GMD-jargon te gebruiken. Als argument voor de gelijkstelling wordt verwezen naar de huidige arbeidsmarktsituatie. Dit doet wat merkwaardig aan, temeer daar De Beer elders preludeert op een situatie waarin voor iedereen die dat wenst een betaalde werkring (van vijftientwintig uur) ter beschikking staat. (Juist in die situatie lijkt het mij juist zeer gerechtvaardigd een onderscheid te maken tussen arbeidsongeschiktheid en werkloosheid, dus verschillende uitkeringsrechten voor arbeidsongeschikten en werklozen.)

De Beer gaat er trouwens wel erg gemakkelijk van uit dat we te zijner tijd in een situatie zitten waar alle mannen en vrouwen een betaalde baan van vijftientwintig uur per week hebben. Tot zolang moeten we wat onaangename dingen, zoals gezinstoeslagen, kinderbijslagen, de netto-netto koppeling, enzovoort slikken. Maar op langere termijn, als een soort *deus ex machina*, belanden we dan in de situatie waarin alle pijn en klem weggevoerd kan worden. Zo worden wat voor- schotten in het gewenste nieuwe stelsel verwerkt.

Maatschappelijke invloeden

Tot zover enkele kritische kanttekeningen bij afzonderlijke onderdelen van De Beer's voorstel. Maar hem kan nog iets anders worden verweten, namelijk dat hij, ondanks de nadruk die hij legt op individualisering en dergelijke, te weinig oog heeft voor maatschappelijke ontwikkelingen die, op langere termijn, de sociale zekerheid diepgaand zullen veranderen. Ik noem vier van die ontwikkelingen. In de *eerste plaats* verandert de omgeving waarin het sociale zekerheidsstelsel (en het belastingstelsel) moet(en) opereren. Er is niet meer uitsluitend sprake van gehuwden

en ongehuwden, en er ontstaat een diversiteit aan samenlevingsvormen, zoals De Beer terecht opmerkt. Maar die omgeving verandert ook op andere punten. Er komen meer en meer part-time banen, arbeidscontracten voor bepaalde tijd, flexibele arbeidscontracten, afroepcontracten enzovoort. Ook die veranderingen vereisen aanpassing van regelgeving, instrumenten en informatievoorziening.

Verder hebben dergelijke maatschappelijke ontwikkelingen ook consequenties voor het denken over de sociale zekerheid. Naar mijn mening brengen emancipatie en individualisering een verschuiving van solidariteit naar equivalentie teweeg, met consequenties voor de vormgeving en acceptatie van een gewenst nieuw stelsel. *Schuylt* signaleerde al eens een verschuiving in de percepties van aanspraken: van gunst naar recht. Ook de 'invulling' van de termen van het stelsel verandert. Zo wordt onder kosten van kinderen, die de kinderbijslag ten dele geacht wordt te dekken, nu, naast de gebruikelijke en van oudsher bekende kosten van kleding, voeding enzovoort, onder invloed van het toenemend aantal werkende moeders ook de kosten van kinderopvang begrepen. Het is niet ondenkbaar dat te zijner tijd de immateriële kosten van het opvoeden van kinderen (onderbroken carrière, slaaptkort, enzovoort) ook tot de kosten van kinderen gerekend zullen worden. De stelling dat bij een vijftienvorige werkweek toeslagen en buitenschoolse opvang niet meer nodig zullen zijn, lijkt mij dus niet erg realistisch.

Over toekomstige ontwikkelingen op het vlak van de demografie en de arbeidsmarkt wordt door De Beer niet gerept. Toch zullen deze gevolgen hebben voor de (wijze van) financiering van de sociale zekerheid. Het probleem met dergelijke ontwikkelingen is dat we het eindpunt niet kennen. Er moet op geanticipeerd worden, maar we weten niet in welke mate. Het gaat mij echter wat te ver, zoals De Beer een aantal malen doet, te veronderstellen dat de ontwikkeling naar diversiteit van samenlevingsvormen zich vrijwel lineair zal voortzetten. Er is ergens een grens waar een nieuw evenwicht tussen traditionele en nieuwe samenlevingsvormen bereikt wordt. Evenzo moet ervan worden uitgegaan dat een volledige herverdeling van arbeid en inkomen tussen mannen en vrouwen niet voor de volle honderd procent gerealiseerd zal worden. Zelfs in landen waar van oudsher veel (gehuwde) vrouwen een plaats op de arbeidsmarkt hebben, behoort een niet onaanzienlijk percentage huishoudens nog tot het klassieke eenverdienerstype.

In de *tweede plaats* wordt de sociale zekerheid met meer en meer functies opgescheept. Naast de 'traditionele' functies als het voorzien in inkomensbescherming en het bewerkstelligen van (een zekere mate van) herverdeling (en een macro-economische functie, niet te vergeten, hoewel die in dit discussiestuk als secundair wordt beschouwd) wordt de sociale zekerheid (evenals het belastingstelsel) nu ook uitgeroepen tot een instrument waarmee de gelijke behandeling van mannen en vrouwen en individualisering bewerkstelligd moet worden. Naast herverdeling tussen huishou-

dens, moet de sociale zekerheid nu ook zorg dragen voor herverdeling binnen huishoudens. Die herverdeling moet ook zodanig zijn dat binnen huishoudens gedragseffecten gaan optreden. Er moet herverdeling van betaald en onbetaald werk plaatsvinden, vrouwen moeten gestimuleerd worden een betaalde baan aan te nemen – ergo de inrichting van het stelsel mag niet zodanig zijn dat het als een scherm fungeert waarachter men zich kan onttrekken aan de arbeidsmarkt. Het stelsel moet dus incentives en disincentives bevatten. Allemaal nobele doelen, maar probeert men niet een schaap met x poten (waarbij x groter dan vier) in het leven te roepen?

Een bijkomend aspect betreft de effecten van het beleid. Het bestaande stelsel, dat voor een geheel andere situatie was opgezet en waarvan niet was voorzien dat het in een periode met hoge werkloosheid en andere samenlevingsvormen zou moeten functioneren, kende een aantal simpele veronderstellingen ten aanzien van sollicitatiegedrag enzovoort. Die veronderstellingen blijken nu niet meer te werken. In feite weten we weinig over de effecten van het sociale zekerheidsstelsel op het (micro-economisch) gedrag. Nog minder weten we van de effecten van allerlei nieuwe c.q. voorgestelde onderdelen. Zo is het voor mij geen wet van Meden en Perzen dat het afschaffen van de kostwinnerstoeslag, om een exceptioneel voorbeeld te noemen, tot een grotere arbeidsmarktparticipatie van vrouwen zal leiden. Eerder valt misschien een uitbreiding van het (door mannen bevolkte) zwarte circuit te verwachten.

Behalve dat er aan het sociale zekerheidsstelsel meer en meer eisen worden 'opgehangen', bestaat er, in de *derde plaats*, ook in toenemende mate de tendens de aandacht toe te spitsen op bepaalde subgroepen c.q. problemen. Er komt aandacht voor de positie van vrouwen, van bijstandsvrouwen, van de oudere werknemers; voor allochtonen, de thuiswerker, de jongere enzovoort. Voorts bestaat er de tendens ook andere problemen dan inkomensbescherming en inkomensherverdeling op te lossen door middel van de sociale zekerheid. Zo zijn er stemmen opgegaan om een bestedingenbeleid (met name ten aanzien van de woonlasten) aan het echte minimabeleid te koppelen.

Dergelijke trends hebben, als ze in beleid worden omgezet, consequenties voor de aard van dat beleid. Een generiek beleid, dat is een beleid dat met uniforme maatregelen vrij omvangrijke homogene groepen bestrijkt, zou worden vervangen door naar een meer gedifferentieerd, een specifiek beleid. Dat wil zeggen een beleid dat steeds meer wordt toegespitst op betrekkelijk kleine groepen. De stelselherziening is daar een voorbeeld van. De vrij uniforme werkloosheidsregeling (voor iedereen een gelijke duur van de uitkering en een gelijk uitkeringspercentage) wordt vervangen door een regeling die onderscheid maakt naar leeftijd, naar arbeidsverleden en naar het feit of men al dan niet een verdienende partner heeft en al dan niet kinderen heeft grootgebracht.

De samenleving wordt dus meer pluriform, maar het beleid op zijn beurt maakt die samenleving, onder invloed van pressiegroepen en Kamerleden die graag

scoren, ook meer pluriform (en daarbij meer onoverzichtelijk). Er is niet alleen een keuze nodig tussen uniformiteit en pluriformiteit op het gebied van de samenlevingsvormen, zoals De Beer suggereert maar ook op talloze andere terreinen.

In de vierde plaats moet de uitvoeringsproblematiek genoemd worden. Zoals in het discussiestuk wordt opgemerkt, wordt de organisatie van de uitvoering van de sociale zekerheid gekenmerkt door een verbrokkelde en ondoorzichtige structuur. De oplossing die De Beer voorstelt is vrij academisch en gaat voorbij aan enkele actuele hete hangijzers, zoals de taakafbakening tussen gemeenten en andere uitvoeringsorganen, de afstemming met GAB's etc. Tot nu toe is de uitvoeringsorganisatie een wereld op zich waar weinigen zich mee bemoeien. Ten onrechte beschouwt men de uitvoering als een gegeven; een gegeven middel om beleid en doelstellingen te verwezenlijken. De feitelijke hantering van dit middel en de mogelijkheden en onmogelijkheden ervan wordt over het hoofd gezien. Politici, ambtenaren en deskundigen gedragen zich al te vaak als auto-ontwerpers, die menen dat fietsenfabrieken ook carrosserieën kunnen leveren (en waarbij men ook weinig oog heeft voor de bedrijfseconomische aspecten van de fietsenfabriek).

Keuze noodzakelijk

Bovenstaande kunnen we nu als volgt samenvatten: we willen meer doen, we willen meer weten, maar het is de vraag of we meer kunnen doen en of we meer kunnen weten, terwijl er bovendien weinig zicht is op de gevolgen van wat we willen. Naast inkomensbescherming en een zekere mate van inkomensherverdeling worden meer en meer eisen aan het stelsel gesteld; sommige impliciet, sommige expliciet, sommige op korte, sommige op lange termijn. Een tendens tot fragmentatie en gedifferentieerde regelgeving dreigen het stelsel nog complexer te maken. Het aantal situaties waarop de sociale zekerheid betrekking heeft (samenlevingsvormen, arbeidsrelaties enzovoort) wordt veelvormiger, terwijl privacy-regels het steeds moeilijker maken zicht te krijgen op die omgeving. Het instrument om ideeën en beleid te realiseren, in casu de uitvoering, kraakt nu al op sommige punten in zijn voegen. Daarbij komt dat de complexiteit van de samenleving het steeds moeilijker maakt om de effecten van beleid – zowel op individueel niveau als op macro niveau – in beeld te krijgen. Laat staan dat we iets weten over gedragseffecten op een wat langere termijn. Daar mogen nu hele jaargangen econometristen op promoveren.

Naast oud onrecht dreigt nieuw onrecht te ontstaan, staat in het voorwoord van het discussiestuk vermeld. Mijn vraag is of met alle onrecht rekening gehouden moet worden. De (toenemende) complexiteit van de samenleving zelf, randvoorwaarden als privacy en organisatorische uitvoerbaarheid hebben als consequentie dat niet alles wat we willen gerealiseerd zal kunnen worden. Nu niet, en ook niet op de langere termijn wanneer dat paradijs van een vijftieng-urige werkweek en een complete herverdeling van werk tus-

sen mannen en vrouwen in het verschiet ligt (vooropgesteld dat het in het verschiet ligt). Niet alle eisen en uitgangspunten moeten even belangrijk worden geacht; er zal een zekere ordening aangebracht moeten worden, naar wat echt belangrijk is en wat minder belangrijk is. Onontkoombaar is dan dat bepaalde groepen tussen wal en schip vallen en dat sommigen zich in het geheel niet kunnen vinden in het betreffende beleid. Maar een politiek van de kool en de geit sparen, dat wil zeggen alles willen maar uiteindelijk toch minder kunnen realiseren, zal uiteindelijk negatiever uitvallen. Wil men een voor iedereen begrijpelijk, logisch en consistent stelsel, dat ook doelmatig en uitvoerbaar is, dan zal men moeten kiezen. Kiezen tussen rechtvaardigheid en overzichtelijkheid, tussen privacy en rekening houden met persoonlijke omstandigheden, tussen equivalentie en solidariteit en soms ook tussen herverdeling van inkomen en herverdeling van werk. Kortom, we moeten kiezen voor een eenvoudig stelsel dat maar aan enkele, zij het zeer belangrijke, doelstellingen voldoet. Een bijkomend voordeel is dat de sociale zekerheid dan niet meer het exclusieve jachtterrein is van enkele deskundigen en technici, waarin het de laatste jaren dreigt te ontaarden.

Caspar Wiebrens is werkzaam op het Ministerie van sociale zaken en werkgelegenheid

Europa en Midden-Amerika

Piet Nelissen bespreekt:

Andrew J. Pierre (ed.), *Third World Instability: Central America as a European-American Issue*, New York, Council on Foreign Affairs, 1985.

In hun bijdragen onderzoeken de vijf schrijvers onder andere of er een rol is weggelegd voor West-Europa in de Centraalamerikaanse crisis en zo ja welke? Hoeveel politieke ruimte gunnen de Verenigde Staten aan West-Europa in die crisis, of is die ruimte er helemaal niet en bedreigt elke bemoeienis van West-Europa het Westerse bondgenootschap?

De afgelopen jaren meenden veel politieke leiders in West-Europa, evenals trouwens in Centraal-Amerika, dat die ruimte voor Westeuropese initiatieven er wel degelijk was. In de praktijk is zij echter beperkt gebleken. De Verenigde Staten voeren onder president *Reagan* een eigenzinnig beleid en daaraan heeft West-Europa tot nu toe bitter weinig kunnen veranderen. Frankrijk meende in 1981 nog een internationale voorhoederol te kunnen spelen in de Salvadoriaanse burgeroorlog door samen met Mexico het burger-militaire oppositiefrent FDR-FMLN te erkennen als een representatieve politieke macht. Dat initiatief werd toen schoorvoetend gevolgd door de toenmalige Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken, *Max van der Stoep*. Hij ging minder ver dan het Frans-Mexicaanse initiatief door alleen het FDR te erkennen en dan nog maar indirect (zie zijn rede voor de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties). De socialistische regering van *Mitterrand* dacht in die tijd ook nog

even aan wapenleveranties aan het sandinistisch bewind in Nicaragua. Van beide initiatieven is uiteindelijk niets terecht gekomen.

De oprichting van de Contadoragroep (begin 1983) door Colombia, Mexico, Panama en Venezuela stelde West-Europa in staat naar een gemeenschappelijk standpunt over de Centraalamerikaanse crisis te streven, met als uitgangspunt dat die crisis buiten de Oost-West tegenstellingen diende te worden gehouden. West-Europa ondersteunde de opvatting van de Contadoragroep dat een regionale politieke oplossing moet worden nagestreefd. De militaire oplossingen waarnaar Washington lijkt te streven (in El Salvador door het regeringsleger steeds beter te bewapenen en de vredesdialoog tussen de strijdende partijen te frustreren; in Nicaragua door openlijk 'geheime' steun te geven aan de gewapende strijd van de contra's tegen het sandinistisch regime) werden van de hand gewezen. Maar omdat de VS althans verbaal hun steun betuigen aan de Contadoragroep bleven de spanningen tussen de VS en West-Europa binnen de perken.

In 1983 waren de spanningen wel opgelopen toen de VS, zonder zelfs zijn trouwe bondgenoot Engeland in te lichten, besloot het Caraïbische eiland Grenada met een eigen invasiemacht te bevrijden van een gewelddadig marxistisch-leninistisch bewind. Die invasie was voor president Reagan bijzonder succesvol: hij kreeg veel binnenlandse politieke steun en Nicaragua was gewaarschuwd. De West-Europeanen konden niet veel meer doen dan lucht geven aan hun verontwaardiging en wijzen op het recht van zelfbeschikking. Zo ging het ook toen bekend werd dat de VS verantwoordelijk waren voor het leggen van mijnen in de havens van Nicaragua. West-Europa kon de VS niet eens overhalen zich te voegen naar de internationale rechtsprocedure van het Internationaal Gerechtshof te Den Haag, waar Nicaragua de zaak had aangespannen.

Welke rol voor Europa?

Toch blijven de West-Europeanen trachten invloed uit te oefenen op het gedrag van de VS en de conflicten in Centraal-Amerika. De Spaanse socialistische ex-minister van Buitenlandse Zaken, *Fernando Morán* geeft van alle schrijvers het beste overzicht van de redenen waarom West Europa zo zijn best blijft doen:

1. De Westerse wereld is meer dan de VS. Ook al staan voor West-Europa in Centraal-Amerika geen directe strategische belangen op het spel, het heeft toch recht van spreken omdat het historisch en cultureel met die regio verbonden is (dat geldt zeker voor Spanje). Bovendien heeft West-Europa zo zijn eigen opvattingen over het recht op zelfbeschikking, democratie en ontwikkeling.
2. Rechtstreeks militair ingrijpen van de VS in Centraal-Amerika kan de Westerse defensie, dat wil zeggen de NAVO aantasten. Dat zou trouwens een van de lange termijn doelstellingen van de Sovjet-Unie kunnen zijn.
3. Militair ingrijpen van de VS in Centraal-Amerika zou wel eens een sterke impuls kunnen geven aan de vredesbeweging en dat zou de toetreding van Spanje tot de NAVO kunnen bedreigen.

Welnu, dat laatste gevaar is inmiddels bezworen. Spanjes lidmaatschap van de NAVO is onlangs bij referendum bekrachtigd. Dat neemt overigens niet weg dat zo'n impuls aan de vredesbeweging bij militair ingrijpen van de VS nog altijd mogelijk is en dan niet alleen in Spanje. Niet voor niets liet *Joop den Uyl* de leider van de partij die in Nederland het meest gevoelig is voor NAVO-perikelen, nog vorig jaar het waarschuwend geluid horen dat als de VS zouden besluiten militair in te grijpen, het NAVO-bondgenootschap gevaar zou lopen.

Morán ziet heel wel in dat West-Europa niet in staat is een zelfstandig beleid te voeren in Centraal-Amerika. Daarentegen is West-Europa er wel bij gebaat dat de Westerse alliantie de Centraalamerikaanse crisis ongeschonden doorkomt. Daarom moet ze zoveel mogelijk politieke ruimte scheppen voor de presentatie van een alternatief dat militair ingrijpen van de VS kan voorkomen. Morán doet daartoe drie voorstellen:

1. Voorkomen dat de Latijnsamerikanen gedesillusioneerd raken bij hun democratiseringspogingen. Democratie mag geen luxe zijn die alleen rijke landen zich zouden kunnen permitteren.
2. Trachten de spanningen te verminderen in de regio, waarbij de West-Europeanen het voordeel hebben dat zij in tegenstelling tot de Noord Amerikanen ervaring hebben met marxisten in de politiek.
3. Trachten de Centraalamerikaanse economische integratie te bevorderen, steun verlenen aan het Contadora-overleg en Washington ervan overtuigen dat onderhandelingen de beste weg zijn om de politieke conflicten in de regio op te lossen.

In feite ondersteunen alle andere schrijvers in het boek, met uitzondering van de Noordamerikaanse neo-conservatief *Irving Kristol*, in grote lijnen deze analyse en voorstellen van Morán. De Westduitse christen-democraat *Alois Mertes*, loopt daarbij wel meer op kousevoeten dan Morán, uit vrees de VS teveel voor de voeten te lopen. Hij legt daarom nadruk op de geopolitieke belangen van de VS in de regio: Centraal-Amerika is de brug tussen Noord- en Zuid-Amerika en de verbinding tussen twee oceanen (het Panamakanaal en wie weet in de toekomst een Nicaragua kanaal). En hoewel Moskou niet zo gek zal zijn om het in Centraal-Amerika tot een confrontatie met de VS te laten komen (zoals in 1964 tijdens de Cubacrisis), zal het zeker, samen met Cuba en Nicaragua, proberen om de VS internationaal in discredit te brengen, op lange termijn de eigen ideologische pretenties waar te maken en de aandacht van de VS voor West-Europa trachten af te leiden.

Mertes vindt daarom dat West-Europa enerzijds de geopolitieke belangen van de VS in de regio moet erkennen, maar dat anderzijds naar politieke alternatieven moet worden gezocht die een oplossing voor de conflicten biedt zonder dat de VS als grootmacht zijn geloofwaardigheid verliest of zich genoodzaakt ziet alsnog militair in te grijpen. Een eensgezind beleid van de Westeuropese landen is daarvoor noodzakelijk. Enigszins tevreden verwijst hij dan ook naar de zogenoemde San José conferentie in Costa Rica (1984) waar de ministers van Buitenlandse Zaken van de Europese

Gemeenschap, Spanje en Portugal, van de Centraal-amerikaanse landen en de Contadoragroep aanwezig waren. Het idee voor die conferentie was overigens afkomstig van de Westduitse minister van Buitenlandse Zaken *Genscher* die het de toenmalige president *Monge* van Costa Rica influisterde tijdens diens rondreis door Europa op zoek naar meer steun voor zijn land. Dat optimisme over de San José-conferentie was, zo is inmiddels gebleken, niet helemaal gerechtvaardigd. Tijdens de vervolgonferentie in Luxemburg vorig jaar bleek de Europese Gemeenschap niet veel meer te bieden te hebben dan haar eensgezindheid. Tot economische en financiële steun bleek de Gemeenschap nauwelijks in staat te zijn. De verwachtingen van de Centraalamerikaanse landen dat de West-Europa werkelijk iets kunnen bijdragen aan de oplossing van de conflicten en problemen zullen bij de Centraalamerikaanse leiders nu dan ook wel lager liggen dan voorheen.

Uit de bijdrage van ex-president *Daniel Oduber* van de sociaal-democratische partij van Costa Rica, overigens de enige Centraalamerikaanse politicus die in het boek aan het woord komt, blijkt dat hij in ieder geval verwacht en hoopt dat de Westeuropese landen samen met de Contadoragroep er in zullen slagen de Centraal-amerikaanse conflicten af te voeren van de Oost-West agenda en te plaatsen op de Noord-Zuid agenda, waar ze volgens hem thuishoren. Oduber verwoordt ook het nieuwe Latijnsamerikaanse zelfbewustzijn, als hij constateert dat de tijd dat de belangen van de VS boven de nationale belangen van de Latijns- en Centraal-amerikaanse landen stonden, voorgoed voorbij is. Dat nationaal zelfbewustzijn werd de afgelopen jaren volgens Oduber nog eens versterkt door het optreden van de VS tijdens de oorlog om de Falkland-eilanden (de VS kozen de zijde van Engeland), de invasie van Grenada en de inmenging in Centraal-Amerika. De panamerikaanse gedachte waarop de instellingen van de Organisatie van Amerikaanse Staten OAS berusten, zou derhalve zijn beste tijd gehad hebben. Geen wonder dat Oduber Latijnsamerikaanse oplossingen wil van Latijnsamerikaanse problemen. Ondanks zijn soms bijzonder heftige kritiek op de VS, zeker ook wat betreft het gedrag van de VS in het verleden, meent Oduber toch dat Centraal-Amerika thuishoort in de Westerse invloedssfeer. Hij vertrouwt erop dat West-Europa daartoe kan bijdragen omdat het van oudsher banden met die regio heeft, veel Centraalamerikaanse politici Europees georiënteerd zijn en de politieke partijen in de meeste landen niet naar Noordamerikaans maar naar Westeuropees model zijn gevormd. De Europeanen zouden wat realistischer en nuchterder tegen de ontwikkelingen in Centraal-Amerika aankijken en niet telkens overal een bedreiging in zien voor de Westerse veiligheid. Verschillen van inzicht en optreden tussen West-Europa en de VS hoeven volgens Oduber niet tot verhoogde spanningen binnen de NAVO te leiden, als maar ingezien wordt dat die verschillen in feite meer ideologisch van aard zijn (dat wil zeggen verschillen in perceptie van wat er in Centraal-Amerika aan de hand zou zijn) dan dat ze te maken hebben met fundamentele veilig-

heidsvraagstukken van het NAVO bondgenootschap.

Amerikaanse opvattingen

Het is al eerder gesignaleerd, de neoconservatief Irving Kristol denkt daar heel anders over. Hij is wat je noemt een conservatieve radicaal die de verschillen van inzicht tussen de VS en West-Europa over Centraal-Amerika alles behalve marginaal vindt voor het NAVO-bondgenootschap. Integendeel, volgens hem bedreigen ze het voortbestaan van de NAVO, als West-Europa op grond daarvan zou besluiten de VS niet te volgen bij een eventueel militair ingrijpen in Centraal-Amerika. Voor een Westeuropese rol in Centraal-Amerika is al evenmin plaats als voor de Contadoragroep. Nicaragua en de VS verstaan elkaar ook zo wel! West-Europa zou er beter aan doen zich wat terughoudender op te stellen aangezien er voor haar geen strategische belangen op het spel staan. Dat ze zich er toch mee waagt te bemoeien, wijt Kristol aan Europese hoogmoed (de VS zijn nog een jong land) en ideologische naïviteit. De Europeanen willen maar niet inzien dat Centraal-Amerika wel degelijk deel uitmaakt van de mondiale strijd tussen Oost en West, tussen communisme en democratisch kapitalisme.

Zo'n strijd kun je volgens Kristol niet overlaten aan de Centraalamerikanen. Die kunnen zichzelf nog niet eens fatsoenlijk besturen (blijkbaar moeten de VS het dan maar doen!). Het is in die regio altijd al een wanordelijke bende geweest en nu komen daar Cuba en de Sovjet-Unie via Nicaragua nog bij. De laatste drie vormen volgens Kristol wel degelijk een bedreiging voor de veiligheid van de VS. En dan komt Kristol met de dominotheorie voor Centraal-Amerika op de propen: eerst El Salvador, dan Guatemala, dan Mexico en dan het Zuiden van de VS.

Zijn landgenoot *Michael D. Barnes*, parlamentslid voor de Democratische partij en indertijd lid van de commissie-Kissinger, denkt er blijkens zijn bijdrage gelukkig wat anders over. Weliswaar is ook hij van mening dat de veiligheid van de VS op de lange termijn bedreigd kan worden door Sovjetaanwezigheid in Nicaragua, maar die dreiging mag niet misbruikt worden om nu al militair in te grijpen. Vitale veiligheidsbelangen staan nog niet op het spel, hooguit vitale politieke belangen. Daarmee bedoelt Barnes dat de VS er alles aan gelegen is om een zodanige invloed in de regio te behouden dat daar dezelfde opvattingen blijven bestaan als in de VS over wat vitaal is voor de veiligheid van de VS en wat niet. Sovjetbases in Nicaragua zijn wel een vitale bedreiging van de veiligheid van de VS. Maar zover is het nog lang niet en wat Barnes betreft moeten de VS hun invloedssfeer in Centraal-Amerika met andere dan militaire middelen trachten te behouden: door steun te geven aan democratiseringsprocessen, door bij te dragen aan de economische ontwikkeling, door de mensenrechten te respecteren en vooral door linkse politieke partijen en groepen in het politieke krachtenveld van Centraal-Amerika te accepteren. Over een Westeuropese rol in de crisis breekt Barnes zich nauwelijks het hoofd. Met die meningsverschillen tussen West-Europa en de VS over Centraal-Amerika zal het volgens hem wel niet zo'n vaart lopen omdat

het NAVO bondgenootschap voldoende ruimte laat voor een eigen beleid van elk der leden, zolang dat de veiligheidsbelangen van de alliantie als geheel maar niet doorkruist.

Sandinistische positie onduidelijk

De invasie van de Dominicaanse Republiek in 1965, de Noordamerikaanse interventie in Vietnam en de Amerikaanse invasie van Grenada hebben geen van alle het bondgenootschap aangetast. West-Europa heeft nu eenmaal geen ander alternatief voor zijn veiligheidsbeleid dan dat van het bondgenootschap, tenzij het zou besluiten zelf een Westeuropese defensie- en afschrikkingsmacht op te bouwen. Nog afgezien van het feit dat daarvoor in West-Europa geen politieke machtsbasis bestaat, is het ook de vraag of de wereld daar veiliger van zou worden.

Toch zou een militair optreden van de VS in Centraal-Amerika wel degelijk grote spanningen teweeg brengen in het bondgenootschap, want de tijden zijn sinds de Vietnamese oorlog wel veranderd. Vandaar dat West-Europa zich zo inspanst om die spanningen zoveel mogelijk binnen de perken te houden. West-Europa wil een matigende invloed op de crisis uitoefenen; niet alleen om spanningen in het bondgenootschap in te dammen, maar óók om een breuk tussen het Westen en Latijns-Amerika te voorkomen. De Contadoragroep is daarvoor het aangewezen instrument. Want wat Kristol ook mag beweren, het initiatief van de Contadoralanden toont aan dat de Latijns-Amerikanen hun politieke verantwoordelijkheid in deze wel degelijk kennen. De doelstelling dat Centraal-Amerika behouden moet blijven voor de Westerse invloedssfeer hoeft overigens niet te betekenen dat het dan ook maar de achtertuin van de VS moet blijven.

Wat node gemist wordt in het boek is een bijdrage vanuit sandinistische hoek. De sandinistische posities zijn in deze crisis nog steeds niet geheel duidelijk. Een van de doelstellingen van het sandinistisch buitenlandse beleid is de hervatting van de bilaterale besprekingen tussen Nicaragua en de VS, die door de laatste vorig jaar zijn opgeschort. De Contadoralanden ondersteunen dit Nicaraguaanse streven. Hoog op de agenda van die bilaterale besprekingen staat, wat Nicaragua betreft, de stopzetting van de Noordamerikaanse steun aan de contra's. Nicaragua beschouwt de contra's immers als Noordamerikaanse huurlingen die zonder steun geen militaire noch politieke toekomst hebben. Voor zover de contra's uit somozisten bestaan hebben de sandinisten gelijk, maar sinds enkele jaren is de steun aan de contra's breder geworden, niet in het minst als gevolg van de door de sandinisten gevoerde binnenlandse politiek. Een aantal van de tegenwoordige leiders van de contra's maakte nog niet zo heel lang geleden deel uit van de Nicaraguaanse regering: bij voorbeeld *Edén Pastora*, *Alfonso Robelo* en *Arturo Cruz*, om er enkelen te noemen.

Indien de Nicaraguaanse regering bereid zou zijn met hen te onderhandelen over de toekomst van Nicaragua, dan zou dat op de eerste plaats een bevestiging zijn van hun belofte naar een pluralistische samenleving te streven; en op de tweede plaats zou het een ver-

trouwenwekkende maatregel ter geruststelling van Nicaragua's buurlanden zijn. Immers, op zijn zachtst gezegd, is de buitenlandse politiek van de Nicaraguaanse regering ambivalent. Ambivalent in die zin dat ze voortdurend beklemtoont dat zij een ongebonden, anti-imperialistische politiek wil voeren, maar aan de andere kant, ondanks waarschuwingen van Cubaanse zijde het kalmer aan te doen, niet schuwt de banden met de Sovjet-Unie aan te halen. Dat laatste brengt natuurlijk het Oost-West conflict in zijn volle omvang de regio binnen.

Zolang niet duidelijk is wat de koers is van de huidige Nicaraguaanse regering ten aanzien van deze twee punten, zal de Contadoragroep zich moeten inspannen om de vredesonderhandelingen van de grond te krijgen met daarbij op de achtergrond Washington, dat onder leiding van president Reagan bereid zal zijn maximale druk op de ketel te houden met militaire middelen. En zolang die druk bestaat, is het gevaar dat de crisis uit de hand zal lopen en uitdraait op een regionale oorlog, met alle gevolgen voor de wereldpolitiek van dien volop aanwezig. Redenen genoeg voor West-Europa om méér te doen dan de vinger aan de pols te houden.

Piet Nelissen is lid van de Latijns-Amerika Commissie van de Partij van de Arbeid.

Pen op Papier

Genegeerde meerderheid, burgerlijke ongehoorzaamheid en referendum

Met interesse heb ik kennis genomen van deze wat verlate reactie op mijn artikel 'Over Burgerlijke Ongehoorzaamheid' van 3 jaar geleden (*SenD* 6 juni 1983), waarin *Liesbeth van Deemter* probeert een wig te drijven tussen de echte *C.J.M. Schuyt* en zijn 'valse' profete, *E. van Thijn*.

Ik acht mij ontslagen van enig inhoudelijk naschrift (mij ook niet gevraagd), omdat nota bene in het zelfde nummer *C.J.M. Schuyt* zelf in een uitvoerig exposé zijn te pas en te onpas geciteerde (en geïnterpreteerde) proefschrift actualiseert en de uitgangspunten en criteria toesnijdt op de eigentijdse en binnenlandse problematiek van de kruisraketten. Ik heb aan zijn zienswijze (wederom) niets toe te voegen. Zijn worsteling is de mijne.

De vergissing, die *Liesbeth van Deemter* maakt, is dat zij een 'vijfde variant' van burgerlijke ongehoorzaamheid binnensmokkelt: de 'genegeerde meerderheid.'

Helaas heeft een dergelijke meerderheid, ondanks de formidabele resultaten van het volkspetitionnement tegen de plaatsing van kruisraketten, zich nog nooit op tastbare wijze in onze democratie uitgekristalliseerd. Tenzij Liesbeth doelt op uitkomsten van de diverse, aan dit onderwerp gewijde, opiniepeilingen. Als die bepalend zouden zijn voor de besluitvorming in Nederland, waren we nu halverwege de formatie van het vijfde kabinet-Den Uyl. . .

Ik betreur deze vergissing vooral, omdat Liesbeth van Deemter mij daarmee in een politiek-filosofische hoek manoeuvreert, waar ik mij nimmer thuis heb gevoeld. 'Er bestaat', zo schrijft zij, 'een neiging om elk in het parlement genomen besluit – óók in het geval van een genegeerde meerderheid – aan de samenleving te presenteren als zou het regelrecht zijn voortgevloeid uit de "beginselen van onze democratie" zelf. Als iets heiligs, waarin men dus dient te berusten (vgl. Van Thijn, p. 28, laatste alinea). . .'. Wie de moeite neemt om die pagina (en alle andere pagina's) werkelijk op te slaan, zal tot de conclusie komen, dat ik nu juist de heiligheid van de 50 procent + 1 formule relatieveer. Democratie is meer dan hele en halve neuzen tellen. (Vgl. Van Thijn, p. X t/m Y in vrijwel alles wat onder zijn naam over dit onderwerp is verschenen).

Ik ben het dan ook hartstochtelijk met Liesbeth van Deemter eens als zij een lans breekt voor het 'correctief referendum' als aanvullend instrument van de parlementaire democratie. Met haar betreur ik het dan ook, dat de PvdA in eerste instantie zo oenig op de (door mij ingestelde) commissie-Biesheuvel heeft gereageerd. Hopelijk vormen wij samen in latere instanties geen 'genegeerde minderheid' binnen de PvdA.

E. van Thijn, Amsterdam

Burgerlijke ongehoorzaamheid en Schuytologie

In het vorige nummer van *SenD* blikt C.J.M. Schuyt terug op zijn dissertatie van 1972 over burgerlijke ongehoorzaamheid. Ook waarschuwt hij actievoerders tegen kruisraketten dat hun aanhang zonder een diepgaande verandering in maatschappelijke levensstijl vermoedelijk niet het geduld zal weten op te brengen om een illegaal protest lang genoeg geweldloos te houden. Dit is helaas zowat het enige wat ik uit het artikel heb kunnen distilleren en dat is weinig voor zes bladzijden druks. Indien Schuyt had beoogd de lezer te vangen in een doolhof van begrippen dan zou hij niet beter hebben kunnen slagen. Daarom wil ik graag een paar vragen kwijt. Niet terwille van een woordenstrijd, want daaraan beleven noch de deelnemers noch het publiek genoeg. Wel uit nieuwsgierigheid, maar toch vooral omdat het wel een heel slechte voorbode is voor de intellectuele reflectie waar de PvdA na de laatste Kamerverkiezingen volgens menigeen zo hard aan toe is, indien zelfs bureaus op wetenschappelijk terrein nodeeloos voor elkaar onverstaanbaar blijven.

In plaats van een definitie van burgerlijke ongehoorzaamheid biedt het stuk in de vorige aflevering van dit blad een kluwen van begrippen: al meteen drie rechtvaardigingscontexten, tien gedragskenmerken en vier

essenties (waarvan er één samenvalt met één van de gedragskenmerken). Of vormen die tien gedragskenmerken toch samen de definitie? Soms krijgt men bij Schuyt die indruk.¹ Maar in zijn dissertatie blijkt het 'niet zo dat pas wanneer alle tien kenmerken aanwezig zijn, er sprake is van burgerlijke ongehoorzaamheid'.² Dit is echter nog maar het begin van de verwarving. In *SenD* lezen we dat de gedragskenmerken naast en na de rechtvaardigingsvraag aan de orde komen, maar dat ze ook tot de rechtvaardiging kunnen bijdragen (p. 168 en 170). Dus juist niet 'naast en na'?

De gedragskenmerken vallen onder het 'hoe' en dit hoe heet 'slechts voldoende voorwaarde' voor de rechtvaardiging, hetgeen weer niet betekent, aldus nog steeds Schuyt, dat het *voldoen* aan bepaalde gedragskenmerken reeds een *voldoende* rechtvaardiging zou opleveren. Staat het woord 'voldoen' hier drie keer telkens voor iets anders? Daarnaast komen dan de *noodzakelijke* voorwaarden voor rechtvaardiging en dit blijken de eerder genoemde drie rechtvaardigingscontexten te zijn, namelijk oorlog, armoede en milieubederf als mondiale gevaren voor het overleven. Zijn die drie voorwaarden cumulatief? Waarschijnlijk niet, maar dan zijn ze ook niet alle drie noodzakelijk. De hele passage wordt pas een beetje begrijpelijk, indien we ervan mogen uitgaan dat Schuyt de termen noodzakelijk en voldoende door elkaar heeft gehaald. En nu ik toch bezig ben met moeilijk proza: wat moet ik begrijpen uit de zinsnede dat de nucleaire winter in de eeuwige schaduw wordt gesteld van het SDI-project? Heeft hij ergens de klok horen luiden?

Daarnaast heb ik nog vragen van minder terminologische aard. Voortdurend wil Schuyt morele en juridische aanvaardbaarheid van elkaar scheiden. Nu is het maar net de vraag of iets dat – alle factoren meegewogen – moreel niet afkeurenswaardig is toch strafwaardig kan zijn. Dat volgens ongeschreven strafrecht het morele doel de illegale middelen wel eens kan heiligen is nl. een oud leerstuk, dat sinds het midden van de jaren zestig in het middelpunt van de aandacht heeft gestaan met betrekking tot politiek omstreden zaken als de berechting na het bezetten van het Maagdenhuis. Zie hierover een aantal voortreffelijke opstellen van Langemeijer (onder andere in *SenD*) en voorts literatuur die staat opgesomd in het alom gebruikte handboek van Hazewinkel-Suringa.³ Had Schuyt daar niet eens naar mogen kijken?

Ook stelt hij dat, wanneer personen overeenkomstig hun geweten willen handelen en daar de consequenties van aanvaarden in een poging mensen op andere gedachten te brengen, dit niet immoreel kan zijn. Is het hierbij dan onverschillig wát het geweten die personen ingeeft? Bepaalt iedere burger voor zichzelf, al dan niet na onderlinge discussie, welk zedelijk oordeel hij of zij verdient?

Schuyt schrijft voorts dat door een symbolische handeling – zoals het illegaal door *Ghandi* opscheppen van een handvol zout – een samenleving nooit wordt ondermijnd. Is niet het probleem dat, zodra men dit aanvaardt, revolutionairen onuitputtelijk zullen blijven in het verzinnen van symbolische acties? Als het

gaat om de vermoorde onschuld spelen is er wel meer raffinement denkbaar dan krenten uitdelen en menselijke ketens vormen.

Verder meent de auteur dat, anders dan in een democratie, burgerlijke ongehoorzaamheid in een totalitaire staat moreel gemakkelijker is te rechtvaardigen. Ziet hij hier het aspect van represailles over het hoofd?

In het kader van zijn oproep tot geduld bij protestacties tegen kernbewapening acht Schuyt dertig jaar geweldloos campagne voeren niet te lang vergeleken bij een eeuwigheid van destructie. Hangt dat er echter niet van af wanneer naar verwachting die eeuwigheid van destructie bij ongewijzigd beleid zou ingaan: wel of niet binnen dertig jaar? In dit verband nog een andere vraag. Volgens Schuyt krijgen in onze moderne samenleving degenen die legislatieve beslissingen nemen steeds minder zelf met de gevolgen van die beslissingen te maken. Slaat dit ook op de Kamerleden die vóór het plaatsingsverdrag in de kwestie van de kruisraketten hebben gestemd?

Ook lees ik in het artikel dat de overheid geen enkele groep in een permanente verliezerspositie mag houden. Evenals de hele rest klinkt dit sympathiek, maar wat betekent het nu ten aanzien van – ik noem maar wat – voorstanders van wederinvoering van de galg of tegenstanders van vrouwenkiesrecht?

Volgens Schuyt moet het bij burgerlijke ongehoorzaamheid in een democratie gaan om protest in dienst van universele belangen en niet van groepsbelangen. Is het echter niet zo dat binnenschippers, boeren en krakers zich gelijkelijk beroepen op het universele belang dat is gelegen in het bestrijden van onrecht, bij voorbeeld de leegstand van huizen?

Zo zou ik nog even door kunnen gaan, maar ik hoop te hebben aangetoond dat voor een zinnig debat heldere bijdragen dan de hier besprokene nodig zijn. Sterker nog: de beoordelingsproblemen waar het bij dit thema over gaat waren in de vorige eeuw al heel aardig in kaart gebracht. Wat Schuyt heeft toegevoegd aan latere verfijningen in het licht van de moderne tijd is zijn in 1972 uit Amerika geïmporteerde term: burgerlijke ongehoorzaamheid. Men mag het volgende auteurs evenwel niet kwalijk nemen dat ze kennelijk moeite hebben met het eenstemmig interpreteren van deze importwaar.⁴ Door stukken als dat in de vorige *SenD* dreigen we per saldo alleen maar te blijven zitten met een steeds uitvoeriger Schuytologie. Hierboven mag blijken dat ik in die tak van wetenschap niet ver ben gevorderd.

Sam Rozemond, Voorburg

Noten

1. Bij voorbeeld in *Reflector* januari 1983, p. 135.
2. *Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid* (1972), p. 310.
3. G.E. Langemeijer, 'Evolutie, revolutie, democratie en recht', in: *Plus est en vous . . .*, bundel aangeboden aan A. Pitlo (1970); 'Bescherming democratisch-liberale rechtstaat', in *Civis mundi*, mei 1977; 'Burgerlijke ongehoorzaamheid', in: *Socialisme en Democratie*, maart 1983. D. Hazewinkel-Suringa, *Inleiding tot de studie van*

het Nederlandse strafrecht bewerkt door J. Rummelink (1984), p. 92-96 en 289 e.v. (Om misverstand te voorkomen: ik doel hier op materiële wederrechtelijkheid en niet op zoiets als subsocialiteit.)

4. Bij voorbeeld G. Manenschijn, *Burgerlijke ongehoorzaamheid* (1984), Wibren van der Burg in *Vrij Nederland* van 26 april 1986; Langemeijer in *Socialisme en Democratie*, maart 1983; E. van Thijn, in *Socialisme en Democratie*, juni 1983.

Nicaragua

Paul Kalma heeft onder de titel 'Nicaragua, de SI en de PvdA' (*Socialisme en Democratie*, april 1986, pp. 121-124) geen goed stuk geschreven. Mijn kritiek geldt vooral het eerste en langste deel van het artikel, waarin hij pretendeert recente ontwikkelingen in Nicaragua weer te geven. Kalma geeft eenzijdige en soms aantoonbaar onjuiste informatie. Ook het tweede deel dat een commentaar is op onder andere een stuk van de kerngroep van de Latijns Amerika Commissie, nodigt uit tot een reactie.

Het artikel is een kennelijke poging de officiële stellingname van de PvdA ten opzichte van Nicaragua, namelijk 'kritisch, maar solidair', onder vuur te nemen. Kalma vraagt zich af '... of, in het licht van de ontwikkelingen in Nicaragua, en van de vele publicaties die daarover de afgelopen tijd zijn verschenen, een dergelijke stellingname nog wel overeind gehouden kan worden; of althans de kritiek niet langzamerhand de overhand zou moeten krijgen op de solidariteit' (p. 122).

Het is op zijn minst vreemd dat Kalma in het licht van de (inderdaad!) 'vele publicaties die . . . zijn verschenen', in het vervolg van zijn artikel aan slechts één publicatie refereert. Sterker nog, het hele stuk is slechts een weergave van twee artikelen van *Robert Leiken* in de *New York Review of Books*. De visie van Leiken op de sandinisten, de contra's, en de verkiezingen in Nicaragua is zeer eenzijdig. Soms slaat hij bovendien duidelijk de plank mis. In de Verenigde Staten zelf hebben zijn artikelen schriftelijke reacties opgeroepen waarin op die eenzijdige visie en op zijn missers kritiek wordt gegeven. Zo ontving de *New York Review of Books* een brief van een vooraanstaand lid van Nicaragua's conservatieve partij (PCD) die schreef dat de bijeenkomst van de PCD vlak voor de verkiezingen niet door sandinistische jeugd is verstoord, zoals Leiken schreef, maar dat jongeren van de PCD zelf daar massaal waren opgekomen. Zij waren woedend omdat bekend was geworden dat drie leiders van de PCD geld hadden aangenomen van de Noordamerikaanse ambassade om de partij te overreden niet aan de verkiezingen deel te nemen. Met medeweten van *Clemente Guido*, lijsttrekker en presidentskandidaat voor de PCD, kwamen deze jongeren toen (met succes) protesteren (Zie *The Nation* 15 maart en 16 mei 1986). Kalma schrijft niets over reacties op de artikelen van Leiken, noch gebruikt hij andere bronnen voor zijn artikel. Zo maakt hij in navolging van Leiken 'melding van serieus te nemen berichten over de liquidatie van honderden tegenstanders van de sandinisten in de

afgelopen jaren' (p. 123). Wanneer we echter het Amnesty rapport over Nicaragua (van maart 1986) en ook het net verschenen rapport van het HOM (Humanistisch Overleg Mensenrechten) erop nalezen, dan blijkt dat niet waar te zijn. Het HOM rapport concludeert bij voorbeeld dat '... de regering van Nicaragua niet verantwoordelijk (kan) worden gesteld voor politieke moorden, verdwijningen of systematische toepassing van marteling. Voorzover dergelijke schendingen nog incidenteel voorkomen, worden de schulden hiervoor in het algemeen streng gestraft.' (HOM rapport, p. 46). Zowel HOM als Amnesty klagen de regering wel aan voor ernstige schendingen van mensenrechten, begaan tegen de Miskito indianen tussen december 1981 tot in 1983. Maar daarbij waren enkele tientallen, en niet enkele honderdtallen slachtoffers betrokken (HOM rapport: in totaal circa 35 moorden en 70 verdwijningen). Op het gebied van deze elementaire mensenrechten is de situatie sindsdien verbeterd (afgezien van de martelingen en moorden waaraan de contra's zich schuldig maken).

Een ander voorbeeld van de eenzijdigheid van Leiken, en Kalma, betreft de beschrijving van de gebeurtenissen rond de verkiezingen in Nicaragua in november 1984. Enkele oppositiepartijen, verenigd in de 'Coordinadora Democrática' hebben daaraan niet deelgenomen. Dit feit is door tegenstanders van de sandinisten aangegegrepen om die verkiezingen in diskrediet te brengen. Leiken beschrijft de onderhandelingen over de voorwaarden van deelname tussen de sandinisten en de 'Coordinadora' onder leiding van Cruz. Hij geeft vooral de sandinisten de schuld van het mislukken van die onderhandelingen. Welnu, dat is één interpretatie van de gebeurtenissen; er zijn ook andere en die staan daar lijnrecht tegenover.

Kalma maakt het hier zo bont zelfs verder te gaan dan Leiken, door te stellen dat de sandinisten tijdens de onderhandelingen in Rio de Janeiro het laatste compromisvoorstel 'van de tafel geveegd' hebben (p. 122). Leiken zelf schrijft, dichter bij de waarheid, dat Arce die daar op de bewuste 2e oktober namens de sandinisten onderhandelde met uitstel van de verkiezingen (tot januari) akkoord was gegaan, maar dat Cruz toen drie of vier dagen bedenktijd vroeg om met andere Coordinadora leiders over het overeengekomen pakket te overleggen. Daarop trok Arce zich uit de onderhandelingen terug. Volgens Leiken was dit omdat hij terugschrok voor zijn eigen compromisvoorstel, volgens anderen omdat hij zich geconfronteerd zag met de zoveelste uitstelmanoeuvre van de Coordinadora. Zie voor deze andere interpretatie b.v. het uitvoerig gedocumenteerde artikel van Ted van Hees in *Derde Wereld* (1985/1, pp. 39-62) over de verkiezingen in Nicaragua. Onverdachte bronnen als de *New York Times* en de *Washington Post* blijken de lezing te bevestigen dat de intentie van de leiders van de Coordinadora, in nauwe samenwerking met de CIA slechts is geweest de verkiezingen in diskrediet te brengen.

Deze lezing is ook meer waarschijnlijk. Het doel van de gewapende oppositie, van de Coordinadora, en van de regering-*Reagan* is immers niet een democratischer

sandinistische regering in te stellen, maar een *andere* regering. Ze willen een regering die geen sociale hervormingen doorvoert waardoor Nicaragua wel eens een goed voorbeeld voor de regio zou kunnen worden, en een regering die pro-amerikaans is. Dit doel was met behulp van verkiezingen niet te bereiken, aangezien duidelijk was dat de sandinisten zouden winnen.

Nu impliceert een 'solidaire, maar kritische' opstelling wel degelijk ook kritiek. De verdergaande polarisatie in het land na de betrekkelijk open periode rond de verkiezingen vormt aanleiding voor bezorgdheid. Maar het is de vraag hoe we de beperkingen van sommige burgerrechten als persvrijheid en stakingsrecht moeten beoordelen. Kalma veroordeelt mijns inziens wat al te gemakkelijk. De andere situatie in het land dwingt ons ook met andere factoren rekening te houden. Een goed kader voor de beoordeling van de mensenrechten in Nicaragua biedt een ander artikel in *Socialisme en Democratie* (Geske Dijkstra, Ted van Hees en Marnix Krop, 'Nicaragua: revolutie en mensenrechten', *SenD*, november 1983, pp. 3-11), en met name de paragraaf op de bladzijden 3 en 4. In kort bestek is het moeilijk de redenering goed weer te geven, daarom verwijs ik liever naar dat artikel zelf.

Tegen deze achtergrond moet volgens mij het stuk van de kerngroep van de Latijns Amerika Commissie (in *Voorwaarts*, 15 februari 1986) dat de verontwaardiging van Kalma heeft opgewekt, en waarin onder andere de opschorting van het stakingsrecht niet wordt afgekeurd, gelezen worden. Kalma gaat daarom te ver wanneer hij schrijft 'niet iedereen die zich democratisch-socialist noemt, heeft begrepen wat democratie is'. Eerder zou ik willen zeggen dat een oordeel over het democratisch gehalte van de Nicaraguaanse samenleving niet alleen een zorgvuldiger weergave van de gebeurtenissen vereist dan Kalma doet, maar ook meer begrip vraagt voor de andere omstandigheden waarin daar een democratisch-socialisme moet worden opgebouwd.

Geske Dijkstra, Utrecht

Naschrift

Dijkstra bevestigt mijn indruk, als weergegeven in het april-nummer van *SenD*, dat de leuze 'kritisch, maar solidair' langzamerhand is gaan dienen om een openhartige discussie over Nicaragua te ontlopen. Zij legt iets in mijn verhaal dat er niet in zit, en gaat voorbij aan mijn kritiek (o.a. op de Latijns-Amerika Commissie van de PvdA, waartoe ook zij behoort).

1. Om met dat laatste te beginnen: ik val de kerngroep van de Latijns-Amerika Commissie niet in de eerste plaats op haar standpunt inzake Nicaragua als zodanig aan ('het is het goed recht van de kerngroep om de situatie in Nicaragua anders te beoordelen'), maar op haar wijze van argumenteren. De kerngroep verdeelt, zo stelde ik, de verscherping van de noodtoestand in oktober 1985 op een voor democratisch-socialisten onaanvaardbare manier (vakbonden die, o

schande, slechts voor de belangen van bepaalde groepen arbeiders zouden opkomen, en die, nog erger, door 'oppositieonele ondernemers financieel gesteund zouden worden). Ik leg vervolgens verband met eerdere merkwaardige uitspraken in PvdA-verband (Nicaraguaanse radiozenders die vrijelijk informatie kunnen uitzenden, 'mits die informatie juist is'), en concludeer dat 'niet iedereen die zich democratisch socialist noemt, begrepen (heeft) wat democratie is.' Dijkstra gaat op deze kritiek in het geheel niet in, en zegt alleen dat het betreffende artikel van de kerngroep 'tegen de achtergrond' van de situatie in Nicaragua moet worden gezien. Zo maken we er echt een goede discussie van!

2. Dijkstra suggereert dat ik, door de strekking van twee artikelen in de *New York Review of Books* uitvoerig weer te geven, me met het standpunt van de schrijver identificeer ('Leiken, en Kalma'; 'Kalma geeft eenzijdige en soms aantoonbaar onjuiste informatie'). Dat is natuurlijk niet zo. Wel noem ik de artikelen 'zeer lezenswaardig', omdat ze één van de publicaties vormen die het huidige uitgesproken pro-sandinistische standpunt van de PvdA zouden kunnen helpen nuanceren. Ik denk dan bijvoorbeeld, en uit mijn signalement viel dat ook op te maken, aan Leiken's stelling dat de sandinisten net zo goed als de regering-Reagan verantwoordelijkheid dragen voor de opgelopen spanningen in en rond Nicaragua; dat de

democratische oppositie tegen de sandinisten in een zeer benarde positie verkeert (voor een deel afhankelijk te moeten zijn van 'contra's' die onder invloed staan van aanhangers van oud-dictator Somoza en van de CIA); etc. Het is heel goed mogelijk dat bepaalde gebeurtenissen of feiten door Leiken verkeerd zijn weergegeven. Waarvan dan acte. Maar het gaat te ver om op grond daarvan te concluderen dat zijn visie een 'zeer eenzijdige' is. Ontkent Dijkstra het bestaan van zogenaamde 'turba's' (groepen sandinistische provocateurs)? Ontkent zij dat de sandinisten mede-schuldig (niet: schuldig) zijn aan het mislukken van de onderhandelingen met de conservatieve oppositie, voorafgaande aan de verkiezingen van 1984? Verder vraag ik me af, waarop zij de stelligheid baseert waarmee zij de schending van de mensenrechten in Nicaragua relativiseert. De huidige regering is, volgens Dijkstra's eigen informatie, verantwoordelijk voor 'ernstige schendingen' van die mensenrechten in het zeer recente verleden. Inmiddels zijn de politioenele bevoegdheden waarover diezelfde regering beschikt, nog verder uitgebreid. Waarom president Ortega c.s. in die situatie bij voorbaat de 'benefit of the doubt' gegeven? Is dat in vroeger jaren met linkse dictaturen al niet genoeg gebeurd?

Paul Kalma

Winst met problemen

Het is nu twintig jaar geleden dat de 'Nacht van Schmelzer' met een dreunende klap het tijdperk inluidde van massale deconfessionalisering in de Nederlandse politiek. Het blijkt nu lang geleden: deconfessionalisering betekent niet langer het verder ineenzakken van de christen-democratie. Zelfs het belangrijke verlies van katholieke stemmen (in het Zuiden en Oosten) wordt ruimschoots gecompenseerd door grote winst elders in het land. Het 'deltaplan' dat KVP, ARP en CHU omvormde tot het CDA heeft ontegenzeggelijk aan verdere afkalving een einde gemaakt.

Toch moet het overtuigde christen-democraten te denken geven, dat zij in een belangrijk stamgebied niet slechts zoveel aanhang hebben verloren, maar ook aan beheersing van het lokale bestuur. Temeer, omdat het nieuwe kiezerscorps in evangelische verankering en in een stelsel van principieel christelijke beginselen niet of nauwelijks is geïnteresseerd. Dat versterkt immers de positie van diegenen die steeds een christen-democratie wilden naar het voorbeeld van de Westeuropese zusterpartijen. Dat kan vervolgens gemakkelijk leiden tot aanzienlijke verzwakking van diegenen die klassieke principiële waarden – gemoderniseerd en wel – in het CDA vorm wilden geven: onder hen zowel katholieken als gewezen anti-revolutionairen.

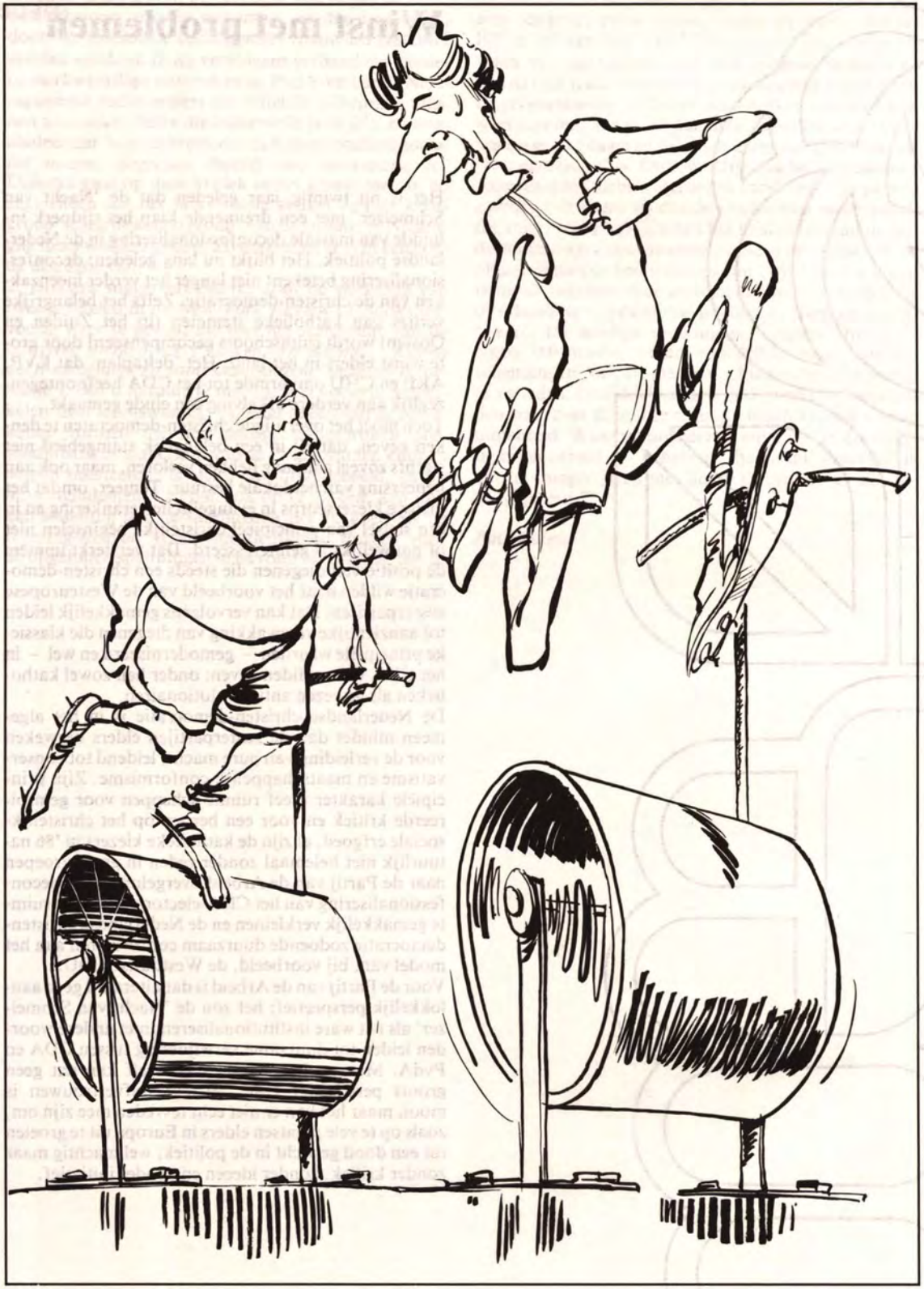
De Nederlandse christen-democratie is in het algemeen minder dan de zusterpartijen elders bezweken voor de verleiding van pure macht, leidend tot conservatisme en maatschappelijk conformisme. Zijn principiële karakter bleef ruimte scheppen voor geïnspireerde kritiek en voor een beroep op het christelijk-sociale erfgoed, al zijn de katholieke kiezers in '86 natuurlijk niet helemaal zonder reden in grote groepen naar de Partij van de Arbeid overgelopen. De deconfessionalisering van het CDA-electoraat kan die ruimte gemakkelijk verkleinen en de Nederlandse christen-democratie zodoende duurzaam conformeren aan het model van, bij voorbeeld, de Westduitse CDU.

Voor de Partij van de Arbeid is dat uiteraard geen aantrekkelijk perspectief: het zou de 'Nacht van Schmelzer' als het ware institutionaliseren; met andere woorden leiden tot duurzame verwijdering tussen CDA en PvdA. Maar ook voor het CDA zelf kan dat geen groots perspectief zijn: hersteld zelfvertrouwen is mooi, maar het kan er niet echt tevreden mee zijn om, zoals op te vele plaatsen elders in Europa uit te groeien tot een dood gewicht in de politiek; wel machtig maar zonder kritiek, zonder ideeën en zonder initiatief.

J.Th.J. van den Berg
*Directeur van de Wiardi
Beckman Stichting; lid van de
redactie van SenD*

TRK

1.11.1 van den Berg
Kunsten van de Hout
Kunsten Zaterdag, 14 van de
Kunsten van den Berg

...nst met problemen

De nieuwe kleren van De Koning

Om de betekenis van het regeerakkoord van het in de zomer aangetreden tweede kabinet-Lubbers goed te kunnen beoordelen, is het alleen maar wijs om na te gaan wat er in feite terechtgekomen is van het vorige akkoord. Wanneer men dat vergelijkt met de uitkomsten na vier jaar, dan is het op het eerste oog een succes geworden en op zichzelf een argument voor de stelling dat de economie, ook in Nederland, nog steeds 'maakbaar' is. In elk geval wekken de uitkomsten van het financieringstekort en van de werkloosheid die indruk. Deze zijn echter op een volstrekt andere wijze tot stand gekomen dan het scenario van het regeerakkoord voorschreef.

Zo is de daling van het financieringstekort in het geheel niet te danken aan de beheersing van de rijksuitgaven, want per saldo overtreffen daar de overschrijdingen de ombuigingen. Die daling is te danken aan meevallende inkomsten en achterblijvende investeringen van de lagere overheden.¹ De meevallende inkomsten zijn, afgezien van de dollarvoordelen die een tijdlang voor de aardgasexport golden, vooral te danken aan herstel van de economische groei die op zijn beurt weer te maken had met een groeiende wereldhandel. Daarentegen bleef de investeringsontwikkeling ver achter bij het scenario in het regeerakkoord-1982 en was ook de werkgelegenheidsontwikkeling (in arbeidsuren) per saldo negatief. Dat de geregistreerde werkloosheid uiteindelijk toch in de buurt is gekomen van het streefcijfer van 1982 is grotendeels toe te schrijven aan definitiewijziging, toenemende deeltijdarbeid, arbeidstijdsverkortings en blijvend hoge ontmoediging.

Hoezeer de werkelijkheid afweek van de prognoses mag blijken uit het feit dat gerealiseerde ombuigingen aanzienlijk boven de geprogrammeerde ombuigingen hebben gelegen (bijna het dubbele) en uit het betrekkelijk eenmalige karakter van het in 1986 bereikte financieringstekort dat immers zonder nadere ingrepen in 1987 weer flink zal stijgen.² Wie naar de onderliggende ontwikkelingen kijkt, kan nauwelijks onder de indruk komen van het voorspellend vermogen en de capaciteit tot economische beheersing van een regeerakkoord als dat van 1982. De vraag is natuurlijk of de economie zich zo exact *laat* voorspellen en beheersen. Niettemin hebben we ook in de komende periode weer te maken met een akkoord dat in zijn doelstellingen het vorige akkoord in exactheid nog overtreft: blijkens de Regeringsverklaring is er een precies tijdpad voor de verlaging van het financieringstekort en is ook de terugdringing van de werkloosheid kwantitatief aangeduid, 200.000 werklozen minder.³

Uit de berekeningen van het Centraal Plan Bureau valt af te leiden dat in dit geval de prognoses met veel kunst

en vliegwerk zijn aangepast aan de behoefte van de twee coalitiepartners.⁴ Ook bij deze prognose is stellig de grootste zekerheid, dat in 1990 dezelfde conclusie kan worden getrokken als in 1986: de economische werkelijkheid laat zich niet door voorschriften op Haags papier modelleren. Dat neemt natuurlijk niet weg dat dit Haagse papier evenals dat van '82 het richtsnoer vormt voor het handelen van de beleidsmakers, en daarom nauwkeurige aandacht verdient.

Omdat in 1982 het CPB een visie ontwikkelde had die ertoe leidde dat het werkgelegenheidsplan van *Den Uyl*⁵ met inzet van drie miljard gulden in het gunstigste geval een paar duizend arbeidsplaatsen zou opleveren, werd dit werkgelegenheidsplan getorpedeerd. Datzelfde CPB accepteert in 1986 dat een inzet van slechts 250 miljoen gulden kan leiden tot het aan het werk zetten van 110.000 mensen. Noch de inhoud van de twee werkgelegenheidsplannen noch de economische omstandigheden verschillen echter zodanig dat een dergelijke gigantische discrepantie in werkloosheidseffect kan worden verklaard.

Het gaat hier blijkbaar meer om een combinatie van nieuw inzicht, modegevoeligheid en ideologische meegaandheid.

Zijn de modellen van het CPB al allermindst waardevrij, nog minder is dat het geval dat bij het gebruik van het beleidsvoorbereidend onderzoek wordt gemaakt. Een nauwelijks toegelichte veronderstelling van het CPB over de nadelige werkgelegenheidseffecten van arbeidsduurverkortings heeft informateur *De Koning* en zijn onderhandelaar voldoende aanleiding gegeven om de toch al geaccepteerde stilstand in de arbeidsduurverkortings praktisch tot beleid te verheffen, terwijl omgekeerd wordt gehamerd op de noodzaak van nieuw onderzoek als het gaat om de werkgelegenheidseffecten van een andere financiering van de sociale zekerheid. Dezelfde marges van onzekerheid die in het ene geval wordt gebruikt als argument vóór een bepaald beleid moet in het andere geval leiden tot het besluit om voorlopig eens even af te wachten.

Uiteraard komt de ideologische lading van een regeerakkoord het meest tot uiting in de keuze en beoordeling van mogelijke instrumenten en maatregelen. Hoewel het nieuwe regeerakkoord, meer dan het voorafgaande, als geheel een samenraapsel vormt van nogal los staande beleidsvoornemens, vertoont het duidelijke kenmerken van een compromis tussen liberaal en confessioneel gedachtengoed. Een compromis waarbij vaak de slechtste kanten van beide ideologieën worden verenigd. Voorbeelden van zulke 'combinaties': individualisering waar het meer overheidsinkomsten oplevert, maar gezinsstructuren opleggen waar dat besparingen oplevert. Overdracht van de

Elske ter Veld/Thijs Wöltgens

Beiden zijn lid van de Tweede Kamer voor de Partij van de Arbeid

werknemersverzekeringen, na de stelselherziening, aan de sociale partners, maar wel onder gelijktijdige vastlegging in het regeerakkoord dat er geen verslechteringen noch verbeteringen in kunnen worden aangebracht. Dat terwijl, nota bene, ook nog een wetsvoorstel wordt ingediend, waarbij de overheid garant staat voor tekorten in de over te dragen fondsen.⁶

Geen wonder dat zulk compromis tussen de 'bemoeizucht in het dorp' van het CDA en het 'ieder voor zich' van de VVD per saldo leidt tot een nog meer regels vragend schemergebied tussen afgedwongen 'zorgzaamheid'⁷ (ook bij voorbeeld de invoering van de verhaalplicht) en opgelegde 'zelfredzaamheid' (eigen risico voor gehandicapten). Niet voor niets dat onder het motto van een terugtrekkende overheid de deregulering volledig mislukt is.

Dat is wellicht het belangrijkste verschil tussen '82 en nu: toen voorspelde het akkoord meer dan waartoe het in staat was; nu weten wij waar voorspelbaar niets van terecht komt. Wat destijds wellicht oprechte illusies waren, zijn intussen te kwalificeren als ideologische praatjes. Hoezeer beschrijving en werkelijkheid in het nieuwe regeerakkoord op gespannen voet staan, zullen we illustreren aan de hand van de thema's financieringstekort, werkgelegenheid en koopkracht. Drie terreinen waarop in het regeerakkoord expliciet doelstellingen zijn geformuleerd.

Financieringstekort

Sinds het verschijnen van het rapport: *Tekorten en Schulden van de Publieke Sector* van de Commissie van Economische Deskundigen van de SER is er een, zij het door de minister van Financiën fel betreurde, overeenstemming ontstaan dat het aanvaardbare structurele financieringstekort tussen de vijf en zes procent van het netto nationaal inkomen ligt.

Hoewel niet zo goed te begrijpen valt waarom uitgerend in 1990 dat structurele tekort zou moeten zijn bereikt (ook 1990 zal qua betalingsbalans en werkgelegenheid nog allermist een evenwichtig jaar zijn) is in het regeerakkoord voor deze opvatting gekozen, daarbij aansluitend bij de belangrijkste verkiezingsprogramma's.⁸

In de regeringsverklaring is, op aandrang van de minister van Financiën, de doelstelling met betrekking tot het financieringstekort verder aangescherpt door het uitstippelen van een exact tijdpad. Daarmee is de zekerheid gegeven dat optredende tegenvallers steeds zullen worden gecompenseerd door extra-ombuigingen waardoor, evenals in 1982-86, het totaal van ombuigingen aanzienlijk hoger zal uitvallen dan in het regeerakkoord vastgelegd.

Zo neemt Financiën alsnog 'wraak' op de luchthartigheid van de christen-democraten *De Vries* en *De Koning*. Het tijdpad suggereert óók dat de beoogde 5¼ procent slechts een tussenstap is naar verdere verlaging van het financieringstekort. Een tussenstap op weg naar de 3,5 procent Netto Nationaal Inkomen, de door Financiën als minimaal beschouwde norm voor de stabilisatie van rentelasten.⁹ De overeengekomen tekortnorm tot 1990 moet worden beschouwd als een wapenstilstand tussen conflicterende langere termijn-

doelstellingen van CDA (stabilisatie van het aandeel van de collectieve uitgaven) en de VVD (een verlaging van de collectieve lastendruk).

De schijnexactheid van uitgavenomvang en collectieve lastendruk en het daaruit voortvloeiend financieringstekort verdoezelt een tenminste net zo belangrijk thema: de kwaliteit van het financieringstekort; dat wil zeggen, de mate waarin een financieringstekort ontstaat als gevolg van investeringen die bijdragen tot instandhouding en vergroting van ons nationaal vermogen. Het lenen van geld door de overheid voor rendabele investeringen is immers even gerechtvaardigd als het zo vurig nagestreefde beslag op de kapitaalmarkt door particuliere investeerders. In het rapport van de CED wordt dan ook een pleidooi gevoerd om in de Rijksbegroting weer onderscheid te maken tussen de Gewone Dienst, die sluitend moet zijn en de Kapitaaldienst, voor leningen en investeringen. Bij gemeentelijke begrotingen is dat terecht een gebruikelijk onderscheid.¹⁰ Een vergelijkbaar aandeel van de overheidsinvesteringen in het Nationaal Inkomen als in de groeiende jaren zestig zou een financieringstekort van ruim vijf procent (let wel: op kapitaaldienst) niet alleen acceptabel maar zelfs in hoge mate gewenst maken.

Het regeerakkoord berust echter in een voortgaande daling van het aandeel der overheidsinvesteringen. Steun voor deze berusting is te vinden in berekeningen van het CPB die de effecten van extra overheidsinvesteringen na verloop van tijd (tien jaar) als negatief beoordelen. Dat oordeel is gebaseerd op de veronderstelling dat het extra kapitaalmarktbeslag ten behoeve van overheidsinvesteringen rentestijging veroorzaakt en daarmee uiteindelijk leidt tot een slechtere uitkomst voor particuliere investeringen en dus voor het uiteindelijk financieringstekort. Een dergelijke samenhang kan in een periode van aanhoudende nationale spaaroverschotten allermist dwingend worden aangetoond. In het algemeen blijft de voorspellend vermogen over een periode van maar liefst acht tot tien jaar aanzienlijk achter bij *Keynes'* bekende motto: 'In the long run we are all dead'.

Maar, gesteld dat deze samenhang wel zou opgaan, dan zou dat ook moeten gelden voor het kapitaalbeslag ten behoeve van de WIR-premies. De CPB-berekeningen bevestigen dat ook, maar toch heeft dat niet geleid tot het voorstel de WIR-premie te laten dalen. Kennelijk gebiedt de ideologie dat particuliere investeringen altijd beter zijn dan investeringen van de overheid.

Over de effecten van overheidsinvesteringen heeft intussen een hele polemiek plaats gevonden.¹¹ Dit resulteerde in twee nogal triviale conclusies. In de eerste plaats sluit het het begrip overheidsinvestering van het CPB en van de Nationale Rekening niet aan bij het dagelijkse spraakgebruik. Bepaalde in belangrijke mate door de overheid beïnvloede uitgaven die een duurzaam nut hebben worden in die definitie niet tot overheidsinvesteringen gerekend. Voorbeelden hiervan zijn investeringen van overheidsbedrijven, uitgaven ten behoeve van de sociale woningbouw en de uitgaven ten behoeve van het (klein) onderhoud van

(vaar)wegen en andere kapitaalgoederen van de overheid.¹²

De tweede triviale conclusie is dat de ene overheidsinvestering de andere niet is. Daarmee wordt gesuggereerd dat het grote moeite zal kosten rendabele overheidsinvesteringen te vinden en dat Nederland min of meer 'klaar' is. Alsof het tempo van de stadsveroudering, ontdekking van nieuwe giftbelten, slijtage van riolering, bodemvervuiling door overbemesting, groeiende zure-regenproblematiek en de urgentie van een kernenergie-vrij scenario niet voor miljarden aan nieuwe projecten zullen moeten opleveren. Dat moet om te voorkomen, dat 'we are in the short run all dead', om te vermijden derhalve dat wij aan de volgende generatie een onbewoonbaar geworden wereld overlaten.

In dat opzicht getuigde *Winsemius* politieke testament van meer inzicht dan Nijpels' regeerakkoord. Toch worden in het regeerakkoord projecten als deze over dezelfde kam geschoren als de bouw van gemeentelijke zwembaden en dorpshuizen. Dat blijkt ook meer dan onthullend uit de reactie van de regering op het prijzenswaardige plan van het Landelijk Milieu Overleg: 'Werk maken van zure regen'. Dat zijn voorstellen die leiden tot een aanzienlijke verbetering van onze leefomgeving, maar zij worden onder andere afgewezen op grond van de eerder besproken CPB-berekeningen die een oorspronkelijk werkgelegenheidseffect van 24.000 arbeidsjaren na de bekende tien jaar periode grotendeels laat verdwijnen en het financieringstekort met 0,13 procent doet stijgen.¹³

In het regeerakkoord had — naast aandacht voor de 'vergrijzing' — aandacht moeten worden besteed aan de slijtage van kennis, de veroudering van de fysieke omgeving en de sociale infrastructuur. Het tempo en de kosten van deze laatste veroudering liggen vele malen hoger. Helaas ontbreken in het regeerakkoord daarvoor de financiële middelen om een toereikend beleid te kunnen voeren. De overheersende belangstelling voor de financiële schuld die aan toekomstige generaties zou worden nagelaten staat tegenover een zich ontwikkelende werkelijkheid waarin het vermogen van toekomstige generaties wordt afgebroken.

Werkgelegenheid

Overeenkomstig het akkoord in de Stichting van de Arbeid en conform het gemiddeld verkiezingsprogramma⁸ heeft ook het regeerakkoord bij het CPB de uitkomst van 500.000 werklozen weten te bereiken. Zou het CPB genoeg vertrouwen hebben gehad in het eigen Freia/Kompas-model, dan zou de uitkomst 160.000 werklozen hoger zijn geweest. In dat geval zou ook zichtbaar zijn geworden hoeveel beter het PvdA programma scoort, namelijk met 110.000 werklozen minder dan het VVD-programma en 75.000 minder dan wat het CDA-programma voorstelt.

De verdoezeling van deze grote verschillen in de gepubliceerde programma's door middel van met de hand verrichte correcties door het planbureau vormt een dieptepunt in een reeks die begon bij de publikatie van het Centraal Economisch Plan. Daar presenteerde het CPB een zogenaamde 'beleidsvariant' die een dalende

werkgelegenheid met een dalende werkloosheid wist te combineren. De 'visible hand' achter dergelijke ingrepen in de modeluitkomsten wordt kennelijk geleid door vertwijfeling over het feit dat het CPB al jaren een hogere werkloosheid voorspelt dan de feitelijke ontwikkeling laat zien. De kloof tussen prognose en realiteit — voorlopig omschreven als 'conjuncturele terugtrekking' — heeft bij het planbureau een al te grote bereidheid bewerkstelligd om iedere ook maar enigszins plausibel argument aan te grijpen en de modelprognoses in gunstige zin bij te stellen.

Zou de doorrekening van het PvdA-programma met dezelfde losse hand hebben plaats gevonden als die van het regeerakkoord, dan had de uitkomst in 1990 ongeveer 250.000 werklozen bedragen. Trek daar de 'bestandsvervuiling' in de registratie van werklozen nog af en de werkloze zou in 1990 een curiositeit zijn geworden.

Wij keren echter liever terug van de papieren exercitie naar de realiteit. In het regeerakkoord heeft de met de mond beleden prioriteit voor de werkloosheidsbestrijding niet geleid tot inzet van veel extra geld noch geleid tot veel specifieke maatregelen.

Wie werkloosheidsbestrijding echte prioriteit geeft zorgt ervoor dat de kosten van de werkloosheid zichtbaar worden in de rekening van hen die op de arbeidsmarkt beslissen. Dat betekent bij voorbeeld dat de overheid als werkgever zowel bij het afbreken van werkgelegenheid als het tot stand brengen daarvan niet zozeer kijkt naar de bruto maar naar de nettokosten. In zekere zin schiet het regeerakkoord op dit punt door met de veronderstelde daling van de werkloosheid voor jongeren met 50.000 voor vijftig miljoen gulden. Het hardnekkige verzet tegen PvdA-plannen, ontwikkeld met behulp van 'terugploegen van uitkeringsgelden' enkele jaren geleden, is gelukkig gebroken. Maar zó goedkoop hadden wij het nooit durven voorstellen.

Ook voor werkgevers kunnen de inverdieneffecten van werkloosheidsvermindering in hun rekening meer zichtbaar worden gemaakt. Bij voorbeeld door een andere financiering van de sociale zekerheid met als minimale variant de opheffing van de werkgeverspremiegrenzen aangewend voor de invoering van premievrije voeten.¹⁴ Op dit punt laat het regeerakkoord volstrekt verstek gaan.

Dat is ook het geval met voorstellen die beogen om in de rekening van de werknemers de voordelen van werkgelegenheids groei meer tot uitdrukking te brengen, zoals dat destijds uitdrukkelijk wel gebeurde in het werkgelegenheidsplan van Den Uyl⁵ waarin het investeringsloon een prominente plaats innam. Voorstellen in soortgelijke sfeer worden besproken in het recente rapport *Werkloosheid en loonrigideit*¹⁵, van de Organisatie voor Sociaal Arbeidsmarktonderzoek (OSA). Terwijl op deze terreinen concrete voorstellen ontbreken, roept het regeerakkoord daar, waar wel voorstellen worden gedaan, grote twijfels op over hun uitvoerbaarheid.

Hoewel positief moet worden gewaardeerd dat in het regeerakkoord de verantwoordelijkheid van de overheid voor leer/arbeidsplaatsen voor langdurig werklo-

zen wordt erkend, is het zeer de vraag of, zonder voldoende geld voor begeleiding en scholing, gemeenten en instellingen in staat zullen zijn zinvolle arbeidsplaatsen aan een zo grote groep langdurig werklozen te bieden. Ervaring met projecten, zoals 'Voorrang voor Jongeren' wijzen duidelijk op de noodzaak van die begeleiding.¹⁶

Kortom, wederom zal de papieren doelstelling met betrekking tot de werkloosheid, 500.000 werklozen in 1990, in de werkelijkheid van de komende jaren waarschijnlijk geheel anders worden bereikt dan op grond van het regeerakkoord wordt verondersteld.

Handhaving koopkracht?

Het regeerakkoord van het tweede kabinet-Lubbers belooft aan mensen met een uitkering en aan ambtenaren behoud van koopkracht. Voor werknemers in de bedrijven wordt gerekend met een lichte stijging.

Koopkracht is meer dan alleen de verhouding tussen het geld dat in de portemonnaie komt en de uitgaven volgens het prijsindexcijfer. Koopkracht is ook, hoewel niet altijd zo ervaren, de beschikbaarheid van goederen en diensten. Een teruggang van het openbaar vervoer is evenzeer een aantasting van de koopkracht als een duurdere strippenkaart.

In de koopkrachtoverzichten wordt trouwens geen rekening gehouden met individuele aftrekposten, retributies en subsidies. Hoewel er geen enkel bezwaar is koopkrachtoverzichten in stand te houden als meetinstrument voor de ontwikkeling van de verschillende inkomensniveau's zeggen zij weinig over de werkelijke koopkrachtontwikkeling in de bevolking.

Recente berekeningen van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) geven aan dat 75 procent van de feitelijk optredende koopkrachtwijzigingen optreden als gevolg van veranderingen die niet in koopkracht-overzichten tot uiting komen. Werkloosheid, bij voorbeeld doet het inkomen met dertig procent dalen; wie vervolgens vanuit een werkloosheidsuitkering in de bijstand terecht komt heeft ook al weinig baat bij het gegeven dat de koopkracht van de minima gelijk is gebleven. Het buitenshuis gaan werken van een partner, of het er juist mee stoppen, echtscheiding, het krijgen van een kind, het gaan studeren van kinderen, invalide raken, met pensioen gaan of verhuizen: het zijn allemaal gebeurtenissen (en niet bepaald ongewone) die veel grotere koopkrachteffecten veroorzaken dan een verandering in de hoogte van premies of belastingen. Meer effect nog, naarmate de gevolgen of voordelen daarvan minder worden opgevangen (of teniet gedaan) door collectieve regelingen zoals verzekeringen, subsidies en belastingen.

Wat wordt nu feitelijk in het regeerakkoord beloofd over de koopkracht:

- koopkrachtbehoud over de vierjarige kabinetsperiode voor sociale uitkeringen en salarissen;
- een gematigde en gedifferentieerde loonontwikkeling in de bedrijven met een verkleining van de wig (verkorting van het bruto-netto-traject); dit staat trouwens haaks op de voorstellen van de commissie-Oort (herziening belastingstelsel) waar juist het bruto-netto traject wordt vergroot;¹⁷

- verlaging van de premie en belastingdruk ten behoeve van koopkrachtbehoud; die is overigens niet in de berekeningen van het CPB opgenomen;

- schommelingen in de koopkracht zullen worden verzacht, bij voorbeeld door lastenverzwaring zolang de energieprijzen daalt en lastenverlichting zodra de energieprijzen oploopt;

- beperking van de inkomensgebonden subsidies naar de mate van de koopkrachtstijging over de gehele kabinetsperiode;

- beëindiging voor de minima, van de eenmalige uitkering, naarmate de koopkrachtverbetering van de minima dit toelaat;

- ruimte voor ambtenaren en trendvolgers t.o.v. verbetering van de koopkracht door een flexibeler pensioenpremie; in feite: rijk worden door geld van het eigen spaarbankboekje af te halen.

Hoewel in de berekeningen van het CPB de koopkracht inderdaad keurig uitkomt op 0 procent voor de minima, 0-0,5 procent voor ambtenaren en 0,5 procent voor werknemers in de bedrijven zullen in elk geval de inkomensverschillen toenemen:

a. als gevolg van de beleidsmaatregelen bij volksgezondheid, welzijn, volkshuisvesting, vervoer, onderwijs en door middel van bezuinigingen bij de lagere overheden;

b. als gevolg van de voorstellen gericht op een groter eigen verantwoordelijkheid van het individu bij calamiteiten (grotere eigen bijdrage in gezinsverzorging, eigen risico bij ziektekosten, in de sociale zekerheid);

c. als gevolg van de voorstellen van de commissie-Oort tot herziening van het belastingstelsel (negatief voor alleenstaanden, positief voor de goed verdienende tweeverdieners) die niet zijn verwerkt in de berekeningen van het CPB;

d. als gevolg van het niet meetellen van de vermogens-c.q. schuldenpositie (en de rente) van burgers;

e. door het opeenstapelend effect van inkomensafhankelijke regelingen (juist rondom het minimum vallen voordelen van de ene regeling weg tegen de andere zoals bij voorbeeld de vrijlating van kleine nevenverdiensten tegen de vrijstelling onroerend goedbelasting of de eenmalige uitkering);

f. door een zeer verschillend gebruik van semi-collectief aanbod (en het ondergaan van de bezuinigingen daarbij) variërend van schouwburgbezoek, bibliotheekgebruik, kinderopvang en bejaardenhulp.

We gaan er dan nog vanuit dat de koopkrachtoverzichten geen ongunstiger beeld zullen vertonen dan nu is beoogd. Waarschijnlijk is zelfs dat de koopkracht gemiddeld net voldoende stijgt, dat inderdaad het echte-minimabeleid kan vervallen en een aantal subsidies zal worden teruggedrongen. Dat neemt echter niet weg, dat als gevolg van de beleidsombuigingen en de vermindering van een gespreide opvang bij calamiteiten (privatisering, eigen bijdragen gezondheidszorg, sociale zekerheid) de verschillen in welvaart aanzienlijk zullen toenemen. Behoud van (gemiddelde) koopkracht staat immers niet in de weg, zo blijkt, aan aanzienlijke denivellering. Zonder enige twijfel zal dan worden gesteld dat het òf niet is te onderzoeken¹⁸ dan wel dat toch niet iedereen door alle plagen van Egypte

tegelijkertijd zal worden getroffen, zoals minister De Koning dat eens in de Kamer uitdrukte.

Kortom, de belofte van koopkrachtbehoud is eerder de belofte, dat men een min of meer toevallige definitie van koopkracht zal respecteren dan dat de bestedingsmogelijkheden van mensen die hun inkomen geheel moeten besteden aan dagelijkse uitgaven gelijk blijven.

Conclusie

In een tijdperk waarin The Great Communicator, Ronald Reagan onbedreigd kan worden herkozen en waarin zelfs de linkse pers zijn bewondering voor de performance van Lubbers niet kan onderdrukken, hebben wij eerder te maken met een beleidsbepalend beeld dan met een beeld bepalend beleid. In het voorafgaande hebben we aangegeven dat ook voor het regeerakkoord geldt dat het opgeroepen beeld aanzienlijk beter oogt dan de voorzienbare toekomstige werkelijkheid. De fraaie beeldvorming berust op een opeenstapeling van eufemistische teksten (beleidsmatige aanpassing, kostendekkender maken van . . . , financieringsverschuiving) die vervolgens slechts ten dele worden vertaald in kwantificeerbare beleidsopties (bij voorbeeld de definitie van koopkrachtbehoud, de definitie van de geregistreerde werkloosheid). Tenslotte worden die voornemens slechts ten dele verwerkt in een op zichzelf al betwistbaar economisch model.

Op deze wijze worden allerlei inconsistenties onder de mat geveegd. Dat geldt voor tegelijkertijd uitgesproken doeleinden in diverse stukken als het gelijk blijven van de collectieve uitgaven, maar ook verhoging van de collectieve lastendruk door verbreding van het draagvlak en vermindering van de collectieve lastendruk en verkleining van het bruto-netto-traject voor het koopkrachtbehoud. Op dezelfde manier kan in één etmaal de vondst van 'wit-werk makende' fraudebestrijding het gewenste aantal van 'slechts' 500.000 werklozen opleveren. Men kan daar bewondering voor hebben, zeker als het gebracht wordt met de laconieke oogopslag van Jan de Koning, de architect van het tweede-kabinet Lubbers.

Beter ware het echter als pers en politiek (en niet alleen de oppositie) afstand namen van deze vormen van ver sluiering van de werkelijke politieke keuzen. Dat betekent allereerst dat toekomstige regeerakkoorden (en oppositionele alternatieven) veel minder moeten berusten op de schijnexactheid van kwantitatieve modellen, maar veel meer op kwalitatieve afspraken die uiteraard globaal op hun onderlinge samenhang moeten worden getoetst. Bij dat laatste zou het dienstig zijn, als wij in Nederland over meer dan één algemeen erkend prognose-instituut zouden kunnen beschikken.

Los daarvan is het verstandig om de doelstellingen van sociaal-economisch beleid vast te leggen in grootheden die minder gevoelig zijn voor definitiekwesties en meer aansluiten bij de maatschappelijke realiteit: dat wil zeggen, eerder werken aan toename van werkgelegenheid dan aan afname van geregistreerde werkloosheid; eerder aan toeneming van de beschikbaarheid en toegankelijkheid van goederen en diensten denken (inclusief de collectieve voorzieningen) dan aan de fixatie op het 'koopkrachtplaatje'; liever denken aan een tijdpad voor het in stand houden en verbeteren van ons nationaal vermogen en onze fysieke omgeving dan voor het terugdringen van het financieringstekort.

Noten:

1. Voor een evaluatie zie: D.J. Wolfson: 'Het Kabinet Lubbers'. In: *Financieel-economisch Tijdsbeeld*. Civis Mundi, januari 1986.
2. OECD, *Economic Surveys 1985/1986*. Netherlands, march, 1986. Tabel 13.
3. Stukken met betrekking tot het *Regeerakkoord*: Tweede Kamer, 1986-1987 19 555 nrs. 1-7.
4. Zie hiervoor o.a. het artikel van B. Heinrichs, Chr. Otten en M. van Weezel: 'Het Centraal Planbureau leverde de gewenste optimistische cijfers'. *Vrij Nederland*, 12-7-1986.
5. *Werkgelegenheidsplan 1982*. Tweede Kamer, 1981-1982 17 341 nrs. 1 en 2.
6. Tweede Kamer, 1985-1986 19 586 nrs. 1 en 2.
7. Een ontmaskering van dit soort ideologische maskerales van bezuinigingen is te vinden in: *Ouderenbeleid onder Vuur* Rijswijk, juli 1986.
8. PvdA: *De Toekomst is van Iedereen*, 1986; VVD: *Als de Toekomst je Lief is*, 1986; CDA: *Uitzicht*, 1986.
9. Ministerie van Financiën, *Rapport van de werkgroep Begrotingsnormering*, Tweede Kamer, 1985-1986 19 555 nr. 1 blz. 42 e.v.
10. Commissie van Economisch Deskundigen van de SER, *Tekorten en Schulden van de Publieke Sector*, december, 1985.
11. Zie H.J. Roodenburg, R.J.J. Roemers, M.M.J. Vergeer, 'Infrastructuur en economische groei (I)'; C.P. Maan, 'Infrastructuur en economische groei (II)'; A. van der Zwan, 'Naschrift', *Economische-Statistische Berichten*, 2-7. 1986, blz. 661 e.v.
12. C.P. Maan, (zie 11).
13. Tweede Kamer, 1985-1986, 19 598, nr. 7 tabel 4.
14. SER 86/10, *Advies Sociaal-economisch beleid op de Middellange Termijn*, 1986-1990, juni 1986, blz. 53 e.v.
15. K.A. Springer, B. Compaijen, A.J. Vermaat. *Werkloosheid en Loonrigiditeit*, 1986, blz. 52 t/m 55.
16. *Sociaal-cultureel beleid en werkloosheid: Voorrang voor Jongeren*. Rijswijk 1986.
17. Zie: Opmerkingen naar aanleiding van de voorstellen van de Commissie-Oort. Tweede Kamer, 1985-1986 19 555 nr. 7 blz. 30 e.v.
18. *Centraal Economisch Plan*, 1986, blz. 155.

Technische perfectie en menselijk falen

A.J.M. Groenewegen/
W.A. Wagenaar

Psychologen, verbonden aan
de vakgroep psychologische
functieleer van de Rijksuni-
versiteit Leiden.

De ramp met de kerncentrale in Tsjernobyl, eind april van dit jaar, heeft de discussie omtrent de veiligheid van kernenergie weer danig losgemaakt. In Nederland zijn het de politieke organen die besluiten over het al of niet produceren en gebruiken van kernenergie. De discussie over kernenergie is op haar beurt een onderdeel van het totale energiebeleid, waar verschillende belangen tegen elkaar worden afgewogen met ieder voor zich eigen risico's. Het gaat daarbij, behalve om politieke (olietoevoer) en economische argumenten (winningskosten, prijsfluctuaties, uitputting van energiebronnen) en de consequenties voor het milieu, ook om de mate van veiligheid of de grootte van de kans op een ramp met directe en uitgestelde gevolgen. Het is een uiterst complex geheel waarbij niet alle aspecten vergelijkbaar zijn en niet alles met een gelijke gewichtsmaat kan worden gewogen. Het veiligheidsaspect, inclusief de schatting van risico's en de aanvaardbaarheid daarvan, is maar een deel van een veel breder en complexer probleem. Door de nadruk te leggen op een ander aspect (zoals in Nederland de laatste jaren op de problemen met het opslaan van kernafval) kunnen meningen en standpunten tussen belanghebbenden en politieke voorkeuren verschillen. Zij kunnen bovendien onder druk van zich wijzigende omstandigheden ook door de tijd heen veranderen.

De voortschrijdende technische vervolmaking in kerncentrales, maar ook in de procesindustrie, heeft intussen de mening versterkt dat de kans op een ramp te verwaarlozen is. De statistische berekeningen van de kansen op ongelukken, die mede ten grondslag hebben gelegen aan beslissingen om kerncentrales te bouwen, worden op het moment dat zich een ramp voordoet echter naar de prullemand verwezen, omdat de feiten de risicoschattingen blijkbaar logenstraffen. Helemaal onbegrijpelijk is dat niet. Sinds oktober 1957 hebben zich zeker tien grotere ongelukken met kernreactoren voorgedaan¹; zo'n groot aantal in korte tijd is niet in overeenstemming met de theoretische voorspellingen.

Men kan zich terecht afvragen wat het nut is van risicoschattingen. Het gaat hier immers om cijfers van verschillende kansberekeningen met een verschillende uitkomst. Uitkomsten die het resultaat zijn van berekeningen met — daar waar de zekerheden het laten afweten — verschillende veronderstellingen. De huidige beschikbare kennis is bovendien voornamelijk gericht op de technische aspecten van de veiligheid en uiterst beperkt als het gaat om het schatten van menselijke fouten in geavanceerde technische processen. Die beperkte kennis is overigens niet de enige oorzaak van het feit dat uitkomsten zo van elkaar kunnen verschillen. Ook de mate van conservatisme in de schatting en,

niet te vergeten, datgene wat niet in de schatting wordt betrokken bepalen de uiteindelijke schatting.

In de politieke discussie over veiligheid hanteren de politieke partijen waarschijnlijkheidsberekeningen om het eigen standpunt te ondersteunen en met deze cijfers in de hand gaan zij onderling de politieke strijd aan om het gelijk aan hun zijde te krijgen. Men doet alsof het om objectieve feiten gaat, terwijl het slechts kansberekeningen zijn. In feite zou men moeten debatteren over de veronderstellingen, want door de grote onzekerheden is er meer reden om te spreken van verschillende meningen dan van vaststaande feiten.² Daar komt bij dat een politieke beoordeling van risico's niet alleen het in kaart brengen van de *riskantheid* impliceert, met de mate van rampzaligheid (beheersbaarheid, de omvang van de ramp) en de voorspelbaarheid (onbekendheid). Het gaat evenzeer om de *aanvaardbaarheid* met de noodzaak om het risico te nemen en de grootte van het verwachte voordeel.³ Een statistisch criterium als het aantal te verwachten ongelukken is blijkbaar niet bepalend voor de maatschappelijke aanvaardbaarheid van risico. Om een voorbeeld te geven: het risico van rampen met dodelijke afloop in de kernenergie is in verhouding tot het aantal verkeersongelukken zeer klein. Toch is deelnemen aan het verkeer een aanvaarde activiteit. Sommige mensen stappen zelfs in de auto om te gaan deelnemen aan een demonstratie tegen kernenergie.

Bij de beoordeling van de riskantheid en de aanvaardbaarheid doet zich een extra complicatie voor. Niet alleen kunnen deskundigen van mening verschillen door hiaten in hun kennis, maar bovendien kan het oordeel van leken aanzienlijk verschillen met dat van deskundigen.

Toch is daarmee de geconstateerde kloof tussen voorspellingen en de feitelijke gebeurtenissen maar ten dele verklaard. In dit artikel willen wij één, naar ons inzicht, zeer belangrijke verklaring voor die kloof belichten. De menselijke factor, zo luidt onze stelling, is in de ontwikkeling van technologisch geavanceerde productieprocessen een verwaarloosd terrein. Zoals al een groot aantal malen, bijvoorbeeld in Tsjernobyl en Bhopal, is gebleken: met fatale gevolgen.

Analyse van ongelukken en menselijke betrouwbaarheid

Uit een groot aantal studies over technologisch risico op tal van verschillende toepassingsgebieden blijkt dat ongelukken vooral ontstaan doordat mensen iets verkeerd doen.⁴

Vrijwel iedereen is geneigd dit als 'dom' te bestempen zonder zich te realiseren dat de beperktheid van de mens een gegeven is en blijft. Wordt een technische

fout naar oorzaken geanalyseerd en door verbeteringen in het vervolg voorkomen, de menselijke fout wordt voortdurend gemoraliseerd. Er wordt, uitzonderingen daargelaten, geen of te weinig analyse gemaakt van de oorzaken, maar er wordt gesproken van 'schuld' en 'verscherping van de voorschriften'. Bij het onderzoek naar menselijke fouten bestaat groter interesse in vragen van aansprakelijkheid of zelfs vervolging wegens nalatigheid, dan voor de vraag waarom mensen tot hun daden kwamen. De remedie bestaat dan vaak uit (nog) meer voorschriften, voorlichting en training. Deze formulering van het probleem is ondeugdelijk. Zij getuigt niet alleen van een schromelijke onderschatting van de aard en de rol die de menselijke factor speelt bij het ontstaan van ongelukken, maar zij leidt tevens tot maatregelen die de oorzaak niet opsporen en, zo mogelijk, wegnemen. Ten onrechte wordt geconcludeerd dat mensen (bewust) kiezen voor het foute gedrag en dat het in elk geval in hun vermogen ligt de keuze anders te maken. Dat is lang niet altijd het geval. Het kan evenzeer gebeuren dat mensen een veiligheidsvoorschrift welbewust overtreden met de intentie erger te voorkomen, zonder dat zij kunnen overzien waartoe hun gedrag leidt. In zulke gevallen is het geen afdoende maatregel om de mensen beter te trainen en te motiveren of de voorschriften te verscherpen, maar men zal zich moeten verdiepen in de werkelijke oorzaken.

Grondige bestudering van menselijke fouten kan, zo is gebleken, leiden tot het opsporen van de mogelijke oorzaken, een verbeterde schatting van risico's en een verbeterde beveiliging. Als bij voorbeeld blijkt dat machinisten van treinen regelmatig door rode stoplichten rijden, omdat zij het onveilige sein niet hebben gezien of hebben genegeerd, kan de automatische treinbeïnvloeding (ATB) deze fout corrigeren. Op die trajecten waar de ATB is ingevoerd, remt de trein automatisch af als de machinist geen gevolg geeft aan het stopteken. Om tot een dergelijke beveiliging te kunnen komen is een gedetailleerde beschrijving en registratie noodzakelijk van ongelukken maar ook van die gevallen waar het ongeluk net nog voorkomen kon worden (de zogenaamde bijna-ongelukken of 'critical incidents'). Gegevens die tot nu toe na ongevallen worden verzameld verschaffen vaak onvoldoende inzicht in de werkelijke oorzaken.⁵ Niet zelden wordt als oorzaak van het ongeluk aangegeven dat het een 'menselijke fout' betreft zonder verdere specificatie. Omdat het aantal werkelijke ongelukken in verhouding (gelukkig) klein is, is analyse van bijna-ongelukken, die veel vaker voorkomen, nodig om de zuiverheid van de analyse en kansschatting te vergroten. Het maakt bovendien duidelijk waarom het daar nu juist net niet mis is gegaan.

Complexiteit

Bestudering van het menselijk handelen (en falen) bij bekend geworden en geanalyseerde ongevallen in technisch ingewikkelde systemen heeft geleid tot de vaststelling dat deze zelden het gevolg zijn van één simpele oorzaak. Een recente analyse van honderd scheepvaartongelukken⁶ heeft aangetoond, dat het meren-

deel van de ongelukken in een technologische omgeving het gevolg is van vijftien tot vijftig toevallig samenvallende oorzaken. Bovendien is de kennis over de diverse oorzaken – zoals blijkt uit dit onderzoek – in ongeveer zestig procent verdeeld over twee of meer personen.

De structuur van oorzaken en gevolgen die vooraf gaan aan het ongeluk blijkt doorgaans uiterst ingewikkeld te zijn. In een hele reeks van gebeurtenissen ontstaat een ingewikkeld wirwar van handelingen en situaties die te zamen noodzakelijke en/of voldoende voorwaarde blijken om tot (grote) ongelukken te leiden.⁷ Het kan heel lang goed gaan totdat er, door min of meer toeval, een aantal gebeurtenissen tegelijkertijd voorkomen. Dit verklaart dan ook waarom er uiteindelijk zo weinig ongelukken gebeuren.

Een voorbeeld kan dit probleem van complexiteit illustreren. In juli 1983 explodeerde in een leslokaal met militairen een mortiermijn. Bij dit ongeluk waren zestien mensen betrokken, zeven mensen werden gedood. De mijn was gebruikt voor instructie in de les: 'mijnen en valstrikken'. Het bleek een mijn te zijn die niet, zoals voorgeschreven, onschadelijk was gemaakt, maar niettemin bij het instructiemateriaal terecht was gekomen. De 'scherpe' mijnen (het waren er twee) waren al in 1974 verzonden om voor instructiedoeleinden te worden klaargemaakt. Dat is echter nooit gebeurd, volgens de minister van Defensie in een rapport aan de Tweede Kamer: *'waarschijnlijk als gevolg van een verschil van inzicht over de voorgeschreven verwerkingsprocedure'*, getuige de aanwezige briefwisseling. De ontvangst van de mijnen werd niet 'geboekt'. Tot medio 1981 zijn de mijnen opgeslagen geweest in een munitie-opslagplaats en daarna overgebracht naar een werkplaats zonder dat dit werd geadministreerd. De munitietechnicus heeft niets met de mijnen gedaan en ook geen melding gemaakt van de aanwezigheid van de mijnen. Hij werd in datzelfde jaar overgeplaatst. De voorraad munitie wordt op een kaart geregistreerd. Bij controle van de administratie in 1983 resteerde een post: 'drie oefenmortiermijnen onschadelijk', waarschijnlijk als gevolg van een heel andere vergissing, omdat de mijnen die uiteindelijk tot het noodlottige ongeval leidden niet waren geadministreerd. Deze drie mijnen (waaronder de twee scherpe) werden aangeboden voor instructie en (zonder controle) verpakt in een kist met aan weerszijden het opschrift: 'instructiemodellen'. Voor de les werd de kist afgehaald bij het leermiddelendepot. De docent had derhalve geen enkele reden om aan te nemen dat het hier om scherpe mijnen ging.

Dit voorbeeld maakt duidelijk dat het gaat om (1) een hele reeks van gebeurtenissen over (2) een reeks van jaren waar (3) meerdere personen bij betrokken zijn, die de gevolgen van hun handelen niet hebben kunnen overzien. Op het moment dat het ongeluk gebeurde is dan ook terecht gesproken over een *onmogelijk ongeluk*.⁸ Het zijn deze 'onmogelijke ongelukken' – meer in het algemeen het menselijk falen in technisch ingewikkelde processen – die een aantal psychologen bezighouden en over de 'verborgen' structuur waarvan wel iets valt te zeggen, ook al staat dat onderzoek, ten

dele om hiervoor genoemde redenen, nog in de kinderschoenen.

Door analyse van een groot aantal ongelukken zijn wij in staat menselijke fouten te rubriceren. Wij kunnen deze indelen naar de functie die heeft gefaald zoals zien, horen, onthouden, begrijpen, risico schatten. De fouten variëren van het knoeien met olie, waardoor iemand uitglijdt en ongelukkig terecht komt, of het te laat zien van een alarmlampje omdat men met iets anders bezig was, tot het verkeerd analyseren van systeemstoringen. Het blijkt dat globaal zeventig procent van de menselijke fouten vallen in de categorie 'cognitief falen'.⁹ Dat zijn fouten die te maken hebben met het opnemen, verwerken, vastleggen en gebruiken van informatie. Duidelijke vormen van cognitief falen zijn: het maken van verkeerde diagnoses, het onderschatten van risico's of het bewust overtreden van voorschriften.

De analyse van menselijk gedrag en met name van de psychologische functies dankzij welke het falen optreedt, is onderwerp van internationaal onderzoek om de menselijke betrouwbaarheid beter te kunnen schatten. Dit onderzoek heeft onder andere geresulteerd in een foutenmodel van Reason en Embrey¹⁰, gebaseerd op twee soorten foutentheorieën. Een theorie is gebaseerd op analyse van vergissingen in relatief eenvoudige routinetaken¹¹, andere theorieën richten zich op fouten in cognitieve processen.¹² Van daaruit is een model ontwikkeld waarin fouten 'hiërarchisch geordend' kunnen worden op drie niveaus. Het meest eenvoudige niveau zijn de fouten die worden gemaakt bij automatische, routinehandelingen (*skill-based errors*). Herkenbare voorbeelden zijn te vinden in het alledaagse leven. Als men van de dagelijkse route van huis naar werk moet afwijken om een brief te posten blijkt men toch de vaste route te volgen en men 'vergeet' de afslag naar het postkantoor. Of: wie heeft er niet eens thee in de suikerpot geschonken, omdat iets of iemand de aandacht opeiste? Maar er vallen ook handelingen onder die op een verkeerde plaats worden uitgevoerd omdat de omgeving veel overeenkomst vertoont met de plaats waar de handeling had moeten plaatsvinden. Een dergelijke fout is de belangrijkste oorzaak geweest van een ernstige storing in de kerncentrale van Oyster Creek, waar in de ene ruimte twee afsluiters moesten worden dichtgedraaid en in de andere ruimte, die er hetzelfde uitzag, vier. Verwisseling van deze routinehandelingen had grote gevolgen.

Op het tweede niveau worden fouten gemaakt in het stellen van de diagnose en het toepassen van (geleerde) regels of programma's (*rule-based errors*). Bij onderhoudswerkzaamheden, maar ook bij regelmatig voorkomende storingen worden vaste schema's uitgevoerd. Naarmate het aantal handelingen dat moet worden uitgevoerd groter is, stijgt de kans dat er een of meer vergeten worden, zeker als de handelingen niet logisch op elkaar volgen. Er kan ook een verkeerde 'regel' worden toegepast. Als een auto niet start, is er een aantal programma's die in de garage worden uitgevoerd om de oorzaak te achterhalen. Als de accu niet oplaadt – bij voorbeeld – kan dat komen omdat hij aan vervanging toe is. De monteur

moet zich echter ook realiseren dat de dynamo kapot kan zijn. Negeren van deze tweede 'regel' leidt tot een onjuiste oplossing.

De fouten die bij het derde niveau worden gemaakt (*knowledge-based errors*), hebben vooral te maken met het oplossen van problemen waar geen regels voorhanden zijn. Om bij het voorbeeld van de auto te blijven: de techniek kan volgens de regels in orde zijn, maar toch blijven er startmoeilijkheden optreden. Na herhaald bezoek aan de garage, blijkt uiteindelijk de verlaging van het octaangehalte in de benzine de oorzaak te zijn. Maar dat komt in geleerde programma's en instructies niet als mogelijkheid ter sprake. Geen van de monteurs herkent dit als mogelijke oorzaak. Op dit niveau worden ook fouten gemaakt door intuïtieve beslissingen of beoordelingen die zijn gebaseerd op verkeerde schattingen. Denk bij voorbeeld aan de ongelukken die gebeuren in het verkeer bij inhaalmanoeuvres waarbij de afstand en de snelheid van de tegenligger onjuist worden geschat. Of: beslissingen op grond van 'verkeerd begrepen' communicatie. De vliegtuigramp op Tenerife in 1977 (waarbij 574 doden vielen) is hiervan een bijna klassiek voorbeeld. De piloot begreep te mogen vertrekken, terwijl de verkeerstoren ervan overtuigd was dat het vliegtuig slechts de instructie had gekregen klaar te staan om te vertrekken. (Uiteraard was dat niet de enige oorzaak. Zoals gezegd: rampen ontstaan zelden langs monocausale weg.)

Fouten op het skill-based niveau kunnen de oorzaak zijn van beoordelingsfouten op het knowledge-based niveau. Bij het ongeluk in de kerncentrale op Three Mile Island in 1979 waren de leidingen van het hulpkoelwatersysteem afgesloten. Waarom die leidingen waren afgesloten is een raadsel gebleven (*skill-based error*). Het rode alarmlampje – nodig om dit te ontdekken – was afgedekt met een label waarop een mededeling stond over onderhoudswerkzaamheden. De operators stelden een onjuiste diagnose. Zij waren in de vaste overtuiging dat er voldoende koelwater was (*knowledge-based error*) en waren niet in staat te constateren dat er een grote hoeveelheid koelwater wegstroomde.

Verplaatsen van een taak van het 'knowledge-based' niveau naar het 'rule-based' of 'skill-based' niveau verlaagt de kans op het maken van fouten. Het trainen van operators in allerlei voorkomende noodsituaties is daar een duidelijk voorbeeld van.

Fouten op de lagere niveaus zijn beter te herkennen en het is gemakkelijker remedies te bedenken om fouten in de toekomst te voorkomen. Dit geldt niet voor de fouten op het 'knowledge-based' niveau. Het aantal verschillende fouten is hier relatief groot en de mogelijkheid om de fouten tijdig te ontdekken is beperkt. Het is dan ook het soort van fouten dat het slechtst in kaart is gebracht en daardoor het minst goed te voorstellen.

Daar komt bij dat als mensen fouten maken het zelden alleen cognitieve factoren zijn die daar de oorzaak van zijn. Medebepalend zijn sociale factoren, zoals sociale druk, rolconflicten, persoonlijke omstandigheden en omgevingsfactoren.¹³ Bij analyse van ongelukken

blijkt dat de omgeving waarin mensen werken onge-
luksbevorderend kan zijn, omdat zij niet is afgestemd
op het gewenste gedrag. Bij de bestudering van de om-
geving staan de technische en ergonomische aspecten
van het systeem centraal met de mogelijkheid om 'de
fout' te herstellen. Het gaat hier met andere woorden
om vragen als: Is er tijd genoeg om in te grijpen? Zijn
er bedieningsorganen? Zijn er instrumenten die de
fout duidelijk laten zien op de juiste plaats? Zijn er
procedures om in te grijpen? Of: zijn er technische
aanpassingen te maken waardoor de fout niet meer
kan worden gemaakt (dubbele beveiligingen)?

Zowel uit de analyse van ongelukken als uit de onder-
zoeken over de menselijke betrouwbaarheid blijkt
echter dat *cognitief falen* de belangrijkste factor is van
fouten en ongelukken. Het grote probleem is het goed
in kaart brengen van het cognitief falen. Anders ge-
zegd: welke cognitieve factoren geven onder welke
omstandigheden aanleiding tot het maken van welke
fouten. Het gaat, als gezegd, immers om een reeks van
handelingen van meer dan een persoon in een ruime
tijdsspanne. Het is intussen duidelijk dat zulke an-
alyse leidt tot bevindingen die haaks staan op de versim-
pelde reactie van de volksmond en die van de meeste
technici op een ongeluk, waarbij de schuldvraag de
boventoon voert. Het zal, gelet op deze complexiteit,
evenzeer duidelijk zijn geworden dat om het menselijk
falen beter te kunnen onderzoeken niet alleen goed ge-
registreerde ongelukken moeten worden geanalyseerd,
maar vooral ook de 'critical incidents'. Het onge-
valsproces wordt immers gezien als een afwijking
van een normale (veilige) situatie.¹⁴ Een afwijking die
korter of langer duurt voordat – of: zonder dat – er
werkelijke schade optreedt. Een nauwkeurige registra-
tie van deze bijna-ongelukken zal kunnen worden be-
keken in samenhang met werkelijke ongelukken. Dat
is van belang, niet alleen om te kunnen zien waar ge-
drag 'afwijkt van het normale' of om tot betere voor-
spellingen te komen, maar ook om te zien op welke
wijze zinvolle maatregelen mogelijk zijn ter voorkom-
ing van ongelukken.

Het probleem is dat juist deze zo noodzakelijke gege-
vens over 'critical incidents' uiterst moeizaam worden
vrijgegeven voor verdere analyse. Dat het schort aan
melding en registratie is recent, in mei van dit jaar,
weer gebleken toen de storing in de kerncentrale in het
Westduitse Hamm eerst drie weken naderhand werd
gemeld. De reden van de late melding, zoals in de
kranten is vermeld, is op z'n zachtst gezegd curieus: *'de
storing kwam niet voor op de lijst van mogelijke stor-
ingen'*. Gelet op wat hiervoor is gezegd over mense-
lijke fouten op verschillende niveaus, wordt die zin be-
grijpelijk. Dat kan natuurlijk geen reden zijn om in-
formatie achter te houden.

De kritiek op de late melding van de ramp in Tsjernobyl
kan dus menig, ook niet-communistisch land,
zichzelf aantrekken. Dat is stilzwijgend ook gebeurd.
Na Tsjernobyl bleken ineens veel meer centrales bereid
allerlei storingen openbaar te maken die al eerder wa-
ren voorgekomen. Naar de oorzaak van deze plotse-
linge bui van openhartigheid kan men slechts raden.
Waren de betrokken bedrijfsleidingen bang voor on-

gereguleerde openheid van hun personeel, of schrok-
ken zij van de reëel gebleken mogelijkheid van een
ramp? Of wilden zij aldus nog eens demonstrenen –
bij hen was de 'storing' immers verholpen – dat 'zo-
iets bij ons nooit kan gebeuren'? Er is geen aanwijzing
– en daar gaat het hier om – dat aldus de noodzaak
van fundamenteel onderzoek naar de menselijke fac-
tor beoogd werd te stimuleren. Dat zou echter wel
moeten: (1) omdat wij daar nog zo weinig van weten
en (2) omdat intussen wel is aangetoond, dat de ri-
sico's van menselijk falen in beginsel zijn te verklei-
nen. Niet zozeer met meer voorschriften – de ont-
plofte mortiermijn laat zien dat het daar niet aan ont-
brak – maar met veranderde procedures.

Procesindustrie en expertsystemen

De kleine ongelukken bij de toepassing van kleinscha-
lige technologieën krijgen in verhouding weinig aan-
dacht. Dagelijks gebeuren er nog steeds veel ongeluk-
ken in het verkeer, in en om het huis, in de bouw en bij
gebruik van houtbewerkingsmachines, kettingzagen
en tractoren. Toch wordt er relatief veel meer aan-
dacht besteed aan de grootschalige technologieën
(procesindustrie, kerncentrales, raffinaderijen, lucht-
vaart en scheepvaart). De ongelukken in beide typen
technologieën verschillen in aanvaarding van risico's
maar zeker ook in ingewikkeldheid. Grootschalige
technologieën zijn complex in oorzaken, complex in
gevolgen. Gevolgen en oorzaken die veel onbekende
elementen bevatten, gevoelsmatig groter zijn en regel-
matig onderwerp zijn van politieke discussie. Maar:
ook hier is de aandacht voor de menselijke factor rela-
tief gering, hoewel zij gezien de complexiteit van tech-
nisch geavanceerde processen, evenredig groter zou
moeten wezen. Dat kan worden geïllustreerd aan de
ontwikkelingen in de procesindustrie, waarop de be-
diening van kerncentrales geen uitzondering vormt.

De verandering in de procesindustrie van de 'ouder-
wetse' regelkamers met paneelinstrumentatie naar
geïsoleerde meet- en regelkamers met computers en
beeldschermen heeft aanzienlijke consequenties. De-
gene die het systeem bedient heeft geen zicht meer op
wat er feitelijk plaatsvindt. In de meest verregaande si-
tuatie zit de operator (maar ook de piloot van een
vliegtuig) voor 95 procent van de tijd 'te wachten of er
iets gebeurt'. Er wordt niet meer gestuurd en geregeld,
maar gecontroleerd en bewaakt. Zelfs het verhelpen
van kleine storingen is overgenomen door de centrale
procesbeheersing. Als er dan toch nog iets misgaat, zal
de operator moeten ingrijpen en uit beperkte informa-
tie een juiste diagnose moeten stellen. Dit zijn wer-
zaamheden die buiten de dagelijkse routine vallen.
Dat betekent dat het noodzakelijk is deze mensen fre-
quent te trainen in een omgeving waar alle mogelijke
storingen worden gesimuleerd. Dit is niet alleen van
belang om de deskundigheid op peil te houden maar
evenzeer om hen te bevrijden van een paniekgevoel. In
paniek is men immers zeer slecht in staat tot het uit-
voeren van aangeleerde gedragspatronen die niet tot
ons natuurlijke repertoire behoren. Het oefenen van
noodprocedures is in sommige takken van technologie
dagelijkse routine (bij voorbeeld in de luchtvaart); bij

andere takken is het vrijwel onbekend (scheepvaart) of ontbreekt het geheel. De redenen waarom het niet gebeurt zijn van allerlei aard. Zelfs als men het belang ervan inziet, blijkt de aanzienlijke investering vaak het struikelblok te zijn. Hoe dan ook leidt dat tot het problematische verschijnsel dat hoog opgeleide en intelligente mensen gedwongen zijn om het overgrote deel van hun tijd 'dom' werk te doen om plotseling te worden gedwongen op de toppen van hun kunnen te functioneren.

Daar komt nog een ander probleem bij. Bij storingen is het van essentieel belang dat de juiste diagnose wordt gesteld. Ter ondersteuning van de juiste diagnoses worden expertsystemen ontwikkeld die niet alleen de oorzaken zichtbaar maken, maar ook de diagnose van de mogelijke gevolgen van degene die de storing tracht te herstellen. Mensen zijn niet geneigd hun eigen diagnose te verwerpen, die door het beperkte denkvermogen en de beperkte geheugencapaciteit te veel op delen van het probleem is gericht. Als mensen een oorzaak hebben gevonden en de verwachte gevolgen van hun oplossing op het oog inderdaad optreden, zijn zij snel tevreden en niet geneigd verder te zoeken naar andere mogelijke verklaringen. Ook als de 'redering' niet leidt naar de oplossing van het probleem zullen zij toch steeds bekrachtiging zoeken voor hun eigen diagnose (de zogenaamde 'Einstellung' of 'tunnel-visie').

Zogenaamde 'Intelligent support systems' kunnen mensen helpen ook andere mogelijke oorzaken te bekijken waaraan zij zelf niet gedacht hadden. Toch bieden deze expertsystemen maar tot op zekere hoogte een garantie dat de oorzaak wordt gevonden, omdat niet alle mogelijke gebeurtenissen daarin opgenomen zijn. Deze systemen worden door (technische) deskundigen gemaakt en de inhoud van de noodzakelijke informatie wordt geselecteerd op grond van verwachte frequentie en de ernst van de gevolgen. Mensen blijken buitengewoon inventief te zijn (en vervolgens dus zeer hardnekkig) in het zoeken naar voor hen aanneembare oplossingen. Dat wil zeggen dat er diagnoses worden gesteld en oplossingen worden gevonden die niet op het 'lijstje' voorkomen. Zelfs in de meest perfecte situatie, waarin voor de menselijke factor optimale aandacht bestaat – en zover is het nog helemaal niet – moet worden aangenomen dat de veiligheid nooit honderd procent zal kunnen zijn. Voorlopig loopt de technische kennis op die van menselijk gedrag ver vooruit.

Conclusie

Zelfs zeer geavanceerde technische systemen – en soms: juist die – leiden tot ongelukken. Deze ongelukken komen vaker voor dan technici denken, omdat de oorzaak daarvan niet gelegen is in het vlak van de techniek zelf. Ten onrechte wordt de complexiteit van menselijk falen weinig in de beschouwing betrokken. Technici houden er onvoldoende rekening mee hoe de bedieners van hun systemen geneigd zijn te werk te gaan en dus, naar hun beperkte maatstaven, gaan 'blunderen'. Zij houden er geen, of onvoldoende rekening mee bij het ontwerp noch bij de schatting van het risico dat door de techniek ontstaat.

Het effect van deze tekortkoming is tweeledig. Ten eerste is het ontwerp van systemen doorgaans niet gericht op de minimalisering van menselijke fouten. Ten tweede veroorzaakt de discrepantie tussen stellige verklaringen over de veiligheid van systemen en de werkelijke frequentie van ongevallen een steeds grotere kloof. Een kloof tussen de experts (en hun voorlichters met de ermee verbonden bedrijfsbelangen) en de bevolking die het maatschappelijk draagvlak moet vormen.

De politieke besluitvorming wordt nog eens extra 'vermalen' door de discrepantie in oordeel van beperkte expertise en onkundige en onzekere bevolking. Duidelijk zal zijn dat politieke organen en politieke groeperingen zich niet kunnen beperken tot de discussie over specifieke risicoschattingen, die op zichzelf al ingewikkeld en onzeker genoeg zijn, maar waarin bovendien de eigenaardigheden van het menselijk gedrag onvoldoende zijn verdisconteerd. Dan zien wij, als eerder opgemerkt, nog af van de ongelijksoortige afweging van veiligheidsrisico's tegenover mogelijke consequenties voor het milieu en andere consequenties van politieke, economische en sociale aard. Toch dwingt de technologische ontwikkeling – niet alleen in de energievoorziening – tot het aangaan van soms allesbehalve geringe risico's. Het minste wat moet worden gedaan is de kennis van diverse soorten risico's en, geleidelijk aan primair, de kennis van de risico's van menselijk falen aanzienlijk te vergroten. Dat is overigens niet alleen een taak van de overheid, maar evenzeer van ondernemingen (in en buiten de kernenergie).

In de kennis en analyse van veiligheidsrisico's is de constatering dat niet de techniek maar 'de mensen' de ongelukken veroorzaken op zichzelf niet voldoende. Zij gaat voorbij aan de aard van het menselijk falen. Verscherping van de voorschriften en het regelen van de aansprakelijkheid bieden geen oplossing. Wij zullen moeten weten waardoor mensen fouten maken, onder welke omstandigheden en welk type fouten. De studie over menselijk falen staat echter nog in de kinderschoenen en heeft zich tot op heden goeddeels beperkt tot het psychologisch laboratorium. De bestudering van grote rampen zoals Seveso, Harrisburg, Bhopal en Tsjernobyl levert wel anecdotische gegevens op, maar te weinig materiaal met een kwalitatieve en kwantitatieve betrouwbaarheid. Dit euvel kan alleen worden verholpen wanneer het bedrijfsleven ertoe zou overgaan zijn kleinere ongevallen en net-niet-ongevallen nauwkeurig te registreren en vrij te geven voor analyse. Het is duidelijk dat het hier om zeer gevoelige gegevens gaat. Bedrijven zijn, onder andere om redenen van concurrentie, vaak zeer zuinig met openbaarheid over produktieprocessen. Bovendien zijn zij, op zichzelf begrijpelijk, erg zuinig op hun goede naam. Aangenomen moet derhalve worden dat publikatiedwang eerder zal leiden tot versluiering van de feiten, dan tot een verdieping van het inzicht.

De overheid zou breder en diepergaand onderzoek dan tot nu toe naar menselijk falen in technische processen dienen te stimuleren: (1) door daartoe ruimere fondsen ter beschikking te stellen; (2) door zijn veiligheidswetgeving daarop af te stemmen en (3) door er bij

het (georganiseerde) bedrijfsleven (inclusief haar eigen bedrijven) op aan te dringen grotere openheid te betrachten in de registratie van ongevallen en bijna-ongevallen. Bedrijven zelf zouden in hun procedure-ontwerpen groter aandacht voor dit genre risico's moeten ontwikkelen, onder andere door relevant onderzoek in eigen huis toe te staan.

Al was het maar omdat het niet werkelijk kan worden volgehouden dat rampen als die in Seveso, Bhopal of Tsjernobyl 'bij ons niet kunnen gebeuren'. Het zou beter zijn het bewijs van die stelling niet af te wachten.

Noten

1. 'Overzicht kernongelukken', *NRC-Handelsblad*, 30 april 1986.
2. Lathrop, J. & Linnerooth, J., 'The role of Risk Assessment in a political decision process' in: Humphreys, P., Svenson, O., Vári, A. (eds.) *Analysing and Aiding Decision processes*. 1983, Akadémiai Kiadó, Budapest.
3. Leyden Sr., J. van, *Psychologische functieleer*, Van Loghum Slaterus, Deventer, 1984.
4. Wagenaar, W.A., 'Menselijk falen' *Nederlands tijdschrift voor de psychologie*, 1983, 38, 209-222.
5. Smit, H.A., *Epidemiologie van bedrijfsongevallen: De bruikbaarheid van bestaande statistieken voor epidemiologisch bedrijfsongevallen onderzoek*. Deel 1 en 2, NIPG, Leiden, 1984; CCOZ BIOSCOOP, *Inventariserend onderzoek naar opzet en benutting van bedrijfsinterne ongevallenregistratie en -statistiek*. Verslag in voorbereiding, 1986.
6. Wagenaar, W.A., & Groeneweg jr., J., *Verkennd onderzoek naar de menselijke factoren bij scheepvaartongelukken*. Werkgroep Veiligheid, DSWO, Rijksuniversiteit Leiden, 1986.
7. Wagenaar, W.A., *De Oorzaak van Onmogelijke Ongelukken*, Duijkerlezing, Van Loghum Slaterus, Deventer, 1986. In deze lezing wordt dit probleem uitgebreid toegelicht aan de hand van voorbeelden.
8. Idem.
9. Idem.
10. Reason, J.T. & Embrey, E.D., *Human Factors Principles relevant to the modelling of Human Errors in abnormal conditions of nuclear and major Hazardous Installations*. Prepared for the European Atomic Energy Community. Human Reliability Associates, Lancashire, England, 1985.
11. Norman, D.A., 'Categorisation of action slips', *Psychological Review*, 1981, 88, 1-15; Reason, J.T. & Mycielska, K., *Absent-minded? The Psychology of Mental Lapses and Everyday Errors*, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1982.
12. Newell, A. & Simon, H.A., *Human Problem Solving*, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1972; Rouse, W.B., *Models of human problem solving: detection, diagnosis and compensation for system failures*. Preprint for Proceedings of IFAC Conference on Analysis, Design and Evaluation of man-machine systems. Baden-Baden, Germany, september 1982, 1981.
13. Norman, D.A., *Errors in Human performance*. Report for Personnel and Training Research Programs. Office of Naval Research, Arlington Virginia, 1980; Feggetter, A.J., 'A method for investigating human factor aspects of aircraft accidents and incidents', *Ergonomics*, 1982, 25, nr. 11, 1065-1075.
14. Kjellen, U., *The deviational concept in occupational accident control & method*, Arbeidsolycksfallsgruppen, Royal Technological University, Stockholm, 1983; McDonald, G.L., *The instrument of tractor design in accidents*, Report 3/72, Dept. of Mechanical Engineering, University of Queensland, Australia, 1973.

Vervolg van blz. 276

19. Deze constatering staat haaks op die van Jan Bank, die meent dat de WBS zich in de jaren zeventig steeds meer tot beleidsadviserende instantie heeft ontwikkeld, ten nadele van haar vroegere functie van ontwerpster van lange-termijnplannen. J. Bank, 'De Wiardi Beckman Stichting, in haar publikaties 1945-1983 in: J. Bank e.a. (red.) Het vijfde jaarboek van het democratisch socialisme, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1984.
20. Zie voor een publieke uiting van dit streven het interview met Max van den Berg in *Voorwaarts*, PvdA-blad, 6e jaargang nr. 16, 15 juni 1986. Van den Berg meent dat 'een deel van de professionele tijd die bij de fractiestaf beschikbaar is, en die ook bij de WBS zit, ter beschikking moet (komen) van de partij'. 'Ik constateer gewoon dat de oppositiestrategie zowel parlementair als maatschappelijk moet zijn, dat er eenheid moet zijn tussen lokaal en landelijk beleid, dat er veel aan contacten moet worden opgebouwd. Dat vergt dat een deel van de tijd van de volksvertegenwoordiger en zijn ondersteunende staf en van de WBS bewust vrijgemaakt moet worden voor dit proces. Zolang dat niet gebeurt, blijft het bij mooie woorden en kun je nog zoveel nota's schrijven over de maatschappelijke strategie, maar dan blijft het afhankelijk van een paar mensen die overal heel hard achteraan sjouwen'. Overigens kwamen dergelijke pogingen om de WBS bij de strijd tussen partijbestuur en fractie in te schakelen, ook vóór 1979 al wel voor.
21. Vgl. hierover al B. Tromp, 'Socialisme, organisatie en democratie', p. 170 (noot 4): 'In (de gangbare opvatting in

de partij) is bij voorbeeld het door dik en dun vasthouden aan 'het program' veel belangrijker dan het uitvoeren ervan met inachtname van gewijzigde omstandigheden.'

22. M. van den Berg/P. Kramer, *Energie*, Amsterdam, Stichting Vormingswerk in de Partij van de Arbeid, 1981. Hierin worden de leden van de zgn. 'Arnhemse instellingen' (de Samenwerkende Elektriciteits Producenten (SEP), etc.), waaronder menig partijgenoot, achtereenvolgens aangeduid als 'fanatieke pleiters voor de invoering van kernenergie', 'de atoomlobby', 'de "atoommafia"', 'de heren van de SEP' en 'provinciale elektriciteitsbaasjes'.
23. Een recent voorbeeld van dit eigenmachtig optreden vormt de beslissing over de 'opvolging' van Joop den Uyl door Wim Kok. Deze beslissing moet niet alleen, zoals hijzelf ook meent, voor het overgrote deel op rekening van de (ex)partij-voorzitter worden geschreven, maar is daarbij ook, uit democratisch oogpunt, bedenkelijk. Een persoonlijke voorkeur van Van den Berg, toen het er op aankwam nooit echt door het partijbestuur bevestigd, werd op het PvdA-congres van februari j.l. tot wet verheven – tegen alle regels van de partij (die t.z.t. nog een lijsttrekker moet aanwijzen) en van de fractie (die toen haar nieuwe voorzitter nog moest kiezen) in. Dat het Den Uyl zelf was die Kok tot zijn opvolger 'benoemde', en hem, in strijd met de reglementen, in dat kader op het podium hees, geeft alleen maar aan hoe groot de overwinning van 'Amsterdam' op 'Den Haag' eigenlijk is.

Het program als fetisj

Twintig jaar oppositiecultuur in de Partij van de Arbeid

Paul Kalma/Marnix Krop
Kalma is medewerker van de Wiardi Beckman Stichting en redactiesecretaris van SenD; Krop is oud-medewerker van de WBS en thans secretaris van de Adviesraad Vrede en Veiligheid.

De parlementsverkiezingen van mei jongstleden zijn voor de Partij van de Arbeid, gezien de vijf zetels winst, helemaal niet zo slecht verlopen. Dat het gestelde doel, namelijk CDA en VVD in een minderheidspositie brengen, om aldus toegang tot een kabinet te forceren, toch niet bereikt werd, is een domper op de vreugde, maar kan geen reden zijn om de koers van de partij bij te stellen. De regeringspartijen zullen niet eeuwig kunnen blijven profiteren van economische oplevingen en *Lubbers*-effecten. Daarom: volgende keer beter!

Opvattingen als deze, zoals die bijvoorbeeld op de eind mei gehouden PvdA-partijraad naar voren kwamen, kunnen misschien helpen om de eerste teleurstelling over het behaalde verkiezingsresultaat te verwerken, maar zijn, wanneer wat meer afstand genomen wordt, toch zeer onbevredigend. Ze lopen namelijk heen om het probleem dat de geboekte 'overwinningsnederlaag' blootlegt. De PvdA, zo zou dit probleem in eerste aanleg omschreven kunnen worden, blijkt zetelwinst niet te kunnen verzilveren. Sterker nog: als ze de verkiezingen gewonnen had (CDA/VVD in minderheid, PvdA grootste partij), zou de situatie niet veel rooskleuriger zijn geweest. De kabinetsformatie had misschien tot meeregeren van de PvdA geleid, maar de kans op een stabiel kabinet zou klein zijn geweest. Veel kiezers hebben dit waarschijnlijk beseft, en er hun stemgedrag op afgestemd.

De constatering dat zelfs een behoorlijke zetelwinst de regeerkans van de PvdA niet wezenlijk vergroot, relativeert bij voorbaat de fouten die eventueel in de eigenlijke verkiezingscampagne zijn gemaakt ('presentatie' van *Joop den Uyl* enzovoort) en dwingt tot een evaluatie van beleid en strategie van de PvdA over een langere periode. In onderstaand artikel doen we daartoe een poging, waarbij het tekortschieten van de partij als 'natuurlijke regeringspartij' in verband wordt gebracht met de wijze waarop de partijorganisatie de afgelopen twintig jaar heeft gefunctioneerd. De 'democratisering' van de partij, hoe noodzakelijk ook, heeft, zo zullen we betogen, een vorm aangenomen die contra-productief is gaan werken. Ze heeft geleid tot een ongewenst overwicht van de partij op de Tweede-Kamerfractie, de interne adviesstructuur van de partij ontregeld, en het opstellen van het verkiezingsprogramma tot een tijd- en energieverslindende cultus gemaakt.

We besluiten met een paar voorstellen om in die situatie verandering te brengen.

De PvdA als 'natuurlijke regeringspartij'

Op het PvdA-congres van april '83 sprak de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, Joop den Uyl, de hoop

uit dat de PvdA zou uitgroeien tot een 'veertig procentpartij'. Dat wil zeggen een partij die een zo groot deel van het electoraat aan zich weet te binden, dat zonder haar in feite in dit land niet geregeerd kan worden. Die uitspraak heeft in de PvdA, bevestigd als ze leek te worden door zeer gunstige opiniepeilingen, nogal opgang gemaakt. De strategie voor de verkiezingscampagne van dit jaar was er zelfs geheel op afgestemd. Zoveel stemmen winnen dat CDA en VVD hun parlementaire meerderheid verliezen, zo luidde het herhaaldelijk en met nadruk uitgesproken devies. Dan kunnen die partijen immers niet meer om ons heen.

Hoewel weinigen in de PvdA het hadden betreurd als CDA en VVD inderdaad hun meerderheid waren kwijtgeraakt, zijn er tegen het idee van de veertig procentpartij, zoals dat in de partij een eigen leven is gaan leiden, ernstige bezwaren in te brengen. Het verheft, zo menen we, tot doel wat niet meer dan een gevolg, een symptoom zou moeten zijn; symptoom namelijk van de programmatische, personele en strategische kracht van de PvdA. Het kwantificeert de politiek in vergaande mate, en verwaarloost daarmee cruciale kwalitatieve aspecten van diezelfde politiek; bij voorbeeld de invloed van ideeën en personen op bestaande machtsverhoudingen.¹ En het impliceert, tenslotte, een sterke gerichtheid op de korte termijn, bij gebrek aan zicht op de (kwalitatieve) voorwaarden voor *duurzaam* politiek succes, vooral waar het regeringsdeelname betreft. In dat licht bezien was de fixatie op opiniepeilingen en de wekelijks schommelingen daarin, die de afgelopen verkiezingscampagne van de PvdA kenmerkte, meer dan een toevallige fout.

Tegenover deze kwantitatieve benadering willen wij een wat andere stellen, waarbij we een specifieke uitleg geven aan het begrip 'natuurlijke regeringspartij' (natural party of government).² Een natuurlijke regeringspartij is in onze ogen een partij die er in slaagt om in een bepaalde periode haar stempel op de politiek te drukken. Een partij die haar visie op het 'algemeen belang' (op de 'rechtvaardige samenleving', en, daarmee verbonden, op de meest dringende maatschappelijke problemen en hun oplossing) bij een zo groot deel van de bevolking ingang weet te doen vinden, dat zij, meer dan andere partijen, als de werkelijke behartigster van het algemeen belang verschijnt. Daarmee wordt regeringsdeelname een voor de hand liggende zaak; voor de eigen achterban natuurlijk, maar ook voor een deel van de achterban van andere partijen respectievelijk van de leiding van die partijen (die zich, op straffe van stemmenverlies, gedwongen ziet tot regeringsdeelname).

Een partij met pretenties in deze richting moet niet al-

leen over een dergelijk 'mehrheitfähige' interpretatie van het algemeen belang beschikken, maar ook over de politieke vaardigheden om de bestaande mogelijkheden daartoe te benutten. Het veronderstelt met andere woorden adequaat politiek leiderschap; dat wil zeggen bestuurlijk talent dat in het maatschappelijke en partijpolitieke krachtenveld strategisch weet te opereren, en, in het bijzonder, een gunstig politiek klimaat weet aan te grijpen voor doordachte voorstellen. Pas door een combinatie van deze twee, ideologische dominantie en politiek leiderschap, wordt een partij een 'natuurlijke regeringspartij'; verwerft zij zich, om met Gramsci te spreken, 'hegemonie'.

Bovenstaande betekent overigens niet dat zo'n partij in alle gevallen deel uitmaakt van de regering. Zij kan heel goed voor een bepaalde periode in de oppositie belanden, en toch het algemene politieke klimaat en het regeringsbeleid sterk blijven beïnvloeden; lang zal die periode overigens meestal niet duren. Ook zal een natuurlijke regeringspartij niet altijd de grootste (regerings)partij zijn. Hoe groot zij is, en of zij er bijvoorbeeld in slaagt om 'veertig procent-partij' te worden, hangt niet alleen van haarzelf af, maar ook van de politieke constellatie in het betreffende land.

De Zweedse sociaal-democratie bijvoorbeeld is hier sinds de oorlog in geslaagd, maar in een sterke 'minderhedencultuur' als de Nederlandse ligt zo iets minder voor de hand.

Het begrip 'natuurlijke regeringspartij', in de hier aangeduide betekenis van het woord, voegt onzes inziens een belangrijk element toe aan de steeds weer oplaaiende discussies over wat voor soort partij de PvdA zou moeten zijn. Moet zij een gouvernementele, een bestuurderspartij zijn, of een actiepartij? Een belangengroepenpartij of een beginselpartij? Regeren, zo kan uit bovenstaande worden afgeleid, is voor een grote sociaal-democratische partij, anders dan de actiepartij-gedachte suggereert, van groot belang. Maar het is geen doel op zichzelf, en ook niet uitsluitend middel om het eigen program uit te voeren; het dient ook *uitdrukking* te zijn van de politieke en maatschappelijke invloed die zij zich heeft verworven (waartoe overigens het regeren om het regeren, in bepaalde gevallen, wel degelijk dienstig kan zijn³). Essentieel voor het verwerven van die invloed is een enigszins coherent en afgewogen programma; een 'politiek project', dat zeker meer is dan een optelsom van de wensen van belangengroepen, maar ook meer dan de onderschikking van die wensen aan bepaalde algemene beginselen, die de term 'beginselpartij' lijkt te impliceren.⁴

Daarmee is echter nog weinig gezegd over de praktische waarde van het hier door ons naar voren gehaalde begrip in de Nederlandse context. Die ontleent het aan het feit dat de PvdA de eerste twintig jaar van haar bestaan inderdaad zo iets als een natuurlijke regeringspartij is geweest. Zij wist programmatisch en personeel een sterk stempel op het naoorlogse politieke klimaat te drukken — en dat vanuit een positie die, in vergelijking met de sociaal-democratie in sommige andere landen, niet eens zo sterk was, en die haar vóór de oorlog zeer lange tijd het meeregeren had belet. Ze

wist háár interpretatie van het algemeen belang tot een invloedrijke te maken. Het resultaat daarvan is eerder door ons beschreven in termen van een compromis tussen kapitaal en arbeid. Dit hield in dat de belangrijkste organisaties van de arbeidersklasse het streven van de ondernemer naar economische groei (loonmatiging, produktiviteitsstijging, arbeidsrust) steunden, in ruil voor de opbouw van een stelsel van sociale zekerheid, ondersteuning aan ondernemerszijde van het streven naar handhaving van volledige werkgelegenheid, en erkenning van de vakbeweging als 'sociale partner'; later kwamen daar het spreiden van de welvaart en uitbreiding van de collectieve voorzieningen bij.⁵

Aldus ontstond een nieuw maatschappijtype, een sociaal beïnvloed en getemperd kapitalisme, dat men met de term 'verzorgingsstaat' is gaan aanduiden. Niemand heeft die verzorgingsstaat bedacht; het is de deels onbedoelde, maar uiteindelijk wel in brede kring geaccepteerde uitkomst geweest van een proces, waarin niet alleen de sociaal-democratie een rol heeft gespeeld, maar waarin bij voorbeeld ook macht en ideologische invloed van confessionele organisaties in ons land door zijn blijven klinken.⁶ Niettemin kan onzes inziens staande worden gehouden dat de PvdA in de periode-Drees een beleid uitdroeg waarin een groot deel van de bevolking zich herkende, en dat andere partijen tot programmatische aanpassing dwong. In die zin kon zij ook aanspraak maken op regeringsdeelname (1946-1958), ook al hadden de christelijke partijen haar, strikt getalsmatig gezien, niet nodig.

Nieuw Links: de kans die gemist werd

In de jaren zestig verkeert de PvdA, met een korte onderbreking (1965-1966) in de oppositie. Zij blijft echter nog wel 'natuurlijke regeringspartij', in die zin dat de opeenvolgende kabinetten het beleid waarop de PvdA als regeringspartij zo'n sterk stempel drukte, in grote lijnen voortzetten. De verzorgingsstaat wordt, ook 'zonder' de PvdA, verder uitgebreid.

Daarmee is echter tevens een van de twee ontwikkelingen aangeroerd, waarmee de PvdA in de jaren zestig geconfronteerd wordt, en die het haar onmogelijk maken om haar rol van 'natuurlijke regeringspartij' op dezelfde manier als voorheen te vervullen:

1. Het verzorgingsstaat-socialisme, praktisch van inslag en ontdaan van veel ideologische (traditioneel-socialistische respectievelijk personalistische) franje, heeft in brede lagen van de bevolking weerklank gevonden, en tastbare resultaten opgeleverd. Met dat succes ondergaat de PvdA echter ook het lot dat elke 'natuurlijke regeringspartij' op een gegeven moment beschoren is, namelijk verlies van identiteit en stootkracht. '(Wij) zijn met de partij in dood tijd aangeland', zo constateert Joop den Uyl al in 1960.⁷

De Nederlandse sociaal-democratie heeft dus nieuwe ideologische impulsen nodig, en daar wordt ook nadrukkelijk naar gezocht (*Om de kwaliteit van het bestaan* - 1963). Maar intussen is de context waarin dat zoeken plaatsvindt, wel wezenlijk veranderd. De sociaal-democratie is, aangeland in de jaren zestig, geen 'revolutionaire' beweging meer, dat wil zeggen

een beweging die naar een radicale, zij het geleidelijke en vreedzame, breuk met het bestaande maatschappelijk stelsel streeft. De emancipatie van de arbeidersklasse is zodanig voortgeschreden, en de maatschappij zodanig veranderd, dat de PvdA zich onderdeel van die maatschappij kan voelen. Zij blijft een hervormingspartij (soms meer, soms minder radicaal), maar heeft daarbij langzamerhand minstens evenveel te verdedigen als te winnen.

2. Mede op basis van de gestegen welvaart komt in de jaren zestig het politieke bestel in beweging, en wordt, meer in het algemeen, de bestaande wijze van machtsuitoefening (op het terrein van politiek en bestuur, in bedrijven, in het onderwijs, in de gezondheidszorg) ter discussie gesteld. Tot die tijd was Nederland, met zijn parlementaire stelsel en zijn (door de sociaal-democratie afgedwongen) algemeen kiesrecht, een democratie, maar wel een van de 'geleide' soort, waaraan de verzuiling een specifiek, en nogal indringend karakter gaf.

Eerder een heftiger dan elders komt deze 'geleide' democratie nu onder druk te staan. De 'democratisering' begint haar opmars. Bezettingen en kortstondige, radicale experimenten met zelfbestuur springen daarbij in het oog, maar minstens zo belangrijk is het, naar het zich laat aanzien blijvende, verzet tegen een 'regententaliteit'; tegen autoriteiten, op welk gebied dan ook, die denken te weten wat goed voor de mensen is, en hen daarom niet naar hun mening vragen. In spraak, actiegroepen, conflicten tussen 'top' en 'basis': ze kennen hun conjuncturele up's en down's, maar het zijn vaste ingrediënten van een ontwikkelde democratische samenleving als de onze.

De eisen die aan de PvdA als 'natuurlijke regeringspartij' worden gesteld, ondergaan daarmee ingrijpende verandering. De sociaal-democratische ideologie heeft, als gevolg van het genoemde emancipatieproces, haar vanzelfsprekendheid verloren – en wel voorgoed. Zij blijft een visie op het algemeen belang uitdragen, in de hoop die tot de heersende te maken, maar heeft de eenvoudige, 'absolute' doelstellingen uit het verleden achter zich gelaten, en is, met één been in de bestaande maatschappij, gedwongen om haar programma voortdurend te herzien (afweging van tegenstrijdige belangen; bijstelling op grond van nieuwe ontwikkelingen of van onbedoelde gevolgen van het eigen of andermans beleid). Ideologische onzekerheid is de horizon van de huidige sociaal-democratie.

Eveneens veranderd zijn de eisen die aan het leiderschap van een 'natuurlijke regeringspartij' worden gesteld. De overzichtelijkheid van de pacificatie-democratie heeft plaats gemaakt voor een situatie, waarin politici niet meer op de volgzzaamheid van hun achterban kunnen vertrouwen – hetgeen ook de verhoudingen met andere politieke partijen, en met andere maatschappelijke organisaties compliceert. Dat vraagt om een wijze van leiding geven die niet alleen die genoemde ideologische onzekerheid incalculeert, maar ook rekening houdt met de strategische en tactische onzekerheden die in een democratische maatschappij ingebakken zitten; in het bijzonder met de spanning in eigen gelederen tussen leiding en achterban.

Beide ontwikkelingen maken veranderingen in de *organisatie* van de partij noodzakelijk. Wil de PvdA de pretentie van 'natuurlijke regeringspartij' waar kunnen maken, dan zal zij naar nieuwe vormen van democratische controle moeten zoeken, die recht doen aan de gegroeide aspiraties op dit gebied, zonder de slagvaardigheid van de partijleiding onevenredig aan te tasten. Ze zal, om de sociaal-democratische ideologie, conform de nieuwe maatschappelijke verhoudingen, voortdurend in beweging te houden, bovendien veel meer ruimte moeten bieden aan het interne politieke debat, zonder in een vrijblijvende discussieclub te ont-aarden en/of gedwongen te worden om op de golven van de publieke opinie mee te dobberen. Een natuurlijke regeringspartij, die tegelijkertijd hervormingspartij wil blijven, is met andere woorden aangewezen geraakt op wat in PvdA-jargon 'interne partijdemocratie' heet – net zoals de sociaal-democratie vroeger, onder andere verhoudingen, in organisatorische discipline (centralisme, autoritair leiderschap) haar kracht vond.⁸

Tegen deze achtergrond wordt de kracht zichtbaar van de vernieuwingsbeweging die zich, in het bijzonder in de periode 1966-1971, in de PvdA heeft gemanifesteerd, en waaraan onverbrekelijk de naam van 'Nieuw Links' verbonden is. Nieuw Links vormde een van de uitdrukkingen van het hiervoor beschreven democratiseringsproces. Ze bracht, op basis overigens van een weinig uitgewerkt en nogal heterogeen program, weer leven in een PvdA die ideologisch nog niet van de eigen naoorlogse successen was hersteld, en die institutioneel nog sterk de sporen van de verzuiling droeg. Ze brak de partijhierarchy open, en maakte daarmee ook de weg vrij voor doorwerking van al die thema's die de Nederlandse samenleving in de jaren zeventig in beroering brachten.

Daarmee weerspiegelde Nieuw Links niet alleen een van de problemen waarvoor de PvdA zich gesteld zag, maar bood zij deze partij ook de kans om die problemen te overwinnen; om de 'natuurlijke regeringspartij' te blijven die zij de eerste twintig jaar van haar bestaan was geweest. Aanvankelijk zag het er naar uit dat de PvdA hierin ook zou slagen. Ze wist – beter dan de meeste andere partijen, zeker die ter rechterzijde – aansluiting te vinden bij het streven naar maatschappelijke vernieuwing zoals zich dat op tal van terreinen (democratisering, inkomensnivellering, vrouwenemancipatie, milieubescherming) manifesteerde, en werd daar ook electoraal voor beloond. Het kabinet-Den Uyl bouwde hierop voort, waarbij op enkele terreinen, in het bijzonder op het gebied van de inkomensverhoudingen, flinke successen werden geboekt – zij het dat die in PvdA-kring niet steeds als zodanig werden herkend.

Daarmee is dan de keerzijde van de medaille in beeld gekomen. Bepaalde gebeurtenissen in deze regeringsperiode doen er sterk aan twijfelen, of de PvdA van de jaren zeventig wel als 'natuurlijke regeringspartij' kan worden omschreven. Ja, voor zover ze richting en uitdrukking gaf aan een bepaald, hervormingsgezind, politiek klimaat. Nee, waar de PvdA-

leiding zich door een geradicaliseerde achterban te veel aan banden liet leggen, en ook voor het overige strategische en tactische fouten maakte. Het tot stand komen van het kabinet-Den Uyl — overwegend te danken aan formateur *Burger*, die (met steun van Den Uyl) een onwillige PvdA tot samenwerking met de KVP dwong, is daar al een aanwijzing voor. In dezelfde richting wijzen: de voortdurende kritiek van vooraanstaande PvdA-ers op de huns inziens te gematigde koers van de regering (het kabinet-Den Uyl als 'historische vergissing' — *Stan Poppe*); de Nijmeegse rede in 1984, waarmee premier Den Uyl, zonder directe politieke aanleiding, de verzamelde werkgevers tegen zich in het harnas joeg; het zwaar aangezette spektakel rond de vier 'hervormingsvoorstellen', waarvoor weinigen buiten de PvdA warm liepen, en waarvan de meeste, achteraf gezien, ook niet zo bijster hervormend waren.

De voor de PvdA zeer ongelukkige afloop van de kabinetsformatie van 1977 is onzes inziens dan ook geen op zichzelf staande gebeurtenis, maar de voorlopige afsluiting van een reeks voorvallen, die duidelijk maken dat het de PvdA in de jaren zeventig aan het voor een 'natuurlijke regeringspartij' onontbeerlijke politieke leiderschap ontbroken heeft.

De kans die met de opkomst van Nieuw Links gecreëerd was, werd dus gemist. De PvdA raakte, en bleef, verstrikt in wat het beste kan worden omschreven als een 'oppositiecultuur'. Een houding van verzet tegen het bestaande maatschappelijk systeem en tegen de instellingen die daarvan deel uitmaken (grote particuliere bedrijven, rechtse politieke partijen), die op korte termijn wel eens succesvol kan zijn, maar zich toch moeilijk laat verenigen met blijvende ideologische invloed en met duurzame regeringsdeelname.

Dat bleek pas goed toen het politieke klimaat aan het eind van de jaren zeventig, onder invloed van economische en sociale problemen, begon om te slaan. Nieuwe politieke thema's waren door PvdA geabsorbeerd; maar niet in hun onderlinge samenhang, en niet op een wijze die grote groepen kiezers aanspreekt. Bovendien waren de oude thema's (verzorgingsstaat) nogal in de verdrinking geraakt, en greep men, toen de nood aan de man kwam, als in een reflex terug op vooroorlogse, sterk verouderde concepties (planning en ordening van de economie). De ideologische dominantie, die de PvdA in de jaren zeventig nog wel degelijk had uitgeoefend, verdween als sneeuw voor de zon. Neo-liberalisme en neo-conservatisme sprongen, in de overigens gematigde vorm die zij in Nederland hebben aangenomen, in het gat dat de sociaal-democratie had laten vallen.

Inmiddels hebben zich, als reactie hierop, in de PvdA een paar veranderingen voltrokken. Met de mislukte formatie van 1977 in het achterhoofd, is de PvdA zich nadrukkelijk gaan presenteren als partij die wel degelijk regeringsverantwoordelijkheid wil dragen; dat gebeurde ook, zij het voor korte tijd (1981-82). Ook werden onderdelen van het programma in realistische richting bijgesteld. Deze veranderingen werden echter overschaduwd door een ontwikkeling die al eerder inzette, en wel met de verkiezing in 1979 van *Max van*

den Berg tot voorzitter van het partijbestuur. Die ontwikkeling kan niet anders dan als een voortzetting, zo niet een versterking, van de 'oppositiecultuur' in de PvdA worden geïnterpreteerd. De partij bleef het aanzien houden van een rigide 'standpunten-partij'⁹ en mist, ondanks goede scores bij de afgelopen verkiezingen, nog steeds de 'uitstraling' over de eigen electorale grenzen heen en de zelfverzekerde welwillendheid jegens eventuele coalitie-partners, die een natuurlijke regeringspartij kenmerken.

Hoe 'Den Haag' naar 'Amsterdam' kwam

Waarom is de PvdA er de afgelopen twintig jaar toch niet en zelfs steeds minder in geslaagd om opnieuw een natuurlijke regeringspartij te worden? Daartoe grijpen we terug op onze eerdere opmerkingen over het belang van een democratische partijorganisatie voor de tegenwoordige sociaal-democratie. De PvdA, zo luidt onze stelling, is er niet in geslaagd om de organisatorische voorwaarden te vervullen, waaronder zij haar hegemoniale ambities waar kan maken. De partijdemocratie, die haar, zoals we zagen, nieuwe kansen leek te bieden, heeft zich op een verkeerde manier ontwikkeld en houdt de Nederlandse sociaal-democratie nu in haar oppositionele cultuur gevangen.

Daarmee is niet beweerd dat het falen van de PvdA als hegemoniale partij uitsluitend aan organisatorische factoren toegeschreven moet worden. Men kan zelfs volhouden dat de gebreken die wij hieronder in de partijorganisatie zullen aanwijzen, niet meer dan symptomen zijn — symptomen bij voorbeeld van een langdurig verblijf in de oppositie, en/of van een ideologische crisis, die een pre-occupatie met partij-interne aangelegenheden in de hand werkt. Maar ook dan, zo menen we, gaat het om gebreken die een eigen bijdrage hebben geleverd aan het verval van de PvdA als natuurlijke regeringspartij, en die hoe dan ook bestreden zullen moeten worden, wil de PvdA het politieke initiatief kunnen herwinnen.

Om welke organisatorische voorwaarden gaat het nu? We onderscheiden er hier een tweetal: een die betrekking heeft op de verhouding tussen besluitvorming en uitvoering, en waarbij vooral de positie van de Tweede-Kamerfractie in het geding is; en een die de verhouding tussen besluitvorming en meningsvorming betreft, in het bijzonder de wijze waarop met de factor 'deskundigheid' wordt omgesprongen. Beide hebben in de talrijke, overwegend kritische publikaties die de afgelopen jaren aan het intern functioneren van de PvdA zijn gewijd, onzes inziens te weinig aandacht gekregen.¹⁰

Een natuurlijke regeringspartij dient, om met de eerste voorwaarde te beginnen, een evenwichtige verhouding te kennen tussen haar besluitvormende organen en haar externe, uitvoerende vertegenwoordigers, in het bijzonder die in de Tweede Kamer. De noodzakelijke democratische controle dient op een zodanige manier gestalte te krijgen dat de Tweede-Kamerfractie een aanzienlijke mate van autonomie behoudt, die het haar mogelijk maakt om in het vaak fluctuerende politieke krachtenveld met succes te opereren. Dit is overi-

gens geen universele, op alle partijen toepasbare regel. Hij geldt wellicht minder voor kleine, 'getuigende' partijen dan voor een grote partij als de PvdA, gericht op regeringsdeelname c.q. op directe, praktische beïnvloeding van het regeringsbeleid.

Welnu, van een dergelijke evenwichtige verhouding is de afgelopen vijftien à twintig jaar eigenlijk geen sprake geweest. De overheersing van de partij door haar parlementaire leiding c.q. haar ministers, die de PvdA tot in de jaren zestig kenmerkte, maakte plaats voor een strijd tussen 'Den Haag' (de fractie(leiding)) en 'Amsterdam' (het partijbestuur). In deze strijd, die het partijleven, direct of indirect, vergaand is gaan beheersen, behield de fractie aanvankelijk de facto een vrij grote bewegingsvrijheid, ook al kwam die haar volgens de heersende, door niemand bestreden theorie helemaal niet toe ('de fractie voert uit wat de partij beslist'). De afgelopen jaren is echter ook de feitelijke autonomie van de fractie verder ingeperkt, en lijkt, twintig jaar na dato, de partij niet meer door 'Den Haag', maar 'Den Haag' door 'Amsterdam' overheerst te worden.

In dat verband kunnen twee perioden onderscheiden worden. In de eerste, die een groot deel van de jaren zeventig bestrijkt, legt het door Nieuw Links gedomineerde partijbestuur zich toe op het in toom houden van de parlementaire leiding, in casu Joop den Uyl, verdacht van te gematigde politieke opvattingen en van een te grote bereidheid tot coalitievorming met de confessionele partijen. Allerlei middelen worden daarbij beproefd, variërend van regeerprogramma's waarover niet meer onderhandeld zou mogen worden (*Keerpunt '72*) tot het aanleggen van getselmatige criteria aan de samenstelling van een kabinet waaraan de PvdA zou deelnemen ('meerderheidsstrategie'). Naast dit 'georganiseerd wantrouwen' van partijbestuur jegens fractie, ontwikkelt zich een welhaast permanente spanning tussen de partijtop als geheel (PB en fractieleiding) en het congres, het hoogste besluitvormende orgaan van de PvdA.

Deze botsingen tussen 'leiding' en 'basis' vormen het handelsmerk van de PvdA in de jaren zeventig. Ze zijn vooral symbolisch van aard en hebben weinig invloed op het feitelijk door de partij gevoerde beleid. Er worden allerlei radicale moties en programmaonderdelen aangenomen, waarover menig Kamerlid zich in de wandelgangen vrolijk maakt, en waarvan Den Uyl zich, meestal zonder dat te zeggen, weinig van aantrekt. De commissie-Interne partijdemocratie (commissie-Van Thijn), in het leven geroepen naar aanleiding van de voor de PvdA trieste afloop van de kabinetsformatie van 1977, spreekt in 1980 van een 'vrijblijvend rollenspel'. *De indruk bestaat dat de interne vertegenwoordigers het zich nogal eens tot taak rekenen om druk uit te oefenen, schoten voor de boeg te lossen in de stellige verwachting dat de partijleiding en/of de externe vertegenwoordigers er achteraf toch wel weer een mouw aan zullen weten te passen. () De externe vertegenwoordigers op hun beurt wekken de indruk de partijorganen onvoldoende serieus te nemen, verschaffen te weinig inzicht in de werkelijke afwegingsprocessen, en leggen (ook bindende) uitspra-*

*ken te gemakkelijk achteraf naast zich neer zonder voor de besluitvorming de consequenties zichtbaar te maken.'*¹¹

Wanneer Max van den Berg in 1979 voorzitter van de PvdA wordt, verandert deze situatie aanzienlijk. Deze beschouwt zich namelijk als de persoonlijke bewaker van de wil van de 'basis' van de partij, en stelt zich ten doel de fractie hieraan te binden. Het congres gaat zich als gevolg daarvan veel volgzamer gedragen en op het oog lijkt de strijd tussen 'Amsterdam' en 'Den Haag' te luwen. In werkelijkheid gaat die strijd echter onverminderd door. Het strijdterrein verplaatst zich alleen – van de congressen en de vergaderingen van partijraad naar de bijeenkomsten van het dagelijks bestuur en naar informele gesprekken tussen partij- en fractievoorzitter. Het gaat met andere woorden niet meer om openlijke confrontaties, waaraan altijd een zeker spelelement bleef kleven, maar steeds meer om 'deals' achter de schermen, die partijbestuur en congres voor voldongen feiten plaatsen. Voor zover er verzet rijst, worden ze door de partijvoorzitter verdedigd als 'partijbestuurscompromissen', waarvan niet meer kan worden afgeweken. En in de gevallen waarin Van den Berg niet zijn standpunt aanvaard krijgt of fert hij de collegialiteit van het partijbestuur op om via de achterdeur van congres of partijraad alsnog zijn gelijk te halen ('nederlagen-strategie').

Van den Berg heeft met deze werkwijze grote succes geboekt. De 'issues' waarvan hij zich, op basis van een beweging in en buiten de partij, en van de eerder geradicaliseerde besluitvorming op congressen, meester maakte, namelijk het niet-plaatsen van kruisraketten en de sluiting van kerncentrales, zijn de kern van het PvdA-programma geworden – niet alleen in de ogen van PB en partij kader, maar ook van het electoraat.¹² En de fractie staat, meer dan in de jaren zeventig ooit het geval is geweest, onder controle van 'Amsterdam'. Kamerleden die zich tien jaar geleden ongetwijfeld wat lacherig over bepaalde congresuitspraken zouden hebben uitgelaten, voelen zich nu gedwongen om het officiële standpunt van de PvdA, bij voorbeeld inzake de kruisraketten, openlijk te verdedigen, en laten zich door de partijvoorzitter op ronduit intimiderende toon toespreken ('Het jacquet moet maar weer even terug in de kast').¹³ Op het oog is de eenheid in de partij groter dan ooit. Maar het is een schijn-eenheid. Deze ontwikkeling achten we, zoals hierboven al opgemerkt, schadelijk voor de PvdA. Daarbij laten we de, eveneens problematische, inhoudelijke kant van Van den Bergs optreden (rigide issue-politiek) uitdrukkelijk buiten beschouwing.¹⁴ Het gaat hier alleen om de organisatorische effecten van dat optreden, in casu de uitholling van de voor één natuurlijke regeringspartij noodzakelijke bewegingsvrijheid van de Tweede-Kamerfractie. Illustratief in dat verband is Van den Bergs opstelling tegenover het toch al niet onder een gelukkig politiek gesternte operende kabinet-Van Agt/Den Uyl, dat hij niet alleen, in strijd met alle ongeschreven regels van regeringsdeelname, als een 'vechtkabinet' benaderde, maar dat hij eigenlijk ook, 'op eigen houtje'¹⁵, ten val bracht.

Wie hierin een persoonlijk aanval op Van den Berg

ziet, en dat nog wel net ná zijn aftreden als voorzitter, is te vroeg opgehouden met lezen. Twee factoren zwakken Van den Bergs verantwoordelijkheid in deze aanzienlijk af. In de eerste plaats is er de opstelling van de fractie zelf. Zij heeft zich de afgelopen jaren op essentiële punten door de partij (voorzitter) in een hoek laten drukken. Dat geldt natuurlijk vooral voor Den Uyl, maar ook voor de rest van de fractie, die zich een soortgelijke besluitvorming van de 'voldongen feiten' heeft laten welgevalen als het partijbestuur. Deze inschikkelijkheid van het gewone fractielid heeft overigens een structurele achtergrond. De kandidaatstelling voor de Tweede Kamer is, zoals bekend, in het begin van de jaren zeventig vergaand gedecentraliseerd. Dat werkt, gegeven het Nederlandse kiesstelsel, dat niet gedecentraliseerd is, en dat de afzonderlijke kandidaten dus geen enkele bescherming door hun 'eigen' kiezers biedt, partijconformisme in de hand – waaraan alleen de zeer goeden zich soms weten te onttrekken. Het 'partijstandpunt' kan dan ook steeds op de 'natuurlijke' steun van menig fractielid rekenen.

In de tweede plaats kan Van den Berg met recht volhouden, dat hij niets anders heeft gedaan dan de officiële partijlijn inzake de verhouding partij/fractie uitvoeren. Het is wat dat betreft verhelderend om nog eens het al geciteerde rapport van de commissie-Interne partijdemocratie op te slaan. Deze commissie heeft vooral bekendheid verworven door haar voorstel – later door het PvdA-congres overgenomen – om, eerdere gebeurtenissen indachtig, de rol van de partijraad bij een kabinetsformatie terug te dringen. Maar daarnaast heeft zij, in een goedbedoelde poging om de verantwoordelijkheidsverdeling in de partij beter te regelen, de weg vrijgemaakt voor een nog grotere greep van 'Amsterdam' op 'Den Haag'. Zo pleit de commissie er voor om verkiezingsprogramma en strategie, zoals vastgesteld door het congres, in hun geheel en voor de volle vier jaar, voor de fractie bindend te verklaren (tenzij een regeerakkoord wordt afgesloten). Elke tussentijdse bijstelling dient de instemming van partijorganen te hebben.

Door aldus elke vrijblijvendheid in de verhouding tussen partij en fractie te elimineren, zo luidt de redenering, kan, indirect, de invloed van de kiezers op de politiek worden vergroot ('kiezersdemocratie'; het verkiezingsprogramma als 'contract' tussen partij en kiezers). Dat op die manier echter niet de kiezer, maar het partij kader c.q. de dagelijkse partijbestuurders hoger te paard zouden worden geholpen, heeft de commissie kennelijk niet voorzien.¹⁶

Zo heeft het dus kunnen gebeuren dat de fractie steeds weer opgezadeld werd met 'onmogelijke' partijstandpunten, die het streven naar de status van 'natuurlijke regeringspartij' slechts konden frustreren, en waartegen gefundeerd politiek verweer bij voorbaat als illegitiem en 'rechts' kon worden afgedaan.

De opmars van de gepolitiseerde deskundigheid

De tweede organisatorische voorwaarde waaraan een partij als de PvdA moet voldoen, wil zij zich als natuurlijke regeringspartij manifesteren, heeft betrekking op de verhouding tussen besluitvorming en me-

ningsvorming. Het sociaal-democratisch ideaal heeft, mede door de geboekte successen, veel van zijn vroegere vanzelfsprekendheid verloren, en moet zich tegenwoordig steeds opnieuw 'bewijzen'. Dat kan alleen als veranderde omstandigheden en opvattingen in een open, democratisch debat tot gelding kunnen komen, en in aansluiting daarop in het beleid worden verwerkt.

Het gaat met andere woorden om de wijze waarop in een partij de openbaarheid is georganiseerd. Daarbij zijn zeer uiteenlopende zaken in het geding, reikend van de besluitvormingsprocedure op congressen tot het functioneren van de partijpers. Hier concentreren we ons op een ons inziens cruciaal aspect, namelijk het gebruik dat gemaakt wordt van de in en rond de partij aanwezige deskundigheid: specialistische kennis van bepaalde beleidsterreinen en probleemvelden, al of niet gekoppeld aan opvattingen over hoe die kennis politiek aangewend zou moeten worden. Een dergelijke mobilisatie van deskundigheid, zoals die onder andere in een bepaalde adviesstructuur tot uitdrukking komt, is van levensbelang – voor een socialistische partij, geworteld in de traditie van de Verlichting (het 'reed'lijk willen' dat over de aarde stroomt), en zeker voor een socialistische partij met hegemoniale ambities. Zonder een adequate verwerking van wetenschappelijke kennis en inzichten kan onmogelijk tot het politiek verantwoordelijk handelen (in de zin van *Max Webers* 'Verantwortungsethik') worden gekomen, waartoe die ambitie verplicht.

Daarbij moet de vorm die die mobilisatie aanneemt, zodanig zijn dat het democratisch debat in de partij erdoor wordt gestimuleerd. Dat spreekt allermintst vanzelf. Deskundigen kunnen evengoed a) de politieke besluitvorming volstrekt overheersen ('technocratie'); b) als louter aanhangsel van die besluitvorming fungeren – hetzij doordat hun inschakeling geheel van politieke criteria afhankelijk is gemaakt, dan wel doordat menings- en besluitvorming geheel los van elkaar zijn komen te staan. Beide gevaren kunnen alleen bezworen worden door de factor deskundigheid een zelfstandige, belangrijke maar goed omschreven plaats in het besluitvormingsproces te geven.

Overzien we in vogelvlucht de geschiedenis van de PvdA op dit punt, dan lijkt zij de eerste twintig jaar van haar bestaan niet te zijn ontkomen aan het onder a) genoemde gevaar van 'technocratie'; dit overigens met de aantekening dat perioden die door een grote mate van politieke consensus gekenmerkt worden, achteraf altijd een nogal technocratische indruk maken. Vanaf het eind van de jaren zestig gaat de tegenovergestelde, onder b) genoemde tendens overheersen. Dat valt niet los te zien van de in die tijd in linkse (onder andere op de universiteiten) gangbare opvattingen over 'democratisering' en 'maatschappijkritiek', waarin nu eens een afwijzing van elke vorm van deskundigheid (gespecialiseerde, en 'dus' vervreemde kennis) de overhand heeft, dan weer een streven naar volledige politisering van die deskundigheid ('partijdige wetenschap'). In beide gevallen worden bestaan en waarde van *autonome* (zij het nooit waarde vrije)

kennisverwerving en kennisoverdracht ontkend. Tegen deze achtergrond heeft zich de afgelopen twintig jaar in de PvdA een onmiskenbare desintegratie van de organisatie van deskundigheid voorgedaan. Ook hierbij kunnen, net als in de vorige paragraaf, twee perioden worden onderscheiden. Op het hoogtepunt van Nieuw Links, na 1971, overheerst een zekere onverschilligheid met betrekking tot de inzet van deskundigheid. De PvdA is actiep partij geworden, en daarin is iedereen zijn eigen deskundige. De aandacht richt zich, organisatorisch gezien, vooral op de zogenaamde functionele werkgroepen, die geacht worden voeling te houden met maatschappelijke bewegingen in bedrijven en instellingen, op het gebied van het milieu, enzovoort, en die vanuit deze optiek invloed op bepaalde onderdelen van het partijprogramma respectievelijk op het kabinetsbeleid (kabinet-Den Uyl) proberen uit te oefenen. De nog bestaande 'oude' adviescommissies hebben in toenemende mate te kampen met concurrentie van 'alternatieve' deskundigheid, die de 'basis' van de partij pretendeert te vertegenwoordigen. Als gevolg hiervan komen adviescolleges in het lichtledige te hangen en/of worden uiteindelijk vervangen door 'gedemocratiseerde' commissies. Een goed voorbeeld is de Brede Commissie Buitenland (BKB), die in 1978 wordt ingesteld en die bestaat uit leden van gewestelijke buitenland-groepen. Buitenlanddeskundigen van naam hebben er geen zitting in. Aan het eind van de jaren zeventig komt in deze algemene situatie enige verandering. De belangstelling voor inhoudelijke discussie in de partij neemt toe, onder andere als gevolg van het ideologisch defensief waarin de sociaal-democratie gedrongen raakt. Ook de 'gebruikswaarde' van deskundigheid stijgt weer, in vergelijking met de periode waarin de PvdA in de eerste plaats actie-partij was. Opvallend is echter de wijze waarop met die deskundigheid wordt omgesprongen. Zij wordt in vergaande mate geïnstrumentaliseerd, dat wil zeggen alleen ingezet voor zover zij ondersteuning geeft aan bepaalde politieke standpunten. Bij dit gepolitiseerd gebruik van kennis en inzichten past een adviesstructuur die overwegend informeel van aard is. Deze concentreert zich vooral rond de persoon van de voorzitter van de partij, die – meestal geheel op eigen initiatief – bijeenkomsten organiseert en studieclubjes in het leven roept – zonder dat er van een duidelijke taakstelling, en verantwoording van themakeuze en gevraagde deelnemers sprake is. Het oordeel over de afgelopen twintig jaar moet ook ten aanzien van deze organisatorische voorwaarde negatief zijn. De aanvankelijke verwaarlozing, en de latere instrumentalisering en informalisering van de adviesstructuur heeft de PvdA uit een oogpunt van mobilisatie van deskundigheid vleugellam gemaakt. Dat blijkt duidelijk op een belangrijk terrein als dat van defensie en buitenlandse politiek. De al genoemde BKB, waar goedwillend amateurisme nog altijd hoogtij viert, maakt deel uit van een wirwar van commissies, sub-clubjes en pressiegroepen; intussen is de officiële Defensie-commissie van de partij (gesprekstof genoeg, zou men zeggen) tussen 1983 en 1985 niet bijeen geweest. Een officiële breed samengestelde buiten-

land-commissie die, zoals bij andere grote partijen, met enig gezag partijbestuur en fractie op samenhangende wijze kan adviseren, bestaat zelfs niet. Iets dergelijks geldt voor het sociaal-economisch beleid. Een deskundige financieel-economische commissie, zoals vele zusterpartijen die kennen, ontbreekt in de PvdA – omdat er geen belangstelling voor is, of, wellicht omdat zo'n commissie de programmatische speelruimte van het partijbestuur zou beperken. Was zo'n commissie er geweest, dan zou bij voorbeeld de orderings- en planningsparagraaf van het verkiezingsprogramma *Weerwerk* (1981), dat al voor de verkiezingen op groot verzet van werkgevers en vakbeweging stuitte, en dat door geen enkele Nederlandse economie van enig formaat werd onderschreven, er ongetwijfeld anders hebben uitgezien, en zou de partij veel spot en hoon bespaard zijn gebleven.¹⁷ Het 'gat' dat de officiële adviesstructuur aldus te zien geeft, is, behalve door Van den Bergs informele netwerk, geleidelijk opgevuld door de al genoemde functionele werkgroepen, die zich, nu het aan het actief front veel rustiger is geworden, begrijpelijkerwijs meer op beïnvloeding van het beleid van de partij zijn gaan toelagen, en in die zin een rol vervullen vergelijkbaar met categorale organisaties als 'Rooie Vrouwen' en 'Jonge Socialisten'. Dat geldt bij voorbeeld voor de functionele werkgroep bedrijfsdemocratisering. Deze kreeg, zoals onlangs in *SenD* uiteengezet¹⁸, een paar jaar geleden naamsuitbreiding (werkgelegenheid en bedrijfsdemocratisering), en mocht vanaf die tijd de partij gaan adviseren over het gehele sociaal-economische beleid – zonder dat het partijbestuur daaraan enige nadere specificatie gaf, of nadere voorwaarden stelde met betrekking tot de samenstelling van de werkgroep. Ter completering van dit beeld moet nog de Evert Vermeer Stichting genoemd worden, die ongevraagd (meestal goede) adviezen over ontwikkelingsvraagstukken aandraagt (en er vervolgens een krachtige lobby voor organiseert). En de Wiardi Beckman Stichting dan? Die behoort toch vooral de deskundigheid voor partij en fractie te organiseren? Dat is in beginsel juist, en geheel afwezig is zij op dit terrein ook niet. Maar ook de WBS is getekend door de ontwikkeling van de afgelopen tijd. Zij heeft halverwege de jaren zeventig een groot deel van haar permanente beleidssecties opgeheven; op zichzelf op begrijpelijke gronden (de zichtbare output van deze secties was gering), maar wel feilloos passend in het hier geschetste beeld. De WBS ging vervolgens haar kracht zoeken in het stimuleren van het vaak vastgeroeste partij-debat, door middel van ad hoc werkgroepen, rapporten van individuele medewerkers en haar blad *Socialisme en Democratie*. Op deze wijze heeft zij een traditie van kwalitatief redelijk op peil staand debat weten vast te houden. Een behoorlijke bijdrage aan de (re)organisatie van de beleidsadviesring heeft zij echter, in de (onjuist gebleken) veronderstelling dat PB en fractie het sectienetwerk wel zouden overnemen, nauwelijks geleverd. Het intellectuele debat is los van de beleidsvorming komen te staan.¹⁹ Ook de WBS (en de schrijvers) past dus enige zelfkritiek. Daar staat tegenover dat de Stichting er in

geslaagd is om het contact met veel intellectuelen in en rond de PvdA te behouden, en tevens met succes weerstand heeft geboden aan pogingen vanuit het partijbureau om haar zelfstandigheid te verminderen (inschakeling in de zogenaamde permanente campagne; beschikbaar stellen van werktijd ten behoeve van het dagelijks bestuur; enzovoort).²⁰ Dat is een goed uitgangspunt om ook weer een bijdrage te gaan leveren aan de mobilisatie van ouderwetse, geëngageerde maar autonome, deskundigheid ten behoeve van de PvdA.

Beide ontwikkelingen die we hierboven geschetst hebben, het gegroeide overwicht van partij op fractie en de instrumentalisering van de deskundigheid, weerspiegelen zich in de heersende 'partijcultuur'. Daarbij denken we vooral aan de nadruk die de afgelopen twintig jaar, en dat in steeds sterkere mate, op het verkiezingsprogramma is komen te liggen. Zo'n programma speelt in de dagelijkse parlementaire praktijk, en zeker bij verkiezingen, een belangrijke, maar bepaald geen overheersende rol. In de PvdA is het echter een soort fetisj geworden, om de verering waarvan het partijleven in aanzienlijke mate draait. Deze cultus (de duizenden amendementen op de concept-tekst, de steeds langere voorbereiding – het sociaal-economisch hoofdstuk van *De toekomst is van iedereen* (1986) vergde twee jaar discussiëren) kan niet losgezien worden van wat hier eerder signaleerd werd. Het programma is een middel geworden om de parlementaire 'uitvoerders' van de partijwil en de deelnemers aan het interne politieke debat te controleren en op hun plaats te zetten, en om deskundigen op zeer specifieke politieke standpunten te selecteren. De PvdA heeft zich, in de slechte betekenis van het woord, tot een program-partij ontwikkeld.²¹

Een mooi voorbeeld van hoe een en ander in zijn werk gaat, vormt de menings- en besluitvorming in de PvdA met betrekking tot de sluiting van kerncentrales. Na de bijna-ramp met een kerncentrale in Harrisburg nam het PvdA-congres in april 1979, in een nogal emotionele sfeer ('ik heb recht van spreken, want ik woon vlakbij Borsele') een motie aan, waarin het gebruik van kernenergie in Nederland werd afgewezen. Het bestuur van een natuurlijke regeringspartij zou in dat geval de emoties wat hebben laten wegebben, een breed samengestelde groep van deskundigen om advies hebben gevraagd, en op een goede besluitvorming over het onderwerp hebben toegezien. Maar niets van dat alles. Enkele PB-ers, waaronder de voorzitter, maakten zich van het 'issue' meester, en konden, nadat hun standpunt had gezegevierd, de discussie voor gesloten verklaren. De grens tussen 'goede' en 'slechte' deskundigen werd, onder andere in een schelderige brochure van Van den Berg zelf²², definitief getrokken; alleen de eersten waren voortaan nog welkom. Een voorstel van de WBS, in de zomer van 1981, om een discussie te organiseren waaraan ook gematigde voorstanders van kernenergie in de partij (waarvan velen op het punt stonden hun lidmaatschap op te zeggen) zouden deelnemen, werd van de hand gewezen. 'Discussie is overbodig, het standpunt van de par-

tij ligt vast', zo liet men van bestuurszijde weten.

Het gaat ons hier niet, het zij ten overvloede gezegd, om het standpunt van de PvdA inzake kernenergie als zodanig (dat wij, 'voor zover technisch mogelijk' onderschrijven), maar om de wijze waarop het indertijd is doorgedrukt, en waarop er vervolgens mee is omgesprongen – ten nadele van het interne debat, van de invloed van de PvdA op een deel van de technisch-wetenschappelijke wereld, en niet in de laatste plaats ten nadele van de eigen energiepolitiek, die onnodig tot één bepaald issue werd versmald.

Vernieuwing van de partijdemocratie

Een en ander is bovendien niet zonder schadelijke nevenwerkingen gebeven. De 'democratisering' van de PvdA sinds Nieuw Links heeft namelijk niet alleen haar vermogen om weer een natuurlijke regeringspartij te worden, aangetast, maar is ook de partijdemocratie zelf gaan belemmeren. We verdedigen hier dus niet de stelling dat 'de' democratie in de PvdA te ver is doorgeschooten, en daarom weer wat moet worden teruggedraaid (vergelijk gangbare opvattingen over de tegenstelling tussen efficiency en democratie). Nee, de democratie is zichzelf, door de inhoudelijke doelstelling van de PvdA, en bepaalde wetmatigheden in elke grote organisatie uit het oog te verliezen, zichzelf in de weg gaan zitten. Zij moet worden versterkt in plaats van verzwakt, en wel door haar meest belangrijke functie weer serieus te nemen: effectieve controle op machtsuitoefening.

Voorbeelden van de problemen op dit gebied zijn in de loop van dit verhaal al even aangestipt. Geen partij zo open als de PvdA, zo wordt ons vaak, onder verwijzing naar andere politieke partijen (CDA, VVD) voorgeloude. Zeker. Maar intussen is de informalisering van de besluitvorming in diezelfde PvdA ver voortgeschreden, waarbij de beroepsbestuurders in het partijbestuur, al of niet in samenspel met de voorzitters/secretarissen van de gewestelijke besturen, een verborgen hoofdrol vervullen. Nergens zo veel discussie als in de PvdA, zo wordt gezegd. Maar het is wel een discussie die uitermate vrijblijvend is (en dus de genoemde groep van bestuurders bij het uitoefenen van de macht niets in de weg legt), hetzij volstrekt parallel loopt met het debat over verkiezingsprogramma's (en zo geïnstrumentaliseerd kan worden voor de strijd van 'Amsterdam' tegen 'Den Haag'). Een discussie bovendien, waarin volksvertegenwoordigers, overgeleverd aan de al genoemde gedecentraliseerde kandidaatsstelling, en bij gebrek aan rugdekking door de partijleiding, vaak hun nek niet durven uitsteken, en zich aan heersende standpunten conformeren.

Men kan hier nog andere, meer gangbare klachten over het functioneren van de partijorganisatie aan toevoegen. De vergaande 'verschriftelijking' bij voorbeeld, in het bijzonder de nog altijd toenemende stroom amendementen op concept-verkiezingsprogramma's, die een grondige discussie over hoofdlijnen van het programma blokkeert. Het zijn verschijnselen die onzes inziens niet op zichzelf staan (een 'partijcultuur', die veranderd zou moeten worden) maar die, althans voor een aanzienlijk deel, opgevat moeten wor-

den als onbedoelde negatieve effecten van de hier beschreven wijze van democratisering. Nergens doen die effecten zich echter sterker voelen dan in het partijbestuur. Dit orgaan, dat geacht wordt de dagelijkse leiding van de partij te vormen, is, zonder overdrijving gezegd, in verval geraakt. Het is in enkele jaren geworden tot een gezelschap dat voornamelijk elders genomen besluiten (deals tussen betaalde bestuurders en de fractietop, overleg met gewestelijke bestuurders) legitimeert, als het daar al van komt.

Ter toelichting van dit niet geringe verwijt: in de afgelopen periode heeft het voltallige PB niet of nauwelijks aandacht besteed aan voor de PvdA essentiële onderwerpen: 'de opvolgingskwesitie' (Max van den Berg opereerde met zijn voorkeur voor *Wim Kok* geheel op eigen houtje); het besluit om Joop den Uyl voor te dragen als lijsttrekker (enkele minuten aan besteed); de strategie met betrekking tot de kruisraketten (standpunten van Max van den Berg steeds achteraf gelegitimeerd). Dit nog los van een gebrekkige voorbereiding van vergaderingen, het toenemen van oeverloze, volstrekt vrijblijvende (!) discussie, en talloze 'huishoudelijke' slordigheden (niet behandelen van eigen jaarverslagen, en dergelijke), waarop door een enkeling, zoals het toenmalige PB-lid *Bart Tromp*, herhaaldelijk maar tevergeefs is gewezen. Wie zei daar democratisering?

De net afgetreden partijvoorzitter draagt voor dit alles een niet geringe verantwoordelijkheid. Hij heeft klachten over zijn optreden van een aanvankelijk tegenstribbelend partijbestuur naast zich neergelegd, en is zijn eigen, ongecontroleerde gang blijven gaan.²³ Daar staat tegenover dat anderen dit uiteindelijk van hem geaccepteerd hebben, hetgeen hen in directe zin medeverwoordelijk maakt. Belangrijker is echter dat de hier kritisch gememoreerde feiten niet losgemaakt kunnen worden van een ontwikkeling over een lange periode, zoals we die in dit artikel geprobeerd hebben te schetsen. Vernieuwing van de partijdemocratie en vergroting van de maatschappelijke en politieke invloed van de PvdA moeten gecombineerd ter hand worden genomen. Kritiek op personen respectievelijk vervanging van de ene persoon door de andere zijn zeker niet voldoende. Hun opvolgers zullen door dezelfde oppositiecultuur geconditioneerd raken.

In dat verband willen we een aantal oplossingen suggereren voor de problemen waarin de PvdA verzeild is geraakt. Het gaat daarbij vooral om een betere verantwoordelijkheidsverdeling, die externe vertegenwoordigers en deskundigen meer ruimte laat, en die, vooral, een einde maakt aan de loopgravenoorlog tussen 'Amsterdam' en 'Den Haag'.

1. Het geforceerde 'monisme' dat de verhoudingen in de PvdA is gaan kenmerken, moet worden doorbroken. Het tracht de natuurlijke spanning in de verhouding tussen partij en fractie te onderdrukken, in plaats van er een vruchtbaar gebruik van te maken. Het mist de autonomie die de fractie, zoals eerder gesteld, nodig heeft. En het dwingt partij en partijbestuur om alle beschikbare energie te stoppen in een zo gedetailleerd mogelijk controle op wat er in Den Haag ge-

beurt, onder verwaarlozing van de andere taken die een hervormingspartij heeft te vervullen (bij voorbeeld het uitzetten van een echte maatschappelijke strategie). In dit licht bezien biedt ook herstel van het monisme in zijn traditionele vorm, dat wil zeggen overheersing van 'Amsterdam' door 'Den Haag', geen oplossing.

We pleiten daarom voor een gematigd 'dualisme', dat de fractie niet van de partij losmaakt, maar haar wel een aanzienlijke mate van zelfstandigheid geeft. Een dergelijk dualisme dient belichaamd te worden in een kort en bondig verkiezingsprogramma (om de gedachten te bepalen: bij voorbeeld een tiende van het huidige programma). Het is onzes inziens de huidige gebondenheid aan monistische opvattingen en structuren die er, ondanks alle goede voornemens, toch steeds weer toe leidt dat verkiezingsprogramma's veel dikker uitvallen dan gedacht. Verder is een aantal regels dringend aan herziening toe, zoals het bespottelijke voorschrijf dat leden van de fractie (tot en met haar voorzitter!) en afzonderlijke PB-leden op congressen niet het woord mogen voeren – waarmee hen elke eigen verantwoordelijkheid (en daarmee: inbreng) wordt ontzegd; ze zijn immers, monistisch gereedeneerd, alleen maar uitvoerders van congresbesluiten). Daartoe behoort tenslotte ook een bijstelling van de wijze van kandidaatstelling voor de Tweede Kamer in meer 'centralistische' richting.

2. Aan het partijbestuur valt in deze dualistische structuur de taak toe om toe te zien op een goede menings- en besluitvorming (met betrekking tot de selectie van kandidaten voor vertegenwoordigende lichamen en over het verkiezingsprogramma, en, daarnaast, om te bevorderen dat de PvdA in programmatische en organisatorische zin in de samenleving wortel schiet. Wat dat laatste betreft valt er veel origineels en creatiefs te bedenken. Maar de eerste zorg dient toch te zijn dat het partijbestuur weer gaat doen waarvoor het is aangesteld, namelijk het (dagelijks) leiding geven aan de partij.

Dat betekent bij voorbeeld een heldere menings- en besluitvorming in eigen kring, inclusief het verstrekken van doordachte opdrachten aan zorgvuldig samengestelde commissies. 'Leiding geven' houdt daarbij ook in dat het bestuur zich in bepaalde kwesties niet afzijdig houdt maar, in een vroeg stadium, een standpunt inneemt – waarop het ongetwijfeld aangevallen zal worden, maar dat de menings- en besluitvorming wel doorzichtig helpt houden. Het is wat dat betreft positief te waarderen dat het PB zich – op instigatie van de nieuwe fractievoorzitter, en tegen de aanvankelijke bedoelingen in – bij de aanstaande verkiezingen voor het voorzitterschap voor een bepaalde kandidaat wil gaan uitspreken, in plaats van zich onvermijdelijk te laten meeslepen in een schimmige, uit democratisch oogpunt bedenkelijke, coördinatie achter de schermen.

3. De factor deskundigheid tenslotte dient in de menings- en besluitvorming in de PvdA te worden versterkt. Niet om het beleid, in reactie op de participatie-ideologie van de jaren zeventig te vertechnocratiseren, maar om eigen intuïties en standpunten te confronte-

ren met meer of minder gevestigde opvattingen in de wetenschap, en om, op basis daarvan, de kwaliteit van het debat in de PvdA te verbeteren. Het partijbestuur kan daaraan een belangrijke bijdrage leveren – door het instellen van een aantal brede, zwaar bemande adviescommissies, die de mogelijkheid hebben om eventueel (ad hoc) subcommissies in te stellen, en die een duidelijk afgebakende plaats in het besluitvormingsproces krijgen; door de WBS om specifieke adviezen te vragen; door een nadere omschrijving van de taak van de functionele werkgroepen (versterking 'forum-functie'), en door verantwoordelijkheid te nemen voor de samenstelling van die werkgroepen.

Tot slot

In aansluiting op deze voorstellen zouden we willen pleiten voor de ontwikkeling van een democratische theorie, die de uitgangspunten van het democratisch functioneren van de partij expliciteert. Niet omdat een socialist voor alles wat-ie doet een theorie nodig zou hebben, maar omdat in het recente verleden is gebleken dat, zonder zo'n theorie, het denken over partijdemocratie gevangen blijft in vage, democratisch ogende, maar irreële vooronderstellingen – over de bemoeienis van iedereen met alles, over het programma als belichaming van de (interne) 'volkswil', die alleen maar trouwe uitvoerders kent, enzovoort. Een dergelijke theorie zou ten eerste moeten breken met het 'monisme' dat zowel een kenmerk is van de autoritair-democratische traditie (in de traditionele sociaal-democratie bij vlagen goed vertegenwoordigd), als van de radicaal-populistische traditie, die aan het eind van de jaren zestig binnen is komen waaieren. Daar tegenover zou het inzicht moeten worden geplaatst dat in een democratie de spanning tussen controle en autonomie, tussen eenheid en verscheidenheid onvermijdelijk, ja zelfs onmisbaar is, en daarom positief moet worden gewaardeerd.

In de tweede plaats zou zo'n democratische theorie moeten breken met de gangbare onevenwichtigheid waarmee leiderschap en deskundigheid worden benaderd, en waarbij verheerlijking (autoritaire democratie) en verguizing en verdringing (radicaal populisme) elkaar afwisselen. Zowel leiderschap als deskundigheid, zo zou daar tegenover het uitgangspunt moeten zijn, dragen enerzijds gevaren in zich voor de democratie (reden om ze een duidelijke, vastomlijnde plaats te geven), maar zijn tegelijkertijd onmisbare bestanddelen van die democratie; waar het gaat om oriëntatie en integratie, waar het gaat om toetsing aan de werkelijkheid. Drukt men ze desondanks weg, zoals in de nog altijd heersende democratiseringsideologie is gebeurd, dan zullen ze zich blijven manifesteren, maar dan 'ondergronds' – zoals de praktijk van de afgelopen jaren laat zien. Ook hier is dus sprake van een niet op te heffen, positief te waarderen spanning: tussen leiding en achterban, tussen deskundigen en leken. Die spanning moet in produktieve banen geleid, niet opgeheven worden.

Een dergelijke visie op democratie heeft onzes inziens een zekere universele geldigheid; ze is van toepassing op alle organisaties, in welke omstandigheden dan

ook. Maar zij krijgt, voor de PvdA, pas haar volle betekenis, voor zover ze voortdurend betrokken wordt op het streven om een natuurlijke regeringspartij te worden of te blijven – en op de veranderde eisen die, zoals we hebben laten zien, aan zo'n partij gesteld worden. Geen 'terugkeer naar de jaren vijftig', kortom, maar een verwerking van wat er, in het bijzonder in de afgelopen twintig jaar, mis is gegaan.

Noten

1. De gedachte van de 'veertig procent'-partij sluit aan bij de theorie over regeringsdeelname van de PvdA 'alleen bij uiterste noodzaak', zoals geformuleerd door de Amsterdamse politicoloog Daudt. Daudt meent dat politiek 'niet-links' in Nederland de PvdA niet toestaat mee te regeren, tenzij bijzondere maatschappelijke omstandigheden daartoe aanleiding geven. De naam van zijn theorie ontleent hij aan de uitspraak van de vooroorlogse katholieke politicus Nolens, dat regeringssamenwerking met de sociaal-democratie 'alleen bij uiterste noodzaak' denkbaar is. Zie bij voorbeeld H. Daudt, 'De ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen in Nederland', in: G.A. Kooy e.a. (red.), *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid*, Deventer, 1980. Op deze theorie is al van vele kanten kritiek geleverd; recentelijk door J.Th.J. van den Berg, die, in het kader van een algemeen overzicht van Daudts werk, hem onder andere verwijt een te statische scheiding tussen 'links' en 'niet-links' in de Nederlandse politiek aan te brengen, en de interpretatie van wat bijzondere maatschappelijke omstandigheden zijn, te veel naar zijn hand te zetten (bij voorbeeld de omroep-kwestie als grondslag van het kabinet-Cals/Vondeling) J.Th.J. van den Berg, 'Democratische hervormingen, politieke machtsverhoudingen en coalitievorming', in: *Acta Politica*, juli 1986. Onze kritiek gaat verder, en betreft het kwantitatieve uitgangspunt van Daudts benadering, ontleend aan de zogenaamde economische theorie in de politieke wetenschap, in het bijzonder de speltheorie. Daarin werden 'kwalitatieve' aspecten van de politiek, zoals de invloed van maatschappelijke machtsverhoudingen en van bepaalde ideologische ontwikkelingen, haast per definitie ondergewaardeerd.
2. Zie voor een eerdere poging hiertoe: P. Kalma/M. Krop, 'De PvdA als "natuurlijke regeringspartij"', in: *Socialisme en Democratie*, jaargang 40 nr. 5, mei 1983. Zie ook bijvoorbeeld: B. Tromp, 'Kanttekeningen bij de ontwikkeling van de machtspositie van de PvdA', in: *Tekens in de tijd. 65 jaar Joop den Uyl*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1984.
3. Bij voorbeeld als een partij, zoals de PvdA op dit moment, lang van duurzame regeringsdeelname verstoken is geweest.
4. Vgl. B. Tromp, 'Socialisme, organisatie en democratie', in: *Socialisme en Democratie*, jaargang 33 nr. 4, april 1976.
5. Vgl. P. Kalma/M. Krop, 'Verzorgingsstaat en klasse(n)compromis', in: *Socialisme en Democratie*, jaargang 39 nr. 6, juni 1982; dez., 'Herverdeling van arbeid en klasse(n)compromis', in: J. Bank e.a. (red.), *Het vierde jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1983.
6. Frans Becker en Geert-Jan van Oenen hebben ons onlangs in *SenD* aangewreven in de in de noten 2 en 5 genoemde artikelen de machtspositie van de confessionellen in Nederland te hebben verwaarloosd. 'Het is opvallend', schrijven zij, 'dat de confessionele politiek in de analyse van Kalma en Krop vrijwel volledig ontbreekt.'

Juist het geploeter in de coalitiekabinetten kan een wat realistischer kijk op het compromisbegrip opleveren. Het ontbreken van de confessionele partijen in hun beoog leidt tot een overschatting van de sociaal-democratische invloed, bijvoorbeeld daar waar de auteurs spreken van een 'sociaal-democratische' ontwikkeling die Nederland heeft doorgemaakt. F. Becker/G.J. van Oenen, 'Partij van de Arbeid en klassencompromis', in: *Socialisme en Democratie*, jaargang 43 nr. 3, maart 1986 (het citaat staat op p. 91).

- We geven graag toe dat bij een nadere uitwerking van de door ons gestileerd weergegeven naoorlogse maatschappelijke ontwikkeling, de machtspositie van de confessionele partijen in de Nederlandse politiek de nodige aandacht verdient. Maar juist de fixatie op die machtspositie, waarvan ook Becker en Van Oenen blijk geven, heeft menig sociaal-democraat blind gemaakt voor wat er na de oorlog is opgebouwd (een verzorgingsstaat die de vergelijking met andere Westeuropese landen glansrijk kan doorstaan); voor de invloed die PvdA en vakbeweging op die ontwikkeling hebben gehad; en, niet in de laatste plaats, voor de 'strategie' die daarbij gehanteerd werd: geen frontale aanval op de politieke en economische tegenstander, maar een op schikking gebaseerde hervorming van het kapitalisme (klassencompromis). Becker en Van Oenen meten de naoorlogse periode te veel af aan traditionele socialistische idealen (opheffing c.q. vergaande aantasting van het kapitalistisch systeem), die de sociaal-democratie in de praktijk al lang verlaten heeft, en constateren vervolgens, en onvermijdelijk, échec op échec. Het verbaast dan ook niet dat ook in ander opzicht, ondanks interessante aanvullingen en nuanceringen op bepaalde punten, de essentie van ons compromisbegrip, en van ons pleidooi voor een herziening van het naoorlogse compromis tussen kapitaal en arbeid, hun ontgaat (bij voorbeeld waar ze zo'n nieuw compromis met 'de oude' 'compromissenpolitiek' gelijkstellen, en ze ons verwijten 'een verdere terugtrekking van de overheid ten aanzien van de markt tot grondslag van een nieuwe sociaal-democratische politiek' te maken).
7. Geciteerd door A. Bleich, *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1986, p. 89.
 8. Het voor een grote sociaal-democratische partij blijvend belang van organisatie, welke veranderende vereisten daaraan ook in verschillende perioden gesteld worden, kan in verband gebracht worden met het streven om niet alleen natuurlijke regeringspartij te zijn, maar daarbij ook hervormingspartij te blijven. Meer op de status quo, in het bijzonder op de dominante kapitalistische produktiewijze georiënteerde politieke partijen hebben het wat dat betreft gemakkelijker, en hoeven zich minder om het interne organisatievraagstuk te bekommeren.
 9. De term wordt gebruikt door M. Sint, 'PvdA heeft haar traditionele aanhang van zich vervreemd', in: *Voorwaarts*, PvdA-blad, 6e jaargang nr. 17, 1 juli 1986.
 10. Vgl. vooral: *Partij, parlement, activisme*, Deventer, Kluwer, 1978 (WBS-cahier); Commissie Interne partijdemocratie, *De verhouding tussen partijdemocratie, kiezersdemocratie, en parlementaire democratie*, Amsterdam, Partij van de Arbeid, 1980; G. Heyne den Bak, *Democratie in problemen. Participatie en besluitvorming in de PvdA*, Deventer, Kluwer, 1982 (WBS-cahier). Het 'trendsettende' artikel van Bart Tromp over 'interest group liberalism' in de PvdA wist overigens ruim tien jaar geleden, bepaalde symptomen van de hier door ons gekritiseerde ontwikkeling al duidelijk aan te wijzen. B Tromp, 'Socialisme, organisatie en democratie' (noot 4)
- In positieve zin moet in dit verband ook genoemd wor-

den G. van Benthem van den Bergh, 'Het verval van een politieke partij', in *Socialisme en Democratie*, jaargang 38 nr. 2, februari 1981. Van Benthem van den Bergh valt de PvdA vooral aan op haar onvermogen om een eigen, coherente visie op het 'algemeen belang' te formuleren.

11. Commissie interne partijdemocratie, *De verhouding tussen partijdemocratie, kiezersdemocratie, en parlementaire democratie*, p. 48 (noot 10).
12. Vgl. bij voorbeeld een notitie van het reclamebureau Prad, *Kiezer, hoort u mij?*, Amsterdam, juni 1986. Daarin wordt een samenvatting gegeven van de resultaten van een in opdracht van Prad gehouden onderzoek onder kiesgerechtigden, vlak vóór de verkiezingen. Meer dan de helft van de respondenten, en maar liefst 67% van de respondenten met een stemvoorkeur voor de PvdA, ziet het 'kernegebeuren' (kruisraketten, kerncentrales) als een belangrijk punt in de PvdA-campagne; de sociale zekerheid bij voorbeeld scoorde 29 resp. 31%. 43% van degenen met een stemvoorkeur voor de PvdA vindt het thema kernenergie het belangrijkste; 28% de werkloosheidsbestrijding, 17% de sociale uitkeringen en 10% de bezuinigingen.
13. Interview met Van den Berg in *Vrij Nederland*, 15 februari 1986.
14. We menen dat een dergelijke issue-politiek veel te instabiel en exhibitionistisch van aard is om meer dan (klein) linkse kiezers te kunnen aantrekken. 'Natuurlijke regeringspartij' wordt men er niet mee.
15. De PvdA-voorzitter sprak in 1982, bij terugkeer uit het buitenland en zonder partijgenoten te hebben geraadpleegd, een 'onaanvaardbaar' uit over het voorgenomen inkomensbeleid van het kabinet-Van Agt/Den Uyl. Daarmee werd de val van dit kabinet op z'n minst bespoedigd.
16. Typerend voor het onvermogen van de commissie om het idee van 'autonomie' (in dit geval van de fractie) in haar democratie-opvatting te verwerken, is de wijze waarop het in de jaren zeventig in de PvdA wel bepleite recht op 'recall' van volksvertegenwoordigers wordt benaderd. Dit recht wordt op praktische, niet op principiële gronden afgewezen. De commissie 'wil voorop stellen dat zij in beginsel tegen zo'n terugroepingsrecht geen bezwaar zou hebben. Waar ons uitgangspunt is, dat het program waarop men gekozen is een bindend karakter heeft, is het ook logisch wanneer een systematische schending van dat program tot gevolg zou hebben dat het vertrouwen in de betrokkene wordt opgezegd.' Vgl. Commissie Interne partijdemocratie, *De verhouding tussen partijdemocratie, kiezersdemocratie en parlementaire democratie*, p. 29 (noot 10). Dit is inderdaad een consequente opstelling. Maar zij betekent wel een terugval in vergelijking met eerder door de sociaal-democratie op dit punt ingenomen standpunten, en zoals bij voorbeeld vóór de oorlog verwoord door W.A. Bongers (Problemen der democratie). Hier wreekt zich de neiging van de commissie om de 'kiezersdemocratie' (op zichzelf al een merkwaardig begrip) te veel los te maken van de 'parlementaire democratie', en garanties voor het respecteren van de veronderstelde wil van de kiezer vooral in de interne organisatie van de partij te zoeken.
17. Het gebrek aan steun voor dit onderdeel van *Weerwerk* kwam pijnlijk naar voren op een op 4 februari 1981 door het partijbestuur belegde bijeenkomst in Den Haag, waar het programma onder andere aan vertegenwoordigers van werknemers- en werkgeversorganisaties werd gepresenteerd.
18. W. Koole, 'Platform of doorgeefluik? Vijftien jaar Werkgroep bedrijfsdemocratisering in de PvdA', in: *Socialisme en Democratie*, jaargang 43 nr. 6, juni 1986.

Vervolg op blz. 265.

Antarctica

Dagbladen, radio en televisie brengen de laatste jaren berichten over een werelddeel dat vroeger nog niet leek te bestaan. Antarctica is volkenrechtelijk en politiek interessant geworden en volgens sommigen veelbelovend, terwijl het door de Falklandoorlog (1982) onder de schijnwerper kwam. De komende jaren zullen, zoals verderop zal blijken, van grote betekenis voor de toekomst van dit gebied zijn. Maar eerst dient het aardrijkskundig en historisch voorterrein te worden bekeken. Zo bekend is Antarctica tegenwoordig ook nog niet.

Antarctica, groter dan Europa, tweemaal zo groot als Australië, ligt rondom de Zuidpool. De Noordpool bevindt zich in een door continenten omsloten zee, de Zuidpool op de grootste hoogvlakte der aarde, een enorme ijswoestijn. Het is het minst bekende deel van de wereld, omdat de omringende Zuidelijke Oceaan (het zuidelijk deel van de Atlantische, de Indische en de Grote Oceaan, wordt tegenwoordig als 'Southern Ocean' aangeduid) aan de zeilvaart vaak onoverkomelijke moeilijkheden in de weg legde. In de nazomer is ruim drie miljoen vierkante kilometer van de zeeën rondom het continent met ijs bedekt; tegen het einde van de winter is dat gegroeid tot negentien miljoen km².

James Cook voer tussen 1772 en 1775 rond het vasteland, ging telkens opnieuw zuidwaarts, ontdekte wel een aantal eilanden maar kreeg door ondoordringbaar ijs het continent niet te zien. Zijn reisverhaal over een rijke dierenwereld was niet aan dovemansoren verteld. Walvis- en robbenjagers, die de noordelijke zeeën hadden geplunderd, zochten en vonden jachtterreinen in het zuiden. *James Weddell* voer in 1823 in de zuidelijke Atlantische Oceaan de grote inham tussen twintig en vijftig graden westerlengte binnen, had geluk in dit uiterst gevaarlijke water (waar een eeuw later *Shackletons* beroemde schip 'Endurance' zou worden gekraakt) en gaf zijn naam zowel aan de zee (Weddell-Sea) als aan een der meest indrukwekkende robben (de Weddell-zeehond kan vijfhonderd meter diep duiken en meer dan een uur onder water blijven). Het Antarctische schiereiland ten westen van de Weddell-Zee is een der courante en meest noordelijke toegangspoorten tot Antarctica, waar zich veertien van de ongeveer veertig stations voor wetenschappelijk onderzoek bevinden, zes van Argentinië, drie van Chili, drie van het Verenigd Koninkrijk, een van USA en een van de Sowjet-Unie. De Amerikanen spreken ironisch maar ten onrechte over de 'bananabelt', want ook daar zijn ernstige verliezen aan mensenlevens geboekt (nog onlangs vergde de mislukte landing van een vliegtuig elf doden).

Aan de overzijde van het continent, ten zuiden van Nieuw Zeeland, ligt de Ross-Zee en de Ross-Iceshelf (20° oost en west van de meridiaan van Greenwich). Nergens kan een schip dicht bij de pool komen dan daar en de Ross-Zee is 's zomers bijna altijd bevaarbaar tot de zuidoever. *Sir James Clark Ross* – een hoge Britse marineofficier die zijn ontdekkingsreis maakte in opdracht van de admiraliteit – bereikte die oever in 1841 en was de eerste die voer langs de ijsmuur, lengte plusminus achthonderd kilometer, hoogte boven water enkele tientallen meters, die de noordgrens vormt van de enorme ice-shelf (ijsplateau) die het zuidelijk deel van de Ross-Zee (even groot als Groot-Britannië en Ierland) het karakter van land geeft. Het ijs heeft een dikte van een paar honderd meter langs de noordgrens en honderden meters nabij het vaste land. Het wordt aan de landzijde door talrijke gletschers gevoed en noordwaarts geperst een à anderhalve meter per dag) en produceert langs de noordrand door afkalving enorme platte ijsbergen. Ross gaf zijn naam zowel aan de zee en de ice-shelf als aan het eiland in de zuid-oosthoek van de Ross-Zee. Op Ross-eiland ligt de werkende vulkaan de Erebus (3794 m), aan de voet waarvan Scott (1901 en 1910) en Shackleton (1908) hun winterverblijf bouwden. Op de zuidelijke tong van het eiland liggen nu het station Mc Murdo (USA), dat in de zomer soms tot tegen de achthonderd mensen herbergt en Scott Base, de bescheiden basis van Nieuw Zeeland.

Ook de Ross-Zee, hoewel meestal 's zomers bevaarbaar, is een gevaarlijke zee. In december 1981 verging het Duitse bevoorradingschip *Gottland II* nabij Cape Hallet (ingang Ross-Zee, 172° O.L., 72° Z.B.) tengevolge van ijspersing en hetzelfde lot onderging wat verder zuidwaarts in de Ross-Zee een Australisch schip in januari 1986. In die maand moest het schip 'Greenpeace' onverrichterzake noordwaarts keren, omdat zowel Ross-eiland als de kust van Victorialand, waar men een kleine basis had willen inrichten, door zwaar ijs onbereikbaar was.¹

Eco-provincie

Antarctica is het koudste, hoogste, droogste, stormachtigste en eenzaamste werelddeel; het is het minst bewoonbaar en het meest ongerept van alle continenten. Het koudste: de minimum wintertemperatuur, gemeten op de hoogvlakte, is – 89° C. Het hoogste: nergens op aarde bestaat een andere hoogvlakte van vergelijkbare omvang. Een groot deel van Oost-Antarctica is hoger dan vierduizend meter; de pool ligt ruim 2800 meter boven de zeespiegel. Het droogste: het grootste deel van de hoogvlakte heeft een woestijnklimaat met een jaarlijkse neerslag van ongeveer tien

Wim Thomassen

Oud-burgemeester van onder andere Enschede en Rotterdam

centimeter sneeuw, dat is een waterequivalent van ruim drie centimeter. Het stormachtigste: overal komen zeer veel hevige stormen voor. De kust tussen 100 en 160° O.L. is het meest beruchte gebied, door de Australische ontdekkingsreiziger *Sir Douglas Mawson* in de titel van een boek aangeduid als *The Home of the Blizzard*. Het eenzaamste: de afstand tot Zuid-Amerika is duizend, tot Zuid-Afrika ruim drieduizend en tot Tasmanië en Nieuw-Zeeland ongeveer 2400 kilometer. Het minst bewoonbaar: er zijn 's zomers omstreeks vierduizend en 's winters ongeveer zevenhonderd tijdelijke bewoners. (Argentinië en Chili houden beide sinds enige jaren een dorpje in stand; het lijkt niet meer dan een tijdelijk, ietwat nationalistisch gebaar). Het meest ongerept: het Antarctische verdrag, waarover straks meer, stelt 'de bescherming en instandhouding van fauna en flora' als een van zijn doeleinden; de weinige mensen die er komen, houden zich meestal aan een strenge gedragscode.

Kaarten van het zuidelijk deel der wereld laten een stippellijn zien, die globaal ligt tussen de vijfenvijftigste en zestigste graad zuiderbreedte, de zogenaamde convergentie. De lijn duidt een zone aan, waar het koude, polaire water zinkt onder het minder koude oceaanoewater.

Ten zuiden van de convergentie is het aanzienlijk kouder dan ten noorden en het gebied is duidelijk een eco-provincie met enkele treffende, bijzondere kenmerken. Bomen en struiken groeien nergens, planten en mossen zijn zeldzaam, steden, dorpen en andere menselijke instellingen ontbreken, het dierenleven in zee, op vele eilanden en langs de kusten is rijk: walvissen, robben, pinguïns, vogels, vissen, inktvissen en krill. De voedselketen is korter dan in warmere gebieden: plankton vormt het voedsel voor krill, een garnaalachtig diertje van ongeveer zes cm. Krill is het hoofdvoedsel voor walvissen, robben en pinguïns. De hoeveelheden zijn van een onvoorstelbare omvang — honderden miljoenen tonnen — en de vangst door mensen van vier à vijfhonderd duizend ton per jaar lijkt geen merkbare invloed te hebben. De walvisjacht had die wel: de overige krill-consumenten kregen royaler te eten. Dat is niet onbegrijpelijk als we vernemen dat de blauwe vinvis, het grootste dier dat ooit leefde, bijna werd uitgeroeid. Deze walvis eet omstreeks drie ton per dag. De bescherming had succes, het gevaar der uitroeiing lijkt geweken. De bestudering van de zuidelijke oceaanocean en het dierenleven aldaar is een boeiend en voorlopig onuitputtelijk onderwerp voor biologen. De neerslag, hierboven aangeduid, draagt bij tot de permanente groei van de ijskap op het continent. Deze heeft een gemiddelde dikte van 2160 meter en vormt 's werelds grootste zoetwatervoorraad. Permanente vermindering van het ijs ontstaat door de produktie van ijsbergen, die zowel afkalven van de grote ijsplateaus als van talrijke in zee uitmondende gletschers. Een kleine eeuw studie heeft de glaciologen nog niet tot de conclusie kunnen brengen of groei en vermindering in evenwicht zijn. De indruk bestaat dat dit wel het geval is. Verslepen van ijsbergen naar woestijngebieden (er is een vennootschap voor gesticht) vindt

nog niet plaats. Aangezien water in eeuwige circulatie is, zou benutting van ijsbergen vermoedelijk geen nadelige ecologische effecten meebrengen, terwijl woestijngebieden er naar snakken.

Ongeveer honderdvijftig miljoen jaar geleden behoorde Antarctica, te zamen met Australië, Afrika, India en Zuid-Amerika, tot een groot continent, in de literatuur 'Gondwana' genoemd. Het is in grote schollen uiteengegredven en de grens van de gebieden die ooit tegen elkaar lagen is te traceren. De veronderstelling ligt dus voor de hand, dat bodemschatten die in genoemde delen van de wereld aanwezig zijn, ook in Antarctica worden aangetroffen. Aangezien ze grotendeels onder de ijskap liggen, in een gebied dat slechts enkele maanden per jaar reis- en werkmogelijkheden biedt, terwijl arbeidskrachten en markten ver verwijderd zijn en lonen, verzekering en transport nauwelijks betaalbaar, lijkt economische exploitatie van erts, olie en kolen niet mogelijk. Gelukkig niet mogelijk, voegen de beschermers van natuur en landschap toe. Maar, zo vrezden velen, hebzucht zou het op een enkel punt (olie), misschien kunnen winnen. Een exploratie door wetenschappers zou exploitatie kunnen voorbereiden.

Die exploratie bracht aan het licht, dat steenkool op vele plaatsen in de Trans-Antarctische bergen aanwezig is, terwijl in verspreide gebieden de volgende mineralen werden gevonden: goud, zilver, platina, cobalt, chroom, koper, nikkel, lood, molybdeen, magnesium, titaan, tin, zink, ijzer, uranium. Er zit wel een zwaar slot op de deur van Antarctica: 98 procent van het land ligt onder de ijskap. Het continentale plat (olie) is relatief klein en ligt aanzienlijk dieper dan in het noorden (vijfhonderd tot duizend meter). Maar schaarste van een onmisbaar produkt zou de begeerte kunnen prikkelen.

Wetenschappelijke en politieke samenwerking

De wereldoorlogen veroorzaakten spanning rond Antarctica. Schuilplaatsen voor bevoorraden van onderzeeërs zocht Duitsland al in de Eerste Wereldoorlog. Tussen 1943 en 1945 stichtten de Engelsen twee militaire bases op het schiereiland, waar Chili en Argentinië eveneens actief waren. Ook het proclameren van territoriale aanspraken ('claims') leidde tot controversen. Oudere kaarten laten Antarctica zien als een ronde, grotendeels in punten gesneden taart. De claims werden achtereenvolgens gelegd door Engeland (1908), Nieuw-Zeeland (1923), Frankrijk (1924), Australië (1933), Noorwegen (1939), Chili (1940) en Argentinië (1943). De USA (vijf expedities onder *Byrd*) bracht geen claims uit, erkende het opgesomde zevental niet, trok naar allerlei gebieden en stichtte een station (Amundsen-Scott base) op de Zuidpool . . . waar alle claims samenkwamen. In 1959 kwam het tot een verdrag inzake Antarctica. De basis hiervoor werd gelegd in het kader van het 'Internationaal geofysisch jaar'. Tijdens dit jaar, bekend onder de Engelse afkorting IGY, en lopend van 1 juli 1957 tot einde 1958, werden vele tijdelijke stations voor onderzoek opgericht, verspreid over de gehele aarde. Op Antarctica

waren er ruim veertig en na anderhalf jaar bleef er nog veel werk te doen. Het barre klimaat, het verkeer en de overige moeilijke omstandigheden hadden niet alleen radiocontact en samenwerking in de hand gewerkt, maar ook banden van vriendschap en onderlinge hulp. De meeste stations (de Sowjet-Unie zei reeds in 1958: wij blijven, de Verenigde Staten en anderen volgden dat voorbeeld) werden permanent en de behoefte aan blijvende samenwerking werd algemeen gevoeld.

President *Eisenhower*, die al vroeg oog had voor de kans op herleving van militaire spanningen in het verre Zuiden, bevorderde onderhandelingen om tot een verdrag te komen. Dat was vroeger mislukt, maar het IGY had de relaties verbeterd en de noodzaak aangevoeld. Toch waren er zestig vergaderingen nodig om tot elkaar te komen. Sindsdien zijn de aardwetenschappen het hoofddoel van alle menselijke activiteiten ten zuiden van de zestigste breedtegraad. Op stations gaat het om de wetenschappers en hun studies; de bakker, de kok, monteur, elektricien, piloot en anderen zijn er om de onderzoeker werkmogelijkheden te bieden. De aarde, de atmosfeer en de zeeën zijn velden van onderzoek die in het grootste openluchtlaboratorium der wereld fantastische wetenschappelijke mogelijkheden bieden. En het enige exportproduct van Antarctica is tot dusverre papier, bedrukt met wetenschappelijke gegevens.

Het Verdrag inzake Antarctica, ondertekend te Washington op 1 december 1959 namens de regeringen van 12 landen, van kracht geworden na de laatste ratificatie op 23 juni 1961, kan als volgt worden samengevat: *Preambule*: het is het belang van de gehele mensheid dat Antarctica ook in de toekomst uitsluitend voor vreedzame doeleinden wordt gebruikt; internationale wetenschappelijke samenwerking heeft reeds belangrijke bijdragen opgeleverd; ieder land kan in vrijheid wetenschappelijk onderzoek verrichten; het verdrag is in overeenstemming met de beginselen van het Handvest der Verenigde Naties.

Artikel I: Antarctica wordt uitsluitend gebruikt voor vreedzame doeleinden.

Artikel II: Er is vrijheid van wetenschappelijk onderzoek.

Artikel III: Wetenschappers kunnen worden uitgewisseld, verstrekken elkaar programma's, gegevens en resultaten van onderzoek en werken samen, ook met verwante internationale instellingen.

Artikel IV: Zaken van territoriale aanspraken zijn in slaaptoestand gebracht.

Artikel V: Kernexplosies en deponeren van radioactief afval zijn verboden.

Artikel VI: Het verdrag is van kracht ten zuiden van de zestigste breedtegraad.

Artikel VII: Werkende leden lichten alle medeleden in over alle expedities en stations en kunnen waarnemers aanwijzen, die altijd overal op Antarctica vrije toegang hebben om inspecties uit te voeren of luchtinspecties te verrichten.

Artikel VIII: Personen in Antarctica blijven onder de rechtsmacht van het eigen land.

Artikel IX: Werkende leden komen geregeld bijeen (dat is een maal per twee jaar) voor overleg, uitwissel-

len van gegevens en formuleren van aanbevelingen ter bevordering van genoemde doelstellingen van het Verdrag en van de bescherming en instandhouding van fauna en flora.

Artikel X: Leden nemen de verplichting op zich maatregelen te nemen in overeenstemming met het Handvest der Verenigde Naties.

Artikel XI: Partijen regelen geschillen in overleg met vreedzame middelen. Slaagt dat niet, dan wordt het geschil ter beslechting voorgelegd aan het Internationaal Gerechtshof.

Artikel XII: Het verdrag is aangegaan voor onbepaalde duur. Nu juni 1991 kan ieder werkend lid om een conferentie vragen om de werking van het verdrag aan een onderzoek te onderwerpen. Die conferentie kan voorstellen tot wijziging van het Verdrag behandelen. Daarna kan de mogelijkheid tot uitreden ontstaan.

Artikel XIII: Het verdrag staat open voor iedere staat die lid is van de Verenigde Naties.

Artikel XIV: De officiële talen zijn Engels, Frans, Russisch en Spaans.

De artikelen 1, 5, 7 en 11 geven het verdrag het karakter van een multilateraal ontwapeningsverdrag. In die hoedanigheid heeft het verdrag in zijn eerste kwart eeuw niemand teleurgesteld. Dit kan niet worden gezegd van zeven andere ontwapeningsverdragen, opgesomd in het 'Advies Ontwikkeling en Ontwapening' van de 'Nationale Advies Raad voor Ontwikkelingssamenwerking'. Wie bij dit zevental onder andere aantreft het verdrag inzake de kosmische ruimte, het non-proliferatieverdrag en het verdrag tot verbod van toxische wapens, zal — mede dankzij die diep teleurstellende ontmoeting — bijzondere waardering voor het zuidpoolverdrag kunnen opbrengen.

In de artikelen 2,3 en 9 gaat het om wetenschappelijk onderzoek en bescherming van fauna en flora, in artikel 9 ook om organisatie en samenwerking. De artikelen 4, 6, 8 en 10 tot en met 14 zijn gericht op rechtstoestand en organisatie. Het natuurlijke werkterrein der leden is het gebied binnen de convergentie, maar die grens wisselt enigszins van plaats, zodat artikel 6 nodig is om te zorgen voor zekerheid. De artikelen 8 en 11 bleven tot nu toe theorie. Artikel 12 laat geen ruimte voor het misverstand dat het Verdrag in 1991 zou aflopen.

Langzaam en geleidelijk is er gebruik gemaakt van artikel 13. Er zijn thans 18 'consultative' en 14 'non-consultative parties' (dus werkende en niet-werkende leden).² Het inwonertal van de 32 landen is drie miljard, zodat het oude verwijt, dat een kleine club van rijke landen de hand legde op een werelddeel, tot zwijgen is gekomen. De vier grootste wereldstaten zijn werkend lid. Iedere verdragsluitende partij kan werkend lid worden en blijven 'zolang zij van haar belangstelling voor Antarctica blijk geeft door er op ruime schaal wetenschappelijk onderzoek te verrichten' (art. IX, lid 2). De restrictie van deze bepaling geldt niet voor de twaalf oprichters.

Artikel 4 is een heet hangijzer. Geen van de verdragsluitende partijen doet afstand van in het verleden

gelegde claims. Maar: 'Zolang dit verdrag van kracht is levert geen enkele handeling of activiteit gronden op voor het doen gelden, ondersteunen of betwisten van aanspraken op territoriale soevereiniteit in Antarctica; evenmin worden hierdoor in Antarctica soevereiniteitsrechten geschapen. Zolang dit verdrag van kracht is kunnen geen nieuwe aanspraken of uitbreidingen van reeds bestaande aanspraken op territoriale soevereiniteit in Antarctica geldend worden gemaakt.' (lid 2). Vandaar het kernwoord der samenvatting: slaaptoestand. Het gehele artikel is de vrucht van voorzichtige en competente diplomatie. Er is hard en taai gevochten in de zestig vergaderingen waarin het resultaat van 1 december 1959 werd voorbereid.

Kritiek op het verdrag

Inmiddels zijn we ruim vijftienvintig jaar verder. Het tijdstip nadert, waarop herziening van het verdrag mogelijk wordt, namelijk in 1991. De komende jaren zouden daarom, zoals Philip W. Quigg in zijn fascinerende boek *A pole apart* schrijft, voor Antarctica wel eens van beslissende betekenis kunnen worden. Beslissend ten aanzien van de vraag 'waarvoor, en ten behoeve van wie, dit werelddeel benut zal gaan worden (Quigg denkt daarbij onder andere aan: visserij, olie, erts, ijsbergen, toerisme, een ijspakhuis voor voedselvoorraden om in geval van nood aan te spreken, vliegvelden, ruimte om radio-actief afval te begraven. wt); of de besluitvorming geconcentreerd zal blijven bij een paar ervaren landen, of meer gespreid zal worden – met alle gevaren van onverantwoordelijk handelen van dien; of het milieu er voldoende beschermd zal worden; of het verdrag bestand zal blijken te zijn tegen de interne en externe spanningen die het vermoedelijke bestaan van grote grondstoffenvoorraden oproept; of de samenwerking een oorlog tussen twee verdragspartners kan overleven; en of de ondertekende landen kunnen blijven garanderen dat Antarctica, zoals het verdrag wil, in het belang van de gehele mensheid alleen voor vreedzame doeleinden gebruikt zal worden.⁷³

Het verdrag, zo kunnen we dan om te beginnen vaststellen, is een succes gebleken. De doelstellingen zijn tot nu toe in redelijke mate nageleefd; de aanspraken op het gebied van individuele landen hebben het verdrag niet kapot gemaakt. Dat wil overigens niet zeggen dat de spanning rond dit gebied niet af en toe is opgelopen. Dat geldt natuurlijk voor de oorlog tussen Engeland en Argentinië, die zich overigens buiten het eigenlijke verdragsgebied afspeelde. Men kan echter ook denken aan het Braziliaanse plan in 1972 voor een expeditie naar Antarctica, dat het volledige Argentijnse kabinet ertoe verleidde om naar een basis aldaar te vliegen, en deze tot tijdelijke hoofdstad van Argentinië uit te roepen. En in 1977 kon, door middel van Pauselijke interventie, nog maar net worden voorkomen dat Argentinië en Chili hun geschil over de grens van beider poolgebied met de wapens beslechtten.

Juist omdat dergelijke spanningen nog steeds bestaan, doet een deel van de tegen het verdrag gerezen bezwaren nogal naïef aan. F.M. Auburn bijvoorbeeld, schrijver van een belangrijke studie over het gebied,

moppert: er is geen bestuursorgaan, maar alleen de Antarctic Treaty Consultative Meeting, die hij als een onhandig, plomp orgaan aanduidt, nota bene zonder permanent secretariaat. Neemt de vergadering unaniem een aanbeveling aan, dan gaat dat stuk ter goedkeuring naar alle werkende leden. Pas bij unanimité verwerft het 'rechtskracht', dat wil zeggen dat het door de leden als een verplichting, voortvloeiend uit het lidmaatschap, wordt erkend.⁴ Maar, kan men Auburn tegenwerpen, een sterke arm om naleving af te dwingen is er niet en zou ook niet worden aanvaard. Machtsuitoefening door wie dan ook zou onmiddellijk de twist over de soevereiniteit doen herleven. Het feit dat meer dan honderd aanbevelingen zijn aanvaard en worden nageleefd, illustreert dat de zwakte van het verdrag ook zijn kracht is.

Meer hout snijdt de kritiek dat de basis van het verdrag een te smalle is in de wereld van vandaag. Wie zich realiseert dat twaalf, later veertien en nu achttien landen een heel werelddeel onder hun beheer hebben, ziet direct het probleem. Stukken van de wereld die nu nog als 'leeg' worden aangeduid (Antarctica, de bodem van de oceanen) worden door veel landen beschouwd als 'erfdeel der mensheid' ('common heritage of all mankind' – een term, in 1974 vastgelegd door de Verenigde Naties, in het kader van de discussies over een Nieuwe Internationale Economische Orde). Deze gedachte, die vooral bij veel ontwikkelingslanden leeft, zou, aldus bijvoorbeeld de al genoemde Auburn, op lange termijn een bedreiging van het verdrag kunnen vormen. Dat is inderdaad niet uitgesloten – ook al is een deel van de kritiek inmiddels achterhaald door de groei van het aantal ondertekende landen, een betere verhouding tussen 'werkende' en 'niet-werkende' leden, enzovoort; en ook al is een belangrijk ontwikkelingsland als India inmiddels toegetreden, tegen de verwachting van veel andere ontwikkelingslanden in.

'Question of Antarctica'

In 1983 en 1984 stond Antarctica op de agenda van de Verenigde Naties. Twee groepen stonden tegenover elkaar: ontwikkelingslanden die een Zuidpool-regime onder de VN bepleiten en verdedigers van het verdrag. Een echt conflict, omdat beide groepen in eigen ogen gelijk hadden, maar – gelet op de machtsverhoudingen – geen gelijk konden krijgen, zodat zoeken naar een compromis noodzakelijk was. De ene partij stelde: het verdrag is een succes-story, het werkt!

Wie veranderingen bepleit dient de positieve betekenis van het verdrag te erkennen en de waarde van een kwart eeuw samenwerking niet te verspelen.

De andere partij stelde daar tegenover: we leven niet meer in 1959. Er zijn nu honderdzestig landen in de VN en de kleine groep werkende verdragslanden kunnen niet meer een groot werelddeel beheren zonder verantwoording af te leggen in de VN. Beide standpunten werden met verve verdedigd en bestreden. De tegenstellingen werden toegespitst door alle Afrikaanse en verscheidene Aziatische landen, die een aanval op Zuid-Afrika (een van de twaalf werkende leden) en zijn apartheid ondernamen. Hoewel dat land,

zoals alle leden, met het Verdrag een verbintenis voor onbepaalde duur heeft aangegaan en uittreden op z'n vroegst in 1993 mogelijk wordt, zodat een poging tot vereren van Zuid-Afrika volkenrechtelijk een slag in de lucht is, werd iets dergelijks toch keer op keer bepleit. Geen der leden steunde die actie.

Zorgvuldig en geduldig diplomatiek verkeer achter de schermen leverde in 1983 een redelijk compromis op in de vorm van een resolutie die zweeg over Zuid-Afrika en waarover geen stemming werd verlangd. Kern van deze resolutie vormde een verzoek aan de secretaris-generaal van de VN om een 'omvattend, feitelijk en objectief rapport over Antarctica op te stellen'. Het gevraagde rapport verscheen in 1984. Het vormt een volumineuze en kwalitatief voortreffelijke aanvulling op de literatuur over Antarctica.⁵ Waartoe de behandeling van de stukken zal leiden, moet worden afgewacht. Dat er na het unanieme besluit van 1983 en op basis van het rapport een uitkomst uit zal rollen waarmee valt te werken, wordt wel gehoopt maar is nog onzeker.

In najaar 1985 kwam een resolutie over beheer van Antarctica door de VN aan de orde. De verdragsleden wilden de verworvenheden van het verdrag intact laten; alle 'werkende leden' onthielden zich van stemming. Het bekende gebaar tegen Zuid-Afrika kwam deze keer van Mauritius, en ook deze stemming leidde tot vele onthoudingen. De weg naar een synthese tussen de VN en de verdragspartners is, alles bijeengenomen, nog niet vrij van voetangels en klemmen.

Nederland

Waar staat en wat doet Nederland? Begin 1967 werd het zuidpoolverdrag in ons parlement goedgekeurd en trad ons land als niet-werkend lid toe. Het was een zielige vertoning. In de Tweede Kamer ontbrak elke belangstelling, in de Eerste Kamer klonken wat goede woorden, maar de staatssecretaris die toetreding verdedigde, moest verklaren waarom de samenwerking met onze zuiderburen op een Belgisch Antarctisch station voortijdig werd afgebroken (een programma van elf jaar werd na drie jaar gestopt) en dat er voorlopig geen kans en geen geld was om iets aan te pakken. Dat veroorzaakte teleurstelling en protest bij enkelen.

Pas na vijftien jaar kwam de kentering. J.A. van Kemenade, toen minister van onderwijs en wetenschappen, nam in mei 1982 een positief standpunt in tegenover bemoeienis van Nederland met Antarctica. Na interdepartementaal overleg werd de Nederlandse Raad voor Zeeonderzoek (een raad van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen) aangewezen als centrale instantie.⁶ Eind 1983 produceerde deze een rapport. Bovendien werd een werkprogramma voor onderzoek opgesteld. Op 1 en 2 november 1984 organiseerde de werkgroep Antarctica van de samenwerkende natuurbeschermingsorganisaties studiedagen over Antarctica. De eerste spreker, E. van Spiegel, directeur generaal voor wetenschapsbeleid, deed de verheugende mededeling dat Nederlands Antarctisch onderzoek op gang zou komen, dat daartoe een bedrag was uitgetrokken en dat samenwerking met de Bondsrepubliek zou worden gezocht.

Inmiddels is deze op gang gekomen, hebben verscheidene medewerkers van het NIOZ (Nederlands Instituut tot Onderzoek van de Zee) studiereizen op het Duitse schip 'Polarstern' gemaakt en oriënteert men zich ook elders. Begin 1987 zal een Nederlandse expeditie van acht man biologisch werk doen op Zuid-Georgië, een sub-Antarctisch eiland binnen de convergentie. De Stichting voor Poolonderzoek Nederland (SPON), dit jaar opgericht, zal alle activiteiten op dit gebied gaan coördineren. Eindelijk doen we weer iets! 't Is nog maar mondjesmaat, maar als er wat gang in komt, kan worden gedacht aan promotie tot 'werkend' dus stemhebbend lid. Natuurbeschermers hebben daar al herhaaldelijk voor gepleit.

De vraag wat Nederland *doet* is hiermee beantwoord: we maken een bescheiden begin. De vraag waar Nederland *staat*, werd en wordt beantwoord door Buitenlandse Zaken: ons land heeft het Verdrag aanvaard en verdedigt het. De vraag wat Nederland *zou moeten doen*, is op het eerste gezicht beantwoord met een congresvoorstel door de afdeling Krimpen a/d IJssel van de PvdA: '*Antarctica dient onder beheer gesteld te worden van de Internationale Gemeenschap.*' Het preadvies van het partijbestuur luidde: '*Afwijzen.*' Het congres nam het voorstel aan.

O heilige eenvoud! Ik hoop met het bovenstaande te hebben duidelijk gemaakt dat dit officiële partijstandpunt te simpel is en dat studie en gedachtenwisseling onmisbaar zijn als het onderwerp 'Antarctica' weer op onze agenda verschijnt. Met Quigg meen ik dat het verdrag '*een voortgaand experiment is dat de wereld van dienst is geweest. Het verdient een nieuwe kans om zijn vermogen tot aanpassing en verzoening te tonen — niet alleen intern, maar ook ten opzichte van de rest van de wereld.*'

Noten

1. Greenpeace wil de poging om met een kleine groep te overwinteren herhalen ten dienste van actie voor bescherming van het werelddeel en voor bestemming van Antarctica tot wereldpark. Bij een wereldpark behoort beheer door een autoriteit en daarvoor laat het verdrag nu geen ruimte. Deze volkenrechtelijke puzzel zal nog aandacht vragen.
2. Werkende leden op 1 december 1959: Argentinië, Australië, België, Chili, Frankrijk, Japan, Nieuw-Zeeland, Noorwegen, de Verenigde Staten, de Sowjet-Unie, het Verenigd Koninkrijk en Zuid-Afrika. Later toegetreden: Brazilië, China, Bondsrepubliek Duitsland, India, Polen en Uruguay. Niet-werkende leden: Bulgarije, Denemarken, Finland, DDR, Hongarije, Italië, Nederland, Papua Nieuw-Guinea, Spanje, Peru, Roemenië, Tsjechoslowakije, Cuba en Zweden. (Werkende leden 2800 en niet-werkende leden 200 miljoen inwoners).
3. P.W. Quigg, *A pole apart. The emerging issue of Antarctica*, New York, 1983.
4. F.M. Auburn, *Antarctica law and politics*, London/Camberra, 1982.
5. Vgl. *Question of Antarctica*. Verslag van de First Committee of the UN, New York, november 1983; *Question of Antarctica*, verslag van de 39e zitting van de Algemene Vergadering, oktober/november 1984 (agendapunt 66).
6. De Raad geeft regelmatig een 'Nieuwsbrief' over Antarctica uit (Postbus 19121, 1000 GC Amsterdam).

Een afscheid

Kees Winkler

Publiceert al vele jaren poëzie in Tirade, Hollands Maandblad, Maatstaf en De Gids. In 1985 verschenen Liefde is het enige, een keuze van honderd Nederlandse Liefdesgedichten na 1945, en de bundel Klein Heelal, beide bij Novella te Amersfoort.

De herfstmist die ik zo lieflijk vind
zorgde voor vele auto-ongelukken
het wreed-verscheurende najaar
met zijn okerkleurige bladeren

Dit jaar voor het laatst in Putten
het lieve witte huisje ontruimd
het pinetum, de Abies grandis
dat al is nostalgisch verleden

Zo is dit jaargetij dubbel sterven
met regen deze druilerige dag
gelukkig bestaat Soeren nog
al is daar geen potkachteltje

De wind blaast ruim door de linden
iets dergelijks zal ik nergens vinden
het huisje van Clovis is niet meer
herfstmist en regen: de laatste keer

Overgang

Mijn ouderdom komt met een zekere starheid
daarmee stel ik Judy vaak teleur
zij is jong en heeft een frisse teneur
maar dat brengt mij in verwardheid

Komt zij met een plan dan zeg ik het af
om daarna mijn besluit te herzien
zij houdt dan haar plan allang voor gezien
en de uitvoering wordt zo een straf

Bij haar is de geest op een top van prestatie
de mijne vertoont de eerste inflatie
ik ga steeds meer op mijn Moeder lijken
die kon de boel ook nooit soepel bekijken

Signalementen

Gekleurd witboek

Het ministerie van Buitenlandse Zaken heeft in twee jaar tijd zes rijk geïllustreerde en deels in kleur uitgevoerde voorlichtingsbrochures¹ uitgebracht over internationale samenwerking en buitenlands beleid. Het begon met het algemene thema veiligheid en vrede, en daarna zijn de VN, de EG, non-proliferatie, SDI en de nasleep van Helsinki aan bod geweest. Een eerste vraag voor een recensent is of feitelijk wel klopt wat er staat. Voorzover ik het kan overzien is dat bijna steeds het geval. De auteurs van de allereerste brochure laten in hun beschrijving van de voorgeschiedenis wel eens een kleine steek vallen, maar dan gaat het om zaken van ondergeschikte betekenis uit een oogpunt van actuele politiek, dus daar wil ik niet te moeilijk over doen.

Belangrijker is een criterium dat BZ zelf bij monde van zijn voorlichter aangelegd wil zien: het mag geen propaganda zijn. Maar wat is daaronder te verstaan? Volgens de voorlichter is het: een opinie opdringen, volgens *Menno ter Braak*: zichzelf overschreeuwen, volgens de dikke Van Dale: aanhangers winnen voor principes, terwijl Winkler Prins het met enkele Engelstalige encyclopedieën houdt op eenzijdige en manipulatieve beïnvloeding van meningen over controersele zaken, met bij voorbeeld woorden, muziek, vlaggen en afbeeldingen. Om even bij dit laatste aan te knopen: in de brochure *Over Veiligheid en Vrede* prijken op twee opeenvolgende bladzijden foto's van het Witte Huis en van het Kremlin: de eerste toont op de voorgrond een gazon met bloemenperk, de tweede een grijs plein met militaire parade. Daar gaat men dus duidelijk op de propagandatoer, maar – het moet gezegd – de rest is objectiever of subtieler.

De boekjes zien er aantrekkelijk uit, zijn veelal in vlotte taal geschreven, bieden een flinke dosis nuttige gegevens en worden gratis in vele tienduizenden exemplaren verspreid. Wie kan daar tegenop? Niemand, en daarom is er des te meer reden om zorgvuldig te kijken of dit is wat een geïnteresseerde leek of gevorderde scholier als bijdrage aan de burgerschapsvorming mag verwachten van een overheidsinstelling. In aanmerking nemend dat een en ander uit de beleidshoek komt, waar de hoor meer in aanzien staat dan de wederhoor, heb ik over het geheel genomen geen ernstige bezwaren. Nog de meeste twijfels bekruipten mij bij lezing van de eerste aflevering (veiligheid en vrede) en de laatste (Nederland en de EG). Die twijfels worden niet afdoende gecompenseerd door lof voor bepaald ook instructieve passages.

Wat de eerste brochure meldt over het bewapeningsbeleid van *Reagan* (p. 12-13), over de ervaring met geweldloze verdediging (p. 14), over het bezwaar van het

neutronenwapen (p. 17), over de merites van militair evenwicht (p. 32), over de westelijke benadering van wapenbeheersing (p. 34-35) en over het verloop van de krachtsverhoudingen tussen Oost en West in het naoorlogse tijdperk (p. 44) is wel degelijk eenzijdig, controversieel of suggestief te noemen. Bepaald misleidend acht ik de voorstelling van zaken als zou de NAVO zonder kruisraketten niets hebben om te antwoorden op een bedreiging met tegen West-Europa gerichte salvo's van Russische SS-20's. Zware bommenwerpers en dergelijke zouden namelijk volgens de auteur hierop een overdreven reactie vormen, althans 'een wel erg zware stap op de escalatieladder' (p. 73). Ik zie niet in waarom SS-20's enerzijds en die bommenwerpers anderzijds zo'n heel verschillend geweldsniveau zouden vertegenwoordigen. Bedoeld maar verzwegen is natuurlijk dat sommige Amerikanen kruisraketten in Europa denken nodig te hebben om een gewapend conflict zo nodig via een regionale kernoorlog af te wikkelen. Op p. 30 heet het nog: *'De dreiging met escalatie en de beschikbaarheid van verschillende soorten wapens is ook van belang om te voorkomen dat een conflict langdurig in Europa zou worden uitgevochten. Het gaat hier over de gedachte van een tot Europa beperkte kernoorlog, die onder geen enkele voorwaarde kan worden aanvaard.'* Het verhaal van die te zware bommenwerpers echter is juist tegen die achtergrond en vanuit de Europese gezichtshoek het slechts denkbare argument voor aanvaarding van een portie kruisraketten. Het is hooguit geschikt uit een oogpunt van propaganda in de kwalijke zin van het woord. De gedachte van de begrensde kernoorlog is er door Tsjernobyl overigens niet plausibeler op geworden!

Mijn lichte ergernis over het boekje dat is gewijd aan Nederland en de EG komt veeleer doordat het me doet denken aan de raad die *Colijn* in de jaren dertig gaf aan de luisteraars van Hilversum, namelijk om 'wanneer zij hun legersteden opzoeken, rustig te gaan slapen'. Ditmaal is de boodschap: als Den Haag het alleen voor het zeggen had dan gebeurde er wel wat meer aan parlementaire controle, milieu, solidariteit met achtergebleven provincies en ontwikkelingssamenwerking, maar er wordt toch volop aan gewerkt. Ten eerste echter is het nog maar de vraag of ons land op al die gebieden kan gelden als kampioen. Bij het formuleren van de Europese Akte in 1985 leek Italië meer gemotiveerd dan wij voor de rechten van het Europees Parlement en onder andere de Bondsrepubliek meer voor hoge welzijnsnormen.

Bovendien zou in een boekje dat, volgens Minister *Van den Broek* in het woord vooraf, vooral bedoeld is voor jongeren de vraag niet misstaan of er, in dergelijke kwesties waar hoge waarden op het spel staan, ooit een grens zou kunnen komen aan de Nederlandse inschikkelijkheid.

Eigenlijk hebben we hier te maken met precies het tegenovergestelde van demagogie in de zin van ophitserij. Het lijkt erop of BZ er bovenal op uit is de openbare mening te demobiliseren. Weliswaar geeft men hier en daar toe dat er nog wat schort aan de vervulling van het Europese ideaal, al staat onder de minpunten

op p. 73-75 niet eens een gebrek aan bevoegdheden voor het Europese parlement opgenomen. Doch wat er aan zorg zou kunnen rijzen wordt vakkundig gesmoord door de mededeling in het voorwoord dat de toekomst er veel beter uitziet dan men denkt en dat de economische moeilijkheden van de laatste tijd de solidariteit en het geloof in de democratie wellicht zelfs nog hebben versterkt, door een opmerking op p. 20 dat het parlement in Straatsburg via zijn budgetrecht in belangrijke mate het beleid bepaalt en door de kennisgeving op p. 56 dat de EG zich blijkens haar beleid verantwoordelijk weet voor de ontwikkelingslanden.

Kortom, de zes brochures vormen te zamen een kleurrijk, deels ook gekleurd witboek en geen basis voor zelfstandige oordeelsvorming. Maar dat was de bedoeling ook niet. (sr)

Noten

1. *Over veiligheid en vrede: CVSE Helsinki-heden; Het strategisch defensie initiatief; 40 jaar Verenigde Naties; Non-proliferatieverdrag, en Nederland en de Europese Gemeenschap.*
2. Maandblad BZ, december 1985, p. 14.

Een 'werkplan voor links'

De vooronderstellingen van het socialisme en de taken van de sociaal-democratie in het postindustriële tijdvak staan in geheel Europa ter discussie. De nieuwe revisie van het socialistisch ideeëngoed, vooral waar het de rol van de staat en de houding tegenover het kapitalisme betreft, vindt gestalte in publikaties, nota's en praktisch beleid op alle mogelijke deelgebieden. Een van de weinigen, die zich de ambitieuze taak van een algehele ideologische herziening heeft gesteld, is de Italiaan *Giorgio Ruffolo*. In zijn vorig jaar verschenen boek *La Qualità sociale* (Bari: Laterza, 1985, pp. 348, Lit. 24.000) schetst hij de contouren van een nieuwe sociale, economische en morele progressiviteit, als alternatief voor zowel het 'nieuw-rechtse' of fensief als de verouderde linkse strategieën.

De econoom Ruffolo (1926) is een man van de praktijk, die in de PSI al een kwart eeuw een belangrijke, onafhankelijke positie inneemt. In de centrum-linkse (DC-PSI) regeringen van de jaren zestig was hij staatssecretaris van Economische Planning. In 1979 voor de PSI in het europarlement gekozen, keerde hij in 1983 terug in de Italiaanse Kamer, waar hij momenteel voorzitter is van de commissie van Financiën. Sedert vorig jaar redigeert hij *MicroMega*, 'tijdschrift voor links', een discussieplatform voor socialisten, communisten en onafhankelijke progressieven.

Ruffolo's boek begint met een overzicht van de naoorlogse ontwikkelingen, in de voetsporen van de Amerikaanse econoom *Maddison*: de wederopbouw, de 'tweede belle époque' van de jaren zestig, waarin de welvaartsstaat kon worden geschapen, de crisis van de zeventiger jaren en het huidige herstel, dat op verschillende manieren kan worden geïnterpreteerd. Optimisten geloven, dat de technologische ontwikkeling automatisch tot een nieuwe bloei van het kapitalisme

zal leiden, waarvan een ieder uiteindelijk de vruchten zal plukken, terwijl het voor pessimisten slechts om niet-structurele verbetering gaat, van tijdelijke aard, die aan werkloosheid, ongelijkheid en andere misstanden van het kapitalisme geen eind zal maken. Ruffolo wijst beide schema's af als te deterministisch en poeneert een derde mogelijkheid, het aanwenden van de opbloei ten behoeve van een grondige hervorming van de maatschappij: de toekomst 'hangt niet af van het historisch noodlot, maar van intelligent sociaal handelen' (p. 155).

De kritiek van nieuw rechts op de inefficiëntie van de verzorgingsstaat moet volgens hem serieus genomen worden, maar haar antwoorden – monetarisme en technocratische depolitisering – zijn af te wijzen als reactionair in de meest elementaire zin, vrij spel latend aan de primitieve instincten van egoïsme en bruto geweld. De traditionele antwoorden van links – het eind van het kapitalisme of een accumulatie van taken in handen van de verzorgingsstaat – voldoen evenmin meer, maar een alternatief daarvoor is nog niet gevonden: 'Links is zonder ideeën – zonder plan – gebleven', en houdt vast aan oude schema's of bedrijft een politiek van pure boedelbestiering. (Dit laatste (p. 333-4) is een impliciete kritiek op *Craxi* c.s.: op de PvdA zou veeleer het eerste van toepassing zijn.)

Het door Ruffolo gepresenteerde 'werkplan voor links' is dat van een 'liberaal socialisme', dat weerstand weet te bieden aan de rechtse uitdaging door economische groei te vertalen in termen van 'sociale kwaliteit', een 'herstel van de groei in kapitalistische zin, maar met daaraan gestelde grenzen van ecologische, sociale en morele aard' (p. 21). In het tweede deel van zijn boek wordt een systematische uitwerking gegeven van de basisideeën, verdeeld naar drie terreinen van beleid: economie, instituties en cultuur. Uit dit tamelijk gedetailleerde program kan ik hier slechts de hoofdpunten weergeven.

Aan het kapitalisme moeten ecologische en economische grenzen worden gesteld. Voor de ecologie houdt dat in concreto in: stimulering van gebruik van duurzame materialen en recycling, maar vooral ontwikkeling van de biotechnologie. Terug naar de natuurideologieën worden door Ruffolo resoluut als 'neoreactionair' verworpen. het researchbudget voor alternatieve energiebronnen moet tenminste worden vertienvoudigd, wegens het uitgeput raken der traditionele bronnen en de onbetrouwbaarheid van kernenergie: fiscale maatregelen moeten daartoe de fondsen leveren.

De politiek dient de technologische revolutie aan te wenden om de hoeveelheid vrije tijd voor allen te vermeerderen. Daarbij moeten de mogelijkheden worden geschapen om deze zinvol te besteden. De oplossing daartoe ligt niet in de creatie van nog meer begeleidende organen, maar in een maatschappelijke en juridische herwaardering van het 'derde systeem' (naast productie en administratie), dat van de informele economie, de non-profitsector, en dergelijke. Ruffolo spreekt hier van 'georganiseerde spontaneïteit' binnen het kader van de markteconomie.

Op inkomensgebied stelt de schrijver een matige nivel-

lering voor, met vastgestelde boven- en ondergrenzen. Daarnaast wil hij een 'eerlijker en doelmatiger' fiscaal stelsel door verlaging van de inkomstenbelasting in samenhang met een verschuiving van collectieve uitgaven naar de privésector en verhoging der indirecte belastingen — op koop, verontreiniging, grondstoffen-gebruik, enzovoort. (Dit laatste voorstel zal vooral gedaan zijn met het oog op de Italiaanse situatie, waar naar schatting de helft van het nationaal inkomen in het zwartgeldcircuit terecht komt.)

De meest vergaande institutionele wijzigingen betreffen de staat. *'Tussen de liberale optie van de minimale staat en de sociaal-democratische van de maximale staat bestaat een middenweg'*, aldus Ruffolo (p. 240): een staat die weliswaar de meest behoeftigen ondersteunt en een aantal basisrechten en -voorzieningen garandeert, maar voor het overige een ruime mate van autonomie laat aan lagere overheden, private ondernemingen en -instellingen en het 'derde systeem'. Dit houdt vermindering in van sociale behoeftigheids- en bewaakfuncties, maar ook van economische steun, van het 'bijstandskapitalisme', dat zich voedt met subsidies, regeringsopdrachten en protectionistische maatregelen. Deregulering, decentralisering, debureaucratisering, en daarnaast meer verantwoordelijkheid voor de burger zelf, waarbij in de toekomst steeds meer klerkentaken door de personal computer kunnen worden overgenomen: doe-het-zelf-administratie. In plaats van de oude, bureaucratische organen dienen 'nieuwe gemengd publiek-private organisaties' te worden gevormd, waarbinnen *'de taken van planning en controle duidelijk onderscheiden zijn van de uitvoerende taken en waarbij de eerste zonder meer onder verantwoordelijkheid van de politiek vallen en de tweede volledig aan de autonomie van de managers wordt overgelaten'* (p. 248). De huidige 'dinosaurusstaat' moet worden ingekrompen tot een klein maar machtig macro-sociaal-economisch planningssysteem, dat gebruik makend van moderne informatietechnieken, na het afwegen van wensen en mogelijkheden, een reeks flexibele economische en sociale doelstellingen opstelt, in de vorm van een permanent bij te stellen *nationaal program*. De regering is verantwoordelijk voor de uitvoering van het program, het parlement voor de opstelling en controle.

Een project als dat voorgesteld door Ruffolo, is afhankelijk van een ruime mate van steun onder de bevolking. Daarom schrijft hij op p. 291 dat *'het reformistische voorstel dat wij in dit boek hebben gedaan, van een economische heroriëntering van kwantitatieve groei naar kwalitatieve ontwikkeling en een politieke heroriëntering van statisme naar sociaal zelfbestuur, slechts zin heeft binnen een diepgaande culturele en ethische hervorming van de maatschappij'*. In het desbetreffende hoofdstuk, het meest vage, beschrijft hij, hoe in deze eeuw kapitalisme en wereldoorlogen de westerse wereld twee belangrijke bindende factoren heeft doen verliezen, het transcendente ideaal — dat tot de Verlichting de religie was en daarna de vooruitgang — en de onderlinge solidariteit. Het ideaal kan volgens hem worden gefourneerd door een nieuw geloof in het 'maatschappelijk plan'. Scholing, cultuur

en informatiesystemen kunnen de daartoe benodigde mentaliteit helpen creëren.

Ruffolo's boek, een pleidooi, gericht tot alle progressieven, is een schoolvoorbeeld van (neo)reformistisch voluntarisme. Men kan zich afvragen, of alle door hem voorgestelde hervormingen het ideaal van een vrije zelfbewuste mens wel naderbij brengen, maar het interessante van zijn werk is, dat het niet alleen weidse filosofieën bevat, maar ook een systematische en concrete uitwerking daarvan. Het is helder en compact geschreven en daarbij uitstekend gedocumenteerd. In de huidige discussie over de ideologische heroriëntatie van de sociaal-democratie levert het zeker waardevolle elementen en ik hoop dan ook, dat er een Engelse vertaling van zal verschijnen. In Italië is het belang van Ruffolo's boek direct ingezien: binnen vijf maanden na zijn verschijnen was het, voor een vrij zwaar politiek tractaat ongekende, aantal van honderdduizend exemplaren reeds verkocht. (*aart heering*)

Boeken

Racisme of reële overlast: cultuurverschillen in Nederland

An Huitzing bespreekt:

L. Hagendoorn, *Cultuurconflict en vooroordeel. Essays over de waarneming en betekenis van cultuurverschillen*, Alphen aan den Rijn, Samson, 1986;

F. Bovenkerk, K. Bruin, L. Brunt en H. Wouters, *Vreemd volk, gemengde gevoelens. Etnische verhoudingen in een grote stad*, Meppel, Boom, 1985.

Vanaf de eerste rellen rond 'gastarbeidergezinnen' in de jaren zeventig en nog meer na de opkomst van racistische politieke splinterpartijen, is fel gediscussieerd over de vraag in hoeverre in Nederland van racisme sprake is. Koesteren de autochtone bewoners van wijken waar veel immigranten wonen, racistische vooroordelen als ze menen dat hun buurt achteruitgaat, als ze zich verzetten tegen de komst van moskeeën of hun kind van een 'Turkenschool' halen? Zijn vechtpartijen tussen Nederlanders en buitenlandse jongeren en andere rellen tussen autochtonen en allochtonen van enkele jaren geleden voorboden van een lange reeks 'rassenonlusten'? Dergelijke vragen zijn het uitgangspunt geweest van onderzoek van studenten en medewerkers van de Rijksuniversiteit Utrecht in 1983 in de Utrechtse wijken Lombok en Betonbuurt. Verslag daarvan is neergelegd in het boek van Bovenkerk, Brunt, Bruin en Wouters: *Vreemd volk, gemengde gevoelens*.

In grote lijnen is het betoog van 'Vreemd volk' aldus. In de jaren zestig zijn de eerste 'gastarbeiders' in de Utrechtse wijken in pensions komen wonen. Daar had niemand moeite mee. In de jaren zeventig kwamen de gezinnen van die mannen over en veranderden de onderlinge verhoudingen. De autochtone Utrechtenaren hebben de eerste jaren geprobeerd om de buitenlanders Nederlands te leren en om hen bij het buurtleven te betrekken: zij hebben – in de woorden van de auteurs – een 'beschavingsoffensief' gevoerd. Hoe meer Turkse en Marokkaanse gezinnen er kwamen, hoe meer echter duidelijk werd dat zij liever 'onder ons' in hun eigen patroon bleven leven. Daarom hebben de Nederlandse buurtbewoners zich teleurgesteld van de buitenlanders afgekeerd. De omslag in hun houding ligt rond 1980. De Utrechtenaren gaan weliswaar vriendelijk met individuele buitenlandse burens om, maar in het algemeen is er nu weinig contact en zijn er wel spanningen tussen autochtonen en allochtonen. De Nederlanders ondervinden vaak daadwerkelijk hinder van buitenlanders. Een voorbeeld daarvan is het geval van een in een voormalig woonhuis gevestigde moskee, die geluidsoverlast veroorzaakte, waar slachtafval niet opgeruimd werd en waar omheen altijd veel drukte van auto's, mannen en kinderen was. Dit proces moeten we zien tegen de achtergrond van het reeds decennia oude verschijnsel van vertrek van gezinnen uit deze buurten, waardoor het buurtleven sterk is veranderd. Er heerst grote ontevredenheid over het achteruitgaan van de buurt, dat ten dele aan de buitenlanders wordt verweten.

Door de relatie tussen autochtonen en allochtonen heen, speelt de relatie van autochtonen met de overheid. Eigenlijk geven de buurtbewoners niet de buitenlanders de schuld van spanningen en problemen, maar de gemeente die hen in de buurt heeft gehuisvest. De wijkbewoners hebben het gevoel dat de gemeente hen in de steek laat.¹ In de Betonbuurt wonen niet erg veel buitenlanders (elf procent in 1983) maar hun aanwezigheid wordt de gemeente erg kwalijk genomen. In deze buurt werden in de jaren dertig 'economisch zwakken' gehuisvest en in de jaren vijftig tevens 'onmaatschappelijken', dat zijn mensen met afwijkende leefpatronen, die min of meer onder curatele van een stichting stonden. In de Betonbuurt wordt erg over de gemeente geklaagd. De bewoners zijn zeer verbitterd omdat zij het gevoel hebben dat willekeurig alle probleemgevallen – Nederlandse probleemgezinnen en buitenlanders – bij hen in de buurt worden geplaatst en dat zij zich daarmee maar moeten redden.

Lombok is meer een nette arbeidersbuurt, waar jarenlang een intensief verenigingsleven bloeide. In Lombok woont zo'n dertig procent buitenlanders, zeer ongelijk over de verschillende straten verdeeld. De autochtone bewoners lijken er minder ressentimenten tegen de gemeente te koesteren dan in de Betonbuurt, al zijn er wel spanningen. In beide wijken hebben autochtonen het gevoel dat de gemeente veel minder streng is in de controle op buitenlandse dan op Nederlandse bedrijven en dat buitenlanders bij huisvesting worden voorgetrokken.

Racisme als verklaring

Bovenkerk e.a. passen diverse hypothesen toe op de problemen tussen autochtonen en allochtonen, die ik hier niet wil behandelen.² Waar het mij om gaat is de manier waarop zij met racisme en discriminatie omgaan. De begrippen *racisme* en *discriminatie* bieden volgens de auteurs geen verklaring voor wat er in beide buurten gebeurt. Ideeën over superioriteit van Nederlanders over de buitenlanders hebben de onderzoekers niemand horen verkondigen: racisme komt er dus niet voor. Discriminatie vindt nauwelijks plaats, behalve dat de buurtbewoners proberen om de vestiging van buitenlanders in hun buurt tegen te gaan.³ Er rust juist een taboe op racisme en discriminatie: de autochtonen worden woedend als zij ervan worden beschuldigd. Dat er in de buurten relatief veel op de Centruumpartij wordt gestemd, verklaren de auteurs uit de frustratie van de autochtonen over de ongeïnteresseerde dan wel afwijzende houding van de gemeente en de politieke partijen. Herhaaldelijk immers verklaren buurtbewoners dat ze het met de ideeën van de Centruumpartij helemaal niet eens zijn.

Op het idee van superioriteit wordt teruggekomen als er een parallel wordt getrokken met de studie van *Elías* en *Scotson* in de jaren zestig in het Engelse stadje Winston Parva, waarin wordt beschreven hoe gevestigde buurtbewoners overgaan tot een *proces van stigmatisering* van nieuwkomers. De gevestigden bekeerden op allerlei manieren dat de nieuwkomers toch wel duidelijk minder waren dan zij – in een poging hun gemeenschap voor die nieuwelingen gesloten te houden.⁴ Wouters, die over de buurt Lombok schrijft, concludeert dat daar van stigmatiseren van buitenlanders geen sprake is. Niemand verklaart dat Turken en Marokkanen 'minder' zijn. De Nederlanders ergeren zich wel aan veel dingen die de buitenlanders doen, zoals het buiten op straat zitten. *'Het gekke is dat die buitenlanders hier in de straat eigenlijk doen wat vroeger heel normaal was en dat je je daaraan ergert . . . onze moeders gingen ook buiten breien. En dat je dat nu zo gek vindt.'*⁵ Voor de autochtonen is het probleem juist dat zij geprobeerd hebben om de buitenlanders zover te krijgen dat zij 'gelijken' zouden zijn, met wie zij 'als gelijken' om zouden kunnen gaan en dat dat niet is gelukt.

Bruin merkt op dat in de Betonbuurt de verschillen in sociaal-economische positie en levensstijl tussen de afzonderlijke straten een cruciale rol spelen. In de Betonbuurt is men bijvoorbeeld over het buiten zitten van Turken en Marokkanen verdeeld. Het deel van de Betonbuurters dat wat beter af is, vindt het op straat zitten in het algemeen verwerpelijk, of het nu Nederlanders zijn of buitenlanders. De Betonbuurters die zelf op zomerse dagen buiten zitten, ergeren zich aan de manier waarop buitenlanders dat doen: ze zitten zomaar op de grond. *'Ik vind het 't punt niet maar ik vindt het ook raar staan als ik langsloop. Dat doe je niet. Je pakt dan een stoeltje ofwel een bankje.'*⁶ Omdat de onderlinge (culturele) eenheid in de Betonbuurt zich beperkt tot afzonderlijke straten, kunnen de gevestigde bewoners zich er als groep nooit zo tegen de nieuwkomers in hun buurt keren als in Winston Parva

gebeurde. In de Betonbuurt wordt volgens Bruin evenmin beweerd dat de buitenlanders minderwaardig zijn. Zij worden niet geaccepteerd omdat ze niet 'meedoen' en wie niet meedoet, wordt met name door de 'volkse' Betonbuurtbewoners weggetreiterd, of hij nu buitenlands is of Nederlands.

De auteurs besluiten dat men zich niet af zou moeten vragen waarom er racisme en discriminatie in de bestudeerde wijken is, maar juist waarom daar nog zoveel tolerantie heerst. De tolerantie zou voortkomen uit berusting: *'de oude buurt is dood, wie kan het nog schelen wat er mee gebeurt?'*⁸

Bovenkerk e.a. stellen dus ten eerste dat racisme en discriminatie niet in de onderzochte wijken voorkomen en ten tweede dat beide begrippen nooit een *verklaring* voor de spanningen tussen autochtonen en allochtonen bevolking ter plaatse kunnen zijn. Met dat tweede ben ik het volstrekt eens: racisme en discriminatie zijn begrippen – wetenschappelijke en alledaagse – en begrippen op zich kunnen nooit een verklaring zijn. De theorieën die Bovenkerk e.a. gebruiken om de spanningen in de wijken te verklaren, worden in het algemeen echter gebruikt om het ontstaan van racistische en andere vooroordelen te verklaren. De auteurs toetsen dus theorieën over (racistisch) vooroordeel, maar weigeren om het over racisme en discriminatie te hebben. Zij houden dat echter niet consequent vol. In de algemene conclusie van het boek wordt bijvoorbeeld over Elias en Scotson gezegd: *'Zolang de gevestigden de situatie ondubbelzinnig definiëren als een waarbij de buitenstaanders ondergeschikt zijn, wordt de behoefte aan al dan niet georganiseerde afweer niet gevoeld'*.⁹ Daarmee erkennen Bovenkerk e.a. dat autochtonen in Utrecht zich wel degelijk superieur voelen ten aanzien van de allochtonen: superioriteitsgevoelens stellen zij zelf centraal in hun racisme-begrip. Recent heeft Bovenkerk de essentie van de studie over Utrecht nog eens samengevat. De toenaderingspoging van autochtone Utrechtenaren uit de beginjaren van de immigratie was zijns inziens gebaseerd op een idee van superioriteit van de Nederlandse stijl van leven en daarmee zeker wel racistisch te noemen. De Nederlanders eisen echter niet dat de buitenlanders vertrekken en er zijn altijd mensen die de buitenlanders verdedigen. Met dat racisme moet het dus volgens hem wel meevallen.

Op diverse plaatsen maken Bovenkerk e.a. duidelijk dat zij de aanwezigheid van racistisch vooroordeel in Lombok en de Betonbuurt wel zien. Maar zij ergeren zich enorm aan het feit dat politici of anti-fascismecomités constateren dat ergens racisme voorkomt en dat daarmee voor hen – volgens de auteurs – dan de kous af is. Er is geen enkele belangstelling voor de dagelijkse problemen van het samenleven van meerdere culturen voor de autochtonen: men lijkt alleen geïnteresseerd in 'de schuldvraag'. Daarover worden de Utrechtenaren woedend en dat drijft hen in de armen van de Centruumpartij. De autochtone inwoners van Utrecht worden dus racistisch gemaakt, vindt Bovenkerk.¹⁰

Ik kan niet anders concluderen dan dat Bovenkerk

e.a. de begrippen racisme en discriminatie niet willen gebruiken om te voorkomen dat de conclusie 'er is in Utrecht sprake van racisme' door de buitenwacht als afdoende verklaring wordt beschouwd. 'Er is sprake van racisme, dat is fout, dus moeten de autochtonen hun leven maar beteren'. De auteurs van 'Vreemd volk' willen daarvoor – terecht – niet verantwoordelijk zijn. Ik vind echter de oplossing om dan maar te zeggen dat er geen sprake is van racisme, maar van reële overlast en een mislukt 'beschavings-offensief' evenmin gelukkig. In feite zeggen Bovenkerk e.a. het volgende. Omdat er sprake is van een reële overlast, is de ergernis begrijpelijk. We noemen het liever geen racisme, want dan krijgen de autochtone Utrechtenaren de schuld van iets wat in Nederland taboe is.

Als dat de redenering is, moeten heel veel termen overboord. Sommige slachtoffers hebben met pesterijen hun moordenaar tot zijn daad gedreven. Veel misdaden zijn begrijpelijk. Is het dan geen misdaad? Ja zeker wel, maar er zijn tevens omstandigheden die die daad verklaren. In landen in een oorlogssituatie is het begrijpelijk dat er de vrijheid van meningsuiting beknod wordt. Is er dan geen sprake van schending van de mensenrechten? Zeker wel, maar we weten ook waarom die rechten geschonden worden.

Voor de termen racisme en discriminatie hoeven wetenschappelijke onderzoekers zolang zij hun werk goed doen niet terug te schrikken. Racisme en discriminatie zijn gevolgen van interactieprocessen tussen etnische groepen met hun eigen culturele 'ballast' en hun verschillende sociaal-economische posities. Die gevolgen kunnen 'verklaard' worden als alle andere maatschappelijke en culturele processen. Verklaaren betekent in de wetenschap beschuldigen noch goedpraten. Het is alleen heel moeilijk om dat besef en die houding over te dragen op journalisten, politici en 'de publieke opinie', die nu eenmaal het meest gesteld zijn op de schuldvraag en de daarop aansluitende eenvoudige oplossingen. Wat dat betreft kan men zich de angst van Bovenkerk, Brunt, Bruin en Wouters wel voorstellen. Het effect van hun oplossing is echter dat de buitenlanders de schuld van de problemen krijgen, want zij hebben zich immers niet laten 'beschaven'.

Cultuur en vooroordeel

Uit het idee van Bovenkerk e.a. dat in het geval van concrete overlast geen sprake van racisme kan zijn, blijkt dat zij racisme vooral bezien in het kader van wat Hagendoorn in *Cultuurconflict en vooroordeel* een projectie-theorie noemt. Volgens die theorie hebben vooroordelen niets te maken met de groep waarop ze betrekking hebben, maar alleen met de mensen die vooroordelen koesteren. Zij zijn bevooroordeeld omdat zij om allerlei redenen behoefte hebben aan het houvast dat vooroordelen bieden.

Voor het soort groepsprocessen als in Lombok en de Betonbuurt, lijken echter de door Hagendoorn uiteengezette *causale-attributie-theorieën* en *socio-culturele verklaringen* veel meer van toepassing. Causale-attributie-theorieën gaan uit van vooroordelen als onvermijdelijke misverstanden tussen groepen mensen met verschillende culturen. Uitgangspunt is dat men-

sen altijd anderen 'in soorten onderbrengen', klasseren. Dat doen zij op grond van wat zij van die ander waarnemen. De waarneming kan echter niet objectief zijn, maar is altijd een interpretatie vanuit de eigen (groeps)normen en codes. Als iemand met een andere culturele achtergrond bij de begroeting geen hand geeft, wordt dat door mensen uit een cultuur waarin handen-geven gebruikelijk is, uitgelegd als onvriendelijk. Dat de ander gewend is aan andere etiketteregels, waarin handen-geven misschien wel heel onbeleefd is, is bij confrontatie niet de eerste gedachte. Daarbij zijn mensen geneigd de eigen groep altijd hoger te waarderen dan andere groepen. Tevens hebben zij voor eigen gedrag altijd meer situationele verklaringen (zoals pech) dan voor dat van anderen, wier gedrag eerder aan interne oorzaken (zoals dom-zijn) wordt geweten.

Vooroordelen kunnen ontstaan doordat mensen bepaalde verschijnselen verbinden die zij altijd tegelijk zien optreden. Als Turken altijd in bepaalde buurten wonen, lijkt het alsof zij zelf daarvoor een speciale voorkeur hebben. Tegelijkertijd wordt het gedrag van een lid van een minderheidsgroep al snel aan de hele groep toegeschreven. Volgens de theorie van de causale attributie zijn bestaande stereotypen, juist omdat ze een zekere relatie hebben met de werkelijkheid zo moeilijk te corrigeren. Hagendoorn noemt het voorbeeld dat buitenlandse werknemers tegelijk verweten wordt dat ze allemaal werkloos zijn (profiteren van voorzieningen) en 'onze banen inpikken'. Hier lijkt sprake te zijn van een inconsistentie, op grond waarvan men zou kunnen denken dat het vooroordeel het uitzicht op de werkelijke feiten geheel vertroebeld. In plaats van inconsistentie is hier echter sprake van een derde, achterliggende gedachte, namelijk 'buitenlanders moeten terug naar hun eigen land als hier de economische situatie verslechtert'. In die opvatting zijn werkloze en werkende buitenlanders 'fout'. De bevooroordeeldheid zit dus in die achterliggende gedachte want buitenlanders zijn eenmaal rechtens toegelaten, hebben vergunningen om te werken en betalen premies en belastingen als ieder ander. De inconsistentie 'klopt' binnen de eigen redenering wel met de feiten. Het gedrag van leden van de groep waarover men vooroordelen heeft, hoeft die vooroordelen evenmin onderuit te halen. Iemand die 'uit zijn rol valt' kan als uitzondering worden gezien of als iemand die toevallig geluk heeft. 'Mijn buurman is een goede Marokkaan omdat hij zich zo inspannt om zich aan te passen.' Deze uitzondering bevestigt de regel dat Marokkanen in het algemeen het domweg vertikken om zich in te spannen. Dat de autochtone Utrechtenaren zo redeneren, komt uit 'Vreemd volk' vaak naar voren. Hoe meer men negatief denkt over een groep, hoe meer men geneigd is, afwijkende informatie zodanig te interpreteren dat het de vooroordelen bevestigt, stelt Hagendoorn.¹¹

Binnen de socio-culturele verklaringen die Hagendoorn bespreekt, spelen groepsprocessen een grote rol. Hoe meer een groep mensen duidelijk een zelfde geschiedenis of dezelfde doeleinden en gelijke kenmerken heeft, zich dicht bijeen bevindt of weerstan-

den vertoont tegen binnendringers, hoe meer hij 'als groep' wordt ervaren door anderen. Hoe meer dus ook een oordeel over leden van die groep over de hele groep zal worden gegeneraliseerd. Nederlanders zijn geneigd meer te generaliseren over Turken – zelfde geschiedenis in Nederland, homogene groep – dan over Engelsen bijvoorbeeld. Degenen die in het algemeen verschillen negatief waarderen, zullen groepen met meer afwijkende kenmerken negatiever waarderen dan andere. Spanjaarden worden dus door Nederlanders positiever beoordeeld dan Turken, bijvoorbeeld omdat zij ook een christelijke achtergrond hebben.¹²

Etnische beeldvorming gebeurt niet in een vacuüm maar in een maatschappelijke en culturele context, voegt Hagendoorn aan de besproken theorieën toe. De maatschappelijke context betekent bijvoorbeeld dat groepen mensen niet alleen op culturele gronden van elkaar verschillen, integendeel, hun sociaal-economische verschillen zijn vaak groter. Voor mensen met een hogere positie is het onderscheidend kenmerk van Turkse immigranten vaak vooral hun sociale positie, niet hun cultuur. Maar voor mensen in dezelfde sociale positie, is die cultuur nu juist het belangrijkste onderscheid.¹³ Vandaar dat zij zich meer ergeren aan het afwijkend gedrag van migranten dan mensen in hogere posities.

Bovenkerk e.a. constateren een omslag in de houding van de autochtone bevolking in Utrecht in de tijd van de gezinshereniging. Omdat de Nederlanders zich aanvankelijk welwillend gedroegen, constateren de onderzoekers dat er bij hen geen sprake is van racisme maar dat reële hinder en de weigering van de buitenlanders om zich naar de normen van de Nederlanders te gedragen, de oorzaak zijn van de onderlinge spanningen. Spanjaarden en Grieken die zich meer aanpassen worden immers veel meer geaccepteerd. Hagendoorn zou echter zeggen dat die omslag in de houding van de autochtonen het gevolg is van het feit dat de Turken en Marokkanen door het proces van gezinshereniging zich meer als een duidelijk herkenbare groep gingen manifesteren, welke daardoor scherpere reacties van anderen uitlokt. Spanjaarden en Grieken 'wijken immers minder af' in hun manier van leven van Nederlanders, wonen minder geconcentreerd bijeen en vormen mogelijk ook een minder homogene groep dan Turken en Marokkanen. Zij zijn dus in de ogen van anderen in mindere mate een 'afwijkende groep' en roepen minder weerstand en minder neiging tot generaliseren op. Men zou zelfs kunnen veronderstellen dat als er geen Turken en Marokkanen in Utrecht waren, de autochtone buurtbewoners zich veel meer zouden ergeren aan de cultuur van Noord-Mediterranen dan thans. Immers de verschillen met Spanjaarden en Grieken – die er zeker wel zijn – vallen in het niet bij die met Zuid-Mediterranen. Niet het al dan niet willen aanpassen van de migranten bepaalt dus de verhoudingen tussen autochtonen en allochtonen, maar de migratiegeschiedenis, de mate waarin migranten als groep worden ervaren en de mate waarin hun eigen cultuur verschilt van die van de autochtone Utrechtenaren.

'Moderniteit' als aanpassing

Een essentieel gebrek in het onderzoek van Bovenkerk e.a. is dat bij een onderzoek naar de onderlinge relaties van twee partijen, slechts een van de twee is onderzocht. 'Vreemd volk' omvat slechts een enkele keer de visie van een van de buitenlanders. Het deel van het oorspronkelijke onderzoek onder Turken en Marokkanen is mislukt, vertelden Bovenkerk en Brunt in een interview.¹⁴ In principe zou men zich tot de visie van een partij kunnen beperken, maar Bovenkerk e.a. doen wel regelmatig (impliciete) uitspraken over het gedrag van Turken en Marokkanen dat reacties bij de autochtonen uitlokt.

Turken en Marokkanen bezien het gedrag van hun Nederlandse burens vanuit hun referentiekader, net zoals de Nederlanders dat uit het hunne doen. Dat betekent dat dezelfde situatie door beide actoren anders wordt geïnterpreteerd. Een voorbeeld van misinterpretaties van elkaars gedrag: Nederlanders verwijten de buitenlanders desinteresse in wat er op school gebeurt. Turken, zo blijkt uit een studie van *Risvanoglu, Brouwer en Priester* gaan ten aanzien van het onderwijs uit van het principe 'als ik niets hoor, is het goed'.¹⁵ Dat is geen desinteresse – zij hechten veel belang aan onderwijs – maar getuigt van een andere houding. School en onderwijzers worden als autoriteiten gezien die voor hun deel van de opvoeding zorgen, waarmee ouders zich normaal gesproken niet bemoeien.

Een van de opmerkelijkste resultaten van het zojuist genoemde onderzoek is dat naar voren komt hoezeer Turkse migranten van de eerste generatie een onderdeel blijven vormen van de Turkse cultuur en samenleving. Turken die in de Nederlandse visie 'aangepast' zijn, zijn helemaal niet beïnvloed door Nederlandse normen. Zij zijn gewoon 'moderne Turken' zoals die ook in Turkije voorkomen en zijn evenzeer als 'traditionele Turken' geheel georiënteerd op wat er in Turkije gebeurt. Turkije en hun Turkse familie en vrienden spelen een zeer grote rol in hun leven.¹⁶ Spanjaarden en Grieken, die in Utrecht meer gewaardeerd worden omdat zij meer 'meedoen', 'zich beter aanpassen', zijn dus helemaal niet 'aangepast', maar komen uit een samenleving die meer op de onze lijkt. Deze observatie werpt wel een heel ander licht op 'de houding van de buitenlanders' die in de omslag in het gedrag van de Nederlanders volgens Bovenkerk e.a. zo'n grote rol speelt. Natuurlijk worden mensen wel door de ervaring van het 'landverhuizen' en de contacten met andere culturen beïnvloed, maar dat is iets anders dan het overnemen van normen.

Niet alleen is het dus nodig om twee visies op de feiten te horen, maar ook om te zien dat beide partijen die feiten op hun manier interpreteren. Daarbij hebben zij elk een visie op de ander en interpreteren zij diens handelen in termen van wat zij denken dat hij denkt. Alleen in het kader van die ingewikkelde confrontatie van visies op zichzelf en de ander, kan een onderzoeker onderlinge relaties beoordelen.

An Huitzing is medewerker van de Wiardi Beckman Stichting

Noten

1. In een ding hebben de Betonbuurters en Lombokkers in elk geval gelijk; het is mede door nalatigheid van de overheid dat buitenlanders in hun buurt geconcentreerd wonen. Immers de gemeente Utrecht beheerst maar een klein deel van de woningmarkt. De corporaties hebben lange tijd Turken en Marokkanen zoveel mogelijk geweigerd. Bepaalde buurten waren wel 'open' doordat Nederlanders er weg trokken of omdat de koopmarkt vrijer was dan de huurmarkt. Dus zijn de buitenlanders in de meer toegankelijke wijken terecht gekomen.
2. De theorieën die zij toetsen zijn de concurrentiehypothese, contacthypothese, stigmatiseringshypothese van Elias en Scotson en de socio-ecologische benadering van de Chicagoschool. *Vreemd volk, gemengde gevoelens* bestaat uit verschillende delen – over rassenrellen, de buurten Lombok en de Betonbuurt en etnische instellingen – die niet echt zijn geïntegreerd, zodat de verschillende hypothesen niet op alle gevallen worden toegepast en er evenmin sprake is van systematische vergelijking van beide buurten.
3. Bovenkerk e.a., 313.
4. In de studie van Elias en Scotson zijn gevestigden en nieuwkomers Engelsen. Het stigma dat de nieuwkomers krijgen lijkt echter bijzonder veel op een racistisch vooroordeel.
5. Bovenkerk e.a., 114.
6. Bovenkerk e.a., 211.
7. Idem, 248.
8. Idem, 326. Bovendien verklaren Bovenkerk e.a. aan het slot dat de Nederlandse cultuur in het algemeen wordt gekenmerkt door een grote terughoudendheid op het gebied van fysiek geweld en door ingetogenheid. Kortom, een 'onderhandelingscultuur' waarin over alles eendeloos wordt vergaderd en zolang mensen om de tafel zitten, vechten ze niet. Aangezien deze laatste opmerkingen – losjes neergeschreven op de laatste pagina van het boek – helemaal niet onderbouwd worden, zullen we ze maar negeren en ons beperken tot de hoofdgedachten van het boek.
9. Bovenkerk e.a., 319.
10. Er valt nog een hele verhandeling te houden over het racisme-begrip van Bovenkerk e.a. Zij gaan namelijk uit van racisme als geloof aan de *genetische* superioriteit van het eigen 'ras'. En dat soort racisme kwamen zij in Lombok en de Betonbuurt niet tegen. Sedert enkele jaren wordt echter in het algemeen een ander racisme-begrip gehanteerd, waarbij niet het biologische maar de cultuur centraal staat. Op een andere plaats lijkt Bovenkerk zelf ook te voelen voor een dergelijke niet-genetische omschrijving, namelijk als hij in een bespreking van Esseds *Alledaags racisme* zeer terecht opmerkt dat haar (vrij impliciete) stelling dat 'de' Nederlanders racistisch zijn, berust op een rasvooroordeel. (*Intermediair*, 9.11.1984)
10. *Haagse Post*, 3 mei 1986.
11. *Cultuur-conflict en vooroordeel* gaat niet uitsluitend over misverstanden tussen culturen in Nederland, maar geeft ook analyses van botsingen tussen mensen met verschillende culturele achtergronden op andere plaatsen en tijden.
12. Idem, 158-163.
13. Idem, 169-171.
14. 'Vreemd volk nader bezien', *NRC-Handelsblad*, 25 mei 1985.
15. S. Risvanoglu-Bilgin, L. Brouwer en M. Priester, *Turkse gezinnen in Nederland*, COMT, 1986.
16. De sterke oriëntatie op Turkije hangt mede samen met

het denken aan terugkeer. Voor de tweede generatie — de echte en niet de nog in Turkije geboren jongeren — zou dat wel eens heel anders kunnen zijn of worden, op voorwaarde dat zij door de Nederlandse samenleving niet te zeer worden gemarginaliseerd.

Een eeuw sociaal-democratie

N. Cramer bespreekt:

Frits de Jong Edz., *Wij willen ellende wenden*, Amsterdam, 1984. Te bestellen door overmaking van f 7,50 naar postgiro 34 79 700 t.n.v. PvdA brochures, Amsterdam o.v.v. bestelnummer 902.

Ter herinnering aan de oprichting van de SDAP in 1894 heeft Frits de Jong Edz., in opdracht van de Stichting Vormingswerk van de Partij van de Arbeid een terugblik geworpen op 'een eeuw sociaal-democratische antwoorden op maatschappelijke uitdagingen', onder de titel 'wij willen ellende wenden'. Hij is ongetwijfeld een van de beste kenners van het Nederlands socialisme. Dat betekent nog niet, dat de opgave om de ontwikkeling in honderddertig pagina's te beschrijven een eenvoudige is. Het gaat om — leert De Jong — een beweging, die zich doeleinden stelde, zowel van hervormende als van revolutionaire aard. In een land met een toenemende welvaart, waarin de arbeidersbeweging over verschillende zuilen was verdeeld. Een partij, die zowel over doeleinden als middelen herhaaldelijk met zichzelf overhoop lag. Samengesteld uit arbeiders, levend aanvankelijk onder en later boven de bestaansgrens, en sociaal bewogen radicalen. Hun oog gericht op verovering van de staatsmacht om sociale veranderingen te kunnen bewerkstelligen. Maar die gedurende honderd jaar amper vijftiengint jaar deel van de regering hebben uitgemaakt. In vergelijking met de sociaal-democratie in de ons omringende landen is dat heel weinig. Deels uitgesloten op grond van revolutionaire neigingen, maar later er toch ook wel zelf buiten gebleven uit vrees de politieke handen vuil te maken.

Voor wat het vroege verleden betreft wekt het mijn bewondering op hoe De Jong in de veelheid van historische gebeurtenissen en veranderingen de grote lijn weet vast te houden. Voor zijn doelgroep van lezers moet hij veel vakgeleerdheid vergeten. Dat heeft tot bijna onvermijdelijk gevolg, dat zijn pen een enkele keer uitglijdt. Zo wordt op pagina 20 de indruk gewekt, dat *Domela Nieuwenhuis* vanwege het palingoproer de kerker in moest, terwijl hij formeel wegens een drukpersdelict inzake het koningschap werd veroordeeld. Verderop (pag. 106) wordt gesuggereerd, dat *Cals* als minister-president zijn mammoetwet door het parlement loodste; hij had dit als minister van Onderwijs, Kunst en Wetenschappen al onder het kabinet-*De Quay* gedaan. Dergelijke verschrijvingen doen geen afbreuk aan de grote lijn. Meer moeite heb ik met De Jongs beschrijving van de groei naar de verzorgingsstaat. Na terecht gewezen te hebben op het werk van de socialistische ministers *Drees* (noodwet ouderdomsvoorziening), *Joekes* (werkloosheidsverzekering) en *Suurhoff* (AOW), vermeldt hij, dat na hun aftreden nog de Algemene Kinderbijslagwet, de Alge-

me Bijstandswet en de Wet Arbeidsongeschiktheid tot stand kwamen. Hij voegt daar dan aan toe (pagina 63) 'als de overheid in onze hand is, de vakbeweging die de werknemers vertegenwoordigt, onze lijn volgt en als de werkgevers begrip voor sociale verantwoordelijkheid hebben, ontstaat een fraaie tripartite opbouw van de maatschappij. Wie spreekt nog van een klassenstrijd? De emancipatie heet voltooid.' Het zou geen kwaad hebben gekund als verduidelijkt was, dat de latere wetten onder een liberaal-confessioneel kabinet (*Klompé* en *Veldkamp*) gestalte kregen. Beter gezegd: de PvdA had het monopolie niet van het 'ellende wenden'. Doordat de SDAP/PvdA lang in de oppositie vertoefden, werden veel sociale hervormingen door andere partijen ter hand genomen. Bladerend in dit boekje proefde ik bij De Jong soms enige nostalgie naar een verleden, waarin de tegenstellingen scherper waren (klassenstrijd) en de doelstellingen helder (socialistisch). In Nieuw Links trok hem kennelijk het radicalistische activisme weer aan. DS'70 (Drees, vader en zoon?) wordt afgedaan op pagina 110 als voorbeeld van hoe sociaal-democraten van de oude stempel zich als conservatieven ontpoppen (pagina 111).

In de laatste alinea van zijn boekje wordt gewezen op de gevaren van de verstatelijking van het socialistische denken. Hier laat De Jong nog eenmaal de waarschuwend stem van links horen: 'is meeregeren wel zo goed?' Naar mijn smaak zou in een scholingscursus na een eeuw van overwegend oppositie-voeren toch ook de vraag aan de orde moeten komen of het wel zo goed is, het regeren aan liberalen en confessionelen over te laten. Wij kennen nu de sociaal-democratische antwoorden op de maatschappelijke uitdagingen van vroeger. De Jong laat in 't midden in hoeverre zij adequaat waren. En welk antwoord heeft hij op de maatschappelijke uitdaging van heden?

N. Cramer is hoogleraar parlementaire geschiedenis te Leiden.

De gemeente als schild tegen de rijksoverheid: sociaal-democratische gemeentepolitiek in Nederland 1894-1929

Jan Willem Kluit bespreekt:

P.F. Maas, *Sociaal-Democratische Gemeentepolitiek 1894-1929*, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1985.

De geschiedschrijving van de sociaal-democratische gemeentepolitiek is in Nederland vreemd genoeg nog maar nauwelijks door historici ter hand genomen. Dit mag opmerkelijk heten omdat de sociaal-democraten juist altijd in de gemeente, vooral in de grote steden een groot aandeel hebben gehad in het dagelijks bestuur. De geringe belangstelling voor dit vraagstuk van de zijde van onderzoekers loopt opvallend genoeg parallel met de belangstelling die leidende sociaal-democraten indertijd voor de gemeentepolitiek aan de dag legden. Zoals bekend vonden vooraanstaande politici als *Troelstra* en *Van der Goes* het werk in de gemeenten maar 'kruimelwerk'. De verovering van de

staatsmacht, daar ging het volgens hen om. Het is daarom een goede keus geweest van de Staatsuitgeverij dat zij een van de spaarzame geschriften over sociaal-democratische gemeentepolitiek in Nederland nu in herdruk heeft uitgegeven. Ik bedoel hier het proefschrift *Sociaal-democratische gemeentepolitiek in katholiek Nijmegen 1894-1929* van P.F. Maas waarop hij in 1974 in Nijmegen promoveerde. Het meer 'landelijke' gedeelte uit dit proefschrift is nu door genoemde uitgeverij opnieuw gepubliceerd, onder de titel *'Sociaal-democratische gemeentepolitiek in 1894-1929'*. Maas behandelt in dit boek op heldere wijze de belangrijkste sociaal-democratische doelstellingen op gemeentelijk terrein.

Hij analyseerde voor dit onderzoek op grondige wijze de denkbeelden van de belangrijkste sociaal-democratische leidsmannen, met name van hen die zich speciaal met de gemeentepolitiek bezighielden: P.L. Tak, J.F. Ankersmit, F.M. Wibaut. Maar ook de ideeën van Troelstra komen aan bod. Maas raadpleegde onder andere het SDAP-archief en een aantal dagbladen en periodieken zoals *Het Volk*, *de Telegraaf*, *de Socialistische gids*, *de Kroniek*, *de Gemeente* en *de Nieuwe Tijd*. Een belangrijke bron vormden tenslotte de verslagen en handelingen van de Amsterdamse gemeenteraad. Het gebruik van deze laatste bron wijst er al op dat de ontwikkelingen in de Amsterdamse gemeenteraad een belangrijk bestanddeel van dit boek uitmaken. Maas zegt dit ook wel met zoveel woorden (hij stelt onder andere dat het Amsterdamse gemeentebeheer model stond voor vrijwel alle besturen van grote gemeenten in Nederland), maar had dit naar mijn mening toch nog wel wat duidelijker kunnen benadrukken. Bij voorbeeld door een andere titel te kiezen. Eén waarin de sterke nadruk op Amsterdam beter tot uitdrukking zou zijn gekomen. Nu zou bij veel lezers licht de indruk kunnen ontstaan dat er sprake is geweest van één sociaal-democratische gemeentepolitiek en dat is natuurlijk niet zo. Er bestaat per definitie niet één gemeentepolitiek, daarvoor is het nu juist gemeentepolitiek.

De enige paragraaf in het boek die niet over Amsterdam gaat, een over Nijmegen waarin de problemen voortkomend uit de vestiging van de Rooms-Katholieke Universiteit worden behandeld, laat dit ook direct zien. Het gaat zozeer in op de specifieke Nijmeegse verhoudingen dat het om die reden direct uit de toon valt. Het is een vreemde eend in het boek, en had daarom ook maar beter in zijn geheel weggelaten kunnen worden.

In het liberale spoor

Bovenstaande kritiek doet echter weinig af aan de grote waarde die dit boek wel degelijk kan hebben voor verder lokaal onderzoek. Met name vanwege twee zeer interessante hypothesen die Maas ontvouwt. Maas' eerste hypothese is dat het bijkans afzweren van het marxisme in de SDAP in de jaren dertig vooral veroorzaakt werd door de bemoeïing van de partij met de gemeentepolitiek (p. 99). Naarmate de SDAP meer greep kreeg op de gemeentepolitiek en zelfs verantwoordelijkheid ging dragen in de gemeentebesturen

werd zij meer en meer aandeelhoudster van de bestaande samenleving als dus Maas. De SDAP liet in de gemeenteraden het eerst en duidelijkst blijken dat ze de voorkeur gaf aan een democratische ordening van de samenleving bóven het marxistisch-revolutionair isolement van weleer.

De tweede belangrijke stelling die Maas ontwikkelt is dat de relatieve zelfstandigheid van de Nederlandse gemeenten en de wijze waarop de SDAP deze bewust heeft benut, de integratie van de partij in de samenleving sterk heeft bespoedigd. Links en rechts leerden elkaar aan de basis van de politiek kennen en vonden elkaar daar in een compromis-politiek. Bij een gecentraliseerde staatsconstructie, denk bij voorbeeld aan Frankrijk, zou een dergelijke ontwikkeling volgens Maas uitgesloten zijn geweest. De SDAP zou dan veel hardnekkiger hebben vastgehouden aan een revolutionaire tactiek omdat zij toch op geen enkel gebied resultaat had kunnen boeken. *'Nu de SDAP via de gemeentepolitiek als door een sluis, waarin de aanpassing plaats kon grijpen, in de samenleving indrong en ermee vergroeide, overwoog zij zelfs niet de gedachte van een Volksfront, maar distantiëerde zij zich volledig van de revolutionaire communisten.'* (p. 113)

Deze twee stellingen, het relatief snel overboord gooien van alles wat maar naar revolutionair-marxisme zweemde en het optimaal gebruik maken van de relatief ruime mogelijkheden die de gemeentelijke zelfstandigheid de SDAP bood bewijst Maas zoals reeds gezegd vooral aan de hand van de ontwikkelingen in Amsterdam. Kort samengevat onderbouwt hij deze stellingen als volgt.

Allereerst besteedt hij terecht veel aandacht aan de (Amsterdamse) Radicalen die in Nederland in de negentiende eeuw de nieuwe opvattingen over de taak van de gemeentelijke overheid introduceerden. De Radicalen kunnen getypeerd worden als progressieve democratisch-liberalen voornamelijk afkomstig uit de middenklasse. Het is vooral door toedoen van deze groepering dat in Amsterdam in 1893, één jaar voor de oprichting van de SDAP, het bestuursmonopolie van de conservatief-liberale bovenlaag voor het eerst doorbroken wordt. De Radicalen gingen voorop bij het beantwoorden van de vraag of de gemeentelijke zorg verder uitgebreid moest worden. Zo introduceerden zij in Amsterdam bij voorbeeld het erfpachtstelsel dat de grondspeculatie moest helpen beteugelen en brachten zij een aantal belangrijke nutsbedrijven in gemeentebeheer.

Het lag voor de hand dat deze nieuwe denkbeelden over het gemeentebeheer ook door de SDAP overgenomen zouden worden. Minder voor de hand lag echter de wijze waarop de SDAP bijna geruisloos de liberale beginselen accepteerde die ten grondslag lagen aan deze gemeentelijke zelfstandigheid. De door Thorbecke in de gemeentewet van 1951 vastgelegde beginselen van gemeentelijke bestuursorganisatiebestuur door de ingezetenen, openbaarheid van bestuur en periodieke verkiezingen – vonden in de SDAP-gemeentepolitici zelfs nieuwe en fervente verdedigers. De SDAP ontwikkelde toen, maar ook later geen eigen leer omtrent gemeentepolitiek. Geen leer

waarin het functioneren van lokale organen in een groter staatsverband was uitgewerkt. Een manco dat later bij de ontwerpwijziging van de gemeentewet in 1923 ook door tal van vooraanstaande SDAP'ers als Troelstra en Van Werkhoven als zodanig werd opgevat (p. 109).

De voornaamste reden voor de SDAP om dit principe van de gemeentelijke zelfstandigheid zo te omhelzen was waarschijnlijk dat zij daardoor een mogelijkheid zag zich te keren tegen het behoudende centrale gezag in Den Haag. Alleen via indirecte weg (financieel) zou Den Haag nog invloed kunnen uitoefenen op wat de SDAP allemaal in de gemeente uitvoerde, zo moet men gedacht hebben. Voor Maas is het duidelijk dat juist de actieve bemoeiing met de gemeentepolitiek ervoor gezorgd heeft dat de SDAP in versneld tempo een reformistische koers ging varen. Een van de belangrijkste voortrekkers in deze ontwikkeling was de met de gemeentepolitiek vergroeide publicist P.L. Tak. Tak organiseerde landelijk alle SDAP-raadsleden en zorgde ervoor dat zij een informatiebureau tot hun beschikking hadden. Bovendien had hij de hand in de verschijning van het maandblad *de Gemeente*.

De SDAP was er alles aan gelegen dat haar vertegenwoordigers een goede indruk zouden maken en in staat zouden zijn de verwachtingen van de achterban waar te maken. Maas *'Ze werden met hun neus op de verantwoordelijkheid van het werk gedrukt en gingen ze al eens hun boekje te buiten, dan greep het informatiebureau in door opheldering te vragen of ontvingen ze een publieke reprimande in 'de Gemeente' of een terechtwijzing van het bestuur van de 'Vereniging van Sociaal-democratische Raadsleden' waarvan ze q.q. lid waren. Hun werd op het hart gebonden dat revolutie en socialisme en dies meer voor hun werk 'van late zorg' was en dat van hen verwacht werd dat ze ondertussen voor aanwijsbare resultaten ten behoeve van het strijdende proletariaat zouden zorgen. Daar kwam geen Marx, historisch materialisme, Verelendungstheorie aan te pas, hoogstens werd er van klasstrijd en machtsvorming gewaagd'* (p. 98).

Gemeentebedrijven

Het is vervolgens vooral door toedoen van Wibaut geweest dat de SDAP-gemeentepolitiek rond 1919 definitief het karakter kreeg van een 'burgerlijke' of 'democratische' hervormingspolitiek, in die zin dat de verlangde hervormingen ook door sommige burgerlijke partijen gewenst of aanvaard werden en de SDAP-politiek zich van deze slechts onderscheidde door tempo en omvang.

De sociaal-democratische gemeentepolitiek onderscheidde zich van de gemeentepolitiek van de andere partijen vooral door het systematisch pogen om de gemeente zoveel mogelijk bedrijven te laten exploiteren. In het gemeenteprogram dat in 1919 door het SDAP-congres in Arnhem aanvaard werd en waarvan Wibaut de voornaamste opsteller was, staat het als volgt: *'De sociaal-democratische gemeentepolitiek stelt zich niet ten doel in een of andere gemeente het socialisme te vestigen. De vestiging van het socialisme kan slechts internationaal en nationaal tot stand komen op de*

grondslag van gemeenschappelijk bezit van grond en productiemiddelen. De verwezenlijking van deze voorwaarden ligt buiten het bereik van enige gemeenteraad. De sociaal-democratische gemeentepolitiek stelt zich ten doel het orgaan der gemeente meer en beter dienstbaar te maken tot het inrichten en beheren van allerlei instellingen ter voorziening in de behoeften der ingezetenen, waarbij gestreefd wordt naar het grootst mogelijke gerief voor de gebruikers en rekening gehouden wordt met hun economische positie' (p. 55). In navolging van Tak lag dus ook voor Wibaut het socialistische moment van de SDAP-gemeentepolitiek in de eis dat het gemeentelijk orgaan dienstbaar gemaakt moest worden aan de voorziening in allerlei behoeften van de gemeente-onderdanen.

Voor na de Eerste Wereldoorlog probeerde de SDAP in Amsterdam het taken- en voorzieningenpakket van de gemeente uit te breiden onder andere door de oprichting van gemeentebedrijven op de gebieden van de bouwmaterialenvoorziening en de voedselvoorziening. Deze doorbraak naar collectieve voorzieningen voor allen liep echter uit op een fiasco. Het verzet uit ondernemerskringen en met hen sympathiserende groeperingen en het langzame economische herstel in de jaren twintig na de inzinking van rond 1921 deed alle maatregelen weer teniet. In 1927 konden de politieke tegenstanders van de SDAP het zich zelfs permitteren de partij buiten het Amsterdamse college van B&W te houden.

Overeind blijft in ieder geval staan dat het de SDAP was die op veel gebieden regelend optrad en initiatieven nam daar waar andere partijen toeketen. Het late en zeer terughoudende ingrijpen van de rijksoverheid op sociaal-economisch terrein was hier ook debet aan. Pas in de jaren dertig begon het Rijk tal van gemeentelijke voorzieningen die de gemeentebesturen uit eigen beweging en zelfstandig getroffen hadden tot rijkszorg te maken. De proces werd vooral na 1929 ingezet nadat men eerst een einde had gemaakt aan de mogelijkheid van gemeenten om een eigen inkomstenbelasting te heffen. Daarmee werden de mogelijkheden van de gemeenten om zelfstandig regelingen te treffen op sociaal en economisch terrein sterk gereduceerd.

Of, zoals Maas in zijn inleiding hoopt, de onbeheersbare bureaucratie en rijksuitgaven van nu een klimaat scheppen voor een herbezinning op de taak van de gemeente kan hier niet beantwoord worden. Wel kan misschien gesteld worden dat de ervaringen uit de bloeitijd van het (Amsterdamse) gemeentebestuur in de periode 1890-1930 van dienst kunnen zijn bij de vaststelling van hetgeen wèl of niet voor decentralisatie naar de gemeenten in aanmerking komt. Daarbij zal dan echter ook de ontwikkelingsgeschiedenis van specifiek lokale verhoudingen in het oog moeten worden gehouden. Want de manoeuvreerruimte van een Amsterdamse sociaal-democratische gemeentepolitiek is toch echt heel wat groter dan die van een politicus in Epen Limburg.

Jan Willem Kluit studeert geschiedenis en sociologie aan de Universiteit van Amsterdam.

Terreur en haar effecten

Ook in Nederland ontwikkelt zich een bizarre politieke folklore om in voorkomende gevallen bommen te plaatsen. Prinsjesdag, het voorlezen van de regeringsverklaring, de Olympische Spelen in Amsterdam – voor enkele individuen is het reden genoeg een helse machine tot ontploffing te brengen. Als reactie is er besmuikt geginnik of schouderophalen. Er is ook die laffe vorm van begrip, niet voor het middel natuurlijk, wel voor het doel. Maar is er enig doel dat door het leggen van bommen bevorderd kan worden?

Frankrijk wordt geteisterd door een reeks bomaanslagen, waarbij mensen blindelings worden gedood. Welk doel rechtvaardigt het doden van mensen, die niets doen behalve hun boodschappen? Heeft de Nederlandse bommenlegger een bom ontwikkeld, die tussen mensen en materiële zaken onderscheid kan maken?

Het leggen van bommen is het middel van de onverzoenlijk en onverantwoordelijke, die bij het nastreven van zijn doeleinden de menselijke maat uit het oog heeft verloren. Het is de manifestatie van de zelfzuchtige liefde voor geweld als schijnbaar eenvoudige oplossing voor ingewikkelde problemen.

De politieke effecten van deze acties zijn slechts ave-rechts. Wat zij aantonen, is de uiterste kwetsbaarheid van onze open en democratische samenleving. Onze samenleving is niet afdoende tegen dergelijke daden van terreur te beschermen zonder die essentiële kenmerken van openheid en democratie, die haar het verdedigen waard maken, overboord te zetten.

Juist deze omstandigheid stelt politici voor een bijtend dilemma. Enerzijds kan men niet doof blijven voor de roep vanuit de bevolking om bescherming en veiligheid. Anderzijds zijn er nauwelijks effectieve veiligheidsmaatregelen te nemen. De uitweg, die de aanbeveling om de oorzaken van het terrorisme weg te nemen, lijkt te bieden, is meer schijn dan werkelijkheid. Vaak is onduidelijk, wat die oorzaken precies zijn. Dikwijls ook is het mogelijk op korte of wat langere termijn die oorzaken weg te nemen, als de politieke wenselijkheid daartoe al zou bestaan.

In dergelijke omstandigheden is de verleiding voor politici groot om te vluchten in politieke symboliek, in de zich zelf overschreeuwende retoriek van hardheid en vergelding. Het stigmatiseren van bepaalde bevolkingsgroepen loert om de hoek, het beperken van de vrijheden en rechten van alle burgers, verdedigd als noodzakelijk voor de bestrijding van het terrorisme, is een volgende stap. De gevaren daarvan zijn overduidelijk. Bommen kunnen een open en democratische samenleving niet vernietigen, onbezonnen reacties erop wel.

Koen Koch

*Politicooloog, verbonden aan
de Erasmus Universiteit te
Rotterdam*

TBM

Politieke verandering sedert 1966

Het jaar 1966 geldt in de hedendaagse politieke geschiedschrijving als het begin van verregaande politieke veranderingen in Nederland. Bij de verkiezingen voor Provinciale Staten in dat jaar verloren zowel de KVP als de PvdA belangrijke delen van hun aanhang. Nog geen half jaar daarna zou de nog maar twee jaar oude coalitie van PvdA, KVP en ARP aan de gevolgen van die klap bezwijken. De Partij van de Arbeid wist zich na een dieptepunt in 1967 geleidelijk weer te herstellen en zij zou zelfs naar nieuwe electorale hoogtepunten groeien, in 1977 en 1986. Het verlies van de KVP bleek echter niet alleen blijvend, het verergerde in snel tempo, totdat zij nog net op tijd 'genezing' vond in de veilige armen van het CDA.

Wat is er in die twintig jaren met de katholieke kiezer gebeurd? Die vraag is extra intrigerend geworden sedert de uitslagen bekend werden van de verkiezingen voor gemeenteraden en Tweede Kamer, respectievelijk in maart en mei van dit jaar. Daarbij immers leek het katholieke deel van het kiezersvolk ruim uit de pas te lopen vergeleken met de marsroute van de meeste kiezers. Was dat overigens wel zo?

Dittrich, Tops en Welten verschaffen in hun analyse van twintig jaar deconfessionalisering van de katholieke kiezers daarover uitsluitsel. Alle drie onderzoekers hebben zich in de laatste jaren gespecialiseerd in het lokale kiesgedrag van katholieke burgers, in het bijzonder in de steden en dorpen van de provincie Limburg, dat eens zo onneembare bolwerk van de Katholieke Volks Partij.

Het jaar 1966 was tevens het begin van verandering in politieke groepsvorming. In het najaar ontstond de partij D'66 (die inmiddels zijn apostrophe ergens onderweg heeft achtergelaten), maar daarnaast vormde zich in de Partij van de Arbeid, hevig gestimuleerd door verkiezingsnederlaag en kabinetscrisis een groep rond het pamflet 'Tien over Rood' en noemde zichzelf, naar Amerikaans voorbeeld, 'Nieuw Links'. Verandering opnieuw met blijvende gevolgen: nu niet aan de basis, maar in het politieke kader en in opvattingen over taak en plaats van de Partij van de Arbeid. Paul Lucardie beschrijft en analyseert wat er van die vernieuwing op het politieke midden- en tophoofden terecht is gekomen.

Beide ontwikkelingen – deconfessionalisering en interne vernieuwing – lijken in de PvdA na twintig jaar te hebben geleid tot gemengde gevoelens: zoveel meer kiezers (vooral in potentie) dan in de jaren zestig, maar waar is de macht intussen gebleven?

Het gebeurde in het Zuiden

**K.L.L.M. Dittrich/
P.W. Tops/R.G. Welten**
*Allen zijn verbonden aan de
juridische faculteit van de
Rijksuniversiteit Limburg te
Maastricht**

De Tweede-Kamerverkiezing van 21 mei heeft vrijwel iedereen verrast. Politici, opiniepeilers en allerlei andere deskundigen hebben, meestal met verbazing en verwondering, gadeslagen wat de Nederlandse kiezers teweeg hadden gebracht. In de analyses werd vooral aandacht besteed aan het verschil tussen de opiniepeilingen en de werkelijke uitslag en ook aan de regionale verschillen in de uitslagen. Dat laatste was vooral van belang vanwege de verwachte grote verkiezingswinst van de PvdA in de (voormalige) CDA-bolwerken. In deze bijdrage nemen wij de uitslagen in de katholieke gebieden nader onder de loep.¹ Allereerst wordt ingegaan op de neergang die met name de

KVP in de jaren zestig en zeventig heeft ondergaan.² Vervolgens wordt ingegaan op de verkiezing van 1977 die voor CDA en PvdA een 'keerpunt' betekende. Tot slot wordt stilgestaan bij de verkiezingen van 1986 en worden enkele conclusies geformuleerd.

De teloorgang van de KVP

De dramatische electorale afkalving van de KVP is een van de meest fascinerende verschijnselen uit de recente geschiedenis van de Nederlandse politiek. In 1963 behaalde deze partij nog het beste verkiezingsresultaat uit haar geschiedenis: met 31,9 procent werd zij met vlag en wimpel Nederlands grootste partij. Negen jaar

7578

– en drie verkiezingen – later was van deze superioriteit niets meer over: in 1972 werden nog slechts 17,7 procent van de stemmen behaald. In de katholieke gemeenten was de achteruitgang nog dramatischer; hier liep het stemmental van de KVP in een klein decennium terug van 75,1 procent naar 41,1 procent. De in verwarring verkerende partij deed nauwelijks pogingen dit ongunstige tij te keren. Alle kaarten werden gezet op een toen nog ongewis lijkende vlucht naar voren: de samensmelting met ARP en CHU in één christen-democratisch partijverband.

Wat was de achtergrond, de oorzaak van deze radicale afbrokkeling van het electoraat van de KVP? We weten dat er in de loop van de jaren zestig een storm van verandering over de Nederlandse politiek trok, die de traditionele pijlers van die politiek – op zulk een beledende wijze beschreven door *Lijphart en Daalder*³ – wegblijs en de Nederlandse kiezer op drift deed raken. Deze veranderingen beroerden echter alle partijen; waarom werd nu juist de katholieke partij er in zo onevenredige mate door getroffen?

In zijn proefschrift heeft *Bakvis* gewezen op de zeer belangrijke rol die de kerk – of beter: de kerkelijke organisatie, en dan met name de top ervan – heeft gespeeld bij de opbouw, maar ook bij de teloorgang van de katholieke eenheidspartij.⁴ Bij de opbouw van deze eenheidspartij waren de interventies van de kerk van doorslaggevend belang. Voornamelijk omdat de bisschoppen regelmatig wezen op het belang van eenheid onder de katholieken, eenheid ook in de politiek, slaagde de KVP erin het grootste deel van de katholieke stemmers op zich te verenigen.

Een dergelijke van bovenaf opgelegde, inhoudelijk weinig inspirerende – want louter strategische – motivatie om KVP te stemmen, vormde evenwel een zeer wankel fundament voor de electorale kracht van de katholieke partij. Dat bleek toen aan het begin van de jaren zestig het episcopaat door intellectuelen en de lagere geledingen van de katholieke hiërarchie werd uitgedaagd om het katholieke geloof van een nieuwe inhoud te voorzien. De bisschoppen traden de vernieuwers en hun voorstellen aanvankelijk welwillend tegemoet. *Bakvis* wijst erop, dat deze welwillendheid niet in de eerste plaats voortvloeide uit inhoudelijke verwantschap met de voorgestelde vernieuwingen. Eerder was er sprake van een 'crisis-management', waarin het episcopaat zich liet leiden door overwegingen, die veel gelijkenis vertoonden met die welke eerder waren gebruikt om de politieke macht van de katholieken op te bouwen.⁵ Opnieuw stond namelijk – naast een zeker besef, dat de katholieke organisatie zich aan de moderne tijden moest aanpassen – de wens centraal om de eenheid onder de katholieken, de 'Heilige Eenheid', te bewaren. Een bruut optreden tegen de vernieuwers zou ongetwijfeld tot een breuk hebben geleid. Vandaar de welwillendheid, in de hoop dat door deze benadering de vernieuwingen soepel in de bestaande katholieke beweging konden worden geïntegreerd. Het was echter juist de inhoud van de gepropageerde veranderingen – minder hiërarchische bepalingen van 'goed' katholiek gedrag, meer ruimte voor individuele verantwoordelijkheid –, die een aanslag

pleegde op de pijlers onder het succes van de katholieke beweging; het strak geleide en gedisciplineerde optreden als één katholieke subcultuur, als één katholieke zuil. De verslapping van deze organisatorische banden leidde via een afname van de religieuze orthodoxie al snel tot een vermindering van de politieke orthodoxie. Via de gekozen benadering, welwillendheid jegens de vernieuwers, werd nu juist datgene opgeroepen wat men had willen voorkomen: erosie van de katholieke eenheid.

De KVP ondertussen, slaagde er niet in om op eigen kracht, zonder de stevige rugdekking van de kerkelijke hiërarchie, haar positie te handhaven. Volgens *Bakvis* was daarbij van groot belang dat de KVP niet sterk geworteld was in het katholieke volksdeel.⁶ KVP-stemmen was onderdeel van het 'katholiek-zijn'; men deed het met dezelfde vanzelfsprekendheid als men zijn kinderen naar de katholieke school stuurde of geabonneerd was op de gids van de katholieke radio-omroep. Men stemde niet uit innerlijke overtuiging op de KVP, maar omdat het nu eenmaal onderdeel was van de katholieke 'way of life'.

Deze instrumentele houding ten opzichte van de KVP was mede te herleiden tot de beperkte mate waarin deze zich als een volwaardige politieke partij, met uitgewerkte en doordachte beginsel- en partijprogramma's, kon profileren. De KVP moest als partij immers geheel verschillende sociale groepen – met soms sterk tegengestelde belangen – dienen. Het werd daardoor moeilijk een sterke ideologische en organisatorische identiteit en wervingskracht te ontwikkelen.⁷ Voor de KVP schikte een pragmatische, weinig geprofileerde politieke koers het beste.

Toen echter de KVP-organisatie in de jaren zestig onder sterke druk kwam te staan, sloeg dit voordeel van lage profilering om in een belangrijk nadeel. Men miste zowel organisatorisch als ideologisch de bekwaamheid en ervaring, om – nu de organisatie in het defensief was gedrongen en de externe steun was weggevallen – op eigen kracht een strategie te ontwikkelen, die aan de afbrokkeling een einde kon maken. Waar andere traditionele partijen – zoals de PvdA en de ARP – er wel in slaagden om nieuwe, aansprekende vormen en gedachten te ontwikkelen, daar liet de KVP de ontwikkelingen ogenschijnlijk moedeloos over zich heen komen. In de analyse van *Bakvis* is soms grote verbazing te lezen over het gemak waarmee de KVP zich 'naar de slachtbank laat leiden'.⁸ Geen sterkere inhoudelijke profilering, geen strakkere organisatorische opbouw, geen gedisciplineerdere verkiezingscampagnes, niets van dit alles werd serieus aangepakt.

Zo zien we, dat dezelfde mechanismen die de KVP tot aan het begin van de jaren zestig zo succesvol maakten, ook mede ten grondslag lagen aan haar teloorgang. Dit kan – naast algemenere, maatschappelijke veranderingen – mede verklaren waarom de KVP zoveel electorale werfkracht verloor, en waarom dit verschijnsel zich in zulk een extreem sterke en snelle mate bij de KVP voordeed.

Het feitelijke stemgedrag

a. Stemgedrag en katholieke religie

Op welke wijze heeft de electorale aftakeling van de KVP zich voltrokken? Wat waren de kenmerken van het kiezersgedrag, dat tot de grote verliezen van de KVP leidde? Naar deze en andere vragen is inmiddels vrij veel onderzoek gedaan, met name wat betreft de periode 1963-1977. De belangrijkste bevindingen laten we hier de revue passeren.⁹

In 1963 stemde nog 78.5 procent van alle katholieken op de KVP; in 1972 was dit percentage gedaald tot 39.6. Aan de beslissing van deze grote groep van katholieke kiezers om niet langer KVP te stemmen, kunnen drie verschillende processen ten grondslag liggen:¹⁰

a. *ontkerkelijking* (secularisatie): men besluit zich niet langer als lid van de katholieke kerk te beschouwen. Hiermee vervalt min of meer automatisch het motief om KVP te stemmen.

b. *ontzuiling*: men blijft lid van de katholieke kerk, maar is van mening dat dit lidmaatschap geen consequenties meer heeft voor het stemgedrag; religieuze overtuiging en politieke voorkeur worden losgekoppeld.

c. *vermindering van de orthodoxie*: men blijft lid van de katholieke kerk, maar leeft minder streng naar de officiële, orthodoxe regels (een veel gebruikte indicatie daarvoor is de frequentie waarmee men ter kerke gaat). Voor deze groep van kiezers is het KVP-(of confessioneel-) stemmen geen automatisme meer; hun stem moet steeds gewonnen worden.¹¹

De onder b. en c. genoemde processen zijn in zoverre vergelijkbaar, dat ze beide een gevolg zijn van een verzwakking van de relatie tussen geloofsovertuiging en politiek; samen kunnen zij ook als *deconfessionalisering* worden aangeduid.¹²

Het onderscheiden van deze drie processen, die overigens niet gescheiden worden door waterdichte schotten, maar in elkaar overvloeien, is niet alleen van belang vanwege de verschillende motieven voor veranderd kiezersgedrag, die er aan ten grondslag liggen, maar ook vanwege de politieke implicaties. Immers, kiezers die zijn ontkerkelijkt of ontzuild, lijken definitief verloren voor de katholieke/confessionele partij. Dit geldt in mindere mate voor de kiezers met een lagere religieuze orthodoxie; zij blijven immers deel uitmaken van de katholieke culturele omgeving en zij wijzen niet per se een verband tussen hun geloofsovertuiging en hun politieke voorkeur af. Het zijn kiezers, die de ene keer, als de confessionele partij hen niet bevalt, niet of niet-religieus stemmen en de andere keer, als de confessionele politiek hen aanstaat, weer met een gerust hart op de KVP/het CDA stemmen.

Welke vorm van afvallig katholiek stemgedrag was nu de dominante? In zijn studie naar de op drift geraakte Nederlandse kiezer, komt *Andeweg* tot de volgende conclusies:

1. Het verlies van de KVP werd niet veroorzaakt door een grootscheepse ontkerkelijking van katholieke gelovigen; niet alleen was het aantal afvalligen zeer laag

(3 procent tussen 1960 en 1971), maar bovendien werd deze geringe secularisatie gecompenseerd door demografische factoren (zoals de hoge geboortecijfers).¹³

2. Ook de ontzuiling heeft relatief weinig bijgedragen aan het verlies van de KVP. Het percentage kerkbezoekers (meer of minder regelmatig), dat op de KVP/het CDA stemde veranderde nauwelijks tussen 1966 en 1977. Als zich geen ontzuiling had voorgedaan zou in 1977 49.1 procent van de confessionele katholieke kiezers op het CDA hebben gestemd; in werkelijkheid was het percentage maar weinig lager (45.5 procent).¹⁴

3. De conclusie moet dan ook zijn, dat het enorme KVP-verlies tussen 1963 en 1977 voornamelijk een gevolg is geweest van een erosie van de katholieke orthodoxie. Individuele katholieken lieten zich minder gelezen liggen aan wat de kerkelijke organisatie hen voorschreef. Zij namen het minder nauw met de officiële regels. Voor het politiek gedrag van de katholieken had dit grote consequenties. Tussen religieuze orthodoxie en partijvoorkeur bestond immers een sterke relatie. In 1966 stemde bijvoorbeeld 71.7 procent van de regelmatige kerkbezoekers op de KVP; en voor de niet-regelmatige kerkgangers was dit percentage 34.7. In 1977 zijn deze percentages nauwelijks veranderd (respectievelijk 67.8 en 31.2). Wat wel veranderde is het aantal regelmatige kerkbezoekers: in 1966 woonde nog 86.6 procent van alle katholieken regelmatig de mis bij, in 1977 was dit nog maar 38.9 procent.¹⁵

De enorme daling van het aantal KVP stemmen hing dus vooral samen met de vermindering van de katholieke orthodoxie. Wanneer de katholieken eenmaal de stap hadden genomen om met een of meer officiële kerkelijke regels te breken, dan was het blijkbaar ook geen probleem meer om buiten de direct religieuze sfeer tot een meer zelfstandige afweging te komen. Belangrijk is echter, dat deze kiezers zich niet principieel van de confessionele politiek distantieerden. Slechts het automatisme waarmee zij KVP stemden kwam te vervallen. Voortaan moest de confessionele partij moeite doen om hun stem te veroveren.¹⁶

Het onderscheiden van de drie processen waarin katholieke kiezers loskwamen van het stemmen op de KVP is nog van belang vanwege een andere reden. Deze heeft betrekking op wat er met de voormalige KVP-stemmen gebeurde: naar welke partijen gingen zij? *Andeweg* heeft erop gewezen, dat de gesecculariseerde kiezers voornamelijk aan de PvdA ten goede zijn gekomen, terwijl de gedeconfessionaliseerde kiezers eerder hun stem op de VVD uitbrachten.¹⁷ Met betrekking tot de mate van religieuze orthodoxie kwamen *Miller* en *Stouthard* tot een soortgelijke conclusie. De minst orthodoxe kiezers stemmen het meest op de linkse partijen, terwijl de orthodoxere kiezers – als zij niet confessioneel stemmen – eerder geneigd zijn op de rechtse partij(en) te stemmen.¹⁸

De conclusie kan hier dus luiden, dat de PvdA het hoogste scoort onder die niet-confessionele katholieke kiezers, waarvoor religie geen of slechts een beperkte betekenis heeft. De VVD scoort beter onder de niet-confessioneel stemmende katholieke kiezer, voor wie religie nog wel een rol van betekenis speelt. Het lijkt

ons plausibel – zonder dit met harde cijfers te kunnen onderbouwen – dat de concurrentie tussen CDA en VVD voor de stemmen van de meer orthodoxe katholieken zeer sterk zal zijn, en dat er van verkiezing tot verkiezing een vrij sterke onderlinge uitwisseling kan plaatsvinden. Het nieuwe electoraat van de PvdA lijkt daarentegen minder kwetsbaar voor toenaderingspogingen van het CDA (Dat betekent overigens voor de PvdA geenszins dat zij van deze stemmen verzekerd is; niet stemmen blijft immers een reële optie).

Een met het voorgaande samenhangende aspect van het electoraal gedrag van katholieke kiezers is, dat zij niet direct de overstap maakten van KVP naar PvdA of VVD.¹⁹ De weg naar deze partijen verliep dikwijls langs een van de nieuwe kleine partijen (D'66, PPR, DS'70, eerder ook Boerenpartij) of langs het niet-stemmen. Blijkbaar was de stap in één keer van de KVP naar de voorheen sterk verketterde partijen te groot. Hieruit valt mede te verklaren, dat de PvdA pas vrij laat van de deconfessionalisering profiteerde (namelijk in 1977, toen het tempo van deconfessionalisering al zeer laag was geworden).

b. Andere aspecten van het stemgedrag

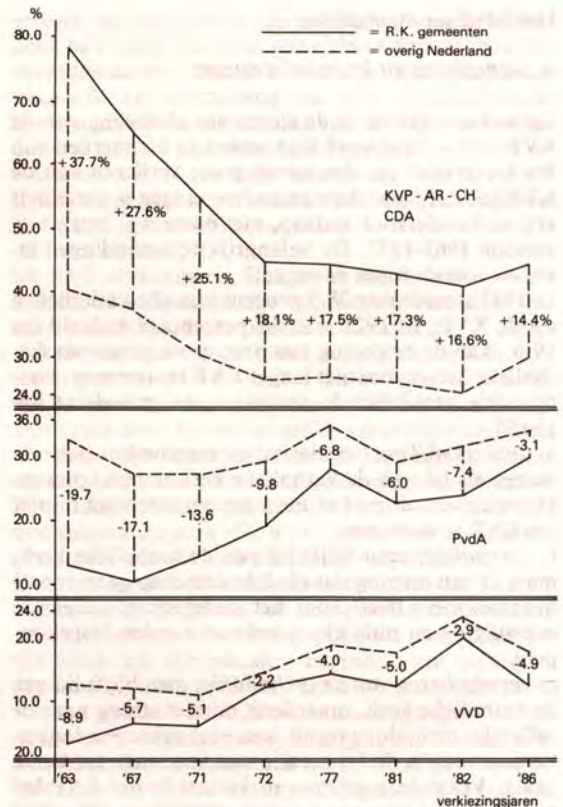
De electorale afkalving van de KVP was niet klasse-specifiek. Het waren dus niet de arbeiders, die en masse de KVP verlieten. De electorale teruggang verliep in de diverse klassen in min of meer evenredige mate. Bakvis geeft cijfers voor 1970: 57.5 procent van de werkende klasse, 58.3 procent van de middenklasse en 57.7 procent van de hogere katholieke middenklasse stemde toen nog KVP.²⁰ Ook Andeweg komt tot de conclusie dat er geen bewijs is voor de hypothese dat het verlies van de religieuze partijen herleid kan worden tot specifieke sociale klassen.²¹

Voor de PvdA moet dit een verrassend gegeven zijn geweest; zij heeft immers altijd wat verbaasd aangekeken tegen het feit dat grote groepen katholieke arbeiders hun religieuze overtuiging lieten prevaleren boven hun 'klassebelang'. Dat deconfessionalisering echter niet herleid kan worden tot een versterkt klassebewustzijn onder katholieke arbeiders, blijkt uit het feit dat het verschijnsel zich onder alle sociale groepen in even sterke mate voordeed.

In één beroepsgroep – die van de agrariërs – was de teruggang van de KVP erg gering. In 1970 stemde nog 83.6 procent van hen op de KVP. Ter vergelijking: bij de loontrekkenden en de zelfstandigen waren deze percentages respectievelijk 51.0 en 51.4. Meer in het algemeen was er trouwens sprake van een aanzienlijk verschil tussen het platteland en de meer verstedelijkte gebieden in tempo van deconfessionalisering.

Tabel 1: *confessionele steun in katholieke gemeenten naar urbanisatiegraad, 1963-1977*

	platteland	verstedelijkt platteland	steden
1963	87.7%	81.5%	69.5%
1977	61.8%	48.4%	36.7%
verschil	25.9%	33.1%	32.8%

Grafiek 1. *Stemmenpercentages drie grote partijen bij Tweede Kamerverkiezingen sinds 1963, uitgesplitst naar katholieke en overige gemeenten.*

Tabel 1 laat ons zien, dat tussen 1963 en 1977 de mate waarin confessioneel werd gestemd op het platteland hoger was dan op het verstedelijkte platteland of in de stedelijke gebieden. Tevens was het tempo van deconfessionalisering in deze twee meer verstedelijkte categorieën aanmerkelijk hoger dan op het platteland. Ook bij Miller en Stouthard was de urbanisatiegraad de enige variabele die samenhang met de mate van religieuze orthodoxie. Naarmate de urbanisatie hoger werd, verminderde de orthodoxie. Zij verklaren dit uit het feit, dat de religieuze orthodoxie in sterke mate wordt beïnvloed door de normen in een lokale gemeenschap. Naarmate er minder mogelijkheden zijn om risicoloos van deze normen af te wijken, zal deconfessionalisering minder snel om zich heen grijpen.²² Een laatste hier relevant aspect van het electoraal gedrag van katholieke kiezers betreft het feit, dat het grote verschillen vertoonde tussen Tweede-Kamer verkiezingen enerzijds en Provinciale Staten en gemeenteraadsverkiezingen anderzijds.²³ De confessionele partijen scoren in het algemeen hoger bij verkiezingen voor deze lagere publiekrechtelijke lichamen. Voor met name de PvdA, en in mindere mate de VVD, ligt dit andersom; zij scoren vaak hoger bij parlementsverkiezingen. In katholieke gemeenten doet dit verschijnsel zich in versterkte mate voor.²⁴

De kentering van 1977

In grafiek 1 wordt het netto-resultaat van de in de vorige paragrafen beschreven ontwikkelingen samengevat en aangevuld met gegevens over de periode 1977-1986. De grafiek geeft voor CDA, PvdA en VVD de verkiezingsresultaten in de katholieke gemeenten en in de niet-katholieke gemeenten voor de periode 1963-1986. Wat valt op aan de grafiek?

a. De confessionele partijen kennen een zeer sterke electorale achteruitgang in de periode 1963-1972; deze achteruitgang verloopt in de katholieke gemeenten aanmerkelijk sterker dan in de niet-katholieke gemeenten. Het onderlinge verschil in confessionele stemmenpercentages wordt daardoor ook steeds kleiner. Vanaf 1977 tot 1982 is het electorale verloop van de confessionele partijen zeer gering; voorzover er al sprake is van voortzettende deconfessionalisering, is deze bijna tot een minimum gereduceerd. Dit geldt zowel voor de katholieke als voor de niet-katholieke gemeenten. Voor de confessionele partij is het verkiezingsjaar 1977 dus een belangrijk breukpunt geweest; zij slaagt er in dat jaar in de electorale afkalving vrijwel tot staan te brengen, zowel in de katholieke als in de niet-katholieke gemeenten. De totstandkoming van het CDA is dus een succesvolle zet tegen de omvangrijke electorale verliezen uit het voorafgaande decennium (een gebeurtenis die bovendien niet slechts tijdelijk een rem heeft gezet op de confessionele achteruitgang, zoals menigeen toen nog verwachtte).

b. De PvdA profiteert het meest van de deconfessionalisering bij de verkiezingen van 1977: in dat jaar maakt zij in de katholieke gemeenten een progressie van bijna 9 procent, een vooruitgang die bij geen andere verkiezing wordt overtroffen, en die aanmerkelijk sterker is dan in de niet-katholieke gemeenten. In dat jaar komt ook een einde aan de vermindering van het verschil in de PvdA-stemmen tussen de katholieke en de niet-katholieke gemeenten. In de vijf verkiezingen tussen 1963 en 1977 is dit verschil gereduceerd van 19,7 procent tot 6,8 procent. Na 1977 blijft het enkele verkiezingen ongeveer op dit niveau 'hangen'. Ook voor de socialisten is 1977 dus een breukpunt; niet alleen behalen zij hun beste resultaat (tot dan toe), maar ook komt er (voorlopig) een einde aan het inhalen van de electorale 'achterstandssituatie' in de katholieke gemeenten.

c. Voor de VVD geldt, dat zij een verkiezing eerder dan de PvdA de 'grote sprong voorwaarts' maakt in de katholieke gemeenten, namelijk in 1972. Tien jaar later wordt dit succes nog eens herhaald, hoewel het verschil tussen de katholieke en de niet-katholieke gemeenten dan minder groot is dan in 1972. Voorts geldt voor de VVD, dat al vanaf 1971 de afstand tussen katholieke en niet-katholieke gemeenten vrij klein is (zeker in vergelijking met CDA en PvdA).

Voor CDA en PvdA was 1977 een belangrijk verkiezingsjaar en een breukpunt in hun ontwikkeling, zeker voor wat betreft de verschillen tussen katholieke en niet-katholieke gemeenten. Na dat jaar blijven de verkiezingsresultaten van deze partijen betrekkelijk stabiel: de jaren '81 en '82 bieden wat dit betreft geen nieuwe ontwikkelingen.

Hooggespannen verwachtingen

Meer dan ooit was bij de Kamerverkiezingen van 1986 de aandacht van de grote partijen op het katholieke Zuiden gericht. De provincies Brabant en Limburg leken van de campagneteams een voorkeursbehandeling te krijgen waar het ging om het organiseren van grote bijeenkomsten, belangrijke spreekbeurten en congressen. In de weken vóór 21 mei was het in het Zuiden een komen en gaan van ministers, Kamerleden en andere partijkopstukken. Vanwaar deze grote belangstelling?

De uitslag van de in maart gehouden gemeenteraadsverkiezingen leek in het Zuiden het meest spectaculair en week daar nauwelijks af van het beeld dat de opiniepeilingen al veel langer te zien hadden gegeven: een aanzienlijke winst voor de PvdA, een klein verlies voor het CDA en een fors verlies voor de VVD. De verkiezingsuitslagen van de meeste Zuidnederlandse steden gaven voedsel aan de veronderstelling dat de PvdA – net als in 1977 – een bijzonder grote winst te wachten stond. Hooggespannen verwachtingen dus bij de PvdA met het oog op de Kamerverkiezingen in mei, want met de nodige slagen om de arm was toch de algehele tendens onder politici en pers om de raadsverkiezingen te zien als een grote generale repetitie en als graadmeter voor de nog komende Tweede-Kamerverkiezingen. Aangezien het voortbestaan van de coalitie van CDA en VVD – de inzet van de Kamerverkiezingen – in de opiniepeilingen tot op de laatste dag aan een zijden koordje hing en de strijd meer dan ooit in het teken kwam van de slag om de zwevende kiezer, werd de campagne in het Zuiden, waar grote groepen kiezers op drift schenen te zijn geraakt, speerpunt van de verkiezingsstrategie.

Toch ontbrak het in het concert van verwachtingsvolle tonen ook niet aan relativerende geluiden, niet in de laatste plaats uit het Zuiden zelf.²⁵ Zo werd gewezen op de rol die de plaatselijke lijsten in het Zuiden speelden, maar vooral werd de nadruk gelegd op het grote verschil dat te constateren viel tussen stad en platteland. Duidelijk werd gemaakt dat op de verkiezingsavond zelf de blik wat al te nadrukkelijk op de steden was gericht en dat het platteland veel minder eenduidige uitslagen liet zien. Het 'historische' karakter dat op de uitslag van 19 maart was geplakt, kon weleens veel meer een inhaaleffect zijn (kiezers stemden bij de raadsverkiezingen in de steden zoals zij dat al eerder bij de Kamerverkiezingen hadden gedaan) dan dat er werkelijk sprake was van grote structurele veranderingen. In de euroforie van de plaatselijke enorme winsten en de zich nog steeds gunstig ontwikkelende opiniepeilingen werden de waarschuwingen meer als zwartkijkerij dan als serieuze analyses beschouwd.

1986: einde van een illusie of opnieuw een stap voorwaarts?

De voor de PvdA hooggespannen verwachtingen kwamen op 21 mei nauwelijks uit. De winst was weliswaar groot, maar stond in geen verhouding tot het optimisme waarmee velen – tot op de laatste dag – de verkiezingen waren ingegaan. Tel daarbij op dat CDA en VVD ruim boven de 75 zetels eindigden en het is

duidelijk dat de teleurstelling in de PvdA groot was. Toen bovendien bleek dat *Lubbers* een overweldigende verkiezingswinst had behaald, leek het er sterk op dat alles waarvoor in de periode 1982-1986 met zeer veel inzet was gestreden, was mislukt.

De katholieke gebieden weken wat de trend betreft nauwelijks af van de rest van Nederland. CDA en PvdA wonnen, de VVD verloor. De vergelijking tussen de katholieke gebieden en de rest van Nederland brengt echter interessante nuances aan het licht (zie tabel 2). Zo is de winst van het CDA in de katholieke gebieden duidelijk lager dan in de rest van het land, terwijl de PvdA in de katholieke gebieden aanzienlijk meer gewonnen heeft.

Tabel 2. *Stemmenpercentages drie grote partijen bij de Tweede-kamerverkiezingen van 1982 en 1986 in Nederland totaal en uitgesplitst naar katholieke gemeenten en overige gemeenten.*

	Nederland totaal		RK-gemeenten		Overige gemeenten	
	'82	'86	'82	'86	'82	'86
CDA	29,4	34,6	41,7	45,2	25,1	30,8
PvdA	30,4	33,3	24,9	31,0	32,3	34,1
VVD	23,1	17,4	20,9	13,8	23,8	18,7

Verrassend genoeg leed de VVD in de katholieke gemeenten een gigantisch verlies, waardoor de winst die de VVD sinds 1972 had behaald, in een klap verdween. Het is in elk geval duidelijk dat de PvdA in de katholieke gemeenten numeriek de grote winnaar is; daartegenover staat dat dit resultaat maar een luttele twee procent beter is dan in 1977 en dat de CDA-winst opmerkelijk genoemd mag worden gezien het feit dat het CDA sinds 1963 constant aanhang verloor.

In het voorgaande hebben wij al gewezen op het onderscheid steden – platteland, dat cruciaal was om de uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen van 1986 met name in het Zuiden goed te kunnen interpreteren. Een groot verschil kon geconstateerd worden tussen de verkiezingsresultaten op het platteland en de steden. Speelt de urbanisatie ook bij de Tweede-kamerverkiezingen een grote rol? De cijfers van 1986 van de katholieke gemeenten zijn in tabel 3 gerangschikt naar urbanisatiegraad.

Tabel 3. *Stemmenpercentages van drie grote partijen bij Tweede-Kamerverkiezingen 1986, gerangschikt naar urbanisatiegraad*

	A1-4	B1-3	C1-5
CDA	61,3	48,7	36,9
PvdA	19,0	27,7	37,8
VVD	12,7	14,3	13,8

Uit deze tabel blijkt dat het CDA in de plattelandsgemeenten nog steeds als overheersende politieke macht gezien kan worden. Bijna twee derde van het totaal

aantal stemmen wordt daar op het CDA uitgebracht. De cijfers van de PvdA en VVD steken daar uiterst schamel bij af.

Ook in de verstedelijkte plattelands- en forensengemeenten is het CDA in 1986 nog overheersend: bijna de helft van de stemmen en aanzienlijk meer stemmen dan PvdA en VVD gezamenlijk. De steden laten echter een ander beeld zien: de PvdA is in de katholieke steden de grootste partij. De afstand tot het CDA is weliswaar klein, maar het verschil met de vorige categorieën gemeenten is heel groot. In de steden kan de PvdA als gelijkwaardig aan het CDA beschouwd worden. Een nog fijner onderscheid naar urbanisatiegraad laat zien, dat met name in de grootste gemeenten (die met meer dan 100.000 inwoners) de PvdA aanzienlijk hogere percentages stemmen behaalt dan het CDA.²⁶ Daar kan de situatie dan ook als gunstig voor de PvdA gezien worden. Dat kan niet gezegd worden van het platteland. Een analyse van de eerdere verkiezingsjaren leert ons dat de stemverhoudingen in de katholieke plattelandsgemeenten sinds de jaren zeventig opmerkelijk stabiel zijn geworden. Zo behaalden CDA, PvdA en VVD in 1977 respectievelijk 61,8, 17,2 en 12,5 procent van de stemmen en in 1982 respectievelijk 60,7, 15,0 en 19,7 procent. Deze cijfers wijken slechts marginaal af van die van 1986. In de plattelandsgemeenten slaagt de PvdA er blijkbaar niet in de macht van het CDA te breken.

Bij de PvdA overheerste dus teleurstelling, ook in het Zuiden. Immers, nog één week voor de verkiezingen werd voorspeld dat de PvdA in Limburg groter zou kunnen worden dan het CDA. De verkiezingsuitslag liet echter zien dat het CDA nog 12 procent groter was dan de PvdA. Dankzij een enquête die een week na de verkiezingen werd gehouden en waarbij dezelfde personen werden ondervraagd als een week vóór de verkiezingen, is inzicht verkregen in het kiesgedrag van de Limburgse kiezers.²⁷ Uit dit onderzoek blijkt dat het CDA in de laatste week voor de verkiezingen zowel van de PvdA, VVD en D66 (de 'switchers') als van de 'twijfelaars' (dat wil zeggen van degenen, die bij de eerste ondervraging nog geen partijkeuze hadden bepaald) veel kiezers heeft overgenomen. De helft van de twijfelaars zegt zijn keuze in de laatste week te hebben gemaakt, terwijl de helft (!) van de 'switchers' naar het CDA de keuze in de laatste twee dagen gemaakt blijkt te hebben. Deze laatste groep deelt bovendien mee dat de persoon van Lubbers en de tv-debatten de belangrijkste argumenten zijn geweest om naar het CDA over te stappen. Ook voor de twijfelaars zijn dit twee van de belangrijkste motieven om CDA te stemmen. Daarnaast worden door de twijfelaars allerlei partij-programmatische argumenten naar voren gebracht. De laatste week voor de verkiezingen is ook het Limburgse electoraat flink in beroering geweest. Vooral het CDA blijkt het in de laatste week goed gedaan te hebben. Voor de andere partijen moet met name de cruciale rol die de tv-debatten hebben gespeeld, reden zijn voor interne gedachtenwisseling.

De persoon van lijsttrekker Lubbers was ook in het Zuiden voor het CDA dus van eminent belang. Dat gold veel minder voor de lijstduwer van de PvdA,

Wim Kok. Door sommigen werd verwacht dat juist Kok in staat zou zijn de katholieke arbeiders in grote getale naar de PvdA te trekken. Verondersteld werd dat de katholieke arbeiders, via het opgaan van NKV in FNV, inmiddels Kok ook als hun voorman waren gaan zien en dat juist de populariteit van Kok velen ertoe zou kunnen overhalen om PvdA te stemmen. De percentages voorkeurstemmen lijken het tegendeel te bewijzen: Kok behaalde juist in de drie zuidelijke kieskringen, Maastricht (14,3 procent), Den Bosch (14,4 procent) en Tilburg (12,9 procent), percentage aanzienlijk minder voorkeurstemmen dan het landelijk gemiddelde (18,8 procent). De veronderstelling kan dus zeker niet worden bevestigd.

Conclusie

De uitslag van de Tweede-kamerverkiezingen 1986 in de katholieke gebieden kan zowel door structurele als conjuncturele omstandigheden en ontwikkelingen worden verklaard. Tot de meer structurele ontwikkelingen moeten worden gerekend:

1. De verstedelijkte gemeenten in de katholieke gebieden zijn — bezien vanuit de positie van de PvdA — genormaliseerd: zowel op het verstedelijkte platteland als in de steden is de score van de PvdA in katholieke en niet-katholieke gemeenten vrijwel identiek. In deze gemeenten is aan de uitslag van de PvdA niet meer te zien of zij al dan niet zijn gesitueerd in een van oudsher katholieke streek. Twintig jaar geleden zou dat nog geen enkel probleem zijn geweest. Tegelijkertijd kan verwacht worden, dat in deze gemeenten voor de PvdA niet veel meer in te halen is; het 'normale' niveau is bereikt. Dit impliceert geenszins, dat de PvdA in het Zuiden geen stemmenwinst meer zou kunnen halen. Wel is de gevolgtrekking, dat deze winst dan niet zal voortvloeien uit het ophalen van een 'achterstandssituatie'. Daarmee is de kans op een situatie waarin de PvdA in het Zuiden relatief meer stemmen behaalt dan in de rest van het land (zoals bijvoorbeeld in 1986) kleiner geworden. Ook de winstkansen van de PvdA in het verstedelijkte Zuiden zijn dus genormaliseerd.

2. De positie van het CDA op het katholieke platteland is nog immer zeer sterk. In 1986, maar ook in de andere verkiezingsjaren vanaf 1977, heeft het CDA in de kleinere gemeenten ruim 3/5 van de stemmen weten te vergaren. Op het katholieke platteland is de situatie dus allesbehalve 'genormaliseerd'. Integendeel, het lijkt er steeds meer op dat deze plattelandsgemeenten zich ontwikkelen tot voor de PvdA (en andere partijen) onneembare CDA-bastions!

Wat kunnen verklaringen zijn voor dit grote, structurele verschil tussen stad en platteland? In een eerdere paragraaf is reeds vermeld, dat aan het begin van de jaren zeventig deconsecionalisering en urbanisatiegraad nauw met elkaar samenhangen. Aangezien de religieuze orthodoxie op het platteland relatief hoog bleef, en er een sterk verband bestond tussen religieuze orthodoxie en politieke orthodoxie, bleef ook het aantal confessionele stemmen op het platteland zeer hoog.

Het lijkt er op, dat deze samenhang ook voor het mid-

den der jaren tachtig nog geldigheid bezit. Dit betekent, dat buiten-politieke factoren voor een belangrijk deel de kracht van het CDA op het katholieke platteland bepalen. Voor de PvdA heeft het dan weinig zin om te trachten deze 'achterstandssituatie' in te halen.

Naast deze religieuze orthodoxie, spelen waarschijnlijk nog andere, meer politieke bepaalde factoren een rol bij de grote electorale verschillen tussen stad en platteland. Zo is het aantal werklozen en uitkeringsgerechtigden op het platteland relatief niet alleen veel lager ten opzichte van de steden, maar is ook de concentratie van deze groepen in bepaalde buurten of wijken op het platteland nagenoeg afwezig. En we behoeven de zorgzaamheid en solidariteit binnen de kleine plattelandsgemeenschappen niet te idealiseren, om te veronderstellen dat hiervan invloed uitgaat op de wijze waarop deze groepen politieke consequenties verbinden aan hun positie.

3. Een derde structureel gegeven lijkt tenslotte te zijn, dat het CDA in de katholieke gemeenten over het geheel hoger scoort dan in de niet-katholieke gemeenten, zonder dat dit meteen — of in de eerste plaats — ten koste gaat van de twee andere grote partijen, PvdA en VVD. Eerder wordt deze CDA-winst behaald op kosten van kleinere partijen. In 1986 wisten bijvoorbeeld de drie grote partijen in de katholieke gemeenten 90.0 procent van alle stemmen te verwerven, en in de niet-katholieke gemeenten slechts 83.6 procent.

Ter verklaring van deze situaties kan onder meer worden gewezen op het ontbreken van een succesvolle orthodoxe katholieke partij. Daar waar de kleine protestantse partijen garen hebben gesponnen bij het opgaan van ARP en CHU in het CDA, daar heeft een dergelijke ontwikkeling bij de katholieken ontbroken. Zeer opmerkelijk is bijvoorbeeld, dat de allereerste deelname van het CDA aan de parlementverkiezingen ten koste ging van de ene Kamerzetel van de RKP van *Klaas Beuker*. Daarna heeft geen enkele fundamentalistische katholieke partij nog met succes een gooi gedaan naar een parlementszetel. Hierin laat zich waarschijnlijk nog een overblijfsel herkennen van de aloude door de bisschoppen geproclameerde wens van eenheid onder katholieken, die bij de meer orthodoxen nog niet uit de herinnering verdwenen zal zijn. Naast deze structurele ontwikkelingen en factoren, moeten ook meer conjuncturele factoren in ogenschouw worden genomen om de verkiezingsresultaten van PvdA en CDA in 1986 te begrijpen, zoals we uit de weergave van de enquête-gegevens hebben gezien. Overigens lijken deze conjuncturele factoren in de katholieke en in de niet-katholieke gemeenten hetzelfde effect gesorteerd te hebben. Het zou daarom in onze ogen een grote fout zijn om de verkiezingswinst van de CDA te beschouwen als een begin van reconsecionalisering of herzuiling. Dat zou namelijk impliceren dat opnieuw buiten-politieke factoren bepalend zouden worden voor het confessionele stemgedrag. De winst van het CDA moet veeleer worden herleid tot zuivere politieke factoren: het door het kabinet-Lubbers gevoerde beleid en het vertrouwen dat Lubbers als politiek leider bij het Nederlandse volk wist te verwerven.

Een en ander impliceert, dat ook het CDA is geworden tot een 'normale' politieke partij, die voor een deel steunt op haar verwantschap met religieuze organisaties, maar die ook aantrekkingskracht uitoefent op kiezers, met name zwevende kiezers, voor wie religie geen enkele betekenis heeft.

Voor de PvdA en haar electorale positie in de katholieke gemeenten impliceert dit tweërlei.

a. de tijd waarin het Zuiden voor de PvdA nog kon worden beschouwd als electoraal wingebied – omdat een achterstand was in te halen – is voorbij: in de verstedelijkte gemeenten is haar positie genormaliseerd, terwijl op het platteland het CDA-bastion onneembaar lijkt.

b. de politieke strijd zal ook in verstedelijkte katholieke gemeenten voortaan langs politieke scheidslijnen worden uitgevochten. De interveniërende rol van de religie is, met uitzondering van het platteland, uitgewerkt; althans, hij is in de (verstedelijkte) katholieke gebieden niet sterker meer dan in de niet-katholieke gebieden. De PvdA zal dus ook in een groot deel van het Zuiden voortaan met gelijke wapens de strijd om de (zwevende) kiezer kunnen aangaan.

Noten

* Met dank aan Jos Custers, Roy Keizers en Marc Verbeet voor hun hulp bij het verzamelen van de verkiezingsgegevens. Voorts gaat onze dank uit naar het onderzoeksbureau r&m, Research en Marketing BV te Heerlen, dat zo bereidwillig was ons de gegevens van haar verkiezingsonderzoek ter beschikking te stellen.

- Onder katholieke gemeenten verstaan wij die gemeenten waarin bij de volkstelling van 1960 meer dan 70% van de ondervraagden aangaf zich tot het katholieke kerkgenootschap te rekenen. Deze omvatten alle Limburgse gemeenten, bijna alle Noord-Brabantse gemeenten en voorts een aantal Zeeuwse, Gelderse, Overijsselse en Noord-Hollandse gemeenten. Het zwaartepunt van onze analyse valt vanzelfsprekend op de zuidelijke gemeenten; vandaar ook de titel van onze bijdrage.
- De hierbij gebruikte literatuur: Bakvis, H., *Catholic Power in the Netherlands*, Ontario 1978 (manuscript); Andeweg, R.B., *Dutch voters adrift, on explanations of electoral change (1963-1977)*, Leiden 1982; Van der Eyk, C. en B. Niemöller, 'Stemmen op godsdienstige partijen sinds 1967', *Acta Politica*, 1983/2, pag. 169-182; Miller, W.E. en Ph. C. Stouthard, 'Confessional attachment and electoral behavior in the Netherlands', *European Journal of Political Research*, 1975/3, pag. 219-258.
- De gebruikelijke verwijzingen: Daalder, H. 'Leiding en Lijdelijkheid in de Nederlandse Politiek', *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse Politiek*, Assen 1974 pag. 9-36 en Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse Politiek*, Amsterdam, 1979 (3e druk).
- Bakvis, a.w. o.a. pag. 131, 147, 280, 305. Bakvis benadrukt overigens, dat de rol van de kerk weliswaar van doorslaggevend belang was, maar dat door de wijze waarop de KVP zijn aanhang van 'goederen en diensten' voorzag, er voor de katholieken ook weinig reden was op een andere partij te stemmen.
- Bakvis, a.w. pag. 207/208.
- Bakvis, a.w. o.a. pag. 148, 234, 253.
- Bakvis, a.w. pag. 245/246.
- Bakvis, a.w. pag. 237.
- Zie met name de aangehaalde werken van Andeweg, Bakvis, Van der Eyk en Niemöller, Miller en Stouthard.

- Andeweg, A.W. pag. 40/41.
- Van der Eyk en Niemöller beperken zich tot het onderscheiden van twee 'processen' namelijk ontkerkelijking en ontzuiling. Onder ontkerkelijking verstaan zij vermindering van de orthodoxie, die zij zien als een continuum, waarvan 'secularisatie' een van de eindpunten vormt. In onze opvatting bestaat er evenwel een verschil tussen het breken met de katholieke kerk (= secularisatie) en het minder naleven van de officiële kerkelijke regels (= vermindering van de orthodoxie). In dit laatste geval blijft men immers tot de katholieke 'invloedssfeer' behoren. Overigens zal een lage orthodoxie, indien over een langere periode 'gepraktiseerd', wel vaak tot secularisatie kunnen leiden. Zie Van der Eyk en Niemöller, pag. 171/172.
- Bovendien zal in de praktijk, dat wil zeggen in zijn feitelijke, zichtbare consequenties, het verschil in electoraal gedrag tussen 'ontzuilde' kiezer en kiezers met een (zeer) lage orthodoxie, uiterst gering zijn. Zoals we nog zullen zien is de kans erg groot, dat een katholieke kiezer met een lage orthodoxie niet-confessioneel stemt.
- Andeweg, a.w. pag. 46/47. Van der Eyk en Niemöller constateren dat het aantal niet-godsdienstigen (katholieken en protestanten) in de periode tussen 1967 en 1982 met 17 % is toegenomen. Tussen 1967 en 1971 was dit percentage 10. Volgens deze cijfers zou het aandeel van de geseculariseerden in het KVP-verlies dus groter kunnen zijn (tenzij het verschil tussen de cijfers van Andeweg en Van der Eyk en Niemöller louter door een sterkere secularisatie onder het protestantse volksdeel kan worden verklaard, hetgeen ons onwaarschijnlijk lijkt). Zie Van der Eyk en Niemöller, a.w. pag. 176/177.
- Andeweg, a.w. pag. 70.
- Andeweg, a.w. pag. 67.
- Zo constateren Van der Eyk en Niemöller dat de confessionele partijen vanaf het eind van de jaren zeventig weer enig greep heroveren op die groep kiezers, die zijn religie het meest intens beoefent. Dit herstel bereikt zijn hoogtepunt in de verkiezingen van 1981. Bij de verkiezingen van 1982 is weer een teruggang te constateren. Zie Van der Eyk en Niemöller, a.w. pag. 178/179.
- Andeweg, a.w., pag. 71
- Miller en Stouthard, a.w., pag. 242/243.
- Zie: Dittrich K., *De gevolgen van de veranderingen in partij-voorkeur van de Nederlandse kiezers sinds 1966 voor KVP en PvdA*, Leiden, 1975 (doctoraalscriptie), en: Bakvis, a.w., pag. 291/292.
- Bakvis, a.w., pag. 265.
- Andeweg, a.w., pag. 108/109.
- Miller en Stouthard, a.w., pag. 238.
- De vergelijking tussen Tweede Kamer- en gemeenteraadsverkiezingen wordt bemoeilijkt door de deelname van lokale lijsten aan laatstgenoemde verkiezingen. Dit fenomeen doet zich met name in de katholieke gemeenten voor. Zie: Dittrich K., *Partij-politieke verhoudingen in Nederlandse gemeenten, 1962-1974*, Leiden 1978.
- Bij wijze van voorbeeld geven we de resultaten van de Tweede Kamerverkiezingen 1971 en de Provinciale Statenverkiezingen 1970.

	Prov. Staten 1970		Tweede Kamer 1971	
	NB/Li	Ov.Ned.	NB/Li	Ov.Ned.
KVP/AR/CH	64.0%	36.6%	55.3%	32.4%
PvdA	12.1%	27.1%	14.4%	27.0%
VVD	7.4%	13.2%	6.5%	11.3%

Ofschoon deze cijfers de geponeerde stelling bevestigen, moeten zij met enige terughoudendheid worden geïnterpreteerd. Door het feit, dat de hier gebruikte verkiezin-

gen midden in de periode van sterke deconfessionalisering vielen, en wel in een voor onze stelling gunstige volgorde, kan een zekere vertekening optreden.

25. Zie onder meer: *Lokale politiek in Limburg, een menu met 69 variaties*, een document over de Limburgse gemeenteraadsverkiezingen 1986, vervaardigd door de werkgroep Lokale politiek in Limburg van de Rijksuniversiteit Limburg.
26. De percentages voor de Tweede-kamerverkiezingen van 1986 in de katholieke gemeenten bij een meer verfijnd onderscheid naar urbanisatiegraad luiden als volgt:

	platteland (A1-A4)	verstedelijkt platteland (B1-B2)	forensen gemeenten (B3)	steden < 100.000 (C1-C4)	steden > 100.000 (C5)
CDA	61.3	49.0	46.7	39.9	33.4
PvdA	19.0	28.1	25.1	36.7	39.1
VVD	12.7	13.1	21.0	13.6	14.0

27. r&m, Research en Marketing BV, *Analyse van het stemgedrag van de Limburgse kiezer bij de Tweede Kamerverkiezingen van 21 mei 1986*, Heerlen, 1986.

Nieuw Links twintig jaar oud: na 'Tien over Rood' tijd voor een spelletje 'snooker'?

Op 4 oktober 1966 verscheen *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de Partij van de Arbeid* bij Polak en Van Gennep in Amsterdam. De uitgevers behoorden zelf tot de 85 ondertekenaars van dit manifest, dat was geschreven door een achttal jonge rebelse PvdA-leden. Het succes overtrof de verwachtingen van de uitdagers: niet alleen beleefde hun boekje verscheidene herdrukken, maar ook meldden zich vele sympathisanten binnen en buiten de partij. Onder de naam 'Nieuw Links' ontstond een landelijk netwerk van ongeveer duizend PvdA-leden die elkaar regelmatig in Utrecht troffen en vaak ook plaatselijk actief werden. Afdelingen werden overgenomen, bestuursposten veroverd, verkiezingsprogramma's herschreven. In vier jaar tijd groeide Nieuw Links uit tot de machtigste groepering in de partij. In 1970 hief de groep zich – onder enige druk – formeel op; maar liet op die manier zijn aanhangers de ruimte om nog meer invloed te verwerven. Bovendien kwam de kern van Nieuw Links informeel nog vaak bijeen, aanvankelijk vooral in Steenwijk – vandaar de naam 'Steenwijk-groep'. Op een partijcongres in 1978 rekenden twee-derden van de afgevaardigden zich tot aanhangers van Nieuw Links.

In die tijd zette echter ook het verval van de vernieuwingsbeweging in. Van de Steenwijk-groep bleef slechts een nog informeler vriendenclubje rond *André van der Louw* over. Nieuw Rechts was nu in opmars, en binnen de PvdA klonk de roep om 'nieuw realisme'. Nieuw Links lijkt nu vooral verantwoordelijk voor verstarring en isolement van de partij. Zelfs *Max van den Berg*, in 1966 één van de ondertekenaars van *Tien over rood* en in 1979 als Nieuw-Linksig vernieuwer tot partijvoorzitter gekozen, spreekt in 1986 kritisch over 'Nieuw Linkse recepten van een wat studeerkamerachtig allooi' die de PvdA in de oppositie dreven.¹

Twintig jaar na *Tien over rood* is het misschien tijd

voor een terugblik 'sans rancune' – en niet al te zeer gekleurd, hoop ik, door de sympathie die ook deze auteur destijds voor Nieuw Links voelde. Wat betekende Nieuw Links voor de ideologie en de organisatie van de Partij van de Arbeid, voor haar verhouding tot andere partijen en voor haar toekomst?

Ideologie: zeer oud links wordt weer nieuw

Nieuw Links beoogde met *Tien over rood* de PvdA 'opnieuw een toekomstvisie te geven'.² Volgens critici als *Den Uyl* en *Vondeling* bevatte het boekje echter weinig of geen nieuwe ideeën.³ Achteraf gezien lijkt de 'toekomstvisie' inderdaad verdacht veel op een vlot gepresenteerd verkiezingsprogramma voor een klein beetje naar links geduwde PvdA. Hoofdpunten van het programma: ontwikkelingshulp verhogen tot twee procent van het nationale inkomen; volksvertegenwoordigers openbare verantwoording afdwingen; het parlement moet openbare hoorzittingen houden; de PvdA moet minimum-eisen voor deelname aan regeringscoalities formuleren; Nederland dient de DDR en de Viet-Cong te erkennen en de NAVO te verlaten indien Portugal er lid van zou blijven; na Juliana moet de republiek uitgeroepen worden; erfenissen en schenkingen worden zwaarder belast; inkomens genivelleerd, met geleide loonpolitiek; werknemers krijgen meer invloed in hun bedrijf, via afdelingscomité's en ondernemingsraden. Deze eisen worden in korte hoofdstukjes toegelicht, maar niet theoretisch gefundeerd noch in verband met elkaar gebracht.

Dat gebeurde evenmin in volgende publikaties van (wisselende groepen) Nieuw Links in 1967 en 1968: *De meeste mensen willen meer*, *Een partij om mee te werken*, *De macht van de rooie ruggen*, *Mooi rood is niet lelijk*. Elke publikatie bevat bijdragen van verschillende auteurs over uiteenlopende onderwerpen; door die arbeidsverdeling liepen zij in elk geval weinig risico om elkaar tegen te spreken. Op de landelijke bijeen-

Paul Lucardie

Politicooloog, verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen te Groningen.

komsten in Utrecht spraken Nieuw Linkers elkaar overigens wel tegen. Terwijl de beweging groeide, namen onderlinge meningsverschillen toe. Politieke en persoonlijke tegenstellingen liepen soms door elkaar heen, zoals meestal, en werden zelden helemaal duidelijk en expliciet geformuleerd. Om er toch (van buiten af) enige orde in te brengen zou ik drie richtingen willen onderscheiden:

1. een *egalitair etatisme*, bestrijding van maatschappelijke ongelijkheid door hervormingen van bovenaf, gericht op herverdeling van inkomens (geleide loonpolitiek), van macht (democratisering) en van kennis (onderwijshervorming); deze richting overheerst in *Tien over rood*, in mindere mate in *Mooi rood is niet lelijk* en vooral in latere geschriften van *Hans van den Doel*.

2. een licht *marxistisch* gekleurd *populisme*, minder geïnteresseerd in hervormingswerk dan in politieke strijd, tegen 'Rechts', het Kapitaal, de confessionelen, Amerikaans imperialisme en zo meer; vaak aanleunend tegen Oud Links in de PvdA (rond het blad *Links*, erfgenaam van het Sociaal Democratisch Centrum van de jaren vijftig) maar ook tegen de Socialistische Jeugd; het duidelijkst tot uiting komend in *De macht van de rooie ruggen*.

3. een *anarchistisch* gekleurd '*basisme*' of activisme, soms geïnspireerd door Amerikaanse New Left of Franse Mei '68 bewegingen, in directe acties ijverend voor democratisering-van-onderop en voor een 'culturele revolutie'; kritisch tegenover Kapitaal en staat, parlementarisme en partijbureaucratie; geneigd tot samenwerking met klein links, allereerst Provo (bijeenkomst in 1967 te Borgharen), later PSP en PPR, nog later de Nieuwe Sociale Bewegingen voor vrede, milieu, vrouwenemancipatie.

Deze richtingen botsten wel eens, maar konden elkaar ook aanvullen. Aan de basis leek de anarchistische richting vooral in het begin van de jaren zeventig vrij sterk, maar aan de top en onder beleidsmakers overheerste doorgaans toch het egalitaire etatisme. Tussen de drie richtingen vallen echter geen scherpe scheidslijnen te trekken. Ze hadden tenslotte een belangrijk doel gemeen: radicale democratisering van staat en maatschappij. Ze vonden allemaal de parlementaire democratie zoals die anno 1966 in Nederland functioneerde onvoldoende en wilden die aanvullen met enige directe democratie – al gingen de etatisten daarbij minder ver dan de 'basisten'. Democratisering zou ook een doelstelling moeten zijn in cultuurpolitiek, economisch beleid, ruimtelijke ordening en buitenlands beleid. Ondemocratische bondgenoten als Portugal en Griekenland (van 1967 tot 1974) werden afgevoerd; maar contacten met communistische dictaturen werden toegejuicht, in de hoop dat die hun democratisering zouden bevorderen. En tenslotte zou de PvdA zichzelf moeten democratiseren, door participatie van de leden en doorstroming van bestuurders te stimuleren. Zij zou zich bovendien meer moeten profileren ten opzichte van andere partijen, door meer nadruk te leggen op haar socialistische en democratische beginselen; en desnoods de coalitie met de KVP en ARP – in 1965 gesloten – te verbreken. (Dat was

overigens de eerste doelstelling die Nieuw Links verwezenlijkt zag, zij het meer door toedoen van de KVP dan van de PvdA.)

Dit heimwee naar socialistische uitgangspunten kenmerkt vrijwel elke linker vleugel van elke sociaal-democratische partij. Meestal wordt dit meteen vertaald in eisen tot socialisatie of nationalisatie van banken en basis-industrieën en centrale planning van de economie; of tenminste tot herdruk van *Das Kapital*. Nu komen dergelijke eisen wel voor in *De macht van de rooie ruggen*, maar niet in andere publikaties van Nieuw Links. Juist daarmee onderscheidt Nieuw Links zich dan ook van Oud Links. Op sociaal-economisch terrein verschillen de vernieuwers weinig van mening met de keynesiaanse reformisten in de top van de partij – ook al overdreef Van den Doel enigszins toen hij jaren later Den Uyl 'één echte Nieuw Linkser ... van het laatste uur' noemde.⁴ Het waren voornamelijk egalitaire etatisten als Van den Doel die met Den Uyl een geleide en nivellerende inkomenspolitiek voorstonden en tegelijkertijd de collectieve sector wilden versterken. Overigens verschilden zij evenals andere Nieuw Linkers vaak van mening met Den Uyl over andere kwesties – Vietnam, de NAVO, de bezetting van het Maagdenhuis door studenten, de polarisatie tegenover de confessionelen.

Op die andere punten week Nieuw Links echter soms wel af van het sociaal-democratische pad, zij het slechts met kleine stapjes. In haar streven naar (een beetje) directe democratie en naar een 'culturele revolutie' greep zij immers terug naar nog oudere beginselen uit de anarchistische traditie – ten dele juist vernieuwd door Provo, in 1965-1967. In de publikaties van 1966-1968 komen anarchistische elementen nog nauwelijks aan de oppervlakte – soms indirect, in beschouwingen over kunst van *Nol Gregoor* en in een pleidooi van *C. Gutter* om in tien jaar tijd alle vrijheidsstraffen af te schaffen, wellicht.⁵ Na 1969 klinkt het anarchisme duidelijker door, al blijft het reformistisch van toon, onder meer in ideeën over arbeidselfbestuur, terugroepingsrecht en de 'actiepartij'.⁶ Sociaal-democraten van de oude stempel als *Drees Sr.* en *Alfred Mozer* zegden mede daarom hun lidmaatschap op (in 1971 respectievelijk 1973).⁷ Een andere, grotere groep tegenstanders van Nieuw Links, in 1968 verenigd onder de toepasselijke naam 'Nieuw Rechts' – spoedig gewijzigd in het tactisch slimmere 'Democratisch Appèl' – had toen de PvdA al verlaten en DS'70 gesticht. Deze groep wees niet alleen het anarchistisch getinte socialisme van Nieuw Links, maar in feite elke vorm van socialisme af. DS'70 trok derhalve de oude sociaal-democraten niet erg aan.

De door Drees Sr. en Mozer zo betreunde anarchisering van de sociaal-democratie vond overigens niet alleen in Nederland plaats. Ook in Amerika, Duitsland en Frankrijk namen van oorsprong sociaal-democratische organisaties als SDS (Students for a Democratic Society in Amerika, Sozialistische Deutsche Studentenbund in Duitsland), JUSO (Duitse JS) en de Parti Socialiste min of meer anarchistische denkbeelden over met betrekking tot directe actie, culturele

revolutie en arbeiderszelfbestuur.

Dit anarchiseringsproces verliep in Europa in drie fasen: eerst werd het anarchisme, dat aan het begin van de twintigste eeuw vrijwel overal een stille dood scheen te sterven, herontdekt door marginale groepjes excentrieke kunstenaars en intellectuelen als de Situationisten (waartoe ook de Nederlandse schilder en utopist *Constant Nieuwenhuys* behoorde rond 1960); vervolgens inspireerde dit neo-anarchisme rebelse jongere groepen en studentenbewegingen als Provo, SDS en de Mouvement du 22 Mars, die het initiatief nam voor de massale onrust in mei 1968; tenslotte drong een verwaterde, reformistische versie van dit neo-anarchisme door in politieke partijen, vooral kleine linkse partijen als de PSP en PPR in Nederland, de Parti Socialiste Unifié (PSU) in Frankrijk of Die Grünen in Duitsland. Sociaal-democratische massapartijen bleken meestal minder toegankelijk, gezien hun gehechtheid aan staatsinvloed en regeringsdeelname, hun hechte bureaucratische organisatie en hun banden met 'moderne', dat wil zeggen: anti-anarchistische vakcentrales. Rond 1970 waren echter zowel de Franse als de Nederlandse sociaal-democraten ver van regeringsdeelname verwijderd, hun organisaties stagneerden en de afstand tussen partij en vakbeweging leek vrij groot. Zo ontstond ruimte voor een goed-georganiseerde groep vernieuwers in de partij: het Centre d'Etudes, de Recherches et d'Education Socialiste (CERES) en later ook de uit de PSU afkomstige groep rond *Michel Rocard* in de Franse partij, Nieuw Links in de Nederlandse. Zonder zichzelf anarchist te noemen streefden deze groeperingen naar een 'socialisme autogestionnaire' met elementen van directe democratie. Ze legden daarbij wel verschillende accenten: CERES plaatste zijn idealen in een marxistisch kader, geïnspireerd door *Gramsci*, *Bauer*, *Ortega y Gasset* en *Bourdieu*, terwijl Rocard c.s. zich evenals de meeste Nieuw Linkers nogal tegen het marxisme afzetten. In theorie wezen zij ook het etatisme af, in de praktijk van de regering (1981-'86 in Frankrijk, 1973-'77 in Nederland) viel dat nog wel mee.

— Organisatie: een nieuwe elite van anti-ELITISTEN?

In de loop van der jaren zestig verloor de PvdA veel kiezers en leden — van ruim 140.000 in 1960 naar krap 100.000 in 1970. De organisatie vergrijsde en verstarde enigszins. Veel partijleiders verwelkomden dan ook de 'verjongingskuur' die Nieuw Links aanbood, al schrokken ze vaak van de harde aanpak en soms provocerende stijl van de jongeren. Generatiewisselingen gaan in sociaal-democratische partijen echter wel vaker met strubbelingen gepaard.⁹

Ondanks deze verjonging van het kader nam de participatie van de leden volgens de meeste waarnemers echter nauwelijks toe. Het aantal actieve leden bleef beperkt tot vijf à tien procent van het totaal. Zij kregen wel meer mogelijkheden om invloed op het partijleven uit te oefenen: ze konden voortaan op gewestelijke vergaderingen kandidaten voor de Tweede Kamer kiezen; partijcongres en partijraad kregen meer zelfstandigheid ten opzichte van partijbestuur en fractie; cumulatie van bestuursfuncties verminderde; be-

stuurders konden teruggeroepen worden — al gebeurde dit zelden; werkgroepen en categorale organisaties als de Rooie Vrouwen en de Evert Vermeer Stichting wonnen zelfstandigheid en invloed. Buitenparlementaire acties genoten voortaan tenminste erkenning — binnen zekere grenzen uiteraard; wellicht was dat de enige vrucht van de officiële verklaring van de PvdA tot 'actiepartij'. In plaats van één kleine, eensgezinde elite van partijbestuurders en parlementariërs regeert nu waarschijnlijk een bredere en qua opvattingen meer heterogene elite van gewestelijke bestuurders en kaderleden de partij.¹⁰

Die heterogeniteit van de nieuwe elite valt overigens tegen, als we naar sociale afkomst en opleiding kijken. Volgens een enquête onder congres-afgevaardigden in 1978 had 58 procent universitair of hoger beroepsonderwijs genoten — waarvan een vijfde in de sociale wetenschappen — en rekende 69 procent zich tot de sociale middenklasse; bijna de helft was werkzaam bij (semi-)overheidsinstellingen.¹¹ Volgens een — niet geheel vergelijkbaar — onderzoek uit 1954 had toen slechts vier procent van de kaderleden universitair en acht procent meer dan MULO onderwijs gevolgd. Ruim dertig procent behoorde toen tot de arbeidersklasse, tegen tien procent in 1978.¹²

Teruggang van het aantal arbeiders en toename van het aantal academici onder kader — en trouwens ook gewone leden — komt niet alleen bij de PvdA, maar ook bij andere linkse partijen in binnen- en buitenland voor. Tenslotte stijgt het onderwijsniveau en groeit het aantal werknemers in overheidsdienst in elke post-industriële maatschappij. Toch lijkt het me niet helemaal toevallig dat Partij van de Arbeid en Parti Socialiste bij dit proces voorop lopen, vergeleken met bijvoorbeeld de SPD in Duitsland.¹³ Nieuw Links heeft de PvdA niet alleen verjongd, maar ook geïntellectualiseerd.

Bovendien veranderde het type intellectueel dat de partij ging besturen. Juristen, ingenieurs en economen maakten — tot op zekere hoogte — plaats voor sociologen, politicologen, welzijnswerkers en journalisten. Met andere woorden: bureaucraten en technocraten gingen opzij voor wat ik *logocraten* zou willen noemen: mensen die invloed uitoefenen niet met hulp van wetkennis of kennis van natuur en techniek, maar met kennis van de maatschappij en de menselijke geest en door gebruik van redeneringen en redevoeringen (logos = rede). Deze verschuiving verklaart mede, naar mijn mening, de ideologische en organisatorische veranderingen in de PvdA na 1966. Vanuit hun opleiding en belangenpositie willen techno- en bureaucraten de maatschappij planmatig ordenen en beheersen, liefst zonder conflicten, om technische vooruitgang en beheersing van de natuur te bevorderen. Logocraten daarentegen kunnen hun invloed op mensen juist vergroten door 'inspraak' tegen technocratische planning te organiseren — waar zij hun verbale vaardigheden goed kunnen gebruiken; en door conflicten te stimuleren, waarbij zij verbaal kunnen bemiddelen. Technische vooruitgang en beheersing der natuur heeft voor hen weinig belang; zij praten liever over zelfontplooiing, mentaliteitsverandering, welzijn, Derde

Wereldproblemen, vrede. Bestuurders en volksvertegenwoordigers dienen in hun ogen niet zozeer juridische of technische specialisten te zijn, maar sociaal en politiek bewuste mensen die goed luisteren naar hun achterban – waar logocraten doorgaans het hoogste woord voeren.¹⁴ Dit wordt natuurlijk niet anders, wanneer de nieuw-linkse logocraten zelf de hoogste bestuursposities hebben veroverd en de nadelen van democratisering en 'inspraak' gaan ontdekken ...

Strategie: naar een progressieve meerderheid in 2006?

'Deze uitslag is het ehech van de politieke stijl van Nieuw Links', stelde het Tweede Kamerlid Frans Leynse kort na 21 mei 1986 vast.¹⁵ Twintig jaar na zijn oprichting en zestien jaar na zijn officiële opheffing wordt Nieuw Links dus nog steeds verantwoordelijk gesteld voor de strategie van de Partij van de Arbeid, die tot polarisatie en vervreemding van het CDA geleid zou hebben – en wellicht zelfs het ontstaan van het CDA in de hand gewerkt heeft. Nu streefde Nieuw Links inderdaad naar polarisatie van ons partijstelsel, desnoods ten koste van regeringsdeelname van de PvdA. Nieuw Links voorman *Han Lammers* diende in 1969 de beruchte anti-KVP-resolutie in. Vier jaar later bleek niettemin een belangrijk deel van (ex-)Nieuw Links bereid tot samenwerking met de katholieken in het kabinet-Den Uyl – vooral de bovengenoemde egalitaire etatisten. Ook in 1977 steunden niet alle Nieuw Linkers de motie van *Reckman* tegen aanvaarding van het compromis met het CDA. De informele voortzetting van de Nieuw Links-kern, de Steenwijk-groep, stond weliswaar achter de 'meerderheidsstrategie' (de PvdA en haar bondgenoot de PPR zouden meer zetels in kabinet en Kamer moeten krijgen dan het CDA), maar een deel wilde *Van Thijns* onderhandelingsresultaat toch wel aanvaarden. Kort daarna staakte de groep overigens de bijeenkomsten in Steenwijk.¹⁶ Niettemin ademt ook de strijdpuntenstrategie van 1981 nog de geest van Nieuw Links, dat immers in *Tien over rood* al vroeg om minimum-eisen voor deelname aan regeringscoalities. In 1986 was er nog één strijdpunt over, maar dat leidde er blijkbaar toch toe dat de geest opnieuw uit de fles is gekomen.

Voor zover Nieuw Links een voorkeur had voor oppositiebanken, heeft het ruimschoots zijn doel bereikt. Wellicht voelen logocraten zich daar meer thuis dan in de meer techno- en bureaucratische sfeer van de regeringsgebouwen? Desalniettemin mag men de polarisatie van ons partijstelsel niet alleen deze groep aanwrijven. De afstand tussen KVP en PvdA was al voor 1966 vergroot. Ontzuiling en verdeeldheid in katholieke kring droegen daar toe bij. In de jaren zestig en zeventig zetten ontzuiling en verwereldlijking alle confessionele partijen onder zware druk. Met de verzuiling begon de accommodatiepolitiek van de jaren vijftig af te brokkelen en plaats te maken voor confrontatiepolitiek – niet alleen tussen politieke partijen, maar ook tussen ondernemers en vakbonden, tussen docenten en studenten, ouders en kinderen, mannen en vrouwen. En niet alleen in Nederland, al liepen wij misschien wel eens voorop in Europa. Overal laaiden binnenlandse conflicten – klassenstrijd, generatie-

conflict, taalstrijd – weer op, na de wat geforceerde harmonie van oorlog-herstel-koude oorlog.

Los hiervan staat de vraag of polarisatie de PvdA overwegend voor- of nadelen oplevert. In de min of meer harmonische periode 1946-66 groeide de partij aanvankelijk – zolang ze aan de regering deelnam – van 28 procent naar 33 procent maar zakte rond 1966 tot een dieptepunt van 23 procent. In de polarisatieperiode 1966-86 klom de partij van 23 procent naar 33 procent, met rare uitschieters in 1977 naar boven en in 1981 naar beneden; ook in deze periode spelen regeringsdeelname en minister-presidentschap een belangrijke, maar niet altijd een doorslaggevendende rol. Winst van de Partij van de Arbeid gaat vaak ten koste van kleine linkse broertjes. Niettemin is het electoraat van alle linkse of progressieve partijen samen – CPN, D66, PPR, PSP, EVP en PvdA – na 1966 ook iets gegroeid: van 34 procent tot 42 procent (1986). Met deze cijfers kun je natuurlijk alle kanten op. Linkse pessimisten kunnen beweren dat de PvdA in 1977 en het linkse kamp in 1981 hun hoogtepunt beleefd hebben en nooit boven de 35 procent respectievelijk 45 procent uit zullen komen. Taaie optimisten kunnen met even veel recht voor de PvdA een voortgaande groei voorspellen van 33 procent in 1986 naar 43 procent in 2006 en van 42 procent naar 50 procent voor alle linkse partijen. Misschien kunnen oud-Nieuw-Linkers dan met hun achtste lustrum in 2006 tegelijkertijd het succes van hun polarisatie-strategie vieren – al zullen zij dan al te oud zijn om nog minister te worden. (Zie figuur)

Stempercentage bij Tweede Kamerverkiezingen 1946-86 voor PvdA (—) en voor alle linkse/progressieve partijen samen: D66 + CPN + PPR + PSP + EVP + PvdA (---).

De erfenis van Nieuw Links vernietigen of vernieuwen?

De erfenis van Nieuw Links bestaat gelukkig niet alleen uit (minstens) zestien jaar oppositie voor de Partij van de Arbeid; maar ook uit een (beperkte) democratisering en decentralisatie van de partijorganisatie, enig begrip voor buitenparlementaire acties en voor Nieuwe Sociale Bewegingen, in het bijzonder de vrouwenbeweging en de vredesbeweging – of wat daar nog van over is. De pro-Amerikaanse koude-oorlogssfeer van vóór 1966 is niet teruggekeerd, al lijken pacifistische en neutralistische neigingen nu zwakker dan in de jaren zeventig. Democratie blijft een belangrijk doel in de buitenlandse politiek, misschien nog consequen-

ter dan in de jaren zestig en zeventig: linkse onderdrukking krijgt nu tenminste evenveel kritiek als rechtse. Democratisering van bedrijven en overheidsinstellingen krijgt minder aandacht dan tien jaar geleden, maar dat heeft waarschijnlijk meer met de economische malaise dan met de sociaal-democratische beginselen te maken. Ondanks die crisis is de mentaliteit van het PvdA-kader in mijn ogen nog tamelijk logocratische en weinig techno- of bureaucratisch gebleven. Die gematigd anarchistische mentaliteit ontving zelfs nieuwe inspiratie van *Paul Kalma's* kritiek op het etatisme van de PvdA. Kalma tracht immers 'iets van de erfenis van de actiepartij, van Nieuw Links, van de jaren zestig te redden' – en kritisch verder te ontwikkelen.¹⁷ De denkbeelden van Nieuw Links over de staat bleven destijds te vaag en tegenstrijdig – enerzijds etatistisch vertrouwen in planning en hervormingen-van-bovenaf, anderzijds anarchistisch wantrouwen tegenover technocraten en bureaucraten. Afkeer van etatisme is nu natuurlijk in de mode, onder sociaal-democraten maar nog meer onder liberalen, christen-democraten, anarchisten en groene radicalen. De Partij van de Arbeid zou dit gezelschap mijns inziens niet hoeven te schuwen, mits ze daarbij ook trouw blijft aan haar meest wezenlijke sociaal-democratische beginsel, het streven naar gelijke rechten en kansen voor allen. Doelstellingen als decentralisatie, deregulering, zelfredzaamheid (wel een naar woord, misschien niet zo'n naar idee), groene economie en zelfs een basisinkomen lijken me niet onverenigbaar met dit beginsel. Toegegeven, het is gemakkelijker een paar van zulke trefwoorden te noemen dan een samenhangende visie daar uit te destilleren. Of dat ooit zal gebeuren, weet ik niet – misschien is de tijd van samenhangende visies toch voorbij. De tijd van *Tien over rood* in elk geval ook; we moeten nu wel Amerikaanse biljarten (*snooker*) met zwarte, gele, blauwe en groene ballen – maar dan liefst wel op een rood laken.

Noten

1. *Voorwaarts* 6 (1986) nr 16, blz. 6.
2. *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de Partij van de Arbeid* (Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1966) blz. 8-9.
3. A. Vondeling, *Nasmaak en Voorproef* (Amsterdam: Arbeiderspers, 1968) blz. 186-187; J.M. den Uyl in *De nieuwe Linie*, 28 september 1968; zie ook Rob Kroes, *New Left, Nieuw Links, New Left* (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1975) blz. 56.
4. Hans van den Doel, 'Mijn avonturen met Nieuw Links', *Haagse Post* 9 oktober 1976, blz. 29. Vergelijk echter: Han Lammers, 'Den Uyl en Nieuw Links', in: John Jansen van Galen en Bert Vuijsje (red), *Joop den Uyl: politiek als hartstocht* (Weesp: Van Holkema en Warendorf, 1985) blz. 116-133.
5. Nol Gregoor, 'De heiligheid van de kunst', in: *De meeste mensen willen meer* (Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1967) blz. 17-24; C. Gutter, 'Ons Strafrecht', in: *Mooi rood is niet lelijk* (Rotterdam: UPR, 1968) blz. 127-164.
6. *Op weg naar arbeiderszelfbestuur* (Deventer: Kluwer/WBS, 1976). De breuk met de sociaal-democratische traditie wordt o.a. op blz. 13-16 duidelijk; in die traditie past wel medezeggenschap voor werknemers in harmonie met het algemene belang (de staat) maar niet zelfbeheer los van Kapitaal en overheid.
7. W. Drees Sr., 'Bij de biecht van een oud-Nieuw Linkser', *Hollands Maandblad* nr 350 (januari 1977) blz. 3-11; Alfred Mozer, 'De vlag en de lading', *Socialisme en Democratie* 30 (1973) 3, blz. 157-164.
8. Dit wordt verder uitgewerkt in: A.P.M. Lucardie, *The New Left in The Netherlands (1960-1977)* Dissertatie Queen's University, Kingston (Canada) 1980.
9. Zie b.v. over de 'AJC generatie': Johan S. Wijne, 'Vorrink. AJC werd gebruikt om voorzitter te worden', *Voorwaarts* 6 (1986) nr 14, blz. 4-6.
10. Zie Gerard Heyne den Bak, *Democratie in problemen* (Deventer: Kluwer/WBS, 1982); Bertus Boivin e.a., *Een verjongingskuur voor de Partij van de Arbeid* (Deventer: Kluwer, 1978) blz. 70-84, 106-111; A. Peper, 'De verbeelding aan de macht', in: *Van brede visie tot smalle marge* (Alphen aan den Rijn: Sijthoff, 1981) blz. 201-232.
11. I. Lipschits, L.P. Middel en W.H. van Schuur, 'Het middenkader van de Partij van de Arbeid', *Socialisme en Democratie* 36 (1972) 2, blz. 51-67; vgl. Heyne den Bak, a.w. blz. 44-60.
12. 'Herkomst, Positie en Opvattingen van het kader van de PvdA' (Amsterdam: WBS, 1954); onder 'kader' verstond men hier afdelingsbestuurders, terwijl in 1978 afgevaardigden op een landelijk congres onderzocht werden.
13. D.S. Bell/Byron Criddle, *The French Socialist Party* (Oxford: Clarendon, 1984) blz. 199-202; G. Braunthal, *The West German Social Democrats 1969-1982* (Boulder Col.: Westview, 1983) blz. 42-50, 61-66.
14. Verder uitgewerkt in: A.P.M. Lucardie, 'Het probleem van de nieuwe middenklasse in de marxistische sociologie', *Sociologische Gids* 29 (1982) 2, blz. 129-146.
15. *Groene Amsterdammer*, 28 mei 1986; vgl. Van den Berg (noot 1).
16. Volgens Max van Weezel in *Vrij Nederland*, 26 december 1981.
17. Paul Kalma, 'Staat, socialisme en partijorganisatie' in: *De staat verdrukt?* (Amsterdam: WBS, 1983) blz. 110.

Pleidooi voor een neo-socialistische koers

C.A. de Kam

Redacteur van SenD. Dit artikel is een bewerking van een voordracht voor de Tweede-Kamerfractie van de PvdA op 29 augustus j.l.

1.

Gangbare analyses ter verklaring van de 'overwinnings-nederlaag' van 21 mei blijven voor het merendeel aan de oppervlakte. Natuurlijk had de sterke *performance* van de premier, ook tijdens het televisiedebat van de lijsttrekkers aan de vooravond van de verkiezingen, invloed op de uitslag. Uiteraard kreeg het kabinet-Lubbers tijdig wind in de zeilen door het beginnende economisch herstel. Zeker, sommigen worden wellicht afgeschrikt door rode folklore. Aan het teleurstellende stembusresultaat (vijf zetels winst en weer vier jaar oppositie) liggen echter diepere oorzaken ten grondslag. Zij komen hierna aan de orde. Wie de analyse overtuigend vindt, ontkomt niet aan de conclusie: een koerswijziging van de partij is een noodzakelijke voorwaarde om de electorale aanhang op langere termijn te consolideren en (verder) te vergroten.

Waarom stond de PvdA de afgelopen twintig jaar drie kwart van de tijd buitenspel? Waarom zal het de komende vier, mogelijk acht jaar niet anders zijn? Dat komt door programma's die te veel beloven, door een kamikaze-strategie en door de manier waarop we onszelf presenteren. De verkiezingsprogramma's van de partij lijken vanaf het eind van de jaren zestig te veel op verlanglijstjes vol onbetaalbare wensen. Dat werd bewezen in de weinige jaren dat de PvdA (mee)regeerde. De partij heeft bij de kiezers, frustratie bij het kader en een gespannen verhouding met de vakbeweging waren het bittere ooft van voorgespiegelde, maar op voorhand onhaalbare 'fundamentele hervormingen' en ingrijpende sturing van economische processen. De partij heeft het land bestookt met werkgelegenheidsplannen en desondanks naar het gevoel van velen geen overtuigend antwoord weten te geven op de economische crisis en de aan het licht gekomen gebreken van de verzorgingsstaat.¹ Nieuwe problemen, zoals de ernst en omvang van de criminaliteit, zijn te laat serieus genomen.

Aan de doeltreffendheid van vertrouwde instrumenten – meer overheidsbemoedening, meer regelgeving en planning – wordt door steeds meer burgers getwijfeld. De beloften van de PvdA klinken daardoor in veel oren hol; onze alternatieven wekken soms een boze indruk, door een noodlottige combinatie van grote woorden – die niet gelaten, maar vaak wel routineus worden geventileerd – en onvoldoende oog voor in werkelijkheid beschikbare smalle beleidsmarges. Opmerkelijke kiezers signaleren innerlijke tegenstrijdigheid van programpunten. Bij voorbeeld: belangrijke onderdelen hebben alleen een kans van slagen op voorwaarde dat de vakbeweging op 'onze' manier gebruik maakt van de haar toegedachte onder-

handelingsvrijheid. Die voorwaarde is lang niet altijd vervuld. In de jaren zeventig waren looningrepen nodig, onder meer omdat anders de koppeling van de ambtenarensalarissen en de sociale uitkeringen aan het verloop van de CAO-lonen onbetaalbaar dreigde te worden. Dit dilemma is nog steeds actueel. In de tweede helft van de jaren tachtig komt daar een dilemma bij: de door de PvdA gewilde forse arbeidstijdverkortings – een essentieel onderdeel van het te voeren werkgelegenheidsbeleid – zal niet via onderhandelingen tussen sociale partners worden gerealiseerd. Anderzijds wijst het programma – net als bij de loonvorming – dwingend overheidsingrijpen inzake arbeidstijdverkortings af.

Door te tamboereren op strijdpunten en zich vast te leggen op ononderhandelbare standpunten – de laatste keer betrof het de plaatsing van kruisvluchtwapens – veroordeelde de partij het land tot lange en uitzichtloze formaties en – zoals de laatste keer – zichzelf regelrecht tot de oppositie. Conclusie: als de PvdA wat wil bereiken, dus regeren, dienen inhoud van beleid, presentatie daarvan en strategie op belangrijke onderdelen te worden aangepast.

De PvdA zou de komende jaren bewust en consequent kunnen kiezen voor een *neo-socialistische* koers, gebaseerd op aansprekende uitgangspunten, een realistische taxatie van de mogelijkheden, een bescheiden maar overtuigende presentatie van eigen standpunten en van de resultaten van het beoogde beleid. Omdat de bevolking steeds beter is opgeleid en de democratisering is voortgeschreden, kan de overheid op een aantal gebieden terugtreden, zodat burgers voortaan hun eigen boontjes doppen. Dat mag niet gaan ten koste van de solidariteit. (Maar we moeten ons vaker afvragen wie bij de bestaande regelingen eigenlijk solidair met wie is.) Een neo-socialistische koers betekent niet noodzakelijk een ruk(je) naar rechts en hoeft niet ten koste te gaan van onze recente winst uit de hoek van de kleine linkse partijen. Een neo-socialistische positiebepaling kan anderzijds de wervingskracht naar de middengroepen toe vergroten. Het nadenken over koersveranderingen kan botsen met links conservatisme, dat er ten onrechte vanuit gaat de waarheid in pacht te hebben. Dat is onvoldoende reden om een zakelijke discussie over doelen en middelen van de socialistische beweging uit de weg te gaan.

2.

Pragmatisch neo-socialisme heeft drie voor de hand liggende *uitgangspunten*:

(a) Werk voor allen bij een redelijke economische groei (die redelijkheid betreft ook de aanslag die produktie en consumptie op de leefomgeving doen).

(b) Rechtvaardige verdeling van inkomens en vermogen (eigendom van de produktiemiddelen), niet alleen in eigen land.

(c) Gelijkheid van maatschappelijke kansen.

Deze uitgangspunten kunnen verschillend worden uitgewerkt; over de *middelen* om de gestelde doeleinden te bereiken, valt te twisten. De *doeltreffendheid* van maatregelen is vaak onzeker en dus voor discussie vatbaar. Soms bestaat de neiging om de ogen te sluiten voor *onbedoelde neveneffecten* van bestaande overheidsprogramma's.

Het debat wordt verder bemoeilijkt door – vaak onuitgesproken – meningsverschillen over mogelijkheden om *menselijk gedrag te beïnvloeden en maatschappelijke ontwikkelingen te sturen*. Dit kan tot vreemde inconsistenties leiden; neem de veronderstelde invloed van financiële prikkels op het gedrag van individuen. Enerzijds schijnen we ervan overtuigd te zijn dat financiële faciliteiten een ondernemer kunnen bewegen om zich in een bepaalde regio te vestigen (anders kan een groot deel van het regionaal sociaal-economisch beleid beter meteen worden afgeschaft). Anderzijds leeft bij velen in de partij de opvatting dat de hoogte van uitkeringen geen gevolgen heeft voor de bereidheid van mensen om werk te zoeken. Dat is blijkens onderzoek wel het geval.² Dit feit vormt overigens geen argument om de uitkeringen te verlagen. Minder positieve effecten van uitkeringen mogen echter niet worden veronachtzaamd.

3.

Neo-socialisten beseffen dat in Nederland de *oorspronkelijke doelstellingen van de arbeidersbeweging grotendeels zijn gerealiseerd*. Toegegeven, de produktiemiddelen zijn niet in gemeenschapshanden gebracht en de nationale produktie ligt niet vast in een plan. Willen we dat trouwens wel? Ervaringen in staats-socialistische landen vormen een waarschuwend voorbeeld.³ Maar voor het overige, in 1957 kwam het staatspensioen tot stand, al mocht het niet zo heten. Binnen twintig jaar was de AOW-uitkering opgetrokken tot het niveau van het netto minimumloon (deze mijlpaal werd bereikt in 1974). De werkdag telt acht uren – en vaak al minder. Het onderwijs voor iedereen heeft het verborgen talent gemobiliseerd, de gezondheidszorg staat op een hoog peil, de kwaliteit van de volkshuisvesting steekt bij internationale vergelijking gunstig af. Het kwantitatieve woningtekort is – behoudens enkele regionale onevenwichtigheden – verdwenen. Tot het eind van de jaren zeventig zijn de inkomensverschillen – vooral dank zij het uitgebreide stelsel van sociale zekerheid – sterk verkleind. Daarna kwam de nivellering tot stilstand. De meest recente inkomensverdelingen (van 1982 en 1983) bevatten echter geen aanwijzing dat de inkomensverschillen groter worden.⁴

Een grote linkse partij zit met hetzelfde probleem als de vakbeweging: hoe vertel ik generaties kiezers (werknemers) dat al die nu vanzelfsprekende verworvenheden pas na lange strijd zijn verkregen, een strijd waarbij de socialistische beweging een essentiële rol heeft gespeeld?

4.

Naarmate de oorspronkelijke doelstellingen in grotere mate werden verwezenlijkt, kwamen *nieuwe vraagstukken* naar voren. Ontwikkelingssamenwerking en problemen van 'nieuwe schaarste' krijgen in de eerste helft van de jaren zeventig veel aandacht. Democratisering, spreiding van macht over meer mensen en organisaties. De tendens naar individualisering stelt links voor een nog steeds niet opgelost probleem, omdat dit nieuwe streven per definitie niet te verzoenen is met de aloude draagkrachtgedachte (waarbij mede wordt gelet op de positie van anderen in het huishouden). Aandacht ook – opnieuw – voor sturing en planning van economie en samenleving.

Helaas werd weinig of geen aandacht geschonken aan de vraag hoe, met *welke instrumenten*, een 'betere wereld' moest worden gerealiseerd. Dat heeft – achteraf gezien – te overspannen verwachtingen over het sturend vermogen van de overheid bevorderd. Daarnaast gingen velen in de partij impliciet uit van een wel heel naïef mensbeeld: vrijwel iedereen zou van goede wil zijn, en diep in zijn hart altruïst. Vooral onrechtvaardige 'structuren' zouden ongelijkheden en onrechtvaardigheid veroorzaken. We denken daar nu weer wat genuanceerder over, vermoed ik.

5.

Terwijl de Nederlandse sociaal-democratie in het midden van de jaren zeventig eindelijk een paar jaar mocht (mee)regeren en door hervormingsvoorstellen ploeterde aan de opbouw van een rechtvaardiger samenleving, begon internationaal het *neo-conservatisme* aan een spectaculaire opmars. Daaraan was een koersverandering in het economisch denken voorafgegaan. Over de samenstelling van de produktie en de verdeling van het daarmee verdiende inkomen kan worden beslist via de markt of een budget (plan). Traditioneel letten economen vooral op tekortkomingen van het marktmechanisme, die een publieke sector nodig maken. Pas in de loop van de jaren zestig – met de opkomst van de *politieke economie* – ontstaat meer aandacht voor tekortkomingen van het budgetmechanisme.

Het socialisme heeft sinds zijn ontstaan in de vorige eeuw gewezen op excessen bij de allocatie van produktiefactoren en in de inkomensverdeling, die het resultaat waren van het 'vrije' spel van vraag en aanbod, onder invloed van ongelijke machtsverhoudingen. Overheidsingrijpen, allocatie via het budgetmechanisme, een uitgebreid stelsel van inkomensoverdrachten en een conjunctuur-stabiliserend beleid op Keynesiaanse leest geschoeid, waren na de oorlog aangewezen instrumenten voor een meer stabiele en planmatige ontwikkeling van het nationaal inkomen en de verdeling daarvan.

Waarom keerde in de jaren zeventig het tij? In alle OECD-landen was het beslag op het nationaal inkomen vanuit de publieke sector in de naoorlogse periode sterk toegenomen. De oorzaak lag voornamelijk bij de door tussenkomst van de publieke sector georganiseerde inkomensoverdrachten.⁵ Tussen 1960 en 1980 groeien de publieke uitgaven in ons land van min-

der dan veertig tot bijna zeventig procent van het netto nationaal inkomen. Het arbeidsvolume bij de overheid en in de gesubsidieerde en gepremieerde sector verdubbelt in deze periode ruimschoots, van 0,6 tot 1,3 miljoen arbeidsjaren, terwijl de werkgelegenheid in de marktsector zich stabiliseert.⁶ Bureaucratisering en regeldichtheid van de samenleving nemen sterk toe. Door de ineenstorting van het systeem van vaste wisselkoersen (1971) en de sterke stijging van de grondstoffenprijzen (1972-73) vliegt het inflatietempo omhoog; de economische groei zwakt af. De werkloosheid stijgt. Niet alleen de grenzen van de groei, maar ook de beperkingen van overheidsingrijpen in het economisch proces worden voor steeds meer waarnemers zichtbaar. Het denken over de rol en betekenis van de publieke sector verandert. In het bijzonder rijst twijfel over de mogelijkheid dat de overheid onder alle omstandigheden conjuncturele schommelingen in het niveau van de economische activiteit kan afdempen door een anti-cyclisch monetair en begrotingsbeleid. Nieuw is de zorg dat belastingen, sociale premies plus andere inkomensoverdrachten ongewenste gedragsreacties oproepen. De bereidheid tot het leveren van (extra) arbeidsinspanningen en de spaarzin zouden daaronder leiden.

Belastingfaciliteiten en allerlei vormen van subsidiëring en steunverlening aan het bedrijfsleven zouden een ondoelmatige inschakeling van produktiemiddelen in de hand werken. Steeds vaker gaan stemmen op die pleiten voor een terughoudender rol van de overheid en een geringere omvang van de publieke sector. Er komt een herwaardering van het marktmechanisme op gang. De roep om minder regels, minder ambtenaren en meer privatisering vindt in toenemende mate gehoor.

6.

In het debat met de neo-conservatieven is de sociaal-democratie vanaf het begin in de verdediging gedrongen. Daar maken de socialisten het zelf naar. De sterke identificatie met de verzorgingsstaat werkt vaak als een oogklep. Slechts schoorvoetend wordt toegegeven, dat niet alleen het marktmechanisme maar ook het budgetmechanisme tekortkomingen vertoont. Als er bezuinigd moet worden, leggen socialisten zich pas na lang tegenspartelen neer bij de onvermijdelijke aanpassing van de publieke uitgaven aan krimpende beschikbare middelen. (Door de geringe of afwezige economische groei.) Bij het zoeken naar oplossingen voor knelpunten in de publieke sector is de sociaal-democratie bepaald niet creatief geweest. Er is bij voorbeeld nooit goed nagedacht over de uitgangspunten voor en de detaillering van een *links bezuinigingsbeleid*. Het Centraal Planbureau is er bij de doorrekening van de verkiezingsprogramma's van uitgegaan dat de PvdA tot 1990 8,8 miljard gulden wil bezuinigen, tegen het CDA 9,1 miljard.⁷ De invulling, met name van bezuinigingen van 2,5 miljard op de rijksbegroting en een miljard op de omvang van het centrale ambtenarenapparaat, heeft de PvdA nooit geconcretiseerd. Waar zit het verschil met het CDA en dus met het huidige kabinetsbeleid?

Toen het eerste kabinet-Lubbers ernst ging maken met een kritische heroverweging van de publieke sector, heeft de PvdA verzuimd in samenhang met een ander economisch beleid een eigen bezuinigingsalternatief te ontwikkelen. In plaats daarvan zijn de kruisvluchtwapens jarenlang centraal gesteld, tot dat zes maanden vòòr de verkiezingen werkgelegenheid en sociale zekerheid opeens als belangrijkste issues naar voren werden geschoven. Over defensie werd alleen gezegd dat daarop kon worden bezuinigd. Maar toen was het te laat.

7.

Neo-socialistisch beleid vermijdt gemakkelijke generalisaties. Zo valt de door het kabinetsbeleid tot nu toe aangerichte 'schade' – gegeven de beperkt beschikbare middelen – wel mee. De afgelopen vier jaar is er slechts mondjesmaat geprivatiseerd, de werkgelegenheid in de kwartaire sector is tussen 1982 en 1986 nog met 24.000 arbeidsjaren toegenomen en de regeldichtheid is geïntensiveerd.⁸ Zeker, het stelsel van sociale zekerheid is minder genereus – met name arbeidsongeschikten zijn onevenredig veel koopkracht kwijtgeraakt – en verlieslijdende bedrijven krijgen veel minder subsidie dan vier jaar geleden (dat terecht). Men dient echter ook te beseffen dat in 1986 met overdrachten aan gezinnen nog altijd vier procent van het nationaal inkomen méér is gemoeid dan in het laatste jaar van het kabinet-Den Uyl.⁹ Dat de koopkracht van de uitkeringen tussen 1980 en 1985 vrij sterk is gedaald, komt door het ontbreken van economische groei en de krachtige toename van het aantal uitkeringsontvangers. De PvdA zou er – in de regering – onder deze omstandigheden niet aan zijn ontkomen in hoofdlijnen hetzelfde beleid te voeren als Lubbers-I, dus de uitkeringsniveaus hebben verlaagd.

8.

Neo-socialisten beseffen dat de mogelijkheden voor sturing van de samenleving beperkt zijn. Er is in de eerste plaats weinig speelruimte door de noodzaak het *financieringstekort* op middellange termijn terug te dringen tot zeg zes procent van het nationaal inkomen. Onder de huidige omstandigheden (een omvangrijk nationaal besparingsoverschot en een dalende rente) is er overigens onvoldoende aanleiding om dogmatisch te doen over het tijdpad waarlangs het tekort moet worden teruggebracht. De *technische ontwikkeling* heeft grote gevolgen voor de samenleving, en is zeer moeilijk beheersbaar. De vraag is trouwens of het wenselijk en verstandig zou zijn om dat te proberen. Verder is ons land – gezien de hoogte van invoer- en uitvoerquote – bijzonder gevoelig voor ontwikkelingen in de wereldeconomie. De beleidsruimte voor een eigen *rentebeleid* ontbreekt, op internationale *kapitaalstromen* hebben Nederlandse autoriteiten nauwelijks greep. Ook het *lidmaatschap van de Europese Gemeenschappen* blijkt in toenemende mate belemmeringen op te werpen, waardoor de nationale beleidsruimte ineenschrompelt.

Tot de vrijwel onbeheersbare 'interne' factoren behoort in de eerste plaats de *demografische ontwikkeling*

ling, die grote invloed heeft op het arbeidsaanbod (en dus op de werkloosheid). Bovendien hebben de ontgroening en vergrijzing van de Nederlandse bevolking tot ver in de volgende eeuw ingrijpende gevolgen voor de publieke uitgaven. De opstuwende werking op de totale uitgaven is relatief beperkt; wel zijn door de demografische ontwikkeling aanzienlijke verschuivingen in de samenstelling van de publieke uitgaven te verwachten.¹⁰ Het is de vraag of het beleid dat aankan (zie § 9). Regelgeving en uitvoerende bureaucratie lopen bovendien in toenemende mate vast in de *vormenrijkdom* van juridische en feitelijk bestaande figuren. (Denk bij voorbeeld aan de fragmentarisering van leefvormen. Die bemoeilijkt de draagkrachtbepaling, tenzij forse inbreuken op de persoonlijke levenssfeer worden geaccepteerd.) Nog een andere 'interne' factor die zorgen baart en tot nadenken stemt, is de uitholling van regelgeving door toenemende *wetsovertreding* en *misbruik of oneigenlijk gebruik van inkomensoverdrachten*.

9.

De geloofwaardigheid van een doeltreffende sturing van maatschappelijke ontwikkelingen heeft misschien wel het meest te lijden gehad, doordat het *management* van de publieke sector vaak zwak is. Ik doel hier niet in de eerste plaats op 'incidenten', zoals de subsidies aan RSV, kostenoverschrijdingen bij onderzееrs van de Walrus-klasse en mogelijke malversaties bij premies wegens door particuliere beleggers neergesette huurwoningen, al zijn daarbij vele honderden miljoenen in het geding. Het gaat mij om het totale beheer van de publieke sector.

De overheid kan worden opgevat als een onderneming die twee zaken organiseert:

(1) de productie van goederen, zoals defensie en openbaar bestuur, en regels;

(2) inkomensoverdrachten, enerzijds aan andere bestuurslagen, anderzijds aan burgers en bedrijven.

De uitgaven van deze 'onderneming' worden jaarlijks begroot in gulden. Hoeveel produktiemiddelen (bij voorbeeld personeel) ten laste van de begroting worden ingeschakeld, is niet precies bekend. De met deze inputs door de (rijks)overheidsorganisatie vervaardigde outputs kunnen niet met elkaar in verband worden gebracht. Een belangrijke reden is dat over hoeveelheid en kwaliteit van het produktenpakket van de overheid onvoldoende bekend is: minder dan een kwart van de eigen personele en materiële bestedingen van de rijksoverheid wordt bij voorbeeld verantwoord in een 'prestatiebegroting', en dan nog met maatstaven van wisselende kwaliteit.

Verontrustend is dat nagenoeg alle departementale accountantsdiensten kampen met achterstanden bij de controle. De slotrekening van het begrotingsjaar 1978 werd pas in het najaar van 1985 door de Kamer behandeld. Ter vergelijking kan dienen dat een aan de beurs genoteerde NV binnen zeven maanden de jaarrekening aan de Algemene Vergadering van aandeelhouders moet voorleggen. Als de directie van Philips de omvang van de onverkochte voorraden wil weten, ligt het gevraagde overzicht binnen enkele uren op tafel.

Ter vergelijking: de bestandsvervuiling van de arbeidsbureaus is zo groot, dat de arbeidsbemiddeling ernstig wordt bemoeilijkt. Slechts in vijftien procent van de gevallen ontmoet de bemiddelaar *geen* storend probleem bij het benaderen van een ingeschreven werkzoekende. Deze vijftien procent is (met enige moeite) bereikbaar, woont op het aangegeven adres, blijkt niet reeds te werken, stelt zich beschikbaar en heeft de juiste aanduiding van opleiding en beroepsgroep in het bestand gekregen.¹¹ En met dit gebrekkige instrument gaat de overheid het grootste probleem van de jaren tachtig – de werkloosheid – te lijf!

Wie de bovenstaande, met vele andere aan te vullen feiten op zich laat inwerken, kan niet om de conclusie heen dat het bedrijfsbeleid bij de overheid in aanzienlijke mate voor verbetering vatbaar is. Het directe belang van deze vaststelling in relatie tot het voeren van 'links' en 'rechts' bezuinigingsbeleid is evident. Bezuinigingen hebben gevolgen voor de publieke produktie van voorzieningen en de hoogte van inkomensoverdrachten. Mogelijk kunnen echter ook bezuinigingen worden gerealiseerd door een doelmatiger werkwijze en andere produktiviteit-verhogende maatregelen. Dat onderstreept het belang dat politici – gegeven de beschikbare middelen en een ombuigingstaakstelling – in staat zijn om weloverwogen beslissingen over het voorzieningenaanbod te nemen. Een rationele besluitvorming wordt momenteel echter hogelijk bemoeilijkt door het al gesignaleerde gebrek aan relevante gegevens over inputs in relatie tot outputs.

Sinds 1983 is een instrument operationeel dat in beginsel een beter inzicht kan bieden: de *planvorming kwartaire sector*.¹² De bedoeling van de planvorming is de inzet van personeel werkzaam in de kwartaire sector gelijk te laten lopen met de ontwikkeling van het gebruik van voorzieningen. De planvorming houdt onder meer rekening met trends in het gebruik en met de demografie: minder kinderen betekent minder leerlingen en dus minder leerkrachten, meer bejaarden betekent meer verzorgingsuren, dus meer gezinsverzorgsters. De planvorming probeert politici ijkpunten te bieden, om het aanbod van collectieve voorzieningen te kunnen beoordelen, onder meer uit een oogpunt van demografische veranderingen. Het instrument kan tevens een belangrijke rol spelen bij de besluitvorming over omvang en samenstelling van de collectieve uitgaven en bij de allocatie van personeelsreducties. Al is er een – overigens nog voor verbetering vatbaar – allocatiemiddel voorhanden, in de praktijk speelt het tot nu toe een te verwaarlozen rol.

10.

Neo-socialisten bekommeren zich sterk om het gebrekkige management van de publieke sector. De grootste opgave voor het socialisme in de tweede helft van de jaren tachtig is: orde op zaken stellen in eigen huis, door het management van de publieke sector te verbeteren. Een goed functionerende publieke sector maakt pleidooien voor een grotere overheidsbemoeienis met de uitkomsten van marktprocessen geloofwaardiger.

Tabel 1. Politieke voorkeur van actieven en niet-actieven (%-verdeling)

	PvdA	CDA	VVD	andere partijen	stemt niet/ weet niet
Zelfstandigen	6	33	25	13	24
Werknemers marktsector	30	16	13	11	30
Werknemers overheid a)	32	23	8	12	24
Werklozen	42	5	4	9	40
Arbeidsongeschikten	42	20	4	5	29
Gepensioneerden	27	31	10	9	23
Alle ondervraagden	29	23	10	11	27

a) Exclusief een deel van het personeel in de gepremieerde en gesubsidieerde sector.

Daarbij gaat het om vier vragen:

(1) De wenselijke *omvang* van de overheidsbemoedienis en van de publieke sector (in termen van gulden en personeel).

(2) De *samenstelling* van de uitgaven (voorzieningenpakket).

(3) De *doelmatigheid* van de uitgaven (productie tegen geringste kosten).

(4) De *doeltreffendheid* van de uitgaven (helpt minderhedenbeleid en zo ja, hoeveel; leiden kleinere klassen echt tot betere onderwijsresultaten, enzovoort).

Hier ontbreekt de ruimte om deze thema's verder te ontwikkelen. Het is echter – gegeven socialistische uitgangspunten en een realistische taxatie van beschikbare middelen en sturingsmogelijkheden – van het grootste belang, dat de partij weet wat ze concreet wil en een idee heeft welke middelen effectief helpen om die doelen tegen de laagste kosten te bereiken. Een meer bewuste afweging van voorzieningen is voorts essentieel, om richting te geven aan onvermijdelijke bezuinigingen op de publieke uitgaven.¹³

11.

Neo-socialisten hopen dat hun ideeën wervingskracht hebben voor een groter deel van het politieke midden en voor uiteenlopende sociaal-economische groepen. Tabel 1 laat zien in hoeverre de PvdA zich momenteel heeft ontwikkeld tot een partij die vooral mensen aanspreekt die hun inkomen via de publieke sector ontvangen. Tabel 1 is gebaseerd op mijn bewering van het in februari en maart j.l. in opdracht van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) gehouden onderzoek *Culturele Veranderingen 1986*, waarbij ruim negentienhonderd respondenten zijn ondervraagd.

Werknemers bij de overheid (32 procent) en vooral werklozen en arbeidsongeschikten (42 procent) zijn inderdaad (wat) vaker dan gemiddeld (29 procent) geneigd de PvdA in het stemlokaal te steunen. Toch wekken deze resultaten niet de indruk dat de PvdA al een typische partij voor ambtenaren en niet-actieven is. Zelfstandigen (33 procent) en gepensioneerden (31 procent) hebben vaker dan gemiddeld (23 procent) voorkeur voor het CDA. Werknemers in de bedrijven (16 procent) en werklozen (5 procent) voeler zich kennelijk in verhouding weinig door deze partij aangesproken. Actieven, met name zelfstandigen (25 procent)

zijn oververtegenwoordigd onder de tien procent van alle respondenten die zeggen dat zij bij Kamerverkiezingen op de VVD zouden stemmen. Tabel 1 suggereert een behoorlijke voorsprong van PvdA op CDA, die ook uit andere opinieonderzoeken van het afgelopen (vroege) voorjaar blijkt. Merk verder op dat meer dan een kwart van de respondenten zegt niet te gaan stemmen of (nog) niet te weten op welke partij zij bij Tweede Kamerverkiezingen zouden stemmen.

Aan respondenten is ook gevraagd naar hun oordeel over het niveau van de overheidsuitgaven en de belastingdruk. Tien procent van alle ondervraagden meent dat de uitgaven omhoog moeten, 44 procent wil ze gelijk houden en 46 procent wil ze verlagen. Blijkens tabel 2 is de PvdA-aanhang in verhouding nog het meest expansief georiënteerd: 16 procent wil hogere uitgaven. Dit standpunt geniet nauwelijks steun bij respondenten met een voorkeur voor CDA (6 procent) of VVD (4 procent). De PvdA-aanhang (39 procent) vindt nauwelijks minder dan gemiddeld (44 procent) dat het mes in de uitgaven moet. Burgers zijn – net als politici – niet consistent, in die zin dat ze soms wel voelen voor hogere uitgaven, zonder dat de consequentie, hogere belastingen, wordt aanvaard. Tabel 2 laat dit zien. Van alle ondervraagden accepteert 44 procent de bestaande belastingdruk, 54 procent wil belastingverlaging. De grootste steun heeft belastingverlaging onder aanhangers van de PvdA (57 procent)!

12.

De PvdA moet een eigen antwoord geven op de problemen die zich voordoen bij het beheer en de beheersing van de publieke sector. Datzelfde geldt voor het werkgelegenheidsbeleid (en het realiseren van meer economische groei). Wat zouden enkele elementen van een neo-socialistisch beleid kunnen zijn? De hierna volgende suggesties hebben gemeenschappelijk dat ze de mensen meer vrijheid geven en de reikwijdte van de publieke sector wat beperken. Ze versterken de financiële positie van de minima. Ze maken bezuinigingen en een verlaging van collectieve lasten mogelijk. Uiteraard kan over deze ideeën verschillend worden gedacht. Ze tasten in bepaalde opzichten de gedwongen 'solidariteit' van de mensen aan. Maar de vraag is: solidariteit van wie met wie? Sinds een aantal klassieke idealen van de socialistische beweging is ge-

Tabel 2. *Opvattingen over overheidsuitgaven en belastingdruk, naar politieke voorkeur*

	PvdA	CDA	VVD	andere partijen	stemt niet/ weet niet
Overheidsuitgaven moeten omhoog	16	6	4	12	10
Overheidsuitgaven moeten omlaag	39	47	55	46	47
Belastingen moeten omhoog	4	1	3	4	1
Belastingen moeten omlaag	57	47	52	48	58

realiseerd (§3), bestaat binnen de PvdA niet langer consensus over criteria ter beoordeling van de rechtvaardigheid en doeltreffendheid van goederenproductie en inkomensoverdrachten door de publieke sector. De volgende vragen worden in het interne debat niet of veel te weinig gesteld. Hoe effectief zijn overheidsprogramma's werkelijk? (Ik heb nooit overtuigend bewijs gezien dat de kwaliteit van het onderwijs is verbeterd door kleinere klassen. Die maatregel betekent vooral een stimulans voor de werkgelegenheid in het onderwijs en taakverlichting voor onderwijsgeveenden. Als dit zo is, dient klasseverkleining met deze argumenten te worden verdedigd, zodat een zakelijke afweging tegen uitbreiding van werkgelegenheid en taakverlichting bij andere voorzieningen mogelijk is.) Nog zo'n vraag: welke overheidsprogramma's hebben zulke (onbedoelde) schadelijke neveneffecten, dat corrigerende maatregelen wenselijk of onontkoombaar zijn geworden? Vraag: is meer overheid per definitie 'links'? Op zulke gecompliceerde vragen – als ze al worden gesteld – heeft de partij nog al te vaak gemakkelijke en stereotiepe antwoorden.

13.

Blijkens het laatste verkiezingsprogramma meent de PvdA dat de grens is bereikt: in de periode 1986-1990 mag geen groter beslag vanuit de publieke sector op het nationaal inkomen worden gelegd. Daaruit volgt dat bezuinigingen onvermijdelijk zijn. Het Centraal Planbureau heeft daarvoor – in overleg met specialisten uit de Tweede-Kamerfractie – een bedrag van 8,8 miljard gulden geprikt. Het zal moeite kosten om de omvang van de publieke sector in de komende jaren daadwerkelijk te stabiliseren, gezien de kosten van de vergrijzing en diverse te verwachten tegenvallers. Neosocialistisch beleid probeert desondanks een stap verder te gaan en het beslag vanuit de publieke sector te *verminderen*. De opbrengst van bezuinigingen kan worden gebruikt om het financieringstekort te verminderen of om de druk van belastingen en sociale premies te verlagen. Lastenverlichting heeft voor neosocialisten prioriteit, zolang het nationale spaaroverschot en een trendmatige dalende rentestand het niet noodzakelijk maken het tekort binnen enkele jaren terug te brengen tot vijf procent van het nationaal inkomen (wat overeenkomt met ongeveer negentien miljard gulden). Lastenverlichting is van groot belang. Het zet een rem op loonkostenstijgingen, omdat van een gegeven bruto loon 'netto' meer overblijft. Hogere netto inkomens betekenen een impuls voor de

vraag naar goederen en diensten van binnenlandse consumenten. Doordat belastingen en sociale premies een minder grote hap uit het loon nemen, wordt frauderen wat minder rendabel en krijgen mondiger en gemiddeld een stuk beter opgeleide burgers meer zeggenschap over de besteding van hun eigen inkomen. Om lastenverlichting mogelijk te maken, zijn miljardenbezuinigingen nodig. Ik stip enkele mogelijkheden aan. In de eerste plaats valt te denken aan verdere afslanking van het ambtenarenapparaat. Niet alleen bij de centrale overheid (zoals het programma vraagt), maar met name ook bij de lagere overheid en de uitvoeringsorganen van de sociale verzekeringen. Uit onderzoek blijkt, dat bij veel gemeenten nog een belangrijke verhoging van de doelmatigheid mogelijk is.¹⁴

In de tweede plaats zou (in een of andere vorm) een ministelsel van sociale zekerheid kunnen worden ingevoerd. Dit maakt het allereerst mogelijk om de minimumuitkeringen in verhouding meer te ontzien; daarnaast geeft zo'n operatie de financiële ruimte om de collectieve lasten met enkele miljarden gulden te verlagen. Opnieuw gaat het om de vraag, wie met wie solidair is, als niet alles tegelijk kan. Moeten de belangen van de minima – gegeven de bezuinigingsnoodzaak – niet zwaarder wegen dan die van de bovenminimale uitkeringsontvangers? Bovendien heeft iedereen bij een ministelsel (dat uitsluitend collectief geregelde uitkeringen op minimumniveau kent) de keuzevrijheid om zich al dan niet *particulier* bij te verzekeren tegen het risico van loonderving door ziekte of arbeidsongeschiktheid voor het boven-minimale traject.¹⁵ Door het toegenomen opleidingsniveau van de beroepsbevolking kan een stuk paternalisme in de loondervingsregelingen worden afgeschaft.

In de derde plaats kunnen aanzienlijke bezuinigingen worden gerealiseerd door mensen meer zelf te laten doen en ze ook bij de consumptie van door de publieke sector geproduceerde voorzieningen ruimere keuzemogelijkheden te bieden. Ik geef – betrekkelijk willekeurig – een voorbeeld op het gebied van de volkshuisvesting. Moeten we niet soberder renoveren, zodat bewoners zelf de laatste hand aan de opgeknaptte woning kunnen leggen? Verdient het verder geen aanbeveling om een deel van het oudere en slechte woningbestand bewust *niet* te renoveren? Stadsvernieuwing jaagt mensen – ondanks de individuele huursubsidie – vaak op erg hoge woonlasten. Uit onderzoek blijkt dat mensen die vergeefs bij gemeentelijke kredietinstellingen om schuldsanering vragen, in verhouding vaak hoge woonlasten hebben.¹⁶ Zouden mensen in die omstandigheden misschien geen grotere welvaart hebben

in een weliswaar slechtere woning, maar met uitzicht op de oplossing van hun schuldproblemen? Over dit soort afwegingen wordt in de partij veel te weinig gesproken.

14.

De discussie over effectieve maatregelen ter vergroting van de betaalde werkgelegenheid kent enkele taboe-onderwerpen. Legitimatieplicht in fraudegevoelige bedrijfstakken, zoals de bouw, is daar één van. Inschakeling van werklozen bij dienstverlening om te voorzien in maatschappelijke behoeften of gedwongen om- of bijscholing (op straffe van verlies van uitkering) zijn andere taboes. Wat is er eigenlijk op tegen om, behalve door subsidies, arbeidstijdverkorting en een investeringsimpuls, ook varianten van 'work fare' in te zetten om de omvangrijke onvrijwillige werkloosheid te lijf te gaan? Vaak wordt als bezwaar genoemd dat werklozen die werken tegen een vergoeding gelijk aan hun vroegere uitkering zullen worden aangesteld voor het vervullen van bestaande taken. Zo dreigen reguliere arbeidsplaatsen te vervallen. Dit gevaar is niet denkbeeldig; weer is echter de vraag: met welke groep dient de partij het meest solidair te zijn: met werkenden, of met (langdurig) werklozen? Wie ontkent dat deze afweging moet worden gemaakt, houdt zichzelf voor de gek en kiest tegen grotere kansen op werk voor mensen die vaak al langdurig langs de kant staan.

Om de bestaande, nogal ongelijke vermogensverhoudingen geleidelijk te egaliseren, zouden vormen van investeringsloon en winstdelend sparen moeten worden bevorderd. Het is eigenlijk ongelooflijk: toen er in het midden van de jaren zeventig nauwelijks iets te verdelen viel, werd de ongelukkige (collectieve) vermogensaanwasdeling tot maatschappijhervormend instrument gebombardeerd. Nu in de eerste helft van de jaren tachtig het aandeel van het overig inkomen (winsten en vermogensopbrengsten) is verdubbeld van negen tot achttien cent van elke in ons land verdiende gulden, hoor je niemand in de partij zelfs maar *praten* over regelingen die werknemers aanspraak geven op een redelijk deel van de in ondernemingen geaccumuleerde winsten. Vermogensspreiding in combinatie met grotere individuele keuzevrijheid (voor wie dat prefereert) kan worden gestimuleerd door invoering van een stelsel van meer geïndividualiseerde aanvullende pensioenen, bij een collectief gegarandeerd basispensioen (de AOW).¹⁷

Ten slotte vraag ik aandacht voor een twee jaar geleden verschenen boekje, waarin de Amerikaanse econoom *Martin Weizman* zijn plan uitlegt voor een economie van eerlijk delen ('share economy').¹⁸ De *New York Times* noemde het 'misschien het meest oorspronkelijke werk' sinds *Keynes' General Theory*. Dat is mogelijk wat overdreven, maar Weizman heeft buitengewoon stimulerende ideeën. Heel kort gezegd, hij pleit ervoor dat het arbeidsvoorwaardenoverleg niet gaat over loonsverhogingen (in centen of procenten) maar over het aandeel van de factor arbeid in het binnen ondernemingen verdiende inkomen. Er kan worden aangetoond dat zo'n systeem de ondernemingsleiding prikkelt om meer in plaats van minder werkne-

mers in dienst te nemen en om de arbeidsomstandigheden aantrekkelijker te maken. Wanneer beginnen neosocialisten in de partij een discussie over de lange weg naar een economie van eerlijk delen?

Noten

1. Hans Kombrink, 'Waarheen PvdA', *Socialisme en Democratie*, juli/augustus 1986, p.211.
2. Van 1131 in het voorjaar van 1986 ondervraagde personen die als werkzoekende stonden ingeschreven bij 12 arbeidsbureaus heeft 37% problemen met het aanvaarden van werk dat netto slechts honderd gulden per maand meer oplevert dan de uitkering. Zie: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Werklozenbestanden van arbeidsbureaus*. Den Haag, 1986, p.58.
3. A. Nove, *The Economics of Feasible Socialism*. Londen, George Allen & Unwin, 1984, pp.68-153.
4. Huib van de Stadt, Hans de Kleyn, *Income Distribution Trends in The Netherlands, 1959-1982*. Voorburg, Centraal Bureau voor de Statistiek, juni 1986.
5. Peter Saunders, Friedrich Klau, *The Role of the Public Sector, Causes and Consequences of the Growth of Government*, OECD Economic Studies no. 4. Parijs: OECD, 1985, pp.16-21.
6. Het arbeidsvolume is gemeten in arbeidsjaren. Gemeten in personen nam de werkgelegenheid in de kwartaire sector in verhouding tot die in de marktsector nog sterker toe, doordat in de kwartaire sector veel meer in deeltijd wordt gewerkt (31%) dan in de marktsector (17%). Zie: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Planbureau, *Kosten van kwartaire diensten 1970-1983*. Rijswijk, 1986, p.46.
7. Centraal Planbureau, *Macro-economische effecten van de verkiezingsprogramma's van PvdA, CDA en VVD*. Den Haag, mei 1986, p.2.
8. Sociaal en Cultureel Planbureau, *Memorandum kwartaire sector 1986-1990*. Rijswijk, 1986, p.12.
9. Met overdrachten aan gezinnen (exclusief rente op de staatschuld) was in 1977 27% van het nationaal inkomen gemeoid. In 1986 is dat 31%. Zie: *Miljoenennota 1986*, p.160.
10. Zie: ministerie van Financiën, *Demografische veranderingen en de ontwikkeling van de collectieve sector*. Heroverweging 1985, deelrapport nr. 82.
11. Zie voor details de in noot 2 genoemde publikatie.
12. Zie: *Planvorming kwartaire sector; prioriteitschema 1986-1989*. Tweede Kamer, vergaderjaar 1985-1986, 19289, nrs. 1-2.
13. Een mooi voorbeeld van een analyse waarbij vrijwel iedere pijnlijke afweging van prioriteiten uit de weg wordt gegaan is: Jan van Muilekom, Margo Vliegert-hart, *De toekomst van de kwartaire sector*. Deelpublicatie van de partijbestuurscommissie verzorgingsstaat. Amsterdam, PvdA, februari 1986.
14. Vereniging van Nederlandse Gemeenten. *Kwaliteit van gemeentelijke dienstverlening*. Den Haag: 1986, p.2.
15. Flip de Kam & Frans Nypels, *Afscheid van het paradijs*. Amsterdam, Uitgeverij Contact, 1984, pp.115-130.
16. M.H.G. de Greef et al., *Kenmerken van problematische schuldsituaties*. Groningen, Vakgroep welzijnsbelevingsvraagstukken RU, december 1985, p.13.
17. Flip de Kam, 'Draagbaar pensioen', *Intermediar*, 8 november 1985, pp.17-21.
18. Martin L. Weizman, *The Share Economy. Conquering stagflation*. Cambridge Mass., Harvard University Press, 1984.

Het Non Proliferatie Verdrag

Een onderwerp dat de afgelopen maanden vrijwel geheel buiten de publiciteit is gebleven en waarvoor in de politieke discussie nauwelijks aandacht is opgebracht, is het Non Proliferatie Verdrag.

Het Non Proliferatie Verdrag is een verdrag dat zich enerzijds richt op het tegengaan van de verspreiding van kernwapens en dat zich anderzijds uitspreekt voor een krachtige stimulering van de ontwikkeling van kernenergie en het gebruik ervan. Het is zeer goed mogelijk om vanuit energiepolitieke overwegingen zeer kritisch aan te kijken tegen een verdrag met een dergelijke inhoud. In dit artikel wordt echter de invalshoek van de wapenbeheersing gekozen, en daarmee zal de waardering een andere zijn. Het NPV is het enige internationale verdrag dat de verspreiding van kernwapens tegengaat en het is ook het enige verdrag waarbij de supermachten zich verplichten te ontwapenen. Alleen om deze twee redenen al verdient het verdrag meer aandacht.

Meer aandacht zou ook op zijn plaats zijn geweest gezien het feit dat het verdrag het vorige najaar is goetst. Een toetsing die elke vijf jaar plaatsvindt. De afgelopen toetsingsconferentie was van groot belang. Een mislukking zou niet het formele maar wel het feitelijke einde van het NPV zeer nabij hebben gebracht. In dit artikel wordt aandacht gevraagd voor de inhoud en de werking van het verdrag alsmede voor een evaluatie van genoemde toetsingsconferentie en voor beleidssuggesties ter versterking van het non-proliferatiestreven.

De inhoud van het verdrag

Op 12 juni 1968 nam de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties een resolutie aan met de aanbeveling van het Non Proliferatie Verdrag en het verzoek aan de regeringen om het verdrag zo spoedig mogelijk te ondertekenen en te ratificeren. Tot nu toe ondertekenden ongeveer 130 landen het verdrag.¹ Daaronder drie kernwapenstaten, namelijk de Verenigde Staten, de Sovjet-Unie en Groot-Brittannië. China en Frankrijk, de twee andere officieel bekende kernwapenstaten, hebben niet ondertekend. Frankrijk heeft echter verklaard de regels van het verdrag te eerbiedigen en China is onlangs lid geworden van het IAEA (het Internationaal Atoom-agentschap), waarmee het controleovereenkomsten heeft afgesloten. Het verdrag heeft een looptijd van vijftientig jaar, maar kan met inachtneming van een opzegtermijn van drie maanden worden opgezegd als de betreffende staat van mening is dat haar veiligheidsbelang dat eist. In 1995 vindt er een definitieve toetsing van het verdrag plaats. Op dat moment wordt besloten of het verdrag verlengd wordt of niet.

Het NPV is een redelijk beknopt verdrag. In kort bestek kan als volgt een weergave worden gegeven van de belangrijkste verdragsartikelen.²

– De kernwapenstaten verplichten zich andere niet-kernwapenstaten niet te helpen bij de verwerving of vervaardiging van kernwapens, noch de beschikkingsmacht daarover over te dragen (artikel I).

– De niet-kernwapenstaten verplichten zich geen kernwapens te verwerven, te vervaardigen of de beschikkingsmacht erover de aanvaarden (artikel II).

– De niet-kernwapenstaten aanvaarden de controle van het IAEA, waarmee waarborgovereenkomsten moeten worden afgesloten. Deze controle strekt zich uit over de gehele kernenergiecyclus (full scope safeguards). Bij export van nucleair materiaal naar niet-partijen dienen waarborgen te worden geëist (artikel III).

– Kernenergie voor vreedzaam gebruik is een onvervreemdbaar recht van alle ondertekenaars van het NPV; zij allen moeten zonder discriminatie van dit recht gebruik kunnen maken. Uitwisseling van materialen, uitrusting, wetenschappelijke en technische gegevens moeten worden bevorderd, 'Passende aandacht' moet hierbij uitgaan naar 'in ontwikkeling zijnde gebieden'. Aan verdere ontwikkelingen van vreedzaam kernenergiegebruik moet door de partijen afzonderlijk of in samenwerking worden bijgedragen (artikel IV).

– Elke partij verplicht zich 'te goeder trouw' onderhandelingen te voeren ter 'spoedige' beëindiging van de nucleaire wapenwedloop en over nucleaire ontwapening (artikel VI).

De werking van het verdrag

Het NPV levert op verschillende manieren een belangrijke bijdrage aan het non-proliferatiestreven.³ Het verdrag biedt een kader waarin de overdracht van nucleaire materialen, uitrusting en technologie aan banden is gelegd en wordt gecontroleerd op misbruik. Het verdrag biedt een duidelijk overzicht op een in principe onoverzichtelijk terrein, namelijk de militaire dan wel civiele toepassing van kernenergie. Landen met vreedzame bedoelingen kunnen worden gescheiden van landen met onduidelijke of zelfs militaire doelstellingen. Een land met vreedzame doeleinden kan dat demonstreren door het aanvaarden van 'full scope safeguards' (hierover later meer). Het verdrag heeft een criminaliserend effect waarvan een taboe-werking uitgaat; een overtreding van het verdrag is immers een schending van afspraken van de internationale gemeenschap. Het verdrag moet om deze redenen worden gewaardeerd en het voortbestaan van het verdrag moet worden nagestreefd.

Aart van Dam/Alman Metten

Metten is lid van de Socialistische Fractie van het Europees Parlement; Van Dam is zijn persoonlijk medewerker.

Tegelijkertijd moet geconstateerd worden dat het verdrag geen garantie is voor de volledige bezwering van het proliferatiegevaar. Het is dan wel niet zo snel gegaan als men in het begin van de jaren zestig vreesde (*John F. Kennedy* voorspelde in 1962 dat er in 1975 zo'n vijftien tot twintig kernwapenstaten zouden zijn), maar toch is een aantal landen heel dicht bij het bezit van eigen kernwapens, of al in bezit van kernwapens. Wat deze zogenaamde drempellanden onderscheidt van andere kernenergie gebruikende landen is, dat ze de beschikking hebben over verrijgings en/of opwerkingstechnologie. Deze essentiële voorwaarde voor kernwapenontwikkeling gevoegd bij het aanwezig zijn van motieven om nucleair militair potentieel te ontwikkelen, maakt een aantal landen 'verdacht'. Deze landen zijn Brazilië, Argentinië, India (dat al een proefexplosie heeft uitgevoerd), Pakistan, Israël en Zuid-Afrika. Geen van deze landen heeft het NPV ondertekend. Een positieve ontwikkeling in deze situatie is het feit dat Brazilië en Argentinië onlangs een samenwerking zijn aangegaan op civiel nucleair gebied, hetgeen in deze regio de druk enigszins van de ketel kan halen. Er bestaat gevaar, dat deze landen een 'tweede groep' nucleaire exporteurs gaan vormen. Maar dan leverend zonder stringente voorwaarden en zonder dat controle kan worden uitgeoefend. Aparte melding dient te worden gemaakt van een bedreiging van het non-proliferatiestreven van binnenuit. De NPV-ondertekenaars Irak, Iran en Libië hebben zeer waarschijnlijk militaire nucleaire ambities. Technisch gezien staan deze landen op een nulpunt (Irak sinds het Israëlische bombardement van de Osirak-reactor), maar via de zwarte markt wordt door Irak geprobeerd aan plutonium te komen en Libië heeft al eens geprobeerd kernwapens te kopen. Een nadere analyse van het verdrag kan duidelijk maken hoe het mogelijk is, dat het non-proliferatiestreven wordt bedreigd.

Analyse van het verdrag

Het verdrag kent een aantal zwakke punten en ontspanningsmogelijkheden die de proliferatiemogelijkheid openhouden. Om te beginnen is er natuurlijk het feit dat een aantal landen het verdrag niet heeft ondertekend. Daaronder, zoals gezegd een aantal drempellanden. Dit betekent dat deze landen in principe niet onder internationale controle staan en zich niet hebben verplicht van kernwapens af te zien. En er is ook het nadeel van de korte opzegtermijn (drie maanden slechts); dit maakt het onmogelijk om binnen het verdrag zware druk op potentiële overtreders uit te oefenen.

Daarnaast is het niet mogelijk om via het verdrag iets te doen aan kernwapenaspiraties van individuele landen en de motieven die aan nucleaire ambitie ten grondslag liggen (zoals internationale status, regionale grootmachtaspiraties en regionale spanningsverhoudingen). Als de verdragstekst nader beschouwd wordt, dan zijn in dit verband de volgende kanttekeningen te plaatsen.

– Het verdrag koppelt het afwijzen van het militaire gebruik van kernenergie aan een bijna uitbundige aan-

beveling voor het vreedzaam gebruik ervan. Dit is een interne tegenstrijdigheid die de werking van het verdrag verzwakt. Immers, de vreedzame kernenergiecyclus kent een aantal momenten die toepasbaar zijn voor de productie van kernwapens. De kernwapentechnologie is bij de productie van de bom minder het probleem dan de beschikbaarheid van bruikbaar splijtbaar materiaal.

Dit is te verkrijgen via verrijking en opwerking, twee zogenaamde 'gevoelige technologieën'. De verwerking van nieuwe kernwapens loopt vaak via de beschikking over deze technologieën. Ook enkele NPV-ondertekenaars die hierover beschikken roepen twijfels op over hun nucleair-militaire intenties.

– Het verdrag heeft een discriminatoire opzet. Dat is voor veel landen een reden om het verdrag niet te ondertekenen. Niet alleen creëert het verdrag twee soorten staten, namelijk staten die wel en staten die geen beschikking mogen hebben over nucleaire machtsmiddelen, waardoor een machtsmonopolie voor bepaalde staten in stand wordt gehouden en onrecht wordt gedaan aan volkenrechtelijke gelijkheid van soevereine staten. Ook zijn de controle-maatregelen op de vreedzame en militaire activiteiten van kernwapenstaten veel minder verplichtend dan op die van niet-kernwapenstaten: in principe hoeft die controle namelijk niet plaats te vinden. En de kernwapenstaten is wel toegestaan elkaar te helpen bij de ontwikkeling van militaire kernenergie-toepassing. Er wordt bij kernwapenstaten geen onderscheid gemaakt tussen kernenergie met militaire toepassing of met civiele toepassing.

– De ontwapeningstekst van het verdrag is te vaag gebleken: 'te goeder trouw' onderhandelingen voeren geeft onvoldoende informatie over een termijn wanneer iets bepaalds moet zijn bereikt; daarnaast wordt bij het NPV geen sanctie vermeld in geval van nalatigheid op dit punt.

In dat verband is het goed om in te gaan op de relatie tussen horizontale proliferatie (het aantal landen dat over kernwapens beschikt wordt groter) en verticale proliferatie (de hoeveelheid en sortering wordt groter). In de huidige wereld spelen kernwapens een grote rol. Ze onderstrepen de machtsverhoudingen en geven de kernwapenstaten een bijzondere positie in de internationale betrekkingen. Zolang kernwapenstaten vasthouden aan hun kernwapens en ze zelfs nog verder ontwikkelen (verticale proliferatie) is dat motief voor anderen om kernwapens te verwerven (horizontale proliferatie). De verplichting om te ontwapenen is in het NPV opgenomen als tegenprestatie voor de discriminatie, of, zoals sommigen het formuleren, als lokkertje voor landen om te ondertekenen.

Het is volgens de verdragtekst niet formeel verboden voor de niet-kernwapenstaten, om andere niet-kernwapenstaten die geen partij zijn bij het NPV te helpen bij de vervaardiging van kernwapens. Bovendien zijn er onvolkomenheden in het waarborgsysteem dat in het verdrag wordt genoemd.

De 'safeguards'

Het verdrag stelt dat de niet-kernwapenstaten die partij zijn bij het NPV, controle op de gehele vreedzame

kernenergiecyclus moeten aanvaarden. Het doel daarvan is de tijdige ontdekking van het onttrekken van splijtstof aan de civiele sector in relevante hoeveelheden. De kernwapenstaten die partij zijn bij het NPV hoeven geen controle toe te staan, maar in de praktijk stellen zij (sinds kort ook de Sovjet-Unie) zeer kleine delen van hun cyclus open voor controle. De niet-kernwapenstaten die geen partij zijn, zijn niet verplicht om controle op de gehele cyclus toe te staan. Wel worden er controle-afspraken gemaakt over de geleverde materialen.

De waarborg-overeenkomsten vormen dus een vitaal onderdeel van het NPV. De instantie die zorg draagt voor uitvoering ervan, de International Atomic Energy Agency (IAEA), is derhalve een sleutelorganisatie in het non-proliferatiestreven. De IAEA, opgericht in 1957, heeft als doelstelling de bevordering van vreedzaam gebruik van kernenergie en het voorkomen van militair gebruik. De handelingen van het IAEA inzake waarborgen hebben drie aspecten: verslaglegging en boekhouding; toezicht; inspectie. Staten met installaties die onder waarborgen vallen, moeten het IAEA verslag doen van alle verkeer van uranium of plutonium in of uit deze installaties. De rapporten worden in een computer opgeslagen, die de hoeveelheid nucleaire brandstof aangeeft die in elke installatie op enig tijdstip aanwezig zou moeten zijn. Toezicht wordt uitgeoefend door in de reactoren en andere installaties geïnstalleerde camera's, tellers van brandstofstaven, inspectie ter plekke door inspecteurs en andere middelen om het verkeer van brandstof en de bestralingsgraad van brandstofstaven vast te leggen, c.q. te meten. De verificatie van nucleaire materialen vindt plaats in plusminus zeventienhonderd installaties. Jaarlijks vinden zo'n zeventienhonderd inspecties ter plekke plaats in ongeveer vijftig landen. Al met al staan 98 procent van alle nucleaire installaties van niet-kernwapenstaten onder controle.⁴

Het inspectie- en controlesysteem kent echter een aantal zwakke plekken, die een belemmering zijn voor een afdoend non-proliferatie-systeem:

- de inspecties kunnen alleen achteraf constateren dat er iets mis is gegaan;
- de meting van de hoeveelheid plutonium in afgewerkte brandstofstaven is onzeker, deze geeft niet precies aan wat de hoeveelheid is en derhalve zijn er gaten in de controle;
- het IAEA kan geen sancties nemen bij geconstateerde overtreding;
- omdat niet-kernwapenstaten die geen partij zijn bij het NPV geen volledige 'safeguards' hoeven te accepteren bij kernenergie-transacties, bestaat er de mogelijkheid dat zij op zichzelf wel onder controle staande installaties nabouwen. Deze copieën vallen dan niet onder de IAEA-controles, evenmin als de nucleaire materialen die in deze installaties gebruikt worden (het 'duplicaat-probleem');
- er is een tekort aan inspecteurs en controle-uitrusting voor de handhaving van de waarborgen;
- de waarborgen hangen af van de bereidheid tot samenwerking van de eigenaren van reactoren en van de nationale nucleaire autoriteiten.

In reactie op deze kritiek vertelde IAEA-directeur *Blix* enkele maanden geleden, dat de kritiek voortkomt uit te hoge verwachtingen van de effecten van 'safeguards'. Het afschrikwekkende zit 'm niet in de safeguards zelf maar in de reacties van andere staten als een ontvreemding aan de kaak wordt gesteld. 'Safeguards' kunnen bovendien geen uitsluitel geven over de intenties van een regering. Wel vermeldde *Blix* dat de techniek is verbeterd en dat er meer geld en personeel beschikbaar is gekomen.⁵

In de benadering van het proliferatieprobleem via 'safeguards' is in de loop van de jaren een aantal belangrijke ontwikkelingen te signaleren.⁶ In het begin van de jaren zeventig begonnen de exporteurslanden besprekingen over de nadere invulling van de voorwaarden voor levering aan landen die het NPV niet hebben ondertekend. Deze beperkingen mondden in 1974 uit in de zogenaamde *Zangger*-list (naar de voorzitter van het comité waarin de besprekingen plaatsvonden, de Zwitserse energiedeskundige *Claude Zangger*). In 1977 hadden 22 exporteurslanden de overeengekomen richtlijnen onderschreven.

Dat het Non-Proliferatie-Verdrag, ook met inbegrip van de *Zangger*-list, nog geen sluitend non-proliferatieregime had opgeleverd, werd onderstreept door enkele gebeurtenissen tijdens de eerste helft van de jaren zeventig. Op 18 mei 1974 trad India toe tot de kring van nucleaire mogendheden door met succes een kernexplosie te realiseren door gebruik te maken van materialen geleverd door de Verenigde Staten en Canada. De druk op het toch al zo kwetsbare non-proliferatiestreven werd nog vergroot door de oliecrisis van 1973. Het besef dat energiebronnen als olie en gas niet onuitputtelijk waren en dat een ongestoorde aanvoer ervan niet gegarandeerd is, leidde tot stimulering van nucleaire programma's en een grotere vraag naar nucleaire technologie. De nucleaire exporteurs vergrootten hun marktactiviteiten. Verontrust over deze situatie en de te verwachten negatieve gevolgen voor het non-proliferatiestreven riepen de VS de exporteurs op tot samenwerking. In april 1975 kwamen Canada, Frankrijk, Groot-Brittannië, de Sovjet-Unie, de Verenigde Staten en West-Duitsland bijeen. Japan schaarde zich twee maanden later bij deze 'Nuclear Suppliers Group'.

De exporterende landen zagen zich geplaagd voor het volgende dilemma: hoe was de verplichting tot een zo uitgebreid mogelijke uitwisseling van nucleaire technologie en materialen te verenigen met een exportbeleid dat proliferatierisico's zou beperken. De in de 'Club van Londen' bereikte akkoorden werden van kracht op 27 januari 1976. Het was overigens geen formeel verdrag, maar een 'gentlemen's agreement'.

De Londense afspraken die overigens ook door de EG-lidstaten zijn onderschreven zijn een versterking van het non-proliferatiestreven, maar toch moet het overleg slechts als ten dele geslaagd worden gekenschetst, en wel om de volgende redenen:

- de terughoudendheid die moet worden betracht bij nucleaire export kan naar eigen believen worden geïnterpreteerd;

- de IAEA-safeguards gelden alleen voor nieuw te leveren materialen, niet voor reeds geleverde;
- er worden geen full scope safeguards geëist;
- de 'Club van Londen' was een exclusieve groep landen: China en exporteurs uit de Derde Wereld waren afwezig;
- de 'Club van Londen' probeert de proliferatieproblematiek te benaderen vanuit de aanbodzijde. Via een dergelijk beleid kan de nucleaire politiek van een land wel worden beïnvloed, maar niet gecontroleerd. Zonder medewerking van de vraagzijde kunnen nucleaire ambities niet worden beteugeld. En zolang de nucleaire mogelijkheden zelf verder gaan met de ontwikkeling van kernenergie en kernwapens zullen de nucleaire ambities van veel Derde-Wereldlanden zich niet laten schikken door de non-proliferatie-eisen van de kernmogendheden.

In het non-proliferatiestreven van de nucleaire exporteurs is de actieve rol van de VS opvallend. Achtergronden van dit actieve optreden liggen in twijfels ten aanzien van proliferatie-regime zoals hierboven beschreven, maar ook in de door veel landen nagestreefde energie-onafhankelijkheid ten gevolge van de oliecrisis van 1973, de uitgebreide kernenergielevering van de BRD aan Brazilië en de schok van de Indiase kernproef. Aan het einde van de ambtsperiode van president Ford begon dit actieve optreden, dat onder Carter een hoogtepunt bereikte. Naast de bovengenoemde internationale initiatieven trad in 1978 de Nuclear Non Proliferation Act in werking. Deze verordent dat de IAEA-waarborgen op de gehele cyclus van het ontvangende land worden toegepast; verplicht tot toestemming vooraf en sluit nucleaire leveringen naar landen met nationale opwerkings- of verrijkingsinstallaties uit. Op basis van deze uitgangspunten is over alle leveringscontracten opnieuw onderhandeld in de jaren na 1978. Critici wijzen er echter op dat de VS dan wel een stringent non-proliferatiestreven ondersteunt, maar dat er tegelijkertijd een uitbreiding van de nucleaire handel aan te tonen is.⁷

Ook bij het initiëren van de meest recente besprekingen over de nucleaire exporten zijn de VS betrokken. In het begin van de jaren tachtig zijn de Verenigde Staten, in overleg met de Sovjet-Unie, geheime besprekingen gaan voeren met verscheidene exporteurs van nucleaire technologie, waaronder ook Nederland. Dit overleg beoogt de opstelling van nieuwe lijsten met sleutelonderdelen van gevoelige nucleaire technologie die niet naar landen met 'proliferatieproblemen' zouden mogen worden geëxporteerd. Dit nieuwe overleg tussen nucleaire exporteurs, dat voortbouwt op de club van Londen, is de zoveelste tegenzet in de race met de landen, die willen beschikken over nucleaire installaties waarmee zij een kernexplosie of kernwapens kunnen realiseren.

De toetsingsconferenties

De eerste NPV-toetsingsconferentie (mei 1975) kon worden afgerond met een gemeenschappelijke slotverklaring. Er bleek overeenstemming over de meer technische aspecten van het verdrag: er werden aanbevelingen gedaan met betrekking tot het zich snel uit-

breidende gebruik van kernenergie voor vreedzame doeleinden; er werden aanbevelingen gedaan met betrekking tot de fysieke beveiliging van nucleaire materialen; de wenselijkheid van regionale brandstofcentra werd uitgesproken; er werd een oproep gedaan aan de leveranciers om strengere gemeenschappelijke waarborgen te eisen bij de export naar niet-kernwasten die het NPV niet hebben ondertekend.

De tweede toetsingsconferentie (1980) vond plaats onder moeilijke internationale omstandigheden (de crisis rond Afghanistan en de onzekerheid rond de strategische wapenbeheersingsvooruitzichten). Een gemeenschappelijke slotverklaring bleek onmogelijk. Er ontstonden grote conflicten over een aantal politieke onderdelen van het verdrag. Het recht op vrije uitwisseling van kernenergie voor civiele doeleinden werd door vele niet-kernwasten ernstig belemmerd geacht door de Londense richtlijnen en de opstelling van de VS. Ook was er grote verdeeldheid over de vraag of bij kernenergieleveringen de gehele cyclus onder IAEA-controle moest komen of niet. De grootste problemen rezen echter bij de bespreking van de uitvoering van verdragsartikel VI, de nucleaire ontwapeningsintentie. De niet-kernwasten vonden de resultaten bedroevend, zij vonden dat de kernwasten op dit punt in gebreke waren gebleven. Er werden geen verdragschendingen geconstateerd en geen enkel land trad uit het verdrag. Dat was nog iets, maar bovengenoemde punten verhinderden alle verdere gezamenlijke pogingen en afspraken om het non-proliferatiestreven te versterken.

De verwachtingen ten aanzien van de derde toetsingsconferentie waren pessimistisch. Er werden met name problemen verwacht over de artikelen IV en VI. Wat artikel IV betreft viel dat mee. Er was weinig kritiek vanuit de Derde Wereld op het gebrek aan technische bijstand bij de ontwikkeling van kernenergie en de opgelegde beperking op het gebied van de vrije uitwisseling en export van nucleaire materialen en technologie. Oorzaak hiervan is wellicht de bescheidener en realistischer kijk op de invloed van kernenergie op ontwikkeling en welvaart en op ontwikkelingen op de energiemarkt die een onthoudingsbeleid minder nijpend maken (goedkopere olie en inzakkende kernenergiemarkt). Ook in andere zin kwamen de negatieve verwachtingen niet uit. Er kwamen geen opzeggingen van het verdrag, er werden geen schendingen van de eerst drie verdragsartikelen gemeld en er kon toch vrij onverwacht een slotverklaring worden opgesteld. In de slotverklaring zijn een aantal positieve punten te ontdekken:

- de internationale non-proliferatienorm is versterkt door het nogmaals onderschrijven van de waarde van het verdrag;

- de nucleaire exportlanden worden opgeroepen om 'effective steps', te nemen in de richting van het vragen van 'full scope safeguards' bij nucleaire transacties met niet-partijen. Al worden geen 'full scope safeguards' geëist, toch is hier sprake van een vooruitgang omdat enkele jaren geleden het woord door een aantal nucleaire leveranciers niet eens in de mond werd genomen;

– het beginsel van het onderscheid tussen civiel en militair gebruik van kernenergie (separatie) is erkend, evenals de waarde van safeguards op de civiele cyclus van kernwapenstaten. Beide punten doen het dicriminatoire karakter van het verdrag afnemen.

Frankrijk, dat op een beperkte schaal civiele inspecties toestaat, kent geen strikte scheiding tussen civiele en militaire toepassingen van kernenergie. Zo wordt in Cap la Hague zowel ten behoeve van de 'force de frappe' als van civiele klanten bestraald materiaal opgewerkt. Het is zeer waarschijnlijk dat daarbij ook nucleair afval uit Nederland zit. Zo is er met een omweg een 'ongewilde' lijn te leggen van de Nederlandse kerncentrales naar de Franse kernmacht.⁸

Een andere vorm van betrokkenheid van Nederlandse kerncentrales bij de kernwapenproductie werd aan de orde gesteld door Kees Zijlstra in de Tweede Kamer en Alman Metten in het Europees Parlement. Het ging hier om kernafval uit de Nederlandse onderzoeksreactor in Petten dat als brandstof dient bij de Amerikaanse kernwapenproductie. Het in het licht van het NPV zwakke verweer van de voor Petten verantwoordelijke Europese Commissie was dat Petten uiteindelijk geen netto-leverancier van bestraald uranium is.

De passages in de slotverklaring over het kernstopverdrag zijn minder positief:

– er wordt kritiek geleverd op het feit dat er nog steeds geen kernstopverdrag tot stand is gebracht, kritiek die met name de VS zich kan aantrekken omdat zij de onderhandelingen erover in 1979 hebben afgebroken in reactie op de Russische bezetting van Afghanistan;

– er wordt een oproep gedaan aan de VS, de SU en GB om nog in 1985 de onderhandelingen over een kernstopverdrag te heropenen;

– enkele landen (lees VS en GB) achten vermindering van bestaande nucleaire arsenalen belangrijker dan onderhandelingen over een kernstopverdrag. Zij ontcrachten hiermee de bovenstaande oproep.

Een dergelijk compromis bevestigt de bestaande impasse. De VS en GB worden in feite in hun weigerachtige houding gesterkt. Deze houding is een belangrijke belemmering van de verdere verbetering van het non-proliferatiestreven. Het is zonder meer een gemiste kans dat een aantal moties vanwege een gebrek aan steun niet in stemming konden worden gebracht. Zo vroeg Mexico in een aantal moties om respectievelijk aanmaning van de kernwapenstaten om direct te gaan onderhandelen over een kernstopverdrag, een beroep op de kernwapenstaten om direct een moratorium op alle kernproeven in te stellen, en bevestiging van alle kernwapenarsenalen en opening van ontwapeningsonderhandelingen.⁹

Ondanks de magere passages over een kernstopverdrag kan de toetsingsconferentie, gezien de verwachtingen vooraf en gezien de bereikte resultaten op andere punten, redelijk succesvol worden genoemd. Het is nu zaak om dit optimisme in de komende jaren om te zetten in een versterking van het non-proliferatiestreven, want 'waakzaamheid blijft geboden'.¹⁰ Niet alleen zullen de problemen rond de ontwapeningsparagraaf zeer waarschijnlijk terugkeren, ook het debat over de

(full scope) 'safeguards' is niet werkelijk afgerond. Daarnaast bestaan er een aantal zaken die de overleving van het verdragen na 1995 bedreigen:

– niet-kernwapenstaten die partij zijn bij het NPV kunnen het verdrag gebruiken als dekmantel voor proliferatie door greep te krijgen op gevoelige technologie en materialen om vervolgens het verdrag op te zeggen;

– als niet-kernwapenstaten die geen partij zijn kernwapenstaat worden, dan weerhoudt dat waarschijnlijk aarzelende toetreders ervan om inderdaad toe te treden. Tevens zal dit een negatief effect hebben op de status van het verdrag.

Versterking van het non-proliferatiestreven

Gezien de noodzakelijke versterking van het non-proliferatieregime en gezien de bedreiging van het voortbestaan van het verdrag op langere termijn, is het niet overdreven om een grote nationale en internationale krachtsinspanning tegen de verspreiding van kernwapens te bepleiten. Het is een taak van politieke partijen om beleidslijnen uit te zetten en er politieke prioriteit aan te geven. De PvdA formuleerde in *Weerwerk en Eerlijk Delen* enkele belangrijke punten: '*de verspreiding van kernwapens wordt tegengegaan. Daarom is noodzakelijk: nucleaire ontwapening, terughoudendheid met betrekking tot een vreedzame toepassing van kernenergie, geen nucleaire leveranties aan landen die geen partij zijn bij het verdrag tegen de verspreiding van kernwapens, afzien van plutonium-opwerking, internationalisering van de gevoelige technologie en internationaal slijtstoffen beheer in het kader van de VN*'.

Deze inhoudelijke benadering is niet voortgezet in het verkiezingsprogramma *De toekomst is van iedereen*: '*en dat de non-proliferatie van kernwapens krachtig moet worden nagestreefd; het Non Proliferatie Verdrag moet hernieuwde politieke betekenis krijgen. Alle staten dienen toe te treden*'. Deze tekst is magere en obligaant. Het lijkt alsof ook de PvdA is meegezogen in de apathie die rond het proliferatieprobleem is ontstaan. Dat zou een jammerlijke zaak zijn. Beter is het om uitwerking te geven aan de uitspraak dat het NPV hernieuwde politieke betekenis moet krijgen. Die moet je als politieke partij dan wel afdwingen. Daarom is het nodig in eigen kring de discussie over het non-proliferatiestreven aan te zwengelen. De Nederlandse regering dient kritisch gevolgd te worden in haar beleid ter zake. En in de Europese politiek bestaan er verschillende mogelijkheden om het non-proliferatiestreven inhoud te geven.

De eerder genoemde scheiding tussen civiel en militair gebruik is in de EG een actueel punt. In Frankrijk en in Engeland (de Windscale opwerkingsfabriek) vindt vermenging plaats. In het Europees Parlement vindt op dit ogenblik een discussie plaats over de herziening van hoofdstuk VI van het Euratomverdrag. Een van de discussiepunten daarbij is de separatie-problematiek.

Frankrijk en Spanje hebben het NPV niet ondertekend. Naast het feit dat dat problemen oplevert met Australië over de uraniumlevering aan de EG is er bovendien op in dit artikel naar voren gebrachte gronden

alle reden voor om beide landen onder druk te zetten om zo spoedig mogelijk alsnog tot ondertekening van het verdrag over te gaan.

Een laatste mogelijkheid om inhoud te geven aan het non-proliferatiestreven is om gevolg te geven aan de door het Europees Parlement in september 1985 aangenomen resolutie (ingediend door o.m. de Nederlandse socialisten Metten en Viehoff), waarin wordt opgeroepen tot een algeheel kernstopverdrag.

Tot besluit een aantal aankopingspunten voor een verstandig non-proliferatiebeleid.

In het kader van het NPV is het noodzakelijk dat de kernwepnstaten de ontwapeningsverplichting van het verdrag serieus nemen. Er moet in de komende jaren een grote politieke druk op de VS en SU worden ontwikkeld. Het plan van de Russische partijleider Gorbatsjov om de wereld via een driefasenplan in het jaar 2000 kernwapenvrij te maken is een goed initiatief en kan dienen als kader tot substantiële ontwapening te komen. Risico van een dergelijk alomvattend plan is, dat mislukking of vertraging een negatieve weerslag heeft op deelonderwerpen. Zo kan bij voorbeeld het streven naar een kernstopverdrag opgehouden worden, hetgeen vanuit non-proliferatiestreven te betreuren is.

Over een dergelijk verdrag het volgende. Sinds 1963 bestaat er een Partial Test Ban Treaty, waardoor het alleen nog mogelijk is om ondergrondse kernproeven te nemen. Een belangrijke reden om niet tot volledig verbod te zijn gekomen ligt in de moeilijkheden met de controle. Nu er, zoals de Nederlandse regering duidelijk heeft gemaakt, daaraan via de uitbreiding van het aantal seismische stations van alles aan te doen is, valt deze reden weg. Het uitblijven van een Comprehensive Test Ban Treaty heeft politieke achtergronden. Een kernstopverdrag is van belang vanwege de effecten van zo'n verdrag op de snelheid van de kernwepnontwikkeling, al mogen hier beslist geen overdreven verwachtingen gekoesterd worden. Belangrijk is ook dat het (beginnen met de onderhandelingen over een) kernstopverdrag een toetssteen is voor de mate waarin de grootmachten het verdrag serieus nemen. Het is belangrijk om te werken aan de verbetering van het controle- en inspectiesysteem. Essentieel is de voortgang rond de 'safeguards'. Duidelijk is, dat het veiligheidsysteem nog onvoldoende waarborgen biedt voor non-proliferatie. Overleg in de kring van nucleaire exporteurs om te komen tot het eisen van toetreding tot het NPV als voorwaarde voor levering van gevoelig materiaal aan niet-partijen moet de lange termijn doelstelling zijn. Op kortere termijn dient de eis van 'full scope safeguards' inzet te zijn.

Voorkomen moet worden dat de niet-partijen die inmiddels een grote voortgang hebben gemaakt met hun nucleaire ontwikkeling een zelfstandige en niet te controleren rol gaan spelen in de nucleaire handel. Daartoe dienen zij bij het overleg te worden betrokken. Dat dit een zware opgave is mag duidelijk zijn en gezien het duale karakter van het NPV (promotie van vreedzaam kernenergiegebruik naast controle op militair misbruik) zullen spanningen rond dit aspect van het non-

proliferatiestreven vooralsnog niet verdwenen zijn.

Tenslotte is in dit verband extra aandacht nodig voor de voorwaarden van nucleaire transacties met verdragslanden met onduidelijke ambities. Wil het non-proliferatiestreven op den duur succesvol zijn, dan is het een absolute vereiste om een algemene politieke benadering van de problematiek te ontwikkelen. De volgende aspecten moeten deel uitmaken van deze benadering:

– de internationale activiteit om meer landen tot het NPV te laten toetreden moet verhoogd worden;

– de onderhandelingen en gesprekken over de mogelijkheden van de internationalisering van de opslag van gevoelige materialen dienen geïntensiveerd te worden;

– de aandacht voor de motieven van landen om kernwepnstaat te worden, moet toenemen. De motieven zijn dikwijls gelegen in regionale verhoudingen. Daarom is regionale conflictbeheersing en -oplossing een kernpunt. De rol van grootmachten in de regionale verhoudingen is over het algemeen cruciaal te noemen. Contacten met hen zowel als contacten met de landen in de betrokken regio's, met als inzet het tegengaan van kernwepn aspiraties dienen te worden geïntensiveerd;

– de 'voorbeeldwerking' van kernwepnstaten en kernenergiegebruikende rijke landen is een belangrijke stimulans voor andere landen om een grote rol aan kernwapens als veiligheidsgarantie en kernenergie als ontwikkelingsgarantie toe te dichtten. Er ligt bij deze landen dan ook een extra verantwoordelijkheid om deze voorbeeldwerking een andere richting te geven door serieuze ontwapeningsonderhandelingen te beginnen en de rol van andere energiedragers dan kernenergie te vergroten.

Noten

1. J. Th. Hoekema, 'De onzekere toekomst van het Non Proliferatie Verdrag', *Intermediair*, 21e jaargang, nr. 35, 30 augustus 1985.
2. J. Th. Hoekema en P. de Klerk, *Het Non Proliferatie Verdrag*, Ministerie van Buitenlandse Zaken, 1985.
3. Marianne van Leeuwen, *Notitie voor de hoorzitting over non-proliferatie* Den Haag, augustus 1985.
4. K.L. Adelman, 'Arresting the nuclear genie', *Current Policy* No. 582, mei 1984.
5. J. Th. Hoekema, zie noot 1.
5. An Salomonson interviewde IAEA-directeur Blix voor het *NRC-Handelsblad* (mei 1985).
6. De opmerkingen over de ontwikkelingen in de safeguards komen vnl. uit: Erik van der Doe en Leo van der Mey, 'Beteugeling van nucleaire export. De Club van Rome en verdere initiatieven'. in: *Transaktie*, 1984-2, juni 1984.
7. Leonard S. Spector, *Nuclear Proliferation Today*. Random House, New York, 1984. Dit boek geeft een uitgebreid overzicht over het (non)proliferatiebeleid vandeindatverband belangrijkste staten.
8. 'Mogelijk gebruik kernafval voor wapens in onderzoek', *de Volkskrant*, 19-2-1985.
9. Kees Zijlstra, 'Toetsingsconferentie: berg baart muis', *NRC-Handelsblad*.
10. Marianne van Leeuwen, 'Non-proliferatiegetoetst: waakzaamheid blijft geboden'. *Internationale Spectator*, november 1985. xxxix-11

brief

voor juan gelman*

toen je je gedichten voorlas
dacht ik woorden
die ik niet schrijven kan
omdat het niet past
dat poëzie wordt ingezeept
en wegglipt
uit een bad stapt
in een andere hangmat
dacht ik dat jij
— een goed vermomde
heer in een kostuum
van argentinse snit —
een taalverschuiver was

en dat je met de grammatika
als met een dame uit je stad
uit buenos aires
aan de zwier was
of niet met de grammatika
of in zoverre die
het stevige skelet was
binnen haar broze
lief te kozen
en verontrustende gestalte
van vlees en vis
zo leek dat

toen je daar zo keurig stond
en verzen las met soms
in je gebaar een wegwerpaanstecker
die door je stem
werd aangestoken

en de brand joeg in een zin
er middenin
een woord dat je gerold had
als tabak uit de achterzak
van dat kostuum waarin geen plooi
te bekennen viel
niet zoals bij böll
die in zijn zakken
heel duitsland meedroeg
en ernaar snakke
de inhoud voor ons neer te leggen
en er dan nooit meer
iets over te zeggen
maar dat kon niet
en hij schudde je hand
jouw hand die
van een ander land was
en die aarde verschoof
en de brieven schreef en de sneeuwen
de oponthouden en de heimweeën
alsof een meervoud helpt

Ankie Peypers (1928)
Publiceerde in 1951 de gedichtenbundel October, Vervolgens verschenen Taal en teken (1956), Woorden als jij (1963) en Verzamelde Gedichten (1976). Recente bundels: Voor en tegen mensen (1982) en Letters van een naam (1985). In 1983 werd de roman Met welke maten uitgebracht.

* Juan Gelman (1930) is een van de bekendste Argentijnse dichters, o.a. door *Relaciones* (1973); hij leeft sedert 1976 in ballingschap in Parijs.

Signalementen

Europa prioriteit

Peter Glotz is secretaris van de SPD en lid van de Bondsdag, als schrijver van een *Manifest für eine Neue Europäische Linke* (Berlijn, Siedler Verlag, 1985) laat hij zich 'een van de niet-doctrinaire theoretici van de sociaal-democratie' noemen. Toch is een van de interessantste aspecten van het 'Manifest' dat de schrijver een belangrijke functie in de SPD vervult. De invloed van de SPD op de sociaal-democratische partijen van Noordwest Europa is groot, van actieve bemoeienis van de SPD met het Europese eenwordingsproces is tot nog toe te weinig gebleken. Dat de Federatie van socialistische partijen in de Europese Gemeenschap 'eerder een adres dan een organisatie' genoemd mag worden is niet in de laatste plaats te danken aan de weinig actieve inzet van de SPD voor partijpolitiek op Europees niveau.

De laatste tijd lijkt er sprake van hernieuwde belangstelling van links voor Europa. Verkiezingsprogramma's getuigen ervan. Of die belangstelling een concrete Europese politieke vertaling krijgt is nog verre van duidelijk. Het zich bewust worden van het feit, dat het nationale kader te weinig mogelijkheden biedt de economische en sociale problemen op te lossen, waarvoor een zich van staatsgrenzen weinig aantrekkende wereldeconomie de socialisten stelt, is daar nog geen aanwijzing voor. De term EG in menig verkiezingsprogramma lijkt vaker te worden gebruikt om nationale onmacht te illustreren dan een aanwijzing te zijn voor een 'Wille zur Macht' op het Europese vlak. Europarlementariërs behoren in alle Westeuropese socialistische partijen meer tot de folklore dan tot de ernst van de politiek. Naar de onbereikbare 'Internationale' wordt nog steeds aanzienlijk harder gestreefd dan naar een Europa wat er wel eens zonder socialisten zou kunnen komen.

Toch, er is verandering in de lucht. Het besluit van de Italiaanse communisten als vermomde sociaal-democraten op Europa in te zetten, het inzicht van Felipe Gonzales dat het moderniseringsproces in Spanje alleen kans heeft door het in de EG te verankeren, de spijt van de Franse PS Europa eerst ontdekt te hebben door nationaal fouten te maken, het zijn evenzovele aanwijzingen dat de zuidelijke linkse partijen zullen willen proberen een deel van hun nationale ambities via Europa te realiseren. Het Noorden is nog niet zover. Nederlagen in de strijd om de regeermacht (de BSP en de PvdA hebben die al te pakken, de SPD mag er een verwachten) kunnen ertoe bijdragen, dat ook daar de kentering komt. In die context is Glotz' gevoel voor timing – het *Manifest für eine Neue Europäische Linke* kwam in 1985 uit – perfect.

Of zijn analyse dat ook is, staat nog te bezien. Glotz beschrijft waarom Europa links nodig heeft en waarom links niet zonder Europa kan. Europa ziet hij 'gekoloniseerd' worden als het aan rechts wordt overgelaten, links tot de permanente oppositie veroordeeld (dertig of veertig procent-partijen) als het niet bereid is de opvattingen over de rol van de (nationale) staat te herzien en de sprong te wagen naar 'de sociale democratie als Europees program'. Daar is niets anders op aan te merken dan dat manifesttaal zich niet voor elke nuancering leent en de linkse partijen in Zuid-Europa die les al begrepen of geleerd hebben. Wat die partijen betreft: ze wachten nog slechts op de concrete solidariteit van hun kameraden uit koeler streken om de voorwaarden te verbeteren voor het continueren of opnieuw veroveren van de regeermacht. In het Europa van Glotz is het Zuiden ondergewaardeerd. En zelfs de mededeling van de schrijver dat hij Duitser is en uit een Duitse invalshoek schrijft kan de indruk niet wegemen dat het Europa van Peter Glotz te veel naar het beeld van de schrijver en zijn SPD geschapen is om als werkbaar uitgangspunt te kunnen dienen voor een links Europees program, waarvan ook Griekse of Portugese boeren en arbeiders brood kunnen eten. De 'Méditerranée' mis ik dus, zowel sociaal-economisch als politiek, Oost-Europa daarentegen neemt in het Manifest een zeer wezenlijke plaats in.

Het is aan ernstige twijfel onderhevig of de Sowjet-Unie Oost-Europa die plaats gunt. 'Een nieuw deelgenootschap tussen Oost- en Westeuropa' is natuurlijk prachtig, maar het zit er gewoon voor afzienbare tijd niet in, zelfs niet als wij afzien van het herstel van het kapitalisme in dat Oost-Europa. Toch hangt Peter Glotz zijn Europa volledig aan dat deelgenootschap op: 'slechts' als dat tot stand gebracht wordt is 'een meer zelfbewuste rol' voor het oude continent weggelegd. In hoeverre de 'sprong naar de sociale democratie als Europees program' daardoor voor West-Europa te laat komt om nog wat tegen de snel voortschrijdende kolonisatie te doen en links op tijd boven de dertig of veertig procent uit te tillen wordt in het Manifest niet duidelijk.

Afgezien van de, ook voor een SPD-er te sterke, bezetenheid met Centraal-Europa en, daarmee samenhangend het voor Franse en Spaanse socialistische wereldvreemde van een veiligheidspolitiek concept (het Franse dagblad *Le Monde* haalde al de schouders op over wat daaromtrent op het SPD-congres in Neurenberg werd besloten, zo van 'ze komen toch niet aan de macht') is het *Manifest für eine Neue Europäische Linke* een nuttig geschrift. Op sociaal-economisch en cultureel terrein worden ideeën aangedragen die kunnen bijdragen aan een reële Europese rol van de sociaal-democraten uit het Noorden. 'Nieuwe gronden voor een Europese beweging' worden genoemd: de erkenning van het machtsverlies van de nationale staat bij het sturen van economische processen en de ontwikkeling van de moderne technologie. Met recht legt Glotz in verband met de opmars van de moderne technologie veel nadruk op de bedreiging die daarvan uitgaat voor het eigene van de Europese cultuur (culturen), op de segmentering en individualisering die in

de moderne communicatiemaatschappij al zichtbaar zijn. Fraai omschrijft hij dat als 'Beginn der inneren Kolonisierung'.

Kolonisatie ook elders. De strijd voor een nieuwe Europese beweging van links moet gestreden worden, omdat de neo-conservatieven à la *Thatcher* ons uitleveren aan de Amerikaanse hegemonie, niet eens met boos opzet, maar 'omdat ze geen beeld van een functionerende politieke economie van Europa kunnen ontwerpen'. De door hen veroorzaakte tweedeling in de maatschappij, een ontwikkeling waarin West-Europa vast zal lopen, kan niet anders dan leiden tot het uitleveren van ons deel van de wereld aan het Amerikaanse kapitalisme. Links zou dat proces een halt toe kunnen roepen. Het moet daarvoor echter ingrijpend veranderen: een opening naar het midden, naar technisch kader, jonge managers. Boeren, middenstanders en witte boorden moeten de rijen komen aanvullen. '*Eine Politik der bürokratische Konsolidierung wäre heute für die Linke der Anfang vom Ende*', grote groepen werknemers die voordeel hebben van het moderniseringsproces zouden daardoor naar rechts overlopen. 'Eine ganz neue Formation' dus, een formatie die aansluit bij de moderniseringsprocessen en niet een, zoals Labour dat wil, die zich daarvan afsluit.

Op een viertal gebieden moet die nieuwe formatie aan de slag. De gemeenschappelijke veiligheid en 'die Idee von Geschichtlichkeit und Identität', over het eerste schreef ik dat al, zijn daarbij nogal zwaar belast door Glotz's Oost-Europabinding. Ook zonder dat Oost-Europese element is echter van groot belang dat links zich diepgaander met Europa's culturele problemen bezig gaat houden en minder de 'bürokratische Konsolidierung' van het bestaande nastreeft dan thans het geval is. In dat verband wordt 'eine neue Verfassungsdebatte' bepleit, dat er toe moet leiden dat de 'individualiseringsstoot' die zich door de modernisering van de media en de industrie aandient in het politieke stelsel wordt opgevangen. Door decentralisatie en door de overdracht van bevoegdheden naar Europese instellingen. Ook voor de overdracht van bevoegdheden op sociaal en economisch terrein en op dat van het milieu is het Manifest niet bang. De voorstellen op dit gebied, ten dele uitgewerkt in de als bijlage opgenomen 'maatregelen' zijn in de kern meestal niet nieuw, wel gaan ze dikwijls aanzienlijk verder dan wat tot nog toe door links is aangedragen.

Glotz doet ook voorstellen tot verbetering van de besluitkracht van de Europese Gemeenschap. Zonder dat op dat terrein ingrijpende hervormingen tot stand worden gebracht kan links zijn toekomst in Europa wel vergeten. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid heeft dit voorjaar, in het rapport *De onvoltooide Europese integratie*, nog eens duidelijk gemaakt dat Europa tot op heden vooral voortgang maakte met het wegnemen van belemmeringen, met 'negatieve integratie'. Zelfs als men een terugdringen van de rol van de overheid voorstaat, is niet te ontkennen dat de capaciteit van de Europese Gemeenschap tot positieve integratie, zeg maar tot het voeren van samenhangend beleid, ernstig tekort schiet. Zoveel te

kort schiet dat de sprong naar 'de sociale democratie als Europees program' op dit moment, in deze EG niet veel meer dan een sprong in het duister kan zijn. Glotz' oproep om er toch aan te beginnen lijkt sterk geïnspireerd door de positie van de SPD na het van partner verwisselen van de FDP en door de mogelijkheden om met de Europese gemeenschap aan een 'tweede Ostpolitik' te beginnen. Voor alle West-Europese socialisten is het bepalen van de plaats van West-Europa in de Oost-Westbetrekkingen van het grootste belang. Er is geen reden die plaatsbepaling alleen aan de SPD over te laten. En 'de sociale democratie als Europees program'? De socialisten moeten uitkijken. Het proces van negatieve integratie dat de Europese eenwording kenmerkt spreidt het bedje voor rechts, ook nationaal. Peter Glotz schreef zijn *Manifest für eine neue Europäische Linke* meer dan vijftientwintig jaar na het tot stand komen van de EG. Dat is rijkelijk laat. Dank zij het feit dat de Europese Gemeenschap in het groeiproces ernstige vertraging heeft opgelopen – de ook voor socialisten, juist voor socialisten beslissende fase van het verwerkkelijken van de interne markt is pas begonnen – kan links zijn toekomst nog veilig stellen. Voorwaarde is wel dat eindelijk van Europa een echte prioriteit gemaakt wordt. Omdat Glotz ook daartoe oproept is zijn Manifest nuttige lectuur voor linkse lieden die hun socialisme aan Nicaragua beleven en verder aan dorpspolitiek doen.

(p. dankert)

Boeken

Open deur

C.S. van Praag bespreekt:

An Huitzing, m.m.v. Lex Boer, *Open deur. Huisvesting van etnische groepen in Nederland*, Wiardi Beckman stichting, Amsterdam 1986. 106 blz. Prijs: f. 10,-. Te verkrijgen door overmaking van dit bedrag naar postgiro 34 79 700 t.n.v. PvdA-brochures, o.v.v. bestelnummer 776.

Open deur, huisvesting van etnische groepen in Nederland bevat een redelijk compacte behandeling van een vrij gecompliceerde problematiek. Een grote hoeveelheid informatie en diverse opinies worden bondig gepresenteerd. Desondanks maakte zich bij het lezen een zekere vermoeidheid van mij meester. Deze kwam voort uit het besef, hoe ingewikkeld de verzorgingsstaat, hier nu toevallig belichaamd in de woonruimteverdeling, en hoe ingewikkeld de woonruimteverde-

ling, hier nu toevallig toegespitst op de positie van etnische minderheden, in elkaar steken.

De volkshuisvesting is de microkosmos van de gemeentelijke economie, om met *Priemus* te spreken. De woonruimteverdeling is een arena van botsende waarden, erkende maar tegengestelde belangen, clausules en tegenclausules. Rechtvaardigheid tegenover efficiency, het rijk als beschermer van de zwakke groepen tegenover de gemeentelijke autonomie, de gemeente als beschermer van de zwakke groepen tegenover de corporaties en andere beheerders en de corporaties in hun sociale rol tegenover de corporaties in hun beheersrol. De schrijfster van het rapport, *An Huitzing*, verbonden aan de Wiardi Beckman Stichting, signaleert deze tegenstelling heel duidelijk (zie hoofdstuk II). Zij realiseert zich ook, dat een ideale woonruimteverdeling zich niet zo maar in praktijk laat brengen. Het systeem is bij voorbaat bijzonder sabotagegevoelig (p. 16, 18 en 19). In haar benadering is echter geen spoor van vermoedelijkheid. Zij gaat de problemen in haar rapport met een rustige energie en kennelijk plezier te lijf, zonder te vervallen in al te schematische oplossingen. Typend voor haar benadering van het probleem is wellicht het volgende citaat:

'Zo gezien verdient het aanbeveling dat de verantwoordelijkheid voor beheer en toewijzing wordt gescheiden, zodat de toewijzing objectiever kan geschieden. Dat betekent echter niet dat met overwegingen van beheer totaal geen rekening moet worden gehouden. Het betekent evenmin dat de gemeente de verdeling van huurwoningen geheel aan zich kan trekken. Dat zou grote inspanningen van de zijde van de lokale overheid vergen en bovendien vaak dubbel werk betekenen omdat alle beheerders ook een eigen administratie zullen behouden. Belangrijker is dat de overheid niet zo maar over bezit van burgers en instellingen kan beslissen. Woningcorporaties zijn een belangrijk particulier initiatief dat doelstellingen kan realiseren die ook die van de sociaal-democraten zijn. Corporaties werken echter niet met geld van de rijksoverheid en kunnen mede om die reden gevraagd worden om zich aan de regels te houden die de overheid stelt. Als de lokale overheid redenen heeft om ontevreden te zijn over het verdeelingsbeleid van woningcorporaties en andere beheerders, moet zij proberen om meer greep op dit beleid te verkrijgen'. (p.20).

Als iedereen die zich met de materie bezighoudt, constateert Huitzing dat de door etnische minderheden op de woningmarkt uitgeoefende vraag zich vooral onderscheidt door een gerichtheid op lage huren. Ondanks de grote huishoudens, vooral bij Turken en Marokkanen, wijkt het gevraagde kamertal van de woning niet af van dat bij autochtone gezinnen, juist omdat de lage huur prioriteit heeft. Huitzing meent, dat de lage huren een generatiegebonden verschijnsel zijn en dat in de volgende generatie rekening gehouden kan worden met hogere huurwensen en een meer frequent gebruik van individuele huursubsidie om deze te realiseren. Zij wil het gebruik van de regeling door Turken en Marokkanen ook propageren. Daar ligt weer zo'n paradox. Van de andere kant wordt de gemeente juist aangemoedigd om haar toewijzingsbeleid zo in te rich-

ten, dat het gebruik van deze subsidies zo laag mogelijk blijft. Huitzing vindt voorts, dat ook rekening moet worden gehouden met woonwensen van kwalitatieve aard. Zij veronderstelt, dat een van de wensen bij de nieuwe generatie van Turken en Marokkanen is, om later de ouders in huis op te nemen en zij beveelt daarom aan woningen tot stand te doen komen met daarnaast een kleine bejaardenwoning. Hier neigt de zorgzaamheid mijns inziens naar overdrijving.

Het is wel een van de weinige plaatsen in het rapport, waar ik zulks constateer. Voor het overige is Huitzing wel duidelijk geporteerd voor een grotere mate van overheidsbemoediging dan de thans in de woonruimteverdeling gepraktiseerde en ook dan die in de Huisvestingswet voorziene, zonder echter in volstrekt irrationeel dirigisme te vervallen. Zij wil de gemeente zoveel mogelijk dwingen de Woonruimtetwet (dat zal in de toekomst de nieuwe Huisvestingswet moeten worden) in te voeren, als die nog niet, of niet meer, van toepassing is, omdat die de basis van elke regulering op het terrein van de woonruimteverdeling vormt. Zij betreurt het dat de nieuwe Huisvestingswet niet automatisch alle gemeenten omvat. Zij verklaart zich voor distributiesystemen, waarin de gemeentelijke invloed sterk doorklinkt en wil zowel het aanbod van de woningen, als de vraag daarnaar poolen, zodat het geheel van het distributiegoed ten goede kan komen aan het collectief van woningzoekenden en geen reserveringen op deelmarkten optreden. De woningzoekenden worden gerangschikt naar de mate van hun, volgens objectieve normen, vastgestelde urgentie. Elke vrijkomende woning gaat dan naar de woningzoekende die op dat moment de urgentielijst aanvoert (p.17). Zij wil een dergelijk systeem echter niet voor de gemeente verplicht stellen en dus is invoering afhankelijk van de belangstelling van de gemeente zelf. Voor erg ver doorgevoerde regulering zullen wellicht niet veel gemeenten voelen. Al eerder werd aangegeven, dat Huitzing ook de autonomie van de beheerders niet echt wil doorbreken. De consequentie is, dat de gemeente een door haar gewenste distributie door voortdurende onderhandeling met woningbeheerders moet zien te verwezenlijken. Enkele sancties zijn echter wel voorzien: geen of minder gunningen voor nieuwbouw aan corporaties die de etnische minderheden onderbedelen en in laatste instantie liquidatie van een dergelijke corporatie (p.23).

In een dergelijke visie op de gemeentelijke taak past ook de verplichting tot periodieke rapportage over het gevoerde verdeelingsbeleid. Van rijkswege worden de gemeenten thans al daartoe aangemoedigd in de ministeriële circulaire MG 83-16. Men moet constateren, dat tot op heden deze rapportage slechts zeer beperkte informatie heeft opgeleverd.¹ Een rapportage die werkelijk inzicht geeft in de kansen die diverse groepen in de gemeentelijke woningverdeling ten deel valt, is technisch dan ook ingewikkelder dan men veelal aanneemt. De rijksoverheid stelt zich momenteel vrij lauw ten opzichte van de rapportage op en de circulaire MG 83-16 wordt in de artikelen van de Ontwerp-Huisvestingswet niet bepaald geruggesteund. Dat de VNG de gemeenten zou willen stimuleren en begeleiden bij het

tot stand brengen van deze rapportage, zoals Huitzing voorstelt (p. 85), moet ik nog zien. Dit lijkt mij niet de instantie die een reeds overbelaste gemeente sterk gaat aansporen.

Een systeem van computergestuurde toewijzing volgens vooraf geformuleerde objectieve normen is afhankelijk van een aantal factoren. Vragers van woonruimte moeten doordrongen zijn van hun rechten en deze ook willen en kunnen verdedigen. De doorstroming moet geregeld worden, want door de voorrang van de woningzoekenden met de hoogste urgentie zouden potentiële doorstromers nauwelijks aan de beurt komen. De vragers moeten bereid zijn de aangeboden woningen te accepteren en daarvoor een bepaald deel van hun inkomen aan huur op te brengen. Als Nederlanders en/of buitenlanders op grote schaal de beschikbaar gestelde woningen weigeren, bijvoorbeeld omdat de huurprijs te hoog wordt gevonden of de wijk niet bevalt, wordt het objectieve proces doorkruist. Dit is wat thans in diverse gemeenten wordt waargenomen.²

Een systeem zoals Huitzing voor ogen heeft, wordt in een tijd van afnemende schaarste en toenemende leegstand op de woningmarkt nog moeilijker om te realiseren. De woningzoekenden worden minder afhankelijk van de aanbieders en van de overheid. Zij kunnen kiezen. De leegstand biedt de gelegenheid tot zelfselectie op de woningmarkt. De bemiddelende en regulerende overheid heeft maar een beperkte greep op dit proces en zoals het zich thans laat aanzien, wendt zij haar invloed eerder marktconform dan marktcorrigerend aan. Het begint al bij de inschrijving van de woningzoekenden. Buitenlanders richten zich op woningen met lage huren en de gemeente conformeert zich hieraan. Er wordt in het algemeen weinig druk op de buitenlanders uitgeoefend om woningen van een hogere huur te aanvaarden en deze druk wordt zeker achterwege gelaten, als woningen, die naar omvang en huurprijs voor de buitenlanders aanvaardbaar zijn, ook nog leegstaan. Zo ontstaan concentraties van buitenlanders in grote-stadswijken, waar de stadsvernieuwing de huurprijzen nog niet heeft opgejaagd en in de vroeg naoorlogse flatwijken met hun, naar onze hedendaagse maatstaven sobere vier- en vijkamerwoningen. Niet zelden zijn deze wijken onderhevig aan allerlei vormen van verval, voordat de buitenlanders arriveren. De komst van de buitenlanders fungeert echter op zijn minst als een indicator van de reputatie van de wijk en het vertrek van de autochtonen krijgt een nieuwe impuls. Nederlandse woningzoekenden wenden zich af van dergelijke wijken, waardoor de gemeente, wil zij leegstand voorkomen, geen andere keus heeft dan weer nieuwe buitenlanders te plaatsen. De buitenlanders hebben de keuze tussen woningen in deze wijken of het vooruitzicht van een lange tijd op de wachtlijst. Zonder dat zij een uitgesproken voorkeur voor wijken met concentraties van landgenoten lijken te hebben, accepteren zij veel eerder dan de Nederlanders een woning in deze wijken. De snelle trefkans en de betrekkelijk lage huur prevaleren bijvoorbeeld. Soms ook is de gemeente meer dan alleen passief dienstbaar aan het proces.³

Concentratie en spreiding

Huitzing laat het selectiemechanisme niet ongenoemd. Een groot deel van haar rapport gaat over concentratie en spreiding. Ook zij signaleert dat Turken en Marokkanen soms worden gebruikt om de leegstand op te vullen. Alleen meent zij, dat het vaker voorkomt, dat woningbeheerders zich, onder druk van de gevestigde bevolking, laten verleiden om een buurt voor Turken en Marokkanen af te sluiten (p. 40). Het hangt waarschijnlijk van het soort wijk en van het stadium van het concentratieproces af, naar welke kant de balans doorslaat. Er is in Nederland nog weinig empirische studie op dit terrein gedaan. Er zijn wel aanwijzingen, dat in wijken waarin zich al een concentratie van buitenlanders heeft gevormd de autochtone bevolking wel regelmatig bij de gemeente en de woningbeheerders verzoekt om beperkende maatregelen, maar daarbij weinig gehoor vindt.⁴

Inzake concentratie van buitenlanders in bepaalde wijken stelt Huitzing zich op het volgende standpunt. Concentratie 'is vooral een probleem omdat het berust op institutionele discriminatie van leden van etnische groepen op de woningmarkt' (p. 49). Concentratie is dus problematisch in zijn oorzaken, maar dat wil niet zeggen dat het dat ook in zijn gevolgen zou zijn. De eenmaal bestaande concentratie van etnische minderheden is alleen maar een probleem, omdat het door de autochtone bevolking zo wordt ervaren (p. 48).

Ondervinden autochtone Nederlanders en de diverse etnische groepen binnen de wijk dan geen hinder van elkaar? Berusten spanningen in een concentratiewijk alleen op misverstanden? Huitzing geeft toe, dat er zoiets is als 'reële hinder' die bevolkingsgroepen van elkaar ondervinden. In het gebruik van deze term ligt al een stuk zelfoverwinning. Sociale bewogenheid blijkt vaak moeilijk ruimte te bieden aan het gezichtspunt, dat de slachtoffers en de underdogs 'reële hinder' zouden kunnen veroorzaken. Een dergelijk gezichtspunt is beladen met taboes. Zie het recente boek van *Herman Vuysje*⁵, dat grotendeels over dergelijke taboes gaat. Langs een kleine omweg verklaart Huitzing de reële hinder toch weer tot een fictief verschijnsel. 'De reële hinder kan echter niet gezien worden als objectief aanwezige oorzaak van spanningen. De spanningen worden veroorzaakt omdat de autochtone bewoners zich meer ergeren aan de hinder die etnische groepen veroorzaken, dan aan de hinder die door andere Nederlanders wordt veroorzaakt' (p. 44). Het komt er nogal stellig uit.

Een hoofdstuk gaat over het beleid inzake concentratie en spreiding. De schrijfster stelt zich op het officiële standpunt van de rijksoverheid van 'geen gedwongen spreiding, geen gedwongen concentratie' (p. 52). Dat standpunt lijkt mij nog niet zo gek. Men moet zich echter wel realiseren, dat binnen de grenzen van dit standpunt in werkelijkheid in vele gemeenten processen plaatsvinden die doen denken aan gettovorming, terwijl maatregelen die nodig zouden worden kunnen geoordeeld om dit proces te doorbreken al gauw strijdig zijn met dit standpunt. Mag de gemeente bijvoorbeeld druk uitoefenen op woningzoekenden om een woning van een bepaalde huur te aanvaarden en mo-

gen opgegeven wijkvoorkeuren worden gebruskeerd? Op welk punt een dergelijke druk, in dwang overgaat is moeilijk te zegen. Aan de door Huitzing eerder voorgestelde strikt objectieve distributie zou meer dwang te pas komen, dan thans in het algemeen toelaatbaar wordt geacht.

Met de notie dat concentratie in zijn gevolgen geen probleem vormt, acht Huitzing zich kennelijk toch niet ontslagen van de plicht om na te denken over oplossing voor de spanningen tussen de verschillende bevolkingsgroepen in een buurt of wijk. Zij hecht nogal veel waarde aan wat vroeger opbouwwerk heette: veel overleg tussen instanties op buurtniveau, het motiveren van de bewoners om trouw te blijven aan de wijk en zich voor onderhoud en verfraaiing in te zetten, relatieverbetering tussen etnische minderheden en autochtone Nederlanders. Zij houdt er rekening mee, dat met deze vormen van community organisation ook negatieve opvattingen over de etnische minderheden kunnen worden losgemaakt. *'Het gevaar van die gedachte* (bedoeld wordt de gedachte van de directe democratie- v. Pr.) *is echter dat zij vereenvoudigd kan worden tot het simpele idee, dat wat een buurtbewoner zegt intrinsiek goed is. Dat maakt het welzijnswerk kwetsbaar voor manifest wordende vreemdelingenhaat. Immers als een buurtbewoner zegt dat hij zich bedreigd voelt door de vele buitenlanders in zijn wijk en vooral als hij zegt dat het de overheid is die hem dit aandoet, hebben aanhangers van de bovenstaande gedachte geen verweer'* (p.64). Als de, tot besef van hun situatie gebrachte, buurtbewoners de welzijnswerker willen inschakelen om een actie tegen de toenemende concentratie van buitenlanders te steunen, geraakt deze in moeilijkheden. Toch is het volgens Huitzing in principe niet moeilijk aan het dilemma te ontsnappen. *'Toch is het niet zo moeilijk om die argumenten te verzamelen* (tegen de buurtbewoners die actie tegen de buitenlanders willen-v.Pr.) *Als buurtbewoners altijd gelijk hebben, dan moet dat toch evenzeer gelden voor leden van etnische groepen die in de buurt wonen? Het kan toch niet democratisch zijn om hen uit het buurthuis of de wijk te weren? Alle inwoners van Nederland hebben recht op wonen. Zwakken mogen wel tegen sterken beschermd worden door regels voor de verdeling van woonruimte, maar niet tegen de concurrentie van nog zwakkere vragers op de woningmarkt. Bovendien moeten bewonersorganisaties zich realiseren dat zij samen met de etnische buurtbewoners veel sterker staan tegenover gemeente, corporatie of huisbazen dan alleen met autochtonen'* (p.64).

Deze ideologische opwekking verschilt naar strekking eigenlijk weinig van een barse instructie aan de buurtbewoner om zich naar de situatie te voegen. Naar vorm geef ik zelf voorkeur aan het laatste, omdat het daarvoor niet nodig is de problemen van de buurtbewoners eerst te miskennen. Huitzing zal met mij eens zijn, dat een buurt in de visie van de gevestigde bewoners meer is dan een verzameling gebouwen, een parkje dat af en toe aangeharkt moet worden en een toevallig op dat moment aanwezige menselijke opvalling. In de identificatie met de buurt (als deze er al is) speelt de bevolking in zijn vertrouwde samenstelling uiteraard

een belangrijke rol. Ik geloof niet dat mensen zich kunnen identificeren met een buurt waarvan de bevolking zich snel en radicaal wijzigt. Een beroep op de democratie, de socialistische solidariteit of (wat mij betreft) de christelijke naastenliefde zal daaraan niet veel kunnen veranderen. Voorzover zij geen macht hebben over hun situatie, kunnen zij zich erbij neerleggen en dat is wat op grote schaal gebeurt.

Dat de dogma's hier en op eerder genoemde plaatsen door de probleempceptie heenbreken, doet geen afbreuk aan de leesbaarheid. De hoofdoplossing die Huitzing kiest voor de huisvesting van etnische minderheden ligt ook niet in het opbouwwerk, maar in een sterker geregeerde, meer door objectieve behoefte bepaalde woningdistributie. In het voorgaande is aangekend, dat deze oplossing botst op andere eisen, die momenteel aan de overheid gesteld worden of die de overheid aan zichzelf stelt. Voorts zijn de technische problemen, verbonden aan een toewijzingssysteem zoals Huitzing zich dat voorstelt, niet gering. De huidige ontwikkeling in het beleid is er dan ook eerder een in de richting van laissez faire. Het marktprincipe ligt goed in de markt; het levert gemakkelijke en goedkope oplossingen op; het is zeer verleidelijk er gehoor aan te geven. In dit licht is het terecht dat onze aandacht wordt gevraagd voor de positie van zwakke groepen op de woningmarkt en voor de gevaren van een onvrijwillige (en wat mij betreft ook van een vrijwillige) segregatie naar etnische herkomst.

C.S. van Praag is medewerker van het Sociaal en Cultureel Planbureau.

Noten

1. J. Prinssen en J. Kropman: *De huisvesting van etnische minderheden geregeld?* Verslag van een onderzoek naar het gebruik en de effecten van de CROM-circulaires MG 83-16 en MG 83-47. ITS, Nijmegen 1986.
2. C.S. van Praag: *De woonsituatie van etnische minderheden, ontwikkelingen 1980-1985*. Te verschijnen als Stukwerk 36 van het Sociaal en Cultureel Planbureau in september 1986.
3. idem.
4. CEBEON: *Onbedoelde effecten van het minderhedenbeleid*. Samenvatting, Amsterdam 1985. (Ook als uitgave van het ministerie VROM verschenen).
5. Herman Vuijsje: *Vermoorde onschuld. Etnisch verschil als Hollands taboe*. Bert Bakker, Amsterdam 1986.

Pensioenstelsel

J. Varkevisser bespreekt:

P. van Yperen, *Naar een geëmancipeerd en geïndividualiseerd pensioenstelsel*, Den Haag, Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66, 1986.

Onder de titel *Naar een geëmancipeerd en geïndividualiseerd pensioenstelsel* heeft het wetenschappelijk bureau van D'66 een kleine nota uitgegeven, geschreven door de actuaire P. van Yperen. D'66 heeft zich verdienstelijk gemaakt door reeds vele jaren terug in de Tweede Kamer de discussie aan te zwengelen over

de zogenaamde pensioenbreuk. Door daar regelmatig op te hameren is in deze zaak enige beweging gekomen. Partijgenote *Dales* heeft in de korte periode van haar staatssecretariaat een nota geproduceerd die betrekking had op de gehele vormgeving van het Nederlandse pensioensysteem: de pensioenbreuk is min of meer inherent aan de huidige veelkleurige lappendeken waaruit dit 'systeem' der aanvullende pensioenen bestaat. Deze problematiek was overigens reeds veel eerder gesignaleerd in het door het NVV gepubliceerde rapport *Pensioen voor allen* (1968). Pensioenfondsen en levensverzekeringsmaatschappijen hebben echter niet veel zin in een heling van de pensioenbreuk. Het gevolg is dat het kabinet-*Lubbers* – na veel vijven en zessen – kortelings voorstellen heeft gedaan (eendrachtig geadviseerd door SER en Stichting van de Arbeid) die een kleine verbetering betekenen voor degene die de betaalde arbeid na kortere of langere tijd vaarwel zeggen: daaronder zijn veel vrouwen. Van een structurele heling der pensioenbreuk is echter geen sprake.

Vergeleken met het NVV-rapport is in de afgelopen jaren wél een wezenlijke verandering gekomen in het uitgangspunt van het pensioendenken. Toentertijd werd nog voortgebouwd op de huwelijks Tweedeling kostwinner/huisvrouw, nu ziet men algemeen in dat een pensioenstelsel ook ander rolverdelingen moet kunnen accommoderen. Vandaar de titel van de D'66-nota. De aanvullende pensioenen, hoe belangrijk ook, vormen nog steeds minder dan de helft van het jaarlijks aan pensioenen uitbetaalde bedrag – AOW (ouderdomspensioen) en AWW (weduwen- en wezenpensioen) dragen de grootste helft bij. Het is dan ook jammer dat de auteur aan AOW/AWW slechts zeer weinig aandacht besteedt. Hij wil van de AOW – die met ingang van 1 april 1985 in formele zin is gewijzigd onder druk van de EG-richtlijnen in zake gelijke behandeling – opnieuw een eenvoudige en betrouwbare bodemvoorziening maken, ditmaal op geïndividualiseerde grondslag. Hoe dat moet, laat hij in het midden. Men kan daarbij denken aan de methodiek die door schrijver dezes naar voren is gebracht in het door de WBS uitgegeven boekje *Een rechtvaardig pensioenstelsel* (1981).

Wat de AWW betreft wijst de auteur op de ongelijke behandeling van mannen en vrouwen: mannen kunnen geen aanspraak maken op een AWW-uitkering. De invoering van een weduwnaarpensioen, zoals nogal eens wordt voorgesteld, brengt zijns inziens geen verbetering. De AWW discrimineert immers niet alleen tussen mannen en vrouwen, doch leidt ook tussen vrouwen (en eventuele mannen) onderling tot ongewenste situaties. Weduwen die zeer wel in staat zijn in het eigen onderhoud te voorzien, krijgen eenzelfde AWW-pensioen als degenen die de handen vol hebben met de verzorging van kinderen. Alleenstaanden die nooit een weduwe zullen achterlaten of zelf weduwe worden, betalen mee aan de kosten.

Een ontwikkeling waarop de auteur nog niet kon ingaan is de operatie belasting vereenvoudiging, waarover de commissie *Oort* voorstellen heeft gedaan. Zoals bekend komen deze er op neer dat de eerste schijf

van de inkomstenbelasting wordt uitgestrekt tot een bedrag ver boven het modale inkomen. Het aantal daarop volgende schijven wordt sterk verminderd. Voorgesteld wordt over de eerste schijf één percentage te heffen (veertig procent). Dit percentage omvat echter niet alleen de huidige loon- en inkomstenbelasting, doch ook de premieheffing der volksverzekeringen. Die moeten voortaan dus uit de schatkist worden betaald, conform het in vroegere tijden populaire idee van het staatspensioen. Op die wijze wordt binnen het belastingsysteem een bestemmingsheffing geïntroduceerd. Men weet echter hoe het gaat met zulke dingen: de bedoelingen zijn goed, maar op een kwaad moment wordt de opbrengst der bestemmingsheffing ook voor zeer urgente en mooie andere doeleinden gebruikt. De centrale overheid krijgt nog meer greep op de AOW/AWW uitkeringen dan ze al heeft. Dat ze daarbij verworden tot bijstandachtige uitkeringen is niet uitgesloten. Het voorbeeld daarvan is reeds gegeven met de beslissing alle samenwonende 65-plussers, wat betreft hun rechten, te gaan beschouwen als gehuwden.

Aanvullende regelingen

De volksverzekeringen op pensioengebied zijn een onontbeerlijke basis voor de aanvullende verzekeringen. Wijzigingen in het ene systeem moeten corresponderen met wijzigingen in het andere. Van Yperen is dan ook voorstander van een kritische beoordeling van de gehele bestaande pensioensituatie: niet proberen steeds meer lapjes op de bestaande deken te zetten, doch ons afvragen hoe we ons pensioenstelsel zouden optuigen als dit nog niet bestond, en we wél waren gewapend met de kennis van de moeilijkheden die zich er bij voordoen.

Ook met betrekking tot de regeling van de aanvullende voorzieningen houdt de schrijver zich op het niveau der globale aanduidingen. Hij is zich ervan bewust dat meerdere wegen naar Rome leiden. Bij de koersbepaling gaat hij wél uit van de huidige trend in de juridische behandeling van pensioenaanspraken bij echtscheiding. In een wat verder verleden had de gescheiden (en niet hertrouwde) vrouw geen rechten met betrekking tot de door haar man/kostwinner verworven pensioenaanspraken. Eerst is er de erkenning gekomen dat zij in geval van overlijden van haar ex bepaalde rechten moest krijgen wat betreft het weduwnaarpensioen. Daarna is dit geëvolueerd tot de gedachte dat het ouderdomspensioen, voorzover dat in de huwelijksperiode is opgebouwd, ook ten dele aan haar toe moet vallen. (Het omgekeerde is natuurlijk eveneens waar.) Sinds het huwelijk niet meer wordt gezien als de enige vorm van partnerschap, zou een en ander ook moeten gelden voor die andere vormen van partnerschap, uiteraard voor zover betrokkenen de wens daartoe kenbaar maken.

Twee andere punten waarmee de schrijver mijns inziens terecht rekening houdt bij zijn koersbepaling zijn het binden van de aanvullende pensioenregelingen aan een minimumvoorziening van collectieve aard en het overdragen aan het individu van een grotere verantwoordelijkheid voor regelingen met betrekking tot

de eigen, bijzondere positie. Wat het eerste betreft stelt hij voor dat iedereen een vast deel (bij voorbeeld tien procent) betaalt over het bedrag waarmee zijn/haar inkomen het minimum loon overtreft. Hij ziet daarbij mijns inziens over het hoofd dat ook het minimumloon op de gezinsgedachte steunt; het is van het begin af aan bedoeld geweest voor het onderhoud van twee volwassenen. De vaste premie zou dus over een hoger bedrag moeten worden betaald, namelijk het inkomen voor zover dat de minimum onderhoudskosten van de enkeling te boven gaat. Dit lijkt een simpele correctie, doch in de praktijk zal ze van groot belang blijken te zijn.

Een pensioenpremie van tien procent kan slechts tot relatief lage pensioenen leiden: de vraag is dan ook gewettigd of de collectieve regeling niet moet uitgaan van een hogere bijdrage. Dit is echter een kwestie van afwegen. Van principiële aard is daarentegen het overdragen van meer verantwoordelijkheid aan betrokkenen voor de eigen pensioensituatie. Wanneer in ondernemingen of bedrijfstakken meer geld beschikbaar is of komt dan de genoemde tien procent, moet het volgens de auteur mogelijk zijn dat betrokkenen daarbij een eigen keuze maken. Overigens met dien verstande dat het geld in de pensioensfeer moet blijven. De alleenstaande kan het gebruiken voor een hoger pensioen of een lagere pensioenleeftijd. Partners zullen eerder denken aan een nabestaandenpensioen. Er zijn nog meer mogelijkheden: ken kan in nader omschreven gevallen bij voorbeeld denken aan de aflossing van een hypotheek op een eigen huis: in de latere pensioenperiode zijn de vaste lasten dan lager en het vrij besteedbare inkomen dus hoger.

Het globale karakter van de nota laat de vraag open wat er verder moet gebeuren. Die vraag is uiteraard al langer aan de orde, maar het conservatisme (lang niet altijd een slechte eigenschap) van pensioenfondsen en levensverzekeringsmaatschappijen stond en staat een rationele beantwoording in de weg. Van Yperen suggereert de Emancipatie Raad te belasten met een nadere uitwerking. De ER heeft echter geen bijzondere verdiensten of kennis op het terrein van de pensioenregelingen. Bovendien is zij uit de aard van haar bestaan een gespecialiseerde pressiegroep. Het zou mij dan ook beter lijken wanneer de overheid aan een vijftal deskundige geïnteresseerden (of aan vijf kleine groepjes) zou vragen ieder afzonderlijk een schets te ontwerpen voor een toekomstig pensioenstelsel, dat aan een aantal eisen en voorwaarden voldoet, zoals:

- eenvoudig en ook voor leken te begrijpen;
- een goede afstemming tussen de volksverzekeringen op pensioengebied en de aanvullende verzekeringen;
- rekening houden met andere partnerschappen dan het huwelijk;
- rekening houden met de variërende duur van partnerschappen;
- rekening houden met een toenemende participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt;
- rekening houden met meer flexibele vormen van arbeidscontracten, zoals deeltijd;
- een redelijke equivalentie tussen te betalen premie en te ontvangen premie;
- een redelijke verdeling tussen de collectieve en de individuele aspecten in het pensioenstelsel;
- bestendigheid in perioden van conjuncturele en structurele economische veranderingen, in perioden van inflatie en deflatie;
- een zekere flexibiliteit toelaten van het moment waarop betrokkenen met pensioen willen gaan;
- toepasbaar, zowel in het bedrijfsleven als in de kwartaire sector.

Wellicht zijn hieraan nog andere punten toe te voegen. Op deze wijze komen binnen korte tijd – zeg maar een jaar – een vijftal in zichzelf consistente modellen tot stand. De financiële consequenties ervan moeten met enige nauwkeurigheid zijn vastgesteld. Degenen die deze modellen ontwerpen, zullen dat op persoonlijke titel moeten doen. Zij kunnen worden gekozen uit actuarissen en andere deskundigen, pensioenfondsen en verzekeringsmaatschappijen.

Na de ontwerpfasen moet een keuze worden gemaakt door politici en sociale partners. Pressiegroepen, zoals de Emancipatie Raad, verenigingen van gescheiden mensen, vrijgezellen en bejaarden kunnen commentaar geven. Uiteraard behoeft niet één volledig model te worden gekozen; men kan ook delen van verschillende modellen bij elkaar groeperen. Voorwaarde is daarbij dat geen constructies ontstaan die tot conflicten moeten leiden. Wanneer de uiteindelijke keuze is gemaakt dient enerzijds te worden afgewogen wat minimaal in wettelijke voorschriften moet worden vastgelegd en anderzijds welke overgangsregels nodig zijn. Bij dit laatste zullen vooral de bestaande pensioenfondsen en levensverzekeringsmaatschappijen moeten meespreken.

J. Varkevisser

Conferentie

WBS-nieuws

Voor 14 en 15 november aanstaande organiseert de Wiardi Beckman Stichting, in samenwerking met de volkshogeschool Overcinge te Havelte in Drenthe, een conferentie met als thema 'Het krachtenveld rondom de Partij van de Arbeid'. De conferentie is voorbereid door de WBS-werkgroep partij-politieke processen. De bijeenkomst begint op vrijdag-

avond te 20.00 uur en eindigt zaterdag om 16.00 uur. Belangstellenden kunnen zich telefonisch opgeven bij Overcinge: 05214-1541. De kosten van maaltijden, overnachting en documentatie bedragen f 60,-. Dit bedrag kan worden overgemaakt naar postgiro 82 27 21, t.n.v. Overcinge te Halvelte.

Test-case

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

Het voornemen van het gemeentebestuur van Amsterdam om *W.F. Hermans* en *Gerard Reve*, die in het recente verleden Zuid-Afrika hebben bezocht, cultureel te boycotten, heeft veel protest uitgelokt. Het is merkwaardig, en soms ook komisch, om te zien hoe de betrokken PvdA-gemeenteraadsleden op dit protest reageren. Zo bepleit één van hen nu een beleid, waarbij scheppende en uitvoerende kunst worden onderscheiden. Hermans mag in het Stedelijk Museum foto's exposeren, maar die expositie niet zelf openen!

Minder komisch zijn de opvattingen van een ander raadslid, *Annemarie Grewel*. In *De Groene* (15 oktober) doet zij de kritiek op het standpunt van het gemeentebestuur af als 'geneuzel'. Wie de culturele boycot van Zuid-Afrika doorbreekt, moet daarvan de gevolgen dragen. Het is, voegt zij daar aan toe, niet moeilijk om van de 'zwarte lijst' waarop Hermans en Reve staan, af te komen. *'Een briefje waarin gesteld wordt door de persoon in kwestie dat hij/zij niet meer in dat land zal komen, is voldoende.'*

'Een briefje is voldoende' – dat is inderdaad de kern van de zaak. Er bestaat in ons land geen wet die het mensen verbiedt om naar Zuid-Afrika te gaan. Waar haalt, in die omstandigheden, een gemeentelijke overheid het recht vandaan om Zuid-Afrika-reizigers te boycotten, c.q. ze een 'verklaring van goed gedrag' af te dwingen? B en W van Amsterdam, men kan het niet anders zeggen, *discrimineren*; niet op huidskleur, maar op politieke overtuiging, of, beter gezegd, op paspoortstempels. Er is geen principiële verschil tussen een kroegbaas die zijn klanten op grond van hun ras selecteert, en een gemeentebestuur dat schrijvers met afwijkende opvattingen wil weren.

Men kan gerust aannemen dat er binnen het College van B en W, maar ook in de Tweede Kamer-fractie en in het PvdA-bestuur, mensen rondlopen die het met het gemeentelijk beleid in deze zeer oneens zijn. Het valt te hopen dat ze de moed zullen opbrengen om daar ook openlijk voor uit te komen. In het geding is iets dat uitstijgt boven allerlei politieke meningsverschillen (bijvoorbeeld over de wenselijkheid van culturele boycots). Het gaat om niets minder dan de politieke en intellectuele integriteit van een partij; om de ruimte die men andersdenkenden in onze samenleving wenst te bieden.

De zaak-Hermans is een test-case voor wat de Partij van de Arbeid in dit opzicht waard is.

Paul Kalma

Medewerker van de Wiardi Beckman Stichting; redactiesecretaris van SenD

TRW

Nederland tussen Europese en Atlantische loyaliteit

Ruim twintig jaar geleden publiceerde de *Internationale Spectator* een speciaal Engelstalig nummer met als thema 'European and Atlantic cooperation'. De toenmalige minister van Buitenlandse Zaken, Luns, zette de toon in een begeleidend woord: 'Soms wordt gesuggereerd dat we voor een keuze tussen Atlantische en Europese samenwerking staan. Ik ben het daar niet mee eens'.¹ Deze weigering om voor een openlijke keuze tussen Atlantische en Europese samenwerking te worden geplaatst loopt als een rode draad door de naoorlogse politiek van Nederland. Luns liet er evenwel geen twijfel over bestaan dat de Atlantische samenwerking – 'de hoeksteen van onze buitenlandse politiek' – op de eerste plaats kwam.

Deze herbevestiging van de Atlantische eenheid en het Europese engagement kwam op een moment dat er een verwijdering tussen beide en daarmee de zo ongewenste keuze aan de horizon daagde. Het optreden van *De Gaulle* aan de vooravond van het Franse uittreden uit de militaire organisatie van de NAVO en het Duitse verlangen naar deelname in de nucleaire afschrikking, hadden diepe tegenstellingen binnen de verdragsorganisatie opgeroepen. Enkele van de vragen die de hoofdredacteur van de *Internationale Spectator* Jaquet tegen die achtergrond opwierp waren: 'In welke mate zal de huidige functionele Europese integratie worden aangetast door een mislukking om een hechtere politieke en militaire samenwerking te realiseren? Gaat het axioma van de naoorlogse Europa-politiek van de Verenigde Staten, dat Europese eenheid per definitie bijdraagt tot de Atlantische cohesie, op in alle omstandigheden?'.² Nu, twintig jaar later zijn deze vragen opnieuw of liever nog steeds actueel. De moeizame geschiedenis van het NAVO-dubbelbesluit, de timide pogingen tot Europese veiligheidssamenwerking, de slepende institutionele crisis van de Europese Gemeenschappen, en de transatlantische twisten over de détente en oost-westhandel, zijn evenzovele symptomen van de onopgeloste dilemma's van de westerse samenwerking. Het is beslist niet overdreven om te zeggen dat de *verhouding* van Atlantische en Europese integratie het centrale probleem voor de buitenlandse politiek van Nederland vormt.

Historisch zou men de achtergrond van de huidige structurele spanningen in de NAVO kunnen situeren in de jaren 1952-1954.³ In februari 1952 besloot de NAVO ministerraad, bijeen in Lissabon, tot ambitieuze doelstellingen op het gebied van de conventionele verdediging. Kort daarna werd duidelijk dat deze niet realiseerbaar waren, waardoor er in de visie van de NAVO een voortdurende conventionele achterstand ten opzichte van het Warschaupact is ontstaan. En dat leidde al snel tot een grote afhankelijkheid van

nucleaire wapens – de eerste tactische nucleaire wapens werden in 1953 naar West-Europa overgebracht – en vooral van de Amerikaanse strategische garantie en van de mogelijkheid van een 'first use'. Sindsdien is de NAVO doctrine blijven zwalken tussen de Amerikaanse roep om een uitbouw van de conventionele bewapening, teneinde minder direct in een nucleair conflict betrokken te raken, en het Europese verlangen naar een quasi automatische nucleaire koppeling met de Verenigde Staten, die geen ruimte zou kunnen laten voor een begrensde oorlogsvoering in Europa alleen. De 'flexible response' is het wankele compromis tussen beide posities, maar kan het verschil in belang niet verhullen.

Een tweede gebeurtenis in de jaren 1952-1954 – namelijk de verwerping van het plan voor een Europese Defensie Gemeenschap in augustus 1954 door de Franse Assemblée – heeft beslissend bijgedragen tot de huidige problematische status quo in de NAVO. De verwerping van dit plan tot militaire integratie in West-Europa is een zware hypothec gebleken op alle verdere initiatieven tot veiligheidspolitieke samenwerking in West-Europa. Het trauma van de EDG staat aan de basis van de non-identiteit van Europa op politiek-militair gebied. Mede daardoor is het Amerikaanse concept van een 'equal partnership', van een Amerikaanse en een Europese federatie, zonder substantie gebleven. De Europees-Amerikaanse betrekkingen zijn gevangen gebleven in een latent wantrouwen. Veel West-Europeanen vrezen dat een onafhankelijker opererend Europa de Verenigde Staten aanleiding zal geven tot 'disengagement', het verbreken van de militaire koppeling. Veel Amerikanen daarentegen zien in het Europese onvermogen tot nauwere politiek-militaire samenwerking een voorwendsel om de lasten van de NAVO onevenredig zwaar op de Verenigde Staten af te wentelen. *Kissinger's* conclusie in 1984: 'Een bondgenootschap waarin geen overeenstemming bestaat over de politieke grondslagen kan niet overleven door zich vast te klampen aan militaire regelingen waartoe door een vorige generatie, onder volstrekt andere omstandigheden, is besloten'.⁴ De continuïteit van de problemen in het naoorlogse Europa en vooral de telkens falende pogingen om daar verandering in te brengen hebben velen verleid tot nogal berustende commentaren op de spanningen van de afgelopen jaren. De NAVO en de EG schijnen een semi-permanente staat van crisis goed te overleven en er is dan ook weinig aanleiding om overhaast de alternatieven die twintig, dertig jaar geleden ook al zijn mislukt te omarmen. Maar het uitblijven van een levensvatbaar alternatief wil nog niet zeggen dat de huidige status quo in de NAVO ten eeuwige dagen conti-

Paul Scheffer
Medewerker van de *Wiardi Beckman Stichting*

nueerbaar is. Met Kissinger moet men vaststellen dat de strategische context waarin de structurele problemen van de NAVO zich voordoen een andere is dan in de jaren vijftig en zestig.

De eerste vraag die we hier willen opwerpen is: hoe heeft Nederland zich in het dilemma Europese integratie en Atlantische samenwerking opgesteld? Op welke wijze heeft de Nederlandse diplomatie de twee belangrijkste dimensies van de Nederlandse buitenlandse politiek – de Europese en de Atlantische – verenigd? Vooruitlopend op de verdere beschouwingen kan gezegd worden dat Nederland zich met overgave in de heersende status quo heeft genesteld. Blijkbaar kwam de dominante interpretatie van het nationaal belang overeen met de in het begin van de jaren vijftig geïmplementeerde verhoudingen. Dat verklaart de onwil om diepgaand de structurele spanningen in het bondgenootschap te onderzoeken. Toch is de kans aanzienlijk dat de zich wijzigende verhouding tussen de Verenigde Staten en West-Europa op termijn de veronderstellingen van de Nederlandse politiek zullen aantasten. Het lijkt er echter op dat de – in Nederlandse ogen – politieke onwenselijkheid van dergelijke ontwikkelingen de diagnose van het probleem verdringt. Dus de tweede vraag die moet worden gesteld is: welke zijn de gevolgen voor de positie van Nederland van de veranderingen in de West-West betrekkingen?

Atlantische clausulering

Nederland heeft het proces van Europese integratie voortdurend voorzien van een *Atlantische clausulering*, die neerkomt op een scheiding van economische – en veiligheidspolitiek. Het absolute primaat lag en ligt bij de veiligheidsrelatie met de Verenigde Staten. Daartoe acht men een nucleair monopolie van de Verenigde Staten, gekoppeld aan een nucleaire garantie en een 'first use' voor West-Europa het beste middel. Het voortdurende beroep op de nucleaire garantie – waarvan de precieze betekenis niet zonder meer duidelijk is – heeft vooral een declaratoire, bezwerende functie gehad.⁵

Deze atlantische clausulering is ver doorgedreven in de Nederlandse politiek. Zover, dat de meest fervente Atlantici in conflict raken met het Europese beleid van de Verenigde Staten. Minister van Buitenlandse Zaken *Beyen* schreef reeds in 1955 terecht dat *'tegen engere Europese bindingen in het kader der Atlantische samenwerking nooit van niet-Europese zijde bezwaar is gemaakt. Integendeel. Als men ons iets van die zijde verweten heeft, dan is het eerder een voor anderen niet altijd begrijpelijk gebrek aan engere Europese samenwerking'*.⁶ In het genoemde nummer van de *Internationale Spectator* becritiseert *Van der Beugel* bij voorbeeld de Amerikaanse conceptie van een 'equal partnership', waarvan volgens hem de Amerikanen de politieke consequenties niet goed doordacht hebben: *'Europese eenheid versterkt het bondgenootschap enkel als Europa niet naar onafhankelijkheid ten opzichte van de Verenigde Staten streeft op het gebied van buitenlandse en defensiepolitiek'*.⁷ En dat was in het Europa van 1965, met politici als *De Gaulle* en *Strauss* allerminst zeker, zodat hij concludeerde dat de

stagnatie in de Europese politieke en militaire samenwerking vooralsnog de beste bijdrage was aan de westerse samenwerking.

De Nederlandse veiligheidspolitiek staat dus vanaf het begin in het teken van een verzet tegen exclusief West-europese samenwerking. Grotere integratie in nucleaire aangelegenheden is enkel in symbolische zin aanvaardbaar. Dat wil zeggen: onder een Amerikaans veto en als daarmee daadwerkelijke vormen van Europese nucleaire verzelfstandiging – en vooral Duitse deelname daarin – voorkomen kunnen worden. Het denken over een 'twee-pijler structuur' of een Europese rol voor de Franse of Britse kernmacht gaat in de Nederlandse optiek veel te ver. Nederland was dan ook bij monde van *Van der Stoep* in beginsel tegen de verklaring van Ottawa (1974), waarin de NAVO-ministerraad uitsprak dat beide kernmachten bijdragen tot de verdediging van het NAVO-gebied.⁸ De Nederlandse politici waren veroordeeld om te geloven in de Amerikaanse nucleaire garantie, omdat elk alternatief in hun ogen een erger kwaad betekende.

De lijn die door de nucleaire politiek van Nederland loopt is het streven naar een nucleair monopolie van de Verenigde Staten binnen de NAVO en de exclusieve zeggenschap van dat land over het gebruik van in West-Europa gestationeerde kernwapens. Nederland is altijd tegenstander van onafhankelijke kernmachten als de 'force de frappe' geweest. Het getuigt dan ook niet zo zeer van morele bevoegdheid als wel van een specifieke opvatting van het nationaal belang dat Nederland fervent voorstander is van non-prolifera-tie. Non-prolifera-tie is het symbool van een Amerikaans-Russisch nucleair monopolie en daarmee van de Atlantische clausulering van de Europese integratie.

De notie van het kernwapenvrije Europa, die bij voorbeeld door de PvdA wordt aangehangen, is in zekere zin de meest extreme formulering van deze Nederlandse traditie. Het zou in principe de terugkeer naar de status quo van de NAVO in 1949 betekenen, toen de Verenigde Staten een nucleair monopolie binnen de NAVO hadden en er geen kernwapens op Europees territorium gestationeerd waren. De notie van het kernwapenvrije Europa is tevens een elegante manier om de Franse en Britse kernmacht te verwerpen, waar men uit geheel andere overwegingen toch al tegen gekant was. Het pleidooi voor een kernwapenvrij Europa betekent vooral een versterking van de afhankelijkheidsrelatie met de Verenigde Staten.

De enige vorm van deling in de besluitvorming die met de Nederlandse opstelling in de NAVO te verenigen is zijn consultaties. Luns plaatste al in 1961 Europese blokvorming in de NAVO tegenover consultatie, waarbij de keuze voor dat laatste uitviel.⁹ Consultatiemechanismen zijn echter over het geheel genomen weinig effectief als middel om de Westeuropese invloed op het NAVO-beleid te vergroten. Een beeld dat wordt bevestigd door een Nederlandse diplomaat bij de NAVO: *'Toch wijst de praktijk uit dat zelfs wanneer belangrijke kwesties aan de orde zijn die met name het buitenlands politieke ruggemerg van één der bondgenoten raken, de consultaties vaak niet meer in-*

houden dan eenzijdige – en soms achteraf plaatsvindende – verschaaffing van informatie'.¹⁰ Een oordeel dat natuurlijk niet alleen de Verenigde Staten treft. Consultatie is momenteel echter vooral bilateraal éénrichtingsverkeer tussen ongelijke bondgenoten. Kissinger: 'Op lange termijn is consultatie alleen effectief als degenen die geconsulteerd worden de mogelijkheid hebben onafhankelijk te handelen'.¹¹ Logisch uitvloeisel van de Atlantische clausulering is het tegengaan van vormen van buitenlandspolitieke coördinatie in Europees verband en als het niet anders kan deze zo ongestructureerd mogelijk te doen verlopen. Die opstelling gold ten aanzien van de Franse plannen tot intergouvernementele samenwerking op het gebied van de buitenlandse politiek (de zogenaamde Fouchet-plannen, begin jaren zestig), de Europese Politieke Samenwerking (EPS, vanaf 1969) en de 'herleving' van de Westeuropese Unie (WEU, in 1984). Belangrijk element in deze politiek is het voorkomen van een institutionele verzelfstandiging van deze overlevingsvormen. Zo was Nederland in 1962 tegen een onafhankelijk secretariaat voor de Politieke Unie, in 1971 tegen een permanent secretariaat van de EPS en in 1984 tegen een versterking van het secretariaat van de WEU. Nederland heeft op het gebied van de economische integratie belangrijke initiatieven genomen, maar op niet-economisch terrein is haar politiek wezenlijk reagerend gebleken. Dat alles om elke tendens in de richting van blokvorming in de NAVO te vermijden.

Een laatste element van het naoorlogse Europese beleid dat we hier willen noemen is het Nederlandse verzet tegen directoraatsvorming in de EG en de NAVO. Hier zien we de Nederlandse diplomatie als woordvoerder van de kleinere Europese mogelijkheden voortdurend de formele gelijkwaardigheid van alle naties benadrukken en actief alle pogingen om de machtsongelijkheid in Europa formeel tot uitdrukking te brengen, tegengaan. Al in 1944 presenteerde Nederland tijdens de voorbereidende conferentie voor de vorming van de Verenigde Naties zich als woordvoerder van de kleinere naties. Nederland wilde vooral voorkomen dat de Grote Vijf de VN, via de Veiligheidsraad, zouden gaan besturen. Een soortgelijke vrees voor directoraatsvorming van de grotere landen keert later regelmatig terug in ander verband. Zo toonde Nederland zich tegenstander van de voorstellen van De Gaulle om een triumviraat in de NAVO in te stellen. In Europees verband zette Nederland zich altijd in voor supranationale modellen. Volgens Brinkhorst 'een welbegrepen eigenbelang': '(...) zonder supranationaliteit zou de dreiging van een directoraat van de grote landen veel reëler zijn'.¹² Nederland toonde zich bij monde van minister Van der Stoep tegen de toepassing van de grote geïndustrialiseerde landen vanaf het midden van de jaren zeventig: 'Ik kan niet voorbijgaan aan het feit dat vier lidstaten van de EEG onderwerpen die onmiskenbaar tot de competentie van de Gemeenschap behoren, buiten dat kader hebben behandeld. Het is niet goed dat de resultaten gekocht zijn met een verwaarlozing van communautaire procedures. (...) Met genoegen noteer ik dat dit soort bijeenkomsten niet is geïnstitutionaliseerd'.¹³

Geheel in dezelfde lijn was het Nederlandse verzet tegen de oorspronkelijke opzet van de Nuclear Planning Group van de NAVO (NPG), die vijf permanente leden zou krijgen en waarvoor Nederland was uitgenodigd. Tot niet geringe Amerikaanse verbazing weigerde Nederland zitting te nemen en pleitte, daarentegen, voor een stelsel dat ruimere deelname van de kleine NAVO-partners zou waarborgen. Voorhoefte merkt over de achtergrond van deze houding op: 'Voor het Nederlandse streven naar bestendiging van de nucleaire hegemonie van de Verenigde Staten was een formele gelijkwaardigheid van alle NAVO-lidstaten van belang. Verder zou de gecombineerde invloed van de kleinere lidstaten groter worden naarmate de Nuclear Planning Group breder van samenstelling was'.¹⁴

Nationaal belang

Welke interpretatie van het nationale belang gaat er nu schuil achter deze Atlantische clausulering van de Europese integratie en het verzet tegen directoraatsvorming? Het stellen van deze vraag is niet zo voor de hand liggend als dat zou moeten zijn, want de observatie van Rozemond 'dat de term Nederlands "belang" vrij spaarzaam in publieke beleidsdiscussies wordt gebruikt, laat staan uitgewerkt', is treffend.¹⁵ Wie die vraag wél stelt stuit al snel op enkele continue elementen in de interpretatie van het nationale belang. Dat is ook niet zo verwonderlijk gezien het tamelijk stabiele karakter van een aantal centrale gegevenheden van de Nederlandse positie in Europa: een geografische ligging aan de monding van drie grote rivieren, een economische structuur met een sterke nadruk op buitenlandse handel en een demografisch en militair potentieel dat relatief bescheiden is vergeleken met de grotere Europese mogendheden.¹⁶ De dominante interpretatie van deze gegevenheden zou men kunnen omschrijven met de termen *anticoninentalisme*, *economisch pacifisme* en *status quo gerichtheid*. De vraag die we ons stellen is of het naoorlogse Europese beleid van Nederland met behulp van dergelijke termen verhelderd kan worden.

Wat de Atlantische gerichtheid en het verzet tegen directoraatsvorming van de grotere Europese mogendheden verbindt is een *anti-continentale oriëntatie*, die door Van Hamel in zijn *Grondstellingen van Nederland's staatkundige positie* (1918) onder woorden is gebracht: 'III. Het gestadige gevaar, waardoor Nederlands zelfstandigheid wordt bedreigd, is: indien één grote mogendheid op het vasteland 't overwicht boven de anderen nastreeft, en er daarbij noodwendig op uit zal zijn, ook de Nederlanden aan haar wil te onderwerpen. (...) IV. De natuurlijke steun voor het bestaan van de Nederlandschen staat blijft, ondanks de belangtegenstellingen die zich tussen beiden steeds doet gelden, bij Groot-Brittanië, bij de zeemogendheid gelegen. (...) V. Het aangewezen stelsel voor de internationale positie van Holland is steeds gevonden in het verband met Engeland en met de tegen het continentale imperialisme gekeerde mogendheden van het vasteland'.¹⁷

Van Hamel beschrijft een uitgangspunt: angst voor

overheersing door een continentale mogendheid (III) en twee complementaire diplomatieke strategieën om dat gevaar te keren: een Angelsaksische oriëntatie (IV) – dat wil zeggen een verbinding met een hegemoniale niet-continentale mogendheid – en een kleine landen oriëntatie (V) – waarmee vooral bedoeld wordt op een verbond met kleinere op het neutralisme geënte continentale landen. Beperkt tot de periode sinds de Eerste Wereldoorlog bestaat die eerste oriëntatie uit een bewuste aanvaarding van de Engelse en later Amerikaanse hegemonie en kan voor de laatste oriëntatie kan het samenwerkingsverband van de Oslo-staten in de jaren dertig model staan.¹⁸ Het verzet tegen directoraatsvorming in EG en NAVO of het samenwerkingsverband van noordelijke sociaal-democratische partijen (Scandilux) zijn naoorlogse voorbeelden van deze traditie. Beide diplomatieke houdingen, die als anticontinentaal gekarakteriseerd kunnen worden, vullen elkaar aan en zijn voortdurend aanwezig in de buitenlandse politiek van Nederland.

Deze anticontinentale gerichtheid is tot een wezenlijk bestanddeel van het nationale zelfbeeld geworden. Illustratief zijn bij voorbeeld de volgende uitspraken van Huizinga: *'Over Delftzijl en Vaals loopt de grens tussen West- en Middel Europa. In onze westelijkheid ligt onze kracht en de reden van ons bestaan. Wij horen aan den Atlantischen kant'*.¹⁹ En, op een andere plaats: *'Onze nationale blik is op zee en ver over zee gericht. Het zwaartepunt van ons nationale bestaan ligt ternauwernood in het land zelf, maar in een virtueel punt van de oceaan'*.²⁰ Pregnanter is het moeilijk te verwoorden.

Uit de woorden van Huizinga blijkt ook de samenhang van anticontinentalisme met de economische structuur van Nederland waarin buitenlandse handel een buitengewoon belangrijke plaats inneemt. De interpretatie van dat gegeven kan men aanduiden met de term: *economisch pacifisme*. Het Nederlandse streven naar een stabiele internationale rechtsorde is primair gedictieerd door het principe van de vrijhandel. Het handelsliberalisme maakt geen kwalitatief verschil tussen binnenlandse en buitenlandse handel en veronderstelt een fundamentele belangenharmonie tussen de handelende naties. Handel is in deze optiek een instrument van pacificatie en enkel gebaat bij een scheiding tussen economie en politiek. Dus een permanent kenmerk van de *'laissez-faire'* benadering is het streven naar een depolitisering van de handelsbetrekkingen. De opvatting van handel als het medium van het gedeelde belang en pacificatie ontlokte Carr een kritisch commentaar: *'Pogingen om door toepassing van economische beginselen losgemaakt van politieke overwegingen internationale vraagstukken op te lossen zijn niet levensvatbaar'*.²¹ Maar dat is precies de pretentie van het economisch pacifisme, waarvan men de scheiding tussen economie en politiek terug ziet in de Nederlandse Europa-politiek na de oorlog.

Anticontinentalisme en economisch pacifisme wijzen beide in de richting van *status quo gerichtheid* als een permanente karakteristiek van de Nederlandse Europese politiek. Nederland is een status quo mogendheid of in de woorden van Carr een *'satisfied Power'*. Het

interessante in de Nederlandse positie is dat Nederland ook na het verlies van haar hegemoniale positie in Europa een verdediger van de status quo is gebleven. Met andere woorden: Nederland zag haar nationale belangen het beste gewaarborgd onder Engelse en later Amerikaanse hegemonie. De verklaring voor deze houding bestaat erin dat Nederland geen middelgrote mogendheid was, maar van een kortdurende hegemoniale positie terugviel naar een positie waarin ze geen enkele leidende pretentie – althans anders dan een morele – meer kon koesteren. De ambivalente status, die zoveel middelgrote, *'unsatisfied Powers'* als Frankrijk, Duitsland en Engeland plaagt, kende Nederland nauwelijks. Wel heeft Nederland een enigszins ambivalente status gehad vanwege de discrepantie tussen haar beperkte rol in Europa en haar positie als belangrijke koloniale mogendheid. Na de ontmanteling van het koloniale imperium stond echter niets meer een invoeging in de Atlantische status quo in de weg.

Deze drie kenmerken van de Europese politiek van Nederland verklaren grotendeels de naoorlogse politiek. Voorhoeve noemt een belangrijke reden waarom Nederland de Atlantische clausulering nastreefde: *'Nederland gaf, net zoals andere kleine Europese mogendheden, de voorkeur aan de meer indirecte hegemonie van een verafgelegen Atlantische grootmacht boven een leidende rol van Groot-Brittannië, Duitsland, Frankrijk of enigerlei combinatie van deze landen in een militair onafhankelijk Europa, die minder geloofwaardig zou zijn en een directere overheersing zou betekenen. (. . .) Een actieve aanpassings-politiek, het laten opgaan van de buitenlandse politiek in een groter geheel, kan de wens verhullen om afzijdig te blijven van brute vormen van machtspolitiek'*.²² Anders gezegd: *de Amerikaanse hegemonie over Europa was en is een middel voor Nederland om de machtsongelijkheid in Europa te neutraliseren of egaliseren*. In een onafhankelijker Europees veiligheidsbeleid zou Nederland in veel sterker mate de gevolgen van de verschillen in economische, politieke en militaire macht ondervinden. Verzet tegen directoraatsvorming of pleidooien voor supranationale oplossingen moeten ook worden gezien als middelen tot neutralisering van de machtsongelijkheid. Een afhankelijk Europa is een middel om afzijdig te kunnen blijven van een continentale machtsstrijd. Op één noemer gebracht: *'afzijdigheid in afhankelijkheid'*.

Het anticontinentalisme is gericht tegen een overheersende Duitse of Frans/Duitse rol op het continent. Vooral een eventuele nucleaire rol van de Bondsrepubliek in een Westeuropese veiligheidsstructuur vormt welhaast een klassiek argument tegen welke relativering van de band met de Verenigde Staten dan ook. Alleen een veiligheidspolitieke integratie in de NAVO vermag het Duitse vraagstuk binnen de perken te houden. Recentelijk kon een soortgelijke zorg vastgesteld worden bij de historicus Brands die in het WRR-rapport *Denkend aan Duitsland* (1983) schrijft: *'Het economische en militaire potentieel gecombineerd met het hybride politieke karakter en de ligging van Duitsland, zouden zelfs onder de meest ideale omstandighe-*

den angst bij de bureu oproepen'.²³

Ook de Franse rol in Europa is, met wat meer recht overigens, door Nederland voortdurend onder de verdenking van nationalistische en hegemoniale ambities geplaatst. Vooral in de periode van De Gaulle natuurlijk, maar ook nadien. De projectie van de Franse nationale identiteit op het geheel van Europa – met als uitvloeisel de gaullistische conceptie van een machtspolitieke rol van Europa tussen de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie – strookte in het geheel niet met de Nederlandse conceptie van een civiel Europa onder Amerikaanse hegemonie. Dat deze Nederlandse opvatting een projectie van de nationale identiteit was, werd wat minder vaak benadrukt.

Deze angst voor een overheersende Frans-Duitse rol herhaalt zich in het programma de sociaal-democratische partijen van de kleinere Europese naties, die sinds 1980 een samenwerkingsverband met betrekking tot veiligheidsproblematiek – Scandilux – onderhouden. Zoals gezegd verdraagt het door Scandilux gepropageerde kernwapenvrije Europa zich uitstekend met een Amerikaanse hegemonie in de NAVO. Ook in een ander opzicht spoort Scandilux met de anticontinentale traditie. De Scandilux-consensus staat in beginsel haaks op een compromis tussen de SPD en de Franse PS over de Europese veiligheidspolitiek. In een artikel over Scandilux van *Petersen* wordt gesproken van een 'sleutelrol' voor de PS in een Europees veiligheidsbeleid, maar hij voegt daar onmiddellijk aan toe: *'Een werkelijke toenadering tussen die twee (SPD en PS) is echter te onzeker om er Scandilux aan op te offeren – nog los van het feit dat enkele Scandilux-partijen zo'n overeenstemming niet graag zouden steunen'*.²⁴

Naast een verzekering van de Amerikaanse hegemonie was het ook een logische eerste zorg voor Nederland om Engeland de EG binnen te loodsen als tegenwicht tegen een Frans-Duitse dominantie. Nederland blokkeerde dan ook begin jaren zestig de al gememoreerde Franse plannen om een intergouvernementele samenwerking op politiek gebied te institutionaliseren met de eis dat zulks enkel mogelijk was na toetreding van Engeland tot de EG. Dit 'préalable anglais' is een goed voorbeeld van de anticontinentale traditie.

Alvorens nu na te gaan in welke mate de veronderstellingen van deze interpretatie van de positie van Nederland in Europa nog steeds in dezelfde mate gelden is het van belang om te wijzen op een aantal 'immanente' tegenstrijdigheden van deze politiek: a) Een politiek die 'afzijdigheid in afhankelijkheid' wil voortzetten is problematisch. Het streven naar een ondergeschikt Europa dat voor zijn veiligheid afhankelijk is van de Amerikaanse garantie komt uiteindelijk in botsing met de Amerikaanse conceptie van 'equal partnership' en 'burden-sharing' en bevordert ongewild isolationisme in plaats van engagement. b) 'Afzijdigheid in afhankelijkheid' erodeert langzaam de publieke consensus over het veiligheidsbeleid. Specifieke nationale of Westeuropese belangen worden niet of onvoldoende duidelijk gemaakt waardoor de identificatie met het veiligheidsbeleid en de noodzaak van mi-

litaire verdediging ondergraven is. c) De combinatie van supranationaliteit en non-proliferatie – beide 'beginselen' van de Nederlandse Europese politiek – is problematisch, omdat in het verlengde van een federaal Europa een zelfstandige defensie ligt en daarmee onder de huidige verhoudingen een vorm van Europese kernmacht. d) Amerikaanse hegemonie als middel tot neutralisering van de machtsongelijkheid in West-Europa en onderdrukking van nationalisme en status-ambivalentie van de middelgrote Europese landen zou op termijn wel eens directoraatsvorming kunnen bespoedigen in plaats van tegenhouden.

Heldring gaf in de *Internationale Spectator* een prikkelende 'oplossing' voor enkele van deze tegenstrijdigheden. Alleen als Europa zich inderdaad naar het Nederlandse zelfbeeld zou voegen is een homogene Europese politiek van Nederland mogelijk. Maar een dergelijke rol voor Europa 'is enkel aanvaardbaar voor de Europeanen die er geen probleem in zien om Europa te vormen naar het evenbeeld van een uitvergroot Nederland. Dat wil zeggen naar het beeld van een gemeenschap die anderen de verantwoordelijkheid voor vrede en veiligheid laat en tevreden is met het streven naar welvaart en sociale gerechtigheid'.²⁵ *Heldring* voorzag ook twee storende factoren voor dit harmonieuze beeld, die twintig jaar later niet aan actualiteit hebben ingeboet: Europees gaullisme en Amerikaanse isolationisme.

Structurele veranderingen

Er is een aantal structurele veranderingen in de West-West verhouding gaande, die het twijfelachtig maken of de vigerende interpretatie van de positie van Nederland in Europa in alle opzichten nog wel 'houdbaar' is. Deze verschuivingen kunnen onder de volgende invalshoeken geanalyseerd worden: – een decentrerend van de positie van Europa in de Amerikaanse buitenlandse politiek; – een toegenomen discrepantie tussen economische integratie en de politiek-militaire non-identiteit van West-Europa, – veranderingen in de positie van de Bondsrepubliek en Frankrijk ten opzichte van de NAVO en tenslotte, – de erosie van de nationale veiligheidsconsensus in landen als Nederland en de Bondsrepubliek. Daarmee wordt een aantal van de voorwaarden waaronder het Nederlandse Europese beleid, gemeten aan zijn eigen doelstellingen, relatief succesvol was, ondermijnd. Het gaat hier uitdrukkelijk niet om een oordeel over de doelstellingen van de buitenlandse politiek van Nederland of om een uitspraak over de (on)wenselijkheid van de veranderingen in de West-West relatie. Het enige wat we ons afvragen is of het Nederlandse beleid in een zich wijzigende strategische context onveranderd kan worden voortgezet.

Vooraf zij opgemerkt dat niet alle veranderingen in de Atlantische betrekkingen in eenzelfde richting wijzen en cumulatief op elkaar in werken. Verder zijn de economische, politieke, culturele en militaire vervlechtingen tussen de Atlantische bondgenoten tamelijk hecht, zodat dramatische veranderingen op een korte termijn onwaarschijnlijk zijn. Daar staat tegenover dat het heersende nationale zelfbeeld, dat de op hand-

having van de Atlantische status quo gerichte politiek schraagt, de waarneming van deze veranderingen belemmert. Weliswaar zijn er enkele rapporten over deze problematiek verschenen – bijvoorbeeld een publicatie van de Teldersstichting *West-Europa en de Verenigde Staten* – maar tot nog toe werden niet systematisch de gevolgen voor de specifieke positie van Nederland onderzocht.

Decentring

Er zijn verschillende redenen aanwijsbaar waarom *West-Europa niet meer een zo centrale plaats in de buitenlandse politiek van de Verenigde Staten bezet*, als vijftien, twintig jaar geleden.

1. De Tweede Wereldoorlog bezegelde de ondergang van het Europese statensysteem als hegemoniale macht. Maar juist door het ontstane machtsvacuüm bleef Europa in de eerste decennia na de oorlog een centrale regio in het bipolaire systeem dat zich vormde. De confrontatie tussen de Sowjet-Unie en de Verenigde Staten – met als symbool de strijd rond Berlijn – vond grotendeels plaats in Europa. Zolang de Koude Oorlog de betrekkingen tussen de nieuwe grootmachten bleef bepalen wist West-Europa zich verzekerd van het Amerikaanse engagement. *Met de stabilisering van de status quo van het gedeelde Europa verschuift het machtsvacuüm naar de Derde Wereld en bij gevolg krijgt de confrontatie tussen de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie een ander zwaartepunt.* De Sowjet-Unie heeft nooit de Amerikaanse opvatting onderschreven dat détente 'ondeelbaar' is. In tegendeel: de vreedzame coëxistentie in Europa bood de mogelijkheid de centra van confrontatie naar elders te 'verleggen'. De consequentie daarvan wordt door de neo-conservatief Kristol onder woorden gebracht: *'niet alleen de militaire veronderstellingen waarop de NAVO is gebaseerd zijn momenteel hoogst problematisch. Ook het axioma van de buitenlandse politiek – dat West-Europa, zo gezegd, "het mondiale strijdpunt" is, de cruciale regio waar de conflicten zich concentreren – verliest snel aan betekenis*'.²⁶ De détente is niet in Berlijn mislukt, maar in Angola en Afghanistan. Het bipolaire stelsel is niet zozeer in verval, maar verbreidt zich langzaam over andere regio's. Door deze uitbreiding is de cohesie van de militaire allianties, die de kern van het bipolaire systeem vormen, wel verzwakt.

De decentring van Europa hangt nauw samen met het verschil in reikwijdte van de buitenlandse politiek van West-Europa en de Verenigde Staten. *Terwijl de dekolonisatie tot een regionalisering van de Westeuropese belangen heeft geleid, hebben juist de machtsvacua die West-Europa elders heeft achtergelaten tot een vergaande globalisering van de Amerikaanse belangen geleid.* Kissinger analyseerde in zijn boek *'The troubled partnership'* (1965) deze verschillen: *'Ten gevolge van de dekolonisatie zien onze Europese bondgenoten zichzelf niet meer als wereldmachten. (...) Anders gezegd: we zijn nu de enige lidstaat van de NAVO met belangen over de gehele wereld en daar vloeien onvermijdelijk verschillen in zienswijze uit voort*'.²⁷ Met beperkte economische en militaire middelen kan dat tot

een pijnlijke afweging van prioriteiten nopen: *'De druk op onze middelen en vernuft zou wel eens te groot kunnen worden als we ons overal, ook in Europa, als regent willen blijven opwerpen. Er zal een moment komen waarop we een zekere mate van Europese autonomie als een zegening en niet als hinderlijk zullen ervaren*'.²⁸ Een vaststelling die na twintig jaar aantasting van de Amerikaanse hegemonie alleen maar aan zeggingskracht heeft gewonnen.

2. Een andere factor die het gewicht van Europa relatief vermindert is *de verschuiving in de regionale structuur van de Amerikaanse buitenlandse handel van de Atlantic naar de Pacific*. In een recent SER-rapport heet het dat *'de wereldeconomie op weg (is) naar een multipolaire ruimtelijk economische structuur*'.²⁹ Vooral de opkomst van de Pacific – met landen als Japan, Zuid-Korea en Taiwan – als snelste groeiopool is daar verantwoordelijk voor. Dat heeft gevolgen voor de buitenlandse handel van de Verenigde Staten. Enkele cijfers: vooral de importen uit de EG zijn relatief sterk gedaald (27,6 procent in 1965 tot 18,9 procent in 1980), terwijl die uit de Pacific fors zijn toegenomen: 19,3 procent naar 26,5 procent van het totaal van de buitenlandse handel van de Verenigde Staten. Van deze Aziatische export neemt Japan ongeveer de helft voor haar rekening. De Pacific-landen hebben de EG in korte tijd als handelspartner van de Verenigde Staten gepasseerd: in 1965 was de verhouding nog 16,7 procent tegen 29,0 procent, in 1980 was het 25,9 procent tegen 23,4 procent.³⁰ Daar staat tegenover dat *kwa directe investeringen de EG en de Verenigde Staten voor elkaar nog steeds het meest van belang zijn*. Hoewel vanwege de opeenhoping van politieke conflictstof in de Pacific en vanwege haar globale handelspolitieke belangen de Verenigde Staten niet eenzelfde eenzijdige regionale betrokkenheid in de Pacific zullen opbouwen als destijds in Europa is gebeurd, is het de vraag hoe deze verschuiving in de handelspolitieke gewichten zal uitwerken op het geheel van de buitenlandse politiek. Datzelfde geldt voor de economische en demografische verschuivingen in de richting van 'Sunbelt' in Amerika zelf. Verdraagt een multipolaire wereldeconomie een bipolaire veiligheidsstructuur als de NAVO?

3. Het strategisch nucleaire evenwicht tussen de Sowjet-Unie en de Verenigde Staten, dat in de SALT-akkoorden is vastgelegd, heeft in West-Europa en de Verenigde Staten toenemende twijfel doen ontstaan aan de realiteitswaarde van de nucleaire garantie. Kort gezegd: *sinds het strategische evenwicht is gerealiseerd lijkt het een vanzelfsprekend Amerikaans belang om een eventuele oorlog in Europa met conventionele middelen uit te vechten en tot de Europese regio of 'theater' te beperken*. De verandering in de strategische doctrines van de NAVO weerspiegelen gedeeltelijk dat Amerikaanse belang. Het idee van een strategische vergelding (Massive Retaliation) werd begin jaren zestig vervangen door de doctrine van de 'flexible response', die hiervan in twee opzichten afwijkt. De nieuwe doctrine beoogt de strategische vergelding, die met name in het geval van een beperkte conventionele aanval door het Warschaupact niet meer geloofwaar-

dig werd bevonden, in te ruilen voor een *conventionele* optie en een *graduele* nucleaire vergelding. Inmiddels hebben enkele grondleggers van deze doctrine – zoals Mc Namara – een volgende logische stap gezet en pleiten voor een no-first-use van tactische en strategische kernwapens.³¹

Waarom is een no-first-use de logische consequentie van de 'flexible response'? Als men er van uitgaat dat de Verenigde Staten met de 'flexibele response' uiteindelijk een conventionalisering en regionalisering van de NAVO-strategie wilden bewerkstelligen, dan is de stap naar een no-first-use politiek begrijpelijk. No-first-use dwingt tot de opbouw van gelijkwaardige conventionele middelen – terwijl bij de 'flexible response' nog kan worden teruggevallen op een vroegtijdig gebruik van tactisch nucleaire wapens – en verbreekt definitief het gevaar van een nucleair automatisme, wat bij het idee van een graduele escalatie nog maar afgewacht moet worden. Tot nog toe heeft de Amerikaanse regering de no-first-use verworpen, maar de ideeën van Rogers om de conventionele middelen van de NAVO zo op te bouwen dat het Warschaupact 'als eerste tot escalatie wordt gedwongen' komen daar dicht in de buurt.³²

Welke zijn nu de reacties geweest in West-Europa op de hier beschreven ontwikkelingen? Globaal kan men zeggen dat de roep om een zelfstandiger Europees veiligheidsbeleid toe is genomen. Welke ook de motivering is om voor Westeuropese veiligheidssamenwerking te pleiten, de twijfel aan of de verwerping van het Amerikaanse engagement in West-Europa – ten gevolge van de decentrerende van de Europese positie – verstoort op termijn één van de grondslagen van de Nederlandse Europa-politiek. Simpelweg vasthouden aan de status quo, als antwoord op deze onwelkome veranderingen, lijkt een probaat middel om Amerikaans disengagement te bespoedigen.

Het bewustzijn daarvan lijkt in West-Europa sterker te worden. Twee motieven, die goed de ambivalente positie van het afhankelijke Europa weerspiegelen, spelen een rol bij het streven naar een grotere politiek-militaire autonomie. Allereerst 'is het in het West-europese belang om de interesse van de Verenigde Staten in West-Europa wakker te houden', volgens een rapport van de Telderstichting.³³ Daarnaast wordt gepleit voor meer defensiesamenwerking 'bij wijze van herverzekeringsspolis tegen een mogelijke terugtrekking van de Verenigde Staten uit hun tegenwoordige overeengekomen posities', aldus Kaiser c.s.³⁴

'Herverzekeringsspolis' of poging om 'de aandacht vast te houden', het zijn beide reacties, louter gebaseerd op de gedachte dat West-Europa vooral object is van de Amerikaanse politiek. En dat is tot op zekere hoogte ook de realiteit. Het is niet denkbeeldig dat de landen van West-Europa uiteindelijk slechts onder externe druk, geïnitieerd door de Amerikaanse regering, een compromis tussen hun uiteenlopende nationale veiligheidsbelangen zullen weten te vinden.

Discrepancie

Een tweede structurele verandering in de Atlantische

betrekkingen is de *gegroeide discrepantie* tussen de economische integratie en de politiek-militaire *afhankelijkheid van West-Europa*. Daarbij gaat het om twee veranderingen. Allereerst heeft de eigen dynamiek van de economische integratie tot een verscherpte handelspolitieke concurrentie geleid die moeilijk te verenigen valt met de bestaande veiligheidspolitieke onderschikking. En verder maakt de toegenomen interdependentie op wereldschaal economische betrekkingen steeds meer tot object en middel van veiligheidspolitiek. Deze verstrengeling van economische- en veiligheidspolitiek maakt de politiek-militaire non-identiteit van de EG tot probleem.

De Verenigde Staten worden nu geconfronteerd met de uitkomst van het economische integratie-proces dat door henzelf – te beginnen met het Marshall-plan – sterk is bevorderd. De EG is reeds langere tijd veruit het grootste handelsblok ter wereld en heeft – naarmate de gemeenschappelijke markt verder integreert en de coördinatie van de buitenlandse handel sterker wordt – een sterk concurrentievermogen ontwikkeld. De afgelopen twintig jaar heeft zich dan ook een veelvoud aan handelspolitieke conflicten voorgedaan. Dat geldt zeker nu de economische crisis het protectionisme heeft aangewakkerd. Opvallend is dat de Verenigde Staten zich verzetten tegen een aantal van de centrale mechanismen van de economische integratie, zoals een discriminatoir buiten-tarief voor derden die niet tot de gemeenschappelijke markt behoren en de subsidiëring van de agrarische produktie in de EG. De EG van haar kant heeft zich gekeerd tegen het hoge Amerikaanse begrotingstekort en de hoge rentestand.

De logica van een gemeenschappelijke markt en handelspolitiek leidt noodzakelijk tot conflicterende economische strategieën van de EG en de Verenigde Staten. Daarbij dwingt de technologische achterstand van Europa ten opzichte van Japan en de Verenigde Staten tot een verdergaande coördinatie van het economische beleid en tot een zekere bescherming van de Westeuropese industrie op straffe van een 'kolonisering', zoals een topfunctionaris van Olivetti het onlangs formuleerde.

De precieze weerslag van de handelspolitieke concurrentie en de monetaire geschillen op de bestaande veiligheidsarrangementen is moeilijk te bepalen, maar wel is duidelijk dat de combinatie van handelsoorlogen en veiligheidspolitieke afhankelijkheid voor de Verenigde Staten politiek moeilijk aanvaardbaar is. De economische integratie van West-Europa heeft zo een eigen momentum gecreëerd waarvan de gevolgen ook op buiten-economisch gebied merkbaar zijn. Daarnaast is de verstrengeling van economische – en veiligheidspolitiek, ten gevolge van de toegenomen interdependentie, zichtbaar op verschillende gebieden. Om twee voorbeelden te noemen: de Oost-West handel en de bescherming van de aanvoerroutes van strategisch belangrijke grondstoffen.

In de transatlantische controverses over de Oost-West handel gaan verschillen in economische belangen hand in hand met uiteenlopende opvattingen over de politieke relaties met Oost-Europa en de Sowjet-Unie.

Een restrictieve opvatting over het aantal strategische goederen dat aan de landen van het Warschaupact mag worden geleverd en dus niet op de zogenaamde COCOM-lijsten worden geplaatst, wordt gedictieerd door de veel geringere economische belangen van de Verenigde Staten bij de handel met deze landen, door een kritischer evaluatie van de ontspanningspolitiek en door een andere beoordeling van de veiligheidsrisico's van de economische interdependentie tussen Oost en West. Het Amerikaanse embargo in verband met de Russische gaspijplijn of sommige sancties naar aanleiding van de inval in Afghanistan vormen een goede illustratie van de verschillen in perspectief. Afgezien van deze verschillen is ook de Europese visie van détente, waarin een bewust gewilde economische afhankelijkheid centraal staat, een voorbeeld van de samenhang van economische- en veiligheidspolitiek. Een ander voorbeeld is de beveiliging van de toevoer van grondstoffen. Terwijl West-Europa in sterkere mate dan de Verenigde Staten afhankelijk is van de import van olie is ze voor de bescherming van de zee-routes afhankelijk van de Verenigde Staten. In een resolutie van het Europese Parlement, naar aanleiding van het rapport-Diligent over deze problematiek, wordt aan de lidstaten die over een marine beschikken gevraagd 'om hun patrouilles buiten het verdragsgebied van de NAVO te coördineren en hun maritieme potentieel te versterken en zulks in het kader van de Europese Politieke Samenwerking te doen'.³⁵

De roep om een gelijke lastenverdeling in de NAVO, de zogenaamde problematiek van de 'burdensharing' is het symbool van de Amerikaanse frustratie over de gesignaleerde discrepantie tussen het economisch vermogen en het politiek-militair onvermogen van de Westeuropese naties. De laatste jaren hebben de Verenigde Staten herhaalde malen bij de Europese bondgenoten aangedrongen op een realisering van het NAVO-besluit uit 1977 om jaarlijks de defensiebudgetten reëel met drie procent te verhogen. Het Nunn Amendment, dat in 1984 slechts met een krappe meerderheid door de Amerikaanse Senaat verworpen werd, voorzag in een troepenreductie van negentig duizend soldaten in drie jaar indien de Westeuropese regeringen hun verplichtingen niet zouden nakomen. De eigen dynamiek van de economische integratie maakt de afwezigheid van een gecoördineerd veiligheidsbeleid tot een urgent probleem. De verstrengeling van economische- en veiligheidspolitiek maakt de traditie van het economisch pacifisme, één van de grondslagen van de Nederlandse Europese politiek, tot een anachronisme. Tegenover het in wezen verouderde veiligheidsbegrip van het economisch pacifisme moet een uitgebreider begrip van veiligheid worden gesteld. Voor wie het begrip 'economische veiligheid' een centrale rol toekent ligt de conclusie voor de hand: 'De gedachte dat Europa, voortgaande op de weg naar grotere eenheid, een 'civiele macht' zou kunnen worden is door de gebeurtenissen achterhaald'.³⁶ In 1983 zette de Europese Raad een stap in die richting door uit te spreken dat de Europese Politieke Samenwerking ook 'politieke en economische aspecten van de veiligheid' zou moeten gaan coördineren. Het debat in

Nederland blijft daar bij achter, zodat Voorhoeve met enig recht vaststelde dat over 'dwarsverbanden tussen NAVO-politiek, Europees beleid en nationaal economisch beleid slechts een enkeling zich (durft) uit te laten'.³⁷

De voorstanders van een onafhankelijker opstelling van West-Europa die zich baseren op de discrepantie tussen economische integratie en politiek-militaire non-identiteit hebben een andere rol van Europa voor ogen dan degenen die voor meer autonomie pleiten gezien het verminderde gewicht van Europa in de buitenlandse politiek van de Verenigde Staten. In het laatste geval gaat het om de positie van Europa als *object* van Amerikaanse politiek, in het eerste geval wordt de *eigen dynamiek* van de Europese eenwording voorop gesteld. Westeuropese veiligheidsbeleid is dan niet louter een reactie op de Amerikaanse politiek maar een politiek programma waarin de *voltooiing van de Europese integratie* centraal staat. De hegemonie van de Verenigde Staten in Europa is in deze optiek vooral de resultante van Europese verdeeldheid en de virulente polemiek tegen het Amerikaanse beleid wordt gezien als een doorzichtige methode om dat onvermogen toe te dekken. In de woorden van Schmidt: 'Het ontbreken van leiding in Europa lijkt tot Amerikaanse overheersing uit te nodigen'.³⁸ Beide wijzen van redeneren vertegenwoordigen een eigen realiteit maar worden in de discussie te weinig onderscheiden.

Positieverandering

Een derde structurele verandering in de West-West relatie is de *gewijzigde omgang van Frankrijk en de Bondsrepubliek met de relatie tussen nationale identiteit - Europese veiligheid - atlantische integratie*. Door de politiek-militaire non-identiteit van West-Europa veroorzaakt elke Atlantische crisis een terugval op nationale posities of hooguit bilaterale connecties. Vooral voor de twee - in veiligheidspolitiek opzicht meest geëxponeerde - Europese mogendheden, Frankrijk en de Bondsrepubliek vormt dat een probleem. Als middelgrote mogendheden kunnen ze zich in het geval van een crisis niet eenvoudig naar de Amerikaanse hegemonie voegen.

Frankrijk werd al begin jaren zestig geconfronteerd met het vacuüm tussen nationale autonomie en Atlantische integratie. Nadat De Gaulle achtereenvolgens een hervorming van de NAVO door instelling van een triumviraat (1958), een intergouvernementele samenwerking in West-Europa op defensiegebied (1962) en een Frans-Duitse entente, middels een vriendschapsverdrag (1963) had geprobeerd te bewerkstelligen, koos hij uiteindelijk voor een strikt nationale oplossing: Frankrijk trad uit het geïntegreerd militaire commando van de NAVO en ging voort met de opbouw van een onafhankelijke nationale kernmacht. Achtergrond van de Franse beslissing vormde onder meer de twijfel aan de Amerikaanse nucleaire garantie en de compensatie van verschillen in machtspositie met de Sowjet-Unie en de Verenigde Staten door de opbouw van een onkwestbaar afschrikingsvermogen (de zogenaamde 'pouvoir égalisateur de l'atome').

Maar al enkele jaren later werden de tegenspraken van een strikt nationale veiligheidsdoctrine, gezien de geografische lotsverbondenheid met het Europese continent, voelbaar. Bestaat er niet een 'espace stratégique unique' en vooral, een geografisch continuüm tussen de Bondsrepubliek en Frankrijk? En dwingt het idee van een 'sanctuaire national', gedekt door de kernmacht, niet tot een conventionele verdediging buiten de landsgrenzen? De afgelopen vijftien jaar is er dan ook een langzame herziening van de idee van een nucleaire Maginot-linie merkbaar. Daarbij zijn een aantal verschillende concepties in het geding: – de notie van het 'sanctuaire élargi', in 1976 door de stafchef van de strijdkrachten Méry gelanceerd, waarmee de dekking van een breder gebied dan het nationale territorium door kernwapens wordt geïmpliceerd, – een gevechtfunctie voor tactische kernwapens, waardoor Frankrijk een eigen 'flexible response' zou krijgen, en – het idee van de Force d'Action Rapide (FAR), een mobiele conventionele eenheid die vooral in de Bondsrepubliek in crisisgeval moet opereren.

Bij al deze concepties gaat het om de opvulling van het schemergebied tussen de nucleaire Maginot-linie en een her-integratie in de voorwaartse verdediging van de NAVO, waardoor Frankrijk haar autonomie zou verliezen. *Mitterrand* laat bewust de precieze territoriale grenzen van de nucleaire afschrikking in het vage: '*Aan de vastberadenheid van een land waarvan de onafhankelijkheid in het geding is door een directe dreiging (1e sanctuaire national) of een indirecte dreiging (l'intérêt vital) kan niet getwijfeld worden*'.³⁹ Maar waar begint 'l'intérêt vital' en waar houdt het territoriaal gezien op? Hetzelfde geldt voor de conventionele middelen: '(. . .) *het is denkbaar dat, afhankelijk van de noodzaak, (. . .) deze eenheden (waarbij ik vooral denk aan de FAR) oprukken voorbij de huidige, met onze partners in het bondgenootschap overeengekomen posities op het Westduitse grondgebied*'.⁴⁰ Ook hier mobiliteit zonder een her-integratie in de voorwaartse verdediging van de NAVO.

Er is een beweging gaande in de richting van een relativering van de nationale veiligheidsdoctrine en een toenadering tot de NAVO. Politici als *Mitterrand* en *Schmidt* zien in het sinds 1982 frequente militaire overleg tussen Frankrijk en de Bondsrepubliek, een belangrijke bemiddelende schakel in die toenadering. Het militaire overleg maakt de Franse wens duidelijk om zonder een her-integratie in de NAVO het nationale isolement te doorbreken. En dat bepaalt in beginsel de dynamiek van de Frans-Duitse samenwerking. De Bondsrepubliek verkeert, vanwege de Duitse problematiek, in een voortdurende 'double bind'. Enerzijds werd haar in de jaren zestig verweten de ontspanningspolitiek te blokkeren door eisen in verband met een Duitse hereniging. Anderzijds, werd na het sluiten van de 'Ostverträge', herhaaldelijk de vrees voor een Duitse 'Alleingang' geuit. Zo bezien is er een structurele spanning tussen de kwetsbare positie van de Bondsrepubliek in het Bondgenootschap en de problematiek van de Duitse eenheid. En, naarmate de transatlantische spanningen heviger werden kwam, bij ontstentenis van een Europese veiligheidspolitiek, de na-

tionale problematiek meer in het brandpunt van de politieke debatten te staan.

Tegelijkertijd met de vermindering van de Amerikaanse hegemonie in West-Europa in de jaren zeventig ontplooidde de Bondsrepubliek meer en meer haar machtspotentieel en werd zij vooral onder *Schmidt* een belangrijke factor in de Oost-West verhouding. De deelname van de Bondsrepubliek aan de top van Guadeloupe in 1979 symboliseert de erkenning van deze toegenomen rol door de Verenigde Staten, Frankrijk en Engeland. Maar die rol geeft aanleiding tot nieuwe, conflicterende posities: '*De Bondsrepubliek die er zorg voor draagt om een niet al te uitgesproken rol te spelen in de Oost-West relaties en beheerst te werk te gaan, kan zich juist daardoor gedwongen zien om voorop te lopen in de Westerse politiek als ze zich verzet tegen bepaalde aspecten van de Amerikaanse politiek*'.⁴¹ Anders gezegd: de kwetsbare positie van de Bondsrepubliek in het Oost-West conflict maakt een scherp omliggende positie in het West-West conflict noodzakelijk en tegelijk zeer moeilijk.

Gegeven de politiek-militaire non-identiteit van Europa is de relatie met Frankrijk van eminent belang om niet in een geïsoleerde positie te geraken. In de woorden van *Schmidt*: '*Gezien de geo-politieke positie van Duitsland en haar positie als slagveld in het militair-strategisch denken in de Sowjet-Unie en het Westen, is het noodzakelijk voor het Westen dat Duitsland politiek op het Westen georiënteerd is en er nauw mee verbonden is. (. . .) Maar, op langere termijn, blijven de Duitsers slechts aan de zijde van het Westen als ze door de Fransen worden geholpen en aan het Westen worden gebonden*'.⁴² Waarop hij een kritiek aan het Franse adres laat volgen: '*Maar de Fransen begrijpen nog niet dat ze niet aan de Duitsers kunnen blijven vragen om risico's voor de verdediging van Frankrijk tegen het Oosten te blijven lopen zonder zelf volledig en zichtbaar in die militaire inspanning te delen*'.⁴³

Terwijl de Bondsrepubliek haar Atlantische engagement kritischer beziet en meer haar nationale identiteit tot gelding brengt beweegt Frankrijk zich – schematisch gezegd – in de tegenover gestelde richting en relatieveert de nationale veiligheidsdoctrine enigszins. Maar gegeven het ontbreken van een Europees veiligheidsbeleid krijgt de bilaterale relatie een zwaarder gewicht. Dat lijkt een structureel fenomeen te zijn in de binnen-Europese verhoudingen, met consequenties voor de Nederlandse positie.

Allereerst lijkt de manoeuvreerruimte voor Nederland in West-Europa geringer te zijn geworden. Door de afzijdigheid van de drie grote Europese mogendheden kon Nederland tot eind jaren zestig een rol spelen die groter was dan haar economische en militaire machtspositie. Tegenover de toegenomen rol van Frankrijk en de Bondsrepubliek in West-Europa staat echter nog steeds een relatieve afzijdigheid van Groot-Britannië. De verwijdering tussen de Engelsen en de rest van de Gemeenschap is dermate groot dat ze nauwelijks meer de hen toegedachte rol van een steunpilaar voor de Nederlandse conceptie van Europa tegenover de Frans-Duitse Europese politiek kunnen spelen.

Een voortzetting van het Nederlandse anticontinentalisme, als antwoord op de toegenomen rol van Frankrijk en de Bondsrepubliek, zou wel eens een averechts effect kunnen hebben en precies het tegenovergestelde opleveren van wat beoogd werd, namelijk directoraatsvorming. Brinkhorst stelt vast dat *'men een directoraat niet tegen gaat door te zeggen dat men het niet wil. Nodig is het daarvoor om eigen alternatieven te ontwikkelen. (. . .) Indien men niet bereid is een gemeenschappelijke Europese langetermijnplanning te aanvaarden, dan is het enige alternatief dat de betrekkingen tussen de grote EG-landen en de andere mogendheden steeds exclusiever zullen worden'*.⁴⁴

Het moment waarop ons land moet kiezen tussen het angstvisioen van de Teldersstichting – 'denemarkisering' – en een eigen bijdrage aan een meer continentaal gerichte, Europese politiek waarin Frankrijk en de Bondsrepubliek een leidende rol vervullen, zou wel eens snel naderbij kunnen komen. Een *eigen* bijdrage, want Nederland heeft er weinig baat bij om de ene volgzzaamheid in te ruilen voor een andere. Rozemond heeft gelijk als hij zich tegen dat laatste verzet: *'Elk praten in termen van een Westeuropees belang, dat geen recht doet aan de zeer specifieke kwetsbaarheid van eigen gebied, uit hoofde van ligging, machtsmiddelen, welvaartsbronnen en bevolkingsconcentratie, komt neer op het onnadenkend volgen van buitenlandse zienswijzen die zelf allermist van nationale percepties en belangen gespeend zijn'*.⁴⁵ Europese politiek is dus altijd een *compromis* tussen uiteenlopende nationale belangen, waarbij het verschil economische en militaire macht nooit helemaal geneutraliseerd kan worden. Supranationale oplossingen zijn, gezien de grote verschillen in nationale identiteit, illusoir. De Nederlandse nadruk op supranationale modellen is dan ook vooral bedoeld om reële vooruitgang op het gebied van defensiesamenwerking te blokkeren.

Nu de traditionele anticontinentale politiek langzaam wordt achterhaald dient Nederland zich te bezinnen op haar verhouding tot een meer continentale Europese veiligheidspolitiek. Slechts een onafhankelijker Westeuropese defensiepolitiek kan een mogelijke context zijn die een verregaande bilateralisering van de Frans-Duitse relatie afzwakt. Daarbij dient het verschil in positie tussen de landen van de Centrale Sector of, zo men wil, de Oude Zes van de EG – waaronder Nederland – en de Noord- en Zuideuropese naties in het oog gehouden te worden, wat neerkomt op de erkenning van de onvermijdelijkheid van een Europa van de twee snelheden.

Erosie

Een vierde verandering in de Atlantische verhoudingen, die de grondslag van de Nederlandse Europa-politiek aantast, is de *erosie van de nationale veiligheidsconsensus in een aantal Westeuropese landen*. Carrington, de huidige secretaris-generaal van de NAVO, formuleerde het probleem in 1983 als volgt: *'Een terrein waar Europa zich meer inspanning zou kunnen getroosten is, wat ik het nationaal veiligheidsbewustzijn zou willen noemen. (. . .) We zouden er goed aan doen om, zoals de Fransen, meer in natio-*

nale termen over defensie na te denken'.⁴⁶ Deze oproep tot versterking van het nationale veiligheidsbewustzijn markeert de zorg in veel Westeuropese landen over de erosie van de veiligheidsconsensus. Maar daar wringt de schoen in het Nederlandse Europese beleid: juist door af te zien van een nationaal veiligheidsbeleid hoopte Nederland de afzijdigheid van het Europese continent in Atlantisch verband te kunnen voortzetten. Maar deze 'neutraliteit in afhankelijkheid' heeft haar eigen grondslag ondergraven. De excessieve afhankelijkheid van de Amerikaanse nucleaire garantie heeft het Atlanticisme in gevaar gebracht.

Een van de drijfveren achter de vredesbeweging lijkt dan ook een poging tot herwinning van de nationale soevereiniteit over het militaire beleid te zijn. Maar dan in de zin van een uitvoering uit de realiteit van de internationale verhoudingen. In noties als een kernwapenvrij Nederland of een kernwapenvrij Europa kan men een – negatief geformuleerde – wil tot herovering van de soevereiniteit zien. Van het idee van een kernwapenvrij Nederland of Europa gaat ten onrechte de illusie van een vergrote veiligheid uit, schreef Koch terecht: *'Het bereik, de snelheid en de mobiliteit van moderne wapensystemen maken het onzinnig om over geografisch gedetermineerde veiligheidsgrenzen te spreken, zoals gebeurt in de voorstellen voor een kernwapenvrij Europa'*.⁴⁷ Dezelfde reden waarom een kernwapenvrij Nederland in een nucleair Europa niet tot de veiligheid bijdraagt is natuurlijk van toepassing op het geheel van Europa, ingeklemd als het is tussen de Verenigde Staten en de Sowjet Unie.

Het idee van het kernwapenvrije Europa is eerder een symptoom van de erosie van het veiligheidsbewustzijn dan een eventueel antwoord op deze problematiek. Het bevestigt uiteindelijk de *arbeidsdeling* die het bondgenootschap langzaam is binnengeslopen: aan de ene kant de Amerikaanse nadruk op vragen van militaire verdediging en aan de andere kant de Europese bezorgdheid voor detente. Het NAVO-dubbelbesluit bood in zekere zin een institutioneel kader voor deze arbeidsdeling, die zowel voor de Verenigde Staten als West-Europa negatieve gevolgen heeft. De Amerikaanse hegemonie en de Europese non-identiteit heeft tot een onjuiste arbeidsdeling geleid: *'Als de diplomatie in het bondgenootschap een oefening wordt in het beïnvloeden van vooral Amerikaanse beslissingen, zal het merendeel van onze bondgenoten de stimulans om zelf verantwoordelijke oordelen te vellen verliezen'*, schreef Kissinger in 1965.⁴⁸ Maar in zijn ogen zijn de Verenigde Staten evenzeer als West-Europa verantwoordelijk voor deze scheefgroei: *'De Amerikaanse politiek is uiterst tweeslachtig geweest: men heeft met kracht Europese eenheid bepleit en is tegelijkertijd teruggeschrokken voor de waarschijnlijke gevolgen daarvan'*.⁴⁹ Zo gezien zijn ideeën als het kernwapenvrije Europa een radicalisering van de arbeidsdeling in de NAVO en een symptoom van een afhankelijk Europa, dat zich louter een amendement van het Amerikaanse beleid tot doel stelt.

En daarmee is de gaullistische geest, die Heldring wilde bezweren, toch uit de fles gekomen. Is Frankrijk

met haar eigen kernmacht niet het enige land in West-Europa waar geen massale vredesbeweging is ontstaan? Zou een soort gaullisme de aangetaste publieke steun voor het veiligheidsbeleid niet kunnen herstellen? Vragen die in de richting wijzen van een Europees veiligheidsbeleid dat zich niet nestelt in een arbeidsdeling tussen verdediging en detente, maar beide dimensies omvat. De overdracht van de verantwoordelijkheid voor de nationale en Europese veiligheid, waarop het Nederlandse beleid is gebaseerd, lijkt in ieder geval de Atlantische consensus te hebben uitgehold.

Conclusie

De slotsom van deze beschouwingen is voor de hand liggend: de vaak impliciete beoordelingscriteria waarmee Nederlandse diplomaten en politici de positie van Nederland in Europa interpreteren en die te zamen iets weerspiegelen van de nationale identiteit, moeten voorwerp van debat worden. Op het niveau onder de oppervlakte van de dagelijkse schermutselingen tussen regering en oppositie moeten de blokkades worden gezocht die een herwaardering van de Nederlandse positie – in het licht van de hier geschetste transformatie van de Atlantische verhoudingen – bemoeilijken. Regering en oppositie zijn gevangen in de traditie van de Nederlandse Europese politiek, die gekarakteriseerd is met termen als anticontinentalisme, economisch pacifisme en status quo gerichtheid. Het programma van de oppositie blijkt in menig opzicht niet meer dan een radicalisering van die traditie te zijn en blijft dan ook opgesloten in dezelfde tegenspraken als het veiligheidsbeleid waartegen ze zich verzet.

De Nederlandse sociaal-democratie kan pas een leidende rol in het veiligheidsdebat spelen als ze nieuwe termen en criteria weet te vinden om de veranderde positie van Nederland in West-Europa te duiden. De wil om te anticiperen op de hier geschetste ontwikkelingen is bepalend voor het probleem oplossend vermogen van het programma. En dat laatste is uiteindelijk doorslaggevend, niet de mate van antagonisme tegenover het heersende veiligheidsbeleid. De erkenning van de specificiteit van de buitenlandse politiek – waar de strijd gaat om de interpretatie van het nationale belang – is daarbij onontbeerlijk. Buitenlandse politiek mag nooit tot een terrein worden waarop binnenlands politieke tegenstellingen worden geprojecteerd. In de woorden van Debray: 'Telkens wanneer het gewicht van belangen of ideologieën de buitenlands-politieke doeleinden ondergeschikt maakt aan binnenlands-politieke doeleinden is het nationale belang in gevaar'.⁵⁰

Het streven naar consensusvorming over de hoofdlijnen van het buitenlandse beleid sluit meningenstrijd en parlementaire controle niet uit. Integendeel: een uitvoerig openbaar debat en parlementaire activiteit zijn juist op hun plaats nu de traditionele axioma's van de Europese en Atlantische politiek van Nederland langzaam ondermijnd worden. Het lijkt van belang om uitvoerig stil te staan bij de diagnose van de transatlantische spanningen en de weerslag daarvan op de Nederlandse positie. Het is te gemakkelijk om van allerlei provisoire politieke 'oplossingen' voor de

huidige problemen de onhoudbaarheid aan te tonen en vervolgens tot de orde van de dag terug te keren. De problemen verdwijnen niet met het ontbreken van levensvatbare oplossingen. Bovenstaande beschouwingen hebben hun doel bereikt als de urgentie van openbare meningsvorming over de veranderende positie van Nederland in Europa is verduidelijkt.

Noten

1. J. Luns, 'Foreword', *Internationale Spectator*, 's Gravenhage, 1965, p. 434.
2. L. Jaquet, 'Introduction', *Internationale Spectator*, (noot 1), p. 441/442.
3. S. Sloan, 'European Co-operation and the Future of NATO, In search of a new Transatlantic Bargain', *Survival*, december 1984.
4. H. Kissinger, 'A Plan to Reshape NATO', *Time*, 5 maart 1984, p. 17.
5. Zie J. Leurdijk, 'The American nuclear guarantee' as a factor in Dutch security policy', J. Leurdijk (ed), *The foreign policy of the Netherlands*, Amsterdam, 1978.
6. J. Beyen, 'Over de Europese integratie (1955)', P. Hommes (red), *Nederland en de Europese eenwording*, Den Haag, 1980, p. 172.
7. E. van der Beugel, 'The United States and European Unity', *Internationale Spectator* (noot 1), p. 455.
8. Zie punt 6 van de 'Declaration on Atlantic Relations' (juni 1974), *Nato Basic Documents*, Brussels, 1981, p. 101.
9. Zie R. Russell, 'The Atlantic alliance in Dutch foreign policy', J. Leurdijk (ed) (noot 5), p. 177.
10. B. Bot, 'Continuïteit en internationale consultatie', S. Rozemond (red), *Lijn in de buitenlandse politiek van Nederland*, 's-Gravenhage, 1984, p. 52.
11. H. Kissinger, *Time* (noot 4), p. 15.
12. L. Brinkhorst, 'Nederland in de Europese Gemeenschap: terugblik en vooruitzicht (1978)', in: P. Hommes (red) (noot 6), p. 203.
13. M. van der Stoel, 'Europese eenwording: de Nederlandse waardering van idealen en werkelijkheden (1976)', in: P. Hommes (red) (noot 6), p. 69/70.
14. J. Voorhoeve, *Peace, Profits and Principles, a study of Dutch foreign policy*, The Hague, 1979, p. 114.
15. S. Rozemond, 'Buitenlandse politiek en Nederlands belang', *Acta Politica*, 1983/1, p. 14.
16. Zie C. Wels, *Aloofness & Neutrality, studies on Dutch foreign relations and policymaking institutions*, Utrecht, 1982, p. 15.
17. J. van Hamel, *Nederland tusschen de mogendheden, de hoofdtrekken van het buitenlandsch beleid en de diplomatieke geschiedenis van ons vaderland sinds deszelfs onafhankelijk volksbestaan onderzocht*, Amsterdam, 1918, p. VII.
18. De Oslo-staten waren een samenwerkingsverband van Nederland, Denemarken, Spanje, Finland, Noorwegen, Zweden en Zwitserland. Later kwam België daarbij. In 1936 onttrokken deze landen zich gezamenlijk aan de automatische sanctieverplichtingen van de Volkenbond.
19. J. Huizinga, *Nederland's Geestesmerk*, Leiden, 1946, p. 64.
20. J. Huizinga, 'De middelaarsrol der Nederlanden tussen West- en Midden-Europa' (1933), J. Huizinga, *De Nederlandse Natie, vijf opstellen*, Haarlem, 1960, p. 121.
21. E. Carr, *The twenty years' crisis, 1919-1939, an introduction to the study of international relations*, New York, p. 118.
22. J. Voorhoeve, (noot 14), p. 118/119.
23. M. Brands, *Denkend aan Duitsland, een essay over mo-*

- derne Duitse geschiedenis en enige hoofdstukken over de Nederlands-Duitse betrekkingen in de jaren zeventig, 's-Gravenhage, 1983, p. 85.
24. N. Petersen, 'Het scandilux experiment', *Socialisme en Democratie*, 1985/2, p. 68.
 25. J. Heldring, 'Europe: a "greater Holland"??', *Internationale Spectator* (noot 1), p. 547.
 26. I. Kristol, 'Does NATO exist?', *Reflections of a Neo-conservative, looking back, looking ahead*, New York, 1983, p. 240.
 27. H. Kissinger, *The troubled partnership, a re-appraisal of the Atlantic alliance*, New York, 1965, p. 9.
 28. H. Kissinger, (noot 27), p. 232.
 29. Van Geuns, de Jong, Lambooy en Noortman, *Nederland in de wereld-economie, perspectieven en mogelijkheden*, 1985, Den Haag, p. 6.
 30. Zie Kraus en Lütkenhorst, *Wirtschaftsdynamik im Pazifischen Becken, Entwicklungstendenzen, Handelsverflechtungen und Kooperationsansätze*, Bochum, 1984, p. 177.
 31. Zie onder meer: McNamara c.s., 'Nuclear weapons and the Atlantic Alliance', *Foreign Affairs*, spring 1982, p. 753-768.
 32. Gen. B. Rogers, 'The Atlantic Alliance: prescriptions for a difficult decade', *Foreign Affairs*, summer 1982, p. 1153.
 33. Prof. mr B.M. Teldersstichting, *Westeuropa en de Verenigde Staten*, Geschrift 49, 's-Gravenhage, 1983, p. 16.
 34. Kaiser c.s., *De Europese Gemeenschap, vooruitgang of verval?*, Den Haag, 1983, p. 59.
 35. Geciteerd in: Klepsch, *Report on shared European interests, risks and requirements in the security field, Part B: explanatory statement*, 1984, p. 17.
 36. Kaiser c.s., (noot 34), p. 63.
 37. J. Voorhoeve, *De rol van Nederland in de wereld* (uitgave Prof. mr. B.M. Teldersstichting), 's-Gravenhage, 1982, p. 20.
 38. H. Schmidt, *A Grand Strategy for the West, the anachronism of national strategies in an interdependent world*, New Haven, 1985, p. 63.
 39. F. Mitterrand, *Réflexions sur la politique extérieure de la France, introduction à vingt-cinq discours* (1981-1985), Paris, 1986, p. 96.
 40. F. Mitterrand, (noot 39), p. 98/99.
 41. P. Windsor, *Germany and the Western Alliance: Lessons from the 1980 Crisis*, Adelphi Papers 170, London, 1981, p. 7.
 42. H. Schmidt, (noot 38), p. 56.
 43. H. Schmidt, (noot 38), p. 57.
 44. L. Brinkhorst, (noot 12), p. 215/216.
 45. S. Rozemond, *Goed voorbeeld of goed volgen*, Inaugurale rede, 1983, p. 22.
 46. Geciteerd in: Wilkinson, *European security and burden-sharing in the alliance* (rapport voor de WEU-Assemblee), 1983, p. 23.
 47. K. Koch, *De valkuilen van een kernwapenvrij Europa*, in: *Socialisme en Democratie*, 1984/4, p. 129.
 48. H. Kissinger, (noot 27), p. 233.
 49. H. Kissinger, (noot 27), p. 241.
 50. R. Debray, *La puissance et les rêves*, Paris, 1984, p. 159.

Zevende jaarboek voor het democratisch socialisme

Het *Zevende jaarboek voor het democratisch socialisme* belicht aspecten van de tegenstelling verbaal radicalisme versus praktisch reformisme. J. Th. J. van den Berg, directeur van de Wiardi Beckman Stichting, pleit in dit jaarboek voor herwaardering van daden en gedachtengoed van de Partij van de Arbeid van de eerste twintig jaar. Zonder die geheugensteun zal het nog lastiger worden het stempel van 'natuurlijke oppositiepartij van Nederland' kwijt te raken.

Een belangrijke smet op het blazoen van het reformisme was steeds de relatie met de koloniale politiek. Streven naar politieke macht binnenslands zou de sociaal-democratie hebben doen afdwalen van beginselvast antikolonialisme, met de politieke acties in Indonesië als droef resultaat. In een artikel over 'De SDAP en Indonesië, 1930-1935' betoogt Peter van Tuijl dat de werkelijkheid ingewikkelder was. De principiële, onvoorwaardelijke erkenning van het recht op onafhankelijkheid werd gecombineerd met praktische maar vergaande voorstellen voor industriële ontwikkeling van Indonesië. Haar koloniale politiek bracht de SDAP dan ook eerder verder van dan dichter bij regeringsdeelname in Nederland. In

een artikel over 'Sociaal-democratie en de Nederlandse Antillen' maken Fennema en Henriquez duidelijk dat de PvdA door het trauma van de Indonesische dekolonisatie zich te zeer heeft laten leiden door het recht op onafhankelijkheid. Daardoor kwam er weinig terecht van reformistische arbeid die de Antillen een weerbare politieke en economische structuur had kunnen bezorgen.

Dit jaarboek besluit met een opstel over de boekerij van De Arbeiderspers (1929-1971) en met een profiel van een eenzame vernieuwer van de SDAP, Jan Goudriaan, 'socialist zonder dogma's'.

M. Krop, M. Bos, S. Stuiveling en B. Tromp (red.), *Het zevende jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1986. Te bestellen door storting van f 20,- op postgiro nr. 3479700 t.n.v. PvdA-brochures, onder vermelding van het bestelnummer: 744.

Het jaarboek is een gezamenlijke uitgave van Arbeiderspers en de Wiardi Beckman Stichting. WBS-donateurs ontvangen het jaarboek gratis.

WBS-nieuws

Vernieuwing van de stadsvernieuwing

De stadsvernieuwing in de afgelopen tien jaar heeft veel goeds voortgebracht. Oude wijken die ten dode opgeschreven leken te zijn, werden opgeknapt. Veel krotten werden opgeruimd, talloze woningen werden gerenoveerd. In veel gevallen werden de bewoners nauw bij het stadsvernieuwingsproces betrokken. Daar droeg stadsvernieuwing bij aan de emancipatie van bewoners. Sinds de Wet op de Stads- en Dorpsvernieuwing in werking trad (1-1-1985), ontwikkelde de stadsvernieuwing zich bovendien als speerpunt op het gebied van de decentralisatie. Ook dat is een niet gering pluspunt.

Het ligt niet in mijn bedoeling om de heldendaden van de stadsvernieuwing van de afgelopen tien jaar breed uit te meten. In deze tekst stel ik drie kenmerken van de stadsvernieuwingsaanpak in de afgelopen periode centraal, die in de beginfase van de stadsvernieuwing gerechtvaardigd waren, maar die in de komende tien jaar naar mijn oordeel grondig zullen moeten worden herzien. Ik zal dat oordeel zo goed mogelijk proberen te beargumenteren. De drie kenmerken, waarop ik doel, zijn achtereenvolgens:

1. De stadsvernieuwing was sterk op het *wonen* gericht.
 2. De stadsvernieuwing was voornamelijk georiënteerd op het handelen van de *overheid*.
 3. Bij de stadsvernieuwing waren nagenoeg uitsluitend *vooroerlogse wijken* betrokken.
- Elk van deze drie punten worden in het nu volgende uitgewerkt.

Stadsvernieuwing en volkshuisvesting

In de jaren zestig en in het begin van de jaren zeventig kwam vooral het wonen in de oude wijken in de verdrukking. De totstandkoming van het winkelcentrum In de Veste is een duidelijke Delftse illustratie van een meer algemeen fenomeen. De woonfunctie moest wijken voor winkelcentra, kantoren, parkeergarages, cityringen en tangenten. Men zag nog steeds het stadscentrum als 'Central Business District' en men ging er van uit dat aan de bereikbaarheid ervan hoge eisen moesten worden gesteld. Verkeersdeskundigen stonden toen hoger aangeschreven dan thans. Met veel autoriteit maakten zij verkeersprognoses en projecteerden zij vierbaanswegen door oude wijken. Over de bewoners van deze wijken werd óf helemaal niet gesproken, óf in termen van 'uitplaatsen'. Het verzet van bewonersgroepen in oude wijken was hevig. Het vertrouwen van deze groepen in het gemeentebestuur en de stadsplanners was niet zonder aanleiding ernstig geschonden. In die situatie was het alleszins verklaarbaar dat bij het herformuleren van de stadsvernieuwingsaanpak, het wonen centraal werd gesteld. Het

geschonden vertrouwen moest worden hersteld.

Overigens bleek op vele plaatsen dat de woningbouw voor de bewoners van oude wijken een even grote bedreiging vormde als verkeersdoorbraken en het grootwinkelbedrijf. In de beginjaren van de stadsvernieuwing – toen men termen als 'sanering' en 'reconstructie' verkoos – werd veelal zeer dure nieuwbouw gepland, die qua huur en woninggrootte afgestemd was op een andere categorie gegadigden dan de wijkbewoners. Bij een dergelijke stadsvernieuwingsaanpak hadden de buurt- en wijkbewoners geen enkel belang. De bewoners van oude wijken verklaarden zich alleen bereid om aan de stadsvernieuwing mee te werken, als voorrang zou worden gegeven aan het adagium 'bouwen voor de buurt'. Aanvankelijk betekende dit bijna altijd: renovatie. Later, toen een aantal gunstige nieuwbouwregelingen waren bevochten (vergelijkings- en garantiehuren), leek ook vervangende nieuwbouw betaalbaar, hoewel aan de eisen van bewonersgroepen zelden volledig werd voldaan. Later bleek dit alles ernstig tegen te vallen: de stijgende stookkosten, de huurharmonisatie, de verslechterende regelingen voor individuele huursubsidies en de stagnerende inkomens gooiden roet in het eten. Toch moet achteraf worden geconcludeerd dat de strategie van het 'bouwen voor de buurt' in de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig goeddeels een succesvolle strategie is geweest.

Een goed beleid hoeft niet voor de eeuwigheid goed te zijn. Wanneer er zich veranderingen voordoen, kan er alle aanleiding zijn om het beleid bij te stellen. In zijn proefschrift levert *Gerard de Kleijn* (1985) gepeperde kritiek op de actualiteit van het bouwen voor de buurt. Allereerst is de homogeniteit van buurtbelangen nu ver te zoeken. Bovendien wonen de zwakste bewonersgroepen vaak niet meer in de 'gevoerde' stadsvernieuwingswijken, maar verspreid over de stad, met niet geringe concentraties in naoorlogse woningcomplexen. Het grootste probleem in de stadsvernieuwingswijken is allang niet meer de kwaliteit van het wonen, maar de werkloosheid. Binnen het terrein van de volkshuisvesting heeft de woonlastenproblematiek de kwaliteit en de omvang van het bouwprogramma van de hitlijst verdreven.

In zo'n situatie is het niet rationeel om te blijven tamboereren op méér nieuwbouw en méér renovatie. De aandacht verschuift ook in de stadsvernieuwingswijken van het bouwen naar het beheren, en van het wonen-sec naar het stimuleren van werkgelegenheid. Daarbij moet zowel aan informele werkgelegenheid worden gedacht, als aan de klassieke vormen van formele werkgelegenheid. Naast de werkgelegenheid van mannen is speciale aandacht nodig voor de werkgele-

Hugo Priemus

Hoogleraar volkshuisvesting; directeur van het Onderzoeksinstituut voor Technische Bestuurskunde van de Technische Universiteit Delft; lid van de redactie van SenD. Dit artikel is een bewerking van een inleiding gehouden tijdens het symposium over Grensverlegging in de stadsvernieuwing op 17 september 1986 te Delft.

genheid van vrouwen en de bestrijding van de jeugdwerkloosheid. In vele gevallen kan het mes aan twee kanten snijden. Als de jongerenwerkloosheid met succes wordt bestreden, betekent dit een terugdringen van vandalisme en criminaliteit en daardoor een belangrijke verbetering van het woonklimaat. Als jongeren kunnen worden ingeschakeld bij het beheren en inrichten van de woonomgeving, leidt dat tot een verbetering van het leefklimaat en tot een vergroting van de werkgelegenheid; het zal daarbij vaak maar om een beperkt aantal arbeidsplaatsen gaan, waarvoor de psychologische betekenis echter niet moet worden onderschat. Het bevorderen van de werkgelegenheid in oude wijken heeft overigens ook een defensieve component. Als bepaalde marginale winkels en bedrijven kunnen worden behouden, is dat goed voor de werkgelegenheid en goed voor het voorzieningsniveau in de wijk. Vooral ouderen zijn in sterke mate afhankelijk van een fijnmazig net van voorzieningen.

Daar waar er in en om de oude wijken ruimte is voor bedrijfsvestigingen, zal men niet te snel dergelijke terreinen een woonbestemming moeten geven (sommigen menen ten onrechte dat dit laatste voortvloeit uit het idee van de compacte stad). Men zal ook actief moeten nagaan of dergelijke terreinen niet een aantrekkelijke vestigingsplaats vormen voor veelbelovende bedrijven of kantoren, waarbij niet alleen moet worden gedacht aan oude, vrouwelijke branches, maar ook aan meer eigentijdse ontwikkelingen, zoals software bureaus, adviesbureaus, opleidingsinstellingen, onderzoeksinstituten, enzovoort. Vooral in de sfeer van het midden- en kleinbedrijf zijn thans onvermoede ontwikkelingen gaande waarop men ook in en om de oude wijken zou kunnen inspelen. Zo is onlangs het Onderzoeksprogramma voor het Midden- en Kleinbedrijf (OMK) van de Stichting voor de Technische Wetenschappen van start gegaan, wat op den duur een belangrijke impuls kan betekenen voor de technologische innovaties in dergelijke bedrijven.

Stadsvernieuwing en overheid

Dat stadsvernieuwing in de afgelopen jaren vooral een overheidszaak is geweest, is niet verwonderlijk. Toen het bedrijfsleven ontdekte dat een centrale lokatie in de stad moeilijk te rijmen was met eisen als bereikbaarheid en uitbreidbaarheid, trokken steeds meer bedrijven naar lokaties buiten de bebouwde kom. Zij lieten in de stad letterlijk en figuurlijk een puinhoop achter. In gebieden waar zich economische herstructureringsprocessen afspeelden (zoals de herstructurering van oude havengebieden en de sanering van de textielindustrie), kwam dit op de grootste schaal voor. Als men het hergebruik van dergelijke terreinen zou hebben overgelaten aan het particulier initiatief, zou er niet veel tot stand zijn gebracht. Het slopen van de opstallen, het verwijderen van afval (soms: gif) en het ontsluiten en bouwrijpmaken van de desbetreffende percelen kostte zoveel, dat ontwikkelingsmaatschappijen in het algemeen weinig daarin zagen. De overheid moest te hulp komen met regelingen als de tachtig-procentregeling en later de lokatiesubsidies en de Interim Saldoregeling, om nieuwe bestemmingen

voor de oude terreinen mogelijk te maken.

In de woningvoorraad van de vooroorlogse wijken domineerde meestal het bezit van particuliere verhuurders — elk met een versnipperd woningbezit —, die niet in staat waren om tot een collectieve aanpak te komen. De meeste verhuurders waren te oud om nog stadsvernieuwingsinitiatieven te ontplooiën; zij hadden geen belang bij het doen van investeringen waardoor de opbrengsten pas na hun dood zouden toevloeien. Zij misten bovendien het kapitaal en de kennis om dit soort plannen te realiseren. Doordat zij individueel opereerden, waren zij tenslotte nog onderhevig aan het 'prisoner's dilemma', dat in de gegeven situatie eigenlijk alleen door de gemeente kan worden doorbroken. Temidden van de vele goedwillende en machteloze particuliere verhuurders waren enkele speculanten actief, die profiteerden van de woningnood en de oplossing van de problemen verder bemoeilijkten.

In zo'n situatie is het noodzakelijk dat de overheid initiatieven neemt: door het opstellen van bestemmingsplannen en structuurschetsen, door het verbeteren van de infrastructuur en door de complexgewijze verbetering van gemeentewoningen (het goede voorbeeld). In Rotterdam en later ook in andere steden werden veel particuliere huurwoningen aangekocht en opgeknapt. Vaak kwam men tot de conclusie dat particuliere verhuurders eerder tegenstanders dan bondgenoten waren. De gemeente benaderde hen met een actief aan-schrijvingsbeleid en met anti-speculatiemaatregelen. Het was voor vele verhuurders immers vaak veel aantrekkelijker om niets te doen en het onderhoud te minimaliseren (de bewoners waren vaak zo vriendelijk om die taak gedeeltelijk over te nemen) of de woningen aan de huurders of leeg te verkopen. Geen wonder dat in de meeste projectgroepen in stadsvernieuwingswijken de particuliere huiseigenaren niet werden uitgenodigd om te participeren. Geen wonder dat de nadruk werd gelegd op initiatieven van de gemeente om de impasse te doorbreken. De rol van particulieren (institutionele beleggers, ontwikkelingsmaatschappijen, winkels en bedrijven) kwam niet of nauwelijks uit de verf. Alleen een deel van de woningcorporaties waagde zich aan het stadsvernieuwingsavontuur, niet zelden overigens met financiële schade en schande.

Inmiddels zijn er heel wat woningen gerenoveerd en vervangen. De exploitatie van het aangekochte bezit loopt flink in de papieren. De werkgelegenheid en het voorzieningsniveau in vele wijken is ernstig teruggelopen. Het ligt nu veel minder voor de hand om te blijven denken in woningbouwprogramma's met honderd procent woningwet, en uitsluitend in overheidsacties. Voor het creëren van werkgelegenheid zijn ook particuliere activiteiten nodig. In de afgelopen jaren is de interventie van de overheid (vooral de lokale overheid) van strategische betekenis geweest. Vele gemeentebesturen en gemeentelijke apparaten hebben in feite hun oude wijken gered. Maar het is de vraag of deze succesvolle formule ook in de komende tien jaar zal werken.

De overheid zal ook in de komende tien jaar een actieve en strategische rol in de stadsvernieuwing moeten

blijven spelen. Maar de overheid kan het niet alleen. Dat element miste ik in de overigens uitstekende beschouwing van *Van den Berg, Pol en Yap* (1986) in het meinumnummer van SenD. Werkgelegenheid zal in de meeste gevallen van particuliere instellingen moeten komen. De financiering zal in de toekomst vaker door particulieren worden verzorgd. De heroverwegingsrapporten die de overheid heeft gepubliceerd, wijzen erop dat de financiële ruimte voor de Rijksoverheid in de komende jaren beperkt zal zijn. Ook voor de stadsvernieuwing lijken 'public private partnerships' meer en meer de formule te kunnen worden, volgens welke de problemen worden aangepakt. Vele projectgroepen in de stadsvernieuwing ('public private partnerships' avant la lettre) geven in dit opzicht het goede voorbeeld, en laten zien dat overheidsactiviteiten niet altijd op bureaucratie en regelnevelij hoeven uit te lopen. Privatisering is geen panacee: wie daarvan uitgaat, idealiseert het bedrijfsleven en ridiculiseert de ambtenaar. Maar het is wel logisch om overheidstaken te richten op strategische taken, en het bedrijfsleven in te schakelen waar bedrijven het minstens even goed doen als de overheid. Coördinatie van activiteiten is vaak van strategisch belang en typisch een overheids-taak, mede in relatie tot een goed ruimtelijk beleid. Subsidiering kan eveneens van essentiële betekenis zijn. De financiering kan echter heel goed door particulieren worden verzorgd. Dat geldt uiteraard voor winkels en bedrijven, maar ook voor woningbouw en woningverbetering. In de huursector kunnen met beleggers afspraken worden gemaakt over de financiering. (De recente opwindende over de beleggingssector naar aanleiding van de ABP-affaire heeft betrekking op woningen waarvan de beleggers eigenaar zijn. De combinatie van non-profit woningbeheer en beleggersfinanciering lijkt minder problematisch te zijn). Daarnaast is er alle aanleiding om ook in stadsvernieuwingengebieden een ruimere plaats toe te kennen aan het eigen-woningbezit. Door verkoop van huurwoningen en splitsing van panden in appartementen is in vele wijken het eigen-woningbezit flink opgelopen. Echter, in de aanpak van de stadsvernieuwing wordt dit deel van de woningmarkt vaak genegeerd. Ook koopwoningen vergen groot-onderhoud en moeten worden verbeterd. De gemeente kan, via een subsidieverordening stadsvernieuwing, en door inschakeling van bijvoorbeeld een bouw bureau, veel doen aan het tot stand komen van het meer complexe onderhoud van eigen woningen, dat een bovenindividuele aanpak vraagt. Ook een deel van de nieuwbouw kan in de eigen-woningsector worden gerealiseerd. Hypotheekbanken kunnen in dat geval een groot deel van de financiering verzorgen.

Het loont de moeite voor de gemeente om, gebiedsgewijze en geconcentreerd in een bepaalde periode, contact te zoeken met beleggers, banken en bedrijven, en samen met deze instellingen en de bewoners plannen voor de wijk te smeden. Men zal ontdekken dat beleggers, banken en bedrijven niet op hun achterhoofd zijn gevallen en een eigen bijdrage aan de planontwikkeling kunnen leveren. Risicodragers kennen de markt vaak het best. Hun inbreng kan van steeds grotere be-

tekenis zijn. Daar waar de belangen van bewoners en financiers niet parallel lopen zal de gemeente tot een politieke afweging moeten komen.

Stadsvernieuwing en het onderscheid vooroorlogse/naoorlogse woningen

Het Kwalitatief Woningonderzoek (KWO) en recentelijk de Kwalitatieve Woningregistratie (KWR; zie *Warringa*, 1985) laten ondubbelzinnig zien dat de grootste kwaliteitsachterstanden nog steeds in de vooroorlogse woningen zijn te vinden. Dit was in de jaren zestig en zeventig in nog veel sterkere mate het geval dan thans. Vele gebreken in de naoorlogse voorraad hadden zich nog niet geopenbaard. De nadruk lag begrijpelijkerwijze sterk op de laat-negentiende eeuwse wijken. Dat waren immers de producten bij uitstek van de revolutiebouw, die vóór de inwerking-treding van de Woningwet nog straffeloos mogelijk was. De aanvangskwaliteit was vaak al slecht en dat was er niet beter op geworden tijdens het niet altijd professionele en niet altijd sociaal getinte beheer. De corporatiewoningen uit de eerste decennia van de twintigste eeuw waren er beter aan toe, maar vertoonden toch ook vele mankementen. In deze woningen was een complexgewijze aanpak mogelijk. Toen eenmaal adequate subsidieregelingen waren geïntroduceerd, kon de renovatie van vooroorlogse non-profit huurwoningen een hoge vlucht nemen. In het begin waren de ingrepen nog zeer bescheiden. Al spoedig werd de aanpak krachtiger. Ook woontechnische verbeteringen werden doorgevoerd, de installaties werden op peil gebracht (centrale verwarming) en soms werden woningen uitgebreid of samengevoegd.

Vooral in de grote steden is het aandeel vooroorlogse woningen zeer groot. Daar is men nog maar nauwelijks toe aan het aanpakken van de zogenaamde 'tweederings-gebieden', die voornamelijk dateren uit de jaren tussen de beide wereldoorlogen. Hier zijn de eigendomsverhoudingen sterk versnipperd en hier is het aandeel bewoner-eigenaren die een appartement bewonen, soms flink gestegen. De onroerend-goedprijzen zijn hier, ondanks de woon- en bouwtechnische gebreken, zo hoog dat aankoop door gemeente of woningcorporatie veelal onmogelijk is.

In menige middelgrote gemeente is het grootste deel van de vooroorlogse woningen inmiddels gerenoveerd. Er is bovendien de laatste jaren stug doorgebouwd, waardoor vraag en aanbod globaal in evenwicht lijken. Hier blijken niet de vooroorlogse woningen het minst geliefd te zijn, maar juist sommige naoorlogse woningcomplexen. Deze complexen hebben vaak een ongunstige, wat geïsoleerde ligging, zij hebben vaak een weinig populaire woonvorm (hoog, middelhoog) en vertonen de laatste jaren opvallend veel bouwtechnische en bouwfysische mankementen. Mede door de hoge stook- en servicekosten is de prijs-kwaliteitsverhouding van deze complexen in de ogen van de bewoners niet erg gunstig. Leegstand, over de hele linie nog zeer bescheiden, is soms sterk in dergelijke complexen geconcentreerd.

Ook in de grote steden, waar nog vele vooroorlogse woningen moeten worden verbeterd, en waar de vraag

naar woonruimte het aanbod nog altijd verre overtreft, zien we enkele, soms massale complexen met exploitatieproblemen, die hoognodig moeten worden aangepakt om erger te voorkomen. Het was logisch en verstandig dat de stadsvernieuwing van de afgelopen tien jaar in het teken stond van de vooroorlogse woningvoorraad. Maar de voorboden voor een koerswijziging dienen zich aan. De kwaliteitsachterstanden in de naoorlogse voorraad, die in Nederland overigens bijna drie keer zo groot is als de vooroorlogse voorraad, stapelen zich op.

Het is noodzakelijk dat de tot op heden veelal gehanteerde grens van 1945 voor de aanwijzing van stadsvernieuwingsgebieden wordt verschoven naar een later tijdstip. Gezien de tegenvallende kwaliteit van naoorlogse woningen en gezien de noodzaak om veeleer preventief dan curatief te werk te gaan, zullen ook de naoorlogse wijken grondig moeten worden aangepakt. Een voordeel is dat dit veelal minder geld zal kosten dan de aanpak van de vooroorlogse wijken, maar de totale uitgaven moeten niet worden onderschat. De stadsvernieuwingsfondsen zullen moeten worden vergroot om deze taak mogelijk te maken. Per gemeente zullen de prioriteiten van de wijken moeten worden bijgesteld. De aanpak van sommige naoorlogse wijken is urgenter dan die van sommige vooroorlogse wijken. Meestal is het een kwestie van én en.

Van de ervaringen met de klassieke stadsvernieuwing kan worden geleerd. Ook in naoorlogse wijken is een projectorganisatie nodig, niet alleen bestaande uit gemeente-ambtenaren en bewoners, maar ook uit risicodragende particuliere instellingen en uit woningcorporaties die in de wijk hun woningen exploiteren. Veel van de naoorlogse wijken zijn woonwijken in een enge zin van het woord: zonder werkgelegenheid en zonder veel voorzieningen. Er zal moeten worden gezocht naar de introductie van andere functies in de wijk en naar een grotere variatie in woonmogelijkheden. Dit past bij uitstek in het door Van den Berg, Pol en Yap (1986) bepleite beleid van stedelijke vernieuwing. De woonomgeving zal, in samenhang met de woningcomplexen, moeten worden aangepakt. Het 'sociaal proces' (bewonersparticipatie) en het 'technisch proces' zullen ook in naoorlogse wijken hand in hand moeten gaan. Zowel bij het aanpakken van de woningen als de woonomgeving kan meer worden gedacht aan vormen van zelfwerkzaamheid, veelal in combinatie met een professionele begeleiding.

Slotopmerking

Alles staat of valt met de beschikbaarheid van een aantal strategische middelen:

a. De gemeente dient een hoge politieke prioriteit te geven aan de aanpak van naoorlogse woonwijken, en zal de aanpak op buurt- en wijkniveau moeten coördineren.

b. De desbetreffende woningcorporaties zullen een actief beheer van hun bezit moeten nastreven, in overleg met bewoners, en in samenhang met de aanpak op wijkniveau. Zowel voor gemeenten als corporaties geldt dat er, door het inkrimpen van de nieuwbouw, veel capaciteit vrijkomt die op het woning- en wijkbeheer kan worden gericht.

c. Er dient een gemotiveerd bewonerskader te zijn, dat actief wil participeren in de nieuwe aanpak. Mede gezien de soms adembenemende mobiliteit in sommige naoorlogse woningcomplexen is dit geen eenvoudige zaak.

d. Er is geld nodig, zowel voor de aanpak van woningen als van de woonomgeving en verschillende voorzieningen. Om woningen aan te pakken hebben corporaties een woningbudget nodig, in de vorm van een toereikende Algemene Bedrijfsreserve. Voorts zijn er passende Rijkssubsidies nodig, en leningen die door particulieren kunnen worden verstrekt. Voor de aanpak op wijkniveau is een wijkbudget nodig en een op de aanpak van naoorlogse wijken toegesneden stadsvernieuwingsfonds. En tenslotte is vooral risicodragend particulier kapitaal nodig voor de aanpassing en aanleg van winkels, bedrijven en overige voorzieningen. Voor elk van de benodigde financiële stromen gelden thans nog ernstige knelpunten.

Het is te hopen dat in vele Nederlandse steden de genoemde middelen tijdig beschikbaar komen en worden gecombineerd. Alleen dan kan een verdere verloedering worden voorkomen, vervolgschade worden beteugeld, en een ontwikkeling in gang gezet naar een dynamisch beheer van de gebouwde omgeving, tot stand gekomen vóór en na 1945.

Literatuur

- Max van den Berg, Henk Pol en Yap Hong Seng, 1986, 'De toekomst van de stad moet terug op de politieke agenda', *Socialisme en Democratie*, mei, p. 146-150.
- Gerard de Kleijn, 1985, *De staat van de stadsvernieuwing*, Rotterdam (diss.).
- R. Warringa, 1985, *Kwalitatieve Woningregistratie. Drie steekproeven*, Den Haag (VROM).

De Partij van de Arbeid tussen naïef vooruitgangsgeloof en pessimistisch anarchisme

In een overzicht van de lotgevallen van de Arbeiderspers en de daaraan verbonden uitgeverij vond ik de stelling, dat het Nederlands socialisme zich heeft ontwikkeld van een beweging met een naïef vooruitgangsgeloof naar een stroming doordrenkt met cultureel anarchisme.¹ Zo'n opmerking komt hard aan. De maker van deze opmerking vergulde de pil met de toevoeging, dat enig pessimisme en enige vrijdenkerij kenmerkend is voor een positieve culturele ontwikkeling. Dat moge zo zijn, maar met deze instelling kom je niet zo heel ver in de politiek. Daaraan moest ik denken, toen mij gevraagd werd enig commentaar te geven op de nu begonnen discussie over de achtergronden en de oorzaken van de 'overwinningssnederlaag' van de PvdA bij de laatste verkiezingen.

Is de Partij van de Arbeid inderdaad aan het eind van haar ideologische latijn? Heeft het democratisch socialisme geen richtingsgevoel en ruggegraat meer als het er om gaat, keuzen te maken en zich te hoeden voor een populistisch beleid? Vergenoegt men zich nu met de handel in opties van niet of nauwelijks realiseerbare programmapunten? Ik denk dat deze vragen niet uit de weg kunnen worden gegaan. De PvdA heeft immers veel hooi op haar vork genomen. Veel strijdpunten van de milieubeweging, van de vrouwenbeweging en van de vredesbeweging zijn overgenomen. Daarmee heeft de PvdA het politieke non-conformisme aan linker- en rechterzijde zeer veel wind uit de zeilen genomen. De partij is er echter niet in geslaagd om op basis van deze zeer brede emancipatie- en milieuideologie tot politieke machtsvorming te komen. Er bestaat blijkbaar geen positieve wisselwerking tussen haar huidige denkwereld en het politieke richtingsgevoel. De zeer gemengde ideologische lading van het programma vraagt om een rangorde van meer en minder urgente zaken.

Het besef is er wel, dat niet alles tegelijk kan en afzonderlijke wensen ook niet snel kunnen worden gerealiseerd. Men moet aannemen dat dit niet alleen in de fractie, maar ook bij het partijbestuur begrepen wordt. Daarmee is echter nog geen gericht beleid te realiseren, waarbij politiek de kunst van het mogelijke is. Dan moet er een klimaat zijn waarin ook de achterban gevoel heeft voor de smalle marges en voor de noodzaak van de 'lange mars'. Het zou best eens kunnen zijn, dat tegen die achtergrond veel activiteiten van de partij contra-productief zijn geweest.

Een politieke partij mag worden vergeleken met een organisme; met een levend lichaam. Een lichaam bestaat uit botten, vlees en vet. Het allerbelangrijkst is het vlees. Daaronder kan worden verstaan het aandeel dat een partij heeft in het bestuur, voorzover dat men-

sen meer kansen geeft en meer gelijkheid-in-vrijheid realiseert. Het vet zou kunnen worden vergeleken met de noodzakelijke en onvermijdelijke procedures binnen de partij. Teveel vet wil zeggen: een op hol geslagen interne partij-democratie. Het gaat immers om de bestuurden. Die moeten er beter van worden; de bestuurders zijn slechts een instrument. Het gevaar is nu, dat het vet het vlees overwoekert. Dat kan gebeuren als men niet aan het echte besturen toekomt, omdat er, met een gebrek aan kennis van zaken van de werkelijke verhoudingen, teveel tegelijk wordt gevraagd en de kiezer de indruk wordt gegeven dat men geen realistische kijk heeft op wat mogelijk is.

Nu mag een partij best overvragen. Voor de kiezer is het echter van belang dat de partij duidelijk en herkenbaar is wat betreft de richting en de harde kern van haar opstelling. Dan accepteert men ook de – in het reële bestuur – onvermijdelijke compromissen. Die herkenbaarheid nu hangt toch ook sterk samen met de ideologie. Daarbij gaat het om de principes achter het streven naar meer werkgelegenheid, naar meer veiligheid in de wereld, naar een beter milieu, en naar meer welvaart. Voor het democratisch-socialisme is dat streven principiële gekoppeld aan de opbouw van een samenleving, waarin spreiding van de macht, dat wil zeggen de democratisering, leidt tot een koppeling tussen meer medezeggenschap en meer vrijwillig aanvaarde solidariteit. Dit in de praktijk moeilijke leerstuk van de democratisering en geleidelijke socialisering van de verhoudingen hoort bij het democratisch-socialisme. Het is minstens zo belangrijk als de vergroting van de welvaart en de verdeling daarvan. In deze opvatting ligt besloten, dat de verzorgingsstaat de onderbouw nodig heeft van een goed verankerde sociale democratisering en een daarmee samenhangende cultuur van medeverantwoordelijkheid en solidariteit. Dit zijn grote woorden, maar wie hier afstand neemt is inderdaad pessimistisch en gelooft niet in de sociale ontwikkeling van mensen in betere maatschappelijke verbanden.

In de politiek leidt deze visie tot een zeer praktische en geleidelijke aanpak. Men kan dan namelijk niet harder lopen dan men kan bereiken met mensen die het over deze boeg willen gooien. Men zal beseffen dat men nooit veel verder moet springen dan de polstok lang is. Dat kweekt ongetwijfeld bescheidenheid, waardoor het veel makkelijker te accepteren is, dat er soms moeilijke en hartverscheurende keuzes moeten worden gemaakt. Maar het betekent ook, dat men de materiële strijdpunten de principiële niet laat overwoekeren. Het socialisme kan en moet veel voor de mensen doen. Die zullen er dan wel met meer medeverantwoordelijkheid bij moeten worden betrokken. Er

A.P. Oele

*Voorzitter van het
curatorium van de Wiardi
Beckman Stichting.*

zal een nieuw evenwicht moeten worden gezocht tussen de onvermijdelijke controle bestuursmacht en een decentraal netwerk van lokale en functionele instellingen; waar het verworvene wordt verdedigd en ideeën en impulsen ontstaan voor vernieuwing en aanpassing. Als dat wordt nagelaten, dan loopt dat socialisme vast in de bureaucratische modder van de even centralistische als onhoudbare verzorgingsstaat.

Bestuurscultuur

Kijkt men naar de minder fundamentele oorzaken van het buitenspel blijven op landelijk niveau van de PvdA, dan zijn er ongetwijfeld kritische opmerkingen te maken en ook veel verbeteringen te realiseren op het punt van tactiek en strategie. De PvdA heeft zich niet zo zeer radicaal als wel rigide heeft gemanifesteerd bij de recente verkiezingen. Ter linkerzijde zijn brandpunten van actie vastgesteld en zijn de daar levende strijdpunten tot centrale issues voor de partij gemaakt. Het lijkt geen twijfel, dat die partiële en rigide aanpak de PvdA is opgebroken, terwijl haar opstelling op het belangrijke sociaal-economische terrein in feite steeds minder rigide werd.

Er is nog een – zoal niet fundamentele dan toch heel merkwaardige – zaak, die aandacht verdient, wanneer het er om gaat de PvdA met meer resultaat te laten optreden. Dat is het verschil in socialistische bestuurscultuur tussen de lokale en de landelijke politiek. Op het lokale en ook op het provinciale vlak is de PvdA tot veel compromissen bereid. Men doorziet het externe krachtenveld en kruipt praktisch in alle gaten die er nog open blijven om iets voor de mensen te doen. Dat levert wel eens problemen op, maar zelden of nooit van dien aard dat men zich van het medebesturen onthoudt. Er is wat dat betreft een continue lijn zichtbaar sinds *Wibaut* de deelneming aan het gemeentebestuur bepleitte en verwezenlijkte.

Het wil er bij mij niet in dat onze vertegenwoordigers, die toch ook komen uit afdelingen en gewesten, geheel andere mensen zijn wanneer zij in partijraden of congressen mede te beslissen hebben over de plaats en de positie van de partij in de landelijke politiek. Blijkbaar is er een soort mechanisme aan het werk, waarbij, in wisselwerking met de opstelling van het partijbestuur, de politieke bijziendheid op congressen veel groter is dan van een partij met praktische bestuurservaring mag worden verwacht.

Op de een of andere manier ziet men het landelijke bestuur als een volstrekt onafhankelijk geheel, waar invloeden van buiten niet die overwegende rol spelen en ook mogen spelen als dat het geval is in het lokale bestuur. Dat nu is een misvatting. *Den Uyl* heeft er al lang geleden op gewezen toen hij sprak over smalle marges, ook in de landelijke politiek. Die marges zijn door allerlei ontwikkelingen inmiddels nog smaller geworden. Desondanks bestaat in brede kringen van de PvdA de indruk dat er op het niveau van het nationale bestuur in Den Haag snel omvangrijke veranderingen en verbeteringen in ons bestel kunnen worden doorgevoerd. Die indruk wordt ongetwijfeld gevoed door de procedures bij de voorbereiding en de vaststelling van

verkiezingsprogramma's. Niets wordt nagelaten om het beeld te geven van de greep naar een zeer beslissende macht.

In de kritiek van met name *Kalma* en *Krop* (*SenD* van september) worden de oorzaken en achtergronden van dit verschijnsel redelijk zorgvuldig geanalyseerd. Het is duidelijk dat die procedures hun oorsprong vinden in de manier waarop de partij de interne partij-democratie op een eenzaam en hoog voetstuk heeft geplaatst. Dat leverde een besluitvormingsmachine op, waar sommige partijgenoten en wel in het bijzonder de kiene en procedureel goed-geïnformeerde bestuurders beter mee uit de voeten kunnen dan anderen. Het resultaat is een, op zijn zachtst gezegd, niet altijd evenwichtig en haalbaar program.

Het zal niet eenvoudig zijn om hier van af te komen. We hebben het allen zo gewild. Er is rondom deze methodes een cultuur ontstaan, die, althans naar binnen toe, veel bevrediging geeft, omdat er sprake is van controleerbare en redelijk perfecte basisdemocratische spelregels. De fout zit niet zo zeer in die spelregels, maar meer in de manier waarop ze gebruikt worden. Het kan niet worden ontkend, dat de hantering van die spelregels er meer dan eens toe geleid heeft dat de volstrekt noodzakelijke deskundigheid en het niet minder noodzakelijke inzicht in het externe politieke krachtenveld buiten beeld werd gehouden. Onze congresafgevaardigden kregen dan niet de echte kaarten in handen. Dat zal ook wel hebben meegespeeld bij de tegenvallende laatste verkiezingen. Verwijten aan sleutelfiguren zijn in dit geval minder belangrijk. Er zal meer naar de realiteitswaarde van onze positie moeten worden gekeken.

Nederland als supergemeente

Tot slot nog een opmerking over de visie op de nationale staat. De Partij van de Arbeid heeft, evenals haar zusterpartijen, de staat omhelsd als het voorlopig belangrijkste voertuig voor de verbetering van de samenleving. Toch moet men weten dat ons landje in het Europese en ruimere verband niet veel meer is dan een supergemeente met pretenties en met een zeer afhankelijke, nog slecht verdeelde, maar relatief grote welvaart. Zolang het socialisme in en buiten Europa niet veel verder kan komen dan iets dat ligt tussen overleg en vrijblijvende samenwerking, moeten we het met die supergemeente zien te redden.

Dat besef van afhankelijkheid zou zijn vertaling moeten vinden in de keuze van ons politieke pad tussen de vele dilemma's en onzekerheden. Het vergt waar nodig veel weerbaarheid en aanpassingsvermogen, maar ook, en steeds, de bereidheid om onze materiële wensen te onderbouwen met het draagvlak van toeneemende deelneming en actieve medewerking van de mensen waar het allemaal om begonnen is.

Noten

1. Zie Sj. Hubregtse, 'Uitgeverij de Arbeiderspers', in: M. Krop e.a. (red.), *Het zevende jaarboek voor het democratisch socialisme* Amsterdam, De Arbeiderspers, 1986.

De toekomstkunde na Polak

In 1985 overleed op 78-jarige leeftijd de Nederlandse futuroloog Fred. Polak. Polak was een begaafd en veelzijdig mens, hetgeen blijkt uit de vele functies, die hij bekleedde. Hij was onder meer hoogleraar sociologie, senator, en vervulde diverse leidende functies in het bedrijfsleven.

Het meest bekend is Polak ongetwijfeld geworden als de grondlegger van de 'futuurologie'. In een zeer omvangrijk oeuvre heeft Polak een poging gedaan deze futurologie te grondvesten en te karakteriseren. Daartoe heeft hij negentien (!) boeken geschreven en een eindeloze stroom van artikelen, voordrachten en lezingen geproduceerd. Eind 1985 verscheen postuum Polaks laatste boek, getiteld *Morgen is anders*, opnieuw een poging om de toekomst te doorgronden.

Morgen is anders

Polaks laatste boek is naar mijn mening niet zijn beste. Weliswaar etaleert de auteur pagina's lang zijn belezenheid en doet hij vele pogingen het grote aantal gesignaleerde trends in een integrerend perspectief te plaatsen, maar na lezing blijft de lezer toch enigszins beduusd en verward achter. Wat was nu precies de bedoeling van dit boek? Waarom is het geschreven? Mijn conclusie is dat Polak in dit boek de toekomst wilde voorspellen. Hij wilde een aantal 'ontwikkelingstrends' aangeven, iets dat, naar zijn eigen zeggen, een belangrijk doel is van elke toekomst-verkenning. In *Morgen is anders* schetst Polak met enkele grove penseelstreken de menselijke historie, om vervolgens in het verlengde daarvan een blik te werpen in de toekomst. Hij analyseert de recente industriële ontwikkelingen en toont zijn belangstelling voor informatietechnologie, robotica en de 'communicatie-technologie', waarbij hij ons er en passant aan herinnert de opkomst van de chip reeds lang geleden voorspeld te hebben.

Vervolgens schetst hij de zijns inziens belangrijkste technologische ontwikkelingen, die hij typeert als 'het uitdijend heelal van de high tech'. Hij constateert dat 'alles industrie wordt' (en spreekt van de 'agro-industrie', de 'diensten-industrie' en de 'overheidsindustrie'). Hij wijst op het niet te onderschatten gevaar van de 'technologische werkloosheid', dat tot conflicten zou kunnen leiden tussen werkenden en niet-werkenden. En tenslotte schetst hij het perspectief van een 'arbeidsarme samenleving' waarin een geringe arbeidsinspanning samengaat met een hoge produktiviteit.

Het geheel wordt door Polak gelardeerd met vele anecdotes, wetenswaardigheden en 'weetjes'. Zo lezen we in *Morgen is anders* over de wijze waarop in Japan het kanon is geïntroduceerd, over de Engelse vossen-

jacht, over het grote aantal abortussen in China, over het zwart-geld circuit in Italië, over het aantal bishoppen in Brazilië en over het enorme vermogen van president *Mobutu* van Zaïre. Daarnaast geeft Polak onder meer een analyse van de populariteit van het werk van *Agatha Christie* en trekt hij een parallel tussen *Churchill* en *Thatcher*. Aldus ontstaat een beeld van een merkwaardige curiositeitenwinkel, waarin de lezer steeds weer wordt verrast door weer een nieuw feitje maar waarin van enige samenhang nauwelijks sprake meer lijkt te zijn.

Polak beschrijft en typeert, hij geeft persoonlijke opvattingen en bekritiseert die van anderen, en dat alles om een beeld te geven van de toekomst. De auteur steekt zijn eigen voorspelkunst niet onder stoelen of banken en hij waagt zich ook nu weer aan veel voorspellingen op allerlei terreinen. Hij laat ons weten wat we aan internationale politieke en economische ontwikkelingen kunnen verwachten en welke technologische innovaties voor de deur staan. Hij voorspelt ook veranderingen in het huishouden en in de positie van de vrouw en hij deinst er niet voor terug te voorspellen dat na 2050 de mens gemiddeld circa 125 jaar oud zal worden.

Morgen is anders is een populair-wetenschappelijk boek, waarin de schrijver zijn pen de vrije loop heeft gelaten en zich opwerpt als profeet. Wat in het boek niet duidelijk wordt is hoe Polak aan zijn inzichten en voorspellingen komt. Kennelijk moeten we maar vertrouwen op zijn gave als toekomstvorser (hoewel hij zelf aangeeft beslist geen paragnost te zijn) of op zijn ambachtelijkheid met betrekking tot de methoden en technieken van toekomstonderzoek.

Toepassingsgericht toekomstonderzoek

Polak is in de ontwikkeling van de toekomstkunde niet weg te denken. Zowel in Nederland als internationaal hebben zijn vele publikaties over de toekomst en de toekomstkunde een grote invloed gehad.

In zijn laatste boek stelt Polak dat naar zijn mening het doel van het toekomstonderzoek is om te trachten uitkomende voorspellingen te doen en, wanneer dat niet lukt, om in elk geval te leren van de 'missers'. Hij hecht aan het streven om de toekomst te voorspellen, hoewel hij zich realiseert dat de resultaten van onze pogingen om de toekomst te leren kennen vaak ontmoedigend zijn. Met deze stellingname geeft Polak aan dat hij een duidelijke representant is van de stroming in de ontwikkeling van de toekomstkunde waarin het toepassingsgerichte karakter voorop staat. In zijn vroegere werk heeft Polak vooral het belang van het ontwikkelen en reviseren van *toekomstbeelden* benadrukt. In zijn imponerende *De toekomst is*

F.A. van Vught

Buitengewoon hoogleraar toekomstkunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Tevens buitengewoon hoogleraar beleidsstudies aan de Universiteit Twente.

verleden tijd (in twee delen verschenen in 1955) maakt hij duidelijk dat de toekomst voor de mens een uitdaging is, waarop hij moet antwoorden door het ontwikkelen van een inspirerend toekomstbeeld. Polak in 1955: *'De gestalte van de toekomst staat nog niet definitief vast, doch wordt voorgespiegeld of verbeeld, zoals zij, naar een bepaalde tijdsstemming of levensbeschouwing, zou kunnen of moeten zijn. . . Hoe moet op de uitdaging van de toekomst worden geantwoord? . . . Een passend en tijdig antwoord op de met het voortschrijden van de tijd ook voortdurend hernieuwde uitdaging van de toekomst kan niet anders zijn dan een harmonisch omvattend en bezielend toekomstbeeld!'*

In de opvatting van Polak (1955) is de westerse cultuur in een gevaarlijke periode terecht gekomen en is het moment aangebroken om ons te realiseren dat 'het cultuur-verval nog slechts te stuiten zal zijn, indien wij zijn vóór-aankondiging begrijpen'. Die vóór-aankondiging schuilt volgens Polak in het cynische en negatieve karakter van de bestaande toekomstbeelden. Slechts een stimulerend toekomstbeeld kan de westerse cultuur nog redden.

In zijn bekende *Prognostica* (in twee delen verschenen in 1968) werkt hij zijn gedachten uit 1955 verder uit. Met name in het tweede deel stelt hij dat ook het scheppen van toekomstbeelden een proces is dat om voortdurende vernieuwing vraagt. *'Noch de Republiek als ideaal-staat van Plato, noch het Utopia van Thomas Morus, noch het Nieuwe Atlantis van Bacon, noch de Zonnestaat van Campanella, en al evenmin de socialistische heilstaat volgens Bellamy of een der gefantaseerde maatschappij-beelden van Wells, zijn voor ons nog qua inhoud inspirerend of magnetiserend. Zij zijn – doch ook niet meer dan dat – belangrijke mijlpalen van de geest op de weg naar maatschappelijke vooruitgang en verheffing. . . Juist deze toekomstbeelden leren ons, dat ook toekomstbeelden up to date moeten blijven. Ook zij worden door de acceleratieprocessen der sociale dynamica gegrepen en, als door lachspiegels weerkaatst, tot grillige of zelfs nonsensicale beelden vervormd. . . De geschiedenis der klassieke toekomstbeelden vormt slechts een illustratie. Alle prognostiek, ja, deze bij uitstek, is onderhevig aan de tand des tijds. . . Wie de toekomst wil voorzeggen, moet steeds bij de tijd blijven. . . De bouw van toekomst-kathedralen en luchtkastelen is principieel als een onvoltooid en onvoltooibare symfonie van een eeuwig veranderlijke toekomstmuziek'*. Polak onderstreept dat toekomstbeelden voortdurend opnieuw gemaakt moeten worden. In een door hem als 'futuro-creatieve planning' aangeduid proces van het scheppen en herscheppen van inspirerende toekomstbeelden, kunnen we, naar zijn mening, ons cultureel erfgoed bewaren en verder ontwikkelen.

Met zijn opvattingen over het belang van inspirerende toekomstbeelden plaatst Polak zich in de, in Frankrijk gestarte, *prospectieve stroming* binnen de toekomstkunde. In deze stroming, die in sterke mate is geïnspireerd door het existentialisme, worden de creatieve en normatieve aspecten van het toekomstonderzoek benadrukt. De toekomst kan voor een belangrijk ge-

deelte door de mens worden gemaakt, zo luidt de gedachtengang. Het is de taak van toekomstkundigen om een stelsel van alternatieve toekomsten te ontwerpen dat in de politieke arena kan worden gebruikt.

De prospectieve opvatting van toekomstonderzoek is vanaf de jaren zestig in toenemende mate gerelateerd geraakt aan de traditie van de *'technological forecasting'*. Deze traditie die teruggaat tot de Tweede Wereldoorlog, heeft bij veel onderzoekers en beleidsvoerders een grote populariteit verworven vanwege de praktische successen die werden geboekt bij het voorspellen van technologische doorbraken. Het samengaan van de methoden en technieken van *'technological forecasting'* en de prospectieve opvatting heeft geleid tot een benadering van toekomstonderzoek, waarin toekomstonderzoekers hun vakgebied zien als een vorm van toegepast onderzoek, die bruikbaar is voor de onderbouwing van beleidsbeslissingen (zowel bij de overheid als in het bedrijfsleven). Door het inventariseren van toekomstige ontwikkelingen en het schetsen van enkele alternatieve toekomstbeelden (scenario's) zouden de belangrijkste voor- en nadelen van de diverse beslissingsalternatieven in kaart kunnen worden gebracht.

Gezien de opvattingen die hij in zijn laatste boek over toekomstonderzoek ventileert, lijkt ook Polak een voorstander te zijn geworden van het *toepassingsgericht toekomstonderzoek*. Hij realiseert zich echter wel dat toekomstonderzoekers de plank vaak fors misslaan en dat het leren van fouten gewenst is.

Het is jammer dat Polak de recente herbezinning in de toekomstkunde niet kan meemaken. Het zou interessant zijn geweest om te zien hoe Polak op de huidige, vooral wetenschapstheoretisch geïnspireerde, analyses van de mogelijkheden van toekomstonderzoek zou hebben gereageerd. Wellicht dat hij zijn volgende boek dan wat bescheidener had geschreven of dat hij ons tenminste had laten weten hoe hij aan al zijn wijsheden komt.

Teleurstelling over het toepassingsgerichte toekomstonderzoek

De inzet van het toepassingsgerichte toekomstonderzoek in de processen van beleidsontwikkeling blijkt minder succesvol dan veel toekomstonderzoekers wel hadden gehoopt. Na een eerste golf van enthousiasme in de jaren zeventig valt sinds het begin van de jaren tachtig enige scepsis omtrent het toekomstonderzoek waar te nemen. Voor die scepsis kunnen diverse verklaringen worden gegeven. Sommige wijzen erop dat organisaties kennelijk niet goed in staat zijn om toekomststudies te verwerken. Anderen tekenen aan dat de toegenomen scepsis is terug te voeren op een te geringe professionaliteit. De term toekomstonderzoek zou bij velen nog een beeld oproepen van orakels en glazen bollen.

Een belangrijke verklaringsgrond lijkt mij te liggen in de teleurgestelde verwachtingen rond de resultaten van het toekomstonderzoek. Veel beleidsvoerders lijken de verwachting gekoesterd te hebben dat het toepassingsgerichte toekomstonderzoek hun betrouwbare *voorspellingen* zou verschaffen. Op basis daar-

van zouden zij dan de beslissingen kunnen nemen die hen de beleidsprogramma's zouden opleveren met de grootste kansen op positieve resultaten. En, eerlijk gezegd, hebben sommige toekomstonderzoekers ook de indruk gewekt dat zij over het instrumentarium beschikken (of spoedig zouden beschikken), waarmee aan deze verwachtingen tegemoet gekomen zou kunnen worden. Wij herinneren ons bij voorbeeld *Forresters* slotopmerkingen in zijn boek *World Dynamics* (1971): 'Het is nu mogelijk om de hypothesen over de afzonderlijke delen van een sociaal systeem in een computermodel onder te brengen. . . Gegeven een verzameling assumpties, spoort de computer feilloos de toekomstige ontwikkelingen en consequenties op'.

De resultaten van het toekomstonderzoek tot nu toe, met name van gedane voorspellingen, zijn echter teleurstellend. De omvattende analyse van *Ascher* (1978) van een groot aantal voorspellingen op de terreinen van de economie, het bevolkingsonderzoek, de energie, de technologie en het transport in de periode van het einde van de vorige eeuw tot nu toe, laat zien dat het met de trefzekerheid van de voorspellingen niet best gesteld is. De voorspellingen van het bruto nationaal produkt op zowel de korte als de lange termijn worden gekenmerkt door grote foutenmarges. De bevolkingsprognoses van de jaren twintig zijn meestal even (weinig) nauwkeurig als de voorspellingen met de moderne cohortanalyses.

Bovendien kon *Ascher* op geen enkel terrein een duidelijke vooruitgang in de mate van trefzekerheid van de voorspellingen constateren. *Aschers* conclusies worden door andere onderzoeken onderschreven. *Wise* (1976) concludeert op basis van een analyse van de trefzekerheid van een groot aantal voorspellingen op het gebied van de technologische innovaties, dat voorspellingen op een termijn van tien jaar en langer vaker fout dan goed zijn. Daarnaast blijken de voorspellingen van de specialistische toekomstonderzoekers slechts weinig meer trefzeker dan de voorspellingen van niet-experts. In een studie van de Amerikaanse 'denktank' *American Enterprise Institute* (1980) wordt vastgesteld dat de voorspellingen die gedaan worden met de vaak zeer elegante economische modellen op slechts zeer korte termijn enigszins trefzeker zijn. Uit een omvangrijke studie van *Makridakis* en anderen (1982) blijkt dat de toename van de complexiteit van de gehanteerde methoden van toekomstonderzoek niet heeft geleid tot meer trefzekere voorspellingen.

Er is sprake van een teleurstelling ten aanzien van de mogelijkheden van het onderzoeken van de toekomst. De vele fraaie methoden en technieken en de diverse geleerde bespiegelingen ten spijt, blijken de wetenschappelijk gefundeerde voorspellingen toch niet uit te komen. Is er misschien meer aan de hand met het kennen van de toekomst?

In het onderstaande ga ik in op enkele wetenschapstheoretische aspecten van toekomstonderzoek. Daarbij volg ik voor een belangrijk gedeelte het betoog van mijn Leidse oratie, getiteld 'Beter dan Nostradamus en Campanella?'

Inductivisme en falsificationisme

Eén van de meest cruciale vraagstukken van het menselijk bestaan is dat onze kennis en ervaring het verleden betreffen, terwijl we onze beslissingen moeten nemen voor de toekomst. Dit vraagstuk, dat door *Popper* is aangeduid als 'Hume's problem of tomorrow' is kortweg te typeren als: 'hoe kunnen wij weten dat de toekomst zal zijn zoals het verleden?'

Een bekend antwoord op deze vraag is dat van het zogenaamde *inductivisme*. De inductieve redenering luidt, dat het mogelijk is, om op grond van een waargenomen regelmaat in een beperkt aantal gevallen, over te gaan tot een algemene uitspraak aangaande de regelmaat van alle soortgelijke gevallen. Op basis van een beperkt aantal waargenomen gevallen in het verleden is het, volgens deze redenering, dus mogelijk een universele uitspraak te doen die ook in de toekomst zal gelden. Zo impliceert de inductieve redenering bij voorbeeld dat wanneer reeds een aantal malen is vastgesteld dat de criminaliteit onder jongeren toeneemt ten tijde van een economische recessie, een algemene uitspraak mogelijk is die luidt dat 'altijd wanneer er sprake is van een economische recessie de criminaliteit onder jongeren zal toenemen'.

Bijna 250 jaar geleden wist *Hume* al overtuigend aan te tonen dat er geen enkel logisch argument bestaat, waarop we de conclusie zouden kunnen baseren dat 'de verschijnselen waarmee we nog geen ervaring hebben opgedaan, lijken op de verschijnselen waarmee we al wel ervaring hebben opgedaan'. *Hume's* stelling is dat een inductieve redenering niet te rechtvaardigen is. Ik zal deze stelling toelichten met een voorbeeld van *Russell*, dat gaat over een inductivistische kalkoen.

De eerste ochtend dat hij op de boerderij werd gevoederd stelde deze kalkoen vast, dat het 's ochtends negen uur was. Als goede inductivist ging hij er vervolgens toe over om onder een groot aantal verschillende omstandigheden waar te nemen hoe laat hij werd gevoederd. Elke keer bleek dat 's ochtends om negen uur te zijn; op woensdag en donderdag, op warme en koude dagen, op regenachtige en droge dagen. Ten slotte was zijn inductivistische geweten tevreden gesteld en trok hij de inductivistische conclusie: 'Ik zal altijd om negen uur 's ochtends gevoederd worden'. Helaas bleek deze conclusie op een wrede wijze onwaar te zijn. Op kerstavond werd hem de hals doorgesneden. Een inductieve gevolgtrekking uit ware premissen had de kalkoen tot een onware conclusie gebracht.

Met *Hume's* stelling in de hand, kan de nekslag worden toegebracht aan het inductivisme. *Hume's* analyse toont namelijk aan dat we op basis van onze waarnemingen nooit de definitieve uitspraak kunnen doen dat een theorie voor altijd waar is. Het enige waartoe onze waarnemingen ons in staat stellen, is om te bepalen of een theorie *niet* waar is. De waarneming 'dit is een zwarte zwaan' kan ons bijvoorbeeld in staat stellen te bepalen dat de hypothese 'alle zwanen zijn wit' niet waar is. Voorspellingen die worden afgeleid uit theorieën zijn exact hierop gericht. Een voorspelling is in deze zin een langs logische weg uit een theorie afgeleide uitspraak over een nog niet geconstateerd ver-

schijnsel. Door een confrontatie van een dergelijke voorspelling met de waarnemingen kan worden nagegaan of de theorie wel of niet juist is.

Dit is de basisstelling van een stroming in de wetenschapsfilosofie, die wordt aangeduid als het falsificationisme. In het falsificationisme ligt de nadruk op een eliminatieprocedure, waarin wordt aangegeven wanneer een theorie dient te worden verworpen.

Kritiek op de wetenschappelijke toekomstkunde

Wat betekent dit alles nu voor de studie van de toekomst? Ik wil wijzen op drie zaken. In de eerste plaats moet worden geconstateerd dat, in tegenstelling tot wat veel moderne toekomstonderzoekers beweren, er geen verschil bestaat tussen het begrip voorspelling zoals gebruikt bij het toetsen van theorieën en het begrip voorspelling in de toekomstkunde.

Bij het toetsen van theorieën zijn voorspellingen de uit theorieën afgeleide uitspraken over de werkelijkheid, die met die werkelijkheid worden geconfronteerd. Voorspellingen zijn in deze de instrumenten met behulp waarvan geprobeerd wordt de strikt universeel geformuleerde theorieën te falsificeren.

Volgens veel moderne toekomstdeskundigen zijn de voorspellingen van de moderne toekomstkunde geheel iets anders. Het zouden uitspraken zijn over de toekomst die gericht zijn op de ondersteuning van beslissingen. Hun functie, zo luidt de redenering, is niet zo zeer om een instrument te zijn bij het streven naar de falsificatie van een theorie, maar om beslissingen te onderbouwen met uitspraken over de toekomst waarvan verwacht mag worden dat ze zullen uitkomen.

Het doen van uitspraken over de toekomst waarvan we mogen verwachten dat ze uitkomen is minder moeilijk dan dat op het eerste gezicht lijkt. We kunnen die uitspraken bij voorbeeld het karakter geven van tautologieën (zoals bij voorbeeld: morgen zal het wel of niet regenen) of ze zeer algemeen formuleren (zoals bijvoorbeeld: in 1986 zal het ergens in Nederland gaan regenen). Maar daarmee daalt de informatieve waarde van de uitspraken natuurlijk tot het nulpunt. De moderne toekomstonderzoekers realiseren zich dit probleem. Ze zien het als hun taak om uitkomende voorspellingen op te stellen, die tevens een grote informatieve waarde hebben.

Nu zouden dergelijke voorspellingen gedaan kunnen worden op basis van een droom of vanuit een geheimzinnige gave als helderziendheid. Dat is echter niet de werkwijze die de moderne voorspelkundigen voor ogen staat. De voorspelkundigen zoeken de rechtvaardiging van hun voorspellingen in de wetenschappelijkheid van hun kennis. Maar daarmee verdwijnt het verschil tussen de voorspellingen zoals gebruikt in de moderne voorspelkunde en voorspellingen zoals gebruikt bij het toetsen van theorieën. Een informatieve voorspelling kan immers slechts wetenschappelijk gerechtvaardigd worden door te wijzen op zijn afleiding uit een theorie.

Hiermee zijn we bij een tweede punt aangekomen dat in deze discussie van belang is. Wil een voorspelling een zekere informatieve waarde hebben, dan dient zij

gebaseerd te zijn op een theorie. Zoals het voorbeeld van de kalkoen ons laat zien, is de gedachte dat informatie kan worden geproduceerd door het systematisch verzamelen en vergelijken van data, onjuist. Uitspraken verkrijgen pas informatieve waarde wanneer ze geplaatst worden in een bepaald kader; wanneer ze verbonden zijn met een bepaald gezichtspunt, waarmee wordt vastgesteld welke verschijnselen wel en welke niet van belang worden geacht.

Uitspraken ontleen hun informatieve waarde met andere woorden aan theorieën, die door ons worden gehanteerd om de werkelijkheid te interpreteren. Wetenschap is een zaak van het bedenken van theorieën, en van het toetsen van die theorieën aan de waarneembare werkelijkheid, waarbij overigens geldt dat de waarnemingsuitspraken ook zelf weer een produkt zijn van (voorafgaande) theoretische activiteit. Het zijn deze door de wetenschap bedachte en getoetste theorieën die ons in staat stellen om aan te geven waarom we, uitgaande van een bepaalde verzameling van empirische verschijnselen, bepaalde voorspellingen durven te doen met betrekking tot de toekomst.

De moderne voorspelkundigen zien zich wat dit betreft echter geplaatst voor een speciaal probleem. Het merendeel van de voorspellingen die bruikbaar zouden moeten zijn in praktische beslissingsituaties heeft, op z'n minst gedeeltelijk, betrekking op sociale verschijnselen. Met de wetenschappelijke theorievorming in de sociale wetenschappen is het echter niet zo best gesteld. Vergeleken met de natuurwetenschappen, staan de sociale wetenschappen nog in de kinderschoenen. Een belangrijke reden hiervoor is gelegen in het feit dat we in de sociale wetenschappen te maken hebben met zeer complexe verschijnselen. Sociale systemen zijn weinig stabiel, gesloten en repeterend van karakter. Het voorspellen van een revolutie is ons daarom tot nu toe heel wat minder goed gelukt dan het voorspellen van zonsverduisteringen.

In de sociale wetenschappen hebben we te maken met omvangrijke veelal onbeheersbare stelsels van zich dynamisch, elkaar wederzijds beïnvloedende, in de tijd ontwikkelende verschijnselen. Een auteur als *Hayek* meent dat deze karakteristieken ertoe leiden dat sociaal-wetenschappelijke theorieën slechts *principeverklaringen* kunnen bieden en dat de uit deze theorieën afgeleide voorspellingen slechts beperkt van karakter kunnen zijn. In elk geval kan worden vastgesteld dat het ons tot nu toe in de sociale wetenschappen niet of nauwelijks is gelukt om theorieën te ontwikkelen waarmee zinvolle en trefzekere voorspellingen gedaan kunnen worden.

In de moderne toekomstkunde is, voorzover ik kan nagaan, geen enkele poging ondernomen om dit vraagstuk zelfs maar aan de orde te stellen. De aandacht van de moderne voorspelkundigen is vooral gericht op de ontwikkeling van ingenieuze methoden en technieken en het schrijven van voorspellende 'best-sellers'. Theorievorming is een onderwerp waarvoor geen belangstelling bestaat. Maar het is juist het gebrek aan theorieën dat er de voornaamste oorzaak van is dat het met onze voorspelcapaciteiten zo slecht is gesteld. Uit het eerder genoemde onderzoek van

Ascher naar de trefzekerheid van voorspellingen kan namelijk ook iets worden geconcludeerd omtrent de doorslaggevende factor met betrekking tot de te-leurstellende mate van trefzekerheid van gedane voorspellingen. Die doorslaggevende factor is *niet* te vinden in de eigenschappen van de gehanteerde voorspellingsmethoden, maar in de aard van de inhoudelijke assumpties die aan de voorspellingen ten grondslag liggen. Het moge duidelijk zijn dat bij een laag niveau van theorievorming die inhoudelijke assumpties veelal impliciet blijven en weinig worden doordacht. Dat veel van de gedane voorspellingen achteraf onjuist blijken te zijn, is dan begrijpelijk.

De wetenschappelijke toekomstkunde past dus grote bescheidenheid. Het doen van informatieve uitkomende voorspellingen is, bij het ontbreken van theorieën, wel een erg hoog gegrepen ideaal. Maar zelfs als er wel theorieën ter beschikking staan, is enige relativering op zijn plaats.

Een theorie, en daarmee kom ik bij het derde punt, die al vaak getoetst is en nog steeds niet is verworpen, krijgt een soort rapport waarin wordt aangegeven in welke mate de theorie getoetst is en hoe streng die toetsen waren. Dat rapport wordt aangeduid als de *graad van corroboratie* van de theorie.

De vraag die vanuit het perspectief van 'Hume's problem of tomorrow' vervolgens naar voren komt, is natuurlijk of de voorspellingen die uit theorieën worden afgeleid die vaak en streng zijn getoetst, betrouwbaarder zijn dan de voorspellingen van minder vaak en streng getoetste theorieën. Het antwoord op deze vraag moet echter ontkennend zijn. Want op grond van de genoemde argumentatie van Hume moeten we concluderen dat er geen enkele reden is om te veronderstellen dat het aannemelijk of waarschijnlijk is dat een theorie met een hoge corroboratie-graad toekomstige toetsen beter zal weten te overleven dan een theorie met een lage corroboratie-graad.

Maar, zo wordt vaak tegengeworpen, we mogen toch verwachten dat morgen de zon zal opgaan? En we mogen toch verwachten dat als we uit een raam op de eerste verdieping springen, we naar beneden vallen? Natuurlijk mogen we dat verwachten, want deze veronderstellingen (of, zo u wilt, voorspellingen) zijn gebaseerd op de beste theorieën die we over deze verschijnselen hebben. En het is verstandig om ons *praktische* beslissingen te baseren op dergelijke beargumenteerbare standpunten. Maar bij *praktische* beslissingen gaat het om het *toepassen* van bestaande kennis en niet om te streven die kennis uit te breiden. Zelfs wanneer we een gezonde theoretische twijfel hebben ten aanzien van de te gebruiken theorieën, hebben we bij het nemen van onze *praktische* beslissingen slechts de keuze om de beslissingen te baseren op meer of minder goede theorieën. Het keuze-criterium daarbij is, zoals Popper aangeeft, eenvoudig: voor het nemen van praktische beslissingen kiezen we die theorie die, in vergelijking met andere theorieën, tot nu toe het best de meest strenge toetsen heeft doorstaan. De voorspellingen die we uit die theorieën afleiden worden door de aard en de hoeveelheid van die toetsen echter niet betrouwbaarder.

Conclusie

Er bestaat een zekere teleurstelling ten aanzien van de toepassingsgerichte toekomstkunde. De vele gedane voorspellingen blijken vaak weinig trefzeker. Een herbezinning ten aanzien van de grondslagen van het wetenschappelijke toekomstonderzoek is op zijn plaats. De tijd van visionaire bespiegelingen over de toekomst, zonder dat daarbij duidelijk is waarop die bespiegelingen zijn gebaseerd, lijkt voorbij te zijn. Polaks laatste boek vormt in die zin misschien wel een afsluiting van een bepaalde periode in de ontwikkeling van de toekomstkunde.

De aangebroken periode van herbezinning biedt de mogelijkheid de fundamenten van de toekomstkunde kritisch te bezien. Naar mijn mening leidt een dergelijke kritische bezinning tot de conclusie dat de toekomstkunde behoefte heeft aan sociaal-wetenschappelijke theorieën.

De uitkomst van de hiervoor gepresenteerde wetenschapstheoretische analyse is dat de toekomst slechts wetenschappelijk kan worden voorspeld, wanneer we, liefst streng getoetste en nog niet verworpen, theorieën tot onze beschikking hebben. Daarbij geldt dat die voorspellingen, omdat ze toepassingen zijn van bestaande kennis, slechts provisoir en tentatief kunnen zijn. Voortdurend bestaat immers de kans dat de betreffende theorie alsnog blijkt te moeten worden verworpen.

Tenslotte mag worden geconcludeerd dat wanneer theorieën afwezig zijn, zoals in de sociale wetenschappen maar al te vaak het geval is, voorspellen een willekeurige bezigheid wordt en niet wetenschappelijk te rechtvaardigen is. Iemand die, zonder zich te kunnen baseren op een theorie, zich waagt aan het doen van voorspellingen plaatst zich in de groep van zieners, sterrenwichelaars en glazenbol-kijkers.

Literatuur

- W. Ascher, *Forecasting, an appraisal for policymakers and planners*, Baltimore, 1978.
- J.W. Forrester, *World Dynamics*, Cambridge, 1971.
- F.A. Hayek, *Studies in Philosophy, Politics and Economics*, London, 1967.
- D. Hume, *A Treatise of Human Nature*, Oxford, 1975 (orig. 1739/40).
- I. Lakatos, *The methodology of Scientific Research Programmes*, J. Worrall and G. Currie ed., London, 1978.
- S. Makridakis a.o., The Accuracy of Extrapolation Time Series Methods, *Journal of Forecasting*, (1), 2, 1982.
- F.L. Polak, *De Toekomst is Verleden Tijd*, 2 dln, Utrecht, 1955.
- F.L. Polak, *Prognostica*, 2 dln., Deventer, 1968.
- F.L. Polak, *Morgen is Anders*, Baarn, 1985.
- K.R. Popper, *Realism and the Aim of Science*, W.W. Bartley III ed., London, 1983.
- W.A. Spivey, W.J. Wroblewski, *Surveying Recent Economic Forecasting Performance*, Washington D.C., 1980.
- F.A. van Vught, *Beter dan Nostradamus en Campanella? Over de wetenschappelijke status van de sociaal-wetenschappelijke toekomstkunde*, Assen, 1985.
- G. Wise, Accuracy of Technological Forecasts 1890-1940, *Futures* (8), 5, 1976.

In memoriam Jaap Burger

W. Scholten

Vice-president van de Raad van State. Deze tekst werd uitgesproken bij de begrafenis van J.A.W. Burger, Oud-lid van de Raad van State, Minister van Staat, op 23 augustus 1986 te Wassenaar

Vanmiddag zijn wij hier bijeen om afscheid te nemen van *Jacob Albertus Wilhelmus Burger*, geboren op 20 augustus 1904 te Willemstad en overleden op 19 augustus 1986 te Wassenaar, één dag voor zijn tweeëntachtigste verjaardag. Van 1 oktober 1970 tot 1 september 1979 is Burger lid van de Raad van State geweest. Van zijn talrijke maatschappelijke en politieke functie en zijn juridische en zijn bestuurlijke en zijn het meest voldoening geschonken. Omdat hij in deze functie en zijn juridische en zijn bestuurlijke en zijn politieke gaven in één harmonisch geheel kon gebruiken.

Na zijn middelbare schoolopleiding aan de HBS te Oud-Beijerland is de jurist Burger gevormd aan de Rechtenfaculteit van de Rijksuniversiteit Utrecht en later aan die van de Gemeente Universiteit te Amsterdam. Die overstap van Utrecht naar Amsterdam is van beslissende betekenis geweest voor zijn verdere leven. Afkomstig uit een godsdienstig meelevend Nederlands Hervormd gezin, waarin het christelijk-historisch gedachtegoed na het vroegtijdig overlijden van zijn vader, door zijn moeder werd bewaard en onderhouden, gingen voor de juridisch student Burger in Amsterdam geheel nieuwe werelden open. Als lid van de N.C.S.V. maakte de keuze van de christen *Stufkens* vóór het socialisme op hem diepe indruk. In 1929 koos ook Burger — en zoals dat bij hem bij elke keuze het geval was: met overtuiging en zonder aarzeling — voor het lidmaatschap van de toenmalige SDAP.

Zijn betekenis voor de sociaal-democratie in dit land is door anderen geschetst. Laat mij volstaan te zeggen dat Burger ook in de Raad van State op een bij dit lichaam passende wijze heeft geijverd voor de doorwerking van socialistische beginselen, denkbeelden en idealen. Vanuit zijn bewuste keuze voor het socialisme en mogelijk ook vanuit zijn afkomst — maar daarover durf ik niet te oordelen — was Burger zijn gehele leven lang een felle bestrijder van confessionele partijvorming. Zijn levensvisie was, zoals hij ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag aan *NRC-Handelsblad* toevertrouwde, echter bepaald niet die van een humanist. *'Een orthodox standpunt, zoals het mijne, gaat ervan uit dat de mens niet zijn eigen geschiedenis en ontwikkeling in de hand heeft. De vrijzinnigen leggen de beslissing bij de mens. Een orthodox standpunt ziet de dingen van Godswege uit en heeft bovendien geen al te zonnige kijk op de menselijke natuur.'* Voor Burger was de Bijbel ook in zijn latere leven geen gesloten boek. Dat bleek onder meer in zijn beroemd geworden rede in het Israëliëse parlement Knesseth.

Burger vestigde zich in 1930 als advocaat en procureur in Dordrecht, de stad waarmede hij zich zijn gehele leven lang in bijzondere mate verbonden heeft geweten,

ook al omdat in die stad na de Tweede Wereldoorlog zijn persoonlijk leven door zijn huwelijk met Emmy zo fundamenteel werd veranderd. De jurist Burger was energiek en vol van activiteiten. Zijn werkterrein beperkte zich niet tot de stad Dordrecht, maar strekte zich uit over een breed terrein op het eiland van Dordrecht en daarbuiten. In die periode kon hij zijn hartstocht voor het water de vrije teugel geven. Vele malen, zelfs nog in 1974, deed hij mee aan de jaarlijkse zwemtocht over het Hollands Diep bij Willemstad, van welke geboorteplaats hij later ereburger werd. Een titel die hem met trots vervulde en waaraan hij tot in zijn laatste levensjaar toe inhoud gaf door persoonlijk en ter plaatse belangstelling te tonen voor deze oude, zo nauw met het huis van Oranje verbonden, vestingstad en voor zijn bewoners.

Als advocaat schreef Burger in 1943 zijn eerste politieke brochure onder de titel: *Perspectief van onze tijd*, waarin hij het nationaal-socialisme fel hekelde. Hij nam het geschrift mee toen hij in mei 1943 dankzij zijn grote kennis van de Zuid-Hollandse en Zeeuwse wateren, een geslaagde oversteek uit bezet gebied naar Engeland volbracht, waarvoor hij later het bronzen kruis zou krijgen. Op voorspraak van *Koningin Wilhelmina*, van wie hij op zeer korte termijn het vertrouwen wist te winnen, werd Burger in het Kabinet-*Gerbrandy* opgenomen, aanvankelijk als Minister zonder portefeuille en later, van 1944 tot 1945, als Minister van Binnenlandse Zaken. Zijn verhouding tot het staatshoofd kenmerkte zich door openheid en vertrouwen; een vertrouwen dat nimmer wezenlijk is beschadigd, ook niet toen later hun opvattingen botsten met een heftigheid die kenmerkend was voor beider karakter.

Inzet en overtuiging

Jaap Burger was niet alleen jurist. Hij was een politicus, die als parlementariër reeds in 1945 deel uitmaakte van het noodparlement en vervolgens lid werd van de Tweede Kamer, en — na zijn aftreden als fractievoorzitter, welke functie hij tien jaar vervulde — van de Eerste Kamer en van het Europees Parlement. Hij was ook een bekwaam bestuurder. Dat blijkt onder meer uit vele voorzitterschappen die hij heeft vervuld. Hij was ook een man met grote internationale belangstelling en ervaring.

Bij zijn werk als lid van de Raad van State zijn Burger al deze eigenschappen voortreffelijk van pas gekomen. Dat geldt zowel voor de advisering over zaken van wetgeving, wanneer hij moest oordelen over inhoud, vorm en doelmatigheid van regelgeving, als voor het werk in de Afdeling voor de geschillen van bestuur. Bij de wetgeving richtte Burger in het bijzonder

zijn aandacht op de zaken van Verkeer en Waterstaat en van Defensie. Zijn werk in de Afdeling voor de geschillen van bestuur betrof in het bijzonder ruimtelijke ordening en bijstandszaken. Hij deed ook dit laatste werk met grote inzet en overtuiging.

Wie, zoals ik, het voorrecht heeft gehad samen met Burger geschillen over bestemmingsplannen te beoordelen, weet hoe Burger steeds, schijn van werkelijkheid onderscheidend, bleef speuren naar het ware antwoord op de vragen. Hij zocht naar de sterke kanten van de zwakste partij. In de Volle Raad verdedigde Burger zijn visie met kracht van argumenten. Het staat mij nog zo levendig voor de geest hoe in die Volle Raad een zekere spanning voelbaar was wanneer Burger het woord nam en zijn visie op het voorliggende advies gaf.

Wie de loopbaan van Burger overziet zal niet verbaasd zijn, dat hij was begiftigd met verscheidene Nederlandse en buitenlandse onderscheidingen. Daarnaast werd hij bij koninklijk besluit van 3 december 1974, nummer 66, benoemd tot Minister van Staat. Geen eretitel alleen, hoe eervol zo'n benoeming ook is. Na zijn formateurschap in 1955, zijn informateurschap in 1956 en zijn formateurschap in 1973, bleef hij door deze benoeming tot op hoge leeftijd adviseur van de Kroon.

De politicus en de mens Burger was niet bij iedereen geliefd. Daarvoor was zijn optreden te rechtlijnig, te weinig diplomatiek en soms te bruusk. Maar hij werd wel alom gerespecteerd en geacht. Gerespecteerd om zijn openheid en zijn eerlijkheid, om zijn strijdvaardigheid voor onder meer de parlementaire democratie, om zijn afkeer van slimmigheidjes die het daglicht niet konden velen. Tallozen die met Burger hebben mogen omgaan, samenwerken en verkeren, werden door deze eigenschappen geboid en aangetrokken. Burger ontzag zijn tegenstanders niet. Maar hij was een man, die ook in tijden van gevaar voor eigen positie of persoon, met open vizier bleef strijden. Burger was een man die de taal op bijzondere wijze hanteerde. Naar het woord van de dichter *Barnhard* stak hij de spade der taal diep in de aarde.

De mens Burger schermde zijn persoonlijk leven scherp af van zijn zakelijke contacten. Maar wij weten dat hij kon genieten, niet alleen van de gewone dingen van het leven, een goede maaltijd en een goed glas wijn, maar ook van die contacten in de persoonlijke sfeer waarvan hij de echtheid onderkende. De boottocht, welke Commissaris *Patijn* hem ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag als herinnering aan zijn overtocht naar Engeland aanbood, te zamen met goede vrienden, was voor hem een onvergetelijk gebeuren. Burger was trouw in zijn persoonlijke contacten. Wanneer hij, in zijn langzamerhand moeilijk leesbaar geworden handschrift, artikelen over veelal actuele zaken op Binnenhof 1 kwam brengen om te laten tikken, kwam hij vaak een praatje maken over die actuele zaken die hem bezighielden. Zijn opmerkingen waren lang niet altijd een bevestiging van bij mij bestaande gedachten en opvattingen, maar ze waren altijd de moeite van het overdenken waard en wij konden er in openheid over spreken.

Staatsman

De gemeenschap van de Raad van State rouwt om het heengaan van zijn oud-lid Jaap Burger. Hij was een vooraanstaand lid van het College dat, zoals zijn collega's, het zoeken naar eigen gelijk ondergeschikt maakte aan het vinden van de beste weg voor de Nederlandse samenleving in haar geheel of voor de individuele rechtzoekende burger. Wij allen die van deze gemeenschap van de Raad van State deel uitmaken, leden en oud-leden, staatsraden in buitengewone dienst en medewerkers, leven mee in het grote verdriet dat jou, Emmy, deze week met dit toch nog onverwachte overlijden heeft getroffen. Wij kunnen dat verdriet niet peilen, de diepte slechts vermoeden. Evenmin kunnen wij je de troost geven die elk mens in deze omstandigheden niet kan ontberen. Wij bidden om steun en bemoediging voor jou en voor allen, die hem in de persoonlijke sfeer met liefde droegen en omgaven. Mag ik jou, lieve Emmy, in deze ure van rouw het kwatrijn voorlezen van de vroeg overleden socialistische dichter *Hein de Bruin*:

*Gods wegen zijn een wonder labyrint
een woeste tuin, die wel bij huis begint,
doch om er zonder vrees in te verdwalen
moet men zo onbezorgd zijn als een kind.*

In het aangezicht van de dood mogen wij ons Gods kinderen weten.

Nederland heeft door het overlijden van Burger een staatsman verloren, die op heel wezenlijke momenten mede richting heeft gegeven aan het bestuur van dit land. Een staatsman, ja, want wie zal ooit zijn historische woorden als minister in Londen in 1944 uitgesproken, vergeten: *'Het zal straks in de strijd in Nederland bij de zuivering niet gaan om mensen die fouten hebben gemaakt, maar om mensen die fout zijn geweest.'* Burger wist, alle verbaal geweld dat soms het tegendeel suggereerde ten spijt, ook in zijn eigen leven van eigen fouten, maar hij deed als staatsman en als burger zijn plicht, niet om de eer, niet om geld te verdienen – zijn persoonlijk belang heeft hij nimmer voorop gesteld – maar omdat hij terwille van de ander, in het bijzonder van de sociaal-zwakke massa in deze samenleving concrete dingen wilde bereiken. Politiek was voor Burger de kunst om wat vandaag nog onmogelijk schijnt en vaak ook is, morgen te verwezenlijken.

Met de dood van Jacob Albertus Wilhelmus Burger is een *groot* leven afgesloten waarop wij met dankbaarheid en eerbied terugzien. Maar ik zeg het de dichter *Marsman* na: *'Maar is groot of klein niet om het even, wie gelooft dat wij pas met den dood gaan leven?'*

Worpswede*

Willem van Toorn (1935)
Publiceerde in 1985 de bundel
Gulliver & andere gedichten
(Querido). Dit jaar
verschenen vertalingen van
gedichten van W.S. Graham
Atalanta Pers en 'litteraire
reportages', onder anderen
over Kafka en Hasek,
Benaderingen van hoe zij zich
gedragen (Avenue). Het
toneelstuk Achter glas werd
in Arnhem opgevoerd door
Independance.

* De kunstenaarskolonie
Worpswede in Noord-
Duitsland dankt haar faam
aan een aantal kunstenaars
dat zich er in de jaren
negentig van de vorige eeuw
vestigde, onder andere (Otto
Modersohn, Paula
Modersohn-Becker en Clara
Westhoff, de vrouw van
Rilke.

Het land terugnemen van Paula Modersohn.
Te veel verdriet. Te zwaar van vroege dood.
Van te veel verf de wolken in de sloot.
Het doek afkrabben tot een doodgewoon

gebied voor levenden. Of jij in dit
landschap bestaat, hangt af van het geloof
dat ik aanbreng op het onwillig wit.
Wolken van woorden. De veeg scheve rook

op een vermoede schoorsteen. Akkers vaal
van winter. Oker. Bruin. Een taal
te kort als ik je hier niet binnen haal.
'Omstreeks 1900. Moorkanal.'

Boeken

Werkloosheid als noodlot?

Uwe Becker bespreekt:

G. Therborn, *Why some peoples are more unemployed than others*, London (Verso) 1986, 181 blz., \$ 8.95

Werkloosheid is niet, zoals minister *De Koning* in *Vrij Nederland* van 22.12.1984 zei, een anoniem euvel, waartegen niets gedaan kan worden. Produktiviteitsverhoging die groter is dan de economische groei, de toename van het arbeidsaanbod en de teloorgang van gehele industrieën zetten de werkgelegenheid onder druk. Deze ervaring hebben alle ontwikkelde kapitalistische landen tijdens het afgelopen decennium opgedaan. Maar niet overal leidde dit, zoals in Nederland, tot werkloosheidspercentages van boven de 5 of zelfs 10%. Of de genoemde economische processen tot hoge werkloosheid leiden of niet, hangt af van de politieke bereidheid van een land voldoende middelen voor het creëren van werkgelegenheid in te zetten. Dat is de even duidelijke als eenvoudige politieke boodschap van de vergelijkende studie naar de ontwikkeling van de werkgelegenheid in 16 landen van de Nijmeegse hoogleraar politicologie, de Zweed *Göran Therborn*. Landen die ondanks de internationale crisisverschijn-

Tabel 1. Groei, arbeidsmarkt en werkloosheid in 16 landen (1973-1984) in %

Land	Economische groei		Werkloosheid 1984	Groei arbeid-aanbod	Participa-niveau 1983
	a) gemid. per jaar	b) gem. p.j. 73-83 t.o.v. 63-73			
Australië	2,6	-3,3	8,9	20,2	69,3
Oostenrijk	2,4	-2,8	2,7	5,6	65,6
België	1,7	-3,3	14,0	7,8	64,2
Canada	2,6	-3,4	11,2	33,4	72,4
Denemarken	1,7	-2,9	10,3	13,1	80,9
Finland	3,8	-2,3	6,1	15,8	77,9
Frankrijk	2,2	-3,2	9,8	8,2	66,4
W.-Duitsl.	1,7	-2,9	8,0	0,9	64,7
Italië	2,0	-3,1	10,1	11,9	60,0
Japan	3,9	-6,0	2,7	11,2	65,3
Nederland	1,6	-4,0	14,0	19,6	60,2
Noorwegen	3,9	-0,5	3,0	20,8	76,9
Zweden	1,7	-2,4	3,1	10,5	81,3
Zwitserland	0,5	-3,7	1,1	-5,9	69,3
USA	2,4	-2,3	7,4	26,4	73,1
Ver. Konigr.	1,1	-2,3	13,2	5,7	72,8

selen vanaf 1973/74 de werkloosheid op een peil van beneden de 5% wisten te houden zijn Noorwegen, Zweden, Oostenrijk, Japan en Zwitserland. De van Therborn (blz. 41-45) overgenomen basisgegevens in tabel 1 kunnen verduidelijken dat deze landen er economisch gezien in de periode 1973-1984 nauwelijks gunstiger voorstonden dan andere landen. Japan had dan wel een groeicijfer van 3,9%, maar de daling van de groei ten opzichte van de periode 1963-1973 was met 6% hier ook veel sterker dan elders. Oostenrijk staat er gunstig voor wat de toename van het arbeidsaanbod betreft, maar hetzelfde geldt ook voor België, Frankrijk en Groot-Britannië, en in West-Duitsland groeide het arbeidsaanbod bijna helemaal niet. M.b.t. Zweden moet opgemerkt worden dat de toename van het arbeidsaanbod hier beneden het gemiddelde ligt, maar dat dit land de hoogste participatiegraad ter wereld kent (in 1983 had hier 81,3% van de bevolking tussen 15 en 64 jaar een betaalde baan; in Nederland was dit, ter vergelijking, maar 60,2%). Alleen Noorwegen lijkt er in economisch opzicht gunstiger voor te staan dan andere landen, al is het arbeidsaanbod hier meer dan gemiddeld gestegen.

Zwitserland is een apart geval omdat de verlaging van het arbeidsaanbod hier een bedoeld beleidsresultaat is. Om de werkloosheid niet te doen stijgen, werden buitenlandse werknemers massaal naar hun landen van herkomst teruggestuurd en werden vrouwen ontmoedigd zich op de arbeidsmarkt aan te melden. In geringere omvang paste ook Oostenrijk het middel van de repatriëring van buitenlandse werknemers toe, maar in de eerste plaats werd de werkloosheid hier via de uitbreiding van overheidsinvesteringen bestreden. Deze weg bewandelde ook Japan. Noorwegen subsidieerde in grote omvang verlieslijdende bedrijven en ontwikkelde daarnaast specifieke werkverschaffingsprogramma's. In Zweden namen deze programma's een nog belangrijker plaats in en werd verder vooral de werkgelegenheid bij de overheid aanzienlijk uitgebreid.

Geïnstitutionaliseerde verplichting

Hoe kan men nu verklaren dat de bestrijding van de werkloosheid in het genoemde aantal landen min of meer lukt, maar in de andere landen niet of nauwelijks? Dat is Therborn's voornaamste probleemstelling. Kijkt men naar Nederland en de ons omringende landen, dan luidt de gangbare opvatting dat, alvorens de werkloosheid radicaal verlaagd kan worden, eerst het te hoge financieringstekort teruggebracht en de arbeidskosten gereduceerd moeten worden. Therborn's vergelijkende analyse laat echter zien dat geen rechtstreekse verbanden bestaan tussen enerzijds het ni-

veau van de overheidsschuld, de arbeidskosten en de winsten en anderzijds het percentage van de werkloosheid. Het liberale recept van de versterking van de markt als het belangrijkste middel ter bestrijding van de werkloosheid werkt kennelijk niet. Dit betekent niet dat factoren als kosten en winst geen rol spelen voor het wel en wee van een nationale economie. Ook de vijf landen met lage werkloosheid zijn genoopt zich aan te passen aan veranderende internationale concurrentieverhoudingen.

Beslissend voor de al dan niet succesvolle indamming van de werkloosheid is volgens Therborn *'het bestaan of niet-bestaan van een geïnstitutionaliseerde verplichting tot behoud van de werkgelegenheid'* (p. 23). Deze geïnstitutionaliseerde verplichting ('commitment') onderscheidt de vijf landen met lage werkloosheid van de anderen. De institutionalisering is daarbij van doorslaggevende betekenis. Beaamd wordt het centrale belang van volledige werkgelegenheid/lage werkloosheid immers overal. Van een geïnstitutionaliseerde prioriteit van het werkgelegenheidsbeleid kan alleen dan gesproken worden als de aanvaarding van deze prioriteit tot de *'common sense'* van *'politici, kiezers, vakbondsmensen en ondernemers'* behoort (p. 111), en als tegen de achtergrond hiervan ook specifieke beleidsinstrumenten aanwezig zijn, die de succesvolle bestrijding van werkloosheid mogelijk maken. Belangrijk blijkt ook dat het politieke 'commitment' tot behoud van de werkgelegenheid in de landen met lage werkloosheid reeds vóór het begin van de crisis in 1973/74 aanwezig was en historische wortels heeft die teruggaan tot de crisis van de jaren 20 en 30 en tot de periode van direct na 1945. Noodzakelijke voorwaarden zijn deze historische wortels niet; beleidstradities kunnen principieel immers op elk moment ontstaan en ook weer verdwijnen, en dit laatste lijkt in Engeland gebeurd te zijn. Maar doorgaans lijkt de taaiheid van historisch gegroeide 'commitments' of 'non-commitments' toch van groot belang. Recentelijk kwam het nergens meer tot de institutionalisering van een bijzondere verplichting tot behoud van de werkgelegenheid.

Kijkt men naar het rijtje landen met lage werkloosheid, dan valt op dat we hier niet alleen te maken hebben met traditioneel sociaal-democratisch geregeerde landen als Zweden, Noorwegen en tot op zekere hoogte ook Oostenrijk. Het voorkómen van werkloosheid was altijd al een centrale doelstelling van de arbeidersbeweging, en vandaar verbaast het niet dat juist daar de werkloosheid laag is waar de sociaal-democratie decennia lang electoraal dominant en ideologisch hegemoniaal is (zoals vooral in Zweden¹). Zwitserland en Japan zijn echter 'burgerlijk' geregeerde landen; Zwitserland werd onlangs nog door de OECD geprezen om zijn economische liberaliteit, en Japan heeft zelfs nog een sterke laat-feodale en paternalistische inslag. Hier – met name in Zwitserland – is de handhaving van een laag peil van de werkloosheid minder plausibel. Volgens Therborn moet zij verklaard worden door het conservatieve belang bij 'orde en stabiliteit' (24).

Tot zover de globale strekking van Therborn's be-

toog. Daar moet nog aan toegevoegd worden dat zijn boek een schat aan helder gepresenteerde informatie bevat. Zo krijgt de lezer comparatieve gegevens voorgeschoteld over de afhankelijkheid van de 16 landen van de wereldmarkt (export-import); de verschillende niveaus van de sociale zekerheid; de ontwikkeling van de deeltijdarbeid; de werkgelegenheid voor vrouwen die, met Zwitserland als uitzondering, geen bijzonder slachtoffer van de crisis zijn), jongeren en ouderen (deze twee categorieën zijn de verhoudingsgewijs grootste slachtoffers); de ontwikkeling van de dienstensector; de intrede van robots in de productie; enzovoorts. Correlaties van deze items met de ontwikkeling van de werkgelegenheid ontwarren daarbij het ideologische karakter van heel wat gangbare opvattingen. Zo blijkt er bijvoorbeeld absoluut geen causaal verband te bestaan tussen enerzijds een hoog niveau van de uitkeringen of een hoog aandeel van de staatsuitgaven in het nationaal produkt, en anderzijds een hoge werkloosheid. Liberalen en conservatieven die juist hier het mes willen aanzetten, zouden er dus goed aan doen eens over de grenzen te kijken. Informatief zijn, naast Therborn's cijfers en correlaties, ook zijn beschrijvingen van de uiteenlopende nationale 'roads to unemployment' danwel 'roads to full employment'. Nederland krijgt daarbij relatief veel aandacht (p. 151-163).

Tenslotte moet nog melding worden gemaakt van de theoretische context waarbinnen Therborn's boek geplaatst moet worden. Hij zelf werkt in de marxistische traditie. In eerdere boeken behandelde hij onder meer de geschiedenis van de marxistische theorie; de marxistische staatstheorie; het probleem van ideologie en macht (ook vertaald in het Nederlands) en – samen met *Christine Buci-Glucksmann* – de keynesiaanse staat. In de twee laatste boeken werden al heel wat traditionele marxistische theorema's bekritiseerd en gerelativeerd. Zonder dat het expliciet gebeurt, geldt dit in nog sterkere mate voor *Why some peoples are more unemployed than others*. Hier sluit Therborn aan bij een voornamelijk in West-Duitsland gevoerde discussie, en met name bij de werken van *Manfred Schmidt* en *Fritz Scharpf*.²

Bij Schmidt bekritiseert Therborn het ontbreken van een politiek-economische onderbouwing van diens stellingen. Werkgelegenheidsbeleid moet altijd samengaan met wat Therborn 'politics of economic adjustment' noemt, en de analyse dient daarmee rekening te houden. Verder is hij het niet eens met de verklaringswaarde die deze auteur aan het corporatisme hecht. Corporatistische structuren lijken wel aanwezig in de landen met lage werkloosheid, maar deze correlatie moet niet verward worden met een verklaring. Bij Schmidt, en eveneens bij Scharpf, mist Therborn de historische dimensie; deze dimensie kan aantonen of een correlatie causale verbanden tot uitdrukking brengt. Een wezenlijk verschil tussen Therborn en Scharpf is verder dat deze laatste zijn onderzoek beperkt tot een klein aantal landen.

Industriële structuur

Ondanks het grote informatieve gehalte van Ther-

born's boek moet men zich afvragen of zijn opzet om 16 landen met elkaar te vergelijken niet noodgedwongen tot een zekere oppervlakkigheid leidt. Dat is mijn eerste kritische kanttekening. Een goed voorbeeld is de institutionalisering van de maatschappelijke en politieke verplichting prioriteit te geven aan de bestrijding van de werkloosheid. Deze institutionalisering kan men niet aantonen door programma's of andere documenten te citeren, waarin de genoemde verplichting uitgesproken wordt. Programmatische doelstellingen met deze strekking kan men overal vinden. Therborn zegt zelf dat rhetoriek één ding is en werkelijk geïnstitutionaliseerde normen en prioriteiten en ander (p. 23). En, afgezien van gevallen waar de prioriteit van het werkgelegenheidsbeleid min of meer evident is (zoals in Zweden), kan de institutionalisering van deze prioriteit ook niet geïllustreerd worden door te verwijzen naar het bestaan van bepaalde beleidsinstrumenten. Juist een historische analyse – en daarop hamert Therborn immers – zou moeten demonstren hoe en gesteund door welke krachten het werkgelegenheidsbeleid een geïnstitutionaliseerde prioriteit kreeg en om welke redenen andere beleidsstrategieën het lootje moesten leggen. Voor landen met andere prioriteiten geldt het omgekeerde. Therborn had dus wat meer aan machtsanalyse moeten doen.

Een ander punt is dat men hard moet maken dat lage werkloosheid niet alleen een meegenomen effect is, maar werkelijk het gevolg van werkgelegenheidsbeleid. In de gevallen van Japan en Zwitserland vertoont Therborn's betoog wat dit betreft duidelijke gaten. Zijn stelling bijvoorbeeld dat de lage werkloosheid in deze landen uiteindelijk bepaald wordt door het belang van de bourgeoisie bij maatschappelijke stabiliteit, onderbouwt Therborn nergens. Verder moet in dit verband op een aantal tekorten van zijn economische analyse gewezen worden. Dat alle landen met lage werkloosheid vrij autonoom zijn en bijvoorbeeld niet belemmerd worden door EG-besluiten, vermeld Therborn weliswaar, maar systematische aandacht krijgt dit punt niet. Bovendien gaat hij niet in op de industriële structuren van de 16 landen, en evenmin op de markten, waarop de afzonderlijke landen opereren.

Hoe belangrijk deze factoren kunnen zijn kan men illustreren aan de hand van de Westduitse deelstaat Baden Württemberg. Deze deelstaat met zijn bijna 10 miljoen inwoners, die groter is dan alle Europese landen met lage werkloosheid, had in augustus jl. 4.9% werkloosheid en nam over de afgelopen jaren 40% van de in West-Duitsland gecreëerde nieuwe banen voor zijn rekening.³ Lonen en economische groei zijn hier hoger dan in de rest van West-Duitsland, maar hoger dan in Noorwegen of Japan is de groei niet. Beslissend lijkt dat Baden Württemberg enerzijds nauwelijks geraakt werd door de buitenproportionele crises in de staal-, textiel- en scheepsbouwindustrie, en anderzijds juist sterk is op de gebieden van 'high tech' en produkten met een hoge status-waarde (Mercedes, Porsche). Net als deze deelstaat heeft elk land een specifieke en voor de werkgelegenheid relevante industriële structuur.

Een aspect tenslotte, dat bij Therborn helemaal onderbelicht blijft, is het vraagstuk van de financiering van het werkgelegenheidsbeleid. Als men de buitenlandse werknemers naar huis stuurt, zoals in Zwitserland, of als men een olie-producent is, zoals Noorwegen, dan bestaat dit probleem misschien niet. Misschien is ook Japan met zijn relatief hoge groei en zijn niet aan Europese maatstaven beantwoordende arbeidsmarkt een geval apart. Maar voor Zweden en Oostenrijk bestaat het financieringsprobleem zeker. En in beide landen blijken het de loontrekkers te zijn, die de lage werkloosheid betalen. Wat Zweden betreft laat Therborn zelf zien dat de reële lonen hier tijdens het laatste decennium bijna niet gestegen zijn. En in Oostenrijk zijn de reële netto-lonen van 1980 t/m 1984 met meer dan 6% gedaald.⁴ Specifieke gevallen daargelaten is het de vraag of deze solidariteit van de werkenden met de werklozen een noodzakelijke voorwaarde is voor een succesvol werkgelegenheidsbeleid. Of zijn er ook andere financieringsbronnen, en welke machtsverhoudingen zouden dan toegang verschaffen tot deze bronnen?

Resteert de vraag wat de landen met hoge werkloosheid, dus ook Nederland, kunnen leren van de landen met lage werkloosheid. Zwitserland en Japan komen nauwelijks in aanmerking als voorbeeld. Repatriëring verplaatst het probleem van de werkloosheid alleen en is volgens mij politiek verwerpelijk. Het Japanse succes op het gebied van de werkgelegenheid kan niet los worden gemaakt van de structuur van de Japanse arbeidsmarkt en van het systeem van sociale zekerheid in dit land. De economische ongelijkheid in Japan, de lage uitkeringen en de armzalige pensioenen zijn niet het nastreven waard. Vraagtekens kan men ook plaatsen bij Oostenrijk. De werkloosheid heeft de 5% inmiddels gepasseerd; massa-ontslagen in de genationaliseerde staalindustrie zijn op komst, en de staatsschuld is enorm. Noorwegen en Zweden blijven dus over. Het Zweedse arbeidsmarktbeleid, verbonden met de ook in Oostenrijk en Noorwegen aan te treffen keynesiaanse stimulering van de investeringen, is zeer zeker een serieuze overweging waard. ATV, waarvan Therborn in dit boek geen warme voorstander blijkt te zijn, blijft echter een even belangrijke doelstelling. Maar de doorzetting van zowel het een als het ander is niet alleen een kwestie van theoretische plausibiliteit en sociale attractiviteit. Het is vooral ook een machtskwestie.

Uwe Becker is verbonden aan de vakgroep Politieke theorie en geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam.

Noten

1. Zoals Therborn zelf heeft aangetoond in C. Buci-Glucksmann/G. Therborn, *Le défi social-démocrate*, Paris, 1981.
2. Een overzicht van deze theorieën levert D. Braun in *Politiek-Institutionele verklaringen van werkloosheid*, te verschijnen in *Acta Politica* 1987, nr. 2.
3. Vgl. *Die Zeit* van 26.9.1986.
4. Vgl. *öStZ, Volkswirtschaftliche Gesamtrechnung*, Wien 1985.

Pen op Papier

Middenschool?

Naar aanleiding van het artikel van J.A. van Kemenade, (juni 1986) zou ik enkele opmerkingen willen maken over onderwijsvernieuwing in het algemeen en de middenschool in het bijzonder. Laat daarbij over één ding geen misverstand bestaan: de experimenten met de middenschool moeten doorgaan. De voorstanders van dit onderwijstype moeten de kans krijgen te tonen wat het waard is. Al moet er wel bijgezegd worden, dat een experiment, waarvan de uitslag al vast staat (en dat is in dit geval zeker zo, gezien het enthousiasme van de uitvoerders) geen experiment in de gebruikelijke zin van het woord is.

Dat de 'door zovelen bepleite en noodzakelijk geachte voortzetting van de basisvorming tot de leeftijd van vijftien à zestien jaar' (blz. 173) nog steeds geen voortgang heeft gevonden, en het geheel in een 'impasse' verkeert, is voor de schrijver een reden tot verdriet. Hij wijt het aan de huidige bewindslieden. Maar wij dachten dat de opnieuw aangetreden minister *Deetman* nogal gunstig gezind was ten aanzien van de middenschool, althans van de experimenten daarmee. Zou het ook kunnen dat het onderwijsveld (onderwijzers en leraren) er zachtgezegd niet voor is en in plaats van 'overmorgen' (Van Kemenade) liever zou zien 'met Sint-Juttemis, als de kalveren op het ijs dansen'? In elk geval is het met onwillige honden kwaad hazen vangen, zoals de volkswijsheid zegt. Onze indruk is, dat de overgrote meerderheid, althans van de leraren VWO, HAVO en MAVO, er weinig of niets voor voelt. Van Kemenade noemt drie motiveringen voor de gewenste onderwijsvernieuwing. Deze betekent, zegt hij, 'geenszins kwaliteitsverlies' (hoe zou het toch komen dat mensen dat denken?), maar vindt haar oorsprong in 1. sociale motivering: gelijkheid eist gelijke kansen, nog lang niet bereikt; 2. culturele motivering: doorbreking negentiende-eeuws vormingsideaal, voorkoming culturele apartheid; 3. pedagogisch-didactische motivering: het kind zelf centraal; feiten tegenover verkeerde beeldvorming.

1. Hier kan tegenin worden gebracht: het woord 'kansarmen' spreekt (of sprak) wel aan. Maar de laatste tien tot twintig jaar is daar grote verandering in gekomen door de verbeterde schoolgeld- en beurzenregelingen en de algemene welstandsverhoging. Er is een grote toevloed ontstaan naar bijna alle instellingen van onderwijs voor twaalf- tot twintigjarigen, terwijl ook universiteiten en hogescholen bepaald niet klagen over gebrek aan studenten. Een middenschool is daar-

voor niet nodig. Waarschijnlijk zou die, eventueel aangevuld door een 'bovenschool', de doorstroming eerder belemmeren.

Inderdaad is 'gelijkheid' een grondslag van democratie en socialisme, maar 'vrijheid' is er ook nog! En wat de meeste aanhangers van de middenschool willen (òók Van Kemenade) – de middenschool verplicht stellen voor alle jongelui van twaalf tot zestien, is zo in strijd met alle vrijheidsbegrip, als ook met de Onderwijs – Pacificatie van ± 1920, dat het eigenlijk een wonder is hoe goede democraten daar vóór kunnen zijn.

Men wil de vroegtijdige keuzen (op twaalfjarige leeftijd) afschaffen en haar in plaats daarvan op zestien jaar stellen. Nu vinden sommige mensen alle uitstel mooi, maar daarom is het nog niet goed. Om te blijven bij het talenonderwijs: in Nederland, waar in tegenstelling tot Zwitserland en een groot deel van België geen van de drie grote talen van West- en Midden-Europa als moedertaal wordt gesproken, is het leren van althans een van die talen voor iedereen gewenst, niet zozeer om op vakantie een mond open te kunnen doen, als wel om boeken en periodieken in die taal te kunnen lezen. Nu leert de praktijk dat Engels, Frans en Duits in de grammaticale fase (rijtjes leren) makkelijker is in het twaalfde, dertiende en veertiende levensjaar dan daarna: een argument tegen de middenschool.

2. Het gewenste inzicht in maatschappelijke verhoudingen krijgt een leerling veel meer door geschiedenis (ook cultuur-historische) lessen, dan door een, volgens Van Kemenade nog te vergroten, aantal lessen in maatschappijleer. Hoe de structuren zijn ontstaan, is immers belangrijk bij het kennis nemen van die structuren door de leerling (die heus wel belangstelling heeft, in tegenstelling tot wat vaak beweerd wordt).

3. De pedagogisch-didactische motivering betekent, dat men rekening moet houden met de mogelijkheden van de ontvanger. Dit is vanzelfsprekend juist, maar gebeurt nu ook, overal in het onderwijs. Wie dáártegen zondigt, wordt voor de klas gauw afgestraft! Onderwijs moet aanspreken, spannend zijn. Akkoord natuurlijk. En wat zou spannender zijn: het voorspel van onze opstand – of de tien jaren van Fruin – dan wel de sociale stratificatie van Nederland vandaag?

Het is waarschijnlijk dat arbeiderskinderen wat moeite hebben als ze op een school komen waar vader noch moeder naar toe hebben kunnen gaan. Maar dat is wel goed voor ze. Een beetje extra moeite, dadelijk al, kan geen kwaad, als de school daar wat rekening mee wil houden. Hulpmiddelen bij het onderwijs zijn aan te bevelen, als men maar voorzichtig is met nadruk op het *visuele*. Op de tv zien ze al genoeg, of te veel; dat kweekt ook opgeblazen half-weten ('ik heb plaatsjes van Zuid-Afrika gezien, en nou weet ik het wel'). Ontneem de ouders niet de keuzevrijheid en geef de jongelui van de toekomst geen eenheidsworst.

A. Brink, Delfzijl

Wan Pipel

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

Na het bereiken van staatkundige onafhankelijkheid begint het pas: natievorming en ontwikkeling. Wat dat voor Suriname betekende heeft *Pim de la Parra* tien jaar geleden mooi verbeeld in *Wan Pipel*. Het is een film over twee mensen, een Surinaamse jongen en een Nederlands meisje, die hun relatie proberen in-houd te geven tegen de achtergrond van een aantal tegenstellingen, die ieder voor zich niet zo ingewikkeld zijn maar elkaar versterken. Spanningen tussen de verschillende ethnische groepen in Suriname, tussen stad en platteland aldaar, tussen de oudere en de jongere generatie en tussen de twee landen bestonden altijd al. De onafhankelijkheidswording van Suriname geeft ze echter een nieuwe lading. De film is optimistisch: Suriname wordt, nee is, Wan Pipel.

Dat optimisme is beschaamd. Eerst doordat het kabinet-*Arron* er minder van maakte dan was verwacht. Men was er niet echt op uit een nieuwe eenheid te smeden. Daaraan gaan veel regeringen mank die onafhankelijkheid tot stand brachten. Zij kunnen de volgende uitdaging niet aan en zouden voor een nieuwe generatie moeten plaatsmaken. Maar die dient echt revolutionair te zijn want het waarmaken van de volgende uitdaging is een revolutie op zich zelf. Het regime-*Bouterse* dat na de coup van 1980 aan de macht kwam was niet revolutionair, had geen ideologie, zocht er een, maar tevergeefs.

Zo'n regime is er uiteindelijk slechts op uit te overleven. Men herhaalt alle fouten die door de voorgangers waren gemaakt, escaleert deze, lokt tegenspraak uit, heeft daarop geen inhoudelijk antwoord, vreest verzet en glijdt af naar onderdrukking en geweld. Zo werd Wan Pipel gesmoord in December 1982. De tegenstelling tussen de generaties bleek te groot.

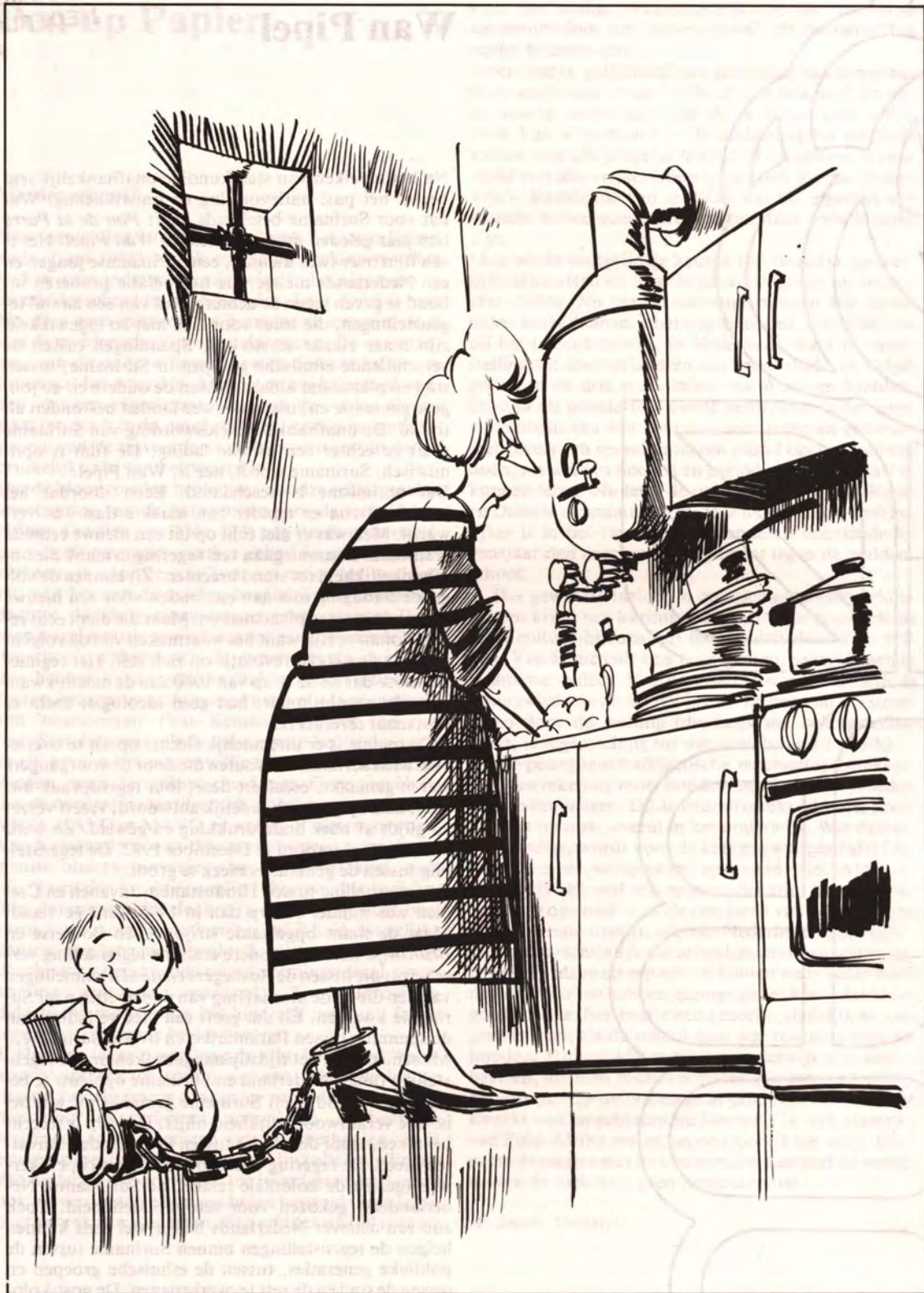
De tegenstelling tussen Hindustanen, Javanen en Creolen was minder scherp dan in 1975 werd gevreesd. Maar de thans opgelaaide strijd tussen Bouterse en *Brunswijk* heeft een andere ethnische tegenstelling verscherpt: die tussen de Bosnegers en de afstammelingen van hen die na de afschaffing van de slavernij naar Suriname kwamen. En dat geeft een nieuwe lading aan de spanning tussen Paramaribo en overig Suriname. Misschien is nu het tijdstip aangebroken om de tegenstelling tussen Nederland en Suriname opnieuw te bezien. Nederland heeft Suriname gemaakt tot wat het is. Die verantwoordelijkheid blijft. De hulp is terecht bevroren, maar de relaties tussen beide landen omvatten meer. De regering heeft tot nu toe begrijpelijkerwijs (gezien de koloniale relatie, de Surinaamse Nederlanders) gekozen voor terughoudendheid. Toch zou een actiever Nederlands beleid wel eens kunnen helpen de tegenstellingen binnen Suriname tussen de politieke generaties, tussen de ethnische groepen en tussen de stad en de rest te overbruggen. De post-koloniale buitenlandse politiek van ons land kan heel wat creatiever bedreven worden dan thans.

Jan Pronk

Lid van de Tweede Kamer
voor de Partij van de Ar-
beid; redacteur van *SenD*.

TBNK

Jan Frank
Lid van de Tweede Kamer
voor de Partij van de Arbeid;
individueel was de...

Gedeeld ouderschap, kinderopvang en vrouwenemancipatie

Ambtenaren van het Ministerie van WVC zijn op reis. Ze zijn naar het buitenland vertrokken om het fenomeen gastouderschap te onderzoeken. Want volgens minister *De Koning* van Sociale Zaken, die ook de portefeuille emancipatiezaken beheert, kan het institutionaliseren en uitbreiden van het gastouderschap het schrijnend gebrek aan kinderopvangmogelijkheden in Nederland in ieder geval verzachten, zonder dat de overheid al te zeer in de geldbuidel hoeft te tasten. Het kabinet-*Lubbers* II bezuinigt immers ook op kinderopvang. Niet alleen wordt, ondanks de lange wachtlijsten, het aantal speelzalen en dagverblijven niet uitgebreid, maar op de peuterspeelzalen wordt juist bezuinigd, de crèches van het Ministerie van Financiën worden binnenkort gesloten en er wordt overwogen om de aftrekpost voor kinderopvang weer af te schaffen.¹

Tegen deze zuinige achtergrond zal ik in onderstaand artikel enkele aspecten van de kinderopvang-problematiek belichten. Daarbij wordt onder andere ingegaan op de vorm die kinderopvang kan aannemen op (theorieën over) persoonlijkheidsontwikkeling en samenlevingsvormen, en op de verantwoordelijkheid van de overheid op dit terrein.

Gastouderschap en kinderopvangvoorzieningen

Gastouderschap is een geprivatiseerde en commerciële vorm van kinderopvang, die zich ten dele in het zwarte circuit afspeelt. Het komt er op neer dat vrouwen die zelf kleine kinderen hebben, tegen betaling bij hen thuis ook op de kinderen van anderen passen. Dat kan volledig particulier gebeuren maar ook via een gastoudercentrale die gastouders en ouders die kinderopvang zoeken, met elkaar in contact brengen.

In een compacte maar rijke studie naar samenlevingsvormen en hulpverlening in Nederland, nu en in de toekomst, die *H.M. Langeveld* onder auspiciën van het Sociaal en Cultureel Planbureau heeft uitgevoerd², besteedt zij ook aandacht aan het verschijnsel gastouderschap. Uit haar gegevens blijkt dat het gastouderschap in Denemarken, Zweden en Frankrijk wettelijk is geregeld en dat het wordt gesubsidieerd door de overheid. Gastmoeders zijn daar in dienst van gemeentelijke instellingen en krijgen begeleiding en bijscholing. In Engeland en Duitsland zijn de gastmoeders in ieder geval geregistreerd, zodat de overheid ook daar een mogelijkheid tot controle heeft. In al deze landen wordt zoveel gebruik gemaakt van het gastouderschap dat het zeker een equivalent van de kindercentra kan worden genoemd. Maar in Nederland blijkt het gastouderschap tot dusver niet zo aan te slaan. Als vermoedelijke reden daarvoor noemt *Langeveld* het feit dat in Nederland gastouders duurder

zouden zijn dan de gesubsidieerde kinderopvang. Zij ziet dan ook geen toekomst voor het gastouderschap in Nederland als het niet op enigerlei wijze gesubsidieerd zou worden. Het wachten is nu op de reiservaringen van de WVC-ambtenaren.

Niet alleen de aanwezigheid en kosten van deze alternatieve vorm van kinderopvang, bespreekt *Langeveld*, ook de kwaliteit van de zorg probeert zij in kaart te brengen. Gastmoeders zouden in het algemeen vrouwen zijn, die duidelijk voor het zelf verzorgen van hun kinderen en voor het huisvrouwenbestaan hebben gekozen; die, zoals het heet, het traditionele rolpatroon aanhangen en daarbij de kans aangrijpen om wat geld te verdienen. Wanneer het gastouderschap en andere kinderopvangvoorzieningen met elkaar worden vergeleken, schijnen er aan beide voor- en nadelen te kleven. *Langeveld* waarschuwt ervoor dat, empirisch gezien, geen van deze voor- en nadelen verabsoluteerd mogen worden. Zij baseert haar gegevens op een Amerikaans vergelijkende studie en wijst er op dat zowel de argumenten pro als contra, sterk worden bepaald door economische, politieke en culturele verschillen.³ Met die waarschuwing in het achterhoofd worden hier een aantal argumenten voor en tegen gastouderschap versus kindercentra weergegeven.

Voordelen gastouderschap

- het lijkt meer op het eigen gezin van het kind;
- het is meer geschikt voor de lagere milieu's omdat het meer lijkt op de eigen culturele en fysieke omgeving;
- het kind krijgt meer individuele aandacht.

Nadelen gastouderschap

- de kwaliteit van de verzorging is moeilijker te controleren;
- de omgeving is minder interessant en stimulerend omdat er minder speelgoed of uitrusting is;
- het institutionaliseert een stereotype van de vrouw en continueert de ongelijkheid tussen de seksen; er zijn geen gastvaders.

Voordelen kindercentra

- het kind is minder overgeleverd aan een volwassene;
- meestal is er sprake van geschikt speelgoed, een geschikte inrichting en een duidelijke aanpak;
- sommige mannen willen wel in een centrum werken en andere mannen zorgen voor het onderhoud, dus de kinderen zien niet alleen maar vrouwen.

Nadelen kindercentra

- Kinderen in kindercentra zijn vaker en ernstiger

Greetje Tromp

Socioloog; verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen

ziek dan andere kinderen;

– kinderen kunnen verloren raken in een groep en daarmee de kans lopen op achterblijven in spraakontwikkeling en op stoornissen in de emotionele en cognitieve ontwikkeling.

Over de kwaliteit van de kindercentra in Nederland is nagenoeg niets bekend. In het algemeen wordt aangenomen dat kinderen door hun verblijf in kindercentra gestimuleerd worden in hun ontwikkeling.⁴ Het onderhouden van affectieve relaties met meer dan een volwassene, wat als gunstig wordt beschouwd voor het kind, zou door kindercentra gegarandeerd kunnen worden.⁵ Maar of er in de praktijk ook sprake is van dergelijke relaties, is niet bekend.

Net zo min zijn er cijfers over het verloop onder het personeel van kindercentra, waar veel met vrijwilligers en uurkrachten wordt gewerkt. Een groot verloop zou een belemmering kunnen zijn voor het onderhouden van affectieve relaties. Ook naar opvoedingsmethoden en de verschillen daartussen is geen systematisch onderzoek gedaan.

Kinderen en vaders

In de publieke discussie over kinderopvangvoorzieningen lijkt het meestal om twee partijen te gaan: de moeders die buitenshuis willen werken en de overheid. De tijd dat moeders die hun kinderen naar een kinderdagverblijf o.i.d. brachten, als ontaarde moeders werden bestempeld, ligt gelukkig achter ons. Maar dat moeders de eerst verantwoordelijken zijn voor opvang en verzorging van de kinderen, is nog steeds vanzelfsprekend. Meer en minder feministisch ingestelde vrouwen stellen die vanzelfsprekendheid ook niet ter discussie. Ze zijn van mening dat de overheid financieel en organisatorisch voor kinderopvangvoorzieningen moet zorgen, om de moeder in staat te stellen te werken of te studeren. In dat kader ijvert de feministische beweging in Nederland al jarenlang voor uitbreiding van het aantal kinderopvangvoorzieningen; de gedachten gaan in de richting van een basisvoorziening.

Tot die eis komen ook meer conservatief ingestelde vrouwen, ook wel de post-feministen genoemd, zoals *Sylvia Ann Hewlett*. In *'A lesser life: The myth of women liberation in America'*⁶ pleit ze o.a. voor door de overheid betaalde kinderopvang, flexibele werktijden en meer mogelijkheden voor de werkende moeder bij ziekte van kinderen. Want elke vrouw wil in haar hart dolgraag kinderen, meent ze, en dat moet mogelijk zijn. Ook als ze, net als een man, een baan en een carrière wil. Vrouwen hebben daarom méér nodig dan gelijke behandeling, als ze zowel in de liefde als in de arbeid voldoening willen vinden, is haar opvatting. Hewlett verwijt de Amerikaanse feministes dat ze de vrouwen ertoe hebben aangezet om de wereld van de beroepsarbeid binnen te trekken 'on male terms', met verwaarlozing van de eigen verlangens naar een gezin en naar kinderen.

In de beide kritieken die ik over 'A lesser life' tegenkwam, wordt nogal gesputterd over het feit dat mannen en vaders er bij Hewlett wel weer gemakkelijk van

afkomen. Als de vrouw het niet kan bolwerken, moet de overheid en de belastingbetaler maar klaar staan, alsof de vader geen verantwoordelijkheid zou hebben, is de teneur.⁷ Naast de vader, zo voeg ik daar aan toe, is vaak ook het kind de 'missing link' in de discussie over kinderopvang. Door in de bespreking over mogelijkheden voor kinderopvang plaats in te ruimen voor een evaluatie van verschillende voorzieningen, hoe voorzichtig en tentatief dan ook, betreft Langeveld het kind en de persoonlijkheidsvorming weer in dat debat. Op heel andere wijze, strategisch van opzet en niet inhoudelijk van aard, heeft *Hedy d'Ancona* dat onlangs ook gedaan.⁸

Persoonlijkheidsvorming van het kind, de emancipatie van de vrouw, de verantwoordelijkheid van de man en de taak van de overheid, het zijn allemaal elementen die thuishoren in de discussie over kinderopvangvoorzieningen of daar grote raakvlakken mee hebben.

Persoonlijkheidsvorming van het kind

Wat weten we eigenlijk van de resultaten van in de praktijk gebrachte opvoedingsidealen? Niet zo bijster veel. Aan 'sweeping generalizations', wel of niet zorgvuldig beargumenteerd, ontbreekt het niet. Van *Margaret Mead* in de jaren dertig tot en met de veel verguisde *Christopher Lasch* in de jaren zeventig, is er getracht verband te leggen tussen maatschappelijke veranderingen en veranderingen in de gezinsstructuur én persoonlijkheidsvorming. Het wegvallen van het ouderlijk gezag, de afkalving van de vaderrol, de dominantie van de moeder, de invloed van leeftijdsgenoten, van de massamedia, de scholen en van de opvoedingsdeskundigen spelen in verschillende analyses een verschillende rol. De niet-zelfstandige persoonlijkheid (*Mead*), de autoritaire persoonlijkheid (*Adorno* c.s.) de flexibel-dynamische persoonlijkheid (*Parsons*) en de conformistische persoonlijkheid (*Riesman*) en de narcistische persoonlijkheid (*Lasch*) zouden de respectievelijke prototypen zijn van deze moderne ontwikkelingen.

Hoe de auteurs hier ook verder tegenaan kijken, de teneur van de meeste beschouwingen schijnt te zijn dat de bijna in elke klassieke Western uitgesproken moraal 'a man has got to do, what he has got to do' vervangen door de door *Yankelovich* verwoorde moderne leidraad voor het leven 'being obliged to do what you want to do'.⁹ Een sterk verinnerlijkt maatschappelijk normen- en waardenpatroon zou hebben plaats gemaakt voor een normen- en waardenpatroon dat meer toegesneden is op het eigen ik.

De verbanden die in deze en soortgelijke studies worden gelegd, kunnen de relatie tussen maatschappij en individu verhelderen, maar geven weinig inzicht in de praktijk van het proces dat persoonlijkheidsvorming heet. Feitelijke gegevens over het verschil in opvoedingspraktijken worden wel geleverd door onderzoek dat kinderen die zijn grootgebracht in kiboetsiem vergelijkt met kinderen uit 'gewone' gezinnen. Bij de collectieve opvoeding in de kiboets worden de kinderen zowel door de ouders als door apart daarvoor aangestelde anderen opgevoed. Verschillende onder-

zoeksresultaten samenvattend¹⁰, valt te concluderen dat jonge kiboetskinderen emotioneel onzekerder zijn dan kinderen in gezinssituaties, maar dat zij verder zijn in intellectuele ontwikkeling. Deze verschillen verdwijnen trouwens weer op latere leeftijd.

Het oudere kiboetskind blijkt te worden gekenmerkt door conformerend gedrag aan de sociale en culturele eisen van de groep waarvan hij deel uitmaakt. Afwijkend gedrag komt daarom nauwelijks voor en wordt ook niet gewaardeerd. Volwassen geworden blijkt het in de kiboets opgegroeide kind verlegen buiten de eigen omgeving, maar zelfstandig daarbinnen. Het is minder gericht op eigen belang en meer gericht op het gemeenschappelijk belang en kent minder competitie en bezitsdrang dan jonge volwassenen die in gezinnen zijn grootgebracht. Maar de verschillende onderzoekers rapporteren wel allemaal dat het om nuances gaat. In het algemeen zijn er geen noemenswaardige verschillen te constateren in intellectuele en emotionele ontwikkeling tussen de onderzochte groepen.

Ook de psychoanalyse brengt ons niet veel verder. In de klassieke psycho-analyse stond de biologische relatie tussen ouders en kinderen en dan vooral de biologische voedingsrelatie tussen moeder en kind, centraal als onmisbaar gegeven voor een evenwichtige persoonlijkheidsvorming. Nieuwere inzichten benadrukten het belang van de psychologische ouder als de meest wenselijke ouder voor het opgroeiende kind. Die psychologische ouder kan de biologische zijn, maar hoeft dat niet te zijn. Belangrijk in deze opvatting is dat het kind een goede affectieve, stabiele binding heeft met een ouderfiguur.¹¹ Het zal geen verwondering wekken dat in deze 'attachmenttheorie' die ouderfiguur meestal wordt geïdentificeerd met de moeder. (De Nederlandse Gezondheidsraad lijkt zich op deze attachmenttheorie te baseren in haar onlangs uitgebrachte advies over kunstmatige voortplanting. Sociaal ouderschap wordt belangrijker gevonden dan genetisch ouderschap en een veilige hechting van een kind aan tenminste een volwassene staat centraal. Wanneer de medisch-technologische ontwikkelingen doorzetten, zou echter het genetisch of biologisch ouderschap – de vraag waar kom ik vandaan, hoe waren mijn voorouders – wel eens belangrijker kunnen zijn dan de Gezondheidsraad nu veronderstelt. Literatuur over stiefouders wijst in die richting.)¹²

Nancy Chodorow tenslotte, beargumenteert op grond van sociologische en psycho-analytische inzichten dat in het belang van kind, vader, moeder én in het belang van een rechtvaardiger man-vrouw verhouding in de samenleving, kinderen vanaf hun geboorte gelijkelijk verzorgd en opgevoed zouden moeten worden door tenminste twee volwassenen van beiderlei kunne: een vader en een moeder. Dan pas zou het Oedipus-complex overwonnen kunnen worden omdat opgroeiende kinderen zich aan de ene kant niet meer tegen een moederlijke dominantie hoeven af te zetten, en aan de andere kant geen verwachtingen kunnen koesteren over vrouwelijke opofferingsgezindheid en onderwerpenheid.¹³

Denkbeelden over de beste wijze van opvoeden veranderen en verschillen in opvoedingsmethoden blijken in de praktijk niet zoveel uit te maken, zou je op grond van bovenstaande kunnen concluderen. Waarschijnlijk zit daar ook een zekere waarheid in. Door de 'sociologisering' van het denken, wordt te gauw uit het oog verloren dat een kind niet als een 'tabula rasa' wordt geboren, die volledig door de sociale omgeving kan worden ingevuld. Dat stabiele affectieve relaties belangrijk zijn voor een kind in zijn groei naar volwassenheid, lijkt buiten kijf te staan. Over de dosering van de sterkte van die relatie of de precieze vorm en inhoud daarvan, kunnen nauwelijks algemeen geldende uitspraken worden gedaan. Wel kan in algemene zin worden nagedacht over de vraag welk soort persoonlijkheid in onze samenleving, bewust en onbewust, wordt gevormd en of en hoe die vorming beïnvloed kan worden. De opvattingen en inzichten van Nancy Chodorow en daarmee verwante denkers, zouden daarbij als gewijzer kunnen dienen.

De taak van de overheid

In de discussie over kinderopvang in Nederland gaat het eigenlijk alleen om de vraag naar meer voorzieningen met als vanzelfsprekend uitgangspunt dat de overheid die voorzieningen hoort te subsidiëren. Maar in feite zou het eerst moeten gaan om de vraag welke voorzieningen en arrangementen nodig zijn voor kinderopvang en hoeveel sociale reorganisatie dat vraagt. Pas in de tweede plaats zou moeten worden bekeken wie dat zou moeten betalen, de ouders of de overheid. In een interessante bewijsvoering, voert Richards, die de fundamente van een rechtvaardige feministische positie tracht bloot te leggen¹⁴, aan dat de staat geen enkele verplichting heeft om ouders financieel te ondersteunen bij de verzorging van kinderen. Het argument dat de staat de vrouwen uitbuit door ze voor de materiële en immateriële kosten van de kleine, nieuwe staatsburgers te laten opdraaien, ten koste van hun eigen mogelijkheden, is volgens haar niet geldig. Want het krijgen van kinderen is een particuliere keuze, wanneer tenminste vrouwen daartoe niet gedwongen worden omdat andere mogelijkheden voor hen geblokkeerd zijn. Dat laatste blijkt echter vaak het geval te zijn. Ten eerste door een overgeleverd cultuurpatroon waarin, ondanks moderne anticonceptiemiddelen, het moederschap als de vervulling van het vrouwzijn wordt gezien en ten tweede door de slechte arbeidsmarktpositie van de vrouw.

Is dat dan geen reden om de overheid te verplichten mee te betalen aan de verzorging van het kind? Nee, meent Richards, als vrouwen gedwongen worden tot het krijgen van kinderen, wordt die uitbuiting niet goed gemaakt door ze er geld voor te geven. Want daarmee verdwijnt het systeem van dwang en uitbuiting niet. 'Als mensen die menen dat ze worden uitgebuit, compensatie eisen in plaats van het afschaffen van die uitbuiting, kunnen we ons terecht afvragen of ze wel zo slecht af zijn, als ze zich voordoen'.¹⁵ Er zijn, volgens Richards, slechts twee redenen aan te voeren waarom de overheid in sommige gevallen het verzorgen van kinderen zou moeten financieren. Ten eerste

wanneer de kinderen door hun ouders niet of slecht worden verzorgd en ten tweede wanneer de staat een gerichte bevolkingspolitiek wil voeren.

In al zijn strengheid kan dit argument, dat hier te beknopt is weergegeven, verhelderend werken voor wat betreft de verantwoordelijkheid van de overheid, van de vrouw en van de man. Het is de verantwoordelijkheid van de overheid te zorgen voor een sociale structuur, waarin mannen en vrouwen daadwerkelijk gelijke kansen in het leven hebben en gelijke keuzen kunnen doen. Het zou tot de taak van de overheid moeten behoren om mannen die kinderen willen, dezelfde sociaal-economische voor- en nadelen te geven als vrouwen die dat willen. Dat vereist vooral een fundamentele reorganisatie van het arbeidsbestel. Het vereist ook een voorwaardenscheppend beleid voor kwalitatief goede kinderopvangvoorzieningen. De overheid zou dergelijke voorzieningen in voldoende mate moeten oprichten en organiseren. Wie die voorzieningen moet betalen, is een heel andere vraag.

De Nederlandse overheid heeft weinig belang bij het scheppen van meer mogelijkheden van gesubsidieerde kinderopvang. Alom bezuinigen is het credo en bovendien heeft de overheid bij de huidige werkloosheid geen behoefte aan vrouwen op de arbeidsmarkt. Door financiering van de opvangvoorzieningen los te koppelen van de reorganisatie van het arbeidsbestel, en van de organisatie van de kinderopvang, kunnen aan de overheid des te dwingender eisen worden gesteld voor een daadwerkelijke gelijkberechtiging van de vrouw.

Vrouwen en mannen

In haar conclusies over samenlevingsvormen in de toekomst, d.w.z. voor de eerstkomende twintig jaar, constateert Langeveld dat de meerderheid van de Nederlandse bevolking in duurzame monogamie zal blijven leven. Een grote minderheid zal kennis maken met de 'serie-monogamie': na het verbreken van een relatie zal een nieuwe relatie worden aangegaan. Kinderen zullen daarom in toenemende mate te maken krijgen met stiefverwanten. Vooral bij de middengroepen nemen kinderen een centrale positie in in het alledaagse gezinsleven. 'Ouders geven in hun aandacht de voorrang aan de onmiddellijke behoeftebevrediging van de kinderen.'¹⁶ In tegenstelling tot wat vaak werd beweerd, is dat motief ook het sterkste voor het onderbrengen van het kind in een opvangvoorziening.¹⁷ Want de kleine gezinnen van tegenwoordig komen niet tegemoet aan de behoefte aan speelkameraadjes voor het kind.

Die centrale aandacht heeft te maken met het 'persoonsmodel' dat in onze samenleving het meest dominant zou zijn en dat de individuele ontplooiing van het kind benadrukt.¹⁸ Niet meer op grond van leeftijd, maar vooral op grond van de inschatting van de ouders of het kind daaraan toe is, worden rechten en vrijheden toegekend. Die opvoedingspraktijk stelt hoge eisen aan ouders en opvoeders en ook aan de kinderen. Slechts in twee gevallen worden de ontplooiingswensen van de kinderen niet centraal gesteld, zo valt

op te maken uit Langeveld's studie. Wanneer ouders hun relatie verbreken, geven ze aan hun eigen verlangens de voorrang boven die van de kinderen. Wanneer ze, in de tweede plaats, oppasmogelijkheden voor hun kinderen nodig hebben, zijn ze door gebrek aan voorzieningen gedwongen om de meest verschillende soorten van opvang te combineren.

In andere beschouwingen over de toekomst van het gezin¹⁹, wordt er van uitgegaan dat de meer traditionele normen die tussen beide partners in het gezin heersten, aan het vervagen zijn en langzaam worden vervangen door het zogenaamde onderhandelingsmodel. Machtverschillen tussen vrouw en man zijn daarin geslecht en het paar kan door een grotere openheid en communicatie op een nuchtere manier over wensen en verlangens onderhandelen. Dat zou inderdaad de basis kunnen zijn waarop een gelijke en gelijksoortige verantwoordelijkheid van man en vrouw voor het kind stoelt. Langeveld tekent daarbij echter aan: 'Van alle besproken veranderingen is dit de meest ingrijpenden want hier, en alleen hier, wordt de kern van de man-vrouw relatie beroert. Daarom zal deze verandering ook de meeste weerstand ontmoeten.'²⁰ Naar haar verwachting zal over twintig jaar het onderhandelingsmodel slechts door een kleine minderheid van grotendeels jongeren en hoger-opgeleiden in praktijk worden gebracht.

Het recht voor mannen om gelijk te delen in het ouderschap zal door de vrouwen voor hen bevochten moeten worden. Want ondanks vage noties over culturele veranderingen waardoor mannen veel meer actief zouden zijn in de huiselijke sfeer, stellen empirische bevindingen teleur.²¹ De vrouw, buitenshuis werkend of niet, is nog steeds de meest aangewezen als het om de verantwoordelijke ouderfiguur gaat. Vrouwenemancipatie in de zin van een sociaal-culturele reorganisatie van de samenleving is een kwestie van overheidsbeleid. Daar valt een heleboel werk te doen. Maar vrouwenemancipatie zal ook binnenskamers in de directe relatie moeten worden uitgevochten. In het belang van het kind, als we waarde hechten aan Chodorow's analyse.

Noten

1. NRC, 25 okt. 1986.
2. H.M. Langeveld, *Binding in Vrijheid. Een studie naar toekomstige gezinnen, relaties en hulpverlening*, Sociale en Culturele Studies, nr. 6 van het Sociaal en Cultureel Planbureau, 's Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1985.
3. Langeveld baseert zich op: S.B. Kamerman and A.J. Kahn, *Child care, family benefits and working parents; a study in comparative policy*, New York, 1981.
4. D. Kohnstamm, *Had de proefcrèche effect?* Nijmegen, 1976.
5. M.H. van IJzerdoorn, *Opvoeden in geborgenheid*, Deventer, 1982.
6. Sylvia Ann Hewlett, *A lesser life: The myth of women liberation in America*, New York, 1986.
7. Andrew Hacker, 'Women at Work', in: *The New York Review of Books*, 14 augustus 1986; Jeanne Doomen, 'Werkende vrouwen in VS hebben weinig aan manlief', in: *De Volkskrant*, 25 oktober, 1986.

Vervolg op blz. 381

Een nieuw beginselprogramma voor de PvdA?

Schrijven over de beginselen van de Partij van de Arbeid is een hachelijke zaak. Velen in de partij herkennen zich niet of nauwelijks in het beginselprogramma van 1977. Maar om nu, pas negen jaar later, alweer op een nieuw programma aan te dringen lijkt een ander uiterste. Wordt daarmee het werk van alle partijgenoten die aan de totstandkoming van het programma van 1977 hebben meegewerkt niet al te zeer gedesavoueed?

Het probleem kan natuurlijk ook anders worden geformuleerd, niet vanuit opvattingen van individuele partijleden, die zich al dan niet in het programma herkennen, maar vooral vanuit het functioneren van de partij zelf: in hoeverre is bijvoorbeeld het denken dat in het beginselprogramma van 1977 is verwoord er mede debet aan dat het de PvdA alsaar niet lukt, haar meest natuurlijke functie, namelijk het mede dragen van regeringsverantwoordelijkheid, te vervullen?

Beide invalshoeken komen aan bod in het bundeltje *Beginselen ter sprake*¹, dat in 1985 onder auspiciën van de Wiardi Beckman Stichting is gepubliceerd. Aanleiding was een artikel over de beginselen van de Partij van de Arbeid, dat *Bart Tromp* had geschreven ten behoeve van een boek over de beginselen van Nederlandse politieke partijen, tot stand te brengen onder redactie van de Groningse hoogleraar *I. Lipschits*. Schrijver, redacteur en uitgever stemden ermee in, dat Tromps artikel afzonderlijk zou worden gepubliceerd. De WBS vroeg enkele partijgenoten om commentaar en belegde een gesprek met Tromp en een aantal van de aangezochte commentatoren. En zo bevat *Beginselen ter sprake* behalve Tromps artikel schriftelijke commentaren van *Hilda Verwey-Jonker*, *Lolle Nauta*, *Koen Koch*, *Hans Kombrink* en *Wim Kok*, een verslag van het voormelde gesprek en een korte nabescherping van WBS-directeur *Joop Th.J. van den Berg*.

Tromp legt in zijn nogal kritisch getoonzet artikel het programma van 1977 vooral naast dat van 1959, maar kijkt soms ook nog verder in de tijd terug. Aan het einde van zijn beschouwing probeert hij een overzicht te geven van veranderingen in het sociaal-democratische denken van 1894, het jaar waarin de SDAP werd opgericht, tot 1977. Hij constateert de volgende verschuivingen: van determinisme naar voluntarisme, van vooruitgangsgeloof naar pessimisme over de mogelijkheden tot vooruitgang, van wetenschappelijk socialisme naar moralisme, van productie naar consumptie, van gemeenschapszin naar individualisme, en van organisatie van de samenleving naar étatisme. De commentaren hebben deels betrekking op het artikel van Tromp, deels op het beginselprogramma zelf. Beide blijken tegenspraak op te roepen. Hilda Ver-

wey-Jonker betitelt Tromps artikel als de eerste coherente en intelligente kritiek op het beginselprogramma van 1977 sinds die van *Tinbergen* (*SenD* jaargang 35, nr. 2, februari 1978). Zij vindt het evenwel jammer dat Tromp goeddeels in kritiek is blijven steken en niet heeft geprobeerd te formuleren wat voor hem de beginselen van het democratisch-socialisme dan wel zijn. Zelf onderneemt zij een bescheiden poging daartoe, waarbij het vormen van tegenkrachten tegen het kapitalisme centraal staat.

Manco's

Lolle Nauta probeert enerzijds het programma te verdedigen tegen wat hij als onterechte kritiek beschouwt, maar constateert anderzijds een aantal duidelijke manco's. Het is, zo schrijft hij, de opstellers niet gelukt met betrekking tot een aantal nieuwe problemen samenhangende strategieën te formuleren. Hoe, bijvoorbeeld, de werkloosheidsbestrijding kan worden gecombineerd met gepaste maatregelen ten behoeve van het milieu, wordt niet gezegd. Hetzelfde geldt voor de vraag, hoe de eis tot individualisering kan worden verenigd met die van een rechtvaardig maar ook betaalbaar stelsel van sociale uitkeringen. Een manco vindt Nauta ook dat in het programma geen aandacht is geschonken aan de nieuwe informatietechnologie en de wijze waarop daardoor werk en vrije tijd drastisch veranderen.

Maar moeten al die concrete verschijnselen wel worden genoemd? Hans Kombrink denkt daar anders over. Aan het eind van een boeiende uiteenzetting waarin vooral de relatie tot economische verschijnselen centraal staat luiden Kombrinks belangrijkste conclusies dat niet te lang gewacht kan worden met het maken van een nieuw beginselprogramma; dit nieuwe programma gebaseerd zal moeten zijn op een bredere en diepere analyse van processen van maatschappelijke verandering dan in 1977 het geval was; en de volgende keer beter de nadruk kan worden gelegd op het formuleren van doelstellingen op een wat meer abstract niveau.

Het behoeft niet te verbazen dat in verschillende commentaren veel aandacht wordt gegeven aan de wijze waarop in het beginselprogramma van 1977 het gelijkheidsbeginsel is gehanteerd. Vooral Koch heeft daar kritiek op. De samenstellers van het programma hebben zich naar zijn oordeel onttrokken aan een nadere analyse van de spanningsverhouding tussen vrijheid en gelijkheid. Voorts ontbreekt bezinning op het begrip *rechtvaardigheid* vrijwel geheel. Als gevolg daarvan ontbreekt ook aandacht voor een afweging van het relatieve belang dat aan de eisen en verlangens van

Jan van Putten

Hoogleraar politicologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam

verschillende groepen moet worden gehecht. Koch wijt deze eenzijdigheid aan de sterke nadruk die in het programma op het emancipatie-aspect is gelegd, ten koste van het maatschappij-filosofische aspect van de sociaal-democratie.

Ook Kombrink valt over de wijze waarop in het programma van 1977 het gelijkheidsbeginsel is gehanteerd. Als 'de essentie van ons denken' stelt hij daar tegenover:

- a. dat wil er gelijkwaardigheid bestaan er gelijke kansen en rechten dienen te bestaan;
- b. dat deze pas feitelijk bestaan als bepaalde voorwaarden zijn vervuld (dit in afwijking van het klasiel-liberale denken);
- c. dat deze vervulling evenwel niet volledige gelijkheid behoeft te impliceren;
- d. dat bovendien vele ongelijkheden wel te beperken, maar niet weg te nemen zijn, c.q. niet weggenomen mogen worden.

Toen Wim Kok zijn commentaar schreef, was hij nog FNV-voorzitter. Hij heeft zijn bijdrage geheel en al vanuit de vakbondsoptiek opgezet. Zou hij als fractievoorzitter precies hetzelfde hebben geschreven? Hoe dan ook, juist in het licht van zijn functiewisseling is zijn uiteenzetting uitermate interessant. Kok blijkt in verschillende opzichten weinig enthousiast te zijn over het beginselprogramma van de partij, waarvan hij de belangrijkste politieke leider is geworden. Juist op de punten die voor de werknemers van belang zijn toont het programma nogal wat witte vlekken. Misschien houdt dit verband, schrijft hij, met het ontbreken van enig gestructureerd contact met de vakbeweging tijdens de voorbereiding ervan.

Kok schrijft voorts dat in het programma van 1977 de economische betekenis van de marktsector werd onderschat. De houding tegenover het ondernemen als motor voor continuïteit en vernieuwing was in 1977 over het algemeen te negatief. In een gemengde economische orde als de onze heeft de markt een essentiële functie. Kok verbindt hieraan overigens de opvatting dat zowel aan de overheid als aan de vakbeweging een belangrijke rol toekomt bij de beïnvloeding van het ondernemers- en sectorbeleid op gewichtige onderdelen. Na het RSV-rapport is het hier en daar in de mode geraakt om de invloed van de overheid op het proces van steunverlening en van economisch structuurbeleid verder te willen terugdringen. Kok acht dit een verkeerde conclusie.

Hoe verder?

In dit artikel naar aanleiding van *Beginselen ter sprake* wil ik afzien van een beoordeling van het artikel van Tromp en – meer in het algemeen – van het beginselprogramma van 1977. Het laatste heb ik elders reeds beoordeeld en uit de context waarin dat is gebeurd kan ook worden afgeleid in hoeverre de beginselen van de Partij van de Arbeid op een andere wijze kunnen worden behandeld dan door Tromp is gedaan.²

In het licht van de bijdragen tot de hier besproken bundel klemt niet zozeer de vraag of het beginselprogramma van 1977 in verschillende opzichten veel te

wensen overlaat (daarover bestaat, althans onder de auteurs van *Beginselen ter sprake*, geen verschil van opvatting), maar veeleer die, welke consequentie de partij daaruit zou moeten trekken, mede gelet op de directe verantwoordelijkheid die zij ten opzichte van de samenleving heeft en, in samenhang daarmee, op haar positie als (potentiële) regeringspartij. Natuurlijk, de betekenis van een beginselprogramma moet niet worden overdreven, maar als een partij niet blijkt te functioneren zoals zij dat zelf eigenlijk graag wil, kan het geen kwaad, het zelfonderzoek mede aan de hand van het bestaande beginselprogramma te structureren. Daarop concentreer ik derhalve de rest van mijn verhaal. Ter afsluiting zal ik proberen, de belangrijkste conclusies in tien stellingen samen te vatten, als bouwstenen voor een verdere discussie, die vervolgens zou moeten of kunnen uitmonden in een nieuw beginselprogramma of een nieuwe beginselverklaring.

Ontwikkelingen

Wie vandaag voor de keus komt te staan, de beginselen van het democratisch-socialisme opnieuw te formuleren, dient zich allereerst af te vragen, in hoeverre de samenlevingen van nu nog de tekorten vertonen, die socialistische arbeiders een eeuw geleden noopten, tot partijvorming over te gaan. Het stellen van zo'n vraag is nuttig om te voorkomen dat tekorten uit het verleden al te zeer worden geprojecteerd op de toekomst.

Welnu, op zijn minst kan worden gezegd dat, althans in onze eigen samenleving, armoede goeddeels is uitgebannen en dat ook ingrijpende veranderingen zijn opgetreden, en zich nog steeds voordoen, in de kwaliteit en de omvang van de arbeid. Als de PvdA vandaag zou worden opgericht, zou ze waarschijnlijk niet Partij van de Arbeid heten. Het is verder de vraag of, als het om vermindering van maatschappelijke ongelijkheid gaat, de bron van ongelijkheid in de eerste plaats in de produktieverhoudingen zou moeten worden gezocht. Het inzicht in de totaliteit van factoren die bijdragen tot maatschappelijke ongelijkheid is in de loop van de jaren aanmerkelijk toegenomen.

Behalve beroepsmatig betaalde arbeid is, althans in onze samenleving, ook de marktsector in betekenis afgenomen. Ingerepen vanuit politiek en vakbeweging hebben het ontstaan te zien gegeven van een stelsel dat op goede gronden als een gemengde economie kan worden aangeduid. Gelijktijdig zijn we gekomen tot een herwaardering van de – ingekrompen – marktsector: deze zien velen van ons thans als een niet te verwaarlozen generator van economische groei, die in beginsel een positieve waardering verdient, mede omdat allerlei verdelingsproblemen, zowel nationaal als internationaal, in een groei-economie minder moeilijk kunnen worden opgelost dan in een stationnaire economie.

Nieuw zijn de vergaande mate van aantasting van het natuurlijk leefmilieu en de dreigende uitputting van allerlei natuurlijke hulpbronnen. Deze stellen nieuwe eisen aan heersende produktie- en consumptiepatronen, waarvan uiteraard ook de vraag naar de verant-

woordelijkheid van de overheid voor het formuleren en interpreteren van deze eisen een aspect is. Deze laatste vraag komt ook aan de orde in het licht van de eisen die voortvloeien uit de vergrijzing van de bevolking, een verschijnsel dat naar zijn aard niet als structureel behoeft te worden gekwalificeerd, maar dat waarschijnlijk toch wel gedurende een langere tijd veel aandacht verdient.

Nieuw zijn ook allerlei ontwikkelingen op militair terrein, met name die op het gebied van de kernbewapening. Deze zijn *alles* bedreigend. En die ontwikkelingen markeren wat ook op tal van andere terreinen hoe langer hoe meer blijkt: dat de wereld klein is geworden en dat de volkeren der wereld voor hun voortbestaan meer dan ooit op elkaar zijn aangewezen. Juist hierop zou, hoe moeilijk ons in het westen dat dikwijls ook valt, een sociaal-democratische partij heden ten dage haar belangrijkste bestaansgrond dienen te baseren. Dit laatste moet niet als een gemakkelijke of voor de hand liggende stelling worden gekwalificeerd. Voor de doelstellingen van de partij heeft dit namelijk uitermate ingrijpende consequenties. Internationaal bezien behoren immers bijna alle kiezers van de Partij van de Arbeid allang niet meer tot de 'verworpenen der aarde' (al denken velen, wanneer zij ter afsluiting van partijcongressen de Internationale aanheffen, dat misschien nog wel), maar reeds geruime tijd tot de allerrijksten op aarde. Deze waarheid kan niet genoeg worden beklemtoond.

Gelijkheid en solidariteit

Tegen die achtergrond ligt het voor de hand dat een sociaal-democratische partij, wanneer zij zich opnieuw op haar beginselen bezint, begint met aansluiting te zoeken bij dat document dat het ontstaan van een humane wereldsamenleving beoogde en nog altijd beoogt te markeren, de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, uit 1948. Artikel 1 daarvan is uitermate inspirerend: *'Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren. Zij zijn begiftigd met verstand en geweten en behoren zich jegens elkaar in een geest van broederschap te gedragen.'* Waarom sluit deze formulering zo sterk aan bij veler rechtsgevoel? Omdat rechtvaardigheid voor velen synoniem is met vrijheid en gelijkheid, en solidariteit een noodzakelijke voorwaarde is om de vrijheid en de gelijkheid in waardigheid en rechten waarin wij geacht worden te zijn geboren, ook in het leven tot gelding te laten komen.

De werkelijkheid is echter doorgaans anders. De geschiedenis van de mensheid kan in belangrijke mate worden getypeerd als een geschiedenis van ongelijke behandeling en, in reactie daarop, als strijd voor vrijheid middels vermindering van ongelijkheid, kortom, als strijd, in naam van de vrijheid, tegen onderdrukking en overheersing van de ene mens, of groep van mensen, door een of meer andere mensen.

Vrijheid kan in deze context zowel in formele als in materiële zin worden opgevat: niet alleen het recht van individuen en collectiviteiten om het leven naar eigen inzicht in te richten, maar ook de beschikking over feitelijke mogelijkheden daartoe. Indien dit als rechtsbe-

ginsel wordt geformuleerd, als geldend voor alle mensen, zonder onderscheid, is vrijheid onlosmakelijk verbonden, in situaties van ongelijkheid, met vermindering van ongelijkheid, en in situaties van gelijkheid met handhaving van die gelijkheid. De term gelijkheid moet in dit verband niet altijd letterlijk worden genomen. De universele verklaring spreekt van *'gelijkheid in waardigheid en rechten'*; daarop komt het aan, een dergelijke gelijkheid dient te worden nagestreefd. (Dit betekent, zoals ook Kombrink terecht opmerkte, dat het soms verdedigbaar kan zijn, ongelijkheid te laten voortbestaan; dat geldt dan in die gevallen waarin gelijkheid enerzijds en menselijke waardigheid en vrijheid anderzijds met elkaar op gespannen voet staan). Gelijkheid en solidariteit kunnen slechts in beperkte mate van overheidswege worden georganiseerd. Wij mogen al blij zijn, als de overheid erin slaagt, zo gunstig mogelijke voorwaarden voor beide te scheppen. De belangrijkste taakstelling zou als volgt kunnen luiden: als partij streven wij ernaar, voornamelijk via beïnvloeding van overheidsbeleid, zo gunstig mogelijke voorwaarden te scheppen voor gelijkheid en solidariteit, en daarmee voor een zo groot mogelijke vrijheid van allen.

Democratie

Een belangrijke voorwaarde hiervoor is dat alle beleid democratisch tot stand komt, overigens met eerbiediging van de privésfeer die aan ieder toekomt. Democratie, mits niet verengd tot toepassing van de meerderheidsregel, impliceert immers al een gelijke mate van vrijheid. Voor het beleid van de centrale overheid kan een stelsel van parlementaire democratie, verbonden met ministeriële verantwoordelijkheid, als minimumvoorwaarde worden beschouwd. Zeker indien wordt gelet op omvang en ingrijpendheid van het overheidsbeleid dient het representatieve stelsel te worden aangevuld met vormen van directe democratie, zoals vormen van referendum en volksinitiatief. De uitkomst van democratische besluitvorming dient uiteraard eveneens te voldoen aan de bovengeschetste beginselen van gelijkheid en solidariteit: alle burgers gelijk voor wetten die inhoudelijk optimaal bijdragen aan gelijkheid en solidariteit, natuurlijk onder erkenning van respectering van onschendbare individuele rechten en vrijheden, zoals ook in de Universele Verklaring en eveneens in de Nederlandse grondwet is vastgelegd. Voor de uitbouw van de rechtsstaat zijn dit noodzakelijke voorwaarden.

In naam van een zo groot mogelijke vrijheid van allen ligt het voor de hand dat maatschappelijke organisaties in beginsel aan dezelfde voorwaarden voldoen. Van niet minder betekenis is dat ook de internationale samenleving onder de heerschappij van deze beginselen wordt gebracht.

Mensen onder elkaar

Voor een aantal gebieden van het leven zal, gezien het belang ervan, nader moeten worden gespecificeerd, hoe mensen met elkaar dienen om te gaan. Solidariteit is, in de context als hier gebruikt, tot op grote hoogte gelijk te stellen met: verantwoordelijkheid op basis

van wederkerigheid. Een dergelijke solidariteit wordt in de hedendaagse verzorgingsstaat dikwijls gematerialiseerd met behulp van de overheid, de staat. Maar welk socialistisch beginsel pleit ervoor dat mensen de verantwoordelijkheid die zij voor elkaar hebben zonder meer afwentelen op de staat? In een symboliek waarin de staat als organisatorische belichaming van de volksgemeenschap wordt beschouwd, is een dergelijke overdracht uitstekend verdedigbaar. Maar over de staat weten wij intussen wel beter.

Zeker, de overheid is heden ten dage nog altijd een noodzakelijk instrument met het oog op gelijkheid en solidariteit, maar zij kan, zo leert de ervaring, gemakkelijk over haar doel heenschieten en gelijkheid en solidariteit opleggen met behulp van verstikkende bureaucratische regels. Bovendien weten wij intussen dat de effectiviteit van de overheid, haar probleemoplossend vermogen, beperkt is. Ook staan de baten meer dan eens in geen verhouding tot de kosten. Wie wil weten wat er allemaal mis kan gaan, behoeft slechts te denken aan de Oosterschelddam, het RSV-schandaal, de Walrusaffaire en de vele perikelen rond het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds. Verder is het inzicht gerijpt dat een omvangrijke overheid slechts in beperkte mate ook een democratische overheid kan zijn. Er zijn dus tal van redenen, ook voor sociaaldemocraten, om de overheid pragmatischer tegemoet te treden, in elk geval te ontdoen van de symboliek waarmee zij in veel socialistisch denken is omgeven.

Als gelijkheid en solidariteit socialistische beginselen zijn, behoort de verwezenlijking ervan, zeker tegen de geschetste achtergrond, bij de mensen zelf te beginnen. Het is ook kortzichtig, termen als 'zorgzame samenleving' te verwerpen omdat dergelijke termen door het kabinet-Lubbers van tijd tot tijd te onpas worden gebruikt. Bij enig nadenken zal ieder moeten beamen dat een zorgzame samenleving, met zo weinig mogelijk overheid, de best denkbare samenleving is. Omdat wij, mensen, die zorg voor elkaar niet in voldoende mate vermogen op te brengen, is een overheid onmisbaar; er is dus zeker wel reden om het bestaan van een zorgmogelijkheid die wij als overheid aanduiden positief te waarderen. Maar is vrijheid voor ons toch niet in belangrijke mate ook: vrij van overheidsbemoeienis? Die vrijheid kan alleen bloeien, naarmate wij meer onze verantwoordelijkheid jegens elkaar beleven.

Rechten en plichten: de arbeid

In het verlengde van het bovenstaande ligt natuurlijk een beschouwing over rechten en plichten. Hoe verhouden zich die tot elkaar? Die vraag kan pas zinnig worden beantwoord, als wij eerst enig zicht hebben op de rechten en plichten die eventueel in het geding zijn. In dit verband moeten wij het eerst hebben over de arbeid.

Arbeid is momenteel een schaars goed geworden, in die zin dat er minder beroepsmatig betaalde arbeid beschikbaar is dan er mensen zijn die dergelijke arbeid gedurende zeven à acht uur per dag zou willen verrichten. Wij spreken in dit verband van werkloosheid. Maar waarom zou dit de meest adequate aanduiding

van de situatie zijn? En waarom zou de hoeveelheid arbeid gelijkmatig over allen verdeeld moeten zijn, terwijl ook bekend is dat: a) bepaalde kwalificaties en maatschappelijk nuttige verworvenheden niet kunnen worden bereikt en gehandhaafd wanneer minder uren per dag wordt gewerkt; b) niet ieder even lang wil werken en velen best gedurende kortere of langere tijd nauwelijks of in het geheel niet zouden willen werken; en c) de hoogte van het nationaal inkomen dusdanig is dat uit dien hoofde de eis van volledige of zo volledig mogelijke werkgelegenheid niet meer behoeft te worden gesteld?

Er was een tijd dat futurologen schreven over de maatschappij van morgen op een wijze dat bij het lezen ervan je het water in de mond liep. In het midden van de jaren zestig schetste F.L. Polak in zijn boek *Prognostica* – met enige simplificatie, zoals hij zelf zei – het volgende toekomstbeeld: 25 jaar scholing, 25 jaar partiële (mogelijk gedurig zowel afnemende als wisselende) arbeid, 25 jaar (en allengs meer) vrijstelling. De oprukkende automatisering zou met zich kunnen brengen 'dat van een groot aantal mensen de arbeidsduur drastisch wordt ingekrompen, bijvoorbeeld tot een twintigjarige arbeidsweek, of een tweedaagse arbeidsweek, vermoedelijk gecombineerd met verlengde vakanties en vervroegde pensionering.' Eveneens in het midden van de jaren zestig schetsten *Herman Kahn* en *Anthony Wiener*, in *Het jaar 2000*, vergelijkbare perspectieven.

Die tijd is nu bezig aan te breken. Natuurlijk voltrekt die verandering zich ongelijkmatig en met sociaal ongewenste bijverschijnselen. Dat kan ook niet anders in een economie die niet volstrekt geleid is, waarin de vrijheid van produktie en consumptie niet volstrekt van bovenaf wordt gereguleerd. Maar waarom houden wij dan toch zo sterk vast aan het arbeidsethos, uitgewerkt in termen van een arbeidsplicht van, in beginsel, allen die tot werken in staat worden geacht? Waarom hanteren wij ten aanzien van de besteding van *tijd* niet eenzelfde uitgangspunt als ten aanzien van *geld* wordt toegepast, namelijk binnen bepaalde randvoorwaarden een zo groot mogelijke keuzevrijheid? Zeker als het welvaartsniveau van de samenleving als geheel daardoor niet wordt aangetast?

Vier plichten

Voor de instandhouding van de samenleving gelden enkele belangrijke voorwaarden, waarvan de volgende vier plichten wellicht als de belangrijkste kunnen worden aangemerkt:

- a. leerplicht;
- b. zorgplicht (thans beperkt tot militaire-dienstplicht);
- c. arbeidsplicht;
- d. belastingplicht.

Van deze plichten kan, in meerdere of mindere mate, worden gezegd dat ze niet alleen een maatschappelijke functie hebben, maar ook bijdragen tot, of zelfs voorwaarde zijn voor individuele ontplooiing. Dat geldt in elk geval voor de leerplicht en tot op grote hoogte en voor velen ook voor de arbeidsplicht, terwijl van de zorgplicht en de belastingplicht op zijn minst kan wor-

den gezegd dat zij onmisbare voorwaarden zijn voor individuele ontplooiing. Als er al strijdigheid tussen het individuele en het maatschappelijke belang kan worden geconstateerd, is dit hooguit in slechts beperkte mate het geval.

Welnu, wat pleit ertegen, zeker nu werk schaars is geworden en voor de samenleving als geheel een hoog welvaartspeil is gerealiseerd, de leden van de samenleving, voor wat hun plichten betreft (binnen bepaalde randvoorwaarden die ik korthedshalve hier niet zal specificeren) te laten kiezen tussen leerplicht, arbeidsplicht en zorgplicht? Deze vraag kan met meer recht worden gesteld in het licht van de omstandigheid dat werk weliswaar schaars is, maar dat daarentegen de behoefte aan niet-professionele zorg (denk aan de vergrijzing) en aan goed opgeleiden juist toeneemt.

Uiteraard zou de vervulling van de leerplicht en van de zorgplicht (opnieuw, binnen bepaalde grenzen) evenzeer moeten worden gehonoreerd als thans met betrekking tot de vervulling van de arbeidsplicht en van de militaire-dienstplicht het geval is. Gelet op het grote aantal 'werklozen' en 'arbeidsongeschikten' zou dit wellicht mogelijk zijn zonder uitbreiding van de collectieve sector. Het ontvangen van een 'uitkering' zou dan beperkt blijven tot diegenen die niet in staat zijn tot arbeiden, leren of zorgen. 'Bijstandmoeders' zouden ophouden te bestaan; zij voldoen immers, evenals alle anderen die de zorg voor kleine kinderen dragen, sowieso aan de 'zorgplicht'.

Met lidt m.i. geen twijfel dat wanneer in een samenleving de arbeidsplicht, de leerplicht en de zorgplicht tot op grote hoogte uitwisselbaar worden gemaakt, de vrijheid en de solidariteit in die samenleving geweldig zullen kunnen toenemen, zonder dat inbreuk wordt gemaakt op gelijkwaardigheid en gelijkheid van kansen.

Het produktiestelsel

Vervolgens het produktiestelsel, oftewel het gesmade kapitalisme. Het is geen schande, te erkennen dat een stelsel van particuliere ondernemingswijze productie, ingebed in een streven naar voortgaande economische groei, goede mogelijkheden biedt voor de bevrediging van tal van individuele en gemeenschappelijke behoeften. Op zichzelf draagt het niet bij tot vermindering van economische en sociale ongelijkheid, maar het biedt wel zekere mogelijkheden daartoe, uiteraard mits die mogelijkheden juist en op het juiste moment worden toegepast.

Nadelen, inherent aan het kapitalisme, zijn dat het in beginsel sociale en culturele belangen ondergeschikt maakt aan economische; dat het tendeeft tot afwenteling van schadelijke effecten op de gemeenschap (de lasten van verminderde behoefte aan arbeid, z.g. arbeidsongeschiktheid, aantasting van het natuurlijk leefmilieu); dat het in beginsel niet voorziet in behoeften waarvoor geen koopkrachtige vraag tot ontwikkeling is gekomen; dat het in beginsel geen rekening houdt met de mogelijkheid van uitputting van natuurlijke hulpbronnen en de gevolgen daarvan voor de samenleving als geheel. Tal van voordelen staan ertegenover, onder meer – een groot goed – een in beginsel

vrije uitwisseling van goederen en diensten, terwijl ook het huidige welvaartsniveau in zijn totaliteit zeker niet negatief mag worden gewaardeerd. (Niemand is trouwens verplicht, welvarend te zijn!). Ook economische groei is niet in alle opzichten verwerpelijk, zeker niet als men weet dat – het is reeds gezegd – bepaalde verdelingsproblemen, d.w.z. vergroting van vrijheid middels vermindering van ongelijkheid, minder moeilijk kunnen worden opgelost in een groei-economie dan in een stationnaire economie.

Natuurlijk is van belang of de nadelen voldoende kunnen worden gecorrigeerd. Tot op zeer grote hoogte is dat heden ten dage het geval. In onze samenleving zijn sociale en culturele belangen tot op grote hoogte veilig gesteld. Via politieke besluitvorming blijkt ook in behoeften waarvoor geen koopkrachtige vraag bestaat, ruimschoots te kunnen worden voorzien. Men denke slechts aan gezondheidszorg en militaire middelen. Problematisch is vooral nog de veiligstelling, ook op langere termijn, van het natuurlijk leefmilieu, maar ook de oplossing van dit probleem is minder een kwestie van het niet beschikbaar zijn van effectieve instrumenten dan van het ontbreken van de – niet minder noodzakelijke – politieke wil. Op alle genoemde terreinen blijft zeer grote waakzaamheid geboden, maar aan de principiële stelling dat een arsenaal van redelijk effectieve correctiemiddelen beschikbaar is voor wie die wil gebruiken, doet dat niet af.

Tegen deze achtergrond past het ook, op te merken dat een socialistische partij er verstandig aan doet, niet langer te streven naar grootscheepse nationalisatie of socialisatie van produktiemiddelen. In het licht van de beschikbare middelen tot correctie van uitwassen van de ondernemersvrijheid en gelet op mogelijke ongunstige neveneffecten is aan nationalisatie/socialisatie de noodzaak komen te ontvallen.

De staat

Over de overheid is in het voorafgaande een nogal gereserveerd standpunt ingenomen. De vraag kan rijzen of dat de hoogste wijsheid is die met betrekking tot de overheid kan worden gedebiteerd. Op zo'n vraag moet uiteraard ontkennend worden geantwoord.

Laten wij eerst eens zien wat de overheid zou kunnen zijn. Van nature is de mens een sociaal wezen. Op grond daarvan is er veel voor te zeggen dat de overheid functioneert als sociaal integratiekader voor alle mensen die op een bepaald territorium, bijvoorbeeld dat van een gemeente of van de staat, bijeen wonen. Zeker nu de samenleving, mede onder invloed van de technische ontwikkeling en de daarop gebaseerde arbeidsdeling, een uitermate gedifferentieerde samenleving is geworden, met een minimum aan sociale integratie, is er veel voor te zeggen dat juist de overheid veel aandacht geeft aan de noodzakelijke versterking van de samenhang binnen de samenleving.

Maar wat leert de praktijk? In de eerste plaats dat christen-democraten en liberalen aan zo'n overheid geen behoefte hebben. In de tweede plaats dat veel sociaal-democraten, hoewel ze de overheid hoog hebben, in de politieke praktijk de overheidsmacht gebruiken, niet om de samenleving aaneen te smeden,

maar veeleer om haar te splijten. Daarvoor wordt dan de constructie gebruikt dat onze samenleving een klas-samenleving zou zijn en dat er een nieuwe klas-senstrijd gevoerd zou moeten worden. (De inleiding op het beginselprogramma van 1977 staat bol van dergelijk woordgebruik). In de derde plaats wordt maatschappelijke integratie geremd door de wijze waarop aan de – op zich verdedigbare – tweedeling tussen regeringspartijen en oppositie in ons parlementaire stelsel inhoud pleegt te worden gegeven. Deze draagt er ook al niet toe bij, dat de overheid optimaal als integratiekader voor de samenleving kan functioneren. Als die tweedeling bovendien een dusdanig permanent karakter lijkt te krijgen, dat degenen die de klas-senstrijd in hun beginselprogramma hebben geschreven permanent tot de oppositie worden veroordeeld, is de werkelijkheid wel heel ver verwijderd van het ideaal, de overheid als maatschappelijk integratiekader. Maar tevens is duidelijk, welke handen in welke boezems dienen te worden gestoken. Wie middels de overheidsmacht wil bijdragen tot integratie van de samenleving, moet beginnen tot verzoeningsstrijd op te roepen in plaats van tot klassenstrijd.

Voordat de overheid (beter) kan functioneren als integratiekader voor de samenleving, dient dus aan een groot aantal voorwaarden te worden voldaan. Maar ook als deze voorwaarden geheel of gedeeltelijk zouden zijn vervuld, is er alle reden, de overheid toch vooral *instrumenteel* te blijven bezien, dus als middel met het oog op buiten de overheid gelegen doelen. Indien gelijkheid (in waardigheid en rechten) als de belangrijkste doelen voor politieke actie worden beschouwd, kan aan de overheid op zeer verdedigbare gronden de bevordering van welvaart en welzijn in de samenleving worden opgedragen, uiteraard met de toevoeging dat zij daarbij streeft naar een zo gelijk mogelijke verdeling van deze waarden over alle inwoners en groepen van inwoners. Maar gelet op de risico's van grensoverschrijding, miscalculatie of machtsmisbruik, dienen nog enkele additionele eisen te worden geformuleerd. In de eerste plaats dat de overheid bij alles wat zij doet streeft naar een zo groot mogelijk effect met inzet van zo gering mogelijke middelen. Met andere woorden, de overheid moet zo klein mogelijk blijven. Een tweede eis, die uit de eerste kan worden afgeleid is, dat de overheid zich in beginsel beperkt tot het scheppen van voorwaarden, dus van zo gelijk mogelijke kansen voor iedereen, (en) een zo gunstig mogelijke voedingsbodem voor solidariteit. Pas als heel duidelijk is dat een voorwaardenscheppend beleid ontoereikend is in het licht van de gewenste gelijk(waardig)heid en solidariteit, is corrigerend overheidsbeleid gerechtvaardigd.

Internationaal

Wat de internationale verhoudingen betreft dient, zoals gezegd, het besef te groeien dat de sociaal-democraten in West-Europa allang niet meer tot de verworpenen der aarde behoren, maar zich – al dan niet dankzij het kapitalisme – tot de allerrijksten hebben weten op te werken. Op zich – het is ook al gezegd – is welvaart geen schande, maar het kan dat wel wor-

den, wanneer de eigen welvaart op ontoelaatbare wijze wordt verdedigd ofwel niet in sterke mate wordt aangewend voor vermindering van ongelijkheid in de wereldsamenleving. Voortdurend moet de vraag onder ogen worden gezien of sociaal-democraten daarvoor voldoende oog hebben.

Voor het overige geldt internationaal *mutatis mutandis* hetzelfde als nationaal: eerst erachter zien te komen wat de structurele problemen in wereldverband of in (West-)Europees verband zijn, vervolgens streven naar zo gunstig mogelijke voorwaarden voor verandering en pas corrigerend optreden als het niet anders kan. Dit laatste is overigens een zo goed als geheel inhoudsloze toevoeging, aangezien een klein land als Nederland de machtsmiddelen ontbeert om door middel van corrigerende ingrepen de wereld te verbeteren. Zelfs de Verenigde Naties beschikken nauwelijks over dergelijke middelen. Zij zouden daarover de beschikking dienen te krijgen, op voorwaarde dat een hantieren dienst van het recht is gewaarborgd.

Deze laatste zin is géén loze toevoeging. Juist in internationaal verband kan het streven naar zoiets als een 'internationale rechtsorde' niet hoog genoeg worden gewaardeerd. Nog te dikwijls wijkt recht voor geweld of dreigen ermee. Een pleidooi voor eerherstel van deze doelstelling is dus op zijn plaats; daarbij kan worden bedacht dat het denken over rechtvaardigheid en recht in internationaal verband het beste gedijt, wanneer het gevoed wordt door theorie en praktijk, ontleend aan het kleinere voorbeeld, de nationale rechtsstaat. Want wie in nationaal verband streeft naar macht zonder allereerst de vraag naar recht te hebben beantwoord, mist waarschijnlijk de eigenschappen die noodzakelijk zijn om de tussenstatelijke betrekkingen om te smeden tot een internationale rechtsorde.

Samenvatting

Voor een nieuwe beginselverklaring levert het bovenstaande de volgende *bouwstenen* op:

1. In de wereldsamenleving van vandaag baseren democratisch-socialisten hun beleid allereerst op de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, waarvan het eerste artikel luidt: *'Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren. Zij zijn begiftigd met verstand en geweten en behoren zich jengens elkander in een geest van broederschap te gedragen'*.
2. De geschiedenis van de mensheid kan in belangrijke mate worden getypeerd als een geschiedenis van ongelijke behandeling en, in reactie daarop, als strijd voor vrijheid voor een zo groot mogelijk aantal middelen vermindering van ongelijkheid. Solidariteit is een noodzakelijke voorwaarde voor gelijkheid en daarmee voor vrijheid voor een zo groot mogelijk aantal.
3. Als politieke partij streven wij ernaar, voornamelijk via beïnvloeding van overheidsbeleid zo gunstig mogelijke voorwaarden te scheppen voor gelijkheid en solidariteit en daarmee voor een zo groot mogelijk vrijheid van allen.
4. Een belangrijke voorwaarde hiervoor is dat alle beleid democratisch tot stand komt. Voor het beleid van de centrale overheid kan het stelsel van parlementaire

democratie, aangevuld met ministeriële verantwoordelijkheid, als minimumvoorwaarden worden beschouwd. Het dient te worden aangevuld met vormen van directe democratie, zoals vormen van referendum en volksinitiatief. De uitkomst van democratische besluitvorming dient uiteraard eveneens aan de bovengeschetste beginselen te voldoen: alle burgers gelijk voor wetten die inhoudelijk optimaal bijdragen aan gelijkheid en solidariteit, uiteraard onder erkenning en respectering van onschendbare individuele vrijheden. Voor de uitbouw van de rechtsstaat zijn dit noodzakelijke voorwaarden.

5. Voor maatschappelijke organisaties en voor de internationale orde gelden in beginsel dezelfde uitgangspunten.

6. De verwezenlijking van gelijkheid en solidariteit behoort in beginsel bij de mensen zelf te beginnen. Er is meer vrijheid naarmate de mensen zelf meer verantwoordelijkheid ten opzichte van elkaar ervaren.

7. Voor de ontwikkeling en instandhouding van de samenleving gelden enkele belangrijke voorwaarden, waarvan de volgende vier plichten mogelijk als de belangrijkste kunnen worden aangemerkt:

- a. leerplicht;
- b. zorgplicht;
- c. arbeidsplicht;
- d. belastingplicht.

Het nakomen van deze plichten is ook voorwaarde voor, of draagt in elk geval bij tot individuele ontplooiing.

Leerplicht, zorgplicht en arbeidsplicht dienen tot op grote hoogte uitwisselbaar te worden gemaakt, met andere woorden, een lid van de samenleving dient, voor zover hij/zij daartoe in staat is, op zijn minst aan een van deze drie plichten te voldoen. Door het uitwisselbaar maken van deze drie plichten zullen vrijheid en solidariteit in de samenleving geweldig kunnen toenemen, zonder dat inbreuk wordt gemaakt op gelijkwaardigheid en gelijkheid van kansen.

8. Het stelsel van particuliere ondernemingsgewijze productie biedt goede mogelijkheden voor de bevredi-

ging van tal van individuele en collectieve behoeften. De meeste nadelen die eraan inherent zijn kunnen thans onder handhaving van het beginsel van ondernemersvrijheid effectief worden bestreden, op voorwaarde uiteraard dat de politieke wil daartoe aanwezig is. Aan nationalisatie of socialisatie van produktiemiddelen is in het licht daarvan de noodzaak komen te ontvallen.

9. De overheid wordt vooral instrumenteel gezien, dus als middel met het oog op buiten de overheid gelegen doelen. Gelet op de risico's van grensoverschrijding, miscalculatie of machtsmisbruik, wordt van de overheid geëist:

a. dat zij bij alles wat zij doet streeft naar een zo groot mogelijk effect met inzet van zo weinig mogelijk middelen;

b. dat zij zich in beginsel beperkt tot het scheppen van voorwaarden voor gelijk(waardig)heid en solidariteit en pas in laatste instantie, als een voorwaardenschepend beleid ontoereikend is gebleken, corrigerend in de samenleving ingrijpt.

10. Internationaal bezien behoren de Westeuropese sociaal-democraten tot de allerrijksten in de wereld. Voortdurend moet de vraag onder ogen worden gezien of zij daarvoor voldoende oog hebben. Voor het overige geldt internationaal *mutatis mutandis* hetzelfde als nationaal: eerst erachter zien te komen wat de structurele problemen zijn, vervolgens streven naar zo gunstig mogelijke voorwaarden voor verandering en pas in laatste instantie corrigerend willen ingrijpen. Het streven naar een internationale rechtsorde verdient meer aandacht dan het momenteel krijgt.

Noten

1. B. Tromp e.a., *Beginselen ter sprake*, Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting, 1985. (Te bestellen door storting van f 10,- op postgiro nr. 3479700 t.n.v. PvdA-brochures, Amsterdam, onder vermelding van het bestelnummer: 782.)
2. Zie het hoofdstuk 'Democratisch-socialisten' in: J. van Putten, *Politieke stromingen*, Utrecht/Antwerpen, 1985, p. 82-152.

WBS-conferentie over vrije tijd

Op zaterdag 31 januari houdt de Wiardi Beckman Stichting een conferentie naar aanleiding van het enkele maanden geleden door haar gepubliceerde rapport *De toekomst van de vrije tijd*.

Het programma van deze conferentie, die in Amersfoort wordt gehouden, is als volgt opgebouwd:

- inleiding door de schrijver van het rapport, P.J. van Delzen;
- discussie over het thema vrije tijd en socialistische cultuurpolitiek. Inleiders zijn J. Kassies (Nederlands Instituut voor Theateronderzoek; onder voorbehoud), F. Niessen

(PvdA-Kamerlid) en W. Knulst (SCP);

- discussie over het thema vrije tijd, arbeid en onderwijs, tegen de achtergrond van een vooralsnog blijvend hoge werkloosheid. Inleiders zijn M. Albrecht (Hoogovens), J. van Hoof (SISWO) en T. van Vleuten (curator WBS);
- Belangstellenden kunnen zich aanmelden bij de WBS, t.a.v. Ria Nijholt, Postbus 1310, 1000 BH Amsterdam, tel. 020-5512323. De kosten voor deelname bedragen f 35,- per persoon (incl. lunch). Dit bedrag kan worden overgemaakt naar girorekening 30 603 t.n.v. WBS, Amsterdam, onder vermelding van 'conferentie vrije tijd'.

WBS-nieuws

Naar een hervatting van de verdragshulp aan Suriname

Marein van Schaaik/Jaap van der Straaten

Beide auteurs zijn econoom en oud-lid van de Suriname-Commissie van de Partij van de Arbeid

Sommige bosnegers in het binnenland van Suriname spreken diep Sranang tongo, een taal waarin er slechts één woord bestaat voor zowel jullie als wij: un. Een teken van een gastvrije cultuur, maar wel onhandig als men wil zeggen: 'Wij zijn jullie niet'. De vertaling luidt dan: 'un no de un'. Zo is het ook met de relatie Nederland-Suriname. Daar is ook geen geschikt woord voor, met alle verwarring van dien. Het land is immers niet meer van 'ons', er is geen bijzondere Nederlandse verantwoordelijkheid meer, maar er is nog wel een bijzondere betrokkenheid vanwege het – thans nog opgeschorte – verdrag over de ontwikkelings-samenwerking. Wat dat betreft zijn we nog 'jullie' voor elkaar.

Een debat over een zaak waar geen woord voor bestaat is moeilijk te voeren of al snel hoofdpijnverwekkend. In de pers wordt wel veel smeuijs over Suriname geschreven, maar een echte discussie ontbreekt. Toch is een dergelijke discussie over de houding die Nederland tegenover Suriname in moet nemen, dringend noodzakelijk. Zonder die discussie wordt er immers in feite dagelijks besloten om de verdragshulp *niet* te hervatten.

Wij zullen in dit artikel* de stelling verdedigen dat het gewenst is dat de verdragshulp wordt hervat, en wel in de vorm van een zakelijk akkoord dat met name sedert het optreden van de regering-*Radhakishun* mogelijk lijkt te zijn geworden. Daarbij gaat het niet om een hervatting op oude voet, maar om een verantwoord opnieuw beginnen, hetgeen zonder verdragswijziging mogelijk is. Overigens wijzen we er wel op dat totstandkoming en uitvoering van zo'n akkoord kunnen worden doorkruist door de gewapende conflicten die Suriname op het ogenblik in hun greep hebben. Het is op het moment van schrijven onduidelijk wat de afloop daarvan (in het ergst denkbare geval een 'Libanisering' van de situatie in Suriname) zal zijn. Vroeg of laat zal Nederland echter toch geconfronteerd worden met de problematiek die in dit artikel aan de orde wordt gesteld.

We beginnen ons betoog met het verschaffen van feitelijke informatie over juridische en economische aspecten van de ontwikkelingshulp aan Suriname, en over het economisch-demografisch perspectief van dat land. Daarna bespreken we de politieke ontwikkelingen sinds 1982, en beoordelen we opschorting en hervatting van de hulp op juridische en effectiviteitsgronden.

Gebonden aan het ontwikkelingsverdrag?

In 1975 werd tussen Nederland en Suriname een ontwikkelingsverdrag gesloten. Voor de achtergronden van dat verdrag moeten we terug naar de jaren vooraf-

gaand aan de onafhankelijkheid. Een belangrijk deel van de Surinaamse bevolking voelde niet zo veel voor die onafhankelijkheid. Een van de redenen daarvoor was de vrees dat Nederland na de onafhankelijkheid op zou kunnen houden met de omvangrijke hulpverlening. Suriname kreeg toen al per hoofd van de bevolking een paar honderd keer zoveel hulp als 'gewone' ontwikkelingslanden. Wat voor garanties zouden er zijn dat de omvangrijke hulpverlening ook na de onafhankelijkheid door zou gaan? Aangezien de Nederlandse wens om Suriname onafhankelijk te maken niet voortvloede uit de behoefte om minder hulp te geven, kon men argwanende Surinamers geruststellen: Nederland zou niet zo maar een toezegging doen voor hulpverlening, maar die in een verdrag vastleggen, zodat de Hollanders er niet meer onderuit zouden kunnen ook al zouden ze dat achteraf willen. Het wettelijke van een verdragmatige afspraak is immers dat die niet eenzijdig kan worden opgezegd.

Wij woonden toentertijd in Suriname en onze herinnering daaromtrent is heel duidelijk: de verdragsgarantie bracht naar ons gevoel een deel van de Surinamers er toe om hun aanvankelijke aarzeling tegenover de onafhankelijk te overwinnen.

Het verdrag kent geen kleine lettertjes en geen ontbindende voorwaarden inzake mensenrechten en democratie. Dat wil niet zeggen dat er ten tijde van de onafhankelijkheid geen vrees bestond voor geweldadigheden, bijvoorbeeld tussen delen van de verschillende bevolkingsgroepen in Suriname. Opname van een democratie-artikel in het verdrag is wel overwogen, maar deze gedachte is uiteindelijk verworpen omdat, zoals *Jan Pronk*, de toenmalige minister van ontwikkelingssamenwerking het eens in een interview heeft uitgedrukt, dat in die tijd een 'non-starter' zou zijn geweest. Wat eveneens ontbreekt in het verdrag zijn verwijzingen naar een eventuele Nederlandse verantwoordelijkheid voor de gang van zaken in Suriname. Slechts op één plaats wordt gerept van verantwoordelijkheid, namelijk in artikel 11 van het protocol bij het verdrag: 'De Surinaamse regering is verantwoordelijk voor een goede gang van zaken bij de uitvoering van projecten en programma's, en vrijwaart de regering van Nederland van rechtsvorderingen die mochten voortvloeien uit gebreken bij of na de uitvoering.' Om iets te vinden over bijzondere verantwoordelijkheid moet men diep in de archieven duiken. In een oud protocol, waarnaar in het verdrag wordt verwezen, wordt inderdaad gesproken over bijzondere verantwoordelijkheid. Het gaat om het protocol van de Regeringsconferentie tussen Nederland, Suriname en de Nederlandse Antillen in Den Haag van 18 tot en met

21 mei 1974. Daarin staat het volgende over het te voeren overleg over de ontwikkelingssamenwerking: 'Nederland erkent ook na de onafhankelijkheid een bijzondere verantwoordelijkheid tegenover de ontwikkeling van Suriname te behouden, en aanvaardt dat daaruit consequenties voortvloeien voor aard en omvang van de ontwikkelingssamenwerking met Suriname. () Vorm, inhoud en criteria van de ontwikkelingsamenwerking tussen Nederland en Suriname zullen bij een vóór de onafhankelijkheid overeen te komen verdrag worden vastgelegd'.²

Dat verdrag is er in 1975 inderdaad gekomen. Sindsdien is er geen andere bijzondere verantwoordelijkheid voor Nederland meer dan het nakomen van die verdragsverplichting. Voor opschorting van die verplichting, zo bleek uit het voorgaande, is eigenlijk geen formeel-juridische basis.

Maar daarmee is natuurlijk niet alles gezegd. Er kunnen zich onvoorziene omstandigheden voordoen die zo'n opschorting weldegelijk rechtvaardigen. Zo'n situatie deed zich onzes inziens in december 1982 voor. Wij delen de unanieme mening van het Nederlandse parlement indertijd dat de moorden die toen in Suriname hebben plaatsgevonden, tot tijdelijke stopzetting van de verdrags hulp noopten. Maar de vraag die vervolgens rijst, is: hoe lang is zo'n beroep op onvoorziene omstandigheden geldig? Is zij nog geldig in een situatie, waarbij eerst de vakbonden en later ook de politieke partijen zijn gaan participeren in de regering van Suriname? Op deze vragen komen we straks terug. Eerst willen we ons bezighouden met een aspect dat minstens zo belangrijk is, namelijk de ontwikkelingshulp aan Suriname zelf, en het effect dat de opschorting van de hulp op de economie van Suriname heeft gehad.

Economie en ontwikkelingssamenwerking

Met name als men, zoals in het geval van Suriname vaak het geval is, de opschorting van hulp ziet als een instrument om politieke veranderingen te bewerkstelligen zou men zich af kunnen vragen wat de economische effecten van ontwikkelingssamenwerking zijn. Daarbij is het van belang onderscheid te maken tussen *directe effecten* en *doel-effecten* van de hulp. Het *directe effect* van de hulp betreft de betaling van de salarissen van bouwvakkers en andere werknemers op de ontwikkelingsprojecten, plus de financiering van de directe invoer van de projecten. De besteding van de salarissen van de bouwvakkers leidt tot inkomen bij de bakker en de slager en tot import van consumptiegoederen. Aangezien ook de bakker en de slager hun inkomen besteden leidt dat opnieuw tot import. Met behulp van een economisch model kan men berekenen dat aldus de hulp gelden voor 100% weer wegvloeien uit Suriname, behalve voorzover de instroom van buitenlandse hulp gelden wordt gebruikt voor toename van de deviezenvoorraad. Het directe effect betreft de korte termijn en behelst voornamelijk consumptie en import.

Het *doel-effect* houdt in dat er ontwikkelingsprojecten gered komen die zorgen voor toekomstige werk-

gelegenheid en welvaart. Dat effect treedt op iets langere termijn op, namelijk pas als de projecten klaar zijn. De hulp gelden zijn dan al weer weggeloeid, maar de projecten kunnen op eigen kracht verder. Die doel-effecten zullen hier worden gezien aan de hand van de ontwikkeling in de periode 1975-1982.

We toetsen die ontwikkeling aan de in het verdrag inzake de ontwikkelingssamenwerking in 1975 overeengekomen doelstellingen, te weten: de vergroting van de economische weerbaarheid van Suriname; de vergroting van de werkgelegenheid; de verbetering van de levensomstandigheden van de gehele bevolking; en de regionale spreiding. In het PvdA rapport van oktober 1982³ wordt daarover al gesteld: 'Gedurende de periode 1975-1980 is het naderbij brengen van de verdragsdoelstellingen vrijwel uitgebleven.' Op basis van uitvoerige documentatie die wij in april 1984 en april 1985 in Suriname zelf verzamelden, hebben wij een macro-economische studie gemaakt.⁴ Voor een onderbouwing van het navolgende beknopte betoog verwijzen we daar naar.

Uit het onderzoek blijkt dat de uitzonderlijk omvangrijke hulp (per hoofd van de bevolking ruim duizend maal zoveel als andere ontwikkelingslanden gemiddeld krijgen) wel heeft geleid tot een forse (tijdelijke) verhoging van de consumptie, maar dat het aantal permanente arbeidsplaatsen in de bedrijven niet is toegenomen. De economische structuur heeft geen wezenlijke verbeteringen ondergaan in de vorm van diversificatie e.d., terwijl de weerbaarheid van de Surinaamse economie door het teruggelopen aandeel van de particuliere investeringen en export in de bestedingen is verminderd. Van de mogelijkheid om met Nederlandse hulp buitenlandse particuliere investeringen te Surinamiseren, werd geen gebruik gemaakt. De welvaartsongelijkheid is toegenomen. De toegenomen ontwikkelingsactiviteit leidde tot fricties op de arbeidsmarkt en daarmee tot kostenstijging, zonder dat de hoge werkloosheid verdween.

De realisatie van de verdragsdoelstellingen, zo menen we, is niet alleen niet naderbij gekomen, maar wellicht zelfs minder nabij dan in 1975 het geval was. De (te) omvangrijke hulp heeft een schijnontwikkeling teweeg gebracht. De ruime beschikbaarheid van financiële middelen heeft in zeer veel gevallen tot 'geldsmijterij' geleid; op zichzelf al een verspilling, maar bovendien bron van tal van negatieve ontwikkelingen in de Surinaamse economie. Daarbij gaat het dan in het bijzonder om de stijging van de loonkosten, die zich vanuit de ontwikkelingsprojecten naar andere sectoren verplaatste, zonder dat de ontwikkeling van de economie zelf daartoe reële aanleiding gaf.

Bij deze conclusie tekenen we overigens aan dat ze berust op een macro-analyse, terwijl van een aantal projecten de resultaten nog niet in de beschikbare statistieken tot uitdrukking komen. Een definitief oordeel is pas mogelijk op basis van een integrale evaluatie van de projecten. We zullen later zien dat er ook enkele zinvolle projecten zijn geweest, maar *per saldo* lijkt de hulp eerder negatief dan positief te hebben gewerkt. De hogere consumptie waarover we spraken, betreft immers slechts een tijdelijk verschijnsel.

In Suriname en Nederland zelf bestond al jaren geleden het vermoeden dat de ontwikkelingshulp niet het gewenste effect sorteerte. In dat licht moet men bijvoorbeeld het buiten werking stellen in 1980 van het vijf jaar daarvoor opgestelde Meerjarig Ontwikkelings Plan Suriname (MOP) worden gezien. Genoemd vermoeden nu heeft mogelijk een rol gespeeld bij de opschorting van de hulp in 1982. Tijdelijke opschorting, zo kon in Den Haag worden vastgesteld, brengt – gegeven het niet onverdeeld gunstige effect van de hulp, de verdragsdoelstellingen niet direct in gevaar. Om dezelfde reden zag men in Suriname op korte termijn geen groot gevaar in de opschorting van de hulp; ze kon zelfs wel eens als een verademing werken (zie onze bespreking van de woningbouwprojecten verderop).

Daar kwam bij dat, zoals ingewijden bekend was, Suriname met haar ruime deviezenvoorraad (eind 1982 twee maal zo veel als de Nederlandse hulp van dat jaar), en zelfs rekening houdend met de forse daling van de inkomsten uit de bauxiet-export (minstens zo belangrijk als de hulpopschorting) ongeveer een jaar lang de projecten uit eigen middelen zou kunnen financieren. Pas ná de uitputting van de deviezenvoorraad zouden negatieve effecten (vooral: werkloosheid en inkomensdaling) op gaan treden. Voor wie de betekenis van dit feit onderkende, en de Nederlandse regering de tijdelijkheid van het opschortingsbesluit hoorde benadrukken, kon met dit besluit alleszins vrede hebben.

Het is nu echter vier jaar geleden dat de hulp werd opgeschort, en de directe effecten hebben inmiddels wél plaats gevonden – op een geleidelijke manier. Men heeft in Suriname de projectuitgaven die in 1982 nog 189 miljoen Surinaamse guldens bedroegen, verminderd tot 114 in 1983 tot 76 in 1984 en 53 miljoen in 1985. Dit is gepaard gegaan met afvloeiing van werknemers en inkomensachteruitgang. Suriname verkeert nu in dezelfde situatie als in ontwikkelingslanden gebruikelijk is: hoge werkloosheid en maar een paar gulden ontwikkelingshulp per hoofd van de bevolking. (In de vorm van humanitaire hulp krijgt het land per hoofd van de bevolking zelfs meer dan bijvoorbeeld Indonesia als totale hulp van Nederland krijgt. Voorts krijgt het land ook hulp van de EG.)

Verdragsprojecten

Hoewel de omvangrijke hulpverlening per saldo een flop is geworden, zijn er, het is al gezegd, toch zinvolle projecten mogelijk. Er zijn aanwijzingen dat enkele projecten een bijdrage leverden aan de realisatie van verdragscriteria. Het gaat daarbij met name om de landbouwprojecten die men na 1982 nog een tijdlang met eigen middelen heeft voortgezet. Die indruk kregen we althans toen we in 1984 een bezoek aan Suriname brachten, en op basis van het bestuderen van de toen verzamelde informatie. Een van de auteurs is later nog eens naar Suriname terug gegaan om die projecten te velde in ogenschouw te nemen. Een bespreking van die projecten is belangrijk, omdat ze een duidelijke indruk geven van de problemen van de Surinaamse economie en van de bevolking, die, bij gebrek

aan een goed stelsel van sociale zekerheid, van die economie afhankelijk is om aan de kost te komen. Om de zaak niet mooier voor te stellen dan-ie is, beginnen we met een riskant project:

Oliepalm in Patamacca

Dit project is de laatste tijd in ongunstige zin in het nieuws: er hebben brandstichtingen plaats gevonden, waarbij de berichten elkaar tegenspreken of die zijn aangestoken door de groep van *Brunswijk* dan wel door het leger. Patamacca heeft echter ook een ander gezicht: er ligt een klein stuwmeertje, aangelegd voor een oliepalmontwikkelingsproject. Het dient voor de bevoeiing van een groot areaal palmbomen. De boompjes groeien goed en een steeds groter deel draagt al vruchten. Die vruchten moeten worden verwerkt en daar zijn machines voor nodig; dat kost deviezen. Vroeger betaalde Nederland die, maar de gruwelijke gebeurtenissen in Paramaribo dwongen Nederland de hulp tijdelijk te staken. De boompjes groeien echter gewoon door en de mensen in Patamacca proberen nu op bescheiden schaal op zakelijke basis wat te doen aan de verwerking van die vruchten.

Dat gaat al moeizaam door het deviezentekort, maar er is nog een probleem bijgekomen.

Sinds begin van het jaar zijn namelijk de wereldmarktprijzen voor palmolie in elkaar gestort. Dat zal het niet eenvoudig maken om – vooruitlopend op toekomstige deviezeninkomsten uit de export van palmolie – zakelijk financiering te vinden. Onder de huidige omstandigheden kan zelfs worden getwijfeld aan de levensvatbaarheid van het project. De kostprijs van palmolie in Patamacca is 460 dollar per ton, maar de wereldmarktprijs is nu weer net zo laag als in 1982, namelijk 200 à 300 dollar per ton. Tussentijds stegen de prijzen, in tegenstelling tot voorspellingen van de wereldbank, tot 625 dollar in 1985 en stonden zij tijdelijk zelfs op 900. In 1985 sprak de Wereldbank als nieuwe verwachting uit dat het 580 dollar zou worden vanaf het eind van de jaren tachtig.

Landbouwdeskundigen concludeerden dan ook in 1985 dat de toekomst van Patamacca er bepaald beter uitzag dan 1982 werd verwacht, maar bij de huidige prijs is voorzichtigheid geboden. Uitbreidingsinvesteringen liggen nu niet voor de hand, wél het optimaal benutten van reeds gepleegde investeringen, een zuiniger aanpak en een voor Patamacca realistische wisselkoers. Daarnaast is er geld nodig voor de financiering van de verwerkingsfaciliteiten.

Rijstproject in Commewijne

In Commewijne is een schier onoverzienbaar areaal geschikt gemaakt voor de verbouw van rijst. Ook een irrigatiekanaal is klaar; maar alleen hengelaars op kwie-kwie hebben daar voordeel van, want een pomp-gemaal ontbreekt. Daarom kan het niet gebruikt worden voor bevoeiing en heeft dus geen positief effect op de werkgelegenheid in de rijstbouw. Aldus stagnert de ontwikkeling van een heel gebied. De mensen in Commewijne zouden zichzelf verder kunnen helpen, al er deviezen waren voor pompgemalen en dergelijke.

Ontwikkelingsprojecten in de volkwoningbouw

De projecten in de volkwoningbouw zijn zeer moeizaam van de grond gekomen. Aan het eind van de jaren zeventig kon men vele volkswoningen in halfafgebouwde en verwaarloosde toestand aantreffen. Een efficiënte organisatie van de volkwoningbouw bleek veel moeilijker dan in 1975 werd verwacht. Maar uiteindelijk is het de Surinaamse overheid toch gelukt om de volkwoningbouw op gang te krijgen. Er staan thans in Suriname vele volkswoningen die vaak fraai gelegen zijn. Juist toen men de organisatie van de volkwoningbouw onder de knie begon te krijgen, werd de hulp opgeschort. Met als gevolg dat enige tijd later – na de uitputting van de deviezenvoorraad – de ontwikkelingsprojecten vrijwel tot stilstand kwamen. Behalve negatieve, had de opschorting overigens ook positieve effecten. Zo nam de particuliere woningbouw na de uitputting van de deviezenvoorraad fors toe. Wat was namelijk het geval: nadat begin 1984 de bodem van de deviezenreserve was bereikt, begon men de import te contingeren. Er werd iedere maand simpelweg niet meer geïmporteerd dan de deviezenopbrengst van de vorige maand toestond. Het geld dat anders werd gebruikt voor de import van kleuren tv's, luxe auto's, stereotorens, video's e.d., kwam nu – ten dele via het bankwezen – beschikbaar voor particuliere woningbouw. Aldus stimuleerde het wegvallen van hulp eigen activiteit.

In eerste instantie zou men misschien zeggen: geen hulp is dus in feite beter voor de ontwikkeling. Maar spoedig bleek er een complicatie op te treden. Ook voor particuliere woningbouw heeft men immers spijkers, elektriciteitsdraad, pvc- en koperen leidingen, hang- en sluitwerk nodig. Allemaal dingen die uit het buitenland moeten komen. Na enige tijd was de bouwmaterialenhandel in Suriname door zijn voorraden heen, die vanwege de deviezenschaarste onvoldoende kunnen worden aangevuld. Daarom ging ook de particuliere woningbouw stagnatie ondervinden.

Ook aan de hier, bij wijze van voorbeeld, genoemde projecten zitten allerlei haken en ogen. De beste projecten in Suriname zijn volgens de gangbare financiële criteria niet meer dan 'minst slecht', zoals uit een evaluatie-rapport van een bipartite commissie van oktober 1982 bleek.⁵ Daarbij tekenen we overigens aan dat bedrijfseconomische criteria bij ontwikkelingsprojecten weliswaar van groot belang zijn, maar dat het verkeerd is om de rendementseisen al te scherp te stellen. Ontwikkelingshulp wordt immers gegeven omdat het in ontwikkelingslanden minder gemakkelijk is om in dit opzicht het een en ander van de grond te krijgen.

Feit is echter dat, mede door de al genoemde geldsmijterij die het kostenpeil zo omhoog heeft gedreven, veel in principe rendabele projecten niet succesvol konden draaien. Hieruit zou in de toekomst, mocht de ontwikkelingshulp aan Suriname hervat worden, lering getrokken moeten worden. Een land als Suriname blijkt moeilijk op eigen kracht de importkosten van investeringen op te kunnen brengen. Daarentegen kunnen de lonen van bouwvakkers en aannemers, alsmede de

kosten van Surinaamse materialen als hout, door eigen besparingen – al dan niet via de overheid of het bankwezen – worden opgebracht. Het zou dus vanuit economisch oogpunt heel gezond zijn als de ontwikkelingshulp zou worden veranderd in ontwikkelings-samenwerking. Nederland moet niet meer alle kosten van de projecten betalen, maar niet meer dan ongeveer het importdeel, en Suriname de kosten van Surinaamse salarissen en materialen.

Het verdrag stelt overigens uitdrukkelijk dat er medefinanciering zal plaats vinden. Maar dat is steeds een dode letter geweest. Beter ten halve gekeerd dan ten dele gedwaald, menen we: te zijner tijd zouden de verdragsmiddelen in de vorm van medefinanciering moeten worden verstrekt. (Voor alle duidelijkheid: medefinanciering is iets anders dan het verstrekken van hulp via zg. medefinancieringsorganisaties.)

Economisch-demografische perspectief

Vanuit technisch-economisch oogpunt zijn er, zo leiden we uit het voorgaande af, in Suriname verantwoord, zij het bescheiden, mogelijkheden voor ontwikkelingssamenwerking. Een kort blik op de toekomst van Suriname in demografisch opzicht kan duidelijk maken, hoe belangrijk een voorspoedige ontwikkeling van de Surinaamse economie, en hulp daarbij vanuit ons land, is met name met het oog op de werkgelegenheid.

Wil de werkloosheid in Suriname ook maar enigszins bestreden kunnen worden, dan is in de naaste toekomst een spectaculaire groei van de werkgelegenheid noodzakelijk. Dat hangt samen met de, mede vanwege de migratiegolven in het verleden, zeer bijzondere leeftijdsopbouw in Suriname. Er waren in 1985 155 000 personen jonger dan tien jaar, 115 000 tussen 10 en 20 jaar, 92 000 tussen 20 en 30 jaar en slechts 93 000 (nee, dit is geen drukfout) boven de 30 jaar. (Uit de cijfers blijkt dat slechts 20% van de huidige bevolking ten tijde van de onafhankelijkheid al volwassen was. Verder kan er uit worden afgeleid dat slechts de helft van de huidige kiesgerechtigden ooit bij verkiezingen zijn stem uit heeft kunnen brengen.) Op basis hiervan kunnen we stellen dat de Surinaamse beroepsbevolking om puur demografische redenen met 4000 per jaar zal groeien. In 1982 bedroeg de beroepsbevolking ongeveer 110 000 personen, waarvan circa 40 000 werkzaam bij de overheid en ongeveer 60 000 bij bedrijven (inclusief de informele sector). De werkgelegenheidsontwikkeling in bedrijven met meer dan 9 personeelsleden is bekend: die daalde van 1982 tot 1984 met 28% en sindsdien nog verder; onbekend is hoeveel. Anders dan in de jaren zeventig zijn er in feite geen emigratiemogelijkheden meer. Gelet op het feit dat er geen geld is om het overheidsapparaat nog verder uit te breiden, dient de werkgelegenheid in bedrijven de komende tien jaar te *verdubbelen* wil de werkloosheid niet verder stijgen. *Er is geen enkel scenario voorhanden dat daarin kan voorzien.*

Tegen die achtergrond lijkt hervatting van de hulp aan Suriname, op een nieuwe basis, dringend geboden. De economische situatie daar, waaronder niet in de laatste plaats de monetaire verloederings, dreigt een bron

van maatschappelijke en politieke problemen te zullen blijven. Het risico van herhaling van geweld als in 1982 blijft op de loer liggen. De ervaring leert dat dit risico niet met omvangrijke *consumptieve* hulp kan worden afgekocht.

Politieke ontwikkelingen

Nu het nodige juridische en economische feitenmateriaal is aangedragen, bespreken we de politieke ontwikkelingen in Suriname – voor zover relevant voor de bevestiging/ontdooing van de verdragshulp.

Op 8 december 1982 arresteerden de militairen 15 critici van het bewind die vervolgens werden vermoord. Deze gruwelijke schending van de mensenrechten trof méér dan 15 personen: een heel volk werd monddood gemaakt. Continuering van de verdragshulp zou onder die omstandigheden een ondersteuning van het regime hebben betekend. Anders dan bijvoorbeeld de EG-hulp die wél door ging was de verdragshulp namelijk van een zodanig(e) omvang en karakter, dat doorgaan op de oude voet een acceptatie van de militairen als verdragspartner zou hebben ingehouden. Op 10 december overhandigde de Nederlandse ambassadeur aan *Bouterse* een nota waarin werd *'herinnerd aan het uitgangspunt dat ontwikkelingshulp nooit een ondersteuning van repressieve regimes zal mogen worden.'* Het hulpoverleg werd formeel opgeschort en op 16 december volgde een nota waarin ook de financiering van lopende projecten werd bevroren met een beroep op onvoorziene omstandigheden.

De tijdelijke opschorting van de hulp werd afgedongen door de gebeurtenissen. Dat is iets anders dan opschorting te interpreteren als een instrument om een bepaald doel te realiseren. Dat laatste speelt bij de publieke opinie wel mee. In het bijzonder bij het Surinaamse verzet zag men de opschorting bij uitstek als een middel om druk op de militairen uit te oefenen. *Verloren van Themaat* heeft er al op gewezen dat verschillende personen om verschillende redenen instemden met hetzelfde: een tijdelijk staken van het verdrag.⁶ De Commissie mensenrechten merkt hier over op: *'Volledige opschorting van de hulp is niet per se het meest effectieve instrument om de eerbiediging van mensenrechten te herstellen. In oorsprong was de Nederlandse maatregel ook niet als zodanig bedoeld. Zij had () veeleer een reactief karakter.'*⁷

In augustus 1983 stelde de regering dat zij bleef bij haar in december 1982 ingenomen standpunt dat het verdrag pas kan worden hervat als men in Suriname *'concrete stappen zet in de richting van herstel van democratie en rechtstaat, met respect voor de grondrechten en met structuren die een herhaling van de gebeurtenissen van december 1982 kunnen voorkomen.'*

Een herhaling van die gebeurtenissen dreigde in december 1983/januari 1984. Een bauxietstaking escaleerde tot een situatie waarbij door het regime een keuze moest worden gemaakt tussen toegeven aan de eisen van de stakers dan wel het forceren van een 'oplossing' met militaire middelen. Die dreiging was een nachtmerrie – niet alleen voor de tegenstanders van het regime, maar ook voor de militairen. Zeer uiteenlopen-

de groeperingen in Suriname kwamen tot de conclusie dat men in geweld geen oplossing kon bieden; dat de militairen vooralsnog een ongewenst, maar wel feitelijk gegeven waren en dat het de voorkeur verdiende middels dialoog tot stapsgewijze verbeteringen te komen. De militairen van hun kant bleken bereid een stapje terug te doen, zonder evenwel op dat moment hun dominante positie prijs te geven. In het voorjaar van 1984 kwam er een interimregering tot stand, niet alleen bestaande uit vertegenwoordigers van de militairen, maar ook uit vertegenwoordigers van vakbeweging en bedrijfsleven.

In feite is begin 1984 een vreedzame weg ingeslagen, en een concrete stap in de richting van democratisering gezet. Een antwoord van Nederland bleef echter uit. Dat gold eveneens voor maatregelen ten goede, hoe beperkt ook, op het gebied van vrijheid van meningsuiting en vergadering. Nederland bleef verstijfd. In het voorjaar van 1985 werd een volgende stap gezet: er werd een grondwetvoorbereidende vergadering, een Nationale Assemblee gevormd, bestaande uit vertegenwoordigers van functionele groepen, d.w.z. niet via algemene verkiezingen aangewezen, maar wel met de opdracht om uiterlijk april 1987 met een ontwerp voor een nieuwe grondwet te komen. Hierop reageerde de Nederlandse regering. De minister voor ontwikkelingsamenwerking deed de suggestie om het verdrag maar even te vergeten en buiten de militairen om bescheiden hulp te geven voor ontwikkelingsprojecten. Deze suggestie werd in het Tweede Kamer debat van 19 juni 1985 in de kiem gesmoord. Een gemiste kans, zo menen wij.

Een volgende concrete stap werd in Suriname eind 1985 gezet, toen de leiders van de in 1980 afgezette politieke partijen werden toegelaten tot de dialoog in het zogenaamde Topberaad. In juli 1986 werd er vervolgens een regering gevormd, waarin niet alleen vertegenwoordigers van de militairen, maar ook vertegenwoordigers van werkgeversorganisaties, vakbonden en representanten van de oude politieke partijen zitting namen. Alleen de vakcentrale C47 doet niet mee; zij steunt de dialoog echter wel.

Of, en zo ja, hoe dit proces zich verder zal ontwikkelen, is, zoals we in het begin van dit artikel al zeiden, onduidelijk. Het is heel goed mogelijk dat de hier aangeduide vreedzame lijn breekt, en dat politieke partijen en functionele groepen zich gedwongen zien om uit de regering te stappen. Als de dialoog stopt, heeft dat ook voor Nederland consequenties, en is het verdrag nog steeds onuitvoerbaar.

Blijft de vreedzame lijn echter intact, dan lijkt de tijd rijp om de ontwikkelingshulp te hervatten. Niet in één keer, want de democratisering zal, als zij al doorzet, een zaak van langere adem zijn. Bovendien vereist de vernieuwing van de wijze van hulpverlening intensieve voorbereiding aan Surinaamse zijde – een voorbereiding op basis van grondige, democratische besluitvorming. In die omstandigheden verdient een tussenoplossing, dat wil zeggen een *voorzichtige en bescheiden* hervatting van de verdragshulp, onzes inziens de voorkeur.

Conclusie

De conclusie luidt, dat onder de omstandigheden sedert juli 1986, continuering van de opschorting van de verdragshulp onrechtmatig is. Zij kan thans immers niet meer worden gefundeerd op de onvoorziene omstandigheden die de Nederlandse regering in de opschortingsnota's van 10 en 16 december 1982 nog terecht aanvoerde. Voorts concluderen we dat voortzetting van de opschorting een schadelijk effect heeft op de realisatie van de verdragsdoelstellingen en, op termijn, een negatief effect kan hebben op de mensenrechten.

Dat wil echter niet zeggen dat de hulp op oude voet zou moeten worden hervat en zeker niet dat er betalingsbalanssteun zou moeten worden gegeven. Ook besluitvorming over een nieuw ontwikkelingsbeleid is nog niet mogelijk, want daarvoor zijn democratische structuren in Suriname een voorwaarde. De technische voorbereidingen zouden overigens wel al kunnen beginnen, waarbij we denken aan projectevaluatie om te voorkomen dat oude fouten nog eens herhaald worden. Die evaluatie is overigens in de eerste plaats een Surinaamse aangelegenheid. Voor de korte termijn lijkt ons het opnieuw beginnen van projecten die eertijds al waren goedgekeurd, mogelijk, alsmede het op gang brengen van enkele nieuwe projecten, voorzover die op evidente wijze voldoen aan de verdragsdoelstellingen. De Nederlandse bijdrage zou beperkt dienen te zijn tot mede-financiering. Wij hebben voor dat laatste economische en juridische gronden aangevoerd. Daaraan voegen we toe dat bij mede-financiering in feite slechts de importcomponent wordt gefinancierd, zodat men niet bang hoeft te zijn dat langs indirecte weg hulp gelden voor militaire doeleinden zouden kunnen worden gebruikt.

Voor hervatting van het verdrag is een zakelijk akkoord tussen de Surinaamse en Nederlandse regering nodig. Wij hopen dat de besprekingen die de afgelo-

pen maanden via de Ambassade zijn gevoerd daartoe zullen leiden. Delen van het publiek en Tweede Kamer lijken echter in de illusie te verkeren dat het niet-verlenen van verdragshulp bevorderlijk zou zijn voor democratisering. Men lijkt soms aan het niet geven van hulp bovennatuurlijke krachten toe te kennen: het niet geven van hulp als een fetisj die Suriname democratie kan bezorgen. Deze gedachten dragen ertoe bij dat irrealistische verwachtingen bij de Surinaamse gemeenschap in ons land in stand worden gehouden.

* Om redenen van tijd en afstand kon Jaap van der Straaten (thans werkzaam in Ambon) niet meewerken aan de eindversie. Ongelukkige formuleringen komen dus geheel voor rekening van de eerste auteur.

Noten

1. *Tractatenblad* 1975, nr. 140.
2. Tweede Kamer zitting 1973-1974-12941. Regeringsconferentie mei 1974.
3. *Suriname, hoe verder? De visie van de PvdA op de relatie met Suriname*, Amsterdam, PvdA, oktober 1982.
4. M. van Schaaik/J. van der Straaten, *Suriname's economie en de ontwikkelingssamenwerking Nederland/Suriname*, Wageningen, Bond van Ontwikkelingswerkers, november 1984; M. van Schaaik, *Terug naar de wortels van de ontwikkelingssamenwerking Nederland/Suriname*, Wageningen, Bond van Ontwikkelingswerkers, april 1985. Zie ook: G. Doeve/M. van Schaaik, *Suriname en Nederland, hoe opnieuw beginnen. Bouwstenen voor de korte termijn*, Den Haag, Stuseco, juni 1986.
5. *Beoordeling Landbouwontwikkelingsprojecten Patamarca/MCP/LOC*, Paramaribo/Den Haag, november 1982.
6. J. Verloren van Themaat, 'Mensenrechten en ontwikkelingshulp: testcase Suriname', in: *Socialisme en Democratie*, jaargang 40, nr. 6, juni 1983.
7. Voorlopige adviescommissie mensenrechten buitenlands beleid, *Hulp voor mensenrechten. Suriname en de rechten van de mens*, Ministerie van Buitenlandse Zaken, 18 juni 1984.

Vervolg van blz. 368

8. Hedy d'Ancona, 'Opvoeding als collectieve verantwoordelijkheid', in: *Socialisme en Democratie*, jaargang 43 nr. 3 (maart 1986); en reactie en weerwoord daarop in: *Socialisme en Democratie*, jaargang 43 nr. 6 (juni 1986).
9. Daniel Yankelovich, *New Rules. Searching for self-fulfillment in a world turned upside down*, New York, 1981.
10. Dr. F.J.M. Selier, *Kiboets, gezin en gelijkheidsideaal. Een sociaal-wetenschappelijke bijdrage tot kennis van het gezin in een communale samenleving*, Assen/Amsterdam, Van Gorcum, 1977.
11. Joseph Goldstein, Anna Freud, Albert J. Solnit, *Beyond the best interests of the Child*. New York, Free Press, 1973.
12. *Johanna Fortuin* maakte mij hierop attent.
13. Nancy Chodorow, *The reproducing of Mothering. Psychoanalysis and the sociology of gender*, Berkely/Los Angeles/London, 1978.
14. Janet Radcliffe Richards, *The sceptical feminist. A philosophical enquiry*, Pelican Books, 1982. Haar denkbeelden worden besproken in Greetje Tromp, 'Feminisme zonder dogma's', in: *Socialisme en Demo-*

- cratie*, 40e jaargang, nr. 10 (oktober 1983).
15. Richards, op. cit. p. 302.
16. Langeveld, op. cit. p. 39.
17. J.A. Pruis, *Onderzoek naar de achtergronden van het gebruik van kinderopvang*. Doctoraalscriptie in het kader van de ter ziele gegane Subfaculteit Sociale Wetenschappen Leeuwarden, juli 1986.
18. Ontleend aan Langeveld, op cit.
19. Zie vooral de bijdrage van C.J. Weeda, 'De toekomst van het gezin in sociologisch perspectief,' en van J.A. Stalpers, 'De toekomst van het gezin - cultuurpsychologisch bezien,' in: G.A. Kooy e.a., *De toekomst van het westerse gezin*. Amsterdam/Oxford/New York, Noord-Hollandse Uitgevers Maatschappij, 1985.
20. Langeveld, op. cit. p. 32.
21. Zie o.a. Kathryn C. Backett, *Mothers and Fathers. A study of the development and negotiation of parental behavior*, Macmillan Press 1982; - Hewlett, op. cit.; - Selier, op. cit.; - Langeveld, op. cit.; - *Sociale Atlas van de vrouw*, 1983, Sociale en Culturele studies nr. 3 van het Sociaal en Cultureel Planbureau, 's Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1983.

PCF tussen revolutie en democratie

Ger Verrips

Schrijver; lid van de redactie van *SenD*

De laatste drie decennia is de betekenis van de communistische partijen in West-Europa sterk verminderd. Het *eurocommunisme* dat in de jaren '70 hier en daar hoge verwachtingen wekte heeft dit tij niet kunnen keren.

Chroestsjovs opzienbarende publieke ontluistering van het Stalinbewind in 1956 sloot voortzetting van de in al deze partijen tot dan toe gebruikelijke idealisering van de Sovjet-Unie uit en noodzaakte tot distantie. Het onderdrukken van elke neiging tot democratisering door militair ingrijpen in Tsjecho-Slowakije in 1968 maakte een einde aan de illusies dat Moskou bereid was enige wijziging in de machtsstructuur toe te staan en stimuleerde tot het uitwerken van denkbeelden over andere wegen naar het door de communisten nagestreefde socialisme voor de landen in West-Europa. Het openlijke conflict tussen Peking en Moskou bood sedert 1960 speelruimte voor onafhankelijker optreden ten opzichte van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie, die de Internationale communistische beweging tot dan toe volstrekt domineerde. Op de laatste bijeenkomst van de leiders van de communistische partijen van Europa, in de zomer van 1976 in Berlijn, werd ook door *Breznev* een gemeenschappelijke verklaring ondertekend die, gezien de passage over de erkenning van de *autonomie* van de afzonderlijke partijen, tot de overwinning van een nieuwe, op principiële respect voor de parlementaire democratie gebaseerde stroming leek te kunnen leiden. Er werd in Spanje, Italië en Frankrijk al over deelname van de communisten aan regeringscoalities beraadslaagd.

Nu, tien jaar later, blijken *autonomie* en *vernieuwing* allerminst te hebben geleid tot versterking van de posities van communistische partij in West-Europa, noch tot het ontwikkelen van gemeenschappelijke alternatieven binnen de internationale communistische beweging voor de opvattingen van Moskou. Van de Spaanse CP zijn slechts enkele splinters over, waarvan ook het gezamenlijk politiek gewicht is te verwaarlozen. De grote Italiaanse CP, geconfronteerd met de afwijzing van haar ooit opzienbarende aanbod van een *historisch compromis* met de christen-democratie, bivakkeert al enige jaren in het vagevuur tussen verder afkalven en vergrijzen richting klein links en een consequenter, maar voor een belangrijk deel van haar aanhang veel moeilijker, aansluiting bij het groot links van de sociaal-democratie. De relaties van deze en andere Westeuropese communistische partijen met de CPSU zijn na 1956 wel wisselender en voor beide kanten gecompliceerder geworden – waardoor de eigen geschiedenis en de situatie in het eigen land een grotere rol gingen spelen – maar tot een breuk is het nergens gekomen. Menige partijleiding heeft ervaren

dat men niet zonder meer kan wegschuiven uit de historie en de sinds het bestaan van de partij gekoesterde verwachtingen over de revolutie, de socialistische opbouw in de Sovjet-Unie, en dat men de traditionele internationale verbondenheid niet kan opgeven zonder een voor het voortbestaan van de partij belangrijk deel van de aanhang kwijt te raken.

De Franse CP, die vanaf het midden van de jaren '30 in de internationale communistische beweging als de sterkste en ervarenste en als voorbeeldige zusterpartij in het kapitalistische deel van de wereld werd beschouwd, is een toonbeeld van deze teruggang geworden. Dit jaar belandde zij bij de parlementsverkiezingen op het niveau van de beginjaren, het laagste in haar vijftienjarige bestaan. Een reden temeer een blik op enkele hoofdlijnen in haar historie te slaan.

Je vous demande pardon

Meer dan welke andere communistische partij buiten de Sovjet-Unie ook heeft de *Parti Communiste Français* zich vereenzelvigd met de opvattingen van Lenin over het karakter van zowel de socialistische revolutie als van de partij die haar zou moeten leiden. Het ging er in deze visie om op momenten van crisis en ontreding in de kapitalistische maatschappij door een organisatie van gedisciplineerd optredende beroepsrevolutionairen de macht te grijpen, een breuk met de bestaande orde te bewerkstelligen en een als wetmatig beoordeelde loop der geschiedenis richting communisme versneld te voltrekken. Men zag de bestorming van het Winterpaleis in Petersburg in 1917 als de reïncarnatie van de bestorming van de Bastille in Parijs in 1789 en beschouwde zichzelf als erfgenamen en voortzetters van de strijd van de jacobijnen, de communards en de bolsjewiki die, anders dan in de Franse revolutie, de arbeidersklasse aan de macht zouden hebben weten te brengen.

Marcel Cachin, filosoof, vooraanstaand parlements-lid en propagandist van de socialistische partij, directeur van de door *Jaurès* opgerichte *Humanité*, woonde in de zomer van 1920 in Moskou een zitting van het centraal comité van de bolsjewiki bij om te onderhandelen over de toetreding van de Franse socialisten tot de *Derde, de Communistische Internationale*. Hij werd door Lenin c.s. slechts overladen met verwijten over het tekortschieten van de Franse kameraden bij het ondersteunen van de Russische revolutie en reageerde in tranen met de historische woorden: *Je vous demande pardon*. Op het congres van de Franse socialisten dat een half jaar later in Tours werd gehouden bepleitte Cachin het *onvoorwaardelijk* aanvaarden van de eenentwintig eisen die Lenin voor toelating tot de Comintern stelde; hij kreeg driekwart van het aan-

tal gedelegeerden achter zich – de partij werd een rekrut die zich in de rijen van de Comintern liet drillen tot soldaat van de *wereldrevolutie* die men in Moskou beoogde.¹

De jaren '20 vormden geen florissante periode voor de PCF. De kiezersaanhang daalde van iets meer naar iets minder dan zeven procent met een uitschieter van negen procent in 1928. Het ledental daalde van 109 000 in 1921 naar nog slechts 28 000 in 1933, het jaar waarin *Hitler* aan de macht kwam en naar re- vanche voor de Duitse nederlaag tegen Frankrijk in de eerste wereldoorlog streefde. In 1934 werd voor een op gezamenlijke acties met de socialisten gebaseerde koers in Moskou het licht op groen gezet; een jaar later, na een onderhoud tussen *Stalin* en de Franse minister van buitenlandse zaken *Laval* over het toene- mende Duitse gevaar voor beide landen, verlangde *Stalin* van de PCF steun voor de versterking van de Franse strijdkrachten. Binnen de PCF kwam een nieu- we leider naar voren, de jonge, uit de noordelijke mijnstreek afkomstige *Maurice Thorez*, gewaardeerd als een *ch'ti-mi de charme* en een *Franse Stalin* in één persoon. Het aantal kiezers werd binnen twee jaar ver- dubbeld tot dertien procent. In 1936 kwam het *Front Populaire* tot stand, een centrum linkse coalitie tegen het gevaar van het fascisme; het leidde tot de vorming van de eerste Franse regering met een socialistische premier, *Léon Blum*, en tot wat gedoogsteun van de communisten zou kunnen worden genoemd.

Het gezag van *Maurice Thorez* is in de PCF dertig jaar lang vrijwel onaantastbaar gebleven. Tijdens zijn lei- derschap werd het ledental van de partij binnen vier jaar vertwaalfvoudigd en behaalden de Franse com- munisten resultaten die door geen enkele zusterpartij in Europa werden geëvenaard. Zij slaagden erin om zowel in de jaren '30 (toen alleen met de CP van Tsjecho-Slowakije) als in de jaren '50 en '60 (toen al- leen met de Italiaanse CP) een belangrijk, soms domi- nerend deel van de georganiseerde arbeidersbeweging in een parlementair-democratisch land te zijn. Hun in- vloed in het grootste Franse vakverbond, de *Confédé- ration Générale du Travail* was van essentieel belang; de verstrengeling van partij- en vakbondskaders in zo sterk, dat de algemeen secretaris van de CGT sinds de tweede wereldoorlog tot op de dag van vandaag lid is van het politiek bureau van de PCF.) Het verleende haar in binnen- en buitenland veel prestige, invloed en aantrekkingskracht.

Tussen augustus 1939 en juni 1941 was de PCF echter ten prooi aan een totale ontredding. De trouw aan Moskou bracht ondersteuning met zich mee van het Duits-Russische pact dat *Hitler* de vrije hand gaf in het Westen en tot de ineenstorting van Frankrijk in 1940 leidde. Volgzzaam aan de Comintern keerde de PCF zich nu tegen de Franse militaire inspanningen en viel uiteen. Velen van de driehonderdduizend leden verlieten haar, kaders en parlementsleden werden gear- reesterd; de dienstplichtige partijleider vluchtte naar Moskou en werd in eigen land wegens *desertie* bij ver- stek tot zes jaar gevangenisstraf veroordeeld. Dankzij het prestige dat de Sovjet-Unie zich sedert 1941 in de strijd tegen *Hitler*-Duitsland verwierf en de grote acti-

viteit van de onder leiding van *Duclos* opererende communisten in het Franse verzet herstelde de PCF zich na de bevrijding snel. *De Gaulle*, de onbetwistba- re leider van dat deel van Frankrijk dat de strijd van de geallieerden trouw bleef, verleende gratie aan *Thorez*. Een *zeer delicate* clementie, noemde de generaal het; ze was onderdeel van een overeenkomst met *Duclos* over de ontwapening van de Franse verzetseenheden na het vertrek van de Duitse troepen.

Bij de eerste naoorlogse parlementsverkiezingen trad de PCF met een ledental van een half miljoen aan als de grootste partij van het land en verwierf zij een kwart van de stemmen. *Thorez* werd minister in de regering-*De Gaulle* en steunde met zijn partij het rege- ringsprogram van wederopbouw en herstel van orde en gezag, ook en in vergaande mate in de koloniën. In die situatie en in de jaren die er op volgden verstond de PCF-leiding het een groot hecht georganiseerd en fi- nancieel sterk partijapparaat op te bouwen, waarin tienduizenden werk hadden; zij maakte gebruik van de mogelijkheden die haar posities in het lokale be- stuur en in vakbonden en andere belangenorganisaties haar boden enerzijds, en de banken, handelsfirma's, technische adviesburo's en andere ondernemingen die voor de partij werkten anderzijds. Pas in het najaar van 1947, toen een meerderheid van rond het centrum gegroepeerde parlementair-democratisch gezinde par- tijen een coalitie tot stand bracht die zowel de gaul- listen als de communisten uitsloot, organiseerde de PCF grote stakingsgolven en harde acties tegen het re- geringsbeleid.

Overeenkomstig de politiek die Moskou van de West- europese communistische partijen verlangde en via de *Cominform*² voorschreef, deed de PCF naar vermo- gen afbreuk aan de Amerikaanse invloed en de pogin- gen tot Europese integratie, aan de Marshallhulp, de NAVO en de herbewapening van West-Duitsland. Het betekende een permanente oppositie over de gehele li- nie tegen alle centrum-rechtse en centrum-linkse rege- ringen van de Vierde Republiek en had als een van de belangrijke gevolgen dat onder druk van buitenparle- mentaire acties in de beginjaren '50 in het Franse par- lement een meerderheid tegen het verdrag voor de *Europese Defensie Gemeenschap* stemde. De scherp- ste PCF-aanvallen waren gericht op de socialisten die men als een *antinationale en als Amerikaanse partij* trachtte te diskwalificeren. Tijdens een parlementszit- ting in november 1947 presteerde de communistische fractie het ter inleiding van deze offensieven premier *Robert Schumann* te betitelen als *een mof*, de jongste minister in diens kabinet, *Francois Mitterrand*, toe te voegen dat hij een *provocateur* was *die praat als Goe- ring* en de socialistische minister van binnenlandse Za- ken *Jules Moch*, die van Joodse afkomst was en wiens zoon in het verzet was gesneuveld, met *Sieg Heil!* ge- roep te ontvangen. Pas nadat *De Gaulle* in 1958 weer aan de macht was en in de Vijfde Republiek zijn auto- ritair presidentieel bewind voerde, werd de commu- nistische oppositie genuanceerder: de afkeer van de sociale politiek van *Charlot* en zijn rechtse kabinetten werd gecombineerd met waardering voor Moskou welgevallige verschuivingen in het buitenlands beleid.

Botsingen

Er was en is de Sovjetleiders, van Stalin tot en met *Gorbatsjov* veel aan gelegen elke vorm van Frans nationalisme en eigen richting zoeken te prikkelen en ruimte te verschaffen voor onafhankelijk optreden los van de Verenigde Staten en andere bondgenoten. De bijna vanzelfsprekende aanpassingen van de politiek van de PCF aan deze strategische conceptie van het Kremlin en de door de CPSU gedomineerde internationale communistische beweging veroorzaakten echter grote spanningen binnen de PCF in de jaren '60 en de jaren '70. Zij waren niet meer te rijmen met de nog altijd zeer aantrekkelijke droom van een linkse meerderheid en een daarop gebaseerde nieuw soort Volksfrontcoalitie – ditmaal, anders dan in 1936, met de communisten als zwaar- en de socialistische als lichtgewichten.

Onenigheid tussen de Franse en de Russische partijleidingen deed zich voor het eerst voor in de zomer van 1953, drie maanden na de dood van Stalin, vanaf het moment waarop zich binnen de *collectieve leiding* van de CPSU conflicten voordeden bij de vraag wat er met de erfenis van de Stalintirannie moest worden gedaan; de onthullingen organiserende politiefchef *Beria* misrekende zich en werd geliquideerd en de tot dan toe weinig prominente *Chroestsjov* trad op de voorgrond. *Thorez* en *Duclos* kregen via rechtstreekse vertrouwelijke informatie uit het Kremlin een royale blik op de beerput van misdaden, slachtingen en meedogenloze terreur, maar verkozen het stilzwijgen.³

Dat gebeurde ook met het rapport over Stalins misdaden dat *Chroestsjov* in 1956 aan het Twintigste Congres van de CPSU voorlegde. *Thorez*, die het rapport had gelezen verzweeg het in alle talen, ook tegenover het partijbestuur van de PCF, en ontkende het bestaan ervan zelfs toen *Le Monde* enkele maanden later een door Moskou nooit geautoriseerde maar ook nooit tegengesproken tekst van het betreffende publiceerde. Kort daarop voerde een zware, door *Thorez* zorgvuldig geïnstrueerde delegatie van het politiek bureau van de PCF in Moskou besprekingen met de CPSU-leiding over de gevolgen van het optreden van *Chroestsjov* voor de invloed van de zusterpartijen in Europa. Zij bereikte dat van officiële publikaties van het rapport werd afgezien, door de CPSU een resolutie met minime en sterk gerelativeerde kritiek op Stalin werd gepubliceerd en de discussie over de Stalinperiode in de internationale communistische beweging vervolgens als gesloten werd beschouwd.

Een tweede, dit keer publiek conflict tussen de PCF en de CPSU-leidingen deed zich voor in 1965, een jaar na de dood van *Thorez*, toen diens opvolger, *Waldeck Rochet*, tegemoetkomend aan de verlangens van links Frankrijk een einde te maken aan het bewind van *De Gaulle*, de communistische kiezers opriep bij de presidentsverkiezingen hun stem uit te brengen op *Mitterrand*, in die tijd leider van de *Fédération de la gauche démocratique et socialiste*. Het persbureau *Tass* liet onomwonden weten dat Moskou voorkeur had voor *De Gaulle*.

In 1968 publiceerde de PCF voor het eerst een verklaring waarin zij het optreden van de CPSU veroordeel-

de: in strijd met de *Rochet* vertrouwelijk gedane toezeggingen had *Breznev* de legers van het Warschaupact wel laten ingrijpen in Tsjecho-Slowakije waar de *Dubcek*-leiding enkele democratische hervormingen trachtte in te voeren.

Tot nog opzienbarender botsingen tussen de PCF en de CPSU kwam het in de jaren '70, nadat *Rochets* opvolger *Marchais* besprekingen had geopend met *Mitterrand* en in 1972 het *Programme commun de la gauche* tot stand was gekomen.

Het gemeenschappelijk program van links was een nauwelijks gewijzigd herschreven PCF-program. De Franse communisten presenteerden hun ideeën over een eigen weg naar het socialisme in Frankrijk toen nog niet als een alternatief voor het model dat men in Moskou voor ogen hield, maar als een eerste stap in die richting, aangepast aan de Franse omstandigheden. De gedachte aan een uiteindelijk eenpartijstaat was allerm minst losgelaten – al zouden daarover in de toenmalige PCF-visie *tezijsertijd* nog wel besprekingen met de socialistische over moeten worden gevoerd. *Mitterrand* wist afstand tussen beide partijen te bewaren door bij de ondertekening zowel te herinneren aan *de meest democratische grondwet ter wereld* als aan de onder die grondwet uitgeoefende terreur van Stalin en *La Rochefoucauld* te citeren: *De hypocrisie is de buiging van het kwaad voor de deugd*.

Moskou bleef de PCF-koers vierkant afwijzen. Op het eerstvolgende PCF-congres, dat geheel in het teken van de strijd voor het gemeenschappelijk program van links was geplaatst, bestond *Soeslov*, de topideoloog van de CPSU, het om het in zijn openbare congresrede volstrekt te negeren en zelfs de term niet te laten vallen. Bij de dood van *Pompidou* en de daardoor vervroegde presidentsverkiezingen in 1974 legde Moskou een nog demonstratiever voorkeur aan de dag voor de kandidaten van rechts – in de eerste ronde voor de gaullist *Chaban-Delmas*, in de tweede ronde voor de liberaler *Giscard d'Estaing* – terwijl de PCF-leiding de consequenties van haar eerdere keuze voor de linkse tegenkandidaat *Mitterrand* aanvaardde. Het jaar erop bezocht *Breznev* de Franse hoofdstad en demonstreerde er zo nadrukkelijk *hartelijke vriendschap* met de met een kleine marge gekozen president *Giscard d'Estaing*, dat hij bij deze en bij diens premier *Chirac* een laetdunkende houding tegenover de PCF uitlokte en men, indachtig de ervaringen van *Laval* bij Stalin veertig jaar voordien, *Breznev* dit keer openlijk verzocht de Franse zusterpartij tot steun aan de Franse atoommacht te manen. In een scherpe reactie van het centraal comité van de PCF werd gesproken van *het cynisme* van *Giscard d'Estaing* (en *Breznev*) *het zo voor te stellen alsof ons land* (en de PCF) *een alle-mansvriend is*. In die tijd werd het verlangen naar een Franse variant van het eurocommunisme gewekt.

Een paar maanden later publiceerden *Marchais* en *Berlinguer* de eerste van een aantal gemeenschappelijke verklaringen waarin zij de ideologische afstand tussen de PCF en de PCI enerzijds en Moskou anderzijds vergrootten. Men bepleitte autonomie van de afzonderlijke partijen en pluralisme in een socialistische samenleving, en wees daarmee door de CPSU essentieel

geachte uitgangspunten voor de internationale communistische beweging af. In 1976 schrapte het PCF-congres het begrip *dictatuur van het proletariaat* uit het partijprogramma en vroegen de partijleden en leden van het politiek bureau gedurende enige tijd opeens aandacht voor het tot dan toe ontkende of verzwegen lot van dissidenten in de Sovjet-Unie en de situatie in arbeidskampen en psychiatrische inrichtingen. Ook de term eurocommunisme – voor Moskou een uitvinding van de *klassevijand* – werd niet meer geschuwd en in een speciale uitgave van het partijorgaan *Recherches Internationales* positief gewaardeerd.

Ondertussen werd een conferentie van alle communistische partijen van Europa voorbereid, waar de CPSU gezien haar gezagsverlies in binnen- en buitenland en met het oog op de conflicten met China al meer dan tien jaar reikhalzend naar uitzag. Tijdens deze voorbereidingen wees de PCF het door Moskou verlangde eerbiedigen van het traditionele *proletarisch internationalisme* – volgens welke het *klassekarakter* van een communistische partij prevaleert boven het *nationale* en tot praktisch onvoorwaardelijke solidariteit met de buitenlandse politiek van de Sovjet-Unie verplicht – niet af. Men draaide de rollen om: men verweet Moskou, zoals Marchais het op een partijbestuurszitting in maart 1976 formuleerde, *in naam van de vreedzame coëxistentie afbreuk te doen aan de strijd die wij hier voeren tegen de macht van het grootkapitaal en de reactionnaire partijen*. Zijn waarschuwing dat het *internationalisme ondeelbaar is*, dus ook Moskou verplichtingen oplegde, werd kracht bijgezet door de Franse algemeen secretarissen van de Wereldvakverbond en de Wereldvrede Raad, die op deze zitting gewag maakten van geïntimideer en geïntreger van de zijde van de CPSU binnen deze organisaties (zij werden daarin kort daarop door vertegenwoordigers uit derde wereld landen vervangen) en door internationaal secretaris Kanapa, die Brezjnevs beoordeling van de buitenlandse politiek van de Franse regering afwees en de PCF waarschuwde *koelbloedig en standvastig* de naderende storm vanuit Moskou het hoofd te bieden. De CPSU antwoordde met een brief aan het centraal comité van de PCF waarin in feite werd opgeroepen de besluiten van het laatste PCF-congres te negeren en bovendien zowel Marchais als Kanapa van hun posten te verwijderen. Daar werd inderdaad koel afwijzend op gereageerd.

Op de grote conferentie van communistische partijen van Europa die enkele maanden later in Berlijn werd gehouden trok Marchais één lijn met Berlinguer, Carrillo en Tito, waardoor Breznev geen kant meer op kon en zich genoodzaakt zag een verklaring te ondertekenen die een hem te ver gaande en sindsdien in de Sovjet-Unie dan ook vrijwel verzwegen passage over de *autonomie* bevatte.

Eurocommunisme aan, Eurocommunisme uit

Tot in het najaar van 1978 veranderde er weinig in de betrekkingen tussen de PCF en de CPSU. Partijfunctionarissen als *Elleinstein* kregen als testpiloten in theorie en propaganda ruimte voor onorthodoxe acrobatiek met begrippen als democratie, internationa-

lisme en zelfs democratisch centralisme en konden in de partijen inmiddels ook de *structuur* van de Sovjetmaatschappij kritisch belichten. Maar ze werden door Marchais tegelijkertijd vaderlijk op afstand gehouden als *des camarades qui discutent* om ze goed te onderscheiden van de kameraden die de beslissingen nemen; toen ze niet meer nodig waren werden ze met het schroot van hun boeken en tijdschriften aan de kant gedaan.

In november 1978 legde Marchais een verklaring af waarin hij stelde dat er weliswaar *meningsverschillen* bestonden tussen de PCF en de CPSU over de *democratische component in het socialisme*, maar des te nadrukkelijker wilde laten weten dat de *bilan global* van de activiteiten van de CPSU als *positif* diende te worden beschouwd. In januari 1979 bezocht hij Moskou en werd na besprekingen op topniveau een gemeenschappelijk communiqué gepubliceerd dat nadruk op overeenstemming legde. Als enige van alle ooit als eurocommunisme betitelde partijen sprak de PCF afkeurend over het optreden van *Solidarnosc* in Polen en goedkeurend over het optreden van het Sovjetleger in Afghanistan.

Er is indertijd druk gespeculeerd over deze abrupte breuk van de PCF met haar korte eurocommunisme periode. Ook in het licht van de PCF-koers nadien lijkt de belangrijkste verklaring voor de toenadering tussen de PCF en de CPSU het besef aan beide kanten dat een voortduren van de verslechterde relaties voor beiden nadeliger werd. Een betere verstandhouding betekende voor de CPSU de terugkeer van een betrouwbare bondgenoot in Frankrijk en afbreuk aan de eurocommunisme oppositie in de internationale beweging. Voor de PCF-leiding betekende het vrijwaring van openlijk storend optreden van de zijde van de CPSU in de binnenlandse politiek, meer gewicht in de internationale arena, waar men in de schaduw van de Italiaanse CP geraakte, en prestigeherstel in een belangrijk deel van de eigen afdeling.

Men hervatte de aanvallen op Mitterrand als *bondgenoot van Washington* en kwam bij de eerstvolgende presidentsverkiezingen weer met een eigen kandidaat. Veel aandrang vanuit Moskou zal daar niet voor nodig zijn geweest: de coalitie met de socialisten pakte voor de PCF heel anders uit dan men verwachtte.

Terwijl de PCF zowel in de Vierde als in de Vijfde Republiek tot dan toe een onaantastbaar lijkend blok van tegen de vijf miljoen kiezers in stand had weten te houden, was de invloed van de socialisten afgebokkeld, vooral tijdens het presidentschap van De Gaulle, toen tweederde van de Franse gezinnen televisie in huis nam en de generaal dit medium als een van de eerste meesters in de *telecratie* bleek te kunnen bespelen. Dankzij de steun van de PCF onder Rochet wist Mitterrand in 1965 nog 45,5 procent van de stemmen op zich te verenigen, maar bij de parlementsverkiezingen die er op volgden bleef het bij dertien procent. Tijdens de presidentsverkiezingen in 1969, toen *Defferre* het tegen de gaullist Pompidou opnam, maar de PCF, onder het motto dat het buiten de communisten toch allemaal lood om oud ijzer was – *bon bonnet ou bonnet*

bon — hun eigen kandidaat Duclos kandideerden, werd het een debacle: Pompidou met ruime meerderheid gekozen, Duclos 21 en Defferre slechts vijf procent van de stemmen.

Mitterrand bleek de aangewezen figuur om in deze voor democratisch links uitzichtloze situatie nieuwe perspectieven te bieden. Wat hem daarbij onder andere voor ogen stond formuleerde hij ten tijde van het tot stand komen van de coalitie met de communisten in 1972 in *Le Monde* als volgt: *de grote socialistische partij herbouwen op het terrein dat door de PCF is bezet om te laten zien dat van de vijf miljoen communistische kiezers drie miljoen op de socialistes kunnen stemmen*. Het samengaan van de twee linkse groeperingen verschaft de socialistes een radicaler en als politieke kracht geloofwaardiger en de communisten een legitiemer, democratischer image; de linkse oppositie in haar geheel kreeg meer elan. Van bijzonder belang bleek dat Mitterrand, die als presidentskandidaat in 1974 dertien miljoen stemmen kreeg waarvan er vijf miljoen aan de PCF waren te danken, sindsdien een linkse stroming groter dan de communisten vertegenwoordigde en als de nieuwe leider van links Frankrijk werd beschouwd. De PCF raakte in de publieke aandacht op de achtergrond, een gang van zaken die volstrekt in strijd was met de voorhoederol die de leiding zichzelf overeenkomstig haar leninistische ideeën over partij en revolutie bleef toebedelen. Men voelde er niets voor als *hulpkracht* voor de PS te fungeren. Na zich uiteindelijk toch voor handhaving van de Franse atoommacht en een daar op afgestemde nationale verdediging te hebben uitgesproken — waar de socialistes nog verdeeld over waren — liquideerde de PCF-leiding in 1978 de linkse coalitie door middel van voor de socialistes onaanvaardbare eisen tot *actualisering* van het gemeenschappelijk program. Het resultaat was een lichte daling van het stemmenpercentage van de PCF naar 20,5, een lichte stijging van dat van de socialistes naar 23 procent — de PS kwam voor het eerst na de oorlog sterker uit de bus dan de PCF — en een rechtse regeringsmeerderheid.

Sectarisme en archaische ideeën

Bij de presidentsverkiezingen in 1981, toen de PCF-leiding Marchais tegen Mitterrand in het veld bracht, slonk het communistisch electoraat tot het nivo van de jaren '30: vijftien procent. Meer als gevangene van haar eigen kiezers dan uit overtuiging riep men op het allerlaatste moment toch maar op in de tweede ronde Mitterrand te steunen; daardoor kan deze alsnog Giscard d'Estaing verslaan. Bij de parlementsverkiezingen enkele maanden later bleef de PCF met haar zestien procent ver achter bij de 38 procent waarmee de PS via het districtenstelsel een absolute meerderheid in het parlement behaalde. Hoewel de socialistes de PCF-fractie toen zelfs niet meer als hulpkracht nodig hadden, zag de PCF-leiding zich, gezien het enthousiasme van links Frankrijk dat ook haar eigen aanhang aanstak, genoodzaakt de socialistes haar diensten aan te bieden. Na het ondertekenen van een

coalitieovereenkomst, die zich voor democratisering in Polen en tegen de Sovjetroepen in Afghanistan uitsprak, moest zij met vier ministers op ondergeschikte posten medeverantwoordelijkheid aanvaarden voor het beleid van het kabinet-*Mauroy*. De linkse regering die de PCF sedert 1965 zei na te streven kwam tot stand onder machtsverhoudingen die die regering voor de nog altijd revolutionair- en niet in de eerste plaats democratisch gezinde partijleiding hoogst ongewenst maakten. Toen het kabinet-*Mauroy* in 1984 voor een pragmatischer kabinet-*Fabius* plaats maakte, sloegen de communisten het aanbod hun vier ministers te handhaven af, en hervatten zij de traditionele campagnes tegen de *verrechtsing* van de sociaal-democratie.

Dit jaar werden voor het eerst sinds de jaren '30 in Frankrijk parlementsverkiezingen gehouden waarin de PCF geen hoofdrol meer speelde. Haar aanhang slonk tot 9,8 procent, het niveau van de jaren '20; bij tussentijdse verkiezingen nadien zakte zij nog verder weg naar marginale posities. Eerdere opinieonderzoeken hadden al aan het licht gebracht, dat de PCF nog altijd meer wordt geassocieerd met de Sovjet-Unie en de Goelag-archipel dan met het verzet tijdens de oorlog en de behartiging van de belangen van de werkende bevolking.

Verder legde naar schatting al één op de drie actieve kaderleden er zonder er nog veel woorden aan vuil te maken het bijltje bij neer; na de verkiezingen namen apathie en verwarring in eigen rijen verder toe.⁴

De partijleiding volstaat in de nieuwe situatie tot nu toe met a-politiek aandoende oproepen om te komen tot een *nouveau rassemblement populaire majoritaire*, dat slechts kan appelleren aan ook in Frankrijk versleten syndicalistische tradities, en ontwijkt een publieke herbezinning op de keus tussen revolutie en democratie en in het verlengde hiervan op haar relatie met de sociaal-democratie.

Met dat alles lijkt de PCF-leiding te solliciteren naar de oude posten in de door Moskou gecontroleerde internationale vakbondsburocratie. Een nieuwe *Je vous demande pardon* zou dus geen verbazing hoeven wekken.

Noten

1. De minderheid op het congres in Tours bouwde in de jaren '20 onder leiding van Léon Blum een nieuwe socialistische partij op, de *Section Française de l'Internationale Ouvrière* (SFIO).
2. Informatiebureau van Communistische en Arbeiderspartijen, opgericht in 1947, opgeheven in 1956. Aanvankelijk maakten alle regerende communistische partijen in Oost-Europa plus de Franse en de Italiaanse CP's er deel van uit; in 1948 werd de Joegoslavische partij verstoten.
3. *Maurice Thorez, vie secrète et vie publique, par Philippe Robrieux*, Fayard, Paris, 1975.
4. De CGT deelt in de malaise. Zij lijdt de laatste jaren bij bedrijfsverkiezingen in de regel nederlagen, vooral daar waar de invloed van de PCF manifest is, in het bijzonder na de pro-Sovjethouding van de PCF tegenover Solidarnosc in Polen.

Hond

Een zijden windhond laat niet los
zij hongert om het huis
Ze is te mooi te chique
te beeldig lichtbeige
spookachtig lief
met een eeuwig soort donkere ogen
Met één armzwaai of schreeuw
was je haar kwijt maar haar adel
belet dat.
Ze hoort onze twijfel
in ons beleefde
donder toch op.
Een hondegodin
sart onze slaap
de hele nacht vast zij
en 's ochtends verwijt zij ons
niets. Wij vermijden het aaien
zelfs water geven wij niet.

Over twee weken zul je haar weerzien
midden in de stad, vuil,
ze staat in het ziekenhuis
bij de lift. Wil er in.
Wordt weggejaagd.

Intussen liep ik
over verende velden grijs stro.
Eén stro-hoop verhief zich,
vloog in mijn armen.

Judith Herzberg
kreeg in 1980 de Jan
Campertprijs voor poëzie
voor *Botshol*; in 1984
verscheen de bundel *Dagrest*.

Boeken

Publieke cultuur: te vroeg voor beleid

H.A. van Stiphout bespreekt:

Pieterjan van Delden, *De toekomst van de vrije tijd*, Deventer, Van Loghum Slaterus, 1986 (WBS-cahier), prijs f 22,50.

In 'De toekomst van de vrije tijd' beschrijft *Pieterjan van Delden* problemen in onze maatschappij die het gevolg zijn van de verzelfstandiging van de vrije tijd. Deze verzelfstandiging wordt gezien als een consequentie van het wijkende arbeidsbestel. Daarmee wordt aangeduid, dat de meeste mensen minder dan vroeger door arbeid in beslag worden genomen en zelfs velen – tegen hun zin in – voor langere tijd of zelfs duurzaam worden uitgesloten van arbeid. De bedoeling van de publikatie is de politieke gevolgen van deze ontwikkeling onder ogen te zien en tot een stellingname te komen. Daarbij gaat het vooral om de vraag, welke nieuwe mogelijkheden er zijn voor maatschappelijke en persoonlijke groei en ontplooiing, hoe deze politiek beïnvloed kunnen worden en of voor de ontwikkeling van nieuw gedachtegoed geput kan worden uit de socialistische erflating. Met andere woorden, wat is de draagkracht van het principe van de solidariteit, dat altijd de basis is geweest voor het streven naar gelijkheid in levensvoorwaarden en kansen, zo vraagt de schrijver zich af.

De centrale gedachte van de studie is de fundamentele ontwikkeling waardoor de vrijetijd in hoge mate een privaat zoniet een particularistisch karakter heeft gekregen, en steeds verder verwijderd is geraakt van de publieke dimensie in het leven. Onder de publieke dimensie wordt verstaan de manier waarop mensen hun contacten, afspraken en relaties met vreemden regelen. Dit contact is gericht op transacties voor niet-psychologische doelen als geld, procedures, goederen en diensten. De private dimensie heeft betrekking op de contacten en relaties waarin mensen hun psychologische behoeften pogen te realiseren zoals geborgenheid, erkenning, liefde en zelfontplooiing. Vaak richten deze contacten zich op die anderen die bekend en vertrouwd zijn, en daarom intiemer benaderd kunnen worden (blz. 30).

Dit proces van privatisering en vervreemding van de publieke sfeer ontleent de schrijver aan *Sennett* met diens publikatie *The fall of public man*. Van Delden gaat echter niet zo ver als Sennett, die de verzelfstandiging van de private sector als een onvermijdelijkheid ziet.

Verschraling

Met het aan de orde stellen van de tegenstelling tussen

de publieke en de private sfeer benadert de schrijver het onderwerp van de vrije tijd vanuit een intrigerend gezichtspunt. In hoofdstuk 2 worden de ontwikkelingen in de richting van een zich steeds verder isolerende private sfeer beschreven. Daarbij wordt vooral gewezen op de culturele aspecten en aandriften, die dit proces hebben bewerkstelligd. De opkomst van het burgerlijk gezinsideaal speelt daarbij een rol van betekenis. Huwelijk en partnerkeuze worden onder invloed van het romantisch liefdesideaal sterk geïndividualiseerd en daarmee onttrokken aan de invloedssfeer van algemeen geldende maatschappelijke normen.

Kernvraag voor de schrijver is of, en in hoeverre, onder invloed van de tendenties tot isolering van het private van het publieke aspect het terrein van de vrije tijd gekenmerkt wordt door spanningen tussen deze twee dimensies en daarmee onvrijheden schept. De voorlopige konklusie is, dat er duidelijke verschraling optreedt in de vrije tijd; voornamelijk door het strikt persoonlijk consumeren van voorzieningen. Hij ziet ook verschijnselen van 'ghettovorming' in allerlei vrijetijdsactiviteiten door het overheersen van vakspecifieke gewoonten en normen, zodat er sprake is van conservatisme jegens behoeften en ontwikkelingen buiten de sfeer van de liefhebberij. De amateur raakt in de ban van een collectieve introvertie, die bijna sectarisch aan doet (blz. 39). De hang naar een relatie met de publieke sfeer wordt in hoofdstuk 3 behandeld, in zoverre daarin materiaal wordt aangedragen waaruit blijkt, dat onderscheiden categorieën als huisvrouwen, vrijwilligers, werklozen, die bij uitstek het slachtoffer kunnen zijn van het isolement van en in de private sfeer, juist vanuit een aandrift tot doorbreking van deze sfeer contacten zoeken, waardoor voor hen nieuwe communicatie tot stand komt.

Het is opvallend dat in deze studie betrekkelijk weinig aandacht bestaat voor de meer economische onderstroom die m.i. een sterke invloed heeft uitgeoefend op het proces van 'privatisering'. Zo heeft de verhoging van de arbeidsproductiviteit een groot aantal huishoudelijke apparaten binnen het bereik van vrijwel alle consumenten gebracht. Gezinshuishoudingen hebben zich in een tijdsbestek van twee decennia van deze 'kapitaalgoederen' kunnen voorzien waardoor de eigen vrije tijd toenam en van veel externe diensten geen gebruik meer hoefde te worden gemaakt (wassen, velerlei diensten voor reparatie, etc; tv heeft de bezoekfrequentie aan bioscopen en wellicht theaters verminderd). Daardoor zijn de dure diensten die voordien op de markt gekocht werden, overgenomen door 'eigen' productie in de huishouding. Deze diensten waren juist ook ten gevolge van de verhoging van de arbeidsproductiviteit in de industrie extra duur geworden. De relatief lage arbeidsproductiviteit in de dienstensector in combinatie met de stijging van de lonen, die nauwelijks achterbleef bij die in de industrie, versterkte dit proces van kapitaalgoederenvorming en eigen productie in de gezinnen. Men raakte zowel voor de eigen productie als voor de vrije tijd, steeds meer op het gezin aangewezen.

Deze ontwikkelingen zijn in eerste instantie geanalyseerd door de Britse econoom *Gershuny* en recentelijk

in het proefschrift van *Van Ours* voor ons land uitvoerig behandeld.¹ Indien men vanuit politieke denkbeelden de samenleving wil veranderen, zal men goed oog moeten hebben voor structurele componenten van ontwikkelingen zoals in dit geval de vergroting van de huishoudelijke productie. Voor een deel is die vergroting immers pure noodzaak omdat externe diensten veel te duur zijn geworden. Waar zulks niet een kwestie van uitsluitend kosten is, zien we dat er toch ook wel weer vanuit de gezinssfeer naar buiten wordt getreden. De opkomst van het disco-verschijnsel heeft voor jongeren de mogelijkheden tot interactie met vreemden aanzienlijk verruimd; zeker wanneer deze arena's vergeleken worden met de (besloten) dansscholen van de jaren vijftig en zestig. Bioscopen hebben zich toegelegd op het bieden van vermaak voor uiteenlopende publiekssegmenten.

Overigens wordt in deze studie terecht gewezen op de sterke tendenties tot monomanisering van aspiraties, die in club- en verenigingsverband worden bedreven. Door beslotenheid van verenigingen wordt de toegankelijkheid van faciliteiten beperkt en is deelneming gconditioneerd doordat men moet kiezen voor een min of meer vaste relatie. De opkomst van commerciële sportclubs zou m.i. als een signaal kunnen worden opgevat, dat er behoefte is aan minder verplichtende deelneming aan het maatschappelijk verkeer.

Voortschrijdende privatisering

In hoofdstuk 4 wordt het perspectief van een toegankelijke samenleving behandeld. Het komt me voor dat de beperkingen die in de studie worden genoemd voor wat betreft de privatisering van onze maatschappij slechts voor een deel het probleem raken waar het eigenlijk om gaat. Met het proclameren van het ideaal van zelfontplooiing is er ook door sociaal-democraten een stevige basis gelegd voor individualisering, althans voor een ontwikkeling waarbij het primaat zodanig bij het individuele welzijn wordt gelegd, dat verantwoordelijkheden voor anderen en gelijkheid waar het gaat om het aftappen van maatschappelijke hulpbronnen op het tweede plan komen. Dat is wellicht voor het leven van de individuele mens niet geheel te vermijden. Het is echter wel de taak van een politieke partij dergelijke sluipende processen in de maatschappij aan het licht te brengen.

Dat is dan ook de verdienste van deze studie. De aandacht wordt immers sterk gevestigd op een verschijnsel dat in de sociologie een latente functie wordt genoemd: die objectief aantoonbare aanpassingen van het systeem, die als zodanig niet bedoeld zijn en ook niet onderkend en erkend plengen te worden door de deelnemers aan het maatschappelijk gebeuren.² De processen als gevolg waarvan de publieke dimensie in 's mensens bestaan steeds meer onderbelicht raakt en er tegelijkertijd een soort hypertrophie van zelfontplooiing optreedt, worden in deze studie tastenderwijs verkend. Hier en daar wordt er zelfs enige empirische indicaties aangedragen; deze inbreng blijft echter beperkt.

Er passen ook wel enige kritische kanttekeningen bij de opvatting over ghettovorming in de vrije tijd. In

onze tijd immers zijn er even zeer processen gaande waardoor mensen uit hun aanvankelijke beperkte milieu treden. Juist door ruimere bestedingsmogelijkheden is het mensen gegeven om hun leven anders in te richten dan volgens de gewoonten van de welstandsklasse waartoe zij behoren. Het onderzoek *Psyche* heeft aangetoond dat mensen zich qua consumptie en maatschappelijke participatie weten te onttrekken aan de conventies van hun 'klasse'.³ Verruiming van bestedingsmogelijkheden voor de lagere inkomensgroepen, die zowel door economische groei als door inkomensnivellering tot stand is gekomen, heeft langs deze weg de maatschappij toegankelijker gemaakt. Daardoor is de segmentatie van onze samenleving in klassen vermindert. Mensen hebben meer mogelijkheden gekregen om hun leven naar eigen aspiraties in te richten.

Het signaal dat in deze verkennende studie gegeven wordt voor wat betreft de latente structuur en bedreigende betekenis van de voortschrijdende 'privatisering' dient overigens serieus te worden genomen. Vooral ook omdat daardoor het oordeel over wat uit naam van solidariteit en rechtvaardigheid vereist is in toenemende mate afhankelijk wordt van persoonlijke inzichten. Terecht wordt in deze studie gereflecteerd op de vraag hoe opvattingen over individualiteit verenigbaar zijn met solidariteit. Onder invloed van privatisering kan in moreel opzicht gemakkelijk particularisme gaan overheersen. Daarbij is de eigen omgeving de maat voor alle dingen en plaatst men de eigen belangen en behoeften vanzelfsprekend boven die van andere individuen en groepen (blz. 70). Deze bespiegelingen vormen m.i. het belangrijkste deel van het rapport.

Triviaal

Veel zwakker wordt het betoog als de auteur – met name in hoofdstuk 5 – het perspectief voor een publieke cultuur meent te moeten schilderen. De auteur overweegt daarbij dat een progressief beleid ertoe dient te leiden dat de toegankelijkheid van middelen en activiteiten voor alle groepen in de maatschappij verzekerd is, maar is dat genoeg? Kan maatschappelijke betrokkenheid niet méér zijn dan een morele intuïtie, die toch ook in de eerste plaats weer een kwestie is van persoonlijke instelling? zo vraagt van Delden zich af; En: zijn er geen doelen en perspectieven die uitstijgen boven die van de ontplooiing van de individuele behoeften? Belangwekkende vragen. In zijn antwoord zoekt hij naar concrete aangrijpingspunten voor stimulerende en beleid. Hij had dat m.i. beter niet kunnen doen, omdat hij met dat pleidooi voor wat priegelachtige maatregelen, het sterk structurele karakter van de signaleerde ontwikkeling ontkent, althans veronachtzaamt. Het gaat Van Delden daarbij om subsidies voor nieuwe initiatieven bij het produceren van collectieve diensten, het bieden van infrastructuurle voorzieningen voor vrijetijdsactiviteiten die in nauwe relatie staan tot professionele beroepsuitoefening, alsook drempelverlagende maatregelen, zodat nieuwe publieksgroepen in contact komen met het bestaande culturele aanbod en de mogelijkheid krijgen om daar-

op zelf in te spelen. Nuttige zaken uiteraard. Zij hebben echter meer van doen met een intelligente marketingspanning om de laatste weerspanning en dolende consumenten aan het marktaandeel toe te voegen, dan met beleid ten behoeve van een publieke cultuur. De vrij uitvoerige behandeling van de mogelijkheden voor beleidsvorming verraden een optimistische visie en een maakbaarheidsideologie, die gezien de aard van het probleem misplaatst is.

Het gaat hier immers om een fundamenteel vraagstuk, dat m.i. sterk beheerst wordt door ontwikkelingen van structurele aard, waarbij vooral de economische component zich doet gelden. Daarnaast is er beduidende invloed van wat we institutionalisering zouden kunnen noemen. Individuele ontplooiing is een institutie van welhaast imperatieve kracht. Wie daarop een correctie wil aanbrengen – hetgeen zeer wel te rechtvaardigen is – moet weten dat het hier om een verworvenheid gaat, die cultureel gezien terug gaat tot de tijd van de Verlichting en politiek gestalte heeft gekregen sinds de Tweede Wereldoorlog bij de uitbouw van de verzorgingsmaatschappij.

Om vanuit de politiek hierop sturend in te kunnen werken is afhankelijk van het convergeren van structurele en culturele ontwikkelingen. Met andere woorden: de geesten moeten rijp gemaakt worden voor deze gedachte, en de behoefte aan het doorbreken van de ban der privatisering dient zich – als is het maar in kleine kring – te manifesteren. Een analyse van het perspectief van de publieke cultuur uit dit oogpunt is voorsnog meer op zijn plaats dan een afsluiting van een goede studie met triviale aanbevelingen.

H.A. van Stiphout is directeur van de Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek; redacteur van *SenD*.

Noten

1. J.I. Gershuny: *After industrial society?* London/Basingstoke, Macmillan, 1978.
J.C. van Ours: *Gezinsconsumptie in Nederland 1951-1980*, Meppel, Krips Repro, 1986.
2. R.K. Merton: *Social theory and social structure*, New York, The Free press, 1978 (1952), blz. 51.
3. *Psyche. Een doelgroepenonderzoek naar psychografische gegevens voor marketing- media- en creatieve concepten*, Amsterdam, Admedia bv, 1981.

Doodlopende weg. De laatste deelrapporten van de PvdA-commissie Verzorgingsstaat

Bart Tromp bespreekt:

L.W. Huberts, *Politiek, overheid en partij. Bijdrage aan een worsteling*. Publikatie van de Partijbestuurscommissie Verzorgingsstaat van de Partij van de Arbeid, z.p., z.j. en Jan van Muilekom, Margo Vliegert, *De toekomst van de kwartaire sector. Hoogste tijd voor politieke besluitvorming*. Publikatie van de Partijbestuurscommissie Verzorgingsstaat van de Partij van de Arbeid, z.p., z.j. Beide te bestellen door

overmaking van f 5,- op postgiro 3479700 t.n.v. PvdA Brochures, Amsterdam, onder vermelding van bestelnummer 340, resp. 331.

Een dag na het bezinningsweekend van het PvdA-bestuur, in januari 1982, konden de verbaasde leden van dit bestuur in *NRC/Handelsblad* lezen dat zij volgens hun voorzitter het 'nieuwe realisme' omarmd hadden. Bij diezelfde gelegenheid was, wèl met wil en bewustzijn der aanwezigen, een *commissie verzorgingsstaat* ingesteld, die volgens de opdracht op termijn van een jaar zou rapporteren over de politieke visie op de verzorgingsstaat welke de Nederlandse sociaal-democratie er op na zou moeten houden, en over de beleidsmatige consequenties die daaruit voortvloeiden. Een zekere relevantie kon dit thema toen al niet ontzegd worden; sterker nog: herbezinning op de verzorgingsstaat zoals die met name in de jaren zestig en zeventig tot ontwikkeling is gekomen, is de voornaamste politieke taak van de PvdA in de jaren tachtig.

Nu de – intussen in overeenstemming met de tijdgeest zijn werkzaamheden heeft beëindigd, is het mogelijk een balans daarvan op te maken. Ik zal daartoe een bijdrage leveren door eerst een aantal opmerkingen over de geschiedenis van de commissie te maken en daarna de twee laatste publikaties van de commissie te bespreken. Het eerste wat mij dan opvalt is de rommelige en ondoorzichtige gang van zaken, die, afgaand op mijn ervaring als lid van het PB tussen 1979 en 1985, representatief is voor bestuurswijze van dat lichaam in dit tijdvak.

De commissie, ingesteld om aan het PB te rapporteren, publiceerde in april 1983 twee deelpublikaties die het PB pas kon inzien toen ze al gedrukt waren. Besproken zijn ze bij mijn weten in dat lichaam ook daarna niet. Merkwaardig mag heten dat de inhoud ervan niet voor verantwoordelijkheid kwam van de commissie als geheel, maar voor die van individuele leden. Of het dan nog zinvol is te spreken van deelrapporten van de commissie verzorgingsstaat van het partijbestuur betwijfel ik. Daarmee is het politieke gewicht van zo'n publikatie navenant verminderd.

Men mag aannemen dat deze deelpublikaties de bedoeling hadden debat en reacties uit te lokken, ten dienste van het aangekondigde eindrapport. De gekozen publikatiewijze, een in eigen beheer uitgegeven brochure, te verkrijgen na overschrijving van geld naar het partijbureau, moet echter een behoorlijke verspreiding niet bevorderd hebben. Tot enig publiek debat in de partij hebben ze voor zover ik dat kan overzien niet geleid. Ik vermoed dat de meeste partijleden van het bestaan van deze publikaties nooit op de hoogte zijn geraakt, en als ik *Flip de Kam* lees, die twee brochures (een derde deelrapport, over sociale zekerheid, kwam ook in 1983 uit) in *SenD* (juni 1983) besprak, dan is dat ook maar beter geweest. '*Na lezing blijft de vraag bestaan*' – zo schreef hij – '*of publikatie van beide deelrapporten – althans in deze vorm – niet beter achterwege had kunnen blijven.*'

De Kam kwam tot die harde slotsom omdat in de rapporten op wezenlijke punten geen keus werd gemaakt,

omdat ze slordig en inconsistent waren en omdat ze de consequenties van bepaalde keuzen onvoldoende belichtten. Deze recensie is tegelijk ook de enige publieke reactie die deze rapporten hebben weten uit te lokken. De in 1982 vastgestelde periode van een jaar waarin deze ad hoc commissie haar werk had moeten afronden is inmiddels ruim overschreden. In 1984 en 1985 werd van haar niets meer vernomen, maar in januari en februari 1986 verschenen een vierde en een vijfde deelpublikatie. Zij worden verderop besproken. Het vijfde boekje wordt in het voorwoord aangekondigd als de laatste publikatie van de commissie. Het in 1983 aangekondigde 'eindrapport', dat volgens voorzitter *Max van den Berg* en secretaris *Leo Huberts* al in 1983 zou verschijnen (*vide hun Ten geleide* in de eerste deelpublikatie, *Beginselen & verzorgingsstaat*, april 1983) zal er dus nooit komen. Nadere informatie leerde mij echter dat de commissie (die in de vijf jaar van haar bestaan een sterke doorstroming van leden heeft gekend, waarbij nieuwe blijkbaar bij coöptatie zijn aangetrokken) op eigen verzoek door het PB niet is opgeheven, maar zonder een duidelijke taak of verantwoordelijkheid haar bestaan gaat rekken.

Vanuit politiek-bestuurlijk oogpunt zien wij dus de volgende figuur: het PB stelt een ad hoc commissie in met een duidelijke opdracht, en een termijn waarop deze uitgevoerd moet zijn. Aan die opdracht wordt, ook na herhaaldelijke verlenging van die termijn niet voldaan, terwijl de commissie een eigen leven gaat leiden. Na vijf jaar heeft de partij er dan een nieuwe permanente commissie zonder duidelijke taakstelling bij, waarvan de samenstelling op ondoorzichtige wijze tot stand komt. Ik vind dit een lelijke figuur, maar in de bestuurscultuur van de PvdA is ze normaal. Waarden als interne democratie, intellectuele zuiverheid en bestuurlijke effectiviteit spelen nauwelijks een, of eigenlijk geen, rol. Het is zeer de vraag of de PvdA nog wel in staat is een min of meer samenhangende visie op de verzorgingsstaat te ontwikkelen (al zijn daartoe interessante aanzetten te vinden in het WBS-Cahier *Gemeenten als proeftuin*). Maar het valt te betreuren dat de enige poging vanuit het Partijbestuur om dat te gaan doen, op deze deerniswekkende wijze mislukt is.

Politiek, overheid en partij

De vierde deelpublikatie heet *Politiek, overheid en partij. Bijdrage aan een worsteling*. Deze worsteling is gevoerd en beschreven door *Leo Huberts*; hij is ook eindverantwoordelijk voor de tekst, terwijl het hier heet dat de commissie zich '*door bespreking en schriftelijke bijdragen aan het rapport voor de grote lijnen ervan verantwoordelijk acht*' (blz. 7). Een rare mededeling overigens, die iemand die om commentaar op een stuk wordt gevraagd tot grote aarzeling zou moeten brengen: blijkbaar maakt het leveren van schriftelijk commentaar je 'in grote lijnen verantwoordelijk' voor wat er mee gedaan wordt. Het PB heeft een eerste versie van dit rapport besproken, en het uiteindelijk 'vrijgegeven', 'zonder inhoudelijk een oordeel uit te spreken'. (blz. 7). In het *Ten geleide* stelt *Max van den Berg* voorts opgelucht vast dat de stellingname van *Huberts* 'redelijk spoort met de uitspraken van het

aprilcongres 1985'.

Politiek, overheid en partij is een typisch voorbeeld van een verkeerd compromis, in dit geval tussen twee genres. Aan de ene kant lijkt *Huberts* een persoonlijk getint essay te hebben willen schrijven waarin hij mee zou doen aan het door *Kalma* met zijn *De illusie van de 'democratische staat'* begonnen debat over de grenzen, mogelijkheden en wenselijkheden van staatsinterventie in een democratisch stelsel. Was dat werkelijk zijn opzet geweest, dan had hij zijn boodschap neer kunnen leggen in een puntig verhaal van een pagina of vijftien waarin hij zijn positie ten opzichte van *Kalma* en *Van Thijn* zou hebben gemarkeerd. Zo'n essay zit nu verscholen in een brochure van 84 bladzijden met veel in- en uitgepraat en veel losse einden. De pretentie van de auteur gaat echter veel verder: hij wil (blz. 9) allereerst 'informatie verschaffen' en 'proberen een aantal ontwikkelingen en problemen inzichtelijk te presenteren', daarnaast 'een bijdrage leveren aan het actuele politieke debat' en tenslotte ook nog deelnemen aan het 'afstandelijker, min of meer wetenschappelijke debat over dit onderwerp'. Gemeten aan die pretentie is de brochure veel te oppervlakkig en waarschijnlijk ook te kort.

Een overzicht als in hoofdstuk 2 over staat en socialisme is bijvoorbeeld zo vol lacunes dat het beter achterwege had kunnen blijven. Wat voor zin het heeft de liberale rechtsstaat te situeren als een reactie op de absolutistische staat, en wel tot beter begrip van de Nederlandse ontwikkeling, waar van absolutisme nooit sprake is geweest, is mij niet duidelijk. Er staan gelukkig niet veel tabellen in deze deelpublikatie, want de auteur lijkt niet te kunnen rekenen. Op blz. 14 stelt hij naar aanleiding van tabel 1 (stijgende overheidsuitgaven in indexcijfers) dat traditionele staatsuitgaven als die voor defensie, justitie en politiek en verkeer en waterstaat na de Tweede Wereldoorlog 'bijna even fors toenamen' als die voor verzorgingsstatelijke departementen als onderwijs en cultuur. Volgens die tabel nam defensie van indexcijfer 23 in 1950 toe tot 275 in 1980, en onderwijs en cultuur van 4 in 1950 tot 314 in 1980. Dat scheelt bijna een factor tien in stijging, en dat is toch niet wat gerekend kan worden als een 'bijna even forse stijging'. De brochure bevat ook zonder tabellen veel aan vergelijkbare slordigheden en inconsistenties, die gemakkelijk vermeden hadden kunnen worden als de auteur zich meer had toegelegd op de zorgvuldige omkleeding van zijn centrale argumenten, dan op het erbij halen van allerlei feitelijk niet terzake doende terzijdes. *Politiek, overheid en partij* is, met andere woorden, te kort of te lang. Ik ben geneigd te zeggen: te lang, want uit wat aan ideeën en literatuur wordt aangevoerd krijg ik niet de indruk dat bij meer ruimte de brochure op het niveau zou zijn beland waar zich tegenwoordig het internationaal politiek-wetenschappelijke debat over de staat bevindt.

Dit gezegd zijnde beperk ik mij tot weergave van, en kanttekeningen bij de centrale gedachtengangen in deze brochure. In de eerste plaats verdedigt *Huberts* 'het primaat van de politieke democratie', min of meer in reactie op *Kalma's* relativering van de politieke besluitvorming. Zijn argumenten gaan echter niet verder

dan die eerder (en naar mijn mening beter) zijn verwoord door Ed. van Thijn. In deze controversie loert – als bij zovele – het gevaar van de valse vergelijking. Zo kan men Kalma verwijten dat hij het model van de 'democratische staat' confronteert met een te mooi afgebeeld model van wat hij 'sociale democratie' noemt. De verdedigers van het traditionele primaat van de politieke democratie dreigen daartegenover echter te zeer een geïdealiseerd beeld daarvan aan te voeren, en Huberts is geen uitzondering. Zijn verdediging van het primaat van de politieke democratie is bijvoorbeeld onder meer gebaseerd op het – juiste – argument dat de ongelijke verdeling van machtsbronnen voor socialisten een reden is om niet al te veel vertrouwen te stellen in de werking van 'sociale democratie'. Maar in het kader van dit betoog had Huberts dan wel moeten ingaan op de keerzijde hiervan: dat ook op het niveau van de politieke democratie machtsbronnen ongelijk zijn verdeeld, en op de gevolgen van dit gegeven. In plaats daarvan komt de auteur uit bij het soort doodoeners waarin de partij toch al grossiert als het om 'dilemma's' gaat: *'Het gaat niet om het een of het ander, niet om meer politiek en staat of meer maatschappelijke democratie'*. (blz. 31)

Het tweede idee van Huberts is dat het primaat van de politieke democratie niet vertaald mag worden als het primaat van de overheidsorganisatie. Wat de politieke democratie wil bereiken hoeft allerminst noodzakelijkerwijs door de overheidsorganisatie te worden uitgevoerd. Ondernemingen, non-profit instellingen, maatschappelijke organisaties kunnen daartoe ook, op basis van criteria als effectiviteit en doelmatigheid, worden ingeschakeld. De waarde van dit argument kan ik niet goed beoordelen. Aan de ene kant lijkt het mij een waarheid als een koe die alleen betwist wordt door diegenen die alles willen nationaliseren, aan de andere kant zou die groep wellicht door lezing van Huberts geschrift van deze ongerichte drift af willen zien. (Hetgeen tot forse wijzigingen in het geldende beginselprogramma zou leiden.) Maar Huberts komt eigenlijk niet verder dan de constatering dat overheidsorganisaties niet per definitie uitvoerders hoeven te zijn van overheidsbeleid. Van een uitwerking van dit inzicht is geen sprake.

Net als de andere deelpublikaties is ook *Politiek, overheid en partij* vergeven van zelfouten en onappetitelijk vormgegeven. Dit versterkt de indruk van flodderigheid die kennisname van de inhoud oplevert. De vijfde deelpublikatie is in dit opzicht een dieptepunt.

Toekomst van de kwartaire sector

Deze vijfde en laatste publikatie van de commissie verzorgingsstaat is gewijd aan de kwartaire sector. In het *Voorwoord* spreekt voorzitter Max van den Berg tweemaal van 'dit rapportje', dat geschreven is door beleidsmedewerkers van Partijbestuur en Kamerfractie 'op basis van notities en discussies in de commissie', en 'door de commissie in hoofdlijnen is besproken en goedgekeurd'. Of het rapport ook nog in het Partijbestuur is besproken en door dit lichaam is 'vrijgegeven', wordt hier niet eens meer vermeld. In het rapport is het niet altijd duidelijk wie hier nu eigenlijk

aan het woord is; in tegenstelling tot de mededeling in het voorwoord wordt op verschillende plaatsen (b.v. blz. 40) gesteld dat het om stellingnames van de commissie als zodanig gaat, en dus niet om een door deze 'in hoofdlijnen besproken en goedgekeurd' stuk van twee beleidsmedewerkers die van die commissie geen deel uitmaakten.

De inhoud van de nota laat zich als volgt samenvatten. Allereerst wordt de aard en omvang van de kwartaire sector geschetst. Vervolgens komt men op basis van verwachte demografische en sociaal-culturele ontwikkelingen in de periode 1980-2020 tot de slotsom dat deze tot verschuivingen en veranderingen in het aanbod van voorzieningen in de kwartaire sector zullen leiden. Meer voorzieningen bijvoorbeeld voor 'jongbejaarden', en minder voor jongeren, want van de ene categorie komen er steeds meer en van de andere steeds minder. Een tweede probleem van de kwartaire sector bestaat nu al: vele voorzieningen zijn niet doeltreffend of niet doelmatig of allebei. Dit wordt betreurd. De PvdA stelt volwaardige betaalde arbeid centraal als doel van haar politiek handelen, en daarom moet de partij bij het maken van centrale keuzen prioriteit geven aan die voorzieningen in de kwartaire sector die er op gericht zijn 'kwetsbare groepen een kans op zinvolle arbeid te geven respectievelijk te laten behouden'. Als het tot een 'ontwikkelingsplan' voor de kwartaire sector is gekomen, dan dient decentralisatie als beleidsinstrument centraal te staan.

Ik vind dit alles erg mager voor een brochure van vijftig bladzijden. Het geheel had gemakkelijk in een stuk van vijftien kunnen worden opgeschreven. Dit was zeker de logica van het verhaal ten goede gekomen; of had althans samenstellers en commissie waarschijnlijk opmerkelijk gemaakt op de vergrijpen daartegen in deze versie. De nota is namelijk niet alleen in abominabel proza gesteld, en verzorgd op een manier die van een eerstejaarsstudent niet geaccepteerd zou worden, maar bevat ook allerlei losse einden. Zo stellen de samenstellers op blz. 37 dat *'zeer scherp (het verschil) in de gaten moet worden gehouden tussen de door ons te stimuleren "zelfzorg" en de door het CDA zo gepropageerde "informele zorg"'*. Daarop volgt een ferme riedel tegen die afschuwelijke CDA-gedachte, maar waar dat fundamentele verschil nu op neer komt, daarover wordt gezwegen. Op blz. 38 wordt gesteld dat de kwartaire sector op grond van niet toegelichte 'inhoudelijke overwegingen' nog zou kunnen groeien mits men de doelmatigheid en doeltreffendheid tot 'het uiterste' tracht te verbeteren. De nota gaat dan verder: *'Zo stelt het ontwerpverkiezingsprogramma () m.b.t. de desbetreffende problematiek dat de mogelijkheid bestaat binnen de collectieve sector het aantal arbeidsplaatsen uit te breiden, en wel voornamelijk via arbeidstijdverkorting en het op grote schaal aanbieden van deeltijdbanen.'* Dat 'Zo' suggereert een verband met het voorgaande, evenals de uitdrukking 'desbetreffende problematiek'. Maar het is mij duister wat dat verband zou kunnen zijn. Als 'desbetreffende problematiek' slaat op vergroting van doelmatigheid en doeltreffendheid, dan is deze passus onbegrijpelijk – wat draagt uitbreiding van het aantal arbeidsplaat-

sen daar aan bij? Maar als 'desbetreffende problematiek' verwijst naar uitbreiding van de kwartaire sector op grond van 'inhoudelijke overwegingen', dan is het gelegde verband al even onzinnig, want uitbreiding van het aantal arbeidsplaatsen is nu juist niet een 'inhoudelijke overweging' als het gaat om vergroting van de kwartaire sector. Dit zijn twee voorbeelden van onsamenvattendheid en afwezigheid van argumentatie, aangetroffen op twee achtereenvolgende bladzijden. Het rapport is niet alleen daardoor uiterst moeilijk leesbaar. De stijl varieert van partijchineses ('*Als mensen er voor kiezen zich minder afhankelijk te maken van professionals dan dienen wij daarop in te spelen.*' – blz. 37) tot *kreupel-ambtelijk* (Volstaan kan hier de opmerking dat een ontwikkeling gaande is, dat de senior langer vitaal en levenslustig blijft. – blz. 19). De (schaarse) verwijzingen naar gebruikte literatuur zijn incorrect, en daarom onbruikbaar. De vele tabellen zijn moeilijk te volgen. De ongewijde lezer kan vermoeden dat 'NNI' staat voor netto-nationaal inkomen, maar blijft op andere plaatsen voor raadselen gesteld, zodat in tabel (5) op blz. 14 (die overigens bij narekenen eigenlijk tabel (4) is), waar bij uitgaven voor gezondheidszorg als percentage van de collectieve uitgaven in 1981 zowel 7,9 als 20,8 procent wordt vermeld.

Het is mij duister voor wie zo'n rapport nu eigenlijk bedoeld is. Als men afziet van bovengenoemde tekorten, dan lijkt de boodschap voor een algemeen geïnteresseerde (PvdA)lezer bedoeld. Maar als dat de bedoeling was geweest, dan had het meer voor de hand gelegen een enigszins behoorlijk verzorgde en toegankelijke brochure door de Stichting Vormingswerk het licht te doen zien. Is echter de pretentie dat 'dit rapportje' inhoudelijke bouwstenen aandraagt voor een weloverwogen stellingname van de partij, dan wordt die in het geheel niet waargemaakt; daarvoor is het verschil in kwaliteit met publikaties op dit terrein die buiten partijverband verschijnen (maar die vaak wel door partijgenoten zijn geschreven – ik verwijs in dit verband alleen maar naar het Sociaal en Cultureel Planbureau) te groot.

Maar ook op het niveau waarop een partijpolitiek document zijn specifieke betekenis zou moeten hebben – dat van het maken en argumenteren van politieke keuzen – schiet dit rapport schromelijk tekort. De twee centrale politieke conclusies die het rapport bevat lijken mij slagen in de lucht te zijn, en onderbouwd of overdacht zijn ze niet of nauwelijks. Op basis van niets minder dan het Beginselprogramma wordt op blz. 36 aanbevolen dat de PvdA bij het tot stand komen van nieuwe voorzieningen in de kwartaire sector 'prioriteit' moet geven 'aan die activiteiten die erop gericht zijn kwetsbare groepen een kans op zinvolle arbeid te geven respectievelijk te laten behouden'. Andere activiteiten kunnen wel 'nuttig' zijn maar 'krijgen . . . een lagere prioriteit'. Als men dit voorstel serieus zou nemen, zouden betere voorzieningen voor bejaarden per definitie moeten uitblijven zolang er nog een activiteit 'gericht op het geven van kansen op zinvolle arbeid etc.' mogelijk is. Dit is nonsens. Zou het niet veel meer voor de hand liggen voor de PvdA om bij de keuze

voor verdere uitbreiding van voorzieningen in de kwartaire sector niet de ene categorie tegen de andere uit te spelen, maar die keuze te baseren op het maken van een onderscheid tussen *noden* en *verlangens*, zoals voorgesteld door Schuyt? (cf C.J.M. Schuyt: *Macht & moraal. Over de plaats van het recht in verzorgingsstaat en democratie*, Alphen aan den Rijn, Samson, 1983, blz. 225).

De tweede politieke conclusie van het rapport houdt in dat '*de commissie*' (blz. 40; hier dus blijkbaar auteur van het rapport) '*in principe voorstander is van decentralisatie*'. Deze enigszins lapidaire stelling wordt verderop voorzien van de volgende aantekening: '*De criteria die een rol spelen bij de overweging of de beleidsverantwoordelijkheid al dan niet gedecentraliseerd kan worden hebben te maken met rechtsgeldigheid, rechtszekerheid, de schaal van voorzieningen, effectiviteit en doelmatigheid, toegankelijkheid en bereikbaarheid, samenhang met andere voorzieningen.*' Dat wil ik graag geloven; wat die criteria nu inhouden wordt echter niet eens in grote lijnen aangeduid. Maar daarna wrijft men zich wel de ogen uit bij het lezen van de volgende zin: '*voorop blijft staan decentralisatie van bevoegdheden en middelen.*' Dat is dus blijkbaar het geval onafhankelijk van het toepassen van die criteria.

Het staat voor mij buiten kijf dat in de PvdA genoeg talent aanwezig is, maar wie de werkwijze en de resultaten van deze commissie verzorgingsstaat in ogenschouw neemt blijft achter met de zekerheid dat dat talent in de huidige partijcultuur wel nooit ten dienste van het democratisch socialisme zal worden gemobiliseerd. De lotgevallen van de commissie demonstreren het oligarchische, politiek-intellectueel versterde karakter van de huidige PvdA, waarvoor lijkt te gelden wat *Harold MacMillan* in 1930 zei over de Conservatieve Partij: '*Too many open questions and too many closed minds*'.

Bart Tromp is socioloog, verbonden aan de Rijksuniversiteit Leiden. Lid van de redactie van *SenD*.

Pen op Papier

'Gedeelde veiligheid'

In de juli-augustus-aflevering van dit maandblad verscheen een artikel van *G. Van Benthem van den Bergh* en *Bart Tromp* onder de titel "'Gedeelde veiligheid'" als bezweringsformule'. Gaarne bied ik in het navolgende nog enkele aanvullingen aan, in de hoop het beeld te verbreden.

In de eerste plaats komt mij 'gedeelde' als vertaling van 'common' niet zo geslaagd voor. Naar mijn smaak zou 'gemeenschappelijke' beter zijn; bijvoorbeeld als in Gemeenschappelijke Markt. Maar dit is uitsluitend een kwestie van woordkeuze. Het belang daarvan is overigens door *Alfvén* onderstreept. (Zie *Hannes Alfvén, Honest language semantics of the nu-*

clear debate, Booklet 10, Waging Peace Series, Nuclear Age Peace foundation, 1986, Santa Barbara.) In de tweede plaats gaat het bij gemeenschappelijke veiligheid om een beginsel of principe en kan daarvan de gekritiseerde schrijvers nauwelijks een verwijt worden gemaakt. Wel onderschrijf ik dat het gebruik van het woord gemeenschappelijk als kenmerkend voor een nagestreefde veiligheid moet gevolgd worden door concrete politieke activiteiten die het gemeenschappelijke moeten verwerkelijken. In het Rapport-Palme worden dan ook een groot aantal van zulke concrete activiteiten genoemd.

In de derde plaats zou ik één concretisering willen omschrijven die noch in het Rapport-Palme noch in de besproken Nederlandse discussies wordt genoemd, maar wel in het artikel van de heer André Spoor, in *NRC-Handelsblad* van 11 februari 1985 (p. 8). De kortste samenvatting die ik kan aanhalen is: 'Het SDI ... is dan ook alleen aanvaardbaar ... als het in nauw overleg en in samenwerking met de Sovjet-Unie zou worden ontwikkeld'. De heer Spoor laat er op volgen: 'Een onzinnig, utopisch idee? ... Meer dan een jaar geleden pleitte onderminister van defensie Fred Iklie al voor coördinatie met de Russen. Ook Kenneth Adelman, de directeur van het wapenbeheersingsagentschap van het State Department, lijkt in deze richting te denken'.

Naar mijn smaak raakt dit zozeer de kern van het begrip gemeenschappelijke veiligheid, dat we het nooit mogen vergeten.

J. Tinbergen, Den Haag.

Nicarague discussie

Paul Kalma wilde het officiële PvdA standpunt 'kritisch, maar solidair' 'nuanceren' (in zijn eigen woorden). Hij gebruikte vier lange kolommen in het aprilnummer van *SenD* voor het weergeven van de visie van slechts één auteur die, zoals ik in mijn reactie in het juli/augustusnummer met enkele voorbeelden heb aangetoond, eenzijdige en onjuiste informatie geeft. Natuurlijk laadt hij dan de verdenking op zich, dat hij het met deze visie eens is. In zijn 'naschrift' op mijn reactie komt Kalma hier dan ook niet uit. Enerzijds neemt hij afstand van *Leiken*, anderzijds ontkennt hij nog steeds dat de visie van *Leiken* eenzijdig is. Daartoe gebruikt hij voorbeelden die niet de visie van *Leiken*, maar de bij nader inzien genuanceerdere mening van Kalma weergeven.

Met deze laatste visie heb ik geen moeite. In antwoord op zijn vragen: nee, ik ontken niet dat er 'turba's' zijn geweest, maar het belang ervan wordt door *Leiken* sterk overdreven. Volgens een onderzoek van de Hoge Kiesraad zijn van de 250 verkiezingsbijeenkomsten er vijf door 'turba's' verstoord. Evenmin ontken ik dat de sandinisten mede-schuldig zijn geweest aan het

mislukken van de onderhandelingen met de conservatieve oppositie over deelname aan de verkiezingen, maar ik leg de hoofdschuld bij de andere partij terwijl *Leiken* die bij de sandinisten legt.

Maar Kalma heeft gelijk, dat er in PvdA-verband vanuit een solidaire houding soms wat rare uitspraken over Nicaragua zijn gedaan. Persvrijheid betekent natuurlijk niet 'alleen informatie toelaten, die juist is'. Ook de formulering van de kerngroep van de Latijns Amerika Kommissie ten aanzien van de vakbonden is wat minder gelukkig.

Wat ik heb willen zeggen is dat een (kritische, maar) solidaire opstelling volgens mij niet automatisch ophoudt wanneer het beleid van de sandinistische regering niet meer aan bepaalde, *absoluut gestelde*, vereisten voldoet; wanneer bij voorbeeld de persvrijheid wordt aangetast of het stakingsrecht opgeschort. Een solidaire houding is ingegeven door het beleid van de sandinisten dat gericht is op verbetering van de positie van de armsten, en door het besef dat zo'n beleid enorme tegenkrachten oproept in buiten- en binnenland. Maatregelen die burgerlijke vrijheden beperken moeten daarom worden afgezet tegen de tegenwerking die zo'n regering ondervindt bij het streven naar verbetering van de positie van de armsten (zie, nogmaals, het hoofdartikel in *SenD* van november 1983).

Maar er zijn natuurlijk grenzen. De sluiting van de oppositiekraant *La Prensa* kan bij voorbeeld volgens mij niet helemaal verdedigd worden met een beroep op de buitenlandse dreiging. Ik heb er echter in de gegeven oorlogssituatie wel begrip voor. Het kan zijn dat de sandinisten op een gegeven moment maatregelen nemen waardoor de kritiek de overhand moet krijgen op de solidariteit. Dit is naar mijn mening echter op dit moment niet het geval. En dat is geen kwestie van het geven van de 'benefit of the doubt' aan de FSLN regering, zoals Kalma stelt. Het is een afweging van de enorm moeilijke situatie waarin het land zich bevindt als gevolg van het ingrijpen van z'n machtige noorderbuur, en van de burgerlijke vrijheden en mensenrechten die ondanks die oorlog nog gewaarborgd zijn.

Deze mening stel ik graag ter discussie, maar daarvoor is meer ruimte in *SenD* nodig, en een beter gedocumenteerd verhaal dan het 'signalement' van Kalma in het aprilnummer. Zo'n verhaal zou moeten gaan over toename van de beperkingen van de binnenlandse oppositie en over de niet al te nette praktijken van de geheime dienst, maar ook over de enorme schade die de economie heeft opgelopen ten gevolge van de oorlog, over de recente 'desandinisering' van de wijkorganisaties en de nieuwe vrijheden voor de vrouwenbeweging, en over de open discussies die gehouden worden in het kader van de opstelling van een nieuwe grondwet. Ik nodig de redactie van *Socialisme en Democratie* uit daar aandacht aan te besteden.

Geske Dijkstra, Utrecht.